

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея
Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 49 (№ 7)

Київ – 2011

**Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку – щомісячно**

**Фахове видання з філософських, політичних
та історичних наук, затверджено постановами президії ВАК України
№ 1-05/2 від 10 березня 2010 р. та № 1-05/3 від 14 квітня 2010 р.**

*Свідоцтво про державну реєстрацію (переєстрацію) друкованого засобу
масової інформації серія КВ № 16332 – 4804 ПР від 24 лютого 2010 р.*

Шеф-редактор: АНДРУЩЕНКО В.П.,

доктор філософських наук, професор, член-кореспондент
Національної академії наук України, академік АПН України

Головний редактор: ВАШКЕВИЧ В.М.,

доктор філософських наук, професор, академік Української академії наук

Відповідальний секретар: КРИВОШЕЯ В.В.,

доктор історичних наук, академік Української академії наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

АНДРУСИШИН Б.І., доктор історичних наук, професор,
академік Академії наук вищої школи України

ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н., доктор історичних наук, професор

ГОНЧАР Б.М., доктор історичних наук, професор

ДРОБОТ І.І., доктор історичних наук, професор

КОЛЕСНИК В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України

КОТЛЯР Ю.В., доктор історичних наук, професор

МИХАЙЛЮК В.П., доктор історичних наук, професор

НЕСТУЛЯ О.О., доктор історичних наук, професор,
академік Української академії наук

СОЛДАТЕНКО В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України

СУШКО О.О., доктор історичних наук, професор

МАКАРЧУК С.С., кандидат історичних наук, доцент

ФІРОВ П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З філософських наук:

БАЗАЛУК О.О., доктор філософських наук, професор

БЕХ В.П., доктор філософських наук, професор,
академік Української академії політичних наук

БОНДАРЕНКО О.В., доктор філософських наук, професор

ВОЛИНКА Г.І., доктор філософських наук, професор

ГАВЕЛЯ В.Л., доктор філософських наук, професор

ЖАДЬКО В.О., доктор філософських наук, професор

КУЦЕПАЛ С.В., доктор філософських наук,
професор, академік Української академії наук

ЗАКОВИЧ М.М., доктор філософських наук, професор

МИХАЛЬЧЕНКО М.І., доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України,
академік Української академії політичних наук

ОНИПКО О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук

ХАЛАМЕНДИК В.Б., доктор філософських наук, доцент

АКОПЯН В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук

ХІМЧЕНКО О.Г., кандидат філософських наук, професор,
член-кореспондент Української академії наук

З політичних наук:

БАБКІНА О.В., доктор політичних наук, професор

БАЛАБАНОВ К.В., доктор політичних наук, професор

БІДЗЮРА І.П., доктор політичних наук, професор

ІВАНОВ М.С., доктор політичних наук, професор

КАРТУНОВ О.В., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук

КОТИГОРЕНКО В.О., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук

ОНИЩЕНКО І.Г., доктор політичних наук, професор

РИМАРЕНКО С.Ю., доктор політичних наук, професор

ШАПОВАЛ Ю.І., доктор історичних наук,
професор, академік Української академії політичних наук

ШКЛЯР Л.Є., доктор політичних наук, професор

Гілея:* науковий вісник. **Збірник наукових праць** / Гол. ред. В.М. Вашкевич. –
К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 49. – 740 с.

Друкується за рішенням:

**Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
(протокол № 10 від 29 червня 2011 р.);
Президії ВГО Української Академії Наук
(протокол № 11-05-29 від 29 червня 2011 р.)**

*Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні
проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики
охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований
на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.*

*Гілея — в стародавні часи територія лісової Скіфії між
Борисфеном (Дніпром) і Гпанісом (Південним Бугом).
Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього
часу на території Миколаївської та Херсонської
областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія. IV. 16-25).

© Редакційна колегія, 2011

© Автори статей, 2011

© Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, 2011

© ВГО Українська академія наук, 2011

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ

Збірника наукових праць «Гілея: науковий вісник»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Вінницький національний технічний університет)
керівник Денисюк С.Г., кандидат політичних наук
E-mail: sviltana.denisuyuck@yandex.ua

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара)
керівник Вершина В.А., кандидат філософських наук, доцент
E-mail: vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Донецький національний університет, м. Донецьк)
керівник Андрієнко О.В., кандидат філософських наук, доцент
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Запорізький національний технічний університет, м. Запоріжжя)
керівник Ємельяненко Є.О., кандидат філософських наук, старший викладач
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник Дичковська Г.О., кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Східноукраїнський національний університет імені В. Даля, м. Луганськ)
керівник Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів)
керівник Карівець І.В., кандидат філософських наук, доцент
E-mail: sacre@ukr.net

МАРИУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Маріупольський державний гуманітарний університет)
керівник Дегтеренко А.М., кандидат політичних наук, доцент
E-mail: degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Південнослов'янський інститут Київського славістичного університету, м. Миколаїв)
керівник Хімченко О.Г., кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент УАН; координатор
Макарчук С.С., кандидат історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник Барвінська П.І., кандидат історичних наук, доцент
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник Куцепал С.В., доктор філософських наук, професор
E-mail: svkutsepai@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Севастопольський національний технічний університет, м. Севастополь)
керівник Фіров П.Т., кандидат історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СІМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Кримський економічний інститут Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана, м. Симферополь)
керівник Попов О.Д., кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@mail.ru

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань)
керівник Кривошея І.І., кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», м. Харків)
керівник Владленова І.В., кандидат філософських наук, доцент
E-mail: vladlenova@gmail.ua

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Чернігівський педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка)
керівник Горобець С.М., викладач
E-mail: olen-g@yandex.ua

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)«19»

Мельник В.В.

Психологічні, пневматологічні і аксіологічні аспекти Берестецької битви

Зроблено аналіз психологічних, пневматологічних і аксіологічних аспектів Берестецької битви, показано дилеми українського суспільства, віра і звичай народу та наслідки «Української Голгофи».

Ключові слова: Берестечко, битва, віра, козаки, аспект.

У вітчизняній гуманітаристиці донедавна історіософія як поняття перебувала поза науковим обігом. У радянських словниках та енциклопедіях годі було шукати дефініцію даного терміна. Зрідка історіософію порівнювали з теософією епохи Середньовіччя, частіше ототожнювали з філософією історії. У творах на історико-філософську тематику використовувалися поняття історизм, історичні погляди автора тощо. Наукове поле дослідження відповідно обмежувалася студіюванням історіографічного спрямування тексту чи зауваженнями щодо наявності – відсутності у творі певних історичних схем, постулювання законів історії тощо. Поважних історіософських дискурсів у сфері аналізу Берестецької битви з історичним спрямуванням маємо не так багато.

Вибір теми, як і формулювання проблеми дослідження, зумовлено наявністю вказаної лакуни у загальному корпусі текстів, які стосуються вивчення даної проблематики. Це, власне, і слугує запорукою актуальності теми даної статті.

Мета статті полягає: а) у в'ясненні впливу віри і вірувань на психологію козацького війська, що дало свої наслідки у ході Берестецької битви; б) і на цій основі розкриття однієї з причин поразки; в) показати проблему ширше ніж вона висвітлюється у науковій літературі.

Актуальність даної статті полягає в необхідності оцінки, поглиблення знань і осмислення нищівної поразки українського козацтва в Берестецькій битві та її наслідки для народу, для його менталітету.

Дослідження проводилося на стику різних галузей релігієзнавчої науки, зокрема філософії релігії, психології релігії та соціології релігії, а також опирався у своїй статті на загальнонаукові історичні та релігієзнавчі принципи об'єктивності, історизму, конкретності та позаконфесійності.

Аналіз останніх публікацій. Серед наукових праць, які описують період Визвольної війни 1648-1654 рр., слід відзначити роботи М. Аркаса, М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Яворницького, І. Янкевича та інші. Однак ці роботи не розглядають Берестецьку битву в контексті вищезгаданої тематики.

360 років тому відбулася повчальна, печальна для українського народу Берестецька битва. По своїх масштабах і скупченню в одному місці після монголо-татар не збиралося більшого числа на одному полі, їх було (по різних розвідках 400 000 і, навіть, 500 000 людей і більше двох мільйонів коней [3, с. 77]. Україна має дві Берестецькі рани: першу – духовну – унія, другу – тілесну – на полі під Берестечком.

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org.ua

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:

www.nbuv.gov.ua/portal Розділ: *Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць*

Берестецька битва – це лише одна сторінка шестилітньої війни з польською шляхтою. Не вникнувши в причини, мотиви і наслідки, не аналізуючи цей катаклізм для України і Польщі, не можливо належно сприйняти не лише Берестецьку битву, але й всю цю Визвольну війну.

Приводом до виступу було кривдження української православної шляхти через шляхтичів-католиків, а особливо неофітів, і це особисто відчув майбутній гетьман, який просив у запорожців допомоги і свою образу описував так: Поляки віддали нас у рабство клятому плем'ю орендарів. Просив зглянутися на старого козака, головного писаря запорізького війська, який мріяв лише про спокійне життя. Але вони захопили його маєток, заволоділи статками, викрали жінку, вбили сина, усе забрали, навіть коня. Вони засудили його на страту і він прийшов просити у них притулку, щоб запорожці змилювалися над давнім товаришем, щоб життя навчило і їх, яку долю готують нам наші спільні вороги. Йому відповіли, що готові померти за Вітчизну і православну віру [10, с.154].

Різні історичні школи по-різному трактують причини цієї війни. Польські історики вважають визвольну війну звичайним «бунтом» і називають її «громадянською». Так Веспасіан Кохановський згадував, що поляки робили велике насилля українцям, православним церквам, а кари і муки такі придумували, на які не відважувались навіть язичники [3, с.33].

Старі українські історики, зокрема, Григорій Граб'янка (гадяцький сотник, полковий осавул, суддя обозний), перераховуючи попередні козацько-селянські повстання, визнавав, що головними причинами було введення унії, віддача православних храмів у оренду нехристиянам і особиста образа Богдана Хмельницького [3, с.36]. Школа професора М.Грушевського вважала головною причиною релігійне гноблення українського народу [4, с.10]. Радянські історики (А.Козаченко) – причинами війни рахують погіршення економічного становища, посилення національного гніту козацтва, селянства і нижчого духовенства. Церковні дослідники (І.Шабатін, В.Никонов) головною причиною вважали релігійне питання, яке настільки тісно переплетене з політичним, що їх неможливо розділити [9, с.33].

Для дослідника психологічного аспекту Берестецької битви необхідно рахуватися із думкою Т.Г.Шевченко, який на підсвідомому, інтуїтивному рівні називає причиною Визвольної війни – «вольною волю», але ж і він в це поняття, як людина віруюча, включає православну віру, оскільки українці тих часів були в основній своїй масі православними.

Тому точка зору Кобзаря здається найбільш справедливою, бо враховує і соціальні, і релігійні аспекти війни. Воля без віри для тогочасних українців не могла існувати, вона органічно виросла із віри. Віра мала більш глибоке психологічне і духовне коріння, вона формувала волю, психологію, аксіологію, вимальовувала і реалізовувала її.

Богдан Хмельницький відважився на воєнний виступ після того, коли він, походивши по судах в справі С.Чаплинського і не знайшовши підтримки, приніс свою скаргу королю Владиславу. Той, знаючи свавілля шляхти, бажачи зміцнити конституцію і королівську владу, бачив у козаках своїх союзників. По цій «домовій» війні король мав намір набрати наймане військо, щоб бути незалежним від панів і досягнути своєї мети. Козаки повинні були зіграти не останню роль у «цій справі». При скарзі Хмельницького Владислав вигукнув: «Що я можу вдіяти? Хіба не маєте більше своїх шабел? Перестали бути козаками?» [4, с.12]. Б. Хмельницький зрозумів це як підтримку короля і навіть свою скаргу не оформляв офіційно. Пам'ятаючи цей факт, стає більш зрозумілою поведінка гетьмана в звитязних боях першого періоду війни (щадить короля, не йде на Варшаву, складає договір і вірить полякам, маючи досвід їх віроломства) [1, с.174]. Коли ж польський король Владислав IV помирає 31 жовтня 1648 року, то, отримавши цю звістку, Богдан «возридав гірко і повелів по всім церквам і по всій Малоросії правити за душу королівську панахиди, сорокоусти і вислати його в церковні поминальні суботники з «прологом» до імені Владислава: «Пострадавшого правды ради і за народ благочестивий» [6, с.130]. Такого поминання по православних канонах не можна було робити, бо король був католиком. Це все свідчить, як психологічний

аспект війни переростає у пневматологічний – король постраждав за православний народ («благочестиві») – так православні ідентифікували себе).

Гетьман починає боротьбу і на перших етапах перемагає поляків заключивши з ними вигідну для козаків Зборівську угоду. Коли стає зрозуміло, що поляки і не думают виконувати цю угоду, гетьман готується до другого періоду Визвольної війни. Богдан Хмельницький, добре розуміючи роль Православної Церкви в житті українців, вживає необхідних заходів для збереження встановлених віками відносин між населенням, церквами, монастирями і духовенством.

Так, 17 червня 1648 року він видає Універсал Густинському монастирю (який мав тісні відносини з Росією), в якому забороняв будь-кому захоплювати монастирське майно, вимагав покарати тих, хто вчинив напад на монастир Флора і Лавра, наказав бути «послушниками і всіляку повинність, як і раніше, по звичаю віддавати». Печерським монахам наказував не йти в козаки.

Православне духовенство не тільки співчувало національному рухові, воно надихало і допомагало повстанцям, тому, що на собі відчувало дію політичного союзу (Брестської унії), а орендарі по королівському указу захоплювали православні храми. Роль Православної духовності добре розуміли польські та литовські католики. Вони особливо вороже відносились до православних монастирів – цих гнізд православ'я і самосвідомості народу.

В червні 1651 року литовські війська зруйнували і спалили Межигірський монастир, перебили частину монахів, а інших – посадили на палі. 20 червня 1651 року литовці під головуванням Радзивіла так само жорстоко розправилися з жителями Києва – міщан посікли мечами, а маленьких дітей, які «у материнських грудей, велели побить», монастирі і церкви були пограбовані, деякі спалені [5, с.249].

Б. Хмельницький чутливо реагував і слідкував за діями глави Української Православної Церкви – митрополита Сильвестра (Косова), який походив з полонізованої української сім'ї, людини відверто польської орієнтації. Митрополит не поділяв політики гетьмана, спрямованої на розрив з Польщею і об'єднання з Росією, побоюючись, що не в майбутньому це приведе до заміни номінальної підлеглості Української Православної Церкви від Константинопольського патріархату на реальну підлеглість Московському. Але, отримавши спеціальну інструкцію від козацької старшини, змушений був виконувати її розпорядження на сеймі 1649 року (правда, митрополита Сильвестра на нього поляки не допустили).

Значення вирішальної битви розуміли в обох таборах, до неї ретельно готувалися, причому не тільки в воєнному чи політичному аспектах, але й у психологічному. Сам гетьман мав великий вплив на козаків, він мав ораторський талант, вмів вибухнути і говорити з вулканічним темпераментом, в якому містилась демонічна енергія: «дерев'яніли козаки, слухаючи його» [7, с.171].

Деякі дії, що були напередодні битви, не вміщуються у свідомість теперішнього людини, але на той час це було звичайним явищем. Хмельницький, досконало знаючи легенди і забобони козаків, вирішив і їх використати напередодні Берестецької битви. Серед козаків ходили легенди, що деякі з них уміють «замовляти» кулі, або ж чутки, що якогось православного козака можна вбити лише кулею, зробленою зі срібла. В такі легенди охоче вірили. Це може проілюструвати і такий історичний факт. Перед початком битви, ввечері, коли почало сутеніти, на полі з'явилася одинока постать жінки, яка щось збирала. Коли поляки оточили її і вибили з рук горщика, з нього посипались сушені і живі жаби, ящірки, вужі. Забобонний страх охопив щирих католиків, найкраще європейське воїнство, яким вважались поляки. «Відьма чарує поле майбутньої битви», – кричали вони, і посікли шаблями стару жінку. Цей факт засвідчений в багатьох листах шляхтичів, написаних з-під Берестечка, про нього навіть доповіли брату короля Казимира, королевичу Каролу [11, с.260].

Відомо також, що в таборі Б. Хмельницького знаходилася ворожка на ім'я Маруся, яка теж була особливим дорадником гетьмана. Коли козацьке військо обложило Замостя, вона побачила якийсь метеорит, і сповістила, що місто штурмом взяти не владстья. Повіривши їй, козаки зняли облогу і взяли у викуп 20 тисяч дукатів. Полонені селяни і

козаки також свідчили перед польськими катанами, що ворожки, які знаходяться при таборі гетьмана, не дозволяють козакам починати бій. Татари також мали свої передбачення несприятливості ходу дій на Берестецькому полі, тому що перший убитий татарин упав навзнич, обличчям до свого війська. Якщо б він впав обличчям до ворога, то це б було віщування перемоги. Цей же самий забобон був і козаків і, навіть, у поляків. [2, с.238].

Психологічний і пневматологічний аспекти проглядаються і в дипломатичних кроках самого Хмельницького, який намагається заручитися підтримкою Москви, звертається з проханням об'єднання. У лютому 1651 року Московський патріарх Йосиф разом із Священним Собором в спеціальній грамоті виражав точку зору РПЦ на події, що відбувалися на Україні за великі «укоризны и хулу на Московское государство не токмо слышати и терпети – и помыслети страшно... Святая Соборная Апостольская Церковь за великие королевския неправды и за нарушение крестного целования и вечного dokonчания может подати разрешение тебе, благоверному царю... о принятии «черкас» в русское подданство» [9, с.37]. Але Земський собор 1651 року по цьому питанню не виніс ніякого рішення.

При гетьмані знаходився ієрарх Східної церкви, Назаретський митрополит Гавриїл. Весною 1651 року, по дорученню Б. Хмельницького, він їздив до Москви для переговорів із царем Олексієм Михайловичем про допомогу українським козакам. Сам Константинопольський патріарх Парфеній прислав спеціальну грамоту з благословенням на боротьбу із Польщею [9, с.39]. Ченці з гори Афон, серед яких немало українців, почувши про українське протистояння, покинули свої келії, і прибули, щоби словом, молитовно підтримати повсталих, проповідували серед воїнів, обіцяючи їм різні чуда [8, с.36]. Сам Хмельницький дещо втратив свій авторитет серед селян за його угоду із татарами.

В таборі Богдана Хмельницького був і Коринфський митрополит Іоасаф, він повністю розділяв погляди гетьмана, і підтримував його політику щодо війни з Польщею. Митрополит знав українську мову і, можливо, був викладачем Острозької академії, бо поляки вважали його тим, хто «найбільш чернь підбурює». Митрополит Іоасаф кожний день відправляв богослужіння в похідній церкві, зробленій з десяти наметів.

Як видно із наведеного тут історичного матеріалу, переконалися, яку вагу надавало українське козацтво на чолі з гетьманом цій головній битві, і робило все можливе із психологічної точки зору, щоб забезпечити необхідну зв'язку.

Тепер звернемо увагу на більш приземлені речі військового і політичного характеру, хоча і психологічний аспект будемо тримати у пам'яті, та мусимо неодноразово звертатися до нього.

Польське військо нараховувало 100 000 вояків (із них 36 000 регулярного війська - 28 кінноти і 8 000 піхоти), 40 000 «посполитого рушення польської шляхти», всі інші - обслуговуючий персонал, що не приймали участі у битві, а займалися грабунками вбитих та ранених. Чомусь не згадує Кохановський про 20 000 вишколених у 30-літній війні німецьких піхотинців, що план бою був вироблений німецькими генералами, що татари дійсно не витримали згубного артилерійського вогню на їх позиції і почали у паніці тікати – це, на думку новіших істориків, було головною причиною поразки козаків під Берестечком. [4, с.29].

Габ'янка стверджує навіть про 300 000 польське військо [3, с.77], це повторюють і Кониський [6, с.155], і Меріме [2, с.237]. Архієпископ Георгій Кониський нагадує і про те, що в центрі польської оборони були Пруські і Курляндські війська [6, с.156], але про них чомусь не пише очевидець Кохановський.

На боці Богдана Хмельницького було 200 000 (по інших джерелах 100 000 [4, с.29] козаків, повсталих 100 000, [4, с.29] і 50 000 татар а, француз Меріме наводить такі цифри - 60 000 козаків і 100 000 татар [2, с.240]). Цим перерахуванням кількості військ хочеться привернути увагу до того, як різняться цифри, факти, навіть істориків одного табору, яка далека історична правда, а пневматологічний аспект є чи не найбільш сталим.

Королівський табір мав посполите ополчення від Сандомирського, Люблінського, Бельського, Волинського, Руського (Перемишльського) воеводств і приватні війська

Київського воеводи Адама Кисіля, князя Самуїла Корецького, Волинського князя Хоми Козика, руського князя Яреми Вишневецького, київського каштеляна, ротмістра Балабана та інших, а також деяких представників знатного козацтва (Середа, Забузького, Ганджи, переяславського полковника Михайла Криси та ін.), німецькі найманці.

Головнокомандувачами польських військ був сам король Ян Казимир і гетьман Микола Потоцький, а у українців - гетьман Богдан Хмельницький.

Нестача харчів і корму змусили короля зняти табір з-під Сокаля і перенести його під Берестечко. [2, с.237]. Першими до поля бою надійшли поляки, і зупинилися на правому березі ріки Стир, дізнавшись, що козаки ідуть назустріч.

Перед битвою, як і належало по древньому звичаю, – все починалось із молитви. І польські, і козацькі війська звернулися до Божої допомоги. Ось і психологія, і пневматологія, і аксіологія одна переходить у іншу, об'єднуючись.

Польський король зі свитою причащалися святих Христових Тайн перед битвою (думаючи, що, може, це будуть останні) у Берестецькому костелі, який зберігся до наших днів. Папа Римський прислав королю Яну Казимиру меч, освячений на гробі ап. Петра і хоругву, прибув папський нунцій Іоанн де Торрес і з папським благословенням і відпущенням гріхів тим, що йдуть на війну [9, с.39]. Це – ідея індульгенцій.

Богдан Хмельницький зі старшиною причащався у Михайлівському храмі села Острів, пізніше перенесений на острів Журавлиха (де тепер музейний комплекс). В козацькому таборі Коринфський митрополит Іоасаф також служив молебень, він привіз благословення Константинопольського патріарха і власноручно оперезав гетьмана мечем, освяченим на Гробі Господнім Єрусалимським патріархом, проходячи між рядами повстанців, благословляв їх на бій. Цей митрополит під час бою, коли прорвуться козацькі ряди і станеться паніка біля боліт, у повному облаченні вийде на міст і наказуватиме дотримуватись спокою. Слова його мали дію, допоки його не вбили [9, с.39].

Із польського табору до козаків долинули звуки знайомого православним гімну: «О, Всепетая Мати». Служився молебень, в якому Холмський уніатський архимандрит Яків Суша (пізніше єпископ) перед чудотворною Холмською іконою Богоматері (оригінал якої чудесно зберігся і тепер реставрується у Луцькому музеї Волинської ікони) просив дарування перемоги польському війську. Співалася одна і та ж пісня Богородиці у різних таборах. І як було воювати?

Сама ж Берестецька битва почалася о 9-ій годині ранку із страшної стрілянини з обох боків. Вона відбулася 28-30 липня по старому стилю, тривала і на свято первоверховних апостолів Петра і Павла 1651 року. Татарські війська з'явилися на правому фланзі, проти них стояли війська Потоцького. Тут заграли польські військові сурми, закликаючи йти у наступ. Жовніри відразу ж затягнули згаданий гімн Діві Марії, з яким вони зазвичай йшли у бій. Першим у бій з двома полками кинувся Ярема Вишневецький [2, с.241].

Польський історик Веспасіан Кохановський знаходився у королівських військах, він залишив детальний опис битви, яка подовжувалась три дні. Нам необхідні ці свідчення із супротивного табору. План битви був таким: поляки, прикриваючись валом, витягнулись у довгу лінію. Фланг військ з лівого боку забезпечувався рікою Стир, а з правого - болотами, позаду було Берестечко.

Перша сутка була дуже впертою, але через деякий час татари почали втікати, і на річці Пляшева (у Габ'янці - Пleshива) поламався військовий стрій, і їх багато загинуло.

На другий день татари знову напали на той самий фланг – наступ був таким стрімким, що поляки почали вагатися, і якби не особиста поява короля, то перемога була б на боці Богдана. На умовляння канцлера Лещинського не виїжджати до війська король відповів: «моє життя нічого не вартує порівняно із порятунком вітчизни, я хочу показатися своїм підлеглим, щоб їх підбадьорити, а ворога настрашити. Знайте, що кулі завжди цілять того, хто приречений небом» [2, с.239]. І Ян Казимир дійсно своїм голосом підтримав своїх вояків, і кинув на допомогу майже все військо, тому татари і козаки відступили на свої позиції, а поляки на свої.

На третій день козаки і татари знову вдарили на цей самий фланг поляків, але в цей день вони виявилися в незручній позиції, вітер запорошував, а сонце засліплювало

очі козацькому війську. Король, оцінивши ситуацію, почав наступ по всьому фронту. І почалася битва, подібна до урагану: грім гармат, тріск рушниць, неприродні крики ранених, ржання коней, рев худоби, стовп диму і пилу не давав керувати військами. Довго ця боротьба не приносила ніяких результатів, але під вечір татари і козаки почали покидати поле бою. Поляки отримали верх, але чи не повірили, чи просто не скористалися сприятливими умовами. На полі нарахували тільки убитих козаків і татар 7000.

Гетьман знаходився у татарському полоні, бо поїхав просити хана не відступати, а той не відпустив його до козаків. Психологічний стан гетьмана під час Берестецької битви і ненадійність його союзників засвідчують такі факти. Коли тільки прибув Іслам-Гірей зі своїм військом, то почав у підзорну трубу розглядати план побудови польської оборони і грубо промовив до Хмельницького: «Ти переконував мене, що в поляків тільки 30 000 погано озброєних жовнірів, а я бачу велике дисципліноване військо... якщо завтра ти не покінчиш із поляками, я відправлю тебе до їхнього короля із мотузкою на ший» [2, с.238]. Німці почали обстріл гарматами татарського табору. Їх ядрами було вбито родича султана і перекопського мурзу, крім того у татар почалося свято – байрам, під час якого вони не хотіли воювати, і покинули поле бою, оголивши праве крило козацького табору, куди кинулися польські драгуни (серед них Волинський і Перемишлянський полки), і козацьке військо опинилось в оточенні. Хан захопив із собою Богдана Хмельницького (є точка зору, яку приводить Г. Граб'янка, що гетьман сам «зостався», бо в його таборі не було згоди [3, с.80]). Татари, очевидно, помстилися гетьманові за те, що він не прийняв прислані султанські клейноди, а довго вичікував, бо султан хотів стати протектором України, а відвівши татарські війська, цим довів, що козаки без татар не мають достатньої сили.

Почалися страшні дощі. Частина козацького війська на чолі з Дзеджаликом закріпилася на березі ріки Пляшевка і, бачачи що немає перспектив, почала з королем вести переговори, які ні до чого не привели. Польське військо почало облогу козацького табору.

На світанку, в критичний момент битви, коли Іван Богун, вибраний на місце Дзеджалика, почав виводити козаків із оточеного табору, то повстанці дізналися про це, і подумали, що їх зраджено, вони покинули позицію і кинулись тікати, утворивши розрив. Митрополит Іоасаф вийшов до повсталих у повному облаченні, з хрестом у руках, намагався їх затримати, і зробив це на деякий час. Але один молодий шляхтич убив митрополита стрілою з лука (по іншій версії проколов мечем) [9, с.39]. Потім відрубали голову, зняли одяг, тіло посікли [8, с.37]. Ознаки ж духовного сану (митру, посох, печат, хрест, Євангеліє, чашу та ін.) король викупив у вбивці і віддав уніатському архимандритові Якові Суші. Але він не взяв їх (як ціну крові), поклавши перед Холмської іконою Божої Матері, і відслужив подячний молебень за перемогу. Згодом, король призначив цього архимандрита єпископом, і підпорядкував йому всі відібрані у православних церкви Холмської єпархії. Разом з митрополитом був убитий і другий грек – ієродиякон Павло, що знаходився при ньому, їх поховали у притворі Михайлівської церкви села Острів.

І, хоча, згодом І. Богун особисто повернувся, щоб і повсталих селян перепроводити через болото, вони від страху та відчаю наосліп кидалися у найбільш небезпечні місця. У той самий час на залишені укріплення посунуло коронне військо і погнало втікачів до ріки, обступило болото, через яке відступав Богун. То тут, то там поляки знаходили покалічені трупи своїх співвітчизників. Кілька бідолах, що зуміли вирватися з рук ката, чи, може, були залишені для нових катувань, простягали до них руки, вимагаючи помсти. Це видовище переповнило жовнірів люття. Вони безжалісно вбивали всіх, кого лишень зустрічали, не шкодуючи ні поранених, ні жінок, яких було багато в козацькому таборі. Ріка та болото поглинали тих, хто уникав шаблі переможців. Там було убито чи потоплено як стверджує Г. Кониський 12 000 [6, с.158], (інші джерела приводять цифру у 20 000 і навіть 50 000 [3, с.80] козацького війська).

Чи можна лише з психологічної точки зору якось витлумачити, пояснити подвиг 300 козаків, чи тут вступає у дію якийсь вищий, духовний, (пневматологічний) аспект людської свідомості? Як знову не згадати слова гетьмана: «За віру, молодці, за віру»?

300 козаків – це військова хоругва, це і церковний термін. Чомусь небагато дослідників звертають не це увагу, скоріше бачать паралелі із трьохмастами спарганцями, про яких, очевидно, не всі і чули в ті часи. Адже хоругва якраз і налічує триста про що і свідчить нижня частина – три вертикальні полотнища, три сотні. І коли говориться про хоругву із священиком на ній образом, то це зовсім по іншому сприймається церковними істориками. У хоругві, що стримувала польське військо, воювали не тільки козаки, їм повинен був допомогти і Сам Бог, адже вони виконувала заповідь про братську любов. Тому, зважаючи на це, стає зрозумілою жертва «за други своя». Але це не зрозуміли чи не хотіли розуміти, ні польський король, ні тогочасні і пізніші історики. Нічого глибшого, ніж захоплення героїзмом козаків, вони не бачать. А для тогочасного воїна це – ідея побратимства, християнське добродійство, свідчення віри – мучеництво, що веде до не королівського, а до Христового царства, а тому і не просить помилювання останній захисник безіменного пагорба, він чекає своєї участі – пролітої за братів крові.

Ось як, спираючись на свідчення, описує це криваве дійство французький письменник, класик, сумлінний науковець, психолог, історик Проспер Меріме: «Протягом кількох годин мужньо, по-геройчому бився загін із трьохсот чоловіків, що опинилися на невеликому пагорбі. Вже стомилися поляки від тієї безперервної рубанини, і Потоцький пообіцяв дарувати життя тим відчайдухам, якщо складуть зброю. «Не хочемо пощади від ворога!» – вигукнули вони. Поляки побачили, як вони поскидали у воду свої пояси, наповнені золотими монетами, а потім поцілувалися і билися з вигуками: «Не хочемо пощади від ворога!». Билися доти, аж поки їх не повбивали. Залишився один із трьохсот. Він роздобув човен і, не маючи змоги врятуватися, був усе ж недосяжний для шабель та пік. Багато стрільців цілились у нього, та навіть уражений чотирнадцятьма кулями з мушкетів, він вимахував соєю, силкуючись сягнути кожного, хто до нього наближався, аби взяти його живцем у полон. За наказом Яна Казимира, один жовнір ступив у воду, аби сповістити героєві, що король є свідком його подвигу і дарує йому життя. «Хочу загинути як справжній козак!», - вигукнув умираючий селянин, а жовнір із жахом відступив од нього. Нарешті, до човна підступили два німецькі рейтарні, і проткнули воїна своїми піками» (інші твердять, що мазур заколов довгою пікою [2, с.246]).

Після битви король хотів переслідувати військо Богдана Хмельницького, але шляхта не погодилася на це. Тому тільки загін у 20 000 тисяч чоловік на чолі із Потоцьким і Калиновським вирушили вглиб України, переслідуючи війська повсталих, всі інші польські війська розпушені. Наслідком цієї битви став договір між королем і Хмельницьким у Білій Церкві, за яким козацьку територію зменшено до одного київського воєводства, число реєстрових козаків обмежено до 20 000, а польська шляхта мала повернутися на свої давні землі [7, с.178].

З цього часу розпочалося масове дезертирство, майже всі шляхтичі, які вступили в козацьке військо, щоб зберегти свої маєтки, перейшли на бік короля. Багато також перейшло і реєстрових козаків, але Ярема Вишневецький (українець-неофіт) був невблаганний, і вбивав усіх. Одного разу до королівського табору прибув Лисенко, один із найжорстокіших повстанців, і сказав: «Я за уніатську церкву, а також шаную польський хрест». Неофіт подав знак і вийшов. Лисенко помер між двома обцвяхованими дошками [2, с.244].

Сталося так, що Ярема Вишневецький лише на кілька днів пережив свої жертви. Він був уражений недугою, що спустошувала польські ряди. Захворівши через три дні, в першій декаді серпня він помер, і був оплакуваний військом, що захоплювалося ним, як поборником Речі Посполитої і зразковим лицарем. Військо не вірило, що він міг померти від недуги, а що його отруїли [2, с.248].

Українські полки, які воювали на боці короля, своїми розвідками завдавали найбільшої шкоди козацьким загонам, приводячи козаків-«язиків» для допитів і тортур. Жорстокість була неймовірна.

Чому ж така жорстокість? Чому одновірці-українці західного регіону, в своїй більшості православні, воювали проти таких же українців, Наддніпров'я? Відповідь одна: пролита людська кров, немов кров біблійного Авеля, волає до Бога [6, с.123].

Що ж таке українська ідея для найкращих її представників – Богдана Хмельницького, Адама Кисіля, митрополита Сильвестра (Косова)? За що воював Богдан? Однозначної відповіді бути не може. Ціль боротьби змінювалася протягом довгих шести років, але найголовнішою причиною війни було пригнічення православної віри, а потім і політичні інтереси суспільства. Як він і сам визнавав спочатку, «Я воював за причинену мені шкоду і за свою кривду, тепер піду боротися за нашу православну віру» [9, с.33]. Віра найбільш гуртувала людей, вона була загальним і неодмінним принципом для всіх верств населення. Тому бойовим кличем гетьмана і були обрані слова: «За віру, молодці (інше тлумачення - козаки, за віру)» [8, с.41].

Необхідно наголосити і про аксіологічний аспект нашого екскурсу, оцінку поточними великого подвигу українських вояків.

Перед Першою світовою війною (1908р.-1914р.) на місці Берестецької битви будується за проектом академіка Щусева Георгієвська церква (Георгій-Побідоносець-Змієборець – покровитель Галицько-Волинських князів, помічник на полі бою) – храм-усипальниця, де в спеціальному саркофазі зберігаються козацькі кістки. На хорах храму знаходиться церква першим князям – мученикам Борису і Глібу, а підземною церквою є П'ятницька – бо саме в п'ятницю розпинали Христа, тому цей храм у народі називають «Українською Голгофою». У ньому служать панахиди за: «православних воїнів, zde за віру і вітчизну убійних» [5, с.15].

Ініціатором цього шанування був архімандрит Почаївської Лаври Віталій (росіянин за походженням). Він перший відслужив панахиду над козацькими останками, показав народу, де є і повинна бути його найбільша національна святиня. Так віддавалася данина тим, хто душу положив за «друзі своя».

В 30-тих роках польський уряд заборонив робити урочистості на Козацьких могилах, щоб забути про тих, хто лежав на цьому святому місці. У повоєнні роки діючі Михайлівська і Георгієвська церкви закриваються, намагаються стерти пам'ять про ці Козацькі могили.

Але і в радянський час знаходяться ентузіасти, і Берестецькі храми стають музеями, немало знаходять козацьких кісток при осушенні боліт і зносять до згаданого храму, до музею-саркофагу.

В незалежній Україні дійсно не забувається ця сумна подія. На Берестецькому полі поставлено величавий пам'ятник і знову, як і в старі незабутні часи, організовуються масові приїзди (навіть до 500 тисяч людей), щоб віддати шану православним козакам та помолитись за спомин їхніх душ. До речі згадати слова Мстислава Скрипника (глави УАПЦ), який, виступаючи на 340-річчя Берестецької битви, сказав, що його засмучує те, що в день національних поминок над могилами робиться політична свистопляска і те, що чогось подібного він не бачив у своєму житті.

Історія, що забувається, здатна повторитися, і вона неодноразово повторювалася протягом кількох тисячоліть, пам'ятаючи клич Богданів: «За віру, молодці, за віру». Істинне шанування предків-козаків – йти їхніми шляхами.

Таким чином, ми прийшли до висновку, що в наведеному дослідженні формується нове теоретичне узагальнення, де звертається основна увага не тільки на матеріальний бік, а на духовно-психологічний (пневматологія), та на оцінюючий характер (аксіологія) Берестецької битви. Отже, вважаємо необхідним і в подальшому пов'язувати згадані аспекти, щоб відобразити дійсну картину тогочасного суспільства. Тому дана тематика в майбутньому буде потребувати більш глибокого та ґрунтового дослідження.

Список використаних джерел

1. Аркас М. Історія України–Русі. Факс. вид. – Київ: Вища шк., 1990. – 456 с.
2. Боплан, Гійом Левассер, Меріме, Проспер. Українські козаки. Богдан Хмельницький. // Г.Л. Боплан, П. Меріме – Львів : «Каменярь», 1990. – 301
3. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К. : Т-во «Знання» України, 1992, – 192 с.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. – Мюнхен, 1966. – Т. 2. – С. 318.

5. Іннокентій, еп. Храм – пам'ятник на Козацьких могилах под Берестечком // Журнал Московской Патриархии. М., ЖМП. 1954. – № 3. – С. 36-38
6. Кониський Г., архієп. Історія Русів // Г. Кониський. – К., 1991. – С. 592.
7. Крип'якевич І.П. Історія України / І.П. Крип'якевич. – Львів, 1990. – С. 220.
8. Никонов В. Роль Православної Церкви в освободительной войне украинского народа // Журнал Московской Патриархии. М., ЖМП 1953г. – № 12. – С. 32-37
9. Шабатин И, проф. Православное духовенство в деле воссоединения украинского и русского народов // Журнал Московской Патриархии. М., 1954 г. №5. – С.36-41.
10. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. - Т.2. - Львів, 1991. - С. 159.
11. Янкевич І.В. Берестецька бій // І.В. Янкевич. – Львів : «Спархійний вісник». 1947. – № 9.

Мельник В.В. Психологические, пневматологические и аксиологические аспекты Берестецкой битвы

Сделан анализ психологических, пневматологических и аксиологических аспектов Берестецкой битвы, показаны дилеммы украинского общества, вера и обычаи народа и последствия «Украинской Голгофы».

Ключевые слова: Берестечко, битва, вера, казаки, аспект

Melnik, V.V. Psychological, pneumatological, axiological aspects of Beresteckoy of battle

The analysis of psychological is done, pneumatological, axiological aspect aspects of Beresteckoy of battle, it is rotined dilemmas of ukrainian society, faith and consuetudes of people and consequences of «Ukrainian Calvary».

Key words: Beresteckho, battle, faith, cossacks, aspect.

Теоретико-методологічні засади дослідження розвитку демократичних тенденцій в Запорізькій Січі і Гетьманщині у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Проаналізовані основні принципи, методи та підходи, які дозволяють розкрити витоки, особливості та механізми формування і розвитку зачатків демократії на теренах України у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Ключові слова: методи, підходи, демократичні тенденції, Запорозька Січ, Гетьманщина.

У період становлення й розвитку соціальної, демократичної, правової Української держави історичне минуле відіграє важливу роль. Чимало відповідей на питання про те, яким бути сучасному державотворенню, можна знайти в історії Запорозької Січі та Гетьманщини, вивчаючи, зокрема, їх державно-правові інститути: апарат управління, судові органи та їх структуру, функції та засади організації й діяльності тощо.

Історія Української козацької держави – це одна з провідних тем наукових досліджень вітчизняної історіографії. Протягом століть вона приваблювала увагу багатьох істориків і фахівців з історії держави й права. Останнім часом, ураховуючи те, що істориками опрацьований і проаналізований значний масив історичних джерел, публікацій та наукових робіт з досліджуваної проблеми, виникає потреба в переосмисленні історичного досвіду історії Національно-визвольної війни, історії розбудови української держави, а також особливостей державно-правових відносин Запорозької та Гетьманщини.

Успереч тим випробуванням, яких Україні довелося зазнати протягом своєї історії, українці змогли зберегти національну самобутність, а, отже, і козацькі традиції. Саме в Запорозькій Січі та Гетьманщині сформувалися такі моральні засади, як побратимство, товариська рівність, обстоювання справедливості. Демократичне прийняття рішень козацькими радами, простота відносин із старшиною, повага один до одного – ці принципи об'єднували українців, і вони гідні наслідування сьогодні. Для того, щоб об'єктивно і достовірно дослідити демократичні надбання козаків, необхідно віднайти відповідну теоретико-методологічну основу такої розвідки. Не зважаючи на те, що методологія сучасної історичної науки періодично поповнюється досить ґрунтовними працями [1], порушене нами питання досі не знайшло належної відповіді. Тому сьогодні, коли у вітчизняній історичній науці особливе місце відводиться людині, її інтересам і прагненням, особливої актуальності набуває пошук адекватних методологічних принципів і підходів, які би дозволили з великою долею історичної достовірності вивчити розвиток демократичних тенденцій в Запорозькій Січі і Гетьманщині у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Це й обумовило наше звернення до вказаної проблеми та визначило предмет даної статті.

Мета статті – з'ясувати основні принципи, методи та підходи дослідження розвитку і кризи демократичних традицій в суспільно-політичному устрої Запорозької Січі і Гетьманщини другої половини XVII – початку XVIII ст.

Підтвердження й переосмислення усталених у вітчизняній та зарубіжній історіографії понять і трактувань, розширення джерельної бази та критичний аналіз уже відомих

науці фактів і їх тлумачень, що здійснюється в контексті гуманізації суспільних знань та уникненні надмірного акцентування уваги на конфронтаційному боці проблеми, насамперед, і обумовлює наукову актуальність даного дослідження.

Методологічною основою порушеної нами проблеми є всебічне дослідження чітко сформульованої, окресленої теми через дотримання принципів історизму, об'єктивності, ціннісного підходу в історії.

Визначальними у цьому аспекті, на нашу думку, є принципи діалектики. Найважливішими є принципи руху й розвитку, взаємозв'язку, взаємозумовленості, причинності тощо. Вони не замінюють собою загально- чи конкретно-наукових методів, однак переломлюються через них, проявляються під час їхнього використання.

Світоглядним є принцип руху, зміни, розвитку, який сформувався ще у Древній Греції й конкретизувався у так званому принципі історизму. Інакше кажучи, його використання дістало назву історичного методу. Застосування цього методу вимагає розглядати кожну систему як таку, що у своєму розвитку проходить кілька етапів (стадій): виникнення (зародження), становлення розвинутого функціонування, перетворення в інший якісний стан, – або констатувати стадію розвитку системи з урахуванням попередніх чи наступних стадій.

Принцип історизму для нас є одним із основних методологічних положень, що дозволяє вивчати складні суспільні явища козацької доби в хронології, передбачає конкретний підхід до подій і фактів, визначає етапи розвитку. Ми досліджуємо розвиток і поширення демократичних принципів управління Запорозької Січі, що, у свою чергу, впливало на розвиток і поширення козацьких традицій на все українське населення. Обов'язковою умовою є розгляд явищ у контексті досліджуваної епохи, особливостей її історичного розвитку.

Надзвичайно важливим є принцип об'єктивності пізнання, і не тільки в розумінні безкінечності процесу, його наближення до дійсності, але й у значенні багатьох теоретичних варіантів її висвітлення. Принцип об'єктивності вимагає виявлення всіх чинників, які впливали на козацьке суспільство. Виходячи з цього, дослідження розвитку демократичних традицій в суспільно-політичному устрої Запорозької Січі і Гетьманщини другої половини XVII – початку XVIII ст. та їх впливу на життя і діяльність козаків повинно відбуватися у контексті всього суспільного буття, у різноманітності усіх його проявів – соціальних, економічних, політичних, духовних, культурних, правових тощо; а також в усталених нормах соціальної поведінки.

Важливу роль у роботі відіграють принципи взаємозумовленості, взаємозв'язку та причинності. Передусім, дослідниця реалізує поняття зв'язку в контексті трьох філософських категорій: речі – властивості – відносини. Зв'язки належать до категорії відносин. Зв'язок явищ і речей у часі лежить в основі генетичного підходу, що дає змогу розкрити походження досліджуваних об'єктів.

Особливо значимим є принцип причинності, згідно з яким одні явища зумовлюють появу, розвиток, функціонування чи руйнування інших. Наприклад, політика польського уряду в релігійному питанні у вказаний нами період сприяла посиленню опозиційного руху та поширенню селянсько-козацьких повстань. У свою чергу, участь частини запорозьців у селянсько-козацьких повстаннях призвела до активізації національної свідомості серед селянських мас.

Що стосується категорії (принципу) причини і причинності, то якщо є причина, то є й наслідок, який зумовлюється цією причиною. Проте в реальності (як і в поняттях) вони можуть мінятися місцями: наслідок стає причиною.

Важливою складовою теоретико-методологічної основи дослідження є принцип багатofакторності. Ми також керувалися принципом усебічності пізнання, який реалізується через комплексний аналіз і критику сукупності джерел, що стосуються формування органів влади в Гетьманщині, їх трансформації і безпосередньої діяльності.

Вагому роль у дослідженні відіграє принцип об'єктивізму, що вимагає всебічного, цілісного аналізу фактів, подій, вчинків не тільки представників козацької старшини, а й рядових козаків, з урахуванням його можливих суперечностей.

На основі принципу системності доцільним є виявлення взаємозв'язку між суспільно-політичними процесами в сусідніх країнах та їх впливу на формування і подальший розвиток суспільно-політичного устрою Запорозжя та Гетьманщини в Україні.

Зазначимо, що в сучасній світовій історичній науці існує чимало методологічних напрямів і підходів; і кожен науковець стоїть перед проблемою вибору прикладів і методів для пізнання минулого, які незалежно від його волі та бажання вимагають сприйняття результатів і цінностей попередніх досліджень. Методологія історії покликана зробити цей вибір свідомим і тому сприяти зростанню загальнонаукової культури, піднесенню фахового рівня істориків.

Теоретичні принципи і дослідницькі підходи до вивчення порушеної нами проблеми починають діяти із застосуванням пізнавальних засобів – наукових методів. Для відображення цілісної історичної картини проблеми, що є предметом нашого дослідження, раціональним вважаємо використання комплексу загальнонаукових, міждисциплінарних і конкретнауккових, спеціальних методів дослідження.

Методи аналізу та синтезу допомагають з'ясувати, що характерною особливістю організації й функціонування демократичної системи управління на українських землях в XVII – XVIII ст. була поліваріантність наявних політичних моделей та різновекторність їх еволюції. Так, політичний устрій українських земель, що підпорядковувалися гетьманові – Гетьманщина (самоназва – Військо Запорозьке), увібравши в себе досвід функціонування військово-політичної організації Запорозької Січі, у процесі розвитку набув багатьох специфічних ознак, які відрізняли його від свого прообразу, а також моделі організації політичних відносин в автономній щодо гетьманської влади Січі. Крім того, модель організації політичної влади Гетьманщини під час української колонізації південно-західних окраїн Московської держави було екстрапольовано на Слобідську Україну. Водночас вона принципово відрізнялася від моделі політичної організації суспільства на Правобережній та в Західній Україні, які до другої половини – кінця XVIII ст. перебували під владою польського короля. У той же час навіть у межах Правобережного регіону до початку XVIII ст. паралельно з політичною структурою Речі Посполитої розвивається антисистемний по відношенню до неї козацький устрій.

Усе це змушує під час розгляду історії розвитку демократичних традицій козацького устрою не лише дати характеристику регіональних особливостей, а й акцентувати увагу на перманентних трансформаціях механізму взаємодії політичних інституцій у межах окремих її складових.

Важливе значення має й узагальнення зовнішньополітичних впливів. По-перше, це стосується виявлення чинників, які стимулювали дрейф діяльності Гетьманату чи то в бік офіційної Москви, чи то - Варшави. По-друге – визначення закономірностей і випадковостей у цьому історичному процесі та встановлення рівня кореляції дій козацької еліти й розвитку міжнародних процесів у регіоні і внутрішньополітичної боротьби всередині Війська Запорозького. Усього цього можливо досягти, грамотно застосовуючи системний метод в історичному дослідженні.

Поряд із ним можна використовувати також традиційно загальнонаукові методи: спостереження, аналіз і синтез, індукцію й дедукцію, порівняння й аналогію, узагальнення й абстрагування, метод експерименту, екстраполяції, кореляції тощо.

Достатньо корисним нам представляється використання у даному дослідженні методу порівняння. Як зазначав Гегель, порівняти – це показати спільне у відмінному й відмінне в спільному. Отже, можна допустити, що різні об'єкти того самого явища, наприклад, демократичні традиції на Запоріжжі та у Гетьманщині мали спільне у впровадженні принципів демократії, рівності і братерства в процесі формування органів влади, але зовнішні та внутрішні чинники сприяли відходу від ідеї прямого народовладдя під час побудови козацької держави в умовах панування світового абсолютизму. За допомогою

методу порівняння можна віднайти найбільш типове й закономірне. Порівняльний метод, окрім типізації та індивідуалізації, дозволяє краще зрозуміти предмет дослідження, розкриває риси, притаманні окремим політичним інститутам і суспільству в цілому. Тема нашого дослідження потребує чіткого визначення характерних особливостей діяльності органів влади в Запорозжжі та Гетьманщині, що є неможливим без застосування методу порівняння діяльності подібних органів в сусідніх державах вказаного періоду.

Розгляд демократичних процесів у різні історичні періоди варто здійснювати за допомогою порівняльно-історичного методу.

Логічне абстрагування в науці часто постає як метод генералізації. Останній, як і абстрагування загалом, передбачає усунення під час дослідження об'єктів, несуттєвих явищ і процесів, другорядних властивостей і відносин, виділення головного, визначального. Граничний випадок абстрагування маємо лише тоді, коли залишається лише одна, але суттєва риса чи властивість.

У наш час склалися сприятливі умови для подолання методологічної кризи історичної науки. Зникла необхідність політизації й поляризації в підходах до вивчення минулого, хоча в цілому вони не зникають, бо зберігаються різні традиції. Подальший прогрес вимагає подолання поляризації в пошуках шляхів до синтезу різних наукових методів, а не механічного усунення одного з них.

Методологічний плюралізм передбачає використання окремих елементів марксистського методу й принципово заперечує будь-яке пояснення минулого на основі якоїсь «єдино правильної» філософської системи. На нашу думку, наявні сьогодні теорії, у тому числі й матеріалістичне розуміння історії науки та освіти, з різних кутів зору узагальнюють об'єктивну реальність, дають більш цілісне, об'ємніше уявлення про предмет.

Робота над порушеною у статті проблемою має міждисциплінарний характер, її концептуальні засади ґрунтуються на основах не лише історичної науки, але й політології, філософії, соціології, історії держави та права, психології тощо.

Із групи міждисциплінарних методів доцільним є використання статистично-аналітичного для обробки й аналізу кількісних показників наявності козаків у державі, війську та його структурних підрозділах тощо. Отримані таким чином результати варто відображати у таблицях і діаграмах. Метод контент-аналізу допомагає систематизувати публікації у періодичній літературі та віднайти саме ті з них, які розкривають різні аспекти порушеного нами питання.

У дослідженні необхідно використовувати і спеціальні методи, властиві історичному пізнанню: проблемно-хронологічний, порівняльний, історико-типологічний, ретроспективний, системно-структурний, періодизації, верифікації історичних джерел та відбору статистичної інформації, а також методи, що дозволили простежити й прояви загальних впливів на розвиток народовладдя в Гетьманщині, і регіональні особливості формування органів влади й управління на місцях.

Метод періодизації дає можливість виділити етапи та їх основні особливості в розвитку демократизації управління Військом Запорозьким.

Проблемно-хронологічний метод допомагає розглянути явища в часовій послідовності, передбачаючи розчленування достатньо широкої теми на кілька вузьких проблем, кожна з яких розглядається в послідовності історичних явищ і подій, що до неї належать, а також у динаміці, тобто в русі й змінах, що відбувалися в політичному житті країни в конкретний історичний період.

Таким чином, неупереджене та достовірне розкриття проблеми розвитку демократичних традицій в суспільно-політичному устрої Запорозької Січі і Гетьманщини другої половини XVII – початку XVIII ст. вимагає застосування у нашому дослідженні зазначених вище принципів, методів і підходів історичної науки у координатах цивілізованого підходу. Найбільш ефективними для реалізації поставлених нами дослідницьких завдань виявляється проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та історико-аналітичний методи.

Предметом подальших наукових розвідок з порушеної у статті проблеми може стати визначення методології та методики дослідження при аналізі морально-психологічного стану козаків під час Національно-визвольної війни.

Список використаних джерел

1. Медушевская О. Методология истории / О. Медушевская, М. Румянцева. – М. : ИАИ РГУ, 1997. – 73 с.; Кузьмін О. Историчний процес: теорія та методологія дослідження / О. Кузьмін. – Житомир : М. Косенко, 2003. – 187 с.; Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.

Мягкая А.А. Теоретико-методологические основы исследования развития демократических тенденций в Запорожской Сечи и Гетманщине во второй половине XVII – в начале XVIII вв.

Проанализированы основные принципы, методы и подходы, которые позволяют раскрыть истоки, особенности и механизмы формирования и развития зачатков демократии на территории Украины во второй половине XVII – в начале XVIII вв.

Ключевые слова: методы, подходы, демократические тенденции, Запорожская Сечь, Гетманщина.

M'yagka, G.O. Theoretical and methodological principles of research of development of democratic tendencies in Zaporozhia Sich and Getmanshchina in the second halves of XVII - at the beginning of the XVIII century

Basic principles, methods and approaches, which allow to expose sources, features and mechanisms of forming and development of rudiments of democracy on territory of Ukraine in the second halves of XVII - at the beginning of the XVIII century are analyzed.

Key words: methods, approaches, democratic tendencies, Zaporozhia Sich, Getmanshchina.

УДК 284(477.43) «17/19»

Буравський О.А.

Система відносин у маєтках римо-католицького духовенства на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Вивітлюються особливості відносин у маєтках римо-католицького духовенства на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Ключові слова: Римо-Католицька Церква, Правобережна Україна, маєтки римо-католицького духовенства.

Важливим питанням сучасної історії України є роль і місце різних конфесій в соціально-економічному житті регіонів. У цьому контексті науковий інтерес має проблема відносин у маєтках римо-католицького духовенства на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Вивчення особливостей господарювання правобережного римо-католицького духовенства в складі Російської імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. привертає увагу істориків. В українській історіографії цій проблемі присвячені дослідження А. Зінченка [1], І. Шостак [2], Е. Зваричука [3], В. Левицького [4] та ін.

У статті зроблено спробу простежити особливості відносин у маєтках римо-католицького духовенства на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. із використанням документів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ф. 442, ф. 491, ф. 707), Державного архіву Житомирської області (ф. 178) та Державного архіву Рівненської області (ф. 379).

На Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. йшов процес обезземелення селян-кріпаків. Римо-католицьке духовенство позбавляло їх кращих ділянок, привласнювало худобу й майно, посилювало економічний тиск, розраховуючи піднести свій господарський зиск [5, с.285–303]. Так, на Поділлі в маєтку Рашнівського костьола в слободі Каштанівка Балтського повіту працювало 155 кріпаків. Вони утримували 10 волів, 17 овець, 4 пасіки, платили 17 крб. чиншу, 19 крб. сторожових, виконували панщину в обсязі 58 днів тяглих, 256 днів косьби, 20 днів молотьби та 70 днів обжинків. Костьол здавав в оренду корчму та два вітряки, з яких одержував щорічно 165 крб. Крім того, священники надавали земельну оренду ще 162 державним селянам Каштанівки, які сплачували їм за візитними відомостями 250 крб. У 1798 р. на момент конфіскації маєтку селяни вже утримували 12 волів, 17 овець, 4 пасіки, платили 30 крб. чиншу і 34 крб. сторожових, панщину виконували в такому обсязі: 78 днів тяглих, 286 днів косьби, 28 днів молотьби та 70 днів обжинків [3, с.52].

Традиційними джерелами прибутків Римо-Католицької Церкви (РКЦ) наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. залишалася зернова та снопова десятини, плата за виконання духовних потреб, пожертви парафіян тощо.

Щодо зернової десятини, то ще в часи Речі Посполитої вона була найзначнішим доходом. Католицький єпископат домігся права на десятину в XIII ст., а на початку XV ст. в Польщі цей збір почали стягувати з прихожан і костьоли. Проте правобережне римо-католицьке духовенство перетворило цю повинність в систему лише в XVII – XVIII ст. [6, с.171–172].

У 1775 р. на сеймі шляхта ухвалила, щоб надалі поміщики давали римо-католицькому кліру грошовий еквівалент зернової десятини. Однак і після цього більшість костьолів брала десятину в натуральній формі [7, с.42]. Наприклад, у Волинській губернії на початку XIX ст. римо-католицьке духовенство отримувало від власників маєтків хлібну, снопову та грошову десятину. Варто зазначити, що вона збиралася

також і на користь православних та уніатських священників [8, арк. 8–8зв.]. 4 квітня 1826 р. волинський губернатор надіслав розпорядження Луцькому римо-католицькому єпископу Цецишевському повідомити його про те, чи збиралася снопова й грошова десятина лише з врожаю власників маєтків або їх селян [9, арк. 27]. У 1841 р. на користь кременецького римо-католицького духовенства снопова десятина збиралася з маєтків університету св. Володимира. Так, орендар маєтку с. Двірець дворянин Бончковський зібрав для кременецького римо-католицького костюлу в 1841 р. 8 коп та 40 снопів жита, 33 снопи пшениці, 6 коп та 30 снопів ячменю, 7 коп і 20 снопів гречки, 5 коп і 30 снопів вівса та 40 снопів гороху [10, арк. 1–2]. У Володимирському повіті снопова десятина стягувалася з маєтку князів Сангушків на користь Коритницько–Чернявецького прихоського костюлу [11, арк. 81].

У першій половині XIX ст. снопову десятину переводили в грошовий еквівалент. Із рапорту Кременецького декана ксьондза Мариновського до Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії за 1848 р. дізнаємося, що з маєтку (с. Старе Кокорове), що належав поміщику графу Альфреду Потоцькому, снопову десятину (12 коп і 30 снопів жита, вівса, гречки) було продано на публічному торзі мешканцю містечка Старого Вишнева, а виручені з продажу збіжжя 10 крб. 60 коп. сріблом передано Кременецькому францисканському монастирю [12, арк. 1–2].

Після ліквідації в 1832 р. римо-католицьких монастирів снопова десятина переводилася до Санкт-Петербургу. 18 листопада 1843 р. Луцько-Житомирський римо-католицький єпископ М. Півницький надіслав до римо-католицької Духовної Колегії 118 крб. 80 коп. сріблом із десятини ліквідованих Дружковського францисканського і Старокостянтинівського домініканського монастирів [13, арк. 43–44].

Варто зазначити, що прибутки римо-католицьких священників зростали й від орендованої частини землі. 6 листопада 1851 р. настоятель Любарського домініканського монастиря отримав дозвіл від Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії на здачу в оренду приватним особам необроблену монастирську землю [14, арк. 2–3].

У Фастівському маєтку поширеними були храмовий збір, сплати за утримання курей, рибацтво в ставках та ін. [15, арк. 43–44].

Монастир кармелітів у Кам'янець-Подільському на початку XIX ст. отримував доходи з пожертвувань вірних, фундушевих сум, виплат відсотків від майна власників маєтків. Частину земельних ділянок кармеліти здавали в оренду міщанам за річну плату 10 злотих. Ченці володіли також хутором, де збирали 79 коп жита, 78 коп пшениці, 59 коп ячменю, 52 коп гречки, 84 коп вівса, 50 коп гороху. Окрім того, кармеліти мали в місті 5 житлових будинків і флігель, які здавали в оренду. Річний прибуток із будинків становив 520 злотих, а з флігеля 175 злотих. У 1809 р. загальний прибуток монастиря складав 9173 злотих, а витрати – 8829 злотих [16, с. 342–343].

У першій половині XIX ст. на Правобережній Україні римо-католицькі священники надавали частину своєї землі в користування селянам, отримуючи від них прибутки у формі відробітної ренти. У Волинській губернії в 1839 р. римо-католицьким костюлам і монастирям належало 7859 селян; з них у Луцькому повіті – 916, Володимирському – 1355, Кременецькому – 87, Дубенському – 1042, Овруцькому – 645, Старокостянтинівському – 17, Ковельському – 520, Рівненському – 808, Заславському – 537, Острозькому – 980, Новоград-Волинському – 359, Житомирському – 993 [17, арк. 8–15].

Характерна риса церковних маєтків Правобережної України – селянське малоземелля. Середній земельний наділ на рев'язьку душу в маєтках римо-католицького духовенства становив у Київській губернії 1, 68 дес., Подільській – 1,9 дес., Волинській – 2,0 дес. [1, с. 76]. Для порівняння середні розміри селянських наділів у казенних маєтках Київської, Подільської та Волинської губерній становили відповідно 3–5 дес., 1–2 дес., 5–8 дес. на рев'язьку душу [18, с. 318].

Малоземелля селян було тісно пов'язане з низькою забезпеченістю їхніх господарств робочою худобою. У великих маєтках духовенства Волині й Поділля значна частина селян практично не могла виконати повний обсяг сільськогосподарських робіт силами власного господарства. Безтяглові й малотяглові (1 голова худоби) господарства становили у волинських маєтках духовенства 42, 6%, а в подільських – 56,

9%. У візиті Олицького костюлу за 1802 р. зазначено, що селяни у своїй більшості не можуть утримувати худобу [1, с. 83].

Водночас представники римо-католицького духовенства не нехтували й підвищенням визиску у українських селян. Церковні кріпаки здебільшого платили чинш у поєднанні з натуральним рентою. Розмір чиншу й продуктової данини був дуже обтяжливий для українських селян [19, с. 350].

Протягом першої третини XIX ст. феодальні повинності в маєтках РКЦ на Правобережній Україні зростали. Так, у Київській губернії, зокрема у Фастівському маєтку, що належав Луцько-Житомирському римо-католицькому єпископу Півницькому до передачі його в 1842 р. у володіння Міністерства державного майна, працювало 3379 селян. Наприклад, в с. Снігурівка кріпаки виконували в рік панщини 1660 днів, у Чорногородському фільварку – 8532 дні, у Фастовець – 2507 днів [15, арк. 43–44, 46 зв.].

У Фастівському маєтку на 1842 р. нараховувалося 73555 моргів землі, частина земельних ділянок передавалася в користування селян, але більшість землі пустувала, заростала чагарниками. Наприклад, у м. Фастові налічувалося 8564 моргів землі, з них 1128 моргів оброблялися селянами, 780 моргів – вільними хліборобами, орних церковних земель було лише 150 моргів, сінокоси займали 1821 морги, а під чагарниками залишалася аж 1646 моргів землі. Подібна ситуація була і в с. Снігурівка, в якому налічувалося 1606 моргів землі, з них 288 моргів відводилося під обробіток селян, 254 моргів – вільних хліборобів, під чагарниками пустувало 269 моргів [15, арк. 37зв., 40].

У маєтках римо-католицького духовенства щоденна панщина покладалася переважно на селянські господарства. Із цього числа виключалися лише ті селянські двори, які виконували в економії різні адміністративні функції (ланові, соцькі, десятники, присяжні, ставничі), сільська старшина, церковні старости, особи, які працювали безпосередньо на фільварку (парубки, пахолки, пастухи, пасічники), частина ремісників, селяни, передані в оренду разом з корчмами, млинами, руднями, тартаками. Помітки «пахолок до оренди», «козак орендарський», «пахолок орендарський» неодноразово трапляються в інвентарях Фастівського ключа, що належав Луцько-Житомирському римо-католицькому єпископу. У дрібних і середніх маєтках панщину відбували майже всі селянські двори. Проте в такому великому маєтку, яким був Фастівський ключ, у 1796 р. панщину відбували майже 58 % дворів, а в 1815 р. – близько 68 % [2, с. 80].

Прикладом визначення кількості днів тижневої панщини, інвентарів і повинностей та способи їх відбування може бути опис повинностей Фастівського ключа за 1819 р. У ньому вказувалося, що кожен селянин зобов'язаний відпрацювати від дня святого Войцеха (23 квітня) до дня святого Мартина (11 листопада) два дні на тиждень, а від святого Мартина до святого Войцеха – по одному дню [1, с. 63–64].

Духовенство віднаходило нові форми визиску підданих. Трудомісткою була повинність довозення дров. Наприклад, у Мукарівському маєтку, що належав Кам'янецькому римо-католицькому єпископу, селян посиляли за 40 верст рубати дрова, які потрібно було везти назад до Кам'янця в єпископську резиденцію, а потім повертатися додому ще за 30 верст. За це селянам зараховувалося два дні панщини [4, с. 114].

28 лютого 1821 р. указом Олександра I була запроваджена земська повинність, тобто публічні роботи з упорядкування кожної губернії, зокрема гужової перевезення та піша (без коня) виконувалися за ухвалою місцевих земських судів виключно селянами з приватних маєтків або державними селянами. Указ 1825 р. поширив цю вимогу на єврейські гагали, шляхту й маєтки Римо-Католицької та Греко-Католицької Церкви в Україні [20, с. 136].

Поширеною була сторожова повинність селян, які відбували службу при монастирях, костюлах, на фільварках, а також при корчмах, що віддавалися в оренду. Піддани, які належали церковним власникам, зобов'язані були прибирати костюл або монастир, розносити кореспонденцію [2, с. 81].

Селяни маєтків римо-католицьких священників обкладалися різною натуральною даниною. Майже всі господарства повинні були давати кури і яйця. У поліських маєтках здавали до 75 штук грибів (ключ Садовський Луцького кафедрального костюлу), а також овес і хміль. У багатьох маєтках підданих зобов'язували дерти ячмінь, просо, гречку на крупу. Як данина вносилися також і мед [21, арк. 5–11]. Наприклад, у 1819 р. державні селяни Ковельського повіту (сіл Картеліси і Жириці) платили настоятелю Ратнівського римо-католицького костюлу медову данину [22, арк. 5, 9].

Мешканці кожного села поряд з натуральними обкладалися ще й грошовими повинностями: чинш, сплати ремісників (верстатове – ткачів, колове – мельників, броварне – пивоварів) [23, с. 68; 15, арк. 43–44].

Заможні селянські господарства займалися візництвом і чумакуванням. Так, селяни Фастівського маєтку збували у Києві, Фастові, Василькові зерно та іншу сільськогосподарську продукцію, їздили в Крим за сіллю й солоною рибою, доставляли в Київ муку й зерно [24, арк. 254].

У маєтках римо-католицького кліру на Правобережній Україні кріпаки продавали свої продукти для сплати податків духовництву. Наприклад, в описі маєтку Бердичівського кармелітського монастиря зазначалося, що селяни продавали свої зайві продукти для сплати податків у м. Бердичеві [1, с. 105–106].

Характеризуючи ринкові відносини першої половини XIX ст. потрібно відмітити, що селяни церковних маєтків своєю працею забезпечували не лише виробництво сільськогосподарської продукції й ремісничих виробів, але й збули: усе, призначене для продажу з фільварку, вони вантажили, розвантажували, перевозили своїм тяглом. Значну їх частину адміністрація маєтків римо-католицького духовенства пускала на продаж, так як ці господарства поступово втягувалися в загальний процес поживлення товарно-грошових відносин. Одним із проявів цього було поширення різних форм найму, хоча в церковних маєтках ці відносини мали в ряді випадків напівкріпосницькі риси [25, с. 189].

Траплялися випадки, коли кріпаки, протестуючи проти феодальних повинностей, залишали церковні маєтки, йшли на заробітки в міста. Однак римо-католицьке духовенство намагалось перешкодити таким вольностям селян. Так, 2 листопада 1849 р. візитатор монастирів Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії повідомив Рівненському земському справнику, що він прибув в м. Степан для вирішення справи вольностей селян [26, арк. 1–2].

Узагальнюючи викладене, потрібно зазначити, що наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. на Правобережній Україні українські селяни страждали від феодального визиску та малоземелля. Характерною особливістю відносин у маєтках римо-католицького духовенства в регіоні була передача римо-католицьким духовенством частини своєї землі в користування селянам з метою отримання від них прибутків у формі відробіткової ренти.

Земельні ділянки римо-католицького кліру в переважній більшості використовувалися не по-господарському. Значна частина їх заростала чагарниками, пустувала: селяни своїми рутинними знаряддями праці не могли їх обробляти.

Церковні кріпаки здебільшого платили чинш. Поряд із цим йшов процес обезземлення селян, римо-католицьке духовенство позбавляло їх кращих ділянок, частина кріпаків відходила на заробітки в міста. Церковні господарства велися шляхом посиленої експлуатації селян, що зумовлювалося розвитком товарно-грошових відносин, прагненням духовенства отримати й реалізувати на ринку якомога більше сільськогосподарської продукції.

Список використаних джерел

1. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття / А.Л. Зінченко. – К.: ОП «Білоцерківська друкарня», 1994. – 180 с.
2. Шостак І.В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Шостак Інна Віталіївна. – Острог, 2004. – 214 с.
3. Зваричук Е. О. Римо-Католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Зваричук Едуард Олександрович. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 229 с.
4. Левицький В.О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Левицький Віталій Орестович. – Тернопіль, 2006. – 228 с.
5. Военков Н.И. Церковь, Русь и Рим / Н.И. Военков. – Минск, 2000. – 345 с.

6. Крижанівський О.П., Плохий С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні / О.П. Крижанівський, С.М. Плохий: Навч. посібник.: У 3 кн. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.

7. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О.П. Крижанівський. – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.

8. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.178. – Оп.6. – Спр.963.

9. Там само. – Ф.178. – Оп.4. – Спр.90.

10. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.707. – Оп.309. – Спр.99.

11. ДАЖО. – Ф.178. – Оп.7. – Спр.72.

12. Там само. – Ф.178. – Оп.7. – Спр.549.

13. Там само. – Ф.178. – Оп.7. – Спр.110.

14. Там само. – Ф.178. – Оп.7. – Спр.954.

15. Там само. – Ф.178. – Оп.4. – Спр.340.

16. Benignus Józef Wanat. Życie i działalność Karmelitów Bosych diecezji Kamienieco-Podolskiej w latach 1622–1866 // Biblioteka historyczna archiwum metropolii Lwowskiej obrządku łacińskiego w Krakowie. – Seria B. – Tom 4. – Redaktor naukowy ks. Józef Wólczanski, Kraków–Kamieniec–Podolski, 2001. – 511 s.

17. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.2816.

18. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева / Н.М. Дружинин. – М. – Л., изд. и 2-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР в Моск., 1946. – Т. 1. Предпосылки и сущность реформы. – 635 с.

19. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.

20. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Даниель Бовуа; пер. з фр. З. Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.

21. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.789. – Спр.230 а.

22. ДАЖО. – Ф.178. – Оп.7. – Спр.224.

23. Dunin-Karwicki J. Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości. Wołyńskie opowiadania historyczne / J. Dunin-Karwicki. – Warszawa, 1901. – 220 s.

24. ЦДІАК України. – Ф.491. – Оп.45. – Спр.30.

25. Stecki J. Łuck starożytny i dzisiejszy: Monografia historyczna / J. Stecki. – Kraków, 1876. – 232 s.

26. Державний архів Рівненської області. – Ф.379. Оп.1. Спр.1 а.

Буравский А.А. Система отношений в имениях римско-католического духовенства на Правобережной Украине в конце XVIII – первой половине XIX в.

Освещаются особенности отношений в имениях римско-католического духовенства на Правобережной Украине в конце XVIII – первой половине XIX ст.

Ключевые слова: Римско-Католическая Церковь, Правобережная Украина, имения римско-католического духовенства.

Buravsky, O.A. The estate management relation system of the Roman Catholic clergy on the Right-Bank Ukraine at the turn of the XVIIIth and the XIXth centuries

The article features the estate management relations of the Roman Catholic clergy on the Right-Bank Ukraine at the turn of the XVIIIth and the XIXth centuries.

Key words: Catholicism, the Right-Bank Ukraine, the Roman Catholic clergy estate management.

Рефлексія трансформації місцевого самоврядування в Україні в контексті досвіду земської реформи 1864 року

Здійснюється рефлексія перетворення системи місцевого самоврядування в сучасній Україні крізь призму досвіду земської реформи 1864 р. Проводиться аналіз ключових проблем ефективної трансформації даної системи, що сформовані ще наприкінці XIX століття і проявляються в сфері сучасної публічної влади і сьогодні.

Ключові слова: реформи, місцеве самоврядування, публічна влада, земства.

Після двадцятирічного терміну становлення і розвитку системи місцевої публічної влади в незалежній Україні, сьогодні, на жаль, доводиться констатувати її неефективність. Не дивлячись на значні позитивні зміни в напрямі організації місцевого самоврядування, воно все ще не здатне в силу різних причин виконувати покладені на нього державою завдання. У цій сфері існує низка проблем як економічного, політичного, так і суто юридичного характеру. Безумовно, всі окреслені перепони, що стоять на шляху побудови ефективної системи місцевого самоврядування в Україні, можуть бути вирішені лише через впровадження комплексних, послідовних системних трансформацій у сфері публічної влади. Засобом розв'язання цих проблем є започатковані в Україні реформи, передусім – адміністративна, муніципальна, а в найближчому майбутньому – і реформа територіального устрою. Але соціальна практика доводить неготовність політичної еліти до цього процесу. Сьогодні, як і на попередніх етапах розвитку держави, реформування швидше декларується. Про дієве ж впровадження заявлених трансформацій допоки говорити не доводиться. Так, очевидність невідповідності процесів реалізації означених реформ в сучасному українському суспільстві вимогам сьогодення *актуалізує аналітичне осмислення історичного досвіду реформування місцевої влади в Україні взагалі, а саме земської реформи 1864 року*, як першої ґрунтовної спроби центральної державної влади передати частину управлінських повноважень у регіони.

Тож, метою даної статті є детальне дослідження проблем та недоліків трансформації місцевого самоврядування в рамках земської реформи з ціллю експлікації даних результатів для аналізу практики сьогодення.

Земське реформування кінця XIX століття досліджувалось в теорії та практиці історичної науки, а також в правознавстві не масово, але достатньо детально. Особливо це стосується дореволюційного періоду. Так, з дореволюційних авторів варто виділити А.Клізевтера, А.Корнілова, В.Ключевського, С.Солов'єва. З більш пізнього періоду можна зазначити вагомий науковий праці таких істориків як Б.Веселовський, Г.Джаншиєва, К.Пажитнова, а також доробок державних діячів та правознавців (М.Авінов, А.Васильчиков, А.Градovskyй, Б.Нольде, Б.Чичерін та інші). Саме в рамках цих робіт велась розробка питань держави і права, теорії місцевого самоврядування.

Оглядові роботи з історії земств з'явилися приблизно через півстоліття після впровадження реформи (С.Волков, С.Звегінцев, М.Каришев, В.Ленін, Т.Львов, М.Покровський тощо). У другій половині XX століття можна виділити ґрунтовний аналіз історії земств таких авторів як В.Гармиза, Г.Герасименко, Л.Захарова, Н.Пурімова та ін.

Проте варто зауважити на надлишкову локальність власне історичних досліджень: вивчаючи вплив земської реформи на трансформацію місцевого самоврядування

часто обираються та аналізуються поодинокі випадки, що обумовлено специфікою збору історичної інформації. Це не надає комплексного наукового бачення. В той же час правознавці та політологи, як науковці, так і експерти-практики, доволі детально розглядають реформи і місцевого самоврядування в тому числі, в контексті сучасного політичного процесу. Багато розмов точиться навколо проблем та недоліків цих процесів сьогодні, в той час як доцільним вбачається звернення до аналізу попереднього досвіду.

Як зазначає Б.Веселовський, земська реформа являє собою природне продовження перетворень 1861 року і викликана однаковими з ними причинами. Мірою того, як руйнувався станово-кріпосницький лад, все яснішою ставала непридатність адміністративного та земсько-господарського апарату дореформеного періоду. Варто зазначити, що інститути місцевого самоврядування, які діють у нашій державі і сьогодні, залишилися у спадок від радянських часів, тож, ситуацію має сенс сприймати як аналогічну [1, с.3-8].

Як і у XIX, так і наприкінці XX всі перебудови, доволі численні, мали на своїй меті пристосувати старий механізм до нових умов держави, та довели свою неспроможність та неієдатність.

Вже на початку 1857 р. Олександром II та його оточенню стало очевидним дійсне вкрай тяжке фінансове становище держави. Постала нагальна необхідність невідкладних пошуків та перетворень, інакше неминучим було б державне банкрутство. Тож, першою реакцією на становище, що склалось, було підписання «Положення 19-го лютого», яким приймалась селянська реформа та скасовувалось кріпосницьке право. Це конституювало переворот в соціально-економічних відносинах, який потяг за собою більшість перетворень в різних сферах життя.

З ліквідацією влади дворянства устрій самоврядування на місцях не міг залишитись у попередньому стані. Тож, робота над проектом земської реформи поступово почалася ще в 1857 р. Комісія М.Милютіна, створена при Міністерстві, розробила основні положення земської реформи, яка прийнята була, все ж таки, тільки в 1864 р. [2, с.278].

Земська реформа встановлювала начала всестанового, виборного представництва в масштабах повіту та губернії. І хоч дворянство відігравало в земстві провідну роль, а в губернських земствах взагалі було переважаючою більшістю, селянство вперше здобуло право представництва у всестанових установах. Компетенція земства була обмежена місцевими турботами про медицину, статистику, ветеринарію, початкову освіту тощо; справами загальнодержавного масштабу воно, на відміну від губернських дворянських комітетів, не займалось, не мало воно також і реальної виконавчої влади.

Земська реформа викликала до життя аналогічні перетворення в міському самоуправлінні 1870 р. Відповідно до них в містах вводились нові всестанові органи міського самоуправління – міські думи, що обиралися на 4 роки, які із свого середовища обирали виконавчі органи – міські управи. Право обирати і бути обраним в міську думу мали власники певного майнового цензу, платники міських податків. Робітники, службовці, інтелігенція, які не платили міські податки виключалися з рядів виборців. Державна дума підпорядковувалася безпосередньо Сенату, а не місцевій адміністрації, проте губернатор контролював законність її постанов [2, с.278].

Компетенція органів місцевого самоврядування була суттєво обмежена рамками локальних господарських питань. Загалом, положення про губернські та повітові земські установи 1864 р. в Україні визначало створення органів земського самоврядування і даний документ пропонувалося реалізувати в 33-х губерніях. Земства організовувалися за територіальною ознакою.

Земська реформа торкалася широких питань економічного життя, суспільних і політичних відносин, культури, побуту тощо.

Робота над підготовкою реформаційних перетворень здійснювалась в Міністерстві внутрішніх справ, яке формувало закони та підзаконні акти, проте, очевидно, що великим недоліком поставала відсутність належного конституційного закріплення прав на місцеве самоврядування та механізму дії публічної влади.

Намагаючись організувати місцеве самоврядування у вигляді земств, самодержавство водночас прагнуло нічим не послабити свою адміністративну владу на рівні губерній і повіту. В результаті дійсно земська реформа була проведена тільки в шести з дев'яти українських губерній (Харківській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській,

Катеринославській та Таврійській). У Правобережній Україні земства були введені тільки в 1912 році [2, с. 278-279].

Це свідчить про те, що Російська імперія як державне утворення продовжувала і в умовах зростання капіталістичних відносин залишатися абсолютистською і спиралася на дворянство, якому заздалегідь відводилася провідна роль в органах місцевого самоврядування. Саме тому, до речі, в губерніях Правобережжя, де серед поміщиків переважали особи польського походження, вводили земське самоврядування вбачалось ризикованим.

Органами земського самоврядування були губернські та повітові земські збори та їх виконавчі структури – губернські та повітові земські управи. Обрані різними станами суспільства, земські установи принципово відрізнялися від дореформених станових організацій. Ситуація, коли колишній кріпак займав рівне положення зі своїм колишнім господарем виявилась вкрай неприйнятною, саме тому усі виборці поділялися на три курії.

Основною ознакою системи земського самоврядування ставав характерний для класичного буржуазного суспільства майновий ценз.

До першої виборчої курії входили повітові поміщики, які володіли землею певних розмірів, а також промисловці та торговці, які мали підприємства означеної вартості або торговий обіг. Друга курія мала назву міської і складалася з власників майна у губернських і рівних їм центрах, повітових і заштатних містах. До неї входили власники міських «торговельно-промислових закладів», купці I та II гільдій, жителі міст, які володіли в межах міста нерухомою власністю. Отже, більшість міських жителів усувалися від земського життя [3, с. 411-413].

Тільки відсутність майнового цензу в третій – селянській – курії постала певною традиційною поступкою з боку правлячої еліти. Вибори тут були двоступеневі. Хоча третя курія була найбільш численною, кінцевий результат виборів не виявлявся на користь селян [4, с. 238-239].

Характеризуючи специфіку та недоліки організації системи публічної влади того періоду, варто зауважити на відмінності виборчого процесу між різними куріями. Так, на з'їздах повітових землевласників і міських виборчих з'їздах могли вибирати гласних тільки від «своїх», в той час як сільським виборцям дозволялося вибирати від себе як гласних, так і землевласників, що не брали участі в цій курії, і місцевих священнослужителів. Позбавлені були виборчого права особи, молодші 25 років; особи, що знаходилися під карним слідством і судом; запламованих судом або громадським вироком; іноземці, які не присягнули на підданство Росії. Наслідком запровадження подібної системи в той час стало значне переважання в земствах дворян-поміщиків. Навіть у тих випадках, коли перемогу на виборах здобували селяни, вони не мали можливості нею скористатися [5, с. 456].

Взагалі, адміністрація земських рад мала вагомі засоби для контролю за персональним складом виконавчих земських органів.

Земське самоврядування отримало специфічний характер — воно співіснувало з могутнім бюрократичним апаратом державної адміністрації на місцях і фактично підпорядковувалось йому. Незважаючи на загальностановий характер, у земського самоврядування було дуже мало важелів впливу на губернську та повітову адміністрацію. Водночас воно не було створене ні на нижчому волосному рівні, ні на рівні загальнодержавному. Варто зазначити, що як і тоді, сьогодні дана риса також є характерною для місцевої влади в Україні.

Адміністративний контроль з боку центрального уряду на місцях нерідко набував характеру опіки. Губернатори отримували право зупиняти виконання будь-якої земської постанови, яка, на їхню думку, суперечила законам і загальнодержавній користі [5, с. 456-457].

Функції земських установ обмежувалися місцевими господарськими та деякими культурними питаннями: вони доглядали за станом шляхів сполучення, займалися організацією медичного обслуговування населення, будівництвом і матеріальним забезпеченням шкіл, налагодженням поштового зв'язку тощо. Земські установи були корисними для суспільства. Але повному розгортанню їхньої діяльності заважало те, що земства перебували під жорстким контролем урядових органів в особі губер-

наторів і місцевої поліції. Губернатор міг припинити будь-яку постанову земства з мотивів порушення законів або невідповідності її державним інтересам (ці підстави тлумачилися по-різному). Не маючи адміністративних прав і відповідного апарату, земські установи реалізовували свої рішення через державні органи, здебільшого через поліцію [4, с. 238-239].

Водночас навіть за такої обмеженої компетенції жорсткий контроль з боку губернської адміністрації і поліції не давав використовувати сповна ті можливості, що мали земства.

Багато які питання місцевого життя земські установи не могли вирішувати самостійно і були вимушені виносити їх на розгляд чиновної бюрократії шляхом численних клопотань. Чимало цих питань не вирішувалися або взагалі залишалися без відповіді [3, с. 415].

Розв'язання завдань, віднесених до компетенції земського самоврядування, вимагало формування земствами власного бюджету. Закон надавав їм право оподатковувати земськими зборами майно на підвідомчій території, через що земським установам доводилося включитися до роботи з його оцінки [4, с. 238].

Це призвело в решті-решт до збільшення кількості скарг на земства та подальшого урізання й без того недостатніх прав земських установ – вони втратили можливість оподатковувати доходи від торгівлі і промислів. Земські бюджети формувалися переважно з відрахувань від доходів з нерухомості: земель, дохідних будинків, фабрик, заводів.

Земська реформа здійснювалася в Україні не одночасно, що, безумовно є суттєвим недоліком, який має бути врахований і сьогодні в практиці місцевого самоуправління. Уряд прагнув вводити нове самоврядування передусім у губерніях, де було найрозвинутіше поміщицьке землеволодіння і, відповідно, особливо міцними виявилися позиції дворянства.

Закон поділяв функції земського самоврядування на обов'язкові (утримання тюрем, квартир поліції, прокладання і ремонт шляхів, забезпечення транспортних потреб державних структур, утримання мирових посередників і суддів тощо) і необов'язкові, тобто факультативні (утримання міських лікарень, ремонт мостів і доріг, допомога населенню, страхування сільськогосподарських будівель від вогню тощо). Як бачимо, функції та зобов'язання органів місцевого самоврядування з того часу не суттєво змінилися.

Обов'язкові «повинності» земських установ свідчили, що *уряд відразу ж переклав на органи місцевого самоврядування чимало обтяжливих обов'язків, які очевидно не мали місцевого характеру.* Незважаючи на обмеженість можливостей органів земського самоврядування, вони поступово почали відігравати дедалі значнішу роль у місцевому житті та постали осередком лібералізму інтелігенції. Безумовно, в очах державної влади це не підвищувало їх популярності [5, с. 458-459].

Вже у 1866 р. почав реалізовуватись законодавчий наступ на й без того обмежені права земських установ, який поступово призвів до реалізації контрреформи 1890 р., що суттєво обмежувала земські повноваження, фінансування земства, їх самостійність тощо [5, с. 460].

В той час земства перетворились на центри ліберальної уряду опозиції, що було жорстко ліквідоване в рамках контр реформ 1890-х р. В результаті сьогодні місцеве самоврядування в Україні несе лише ситуативні залишки тих опозиційних рис, зрідка протиставляючи себе урядовому політичному курсу.

Втім, незважаючи на такі явні реакційні зміни в законодавстві про земське самоврядування, анахронічний становий принцип вже не працював. Тенденції до розвитку земського лібералізму збереглися і після здійснення контрреформи 1890 р. Протягом 50-ти років діяльності земств у різних їх установах влаштувалися люди, які з причини політичної неблагонадійності не могли знайти роботу в державних установах: лікарі, вчителі, статистики; ветеринари і т.п. Земства були тісно пов'язані з українськими громадами [5, с. 462-463].

Не можна випускати з поля зору, що найбільші податки на земство платили великі землевласники, бо податки, як згадано вище, йшли з десятини, але користь від земських установ мали передусім селяни та дрібні землевласники.

Важливою заслугою земств було піднесення національної свідомості. Все ж таки боку вони стали тією школою, яка привчала місцеве населення до самоуправління.

Земська реформа суттєво сприяла розвитку місцевої ініціативи, господарства і культури. Проте, якщо розглядати її як політичну реформу місцевого самоврядування, навряд чи можна зауважити на її завершеність та результативність: земства були майже зовсім позбавлені політичних функцій, їм дозволялось займатись виключно господарськими питаннями місцевого значення, що відбувалось під ретельним наглядом центральної влади, які мали право призупинити будь-яке рішення земської ради. Хоч не можна заперечити позитивну роль, яку земства зіграли в розвитку освіти, охорони здоров'я, формування ліберальної дворянської та буржуазної опозиції.

Сучасна система місцевого самоврядування в Україні все ще несе на собі більшість недоліків, сформованих за земської реформи 1864 р. Тільки осмисливши та врахувавши проблеми, що виникли в той період та їх причини можливо раціонально трансформувати систему місцевого самоврядування в сучасній Україні.

З цього приводу можна підсумувати наступне. Як в період земського реформування системи місцевого самоуправління, так і сьогодні, не дивлячись на декларування необхідних для ринкового суспільства реформ, держава по суті залишається абсолютнотисьсько-унітарною з не обмеженим впливом центральної влади. Досі зберігаються і діють основи дореформеного права.

Не дивлячись на зовнішню прогресивність, земська реформа, по суті, закріпила урядовий центральний апарат в державі, що проявляється в політичній системі сучасної України і по сьогодні. В решті-решт реформи, хоч і були першочергово спрямовані на лібералізацію політичної ситуації в державі, дозволили центральній владі відбити революційну хвилю 1879-1880 рр. та встановити через низку контрреформ Олександра III жорсткий режим політичної реакції, що ліквідував навіть найбільш послідовні буржуазні перетворення. І сьогодні *реформування системи місцевого самоврядування виявляється виключно непослідовним за подібним принципом.*

Зараз, реформа місцевого самоврядування є необхідною умовою другого етапу політреформи, яка планувалась в останньому кварталі 2010 року, але реалізована не була. Хоч і вона мала стати лише підґрунтям для необхідної з метою економічного вирівнювання регіонів адміністративно-територіальної реформи.

Одним з основних недоліків земської реформи була неодноразовість її реалізації в різних регіонах держави. За подібним принципом реформування здійснюється і сьогодні. Наприклад, з одного боку в рамках реформ місцевого самоврядування необхідно забезпечити перерозподіл фінансових і владних ресурсів із центру на місця за принципом субсидіарності. Для цього потрібна ліквідація виконавчих органів при обласних і районних адміністраціях і передача влади громадам в особі обласних та районних рад. Для того, щоб вирівняти регіони економічно, необхідна й адміністративно-територіальна реформа.

Так, як зазначає В.Куйбіда в інтерв'ю для інтернет-видання «Голос» 15 лютого 2010 р., реформа місцевого самоврядування в пострадянський час вперше була проведена у Львові. Завданням було створити дієздатну владу, аби вона могла реально розв'язувати проблеми. У спадок дісталася радянська система, яка включала 5 районних рад, міську раду та обласну раду. Дане реформування здійснювалось локально і не мало необхідної законодавчої бази та адміністративних умов. Конституція, а, відповідно, й розділу про місцеве самоврядування не було; відповідного закону також. Районна рада приймала одне рішення стосовно об'єкта управління, міська рада – по цьому питанню зовсім інше, обласна – третє. Тому було створено один представницький орган територіальної громади – міську раду, що встановлює політику господарювання в місті у різних сферах. Виконавчі органи її рішення доводили до районів, в яких районні ради були скасовані, але залишилися виконавчі органи – райадміністрації. Голова райадміністрації був включений у склад виконкому, отож він впливав на вироблення рішень по реалізації політики. І він прирівнювався практично до заступника міського голови.

Так було здійснено мінімізацію кількості політиків в системі місцевого самоврядування. Директори департаментів та всі інші, хто працює на адміністративних посадах не повинні були звільняти з політичних міркувань.

Запропонована система міського управління була визнана кращою комісією, яку очолював перший Президент України, вона рекомендовалася до впровадження і, безумовно, являє собою позитивний досвід. Проте неодноразовість її проведення по всій

території держави та, подекуди, незавершеність, суттєво знизили її ефективність та унеможливили повноцінний прогрес системи місцевого самоврядування [6].

З іншого боку, невірні розрахунки ліміту часу, необхідного для реалізації тих чи інших реформених трансформацій і досі продовжують стояти на заваді ефективним змінам. Так, як і в 1864 році земська реформа здійснювалася занадто інтенсифіковано і не була підготованою по суті, так і сьогодні на реформування системи місцевого самоврядування планується замало часу, що це до початку самого реформаційного процесу ставить плановані зміни на межу неефективності. У програмі уряду на 2010 рік мова йшла про четвертий квартал поточного року. До цього часу мали бути готові проекти нових законів про місцеве самоврядування, місцеві державні адміністрації, адміністративно-територіальні устрої України, спеціальний статус Севастополя і Києва тощо. Як зауважує В.Тихонов, на адміністративно-територіальну реформу з урахуванням підготовки громадської думки, має піти два-три роки. Має бути знайдено такий варіант, який би виключив будь-якої конфлікт на місцях. До того ж усі ці кроки потребують внесення змін до Конституції України [6].

Процес розробки цілісної концепції тієї моделі місцевого самоврядування та системи територіальної організації влади, що має бути отримана в результаті реформування, неминуче торкається проблеми потреби внесення змін в Конституцію України. У її межах можна виділити два питання: перше – чи існує об'єктивна необхідність внесення змін в Конституцію України, чи сприятимуть внесені зміни вдосконаленню системи місцевої публічної влади, забезпеченню ефективності її функціонування; і друге – чи на часі такі зміни, чи доцільно їх вносити саме зараз. Для відповіді на ці запитання слід провести аналіз особливостей конституційно-правового регулювання та проблем функціонування системи публічної влади на місцях.

Сьогодні, чинні конституційні норми не тільки не сприяють подальшому розвитку місцевого самоврядування, але й певною мірою його стримують. Причини ж недостатньої ефективності місцевої публічної влади, як і наприкінці XIX століття, закладені у самій її конституційній моделі [7;8].

Окрім того, сьогодні, як і наприкінці XIX століття і на базовому, і на регіональному рівнях самоврядування існують все ті ж самі проблеми з забезпечення, вирішення яких є умовою подальшої децентралізації влади та розвитку місцевого самоврядування. На базовому рівні це, передусім, відсутність належного рівня ресурсного забезпечення місцевого самоврядування (його матеріальної і фінансової основ) та невизначеність територіальної основи місцевого самоврядування.

Слід наголосити, що чинна Конституція закріпила визначальні положення щодо матеріальної та фінансової самостійності місцевого самоврядування. Так, вона передбачила існування комунальної власності як окремої форми публічної власності, а також місцевих бюджетів. Проте реалізація вказаних конституційних норм дещо ускладнена. Попри існування об'єктивних економічних чинників недостатнього ресурсного забезпечення місцевого самоврядування варто привернути увагу й до формально-юридичної сторони вирішення цієї проблеми.

Існування в Україні великого числа територіальних громад (близько 30 тисяч) значно ускладнює процес розрахунку такої великої кількості місцевих бюджетів. Можливим виходом з окресленої ситуації може стати укрупнення територіальних громад, що передбачає процес їх об'єднання. Проте Конституція України закріплює право на об'єднання лише громад сусідніх сіл, а законодавче регулювання цих питань відсутнє [8].

Поряд із цим невизначено залишається територіальна основа місцевого самоврядування. Щодо так званого регіонального рівня самоврядування (район і область), наголосимо, що недостатня ефективність його функціонування спричинена відсутністю власних виконавчих органів у представницьких органів цього рівня [8].

Особливістю української моделі організації влади на місцях є те, що місцеві органи виконавчої влади створюються і діють не з метою здійснення контролю-наглядових функцій щодо законності діяльності місцевого самоврядування, як у західноєвропейських державах, а й беруть на себе основний обсяг повноважень щодо управління відповідними територіями. Фактично чинна система публічної влади на цьому рівні реалізується через систему політичного та економічного двовладдя: діють призначені з центру державні адміністрації і обрані громадами місцеві органи влади. Це призводить

до труднощів у розмежуванні повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування [8].

Тож, як бачимо, ключові проблеми, що стоять на заваді становленню ефективної системи місцевого самоврядування не сформувались у період незалежності, а соціально успадковані ще з часів дореволюційних реформ. Основними з них є неодноразовість та незавершеність процесів реформування, відсутність чіткої законодавчо-нормативної бази, тиск з боку центральної влади, відсутність належного фінансово-ресурсного забезпечення на тлі зростання масштабності та обтяжливості завдань, що покладаються на місцеве самоврядування тощо.

Так, в рамках подальших досліджень перспективним вбачається системний аналіз та рефлексія досвіду формування окреслених успадкованих проблем задля уможливлення організації дієвої системи їх усунення.

Список використаних джерел

1. Веселовський Б. Історія земства: в 4 т. / Б. Веселовський // Т.3. – СПб.: Изд-во О.Н.Поповой, 1911. – 708 с.
2. Музиченко П.П. Історія держави і права України: навч. посіб / П.П.Музиченко. – К. Знання, 2000. – 429 с.
3. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посібник для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / За ред. В.Д.Гончаренко // Т.1: з найдавніших часів до початку ХХ ст. – К.: Ін Юре, 2000. – 472 с.
4. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1968. – 368 с.
5. Історія держави і права України. Академічний курс: у 2т. / В.Д.Гончаренко, А.Й.Рогожин, О.Д.Святоцький та ін.; За ред. В.Я.Тация, А.Й.Рогожина. – Т. 1. – К.: Ін Юре, 2000. – 646 с.
6. Ведернікова І. Партія регіонів, або п'ять років дискредитації бренду [Електронний ресурс] / І.Ведернікова // Дзеркало тижня. – №19. – 22 травня 2010 р. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/60192>
7. Концепція реформування територіальної влади в Україні: проект [Електронний ресурс] // Українська асоціація місцевих та регіональних влад. – Режим доступу: alau.com.ua/wp-content/uploads/2011/03/Konceptcia_01.03.2011.doc
8. Бориславська О. Реформа місцевого самоврядування: проблеми внесення змін у конституцію [Електронний ресурс] / О.Бориславська // Вибори і демократія. – 2005. – №3. – 01.01.2006. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?d=664&i=&w=g>

Гладкая Г.Л. Рефлексия трансформации местного самоуправления в Украине в контексте опыта земской реформы 1864 г.

Осуществляется рефлексия преобразования системы местного самоуправления в современной Украине через призму опыта земской реформы 1864 г. Проводится анализ ключевых проблем эффективной трансформации данной системы, которые сформировались еще в конце XIX века и проявляются в сфере современной публичной власти и сегодня.

Ключевые слова: реформы, местное самоуправление, публичная власть, земства.

Gladka, G.L. Reflection of transformation of local self-government in Ukraine in the context of experience of zemstvo reform 1864

The reflection of transformation of the local self-government system in modern Ukraine through the prism of experience of zemstvo reform 1864 is carried out. The analysis of basic problems of effective transformation of this system, which was formed at the end of XIX age and show up in the field of modern public power today is conducted.

Key words: reforms, local self-government, public power, zemstvo.

УДК 316.346.32-053.6 «18»

Мисак Н.Ф., Васильєва О.С.

Культурно-просвітницька діяльність українських студентських товариств у Галичині наприкінці ХІХ ст.

Проаналізовано основні напрямки культурно-просвітницької діяльності українських студентських товариств у Галичині наприкінці ХІХ ст.: функціонування наукових гуртків, видання та популяризація літератури, організація студентських мандрівок тощо. Досліджено роль цих товариств у формуванні української інтелігенції та зростанні національної свідомості українського населення в краї.

Ключові слова: молодь, студентські товариства, просвітницька робота, науковий гурток, студентські мандрівки.

Студентські організації відіграли важливу роль у становленні майбутньої національно свідомої інтелігенції в Галичині. Наприкінці ХІХ ст. вони стають осередками наукового і товариського життя молоді з вищих навчальних закладів, захищають права та репрезентують її інтереси перед австрійською владою. Студентські організації також здійснювали активну роботу в напрямку формування особистості, через залучення молоді до наукової та культурно-просвітницької роботи в краї. Характеризуючи значення цих товариств в історії Галичини, Р.Ковалюк зауважив, що вони «з одного боку, виступали осередками національно-патріотичного виховання, підготовки української інтелектуальної еліти, а з другого – були ініціаторами справ загальнонаціонального суспільного значення» [11, с.35].

На жаль, в українській історіографії дана проблема упродовж тривалого часу залишалась не надто актуальною. Увага дослідників переважно акцентувалась на суспільно-політичній діяльності студентських організацій. Участь академічних¹ товариств у процесі становлення інтелектуальної еліти українського суспільства в Галичині, їх культурно-просвітницька робота взагалі залишалась поза увагою істориків. Ця проблема досі не стала предметом спеціального дослідження, хоча окремі її аспекти висвітлені в роботах Р.Ковалюка, В.Леника, О.Середі, М.Трегуб.

Мета даного дослідження – проаналізувати основні напрямки культурно-просвітницької діяльності українських студентських товариств у Галичині наприкінці ХІХ ст., з'ясувати їх роль у процесі формування української інтелігенції та вплив на зростання національної свідомості українського населення краю.

Перші студентські організації в Галичині виникли ще у 1860-х рр. Це були гуртки народницької орієнтації, головна мета діяльності яких полягала у національній самосвіті, обговоренні актуальних мовно-літературних та політичних питань [17, с.380]. У 70-х рр. ХІХ ст. розпочався новий етап у розвитку молодіжних об'єднань: відбулося їх організаційне оформлення, поділ за ідейним спрямуванням, визначилися пріоритетні цілі та основні напрямки діяльності, чітко сформувався їх національний характер. Поступово організації перетворилися на справжні осередки виховання національно свідомої інтелігенції. У жовтні 1870 р. було засноване українське студентське товариство «Академічна Бесіда», від якого невдовзі відколовся «Академічний кружок» (московфільського спрямування^{1*}). У грудні того ж року утворився гурток народо-

¹ Московфіли в ідеологічному плані вважали українців Галичини частиною спільноти, яка окреслювалась поняттям «русский народ». Представники народовецької течії вважали українців окремим народом, який має право на реалізацію своїх національних прав.

вещької орієнтації під назвою «Дружній лихвар». «Академічний кружок» і «Дружній лихвар» (пізніше перейменований на «Академічне братство») до початку 1890-х рр., були єдиними організаціями у Східній Галичині, які представляли і захищали інтереси української університетської молоді^{2*}. Згодом у 1892 р. виникло товариство «Ватра». У 1896 р. воно об'єдналося з «Академічним братством» і в результаті такого злиття виникла «Академічна громада», яка на початку ХХ ст. була найчисельнішою молодіжною організацією і згуртувала в своїх лавах 68% українського студентства [12, с.9; 14, с.51].

Першочергова мета студентських товариств полягала у забезпеченні всебічного розвитку майбутньої інтелектуальної еліти. Дану мету вони реалізовували через організацію наукового життя і дозвілля своїх членів. Керівництво товариств усвідомлювало ту роль, яку відіграватиме молодь у суспільно-політичному житті краю, а тому, насамперед, дбало про підвищення інтелектуального рівня, професійної кваліфікації і, безперечно, виховання майбутньої інтелігенції. По-перше, сприяли цьому мали різноманітні гуртки, що діяли у студентських організаціях. З часом вони перетворились на осередки наукового життя молоді, стимулювали пізнавальну активність українського студента, спонукали його до наполегливої праці на національній ниві. Характер гуртків був різноманітний: літературно-історичний, філологічний, правничий, етнографічно-статистичний, економічно-соціологічний, співацький тощо. Їх учасники займалися науковими дослідженнями, результати яких систематично оприлюднювали у вигляді доповідей і рефератів на публічних зібраннях [15, с.273-280].

Для реалізації наукових зацікавлень молоді та підвищення її освітнього рівня академічні товариства утримували власні бібліотеки. Керівництво студентських товариств усвідомлювало роль бібліотек в інтелектуальному розвитку молоді, тому докладало чимало зусиль для їх укомплектування. Фонди бібліотек постійно поповнювалися за рахунок придбаної літератури і часописів, а також дарунків приватних осіб. Наприклад, до збільшення книгозбірні при «Академічному братстві», яка існувала з 1876 р., активно долучалися М. Драгоманов, М. Зібер, О. Огоновський, О. Потебня, І. Франко й інші представники галицької та наддніпрянської інтелігенції [3, арк.21]. В бібліотеці були книги українською, російською, польською та німецькою мовами. Серед них слід назвати твори Марка Вовчка, М. Гоголя, Ю. Федьковича, Т. Шевченка, історичні праці В. Антоновича, Д. Зубрицького, М. Костомарова, мовознавчі дослідження О. Потебні тощо [3, арк.2-18; 4, арк.1-2].

Мали власні бібліотеки також московфільський «Академічний кружок» та «Академічна громада» [18, с.2; 20, с.31; 23, арк.9-9 зв.];

Ще одним напрямком культурно-просвітницької діяльності студентських товариств стала організація видавничої справи. У 1881 р. «Академічне братство» з нагоди свого 10-літнього ювілею видало «Антологію руську», до якої увійшли твори найвідоміших українських поетів і письменників (Т. Шевченка, І. Франка, С. Руданського, М. Пашкевича, Є. Гребінки, Л. Глібова, П. Гулака-Артемовського, Ю. Федьковича, Я. Головацького, М. Старицького тощо) [8, с.22; 20, с.26].

Упродовж 1880-х рр. зусиллями «Академічного братства» побачила світ серія «Руська Бібліотека» [5, с.1-2].

Власну видавничу діяльність розгорнув і «Академічний кружок», який опублікував серію оповідань Володимира Хиліяка під назвою «Повести и рассказы Иеронима Анонима» [21, с.423].

Молодь також брала активну участь у поширенні літератури серед населення. «Академічне братство» для розповсюдження літератури у 1884 р. заснувало власний книжковий магазин. Студенти були основними популяризаторами українських книг та перекладів. Вони брали в магазин певну кількість примірників книжок і поширювали їх серед своїх знайомих, населення провінційних містечок і сіл [1, арк.2-47]. Члени «Академічної громади» активно пропагували серед молоді «Літературно-науковий вісник», розсилали передплатникам редаговані І. Франком часописи «Громадський голос», «Життя і слово», а також його поетичні збірки «Зів'яле листя», «З вершин і низин» [13, с.126]. Такою популяризаторською діяльністю молодь намагалася сприяти

² Слід зауважити, що до цих організацій входили лише студенти Львівського університету, а їх діяльність суворо регламентувалася «Законом про товариства» від 15 листопада 1867 р.

підвищенню освітнього рівня населення та формуванню у свого народу національної свідомості, і тим самим долучалася до громадського життя краю.

Керівництво товариств залучало студентство до участі у різноманітних культурних заходах, намагаючись таким чином культивувати у нього певні моральні цінності: повагу до народних традицій та історичного минулого рідного краю, доброту, милосердя тощо. Загалом усі акції, в яких брали участь члени молодіжних організацій умовно можна поділити на три групи: патріотичні, добродійні та музично-розважальні заходи. Наприклад, для «Академічного кружка» традиційним було вшанування пам'яті голови Головної руської ради (1848) митрополита Григорія Яхимовича [18].

Щорічним заходом, в якому брали участь студентські товариства різних ідеологічних спрямувань були Шевченківські урочистості [18].

Наступний напрямок культурно-просвітницької роботи академічних товариств – добродійна діяльність. Молодь влаштовувала різноманітні заходи, під час яких збиралися кошти на видання книг, на допомогу постраждалим внаслідок стихійних лих, на лікування хворих громадських або культурних діячів краю тощо. Наприклад, «Академічний кружок» у 1890 р. організував танцювальний вечір, під час якого збиралися пожертви в допомогу мешканцям тих районів Галичини, котрі через неврожай і погані погодні умови потерпали від голоду [24, с.2].

Студентські товариства, реалізуючи виховні цілі, також дбали про дозвілля молоді, а тому постійно влаштовували музично-декламційні вечори, бали, театральні постановки тощо. Зокрема, у 1893 р. члени «Ватри» разом з іншими організаціями брали участь у постановці «крайової» театральної вистави [7, арк.22].

Одним із найвизначніших заходів, організованих «Академічною громадою», було святкування 25-літнього ювілею літературної діяльності І. Франка. З нагоди цієї події студентське товариство власним коштом здійснило видання і розповсюдження серед населення збірки Каменяра «Мій ізмарagd», збираво кошти на подарунок письменникові [2, с.310-311; 16, с.425].

Академічні товариства усвідомлювали необхідність для майбутнього розвитку нації підвищення освітнього рівня широких верств населення та роль у цьому процесі студентства. Тому одним із напрямків їх просвітницької роботи була організація студентських мандрівок, під час яких молодь не лише поглиблювала свої знання з історії й географії рідного краю, знайомилась із звичаями і традиціями рідного народу, а й влаштовувала різноманітні публічні відчити, лекції, музично-декламційні вечори, на які збиралася велика кількість населення того чи іншого містечка або села. Перша така мандрівка, в якій взяли участь не лише студенти, а й учні гімназій та реальних училищ, відбулася у 1884 р. Безпосереднім ініціатором та організатором цієї експедиції був І. Франко, який на той час тісно контактував з «Академічним братством». Він же написав широку віршовану програму заходу, яку організаційний комітет видав окремою брошурою під назвою «В дорогу!» [25, с.136]. Маршрут подорожі, яка тривала упродовж місяця, розпочинався в Дрогобичі, пролягав по мальовничих гірських місцевостях Бойківщини, Покуття і Гуцульщини, і завершувався в Кутах [18]. У головних пунктах мандрівки (Дрогобич, Корчин, Болехів, Станіславів) молодь організувала музично-декламційні вечори з танцями, які, крім розважальної мети сприяли налагодженню контактів з українською провінційною інтелігенцією. У мандрівці взяли участь члени українських академічних товариств, інтелігенція з Наддніпрянщини та навіть польські студенти [22, с.251-252]. Оскільки мандрівки мали і просвітницьку мету, то на вечорах читалися лекції на історичну і суспільно-політичну тематику. Ці заходи не залишалися поза увагою органів влади, що в будь-якій спробі поширення просвіти серед населення вбачали небезпеку політичної агітації. Також урядові інституції обоювалися можливості соціалістичної пропаганди серед молоді (через участь у мандрівці І. Франка), а тому працівники поліції часто під виглядом глядачів були присутніми на вечорах, що організували мандрівники [24, с.135; 10, с.64].

У 1886 р. члени «Академічного братства» організували екскурсію по маршруту Перемишль – Добромилль – Дрогобич. Беручи участь у мандрівці молодь ставила перед собою завдання поширення просвіти серед населення. Тому ще під час приготувань організатори цього заходу запланували 2 серпня обов'язково відвідати Добромилль. Саме в той день там відбувався ярмарок і до міста з'їжджалася велика кількість насе-

лення з навколишніх сіл. Для зближення з селянами молодь організувала в Добромилі музично-декламаційний вечір, а щоб залучити більшу кількість глядачів, зменшила вартість вхідного квитка [6, арк. 1-2].

У 1887 р. члени «Академічного братства» здійснили подорож по Золочівщині і Сокальщині, у 1888 р. – з Станіслава до Снятина. Під час цих заходів молодь продовжувала організувати музично-декламаційні вечори, налагоджувала контакти з провінційною інтелігенцією [9, с. 213].

У другій половині 1890-х рр. практику здійснення студентських прогулянок продовжила «Академічна громада». Влаштували власні студентські мандрівки і члени «Академічного кружка». Наприклад, влітку 1886 р. москвофільська молодь здійснила дві прогулянки: 31 серпня – з Станіслава через Броди в Перемишль, а 21 вересня – зі Львова до Самбора [18].

Молодіжні мандрівки виконували три важливі функції: пізнавальну (їхні учасники знайомилися з географією, історією, звичаями і традиціями рідного краю), просвітницьку (молодь спілкувалася з селянами та міщанами, читала для них різноманітні лекції про нагальні проблеми суспільно-політичного життя), розважальну. Це, безумовно, сприяло вихованню патріотизму, небайдужості до проблем рідного краю, формуванню національної свідомості у студентства, а також його особистісному становленню як майбутньої інтелігенції, що була покликана відіграти провідну роль у розбудові Української держави.

Висновки. Отже, українські студентські товариства були не лише організаціями, які обстоювали права та інтереси слухачів вищих навчальних закладів, дбали про покращення їхнього матеріального добробуту. Вони також залучали молодь до участі в громадському житті Галичини через активну культурно-просвітницьку діяльність як в студентському середовищі, так і серед широких верств населення. Як зауважив О.Маковей, студентські товариства давали молоді національне виховання [19, с. 26]. В них юнаки формувалися як особистість. Залучаючи молодь до активної суспільно-політичної діяльності, студентські організації сприяли виробленню в неї чіткої ідейної позиції. Займаючись просвітницькою роботою серед широких верств населення, зокрема серед селянства, молодіжні об'єднання впливали на зростання національної свідомості українства, і тим самим брали участь у націотворчих процесах в Галичині наприкінці XIX ст.

Список використаних джерел

1. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В.Стефаніка. Ф. 166 (Дружній лихвар). – Спр. 21/п.2.
2. Гнатюк В. Про ювілей І.Франка в 1898 р. / В.Гнатюк // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1956. – С. 306-312.
3. Державний архів Львівської області. – Ф.297 (Товариство «Академічне братство» у Львові). – Оп.1. – Спр.2.
4. Там само. – Ф.297. – Оп.1. – Спр.6.
5. Там само. – Ф.297. – Оп.1. – Спр.8.
6. Там само. – Ф.297. – Оп.1. – Спр.10.
7. Там само. – Ф.297. – Оп.1. – Спр.27.
8. З історії української молодіжності в Галичині, 1871–1884: Історичний очерк розвою Товариства «Дружній Лихвар», опісля «Академічне Братство», 1871-1885. / З передмовою д-ра І.Франка. // Записки НТШ. – Т. LV. – Львів, 1903. – С. 1-26.
9. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах: навч. посіб. Ч. 1 / В.А.Качкан. – К. : Либідь, 1994. – 320 с.
10. Кирчів Р.Ф. Слідами однієї Франкової мандрівки / Р.Ф.Кирчів // Шляхами Івана Франка на Україні. – Львів : Каменяр, 1982. – С. 59-67.
11. Ковалюк Р. Національно-патріотичний рух студентської молоді Галичини в 1900–1914 роках // Галичина. – 2002. – № 8. – С. 35-46.
12. Ковалюк Р.Т. «Ватра» академії / Р. Т. Ковалюк. – Львів : Світ, 1999. – 104 с.
13. Кравченко С., Баб'як П. Іван Франко й «Академічна громада» / С.Кравченко, П.Баб'як // Жовтень. – 1981. – № 3. – С. 125-128.

14. Леник В. Українська організована молодь (Молодечі організації від початків до 1914 р.) / Леник В. – Мюнхен-Львів, 1994. – 181 с.

15. Мисак Н. Студентські товариства у Східній Галичині як осередки формування української інтелігенції наприкінці XIX ст. / Н.Мисак // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: «Гуманітарні науки». – Львів, 2005. – Вип. 5. – С. 273-280.

16. Мочульський М. З останніх десятиліть життя І.Франка (1896–1916) / М.Мочульський // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1956. – С. 422-443.

17. Серета О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-ті роки XIX століття) / О.Серета // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Випуск 9 : Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 2001. – С. 378-392.

18. Слово (Львів). – 1882 – 1886.

19. Сов'як Р. Остап Нижанківський. Нарис про життя і творчість / Р.Сов'як. – Дрогобич, 1994. – 88 с.

20. Трегуб М.М. Українські студентські товариства у Львові другої пол. XIX – поч. XX ст. (Огляд архівних документів) / М.М.Трегуб // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка. – Випуск 1, 1992. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 23-34.

21. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І.Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910). – К. : Наукова думка, 1984. – С. 194-470.

22. Франко І. Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р. / І.Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 3 : Поезії. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 250-262.

23. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 506 (Товариство руських студентів «Друг»). – Оп. 1. – Спр. 1.

24. Червоная Русь (Львів). – 1890. – Ч. 94.

25. Якимович Б. Книга, просвіта, нація. Видавнича діяльність Івана Франка у 70-80-х роках XIX ст. / Б.Якимович – Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. – 310 с.

Мисак Н.Ф., Васильева Е.С. Культурно-просветительская деятельность украинских студенческих организаций в Галичине в конце XIX в.

Проанализировано основные направления культурно-просветительской деятельности украинских студенческих организаций в Галичине в конце XIX в.: функционирование научных кружков, издательство и популяризация литературы, организация студенческих путешествий и т. д. Определена роль этих организаций в формировании украинской интеллигенции и росте национального самосознания украинского населения в крае.

Ключевые слова: молодежь, студенческие организации, просветительская деятельность, научный кружок, студенческие экскурсии.

Mysak, N.F., Vasiljeva, O.S. Cultural and enlightenment activity of Ukrainian students' organizations in Galicia at the end of XIX century

The main directions of cultural and enlightenment activity of Ukrainian students' organizations in Galicia at the end of XIX century are analyzed: functioning of scientific groups, edition of popularizing of literature, organization of students' travels, etc. It is researched the role of these organizations in the formation of Ukrainian intellectuals and increasing of national consciousness of Ukrainian people in the region.

Key words: youth, students' organizations, work of enlightenment, scientific circle, students' travels.

Запровадження земської початкової освіти на території України у другій половині XIX – початку XX ст.

Розкрито й проаналізовано питання запровадження земськими установами початкової освіти на території України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: земства, початкова освіта, середня освіта.

Паростки початкової освіти на території України знаходимо за часів Київської Русі [1, с.41]. Особливо вона розвивається в козацькому середовищі [2, с.115]. В Гетьманській Україні також була розвинена початкова освіта [3, с.84]. Козаки вважали питанням честі давати освіту своїм дітям. Арабський вчений Павло Алеппський, проїхавши Україною в 1652 році, писав: «по всій землі... козаків ми помітили прекрасну рису, що розпалала наш подив: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи, крім того, священники навчають сиріт і не залишають їх тинятися на вулиці невітласами». В кінці XVIII ст. Україна остаточно втрачає залишки автономного устрою. На її території запроваджується кріпосне право. На цей період доводиться і занепад народної освіти. З відсутністю української держави не було й державної освіти українською мовою. Царизм дуже швидко витіснив зі шкіл українську мову, багато навчальних закладів припиняє своє існування. Пріоритет початкової освіти в Україні до другої половини XIX століття належав церкві, існували й приватні школи. Натомість з другої половини XIX століття царизм, швидко поширює на територію України початкову освіту російською мовою, підтримуючи створення земських початкових шкіл.

Проблеми діяльності земських установ активно досліджували російські вчені: Гармиза В.В., Шацілло К.Ф., Пирумова Н.М. та ін. За останнє двадцятиріччя українськими вченими (Лохматова А.І., Мармазова О.І., Гапійенко А.А., Катренко А.М., Обметко О.М. та ін.) зроблено значний крок у дослідження різних напрямів діяльності земств. Однак питання запровадження земськими установами загальної початкової освіти на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. досліджені побіжно.

З огляду на сучасний розвиток української освіти, зазначимо, що проблеми запровадження земськими установами загальної початкової освіти на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. є актуальними. Досвід їх розв'язання земствами може бути корисним і у наш час. У запропонованій статті вдамося до спроби розкрити особливості запровадження земськими установами початкової освіти на території України у другій половині XIX – на початку XX ст.

14 червня 1864 року видано «Положення про початкові народні училища» [4, с.47]. Воно дозволяло відкривати й утримувати початкові народні школи громадським організаціям, приватним особам, але ставило ці навчальні заклади під контроль повітових і губернських училищних рад. У їх склад входили директори училищ, представники від земств, місцевої адміністрації і духовництва. Це «Положення» провадило три типи початкових шкіл, які створили Міністерство народної освіти (міністерські), земства (земські), церковнопарафіяльні.

Згідно з «Положення про губернські й повітові земські установи» від 1 січня 1864 року земству не було дано широких прав у освітній діяльності, а дозволено «піклуватися про розвиток заходів народної освіти й переважно в господарчому напрямку й участь у завідунні, утриманні на рахунок земства шкіл та інших навчальних закладів» [5, с.2]. «Положення про губернські й повітові земські установи» не забороняло й не регулювало

діяльності земств у галузі початкової народної освіти. Земства мали право піднімати клопотання перед Міністерством народної освіти й фінансово сприяти відкриттю шкіл, або розвивати господарчу частину школи. Втручатися у педагогічний процес шкіл земствам було заборонено. Держава не покладала на них роль відбудовника початкової освіти, але вийшло так, що як органи місцевого самоврядування, земства самостійно втручаються у позавизначені їм функції у цій галузі. Завдяки активній діяльності цих установ початкова освіта в Російській імперії і в Україні стає всенародною [6, с.51].

З початку своєї діяльності, в галузі початкової освіти, земство поділило функції за зразком: повітові земства брали на себе утримання учителів та забезпечення учнів підручниками й посібниками, а губернські видавали лише позики для будівництва шкільних споруд. Крім того, повітові земства підтримували переважно початкову освіту, а губернські – середню. У перші роки земської діяльності велика роль відводилась сільським громадам, які будували й ремонтували шкільні приміщення, забезпечували опалення й обслуговували потреби школи.

Проблеми щодо розподілу функцій між повітовими й губернськими земствами в галузі народної освіти розглядали на своїх засіданнях з самого початку діяльності низка українських земств.

У 1866 році на першому засіданні Катеринославського губернського земства, відомий педагог М. Корф, зазначав: «Освіта має складати найважливішу потребу всієї держави й всього суспільства, які й повинні про неї піклуватися, і чим більше освічена й розвинута маса, тим вигідніше для права власності й громадського порядку, на яких будується державне життя» [7, с.23]. Сам барон вважав, що в «у справі народної освіти повинні брати участь держава, земство й волосні громади». «Земство повинно займатися підготовкою вчителів, але йому не зручно на свій рахунок будувати школи. Земству необхідно постачати школи хорошими вчителями, покращити по можливості стан цих учителів й підтримувати в школах гарне викладання».

Як уже зазначалося, відповідно до «Положення про повітові й губернські земські установи» 1864 року, земства не мали права практично впливати на шкільні програми, складати й пропонувати власні. Не могли вони впливати й на структуру уроку. Робити цього їм не дозволяли урядові установи, адже в такому випадку до народних шкіл могли потрапити прогресивні ідеї. «Положення» 1864 року визначило земству піклуватися про розвиток заходів народної освіти, й переважно в господарчому напрямку, приймати участь в утриманні на рахунок земств шкіл й інших навчальних закладів [5, с.2]. У земських колах існували програми, але міністерства не дозволяли їх впроваджувати. Частина вини того, що земські установи не могли розвивати навчально-виховний процес, лежить й на самих земствах. Адже центром діяльності народна освіта стає не одразу. Починаючи з перших земських зборів ці установи стараються заціпати освітню галузь. Більшість земських зібрань висловлюються за необхідність підняття народної освіти державою та громадами, тобто фактично відмовляються від розвитку початкової освіти.

Однак з часом, земства починають активно розвивати освітню галузь. Найпоширенішою формою земської діяльності в галузі народної освіти стали клопотання, які піднімали земські зібрання перед урядом і міністерствами [8, с.407]. Земські клопотання у цій галузі можна розділити на декілька груп [9, с.4].

Дуже часто вони піднімали клопотання перед Міністерством народної освіти про відкриття земських шкіл. Цих клопотань є більшість і переважна більшість їх задовольнялися з тими умовами, що земство брало на своє утримання ці школи й діяло відповідно до вимог «Положення про повітові й губернські земські установи» 1 січня 1864 року, а також встановлених правил запропонованих «Положенням про початкові народні училища» від 14 червня 1864 року [10, арк.4-7].

Друга група земських клопотань пов'язана із запровадженням загальної народної освіти в тих місцях, де є школа, а потім і для всього населення [11, с.5]. Одне з перших земств, яке підняло клопотання про загальну освіту, було Полтавське губернське, в 1867 році [9, с.15]. Інші земства України також розглядали подібні клопотання [9, с.20]. Проти загальної початкової освіти виступив барон М. Корф, який вважав, що ще рано впроваджувати в життя цю ідею, адже в школах не вистачало педагогічних кадрів [12, с.74]. Земські установи прийняли точку зору барона, й клопотання про загальну освіту не

піднімалося аж до 90-х років XIX століття. На початку XX століття цими установами знову піднімається питання загальної освіти. Самими земствами були розроблені перші проекти закону про введення загальної освіти в 1903 році В. Фармаковським і в 1904 році І. Куламзіним [13, с. 15-18]. Вони не були підтримані земствами, крім того, війна з Японією зупинила хід їх обговорення. Ці проекти відіграли значну роль при підготовці міністерського законопроекту.

Підняті земствами клопотання і запропоновані проекти були покладені в основу законопроекту Міністерства народної освіти, яке в 1906 році визнало, що питання про загальну початкову освіту було їм розроблено під впливом земств [14, с. 95]. Тобто, земству належить головна заслуга в розробці проекту й впровадженні загальної початкової освіти серед населення.

Під тиском земських установ Міністерство народної освіти в 1906 році знову приступає до розгляду цього питання. 20 лютого 1907 року в Державну думу внесений законопроект «Про введення загальної освіти в Російській імперії»; «Про асигнування із казни за кошторисом 1907 року 5,5 млн. карбованців на початкову освіту» [15, с. 34-37]. Дума 3 червня 1907 року була розпущена так і не давши законопроектам силу закону. В основу законопроекту від 20 лютого 1907 року входили такі положення: всі діти обох статей повинні мати можливість пройти повний курс навчання у правильно організованій школі; під правильною організованою школою розумілася школа з 4-річним курсом із 50 учнями на одного вчителя; кожна школа повинна обслуговувати район не більше 3 верст; вікові групи, 8-11 років; земства й міста, які приступали до введення загальної освіти на основі проектів ухвалених міністерством могли отримувати допомогу в розмірі 360 рублів на вчителя і 60 рублів на заочника; загальна освіта повинна бути безкоштовною; строк її введення встановлювався на протязі 10 років, земства могли його скоротити; організація і завідування початковою школою передавалось органам місцевого самоврядування під керівництвом і наглядом Міністерства народної освіти [13, с. 12-24]. Таким чином, із запропонованих урядом законопроектів, які практично розробили земства, випливає, що початкова освіта повинна бути загальна, безкоштовна для всіх дітей. Так земські установи хотіли позбавитись неписьменності серед народу.

Міністерство народної освіти внесло 1 листопада 1907 року на розгляд Державної думи законопроекти: «Про введення загальної початкової освіти» і «Про надання 6 млн. карбованців на потреби народної освіти для загальної початкової». Перший законопроект було відхилено. Другий – отримав силу закону 3 травня 1908 року. Переглядаючи ці положення видно, що вони повторювали практику земств, яка була вироблена в 90-х роках і приймалась ними при створенні початкових шкіл. Більш того, ряд земств, починаючи з кінця XIX століття, самостійно розробляють проекти й розпочали впроваджувати загальну освіту в губерніях.

Весь час при введенні загальної початкової освіти земства керувалися лише законопроектами. Закони від 3 травня 1908 року, 10 червня 1909 року, 14 червня 1910 року, 9 травня 1911 року, 13 червня 1912 року збільшували кредит на потреби народної освіти до 39 000 000 карбованців, а законопроект про загальну початкову освіту до 1913 року не був прийнятий Державною думою.

Земства самостійно приступили до введення загальної народної освіти. І саме їх проекти були перейняті більшовиками й успішно впроваджувалися ними в життя. До 1913 року всі земства України приступили до введення загальної початкової освіти.

Численну групу земських клопотань складають ті, які пов'язані з розширенням їх діяльності у педагогічно-виховній сфері. Ще в 1868 році Дніпровське земство постановило запросити попечителя народних шкіл. Уряд не одразу дозволив запровадити цю посаду. Лише завдяки земським клопотанням у 70-ті роки це питання було вирішено й земствам дозволяється назначати попечителя шкіл. У 1869 році введений інститут інспекторів народних шкіл, який підтримувався земством.

Разом із питанням розширення початкової народної освіти земства розробляють і питання створення програм у цій галузі. Єлісаветградське земство в 1868 році вперше піднімає питання про розширення програми початкової школи. Це звісно не задовольняло Міністерство народної освіти. Однією із причин, яка спонукала уряд запровадити нове «Положення про початкові народні училища» від 25 травня 1874 року став тиск земств і їх самостійне втручання в педагогічний процес. Уряду необхідно

було обмежити ці дії земських установ [16, с. 230]. Цим документом педагогічний бік шкільної справи перекладено на училищні ради губерній і повітів, в які обиралися два представники від земства. Училищні ради самостійно обирали голів.

Відповідно до «Положення» від 25 травня 1874 року посада інспектора народних училищ перейменовувалась у посаду директора, якому призначалася допомога із двох інспекторів на губернію [16, с. 230]. Школи повинні були створювати в народі релігійні й моральні почуття, а також розповсюджувати початкові та корисні знання [16, с. 226]. Щоб відкрити училище необхідний був дозвіл інспектора й згода голови повітової училищної ради [16, с. 227]. Училищна рада могла закрити школу, в разі безпорядку, або в тому разі, якщо визнавала шкідливі напрями в навчанні [16, с. 230]. Загальна турбота про завідування потребами населення у початковій освіті передавалась маршалкам дворянства [16, с. 230], а навчальною частиною на дирекцію та інспекцію [17, с. 174]. Головуючий у губернській училищній раді став губернський маршалок дворянства, а у випадку його відсутності – директор народних училищ. У повітовому – відповідно маршалок дворян повіту й інспектор народних училищ. Таким чином земствам, які несли основний тягар у господарчій частині початкової школи, нове «Положення» нічого не дозволено робити в педагогічній.

«Положення» від 25 травня 1874 року було піддане критиці багатьма земствами [17, с. 175]. Слід зазначити, що як реакція на нього, стало найпередовіша й найпрогресивніша на той час вимога Чернігівського повітового земства. Воно підняло в 1881 році клопотання про передачу сільських шкіл у повне розпорядження земства й про викладання у них українською мовою. Клопотання Чернігівського – підтримало Херсонське [18, с. 76]. Чернігівське губернське також засудило це «Положення». На думку комісії губернського земства воно проникнуто духом недовіри до земств та громад і підпорядковує їх дії чіткому й нічим не спричиненому контролю бюрократії, які діють поза земством [9, с. 35-36]. У 1882 році Єлісаветградське земство клопотало про реорганізацію училищних рад [9, с. 37-38]. Воно пропонувало, що рада повинна складатися із всього складу управи, дільничних членів, які обираються земством у необмеженій кількості, постійних членів, інспектора народних училищ й представників дворянства.

Земства не змирилися з «Положенням» 1874 року, яке усувало їх від управління школою. В Україні спостерігаються навіть відкриті зіткнення земців із представниками адміністрації, у 1877 році в Бердянському повіті. Саме цей повіт Херсонської губернії робив найбільший внесок у розвиток народної освіти губернії. Через те, що інспектор М. Гарусов вів себе некоректно у відношенні до школи й управи, він був звільнений з посади, генерал-губернатором Є. Тотлебенем. У 1882 році подібний конфлікт мав місце й у Єлісаветградському повіті між земською управою та інспектором.

Міністерство народної освіти й Міністерство внутрішніх справ вирішило зробити новий хід проти земської школи у 80-х роках. Було висунуто концепцію, що початкова школа повинна навчити лише писати й читати молитви, а цим могло зайнятися духовництво, таким чином усунути земство від освіти. В кінці 70-х на початку 80-х років у цих установах висунутий проект про заміну земської школи церковною [17, с. 176]. Циркуляром від 9 вересня 1888 року за № 5655, граф Д. Толстой звернувся до земства з пропозицією передати школи духовництву [19, с. 14]. Українське земства, в своїй більшості, продовжували утримувати школи не передаючи їх духовництву. В 90-ті роки земствами піднімається питання загальної і розвитку позашкільної освіти. Характерне посилення ролі губернських земств у галузі народної освіти, залучення до роботи «третього елементу», організація бюро, шкільних комісій.

У 1890-1895 роках більшість губернських земств об'єднуються із повітовими й працюють над розвитком початкової освіти. Діяльність земств направлена на заміну «Положення» 25 травня 1874 року виправдала себе. Підняті ними клопотання тиснули на уряд і на законодавчі органи. Це привело, в свою чергу, до перегляду та змін цього «Положення».

У 1910 році Державна дума розглянула нове «Положення про початкові училища» [20, с. 20]. Цей проект відрізнявся від «Положення» 25 травня 1874 року. За його змістом нові училища, які створювалися земствами, відкривалися з дозволу того, хто його утримував і зобов'язувався у семиденний термін сповістити повітовий училищний раді [20, с. 20]. В повітах, де були земські установи, але відсутні маршалки дворян, голови

повітових училищних рад обиралися земствами на 3 роки [20,с.20]. В нове «Положення» також увійшли частини закону від 26 березня 1907 року «Про колегіальні шкільні попечительства», закону від 3 травня 1908 року «Про умови утримання учнів у школах, які користуються державною допомогою» [21,с.182]. Таким чином ми спостерігаємо, як земські клопотання частково вплинули на дії уряду, направлені на створення нового «Положення» згідно якого земству й земській школі надавалося більше прав. Це привело до активного відкриття земствами шкіл, особливо в період після 1910 року. Велика заслуга в цьому належить і реформаторському курсу П. Столипіна [22,с.56].

Повітові земства енергійно розробляють проекти шкільних мереж, активніше приймають участь в утриманні шкіл, звільнюючи громади від господарчих затрат. У результаті цього число шкіл в 1895-1914 роках швидко росте, від 2458 земських шкіл у 1894 році до 3898 у 1905 році й до 7082 шкіл у 1914 році.

Можна виділити й ряд інших груп клопотань, які піднімали земства в галузі народної освіти [9,с.25-43].

Розвивали земства й середню освіту. У середніх навчальних закладах вони готували спеціалістів. На утримання стипендіатів витрачають суми грошей. Найбільше на реальні училища, потім жіночі гімназії і чоловічі гімназії. У 1903 році губернські земства на середні навчальні заклади витратили: Катеринославське – 15,1% затрат на народну освіту, Полтавське – 19,1%, Таврійське – 10,3%, Харківське – 4,4%, Херсонське – 4,7%, Чернігівське – 21,3% [17,с.509-511]. Земство ставило перед собою завдання про розширення власної мережі середньої освіти [23,с.47].

Таким чином, важливим джерелом розвитку народної освіти України другої половини XIX - початку XX століття стали земства [24]. Варто зазначити, що земства робили все для того, щоб початкова народна освіта стала загальною в імперії. Розвивати народну освіту їм доводилося весь час у боротьбі з урядом. Земські клопотання впливали на дії уряду. Він відповідно реагував на ці вимоги. Завдяки земським клопотанням уряд приступив до розробки положень загальної освіти, до змін «Положення» 14 червня 1864 року, й «Положення» 25 травня 1874 року. Успіхи земств в народній освіті були досягнуті завдяки великим фінансовим витратам на цю галузь. У 1871 році земства України на народну освіту витратили лише 353200 карбованців, а в 1913 році вже 22149700 карбованців. Тобто, витрати за цей період зросли в 62,7 рази. В 1871 році затрати на народну освіту складали 11,8% загального бюджету, а в 1913 році 31,8%. В окремих губерніях вони були значно вищі.

Основними земськими затратами в галузі народної освіти були витрати на початкову освіту, що привело до швидкого зростання кількості шкіл. На 1914 рік земства утримували 7082 початкові школи, в яких навчалась переважна більшість дітей, які відвідували школу. З кожним роком збільшувалось кількість місць в земських школах.

Разом з цим варто зазначити, що зростання мережі земських початкових шкіл мало впливало на розвиток писемності в українському середовищі, адже ці установи поширюють на територію України початкову освіту російською мовою. Такими заходами уряд Російської імперії скоріше хотів викоренити на теренах України її самобутню народну культуру, мову, освіту. Можемо також констатувати, що це були перші заходи в політиці русифікації українських територій. І тільки окремі поодинокі земства на території України виступали за розвиток української мови в початкових школах. Однак їх вимоги залишилися поза увагою уряду Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Біднов В. Школа і освіта на Україні /Українська культура. За загал. ред. Д. Антоновича. – К., 1993. – С.40-41.
2. Січинський В. Чужинці про Україну/ В. Січинський. – К., 1992. – С. 112-184.
3. Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке / А. Лазаревский // Основа. – 1862. – № 5. – С. 82-89.
4. Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х рр. 19 ст./ В. Борисенко. – К., 1980. – С. 47.
5. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., Изд-е. 2-е. 1867. – Т. 39. – № 404457. – С. 2-3.
6. Корф П. Ближайшие нужды местного управления/ П. Корф. – СПб., 1888. – С. 51.

7. Корф Н. Доклад губернскому земскому собранию по народному образованию // Журналы заседаний Екатеринославских губернских земских собраний/ Н. Корф. – Екатеринославль, 1867. – С. 23.

8. Веселовский Б. История земств/ Б. Веселовский. – СПб., 1911. – Т. 3. – С. 403-706.

9. Карышев Н. Земские хатайства/ Н. Карышев. – М., 1902. – С. 1-43.

10. Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві (далі ЦДА України в м. Києві). – Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 654. – Арк. 2-51.

11. О введении обязательного обучения по хатайствам земских собраний // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – № 3. – С. 5.

12. Корф Н. Об обязательном обучении/ Н. Корф // Вестник Европы. – 1872. – № 1. – С. 74.

13. Чижевский П. Всеобщее образование и земство/ П. Чижевский. – СПб., 1910. – С. 15-21.

14. Веселовский Б. История земств/ Б. Веселовский. – СПб., 1911. – Т.4. – С. 95.

15. Веселовский Б. Государственная Дума и всеобщее обучение/ Б. Веселовский // Современный мир. – 1911. – № 1. – С. 31-64.

16. Положение о начальных народных училищах // Журнал Министерства народного образования. – 1874. – Август. – С. 230-236

17. Веселовский Б. История земств/ Б. Веселовский. – СПб., 1911. – Т.2. – С. 174-175; 509-511.

18. Калениченко Н., Ильченко Ж. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України/ Н. Калениченко, Ж. Ильченко // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 72-81.

19. Циркуляры Министерства народного просвещения // Сборник Херсонского земства. – 1889. – №2. – С. 14.

20. Подготовительные работы по введению всеобщего обучения в России. – СПб., 1910. – Вип. – 4. – С. 20.

21. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1910. Изд. 3-е. – Т.27. – № 29027. – С. 182.

22. Аверх А. Столыпин и Третья дума/ А. Аверх. – М., 1968. – С. 54-60.

23. Щерба В. Земство и средняя школа/ В. Щерба// Саратовская земская неделя. – 1904. – № 3. – С. 47.

24. ЦДА України в м. Києві. – КМФ. 11. – Оп. 1. – Спр. 62. – Ч.1. – Арк. 100; Спр. 74. – Арк. 2-5; Спр.75. – Арк. 33; Спр.78. – Арк. 140-174.

Гуз А.М. Внедрение земского начального образования на территории Украины во второй половине XIX – начале XX ст.

Анализируются вопросы внедрения земскими учреждениями начального образования на территории Украины во второй половине XIX – начале XX вв..

Ключевые слова: земства, образование, начальное образование, среднее образование.

Guz, A.M. Introduction of zemstvo's primary education on territory of Ukraine in the second half XIX – beginning of a XX age

The article is devoted introductions of zemstvo's primary education on territory of Ukraine in the second half XIX – beginning of a XX age.

Key words: Zemstvo, education, primary education, secondary school education.

УДК 272(477.75)(091)

Тамамян Н. В.

Вірмено-католицька громада міста Сімферополя у XIX ст.

Показана історія формування вірмено-католицької громади міста Сімферополя у XIX столітті, а також роль вірмено-католицької парафіянської церкви св. Спаса в житті громади.

Ключові слова: вірмено-католики, католицька громада, релігійне життя XIX століття, народні вчилища.

Вірменська католицька церква є однією з східно-католицьких церков, що входять в один з шести східно-католицьких патріархатів.

Мета статті - розглянути історію формування сімферопольської вірмено-католицької громади XIX століття, позначити місце вірмено-католицької парафіянської Спаської церкви, її роль в житті громади.

Дана проблематика практично не відбита в сучасному науковому дослідженні, як в нашій країні, так і за кордоном. Дослідженням певних сторін цієї теми займалися: Габрієлян О. А. [1], Лашков Ф. Ф. [3], о. Броніслав Чаплицький [4] та ін. Основна частина інформації була взята з архівних документів Державного архіву в Автономній республіці Крим (ДААРК) [6, 7, 8, 9], які раніше не публікувалися.

Вірмени почали селитися на кримських землях ще в XI столітті, проте найбільш масове заселення почало відбуватися в XIII столітті. «Вірменське населення настільки збільшилось, що самі вірмени почали називати Крим «приморською Вірменією» [1,с.23]. Друга хвиля переселень припадає на XIX століття, коли до Криму починають прибувати вірмени з Османської імперії, та повертаються донські вірмени. «Не зважаючи на заборону донським вірменам повертатися до Криму, їх чисельність... зростала: до 1811 року в рідні місця повернулися більше двох тисяч. Уряд врешті-решт визнав можливим визнати їх право жити в Криму» [2,с.35].

Не дивлячись на те, що більше 90% кримських вірмен були григорианці і належали до Вірменської апостольської церкви, в багатьох містах були також і вірмено-католицькі громади. «Католицька єпархія була установа в Кафе ще в 1318 році. Починаючи з цього часу, за допомогою єпископа Еронімія та сприяння папи Іоанна XXII частина вірмен перейшла в католицизм» [1,с.23]. До середини XVIII століття чисельність вірмен-католиків в Криму оцінювалася в декілька сотен чоловік.

«У XIX столітті в Криму існували такі вірмено-католицькі парафії: Феодосія, Каразубазар, Сімферополь, Євпаторія» [4]. Окрім цього були каплиці в Керчі, Перекопі і Вірменському базарі.

Вірмено-католицька громада міста Сімферополя стояла на третьому місці за чисельністю після Каразубазара і Феодосії. Центром духовного життя вірмено-католиків міста Сімферополя була Вірмено-католицька парафіянська церква св. Спаса. «Вона споруджена стараннями і коштами С.І. Налбандова у 1862 р., про що можна прочитати у надпису на мармуровій дощечці при вході» [3,с.124].

Перша спроба побудувати саме вірмено-католицьку церкву була здійснена С. І. Налбандовим у 1853 році, коли він подавав прохання до Херсонської Духовної Консисторії. Відмова полягала у тому, що «місце, передбачене до за будови, знаходилось поблизу риночної площі, на якій передбачалось збудувати православну Петро-Павлівську церкву» [8,арк.1зв.]. І хоча Архієпископ Херсонський та Таврійський Інокентій знайшов місце для побудови православної церкви дуже тісним і відмовився будувати саме там, вірмено-католицьку церкву все одно будувати заборонили. Резолюція була така: «...якщо допустити близько вірмено-католицьку церкву, то церемоніями

вірменокатоликів неминуче буде порушуватися спокій богослужіння пануючої віри, чого по 216 ст. XII т. Цивільного закону не потрібно бути» [8,арк.12зв.].

У 1857 році в проханні було відмовлено вдруге з тієї ж причини - остаточно не обране місце для будовання православної церкви.

У 1858 році родовий почесний громадянин Сімферополя, купець 2-ої гільдії Сергій Іванович Налбандов втретє подає прохання про дозвіл йому побудувати Вірмено-католицьку церкву у Сімферополі. Це знов викликає питання, навіщо будувати ще одну вірменську, або католицьку церкву, коли є і та, і та. «Побудова у місті Сімферополі Вірмено-католицької церкви необхідна тому, що хоча в Сімферополі і є Вірмено-григоріанська та Римсько-католицька церкви, але релігія першої має велику різницю з Вірмено-католицькою, остання ж, хоча і однієї релігії, але там служіння відбуваються на латинській мові, яку жоден з вірмен-католиків в Сімферополі не розуміє» [8,арк.47]. Це переконує уряд і дозвіл надається.

На споруду і забезпечення Вірмено-католицької церкви пан Налбандов виділяє свої особисті кошти від доходів «40 тис. сріблом. Цим забезпечую назавжди...аби окрім...доходів від парафіян і квартири отримували б в рік з доходів [мого] маєтку: священик - 200 крб., дячки - 100 крб., сторож - 100 крб. і на вчилище на платню тому, хто викладатиме уроки, з духовних осіб - 100 крб.» [8,арк.48зв.].

Церква була закінчена після смерті С. І. Налбандова у 1862 році й являла собою величезну по тому часу споруду. «Храм, який складається з однієї споруди кам'яної, величиною в 48 кв. саж., у дворі двохповерховий дім на фасаді: знизу магазин, зверху пасторат. Квартира, кам'яні сараї та інше. Під храмом, двором та садом всього понад 1370 кв. саж.» [9,арк.4].

Побудована Вірмено-католицька парафіяльна церква св. Спаса стає центром вірмено-католицької громади. «До 1841 року, тобто до поселення в місті Сімферополі почесного громадянина Налбандова, вірмено-католиків в місті не було. С того ж часу вони почали від року в рік приїжджати все більше та більше» [8,арк.47зв.]. На 1858 рік у місті Сімферополі нараховувалося 37 родин вірменокатоликів: 137 чоловіків та 70 жінок. С кожним роком їх чисельність збільшувалася, народжувалося багато дітей. Для того, щоб здійснювати навчання при Вірмено-католицькій парафіяльній Спаській церкві було відкрито вірменське католицьке вчилище.

Як вказано в рапорті Таврійському губернаторові «...парафіяльне вчилище для підготовки дітей парафіян в навчальні заклади існує з вересня 1879 року...з дозволу учбового керівництва і утримується пожертвуваннями парафіян» [6,арк.5]. Вчилище відвідували 44 учні, щорічні звіти по вчилищу прямували директорові народних вчилищ Таврійської губернії. До 1882 року жодних нарікань на вчилищі не підходило, учні після належної підготовки вступали у обрані ними учбові заклади. Проте, 11 грудня 1882 року Опікунові Одеського учбового округу надходить прохання про відкриття при парафіяльному вірменсько-католицькому вчилищі ремісничих класів через те, що «...помітна нездатність деяких учнів до наук, при одержанні достатніх пізнань з Закону Божого та грамотах Руської та Вірменської мови» [6,арк.1], аби ці нездібні до наук учні могли отримати професію, відповідно до своїх схильностей і здібностей. «...при тому у вчилищі проектується вчити дітей ремеслам слюсарному, столярному і кравчинському» [6,арк.5].

Однак Опікун Одеського учбового округу відповідає, що дозвіл на відкриття ремісничих класів не в його компетенції і треба звертатися до директора народних вчилищ Таврійської губернії. Директор народних вчилищ перенаправляє прохуючих до Департаменту Духовних справ, тому, що «...церковно-парафіянські школи вірмено-григоріанського сповідання повинні залишатися у веденні Духовного керівництва цього сповідання» [6,арк.7зв.].

Далі, Опікун Одеського учбового округу в своєму листі до Таврійського губернатора відповідає, що «по довідці в справах вваженої йому дирекції за 1878-1879 роках жодного листування в цих справах відносно відкриття при Сімферопольській Вірмено-католицькій церкві парафіяльного вчилища немає» [6,арк.7]. Після цього прохання знову прямує Опікунові Одеського учбового округу, де з'ясується, що звітів по парафіянському вчилищу знайти не можуть. Начебто відомості про вірмено-католицькі і вірмено-григоріанські вчилища згадувалися в якихось звітах, але що це за звіти і де

вони на даний момент знаходяться ні Директор народних вчилищ Таврійської губернії, ні Опікун Одеського учбового округу пояснити не змогли.

Проте, Опікун висловлює, що нічого проти відкриття ремісничих класів при парафіальному вірмено-католицькому вчилищі він не має, що стало достатньою підставою для відкриття ремісничих класів і всі учні, які були «не схильні до наук», та могли отримати робітничу професію.

Саме ж вірмено-католицьке церковно-парафіальне вчилище при Вірмено-католицькій парафіяльній Спаській церкві продовжувало своє існування і з часом в ньому з'явилися класи для дівчат. Ціль була та ж - підготовка дівчаток до вступу в учбові заклади: гімназії або інститути. До 1 січня 1890 року в училищі при Вірмено-католицькій парафіяльній навчалось 37 чоловік. З них - 20 хлопчиків і 17 дівчаток [7, арк.9].

Через деякий час при церкві та училищі була створена бібліотека з книжками на вірменській мові, та релігійними католицькими книгами, які використовувалися для богослужіння.

Таким чином, можна зробити висновки, що центром вірмено-католицької парафії міста Сімферополя була Вірмено-католицька парафіяльна церква св. Спаса, яку заснував родовий почесний громадянин Сімферополя, купець 2-ої гільдії Сергій Іванович Налбандов. Для цього він витратив свої кошти та забезпечив діяльність церкви. Для підготовки дітей парафіян в навчальні заклади при церкві було відкрито парафіальне вірмено-католицьке вчилище та ремісничі класи.

Список використаних джерел

1. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / О. А. Габриелян, С. А. Ефимов, В. Г. Зарубин и др. – Симферополь : Изд. Дом «Амена», 1998. – 340 с.
2. Крым. Армяне. Десять веков созидания : фотоальбом. – 2-е изд., испр. и доп. – К. : Энергия плюс, информ-издат. бюро, ООО, 2008. – 208 с.
3. Лашков Ф. Ф. Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии : отчет / Ф. Ф. Лашков. – Симферополь : Тип. И. Т. Гордиевского (газ. «Крым»), 1890. – 256 с.
4. о. Бронислав Чаплицкий. История католической церкви в России [Электронный ресурс] / о. Бронислав Чаплицкий. – Режим доступа: <http://history.catholicspb.ru/?chpr07> – 20.05.2011 г. – Загл. с экрана
5. Peyssonel C. Ch. de Traite sur le commerce de la mer Noire. – Paris, 1787. – Т. II. – P. 322-328.
6. Державний архив в Автономній республіці Крим. Ф. - 26. - Оп. 1. - Спр. 27774.
7. Там само. – Ф.- 27. Оп. 1. - Спр. 8661.
8. Там само. – Ф.- 27. Оп. 1. - Спр. 6583.
9. Там само. – Ф.- 663. Оп. 10. - Спр. 172.

Тамамян Н.В. Армяно-католическая община города Симферополя в XIX в.

Проанализирована роль армяно-католической общины в жизни города Симферополя в XIX веке, а так же место армяно-католической церкви св. Спаса и ее влияние на жизнь общины.

Ключевые слова: армяно-католики, католическая община, религиозная жизнь XIX века, народные училища.

Tamamian, N.V. Armenian Catholic community of Simferopol is in XIX century

The role of the Armenian Catholic community is analysed in life of city of Simferopolis in XIX age, its influence on cultural life of society.

Key words: Armenian Catholics, the Catholic community, the religious life of XIX century, the folk school.

УДК94(477.62-22)«178»(045)

Папазова А.В.

Засновники села Малая Янісала

Розглянуто процес створення села Малая Янісала. З'ясовано факти щодо засновників населеного пункту та відтворено частину історії його заснування. Малая Янісала була створена греками чотирьох кримських населених пунктів протягом травня – грудня 1780 р. Перші мешканці села – греки (селяни, переважно скотарі). Духовні лідери села – священики православної церкви, суспільні лідери – головні чабани.

Ключові слова: Малая Янісала, заснування села, засновники села.

Історично склалося так, що Україна – багатонаціональна європейська держава. Північне Приазов'я – один з найбільш багатонаціональних регіонів України. Грецька національна меншина цього регіону одна з найактивніших в культурній та економічній сферах. У збереженні й поширенні національної культури та традицій певну роль відіграють грецькі села. Село Малоянісоль є одним з таких осередків грецької культури, схожим на інші села і, водночас, унікальним. Витоки деяких сучасних традицій Малоянісоля сягають часів заснування села. Щоб зрозуміти та вирішити сучасні проблеми грецьких сіл, у тому числі й села Малоянісоль, необхідно не лише аналізувати сучасні прояви суспільно-політичного, економічного та культурного життя, а й вивчати далеке минуле цього населеного пункту, соціальні зміни, менталітет, культуру та побут греків Північного Приазов'я.

Положення грецької меншини в Україні завжди привертало увагу дослідників. Науковці вивчали і сьогодні активно вивчають історію грецького населення Північного Приазов'я. Найбільше уваги приділялося саме переселенню греків із Криму в Приазов'я та заснуванню міста Маріуполя. У більшості робіт побіжно згадуються села регіону, у тому числі й Малоянісоль [1]. Але, на жаль, історія окремих сіл вивчалася недостатньо, особливо історія заснування грецьких населених пунктів у Північному Приазов'ї. У багатьох роботах називаються час та місце заснування сіл та їх назви в Криму та Приазов'ї, згадується й Малоянісоль. Проте заснування села Малая Янісала – проблема взагалі погано вивчена. Про первинне населення села Малая Янісала відомо дуже мало [2]. Проблема заснування грецьких сіл активно вивчав дослідник А.С. Калосров [3]. Є робота краєзнавців, але заснування села в ній приділяється замало уваги [4]. Останнім досягненням у вивченні історії села є робота російського дослідника, вихідця із села Малоянісоль Є.Г. Аніміца [5]. Однак досі не з'ясовано як саме відбувався процес створення села та ким були його засновники.

Джерела з зазначеної проблеми не чисельні. В основному актові документи: відомості, переписи населення, тощо. Є деякі джерела особового походження [6, с.466-467, 485-491, 404-406, 243-267]. Проте вони дозволяють з'ясувати частину фактів щодо заснування села та щодо складу населення Малої Янісали часів її постанови.

Мета роботи – з'ясувати факти щодо засновників села Малоянісоль та відтворити частину історії його заснування.

Сучасне село Малоянісоль Володарського району Донецької області було засноване по лівому берегу р. Калець у 1780 р. під назвою Малая Янісала. Відомо з багатьох джерел та переважно всі дослідники погоджуються, що його заснували вихідці з чотирьох кримських сіл: Уйшунь, Джемрек, Єні-Кой, Єнісала [7, с.526-527, 550-563].

Зазначені кримські села знаходилися в Карасубазарському каймаканстві Кримського ханства (найбільше за своєю територією та кількістю сіл, в яке входили 10 кадаліків), а саме в Бурульчакському (с. Єні-Кой), Карасубазарському (села Уйшунь та Єнісала) та у

Ширанському кадаликах (с. Джемрек) [8,с.97]. Зустрічаються різні ойконіми грецьких сіл в Криму та у Північному Приазов'ї [9,с.563; 87], проте на карті «Південно-західного Криму» села, які заснували Малая Янісала в Північному Приазов'ї, в Криму мали назви Уйшунь, Джемрек, Єні-Кой та Єнісала [10,с.523], тому саме ці назви використано у публікації. Сьогодні це села, відповідно, Дозорне, Кизилівка, Цветочное та Красноселівка Білогірського району Кримської АР [11].

Не важко зрозуміти, чому саме вихідці з цих сіл заснували с. Малая Янісала. Розташовувалися всі ці села у південно-західному Криму, між річками Кучук-Карасу й Біюк-Карасу, майже на одній лінії, якщо умовно провести її з північного сходу на південний захід. Відстань між селами була незначною. Близько 1-3 верст між Уйшунь, Джемрек, Єні-Кой. Тільки с. Єнісала розташовувалося на значній відстані від трьох зазначених на річці Біюк-Карасу [10,с.523]. Мешканці всіх сіл говорили і татарською і грецькою мовами. Територіальна близькість зумовила те, що поруч мешкали родичі, партнери по веденню господарської діяльності, близькі за традиціями та вірою люди. Їм значно простіше було знайти спільну мову щодо місця їх майбутнього спільного поселення, визначити розташування дворів, тощо.

Загалом із Криму в Північне Приазов'я з зазначених сіл вийшла 921 особа. Аналізуючи кількісні показники, можна зробити висновок щодо двох сіл – лідерів за кількістю переселенців: Єнісала – 354 та Джемрек – 372 переселенця [12,с.199]. Можливо саме ця обставина зумовила створення спочатку двох сіл у Північному Приазов'ї.

Переселенці зазначених сіл виходили з Криму, очевидно, другою бригадою під керівництвом полковника Колопанова [13,с.193]. Історик Раббі-Азор'я повідомляє, що вони розпродали все своє начиння, одяг і хліб за найнижчими цінами і почали виїжджати різними дорогами, щоб не утруднювати шлях одне одному, тому що йшли зі своїми стадами і всім майном [14,с.265]. Невідомо наскільки близько під час руху знаходилися групи мешканців зазначених сіл одна від одної та де саме вони перебували взимку 1778-1779 рр. Поселення на постійні місця затримувалося, грекам не надавали землю та житла. Дослідник С.А. Калоєров вважає, що мешканці Джемреку та Уйшунь разом з іншими переселенцями, незважаючи на думку митрополита Ігнатія, обрали 12 судій та за їх розпорядженням стали оселятися вздовж річок Мокрі Яли та Волчої. Греки з Уйшунь (124 людини, 28 дворів) приєдналися до вихідців з Джемреку (372 переселенці, 63 двора) та навесні 1779 р. створили село Чемрек [15,с.518-519,526-527,544-546].

Переселенці з Єні-Коя та Єнісали провели ще один рік у тимчасових поселеннях. Нарешті переселенцям було надано можливість обирати місцевість для села (12 тис. десятин), однак ця територія для всіх майбутніх грецьких поселень була обмежена. Навесні 1780 р. мешканці кримського Єні-Коя (68 чоловік) приєдналися до вихідців з Єнісали (354 переселенці, 85 дворів) і, таким чином, створили село Малая Янісала [16,с.34].

Місцезнаходження Малої Янісали та Чемреку точно вказане у списку перших грецьких сіл краю серпня 1780 року: Малая Янісала по лівому берегу р. Калець, Чемрек – вздовж р. Волчої, по правому берегу р. Мокрі Яли [17,с.404-406]. Як встановлено дослідником С.А. Калоєровим, через 1,5 - 2 роки після заснування, мешканці Чемреку переселилися в околиці Малої Янісали і створили з ним одне село [10,с.546]. Греки не відразу змірилися з новими місцями поселення.

Мешканці грецьких сіл за рішенням Азовської губернської канцелярії від вересня 1780 р. були звинувачені у неслухняності до переходу на пожалувані їм землі та намірі повернутися до Криму. Називалася літня жінка на ім'я Софія, яка за підтримкою священника Федора з Чемреку розповсюджувала начебто волю святих про повернення греків до Криму. Цю ідею сприйняли та поширювали священники інших сіл, у тому числі Прокопій з Малої Янісали та Георгій з Чемреку. Священники склали лист, у якому закликали опісля отримання провіанту йти до Криму, збирали людей в селах та агітували до здійснення цього наміру. «Несравненно більше того винуватим в сем проишедшем неистовстве заключаются священники греческих слобод, особливо в Чембреке...» [18]. Більшість священиків покаялися у скоєному, були прощені, та повер-

нули свої привілеї. Однак ця подія свідчить про те, що людям важко було змиритися з самим фактом переселення та з тими землями, куди їх поселяли.

У відомості, представленої Грецьким судом в комісію з поселення християн із Криму щодо роздачі зерна, датованої груднем 1780 року, село Чемрек не зазначено, проте всі інші грецькі села присутні. Так само село Чемрек відсутнє в інших документах, датованих лютьм, серпнем та листопадом 1781 року та призначених забезпечити розподіл зерна та провіанту серед мешканців грецьких сіл [19,с.434-435,447-448,472,478]. Допомога для мешканців села зерном для посіву та продовольством не призначалася. Проте за підсумками першого перепису населення Маріупольського грецького уезду, датованого червнем 1781 року, в селі Малая Янісала зазначено 350 чоловік населення, а у селі Чемрек – 672 мешканця [20,с.466]. Митрополит Ігнатій 17 грудня 1781 року зазначає у Малій Янісали 177 дворів та 933 мешканця, а про Чемрек не згадує [21,с.479]. Проте в іншому документі від 22 грудня 1781 року Чемрек присутній в переліку сіл Маріупольського уезду [22,с.481]. Отже, можливо протягом червня – грудня 1781 р. переважна більшість греків Чемреку переселилася в село Малая Янісала. Важко сказати, чому так сталося. Але той факт, що мешканці кримських сіл, близькі територіально в Кримському ханстві, у Північному Приазов'ї заснували, врешті решт, одне село, наводить на думку, що грекам таким чином було легше вижити у складні часи розбудови свого поселення в новій Батьківщині.

Адаптація на новому місці груп греків із різних сіл, незважаючи на близькість у Криму, напевне, була важкою, тим паче коли до вже існуючих поселенців Малої Янісали приєдналися мешканці Чемреку і, можливо, у 1826 році вихідці з Малої Азії (Анадоль) [23]. Про це свідчить поділ села на квартали. Краєзнавець С.К. Темір називає два квартали Малої Янісали – Чимрецький або «п'ятихотка» та Анадольський або «карахла» [24,с.20]. Інші дослідники наводять відомості щодо трьох кварталів: Чемрек (Джемрецький, П'ятах), Старий Анатоль (Анадольський, Піраткі), Малій Янісоль (Мало-янісольський, Харахла) [25,№125]. Назви кварталів певним чином відображують назви сіл – засновників Малої Янісали.

Управління селом повинен був здійснювати особливий урядник із росіян, який охороняв та захищав, але не втручався у справи селян [5,с.56]. Тому за часів заснування села Малая Янісала провідну роль відігравали його духовні лідери – священики місцевих церков. В селі у 1782 році служили поп Прокофій (32 роки) та поп Федір (46 років). Очевидно, ті священики, про участь яких у виступах проти поселення в Північному Приазов'ї та намірі повернутися до Криму йшлося в рішенні Азовської губернської канцелярії. Поп Чемреку Федір розкався у сподіяному, отримав прощення та заступництво у митрополита Ігнатія, повернув свою паству, серед якої, очевидно, і служив в околицях Малої Янісали, коли мешканці Чемреку туди переселилися [26,с.489]. За молодого священика власне Малої Янісали Прокофея був побудований перший храм у селі. Дерев'яна Феодоро-Стратілатівська церква була побудована вже у 1780 р. [27,с.127].

Серед суспільних авторитетів села Малая Янісала слід назвати удаманусів – головних чабанів стад овець. Оскільки вівчарство за заснування села та ще тривалий час по тому було основним напрямом господарської діяльності, то й праця чабана була престижним заняттям. Крім того, саме удамануси були найбільш заможними мешканцями села [5,с.57]. Напевне, ті череди, а, перш за все, те, що від них залишилося після важкої дороги із Криму у Північне Приазов'я і стали головною опорою селянських господарств та на тривалий час визначили напрям господарської діяльності греків. Переважна більшість заможних греків Криму, напевне, зберегла свій майновий та суспільний статус і в Приазов'ї, особливо ті, хто мали череди овець. Певним чином саме вівці врятували мешканців Малої Янісали у важкі часи розбудови села. Тому й така шана чабанам та особлива любов до страв із баранини.

Відомі неповні дані щодо перших мешканців села. Це прізвища, імена, то-батькові та роки життя близько 300 переселенців-чоловіків. Серед них діти та молодь до 19 років складає трохи менше половини, інші – чоловіки 20-60 років [28,с.66,480]. За переписом населення червня 1781 року в Малій Янісали нараховувалося 188 чоловіків

та 162 жінки. Перевага кількості чоловіків над кількістю жінок зберігалася і за відомостями митрополита Ігнатія (грудня 1781 р.), коли до Малої Янісали переселилися мешканці Чемреку. Загалом мешканцями села стали 503 чоловіка та 430 жінок [29]. Перевагу чоловіків пояснюють слабкістю жіночого організму, частими хворобами, важкими умовами життя, важкою працею, материнською смертністю. Природний приріст населення в перші роки існування Малої Янісали був дуже низький, високою була дитяча смертність [5, с.55-56].

Отже, село Мала Янісала було створено вихідцями мінімум з чотирьох кримських населених пунктів протягом травня-грудня 1780 р. Переселенці мали вибір для поселення в межах наданої території, тому самі обрали берег р. Калець для свого села. Однак не відразу змирилися з переселенням та мали намір повернутися до Криму. Ускладнення виникли також через те, що в межах Малої Янісали поселилися мешканці Чемреку, які кількісно переважали. Тому створення цього населеного пункту позначено труднощами не тільки власне переселення, а й формування складу населення. Перші мешканці населеного пункту Мала Янісала – греки-селяни, переважно скотарі (головне заняття – вівчарство). Духовними лідерами села були священники православної церкви, суспільними лідерами вважалися удамануси – головні чабани, заможні та авторитетні мешканці Малої Янісали. Чоловіче населення кількісно переважало жіноче. Високою була жіноча та дитяча смертність, що пояснюється важкими умовами життя та труднощами перших років розбудови села.

Список використаних джерел

1. Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження /Ірина Семенівна Пономарьова. – К.: Реферат, 2006. – С. 87; Джуха І.Г. Одиссея мариупольских греков: очерки истории /Иван Георгиевич Джуха. – Вологда, 1993. – 158 с.; Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1882. – 461 с.; Ялі С.Г. Греки в УРСР / Григорій Семенович Ялі. – Харків: Рух, 1931. – 208 с.; Кузьминков Л.Н. Переселение крымских греков в северное Приазовье в 1778-1780 гг.: (Причины и следствия): историко-критический очерк /Лель Николаевич Кузьминков. – Мариуполь, 1997. – 120 с.
2. Темир С.К. Греки Приазовья: очерки по истории и культуре / Степан Константинович Темир. – Мариуполь : МГИ, 2004. – 68 с.; Терентьева Н.О. Греки в Україні: історія та сучасність: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.О. Терентьева, К.В. Балабанов. – Ч. 1. – К.: Аквілон-Плюс, 2008. – 352 с.; Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст.: (Короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Василь Олексійович Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003.
3. Калоеров С.А. О переселении греков в Приазовье и основании греческих населенных пунктов [Электронный ресурс]. – Доступный з: http://www.azovgreeks.com/library.asp?page_id=displ&id=149; він же. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783). – Том I. [Электронный ресурс]. – Доступный з: http://www.azovgreeks.com/library.asp?page_id=displ&id=227; він же. Еще раз о времени основания первых греческих сел в Приазовье // «Хронос», май, 2009 г., №5 [Электронный ресурс]. – Доступный з: http://www.azovgreeks.com/library.asp?page_id=displ&id=246.
4. Патрича Д.К. История села Куйбышево / Д.К. Патрича, Л.К. Патрича, Д.Ф. Пенез // Заря Приазовья. – 1966. – №123-133, 135, 137-138.
5. Анимца Е.Г. Малоянисоль: история, события, судьбы (1780-2010) /Е.Г. Анимца, Л.Г. Антонова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2010. – 256 с.
6. Итоги первой переписки населения Мариупольского греческого узда. – 1871 г., июня; Ревизские сказки духовенства Мариупольского узда. – 1782 г., 26 мая; Список первых греческих сел Мариупольского узда с указанием в каких урочищах находятся и какие каждая имеет выгоды. – 1780 г., августа 27 // Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783). – Т.1 / Стефан Алексеевич Калоеров. – Донецк: ООО Юго-Восток, 2008. – С. 466-467, 485-491, 404-406; Раббі-Азор'я Події, що сталися в Криму в царювання Шагін-Гірей-хана / Раббі-Азор'я // Крисаченко В.С. Історія Криму: Кримське ханство: Навч. посібник. – Ч.ІІ. – К.: Твім інтер, 2000. – С. 243-267.
7. Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783). – Т.1 / Стефан Алексеевич Калоеров. – Донецк: ООО Юго-Восток, 2008.

8. Карасубазар - культурный и экономический центр средневекового Крыма [Электронный ресурс]. – Доступный з: <http://qirimtatar.narod.ru/karasubazar.htm>; Джуха І.Г. Одиссея мариупольских греков: очерки истории /Иван Георгиевич Джуха. – Вологда, 1993. – С. 97.
9. Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского... – С. 563; Пономарьова І.С. – Вказ. праця. – С. 87.
10. Карта Крыма с греческими населенными пунктами // Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783). – Т.1 / Стефан Алексеевич Калоеров. – Донецк: ООО Юго-Восток, 2008.
11. Автономная республика Крым. Карта. Масштаб 1:200000. – К.: Киевская военно-картографическая фабрика, 1999.
12. Ведомость А.В. Суворова по выводу христиан, направленная В.А. Черткову // Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783). – Т.1 / Стефан Алексеевич Калоеров. – Донецк: ООО Юго-Восток, 2008.
13. Ведомость А.В. Суворова по выводу христиан из Крыма, представленная Г.А. Потемкину // Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского... – С. 193.
14. Раббі-Азор'я Події, що сталися в Криму в царювання Шагін-Гірей-хана /Раббі-Азор'я // Крисаченко В.С. Історія Криму: Кримське ханство: Навч. посібник. – Ч.ІІ. – К.: Твім інтер, 2000.
15. Калоеров С.А. О переселении греков... [Электронный ресурс]; він же. Еще раз о времени основания... [Электронный ресурс]; Ведомость митрополита Игнатия по крымским церковным приходам греков и армян. – 1783, декабря 14 // Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского... – С. 518-519, 526-527, 544-546.
16. Там само; Указ 24 марта 1780 г. за №1817 из Азовской губернской канцелярии в армянское общество // Мариуполь и его окрестности. – С. 34.
17. Список первых греческих сел Мариупольского узда с указанием в каких урочищах находятся и какие каждая имеет выгоды. – 1780 г., августа 27 // Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783). – Т.1 / Стефан Алексеевич Калоеров. – Донецк: ООО Юго-Восток, 2008.
18. Решение Азовской губернской канцелярии о бывшем в греческих селениях непослушании к переходу на пожалованные им земли, 1780 г., сентября 3. // Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского... [Электронный ресурс]. – Доступный з: http://www.azovgreeks.com/library.asp?page_id=displ&id=227.
19. Ведомость, представленная Греческим судом в комиссию о поселении христиан из Крыма по раздаче семян. – 1780 г., декабря; Ведомость Греческого суда с уточненными данными о получении семян, 1781 г., февраля; Ведомость, представленная Греческим судом губернской канцелярии, о распределении полученного провианта за один месяц. – 1781 г., августа, 26; Ведомость, представленная Греческим судом в комиссию о поселении выведенных из Крыма христиан, по раздаче семян. – 1781 г., ноября, 10 // Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского... – С. 434-435, 447-448, 472, 478.
20. Итоги первой переписки населения Мариупольского греческого узда. – 1871 г., июня// Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783). – Т.1 / Стефан Алексеевич Калоеров. – Донецк: ООО Юго-Восток, 2008.
21. Данные митрополита Игнатия о населении Мариупольского греческого узда. – 1781 г., декабря 17 // Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783). – Т.1 / Стефан Алексеевич Калоеров. – Донецк: ООО Юго-Восток, 2008.
22. Список греческих селений Мариупольского узда, представленный В.А. Чертковым при его сообщении архиепископу Феотоки. – 1781 г., декабря 22 // Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783). – Т.1 / Стефан Алексеевич Калоеров. – Донецк: ООО Юго-Восток, 2008.
23. Калоеров С.А. О переселении греков в Приазовье... [Электронный ресурс]. – Доступный з: http://www.azovgreeks.com/library.asp?page_id=displ&id=149.
24. Темир С.К. Греки Приазовья: очерки по истории и культуре / Степан Константинович Темир. – Мариуполь : МГИ, 2004.
25. Калоеров С.А. Еще раз о времени основания... [Электронный ресурс]; Патрича Д.К. Вказ. праця. – №125.

26. Ревизские сказки духовенства Мариупольского уезда... – С. 489; Решение Азовской губернской канцелярии о бывшем в греческих селениях непослушании... [Электронный ресурс].

27. Калоеров С.А. Приазовские церкви греков, выведенных из Крыма /С.А. Калоеров, А.В. Геде // Проблемы греческой культуры : материалы Междунар. науч.-практ. конф., 15-21 сентября 1996 г., Крым, мыс Фиолент, Георгиевский монастырь /Отв. ред. и сост. Н.Х. Керасиди. – Симферополь, 1997. – С. 127.

28. Список имен жителей крымских сел XVIII века [Электронный ресурс]. – Доступный з: http://www.azovgreeks.com/portal/tabid/59/language/en-US/Default.aspx?page_id=fams.

29. Итоги первой переписи... – С.66; Данные митрополита Игнатия... – С. 480.

Папазова А.В. Основатели села Малая Янисала

Рассмотрен процесс создания села Малая Янисала. Выяснены факты относительно основателей населенного пункта и воспроизведена часть истории его основания. Малая Янисала была создана греками из четырех крымских сел в течение мая – декабря 1780 г. Первые обитатели села – греки (крестьяне, преимущественно скотоводы). Духовные лидеры села – священники православной церкви, общественные лидеры – главные чабаны.

Ключевые слова: Малая Янисала, основание села, основатели села.

Parazova, A.V. Founders of village Malaya Yanisala

The process of creation of the village Malaya Yanisala is considered. Facts are found out in relation to the founders of settlement and part of history of its founding is reproduced. Malaya Yanisala was created by Greeks from four Crimean settlements during the period from May to December, 1780. The first inhabitants of the village were Greeks (peasants, mainly cattle breeders). The spiritual leaders of the village were priests of orthodox church, the public leaders – main shepherds.

Key words: Malaya Yanisala, village founding, village founders.

УДК 793.31

Мерлянова О.А.

Роль і місце жіночого танцю в історичному розвитку української народно-сценічної хореографії

Здійснено мистецтвознавчий аналіз розвитку жіночого танцю в українській народно-сценічній хореографії. Висвітлено історіографію проблеми. Визначено ступінь відповідності сучасного жіночого танцю естетичним та моральним нормам традиційного виконання в хореографічному мистецтві.

Ключові слова: український жіночий танець, народно-сценічна хореографія, хореографічна композиція, традиція.

Важливими у відшуванні витоків українського народно-сценічного танцю є події 1819 року. Саме тоді вперше була поставлена п'єса І. Котляревського «Наталка Полтавка» (Полтава), де помітне місце посідав оброблений національний хореографічний фольклор. Прем'єрний показ цієї п'єси ознаменував народження професійного українського театру, музично-драматичного за своєю природою, органічно пов'язаного з національним пісенним і танцювальним фольклором, а також утвердив якісно новий тип сценічного танцю, що був складовою частиною музичної вистави й засобом розкриття характеру персонажа. Подальшого розвитку народно-сценічний танець у межах театральних постановок зазнав лише у театрі корифеїв в останній чверті XIX ст., за часів діяльності М. Заньковецької, М.Кропивницького, М. Садовського, П. Саксаганського.

Досліджуючи жіночі танці в контексті розвитку українського театру, М.Пастернакова називає вистави М. Старицького «Маруся Богуславка», І.Тобілевича «Бондарівна», М. Старицького «Ой не ходи Грицю», М.Кропивницького «Вій», О. Суходольського «Хмари», де в контексті музично-драматичної дії виводились на сцену веснянки та інші хороводи. Також частину весільного обряду з жіночими танцями було виведено в п'єсі М.Кропивницького «Дві сім'ї» і купальські хороводи-ігри в п'єсі М.Старицького «Ніч під Івана Купала» [8, с.40]. Але танці в контексті народних обрядів, що ставились в театрі, не були самостійними, слугували для прикрасення п'єси.

На початку XX ст. з'явилося декілька танцювальних труп, що репрезентували, на їхню думку, традиції українського народного танцю. До таких колективів належав хореографічний театралізований ансамбль М.Соболя, що складався з 10 танцівників та 18 танцівниць. Уже чисельна перевага жіночого складу ансамблю може свідчити про значну увагу до жіночого танцю. Серед театралізованих танцювальних сьют у репертуарі колективу одне з основних місць належало «Українським дівочим хороводам» [9, с.35]. Хоча, безумовно, основна увага в колективі приділялась усладненню лексики чоловічого танцю. В. Василенко вважає, що «розширюючи значення руху, М.Соболь не перетворював його на самоціль, а вбачав у ньому образно-дійовий чинник, який у комбінації з іншими допомагав розкрити тему та сюжет твору» [3, с.114]. Однак номери не були позбавлені надмірної театралізації та трюкацтва.

Вагомий внесок у розвиток народно-сценічного жіночого танцю зробив В.Верховинець. Тенденція до інсценізації пісень, до створення хореографічних композицій на основі народнопісенного матеріалу зародилась ще на початку його творчої діяльності, пройшла лейтмотивом крізь усе життя й остаточно ствердилась в роботі «Жіночого хорового театралізованого ансамблю» («Жінхоранс»). Цей колектив В. Верховинець створив 1930 року в Полтаві разом зі своєю дружиною Є. Верховинець-

Костівію – колишньою актрисою театру М. Садовського, яку в музично-театральних колах знали під іменем Доля. Василь Миколайович був художнім керівником ансамблю, а його дружина стала режисером колективу.

Застосування нового прийому інсценізації, театралізації народного пісенного матеріалу, відкрило нові можливості: пісня народжувалась ніби заново, твір сприймався не лише з музичного боку, а й наочно.

«Жінхоранс» був надзвичайно милим, надзвичайно приємним і, як б сказав ще – надзвичайно духмяним ансамблем, – пригадував пізніше заслужений артист УРСР Олександр Соболь. – Дуже приємно було дивитись й слухати, як голосисті дівчата у національному вбранні водили хороводи, танцювали і власним співом самі собі акомпанували.

Усе в них виглядало просто й мило. Я був у захопленні від тих дівчат, від їх манер, від їхніх рук, від їхнього вміння поводити себе у танці. І пісня і рухи їх були цілком природними: всюди панувала гармонія і задушевність, відчувалась наснага від народу, від аромату рідної землі...

Вражала і захоплювала органічна єдність високопрофесійного виконавського мистецтва та мистецтва народного з його характером та неповторним ароматом.

Таких виступів ніхто ніколи ще не бачив. Їх вперше показав на українській сцені Верховинець...

Концерти «Жінхорансу» були справжнім явищем у культурному житті республіки, явищем незрівнянної ваги, бо саме відтоді настало бурхливе сходження українського професійного народно-танцювального мистецтва, започатковане Верховинцем, підхоплене та поглиблене далі в блискучих постановках Вірського» [4, с.27].

Робота з «Жінхорансом», що 1935 року оформився в Державну капелу, стала справжньою вершиною творчої діяльності В. Верховинця. Побудований на принципах, розроблених у «Теорії українського народного танцю» та «Весняночці», «Жінхоранс» став своєрідною лабораторією перевірки й запровадження в життя сміливих новаторських ідей свого керівника.

Одним з учнів видатного українського хореографа Василя Верховинця був Василь Авраменко. Проте у творчості Василя Авраменка, для якого провідним став принцип аранжування, український народно-сценічний танець збагатився новими рисами й хореографічні композиції балетмейстера відзначились більш сміливими, у порівнянні з В. Верховинцем, інтерпретаціями та віртуозністю техніки виконання, розвиненою драматургією із застосуванням елементів театралізації. Саме такою виступає відома композиція В. Авраменка «Великодна гаївка» («Великодній хоровод»), що демонструвалась вже на перших концертах на Західній Україні [6, с.39]. «Великодна гаївка» названа обрядовим танцем, хоча виконувалась в авторській інтерпретації. У композиції використано такі традиційні для танків малюнки, як коло, один ряд дівчат, «ворітця» тощо. Балетмейстер рекомендував виконувати танець кількістю від чотирьох пар і більше [1, с.28].

Також до репертуару танцювальних колективів, де працював В. Авраменко, входив «Козачок сольо», поставлений спеціально для дівчат на основі подільського козачка на одну пару. «Можна танцювати одній дівчині і більше - 3 - 5 - і навіть рядами», - зауважував В. Авраменко [1, с.46].

Справді театральним витвором авторської уяви є «Гонивітер» – дівочий танець, своєрідне наслідування вітру, бурі, завірюхи. Демонструє боротьбу з подібними явищами природи. Виконувати танець можна як одній дівчинці, так і п'ятьом, вісьмом, тринадцятьом і більше. Танець побудований на основі лексики гуцульських танців [1, с.48-49].

Слід зазначити, що у творчому доробку В. Авраменка було досить мало суто жіночих танців, хоча жіночі партії парномасових танців відігравали важливу роль. В. Авраменко дотримувався проголошених у власній книзі принципів щодо танцювальної лексики жіночих танців: «Жіноцтво суворо забороняється робити присідки, чоловічі кроки та різні невідповідальні для моральної жінки чи дівчини рухи» [1, с.16]. В.

Авраменко керувався традиційними уявленнями про українську жінку-кохану, жінку-матір, що формувались протягом тривалого часу, як про високо моральну, цнотливу, шляхетну особу.

Продовження традицій українського жіночого народно-сценічного танцю, що були започатковані в «Жінхорансі», спостерігаємо в діяльності Державного українського ансамблю народного танцю, що розпочав свою роботу 1937 року. До першої програми ввійшов жіночий танець «Дощик», що відкривав «Українську сюїту», куди крім «Дощику» входив «Козачок» та «Гопак» [2, с.29]. Прагнучи продемонструвати багатство української хореографії, її самобутність, балетмейстери П. Вірський та М. Болотов не випадково для «Української сюїти» обрали саме ці танці, де поряд з своєрідними символами українського народного танцю («Козачок» та «Гопак») «Дощик» доводив багаті традиції жіночих танків.

Навесні 1952 року оновлений колектив, що отримав назву Державний ансамбль танцю УРСР, показав свою першу програму, до якої ввійшов «Дівочий український танець» у постановці заслуженого артиста УРСР А.Опанасенка. У 1952 – 1955 роках репертуар ансамблю поповнився ще кількома жіночими танцями. Це «Веснянки», поставлені народним артистом УРСР С. Сергєєвим, «Український хоровод», що поставив А. Опанасенко [2, с.43]. Уже самі назви жіночих танців відбивають тенденцію надмірного хореографічного узагальнення, своєрідного знеособлювання танців. Г.Боримська із цього приводу писала: «У репертуарі ансамблю траплялося багато танців з загальною назвою: «Дівочий український», «Український чоловічий», «Український дует», «Український хоровод» та інші. І річ не тільки в назвах. Танці являли собою набір окремих українських танцювальних рухів, не розкривали яскравих сценічних образів народу...» [2, с.44].

Досить категорично висловлювався Р. Герасимчук щодо українського сценічного жіночого танцю: «Слід зазначити, що до 1955 року в ансамблі занадто уваги надавали зовнішнім технічним прийомам. Спостерігалось нагромадження кроків, фігур, різних нехарактерних елементів. Те ж саме можна сказати про колишню невластиву українському народові поведінку жінок-танцюристок, про їхнє кивання головами, непристойне викручування корпусом, вимахування руками, спідницями, вимучені штучні посмішки. Художньому образу танцю шкодила також гонитва за ефектами» [5, с.19].

З огляду на жіночий танець у хореографічних композиціях П. Вірського можна виділити три групи: танці суто жіночі за складом («Плескач», «Рукодільниці» та ін.); з головним жіночим образом та акомпануючим жіночим ансамблем виконавиць («Про що верба плаче», «Подоляночка» та ін.); парні танці, де віртуозно розроблено хореографічну лексику жіночих партій («Гопак», «Буковинський весільний» та ін.).

Майстерно П. Вірський втілював засобами українського народно-сценічного танцю центральні жіночі образи в мініатюрах «Про що верба плаче», «Подоляночка», «Хміль», «Ой під вишнею». Справжньою драмою стала танцювальна мініатюра «Про що верба плаче», створена за мотивами творів Т.Г. Шевченка (поєми «Причинна», «Тополя» та низка віршів), де виразно розкрито трагічну тему жінки. Уперше мініатюру було продемонстровано в ювілейні Шевченківські дні 1964 року.

У хореографічних образах, створених П. Вірським на основі лексики українського народного танцю, ніби оживають перед очима поетові думи. Оминаючи побутову деталізацію балетмейстер втілює глибокі жіночі образи. «У химерних візерунках танцю переплелися дівочі тіла. Гомінкою зграйкою випурхнула молодь на галявинку. Серця дівочі виспівають урочисту пісню весняного пробудження. Легкі, поривчасті, наче вітерець, вони прослизують по під «ворітцями» переплетених рук подружок і знову нестримні, пружні, вириваються вперед. Хода їхня граціозна, принадна, зігріта внутрішнім теплом. Щирий ліризм надає дівочим образам чарівної поетичності.

Кожна поспішає на берег річки, мріючи тут розпрощатися з дитинством і зустрітися з юністю, кинути заповитий вінок, почути серцем голос долі своєї... Не один уже кинуто на воду дівочою рукою – ось і останній уже летить... Неквапно, наче у казці

виростає з нього постать козака. Завергло схвильоване дівоче серце...», - подає Г. Боримська опис експозиції номеру [2, с. 71]. Балетмейстер одухотворено мальовничою подає сцену обрядових веснянок. Світ народної фантазії та лірики Купальської ночі, гадання дівчат на вінках надають мініатюрі виняткової барвистості, поетичності, створюється атмосфера весняних розваг.

Поглиблене психологічне трактування головної героїні шляхом розгорнутих монологів, висловлених засобами розробленого українського народного танцю, пантоміми, міміки, детальна індивідуалізація основного образу визначили жанрові особливості мініатюри як лірико-психологічної хореографічної поеми.

Образ головної героїні виражає глибинну сутність української дівчини: чистоту, сором'язливу ніжність, цнотливість, глибоку відданість коханому. Цей збірний образ розкривається безперервно, у лірико-психологічному та драматично-напруженому розвитку.

Балетмейстер віднайшов благородний та поетичний візерунок танцю, ґрунтуючи його на рухах демі-класики та інтонаціях національного фольклору. Романтична схвильованість почуттів, мрійливість, зачарованість закоханих, чистота юності та насолода щастям чарівно втілюється в темі освідчення. У темі весільного величання молодих емоційно трансформовано тему освідчення. Внутрішній стан героїні знаходить «пластичний відгук» у фоновому танці дівчат, що вторить дуету щасливих закоханих.

Але різким контрастом врываються звуки гонга, що сповіщають про всенародне горе. Дівчина виряджає козака в далекий похід, за звичаєм подає йому шапку та шаблю. Тут знайшла відображення давня традиція своєрідного жіночого благословення, що просили чоловіки перед військовими походами. О. Мандзяк зазначає, що «коли чоловік вирушав у похід, зброю виносила з хати й подавала йому в руки жінка – кохана, дружина, деколи – сестра або мати» [7, с. 107].

Передчуття трагічної загибелі передається мелодією української народної пісні «Як умру я мила, а ти будеш жити». Стримано скупі хореографічні засоби загострюються психологічно виразністю головної героїні. Заціпеніння потроху змінюється уповільненою нерішучістю, а далі нестямно наростає динаміка танцю. Упавши навколішки, Героїня заламає над головою руки, немовби силкуючись скинути із плечей непосильний тягар горя. Далі в розпачі вона всім тілом заточується, водночас любовно й ніжно, немовби немовлятко, захолисує на своїх руках шаблю та шапку полеглого козака. І нараз із жхом відсахнулася од цих речей. Очі стають скляними, божевільними, загибель неминуча. Вона мчить до урвища.

Розгортання драми акцентує танець дівчат, посилюючи її емоційну напругу. Пластичний «акомпанемент» звучить багатоголосно, підкреслюючи та вирізняючи трагічну тему Героїні. Органічно влітаючись у дію, «акомпанемент» сприяє її розвитку.

Драматично виразним акордом постає сцена оплакування Героя. Знесилені, «зламані» фігурки зажурених дівчат-голосильниць, благально зведені руки створюють враження єдиної пластичної мелодії.

Хореографічна мініатюра «Про що верба плаче» стала однією з вершин драматизації головного жіночого образу, втіленого засобами української народно-сценічної хореографії. Постановник довів, що український жіночий танець у сценічному виконанні є не лише прикрасою для чоловічого віртуозного танцю, а й засобом створення глибоких психологічних образів. Тісне переплетення обрядових дій та історичних подій, глибокий драматизм твору довів невичерпні можливості українського народно-сценічного танцю. Картина увійшла до репертуару колективу й до сьогодні є окрасою концертних виступів Національного академічного ансамблю України імені П. Вірського.

Народними образами та обрядами нав'язана «Подольночка», де трансформовано пластику фольклору Поділля. Хореографічна мініатюра створена П. Вірським за однойменною веснянкою. Поетична поема про велике кохання увібрала театралізовані елементи обрядових дій свята Івана Купала. Троє дівчат танцюють біля берізки, на яку повісили свої вінки, лірично просвітлений танок юності. Ніжність, ліризм, музикальність і гармонійність ожили в танцювальній формі мініатюри, набули тонкої

національної забарвленості. Вона – у наспівності танцювальної ходи, «тинках», граціозних поворотах корпусу, м'якому орнаменті порухів рук.

Радісно хвилюючись, легко знімають дівчата вінки з берізки. Милуючись ними, пускаються у веселий танок. Сама лише маленька Подольночка не може дістати свого щастя. Вона по-дитячому безпорадно підстрибує, силкуючись дотягнутись, та марно. З надією дивиться вона тоді на своїх щасливих подружок, благально простягає до них руки, жадаючи підтримки.

Граючи на сопілці, пастушок мало не натикається на маленьку Подольночку. Вона щільно пригорнулася до берізки у своїй журбі. Лякливо й насторожено стрічає вона незнамого юнака. Аж ось очі їхні зустрілися – і парубок, зачарований чистотою та сором'язливістю дівчини, мимоволі відчув усю поетичність і красу душі Подольночки. Юні серця потягнулися одне до одного.

Перший дует Подольночки та пастушка балетмейстер проводить як ігровий танок. Пастушок дістає вінок із берізки й простягає його своїй обранці. Та коли вона має узяти віночок, пастушок грайливо притримує його, не віддаючи дівчині. Їхній танок навколо берізки створює образ юнацької радості. Весняне пробудження природи, чиста краса почуттів, усвідомлення кохання вирують на сцені. Танок-гра потроху переростає на глибокий дует, сповнений пристрасті. У мініатюрі органічно злилися народний та класичний танець, утворюючи нову високохудожню мову народно-сценічної хореографії.

Аналізуючи процес розвитку Державного ансамблю танцю УРСР та творчого зросту П. Вірського, Г. Боримська зазначає, що «спершу хореографа більше вабили широкі масові композиції, де переважав чоловічий танок і парні мініатюри, де провідне танцювальне навантаження також припадає чоловікові. Згодом поряд з цими роботами у програмі ансамблю дедалі помітніше місце почали посідати жіночі хореографічні номери» [2, с. 80].

На підтвердження цих слів варто лише згадати такі постановки, як «Рукодільниці», «Плескач», «Сестри», що різноманітні образами, стилістикою, лексичними відтінками. Разом із тим їх об'єднує те, що в усіх трьох мініатюрах основним засобом виразності є український жіночий танець.

По-справжньому український жіночий народно-сценічний танець розквітнув у творах П.П. Вірського. Глибоко знаючи природу танцю, пройнявшись духом народної творчості, він навіть сучасні теми втілював настільки майстерно, що вони здавалися дійсно почерпнутими з фольклорної скарбниці.

Отже, одним із завдань сучасного розвитку народно-сценічного танцю є відновлення замулених джерел українського народного жіночого танцю, приведення у відповідність естетичним та моральним нормам традиційного українського суспільства манери та стилістики виконання жіночих танців.

Список використаних джерел

1. Авраменко В. Українські національні танки, музика і стрій / Василь Авраменко. – Голівуд, НьюЙорк, Вінніпег, Київ, Львів, 1947. – 82 с.
2. Боримська Г. Самоцвіти українського танцю / Генрієтта Володимирівна Боримська. – К.: Мистецтво, 1974. – 136 с.
3. Василенко К. Український танець: підручник / Кім Юхимович Василенко. – К.: ПП КК, 1997. – 282 с.
4. Верховинець Я. В. М. Верховинець: Нарис про життя і творчість / Ярослав Верховинець // Верховинець В. Теорія українського народного танцю. – К.: Музична Україна, 1990. – С. 13 – 35.
5. Герасимчук П. Ансамбль танцю УРСР / Роман Герасимчук // Мистецтво. – 1958. - № 6. – С. 14 – 21.
6. Книш І. Жива душа народу: до ювілею українського танку / Ірена Книш. – Вінніпег: Новий шлях, 1966. – 78 с.
7. Мандзяк О. Місце і роль жінки в бойовій і воїнській культурі українців / Олексій Мандзяк // Бойові традиції арій / О. Мандзяк. - Режим доступу до книги: <http://observer.sd.org.ua/filedata/BTA-Mandziak.doc>.

8. Пастернакова М. Українська жінка в хореографії / Марія Пастернакова. – Вінніпег, Едмонтон, 1963. – 216 с.

9. Станішевський Ю. О. Балетний театр України: 225 років історії / Юрій Олександрович Станішевський. – К., 2003. – 438 с.

Мерлянова О.А. Роль и место женского танца в историческом развитии украинской народно-сценической хореографии

Произведён искусствоведческий анализ развития женского танца в украинской народно-сценической хореографии. Освещается историография проблемы. Определена степень соответствия современного женского танца эстетическим и моральным нормам традиционного исполнения в хореографическом искусстве.

Ключевые слова: украинский женский танец, народно-сценическая хореография, хореографическая композиция, традиция.

Merlyanova, O.A. The role place of women dancing in the historical development of the Ukrainian folk-stage dance

The art history's analysis of development of women's dance in the Ukrainian folk-stage choreography is made in this article. It is highlighted the historiography of the problem there. It is defined the degree of conformity of the modern women's dance to the aesthetic and moral standards of traditional performance in choreography.

Key words: Ukrainian women's dance, folk-stage choreography, choreographic composition, tradition.

УДК 39:[615.89;615.322.03](477.54/.62)«18/19»

Швидкий С.М.

Фітотерапевтичні засоби лікування населення Української Слобожанщини (друга половина XIX – початок XX ст.)

Досліджуються лікарські засоби рослинного характеру в практиці народного лікування населення Української Слобожанщини у другій половині XIX – початку XX ст.

Ключові слова: фітотерапія, народне лікування, лікарські рослини, цілющий, знахар.

Літературні та архівні джерела, польові матеріали дають підставу говорити про певний масовий досвід населення Української Слобожанщини у ділянці народної медичної культури. Значна частина дорослого населення володіла певним мінімумом знань з народної терапії і гігієни. Майже кожен дорослий мешканець регіону мав певні знання з терапії, особливо зелолікування. У цьому відзначалися майже завжди лише жінки. Вони не тільки знали цілющі властивості рослин, а й те, коли і як їх збирати, сушили, зберігали, вміли приготувати різноманітні мазі, відвари, настої тощо [22,с.295]. Селяни знали багато трав і збирали їх у травні або на «Семена» [8,с.101]. Майже кожен селянин був лікарем для себе й своїх близьких. І чим старший, тим досвідченіший. Як зазначав В.Бабенко, з широким розповсюдженням наукової медицини народні ліки в цей час хоча й втратили своє колишнє значення, однак у деяких селах ще й досі застосовуються [2,с.281]. У краєзнавчому посібнику «Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния» знаходимо, що «у народа на низах існують такі способи лікування: 1) заговори, які мають іноді корисне практичне значення, як навіювання, вплив на психічний бік хворого, а через нього і на фізичне його страждання, 2) церковні засоби – молитвословів, ладанки, окроплення святою водою, помазання єлеєм, у значенні такого ж навіювання, 3) масаж, як щось більш реальне і дієве, іноді співпадаюче з прийомами наукової медицини, напр., «ськаніє» - перебирання волосся або масування шкіри на голові при головному болі, розтирання живота або спини при коликах, 4) тепла ванна або просто в кориті, чи ще простіше в розігрітій печі, при лмоті та ін., чи прикладання розігрітого горщика на живіт, 5) лікувальні трави, серед яких без сумніву є корисні, наприклад, горечавка, яка застосовується і в науковій медицині. Терті висушені чорні таракани, які вживаються народом від водянки, перейшли в медичну практику також для лікування водянки» [18,с.281]. Взагалі народні ліки на Слобожанщині, як зазначав М.Сумцов, можна поділити на три відділи: Перший, найбільший, але такий, який повинен з освітою народа згинуть – замови та шептання, щоб прогнати хворобу, лихого злого Духа, і інші такі ж нікчемні засоби, щоб вигнати його з дому... Другий відділ – це такі ліки, які мають часом значіння: зігрівання та розтирання (масаж), ськання в голову, коли болить голова; або такі, які іноді допомагають людям, напрю, коли мизинець обгортають плівкою з курячого яйця від поганки... Нарешті третій відділ – це такі зілля та речі, якими почала користуватися науково медицина, напрю, відвар від черники, настойка на соняшнику, висушені терті таракани [24,с.156-157]. В.Пассек писав, що народне лікування у слобожан складається із заговорів і отговорів, а також у користуванні травами, кореннями й частіше всього ваннами із духмяних трав [16,с.84]. Інші дослідники так само народне лікування розподіляли на два види – знахарство (шептання) і лікування травами і кореннями (ліками) [3,с.134].

Зрозуміло, що арсенал ліків, застосовуваних широким загалом, включав традиційні засоби, які завжди були під рукою: городні, садові, технічні культури, дикорослі трави, тваринні продукти, мінерали та ін.

Однак, фітотерапія у народній медицині Української Слобожанщини була основним видом лікування. Цьому сприяла багата на лікарські рослини природа краю. Різні види хвороби нападали на людину і різного роду зілля збирав народ для ліків [9, с.1].

Цілющі властивості дикорослих трав селяни використовували без порад лікаря, за винятком сильнодіючих, таких як: блекоти, дурмана, болиголов, листя й насіння тютюну, сон-трави і тої (дрібнолиста), вовчого лика, козацького ялівцю, мексиканської лободи [17, с.321].

Корисні трави, хлібні злаки, городину і квіти насадив, за народним віруванням, Господь, а «колочки, реп'яхи, бур'ян й усі гіркі й вонючі трави і цвітки садив лукавий, щоб люди кололились ними, чхали од них, лялялись і грішили» [5, с.284]. У Старобільському повіті вважали, що всі дерева – лісові, паркові та фруктові – саджав і сів Сам Господь на потребу людини [5, с.316].

Вживання трав із лікувальною метою у селян не обмежувалося вживанням внутрішньо. Були трави, в яких купали хворих дітей. Були трави, якими тільки підкурювали. Були, нарешті, такі трави, які тримали лише в хатах або корівниках, як оберіг від поганого ока і чаклунства [23, с.250].

Зі збором лікарських рослин було пов'язано чимало повір'їв та легенд. М.Сумцов приводить одну поетичну оповідь про те, як народ дізнався про цілющі властивості трав. Один солдат перебував у полоні. Під страхом смерті йому заборонено було торкатися їжі, яка нібито була приготовлена із гадів. Не послуховався полонений, з'їв її і став розуміти мову тварин і рослин. Узяв він в конюшні коня та й втік. Як тільки він виїхав у чисте поле, кожна травинка заговорила з ним. Кожне «зело» розповідало йому про людське горе і від чого воно може врятувати. Їхав полонений зворушений, їхав і слухав. Бачить – коров'як стоїть, під'їжджає до нього й думає: «Цей бур'ян ні до чого вже не годиться», і хотів було наїхати на нього; але коров'як сказав йому: «не наступай на мене; я також корисне зілля: і допомагаю від чели» (грижі). Усі трави виявилися корисними [20, с.245-246]. Цю ж легенду переказав і В.Іванов [9, с.2].

Лікарські рослини слобожани заготовляли у відповідні дні. Селяни знали багато трав і збирали їх у травні взагалі або на «Семена» і вживали їх при різноманітних хворобах [8, с.101]. У слободі Араповка Куп'янського повіту напередодні Троїці, в суботу, селяни збирали різні духмяні трави: богородську траву, чебрець, полин, любисток, канупер, айр [10, с.141]. Цілющими властивостями наділяли траву, яку брали на Троїцю з під коліна в церкві, особливо ту, на якій стояв священник. Настоянка з цієї трави вважалася цілющою і вживалася від багатьох недуг [10, с.141].

У кожного із знахарів, як зазначав В.Бабенко, у будь-який час року був великий запас лікарського «зілля» і «коріння» у засушеному вигляді [2, с.281]. Окрім наговорів і шептань у знахарів і бабусь завжди були в запасі «зілля й коріння» у засушеному вигляді [21, с.12]. Народні ліки переважно збирали у травні місяці, коли трави за народним повір'ям мають найбільшу цілющу силу, або ж у особливо поважні у народі дні – на «Івана Купала», на «Симона Зилота» і под. [2, с.281]. Збиралися ці «ліки» в травні на «Симона Зилота», й в інші шановані народом дні – на «Івана Купала», на «Петра» [21, с.12]. Різним травам, зібраним на «Купала», приписували особливу силу; знахарі та відьми запасалися ними для свого ремесла [29, с.39]. Українці вірили, що в ніч на Івана Купала дерева переходили з місця на місце й вели між собою розмови. В цю ніч усі трави й роса на них набували цілющої сили [19, с.125].

Трави і коріння збирали взагалі у травні до цвітіння, коли вони бували найбільш сильними: «май, размай – все горе раздай». Деякі трави збирали під час цвітіння. При збиранні «зела», готуючи чи вживаючи ліки, зазвичай проголошували слова, читаючи, напр., «Отче наш», на виворот та ін. молитви, тримаючи хрест в руках і т.п. [9, с.4].

У цей день (на Симона Зилота) жінки, а особливо знахарки, ходили по лісах, збираючи «зілля» (цілющі трави). Селяни думали, що цю цілющу силу дає Зилот, і переконані, що він розпоряджається рослинами [29, с.34]. Знаючи зривали рослини з молитвою і

проголошенням відомих слів замовляння. Зазвичай, підійшовши до рослини, ставали обличчям на схід і, перехрестившись, читали молитви; потім, повернувшись на захід, зривали рослину, промовляючи: «Матір Божа ходила, зілля родила, відром поливала - нам на поміч давала» [10, с.140]. Як і при збиранні трав, так і при лікуванні, проголошували молитви і замовляння [3, с.141]. На Преображення Господне (6^е серпня) до схід сонця знахарки ходили рвати відомі їм трави, примовляючи при цьому «Діва Марія це зілля сіяла, а Спас поливав, нам на поміч давав» [10, с.173]. «На цей день як рвуть ілі копають зілля, то кажуть: Миколин батько велів, щоб ти зілля, було лікарством од всякої хвороби. Або, як у кого свині хворі, то той каже так: Миколин батько велів, щоб ти, зілля, вилічило моїх свиней. Тоді бере те зілля, варє його у горшку, а потім напува своїх свиней» [10, с.140]. «Поможи Боже від чого гоже», - говорили українські знахарі й лікарки, збираючи трави або даючи їх страждаючому пацієнту; «не зважайсь, та так зваляйсь», - говорили вони, приносячи додому або даруючи своє зілля знайомим «про случай» [9, с.1].

Українські знахарі, як писав М.Сумцов, відносилися з особливою повагою до тих трав, які прозростали через очні отвори кінського черепа і намагалися збирати її для своїх чар [21, с.12].

У народній фітотерапії Української Слобожанщини чільне місце посідали дикорослі трави. В етнографічних джерелах XIX – початку XX ст., присвячених питанням народної медицини, на думку відомого українського етнолога З.С.Болтарович, виклад матеріалу вівся не в плані характеристики лікувальних засобів як таких, а йшов від захворювань, що не завжди дає чітке уявлення про специфіку застосування тих чи інших рослинних засобів [4, с.77].

Логічним виглядає те, що арсенал лікарських трав складали дикорослі рослини, які зростали на території Слобожанщини, і які С.І.Кованько ділив на:

1. Лікарські ароматичні рослини: коріння ароматичних рослин - айр, валеріана...; ароматичні трави, які вирощували - м'ята, чебрець, меліса, шалфей...; дикорослі ароматичні трави – м'ята лугова, душиця...;
 2. Лікарські гірко-ароматичні рослини: полин, деревій...;
 3. Гіркі лікарські рослини: тирлич, золототисячник...;
 4. В'язучі лікарські рослини: ракова шийка, красноголовник...;
 5. Інші лікарські рослини: собача рожа, калачики, горицвіт, чистотіл... [12, с.69-74].
- Вживалися ці народні засоби у відварах і в настоянках, переважно на горілки [3, с.141].

Особливо популярною рослиною у слобожан був *полін* (*Artemisia absinthium* L.), який вживали у вигляді відварів від лихоманки [8, с.6]. У сл. Ново-Астрахань при болях у животі пили сік полину і *деревію* (*Achillea millefolium* L.), розведенного водою і сіллю [8, с.32]. На Полтавщині сік із свіжого листя полину вживали так само від лихоманки. Вживали його вранці й ввечері по 1 склянці, інколи добавляли до соку рівну кількість горілки і небагато нашатирної солі. Свіже листя полину використовували для лікування пухлин. Соком полину мазали місця на тілі вражених коростою, внутрішньо вживали від жовтухи [7, с.25]. Із висушеного листя полину готували горічану настійку, яку вживали як засіб, котрий сприяє травленню. Листя попередньо обдавали кропом, віджимали і потім вже заливали горілкою. Листя і насіння полину, перетерті в порошок і змішані з медом, давали дітям від глистів [1, с.17]. Полін виконував ще функцію оберега. Подекуди його тримали іноді в кишені або під подушкою [21, с.16]. Між духмяними травами, якими на Троїцю посипали підлогу хати, обов'язково повинен бути і полін, тоді нечистий дух не зможе увійти до хати [10, с.142]. У купальських вінках, які плели дівчата, обов'язково повинен бути полін, окрім того, вони носили полін увесь цей день у себе під пахвою як оберіг [29, с.38; 18с.125]. За повір'ям, що рослину не люблять русалки, а тому, щоб позбутися їх, коли вони нападуть, що трапляється в четвер на тріоциному тижні, достатньо було лише сказати: «полін», і вони тут же розбіжуться [27, с.99]. Існувало повір'я, що полін сів лукавий: «Як хто сів полін у руки так стане гірко і в роті, і скрізь, і начне він кашлять, чхат'я і лаяцься» [8, с.320].

Іноді полин використовували для побутових цілей. Цікавий факт був зафіксований у сл. Колодяжна Куп'янського повіту. Коли вперше золили полотно, то в жлукто кидали сушений полин і сіль, «щоб швидше вибілилось полотно» [10,с.163].

Широко використовували цілющі властивості *деревю* (*Achillea millefolium L.*). Збирали його на Симона Зилота (10 травня), промовляючи: «Рву деревій, різак і ін. для мира хрещена». Горілчану настоянку вживали від «пропасниці» (лихоманки) [3,с.141;2,с.282]. Висушивши його, готували відвари, які вживали при болях у животі [8,с.39]. Деревій приймали як в'язучий засіб у вигляді настоек [8,с.191]. Настоянку деревія і кучерявої м'яти пили «від живота» (шлунка) [3,с.141; 2,с.281]. Цікавим видається те, що від шлункових хвороб його вживали частіше жінки [23,с.249].

Рослиною-універсалом вважався *горицвіт* (*Adonis vernalis*). Горицвіт прозростав скрізь, переважно на крейдяних горах. У простонародному вжитку застосовувався від різних хвороб, частіше від брюшної водянки [18,с.94; 2,с.284]. Зі слів однієї бабки, його готували таким чином: у полив'яний горщик клали декілька корінців горицвіту, заливали водою і варили в печі до тих пір, поки п'ята частина увариться. Настоянку цю пили чашками, як чай, вранці й увечері. Через десять днів добавляли декілька нових корінців (зазвичай 4). Зілля зберігали у холодному місці не більше трьох днів, щоб не псувалось, і знову варили [23,с.249].

Від цинги і сухого кашлю вживали замість води відвар із кореня *петрового батога(цикорій)* або кореня *кульбаби* (*Taraxacum officinale Wigg.*) [8, с.6]. Квітами та павутиною закладали порізи, а взимку змочували рани відваром із нього [8,с.192]. Настоянку бузка і петрового батога вживали як внутрішнє при лихоманці [3,с.141].

Популярною рослиною у населення Української Слобожанщини був *молочай* (*Euphorbia esula L.*). На території краю зростало два його різновиди: молочай степовий і луговий. В народі його називали «малоросійський сичак». Корінь рослини, який заготовляли у травні або у вересні «на первой четверти», використовували у вигляді відварів і у вигляді порошоків при лікуванні сказу. Хворому давали щіпку порошку на рюмку «суровца». Слід було приймати протягом 30-40 днів по 2-3 склянки щоденно [9,с.5-6;2,с.282]. При лікуванні зубного болю зривали «стридев'ять» стебел молочая, варили їх у горщику тричі протягом трьох днів: потім переливали відвар у глечик, парилися над ним і в роті полоскали, намагаючись при цьому не пролити жодної краплини відвару. Коли запарять і виполощуть рот, виливали цю молочайну воду туди, де сходяться три плетня разом [8,с.191].

Ранник або *подорожник* (*Plantago maior*) застосовували при лікуванні ран [8,с.101], наривів, прикладаючи до рани сирий листок [2,с.283].

Відвар *шавлії (шалфею, бабки)* (*Salvia memorata, officialis*) пили як чай від простуди [8, с.101], від цинги (гнилець) [8,с.188;24,с.156]. Подекуди його курили як тютюн при туберкульозі [2,с.283].

Корінь *лопуха* (*Lappa Aretium*) варили й пили замість чаю, якщо «підірваний шлунок» [8,с.6]. Його вживали при пухлинах: ним парили, попередньо зваривши його [8,с.39]. Лопухом парилися від ломоти і пили настійку на горілці [10,с.320]. При бешиці після шептання прикладали до хворого місця житне борошно й обмотували лопухом [3,с.139].

Прекрасним заспокійливим засобом була *валеріана* (*Valeriana officialis*). Кореневище рослини [...] вживали для крапель і настоянок при нервових розладах [18,с.98;2,с.282]. «Чистець» або *чистотіл* (*Chelidonium majus L.*) пили від золотухи і купали у ньому дітей [8,с.6].

Від кашлю пили чай із *чебрецю* (*Thymus marchalianus Wild.*) [8,с.101], використовували його при лікуванні корості [2,с.282]. Місцеве населення називало чебрець «богородською травою» [18,с.98].

Макові (*Paraver somniferum L.*) головки варили і відваром поїли від безсоння [22,с.249], але дітям пити цей відвар не давали [11,с.172]. У відварі купали дітей «щоб лучче спали» [10, с.318]. Порошком маку засипали рани [2,с.283]. Вважали, що мак слід сіяти на середохресному тижні, у середу до схід сонця [27,с.99].

Саме з *папороттю* (*Aspidium Filixmas L.*) в українців пов'язано найбільше легенд і переказів. Один раз на рік, за народним повір'ям, в ніч на Івана Купала, папороть квітне маленькими, як на кропиві, квіточками, що горять як вогонь. Кому вдається роздобути квітку папороті, для того нема нічого неможливого [5,с.285]. У глупу ніч з'являється брунька папороті, ця брунька рухається і стрибає, з кожною миттю збільшується, набуває кольору розпеченого вугілля, рівно о 12 годині з тріском розгортається і палаючим кольором освітлює все навкруги, але в ту ж мить нечиста сила зриває його. Отже, хто хоче її добути, повинен йти з вечора в ліс, віднайти кущ папороті, стати біля нього, окреслити і себе і траву. Коли нечиста сила почне гукати чи лякати, заговорить інколи голосом рідні, нареченої, не треба повертатися, оглядатися. Хто оглядеться, у того голова так і залишиться, а іноді ще й задушить. Хто зірвав квітку, тому вже нема чого боятися; він відшукє скарби, може стати невидимим, володіє землею, водою і навіть нечистою силою [14,с.85]. Від младенческого хвору дитину купали у відварі папороті й трави «ясинок» [8,с.7]. Папороттю лікували (купали) людей від будь-яких хвороб і овець від віспи [8,с.319].

При ревматичних болях відваром кропиви (*Urtica dioica L.*) стирали і парили ноги [8,с.7]. Зрідка, як стверджував М.Сумцов, зустрічалися випадки лікування хвороб безпосередньо шмаганням кропивою [20,с.340]. Молоду кропиву кришили в борщ, хоч і говорили, що її сів лукавий і що вона проклята Богом [8,с.320]. Подекуди «жовтицю» (жовтуху) лікували відваром із жовтих квітів і гвоздику жовтою [8,с.101], янтарем або золотом [23,с.299].

Використання терапевтичних властивостей кольорів в українців було надзвичайно поширеним [26,с.263-273]. М.Максимович писав: «Українські господини у день Симона Золота годують своїх корів різними жовтими травами, щоб масло було жовтішим» [13,с.59]. «У перервах гребовиці в Петрівку дівчата мають свою певну роботу – біління пряжі і полотна. Цю справу вони починають ще навесні, особливо коли забілюють вишневі сади [...] І весь час, поки цвітуть жита, на Україні не дозволялося ні білити полотна, ні тіпати конопель, бо вважалося, що [...] від біління пряжі біліє житній колос і стає яловим» [13,с.97]. Особливо поширеним був червоний колір. В деяких регіонах України при лікуванні переляку зазвичай використовували червону нитку (заполочь) [15,с.10-13;6,с.201]. Загальне благотворне значення червоного кольору, на думку М.Сумцова, переноситься на ті рослини, які мали яскраво-червоний колір або плід, особливо на горобину й калину. Горобина слугувала засобом проти чарівництва, а калина слугувала звичайним символом краси і недоторканості [25,с.21].

При різноманітних захворюваннях населення Української Слобожанщини широко використовувало цілющі властивості інших дикорослих рослин: звіробою, любистку, мати-і-мачухи та ін. Від засмічення шлунку хворому давали горілчану настоянку ягід *жостера* або відвар на воді [8,с.7].

Слобожани використовували т.з. «гнізда», або як вони говорили «сажають на зілля». Це своєрідний трав'яний збір настояний на горілці, яким лікували різноманітні хвороби [8,с.189]. Гнізда були повні й неповні. Неповне гніздо складалося із 3-6 трав, повне – із 12, 19 і 29. При лікуванні сказу зазвичай варили «гнізда» із 12 трав [9,с.6-7]. Таким своєрідним «гніздом» можна вважати і купальський вінок, який після закінчення свята зберігали до наступного року і вживали лише як ліки [10,с.161]. Цілющими властивостями наділяли квіти, які використовували під час церковної служби на Маковий [10,с.173]. Вживання трав з лікувальною метою не обмежувалося внутрішнім вживанням. Були трави, в яких купали хворих дітей і дорослих або ж просто підкурювали димом із цих трав. Були і такі трави, які тримали в хаті, в хлівах у вигляді оберегів від дурного глазу і чарівництва. Все це, однак, останнім часом вратило будь-яке значення і віру в нього [3,с.141].

Серед городніх культур використовували *соняшник* (*Helianthus annuus L.*) Цибулинки біля кореня зрілого соняшника настоювали на горілці і пили при болях у шлунку [8,с.101]. Слобожани вважали, що коли хтось побачить влітку вперше як квітне «сосяшник», треба було його зрвати, заховати і вживати його від «сосяшнтць» [8,с.318]. Захворювання чоловічих статевих органів лікували емульсією із зерен

коноплі [11, с. 174]. Подекуди з профілактичною метою вживали *перець*: «Хто буде їсти стрьчковатий перець, той не буде бояться морозу і хвороби, і на лиці буде красний як перець» [8, с. 318]. Від головного болю нюхали тертий *хрін*, або прикладали його на ганчірку до потилиці [11, с. 172]. *Буряк, листя капусти* (*Brassica oleracea* L.) прикладали до голови як жаропонижувач засіб [11, с. 181].

Як зазначала З. Болтарович, в основі використання з лікувальною метою різних порід дерев в східнослов'янській народній медицині лежать, без сумніву, їхні реальні властивості, багатовікові спостереження і досвід [4, с. 102]. Однак з усіх рослинних лікувальних засобів тут чи не найбільш виразно проступають елементи давніх язичницьких вірувань. Літературні джерела подають нам відомості про шанування слов'янськими племенами «священних» гаїв, поклоніння певним видам дерев. Переважання тих чи інших видів варіювалося залежно від географічних умов, етнічних та місцевих традицій. Порівняно з іншими регіонами України, на території Української Слобожанщини використання лікувальних властивостей дерев не мали широко застосування. Так, у сл. Свято-Дмитрівці при лікуванні золотухи пили «солодке зілля» (відвар кореня солодкої *яблуні* і череди) [8, с. 6; 11, с. 185], від зубного болю першим вишневим цвітом парили зуби [8, с. 7]. Для зниження температури тіла хворому давали свіжі й квашені яблука, вишні, фруктовый компот (узвар) [11, с. 181]. Традиційним потизастудним засобом був відвар із *липового* цвіту [8, с. 191; 11, с. 172]. У поєднанні його із *бузиновим* (*Sambucus nigra* L.) цвітом його так само пили, як чай, від простуди [27, с. 98; 11, с. 172]. Липою не годилося бити скотину, а то здохне [8, с. 314]. Від лихоманки у трубу груби підвішували шматки освяченої *верби* [8, с. 6]. У сл. Нікольській *іву* застосовували як лікувальний засіб проти золотухи: відваром мили голову [8, с. 191, 314], подекуди від сухот дітей купали у відварі «шишок» іви [11, с. 184]. Хворі зуби слід було лікувати корою верби: «Як у кого болять зуби, так треба вирізати корочку або серце, з свяченої верби, яка росте у городі і прикладають до болячого зуба, а потім треба однести цю корочку і вставити в попереднє місце, у вербу, щоб вона там і приросла» [8, с. 313-314]. Відваром листя і гілок *тополі* («ступоля») вмивали обличчя, «щоб зійшли вугрі (прищипи, гір'я на лиці)» [8, с. 314]. Пірамідальну тополлю слобожани називали «раїна» або «рай дерево», а чорну тополлю, осокор – «сокир» [8, с. 314]. Сухі плоди *груші* були гарним протипроносним засобом [8, с. 191, 315]. Із плодів *барбариса* (*Berberis vulgaris*) і кореня жимолості виготовляли суміш, якою змазували хворі ноги, а при простуді давали пити хворому із розрахунку 10 крапель на склянку води [8, с. 7]. Відваром із листя *дуба* (*Quercus robur* L.), які залишалися взимку на гіллі, парили хворі ноги від ломути. А «як у кого боліли зуби, так щоб перестали боліти, він повинен знайти молодого дубка, стати перед ним і тричі сказати: «дубе, дубе! я тебе з'їм з гіллям, з корінням, з пагінням («паганці») - молоді побіги): гам! гам! гам!» [8, с. 314]. Вважалося, якщо на дубі вродить багато жолудів – буде врожай на жито [8, с. 315]. Деревя виконували й функцію оберегів. Слобожане на Троїцю прикрашали свої оселі гілочками клена, липи і, особливо, осини, яку чипляли безпосередньо на ворота, на трубі, а головне – в загороді, де знаходилася худоба, як запобіжний від відьом засіб. Молоді деревця, зрубані в цей день, вони називали «клевчання» або «квичало» [10, с. 141]. Подекуди для лікування хвороб застосовували *хліб*. Існував звичай, коли в хаті був покійник, на стіл клали хліб, який лежав до тих пір, поки не похоронять небіжчика; після похорон хліб ділили між присутніми. «Лікарки» брали цей хліб, і у випадку, якщо хтось захворіє гарячкою, замочували його у воді. Цю воду давали пити хворому, а до голови і шлунка прикладали компреси, намочені у цій воді [8, с. 6]. Від проносу засушували житній корж майже на вугілля, перетирали в порошок, запарювали з борошном і давали пити хворому [8, с. 7]. Від «сплішника» (коли корчиться дитина) виймали із печі палиницю, раніше інших туди посажену, сируватою, піднімали верхню скоринку, брали звідти гаряче тісто, скатували з нього «тричі по дев'ять «комочків» і катали по спині хворої дитини [8, с. 190]. Щобвилікувати «переполох», дитину саджали під припічок і через неї саджали в піч хліб і тим хлібом після кормили хворого [8, с. 344]. Хворому на гарячку давали шматочок від того хліба, який лежав на столі у той час, коли в хаті був покійник [28, с. 58]. Своєрідним заміником хліба іноді було житнє борошно, яке прикладали до

хворого місця, коли лікували бешиху [3, с. 139]. Переважно проти лихоманки вживали благовіщенську просфору [10, с. 84].

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що лікарські засоби рослинного характеру посідали значне місце в практиці народного лікування слобожан у другій половині XIX – початку XX ст. Широко застосовувались дикорослі лікарські трави, рідше використовувались цілющі властивості городніх культур, кущів, дерев. У межах досліджуваної території простежується локальна специфіка, яка знаходить вияв у застосуванні лікарських форм так і у розумінні своєрідності лікувальних властивостей тих чи інших рослин.

Список використаних джерел

1. Августинів Ф. М. О дикорастущих врачебных растениях Полтавской губернии. – В кн: Труды комиссии, учрежденной при Университете Владимира для описания губерний Киевского уездного округа. – Киев, 1853. – с. 17.
2. Бабенко В. П. Етнографія. Катеринослав. Типографія Губернского Земства. – 1905. – 296 с.
3. Бабенко В. Етнографический очерк народного быта Етеринославского края. – Катеринославль: Типография Губернского Земства, 1905. – 144 с.
4. Болтарович З. С. Народна медицина українців. - К.: Наук. думка, 1990. - 231 с.
5. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські погляди та вірування. - К.: Довіра, 1993. - 414 с.
6. Верхратський С. Український медичний фольклор - Ф. 14-3. - Од. зб. 453.
7. Горницький К. С. Заметки об употреблении в народном быту некоторых дикорастущих и разводимых растений украинской флоры. – Харьков, 1887 – 25 с.
8. Иванов В. В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края. - Харьков: Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета, 1898. - Т. 1. - 1012 с.
9. Иванов В. В. Народное лечение бешенства. - Харьков: Тип. Дарре, 1886. - 8 с.
10. Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купьянского уезда Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. - Харьков: Тип. «Печатное дело», 1907. - Т. 17. - 216 с.
11. Коваленко Г., Манжура И. К народной медицине малоруссов // Этнографическое обозрение. - 1891. - № 4. - С. 169-186.
12. Кованько С. И. Описание Харьковской губернии. – Харьков, 1857. – 452 с.
13. Максимович М. Дні та місяці українського селянина / Упоряд., пер. з рос. В. Гнатюка. – К.: Обереги, 2002. – 189 с.
14. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиан. - Киев: В типографии И. и А. Давиденко, 1860. - 172 с.
15. Онищук А. Народний звичай міряти хворого ниткою // Побут, 1928. - № 2-3. - С. 10-13.
16. Пассек В. Очерк Харьковской губернии. - Б. м. і р. - 86 с.
17. Полюта Г. А. Конспект съедобных и врачебных растений дикорастущих и разводимых в окрестностях Харькова // Харьковский календарь на 1886 год, 1885. – С. 321 – 334.
18. Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния: Пособие по родноведению. - Харьков: Союз, 1918. - 336 с.
19. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей. / Под ред. В. П. Семенова. - СПб. 1903. - Т. 7. - Малороссия. - 518 с.
20. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. - К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. - 408 с.
21. Сумцов Н. Ф. Личные обереги от глаза. - Харьков: Тип. Губернского Правления, 1896. - 20 с.
22. Сумцов М. О том, какие сельские поверья и обычаи в особенности вредны // Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / Упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Харків: Видавництво «АТОС», 2008. – 558 с., 30 с. іл., С. 295 – 304.
23. Сумцов М. Повір'я, звичаї та побут слобожан // Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / Упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. - Харків: Видавництво «АТОС», 2008. - 558 с., 30 с. іл., С. 201 – 304.

24. Сумцов М.Ф. Слобожане. Историко-этнографична розвідка. // Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці/ Упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М.М.Красикова. - Харків: Видавництво «АТОС», 2008.- 558 с., 30 с. іл., С. 57 – 196.

25. Сумцов Н.Ф. Этнографические заметки. – М.: Русская типо-литография, 1889. – 23 с.

26. Українські замовляння / Упор. М.Н.Москаленко, авт. передм. М.О. Новикова.- К.: Дніпро, 1993.- 309 с.

27. Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1888 г., Выпуск 2-й.

28. Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1889 г., Выпуск 3-й.

29. Чубинський П. Мудрість віків: (Укр. Народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн.: - К.: Мистецтво, 1995. - Кн. 2. – 224 с.

Швидкий С.Н. Фитотерапевтические способы лечения населением Украинской Слобожанщины (вторая половина XIX – начало XX ст.)

Исследуются лекарственные способы растительного характера в практике народного лечения населения Украинской Слобожанщины во второй половине XIX – начало XX ст.

Ключевые слова: фитотерапия, народное лечение, лекарственные растения, целебный, знахар.

Shvydkyi, S.M. Phytotherapeutic medical ways of the inhabitants of Ukrainian Slobozhanschina (the second half of the XIX – the beginning of the XX century)

In the article the medicinal ways of a vegetable character in the folk treatment practice of the inhabitants of Ukrainian Slobozhanschina in the second half of the XIX – the beginning of the XX century are investigated.

Key words: phytotherapy, folk treatment, medical plant, healing, healer.

УДК 94(438)

Клим'юк У.Б.

Р. Дмовський і Ю. Пілсудський: порівняльна характеристика політичної діяльності

Здійснено порівняльну характеристику політичної діяльності польських діячів Р. Дмовського та Ю. Пілсудського, напередодні та в роки Першої світової війни.

Ключові слова: Р. Дмовський, Ю. Пілсудський, націонал-демократи, ППС, Перша світова війна, польська державність, політична орієнтація.

Події у Польщі напередодні та впродовж Першої світової війни, які призвели до відродження Польської державності, пов'язані з діяльністю багатьох політичних діячів. Серед них найбільш яскравими постатями є Роман Дмовський та Юзеф Пілсудський. Обидва політики залишили за собою багату політичну діяльність, боролися за відродження своєї держави, пройшли важкий шлях для досягнення своєї мети, очолювали головні політичні табори польського суспільства в даний період та виступили ідеологами формування політичних концепцій, які проголошували відновлення Польщі. Але обидва до кінця життя були політичними супротивниками, стояли у своїх ідейних поглядах нерідко по різні боки барикад. Можливо, якби ці політики об'єднали свої зусилля, то шлях до здобуття незалежності Польщі був би не те що легший, а інший, який показав би нам приклад Польщі об'єднаної, спільною ідеєю.

Тому метою даної статті є порівняльна характеристика політичної діяльності цих визначних польських діячів, спроба зрозуміти, що їх об'єднувало, а що робило ворогами. Багато хто з українських, так і з польських науковців долучилися до розробки даної проблеми, але більшість з них досліджують діяльність Р. Дмовського і Ю. Пілсудського окремо, беручи до уваги масштабність їхньої діяльності, а саме: Т. Зарецька [5], К. Kawalec [12], W. Suleja [18], R. Wapinski [19]. І тільки окремі дослідники присвятили свої розвідки порівнянню діяльності польських політиків, такі як J. Cabaj [8] та J. Molenda [14].

Аналізуюючи генезу політичної діяльності Дмовського і Пілсудського, потрібно сягати їх початку (з молодих років). Вони народилися майже в один час (Р. Дмовський – 1864 р, Ю. Пілсудський – 1867 р.), виховувалися в душі національних повстань, під час навчання отримали досвід нелегальної діяльності, пройшли випробовування арештами. Наприкінці XIX ст. виступили організаторами політичних партій: Р. Дмовський у 1893 р. разом з іншими діячами організував «Лігу Народову» («Національна ліга», «Liga Narodowa») - нелегальна політична організація, що діяла у всіх частинах розділеної між Австрією, Росією і Німеччиною Польщі), а Ю. Пілсудський у 1892 р. став одним із співзасновників Польської соціалістичної партії («PPS»).

Щоб проаналізувати джерела концепцій незалежності та відбудови польської державності в поглядах обидвох політиків, потрібно виходити з діяльності політичних рухів, з якими вони пов'язували свою діяльність. Варто зазначити, що погляди більшості польських політиків кінця XIX – початку XX ст. базувались на переконаннях в необхідності відродження польської державності. Разом з тим, за словами відомого історика Л. Зашкільняка, «початок світової війни застав польське суспільство розмежованим за політичними та соціальними орієнтаціями» [4,с.420]. Тому представники різних політичних кіл бачили протилежні шляхи розв'язання питання відродження польської державності, хоча в територіальних питаннях їхні погляди співпадали.

Р. Дмовський почав свою політичну діяльність з організації Національної ліги. І на початку вироблення програми вказував на потреби логічного обдумування цілей і засобів їх реалізації, а тією конкретною метою мала бути відбудова Польщі. Завданням Дмовського було відповісти собі на запитання – якою має бути Польща? Дмовський підкреслював, що для цього потрібно три фактори, які є можливі для виконання в найближчий час, а саме: внутрішні перетворення в Росії, остаточний розпад Австрії і війна Росії з Німеччиною, яка «якщо не допровадить відразу до відбудови польської держави, то може надати найважливішу річ для тієї майбутньої держави, мається на увазі повернення земель, загарбаних Німеччиною...» [9, с. 75].

Таким чином, Р. Дмовський репрезентував інкорпораційну концепцію, виходячи з положення, що до Польщі належали ті землі, де людиність польська домінувала економічно і культурно [7, с. 29]. На думку ендеків, інкорпорувати потрібно було стільки «східних» земель, скільки можна «проковтнути», поступово повністю їх колонізувати, перетворивши Польщу в багатонаціональну державу. Модернізуючи ідею «antemurale» (Польща – форпост західного християнства в його протистоянні зі Сходом), вони покладали на себе місію з охорони західної цивілізації від великої загрози зі Сходу.

Головною метою націонал-демократів було «досягнення незалежності та утворення самостійної польської держави». Виклад цієї ідеології був опублікований у 1902 р. Дмовським у «Myśl nowoczesnego Polaka» [10, с. 74-120]. За словами М. Стахіва, ендецька ідеологія устами Дмовського голосила «національний егеїзм», який мав бути святом і абсолютним мірилом всієї політичної чинності поляків. Роздерта між трьома великодержавами колишня польська королівська держава мала наново воскреснути [6, с. 110]. Отже, Р. Дмовський був не тільки вшехпольським політиком, але і творцем ідеології польського націоналізму, якою переймалась більшість польської інтелігенції.

Основні політичні міркування Р. Дмовський виклав у своїх працях: «Думки сучасного поляка» (1902 р.), «Німеччина, Росія і польське питання» (1908 р.), «Польська політика і відродження держави» (1925 р.) та ін., де він обґрунтував ідею та шлях відбудови польської державності. Одночасно, враховуючи реалії кінця XIX – початку XX ст., відомий політичний діяч вважав нонсенсом програму відновлення Польщі в кордонах 1772 р. і це був принциповий відхід від історичної традиції. Отже, в основі політичних доктрин однієї із найавторитетніших і впливових сил польського суспільства першої половини XX ст. – націонал-демократії – лежала ідея відродження польської державності.

В умовах наростаючого антагонізму між великими європейськими країнами і реальної загрози вибуху війни почали формуватися головні політично-військові концепції Ю. Пілсудського. У 1892 р. він повернувся у Вільно, де став одним із співзасновників Польської соціалістичної партії (ППС), з 1894 р. – член Центрального робітничого комітету. На початку 1900-х рр. жив у Львові, Лондоні та Токіо, де намагався встановити контакти з японською розвідкою. За словами польського історика Я. Моленди, політичний рух пілсудчиків почав формуватися від 1908 р. і одразу розпочав боротьбу за здобуття прихильності в суспільстві [14, с. 8].

В той же час (1908 р.) найбільш значимими були дві події, а саме утворення Союзу активної боротьби у Львові на чолі з К. Соснковським і видання книжки Р. Дмовського «Німеччина, Росія і польське питання» [19, с. 129]. В оцінці вище згаданого історика Я. Моленди, саме події 1908 р. стали імпульсом для створення політичних орієнтацій, пошуком розв'язання польського питання. В тих пошуках найбільш активними були Р. Дмовський і Ю. Пілсудський [14, с. 10]. А це в свою чергу ще раз вказувало на те, що політична діяльність польських політиків була надзвичайно активною.

Ю. Пілсудський, згідно з повстанською традицією, вважав Росію за головного ворога. Місце поляків у майбутньому конфлікті бачив на стороні Австро-Угорщини, а з початком війни мріяв про піднесення патріотичних сил і утворення польської армії [8, с. 62]. Так, у австрійській частині Пілсудський розпочав розбудову на території Галичини парамілітарних організацій: Стрілецький союз (Związek Strzelecki), Польські стрілецькі дружини (Polskie Drużyny Strzeleckie), Сокільські дружини (Drużyny Sokole),

Товариство гімнастичне Сокіл (Towarzystwo Gimnastyczne Sokół), Бартошові дружини (Drużyny Bartoszone) і Подхалянські дружини (Drużyny Podhalańskie) [20, с. 65]. Також було утворено спеціальний фінансовий орган «Польський військовий скарб» (1912 р.) і політичний орган «Тимчасова комісія об'єднаних незалежницьких партій» (1912 р.). Завданням Комісії було створення організованої сили в Королівстві Польському і підготовка засобів, потрібних для боротьби з царатом за незалежність [1, арк. 161]. Утворення таких структур, а також співпраця Пілсудського з центральними державами викликала атаки зі сторони Дмовського та його оточення.

Ю. Пілсудський розбивав свої плани на дві війни. В першій, яка закінчилась би перемогою центральних держав завдяки мілітарній перевазі Німеччини, поляки б змогли боротися на їх стороні проти Росії. На цьому етапі здобули б відбудову Польщі, без пруської частини. А в наступній війні Польща виступила би проти Німеччини, щоб здобути решту території [13, с. 9]. Тому, ще до початку Першої світової війни він активно займався формуванням польських збройних сил, щоб використати їх проти Російської імперії для відродження власної Польської державності.

Передбачаючи наслідки війни, вважав: «Росія буде розбита Австрією і Німеччиною, але останні дістануть поразки від англо-французьких сил. Східна Європа програє Європі центральній, а середня - західній» [5, с. 38]. Добре розуміючи те, що під час війни може існувати тільки легальна військова організація, він вирішив виступити разом із австрійською армією і в її складі.

Порівнюючи діяльність представників двох різних політичних сил на початку XX ст., варто зазначити що на формування концепцій незалежності Ю. Пілсудського і Р. Дмовського важливий вплив мав досвід, винесений після російсько-японської війни 1904-1905 рр. і революції 1905-1907 рр. Хоча обидва зробили різні висновки.

На думку відомого польського історика В. Фельдмана, «основна ідеологічна боротьба між тими двома напрямками почалася після японсько-російської війни. Після вибуху війни ППС, посилаючись на свої впливи серед прихильників війни з Росією, постановила організувати порозуміння з японським урядом. Проте, мабуть за іронією долі, ініціативу перехопив Р. Дмовський. Тому що, коли Ю. Пілсудський прибув до Токіо, зустрів там лідера ендеків. Так зіткнулися дві індивідуальності, дві системи поглядів» [11, с. 299].

Ю. Пілсудський зрозумів, що повстання в Польщі одразу не може бути організованим, але в той час намагався від Японії дістати значну частину зброї, а Р. Дмовський тоді побачив у обличчя Росії союзника у боротьбі з німецькою могутністю. Але, наприклад польський дослідник К. Кавалець вказує, що «то не був прояв симпатії щодо тієї держави, а тільки холодний розрахунок». Такої думки також дотримується і Р. Вапінський, зазначаючи, що Р. Дмовський не приховував критичного ставлення до російського суспільства. Тому негативному образу росіян протиставляв захоплення оперативністю німців. Водночас він зауважив сталий ріст могутності держави Гогенцоллернів і германізаційну загрозу [19, с. 111-113]. Це означає, що в концепціях одного з головних «ендеків» прослідковується й ідея боротьби проти німецької небезпеки.

Коли говориться про протистояння видатних польських діячів таких як Р. Дмовський та Ю. Пілсудський, не варто забувати і про боротьбу різних політичних орієнтацій, які в той час панували в середовищі польського суспільства. Адаже особливою кожною орієнтацією була співпраця з противником тієї загарбницької країни, яку вважали за головного ворога. Існує думка про те, що коли йдеться про існування різних політичних орієнтацій в середовищі польських класів, то вважається, що не було ані проницецької, ані проросійської орієнтації. Була орієнтація антипрусська і антиросійська [8, с. 9].

Антиросійська орієнтація стояла на позиціях того, що за допомогою центральних держав можна буде здобути незалежність на території, що входила до Російської імперії, а звідти мета війни – перемога Австрії і Німеччини над Росією. А потім з терену Росії викроїти якусь територію, де постане незалежна Польща, яка невдовзі стане польською «Г'ємонтом». Та орієнтація була продовженням повстанського табору, революційного, а його головним елементом був військовий стан. Таким чином, головним завданням

цієї орієнтації було створити армію, польське військо, яке буде вирішальним чинником для відродження держави.

Ю. Пілсудський, якого вважають справжнім творцем антиросійської орієнтації, вважав, що поразка Росії у військовій сутічці з Австро-Угорщиною або з Німеччиною могла принести дві можливості. Перша – включення земель польських у склад монархії Габсбургів, яка б перетворилася в той спосіб в польсько-австро-угорську тріаду. Друга – це утворення на тих землях власної держави. Обидва варіанти були вступом до другого етапу – повної незалежності [18, с.103]. Таким чином, у реаліях 1914 р. проавстрійська і антиросійська орієнтації злилися в одну, в так званий активістичний табір. Але до кінця війни були істотні відмінності [8, с.10].

Антинімецька орієнтація виходила з іншої засади, що немає справжньої незалежної Польщі без влади над всією Віслою. А націонал-демократична партія, котра очолювала протинімецький табір, не бачила Польщі іншої ніж та, котра охоплює польські терени з усіх трьох імперій, при цій важливою необхідністю було забезпечити доступ до Балтики [17, с.21].

Тому першою умовою здобуття незалежної Польщі є поразка Пруссії, але поляки самі не переможуть Прусію і потрібно чекати на кон'юктуру, щоб бути готовим підтримати того, хто буде в стані перемогти Прусію. При можливості запропоновано зміну стратегії. Замість повстанчого методу дожити до повної незалежності на малій території, а потім до об'єднання польських земель в рамках однієї з загарбницьких держав, і вже тоді боротися за повну незалежність.

Таким чином, у концепціях Р. Дмовського і Ю. Пілсудського є вказівка на спільного ворога Польщі і поляків. Для Дмовського послідовно протягом всього періоду 1908-1918 рр. – це була Німеччина, а Ю. Пілсудський вказував на Росію. Тому в результаті цього змагалися між собою дві орієнтації – антиросійська і антинімецька. У хвилі вибуху війни жоден з тих напрямків не здобув значної переваги у суспільстві, тому польський народ у своїй більшості не виступив одночасно ані проти Росії, ані проти Німеччини. На території Австрійської імперії переважала орієнтація антиросійська, а у російській та німецьких частинах – антинімецька. Як повідомляла нам львівська газета «Діло», «в польському таборі добре поділено ролі. Одна частина явно проповідує російську орієнтацію, за що сподівається ще раз збільшити уступки від Росії, а друга, ніби-то побороє російську орієнтацію, звертається до Австрії, з вимогою: не порушувати нашого панування над українським народом, бо інакше в нашій народі переможе російська орієнтація» [2, с.1].

У хвилі вибуху війни кожний з польських таборів, одночасно табір протинімецький, як і табір протиросійський згуртувалися довкола завдань, які перед собою ставили, і бажали перемоги тій стороні, на боці якої були. Проте, в мірі розвитку військових подій еволюціонували програми і цілі політичних сил. Ніхто не міг передбачити російської революції і розпаду Російської імперії, ані остаточного результату війни.

Російська революція радикально змінила ситуацію, і уже від березня 1917 р. Пілсудський мав впевнену думку про незалежнення польських легіонів від німецького і австрійського союзників, в чому і відрізнявся від більшості свого табору. В той час відновила свою діяльність ПВО (Польська військова організація), яка діяла таємно на теренах Росії. Проте, після арешту Пілсудського кермо польської політики переходить в руки Дмовського і Польського Національного комітету в Парижі, який за допомогою Ліги Народової розвинув живу діяльність в краї і на теренах Росії [17, с.32].

Після повалення царату в Росії ґрунтовно змінилися погляди Р. Дмовського, він дійшов до висновку, що Росія залишиться ще на півстоліття погнута в анархію і буде виключена з європейської політики [15, с.158]. Саме тоді він переконався, що доля поляків вирішується не на фронті, а в дипломатичній діяльності, а також те, що польську справу вирішують країни Заходу, а не Росія.

Хоча і надалі програма Дмовського була послідовно антинімецькою, яка стверджувала, що Польща не тільки мала повернути собі землі але і повинна бути сталим чинником у Європі, який протистоїть розширенню німецьких впливів. Подальші

погляди Р. Дмовського з весни 1917 р. становлять основу програми польської делегації на мирній конференції в Парижі в 1919-1921 рр.

Таким чином, порівнюючи політичну діяльність Р. Дмовського та Ю. Пілсудського знаходимо багато спільного, так і відмінного. Перш за все спільним є те, що обидва політики предбачали два етапи, завдяки яким можна дійти до вільної Польщі. А це об'єднання польських земель під владою однієї з імперій, і другий етап – визволення з-під впливу загарбницької держави, що в результаті мусить привести до повної незалежності. Адже, коли Дмовського запитали «чи об'єднана Польща буде щасливою під скіпетром Російської монархії», він відповів: «Польща може залишатися під владою різних урядів, доки є розділеною. Коли буде об'єднана, буде незалежна. Доживемо до об'єднання – доживемо до незалежності Польщі» [17, с. 24].

Проте, відмінними у діяльності видатних політиків є шляхи до здобуття незалежності. На відміну від Дмовського, Пілсудський більшої ваги приділяв збройній акції, ніж політичній. Як зазначив польський історик Т. Пічковський, Ю. Пілсудський не хотів допустити щоб на «шальках терезів» забракло польської шалі. Вважав, що найкраща дорога до здобуття незалежності є відродження польської армії і цей постулат ставив він на першому місці [17, с. 29].

Підсумовуючи аналіз планів і діяльність видатних діячів напередодні та в роки Першої світової війни, можна ствердити, що не було реалізовано жодної далекосяжної програми. Адже умови її реалізації залежали від суспільно – політичної, військової та міжнародної ситуації. Але обидва політики дочекалися до виходу із забуття польської справи, що було для них спільним. І без військової і політичної діяльності Ю. Пілсудського, та дипломатичних заходів Р. Дмовського важко уявити собі утворення Другої Речі Посполитої.

Список використаних джерел

- 1.Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.146 (Галицьке намісництво), оп. 6, од. зб. 1360, арк. 127–258.
- 2.Діло. – 1914. – 9 липня.
- 3.Дмовський Р. Германия, Россия и польский вопрос. / Р. Дмовський. – Санкт-Петербург, 1909. – 292 с.
- 4.Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
- 5.Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна / Т. Зарецька. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 288 с.
- 6.Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772 - 1918) / Український Роб. Союз Нац. – осв. б-ка. / М. Стахів. – Скрентон, 1958. – Т. 1. – 208 с.
- 7.Brzoza C., Sowa L. A. Historia Polski 1918-1945. – Warszawa: wydawnictwo literackie, 2006. – 754 s.
- 8.Cabaj J. Dmowski i Piłsudski – dwie koncepcje niepodległościowe / J. Cabaj. // Powrot Polski do rodziny wolnych narodow / red. Jan Konefal. – Lublin: Polichimnia, 2009. – S.52-72.
- 9.Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa / R. Dmowski. – Warszawa, 1988. – Т. I. – 205 s.
- 10.Dmowski R. Wybór pism / R. Dmowski. – Warszawa: państwowy instytut wydawniczy. – 346 s.
- 11.Feldman W. Dzieje polskiej myśli politycznej 1864-1914. – Warszawa, 1933. – 389 s.
- 12.Kawalec K. Roman Dmowski / K. Kawalec. – Warszawa: DIG, 1999. – 84 s.
- 13.Kukiel Marian. Dzieje Polski porozbirowe 1795-1921. – Paris: Wydawnictwo Spotkania, 1983. – 743.
- 14.Molenda J. Piłsudzczy a narodowi demokraci 1908-1918 / J. Molenda. – Warszawa, 1980. – 523 s.
- 15.Pajewski J. Odbudowa państwa Polskiego 1914-1918 / J. Pajewski. – Poznań: wydawnictwo Poznańskie, 2005. – 353 s.
- 16.Piłsudski Jozef. Korespondencja 1914-1917 J. Piłsudski. / Opracowali St. Bieganski, A.Suchcitz. – 281 s.

17. Piszczkowski T. Odbudowanie Polski 1914–1921. Historia i polityka / T. Piszczkowski. – London, 1969. – 342 s.

18. Suleja W. Jozef Piłsudski. / W. Suleja. – Wrocław-Warszawa-Kraków. – 986 s.

19. Wapinski R. Roman Dmowski / R. Wapinski. – Lublin: wydawnictwo Lubelskie. – Lublin, 1989. – 392 s.

20. Woyszwiłło J. Jozef Piłsudski. Żucie, idee i czyny 1867-1935 / J. Woyszwiłło. – Warszawa, 1937. – 190 s.

Климюк У.Б. Р. Дмовский и Ю. Пилсудский: сравнительная характеристика политической деятельности

Осуществлена сравнительная характеристика политической деятельности польских деятелей Р. Дмовского и Ю. Пилсудского, накануне и в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: Г. Дмовский, Ю. Пилсудский, национал-демократы, ППС, Первая мировая война, польская государственность, политическая ориентация.

Klymiuk, U.B. R. Dmovskiy and Yu. Pilsudskiy: comparative description of political activity

Comparative description of political activity of the Polish figures of R. Dmovskogo and Yu is carried out. Pilsudskogo, the day before and in the years of First world war.

Key words: Dmovskiy, Yu. Pilsudskiy, nacional-demokrati, PPS, First world war, Polish state system, political orientation.

УДК 792.2(09)(477.75)

Шендрікова С. П.

Гастролі П.К. Саксаганського у Криму

Висвітлюються всі гастрольні тури по Криму в різні часи (кінець XIX – початок XX століть) творчого життя П.К. Саксаганського і дається аналіз його діяльності у сфері популяризації української літератури й театрального мистецтва в кримському суспільстві.

Ключові слова: українське театральне мистецтво, гастролі малоросійської трупи, корифеї національної сцени.

Панас Карпович Тобілевич (Саксаганський – сценічний псевдонім, який актор узяв від назви річки, яка протікала в його рідних місцях) – Герой соціалістичної праці (1924), Народний артист України (1925), Народний артист СРСР (1936). Все своє творче життя проповідував українське національне мистецтво.

2011 рік – ювілейний і знаковий в театральному житті Кримського півострова. Влітку виповнюється сто років з дня відкриття будинку Російського Академічного театру імені Горького. За проектом архітектора Бекетова театр був відкритий в 1911 році на одній з центральних вулиць Сімферополя. Так чи інакше, ця дата являє собою одну із славних історичних сторінок Криму.

Треба сказати, що задовго до побудови спеціального будинку, у пристосованому під спектаклі приміщенні грали такі великі актори XIX століття, як М. Щепкін, В. Комісаржевська, В. Качалов, М. Савіна та багато інших. У низці знаменитостей, які побували з гастрольними турами в Криму, частими і улюбленими гостями на півострові були і українські актори. У їх числі – Панас Карпович Саксаганський.

У різний час проблемою історії театру в Криму займалися такі видатні вчені-сучасники, як П. Киричок (досліджував поширення української театральної культури в кримському суспільстві), В. Гуменюк (піднімав питання театральної журналістики в Криму). Проте, треба зауважити, що на сьогоднішній день в недостатній мірі розкрито історичний аспект становлення театрального мистецтва на Кримському півострові.

У зв'язку з цим дослідження, пов'язані з розвитком українського сценічного мистецтва і драматургії періоду кінця XIX – початку XX століть, вимагають більш ретельного, глибокого і всебічного вивчення.

Метою даної наукової публікації є висвітлення всіх гастрольних турів по Криму у творчому житті П.К. Саксаганського та аналіз його діяльності і значущості для кримського суспільства.

Панас Карпович Тобілевич народився 3 (16) травня 1859 року в селі Кам'яно-Костувате, недалеко від м. Бобринці, що на Херсонщині, у великій дружній родині. У його батьків, Карпа Адамовича Тобілевича і Євдокії Зіновівни Садовської було п'ятеро синів: Іван (Карпенко-Карий), Михайло, Петро, Микола (Садовський), Панас (Саксаганський) і одна дочка - Марія (Садовська-Барілотті). Четверо з цих дітей стали видатними діячами української культури, в тому числі і наймолодша дитина в сім'ї – Панас [1, с.6].

Природна обдарованість самих батьків сприяла розвитку талантів і здібностей у дітей з самого дитинства. Панас Карпович згадував про батька: «Пісень він знав силену – і чумацьких, і козацьких, і побутових» [2, с.102].

Забігаючи вперед, але лише для того, щоб підкреслити значущість батька такого талановитого сімейства, хочемо навести рядки з некролога, надрукованого в одному зі столичних театральних журналів за 1904 рік з нагоди кончини Карпа Адамовича Тобілевича: «9-го вересня помер батько знаменитого сімейства талановитих діячів

малоросійського театру – драматурга Карпенка-Карого та артистів Садовського та Саксаганського, Карл (Карп - авт.) Адамович Тобілевич».

Покійний був простий селянин Херсонської губернії Єлисаветградського повіту. Звичайний землероб, навіть неграмотний, він, проте, дітям своїм дав освіту і таким чином відкрив їх талантам широкою дорогою до розвитку. Покійний мав видатний розум і незвичайну пам'ять... Він помер 87 років від роду, в маєтку свого сина, драматурга Карпенка-Карого» [3, с.120].

Пісні завжди супроводжували всі сімейні свята. З дитинства маленький Панас запам'ятав, як вони великою і дружною родиною співали різні пісні, в яких заспівувала завжди мати. Її ніжний, від природи поставлений голос зачаровував серця всіх, хто її слухав [1, с.8].

Від матері Саксаганський вперше почув і про театр. Вона, до заміжжя, будучи кріпачкою, прислужувала у панів Золотницьких. Свдокія Зіновіївна всюди подорожувала зі своїми панями, і в цьому зв'язку, мала можливість відвідувати разом з господарями різні театральні вистави [1, с.9]. Підкреслюючи роль своїх батьків у формуванні сценічних здібностей та обрання надалі акторського ремесла як професії, Саксаганський писав: «Мати збудила в мені любов до театрального мистецтва, а батько спричинився до того, що я полюбив «лицедійство» [2, с.104].

У 1856 році Панас пішов у церковно-приходську школу в Єлисаветграді, куди до цього часу переїхала його родина. У 1868 році хлопчика перевели в німецьку школу, а вже звідти – в Єлисаветградське земське реальне училище, яке він успішно закінчив у 1877 році.

У цей період Саксаганський знайомиться з М.Л. Кропивницьким, а також з поетом і композитором, автором відомих «Вечорниць», П.І. Нищенським. Його пристрасть до театру нестримно зростає, він спочатку відвідує, а потім і сам бере участь у виставах аматорського гуртка, організованого в Єлисаветграді його старшим братом Іваном Тобілевичем. Якийсь час у цьому гуртку був режисером М.Л. Кропивницький, в постановках п'єс брали участь старший брат Панаса - Микола і сестра Марія [4, с.35–39, 42–43].

За свідченням самого Саксаганського, єлисаветградські аматори ставили українські п'єси, такі як: «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник», «Шельменко-денщик», «Сватання на Гончарівці», «Кум-Мірошник», «Микита Старостенко» та інші. Ставили і російську класику, представлену п'єсами Островського: «Бідність не порок», «Світить та не гріє», «Прибуткове місце», «Світ не без добрих людей», «Ямщики» [4, с.34–35, 39].

Російсько-турецька війна 1877–1878 років наклала свій відбиток на долю молодого Панаса, який був сповнений патріотизму і шукання життєвих шляхів. За прикладом свого старшого брата Миколи (Садовського), Панас в 1878 році вступає добровольцем в запасний батальйон, звідки його направляють до Одеської військової школи. Після закінчення цієї школи в званні фельдфебеля Панас Тобілевич отримує припис у 58-й Празький піхотний полк, що розміщувався в Миколаєві [5, с.110-111].

Однак думки про театр, про своє покликання не покидають майбутнього актора. Тому свідченням тісної дружби Саксаганського в 1880-1882 роках з офіцером-однополчанином, відомим народником-сімдесятником, активним учасником «Народної волі», організатором народовольчих гуртків в армії М.Ю. Ашенбреннером [4, с.59], а також виступ Панаса Карповича в трупі антрепренера Чернишова. У водевілі «Сватання на вечорницях» Панас Карпович зіграв Телєпня, у п'єсі «Наталка-Полтавка» - Возного [4, с.67].

Остаточне доленосне для себе рішення Саксаганський приймає в 1883 році під час перебування його на військових маневрах в Одесі, де в цей час гастролювала перша українська професійна трупа М.П. Старицького. Панас Карпович залишає військову службу і їде з Одеси до Миколаєва, куди на той час переїжджає трупа Старицького. На той момент до її складу входили: Кропивницький, Садовський, Грицай, Манько, Максимович, Квітка-Основ'яненко, Касіненко, Заньковецька, Садовська-Барілотті, Гай, Затиркевич, Квітка, Маньковська [4, с.73–77].

Репертуар трупи складався з десяти п'єс і чотирьох водевілів: «Наталка-Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Дай серцю волю – заведе в неволю», «Глитай», «Доки

сонце зійде – роса очі виїсть», «Невольник», «За Німан йду», «Шельменко-денщик», «Чорноморці», «Назар Стодоля», «По ревізії», «Помирились», «Кум-Мірошник», «Як ковбаса та чарка, то мине і сварка» [6, с.63].

Спочатку Саксаганський виступає в основному в так званих «народних сценах» [7 с.8].

Зі спогадів актора: «Всі п'єси були зрепетировані, і я виходив у народних сценах та придивлявся, як інші актори грають. Зразком мені були Кропивницький, Садовський та Заньковецька...» [6, с.63].

1884–1885 – цей період для трупи Старицького в колишньому складі виявився останнім. М.Л. Кропивницький виходить з акторського складу трупи і створює своє Товариство російсько-малоросійських акторів. Саме в числі цього колективу тепер гастролює П. Саксаганський. Разом з ним прийшли в трупу Кропивницького М. Заньковецька, М. Садовський та інші провідні українські актори.

Протягом наступних трьох років трупа гастролює по містах Російської імперії: Київ, Житомир, Одеса, Новочеркаськ, Ростов, Таганрог, Воронеж, Харків, Петербург, Москва. Під час гастролей у Москві (1887) відбулася зустріч українських акторів з артистами Малого театру і театру Корша. Спогади Саксаганського зберегли наступне: «... в репертуар увійшли новинки... Всі найкращі артисти російських театрів Корша та Малого зачаровувались нами і часто бували на виставах. Коли, наприклад, йшла п'єса «По ревізії», то з каси приходили прохання від артистів по телефону: «Задержать немного ревизию, разгримируемся – приедем...» Наприкінці гастролів наших громадянство улаштувало товариству обід. Були запрошені професори з університету та консерваторії, артисти Корша і Малого театру. Безліч похвальних промов. Марко Лучик читав «Думи мої». Але «гвоздем» для нас були вірші, що їх прочитала Допельмейер... Так щиро, так люб'язно – братерськи прийняла нас Москва...» [6, с.73–74].

Зимовий сезон 1887–1888 років виявився останнім для трупи Кропивницького в складі кращих артистичних сил української сцени. З лютого 1888 року практично на двадцять років творчі і ділові відносини між П.К. Саксаганським і М.Л. Кропивницьким були перервані [1, с.54].

Восени в 1888 року під керівництвом старшого брата М. Садовського в гастрольному турі по півдню Росії П. Саксаганський вперше побував у Криму. Спектаклі почалися в Ялті 8 вересня. Місцева преса того часу практично щодня анонсувала і давала критичні замітки щодо гастролерів. Так, у газеті «Кримський вісник» за 15 жовтня 1888 року в розділі «Театр і музика» говорилося про те, що 12 жовтня «товариством російсько-малоросійських артистів під орудою Н.К. Садовського «, яке гастролювало на той час у Криму. В дебютному показі була представлена відома п'єса «Наталка-Полтавка». Вистава привернула до себе з боку публіки велику увагу. Однією з причин цього - участь П. Саксаганського в ролі Макогоненка. Газета відзначала, що актор був «бездоганим у виконанні ролі і вносив багато поживлення і інтересу своєю осмисленою грою... за що був нагороджений гучними оплесками» [8].

16 жовтня кримчанам була представлена драма «Глитай». Ось що пише газета після вистави: «... Що стосується виконавців, то сміливо можна сказати, що найголовніші з них були цілком на своїх місцях і гідно підтримали свої ролі... Гарний був Саксаганський у ролі Мартина Хандоля... Дивлячись на Саксаганського в цій ролі ви дійсно бачили перед собою живу людину, ввергнуту в жахливе нещастя. Годі й сказати, що п'єса зійшла при відмінному ансамблі... «Крім Саксаганського в цьому спектаклі провідні ролі виконували М. Заньковецька (Олена) і М. Садовський (Андрій Кутут) [9].

У комедії «Мартин Боруля», яка йшла 17 жовтня, П. Саксаганський постав в образі головного героя п'єси: «... Комедія виглядає досить легко і не без задоволення... У театрі панував безперервний і гучний регіт, тим більше що виконання можна назвати бездоганим. Г. Саксаганський, що називається, уособлював Борулю артистично...» [10].

Треба сказати, що жанр комедії українським артистам давався особливо вдало. І свідченням тому чергова газетна замітка в рубриці «Театр і музика»: «Комедія Т.Г. Шевченка «Назар Стодоля», поставлена на нашій сцені 19 жовтня, вже відома публіці... Ролі Гната, Назара та Галі були виконані головними артистами гастролую-

ючої тепер у нас трупи, можна сказати, бездоганно: і Саксаганський, і Садовський, і Заньковецька, виявили гру, воістину яскраву за своєю колоритністю - і місцевою, і історичною, хоча сама п'єса дає дуже мало матеріалу для такої гри ... Публіки і на цей раз зібралося дуже багато ...» [11].

Протягом листопада 1888 трупа під керівництвом М. Садовського ставила свої спектаклі в Сімферополі. Місцевий театр радо надав свою сцену для гастролуючих артистів. 8 листопада першими були показані сімферопольській публіці п'єси «Сватання на Гончарівці» і «Пошились у дурні». Обидві п'єси пройшли «з величезним успіхом. Г. Саксаганський у ролі Стецька в першій п'єсі і Максима Кукса в другій ... сприяв позитивний фурор, .. проявивши винятковий комізм ...» [12].

У газеті «Кримський вісник» за 18 листопада 1888 говорилося про те, що: «Товариство малоросійських артистів під управлінням Н.К. Садовського продовжують у нас свої вистави з величезним успіхом, залучаючи з кожним днем все більше і більше публіки ... З поставлених до сьогоднішнього дня п'єс найбільший успіх мали наступні: «Глитай», «Мартин Боруля», «Наймичка», «Безталанна» [13].

Величезним успіхом і визнанням з боку місцевої публіки закінчилися перші гастролі в Криму для Саксаганського і його товаришів – малоросійських акторів під керівництвом М. Садовського.

В кінці лютого 1890 Саксаганський, Карпенко-Карий, Мова, Решетніков, Квітка вийшли зі складу трупи Садовського через деякі обставини приватного характеру. І вже навесні цього самого року Саксаганський і Карпенко-Карий створюють нову трупу – «Товариство російсько-малоросійських артистів під керівництвом Саксаганського» [1,с.67].

Звичайно, організатором і натхненником створеного товариства, його справжнім ідеологом був І. Карпенко-Карий, однак художнє керівництво і режисура були повністю у владі П. Саксаганського.

Основним питанням, яке хвилювало керівництво трупи, був репертуар. Тому протягом найближчого часу Карпенко-Карий і Саксаганський зайнялись ретельним підбором кращих п'єс класичної та сучасної драматургії.

Саме з оновленням репертуаром, де мали місце перші «проби пера» Саксаганського в якості режисера («Сто тисяч» Карпенка-Карого, «Гуцули» Коженовського (переведення з польського С. В. Тобілевича) і «Пропозиція» Чехова) трупа прибула на гастролі до Криму в 1891 році. Спектаклі ставилися в Севастополі у вересні-місяці [14].

Літній сезон в 1893 році «Товариства російсько-малоросійських артистів під керівництвом Саксаганського» пройшов на півдні Російської імперії. Спочатку трупа побувала в Курську, потім в Кременчуці і Катеринославі. До Криму свої вистави артисти «товариства» привезли на початку червня: в Сімферополі трупа виступала з 1 по 20 червня, у Феодосії та Ялті - в кінці червня і липень. Подробиць про цю гастрольному турі немає. Зокрема, про поповнення репертуару. Відомо тільки, що під час перебування трупи Саксаганського у Криму з боку місцевої преси, як те, газет «Крим» і «Кримський вісник», прозвучали невтішні відгуки на адресу «товариства», у зв'язку з чим режисер і керівник трупи П.К. Саксаганський 19 червня 1893 в «Новоросійському телеграфі» виступив у свій захист [1,с.304].

У березні-квітні 1898 року товариства Саксаганського та Садовського об'єдналися в «Товариство малоросійських артистів під керівництвом П.К. Саксаганського і Н.К. Садовського» [4,с.187].

Об'єднане товариство гастролує в Києві, Одесі, Катеринославі, Полтаві. У низці гастрольних поїздок трупи опинився і Крим. У 1898–1899 зимовий сезон своїми виставами малоросійські артисти цього разу порадували жителів двох кримських міст. У Севастополі вистави почалися у вересні, про що яскраво свідчила афіша в місцевій газеті: «Міський театр – Товариство малоросійських артистів під керівництвом П.К. Саксаганського і Н.К. Садовського, за участю автора: «Мартин Боруля», комедія в п'яти діях, твори І.К. Тобілевича (Карпенка-Карого).

Анонс: у нетривалому часу в першій раз на тушній сцені нова п'єса «Бурлака» - драма в п'яти діях, соч. Карпенка-Карого, «По-над Дніпром» - драм. картини в п'яти

діях за твором Карпенка-Карого; «Поливода XVIII століття» - жарт-комедія в чотирьох діях за твором І.К. Карпенка-Карого, «Богдан Хмельницький» – історич. драма в шести діях за твором М.П. Старицького, «Чумаки» - комедія в чотирьох діях за твором І.К. Карпенка-Карого»[15].

8 вересня севастопольці у виконанні українських артистів побачили комедію Карпенка-Карого «Сто тисяч», а також «Вечорниці» і «На вузлики, або стрибок з четвертого поверху». 9 вересня в міському театрі йшов драматичний етюд у чотирьох діях Старицького на мотив Оржешкової «Зимовий вечір», оперета «Чорноморці» [16]. 10 вересня севастопольці могли подивитися «фантастичну комедію зі співами і танцями М.Л. Кропивницького, запозичену з відомої повісті Гоголя – «Вій» [17]. Гоголівські мотиви мали місце на севастопольській сцені і в наступний театральний вечір. 11 вересня малоросі показували «оперету з українського побуту» Сорочинський ярмарок « [18].

Крім цього гастролуюча трупа 20 і 27 вересня, пропонуючи вистави «Ніч під Івана Купала» і «Крути та не перекучена», провели «загальнодоступні спектаклі за значно зменшеними цінами» [19;20].

У цьому гастрольному турі севастопольським глядачам трупа Саксаганського та Садовського приготувала і прем'єрні спектаклі. Так, 22 вересня в міському театрі була представлена «1 раз на тушній сцені нова п'єса» Нареченого конем не об'їдеш « - комедія на три дії» [21] і 30 вересня – «Катерина» [22].

П.К. Саксаганський цього разу в своєму бенефісі представив драму в п'яти діях І. Карпенка-Карого, який теж брав участь у постановці - «Батькова казка» [23].

Також українські артисти представили такі спектаклі: «Безталанна», «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» [24], «Шельменко денщик», «Запорожець за Дунаєм» [25].

Таким чином, свій останній гастрольний тур по Криму П. Саксаганський завершив великим успіхом і захопленими відгуками публіки. Кримчани по заслугах оцінили українського актора, його талант і самобутність.

Підводячи підсумки даної наукової публікації, можемо сказати: Саксаганський - актор, режисер, драматург, педагог і громадянин ... Він створив яскраві сценічні образи на кримських підмостках, подарував кримським глядачам найкращі свої режисерські вистави. Панас Карлович ніс своєю творчістю кримчанам мову, культуру та самобутність українського народу. У цьому полягає глибокий сенс творчого життя артиста.

Список використаних джерел

1. Тобілевич Б. П. Панас Карлович Саксаганський (1859–1940). Життя і творчість / Б. П. Тобілевич. – Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1957. – 328 с.
2. Саксаганський П. К. До театральної молоді / П. К. Саксаганський. – Харків : Рух, 1932. – 109 с.
3. Бесплатное ежемесечное приложение к журналу «Живописное обозрение». – №1. – Октябрь 1904 г. – Санкт-Петербург, 1904. – 123 с.
4. Саксаганський П. По шляху життя / П. Саксаганський – К. : Держлітвидав, 1935. – 387 с.
5. Киричок П. Крим і українська театральна культура : Посібник / П. Киричок, М. Киричок – Сімферополь : Атлас-Компакт, 2005. – 128 с.
6. Саксаганський П. К. Думки про театр / П. К. Саксаганський. – К. : Мистецтво, 1955. – 232 с.
7. Саксаганський П. Из прошлого украинского театра / П. Саксаганський. – М. : Искусство, 1938. – 288 с.
8. Театр и музыка // Крымский вестник. – № 188. – 15 октября 1888. – С. 3.
9. Театр и музыка // Крымский вестник. – № 190. – 18 октября 1888. – С. 2.
10. Театр и музыка // Крымский вестник. – № 191. – 19 октября 1888. – С. 3.
11. Театр и музыка // Крымский вестник. – № 192. – 20 октября 1888. – С. 3.
12. Театр и музыка // Крымский вестник. – № 207. – 8 ноября 1888. – С. 2.
13. Театр и музыка // Крымский вестник. – № 215. – 18 ноября 1888. – С. 3.
14. Крымский вестник. – № 201. – 3 сентября 1891. – С. 1.
15. Крымский вестник. – № 225. – 1 сентября 1899. – С. 1.
16. Крымский вестник. – № 232. – 8 сентября 1899. – С. 1.

17. Крымский вестник. – № 233. – 10 сентября 189. – С. 1.
18. Крымский вестник. – № 234. – 11 сентября 1899. – С. 1.
19. Крымский вестник. – № 242. – 20 сентября 1899. – С. 1.
20. Крымский вестник. – № 248. – 26 сентября 1899. – С. 1.
21. Крымский вестник. – № 244. – 22 сентября 1899. – С. 1.
22. Крымский вестник. – №251. – 30 сентября 1899. – С. 1.
23. Крымский вестник. – № 249. – 28 сентября 1899. – С. 1.
24. Крымский вестник. – № 237. – 14 сентября 1899. – С. 1.
25. Крымский вестник. – № 238. – 16 сентября 1899. – С. 1.

Шендрикова С.П. Гастроли П.К. Саксаганского в Крыму

Освещаются все гастрольные туры по Крыму в разное время (конец XIX – начало XX веков) творческой жизни П.К. Саксаганского и даётся анализ его деятельности в сфере популяризации украинской литературы и театрального искусства в крымском обществе.

Ключевые слова: украинское театральное искусство, гастроли малороссийской труппы, корифеи национальной сцены.

Shendrikova, S.P. P.K. Saksaganskiy's theatric guest tours around Crimean peninsula

In the presented article the guest theatric performances of P.K. Saksaganskiy's troupe (in the end of XIX – beginning of XX centuries) are revealed and his activities of popularizing the Ukrainian literature and theatric arts in the Crimean society are analyzed.

Key words: Ukrainian theatric arts, Ukrainian troupe's guest performances, luminaries of the national scene.

УДК 94 (477) «1906-1920»

Чуткий А.І.

Питання зміни професорської культури в Києві на початку ХХ ст.: «справа Є.Д. Сташевського» та припинення М.В. Довнар-Запольським роботи в Київському комерційному інституті

Дослідження присвячене темі зміни професорської культури Києва початку ХХ ст. Ця тема досліджується крізь призму «справи Сташевського», а саме – через дії Є.Д. Сташевського та М.В. Довнар-Запольського як до, так і після розгортання цієї справи. Простежується вплив конфлікту обох цих науковців на ситуацію в Київському комерційному інституті. Доводиться вплив зміни політичної ситуації в Україні у перші десятиліття ХХ ст. на ці процеси.

Ключові слова: професорська корпорація, Київський комерційний інститут, історія України початку ХХ ст.

Однією з ключових функцій історії як науки традиційно вважається прищеплення суспільству ціннісних орієнтирів, правильне виховання підрастаючого покоління і т.п. Тож не дивно, що у західних державах питання викладання історії навіть виносяться на засідання уряду [15, с.16]. Натомість у нас історія зводиться до нагромадження та систематизації фактологічного матеріалу, тоді як питання етики в історичному дискурсі підіймається все рідше. Відповідно, втрачається головне призначення історії – виховувати, сприяти прищепленню цих самих норм. У такій ситуації, окрім втрати аксіологічної функції, втрачається й емоційне забарвлення історії, в силу чого вона сприймається як скам'яніла субстанція, штучний простір. Як наслідок, історичний матеріал стає нецікавим і звідси коріння поширення псевдонаукових, вульгарних історичних праць та важкість у сприйнятті історичного матеріалу загалом. Тож цим дослідженням ми спробували виправити подібну ситуацію, додавши до «стандартного» історичного матеріалу етичний аспект.

За предмет дослідження обрано питання етики взаємин та ціннісних пріоритетів в професорській корпорації Києва початку ХХ ст. Тема досліджується на прикладі історії конфлікту між вченим-істориком М.В. Довнар-Запольським та його учнем Є.Д. Сташевським, але вивчається не сам цей конфлікт, а дії кожного із його суб'єктів до і після його початку. Враховується вплив змін загального характеру, що переживала Україна в перші два десятиліття ХХ ст.

Джерельною базою дослідження виступають матеріали з архіву Київського комерційного інституту, що розкривають морально-етичну складову діяльності М.В. Довнар-Запольського на посаді ректора цього вишу [2], виклад самої «справи Сташевського» в сучасній історіографії [4, с.140-191; 9; 11] та ряд інших джерел більш загального характеру [8; 6; 10].

«Справа Сташевського» почалась восени 1912 р., коли було виявлено нестачу документів в архівних справах, що їх він опрацьовував незадовго до цього. Але інтенсивно «справа Сташевського» почала розкручуватись у першій половині 1915 р. [4, с.142-143]. Керівництво Московського державного архіву Міністерства закордонних справ звернулось до Сташевського з офіційним запитом і вимогою прибути для роз'яснень в зв'язку із виявленням фактів зникнення ряду документів з архівних справ, що ними він користувався. Сташевський прибув до Москви, де пояснив свої дії керівництву архіву

нестачею часу для роботи, що й змусило його «прихопити» документи з собою, але він не збирався їх присвоювати й збирався повернути [4, с. 144-145]. Згодом виявилось, що Сташевський так само «прихопив» ще близько 100 документів з Архіву Міністерства юстиції та коло 200 з Палацового архіву [4, с. 146]. При цьому його навіть було піймано «на гарячому» – він намагався вкласти окремі з документів у справу в Московському архіві Міністерства закордонних справ.

Початково ця справа не набула розголосу і її навіть прагнули замовчати. Особливо в цьому зв'язку відзначилась професорська корпорація Університету Св. Володимира, в чому, безперечно, був прояв духу корпоративності, небажання виносити сміття назовні. Подальший сценарій цієї справи був свого часу детально реконструйований на основі низки документів [4, с. 140-191], а тому наведемо його стисло: у 1916 р. обставини «справи Сташевського» проникли в пресу, яка особливо розкрутила її. При цьому в зв'язку з наростанням революційної ситуації журналісти звинуватили Сташевського у тому, що ним, як людиною яскраво виражених монархічних поглядів, начебто викрав документи початку правління Романових, якими обмежувалось самодержавство (мало не конституційний проект початку XVII ст.). Останнє вдалось спростувати, але факт вивозу документів і їх неповнення (останнє відбулось лише після виявлення фактів зникнення документів та вимоги їх повернути) був незаперечним.

Та Сташевського, як це не парадоксально (оскільки він жодним чином не належав до революційного табору і навпаки – був монархічно налаштованим), врятувала люднева революція 1917 р. Користаючись з послаблення влади та активізації радикальних елементів він почав контрнаступ. Вістря останнього спрямувалось на колишнього вчителя – М.В. Довнар-Запольського, оскільки його Сташевський вважав винуватцем розкручування справи проти нього в пресі. Він навіть інспірував проведення судового процесу проти Довнар-Запольського, який закінчився винесенням останньому смертного вироку (який на щастя не було виконано). У зв'язку з тим, що Довнар-Запольський у 1919 р. залишив викладання в Київському комерційному інституті, а потому й виїхав з Києва, нападки на нього з боку Сташевського припинились. Сташевський продовжував свою діяльність у Києві аж до виходу на пенсію, а Довнар-Запольський після нетривалого харківсько-кримського періоду опинився в Баку (1922-1925 рр.), потім у Мінську (1925-1926 рр.), а останній період свого життя провів у Москві (1926-1934 рр.). Тож вони більше не зустрічались і працювали на значній відстані один від одного. При цьому ані Сташевський не вибачився перед своїм колишнім наставником, ані справа про крадіжку ним архівних документів так і не була завершена.

Так у загальних рисах виглядала «справа Сташевського», що мала свого часу значний резонанс не лише в наукових колах, але й у суспільстві загалом. Досліджували її й у новітній період [11; 9]. Однак ці розвідки не виходили за рамки самої цієї «справи», а тому були самодостатніми і не могли бути застосовані для більш широких узагальнень. Тож у даній розвідці аналізується не сама «справа Сташевського», а те, чим жили обидва її фігуранти (Сташевський і Довнар-Запольський) як до, так і після неї.

М.В. Довнар-Запольський походив з родини чиновника з Білорусії, що незадовго до його народження набув дворянства. Був тісно пов'язаний із Києвом ще з юнацьких років: тут він завершив здобуття середньої освіти та отримав вищу освіту, закінчивши історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира (1894 р.) [1, оп. 340, спр. 107, арк. 5], де він був учнем В.Б. Антоновича [12]. Саме в період навчання в університеті відбулось його ознайомлення з професорською корпорацією, а після залишення при університеті для підготовки до професорського звання почалось і зближення з її представниками, що передбачало й сприйняття професорської культури як особливої форми поведінки, стилю життя [8]. Щоправда, невдовзі Довнар-Запольський переїхав до Москви (де працював в архіві Міністерства юстиції), але вже 1901 р. повернувся до Києва, почав працювати в Університеті Св. Володимира. У 1905 р. захистив докторську дисертацію і до 1920 р. був професором Університету Св. Володимира, тобто остаточно інтегрувався до професорської корпорації університету. Це засвідчується не лише його листуванням з представниками професорської корпорації, але й зокрема швидким залученням київських професорів до роботи на заснованих ним 1906 р. Київських вищих комерційних курсах, які становили лівову частку викладацького складу цього вузу [13; 16; 17]. Та й заснування ним цього вузу

засвідчувало його комунікабельність, здатність до компромісів і знаходження спільної мови з різними людьми. Загалом, Довнар-Запольського можна схарактеризувати як особу безконфліктну.

Є.Д. Сташевський походив з дворянської родини. 1903 р. вступив на історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира, де став одним з найактивніших учасників наукового гуртка, що вів М.В. Довнар-Запольський. Останній вважав активного та цілеспрямованого юнака одним із найулюбленіших учнів. Тож по завершенню навчання за пропозицією Довнар-Запольського Сташевського було залишено при університеті для підготовки до професорського звання (традиційна тогочасна практика, коли професори готували собі гідну зміну та поповнення для свого середовища).

З 1909 по 1912 р. Сташевський тривалий період перебував у Москві, де завдяки рекомендаціям Довнар-Запольського отримав можливість для особливо сприятливих умов праці в архівах Міністерства закордонних справ, Московського архіву Міністерства юстиції та Московського палацового архіву. Це сприяння в роботі Сташевського у московських архівах було забезпечене саме зв'язками його вчителя, бо принаймні в одному з них Довнар-Запольський працював за 10 десятя років до того (а отже зберіг взаємини з його керівництвом та співробітниками), а в решті сам свого часу займався джерелознавчими розвідками, а тому також налагодив добрі взаємини з їх керівництвом. Натомість відплатою за таку допомогу і сприяння була систематична крадіжка архівних документів – подальше слідство встановило, що Сташевським загалом було викрадено 319 архівних документів, що означало їх планомірне, ледь не щоденне, винесення з архівів протягом кількох років. Отже останній свідомо здійснював саме планомірну крадіжку. Але певний період ці дії залишались невідомими. Тож Сташевський і надалі користався довірою та допомогою у кар'єрному зростанні з боку свого вчителя.

Зокрема, допомога М.В. Довнар-Запольського Є.Д. Сташевському виразилась і у забезпеченні останнього роботою по поверненню до Києва. Річ у тім, що 1906 р. М.В. Довнар-Запольський, як зазначалось вище, заснував Київські вищі комерційні курси, що 1908 р. були реорганізовані на Київський комерційний інститут [17]. Так ось, Сташевський, котрий шойно закінчив навчання в університеті, опинився з-поміж осіб, що були обрані наприкінці 1908 р. для завідування справами Товариства допомоги недостатнім слухачам Київського комерційного інституту [14, с. 3]. Таким чином Довнар-Запольський почав «вводити» свого кращого, як він тоді гадав, учня до створеного ним вузу. Це «введення» передбачало не лише участь у його діяльності на громадських засадах, а й отримання матеріального зиску, що завжди є досить вагомим для будь-якої особи: Сташевський запрошується до цього інституту викладати економічну історію Західної Європи – предмет, який перед тим читав І.В. Лучицький [13, с. 8]. Це було явне протегування, оскільки науковий потенціал такого маститого вченого, яким був в галузі західноєвропейської історії Лучицький жодним чином не можна було порівняти із починаючим наукову кар'єру Сташевським, який до того ж готував дисертацію по російській історії XVII ст. – періоду, коли вона була найбільш відмежована від Західної Європи.

Як можна судити зі збережених програм і планів викладання, до викладацького складу Київського комерційного інституту Сташевський був включений з 1911 р., тобто ще до закінчення його архівних пошуків у Москві. Отже і в цьому йому оказувалась протекція Довнар-Запольським, який зміг оперативно забезпечити свого учня робочим місцем. Це тим більш очевидно, що перша його згадка з-поміж викладачів Київського комерційного інституту фіксує його як особу, що ще не читає предметів і постійно «мешкає в Москві» [2, оп. 8, спр. 316, арк. 54 зв.-55], тобто фактично мова йде про попереднє введення Сташевського до викладацького складу, ще до його повернення в Київ.

Протягом 1912-1917 рр. М.В. Довнар-Запольський читав у Київському комерційному інституті курси історії господарського ладу Росії, нову російську історію та ряд ін., а Є.Д. Сташевський (як приват-доцент) історію господарського ладу Західної Європи [2, оп. 8, спр. 65, арк. 10].

Саме в цей час починає розкручуватись і справа про крадіжку Сташевським документів з московських архівів. З цієї справи, вочевидь, доцільно ув'язувати те, що Довнар-Запольський, зберігаючи ще нормальні взаємини зі Сташевським (можна припускати, що не маючи на той час офіційного підтвердження факту крадіжки архівних

матеріалів, він не міг відкрито звинуватити Сташевського), вимагає від останнього термінового захисту магістерської дисертації за умови відмови від подання своєї кандидатури на вакансію по кафедрі російської історії Київського університету. Перша дія мала засвідчити, що Сташевський завершив своє «учнівство» і став самостійним вченим, а друга – що він не заплямує репутації професорської корпорації (в Київському комерційному інституті він працював як сумісник і не був професором, а в університеті він міг стати штатним викладачем і міг претендувати й на професуру). Сташевський вочевидь погодився з такими умовами, бо попри розгромну критику низки науковців, зокрема й такого метра як С.Б. Веселовський, М.В. Довнар-Запольський забезпечив йому захист і присудження ступеня магістра.

Однак одразу ж після цього Сташевський подає свою кандидатуру на конкурс по заміщенню університетської кафедри і перемагає на ньому 1914 р., а вже на початку 1915 р. обирається екстраординарним професором Київського університету. Такому стрімкому його кар'єрному сходженню значною мірою посприяла Перша світова війна, яка зумовила сплеск шовіністичних настроїв та активізувала праву частину професури в Російській імперії (особливо ж у Київському університеті), а остання, враховуючи відкрито виражені монархічні симпатії Сташевського, розглядала останнього як свого.

З етичної ж сторони ці дії Сташевського порушували дану обіцянку і жодним чином не можуть бути кваліфіковані як шляхетні та гідні (Сташевський добре усвідомлював малу вартість та несамостійність своєї магістерської дисертації, що було і загально-визнаним). Натомість і за таких обставин Довнар-Запольський залишився перш за все людиною порядною. Оскільки восени 1915 р. київські вузи евакуювались до Саратова, то їх керівники забезпечили проїзд на нове місце своїх викладацьких кадрів. Так ось Сташевський їхав саме за квотою Київського комерційного інституту: у списках на евакуацію цього вузу його прізвище значиться другим, йде одразу ж після прізвища Довнар-Запольського [2, оп. 8, спр. 1277, арк. 4]. Оскільки списки на евакуацію складались під керівництвом ректора інституту, то зрозуміло, що Довнар-Запольський міг легко відмовити останньому в праві на евакуацію (мотивуючи це, наприклад, його статусом позаштатного викладача або ще чимось), але він виявився вищим за особисті образи.

В цей самий час Довнар-Запольський, як керівник Київського комерційного інституту значною мірою прислужився збереженню у ньому значного відсотка євреїв з-поміж студентського складу (хоча їх частка і скоротилась) [2, оп. 8, спр. 891, арк. 19, 24; 18] і навіть осіб, що походили з воюючих з Російською імперією країн: останніх було відрховано, та й то лише на час війни, тільки наприкінці 1915 р., хоча відповідно до законодавства вони мали бути виключені негайно [5]. В останньому випадку спостерігалась цікава обставина: якщо станом на вересень 1914 р. в інституті з-поміж студентів нараховувалось 7 підданих Німеччини, 6 – Австро-Угорщини та 1 – Туреччини, то станом на 11 лютого 1915 р. їх кількість зросла – підданих Німеччини з 7 до 8 осіб, Австро-Угорщини з 6 до 7 осіб, а Туреччини з 1 до 5 осіб [2, оп. 8, спр. 891, арк. 55; 2, оп. 8, спр. 823, арк. 58]. Зрозуміло, що все це Довнар-Запольський робив розуміючи можливі негативні наслідки для себе, але усвідомлюючи що так буде справедливо, бо студенти не винні в зміні політичної ситуації і не можуть відповідати за дії урядів своїх країн. Загалом, він в тих складних обставинах зміг зберегти толерантність та ліберальні погляди, що було вкрай важко за тогочасної швидкозмінної політичної ситуації і водночас дозволяє робити висновок про справжність а не штучність подібної позиції, бо його лібералізм пройшов перевірку тогочасними складними обставинами.

Аналогічно Довнар-Запольський чинив і в умовах революційних змін, що почались з 1917 р. Він позитивно поставився до лютневої революції, хоча не сприйняв найбільш вульгарних її проявів. Так, в засіданні Навчального комітету 5 березня 1917 р. (першому, що відбулось після зміни влади в країні) він виступив із критикою ідеї допущення представників студентів на засідання цього комітету як некомпетентних у справах вузівського управління [1, оп. 1, спр. 52, арк. 222–222 зв.], а оскільки його думка не була врахована, подав заяву про звільнення і до 20 березня 1917 р. склав обов'язки ректора Київського комерційного інституту [1, оп. 1, спр. 52, арк. 221]. Отже, свою особисту позицію та принципи він поставив вище за матеріальні та інші вигоди, які давало йому збереження посади ректора Київського комерційного інституту, що було й цілком

законним бо саме він був засновником цього вузу. Але принципи виявились вищими за матеріальну складову.

Зовсім інакше діяв Сташевський. Розуміючи загальну дестабілізацію життя, зокрема й ускладнення зв'язку між Києвом та Москвою (що утруднювало й можливість отримання звіттих підтверджень його справи, пов'язаної зі здійсненням свого часу крадіжкою там архівних матеріалів), він негайно починає в пресі кампанію, спрямовану проти Довнар-Запольського, а заодно залучає до цього й студентство Київського комерційного інституту. Ці дії були більш ніж аморальними: з однієї сторони він виступав проти особи, що сприяла його кар'єрі та й була невинна у його діях, а з іншої – намагався «потопити» Довнар-Запольського чужими руками, до того ж, що було особливо болюче, руками студентів заснованого Довнар-Запольським вузу. Фактично можна стверджувати, що він значною мірою спричинився до студентських заворушень, що зумовили відставку Довнар-Запольського з посади ректора Київського комерційного інституту. На сходці студенти Комерційного інституту виправдали Сташевського і натомість засудили Довнар-Запольського, звинувативши останнього в зв'язках з охранкою. Тож це був справді «пекельний план», який мало не закінчився трагічно для Довнар-Запольського: останнього, за поданням групи студентів інституту, було засуджено Радою робітничих депутатів Києва до смертної кари. Лише зусиллями учнів та друзів Довнар-Запольський зміг уникнути виконання цього вироку. Але навіть після повалення більшовицької влади та відновлення Центральної Ради Сташевський не зупинився і поновив судову справу проти Довнар-Запольського, але і цього разу вона закінчилась безрезультатно.

Паралельно Сташевський вдався і до банального виживання свого колишнього вчителя із заснованого ним вузу. Восени 1917 р., як слідує з розкладу аудиторних занять, Довнар-Запольський та Сташевський продовжували викладати ті ж самі дисципліни, що й раніше, але їх пари значаться в різні дні (перший читав в понеділок, вівторок та суботу, а другий – у середу та суботу) і навіть у суботу, коли вони читали обидва, їх пари припадали на різні години та аудиторії [2, оп. 8, спр. 65, арк. 24]. Звичайно це лише гіпотеза, але на підставі цього можна припускати, що Довнар-Запольський свідомо уникав зустрічей зі своїм колишнім учнем. При цьому Сташевський весь час значиться як позаштатний викладач, що дозволяло легко його звільнити.

Довнар-Запольський значиться у списку викладачів Київського комерційного інституту і станом на 1 січня 1918 р. як позаштатний ординарний професор [2, оп. 8, спр. 1550, арк. 6]. Навіть більше, тодішній ректор інституту К.Г. Воблій спеціально звертався до Довнар-Запольського на початку 1918 р. з проханням аби той продовжив викладацьку діяльність у вузі [1, оп. 1, спр. 52, арк. 208–208 зв., 232, 234]. Однак вже у розкладі занять на весняний семестр 1918 р. прізвище Довнар-Запольського перекреслено і навпроти дисциплін, які він викладав, значиться прізвище Сташевського [2, оп. 8, спр. 65, арк. 20]. А у 1919 р. Сташевський додав до переліку предметів, що він читав, також історію торгівлі [2, оп. 11, спр. 73, арк. 36]. Таким чином, Сташевський усував від викладання не лише Довнар-Запольського, але й інших осіб і загалом виявляв диктаторські замашки.

За чергового приходу до влади у Києві більшовиків в першій половині 1919 р. вже Сташевського було заарештовано і засуджено до смертної кари (вочевидь, за монархічні симпатії), але при цьому Довнар-Запольський жодним чином не сприяв цій справі, хоч людина безпринципна легко б використала таку нагоду для знищення опонента.

Відступ більшовиків та здобуття міста військами Денікіна 31 серпня 1919 р. врятувало Сташевського. Використовуючи свою репутацію монархіста і жертви більшовиків (хоча у 1917 р. в справі проти Довнар-Запольського він залучився підтримкою саме революційно налаштованого студентства та звернувся до місцевої робітничої ради – зайвий доказ його безпринципності) він досить легко отримав місце декана, а потім і ректора Київського комерційного інституту, хоча у вузі працювало чимало більш гідних осіб, що мали більш заслуги перед наукою (К.Г. Воблій, Д.О. Граве, П.Р. Сльозкін та ін.). Тож той факт, що на посаді ректора Київського комерційного інституту опинився Сташевський, слід розглядати і як вплив зміни політичної ситуації (саме так це оцінювалось згодом у документації самого інституту [3, оп. 1, спр. 30, арк. 34]), але й як прояв кар'єризму та нерозбірливості у засобах досягнення мети з боку останнього. Ці висновки підтверджуються й подальшим розвитком справ. Так, інсти-

тут надає свої приміщення для діяльності відділу пропаганди Добровольчої армії [2, оп. 8, спр. 1596, арк. 197], а з відступом денікінців та приходом в середині грудня 1919 р. до Києва більшовицьких військ Шашевський одразу ж втратив посаду ректора, яку посів більш лояльний до нової влади Р.М. Орженцький [3, оп. 1, спр. 30, арк. 34]. Невдовзі Шашевський взнав про загибелі залишив роботу в Київському комерційному інституті та навіть виїхав з Києва, але невдовзі повернувся. Протягом 1920-1930-х рр. видав низку праць, що відповідали кон'юктурі тогочасної епохи, в чому знову ж таки виявилось його вміння до пристосування. В той самий час Довнар-Запольський, як відомо, продовжував писати об'єктивні наукові праці, в силу чого вони були заборонені до друку. У 1938 р. Шашевський був репресований (помер під час попереднього слідства), тобто на чотири роки пережив свого колишнього вчителя, який також помер значною мірою в зв'язку із початком цькування як «буржуазного» історика. Таким чином їх доля, хоча і не з їх волі, в останньому теж виявилась подібною: молоду репресій не робив різниці між принциповими та безпринциповими.

Роблячи загальний висновок досліджуваної теми можна впевнено стверджувати, по-перше те, що Довнар-Запольський був не лише висококласним вченим (що засвідчується добре відомим його значним науковим доробком) та організатором (що виявилось у створенні цілої низки навчальних закладів як у дореволюційний період, так і в складних умовах революції – це тема окремого дослідження), але й порядною та принциповою особою. Він мав велику повагу до професорського звання, а тому з особливим пієтетом ставився до дій, що могли б завдати шкоди професорській корпорації, запламувати високе звання науковця. Саме тому він один з небагатьох в стінах Київського університету виступив з осудом дій Шашевського. Справа тим більш важка, бо доводилось виступати проти свого улюбленого (тепер у минулому) учня. Але при цьому він не перейшов на особистості, а критикував по суті – за конкретні аморальні дії.

По-друге, незаперечною є неетична позиція Шашевського, що додатково підтверджує його провину в справі крадіжки архівних документів. Останній, замість визнання своєї (доведеної фактами) вини, переключився на критику Довнар-Запольського, як особи, що нібито інспірувала мало не «хрестовий похід» супроти нього. При цьому Шашевський не гребував методами: вдавався до послуг різних влад, звертався до небізнаних у деталях цієї справи студентських мас тощо. Всі ці дії і право, і етика, і логіка кваліфікують лише як намагання за відсутності алібі перевести дискусію з початкової теми на особу супротивника (т.зв. «аргумент до особи») і спертись на думку загалу (т.зв. «аргумент до мас») аби таким чином довести свою безгрішність за відсутності справжніх аргументів на свою користь [7, с. 196-197], а отже – все це лише підтверджує вину Шашевського та характеризує його як безпринципну особу. Ці висновки підтверджуються й на підставі аналізу їхніх дій в подальшому.

По-третє, те, що Шашевського тривалий період покривали колеги по університету і навіть намагались захистити вже після розкриття справи, намагаючись запобігти її розголосу [9, с. 60-61; 4, с. 158-176], доводить загальну кризу професорської корпорації (що підтверджує й висновки дослідників теми професорської культури [8]), та й старого соціокультурного виміру загалом. Таким чином, період 1914-1920 рр. цілком заслуговує визнання як час докорінної зміни традицій в усіх сферах життя. І ця зміна почалась ще в останнє передреволюційне десятиліття, що значною мірою й сприяло виникненню самої революційної ситуації. Отже, досліджувана тема є цілком корисною для студій більш широкої тематики, присвячених історії України початку ХХ ст. загалом.

Список використаних джерел

1. Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 16.
2. Там само. – Ф. 153.
3. Там само. – Ф. 871.
4. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920. Матеріали, документи, спогади. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – 697 с.
5. Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени. – К., 1914. – 40 с.

6. Иванов А.Е. Профессорско-преподавательский корпус высшей школы России конца XIX – начала XX в.: общественно-политический облик / А.Е. Иванов // История СССР. – 1990. – № 5. – С. 60-76.
7. Ирина Хоменко. Логика. – К.: Абрис, 2004. – 256 с.
8. Кантор В. Русское искусство и «профессорская культура» / В. Кантор // Вопросы истории. – 1978. – № 3. – С. 155-186.
9. Карпусь Д. «Справа Шашевського» та її місце в історії київської історико-економічної школи М.В. Довнар-Запольського / Д. Карпусь // Семья міжнародня Доунараускія читанні. – Гомель, 2010. – С. 59-64.
10. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.). Генезис личности демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н. Миронов. – СПб.: АТ «Наука», 1999. – 547 с.
11. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии / С.И. Михальченко. – М.-Брянск, 1997. – С. 146-154.
12. Михальченко С.И. Киевская школа. Очерки об историках / С.И. Михальченко. – Брянск: Издательство Брянского педагогического института, 1994. – 76 с.
13. Обзорное преподавание в Киевском Коммерческом Институте на 1907-8 академический год. – К., 1907. – С. 1-19.
14. Отчет Общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института с 2 ноября 1908 г. по 1 марта 1910 г. – К.: Типолитография А.О. Штерензона, 1910. – 11 с.
15. Про А. Двенадцать уроков по истории / А. Про. – М., 2000. – 336 с.
16. Чуткий А.І. М.В. Довнар-Запольський і справа вищої економічної освіти в Україні / А.І. Чуткий // Історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 84-92.
17. Чуткий А. Київський комерційний інститут: історія заснування / А. Чуткий // Студії з архівної справи та документознавства. – 2007. – Т. 15. – С. 131-136.
18. Чуткий А.І. Еволюція студентського контингенту Київського комерційного інституту / А.І. Чуткий // Київська старовина. – 2010. – № 1. – С. 35-45.

Чуткий А.І. Вопрос изменения профессорской культуры в Киеве начала ХХ в.: «дело Е.Д. Шашевского» и прекращение М.В. Довнар-Запольским работы в Киевском коммерческом институте

Исследование посвящено теме изменений в профессорской культуре Киева в начале ХХ в. Эта тема изучается через призму «дела Шашевского», а именно – через действия Е.Д. Шашевского и М.В. Довнар-Запольского как до, так и после развёртывания этого дела. Прослеживается влияние конфликта обоих ученых на ситуацию в Киевском коммерческом институте. Доказывается влияние изменения политической ситуации в Украине в первые десятилетия ХХ в. на эти процессы.

Ключевые слова: профессорская корпорация, Киевский коммерческий институт, история Украины начала ХХ в.

Chutkiy, A.I. The problem of professorial culture's alteration in Kyiv at the beginning of the XX century: «the case of Stashevsky» and work stoppage of M. Dovnar-Zapolski at Kyiv Commercial institute

The research is devoted to the theme of professorial culture change in Kyiv at the beginning of the XX century. This theme is researched in the light of the «Stashevski's case», namely the conduct of Y. D. Stashevski and M. V. Dovnar-Zapolski before as well as after the further developments of this case. The influence of the conflict of both these scientists on the situation at the Kyiv Commercial Institute is retraced. The influence of political situation change in Ukraine on these processes in the first decades of the XX century is proved.

Key words: professorial corporation, the Kyiv Commercial Institute, the history of Ukraine at the beginning of the XX century.

УДК 355.311.1(477.83/86)ЗУНР «1919»

Рутар В. Є.

Реорганізація Галицької Армії під час Чортківської наступальної операції у червні 1919 року

На основі нових архівних матеріалів простежується реорганізація Галицької армії та її тилових структур під час Чортківської наступальної операції у червні 1919 р., роль і місце населення у постачанні військового майна.

Ключові слова: Галицька армія, ЗУНР, мобілізація, цивільне населення.

Українсько-польська війна стала предметом вивчення багатьох історичних студій, що охопили, на жаль, лише окремі її аспекти. Найчастіше, вони присвячені подіям Листопадового зриву, військовому протистоянню під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. чи розгляду внутріполітичного та міжнародного становища ЗУНР впродовж 1918–1923 рр., і недостатньо зосереджувалися на процесах розбудови Галицької армії загалом. На переконання істориків Чортківська наступальна операція (офензива) в червні 1919 р. стала найгероїчнішою сторінкою в історії бойового шляху Галицької армії коли та опинившись на невеликій території, без будь-якої сторонньої допомоги здійснила героїчний контрнаступ, і відкинула переважаючі польські сили під Львів. У зв'язку з цим, слід зауважити, що досі не встановлено причин, які призвели до цього прориву, і не прослідковано організаційні процеси, завдяки яким Галицька армія (ГА) змогла оговтатись у, здавалось би, безвихідній ситуації, та провести згадану офензиву. Відтак, тема, яку розглядає автор з наукового погляду є актуальною.

Основою дослідження послужили неопубліковані та опубліковані джерельні матеріали. До неопублікованих належать архівні матеріали фондів 1073 (Державний Секретаріат військових справ ЗоУНР), 2188 (Начальна команда Галицької армії Західної області Української Народної Республіки (г. Чортков), 2192 (Диктатор ЗоУНР м. Чортків і Кам'янець-Подільський) ЦДАВО України та фонду 749 (Начальна інтендатура Галицької армії) ЦДА у м. Львові. В згаданих фондах є відомості про організацію ГА, діяльність її допоміжних структур та відносини армії з цивільним населенням під час Чортківської офензиви.

Важливим джерелом для дослідження історії ГА є опубліковані документи та мемуари безпосередніх учасників подій. Найвизначнішим історіографічним виданням була студія Льва Шанковського «Українська Галицька армія» [20]. До мемуарних видань діаспори належать праці А. Крезуба [3], О. Станіміра [8], С. Ярославина [21] та ін. Згадані видання частково висвітлювали дану проблематику проте в основному стосувалися ходу бойових дій, намагалися з'ясувати причини невдачі Чортківської наступальної операції.

В часи незалежності українські історики спробували більш детально дослідити становлення ГА та простежити її структурну організацію, із залученням нових архівних матеріалів. Серед праць сучасних істориків слід згадати О. Завальнюка і С. Олійника [1], М. Литвина [5], П. Ткачука [10] та ін. Не зважаючи на солідний масив проведених досліджень з історії ГА досі фактично не досліджені питання пов'язані з червневою реорганізацією Галицької армії та не встановлено ролі цивільного населення під час проведення Чортківської офензиви.

Для розуміння усієї складності ситуації, в якій опинилася ГА під час Чортківського контрнаступу потрібно встановити якими силами могли оперувати галицьке і польське військове керівництво під час ведення бойових дій. Ярослав Тинченко, досліджуючи чисельність ГА під час українсько-польської війни, вказує на те, що у її бойовому стані впродовж 17–27 червня 1919 р. перебувало 628 старшин і 19863 багнеті. За даними польських джерел станом на 20 червня у військах фронту генерала Вацлава

Івашкевича, що протистояли Галицькій армії, налічувалося 76822 вояки (з них 49434 належали до бойового стану), 1 тис. кулеметів, 189 гармат, 15 панцерних поїздів та 20 літаків [9, с.36-37].

Згідно віднайдених даних автором встановлено, що чисельність ГА наведена Я. Тинченком є дещо завищена, адже у звіті Г. Коссака за 16 червня 1919 р. у трьох галицьких корпусах загальний харчовий стан налічував 829 старшин і 25 тис стрільців, з них у бойовому стані було 622 старшин і 18500 стрільців [14, арк.10]. Міф, що утвердився в переважній більшості історичних праць присвячених історії Галицької армії і стосувався переходу за Збруч 100 тисячної армії (навіть приблизний її харчовий склад) не відповідає дійсності. Можна цілком ствердити, що ГА фізично і матеріально не була спроможна утримувати такої кількості вояків. Однак, знайдені автором відомості можуть підтвердити лише бажання військового керівництва довести ГА до такого стану. Так, у звіті від 16 червня про місячні фінансові потреби ГА, якщо її чисельність згідно оперативних планів досягне 6 тисяч старшин, 110 тисяч підстаршин і стрільців та 8 тисяч коней, то відповідно до проведених підрахунків на її потреби потрібно виділяти щомісяця 120.474.000 гривень [16, арк.58]. Таку грошову дотацію, навіть теоретично, галичани не могли отримати від уряду УНР, адже ГА від лютого по травень 1919 р. отримали від нього всього 310 млн гривень [15, арк.244]. Таким чином, плани по збільшенню Галицької армії до 100 тисяч були спричинені виключно першими перемогами галицьких частин на фронті. Така ситуація давала надію військовому керівництву ЗУНР, на звільнених від поляків територіях, провести загальну мобілізацію, що повинна була поновити чисельність армії.

Перебуваючи ізольованими на невеликій території над Збручем, керівництво ГА взялося до інтенсивної організації Запілля та бойових частин, що мали бути готовими до ведення наступальних операцій з обмеженими можливостями своєчасно отримувати доповнення, військове майно та амуніцію. Першим етапом в реорганізації армії стала заміна 9 червня 1919 р. генерала М. Омеляновича-Павленка Олександром Грековим [7, с.303]. З приходом О. Грекова до керівництва армією, відбувся поворот до стратегічних концепцій полковника Є. Мишковського щодо маневреного характеру війни, а відтак до старих організаційних форм. Основною вищою оперативно-тактичною ланкою ГА залишалася бригада у складі чотирьох стрілецьких куренів, гарматного полку, кінної і саперної сотень, сотні зв'язку та допоміжних підрозділів [5, с.192]. Поряд зі зміною вищого керівництва відбулись зміни і на інших посадах в армії. Так, 7 червня Санітарним шефом ГА було призначено А. Бурачанського [16, арк.228-229]. Головним референтом фронту було призначено полковника Бородіна [13, арк.66].

17 червня 1919 р. було розроблено нову схему організації Корпусу та встановлено чисельність його штату. Відтак, Корпусом командував комендант, якому підпорядковувався начальник штабу. Згідно виробленого плану штаб поділявся на оперативний відділ, до складу якого входили оперативний старшина, начальник розвідки, якому було приділено 6 писарів, 6 вистових і чета кінноти: 1 старшина і 35 стрільців; начальник зв'язку - телефонічна сотня: 1 старшина, 70 телефоністів, 12 телефонних апаратів, 80 км дроту і кінних зв'язківців: 1 підстаршина і 12 стрільців.

До команди штабу належала булавна сотня: 2 старшини, 80 стрільців; і обоз: 1 старшина, 30 обозних, 60 коней, 30 парних возів.

Окрім того, до штабу входили: відділ польової жандармерії (2 старшини, 60 жандармів), персональний (1 писар), ветеринарний (1 ветеринарний підстаршина), артилерійський (1 писар), технічний (комендант саперної сотні), санітарний (1 санітарний підстаршина), інтендантський (1 старшина, 1 скарбничий, по одному рахунковому старшині і підстаршині, 4 писарі) референти [15, арк.285].

Такої ж організації зазнав і штаб бригади. На чолі бригади стояв комендант, якому підпорядковувався начальник штабу. До складу штабу входили: начальник оперативного відділу (2 писарі, 2 вистуни), персональний референт (3 писарі, 3 вистові, булавна сторожа: 2 підстаршини і 16 стрільців), обоз – 1 підстаршина, 8 обозних, 16 коней і 8 возів), начальник зв'язку (телефонічна чета – 1 підстаршина, 40 телефоністів, 8 телефонних апаратів, 40 км дроту, 4 кінних стрільця), технічний (півсотні), інтендантський (1 писар), гарматний (1 писар), санітарний (лікар), санітарний і чета польової жандармерії (1 старшина і 30 жандармів) [15, арк.286]. В цей час на потреби бригад військово

керівництво виділяло близько 500 тисяч гривень. До прикладу IX бригада на власні потреби отримала 534436 грн [18,арк.154-155].

Для більш ефективного ведення бойових дій було розроблено проект штатного розпису військових частин. Так, тимчасовий штат окремого куреня, що входив у склад бригади налічував 32 старшин, 1007 стрільців, 132 коней, 59 возів, 26 кулеметів. При чому курінь складався з оперативної частини, чети зв'язку, саперної чети, господарської частини, харчівні для старшин, санітарної частини, пробоевої чети, 4 піхотних сотень і 1 кулеметної [15,арк.288]. Від 16 червня, окрема кінна сотня в своєму штатному складі мала налічувати 5 старшин, 146 стрільців, 144 коні, 2 кулеметів і 6 возів [12,арк.111;15,арк.284]. Окрема легка гаубична батарея мала складатися з 4 старшин, 157 коней, 4 гармат, 2 кулеметів, 120 коней і 16 возів [15,арк.283]. Штат саперної сотні мав налічувати 5 старшин, 24 підстаршин, 175 стрільців, 32 коні, 1 кухня і 14 возів [15,арк.287]. Обозна валка мала формуватись з 1 старшини, 7 підстаршин, 95 стрільців, 166 коней, 80 возів і 1 кухня [15,арк.292]. Штат Запасного саперного курінна з 27 червня мав налічувати 23 старшини, 151 старшин, 123 стрільці, 53 урядовці, 6 писарів, 36 коней, 13 возів, 4 польові кухні [16,арк.48-49].

Зазнавши чималих втрат впродовж багатомісячного протистояння з переважаючою польською армією і травневим відступом, ГА потребувала нових сил для продовження боротьби. О. Греков розумів, що організоване Запілля стане єдиним можливим шансом для отримання бажаних поповнень військового майна, амуніції і перш за все, вояків на фронт, адже в цей час на будь-яку допомогу з Наддніпрянщини не можна було навіть сподіватись. Тому, наказом від 14 червня 1919 р. встановлювалися межі Запілля, що визначалися політичними повітами: Чортків, Гусятин, Борщів, Заліщики. Комендантом Запілля був призначений Гриць Коссак, а начальником його штабу став Карло Долежал. Громадський порядок на згаданих територіях мала забезпечувати державна жандармерія для формування якої був призначений підполковник Красицький [15,арк.2]. Наказом ч. 24 від 17 червня 1919 р. встановлювалися нові межі Запілля і Етапу. Згідно цього закону район між Фронтом і границею Запілля отримав назву Етапу. Так, до Запілля увійшли Борщів, Заліщики, Гусятин, Чортків, Терехівля, Скалат і Тернопіль. Етапний округ Армії утворювали політичні повіти Бучач, Підгайці і Збараж. Для І ГК корпусний етапний округ поширювався на Зборів, Золочів і Броди; ІІ ГК – Бережани і Перемишляни; ІІІ ГК – Рогатин, Бібрка, Станіславів і Товмач [15,арк.279]. Штат Команди Запілля від 25 червня мав налічувати 42 старшини, 4 урядників, 22 підстаршин, 33 стрільця і 27 писарів [16,арк.38].

Команді Запілля підпорядковувались армійські та корпусні вишколи, старшинські школи. В цей час розпочалося творення ІV і V корпусів. До складу ІV корпусу (центр в Озірянах) мали входити 12 (армійський запас в Чорткові), 13 (Борщів), 15 (Терехівля), 16 (Бучач), 14 (мала формуватись для ІІІ Галицького корпусу) бригади. До складу V корпусу (Чортків), що створювався для охорони кордону вздовж річок Дністер і Збруч, мали увійти наступні бригади: 17 (Чортків), 18 (Тлустів), 19 (Кривча) і 20 (Язлівці) [15,арк.2]. Варто відзначити те, що з запланованих бригад були сформовані лише 14, 17, 18, 21 бригади [2,с.5].

На командувача Етапу був призначений отаман Гарабач. Команда Етапу повинна була забезпечувати організацію цивільного населення для рубання дров, збору зброї та амуніції. На звільнених територіях військові формування, що належали до Етапу армії, повинні були роззброювати місцеве населення, створювати транспортні валки, збірні станиці старшин і стрільців для усіх Галицьких корпусів (ГК).

Окрім формування бойових частин згаданий наказ передбачав організацію запільних формацій – стаціонарних лікарень у Чорткові, Терехівлі і Бучачі; амуніційних, харчових і одяжних складів у Чорткові, а також передбачав створення на всьому терені Запілля майстерень, складів та відділів для заготівлі харчів [15,арк.2].

Відповідно до оперативної ситуації 25 червня 1919 р. було окреслено перелік повноважень, котрі повинні були виконувати Запілля, Фронт і Етап. Запілля мало займатись мобілізацією населення, організацією вишкочів та старшинських і підстаршинських курсів, слідкувати за підтриманням порядку на відведеній території і вирішенням господарських питань. Фронт – ведення бойових дій і відповідно до оперативної ситуації забезпечення себе доповненням і військовим майном. Етап – мобілізація і

розподіл поповнення по військовим частинам. Підготовка звільненої території для Команди Запілля [16,арк.12].

Зі зміною оперативної ситуації в другій декаді червня 1919 р. відбувалася реорганізація структурної побудови ГА. Так, на чолі армії стояв Начальний Вождь. Йому допомагав керувати армією Начальник Генштабу, що виконував свої обов'язки на правах начальника самостійного корпусу. Начальнику Генштабу підпорядковувались Начальник Оперативного штабу, що виконував обов'язки керівника не самостійного корпусу. Під його керівництвом діяли оперативний, розвідний відділи, частини зв'язку, залізничний і автомобільний референти. Варто зазначити, що структуру Оперативного штабу було затверджено згідно наказу ч. 3185 від 15 червня 1919 р. [15,арк.274].

Начальником Оперативного штабу був призначений отаман Вільгельм Льобковіч. Підрозділами, що входили до Оперативного штабу командували: сотник Кузьмович (телеграфний курінь, діяльність якого коштувала ГА в червні 1919 р. 109532 грн [19,арк.17-18]), поручник Слюзак командував летунським куренем та одночасно був летунським референтом, Ковальський займався розвідувальним відділом, залізничним куренем – сотник Сакс. До штабу належали, також сотня автомобілів, що знаходилась в Озерянах, обозна ланка, панцерні потяги та аеродроми і картографічний відділ [15,арк.276]. Окрім Начальника Оперативного штабу Начальнику Генштабу підпорядковувалася Командант Етапу Корпусу, що відповідав за діяльність адміністративного, господарчого відділів і етапного референта. Командантові Етапу підлягала польова сторожа. Такий поділ був визначений наказом ч. 3135 від 14 червня 1919 р. [15,арк.274].

Головному референту фронту підпорядковувались персональний референт і інтендатура. Персональний референт відповідав за ведення щоденних звітів про кількісний склад частин, що перебували на фронті. Також, відповідав за старшинське поповнення у військові частини, присвоєння звань, нагород за службу і надання відпусток. Іntenдатура відповідала за прохарчування, спорядження, обмундирування частин дівчої армії, створення харчових і обозних складів, проведення реквізиції і закупівель.

Окрім того, Головному референту фронту підлягали муніципально-артилерійський, технічний, обозний, санітарний, судовий референти, комендант штабу, ветеринар, духовник і директор канцелярії [15,арк.274].

Повноцінне функціонування Галицької армії мала забезпечити проведена реорганізація інтендатури, що відповідала за харчові і фінансові питання. Тому, 21 червня така реорганізація відбулася. З цього часу на Іntenдатуру ГА покладалося завдання керувати і визначати необхідну кількість військового майна, продовольства і грошей для кожної окремої частини, при цьому вести постійний нагляд за доцільним використанням усього отриманого [15,арк.106-107]. Варто зазначити і те, що ще 19 квітня 1919 р. було створено Головну військову скарбницю при інтендатурі Команди Запілля з метою забезпечення належного грошового постачання ГА [15,арк.111-112].

Реорганізація охопила і інші роди і види військ. Після травневого відвороту 1919 р. було скасовано ДСВС, а з ним ветеринарний і обозний референти. Обозництво і коні перейшли під управління Команди Запілля. Обозним референтом став сотник Микита Дячишин. Для доповнення обозного та кінного матеріалу в Чорткові було утворено збірню коней та обозів, а також обозну майстерню. Закупівлю необхідних матеріалів по селах мали провадити три комісії. Командантом збірні було призначено четаря Сидіра Гардешького. В другій половині червня 1919 р. було скасовано обозний референт при НКГА і всі обозні справи перейняла Команда Етапу Армії (КЕА). Обозним референтом для цілої армії став сотник Дячишин. Тоді на місці збірні коней та обозів було створено Армійський Запасний обоз під команду поручника Волощука. Саме завдяки проведеній реорганізації з 16 тис. коней і 8 тисяч возів і кухонь в травні 1919 р. їхня кількість зросла до 20 тис. коней і 10 тис. возів і кухонь у половині липня 1919 р. [4,с.8-9]

Наказом від 21 червня оголошувалася нова реорганізація ветеринарної служби через брак відповідних фахівців [15,арк.152]. Наступним наказом ч. 46 від 25 квітня 1919 р. було проголошено про виведення ветеринарного референта з-під контролю обозного. Новим референтом ветеринарії було призначено сотника Матренчука. [12,арк.82] З організацією ветеринарії штат лічниць для 100 коней налічував 1 старший ветеринар, 2 підстаршин, 1 рахунковий, 1 писар, 1 коваль, 35 стрільців і 2 воза [16,арк.52]. 25

червня при Команді Запілля був створений «Інспекторат кінного матеріалу», завдання якого полягало у веденні точного переліку існуючих коней у військових частинах з метою подальшого їх використання під час формування відділів для різноманітних робіт на фронті та в заплілі. Інспекторат мав право провадити закупівлі і реквізиції коней [16,арк.17].

Наказ ч. 56 від 24 червня оголошував реорганізацію польової сторожі, яка підпорядковувалась КЕА. Штаб польової сторожі збільшувався до 100 вояків. На польову сторожу покладалась наступні завдання: збір військового майна на підконтрольній території ЗУНР та зупинення дезертирства [15,арк.302-303].

Окрім того, відбулася реорганізація автомобільного референта, до складу якого увійшли автомобільний курінь (4 сотні), головний склад гуми і бензину, пересувні автомобільні верстати. Штаб куреня складався з 11 старшин, 2 інженерів, 136 стрільців, 44 шоферів, 44 помічників шоферів, 6 монтерів, 6 мотоциклістів, 20 велосипедистів. До автомобільної сотні входила комбінована чета (4 мотоцикли, 20 велосипедів, 1 верстат і 2 панцирника), 10 санітарних, 20 вантажних і 10 персональних автомобілів [16,арк.51-52].

З організації Команди Запілля і Команди Етапу виникла нова проблема пов'язана з потребою залучення цивільного населення до розбудови ГА на звільнених від поляків територіях. Впродовж усієї Чортківської офензиви Галицька армія гостро відчувала нестачу зброї та амуніції котру планувалось отримати від населення. Так, наказ від 17 червня 1919 р. передбачав здачу населенням усієї зброї, амуніції і майна, які були захоплені ними з державних і військових складів. Також, встановлювалося суворе покарання для тих у кого під час обшуку знайдуть нездану зброю у визначений триденний термін. Це пояснювалося тим, що під час загального відступу ГА до Чорткова, українське так особливо і польське вороже ставилося до галицьких вояків [15,арк.51;12,арк.105].

Незбаром, Командант Запілля видав наступний наказ згідно з яким державна жандармерія повинна була провести обшук селян, що проживали поблизу залізниць, тому що в їхні руки незаконно потрапило багато зброї і амуніції під час травневого відступу у залишених військових возах та вагонах. Вся відібрана зброя повинна була передаватися на залізничну станцію в Чорткові де розміщувався амуніційний склад четаря Халупи [15,арк.94]. Звідси вона мала переправлятися у відповідності до вимог різних частин. Вже від 23 квітня обшуки населення за зброєю і амуніцією мали провадити польова сторожа і естаційні команди [15,арк.150]. Команди Запілля і Етапу від 21 червня повинні були збирати і розшукувати залишене поляками військове майно після чого розподіляти й відправляти його на фронт [15,арк.160]. Наказ від 22 червня вимагав збирати зброю і амуніцію в заплілі за допомогою жінок і дітей, котрі мали передавати усе знайдене до армійського складу в Бучачі. Зазначалося, що зброї було вдосталь проте ніхто її не збирав [15,арк.174].

Очевидно, після незначної активності населення під час здачі майна і проведеного роззброєння [16,арк.6], Гриць Коссак вирішив піти іншим шляхом. Він видав «Відозву!» згідно якої за кожний набій наданий населенням сплачувалось по 20 шагів, а за кожну рушницю – 20 гривень [15,арк.92]. Таким чином військове керівництво ГА сподівалось, що економічні важелі повинні були схилити населення до співпраці з армією.

Ще одним способом отримання амуніції було здобуття її у ворога. Про захоплення великої кількості різноманітного військового майна і амуніції інформувала преса і державні повідомлення. Однак, невмілий розподіл здобутого між частинами часто спричиняв до кризових ситуацій коли окремі з них мали усього забагато, а інші нічого. Тому, наказом від 17 червня оголошувалося, що здобуту амуніцію потрібно передавати до команди корпусів, яка розділяла її відповідно до потреб окремих частин. Згідно цього закону усі амуніційні потяги і зброярські майстерні підпорядковувались Начальній Команді ГА (НКГА). Стрільці і старшини з колишніх бригадних амуніційних потягів мали скеровуватись до команди етапу, що повинна була їх розподілити на фронт [15,арк.137]. Вже в наказі від 23 червня було офіційно визнано, що здобути амуніцію можна виключно відібравши її у поляків [15,арк.297].

Щоб отримати інше військове майно армія вдавалась до реквізиції. Наказом від 17 червня було оголошено потребу реквізувати усі велосипеди, мотоцикли і їх складові частини та прибори [15,арк.189]. Хорунжому М. Станецькому надано право реквізувати

увесь бензин, що перебував у приватних руках в Тлустім. Як свідчать архівні матеріали в перші дні ним було реквізовано 7 бочок бензину [15,арк.238-240]. Саме нестача бензину часто сповільнювала пересування окремих частин на фронті, що в подальшому часто вирішувало хід бойових дій і переваги тієї чи іншої сторони. Окрім того, потрібно було евакуювати хворих і поранених, довозити амуніцію і доповнення. Тому, в наказі від 10 червня йшла мова про те, що жандармерія мала залучити полонених і цивільне населення до збору ріпаку, з якого мали покрити нестачу нафтопродуктів [16,арк.307-308]. Наказ ч. 75 від 27 червня оголошував здачу цивільним населенням в Стаційні команди усієї гуми і автомобільного майна, у випадку відмови накладався штраф від 10000–100000 грн [16,арк.24].

У наказі від 28 квітня йшла мова про, те що під час відвороту ГА в селах залишилось багато возів і коней, що не були власністю мешканців, тому їх потрібно було повернути до обозної валки Команди Запілля в Озерянах [15,арк.251]. Наказом від 29 червня оголошувалась збір усього майна колишніх військових майстерень або технічних відділів, що потрапили до рук цивільних [16,арк.26].

Незважаючи на всі розпорядження і закони, Галицькій армії не вдалося отримати в достатній кількості необхідного військового майна про що переконливо свідчить наступний наказ від 30 червня про видачу всієї амуніції старшинами і їх чурями до амуніційного референта [13,арк.76], з огляду на повний її брак на фронті. Тому, є очевидною позиція більшості істориків які вважають, що головною причиною котра спонукала галичан перейти Збруч і не чинити гідного опору полякам стала катастрофічна нестача рушничної і гарматної амуніції.

Окрім нестачі амуніції і іншого військового майна ГА відчувала нестачу продовольства і паші для коней і худоби. Щоб здобути необхідне продовольство військо вдалося до реквізицій. Наказом від 17 червня 1919 р. стрільцям нагадувалось, що реквізиції могли проводитись лише в рамках закону, а всі зловживання жорстоко переслідувались і карались. Під час проведення реквізиції вояки мали зважати на інтереси цивільного населення, адже в цей час харчі були надзвичайно дорогими [15,арк.139]. 19 квітня 1919 р. Диктатор ЗоУНР Є. Петрушевич визначив, що реквізувати продовольство можна було виключно викупно-засемним відділам та Команді Запілля. Поодинокі відділи або особи могли реквізувати якщо у них був урядово підтверджений дозвіл [15,арк.84]. Від 17 червня 1919 р. Командою Запілля був виданий закон, що забороняв армії несанкціоноване збирання і косіння конюшини та трави, тому що існувала загроза виникнення катастрофічної нестачі паші в державі [15,арк.62]. Незважаючи на вкрай скрутні запаси продовольства керівництву ГА вдалось дещо підвищити харчову пайку, адже ще 1 червня її було знижено [11,арк.125]. Це підвищення однак не стосувалось хліба. Взагалі, 16 червня керівництвом армії було вирішено встановити для етапних і заплільних формацій розмір пайки хліба, що становив 250 грамів на день [17,арк.20]. Вже 23 червня 1919 р. було вирішено замінити пайку борошна на підвищену пайку м'яса, котру збільшили на 400 гр., і твердої ярини на 100 гр. Таке підвищення пайки м'яса було спричинене великою кількістю худоби на підконтрольній території ЗУНР [15,арк.188].

Диктатор ЗоУНР Є. Петрушевич 29 квітня 1919 р. звернувся до особового складу ГА із закликом до економії через ріст цін і повний брак коштів для закупівлі усього необхідного. Щоб економити хоч якісь державні кошти Диктатор висунув ряд пропозицій. Так, під час реквізицій заготівельні відділи повинні були домовлятися про меншу вартість отриманих продуктів, або війська повинні були бережно поводитись з державним майном під час його транспортування на марші [16,арк.153-154].

Під час Чортківської наступальної операції Галицькій армії дошкуляла зруйнована інфраструктура краю, що сповільнювала комунікацію і належне постачання військових частин. Через брак стрільців на фронті, армія не могла виділяти саперні сотні для відновлювальних робіт в краю. Тому, наказом від 23 червня було оголошено потребу залучення цивільного населення до відновлення доріг, залізниць, мостів і каналів [12,арк.135].

Поряд з наведеними вище проблемами ГА довелося зіштовхнутись з постійною нестачею людського ресурсу на бойовій лінії. Щоб скріпити фронт і стягнути туди якомога більше вояків 10 червня 1919 р. було оголошено заборону усім галицьким

стрільцям переходити Збруч. Окрім того, всі галицькі стрільці, що перебували на території Наддніпрянщини були зобов'язані повернутися до своїх частин. У разі невиконання наказу вони вважалися дезертирами. Також, згідно наказу були скасовані усі раніше надані відпустки старшин і стрільців [12,арк.97]. Вже 15 червня 1919 р. Г. Коссака видав наказ згідно з яким усі старшини, що були придатні до служби на фронті і не знаходилися у бойових формаціях мали з'явитися у старшинській збірній в Ягільниці, а стрільці у найближчих збірних станицях [15,арк.33] для подальшого їх придлення на фронт.

Перші невдачі на протипольському фронті примусили командування ГА стягнути на бойові позиції якомога більше босздатних вояків. В наказі від 20 червня 1919 р. йшла мова про те, щоб усі придатні вояки з запілля (жандармерія, вартові сотні, канцеляристи) були переведені на фронт. Замінити їх мали непридатні до служби або поранені [15,арк.132].

Проблема нестачі старшин на фронті і відсутність вишколів для їх підготовки ще більше загострилась у ГА у другій половині червня 1919 р. Щоб хоч якось виправити ситуацію, 17 червня 1919 р. було видано оповіщення про організацію школи старшин і підстаршин, що мала почати діяти з 25 червня в Тлустім під командою сотника Драгана. Навчання в школі мало тривати від 6 у підстаршин до 12 тижнів у старшин [15,арк.88]. Для цього усі хорунжі писарі, стрільці і підстаршини, що відповідали вимогам і виздоровіли мали відправлятися до згаданої школи [16,арк.13]. Наказом Г. Коссака від 20 червня 1919 р. усі артилерійські коші Стрий, Станіславів, Коломия, Чортків і Золочів зводилися в один вишкіл в Теревовлі під командуванням отамана Лещія [15,арк.125]. 22 червня вийшов новий наказ де було оголошено про придлення до корпусних вишколів усіх чоловіків котрі мали військовоу підготовку. Таким чином, на фронті мали бути тільки вишколені вояки, а у вишколах згодом мали залишитись тільки новобранці [15,арк.131]. Наступним наказом від 25 червня при НКГА засновувався резерв старшин. До нього мали увійти всі старшини з Запілля. Саме звідси повинні були йти доповнення для усієї дієвої армії [16, арк.18]. Однозначно, такі рішення були спричиненні потребою скорочення старшин в запіллі і великою їх браком на фронті.

Керівництво ГА усвідомлювало, що новобранців не можна було одразу висилати на фронт через їхню невідготовленість. Тому, наказом від 23 червня передбачалося формування при трьох галицьких корпусах рухомих вишколів, а на території Запілля створити «Армійський вишкіл», що мав постачати на фронт поповнення для усієї армії [12,арк.148]. Новобранці, що прибували до вишколів часто приходили без належного одягу і взуття, що значно ускладнювало їхню підготовку. Тому, команда вишколу ІІ ГК вимагала від державної жандармерії примушувати новобранців брати власний одяг і взуття [16,арк.92].

Незважаючи на раніше видані накази для покращення становища ГА, ситуація на фронті не змінилася і вона змушена була відступати перед переважаючою польською армією на допомогу якій знову прийшла армія Юзефа Галлера. Тому, військовому керівництву ЗУНР нічого не залишалось як оголосити спочатку 23 червня [15,арк.298], а потім 28 червня накази про загальну мобілізацію усіх чоловіків до 40 р. на усіх звільнених від поляків територіях і направляти їх у корпусні вишколи [12,арк.136]. Ця мобілізація стала останнім шансом зупинити поляків і не відступити за Збруч, що означало б цілковиту втрату Галичини і кінець незалежності ЗУНР.

З мобілізованих вояків впродовж Чортківської офензиви керівництво ГА одразу розпочало творити нові бойові частини. В цей час актуальним для підвищення мобільності і ефективності ГА було створення кавалерії. На формування кавалерійської бригади НКГА вимагала доставити 600 верхових коней з повною амуніцією. Тому, 26 квітня був виданий наказ усім повітовим комісарам доставити усе необхідне [15,арк.252]. Одночасно іншим наказом було проголошено формування окремого пішого стрілецького куреня з буквових добровольців [15,арк.257].

Незважаючи на усю складність ситуації, багато галицьких стрільців не розуміли ваги цивільного населення у українській національній революції 1917–1921 рр. і часто припускались щодо нього різноманітних зловживань. Тому, державне і військово керівництво було змушене боротися з таким не припустимими у військовий час речами. Наказом від 25 червня заборонялося галицьким стрільцям і старшинам, вдаючи з себе

державну жандармерію, грабувати і знущатись над цивільним населенням [12,арк.147]. Серед знайдених архівних документів стали відомі факти про те, що стрільці ГА насильно мобілізували чоловіків. Так, ІХ бригада в Скалатському повіті мобілізувала під погрозою смерті всіх чоловіків до 45 р., а частини І ГК в Гусятинському повіті – усіх чоловіків до 48 років [15,арк.262]. Тому, можна піддати критиці твердження дослідників історії ГА про те, що під час Чортківської офензиви на добровільних засадах, з почуття високого патріотизму до армії зголосилися близько 90 тис. чоловіків. Окрім того, наприкінці червня галицькі вояки насильно мобілізували євреїв у ряди ГА [15,арк.222;16,арк.29], що в свою чергу суперечило закону згідно якого не українці мали служити в українській армії на добровільних засадах.

На жаль, не вдалося документально підтвердити, чи військово керівництво ГА карало вояків, що провадили насильно мобілізацію, проте відомо, що дезертирство з армії жорстко каралося і переслідувалося. Так, 17 червня було розстріляно 1 підстаршину і декількох стрільців з ІІІ-го куреня 24 піхотного полку ім. Гетьмана Петра Дорошенка за те, що підстаршина намовив до дезертирства вояків ще під час травневого відступу, а ті піддалися на неї [6,с.15].

До поразки ГА в українсько-польській війні долучилася й нестача перев'язочних засобів, що спричинило високу смертність серед вояків, брак необхідної кількості автомобілів, відсутність нормального залізничного сполучення, що дозволило б своєчасне транспортування військових частин І ГК під Бережани, де з обрахунку О. Грекова галицькі війська мали розбити 20 польських куренів і захопити 2 млн. набоїв, котрі б дозволили провадити активні бойові дії і залучити нові резерви для доукомплектування армії [2,с.5].

Таким чином, проведена широкомасштабна реорганізація ГА, на жаль, не змогла врятувати галичан від поразки і переходу її за Збруч, на терени Наддніпрянської України оскільки проводилася в надзвичайно несприятливих для цього умовах. Проте внаслідок цієї реорганізації командування ГА досягло найвищих успіхів у військовому будівництві, й спромоглося провести блискучу з точки зору військового мистецтва Чортківську наступальну операцію.

Список використаних джерел

1. Завальнюк О., Олійник С. Українська Галицька армія на Поділлі. / О. Завальнюк, С. Олійник. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 148 с.
2. Ключенко О. Генералітет УГА / О. Ключенко. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – ч. 10.
3. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919. / А. Крезуб. – Нью-Йорк, 1966. – 165 с.
4. Кузьма О. Обозництво / О. Кузьма. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – ч. 7 – 8.
5. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998.
6. Нарис історії ІІІ-го курення 24-го піхотного полку ім. Гетьмана Петра Дорошенка // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – ч. 11.
7. Панас Н. Олександр Петрович Греков: аналіз військово-політичної діяльності в Українській Галицькій армії / Н. Панас. // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. – Львів, 2010. – С. 303.
8. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. / О. Станімір. – Торонто, 1966. – 192 с.
9. Тинченко Я. Чисельність галицьких і польських військ під час боротьби за Східну Галичину (листопад 1918 року – червень 1919 року) / Я. Тинченко. // Цитаделя. Львівський мілітарний альманах. – Львів, 2009. – ч. 1.
10. Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917 – 1921 рр. – Львів, 2009.
11. ЦДАВО. – Ф. 1073. – Оп. 1. – Спр. 2 (Державний Секретаріат Військових Справ м. Тернопіль).
12. Там само. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 1 (Накази Начальної Команди Галицької армії).
13. Там само. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 3 (Накази штабу Начальної Команди Галицької армії).
14. Там само. – Ф. 2188. – Оп. 3. – Спр. 4 (Прикази войскам Галицкой армии).
15. Там само. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1 (Листування з НКГА та накази по армії про організацію 4-го та 5-го корпусів, про покращення роботи штабів, призначення на службу, звернення

делегатії політичних, просвітних та економічних організацій Дрогобицького повіту про звільнення повіту від реквізицій та ін.).

16. Там само. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 2 (Листування з НКГА, накази по армії про виділення коштів для потреб армії, призначення на службу, військову мобілізацію старшин, відношення війська до цивільного населення, військові дії армії та ін.).

17. Там само. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 2 (Копія тимчасового закону про утворення війська УНР, листування з Військовим міністерством про призначення пенсій, видання платні урядовцям, авізовки, рахунки і інші касові документи).

18. ЦДНА у м. Львові. – Ф. 749. – Оп. 1. – Спр. 22.

19. Там само. – Ф. 749. – Оп. 1. – Спр. 29.

20. Шанковський Л. Українська Галицька армія: Воєнно-історична студія. / Л. Шанковський. – Вінніпег, 1974. – 396 с.

21. Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 роках. // С. Ярославин. – Філадельфія, 1956. – 184 с.

Рутар В.Є. Реорганизация Галицкой армии во время Чертковской наступательной операции в июне 1919 г.

На основе новых архивных материалов прослеживается реорганизация Галицкой армии и ее тыловых структур во время Чертковской наступательной операции в июне 1919 г., роль и место населения в снабжении военного имущества.

Ключевые слова: Галицкая армия, ЗУНР, мобилизация, гражданское население.

Rutar, V.E. Reorganization of the Galician army during Chertkovskoy of offensive operation in June, 1919

On the basis of the new archived materials reorganization of the Galician army and its rearward structures is traced during Chertkovskoy of offensive operation in June, 1919, role and place of population in the supply of munition.

Key words: Galician army, ZUNR, mobilization, civil population.

УДК 94 (477) «1922»

Литвин Н.М.

Вислання професури 1922 р. як один із методів ідеологічної боротьби проти наукової інтелігенції України

Розкрито процес вислання професури, як один із факторів ідеологічного тиску партійно-радянського керівництва на наукову інтелігенцію України.

Ключові слова: інтелігенція, репресивно-каральні органи, політичні репресії, ідеологічне обґрунтування.

З перемогою радянської влади українська інтелігенція опинилася в складному становищі. Вона була своєрідним барометром реакції суспільства на широкомасштабний експеримент, до якого, утвердившись при владі, з несамовитою заповзатливістю приступили більшовики. Наукова інтелігенція, більше ніж будь-яка інша соціальна верства населення, була на вістрі вимог інтелектуальної свободи, як в сфері науки, так і в суспільно-політичному житті. За своєю суттю інтелігенція, наукова зокрема, сповідувала загальнодемократичні принципи, прагнула до свободи слова, самостійно формувала і висловлювала думки, була вільна у своїх переконаннях. Більшовицька влада намагалася використати потужний творчий заряд наукової інтелігенції у цілях утвердження нового ладу. Практика соціалістичного будівництва, яка була нав'язана суспільству більшовицькою партією, явно суперечила природі життєдіяльності інтелігенції. Влада не допускала будь-якого інакомислення та не покори, саме тому більш активно настроєні проти радянської влади інтелігенти опинилися під пильним наглядом репресивно-каральних органів, які використали такий ефективний інструмент боротьби, як вислання за межі країни.

Вивчення політичних репресій в радянській Україні в 1920–1930-х роках із залученням широкого кола джерел набирає розмаху у 1990-ті роки. Великий внесок у дослідження цієї проблематики зробили Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Даниленко, С. Білоконь, В. Ченцов, Р. Подкур. Базуючись на архівних документах і матеріалах ЦК КП(б)У та спецслужб, що десятиріччями були недоступні для науковців, автори аналізують складні процеси в суспільно-політичному житті України 1920–1930-х років, але не достатньо розкривають ідеологічні моменти політики терору. Заходи партійного керівництва щодо приборкання наукової інтелігенції шляхом вислання закордон діячів російської та української науки і культури розглянув В. Гусєв.

Певною мірою вивчення проблеми політичних репресій 1920–1930-х років стимулювали наукові конференції. Їх матеріали розкривають різноманітні аспекти проблеми політики репресій щодо наукової інтелігенції радянської України. Окремі фрагменти ідеологічних аспектів політичних репресій проти наукової інтелігенції знайшли відображення в документальних і документально-аналітичних збірниках та на сторінках наукового і документального журналу «З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ».

Основу джерельної бази дослідження склали архівні документи і матеріали. Документи вищих партійних органів дозволяють прослідкувати політику партії щодо інтелігенції України в цілому та, зокрема, ставлення партійних лідерів до представників наукової інтелігенції. Протоколи політбюро ЦК КП(б)У розкривають механізми прийняття й застосування на практиці цілого ряду нормативних актів, пов'язаних з висланням професури.

Мета статті полягає у вивченні репресивної діяльності комуністичних лідерів в 1920-х роках, аналізі форм та методів ідеологічної роботи партійно-радянських органів, націлених на проведення компанії по висланню наукової інтелігенції України.

Тоталітарний режим, який був встановлений більшовиками, контролював усі сфери життя суспільства. Він суворо диктував усім, і кожному зокрема, як потрібно жити, мислити, вести себе. Режим вимагав від народу постійної відданості і підтримки, відкидав будь-які прояви інакомислення. Формування суспільної ідеології страху було чи не найвідповідальнішою ділянкою в роботі радянських і партійних органів. Придуманий і поширений більшовиками ярлик «ворог народу» з кожним роком існування радянської влади набував усе більшої конкретизації.

Із самого початку формування тоталітарного режиму партійно-радянські органи взяли курс на боротьбу проти реальної чи ймовірної, з їх точки зору, опозиції зі сторони наукової інтелігенції. Дороговказом для них були неодноразові твердження В. Леніна про контрреволюційну роль інтелігенції в державі переміщеного пролетаріату. 6 лютого 1920 року у своїй промові на IV конференції губернських надзвичайних комісій Ленін відзначав: «Ми до і після Жовтневої революції стояли на тій точці зору, що народження нового ладу неможливе без революційного насильства, що всякі скарги і нарікання, які ми чуємо від безпартійної дрібнобуржуазної інтелігенції, являють собою тільки реакцію... Історія показала, що без революційного насильства неможливо досягти перемоги. Без революційного насильства, спрямованого на безпосередніх ворогів робітників і селян, неможливо зламати опір цих експлуататорів» [1, с.112–113]. Отже, до безпосередніх ворогів робітників і селян була зарахована в першу чергу «дрібнобуржуазна інтелігенція». Відповідно, диктатура пролетаріату, яка поступово трансформувалася в диктатуру комуністичної партії, первісно передбачала насильство щодо інтелігенції, як одного з основних засобів досягнення політичних і економічних цілей. Ленін на це вказував неодноразово, а саме, що: «... наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену ніякими законами, ніякими абсолютними правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається» [2, с.364]. Тобто, він підводив теоретичну базу під терор, допускав можливість і необхідність репресивних форм примусу однієї частини населення (пролетаріату) над іншою, зокрема, над інтелігенцією. Вождь більшовиків фактично визнавав, що пригноблені за царизму пролетаріат і селянство мають право на насильство щодо колишніх експлуататорів. Очевидно, що такими «гнобителями» виступали і представники інтелігенції.

Партійні лідери активно закликали провести жовтневу революцію в усіх старих «буржуазних школах», а саме: «необхідно було знищити абсолютно всі надбудовані, а не намагатися обновлювати і відновлювати. Нашим школам необхідні не реформи, а пролетарська революція. Нова школа повинна мати нових пролетарських вихованців, необхідно покінути зараз же з кадрами слухачів і професури, які залишилися нам в спадщину від старого режиму» [3, с.1]. Таким чином, для компартійного керівництва недостатньо було просто переглянути склад професури, основне завдання полягало в фізичному знищенні старої наукової еліти.

Людей розумової праці критикували за так звану «дрібнобуржуазну ідеологію», яку вони начебто намагалися нав'язати масам. Саме ця більшовицька ідея послужила обґрунтуванням та причиною переслідування радянською владою багатьох науковців. «Цілим фронтом постало для нас питання боротьби проти буржуазної ідеології, – наголошував у 1922 році партійний діяч України Д. Лебідь, – шляхи визначено, потрібні засоби і практика для того, щоб зменшити розкладаючий вплив гнилої буржуазної культури, що намагається зараз, спираючись на НЕП, знову облупувати психологію робітників і селян. На цьому фронті партія повинна поглибити розмах роботи, як з живими провідниками ворожої нам ідеології, так і з неживими; антирадянські партії, різні ліберальні вчені та інтелігенція мають бути поставлені на таку відстань від робітників і селян, з якої вони могли б робити тільки те, що їм наказує влада» [4, с.40].

З метою боротьби проти буржуазної ідеології в вузах у 1922 року за рішенням ЦК КП(б)У була створена комісія по боротьбі з дрібнобуржуазною ідеологією [5, арк.154]. Створення цієї комісії привело до вкрай негативних наслідків. Переслідування наукової інтелігенції набрало обертів, її звільняли з посад та вислали за кордон. «Разом з тим не можна відмовитися від застосування репресій, – наголошувалося у резолюції по докладу тов. Зінов'єва за 1922 рік, – по відношенню до політиканствуючих верхівки безпартійної, буржуазно-демократичної інтелігенції, яка в своїх контрреволюційних цілях зловживає корінними інтересами цілих корпорацій, і для яких дійсні інтереси

науки, техніки, педагогіки, кооперації... є тільки пустим словом, політичним прикриттям» [6, с.1].

У боротьбі з інтелігенцією партійно-радянські органи широко застосовували чистки вузів. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 5 січня 1922 року розглядалося питання про чистку вузів, де зазначалося: «Запропонувати Наркомосу (Наркомат освіти) провести чистку вузів керуючись наступними положеннями:

а). При перевірці керуватися класовим принципом (тобто, велике значення мало соціальне походження тієї чи іншої людини).

б). Видалити із вузів політично-ворожий і антирадянський елемент, а також спекулюючих, які є баластом в розумінні науковому.

в). Кампанія чистки проводиться Наркомосом і його органами на місцях під безпосереднім контролем партії.

г). Губкомі затверджують склад перевіряючих комісій, а також порядок і план перевірки в залежності від місцевих умов» [7, арк.1–13в]. У лютому-березні 1922 року вузівська професура висловила свій протест проти нового «Положення про вузи», згідно з яким відмінялася автономія вищої школи і запроваджувалися посади політкомісарів, які відповідали за стан навчального процесу, а фактично стежили за викладачами і студентами. В результаті незгоди з положенням, застрайкували професори Києва, Одеси, Кам'янець-Подільського. Як зазначили дослідники Д. Архієрейський та В. Ченцов: «В.І. Ленін одразу рекомендував своїм українським колегам звільнити 20-40 професорів обов'язково. Обміркувати і ударити міцно» [8, с.27].

Влада розглядала вищі навчальні заклади, як розсадники вільнодумства і національно-визвольних ідей. Вона активно давала накази Наркомосу та органам ДПУ на вилучення із інститутів найбільш реакційних і монархічних елементів професури. Однією з перших потрапила в поле зору органів ДПУ Всеукраїнська академія наук (ВУАН), створена за указом гетьмана П. Скоропадського 14 листопада 1918 року. І це не випадково. ВУАН вже на перших етапах своєї діяльності стала центром духовного життя. Також, певна частина контингенту вчених, які працювали у ВУАН, у свій час активно співробітничали з урядами Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Відповідно, ці факти не могли не викликати занепокоєння вищого політичного керівництва України. Поступово і послідовно вироблявся план «радянзації» ВУАН, який ґрунтувався на витісненні з академії представників української інтелігенції. Одними з перших жертв нової кадрової політики стали Ф.І. Міщенко та К.В. Харламович, позбавлені звань академіків лише за те, що вони були професорами духовних академій [9, с.16].

Побоюючись незалежних національних поглядів наукової інтелігенції, які стали політичною силою в трактуванні державотворчих процесів в Україні, радянська влада «потурбувалася» про вислання представників української інтелігенції за кордон.

Ініціатором вислання так званих «кримінальних елементів» до яких, до речі, відносилася професура вищих навчальних закладів, був не хто інший, як голова Раднаркомом Радянської Росії В.І. Ленін. У своєму таємному листі 19 травня 1922 року він інструктував голову ВНК (Всеросійський надзвичайний комітет) Ф. Дзержинського: «Т. Дзержинський! До питання про висилку за кордон письменників і професорів, що допомагають контрреволюції. Треба це підготувати старанніше. Без підготовки ми наробиємо дурницю. Прошу обговорити такі заходи підготовки... Зібрати систематичні відомості про політичний стан та літературну діяльність професорів і письменників. Доручити це тямущій, освіченій і акуратній людині в ДПУ (Державне партійне управління)» [10, с.540].

Під керівництвом органів ДПУ РСФРП списки кандидатів на вислання склалися і в Україні. Цей процес в республіці мав свою специфіку. Необхідно відзначити, що перші симптоми щодо можливої висилки представників української інтелігенції за межі країни спостерігається вже в постанові політбюро ЦК КП(б)У від 23 червня 1922 року, де вказувалося:

«а). Доручити Наркомосу України послідовно проводити прийняти ними порядок щодо особистої відповідальності ректорів і деканів разом з політкомітетами за роботу Інститутів і факультетів.

б). Запропонувати Південному бюро ВЦСПС дати по професійній лінії тверду директиву про контроль за діяльністю секцій наукових працівників при Союзі

працівників Просвіти, в особливості в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Кам'янці-Подільському.

в). Запропонувати Губкомам надавати максимальну політичну підтримку ректорам-комуністам і політ комісарам вузів в їх роботі по управлінню Вищою школою.

г). Запропонувати Наркомосу здійснити планове перекидання тих професорів, які найбільше вносять розлад в академічне життя.

д). Запропонувати Губкомам слідкувати за міськими... і іншими органами, щоб вони в ніякому разі не перешкоджали цьому перекиданню, яке повинне проводитися з максимальною твердістю.

е). Запропонувати Наркомосу і ДПУ застосовувати в якості однієї з репресивних мір проти активістських елементів професури, вислання за межі Федерації.

е). Запропонувати Наркомосу звернути особливу увагу на Кам'янець-Подільський університет і прийняти до оновлення його викладацький склад» [11, арк.98]. Отже, в згаданій постанові йшлося в першу чергу про професорсько-викладацький склад, який мали вислати, та підкреслювалася необхідність пильного стеження за Кам'янець-Подільським університетом. Більшовики добре пам'ятали, що цей університет був створений ще у 1918 році при підтримці гетьмана П. Скоропадського, і в ньому могла бути найбільш опозиційно настроєна проти радянської влади професура. Таким чином, на основі прийнятого рішення розгорнулася бурхлива діяльність по визначенню конкретних кандидатів на вислання.

Ідеологічним обґрунтуванням необхідності вислання певних кандидатів професури послужив лист від ЦК КП(б)У до секретарів губкомів 1922 року в якому зазначалося: «ЦК дав директиву провести арешти і намітити на вислання тих професорів і інших представників інтелігенції, які явно чи таємно починають протягувати свої зміновіховські ідеї в практику культурної роботи вищої школи і в інші організації. Із намічених 70 чоловік професорів і декілька лікарів, більшість з них є завзятими ідеологами буржуазії, минулими членами кадетської партії, які намагаються в якості нової фразеології проповідувати старі кадетські лозунги і їм в деякій мірі це вдавалося. Частина студентства була на їх стороні. Але в цьому питанні були зроблені помилки. Деякі з заарештованих були жертвами зведень особистих рахунків, але більшість із злісних не арештовувалися тому, що ДПУ не мало на них відомостей. Тому ЦК запропонував ще раз переглянути списки професури, поповнюючи їх перехованими» [12, арк.125].

Причина вислання полягала в тому, що партійці боялися «буржуазних ідей» професорів, які могли бути прийняті і визнані багатьма студентами. А це заважало компартійному керівництву, які намагалися насаджувати свою революційну ідеологію у вищих навчальних закладах. Влада зробила наголос на політичне минуле багатьох відомих діячів науки, забуваючи про те, що більшість з них вже давно відійшли від політичної діяльності і займалися в основному науковою роботою. Приклади як підбиралися відомості на професорів для їх майбутнього вислання за кордон наводять в своїй роботі В. Гусєв: «Красуський І.А., ректор ХТІ (Харківський технологічний інститут). В минулому колишній статський радник, особа відома не тільки Харкову, але й всій Росії, колишній член кадетської групи і член правління національного центру... Має великий вплив в Держплані і вважається незалежним вченим і верховодом в Українській раді народного господарства. Своїми активними контрреволюційними діями Красуський згубно впливає на всю професуру і студентство. Як тип шкідливий, Красуський повинен бути прибраний, так як подальше перебування його в Інституті, і взагалі на Україні таїть в собі наслідки» [13, с.123].

Зазначимо, що відстеження політичних процесів в середовищі інтелігенції, студентства та збирання інформації на них здійснювалося, як правило, двома шляхами – легальним і конспіративним. Легальний спосіб полягав у відкритому нагляді за об'єктом уваги спецслужб, наприклад, в опитуванні ректорів чи деканів певних вузів, а також нагляд політ комісарів за роботою професури. Конспіративний метод ґрунтувався на вербуванні інформаторів з числа тієї ж інтелігенції, які давали брехливі свідчення на своїх колегах, щоб вижити в тих умовах [14, с.48]. Органами ДПУ велася інформаційно-аналітична робота, яка була покликана з'ясувати настрій української наукової інтелігенції, її ставлення до радянської влади.

На 3 серпня 1922 року український список вчених був остаточно підготовлений. З 77 включених до нього осіб 47 були працівниками вищої школи, з яких 32 професори, 15 медиків та інші. Географія представництва була досить широкою. Це були вчені з Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця-Подільського. Під списком схваленим ЦК КП(б)У та ВЦВК Рад України, стояли підписи Г. Петровського. (голова ВУЦВК), Х. Чаковського (голова Ради народних комісарів в українській республіці), В. Манцева (голова ДПУ) [15, с.120].

9 серпня 1922 року список антирадянської інтелігенції, складений ДПУ України, розглянула і затвердила спеціальна комісія ЦК РКП(б), але саме вислання затягувалося. Цьому були об'єктивні причини. По-перше, у дещо двозначному становищі опинилося вище політичне керівництво і уряд України. Розпочата ними гра, спрямована на загравання з українською еміграцією йшла врозріз з каральною акцією проти представників наукової і творчої інтелігенції. По-друге, виїзд за кордон колишніх державних діячів, відомих вчених, культурних діячів, на думку владних структур, міг лише зміцнити українську еміграцію. Саме тому, партійно-державне керівництво України було змушене маневрувати між жорстким тиском РКП(б) і тією політичною ситуацією, яка склалася в республіці.

З цією метою, вище політичне керівництво неодноразово переглядало списки кандидатів на вислання, вилучало з нього тих людей, які були небажані для виїзду, бо могли в еміграції протидіяти радянській владі ще сильніше. Так, 18 жовтня 1922 року, політбюро ЦК КП(б)У вислухавши думку голови ДПУ УСРР В.А. Балицького, взяло до відома, що В.Чехівський не буде висилатися з України, а С. Єфремов буде направлений до Москви у розпорядження Наркомосу РСФРР [16, арк.80]. Іншою своєю постановою вище політичне керівництво визнало за можливе, взявши до уваги заяви професорів Трефільєва, Валяшко, Кураєвої, Гаєвського та Коршуна, зваживши на «їх лояльне ставлення до радянської влади» залишити в Україні. Політбюро ЦК КП(б)У вважало, що «професори Марченко і Алова не повинні висилатися за кордон, а тільки за межі УСРР... По відношенню до професора Подільського, обмежитися переміщенням його з Поділля в м. Харків, Жуковського залишити в Харкові. По відношенню до інших, залишити попереднє рішення Комісії в силі» [17, арк.3].

Отже, подібні пом'якшення стосувалися далеко не всіх кандидатів на вислання, багато з них було вислано. Окрім того, сама процедура вислання професури вважалася правильною і необхідною. Про це неодноразово вказувалося у пресі: «Ми (комуністи) вибрали гуманний засіб – висилку за кордон. Звичайно – це найгуманніший засіб. Це повідомлення, що ми робимо має велику вагу. Справа йде не тільки про те, що висилається 20-30 чоловік. Ця подія має велику принципову вагу», – підкреслювалося в газеті «Вісті ВУЦВК» за 1922 рік [18, с.2–3].

Таким чином, кадри науковців, вихованці дореволюційної вищої школи стояли на заваді планам партійно-радянського керівництва щодо встановлення ідеологічного і політичного контролю над українським суспільством. Необхідно було змусити вчених підкоритися, мовчати, відсунути їх від активної наукової діяльності. На перших порах, лідери комуністичної партії вдалися до методів переконання інтелігенції щодо співробітництва з партією. Однак, за визначенням більшовиків, «праві кола» наукової інтелігенції не йшли на співробітництво з владою і стояли на своїх «націоналістичних» позиціях. Фальшиві звинувачення в «буржуазному націоналізмі» стали причиною переслідування і вислання наукової інтелігенції радянською владою. Проведенням таких репресивних заходів партійно-радянська влада намагалася знайти винних у провалі своїх утопічних планів соціалістичного будівництва та в наростанні кризових явищ у соціально-економічній сфері.

Список використаних джерел

1. Ленін В. Промова на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. // Повне зібрання творів. – К.: Держполітвидав України, 1974. – Т. 40. – С. 112 – 113.
2. Ленін В. До історії питання про диктатуру (Замітка) // Повне зібрання творів. – К.: Держполітвидав України, 1974. – Т.41. – С.364 – 365.
3. А тепер нужно взятись за школу // Коммунист. – 1921. – 12 января.

4. Лебедь Д. Украинская организация КП(б)У к 5-й годовщине // Известия ЦК КП(б)У. – 1922. – №10 – 11. – С. 40 – 45.
5. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Од.зб.1453.
6. Резолюция по докладу тов. Зиновьева об антисоветских партиях и течениях // Коммунист. – 1922. – 13 августа.
7. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Од.зб.40.
8. Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. і погляд на проблему кризис архівні джерела // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2000. - №2/4. – С. 3 – 55.
9. Полонська-Василенко Н. Исторична наука в Україні за советської доби та доля істориків. Збірник на пошану українських вчених, знищених більшовицькою Москвою. – Париж – Чикаго, 1962. – 351 с.
10. Ленин В. и ВЧК. Сборник документов (1917 – 1922). – М.: Политиздат, 1975. – 679 с.
11. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Од.зб. 29.
12. Там само. – Ф.1., Оп. 20. – Од.зб. 992. – Арк.125 – 127.
13. Гусев В. Застосувати, як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі Федерації // Віче. – 1994. - №10. – С. 120 – 125.
14. Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб. – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.
15. Гусев В. Про депортацію групи української інтелігенції за кордон у 1922 р. // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки: Матеріали міжнародної наукової конференції (15-16 вересня 1994 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 180 – 182.
16. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Од.зб. 30.
17. Там само. – Ф.1. – Оп. 20. – Од.зб. 40.
18. Про антирадянські течії. (Стенографічний звіт промови т. Зинов'єва на засіданні Петроградської ради) // Вісті ВЦВК. – 1922. – 13 вересня.

Литвин Н.Н. Выселение профессуры 1922 г. как один из методов идеологической борьбы против научной интеллигенции Украины

Раскрыт процесс выселения профессуры, как один из факторов идеологического давления партийного руководства на научную интеллигенцию Украины.

Ключевые слова: интеллигенция, репрессивно-карательные органы, политические репрессии, идеологическое обоснование.

Lytvyn, N.M. The expulsion of professors in 1922 year that one of the ideological method of fight with science intelligentsia of Ukraine

This article tells about process of the professor's eviction as one of the ideological factor of the fight party leadership with the science intelligentsia of Ukraine.

Key words: intelligentsia, repressive and punitive organs, political repressions, ideological arguments.

УДК 334.735 «1920»477

Коваль А.В.

Роль українських кооперативних організацій у відновленні та розвитку зовнішньої торгівлі в 1920-х років Української РСР

Досліджується участь українських кооперативних центрів у зовнішній торгівлі 1920-х років Української РСР. Проаналізовано причини та наслідки участі української кооперації у зовнішній торгівлі.

Ключові слова: Кооператив, зовнішня торгівля, імпорт, експорт, Вукопспілка.

В теперішніх час, коли Україна взяла курс на євро інтеграцію, вступ у різні світові економічні союзи та зайняти в них достойну нішу. Цей обов'язок покладається на різні торгово-виробничі організації та об'єднання. Також, це стосується і системи української кооперації, яка має чималий досвід зовнішньоекономічної діяльності. У цьому контексті повчальною сторінкою є налагодження вітчизняними кооператорами торговельних зв'язків у період реформ та розвитку, спричинених переходом до нової економічної політики. Історичний досвід свідчить, що протягом 20-х років ХХ ст. кооперативні організації України змогли посісти вагоме місце в європейській торгівлі, в першу чергу – Вукопспілка, Українбанк та Сільський Господар.

Певний матеріал про діяльність українських кооперативних організацій РСФРР та УСРР міститься в архівних фондах ЦДАВО України, в публікаціях, що вийшли в 1920-ті на початку 1930-х років. Переважно це були брошури та статті, написані працівниками кооперації та економістами на основі статистичних збірників та звітів. Одна із перших праць належить Е. Варьяшу [1]. З партійно-класових позицій розглядали міжнародну діяльність центральних кооперативних товариств України відомі популяризатори кооперативного руху С. Зарудний [2] і В. Целларіус [3]. Серед дослідників 60–80-х років ХХ ст., які займалися дослідженням діяльності української кооперації в міжнародному плані, слід назвати, К.І. Вахитова, О.Пріцака, І.Витановича та ін. Серед сучасних учених наукову цінність мають розвідки М.А.Журби, присвячені міжнародним зв'язкам споживчої та сільськогосподарської кооперації в роки непу [4-5], Т.В.Оніпко зовнішньоекономічна діяльність споживчої кооперації України в період непу[6].

Зробити об'єктивну оцінку, проблемам зовнішньоекономічної діяльності українських кооперативних товариств в період непу до цього часу не було предметом фундаментального дослідження ні вітчизняними істориками, ні економістами. Метою статті є спроба окреслити масштаб зовнішньоекономічної діяльності Вукопспілки, Українбанку та Сільського Господаря в період непу. Неупереджене вивчення набутого зовнішньоекономічного досвіду української кооперації в минулому, на нашу думку, має стати прикладом її досягнень у нинішніх міжнародних експортно-імпортних операціях.

На початку 1920-х років, коли відбудова суспільно-економічного життя України вимагала термінового виходу на європейський та світовий ринки для налагодження експортно-імпортних операцій, які дали б змогу закупити товари та обладнання для відновлення промисловості. Перехід до непу загострив проблему створення закордонного представництва української кооперації, адже більшовики поставили завдання перед кооперативами налагодження експортно-імпортних операцій. У перші роки непу встановити торговельні контакти із Заходом для споживчої кооперації України було непросто, оскільки Міжнародний Кооперативний Альянс (МКА) спочатку не визнавав українські кооперативи, хоча ще в січні 1920 року кооператори України надіслали заяву до МКА про те, що українська кооперація має законне право на пред-

ствництво в цій організації [7,ар.38–39]. Однією з причин не визнання МКА, було те, що в Європі діяли представники старих довоєнних кооперативних союзів, але після зняття економічної блокади Антантою вони змушені припинити свою діяльність. Також закордонні кооперативні організації та приватні фірми погоджувалися тільки з кооперативними організаціями через те, що вони мали високий рівень довіри, який заробили в дореволюційний час.

Перед тим як проводити будь-які переговори, кооперативні організації змушені були узгоджувати усі свої дії з державними установами, які часто через бюрократію гальмували процес укладання експортно-імпортних угод.

Представники Вукопспілки проводили переговори з представниками МКА в Парижі та Берліні, а також надсилали своїх представників до Лондона, які повинні були задекларувати її бажання брати участь у засіданнях і конференціях на правах рівноправного члена. Нарешті, після тривалих спроб, у січні 1923 р. на засіданні виконкому МКА, яке відбулося у Генті, Вукопспілку було прийнято до складу цієї організації [8,с.24]. Завдяки наполегливій діяльності Вукопспілки вдалося встановити зв'язки з міжнародним кооперативним рухом і стати членом МКА.

Після переходу до непу Вукопспілком разом із Українбанком розпочали відроджувати експортно-імпортні операції. Українські кооператори підтримували контакти з кооператорами та підприємцями ряду європейських країн, американськими колегами. На початку 1921 року українські кооператори почали здійснювати вивіз експортних товарів і сировини, хоча через неврожай вивіз був нестабільним і формувався за рахунок старих запасів кооперативних організацій. Тоді Вукопспілка вивозила не тільки таку сировину, як шкіра, кишки, але й намагалася збути за кордон деякі запаси старого паркету, що був на власних лісозаготівлях. Для здійснення торговельних операцій ВУКС організувала власне представництво в Празі, до якого з Харкова декілька разів виїжджала делегація українських кооператорів. У лютому 1921 року правління ВУКС домовилося про торговельні зв'язки з румунськими кооператорами, які зобов'язувалися реалізувати українські товари на європейських ринках [9,арк.28,70]. 21 січня 1922 року Вукопспілка заключила договір з оптово-закупівельним союзом Чехословацької кооперації, за яким Чеська кооперація давала посівний матеріал, дубильний екстракт та інше. ВУКС зобов'язувалося вивести за ці товари: пеньки 4000 пуд, шерсті різної 8000 пуд, хмелю 1000 пуд, шкіри 2000 пуд, щетини 5000 пуд, волосося різного 2000 пуд, пух-перо 2000 пуд, роги 1000 пуд, старих галошів 2000 пуд, кишки та пузири 1000 пуд, шкурки-заячі 500 пуд, смужок 1000 пуд, овчин 1000 пуд. [10,арк.16.] У 1921 році ВУКС отримала від держави для розвитку своїх експортно-імпортних операцій кредит експортної сировини на суму 100 тис. крб. золотом [6,с.42]. У листопаді 1921 року вийшла постанова ВУЦВК та Української Економічної Ради (УЕР) «Про державну заготівлю сировини», в якій зазначалось, що Українська Економічна Рада та Наркомзовнішторг повинні здійснювати експортні заготівлі переважно через ВУКС і місцеві губ споживспілки [11,с.844].

Підйом сільського господарства в 1922 році вимагав змін політики експорту та переходу на шлях поступового залучення до зовнішньої торгівлі основних галузей сільського господарства. У січні 1922 року правління ВУКС почало переговори з державними органами влади про надання кооперації ширших прав на заготівлю і збут експортної сировини. Вукопспілка змогла повніше задовольняти потреби селянських господарств у реманенті, дрібних кустарів – у сировині, яку можна було придбати лише за кордоном. Реалізуючи сільськогосподарські продукти, кооперація закупляла у зарубіжних кооператорів предмети першої необхідності: мануфактуру, галантерею, взуття, залізо, цвяхи тощо [12,арк.3]. У березні 1922 року Українська Економічна Рада прийняла постанову про експортно-імпортну діяльність Вукопспілки, згідно з якою торговельні операції за кордоном ВУКС могла проводити через апарат Народного комісаріату зовнішньої торгівлі (НКЗТ) УСРР за рахунок комісійних [13,с.214–215].

Щоб розширити експортно-імпортну діяльність, Вукопспілці потрібно було забезпечити наявність якісної сировини для виробництва товарів кустарного промислу. Спочатку для цього на засіданні президії правління Вукопспілки у березні 1922 року було прийняте рішення надати експортно-імпортному відділу 1 млн. крб. з метою приведення в задовільний стан експортної сировини. У другій половині 1922 року

українські кооператори вивозили за кордон олію, шкіри, пух, мінеральні добрива, соду, вапно, купорос, кислоти тощо.

На виручені кошти Вукопспілка закупляла товари для задоволення потреб селян, зокрема пайовиків. Та оскільки зароблених грошей у Вукопспілці було недостатньо, остання домовлялась із зарубіжними кооператорами про кредити. Наприклад, перша торгова угода Кооукри було виконання замовлення 1 000 тонн суперфосфату для Сільського Господаря на суму 64 тис. швед. крон в кредит на 6 місяців під 6% річних[15,арк.199]. Вукопспілка отримала пропозицію німецьких кооператорів, які на умові шестимісячного кредиту продали ВУКС 10 тис. плугів, а також партію пилок та сокир [14].

Весною 1923 року експортно-імпортні операції української кооперації через стабілізацію економічного життя в Україні почали розвиватися значно краще. Цьому сприяв ряд прийнятих рішень керівництвом республіки, якими споживча кооперація отримувала додаткові пільги та спеціальні залізничні тарифи для експорту вантажів за кордон. У 1923 році Вукопспілка розпочала вивезення хліба за кордон, яка на той час була основною статтею експорту України. Проте перешкодою на шляху самостійних експортно-імпортних операцій і вивозу на закордонні ринки збіжжя були не визначені до кінця взаємовідносини Вукопспілки з державними структурами СРСР[15,арк.81,85-86].

Відкривши в Берліні представництво Укркооп, Вукопспілка та Українбанк (роль якого – виділення кредитів) активізували вивіз збіжжя за кордон. Близько 1 тис. кооперативних товариств займалися хлібозаготівлями для експорту. Протягом 1923 року українські кооперативи вивезли за кордон 13 млн. пудів хліба. Адже, це мало важливе значення для відбудови народного господарства України, а саме відновлення хлібного експорту. У 1924 році Вукопспілка заготовила для експорту. Понад 100 млн. пудів хліба це становило 50% від загальносоюзного плану.

З весни 1923 року почався масовий вивіз Вукопспілкою яєць за кордон, адже це була досить велика експортна стаття довоєнної Росії в рік вона вивозила яєць на суму 80 млн. крб. золотом з яких 80% припадало на Англію. Україна щорічно вивозила 5100 вагонів яєць на суму 25 млн. крб. золотом. Першими ринками збуту яєць для української кооперації стали Данціг та Рига. За період з січня до серпня 1924 року Вукопспілка експортувала за кордон 214 вагонів яєць. Потрібно зазначити, що головним споживачем являвся Берлінський ринок якого задовольняли малі розміри яєць. ВУКС провела активну заготівлю на експорт живої та бітої птиці, продукції тваринництва. З метою сприяння експорту м'яса, птиці та яєць у 1924 році був створений у складі Вукопспілки спеціальний орган Кооптах. Він у своєму розпорядженні мав 120 складів для яєць, 12 птахокомбінатів, зразкову птахоферму, дві селекційні станції та зоотехнічну ветеринарну лабораторію. За виручені від продажу яєць кошти ВУКС змогла в 1923-1924 роках закупити за кордоном товарів на суму 90,3 тис. крб. Серед них були не лише промислові вироби, але і фрукти та овочі [15,арк.55]. У 1926 році Кооптах заготовив 1200 вагонів яєць, що становило 70% всієї заготівлі яєць в Україні.

Для підвищення зацікавленості селян у встановленні через споживчу кооперацію зв'язків із зарубіжними ринками в 1924 – 1925 роках було скасовано мито на більшість сільськогосподарських товарів, переглянуто та зменшено залізничні товари тощо, це дало можливість підвищити конкурентну діяльність українських кооперативів на світовому ринку. Але в той же час встановили державний контроль за якістю хліба, яєць, щетини, кінського волосу, прядива, м'ясопродуктів. Участь споживчої кооперації в експорті рослинної сировини зросла в 1924 – 1925 роках у 6 разів проти початку 20-х років. Загальна сума експортних операцій у 1924 – 1925 роках збільшилась проти попереднього року на 34,6 % і становила 169,4 тис. крб. [15,арк.215]

Особливу увагу кооператори приділяли вирішенню таких питань, як встановлення цін на експортні продукти, які в змозі конкурувати на світовому ринку. Для виконання цього завдання необхідно було здешевити операції у зовнішній торгівлі, особливо за рахунок зниження накладних і організаційних витрат [11,с.369].

Необхідно було добитися рентабельності зовнішніх та внутрішніх операцій кооперативних організацій [11,с.420]. Тому Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У в жовтні 1926 р. намітила здачу більш повного імпорту устаткування, сировини напівфабрикатів. Вукопспілці також було потрібно додати витрати на отримання активного сальдо в зовнішній

торгівлі [11, с. 441]. Десятий з'їзд КП(б)У (листопад 1927р.) наголосив на необхідності розробити заходи щодо розширення експортного діапазону вибору товарів [11, с. 516].

У 1925 – 1926 років зріс вивіз м'яса та м'ясопродуктів. Відбулося розширення м'ясо-експортних виробів, спеціально для цього було створене товариство Бекон, яке займалося виготовленням та збутом м'ясних виробів. Також цим займалося м'ясо-молочне товариство Добробут, яке входило в склад Сільського Господаря. В Кременчуку та Полтаві було побудовано дві беконні фабрики потужність кожної 1200 свиней або 670 голів скота. Крім свиней і великої рогатої худоби в живій вазі, українські кооператори на зарубіжні ринки постачали заморожені туші та окости. Крім цього, великий попит за кордоном був на прядиво, тютюн, коноплі, патоку, цукор тощо. Із 1927 – 1928 років значну ролі в експорті почали відігравати вершкове масло, ковбасні вироби, горошина та садовина. У 1928 -1929 років ці продукти становили вже 83% усього експорту. Україна була одним із найбільшим постачальником лісу на європейські ринки, експортуючи дуб, осику, а також дошки, шпали тощо. Їх купували англійські, французькі, німецькі, бельгійські, голандські підприємці.

Таким чином, експортно-імпорتنі операції української кооперації з кожним роком все більше зростали. Наприклад, у 1925–1926 роках експорт становив 7,9 млн. тонн, а імпорт – 1,5 млн. тонн, тобто товарооборот досяг 9, 4 млн. тонн вантажів [16, с. 13]. До 1927 року на ринках Європи споживча кооперація розширила свою нішу – її експорт на початку запровадження нової економічної політики збільшився втричі і досяг 175 млн. крб. Українським кооператорам вдалося налагодити канали постачання українських товарів на зовнішні ринки та налагодити товарообмін з країнами Європи та Азії. Окрім того, експорт економічно був дуже вигідний для українського селянства, адже вони змогли за свою працю отримувати винагороду, також він був важливим джерелом формування державного бюджету [16, с. 263].

Потрібно відзначити, що у зовнішній торгівлі української кооперації України протягом 1920–х роках був і ряд недоліків. Не секрет, що зовнішньоекономічна діяльність Вукопспілки, Українбанку та Сільського Господаря багато в чому регламентувалася як партійними та державними органами та Центроспілкою СРСР. Давалося взнаки відсутність стандарту експортного товару, інформації ринків споживання експортних виробів, неналагодженість переробних підприємств, недостатня кількість висококваліфікованих спеціалістів для виготовлення експортних товарів, слабка організація торговельного механізму експорту: прийому, зберігання, оцінки, сортування, обробки, переробки тощо.

Отже, досягнення та прорахунки зовнішньоекономічної діяльності української кооперації в цілому, можна констатувати, що протягом 1920–х років українським кооперативам на чолі з Вукопспілкою вдалося не лише добитися їх визнання МКА, але й закріпити міцні позиції в міжнародній торгівлі, підняти на новий рівень ступінь довіри. Це дало можливість з сторони Радянського союзу, зробити важливим гравцем на міжнародній арені Українську РСР, яка змогла експортувати значну частину товарів від загальносоюзного експорту. Дана тематика дає можливість створення комплексного дослідження, яке може слугувати прикладом для розвитку нашої держави. Адже сучасна Україна має велике бажання увійти до складу Європейського союзу, що передбачає тісну співпрацю з головними економічними, політичними та кооперативними загальноєвропейськими центрами й організаціями.

Список використаних джерел

1. Варьяш Э. Международное кооперативное движение и советская кооперация / Э. Варьяш. – М.: Город и деревня, 1926. – 98 с.
2. Зарудний С. Кооперативний інтернаціонал / С. Зарудний. – Х.: Книгоспілка, - 1927, - 51 с.
3. Целариус В. Міжнародний кооперативний день та завдання радянської кооперації / В. Целариус. – Х. Книгоспілка, 1930. – 77 с.
4. Журба М.А. Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний альянс (20-ті рр. XX ст.) / М. А. Журба // Український історичний журнал. – 2006. - № 1. – С. 61-73.
5. Журба М.А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922-1927 роках [Електронний ресурс] / М.А. Журба // Історія наука і біографістика. – 2006. - № 1. - Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>.

6. Оніпко Т.В. Зовнішньоекономічна діяльність споживчої кооперації України в період непу (1921-1928рр.) / Т.В. Оніпко // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – 2009. - №1 (38). – 40-45.

7. ЦДАВО України. – Ф. 296. - Оп. 1. – Спр. 379.

8. Материалы ко второму собранию уполномоченных Вукопспилки. - Вып. 2 // Отчет и план деятельности организационного отдела. Отчет общеперативного отдела. – Х. : Изд-во Вукопспилки, 1922.

9. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 86.

10. Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 435.

11. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2-х т. – Т. 1. – 1918-1941. – К.: Политгиздат Украины, 1976.

12. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 6. Спр. 3.

13. Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 1925/1926 году. – Х. : Книгоспілка, 1925.

14. Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967 / Ф.Д. Колесник, С.Г. Сіденко, О.С. Магковський та ін. – К.: Економіка, 1967.

15. ЦДАВО України. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр.1.

16. Внешняя торговля СССР за 1918-1940 гг.: Статистический обзор. – М.: Внешторгиздат СССР, 1960.

Коваль А.В. Роль українських кооперативних організацій в відновленні і розвитку зовнішньої торгівлі у 1920-х роках Української ССР

Исследуется участие украинских кооперативных центров во внешней торговле 1920-х годов Украинской ССР. Проанализированы причины и последствия участия украинской кооперации во внешней торговле.

Ключевые слова: Кооператив, зовнішня торгівля, імпорт, експорт, Вукопспілка.

Koval, A.V. Role of Ukrainian co-operative organizations in renewal and development of foreign trade at 1920th of Ukrainian SSR

Participating of the Ukrainian co-operative centers is probed in foreign trade of 1920th of Ukrainian SSR. Reasons and consequences of participation of Ukrainian co-operation are analysed in foreign trade.

Key words: Cooperative store, foreign trade, import, export, Vukopspilka.

УДК 94:334.73(477)(092)

Ленченко Ф.І.

Йосип Юркевич – визначний діяч кооперативного руху в Україні

Розглядається заснування та діяльність Кривинського споживчого товариства, зокрема практику об'єднання селянства в кооперативну спілку, і внеску в його розвиток Й.В. Юркевича – визначного українського культурного діяча, кооперативного руху в Київській губернії.

Ключові слова: Йосип В'ячеславович Юркевич, український кооперативний рух, Кривинське споживче товариство.

У сучасних умовах становлення вітчизняної економіки вагомим для прогресивного її розвитку є досвід української та світової кооперації минулого, зокрема й очільників цього руху в Київській губернії в 1868-1921 рр.

Передова українська інтелігенція бачила в кооперації не тільки засіб для поліпшення економічного добробуту населення, але й шлях до пробудження національної свідомості. Тому в кінці 90-х років XIX сторіччя зростає великий інтерес до кооперації. Проявив його і Йосип В'ячеславович Юркевич.

Дослідження історії українського кооперативного руху другої половини XIX – першої чверті XX ст. і його очільників знайшло зацікавлення у працях вітчизняних і російських науковців-сучасників тих подій, зокрема в розвідках П.Височанського [2], І.Витановича [3], Я.Кравцова [8], П.Пожарського [11]. Після проголошення незалежності нашої країни питання історії та теорії кооперативного руху знову актуалізувалося, як, наприклад, у дослідженнях М.Алімана [1], С.Гелея [7], Ф.Ленченка [9], адже нові реалії нашої економіки та аграрного сектора вимагають розвитку конкурентоспроможності української промисловості та сільського господарства. Звернення сучасної економіки до історії та практики кооперативних спілок минулого може слугувати прикладом і програмою для ведення національно-свідомого і продуктивного господарювання сучасними економістами України.

У 1907 році в Києві вийшла невелика за обсягом книжка українською мовою. Все в ній здивувало читачів, адже навіть автор був зовсім невідомий: Йосип Юркевич. Згадали, що він працював лікарем на Україні, але ніколи нічого не писав. Справді, на титульному аркуші стояв напис: «Перший рік співробітництва у вільній українській пресі» [14, с.2]. Книга була написана українською мовою, а сам автор поляк-католик.

Й.Юркевич – поміщик, хоч і дрібний, а на книжці присвята: «Шановним сусідам моїм – односельцям, селянам села Кривого, цей мій» [14, с.2].

У книжці було два розділи: «Сучасні сільські малюнки» містили 18 нарисів, «На сучасні теми» – 2 начерки та некролог, присвячений пам'яті померлого 18 травня 1907 року і похованого в селі Криве «старого народовольця Миколи Павловича Позена, якій одбув 25-річну каторгу на Карі та заслання до східного Сибіру» [14, с.15].

У книзі автор навів ті слова, які він не зміг сказати на могилі з-за справника: «Не думай, що всі твої муки, твої люті пішли марно. З них виріс великий народний гнів. Здалека брешуть вже пісня свободи, і лагідно вже сяє золота зоря людського щастя і волі» [14, с.3].

У 1907 році, коли революція 1905 року пішла на спад, з боку Й.Юркевича, який уже відсидів рік у в'язниці за «симпатії до селянства», це був дуже сміливий вчинок.

Цей визначний український діяч-реформатор усі надії щодо пробудження національної свідомості селянства покладав на кооперацію.

Йосип В'ячеславович Юркевич народився 30 січня 1855 року в селі Кривому Сквирського повіту Київської губернії в родині дрібного поміщика, поляка та католика.

Навчався в одній з Київських гімназій і у 1876 році вступив на медичний факультет університету св. Володимира, який закінчив у 1881 році.

Під час навчання він знаходився під впливом таких діячів Київської «Громади», як В.Антонович, Т.Рильський, С.Познанський, і це наклало відбиток на всю його подальшу діяльність. На жаль, перший Київський споживчий кооператив припинив своє існування, а його засновник М. Зібер емігрував за кордон.

Здобувши диплом лікаря, Йосип В'ячеславович поїхав до Харкова і почав працювати за фахом. Як згадувала його родичка Марія Павлівна Юркевич, він познайомився з людиною, яка була дуже відома і популярна в місті. Це був Микола Петрович Баллін. На той час перший український споживчий кооператив, заснований 6 жовтня 1866 р., також вже не існував. Але М.Баллін не припинив пропаганди кооперативних ідей. Він друкував статті в газетах і журналах, виступав з лекціями, відкрив кооперативний книжковий магазин. Вивчав і пропагував досвід закордонних кооператорів.

М.П. Баллін і Й.В. Юркевич, який згодом став головним лікарем Харківської психіатричної лікарні, підтримували зв'язки і тоді, коли другий переїхав працювати в Чернігівську губернію. Є відомості, що Микола Петрович приїздив до Йосипа В'ячеславовича в село Криве.

Щоб бути поблизу від дому, Й.Юркевич почав працювати лікарем на цукровому заводі Сетгофера в містечку Корнін Сквирського повіту. На початку 1900 року він остаточно оселяється в рідному селі.

Як лікар, він добре знав життя на селі, бачив усі ті проблеми, котрі стояли перед селянством: безземелля, відсутність худоби, реманенту, борги тощо. Треба було платити викупні платежі, податки, вносити орендну плату. Тому він запропонував селянам села Криве заснувати «позичкову касу».

Селянству були потрібні кошти в формі доступного і дешевого кредиту. 1 червня 1895 року уряд затвердив «Положення про установи дрібного кредиту», що спростило процедуру заснування кредитних та ощадно-позичкових кооперативів.

Й.Юркевич писав в оповіданні «Наше позичкове товариство»: «в моїй хаті надумали ми, що гарно було б закласти позичкову громадську касу» [13, с.5]. Палким прихильником цієї ідеї виявився волосний писар Чемериківський. Як зазначив Йосип В'ячеславович: «чоловік молодий, досить розумний, безперечно чесний і з великим хистом і здібностями до громадських справ і думок» [13, с.7]. Статут товариства писали Юркевич, його дружина Олександра Африканівна, писар Чемериківський, сусіда-поміщик з містечка Корнін і дехто з селян. «Головною нашою метою, – писав Юркевич, – було якомога демократизувати товариство, щоб доступитися до нього могли як найбідніші люди» [13, с.5].

У Статуті було зазначено, що кожен член товариства має один голос і один пай в 10 карбованців із правом вносити його частинами протягом чотирьох років. Найбільша позика в одні руки – 60 карбованців. Статут і «прошення» відправили в Міністерство фінансів, і він був затверджений у червні 1901 року.

22 липня в волості (м. Корнін) відбулися збори ощадно-позичкового товариства. Членами його стали селяни Сквирського та Радомисльського повітів. Вони обрали трьох членів правління – голову-директора, поміщика з м. Корнін, помічника-бухгалтера, писаря Чемериківського і касира-скарбничого з селян: двох кандидатів та шість радників у раду: Й.Юркевич, один поміщик і четверо селян. Правління працювало у вівторок, четвер і неділю, рада збиралася щомісячно в першу неділю після 10-го числа. Як зазначав Й.Юркевич: «Люди повірили і почали зносити гроші, здебільшого дрібними сумами» [13, с.9].

У лютому 1902 року були проведені перші чергові збори – членів стало 522, вкладів більше як 80 тисяч і пайщикам видали малий відсоток у дивіденд.

У 1903 році товариство одержало з Державного банку кредит на 10 тисяч карбованців. Голова правління подарував товариству десятину землі, на якій за 2 роки було побудовано склад і будинок товариства за 7 тисяч карбованців. Товариство почало торгувати хліборобськими машинами зі свого складу, а також кровельним залізом, возами, фарбою. Дім побудували на кам'яному фундаменті із зеленим залізним дахом і ганком. У ньому розмістили всі служби товариства.

У 1906 році членів товариства було 2594 особи, капітал по всіх статтях 113.500 крб. та нерухомого майна на 8 тис. крб. Збори уповноважених (100 осіб) збирались у великій залі раз на рік.

Як згадував Й.Юркевич, селяни в разі якоїсь біди зверталися до товариства. Коли в селі Білках згоріло 25 хат, а в Кривому – 23, товариство виписало для селян залізо на дах з великою скидкою [13,с.14].

У селі Дзєнгелівці Уманського повіту Христофор Барановський відкрив одну з перших на Україні кредитну спілку, Йосип В'ячеславович цікавився її діяльністю, обмінювався досвідом, а коли з неї сформувалася Київська кредитна спілка, його обрали членом її Ради.

Як палкий прихильник кредитової кооперації, він звернув також увагу на ті споживчі товариства, які почали з'являтися на Сквирщині після 1905 року: у Корнині, Володарці, Попельні, Ружині.

Після того, як вийшла у світ книжка В.Доманицького «Товариські крамниці», яку розповсюджував навіть агрономічний відділ Київської земської управи, мешканці села Криве вирішили і собі відкрити «Товариську крамницю». Як писав Й.Юркевич в повісті «Наша товариська крамниця»: «Обміркували ми Устав, склали прохання губернаторові, наліпили на 6 рублів марок і все це відправили в Київ» [13,с.20]. Селяни вирішили не записувати пана «у члени засновники», щоб влада не подумала, що кооператив – це панська видумка. клопоту тяглися аж до травня 1907 року.

28 травня в Києві при губернській земській управі відкрилися збори представників товариських крамниць Київської губернії.

Першу доповідь на зборах зробив В.М. Доманицький, почули гості і заяву про те, що уряд радить громадам закладати кооперативні крамниці.

У кінці серпня 1907 року в селі Кривому була відкрита крамниця.

4 грудня 1909 року він звітує другому з'їзду, на який приїхали уповноважені від 52 споживчих об'єднань. Юркевич провів ревізію Союзу 14-16 листопада, в якій зазначив, що недоліки в діяльності Бюро «в більшості випадків, на думку ревізійної комісії, не залежать від його волі» [12,с.13].

Комісія, до складу якої входили члени Х.Барановський і М.Бухневич, перевірила касу Бюро (686 крб. 69 коп.) і зняла наявність товарів, висловивши побажання покращити умови праці працівників Бюро.

На цьому з'їзді товаришем голови з'їзду І.М.Тихомирова був Іван Тадейович Рильський, а одним із секретарів – син Юркевича Левко.

Й.Юркевич звітував на з'їзді як голова правління першого Кривенського споживчого товариства, яке своєчасно внесло до Союзу вступні внески та паї. На з'їзді він очолив комісію, яка зобов'язала Бюро Союзу і редакцію журналу «Наше дело» друкувати в журналі значну частину статей українською мовою, щоб стати зрозумілим тим широким масам нашого селянства.

Й.Юркевич був серед тих делегатів з'їзду, які підписали «Відозву до товаришів-кооператорів» 4 грудня 1909 року з закликом вступати до Союзу. Ту заяву також підписали І.Рильський, Х.Барановський, В.Галевич і всі уповноважені, делегати з'їзду.

Ще після першого з'їзду 1908 року Бюро прийняло рішення видавати свій журнал. Його редактором-видавцем став голова Бюро присяжний повірений Олександр Іванович Гдешинський. Редакція містилася разом з Бюро на Подолі - по вулиці Воздвиженській, 1.

Юркевич плідно працював у журналі «Наше дело», де друкував різні матеріали ділового характеру, дотепні фельєтони: «З селянського життя», «Наші кооператори» [12].

Як зазначав Йосип В'ячеславович: «В неділю 7 жовтня уперше зібралися до крамниці члени нашого товариства, прийшов наказу пристава урядник. Відчитували Юркевич:

- членів товариства 44;

- паї та внески склали 280 крб. та 130 крб. позичили на 5 місяців, місяць чистого прибутку 75 крб. Збори постановили відкрити на слободі другу філіальну крамницю, «щоб там могли люди користуватися вигодами товариське торгівлі» [12,с.13–14].

Й.Юркевич у «Кооперативних оповіданнях» писав: «Свій такий, сільський хлопець вималював вивіску. По боках таблиці козак і дівчина, а посередні написано великими літерами «Товариська крамниця». Навіть написав він цю вивіску в народних кольорах: жовті літери по синьому тлі» [13,с.6].

Розуміючи, яке значення для кращого добробуту селян має освіта, Й.Юркевич на власні кошти будує у селі Криве школу.

У 1907 році він бере активну участь у виборах до III Державної Думи роз'яснюючи селянам, кого з виборщиків треба висувати, відстоює права селян у суді присяжних Сквирського повіту.

Як голова Ради Корнинського позичково-ошадного товариства, Йосип В'ячеславович був обраний до складу Київського Союзу установ дрібного кредиту, де плідно працював з головою Союзу Христофором Барановським. Вони познайомилися ще під час кооперативного з'їзду в травні 1907 року в Києві.

Й.Юркевич у 1909 році почав будувати в своїй садибі по Паньківській, 8 новий п'ятиповерховий будинок в стилі «українського модерну» за проектом відомого архітектора Миколи Олександровича Шехоніна. Навпроти, в садибі по Панківській, 9 з 1908 року поселилася сім'я Грушевських у триповерховому флігелі.

З того часу він більше часу проживав у Києві, співробітничав у газеті «Рада» як член благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книжок. Займався пошуками популярної літератури з різних питань.

Зайнятий багатьма справами, сам лікар О.В. Юркевич не вчасно звернув увагу на погіршення свого здоров'я. На початку листопада він приїхав з Кривого до Києва і займався справами будівництва свого будинку. Як писав у некролозі Сергій Єфремов, «кілька днів тому Юркевич був між нами, як звичайно, веселий, говіркий, жартівливий» [6]. Вранці 11 листопада 1910 р. у нього почався приступ ниркових колік, і о 8 годині вечора Юркевич помер від ниркової недостатності.

У журналі «Наше дело» був надрукований некролог голови правління Колодистського споживчого товариства Валентина Галевича [5], який працював з Юркевичем у Київському Союзі споживчих товариств: «Шляхтич родом, він кидав своє шляхетство і стає щирим українським діячем, справжнім братом того народу, серед якого він жив... В особі Осипа В'ячеславовича наша кооперативна сім'я втратила не тільки кооператора-практика, але й талановитого кооператора-письменника» [5,с.4–5].

Високу оцінку діяльності Й.Юркевича дає у своїй фундаментальній праці «Історія українського кооперативного руху» І.Витанович [3], зараховуючи його разом з Василем Доманицьким, Костем Паньківським та Іваном Петрушевичем до «українських роchedельців» [3,с.26]. Порівнюючи їх із чесними кооператорами м. Рочделя – піонерами англійської кооперації, І.Витанович пише: «Оці чотири діячі, – двоє з-над Дніпра і двоє з-над Дністра, хоч і різного віку, такі до себе близькі ідейно-громадською настановою, характерами, навіть у дечому особистою вдачею, що їх справді можна назвати єдинопудним гроном праведних роchedельців в українському кооперативному русі» [3,с.27].

Історик української кооперації Петро Пожарський писав про Юркевича: «Він зрозумів велику силу кооперативного єднання, зрозумів вагу кооперації для нашого селянства і зумів свою віру і знання передати товаришам-кооператорам, яких він сам та і згуртував в рідному селі Кривому» [11,с.26].

Згоден був з ним і П.Височанський, зазначавши, що Юркевич – це та частина інтелігенції, «яка, порвавши з панськими традиціями, пішла в народ, понесла йому свій досвід та знання» [2,с.43].

22 травня 1922 року виповнилося 15 років існування Кривинського споживчого товариства. Журнал «Правобережний кооператор» присвятив цій події історичний начерк, в якому писав: «Непохитна віра, глибокі переконання в творчу здібність звичайного селянина, правдивий і щирий підхід до кооперативної справи – це ті найголовніші підвалини, на яких будували кооперативну будівлю перші провідники кооперативної думки в Кривому» [8,с.46–47].

На 18 серпня 1922 року дійсних членів товариства було 726 (у 1916 р. 160). На початку 1921 року товариство розпочало будівлю «Народного будинку». 20 серпня 1922 року в Кривому відбулося свято урочистого відкриття кооперативної лікарні, названої ім'ям першого фундатора й ідейного провідника товариства лікаря Юркевича.

Отже, визначним фундатором і керманічем формування кооперативної спілки в Київській губернії був Йосип В'ячеславович Юркевич, котрий не лише заснував і обгрунтував необхідність свідомих українців об'єднуватися у спілки, але й прикладом власного життя показав, що взаємодопомога й організоване ведення господарювання,

залучення людей у кредитні спілки, просвітницька діяльність на селі здатні підняти з колін українського селянина. Організоване ним на Сквирщині Кривинське споживче товариство попри складності упродовж більше 10 років після смерті Йосипа В'ячеславовича продовжувало функціонувати і процвітати, що свідчить про неабиякий його талант як керманіча і кооперативного діяча. Отже, творця Кривинського кооперативу Йосипа В'ячеславовича Юркевича можна сміливо віднести до піонерів кооперації на Київщині.

Список використаних джерел

1. Аліман М. Він був народженим кооператором (До 145-річчя від дня народження Йосипа Юркевича) / М. Аліман // Вісті ЦССТУ. – 2000. – 10 лютого.
2. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації (Дорадянська доба): У 2 Ч. / П. Височанський. – Катеринослав : Книгоспілка, 1925. – Ч.1. – 133 с.
3. Витанович І. Історія українського руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
4. Ворожко Я. Кривинське споживче товариство. (Історична справка) / Я. Ворожко // Правобережний кооператор. – 1922. – № 7-8. – С. 41–43.
5. Галевич В. Пам'яті кооператора О.Юркевича / В. Галевич // Наше дело. – 1910. – №22. – С.4–5.
6. Єфремов С. Оповідання про смерть О.В. Юркевича / С. Єфремов // Рада. – 1910. – листопад.
7. Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів / [Бабенко С. Г., Гелей С. Д., Гончарук Я. А. та ін.]. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 412 с.
8. Кравцов Я. Полвека кооперативного движения на Юге России / Я. Кравцов. – К., 1916. – С. 46–50.
9. Ленченко Ф. І. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866-1921 рр.): [навчальний посібник для студентів кооперативних навчальних закладів] / Ф. І. Ленченко. – К. : [б.в.], 2000. – 144 с.
10. Немоловський І. Пам'яті О.В. Юркевича / І. Немоловський // Наша кооперація. – 1913. – №23 (10 грудня). – С.3–4.
11. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації / П. Пожарський. – К. : Друкарня товариства «Робітнича книга», 1919. – 185 с.
12. Юркевич О. З сільського життя. Наші кооператори / О. Юркевич // Наше дело. – 1909. – №1. – С. 13–14.
13. Юркевич О. В. Кооперативні оповідання / О. Юркевич. – К. : Дніпросоюз, 1919. – 32 с.
14. Юркевич О. В. Сучасні сільські малюнки / О. Юркевич. – К. : Друкарня Борисова, 1907. – 194 с.

Ленченко Ф.І. Иосиф Юркевич – выдающийся деятель кооперативного движения в Украине

Рассматривается основание и деятельность Кривинский потребительского общества, в частности практику объединения крестьянства в кооперативный союз, и вклад в его развитие И.В. Юркевича – выдающегося украинского культурного деятеля, кооперативного движения в Киевской губернии.

Ключевые слова: Иосиф Вячеславович Юркевич, украинское кооперативное движение, Кривинский потребительское общество.

Lenchenko, F.Y. Yosyf Jurkiewicz – Famous figures of the cooperative movement in Ukraine

Attention to intelligence given to the establishment and operation Kryvynskoho consumer society, in particular the practice of combining the peasantry in the cooperative union and its contribution to the development of Joseph V. Yurkevych – prominent Ukrainian cultural figure, the cooperative movement in Kiev province.

Key words: Joseph V. Jurkiewicz, Ukrainian cooperative movement, Kryvynske consumer society.

УДК 947.084(477)

Власюк І.М.

Аграрний розвиток радянської Волині у період нової економічної політики (1921–1928 рр.)

На основі архівних джерел та з урахуванням новітніх досліджень аналізуються проблеми розвитку окремих галузей сільського господарства радянської Волині у період нової економічної політики, стан господарств різних прошарків селян; здійснено спробу порівняльного аналізу із періодом століпінської аграрної реформи.

Ключові слова: Волинь, нова економічна політика, сільське господарство, селянство, століпінська аграрна реформа.

Дослідження різних аспектів розвитку сільського господарства в Україні у період нової економічної політики залишається важливою проблемою в історичній та економічній науці сьогодні. Про це свідчить низка новітніх кандидатських та докторських дисертацій з проблем непу в Україні, в яких відчутним є прагнення об'єктивно оцінити, переосмислити історичний досвід тих років. Сільське господарство України на сучасному етапі, безперечно, потребує залучення такого досвіду, з урахуванням нинішніх реалій. Регіональна аграрна історія цього періоду, зокрема радянської Волині, незважаючи на окремі праці радянських та сучасних дослідників, також потребує ґрунтовного аналізу розвитку окремих галузей сільського господарства, а також стану господарств різних прошарків селян, переосмислення і пошуку об'єктивної оцінки проблем їх розвитку. Зокрема, вагомим внеском у дослідження проблеми були в радянській час статті Л. Г. Ільчука [1], Г. Булкіна, П. Короля та В. Присяжнюка [2], а також видання збірника документів та матеріалів «Социалистическое строительство на Житомирщине. 1921–1941» (К., 1983) [3].

Необхідно зазначити, що поступово у Волинській губернії першої половини 1920-х років відбулися адміністративно-територіальні зміни. Так, ще у 1921 р. до Польщі, за умовами Ризького мирного договору, відійшли західні повіти цієї губернії, а також окремі волості Новоград-Волинського та Овруцького повітів. У 1923 р. з'явилися Житомирський, Коростенський, Бердичівський та Малинський округи. Пізніше, у 1925 р. на основі Житомирського було утворено Волинський округ (до її складу входило на 1923 р. 14 районів) [4, с. 7–9]. Аграрний розвиток досліджувався у цій статті переважно на основі Волинського округу.

Розвиток сільського господарства у названі роки у цьому регіоні, як і загалом в Україні, гальмувався певними чинниками. Так, дослідник Л. С. Скотнікова зазначає, що першопричиною суперечливого розвитку аграрних відносин в українському селі було те, що у 1920–1930-х рр. Україна була часткою аграрного сектору Радянського Союзу та підпорядковувалася настановам загальносоюзних партійних і радянських органів. Аграрна політика комуністів була спрямована в ці роки на утвердження у сільському господарстві колективістських форм власності та господарювання, хоча й домінували індивідуальні господарства селян [5, с. 15].

Важливо зазначити, що на Волині на початок 1920-х років земельна площа селянських господарств збільшилася на 36%, у 2–2,5 рази скоротилася група малоземельних господарств [1, с. 122]. Згідно «Матеріалів до звіту III пленуму окрвиконкому» (від 21.09.1926 р.), у 1925 р. у Волинському окрузі на 1 господарство припадало в середньому 4,6 дес. землі. Розмір площі засівів збільшився у 1926 р. на 16,1% порівняно із 1923

р.; лише у 1925 р. він скоротився у зв'язку із недородом 1924 р. (селянам не вистачило насіння на засів ланів). У цьому ж документі зазначалося також про явно відчутні процеси інтенсифікації сільського господарства в окрузі. Так, валова продукція з 1 дес. площі засіву збільшилася з 1923 по 1925 рр. на 8,5%. Кількість господарств за цей же період збільшилася на 3,9%; при цьому відбулося збільшення кількості малоземельних господарств. Щодо площ засіву різних сільськогосподарських культур у 1923–1926 рр., відбулося значне збільшення площ під пшеницею (на 20613 дес.) як товарної культури, житом (на 21069 дес.), а також під просом та коренеклубними плодами. Розширилися також площі під цукровими буряками. Водночас, зазначалося, що валова продукція зі 100 дес. пашні скоротилася у 1925 р. порівняно із 1910 р., що пов'язувалося із значним збільшенням парової площі [6,арк.1–6,18]. Однак, у порівняльному співвідношенні із 1910 р., особливо відчутним було зменшення засівів пшениці у 1926 р. (на 5,4%). Площа під коренеклубними та бобовими за цей же період, навпаки, збільшилася (відповідно на 2,3% та 6,6%), у зв'язку із названими нижче процесами [7,арк.69]. Загалом, середнє та бідне селянство прагнуло до введення у свої господарства прибуткових сільськогосподарських культур, зокрема, цукрового буряка. Так, кількість плантаторів Іванківського цукробурякового заводу збільшилася лише з 1923 до 1926 року з 910 до 4399 (майже у 5 разів). Проблемами реалізації цих прагнень селян були: нестача власних засобів, недостатнє фінансування та кредитування з боку заводу та сільськогосподарських кредитних організацій [8,арк.73 зв.–74].

Для поліпшення розвитку рільництва в окрузі у 1925 р. було створено насінневий спецфонд у розмірі 50 тис. крб. На придбання сортового насіння ярової пшениці у цьому ж році було виділено кредит 30 тис. крб. Селяни ж отримали тоді, в осінню кампанію, 17467 пуд. сортового насіння озимини [9,арк.17].

Середня врожайність сільськогосподарських культур у 1923–1926 рр. була значно нижчою в окрузі порівняно із станом на 1914 р. Наприклад, врожаї озимої пшениці скоротилися з 75 пуд. з 1 дес. у 1914 р. до 56,5 пуд. у 1926 р.; озимого жита – відповідно до 68 до 42; ячменю – з 69 до 47,7; вівса – з 66 до 45,8 [10,арк.23 зв.]. Чинниками, що вплинули на зниження врожайності були, окрім природно-кліматичних, переважно економічні та психологічні для селян наслідки революції 1917 року та громадянської війни.

Для розвитку Волині в роки нової економічної політики важливе значення мало хмелярство. До революції 1917 року воно давало у колишній губернії щорічно вивізного продукту на суму до 4,5 млн. крб. Чистий прибуток окремого селянського хмелярського господарства складав тоді ж 350 крб. на рік. Після революції 1917 року та періоду громадянської війни галузь занепала, площа під хмільниками скоротилася до 250 дес. (до революції – 4 тис. дес.). Відродження галузі розпочалося у 1922 р., у зв'язку із відновленням пивоваріння. Вже у 1924 р. потреба у хмелі сприяла збільшенню ціни на нього до 400 крб. за пуд. Розмір площ засіву під хмелем збільшився з 245 дес. у 1922 р. до 886 дес. у 1926 р., тобто у 3,6 рази. Однак, негативною тенденцією цих років було те, що у гонитві за кількістю хмелю населення не приділяло уваги його якості. Розширення площ під хмільниками вимагало великих витрат на його обладнання. У 1926 р. у цьому регіоні було 28 товариств із 5 тис. членів (переважно середняків – 56,5% та бідняків – 38,5%) [6,арк.19]. Станом на 1925 рік в окрузі було 6013 хмелярських господарств. Переважала тенденція до збільшення кількості хмільників: наприклад, якщо у 1924 р. їх було закладено 297, то у 1925 р. – 524 [9,арк.16]. 80% усіх хмелярських плантацій знаходилися у Черняхівському, Пулинському та Володарському районах. Лише у 1926 р. було створено нових плантацій на 1000 дес. землі (загальна ж площа під хмелем на цей рік складала 2387 дес.) [7,арк.59].

Хмелярські товариства об'єднувалися у Хмільсоюз, що мав фінансову підтримку з боку Сільбанку. Стабілізація площі хмільників, підвищення якості хмелю, збільшення кооперативних та колективних хмільників, організація експорту хмелю за кордон були головними завданнями в окрузі на 1926–1931 рр. [10,арк.18]

Значного розвитку у названий період набуло в окрузі також садівництво, валова продукція якого досягала 1 млн. пуд. на суму 1,5 млн. крб. Наприклад, восени 1926

р. планувалося заготовка 61 тис. дволітніх дерев, а у 1926–1927 рр. – 150 тис. щеп [6,арк.20].

З 1916 до 1923 року відбувалися процеси екстенсифікації господарства: збільшилася площа під зерновими, скоротилася – під незерновими. В роки сталинської аграрної реформи, особливо у 1910–1916 роках, спостерігаються протилежні процеси (інтенсифікації). З 1923 року, у зв'язку із новою економічною політикою на Волині відбувалися, як і до революції 1917 року, процеси інтенсифікації сільського господарства, розширення площ під товарними культурами (пшениця, бобові, ячмінь) [6,арк.30].

Відбувалися й позитивні зрушення у розвитку тваринництва: якщо у 1923 р. кількість дійних корів в окрузі складала 106139, то у 1926 р. – 128356; овець – відповідно 104001 та 159368; свиней – 116125 та 170988. У розвитку скотарства реалізовувалися заходи, подібні до періоду сталинської аграрної реформи: організація злучних пунктів, конкурси по вирощуванню молодяку, молочності корів; племенні розсадники тощо [6,арк.22,50]. Кількість коней у селянських господарствах з 1923 по 1927 рік збільшилася на 20% (понад третина селянських господарств у 1923 р. були безкінними) [11,арк.11]. Окрім того, як і до революції, місцева влада вживала заходів щодо організації переробки молочарських продуктів (обладнання маслоробних заводів, холодильних установ). Так, у 1925 р. на території округу працювали 42 таких заводи, 226 приймальних пунктів. Загальна кількість товарного молока складала 3 млн. пуд. На 1926 рік планувалося відкриття 8 нових заводів; для цього Сільбанк виділив довгостроковий кредит у 12 тис. крб. [9,арк.19]. Кооперативні маслоробні заводи округу збільшили переробку молока лише з 1925 по 1927 роки майже удвічі (з 560046 пуд. до 1029104 пуд.), а кількість таких заводів за ці ж роки збільшилася з 38 до 54. Постачальниками молока на ці заводи були 28% селянських господарств округу [11,арк.12].

Землевпорядкування селянських трудових земель (загальна площа – 570600 дес.) відбувалося повільно, особливо до 1924 року (лише на 12 тис. дес.). З 1924 року цей процес значно прискорився, що пояснюється чинниками відновлення та стабілізації розвитку сільського господарства в окрузі: у 1924 р. було землевпорядковано 20 тис. дес. землі; на 1.10 1925 р. – 28 тис. дес.; у 1926 р. планувалося охопити цим 78 тис. дес. Оплату вартості землевпорядних робіт фінансував на 75% Держбанк; 25% сільське населення сплачувало за свій рахунок, окрім бідняків, яким надавалася безповоротна позика. Відновлювалося, як і до революції, переселення в інші регіони [9,арк.20]. На 1 січня 1929 р. було проведено землевпорядні роботи на 30,2% від усіх земель селян округу, що було інтенсивнішим у порівнянні із процесами землевпорядкування в роки сталинської аграрної реформи [12,арк.15].

Серйозною проблемою було поступове зменшення розміру земель у розрахунку на 100 душ населення, у зв'язку із збільшенням кількості населення і селянських господарств. Лише з 1924 до 1925 р. на 1463 збільшилася кількість селянських господарств в окрузі [6,арк.51]. У перспективному плані розвитку сільського господарства Волинського округу на 1926–1931 рр. зазначалося про аграрну перенаселеність і фактичну перевагу малоземельних господарств. Ця проблема досліджувалася ще на початку ХХ ст.; для її вирішення були необхідними збільшення кредитування, інтенсифікація, раціоналізація сільського господарства, перетворення його із частково споживчих форм на ринкові, товарні; запровадження нових агрономічних заходів [10,арк.17]. Проблема подібності селянських господарств розглядалася, зокрема, на I Житомирському окружному з'їзді комітетів незаможних селян (17–19.06. 1924 р.). У рішеннях з'їзду пропонувалися такі шляхи вирішення цієї проблеми: інтенсифікація цих господарств, переселення селян, колективізація маломісних господарств селян [3,с.62].

Зі звіту по агрономічному відділу за IV квартал 1925/26 року дізнаємося, що агрономічні заходи були подібними до тих, які проводили землевпорядні комісії на Волині у 1906–1916 рр. Зокрема, пропонувалося розширення засівів сортової озимини, поширення штучних угноєнь, улаштування показових ділянок [6,арк.48].

Політика радянської влади в роки непу була спрямована значною мірою на розвиток та підтримку малоземельних селянських господарств, або селянської бідноти. Однак, об'єднання їх у колективістські форми господарювання відбувалося досить

повільно: так, на 1928 рік в окрузі було створено лише 98 комун, артільей та товариств спільної обробки землі (для порівняння – на 1933 рік планувалося, переважно заходами адміністративно-примусовими, довести їх кількість до 692). На 1928 рік площа земель під колективними господарствами округу складала усього 7,9 тис. га (при загальній площі селянських господарств 708939 га) [12,арк.15,17]. Економічно зміцнившись в роки нової економічної політики, селянство Волині віддавало перевагу індивідуальним формам ведення своїх господарств, у т. ч. й тим, що існували до революції (зокрема, хутори). Як відомо, на початку ХХ ст., у зв'язку із проведенням сталинської аграрної реформи, Волинь була показовим регіоном по створенню хутірських господарств. За 1907–1914 рр. на Волині було утворено 42091 одноосібне господарство (на Поділлі – 11597, у Київській губернії – 36192). За цими показниками Волинська губернія займала 7-е місце в імперії [13,с.11]. Тому селянство цього регіону вже до революції було у значній мірі заможним і прагнуло стати ефективним господарем на своїй землі. Хутірські господарства розвивалися тут і в добу непу, однак, радянська влада вбачала в них гальмо для пропаганди розвитку колективних господарств. Наприклад, у протоколі губернського пленуму комітетів незаможних селян (9.05.1923 р.) зазначалося, що хутірське розселення створює певну політичну загрозу для аграрної політики радянської влади, а також є для неї економічно небажаним. Для потреб створення колективних господарств губернський земельний відділ мав припинити стихійне виділення землі під хутори, особливо там, де розвивалися й колективні форми господарювання [3,с.45–46]. У зв'язку із проголошенням курсу на колективізацію селянських господарств у грудні 1927 року, місцевою владою Волинського округу, зокрема, планувалося до 1933 року стягнути у поселення із сусідніми багатопільними сівозмінами (тобто ліквідувати) 19889 хуторів [12,арк.15].

Сучасний дослідник А. А. Лубчинський, на основі аналізу пропозицій вчених того періоду, дійшов висновку, що найбільш оптимальним варіантом могло бути існування в Україні індивідуальних селянських господарств сімейного типу – господарів, які б об'єднувалися лише для вирішення господарчих проблем, котрі потребували б великих матеріальних витрат [14,с.8]. По Волинському округу це підтверджують дані щодо кількості одноосібних та колективних селянських господарств.

Після бурхливих та руйнівних подій революції 1917 року та громадянської війни переважна більшість українського селянства опинилася в ситуації, коли йому необхідно було відновлювати важкою працею свої господарства. Особливої підтримки потребувала селянська біднота. Необхідно зазначити, що радянська влада у перші роки непу приділяла серйозну увагу цій проблемі; створювалися комітети незаможних селян. Незважаючи на класову спрямованість своєї аграрної політики в інтересах бідноти, як зазначає дослідник С. А. Черниченко, законодавство радянської України в перші роки непу у той же час об'єктивно сприяло забезпеченню економічних інтересів усіх прошарків селянства як найважливішої умови відновлення сільського господарства. Щодо захисту економічних інтересів бідного селянства, продовжує він, то найвиразніше це знайшло свій вияв у податковому законодавстві, згідно якого головний тягар податків покладався на заможне селянство; середняки мали певні пільги, незаможники ж нерідко повністю від нього звільнялися. Господарства, послаблені стихійними лихами (неврожай, пожежі, падиж худоби та ін.) і нестачею робочих рук (унаслідок смерті або з причини мобілізації чоловічого населення), мали право здавати у тимчасову оренду свою надільну землю [15,с.14]. Оподаткування середняків та заможних селян радянською владою мало тенденції: наприклад, у 1926/27 році воно збільшилося на 35% для перших і 93% для других [16,с.62].

На території радянської Волині в роки непу 2/3 селянських господарств, як показує статистика, були середняцькими та заможними. Станом на 1927 рік до 3 дес. землі тут мали 30,2% селянських господарств; від 3 до 6 дес. – відповідно 42,2%, від 6 до 9 дес. – 18%, 9 і більше дес. – 9,3% [1,с.129]. Середній розмір землі у селян України збільшився з 1916 по 1926 рік з 5,63 до 8,32 дес. [17,с.26]. Загалом в Україні, у 1927 р. було 4% найбільш заможних селян, однак, як зазначає В. М. Лазуренко, вони виплатили третину від загальної суми сільськогосподарського податку. Жорсткий податковий тиск

на них призвів до зменшення використання ними робочої сили у своїх господарствах та скорочення площ засіву, ліквідації або вимушеного приховування частини своїх засобів виробництва. Дослідник також звертає увагу на те, що самим фактом свого відносно незалежного від радянської влади існування заможний селянин-власник об'єктивно кидав виклик тоталітарному режиму; тому, утихомомом 20-х рр. заможне селянство зазнавало від радянської держави безперервних утисків та перепон на шляху свого господарсько-економічного розвитку [18,с.17–19]. Усе зазначене стосувалося й волинського заможного селянства.

Д. П. Красносілецький досліджував антибільшовицький рух селян в першій половині 1920-х рр. у правобережній частині УРСР, в т. ч. у Волинській губернії. Він поділявся на активні форми протидії (масовий озброєний рух селян) і пасивні (приховування кількості врожаю, землі, реманенту та коней, несплата податків у зазначеній строк, самовільне розширення присадибних ділянок за рахунок націоналізованих земель, зайняття самогоноварінням, саботування розпоряджень працівників більшовицької влади, активна участь у різноманітних підпільних торгівельно-бартерних операціях тощо). У значній мірі цей рух керувався і підтримувався екзильним урядом УНР через посередництво повстанських комітетів, підпільних організацій, отаманських загонів [19,с.15]. Актію заможного селянства Волині проти існуючої влади у названі роки вивітлені також і в працях радянських дослідників [1–3].

Ступінь забезпеченості селянських господарств інвентарем була недостатньою, як свідчать такі дані по округу за 1923–1925 роки: на 100 господарств припадало у 1925 р. 33,9 без інвентаря, 60,4 плугів, 79,5 борон – тобто 1/3 господарств потребувала реманенту. Значно збільшився попит на купівлю селянами сільськогосподарських машин. Наприклад, у 1925 році акціонерне товариство «Плугатар» продало ґрунтооброблюючих машин – 5167 (планувалося продати 2158), молотарок з приводами – 725 (256), зерноочисних машин – 329 (228). Було реалізовано продукції на 211816 крб., суму на 92% більшу від запланованої [6,арк.33,49]. Внаслідок масової організації машинних товариств бідняцькі безінвентарні господарства на 1929 рік значною мірою були забезпечені сільськогосподарськими машинами і необхідно було посилити залучення таких селян до складу цих товариств [12,арк.17].

Машинопостачання в Україні здійснювалося через спеціалізовані акціонерні товариства та установи сільськогосподарської кооперації. Важливим заходом, що забезпечував безреманентному селянству обробіток землі, була організація машино-прокатних пунктів. Окремі дослідники вважають, що, незважаючи на велику кількість, їхня ефективність була низькою [14,с.8].

Можна повністю погодитися з думкою дослідника А. Малієнка, що з 1921 до 1928 року, у період непу, відбувається послідовний, стійкий, відносно сприятливий розвиток сільського господарства. Однак, цей період не вніс нічого нового у порівнянні із спрямованістю сталинської реформи, а був інерційним рухом у тому ж напрямі, після припинення насильницьких дій влади щодо соціалізації сільського господарства та створення нормальних умов обміну [20]. Це, зокрема, підтверджується архівними джерелами у дослідженнях сталинської аграрної реформи у Волинській губернії (Гайдай Л. І., Поліщук Ю. М. та ін.).

У висновку важливо зазначити, що для аграрного розвитку Волині у добу нової економічної політики були характерними такі процеси та тенденції: поступове відновлення та розвиток сільського господарства на обмежених ринкових засадах; повернення до досвіду сталинських аграрних перетворень (особливо, агрономічні заходи); збільшення площ засіву під зерновими та технічними культурами, значний розвиток хмелярства та бурякосіяння; збільшення кількості середняцьких та заможних господарств, а з іншого боку, повернення старої проблеми малоземелля внаслідок подрібненості самих селянських господарств; процеси інтенсифікації селянських господарств, поступова переорієнтація їх на потреби ринку, вигідність та прибутковність; позитивні зрушення у розвитку тваринництва (збільшення кількості коней, корів тощо) та у зв'язку з цим значний розвиток маслобробних заводів. Політика радянської влади була спрямована насамперед на забезпечення потреб бідних, малоземельних селян та економічні методи

обмеження ролі і впливу на селі заможних селян (через податковий та адміністративний тиск). Політику цю можна було б виправдати, якби вона у подальшому не мала б характеру насильницької колективізації, створення в особі заможного селянина образу ворога влади та держави. Розмірковуючи над долею різних прошарків селянства радянської Волині та загалом в тодішній Україні, необхідно зазначити, що за своєю глибинною сутністю, воно у переважній своїй масі залишалося індивідуалістичним, із своїми особливими, притаманними йому господарськими потребами, які часто йшли всупереч цілям та завданням керівництва радянської держави. Селянство бажало бути вільним господарем своєї землі і прагнуло об'єднуватися лише на вигідних для нього й добровільних засадах. Тому, важливо підкреслити, що розпочата ще у 1906 р. століпінська аграрна реформа, хоча й важким еволюційним шляхом поступового відмирання неефективних поміщицьких та селянських господарств, мала своєю кінцевою метою створення міцного селянського власника, який зміг би ефективно організувати своє господарство та усвідомлював потреби ринку, а головне – цінував би свою і поважав чужу власність, був би зацікавлений у результатах своєї діяльності. Порівняльний аналіз періодів нової економічної політики та століпінської аграрної реформи на Волині дає підстави стверджувати, що при усіх недоліках та мінусах останньої вона могла б бути кращим варіантом для перспективного розвитку селянських господарств.

Список використаних джерел

1. Ільчук Л. Г. Соціалістичні перетворення у сільському господарстві Житомирщини (1920–1930 рр.) // Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка. Т. VI. Серія суспільних наук. – Житомир, 1957. – С. 121–157.
2. Булкін Г. Нелегкі роки творення (1921–1925 рр. на Волині) // Радянська Житомирщина. – 1976. – 31 грудня; Король П., Присяжнюк В. Комнезами на Волині // Радянська Житомирщина. – 1972. – 14 травня.
3. Социалистическое строительство на Житомирщине. 1921–1941. Сб. документов и материалов / Сост. Г. И. Денисенко, В. В. Калинкина, П. М. Король и др. – К.: Наук. думка, 1983. – 212 с.
4. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006 / Довідник: Офіційне видання / Упоряд. Ю. В. Кондратюк, Д. Я. Самолюк, Б. Ш. Табачник. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2007. – 620 с.
5. Скотнікова Л. С. Аграрні відносини в українському селі у 20–30-х роках ХХ століття: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. С. Скотнікова; Національний аграрний ун-т. – К., 2000. – 19 с.
6. Державний архів Житомирської області. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.67.
7. Там само. – Ф.Р.308. – Оп.1. – Спр.20.
8. Там само. – Ф.Р.308. – Оп.1. – Спр.10.
9. Там само. – Ф.Р.308. – Оп.1. – Спр.28.
10. Там само. – Ф.Р.326. – Оп.1. – Спр.112.
11. Там само. – Ф.Р.126. – Оп.1. – Спр.387.
12. Там само. – Ф.Р.308. – Оп.1. – Спр.44.
13. Гайдай Л. И. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Правобережной Украины (1906–1914 гг.): Дис. канд. ист. наук: 07. 00. 02 / АН УССР, Ин-т истории. – К., 1978. – 183 с.
14. Лубчинський А. А. Соціально-економічні зміни в аграрному секторі України в 20-х роках ХХ ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / А.А. Лубчинський; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. — Чернівці, 2005. — 20 с.
15. Черниченко С. А. Законодательное обеспечение экономических интересов крестьянства в Украине в первые годы нэпа (1921–1924 гг.) // Проблемы законности. – Х.: Нац. юрид. акад. Украины, 2009. – Вып. 101. – С. 13–26.
16. Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.
17. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.) – К.: Наук. думка, 2006. – Т.2 – 653 с.
18. Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Донецький національний університет. – Донецьк, 2001. – 23 с.

19. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича. – Чернівці, 2007. – 20 с.

20. Малиненко А. Проблемы аграрных реформ в Украине // Зеркало недели. – № 32 (305). – 12 – 18 августа 2000 г.

Власюк І.Н. Аграрное развитие советской Волины в период новой экономической политики (1921–1928 гг.)

На основе архивных источников и с учётом новейших исследований, анализируются проблемы развития отдельных отраслей сельского хозяйства советской Волины в период новой экономической политики, состояние хозяйств различных слоёв крестьян; сделана попытка сравнительного анализа с периодом столыпинской аграрной реформы.

Ключевые слова: *Волинь, новая экономическая политика, сельское хозяйство, крестьянство, столыпинская аграрная реформа.*

Vlasyuk, I.M. Agrarian development in soviet Volyn in the period of the new economy policy (1921–1928)

The issues of the development of separate agricultural branches in soviet Volyn in the period of the new economy policy, the state of economies of peasants of different layers have been analysed on the basis of the archive sources and with account of the latest researches in the field; the attempt of the comparative analysis with the period of Stolypin's agrarian reform has been carried out.

Key words: *Volyn, new economy policy, agriculture, peasants, Stolypin's agrarian reform.*

УДК 63.3 (2) 622.5

Поляков В.Є.

Доля православної церкви в роки окупації Криму

Простежена динаміка знищення православних храмів Криму, починаючи з 1921 року, їх відновлення в роки окупації і подальша доля вже в післявоєнний період.

Ключові слова: Крим, окупація, православ'я, церква, війна, румуни, священик.

Доля православної церкви в роки окупації, практично, до сих пір залишається «білою плямою». Причин тому багато і перш за все це небажання властей обнародувати правду про те, що дійсно відбувалося в цій найважливішій сфері життя нашого народу в одну з найдраматичніших сторінок його історії.

Справжня тема довгі десятиліття не була жадана істориками, оскільки не вписувалася в установлену схему оцінки окупаційного режиму 1941 – 1944 років. Ситуація змінилася лише два останні десятиріччя. Проблемі православної церкви на території України присвячена докторська дисертація Лисенка О. Є. [1], кандидатські дисертації Волошина Ю. В. [2]; Гордієнка В. В. [3]; Грідіної І. М. [4], Канталінської Ж. В. [5]; Катуніної О. В. [6]. Робота Катуніної Ю. А. [7].

Перш ніж приступити безпосередньо до періоду німецько-румунської окупації Кримського півострова ми повинні зробити невеликий екскурс в його історію, без якого багато що буде просто не зрозуміло.

Нагадаємо, що в 1917 році на кримському півострові функціонувало: 9 монастирів, 197 церков, 732 мечеті, 24 синагоги, 6 кінасс [8, арк. 54].

Зі встановленням в листопаді 1920 року радянської влади вже через три місяці офіційно ставиться питання про закриття Георгіївського жіночого монастиря (лютий 1921); Топловського монастиря (березень 1921); Кизилташського монастиря (квітень 1921).

Через низку обставин знищення православних храмів в Криму не носило одночасний характер. Це була неспішна методична робота, яка розтягнулася практично на півтора десятиліття. Владі було досконале байдуже: чи побудована будівля на самому початку двадцятого століття або це пам'ятник світового значення подібно до храму Іоана Предтечи в Керчі, який був відкритий в 757 році (!!!), але, проте, в 1921 році одним з перших був перетворений на музей атеїзму.

У 1925 році та ж доля спіткала храми святого Володимира і Корсунської божеї матері – храми унікальні, символи витоків Православ'я на Русі! У 1933 році був закритий і опоганений Володимирський собор у Севастополі – усипальня прославлених російських адміралів Корнілова, Нахімова, Істоміна, Шмідта, останки яких були віддані нарузі. Що вже говорити про багаточисельні сільські храми, які до цього були чи не в кожному селі.

На перше липня 1936 року вже було тільки 42 діючих православних церков і молитовних будинків, у тому числі й обновленських [5, арк. 76].

А ось динаміка цих страшних подій в моєму рідному Сімферополі. До революції в місті було 24 православних церкви. З них знищені повністю: Собор Олександра-Невського; каплиця на вокзалі; Архірейська церква; церква духовного училища; старо-кладовищенська церква Преображенська; Спаська церква в Новому місті; церква Пензенського жіночого монастиря; церква при притулку Фабра; тюремна церква.

Перепрофільовані:

до медичних установ: Благочинська церква Космо-Даміановського жіночого монастиря, церква при колишній лікарні Тарановського, Скорбященська церква в Богоугодному закладі;

у музей: Церква при притулку графині Адлерберг;

у клуби: церква Єпархіального училища; церква при заводі свічки; церква при жіночій гімназії;

у архів: храм Трьох Святителів;

у пекарню: Свято-Троїцька грецька церква;

у військовий склад: Петро-Павлівський собор;

у спортивний зал: Миколаївська військова церква;

у військомат – Константино-Оленінська церква;

у радіовузол – подвір'я монастиря Бахчисараю;

у майстерню інвалідів – церкву чоловічої гімназії;

Залишалася лише одна церква, що діяла, – на новому російському кладовищі, та і у неї були зняті дзвони.

Було закрито 632 мечеті, та 371 церква та молитовні [7, арк. 318].

1 листопада 1941 німецько-румунські війська увійшли до Сімферополя. За винятком Севастополя, Балаклави, Інкермана влада на півострові перейшла до нових господарів. На окупованих територіях Східної Європи окупаційні власті на перших порах в питаннях, пов'язаних із питаннями релігії, спочатку зайняли нейтральне відношення.

Декілька по іншому питання релігії вирішувалися в Румунії. Нас дуже цікавить цей сателіт Німеччини тому, що через низку обставин наш півострів більшою мірою був зайнятий румунськими військами. Не випадково радянські газети тих років писали про «німецько-румунських окупантів». Румунія – одна з небагатьох держав Східної Європи, де збереглася Православна віра.

З початком окупації Криму події, пов'язані з духовним життям православного населення, розвиваються абсолютно непередбачувано для радянського керівництва.

1941 рік. Відкритий храм святого Федора Стратілата в Алушті; Миколаївська церква в Карасубазарі; Миколаївська церква в Зує, Олександро-Невська в Старому Криму; Успенська у Феодосії, Катеринінська в селищі Сариголь, Феодосійський район.

1942 рік. Церква Архангела Михайла в Алушті; церква в Бахчисараї; Успенський монастир в його передмісті; Петро – Павлівська церква в д. Сабли (с. Партизани, Сімферопольський р-н.); Покровська в д. Бешарань (с. Насінне, Нижньогірський р-н.); Покровська в д. Айбари (Войково, Першотравневий р-н); Предтеченська в д. Очевелі-Орка (Джанкойський р-н), Петро – Павлівська в д. Таганаш (Солоне Озерце, Джанкойський р-н) і Свято-Покровська в самому Джанкоє; Казанський собор в Курман-Кемельчи (п.м.т. Червоногвардійське) і в д. Адаргин (с. Мускатне) цього ж району. Вознесенська в д. Фрайдорф (п.м.т. Новоселовка); Іонна Богослова в Ново-Івановке і Миколаївськ в Ново-Царіцино (с. Садове, Нижньогірський р-н); Благочинська і Всіх святих в Сімферополі. Миколаївська в Біюк-Онлар (п.м.т. Октябрське, Червоногвардійський р-н) і церкві в с. Ана-Елі (с. Загорське), в Сарайли-Кият (с. Каховське); Миколаївська в с. Мазанка; Троїцька в з. Ново-Олександрівка, Свято – Георгіївська в с. Рассвет (не локалізовано, ймовірно «Рассвет» назва колгоспу, а не населеного пункту) – всі Сімферопольського району.

Олександро-Невська в п. Ічки (п.м.т. Советське); Михайлівська в с. Емельяновка; Георгіївська в с. Желябовка; Іона Богослова в с. Ново-Івановка – все на території сучасного Советського району. Покровська в Судаку; Всіх святих і Казанський собор у Феодосії; Олександро-Невська в с. Байгоджа (с. Шубино, Кировський р-н) і церква на честь Введення в храм Пресвятої Богородиці в селищі Леніно.

1943 рік: Церква Великомучениці Параскевни в колишньому Топловському монастирі; Покровський собор в Севастополі; Святого Серафима в селі Найда, Джанкойський р-н, (не локалізовано); безимянна церква в с. Колай (п.м.т. Азовське); Знаменська церква в с. Сали (с. Грушевка, Старокримський р-н); храм Федора Тіронського поблизу Ореанди. Таким чином, за два місяці 1941 року було відкрито шість храмів; у 1942 році двадцять вісім; у 1943 році три – всього сорок [9].

Отримали підтримку і інші релігії:

1941 рік. П'ятидесятники: Феодосія;

Евангельські християни – баптисти: Саки, Феодосія;

Адвентисти сьомого дня: Джанкой.

1942 рік:

Евангельски християни – баптисти: Сімферополь, Севастополь, Старий Крим, Ялта, Джанкой, Фрайдорф, Колай, Сейтлер.

Караїмська кенасса: Сімферополь

1943 рік:

караїмська кенасса: Евпаторія;

Евангельски християни – баптисти: Бахчисарай [12, арк 4].

Факти відкриття релігійних храмів сприймалися партизанським керівництвом як крок відверто ворожий по відношенню до радянської влади. У безпосередній близькості до лісу, тобто зоні дії партизан, відроджених церков було три: у с. Мазанка, в с. Сали (Грушевка) і в с. Саблі (Партизанське). Як розповідав мені року в 1977 Микола Дмитрович Луговий, командир партизанської бригади в 1943 році, по його наказу була зроблена спроба висадити церкву в Мазанці. У зв'язку з тим, що з толом в ту пору були проблеми, то партизани заклали дуже маленький заряд, і тому вибух не приніс будівлі майже жодної шкоди.

Питаннями релігії в окупованому Сімферополі спочатку займався церковний підвідділ при міській управі, а вже з 1944 року Благочинієська рада православних церков Криму. До складу ради духівництвом і мирянами міста були вибрані: настоятель Все Святської кладовищенської церкви проітерей о. Євгеній (голова), проітерей церкви трьох Святителів о. Іоан і мирянин А. Д. Семенов (секретар) [8].

Починаючи з 1943 року, в радянському друці практично припинилася антирелігійна пропаганда. Були закриті і деякі антирелігійні музеї.

Відчувши, зміни, що відбуваються в країні, окупаційні власті відреагували негайно. Ось що писала газета «Голос Криму» 18.02.44. у статті «Молитва за Сталіна».

«Червоноармійська газета «За честь Батьківщини» в № 252 повідомляє, що за дорученням Верховної Ради СРСР вручені медалі «За оборону Ленінграда» митрополитові Алексію і групі служителів російської читай: радянській православній церкві. Вони за словами газети допомагали зміцненню обороноздатності Ленінграда і зібрали на спорудження танкової колони «Дмитро Донський» 6 млн. рублів. Приймаючи медаль, митрополит Олексій заявив: «Я завіряю уряд, що і надалі священнослужителі возноситимуть молитви за здоров'я народного вождя Сталіна». Знуцання з православної церкви в СРСР продовжується».

Виступив у пресі і проітерей Свято-Троїцької церкви М. Василькиоті. По сьогоднішніх мірках в його обігу немає для нас нічого нового, а тим більше в нім немає ні слова брехні, але ця публікація, та ще незадовго до падіння режиму окупантів – безумовно була самогубством!

«23 роки православна російська церква терпіла гоніння від більшовиків. У боротьбі за віру загинули наші кращі архіпастирі, пастирі і достеменно-віруючі російські люди, а святі храми повсюдно були розорені і поганяні. Ніколи за всю свою історію російська земля не піддавалася такій ганьбі і приниженню, як в темну годину більшовизму. Зараз, не дивлячись на важкі умови життя, пов'язані з господарським розгромом, більшовизмом, що чинить, і війною, для нас знову спалахнула зоря життя. Знову відновлюються православні храми і в них після багатолітнього мовчання – поновилися богослужіння. Серця наші виконуються духовною радістю».

На пасхальні свята 1944 роки в Сімферополі було здійснено богослужіння у всіх шести діючих православних храмах. У стадії відкриття знаходився і сьомий Петро – Павлівський.

2 квітня 1944 публікується звернення до всіх віруючих допомогти у відновленні церкви Петро-Павлівської. Через тиждень в соборі був дан концерт духовної музики. Батько Іоан провів молебень. Був вироблений «тарілковий збір», який дав 25 600 крб., – гроші дуже чималі і сповна достатні для завершення робіт. На жаль, відкрити церкву не встигли, оскільки 13 квітня 1944 року Сімферополь був звільнений і її забудтя продовжилося ще на півстоліття.

Доля відроджених в період окупації храмів склалася по-різному. На 1.10.44 із 26 районів Кримської області не мали жодного храму тільки чотири: Приморський, Євпаторійський, Балаклавський та Куйбишевський райони [5, арк. 78].

Було під Сімферополем сіло Сарайли-Кият (с. Каховське), сьогодні це практично міська межа Сімферополя. Ось що повідомляють в офіційному листі на ім'я уповноваженого у справах релігії: «Будівля церкви одноповерхова, кам'яна, зняті куполи і дзвіниця. Закрита вона в 1932 році. У ній були майстерні радгоспу «Червоний», а з 1941 гуртожиток. З приходом німецьких окупантів румуни її знову відкрили, і діяла вона до 1944 року. З приходом Червоної Армії була передана під клуб військової частини. Після відходу військових в ній пункт прийому фрукти. 31.04.46» [7, с. 22].

Якісь храми знов були закриті, але деякі, як, наприклад, Миколаївська церква в Мазанці або Свято Троїцька в Сімферополі продовжили своє життя.

3 січня по листопад 1944 р. в СРСР було відкрито більше 200 церков, значна частина яких знаходилася на недавно звільнених територіях. Повертається на батьківщину до Криму після заслання, глава Кримської і Сімферопольської єпархії о. Лука – професор медицини Войно-Ясинецький.

У житті православної церкви починається новий, хоча і короткочасний етап відродження. У 1948 році І. В. Сталін знов холоне до православ'я. Не торкнулися церкви її зміни на краший і після його смерті. Слабким променем надії виявилася швидко минула «Відлига». Потім новий сплеск воєнничого атеїзму вже інспірований особисто Генеральним Секретарем ЦК КПРС Микитою Сергійовичем Хрущовим, який обіцяв всьому світу «показати останнього попа». В ході цієї антирелігійної компанії знов сотнями закривалися і знищувалися храми, у тому числі і в Сімферополі, коли була закрита Чернеча церква на вул. Пролетарської. В 1960 році жодного храму не було вже дев'яти районах Криму [5, арк. 78].

Таким чином, за два місяці 1941 року було відкрито шість храмів; у 1942 році двадцять вісім; у 1943 році три – всього за період німецько-румунської окупації було відроджено сорок православних храмів. Переважна частина яких, з приходом радянської влади знов виявилися закритими. За роки окупації основна маса священнослужителів Криму з ризиком для власного життя посилено допомагала людям врятуватися від знищення, видаючи євреям фальшиві свідоцтва про хрещення.

Православна церква Криму в роки окупації, не вважаючи на те, що вона отримувала підтримку німецьких – румунських властей, несла людям Віру і допомагала їм в їх важкій долі. Вже після звільнення півострова двадцять священників піддалися репресіям і були засуджені [5, арк. 106].

Список використаних джерел

1. Лисенко О. Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946 рр.: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 1999. – 35 с.
2. Волошин Ю. В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1997. – 17 с.
3. Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський держ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 18 с.
4. Грідіна І. М. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945рр.: людський вимір: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2001. – 20 с.
5. Канталінська Жанна Володимирівна. Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ століття: дисертація канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003.
6. Катуніна Олена Василівна. Політика партії та радянського уряду у відношенні релігійних культів у 40- 60-ті роки ХХ століття (на матеріалах Криму) : Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Таврійський національний ун-т ім. В.І.Вернадського. — Сімф., 2006. — 237арк. — Бібліогр.: арк. 183-228.

7. Катунин Ю.А. Русская православная церковь в годы Второй мировой войны (1939 – 1945 гг.) – Симферополь: «Пирамида», 2000. – 120 с.
8. Державний архів АРК (далі – ДА АРК). – Ф. 2647. – Оп. 1.
9. Там само. – Ф. 2647. – Оп. 5.
10. Голос Крыма Голос Крыма. – 1944. – 1 марта.
11. Катунин Ю.А. Православие Крыма в 1917 – 1939 годах: проблема взаимоотношений с государством. – Симферополь: МПС «Ната», 2001. – 416 с.
12. ДА АРК. – Ф.Р3295. – Оп.2.

Поляков В.Е. Судьба православной церкви в годы оккупации Крыма

Прослежена динамика уничтожения православных храмов Крыма, начиная с 1921 года, их восстановление в годы оккупации и дальнейшая судьба уже в послевоенный период.

Ключевые слова: Крым, оккупация, православие, церковь, война, румыны, священник.

Polakov, V.Ye. Fate of orthodox church in the years of occupation of Crimea

The dynamics of elimination of Crimea orthodox temples since 1921 is traced, their renewal in the years of occupation and further fate already in a post-war period.

Key words: Crimea, occupation, orthodoxy, church, war, romanians, priest.

УДК 94(477.85)«194/195»:323.281

Мусієнко І.В.

Політичні репресії радянського режиму проти студентської молоді на Північній Буковині в 1944-1953 рр.

На підставі вперше введених до наукового обігу архівних документів проведений аналіз особливостей та масштабів політичних репресій проти студентської молоді на території Північної Буковини в 1944–1953 рр.

Ключові слова : комуністичний режим, національно-визвольний рух, ОУН, політичні репресії, «радянська», реабілітація, репресивно-каральна система, сталінізм, студентство, тоталітаризм, УПА.

Вагоме значення у сучасній історичній науці відводиться дослідженням драматичних сторінок української історії ХХ ст. Особливо це стосується проблем політичних репресій в Україні, вивчення яких розпочалося лише зі здобуттям Україною незалежності. Значний інтерес викликає аналіз особливостей радянської соціальної та етнічної інженерії, методів гомогенізації суспільства, радянської та розбудови радянських імперських структур на території приєднаних до СРСР у 1939–1940 рр. українських етнічних земель. Особливої уваги потребує дослідження політичних репресій щодо національної інтелігенції та, зокрема, її молоді генерации, котра сприймалася тоталітарним режимом як найбільш небезпечний соціальний прошарок, що відстоював ідеї національної незалежності та демократичні цінності. Тому авторка статті, опираючись насамперед на архівні матеріали, поставила за мету вивчити особливості репресивної політики радянського режиму щодо студентської молоді на території Північної Буковини в 1944-1953 рр. Ця політика відображала загальносоюзні тенденції, однак у той же час мала свою регіональну специфіку.

Історіографія даної теми доволі обмежена і фрагментарна. Серед монографічних розвідок слід відзначити ґрунтовну працю буковинської дослідниці Т. Марусик [8]. Оpubліковано також кілька спогадів колишніх репресованих [11;12]. Отже, проблема належить до числа найменш досліджених, що і вирішило вибір теми авторкою статті. Запропоноване дослідження виконано головним чином на матеріалах архівів, які вперше введені в науковий обіг. При написанні праці авторкою були використані унікальні архівні документи партійних, радянських і правоохоронних органів із Державного архіву Чернівецької області, Державного архіву Чернівецького обласного управління Служби Безпеки України.

За висновками дослідників радянська система, як «класичний», завершений тип тоталітарної системи, була самою своєю природою запрограмована на жорсткі політичні репресії проти еліти «національних окраїн» радянської імперії – як до існуючої, так і тієї, що формувалася, а саме кращих представників студентської та шкільної молоді [10;16,с.242]. На територіях, приєднаних до Радянського Союзу в 1939–1940 рр., репресивна політика щодо інтелігенції відрізнялася більшою жорстокістю, тривалістю і чітко вираженою антиукраїнською спрямованістю. 27 вересня 1944 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР», у якій зазначалося, що «обкоми й райкоми не враховують у своїй роботі, що в умовах західних областей України, де населення та інтелігенція десятиліттями виховувались у дусі буржуазної ідеології і лише півтора роки при Радянській владі, особливо неприпустимо недооцінювати ідейно-політичну боротьбу

проти націоналізму» [18, с. 79]. У жовтні 1946 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило спеціальне рішення «Про заходи щодо посилення масово-політичної роботи в західних областях України» [16, с. 215], а в 1947 р. – постанову «Про покращення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах УРСР» [13, с. 21]. Ці документи покладали початок широкомасштабній кампанії боротьби проти «націоналізму» і шаленого морально-політичного тиску на інтелігенцію.

З місць до Києва надходили «сигнали» про факти «політично хибних» висловлювань і дій окремих науковців та студентів. Так, 6 жовтня 1947 р. секретар ЦК ЛКСМУ М. Мітрохін у своїй доповідній на ім'я Кагановича зазначав: «Комсорг ЦК ВЛКСМ Чернівецького університету Г. Іванушко навіть ряд прикладів, зокрема, серед значної частини студентів використовують підручники і літературу явно ворожих шкіл і теорій Грушевського, Покровського та інших. Іноземну мову читають викладачі, які не розуміють марксистко-ленінської теорії та законів суспільного буття, викладають матеріал, відірваний від радянської дійсності, від життя нашої соціалістичної держави» [15, с. 80–81].

Молоді, котра була майбутнім України, приділялася особлива увага. Виховна й навчальна робота в навчальних закладах усіх типів була спрямована на формування у молодого покоління ворожості до ідеї державності України. Молодь всіляко заохочували й примушували вступати до комсомолу. Так, у довідці ЦК ЛКСМУ до ЦК КП(б)У про роботу комсомольських організацій західних областей УРСР від 14 лютого 1946 р. зазначалося, що за показником збільшення чисельності комсомольських організацій попереду інших областей ідуть Чернівецька й Волинська області. 3 334 сіл Чернівецької області в 328 були створені первинні комсомольські організації [18, с. 107].

У свою чергу й провід ОУН не залишався осторонь боротьби за душі, розум і серця молодих українців. У 1947 р. почали виходити журнали ОУН для молоді «На чатах», «На зміну», «За волю України». Свої ідеї щодо змісту освіти провідники ОУН виклали у брошурі «Слово до учителів, братів із східних областей України». Крім видавничої діяльності, ОУН провела кілька спеціальних акцій – акцію проти набору української молоді до шкіл ФЗН, акцію проти участі української молоді в піонерських і комсомольських організаціях, акцію проти вживання російської мови. Найбільшою за масштабами була шкільна акція, яка полягала в активному нагляді підпілля за шкільництвом, за змістом викладання [17, с. 145–146].

Протягом 1944–1953 рр. радянські каральні органи через свою агентуру «викрили» десятки молодіжних «антирадянських організацій» – як реально існуючих, так і вигаданих (останніх була більшість – вони створювалися на папері на підставі сфальсифікованих доносів і свідчень самих «учасників організацій», отриманих під час допитів із застосуванням протизаконних методів ведення слідства). Так, лише у 1951–1952 рр. органами МДБ було «викрито» 42 «підпільні молодіжні націоналістичні групи», у яких брало участь 182 особи. З них у західних областях – 35 груп і 155 членів, у східних областях – відповідно 7 і 27. Серед засуджених нараховувалося 19 студентів вузів, 29 учнів технікумів і середніх шкіл, 9 учнів початкових шкіл [17, с. 148].

Перші арешти студентів на території Чернівецької області розпочалися вже в січні-лютому 1945 р. Тоді УНКДБ по Чернівецькій області завело велику групову справу на 18 осіб, студентів держуніверситету та педінституту, котрих обвинуватили у приналежності до ОУН. Серед них К. Король, О. Кухта, О. Каплун та В. Термена. Слідство по їхній справі тривало 2 місяці і вже 12–13 квітня відбулося засідання Військового трибуналу військ НКВС Чернівецької області, на якому було ухвалено рішення: за ст. 54-1 «А» КК УРСР засудити Короля до 15 років каторжних робіт, а його товаришів – до 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах із конфіскацією майна [1].

У 1946 р. Чернівецьке обласне Управління НКДБ звітувало у вищестоящі інстанції про свій «великий успіх» – розкриття «підпільної групи антирадянської націоналістичної молоді». До складу цієї групи входили студенти 1 курсу Учительського інституту В. Купченко, А. Унгурян, працівниця артілі Хімпрому Л. Івасюк і студентка 1 курсу ЧДУ А. Хілько [2]. Остання походила з Одеської області, після звільнення області від нацистів за фальшивим обвинуваченням була заарештована і звільнена лише після згоди

статі сексотом. Їй дали завдання виявляти й розробляти учасників підпілля ОУН із числа студентів, дозволили вести «антирадянські» розмови, чим вона активно користувалася, розповідаючи оточуючим про свої симпатії до членів ОУН, висловлюючи невдоволення економічним і політичним становищем у СРСР.

Однією з перших її жертв став хлопеч, із яким вона зустрічалася і який її кохав – однокурсник В. Купченко, далі А. Унгурян, яку Хілько підбила переписати та розклеїти написані нею ж листівки, що містили заклики не вступати до колгоспу. Однак через деякі помилки Хілько вона разом із іншими «членами» вигаданої нею «молодіжної оунівської організації» потрапила за ґрати. Військовий трибунал військ МВС Чернівецької області 4 липня 1946 р. засудив Купченко, Унгурян, Прокопця й Хілько за ст. ст. 54-1 «А», 54-11 КК УРСР до 10 років позбавлення волі у ВТТ, із поразкою у правах на підставі ст. 29 КК УРСР за пп. а, б, в і конфіскації усього їм належного майна. Івасюк же на підставі ст. 54-12 КК УРСР за недонесення була засуджена до 4 років позбавлення волі з поразкою у правах на 2 роки.

У 1948–1949 рр. репресії проти студентської молоді на території Чернівецької області досягли свого апогею. Тоді було засуджено 45 студентів середніх, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. Хоча у ці роки внаслідок халки терору каральних органів ОУН перебувала у глибокому підпіллі і не проводила у середовищі чернівецького студентства якоїсь серйозної роботи, однак молодь сталінського політичного правосуддя потребував нових жертв. Чернівецьке управління МДБ ішло найлегшим шляхом, здавна вже взятим на озброєння радянськими каральними органами – а саме шляхом фабрикації справ при допомозі спеціально вишколених провокаторів.

На матеріалами кількох агентів МДБ, серед яких особливою завзятістю відрізнявся «студент ЧДУ» Станішевський, у надрах Чернівецького МДБ у березні 1948 р. була сфабрикована справа молодіжної націоналістичної організації «Буревій». 14 студентів потрапили за ґрати у січні-лютому 1948 р. [3]. Матеріали слідства по цій справі зайняли 4 томи. Про те, як провадилося слідство, красномовно свідчать спогади колишніх студентів, засуджених по цій справі – О. Запаринюк і К. Хобзея. Як згадує О. Запаринюк, найважливішими доказами її нелояльності до радянської влади стали знайдені у неї при обшуці поштова марка із зображенням А. Гітлера й вірш, у котрому розповідалось про бль матері, що знайшла на полі бою сина, що упав за волю України. Слідчий так і сказав їй: «Нащо мені тебе бити, 10 років тобі і так забезпечено» [12, с. 67–68]. Проти Хобзея у слідчих були значно вагоміші обвинувачення – брошура «Програмні постанови Третього надзвичайного з'їзду ОУН», у якій він власноручно робив помітки і яку передав читати іншому студентові. К. Хобзей описав допити так: «Мене, дев'ятнадцятирічного юнака, катували п'ятеро чекістів: підполковник Носков – начальник слідчого відділу Чернівецької тюрми МДБ, майор Климочкін – старший слідчий, капітани Воронов і Кисельов, старший лейтенант Шилін – слідчі. Вони роздягали мене догола, кидали на підлогу, Кисельов ставав мені на ноги, Климочкін стискував мою шию своїми ногами, а Воронов і Шилін, роздягнуті до сорочок із закованими рукавами, ставали зліва і справа, брали нагайки, скручені з трьох кабелів із дротом усередині, і перічили мене. Били від голови до ніг та від ніг до голови» [12, с. 177]. Майор Климочкін на одному з допитів бив Хобзея ніжкою від крісла по голові, так що голова розпухла і шкіра на ній потріскалась... Прокурор Чубаров, що був присутній на одному із допитів і побачив упертість хлопця та його небажання зізнаватися, наказав «застосувати всі засоби, щоб заставити молокососа зізнатися!» [12, с. 178–179].

Усі обвинуваченні по цій справі були визнані винними в інкримінованих ним злочинах і засуджені за ст. ст. 54-1 «А», 54-11 КК УРСР і у відповідності до ст. 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 р. «Про відміну смертної кари» до 10–25 р. позбавлення волі у виправно-трудовах таборах, 5 років поразки у правах із конфіскацією майна. Кожен із засуджених молодих людей сповна випив гірку чашу долі політичного в'язня у найстрашніших сталінських таборах – у м. Інті Комі АРСР, у Магадані, Норильську, Іркутській та Новосибірській областях, у Мордовській АРСР.

Після вивчення всіх документів по справі співробітники Чернівецької обласної прокуратури дійшли висновку, що «молодіжна націоналістична організація «Буревій» була створена співробітниками УМДБ по Чернівецькій області з провокаційною метою ознайомлення «членів» цієї організації, засуджених по справі, із деякими книгами та брошурами націоналістичного характеру, що не містить складу злочину. При проведенні слідства допускалися порушення, застосування незаконних методів. У справі відсутні докази активної допомоги з боку К. Хобзея бандитам ОУН і УПА» [3, арк. 403]. Усі репресовані по цій справі були реабілітовані у відповідності зі ст. ст. 1, 7 Закону України від 17 квітня 1991 р.

Наприкінці 1948 р. – на початку 1949 р. органи НКДБ «розкрили» групу членів і симпатиків ОУН, що складалася зі студентів Чернівецького Учительського інституту [4]. Більшість цих студентів походили зі Станіславської області. 13 квітня 1949 р. відбулося засідання Військового трибуналу військ МВС Чернівецької області, на якому студентів засудили до 10–25 років позбавлення волі кожного. У 1954–1956 рр. колишніх студентів, засуджених по цій справі, звільнили з місць покарання. Кожен із них безвинно відсидів по 5–7 років. Найтрагічнішою виявилася доля А. Пасічник. Вона, не витримавши важкого табірною режиму, померла 21 липня 1949 р. у місцях позбавлення волі, маючи лише 19 років.

Як з'ясувалось згодом, ця «оунівська організація» була «створена», а потім «викрита» провокатором «студентом» Кучерко. Як писав у своїй скарзі Кривко, він особисто не створював ніякої організації, а лише роздавав літературу студентам, причому за вказівкою не міфічного оунівця Ємчука, а саме Кучерка. Барановська після звільнення в заявах про реабілітацію теж стверджувала, що всі, хто був засуджений разом із нею, можуть підтвердити те, що ця справа була провокацією Кучерко. Усі особи, засуджені по цій справі, реабілітовані за Законом України від 17 квітня 1991 р. як жертви політичних репресій.

12 червня 1948 р. заарештували студента історичного факультету Чернівецького учительського інституту С. Олійниченка [5]. Його біографія варта цілого роману – він був ветераном війни, в'язнем нацистського концтабору. Основним приводом для арешту стали гострі питання Степана й висловлювання під час лекцій і семінарських занять – і це все на фоні підвищеної цікавості до нього з боку органів ДБ як до людини, що пройшла через полон і американську зону окупації.

У квітні 1948 р. на лекції з Конституції СРСР Олійниченко задав питання: «У зв'язку із тим, що Україна є самостійною державою, чи є посольства УРСР у капіталістичних країнах?» Це питання настільки схвилювало асистента Басисту, що вона викликала на лекцію секретаря партійної організації інституту І. І. Козирева, котрий дав ствердну відповідь на питання Олійниченка. Але, як згадував у своїх спогадах сам Степан, «за це не одну ніч боліли в мене ребра, голова й спина в політичній тюрмі». На лекції з теми «Стаханівський рух у СРСР» Олійниченко в котрий раз задав асистенту Басисті незручне гостре питання: «Яким чином одна з колгоспниць Полтавської області в 1947 р. нав'язала вручну 6700 снопів ячменя протягом робочого дня? Я маю сумнів, що це можливо. Це свого роду приписка і «окозамилювання» [5, арк. 184]. Як він писав у своїх спогадах після повернення з табору, тільки у в'язниці слідчий дав йому добре зрозуміти, що такі чудеса можливі.

Олійниченко був засуджений за «антирадянську агітацію» за ст. 54-10, ч. 1 КК УРСР до 10 років позбавлення волі у ВТТ і двох років поразки у правах. Після звільнення працював шляховим робітником на залізниці, багато хворів – давалися ознаки залишкові явища травми черепа. Йому, талановитому й допитливому хлопцю, колишньому студенту-відміннику, безвинно засудженому з політичних мотивів, чиновники Міністерства освіти не дали дозволу здати державні іспити і стати вчителем. Так був загублений ще один талант, покалічена ще одна доля...

У травні-вересні 1949 р. за ґратами опинилося ще семеро студентів чернівецьких вузів, колишніх однокласників, випускників Снятинської середньої школи, обвинувачених у зв'язках із членами ОУН і антирадянській націоналістичній агітації. Речовими доказами по справі стали зошити з націоналістичними віршами, і, як це

не дивно, «Кобзар» та «Мала історія України». Крім читання «Кобзаря» студенти скоїли ще один «важкий злочин» – вони співали стрілецькі пісні та колядки, у яких містилися рядки про волю України. Я. Кіцул був обвинувачений у «антирадянській агітації» тільки через те, що поділився враженнями із однокурсниками про свою поїздку до Києва, де членів його родини, одягнутих у вишивані сорочки, назвали у громадському транспорті «бандерівцями, западенцями, націоналістами», де не було чути української мови, пам'ятник князеві Володимирі стояв недоглянутий, натомість пам'ятник «великому вождю» був у бронзі, мармурі та граніті [12, с. 96–97]. 13 жовтня 1949 р. Військовий трибунал військ МВС Чернівецької обл. виніс своє рішення стосовно долі заарештованих студентів – за ст. ст. 54-1 «А», 54-11 КК УРСР, у відповідності зі ст. 2 Указу ПВР СРСР «Про відміну смертної кари» – І. В. Салій, О. В. Аронець, Я. С. Кіцул, О. М. Григорчук, М. М. Малюк були засуджені до 25 р. позбавлення волі у ВТТ кожний, 5 р. поразки у правах із конфіскацією майна, В. О. Попович – до 10 р., М. П. Нижник – до 5 р. позбавлення волі і 3 р. поразки у правах [6].

Квітень 1951 р. став початком страдницького шляху трьох студентів, дружок студентів філфаку ЧДУ – З. Підкови, В. Фашука і Я. Микитюка, яких перетворили на «ворогів народу» через те, що вони висловлювалися про відсутність у СРСР свободи слова, негативно ставилися до марксизму-ленінізму, були невдоволені тим, що викладачі ведуть лекції російською мовою, критикували колгоспи та їхніх керівників, слухали закордонні радіостанції, підтримували ідею самостійності України, «із націоналістичних позицій трактували творчість Шевченка, критично оцінювали дії Б. Хмельницького і возз'єднання України з Росією, схвалювали дії Мазепи». Цей список висловлювань також був оголошений складом кримінального злочину, що підпадав під диспозицію сумнозвісної 54 статті, пункту 10 – «антирадянська агітація». Усі троє хлопців засуджені до 10 років позбавлення волі у ВТТ кожний [7].

Увагою радянських каральних органів користувались не лише студенти вищих навчальних закладів, а й учні шкіл, училищ, технікумів. Так, у 1948 р. «за анонімні листи антирадянського змісту» і як «вороже налаштований до радянської влади» був засуджений до 10 років студент 4 курсу технікуму житлово-комунального будівництва І. Кулик, 1925 р.н. [8], а у 1950 р. – за проповідання ідей націоналізму й брехню на радянську дійсність – дружок студент цього ж технікуму М. Чирак, 1930 р.н. [8].

6 вересня 1947 р. за зв'язок з ОУН і розповсюдження «антирадянської літератури» був узятий під варту учень 10 класу Кіцманської середньої школи Т. Антеміїчук, 1928 р.н. із с. Веренчанки Заставнівського р-ну [9]. Перший допит Тодора відбувся у Заставнівському райвідділі НКДБ. За ніч допиту змінилося 3 слідчих через те, що вони втомлювались катувати хлопця і потребували відпочинку. Антеміїчука кололи голкою, катували струмом, били головою об стінку [11, с. 80]. У Чернівцях таке «слідство» продовжилось. 6 лютого 1948 р. справа Антеміїчука була розглянута Військовим трибуналом військ МВС Чернівецької обл., який засудив його за ст. 54-1«А» КК УРСР до 10 років позбавлення волі у ВТТ. У Красноярській пересильній тюрмі зустрівся із засудженими чернівецькими студентами М. Войченком і В. Понуром. Вирішили тікати, почали робити вночі підкоп під підлогою бараку, але їх викрили. Знову катували, але вони не видали товаришів. Антеміїчук разом із Войченком опинився у тундрі, неподалік від м. Норильськ. Тут отримаєш Україну, що й жити не захочеш. Вас пригнали сюди працювати...» [11, с. 132]. 11 травня 1955 р. прийшло довгоочікуване звільнення. У 1959 р. Антеміїчук разом із дружиною, яка теж була засуджена з політичних мотивів, виїхав до Польщі. Там закінчив політехнічний інститут, працював у науково-дослідному інституті. А у 2001 р. написав книгу спогадів «Норильськ табори. Табірник Е-058», яка була відмічена на конкурсі «Слідами пам'яті», що проводив у Варшаві Український архів та Інститут літературних досліджень Польської Академії Наук.

Таким чином, у 1944–1953 рр. на території Чернівецької області було засуджено з політичних мотивів 77 студентів і учнів шкіл. Переважна більшість із них (40 осіб) походили із західних областей, 25 були вихідцями з Чернівецької області, 12 – із східних областей України. Така увага каральних органів до «західняків» зрозуміла – адже на заході України традиційно була вища національна свідомість, молоді люди мали більше можливостей спілкуватися з членами українських націоналістичних організацій. Основна маса засуджених навчалися у Чернівецьких вузах – 60 осіб, решта 14 – у технікумах і училищах і 3 у школах. Роками найбільшого терору проти шкільної й студентської молоді стали 1948 (21 засуджений) і 1949 (24 засуджених). Більшість засуджених (53 особи) проходили по групових справах і притягалися також і за ст. 54-11 КК УРСР (тобто за участь в організації), що ускладнювало їхнє становище. Головні обвинувачення, що пред'являлися студентам – це «антирадянська агітація» (ст. 54-10 КК УРСР) – 29 осіб; участь у ОУН або пособництво цій організації (ст. 54-1«А» КК УРСР) – 43 особи; недонесення (54-12 КК УРСР) – 4 особи і «зрада Батьківщині» (ст. 54-1 КК УРСР) – 1 особа. Вироки за їхніми справами досить суворі – більшість (40 осіб) позбавлялися волі терміном на 10 років; 20 студентів засудили до 25 років таборів; одного – до 15 років каторжних робіт. Решта отримали вироки від 4 до 8 років позбавлення волі, 1 особа була виправдана.

Отже, на основі аналізу архівних матеріалів варто зробити такі узагальнення. Перше, репресії були одним із головних інструментів утвердження тоталітарного режиму та проведення «радянзації» Північної Буковини, вони проводилися цілеспрямовано і послідовно, головною метою їх стало придушення українського національно-визвольного руху. Більшість обвинувачень виявилася сфальсифікованою, добутою під час слідства із застосуванням тортур, всі засуджені реабілітовані. Друге, одним із ключових об'єктів репресивної політики була студентська молодь, майбутня українська еліта. Попри окремі регіональні особливості, пов'язані з етнічними і конфесійними відмінностями населення Чернівецької області, загальні напрями і масштаби цих репресій особливо не відрізняються від політики в інших областях Західної України. Проблематика політичних репресій щодо західноукраїнської інтелігенції та студентської молоді є надзвичайно важливим і перспективним напрямком історіографії, однак наявні «білі плями» у дослідженнях будуть остаточно ліквідовані лише після опрацювання усього масиву архівних документів, у тому числі із російських архівів, які зараз є недоступними для українських дослідників.

Список використаних джерел

1. Державний архів Чернівецького обласного управління СБУ. – Спр.П-7629.
2. Там само. – Спр.П-5178.
3. Там само. – Спр.П-5032.
4. Там само. – Спр. П-5509.
5. Там само. – Спр. П-6019.
6. Там само. – Спр. П-1506.
7. Там само. – Спр. П-5612.
8. Там само. – Спр. П-5282.
9. Там само. – Спр. П-5287.
10. Аксенов Ю. С. Послевоенный сталинизм : удар по интеллигенции // Кентавр. – 1991. – № 10 – 12. – С.80–89.
11. Антемійчук Т. Норильські табори. Табірник Е-058 // Т. Антемійчук. – Забже, Власне видання. – 252 с.
12. З аудиторії – за колючі дрого: спогади студентів чернівецьких вузів, репресованих тоталітарною системою. – Чернівці : Рута, 1995. – 164 с.
13. Кожукало І. П. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 40-і – на початку 50-х років // Український історичний журнал. – 1989. – № 2. – С.14 – 25.
14. Марусик Т. В. Репресії серед студентської молоді Чернівців у 40-х роках ХХ ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 6–7. Історія. Збірник наукових праць. – Чернівці : ЧДУ, 1996. – С.113–120.

15. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція : реалії життя та діяльності (40 – 50-ті рр. ХХ ст.) // Т. В. Марусик. – Чернівці : Рута, 2002. – 463 с.

16. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 – 50-ті роки ХХ ст.) // О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 350 с.

17. Сворах С. Молодіжний націоналістичний рух у школах та вузах західних областей України (1944–1953 рр.) // Галичина. – 1998. – № 1. – С.144–150.

18. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939–1989. – К. : Наукова думка, 1989. – 456 с.

Мусяенко І.В. Политические репрессии советского режима против студенческой молодежи на Северной Буковине в 1944-1953 гг.

На основании впервые введенных в научный оборот архивных документов проведен анализ особенностей и масштабов политических репрессий против студенческой молодежи на территории Северной Буковины в 1944-1953 гг.

Ключевые слова: депортации, коммунистический режим, национально-освободительное движение, ОУН, политические репрессии, реабилитация, репрессивно-карательная система, «советизация», сталинизм, студенчество, тоталитаризм, УПА.

Musiienko, I.V. Political repressions of the Soviet regime against students in Northern Bukovina in 1944–1953

Basing on the newly introduced documents, analyzed of the peculiarity and scale of political repression against students in Northern Bukovina in 1944-1953 years.

Key words: a Communist regime, a national-liberation movement, OUN, political repressions, «radjanizatsija», rehabilitation, a repressive and punitive system, stalinizm, the students, totalitarianism, UPA.

УДК 94(477-25):341.324 «1941-1942»

Костючок О.В.

Діяльність Київської міської управи у фінансовій сфері (вересень 1941 р. – лютий 1942 р.)

Досліджено основні джерела прибутків Київської міської управи. Розглянуто заходи здійснені Київською міською Управою у фінансовій сфері в роки німецької окупації.

Ключові слова: Київська міська управа, німецька окупація, місцеві органи влади.

На сьогодні проблематика фінансового забезпечення місцевих органів влади Києва за часів німецької окупації залишається малодослідженою. Проте питання фінансового забезпечення будь-яких адміністративних установ чи організацій тощо є однією з складових їхнього успішного функціонування і, одночасно, показує ступінь автономності, оскільки у випадку існування фінансових дотацій установа знаходиться під значним впливом дотувальника.

Проблема господарської діяльності Київської міської управи частково висвітлювалася у працях В. Дудник [4] та Т. Заболотної [5]. Спробу виявлення джерел фінансування характерних для всіх місцевих органів влади окупованої німцями території України, здійснили О. Гончаренко та К. Беркхофф. Зокрема, О. Гончаренко стверджував, що органи місцевої адміністрації існували виключно за рахунок податків, зібраних з місцевого населення [2, с. 157]. Натомість К. Беркхофф вказав основні, офіційні джерела прибутків місцевих адміністрацій, які на його думку, склалися з податків на торгівлю і плати за послуги, зауваживши, що голови районів мали справу з використанням лісів, доставки лісу, фінансовими прибутками; голови районів та міст мали право накладання штрафу у 200 крб. [32, р. 40] Цими нотатками дослідника обмежився аналіз принципів фінансового забезпечення місцевих адміністрацій.

Фінансовими справами КМУ завідував відділ фінансів. Цей відділ здійснював розробку проектів фінансових витрат і прибутків, які після погодження з керівництвом КМУ і німецькою адміністрацією набували юридичної сили [27, арк. 5-6], проводив обстеження харчоторгів, ідалень за дотриманням цін і витрати продуктів для уникнення махінацій, перевірку фінансової звітності установ, контроль за інвентаризацією майна здійснюваною відділом суспільної опіки КМУ [27, арк. 15-16]; проводив оподаткування, видавав патенти тощо [9, арк. 26]. З посиленням контролю німецької адміністрації, після другої половини листопада 1941 р., фінансовий відділ представляв КМУ у переговорах з німцями під час встановлення кошторисів витрат апарату КМУ і підвідомчих установ та усіх фінансових питань міського життя [27, арк. 5-6], здійснював фіскальні функції [6, арк. 5].

На момент свого виникнення Управа не могла функціонувати і здійснювати відбудову мирного життя міста без сторонньої фінансової допомоги. У цей час німці стали єдиним джерелом, від якого можливо було отримати фінансову допомогу. Наприклад, німецька військова адміністрація, підтримала КМУ, надавши 2 жовтня 1941 р. року позику у 100 тис. марок (1 млн. крб.), яка могла бути використана після санкції польової комендатури №195. Управа отримувала кредит по частинам і сума першого траншу становила 50 тис. марок [11, арк. 9]. На жаль, умови кредиту не вказувалися, за винятком вимоги від голови прозвітувати за використання суми [11, арк. 9].

Зважаючи на початковий етап розбудови апарату української адміністрації, отримані від німців кошти, очевидно, використовувалися на оплату праці співробітників КМУ [24, арк. 1-35], відновлення електростанцій [9, арк. 2], водогону [3, арк. 10зв.-11], трамвайного господарства [3, арк. 2] та деяких цехів важливих підприємств, заготівлю харчових продуктів на селі для співробітників КМУ та частини населення [15, арк. 15, 23]. Окрім

цього кошти йшли на фінансування української допоміжної поліції [8, арк. 34], пожертви [9, арк. 11] тощо. Імовірно, частина коштів використовувалася для створення оборотного капіталу банків м. Києва. Службовці Управи звітували про фінансування витрат Управи на 10 жовтня 1941 р. на суму 1,5 млн. крб. [27, арк. 7]

Слід наголосити, що КМУ відразу після створення розпочала пошук джерел, які забезпечили б її економічну самостійність. У своїй першій постанові, КМУ зобов'язувала всіх керівників, бухгалтерів радянських установ здати у Міський банк усі гроші організацій, що залишилися з радянських часів [9, арк. 1]. Внаслідок таких заходів надійшло 60 000 крб. [6, арк. 3] Від 3 жовтня (у пресі оголошено 8 жовтня 1941 р.) запроваджено сплату податку (слід вважати у тому числі патентний збір) за дозвіл здійснення торгівельної чи промислової діяльності [8, арк. 2-4]. Наприкінці жовтня було встановлено акцизи [8, арк. 73], лише частина з яких виконувалася [31, арк. 27]. Також Управа намагалася запровадити низку податків, таких як здача в оренду оброблених земель, пасовищ, садів, ставків, берегів Дніпра [8, арк. 56-57], комунальні послуги [8, арк. 85, 143, 149] тощо. Але, ймовірно, у першій половині листопада 1941 р. через діяльність німецької цивільної адміністрації у встановленні фінансового контролю над українською адміністрацією, Управа не могла самостійно визначити обсяг оплати за житло тощо, ввести нові податки і зробити їх загальнообов'язковими для населення [27, арк. 6-8, 10]. Хоча траплялися випадки самовільного введення районною управою власних податків, що фіксувалося на початку грудня 1941 р. [26, арк. 7]

Додаткові джерела доходів мали надходити від діяльності підприємств міста та установ відділу охорони здоров'я переведених на госпрозрахунок [27, арк. 4 - 7]. Паралельно здійснювалися спроби зменшити витрати системи КМУ. Найпоширенішим способом стало скорочення роздутих штатів установ, які з'явилися внаслідок дій їхніх керівників, що скористалися організаційним хаосом і відсутністю контролю. На пленумі КМУ у середині листопада 1941 р., один з доповідачів зазначив, що установа, яка налічувала у довоєнний час штат з 15 осіб була збільшена до 70 [27, арк. 12]. Протягом жовтня 1941 р. у медичних закладах скоротили штати на 30-50 % персоналу, зекономивши щонайменше 100 тис. крб. щомісяця [25, арк. 9].

Брак коштів був постійною проблемою Управи. У пошуках грошей співробітники відділу фінансів вдавалися до непопулярних дій знімаючи кошти з банківських рахунків деяких організацій. Наприклад, виявивши, що комерційна спілка «Універсал», якій згідно постанови голови КМУ надавалася у кредит значна кількість товарів, не зареєструвала свій статут, фінансовий відділ КМУ дійшов висновку про відсутність такої юридичної особи; зауваживши, що у постанові голови міста про передачу спілці майна ліквідованої установи згадувався лише крам, фінвідділ КМУ обґрунтував своє право на кошти залишені після ліквідації як власність Управи. Користуючись цією обставиною, з рахунку спілки «Універсал» було знято 394 тис. крб. з яких 100 тис. крб. використали на фінансування хлібопечення м. Києва, а 294 тис. крб. зарахували у бюджет міста. [30, арк. 7-9].

Слід припустити, що до 1 грудня наявні фінансові надходження і видатки Управи були здобуті її самостійною діяльністю. Однак, незважаючи на всі намагання Управи збільшити надходження і розширити джерела фінансів, за існуючих політичних умов, при наявних повноваженнях і ресурсах, установа виявилася б фінансово нежиттєздатною. Згідно з прибутковими відомостями¹ надходження Управи 1 грудня 1941 р. склалися з: решти готівки ліквідованих установ (738 тис. крб.), надходження від продажу речей (краму) (965,2 тис. крб.), реалізації держфондів (28,1 тис. крб.), патентного збору промисловості (19,9 тис. крб.), торгівельного патентного збору (6,9 тис. крб.), квартплати (254,6 тис. крб.), орендної плати від нежитлових приміщень (35,9 тис. крб.), разового збору (99,1 тис. крб.), акцизу на пиво (510,2 тис. крб.), акцизу на горілку (345 тис. крб.) склавши у підсумку 3002,9 тис. крб. Оскільки основними надходженнями стали продаж безгосподарчого майна, решта готівки ліквідованих установ, які у сумі склали 1703200 крб. або 57% усіх надходжень [31, арк. 27], згадані джерела фінансування не були відновлюваними і тому швидко вичерпувалися.

¹ Рахунок № 21. Розшифровка видатків по балансу відділу фінансів київської міської управи на 1 грудня.

Витрати Управи² склали 2899700 крб. [31,арк.23], тобто прибуток перевищив витрати на 103200 крб. Незначна перевага прибутків над витратами, свідчила про тимчасовість цього явища. Хоча на пленумі КМУ у середині листопада один з її співробітників згадував про потребу доведення перед німецькою адміністрацією здатності КМУ разом з підпорядкованими їй установами бути самоокупною, натякаючи на дофінансування німцями [27,арк.22] За даними звіту³ надходження платежів податків і зборів за жовтень – грудень 1941 р. склали 12636,1 тис. крб. Видатки^{3**} за час з жовтня по грудень 1941 р. склали 14341,1 тис. крб., [1,арк.1-2]. Наведені дані свідчать про недостатність можливостей економічного сектору, системи податків міста, для утримання Управи та фінансованих нею установи та потребу постійних дотацій, які могли надавати виключно німці. Дефіцит у жовтні-грудні 1941 р. склав 1705 тис. крб. Тому, німецька адміністрація, яка знаходилася в цей час у тяжкому фінансовому становищі [16,арк.4] була змушена ввести для Управи бюджетне фінансування і встановити контроль за витратами, запобігаючи використанню на негосподарські цілі, ліквідувавши примарну фінансову автономію української адміністрації.

Із введенням нових податків, зборів, і суворого контролю німецької адміністрації грошові надходження з січня по березень 1942 р. зросли склавши у січні, лютому, березні 1942 р. відповідно 6355,4 тис. крб., 9095 тис. крб., 14444,4 тис. крб. [1,арк.1]. Видатки Управи з січня по березень 1942 р. зросли і становили за січень-березень 1942 р. 25580,5 тис. крб. У підсумку утворився профіцит у 314,3 тис. крб. [1,арк.2].

Основна маса витрат припадала на утримання КМУ та районних управ (20,1-18,5%), системи охорони здоров'я (20-22,3%), житлові господарство (33,1-26,5%) [1,арк.2].

У середині листопада 1941 р. стають помітнішими плани німців у впровадженні регульованого економічного життя Києва. Про наближення значних економічних перетворень у грудні 1941 р., деякі службовці знали у середині листопада [27,арк.12]. У цей час з'явилося розпорядження Коха про податки і збори [27,арк.10], у зв'язку з чим здійснювалося обговорення і планування майбутніх витрат на фінансування Управи та підвідомчих їй установ [27,арк.5,8,10,12]. Слід припустити, що прийняття рішення про фінансування згідно бюджету і кошторисів, було погоджене з задуманими німецькою адміністрацією економічними перетвореннями, які відбулися у грудні 1941 р. До 20 грудня німцями було затверджено бюджет Управи [25,арк.10]. Німецька адміністрація у грудні 1941 р. здійснила першу спробу встановити товарно-грошовий обіг базований на твердих цінах, особливо продуктів, щоб забезпечити існування всіх мешканців, які отримували зарплатню, скинути витратні для німців обов'язки серед яких постачання частини населення продуктами тощо. Друга спроба була здійснена у лютому 1942 р. У середині грудня 1941 р. затверджені генералкомісаром тверді ціни на продукти набули сили, внаслідок чого ринки спустіли. Не маючи змоги вийти зі скрутного становища, німецька адміністрація майже одразу відкликала розпорядження, мотивуючи помилками у цінах [18,арк.509-510].

Після встановлення німецького контролю збільшилися фінансові надходження, від кінця грудня 1941 р. на вимогу німецької адміністрації фінвідділ і Міський банк повинні були розпочати збір з населення загальнообов'язкових: квартилати, орендної плати за нежитлові приміщення, а також плати за воду, каналізацію, центральне опалення, електроенергію телефон, радіоточки [6,арк.7]. Від 1 січня 1942 р. всі податки і відрахування, встановлені Рейхскомісаром вступили у дію. Частково зросли деякі податки [23,арк.80], наприклад, патентовий збір склав: на торгівельну діяльність – за жовтень 78,9 тис. крб., від жовтня до 1 січня 1942 р. збільшився до 219 тис. крб.; але у січні – квітні 1942 р. кількість куплених патентів знизилася зі збільшенням надходжень за його сплату – 711,3 тис. крб.; на промислову діяльність – за жовтень 241 тис. крб., з жовтня до 1 січня 514, 2 тис. крб., з 1 січня до 1 квітня 1942 р. - 1095, 2 тис. крб. [6,арк.3]. Всі прибутки йшли винятково на рахунок рейхскомісара України, звідкіля отримувалися кошти на бюджетне фінансування КМУ [6,арк.4].

² Рахунок № 21. Розшифровка видатків по балансу відділу фінансів київської міської управи на 1 грудня.

³ Діаграма надходження платежів по податках і зборах по м. Києву за час з 19/IX. 41 р. до 1/IV 42 р.

Будучи, у середині грудня 1941 р., позбавленою самостійних надходжень (таких як податки, майно евакуйованих, підприємства тощо) керівні працівники Управи не втрачали надії на здобутті від німців певних поступок у володінні майном і отриманні фінансових надходжень. У цей час німецька адміністрація запропонувала українській адміністрації, яка, імовірно, просила надання майна у німців, отримати у володіння майно, що належало довоєнному місцевому органу влади довівши це юридично [28,арк.129]. Слід вважати, Управа намагалася встановити додаткові джерела власного фінансового забезпечення, які не були б пов'язані з системою податків введених німцями і незалежали б від німецьких дотацій. З цією метою пропонувалося видати постанову голови КМУ зобов'язуючу усіх мешканців міста повернути позики, які отримали у довоєнного Київського комунального банку для індивідуального робітничого житлобудівництва. Але ця постанова не була затверджена [30,арк.14].

Після встановлення кошторисів, в усіх фінансованих з бюджету установах розпочалося приведення кількості співробітників до затверджених у кошторисі. Як констатували співробітники однієї з р/у звільнення йшли по всьому Києву [28,арк.84]. З появою німецького контролю і кошторису витрат, управа мала можливість у межах виділених сум за кошторисом, скеровувати кошти на вирішення нагальних потреб [19,арк.10зв.]

Для розвитку кооперативної справи, торгівельної, промислової, сільськогосподарської діяльності, на що покладалися великі надії, створюються відповідно 16 жовтня сільськогосподарської, 19 жовтня Всеукраїнський торгівельно-промисловий банки [9,арк.32;15,арк.29], 17 листопада кооперативний банк «Українбанк». В багатьох з них, Управою затверджено керівний склад. Але до кінця грудня 1941 р. зазначені банки(шонайменше «Українбанк») так і не розпочали здійснювати кредитування [30,арк.55-55зв].

Київський міський банк створений постановою КМУ 6 жовтня, провадив свою діяльність від 24 вересня 1941 р. Від 9 жовтня, після отримання згоди німецького командування, банк почав провадити нормальні фінансові операції. Одне з головних завдань банку полягало у відродженні господарського життя міста, шляхом надання позик. Наприкінці жовтня 1941 р., після отримання дозволу КМУ, банк почав видавати позики. До 1 квітня 1942 р. було видано 25 позик – 20 установам і підприємствам та 5 організаціям. З документів слідує, що грошові позики могли отримати лише привілейовані підприємства і установи [6,арк.2-5]. Але ці позики в умовах інфляції не були вирішальними, оскільки справжнім кредитом могло стати майно передане у кредит.

Найбільшу цінність, яка була у власності КМУ, становили безгосподарчі речі, що залишилися в квартирах евакуйованих, оскільки виїхало чимало високопоставлених службовців, які заможні жили у радянський час. Весь масив безгосподарчого майна КМУ і районні управи не були в змозі навіть узяти на облік. За приблизними підрахунками у середині листопада 1941 р. залишилося без обліку 30-40 тис. квартир [27,арк.55].

Між районними управами і КМУ виникла суперечка за право розпоряджатися і користуватися безгосподарчими речами. Рішенням від 5 жовтня було встановлено, що безгосподарче майно в квартирах перебувало у безпосередньому віданні відділів КМУ. Районні управи отримали право розпоряджатися майном колишніх радянських установ та організацій [10,арк.3]. Але суперечки за право володіння безгосподарчим майном продовжувалися до 2 грудня 1941 р., коли районним управам передали справи та реалізацію хатнього майна [12,арк.43].

У КМУ облік та інвентаризацію безгосподарчого майна здійснювали відділи: суспільної опіки, фінансів і торгівельний. Відділ суспільної опіки облікував і інвентаризував хатне безгосподарче майно, торгівельний облікував, охороняв і продавав безгосподарчі товари та майно колишніх торгівельних і складських закладів [20,арк.1]. Фінансовий відділ здійснював оцінку безгосподарчого майна. У жовтні 1941 р. до обліку майна залучалися співробітники підпорядкованих Управі установ – працівники і вчителі шкіл, дитячих шкіл [10,арк.3-4] тощо. У середині листопада 1941 р. голова Софіївської районної управи на пленумі говорив про цілу «армію учителів» у кількості 60 осіб, які мали здійснювати облік безгосподарчого майна [27,арк.57] одного з найбільш забудованих районів міста(кількість обліковувачів, слід вважати недостатньою). До вирішення питання подальшого збуту, все безгосподарче майно повинні були узяти

на облік і зберегти. Безгосподарче квартирне майно обліковувалося складанням списків інспекторами суспільної опіки чи їхніми помічниками, двірниками, кербудами тощо. Майно опечатувалося у квартирі або видавалося на збереження мешканцям будинку [12, арк. 125]. Районові управи кожну у своєму районі, повинна була відсилати до кожного приміщення колишніх установ працівника, який складав акт про стан майна та його зберігання. Ключі від установи передавалися керівнику будинку [10, арк. 3].

Внаслідок відсутності суворого контролю процедура обліку надавала значні можливості обліковувачам для розкрадання. Пояснень відсутності списків облікованого майна була маса серед яких найчастіше: «загубилися» [12, арк. 42], «німецькі реквізиції» [26, арк. 70]. Привселюдність розкрадань інспекторами суспільної опіки викликала обурення мешканців [17, арк. 9]. Місцеве населення масово розкрадало безгосподарче майно [27, арк. 67, 52 - 70].

Водночас Управа довго вирішувала проблему розпродажу майна. Розуміючи нерациональність продажу за довоєнними цінами і відсутності купівельної спроможності карбованця, співробітники Управи пропонували створити магазини з продажу майна у яких селяни, продаючи за твердими цінами продукти могли за твердими цінами придбати необхідні речі [27, арк. 60]. Затягнення встановлення ціни продажу безгосподарчого майна не дало можливості розпродати його всім охочим.

Імовірно, низька оперативність у задоволенні німецьких вимог, коли представники німецької влади, отримуючи від співробітників КМУ відповідь про відсутність затребуваних речей, були змушені вишукувати їх по всьому місту [26, арк. 43], що спонукало до видачі 11 грудня 1941 р. наказу Уповноваженого по місту Києву, згідно з яким все єврейське майно (тобто безгосподарче) ставало трофеєм німецької армії [13, арк. 2]. Проте, фінансові відділи р/у продовжували переоцінку єврейського майна до 23 грудня, вважаючи його власністю міста [12, арк. 146].

Все безгосподарче майно німці розділили на українські та німецькі резерви. Українські резерви знаходилися у віданні КМУ, зазвичай, були низької якості. На початку грудня 1941 р., в Управі вирішили поглибити участь у суспільній допомозі постраждалим від бойових дій, репресованим, інвалідам, пенсіонерам, погорільцям. На допомогу вищевказаним категоріям Київського приміського району передбачалося зібрати, по можливості, у кожному з восьми районів міста Києва по 63 комплекти верхнього одягу і, в тому числі, 15 штук пальто, 63 пари взуття, 125 пар білизни, ліжок, матраців, столів тощо [17, арк. 6]. Проте, розпорядження про перехід у власність німецької адміністрації безгосподарчого майна спричинило провал цієї благодійної акції.

В умовах високої інфляції грошові доходи не могли забезпечити виживання навіть апарату КМУ. Обмін речей на продукти у зв'язку з обмеженими запасами речей, очевидно, швидко припинився б. Будучи у повноваженнях органу місцевого самоврядування, КМУ без сторонньої допомоги, в умовах ринкових відносин швидко припинила би своє існування. Але з моменту організації і, ймовірно, до 15 жовтня 1941 р. КМУ існувала виключно за залишків з радянського часу продуктивні запаси або особистих запасів співробітників і закупівлею продуктів у населення, оскільки 2 жовтня 1941 р. існували списки співробітників у їдальні Управи [24, арк. 1, 22, 31, 34, 35].

Від 15 жовтня 1941 р., німецькою адміністрацією запроваджено обов'язкові поставки сільським населенням Київщини за твердими цінами продуктів харчування для німецької армії і населення міста. Заготівлею продуктів на місцях займалася споживкооперація. Сільські старости і голови районних управ зобов'язувалися стимулювати селян здавати продукти і відповідати за виконання запланованих обсягів поставок [29, с. 4], які не були виконані [7, арк. 3]. Доставку харчів до міста повинна була здійснювати німецька адміністрація [22, арк. 4]. Першочергово продуктами постачалася німецька армія. Лишки, слід вважати, через кооперативи або німцями надавалися КМУ і місту. Окрім цього КМУ практикувала відправку заготовлювачів у села, що не виправдало себе [21, арк. 34]. Ймовірно, КМУ могла видавати наряди на сільгосппродукцію до 27 листопада 1941 р., коли генералкомісаріат почав повністю контролювати заготівлю харчових продуктів [14, арк. 1]. У першій половині грудня 1941 р. у постачанні апарату КМУ слід виділити дві категорії – керівництво КМУ і рядові співробітники. Керівництво КМУ харчувалося у закритому розподільнику, отримуючи додатково пайки, які постачалися безпосередньо німцями [9, арк. 44].

Рядові службовці постачалися кооперативами за виданими німецькою адміністрацією нарядами [26, арк. 17], здійснюючи доставку власними силами, мобілізацією гужового транспорту [21, арк. 17, 34зв.] Завдяки наданню продуктів німецькою адміністрацією зібраних у селян, апарат КМУ зміг існувати.

Підсумовуючи слід зауважити, що КМУ при повноваженнях місцевого органу самоврядування і після встановлення німецького контролю за фінансовими справами, фінансово і господарчо самостійно існувати не могла. До першої половини грудня 1941 р. всі видатки і прибутки стали наслідком самостійної діяльності Управи. Банківська система, щонайменше у 1941 р. не здійснювала значне кредитування населення, для проведення господарської діяльності. Управа володіла до середини грудня 1941 р. усіма безгосподарчими речами міста, але внаслідок затримки вирішення питання збуту речей значну частину з яких було розкрадено місцевими жителями, а згодом повністю втратила право власності, оскільки німці видали наказ про передачу майна у власність німецької армії. Завдяки німецькій допомозі харчами апарат КМУ зміг існувати.

Список використаних джерел

1. Відомості про витрати бюджету, витрат Київської міської управи за жовтень-грудень 1941 р. і січень-березень 1942 р. Діаграма і таблиця надходжень платежів за податками і зборами по м. Києву з 19 вересня 1941 р. до 1 квітня 1942 р. 5 травня 1942 р. - Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 249. – Арк. 1-3.
2. Гончаренко О. Правова природа органів місцевого управління цивільної адміністрації рейхскомісаріату «Україна»: юридична теорія та окупаційна практика (1941–1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. Вип. 12. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. - №12. – С. 151 - 160.
3. Доповідна записка і відомості про діяльність відділу міського господарства Київської Міської Управи за період з 18 вересня до 18 листопада 1941р. Статистико-економічні показники діяльності міських підприємств. 18 травня 1942 р. – ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 254. – Арк. 1 - 27.
4. Дудник В. Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Інститут історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 2. – С. 205–213.
5. Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941-1943 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. — К., 2008. — 20 с.
6. Звіт київської головної каси за період з 23 вересня 1941 р. до 1 квітня 1942 р. 27 квітня 1942 р. ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 179. – Арк. 1 - 33.
7. Звіт про роботу районної управи за час з 15/X по 15/XIII 1941. - ДА Київської області, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 47, арк. 1 - 11.
8. Копії постанов Київської міської управи та голови міста Києва з жовтня 1941 р. - ДА Київської області, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 3, арк. 1 - 226.
9. Копії постанов 3 жовтня-20 грудня 1941 р. - ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1 - 58.
10. Листування з відділами Управи та установами м. Києва по господарчим справами . 18 жовтня – 22 грудня. - ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 1 - 51.
11. Листи, заяви жителів міста Києва голові міста і інші матеріали надані головою міста Києва в «Архів-музей перехідного періоду» №370 -382. 21 вересня – 21 жовтня 1941 р. - ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 246. – Арк. 1 - 9.
12. Листування з житловим відділом про облік та реалізацію безгосподарчого майна, забезпечення житловою площею. 9 жовтня – 27 листопада 1942. - ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 1 - 75.
13. Листування з Київською районною управою про допомогу населенню, потерпілому від військових подій. 27 листопада – 14 грудня. - ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 1 - 8.
14. Листування з німецькими установами про роботу установ підприємств організації. 28 листопада - 16 грудня 1941 р. - ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1 - 30.
15. Листування з установами, кербудами, сільськими старшинами з господарчих питань 10 жовтня – 14 листопада. - ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 1 - 75.
16. Листування з штабкомісаріатом та генералкомісаріатом 1941-1942 промислового відділу МУ. Грудень 1941 р. - 16 квітня 1942р. - ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 4. – Спр. 9. – Арк. 1 - 152.

17. Листування з Шевченківської рай управою про забезпечення громадян паливом, про порядок нічного вартування для будинків. 19 листопада – 9 грудня. - ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп.1. – Спр. 83. – Арк. 1 - 17.

18. Матеріали про діяльність німецько-фашистської поліції безпеки і СД у м. Києві і в інших окупованих районах України (Доповіді, листування, списки осіб, що співробітничали з окупантами, а також списки осіб арештованих чи вбитих німецько-фашистськими окупантами). 1942 – 1943. – ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр. 474, Т.1. – Арк. 1 – 1023; Постанови голови міста Києва №101 – 302. 1 грудня – 26 грудня 1941 р. - ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр. 2. – Арк. 1 - 152.

19. Постанови накази та розпорядження Подільської районної управи. 15 жовтня 1941 р. - 31 грудня 1941 р. - ДАКО. – Ф. Р-2360. – Оп.1. – Спр. 2. – Арк. 1 - 15.

20. Проект статуту Ярославської райуправи 3 листопада 1941 року. - ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп.1. – Спр. 48. – Арк. 1 - 8.

21. Протоколи засідань президіума Залізничної райуправи м. Києва і нарад з кербудами з 6 жовтня до 24 грудня 1941 р. (№314, 317, 318). 1942 р. - ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр. 68. – Арк. 1 - 40.

22. Протоколи засідань при заступникові голови Київської міської управи. 13 жовтня – 7 листопада 1941 р. - ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп.1. – Спр. 33. – Арк. 1 - 6.

23. Постанови голови міста Києва №101 – 302. 1 грудня – 26 грудня 1941 р. - ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр. 2. – Арк. 1 - 152.

24. Списки співробітників відділів міської управи на одержання перепусток до їдальні 1941-1942. - ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп.2. – Спр. 6. – Арк. 1 - 60.

25. Стенограма пленуму Київської Міської Управи від 20 грудня 1941р. - ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр. 40. – Арк. 1 - 73.

26. Стенограма пленуму Київської Міської Управи від 6 грудня 1941р. 6 грудня 1941 р. - ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр. 38. – Арк. 1 - 74.

27. Стенограма пленуму Київської Міської Управи від 15 листопада 1941. 15 листопада 1941р. - ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр. 39. – Арк. 1 - 72.

28. Стенограми пленумів Шевченківської райуправи м. від 8, 15, 22, 29 грудня 1941 р. и 25 лютого 1942 р.(437, 463-466) 1942. - ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр. 41. – Арк. 1 - 145.

29. Українське слово. – 18 жовтня 1941 р.
30. Щоденні баланси київського міського банку та листування з головою міста про ставки заробітної плати та інші фінансові питання. 14 листопада - 31 грудня 1941 р. - ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп.14. – Спр. 2. – Арк. 1 - 72.

31. Щоденні відомості про решту на поточних рахунках Київського міського банку 1 листопада 31 грудня. 1941 - ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп.14. – Спр. 1. – Арк. 1 - 28.

32. Karel C. Berkhoff. Harvest of Despair. Life and death in Ukraine under Nazi rule. – Cambridge, Massachusetts and London, England. - The Belknap press of Harvard university press, 2004. – 463 р.

Костючок А.В. Деятельность Киевской городской управы в финансовой сфере (сентябрь 1941 г. – февраль 1942 г.)

Исследовано основные источники доходов Киевской городской управы. Рассмотрено мероприятия принятия Киевской городской управой в финансовой сфере в годы немецкой оккупации.

Ключевые слова: Киевская городская управа, немецкая оккупация, местные органы власти.

Kostyuchok, O.V. The activities of the Kyiv city municipality in financial sphere (September 1941 – February 1942)

Principal sources of income of the Kyiv city municipality are researched. Measurements adopted by the Kyiv city municipality in financial sphere are investigated.

Key words: Kyiv city municipality, German occupation, local authorities.

УДК 277.4:2-584-055.2(47+57)

Панич О.І.

Уявлення про «духовну жінку» в середовищі євангельських християн-баптистів в СРСР (40–80-і рр. ХХ ст.)

Аналізуються уявлення про духовність віруючої жінки, характерні для євангельських християн-баптистів у Радянському Союзі повоєнного періоду. Автор прагне довести, що церковні авторитети цієї конфесії підтримували містичні та біблео-центристські настанови у тлумаченні жіночої духовності. В жінках найвище оцінювалися готовність покластися на Божу волю, бажання присвятити себе сім'ї, не прагнути статусу домінування.

Ключові слова: жіноча духовність, євангельсько-баптистська традиція, служіння, релігійна громада.

Баптизм, як відгалуження християнства, завжди володів великим виховним потенціалом. В сучасному українському суспільстві ця євангельська конфесія формує окрему моральну структуру, теологічно обґрунтовує необхідні для людини атрибути етики та духовності. Традиції українського баптизму формувалися в радянську епоху, під впливом ідеологічних, соціальних та політичних особливостей тогочасного суспільства. Важливим етапом становлення традицій був період 1940-80х років. Саме тоді виникла усталена церковна структура конфесії зі специфічними для неї соціальними та релігійними регуляторами людської поведінки та світоглядними засадами, що дозволяє говорити про такий історико-культурний феномен, як «радянський баптизм». Особливо актуальним сьогодні виглядає дослідження сформованої у зазначений період в межах конфесії системи соціально-релігійних норм і очікувань стосовно жінок. Відсоток жінок в баптизмі, як і в багатьох інших християнсько-євангельських деномінаціях, завжди переважав відсоток чоловіків. Сьогодні жінки складають основну аудиторію, яка в молитовних будинках слухає проповіді і напучування пресвітерів та пасторів. Вони були і залишаються вагомою референтною групою, на виховання якої спрямовані головні зусилля авторитетів церкви, і яка є потужним носієм та транслятором євангельсько-баптистських традицій.

На сьогодні спеціальних досліджень із зазначеної проблематики немає. З наукової літератури загалом корисними для розуміння культурного та соціального фону становлення жінок в радянському баптизмі є роботи радянських дослідників Г.Ляліної, Л.Мітрохіна, А.І.Клібанова, Е.Г.Філімонова [1-6], а також зарубіжних соціологів, істориків та антропологів В.Флетчера, У.Колажа, К.Лейна, В.Заватського, К.Ваннер [7-11]. Окремим напрямком досліджень, що мають методологічне значення для цієї статті, є також наукові праці на перетині гендеру та релігійних студій. Такого роду дослідження характерні для західної релігієзнавчої школи [12], але порівняно мало розповсюджені в Україні.

Метою цієї статті є окреслити комплекс уявлень про духовність та моральність жінки в повоєнному радянському баптизмі та способи їхнього практичного втілення. Об'єктом дослідження є система релігійно-соціальних норм та вимог, які сформувалися в традиції євангельських християн-баптистів у 1940-80х роках. Предметом дослідження є морально-теологічна концепція жіночої духовності, яка репрезентує цю систему. Джерельну базу становить конфесійна преса, мемуарна література, архівні документи, особисті спостереження автора.

Під словом «духовність» представники конфесії євангельських християн-баптистів зазвичай мають на увазі відповідність морально-етичного обличчя та поведінки людини певному ідеалу, який визначається на основі прийнятої в межах цієї конфесії традиції тлумачення Біблії. Біблеоцентризм домінує в оцінках та ставленні до реальності євангельських християн-баптистів ще з часів їхньої появи на території нашої країни [13, с. 23]. При цьому поняття «духовність» складає бінарну опозицію до «плотськості». Рівень «духовності» життя людини вимірюється активністю її служіння Богу. Серед різноманітних поведінкових форм, які входять в це поняття, найчастіше мають на увазі саме участь у богослужбовій практиці. Як ритуал, богослужіння безперечно не передбачає присутність «просто глядачів», але вимагає від усіх бути співучасниками дійства [14, с. 135-143]. До того ж протестантсько-євангельська теологія сповідує принцип загального священства. Згідно з ним кожен член євангельської церкви-общини вважається служителем Божим і мусить бути активно залученим до праці на її користь. Тим не менше, стосовно різних видів служінь традиційно існує гендерний розподіл.

У 1945 р. єдиний офіційний євангельсько-баптистський журнал «Братський вісник» зазначав, що для жінки в церкві доступні такі види богослужбової діяльності, які «служіння добродієності», «служіння дияконис», «служіння словом» та «служіння співом» [15]. Цей редукований перелік врахував лише деякі види діяльності і не відображав багатьох інших, які традиційно практикувалися в євангельсько-баптистських церквах і вважалися служіннями. Насамперед в ньому нічого не було сказано про душпастирське служіння, яке завжди було ключовим для протестантської общини і могло включати в себе проповідницьку діяльність («служіння словом»), але не обмежувалося нею. Крім того, не згадувалося про навчання дітей в недільних школах, духовну освіту, благовістя (місіонерство), видавничу роботу тощо. Ці обмеження вочевидь були пов'язані з необхідністю рахуватися з політикою радянської держави, яка прагнула зборонити будь-які види церковної активності, не направлені безпосередньо на «задоволення релігійних потреб віруючих». Крім того, в повсякденному житті служіннями вважалися і численні побутово-організаційні роботи, як то пожертвування та їхній облік, будівництво молитовного будинку, владнання юридичних питань щодо його утримання, прибирання, приготування їжі для спільних трапез тощо. В такого роду діяльність могли бути залучені жінки.

Повертаючись до вказаного переліку, слід зазначити, що дозвіл жінкам бути дияконисами та проповідувати був зумовлений характерною демографічною ситуацією повоєнних років, коли через дефіцит служителів чоловічої статі жінкам доводилося брати на себе такого роду функції. Крім того, хоча автор статті ґрунтував свої висновки на біблійних текстах, так само тлумачення ролі жінки в церкві було притаманне традиції євангельських християн, яка була більш ліберальною в цих питаннях, ніж баптистська [16]. Після об'єднання цих конфесій в одну (1944 р.) баптистське розуміння поступово переважило, і згодом практика участі жінок в проповідницькому та дияконському служіннях майже повсюдно припинилася. Винятки могли становити лише дружини або доньки авторитетних служителів (пресвітерів). Наприклад, про Марію Орлова, дружину одного із лідерів Союзу євангельських християн-баптистів М.А. Орлова, писали, що вона під час поїздки в Прибалтику відвідувала разом із чоловіком місцеві церкви та виступала там з проповідями [17]. При цьому їй було на той час уже п'ятдесят років.

Доброчинність та участь у хоровому співі дійсно були переважно жіночими служіннями, але лише тією мірою, якою малося на увазі їхнє виконавче наповнення, а не управління ними. В цілому будь-які лідерські функції, керівництво та організацію служінь в баптистських общинах жінки, якщо могли здійснювати, то лише тимчасово, до тих пір, поки не з'являлися більш-менш здібні чоловіки («брати»). Причиною цього була непохитна віра баптистів в те, що Бог створив чоловіка лідером, керівником, а жінку – його помічницею. В радянську епоху таке ставлення мало свої кардинальні плюси, оскільки при значному кількісному переважанні жінок це був чи не єдиний спосіб зробити церковну спільноту привабливою для чоловіків. Завдяки цьому в общині створювалася підкреслено сприятлива атмосфера для чоловіків, покликана забезпечити для них оптимальні можливості самореалізації.

Втім оптимальним способом реалізації духовності віруючої жінки вважалося все ж таки не церковне служіння, а сімейне життя. Бути дружиною і матір'ю для неї

тлумачилося як соціальна норма. «Немає ніякого сумніву в тому, що обов'язок жінки, як дружини та матері, – писав вже цитований нами журнал «Братський вісник», – це найбільший її обов'язок, оскільки їй доручені Богом душі її дітей, з яких вона може виховати Самуїлів, Павлів, Тимофіїв і подібних служителів Божих. Залишаючись вдома, але виховуючи дітей в такому дусі, жінка-християнка може зробити для Царства Божого більше, ніж декілька чоловіків» [18]. Відтак саме в сім'ї жінка по-справжньому мала прагнути реалізувати себе як «духовна» особистість, демонструючи взірць моральних чеснот і орієнтуючись при цьому на біблійні образи, які повинні були стати прикладами для наслідування. В одній із публікацій «Братського вісника» (1956 р.) вказувалося, що взірцева дружина має бути «молитвеницею як Анна», «мудрою як Авігея», «вірною як Рут», «мужньою як Естер», «співчутливою як Тавіта» і «любити Господа, як Марія Магдалина» [19]. Характерно, що молитва вважалася основною справою духовної, віруючої жінки. Молитва – це спосіб впливати на життєву ситуацію через Іншого (Бога), залишаючись при цьому соціально пасивною. Привчання жінки «віддавати все в руки Божі», «коритися чоловікові» і не прагнути лідерства, керівництва, авторитету та владних повноважень у стосунках з людьми (насамперед з найближчого оточення – чоловік, діти, члени общини) згодом стало одною з основних ідеологічних функцій баптистської церкви. Така ідеологічна настанова сприймалася більшістю баптисток як належне, тому що мала, крім всього іншого, також компенсаторну мету – позбавити жінку надмірної тривоги за близьких і рідних в умовах, коли немає можливості впливати на їхній вибір.

Заміжжя в середовищі баптистів мало свої особливості. Община всіляко заохочувала створення сімей між віруючими і прагнула запобігти шлюбом членів церкви з не членами церкви. Таким чином створювалося доволі замкнуте общинне середовище, в якому сім'я складала щось на зразок ієрархізованого первинного осередку (теологічне обґрунтування – «домашня церква»). З одного боку, одруження з віруючим мало свої чисто прагматичні переваги тому, що дружина часто могла почувати себе максимально захищеною від характерних для тогочасного суспільства побутово-сімейних негараздів. «Віруючий не п'є, не курить, провадить тверезе життя, буду віруючою, – говорять дівчата – і вийду заміж за віруючого... він в майбутньому не покине мене» (Із звітів уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Україні, 1952 р. Перекладено з російської автором. – О.П.) [20]. Але, з іншого боку, зацікавленість церковних кіл в такому одруженні створювала штучні обмеження для особистого автономного рішення, зумовлювала ситуацію примусовості.

Передбачалося, що шлюб (і для чоловіка і для жінки) – це вибір, рівноцінний вибору між вірою та невір'ям, духовним життям та духовною смертю. Одружитися з невіруючим, не членом Церкви Христової (тобто баптистської общини) тлумачилося як вчинок, рівносильний відступництву від Бога. Для обґрунтування цього судження традиційно використовувався такий біблійний текст: «До чужого ярма не впрягайтесь з невірними; бо що спільного між праведністю та беззаконням, або яка спільність у світла з темрявою? Яка згода в Христа з белійяром! Або яка частка вірного з невірним?» (2 Кор. 6, 14-15.) [21]. Прийнята в баптистському середовищі традиція дозволяла тлумачити шлюб як акт вирішального значення для спасіння душі людини. За одруження з невіруючим (чи невіруючою) завжди виключали з громади, хоча у разі покаяння та за умови успішного дво-трирічного досвіду подружнього життя допускалося повторне прийняття у члени церкви.

Тривалий час побутовало уявлення, що одруження не може і не повинно бути результатом особистого вибору людини, але результатом вказівки від Бога. Почуття симпатії між членом церкви та невіруючим не могли розглядатися як вагома причина для створення ними сім'ї, тому що це вважалося «не від Бога» або «не згідно з Божою волею». Якщо молода людина переживала несанкціоновану симпатію, їй рекомендували більше молитися, читати Біблію і просити у Бога вказати «духовний» вибір. Практична теологія церкви спрямовувалася на те, щоб компенсувати дискомфорт від примусовості такого рішення, апелюючи до поняття «духовності», «покірності Божому слову», спасіння та вічного життя. Релігійний обов'язок завжди вважався вагомшою підставою

¹ «Белійяр» - те саме, що ідол, в Біблії синонім диявола (прим. авт.).

у процесі вибору, ніж особисті почуття та міркування. Приписуючи Богові специфічні вимоги і очікування стосовно шлюбної поведінки, община фактично виступала основним представником та інтерпретатором Бога і, як наслідок, привчала своїх членів (як чоловіків, так і жінок) жертвувати своїми особистими інтересами заради зміцнення церкви. Як субкультурна релігійна спільнота баптизм значною мірою віддзеркалював радянське суспільство з властивим для нього високим ступенем регламентації приватного життя та ідеологічного впливу на нього [22, с.224].

В умовах радянської політики державного атеїзму створення сім'ї для віруючих неодмінно супроводжувалося тривогами, пов'язаними із переслідуваннями та дискримінацією. Ці тривоги збільшувалися у сімейних людей через зростання взаємної відповідальності. При цьому від жінки знову ж таки очікувалася готовність жертвувати собою і відмовлятися в разі необхідності від своїх власних життєвих планів заради чоловіка, особливо якщо його очікувало служіння пресвітера, пастора, духовного лідера. Всі ресурси своєї особистості жінка повинна була віддати такому чоловікові та їхній спільній сім'ї. Лідія Вінс, мати баптистського дисидента Г.П. Вінса, пригадувала, як під час освідчення її майбутній чоловік П.Я. Вінс говорив такі слова: «... передбачаю, наскільки важким буде шлях служіння. Якщо ти згодна разом зі мною розділити цей труд для Господа, разом поневірятися і, можливо, навіть померти у холоді сибірських лісів, то виходь за мене заміж» («Його пропозиція була для мене такою несподіваною! – продовжувала вона. – Я, розгубившись, тільки й могла спитати: «А як же моє навчання?»» (Л. Вінс навчалась тоді у медичному технікумі). Петро Якович спокійно відповів: «Навчання доведеться покинути»...») (Перекладено з російської авт. – О.П.) [23, с.34]. Духовність жінки вимірювалась її здатністю терпеливо і без нарікань допомагати своєму чоловікові самовіддано служити Богу. В цьому полягало основне її служіння.

Звертає на себе увагу твір анонімного автора під назвою «Божий шлях – найкращий». Він виник в середовищі радикального підпільного крила баптистів. Головна сюжетна лінія повісті розгортається навколо молодої дівчини Аніти Архипової, якій потрібно зробити головний вибір в житті: бути «з Богом» чи бути «без Бога». Життя «без Бога» показується в повісті як сповнене пустих розваг. Походить до кіноклубу, участь у молодіжних вечірках – ключові способи проведення часу. Життя з Богом виглядає сповненим осмисленою самопожертви, праці, молитов та постійних контактів з одновітряними. Одночасно з цим екзистенційним вибором дівчині фактично потрібно обрати супутника життя. Життєва ситуація надає їй також два варіанти вибору: енергійний і привабливий комсомолец Максим і молодий баптистський проповідник Вадим. Очевидно, що такий вибір виглядає символічним: обрати Максима – це вибір життя «без Бога», обрати Вадима – навпаки. Цікаво, що Аніта спочатку зустрічається з Максимом, і хоча їхні стосунки, згідно з сюжетом, не втрачають патріархальної чистоти, проте Аніти вони постійно здаються неправильними, «недуховними», «плотськими». Максим має доволі серйозні наміри щодо Аніти, пропонує їй одружитися, але вона віддає перевагу приятельським стосункам, які тривають понад три роки. Покинути Максима Аніту спонукає його «зрада», яку Аніта викриває скоріше на основі власних підозр, ніж очевидних фактів.

Згодом вона знайомиться із Вадимом, який має добрі проповідницькі здібності та повністю «посвячений» служінню Богові. Звертають на себе увагу морально-етичні настанови, на основі яких Вадим робить свій вибір майбутньої нареченої: «Вадим ніколи ні до кого не залицявся, не дружив, не призначав побачень. Хоча в общині, де минула його юність, всі чинили інакше: знайомились, роками дружили і тільки після цього одружувались, а іноді назавжди втрачали одне одного. Але дружба завжди накладала неприємну темну тінь на духовне життя кожного, хто не свято ставився до створення сім'ї і легковажно розтрачував свої почуття. Вадим вважав, що серед християнської молоді дружба з метою створення сім'ї неприпустима. Він твердо дотримувався принципу: якщо женитися, то без побачень і будь-яких залицянь» [24, с.36]. Виходячи з таких поглядів, Вадим, перш ніж обрати Аніту, робить пропозицію іншій дівчині. Остання є віруючою, але членом «зарєєстрованої церкви» (це ще один символ «плотськості» в межах релігійної культури цієї баптистської групи). Вона спочатку погоджується на шлюб, але потім несподівано починає зустрічатися з

іншим хлопцем. Вадим сприймає це як зраду і ознаку розпусти. Згодом, Вадим вирішує зробити пропозицію Аніті, але, прагнучи уникнути минулих помилок, звертається за порадою до літнього пресвітера церкви. Їхні розмови пронизані спільним бажанням вираховувати «Божу волю» та розпізнати, в тому числі за допомогою молитов, «знаки від Бога» на підтвердження того, що саме ця дівчина є для Вадима нареченою «від Господа». Одним із таких знаків Вадим розглядає схвалення пресвітера, який говорить: «... ти, можливо, не повіриш, якщо я скажу, що вже не один рік молюсь, щоб Господь привернув і направив ваші серця один до одного. Я не говорив тобі про це, тому що чекав, коли Сам Бог відкриє тобі. Але я завжди бачив в вас якусь відповідність, одну направленість в житті і просив Бога поєднати вас, якщо є на те Його воля і якщо це служитиме будівництву церкви...» [24, с.63].

Складається враження, що героїв повісті ніколи не покидає відчуття незримого присутності Бога та очікування Його містичного втручання в долю молодих людей. Це має підтверджувати екзистенціальну значущість ситуації вибору подружньої пари. Те саме містичне переживання характерне й для дівчини: «Спостерігаючи за духовним ростом Вадима, Аніта проїнялася почуттям глибокої поваги до нього. Вона побачила, що Бог благословляє його і користується ним... Аніта ... і не підозрювала, що одруження Вадима так гостро зачепить її особисто. А тепер, тепер (чи це можливо?!) той, про кого вона не наважувалася і мріяти, перед ким почувала себе недостойною, чекав на її згоду, чекав на її коротке «так!» [24, с.65]. Цікаво, що своє рішення Аніта озвучує вперше не Вадиму, а тому ж таки пресвітеру, який виконує роль посередника. При цьому Аніта говорить такі слова: «... Я завжди хотіла, щоб мій чоловік – якщо Бог дасть сім'ю – був старшим за мене, розумнішим і вищим духовно. Я розумію, що тільки в такому випадку він насправді буде главою і я зможу коритися йому як Господу². Все це я бачу у Вадимі» [24, с.67].

Сімейне життя, як правило, занурювало баптистку в море випробувань. Їй потрібно було всіляко втілювати та демонструвати покірність чоловікові. Ця релігійна вимога іноді ставала приводом до насильства стосовно жінок з боку чоловіків, випадки якого старалися не афішувати і не оприлюднювати. Бути «помічницею» чоловікові здебільшого тлумачилося як необхідність обслуговувати його у сфері домашнього побуту. Від жінки також очікувалася готовність народжувати багато дітей. Репродуктивна функція мала служити зростанню общини, останнє ж тлумачилося як ознака «зростання Царства Божого на землі». Це було особливо актуально в умовах репресій, коли природне відтворення було головним способом збереження релігійної спільноти. Побутути в трудності, які при цьому виникали, виснажували жінок тим більше, що участь у різноманітних церковних заходах (колективний спів, підготовка общинних трапез, прибирання молитовних приміщень тощо) також вважалася їхнім незмінним обов'язком. Крім того, рівень матеріально-економічної забезпеченості радянських сімей, у тому числі віруючих, був невисоким. Вже в середині 1960-х років можна було зустріти розповсюджені в письмовому вигляді заклики до віруючих жінок такого типу: «Дорогі сестри, мені хочеться особливо просити, переконувати і благодати покоритися істині, бо найбільше нарікань і невдоволення буває у вас, коли ви втомлюєтесь і знесилюєтесь від народження дітей. І щоб не примножувати працю, багато хто з дружин ухилиється від чоловіків, щоб запобігти дітей...» (Перекладено з російської авт. – О.П.) [25] Готовність жінки до неконтрольованого дітонародження тлумачилася як «покара істині» і ознака високого рівня особистої духовності. Щоправда, ставлення до цього питання було не однаковою у різних гілок радянського баптизму. Серед представників радикального підпільного крила такого роду вимоги були більш суворими. В приватній бесіді з автором цієї статті один євангельський служитель, світоглядне формування якого припало на пізню радянську епоху, висловився таким чином: «у мене був прогресивний пастир, тому в мене тільки п'ятеро дітей».

З іншого боку, релігійна система радянського баптизму надавала жінці можливості здобути те, що П. Бурдье назвав «символічним капіталом» [26]. Від оцінки общиною рівня духовності дружини залежала і оцінка її чоловіка, а також його кар'єрні перспективи в церкві. В умовах, коли інші способи здобути соціально престижний статус для

² Прихована цитата з біблійного послання ап. Павла до Ефесян, 5:22.

віруючих були практично недосяжними, це мало велике значення. В певному сенсі жінка мала символічну владу над чоловіком, тому що від її авторитету залежав його авторитет. Чоловіка могли зняти з пресвітерського служіння за те, що його дружина «не відповідає високому служінню чоловіка». Про такі випадки згадує, наприклад, пресвітер Ю.Ф. Куксенко у своїх спогадах [27,с.246]. Вагомий авторитет в общині жінки-баптистки здобували і тоді, коли їх переслідували за віру. В таких випадках вони вважалися «мученицями» і до їхньої думки дослухалися [27,с.93].

Отже, концепція жіночої «духовності» в повоєнному радянському баптизмі включала в себе уявлення про легітимні форми морально-етичної та поведінково-діяльнісної репрезентації жінок в житті релігійної спільноти. Духовність жінки мала реалізуватися в традиційних, з точки зору церковних авторитетів, способах активності – служінні Богу в церкві (общині) та у сімейних відносинах. Бути духовною для жінки означало якомога точніше дотримуватися рекомендацій, заснованих на специфічно конфесійній інтерпретації біблійних текстів, зокрема, відтворювати біблійні взірці міжособистісних взаємин та прагнути покладатися «на Божу волю» у процесі прийняття життєво важливих рішень. Серед головних рис специфічно жіночої духовності найбільше цінувалися бажання повністю присвятити себе сімейному життю, готовність підпорядковуватися, допомагати чоловікові, не прагнути домінуючого статусу в родині та церкві. Еволюція таких уявлень в радянську та пострадянську епоху може становити перспективну тему для подальших досліджень з цієї проблематики.

Список використаних джерел

1. Лялина Г.С. Баптизм: иллюзии и реальность. / Г.С. Лялина. – М.: Политиздат, 1977. – 175 с.
2. Лялина Г.С. Новые тенденции в идеологии баптизма. / Г.С. Лялина. – М.: «Знание», 1979. – 64 с.
3. Митрохин Л.Н. Баптизм. / Л.Н.Митрохин. – М.: Политиздат, 1966. — 264 с.
4. Митрохин Л.Н. Протестантская концепция человека.// Проблема человека в современной философии. / Л.Н.Митрохин. – М.: Наука, 1969. – С. 346-373.
5. Митрохин Л.Н. Баптизм: история и современность. Философско-социологические очерки. / Л.Н.Митрохин – СПб.: Изд-во Русского Христианского гуманитарного ин-та, 1997. — 477 с.
6. Филимонов Э.Г. Баптизм и гуманизм. / Э.Г. Филимонов. – М.: Политиздат, 1968. — 184 с.
7. Fletcher, W. Soviet believers: The religious sector of the population. / W. Fletcher. – Lawrence, KS: Regents Press, 1981. – 259 p.
8. Kolarz, W. Religion in the Soviet Union. / W. Kolarz. – New York: St. Martin's Press, 1961. – 518 pp.
9. Lane, C. Christian religion in the Soviet Union. A sociological study. / C. Lane. – Albany, New York: State University of New York Press, 1978. – 256 p.
10. Zawatsky, W. Soviet Evangelicals Since World War II. / W. Zawatsky. – Kitchener (Ontario); Scottsdale (Pennsylvania): Herald press, 1981. – 527 p.
11. Wanner, C. Communities of the Converted. Ukrainians and Global Evangelism. / C. Wanner. – Ithaca: Cornell University Press, 2007. – 304 p.
12. Ursula King (ed). Religion and Gender. – Oxford and Cambridge, USA: Blackwell, 1995. – 324 p.
13. Евангельское движение в Российской империи (1850-1917): Екатеринославская губерния (Сборник документов и материалов) / Сост. и ред. О.В.Безносова. – Днепропетровск; Штайнгаген: Samencorn, 2006. – 320 с.
14. Гірц К. Інтерпретація культур. / К. Гірц– К.: «Дух і літера», 2001. – 542 с.
15. О служении женщины в церкви // Братский вестник. – 1945. - №3. – С.47-49.
16. Пузынин А. Традиция евангельских христиан: изучение самоидентификации и богословия от момента ее зарождения до наших дней. / А. Пузынин. – М.: Изд-во ББИ, 2010. – 553 с.
17. Краткая биография М.Ф. Орловой // Братский вестник. – 1947. – № 3. – С.48-51.
18. О служении женщины в церкви // Братский вестник. – 1945. - №3. –С.47-52.
19. Из библейских образов. Примерные жены. // Братский вестник. – 1956. – №1. – С. 34-37.
20. Центральний державний архів громадських організацій України, Ф.1, оп. 24, спр. 1572, арк. 20.
21. О браке. // Братский вестник. – 1947. – № 1. – С. 66-67.
22. Стяжкіна О.В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття. / О.В. Стяжкіна– Донецьк: «Східний видавничий дім», 2002. – 270 с.

23. Винс Г. Тропою верности. / Г. Винс– С.-Пб.: Русская миссия благовестия «Библия для всех», 2003. – 306 с.
24. Д.М. Божий путь – самый лучший. Повесть. – Б.м.: «Христианин» СЦ ЕХБ, 1998. – 80с.
25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Ф.4648, оп. 2, спр. 454, арк.16-17.
26. Bourdieu, P. Language and Symbolic Power. / P. Bourdieu. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1995. – 302 p.
27. Куксенко Ю.Ф. Наши беседы. / Ю.Ф. Куксенко. – СПб.: «Библия для всех» и «TITEL-Verlag», 2005. – 402 с.

Панич Е.И. Представления о «духовной женщине» в среде евангельских христиан-баптистов в СССР (40-80-е гг. XX в.)

Анализируются представления о духовности верующей женщины, характерные для евангельских христиан-баптистов в Советском Союзе в 1940-80е годы. Автор стремится доказать, что церковные авторитеты данной конфессии поддерживали мистические и библиоцентрические установки в толковании женской духовности. В женщинах выше всего ценились готовность надеяться на Божью волю, желание посвятить себя семье, не стремиться к доминирующим социальным ролям и статусам.

Ключевые слова: женская духовность, евангельско-баптистская традиция, служение, религиозная община.

Panych, O.I. The Concept of «Spiritual Woman» in the milieu of Evangelical Christian Baptist in USSR (1940-1980s)

The article presents an analysis of the views on spirituality of women within the Baptist community in the Soviet Union of postwar period. The author attempts to prove that church authorities maintain mystical and Bible-centered attitudes towards female spirituality. They promoted highest appreciation of a woman's readiness to rely upon God's will, her desire to devote herself to family life and do not strive for personal power and authority.

Key words: female spirituality, evangelical-Baptist tradition, ministry, religious community.

Проблема кадрового забезпечення медичних закладів Чернігівщини: історичний аспект (1960 – 1980 рр.)

Аналізується проблема укомплектування медичними кадрами лікувальних установ області, наукова та громадсько-політична діяльність лікарів у 1960 – 1980 роках.

Ключові слова: *кадрове забезпечення, лікарі, медичні заклади, атестація, наукова робота.*

Розвиток цивілізації, безперечно, визначається рівнем її політичної, економічної та соціальної сфери. Однією з важливих складових останньої є рівень забезпечення населення медичною допомогою та наявність відповідних кадрів.

У період 1960 – 1980-х років перед лікарями та середнім медичним персоналом першочерговими завданнями були: покращення профілактики захворювань, розширення всіх видів медичної допомоги, особливо робітникам на підприємствах і сільським жителям, активніше впровадження у медичну практику досягнень науки, нових методів діагностики і лікування з метою збільшення тривалості життя. Саме тому робота Чернігівського облздороввідділу продовжувалась у напрямку підбору, розстановки, закріплення кадрів на місцях. Особливо велика увага приділялась лікарям – молодим спеціалістам. При направленні на роботу вирішувалось питання забезпечення житлом і побутовими умовами, особливо сільські лікарські кадри. Для молодих лікарів з метою підвищення кваліфікації організовувались семінари за участю лікарів з великим практичним досвідом роботи на базі кращих дільничних лікарень.

До проблеми комплектування медичними кадрами лікувально-профілактичних установ області у 1960 – 1980 рр. зверталися А. Груша, М. Дуля, Н. Жукова, М. Кононенко, В. Зуб, Б. Литвин. Особливості кадрової політики в районах, вражених наслідком аварії на Чорнобильській АЕС досліджували Л. Пиріг, В. Пономаренко, Г. Сахно.

Мета статті. Проаналізувати процес забезпечення лікувальних установ області у 1960 – 1980 рр. висококваліфікованими медичними кадрами, основні тенденції наукових досліджень та громадсько-політичної роботи лікарів.

Головним завданням 1960-х років було укомплектування районних лікарень основними спеціалістами: терапевтом, хірургом, акушером-гінекологом, педіатром, фтизіатром, санітарним лікарем, стоматологом, отоларингологом, окулістом; а дільничних лікарень – хоча б лікарем. Чисельність лікарів за семирічку зросла на 633 чол., забезпеченість лікарями збільшилась до 12,7%. Усі сільські лікарські дільниці у штаті мали посаду лікаря. Але область ще недостатньо була забезпечена лікарями і, особливо, висококваліфікованими спеціалістами. Найгірша ситуація була щодо забезпеченості регіону лікарями-стоматологами. У 52 дільничних лікарнях не було таких спеціалістів [15, арк.20-21]. Спостерігалась тенденція до нерівномірного співвідношення чисельності лікарів і середнього медперсоналу у місті і селі, що становила в селі на одного лікаря десять осіб середнього медперсоналу, а в місті – три [8, арк. 80].

Також, аналізуючи архівні матеріали, приходимо до висновку, що забезпечення лікарями міського населення навіть з врахуванням використання сільськими жителями міської сітки медичних закладів в 1,7 разів вище сільського. Найбільш низький рівень забезпечення сільського населення лікарями спостерігався у ряді областей, в т. ч. і в Чернігівській [13, арк.12-15; 9, арк.166].

Кадри середньої медичної ланки готували наявні в області чотири медичні училища. У 70-ті роки на кожні 10 тис. чол. населення області припадало 76 медпрацівників.

Лікарські ж кадри не готував у області жоден ВУЗ. І це також накладало свій відбиток на забезпеченість лікувальних установ лікарями [19, арк. 7].

Динаміку комплектування кадрами лікувально-профілактичних і санітарно-епідеміологічних закладів області демонструє таблиця:

Роки	1960	1965	1980	1985
Лікарі	1359	2032	3956	4110
Середній медичний персонал	6835	біля 9000	біля 12000	13322

У 1970 – 1980 рр. населенню області вже надавалась допомога з 22 спеціальностей. З кожним роком потреба у кількості лікарів і середніх медичних працівників зменшувалась [23, арк.13–25]. Але, забезпеченість населення медичними кадрами, особливо контрольованих районів за наслідками аварії на Чорнобильській АЕС, була ще недостатньою: на 10 тис. населення припадало 29,7% лікарів (республіканський показник – 37,8%). Хоча, не дивлячись на майже максимальне забезпечення кадрами медичної галузі у середині 1980-х років, у області постійно спостерігалась їх висока плинність, основною причиною якої було незадовільне забезпечення житловими та побутовими умовами. Близько 12% лікарів взагалі не мали свого житла. Важливе значення також мала значно нижча заробітна плата лікарів у порівнянні з іншими галузями народного господарства [11, арк.178; 12, арк.43; 14, арк.39-41].

У кінці 1980-х років найбільш висока плинність спостерігалась саме у контрольованих районах області, що видно з таблиці, яка була пов'язана ще і з неблагополучною екологічною ситуацією у регіоні:

Назва районів	Прибуло лікарів	Вибуло лікарів
	1986 рік	1989 рік
Ріпкинський	50	50
Козелецький	52	55
Чернігівський	60	53
Семенівський	19	19
Корюківський	29	25
Всього	210	202

Попри ці негативні тенденції, багато лікарів проводили наукову роботу: за семирічку захистили дисертації на ступінь кандидата медичних наук шість лікарів – Л. Замдборг, Г. Брага, С. Скочій, А. Титаренко, М. Власенко, О. Тарабанчук. Успішно працювали над дисертаціями чотири лікарі: І. Фесенко, М. Кононенко, К. Романенко з м. Чернігува та Л. Перепуст з м. Прилуки. За плідну працю 30 медичних працівників нагороджено орденами і медалями Союзу РСР, вісім лікарів було удостоєно звання заслуженого лікаря УРСР [15, арк. 1-2].

Поступово зміцнювався науковий потенціал лікарів У 1976 р. науковою роботою в області вже займалось більше 100 лікарів, працювали над дисертаційними дослідженнями 15 чол. За 1970-1975 рр. опубліковано 146 наукових робіт, за 1976 р. (перший рік 10 п'ятирічки) – 33 наукові роботи. [17, арк.21-27]. На кінець 1980-х років у медичних закладах вже трудились 22 кандидати медичних наук. Лікарі та фармацевти Чернігівщини виконали 829 наукових робіт, 30 лікарів захистили дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата медичних наук [5;6]. При облздороввідділі

покращила діяльність рада з впровадження наукових досягнень у практику охорони здоров'я і координації роботи обласних наукових товариств. На засіданнях ради заслуховувались і обговорювались питання про хід впровадження наукових досягнень у практику охорони здоров'я окремих служб, виконання договорів з науково-дослідними інститутами. [22,арк.8-10].

Активізувалась творча активність медичних працівників. На виконання постанови колегії Міністерства охорони здоров'я УРСР і президії республіканського комітету профспілок медичних працівників від 25-29 вересня 1985 р. № 12/П – 9 «Про участь медичних працівників в ДД, ВУЗів у республіканському огляді використання в народному господарстві високоефективних винаходів і раціоналізаторських пропозицій» в області було організовано і проведено огляд щодо максимального використання винаходів і раціоналізаторських пропозицій. З року в рік зростала кількість раціоналізаторських пропозицій: у 1984 р. їх було 125, а в 1985 р. — вже 169. Загалом, щорічно медичні працівники Чернігівщини вносили близько 90 раціоналізаторських пропозицій і всі вони впроваджувались у практику роботи закладів охорони здоров'я. Заслугує на увагу активна раціоналізаторська робота лікарів мм. Чернігова та Мени [24,арк.1-5; 25,арк.1-24].

Велика увага приділялась питанню підвищення кваліфікації медичних працівників, однією з форм якої була їх атестація. Важливу роль при атестації відігравали курси підвищення кваліфікації. Вони проходили планово – в інститутах удосконалення лікарів, а також – на місцевих базах. Щороку кількість атестованих лікарів збільшувалась. Так, наприклад, за період 1960-1965 рр. атестовано більше 800 лікарів, крім того підвищення кваліфікації лікарського персоналу проводилось у кожному лікувально-профілактичному закладі щомісячно. Шляхом направлення на короткотермінові курси, семінари, декадникі, конференції підвищували кваліфікацію щорічно у 1980-х роках близько 1500 лікарів, атестувалось близько 600 медичних працівників [4,с.3].

Особлива увага зосереджувалась на нових формах підвищення кваліфікації дитячих лікарів. Робота була спрямована на вивчення лікарями деяких вузьких питань медичної науки (дитячої стоматології, дитячої гінекології, дитячої психіатрії, сурдології, логопедії тощо), навчання їх деяким новим методам діагностики та лікування: бронхоекзографоскопії, серологічних дослідженнях і т.д. Це позитивно впливало на закріплення кадрів на місцях [7,с.2;10,арк.35-41].

У 1978 р. на базі Ніжинської дитячої лікарні вченими Київського науково-дослідного інституту педіатрії, акушерства і гінекології проведено виїзні курси для 28 педіатрів. У 1979 р. підвищили свою кваліфікацію педіатри м. Прилуки і 4 ближніх районів, у 1980 р. – у м. Чернігові – 58 педіатрів. У 1975 та 1977 роках на базі обласної дитячої лікарні було проведено курси для лікарів-педіатрів ученими Ленінградського інституту вдосконалення лікарів. Результатом проведеної роботи стало збільшення забезпечення лікарями дитячого населення з 9 на 10 тис. чол. в 1975 р. до 12,8 в 1979 р. Із кожних 100 педіатрів області підвищили свою кваліфікацію 29 (республіканський показник – 15), атестовано 89,6% дитячих лікарів (по УРСР – 83,4%) [18,арк.4-12].

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому покращанню охорони здоров'я і розвитку медичної науки в країні» від 5 липня 1968 р. і Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я було запропоновано нові можливості для творчої ініціативи медичних працівників країни. У Чернігівській області ще більш тісною стає співпраця медичних закладів з науково-дослідними інститутами. Кількість лікарів, що підвищили свою кваліфікацію у 1976 р. досягла 606 чол., тобто 20% усього складу. У містах і районах області на базі медичних закладів щомісячно проводились «День лікаря», «День фельдшера», «День акушера». При обласній лікарні й інших обласних медичних закладах функціонували постійно діючі семінари з терапії, хірургії, акушерства і гінекології, педіатрії. Щорічно проводилось більше 90 семінарів. Спільно з науково-дослідними інститутами проводились науково-практичні конференції, заняття в 13 школах передового досвіду обласного значення і 58 школах передового досвіду міст і районів області.

Заслугує на увагу робота санітарних дружин, чия діяльність направляло і координувало Товариство Червоного Хреста. Вони стали масовими організаціями, що вирішували важливі питання охорони здоров'я населення. Організаційно-методичну

роботу члени товариства здійснювали шляхом проведення агітаційно-масових, санітарно-оздоровчих, санітарно-захисних заходів, а також роботи з військово-патріотичного і гігієнічного виховання молоді [14,арк.11]. Багато хороших справ було на рахунок санітарних дружин об'єднання «Хімволокно», річкового порту, Прилуцького заводу «Пластмас», колгоспів «Червоний партизан» Коропського району ім. Ю. Коцюбинського Чернігівського району, ім. М. Калініна Новгород-Сіверського району та багатьох інших [20,арк.33-34].

У медичних закладах було широко розгорнуто соціалістичне змагання, рух за комуністичне ставлення до праці. У ньому брало участь більше 27 тис. чол. і близько 15 тис. чол. було присвоєно звання ударників комуністичної праці, 2492 лікарі, провізори, середні медичні працівники були нагороджені орденами і медалями СРСР. Облздороввідділом був заключений договір на соціалістичне змагання із Сумського області. На Чернігівщині працювало 43 школи комуністичної праці, 16 університетів з 1380 наставниками. Повагою серед населення користувались лікарі, наставники молоді: хірург А. М. Соломко, зав. дитячим відділенням Новгород-Сіверської лікарні Т. Ф. Андреева; зав. Ладанською дільничною лікарнею Прилуцького району П. П. Заяць; зав. офтальмологічним відділенням Чернігівської міської лікарні І. В. Якимович та інші. Стараністю у роботі зарекомендували себе З. І. Бондар – лікар-стоматолог Семенівської районної лікарні, О. С. Власова – лікар-педіатр Сосницької районної лікарні, Р. К. Матигула – дільничний терапевт Чернігівської міської лікарні, В. С. Жидков – головний санітарний лікар Козелецького району, Г. Л. Олійник – головний лікар Держанівської дільничної лікарні Носівського району [19,арк.5;21,арк.2,3].

Гордістю охорони здоров'я області були кращі медичні працівники області: 54 лікарі були удостоєні високого звання «Заслужений лікар УРСР», п'ять лікарів вибирались депутатами вищого органу республіки – Верховної Ради УРСР, лікар Риндик М. Д. був делегатом XXV з'їзду КП України. За високі досягнення у праці орденами і медалями нагороджено 220 медичних працівників області, зокрема, 39 – орденом Леніна. Ряд лікарів було нагороджено Почесними Грамотами і Грамотами Верховної Ради УРСР, Укрпрофспілки, 618 медичних працівників – знаком «Відмінник охорони здоров'я» [3,с.81; 1,с. 111 – 112].

Медичні працівники приймали активну участь у залученні населення до вирішення питань охорони здоров'я. В області функціонувало 23 університети здоров'я, 37 шкіл здоров'я, 21 школа матері та дитини. Все більшого значення набувала робота громадських рад при лікувальних установах, все відчутною була їх допомога. У першій половині 60-х років у області було створено 36 громадських рад, в яких працювало 1200 чол. Відзначилась своєю активністю громадська рада при обласній лікарні (голова Лубенець Г. Г.) [16,арк. 9; 2,с.2.].

Активними були медики у громадсько-політичному житті області. Багато з них працювали пропагандистами і агітаторами. 477 медичних працівників у 1960-1962 рр. було обрано депутатами обласної, районних, міських, селищних, сільських Рад депутатів трудящих. У ряді медичних установ області розгорнулась боротьба за звання колективів комуністичної праці, серед яких: обласна психоневрологічна лікарня, Чернігівська міська лікарня, обласний протитуберкульозний диспансер, обласна дитяча лікарня, ряд аптек м. Чернігова тощо. Активно проходило в області трудове суперництво між колективами лікувальних установ, постами і структурними підрозділами. Колективи медичних закладів Прилуцького і Ніжинського районів протягом декількох років поспіль працювали стабільно, постійно досягали високих результатів у роботі. За підсумками соцзмагання у 1977 – 1980 рр. Прилуцький район було нагороджено перехідним Червоним прапором облвиконкому і облпрофспілки, а колектив обласної дитячої лікарні – дипломом ВДНГ. У 1978 р. за досягнуті успіхи у справі охорони здоров'я населення Чернігівський облздороввідділ вперше було нагороджено перехідним Червоним прапором Міністерства охорони здоров'я УРСР та Республіканського Комітету профспілки медичних працівників [1,с.110; 3,с.81].

У період 1960 – 1980 рр. головним завданням державних органів було піклування про укомплектування кваліфікованими медичними кадрами лікувально-профілактичних установ, зменшення плинності кадрів. Позитивним можна вважати співпрацю медичних закладів з науково-дослідними інститутами, зміцнення наукового потенціалу лікарів,

їх раціоналізаторська та громадсько-політична робота. Хоча остання не сприяла підвищенню фахового рівня лікарів, а лише відволікала їх від основної діяльності. Але були і недоліки: забезпечення лікарями сільського населення помітно відставало від міського населення; заробітна плата лікарів не перевищувала 70% від середньостатистичної у країні та її розмір залежав від спеціалізації, кваліфікації і вченого ступеня, а не від результатів діяльності.

Список використаних джерел

1. Груша А. М., Дуля М. М. З історії медицини Чернігівщини, – Чернігів. – 1999. – 208 с.
2. Жукова Н. Ф. Турбота про охорону здоров'я трудящих // Деснян. правда. – 1969. – 24 верес.
3. Из истории развития здравоохранения Черниговщины. Изд. «Десна». – Чернигов. – 1989. – 147 с.
4. Кононенко М. На сторожі народного здоров'я // Деснян. правда. – 1960. – 27 грудн.
5. Научные работы медицинских и фармацевтических работников Черниговской области: (Библиограф. указ. лит. 1950–1971 гг.) / Отд. мед. информ. обл. науч.-мед. б-ки (Чернигов); Сост. М. М. Дуля, Г. Ф. Середенко; Ред. В. С. Зуб – Чернигов. – 1974. – 70 с.
6. Научные работы медицинских и фармацевтических работников Черниговской области: (Библиограф. указ. лит. 1972 – 1982 гг.). – вып. 2 / Отд. мед. информ. обл. науч.-мед. б-ки (Чернигов); Сост. М. М. Дуля, Г. Ф. Середенко; Ред. В. С. Зуб – Чернигов. – 1984. – 68с.
7. Скокій П. Більше уваги здоров'ю людини // Деснян. правда – 1962. – 2 жовт. 8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. Р – 2. – Оп.13. – Спр.762.
9. Там само. – Ф.342. – Оп.17. – Спр.4295.
10. Там само. – Ф.Р – 2. – Оп.9. – Спр.9386.
11. Там само. – Ф.Р – 2. – Оп.13. – Спр.3400.
12. Там само. – Ф.342. – Оп.16. – Спр.7024.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.1499.
14. Там само. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1509.
15. Державний архів Чернігівської області. – Ф.Р – 5153. – Оп.1. – Спр.741.
16. Там само. – Ф. Р – 5036. – Оп.1. – Спр.1426.
17. Там само. – Ф. Р – 5153. – Оп.1. – Спр.1283.
18. Там само. – Ф. Р – 5153. – Оп.1. – Спр.1426.
19. Там само. – Ф. Р – 3621. – Оп.1. – Спр.506.
20. Там само. – Ф. Р – 3621. – Оп.2. – Спр.504.
21. Там само. – Ф. Р – 5153. – Оп.1. – Спр.1349.
22. Там само. – Ф. Р – 5153. – Оп.1. – Спр.1433.
23. Там само. – Ф. Р – 5153. – Оп.1. – Спр.1667.
24. Там само. – Ф. Р – 5153. – Оп.1. – Спр.1594.
25. Там само. – Ф. Р – 5153. – Оп.1. – Спр.1570.

Лавриненко Л.И. Проблема кадрового обеспечения медицинских учреждений Черниговщины: исторический аспект (1960 – 1980 гг.)

Анализируется проблема комплектования медицинскими кадрами лечебных учреждений области, научная и общественно-политическая деятельность врачей у 1960 – 1980 годах.

Ключевые слова: кадровое обеспечение, врачи, медицинские учреждения, аттестация, научная работа.

Lavrinenko, L.I. The problem of complection with the staff of medical institutions of the Chernihiv region: historical aspect (1960 – 1980)

The author analyzes the problem of complection of health institutions in the region with the medical staff, scientific and socio-political activities of physicians in 1960th – 1980th of the last century.

Key words: complection with the staff, doctors, medical institutions, attestation, scientific work.

УДК 94(477):642.59 «1950»

Лук'янець О.А.

Громадське харчування в містах Української РСР (1950-ті роки)

Розглянуто структуру та динаміку розвитку закладів громадського харчування. Проаналізовано основні позитивні та негативні фактори, які мали безпосередній вплив на їх розвиток.

Ключові слова: громадське харчування, їдальні, меню, ціни, якість продукції, типові недоліки, урядові постанови.

Сучасний період державного будівництва України супроводжується активним вивченням та переосмисленням власного історичного буття. Сучасні науковці все більше уваги приділяють розгляду проблем повсякденності, побутовим умовам життя населення, оскільки без цього неможливо відтворити цілісну картину історичного розвитку країни.

Громадське харчування було важливою галуззю народного господарства, розвиток якої повинен був забезпечити повноцінне харчування населення та звільнити пересічну людину, передусім жінку від повсякденного, рутинного клопоту по приготуванню їжі. Адже цей процес, в кожній окремій сім'ї, вимагав значної кількості ресурсів: посуду, сировини, кухонного інвентарю, палива тощо. Було підраховано, що на приготування обіду для однієї людини (включаючи час, який витрачався на побутові умови життя харчування), в домашніх умовах, потрібно було затратити 40-70 хвилин. Натомість, на проведення аналогічних операцій, у звичайній їдальні, витрачалося часу в 5-6 разів менше [1, с.28]. Вивільнений завдяки цьому час людина могла б присвятити рекреації власних сил, самовдосконаленню особистості тощо.

Мета даного дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних матеріалів та наявної наукової літератури показати стан та розвиток громадського харчування у містах Української РСР в 1950-х рр.

У відповідності з поставленою метою основна увага зосереджена на вирішенні таких завдань:

- розкрити ступінь наукової розробки теми та проаналізувати джерельну базу дослідження;
- простежити динаміку розвитку закладів громадського харчування;
- визначити наслідки урядових постанов, які стосувалися громадського харчування;
- визначити типові недоліки.

Актуальність даної проблематики визначається відсутністю сучасних ґрунтовних досліджень. В дисертаційних дослідженнях В. М. Вовка [2] та О. Д. Ісайкіної [3] громадському харчуванню була приділена увага.

Радянська історіографія теж висвітлювала дану тему. Зокрема їй була присвячена колективна праця І. Г. Бережного, Л. Г. Гольфарба та В. І. Пшеничного [4], праці Л. Д. Вітрука [5], В. К. Задорожного [1;6;7], та В. Т. Зіничка [8]. Проте слід зазначити, що ці праці були написані із застосуванням ідеологічних та класових підходів з єдиною метою – переконати читача у тому, що радянська економічна модель господарювання найпрогресивніша у світі. І зазвичай, у своїх дослідженнях вони використовували односторонні та перебільшені статистичні показники. Виходячи з усього вище зазначеного, до праць радянських науковців потрібно ставитися критично.

Громадське харчування було однією з галузей народного господарства, яке мало значну розгалужену мережу своїх закладів – їдальень, ресторанів, чайних, кав'ярень, будинкових кухонь, спеціалізованих підприємств, які задовольняли повсякденний попит населення в їжі. Значна частина населення користувалася безкоштовним або

пільговим громадським харчуванням, зокрема в дитячих садках, яслах, школах, інтернатах, санаторіях, будинках відпочинку, лікарнях тощо [1, с.26,29].

Мережа підприємств громадського харчування УРСР по всіх системах, на 01.01.1950 р. складалася з 17.491 закладів (97,0% від довоєнної кількості). В тому числі – столових, ресторанів і чайних – 5.972 (72,1% від довоєнної мережі), буфетів, закусокних і кав'ярень 11.519 (117,8% довоєнної мережі). Мережа поступово розширювалася, в 1955 р. у містах вже нараховувалося 16.106 закладів громадського харчування [9, арк.4; 10, с.413].

Проте громадське харчування, з існуючою на той період мережею своїх закладів, за рівнем і якістю надання послуг не повністю задовольняло зростаючі потреби населення. Так на кожні 10 тисяч людей в УРСР припадало 252 посадкових місць на підприємствах громадського харчування, тоді як у Латвійській РСР – 507, в Естонській РСР – 444, Грузинській РСР – 326, РРФСР – 282. Особливо низькою була густина мережі підприємств громадського харчування в сільській місцевості [1, с.29,30].

Досить повну і вичерпну інформацію нам надає довідка про стан громадського харчування в м. Києві. Так, за період Другої світової війни закладам громадського харчування було нанесено значні збитки. Після війни, в короткі терміни були відновлені та запущені в експлуатацію їдальні при фабриках, заводах, учбових закладах, а також ресторани та їдальні загального користування. Станом на 01.06.1951 р. в м. Києві нараховувалося 665 закладів громадського харчування (до війни налічувалося 828 одиниць). Мережа закладів громадського харчування станом на 01.01.1951 р. мала таку структуру: 16 ресторанів, 300 їдальень, 13 чайних, 7 кав'ярень, 88 різноманітних закусокних (включаючи спеціалізовані, сосисочні, шашличні, вареничні та ін.), 241 буфет. Дана мережа не мала єдиного підпорядкування. Так, вказана кількість підприємств була підпорядкована Київському Міступравлінню «Общепит» – 457 закладів, Укрресторантресту – 41, Военторгу – 57 та іншим організаціям – 110 одиниць. Ріст мережі закладів за 1950 р. відбувся за рахунок відкриття нових буфетів. Всього за 1949 та 1950 рр. по м. Києву було закрито 74 їдальні. Враховуючи масштабне житлове та культурно-побутове будівництво в м. Києві, за 1950 р. було відкрито лише 4 нових їдальні. Із загальної кількості 220 їдальень системи Київського Міступравління «Общепит» – 193 були розташовані на території промислових підприємств та учбових закладів, таким чином тільки 27 з них були загальнодоступні. Навіть при врахуванні 13-ти чайних та 8-ми ресторанів Укрресторантреста і деякої кількості загальнодоступних їдальень інших організацій, загальне число доступних закладів громадського харчування було недостатнім, щоб задовольнити споживачів міста. До Києва кожного дня приїжджало багато людей з інших міст, постійно проводилися різноманітні конференції, наради, спартакіади та інші масові заходи, проте в місті не було жодного закладу, який би мав приміщення для обслуговування близько 500-та осіб. Тож, лише для обслуговування учасників спеціалізованих заходів потрібно було виділяти по 6-8 діючих підприємств громадського харчування. Відповідно, постійні відвідувачі, на деякий час були позбавлені можливості харчування в цих закладах [11, арк.1-10].

Варто зазначити, що в західних областях Української РСР (до встановлення там радянської влади) не було підприємств громадського харчування. Проте, в містах була велика кількість дрібних приватних ресторанів, кабаре, кав'ярень. За 1950-1958 рр. кількість закладів громадського харчування зросла на 73%. З 1950-х рр., в громадському харчуванні почали виникати нові форми обслуговування споживачів. Так, в кінці 1955 р. у Львові відкрилася перша в УРСР будинкова кухня, а через два роки, в Україні діяло вже 84 будинкових кухні та 70 магазинів кулінарії. За 1957-1958 рр. було створено 143 спеціалізованих підприємств – вареничних, пельменних, кав'ярень-молочних, шашличних [4, с.82; 6, с.14-15].

Для 1950-х рр. була характерна часткова механізація праці в громадському харчуванні. Близько 70% всіх підприємств громадського харчування були маленькими та середніми, з персоналом в 10-15 людей. Як правило, приготування їжі починалося з первинної обробки сировини, з послідовним виконанням близько 300 технологічних операцій, з яких лише 30 були механізовані. Тож розвиток громадського харчування, в основному, мав екстенсивний характер [4, с.87].

Починаючи з 1950-х рр. на підприємствах громадського харчування почали широко впроваджуватися такі нові види обслуговування, як самообслуговування, реалізація комплексних обідів, напівфабрикатів, готових кулінарних та кондитерських виробів додому, харчування за абонементами, доставка їжі безпосередньо на робоче місце, обслуговування населення в спеціалізованих підприємствах, місцях відпочинку тощо. Із зазначених видів послуг, найбільшого поширення отримало самообслуговування, при якому вибір, одержання та оплата страв проводилася на спеціально обладнаній поточній лінії. Це значно скорочувало час та збільшувало продуктивність обслуговування [1, с.32].

Якщо при обслуговуванні офіціантами споживач витрачав у середньому на обід 40-45 хв., то при самообслуговуванні з попередньою оплатою за обід час перебування в торговельному залі скорочувався до 30-35 хвилин, а з наступною оплатою – до 17-20 хвилин. На підприємствах, де застосовувалося самообслуговування з попередньою оплатою за їжу, пропускна здатність зростала в 1,2-1,3 рази, а там, де застосовувалося самообслуговування з наступними розрахунками – 1,5-1,6 рази. З огляду на очевидну ефективність методу самообслуговування, вже в 1959 р. більше 90% підприємств галузі використовувало даний метод [4, с.83; 1, с.33].

Меню їдальень складалося такі традиційні українські народні страви, як: український борщ, гороховий суп, українська печеня, голубці, смажена гуска, качка, курка, гречана та пшоняна каші, вареники, пампушки з часником, коржі з маком, холодець, узвар тощо. Крім того, до меню входили і національні страви народів СРСР та інших країн. Найбільш поширеними з них були: російські щі, розсолник, сибірські пельмені, грузинський суп-харчо, вірменський шашлик, угорський гуляш, болгарські овочеві страви тощо [8, с.32].

Цікаво, що в м. Полтаві, Сумах, Запоріжжі та інших містах функціонували їдальні, чайні, закусокні, які спеціалізувалися на випуску українських національних страв. Так, в їдальні №20 Полтавського тресту їдальень щоденно виготовлялися страви української кухні в такому асортименті – перші страви – 5-6 найменувань: борщ український, селянський, Київський, Полтавський та ін. Другі страви – 8-9 найменувань: яловичина шпигована, сальник з гречаною кашею, крученики волинські, гуси, кури фаршировані, битки по-українськи. Солодкі – 1-2 найменувань: плачинда, бабка. Страви української національної кухні користувалися попитом серед споживачів [9, арк.35].

Варто зазначити, що в меню їдальень, крім перших, других страв та холодних закусок входили також морозиво, пиво та безалкогольні напої [12, арк.54].

Середня вартість перших страв складала 3-5 крб., а других від 4 до 8 крб. [13, арк.32]. Середня норма споживання страв на одну людину: в їдальнях загального користування – 2,7 страви, в їдальнях промислових підприємств – 3,3 страви, в студентських їдальнях – 2,7, в кав'ярнях – 2,8, в ресторанах – 3,3 страви. Відповідно до вибіркового дослідження закладів відкритого типу, особливо кав'ярень, спеціалізованих підприємств (пельменних, шашличних, сосисочних та ін.) та закусокних універсального типу на одного споживача припадало менше двох страв [7, с.12].

Велике значення для розвитку громадського харчування мала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 1 березня 1956 р. «Про заходи щодо покращення роботи підприємств громадського харчування». Дана постанова визначала основні напрямки розвитку галузі, й мала на меті оптимізувати її роботу [4, с.82].

В цей період самовдосконалювалося ціноутворення та обслуговування споживачів. На початку 1957 р. у деяких їдальнях Києва, Запоріжжя, Миколаєва, Полтави, у вигляді експерименту, страви продавалися згідно постійно діючим цінам. Згодом, на всіх підприємствах громадського харчування були введені постійні прейскуранти. Значною мірою, у поліпшенні обслуговування на підприємствах громадського харчування сприяло створення буфетів без продавців та залів саморозрахунку. Почали практикувати попередній продаж споживачам абонементів та чеків на обіди, сніданки та вечері. Зокрема, у Львові та Дніпропетровську абонементи на харчування у їдальнях відпускали студентам в кредит [4, с.83; 1, с.35].

У прийнятій ЦК КПРС і РМ СРСР постанові «Про дальший розвиток і поліпшення громадського харчування» (1959р.) відзначалося наступне: «... в нинішніх умовах рівень розвитку громадського харчування ще відстає від зростаючих потреб населення і не

забезпечує виконання поставленого завдання – зробити громадське харчування більш масовим, зручним і вигідним для населення» [8,с.32].

Так, незважаючи на всі заходи, які були спрямовані на розвиток та популяризацію закладів громадського харчування, станом на початок 1960-х рр. тільки 1/6 населення Української РСР й то, як правило, один раз на день користувалася цими послугами. Досить високою ще залишалось навантаження на одне посадкове місце в їдальні. Так 700 великих промислових підприємств та деякі робітничі поселення взагалі не мали їдальень та буфетів [5,с.122].

Хотілося б детальніше зупинитися на типових недоліках, які заважали якісному розвиткові галузі громадського харчування.

Досить поширеною проблемою був обмежений асортимент страв, який виготовляли підприємства громадського харчування. Так, в їдальні №154 I-го Київського тресту їдальень асортимент та якість товарів не задовольняла вимог робітників заводу ім. Калініна, яких вона обслуговувала. В асортименті було 1-2 перші страви, замість 4-5 найменувань, других страв – 4-5, замість 5-7 найменувань, холодних закусок – 1-2, проти 10 найменувань. Ресторан «Люкс» в м. Львові, з 48 найменувань м'ясних страв, фактично виготовлялося тільки 16 [9, арк.12;12,арк.140].

Типовим недоліком всіх закладів громадського харчування була безконтрольність процесу постачання. Наприклад, в Полтаві постачання їдальень продуктовими товарами було організовано погано. Були відсутні: баранина, свіжа риба, мука гречана, яйця, гриби, горіхи, приправи та спеції, як наслідок – одноманітний асортимент страв та їх низькі смакові характеристики. Варто зазначити, що траплялися випадки коли необхідні продукти харчування були відсутні у закладах громадського харчування, проте вони були у наявності на матеріально-технічних базах постачання. Такі прецеденти виникали внаслідок халатного ставлення та байдужості окремих відповідальних керівників до своїх обов'язків [14,арк.144; 9,арк.37;15,арк.41;13,арк.37].

Варто зазначити, що підприємства громадського харчування були погано забезпечені необхідним для роботи інвентарем. Так, не вистачало механічних м'ясорубок, картопличесток, овочерізок ручних та механічних, посудомийних машин, а також ножів, пателень, друшляків, тощо [12,арк.118,121;15,арк.28].

У 1950 р. з 3100 підприємств громадського харчування 46-ти міст УРСР, тільки в 1883 підприємства мали холодильники для зберігання сировини та готової продукції [9,арк.13].

Також гостро відчувалася нестача м'якого інтер'єрного інвентарю – скатертин, порт'єр, килимів, тощо [9,арк.14;15,арк.28].

Фіксувалося багато випадків порушень правил торгівлі: обміру, обважування, продажу зіпсованих і неякісних товарів, грубого поводження з покупцями. Також мали місце факти розтрат і розкрадання [14,арк.144;12,арк.118,140;15,с.38-40].

Такі грубі порушення у системі громадського харчування, нерідко призводили до неприємних інцидентів серед відвідувачів, зокрема траплялися часті випадки отруєнь.

Так, наприклад, у їдальні №28 м. Житомира для учнів профтехшколи видали напівсире м'ясо, яке після того, як воно було зварене, ще протягом 16 годин зберігалось при температурі +25 +30 градусів за Цельсієм. Внаслідок вживання цього непридатного для їжі м'яса, отруїлося 124 учні [16,арк.118]. В чайній №2 м. Вознесенська, Миколаївської області отруїлося 47 учнів школи механізації сільського господарства, внаслідок вживання недоброякісних, вже кислих макаронів із пачинкою. Причина – відсутність морозильної камери для зберігання продуктів [16,арк.118]. Таких випадків фіксувалося дуже багато.

Як правило, значна кількість харчових токсикоінфекцій виникала в мережі громадського харчування (45% випадків), внаслідок значних порушень простих санітарно-гігієнічних правил в харчових блоках, технологій виготовлення харчової продукції і режиму зберігання та реалізації продуктів, які швидко псуються, а також відсутності морозильних камер. Слід зазначити, що всі ці порушення, в більшості випадків, є наслідками безвідповідального ставлення до своїх службових обов'язків керівників, недостатньої кількості кваліфікованих робітників громадського харчування та відсутності належного контролю з боку відповідальних інстанцій [16,арк.118].

Отже, узагальнивши вищезазначені факти, ми можемо виділити такі системні недоліки галузі громадського харчування:

1. Відсутність кваліфікованого контролю за якістю виготовленої продукції, з боку відповідних державних органів.
2. Низька кваліфікація кухарського та обслуговуючого персоналу.
3. Перебої з постачання необхідної сировини для виготовлення страв.
4. Низька механізація праці та погане матеріально-технічне забезпечення галузі [17,арк.17;18, арк.21;12,арк.116-117,140;15,арк.34-37,43,48].

Проте, варто зазначити, що вище наведені недоліки, в основному, не були притаманні для існуючого тоді суспільно-політичного устрою, оскільки вони мають місце і в наш час.

Для усунення недоліків організовувалися різноманітні заходи, які безперечно позитивно впливали на розвиток галузі.

Так, деякі підприємства громадського харчування створювали бригади відмінного приготування їжі та обслуговування відвідувачів. Багато підприємств громадського харчування брали участь у соціалістичних змаганнях змагаючись між собою. Для підвищення кваліфікації кухарів функціонували спеціальні курси тощо [11,арк.31-35,149;15, арк.99-101;13,арк.21,22,28].

Варто зазначити, що при мережі закладів громадського харчування діяли кулінарні Ради, завданням яких було проведення різноманітних засідань, технологічних конференцій та конкурсів, які мали за мету покращити якість приготування страв, розширити асортимент страв та покращити виробничий процес. Проводилися конкурси на кращу їдальню та працівника сфери громадського харчування [9,арк.16;15,с.109].

Цікаво, що деякі їдальні мали дошки пошани і окремо дошки кухарів, які готували ті, чи інші страви [13,арк.21,22,28].

Отже, в системі соціально-економічних заходів партійних та державних органів влади, які були спрямовані на покращення життя населення, важливим елементом являлося громадське харчування. Розвиток громадського харчування мав свої безперечні позитиви. Зокрема, стабільний розвиток мережі, застосування прогресивних виробничих та обслуговуючих методів роботи, тощо. Проте, галузь мала значні недоліки, які гальмувати її розвиток. Незважаючи на увагу влади, протягом 1950-х рр. у містах Української РСР зберігалася ресурсна обмеженість для забезпечення кількісних та якісних потреб населення у громадському харчуванні.

Список використаних джерел

1. Задорожний В. К. Сфера обслуговування і підвищення добробуту трудящих / В. К. Задорожний – Київ: Вища школа, 1966. – 43 с.
2. Вовк Віталій Миколайович. Побут та дозвілля міського населення України в 50-80-х роках XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Вовк. – Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова – К., 2007. – 20с.
3. Ісайкіна Олена Дмитрівна. Побут і дозвілля міського населення України в повесний період (1945-1955 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова – К., 2006. – 20с.
4. Бережной И. Г. Развитие общественного питания на Украине / И. Г. Бережной И. Г., Гольфарб Л. Г., Пшеничный В. И. – Київ: Вища школа, 1980. – 215 с.
5. Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР(60-80-е годы) / Л. Д. Витрук. – Київ: Наукова думка, 1986. – 180 с.
6. Задорожний В. К. Соціалістичні перетворення і зростання добробуту трудящих західних областей УРСР / В. К. Задорожний – Київ, 1959. – 28с.
7. Задорожний В. К. Охват населения услугами общественного питания / В. К. Задорожний – Київ: Вища школа, 1976. – 32 с.
8. Зінич В. Т. Соціалістичні перетворення. Паростки нового комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України / В. Т. Зінич – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1963 р. – 176 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.4981. – Оп.3. – Спр. 179. – Арк. 114.

10. Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. 1957 р. – Київ: Державне статистичне видавництво, 1957. – 536 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.4981. – Оп.3. – Спр.242. – Арк.153.
12. Там само. – Ф.4981. – Оп.3. – Спр.180. – Арк. 144.
13. Там само. – Ф.4981. – Оп.3. – Спр.182. – Арк. 75.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4547. – Арк. 148.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.4981. – Оп.3. – Спр.221. – Арк. 141.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3608. – Арк. 392.
17. Там само. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3878. – Арк. 55.
18. Там само. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3616. – Арк. 177.

Лукьянец А.А. Общественное питание в городах Украинской ССР (1950-е годы)

Рассмотрена структура и динамика развития предприятий общественного питания. Проанализированы основные положительные и отрицательные факторы, которые имели непосредственное влияние на их развитие.

Ключевые слова: общественное питание, столовые, меню, цены, качество продукции, типичные недостатки, правительственные постановления.

Lukyanets, O.A. Catering in the cities of the Ukrainian SSR in 1950's

The paper explores the structure and dynamics of the catering. Analyzed the main positive and negative factors that have a direct impact on their development.

Key words: catering, dining, menus, prices, quality products, the typical shortcomings, government regulations.

УДК 94:687.12(47+57)

М'якоход Л.О.

Жіноча мода в УРСР періоду хрущовської «відлиги» за матеріалами журналу «Радянська жінка»

Проведено аналіз радянського періодичного видання «Радянська жінка» як історичного джерела. На основі матеріалів опублікованих журналі характеризується жіноча мода в період середини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. Зроблено акцент на впливі процесу лібералізації в суспільстві періоду хрущовської «відлиги» на тенденції жіночої моди в УРСР.

Ключові слова: мода, жіночий одяг, «хрущовська відлига», журнал «Радянська жінка».

У ХХ ст. вчені-історики до об'єкту пізнання почали залучати пересічну людину. Результатом цього явища стало відкриття низки проблем і питань пов'язаних з життям людини. Важливе місце в історичній науці посіло вивчення повсякденного життя. Значне місце в опрацюванні подібної тематики займає вивчення моди. Одяг, який носили радянські жінки у великій мірі характеризує епоху, так як він є певним відображенням різноманітних суспільних процесів. Важливо зауважити, що за період існування СРСР змінювались тенденції в моді і простежити це можна саме по періодичним виданням, тому що вони репрезентували радянську ідеологію.

В Україні феномен моди тривалий час не був предметом спеціального теоретичного дослідження. Але останнім часом історики торкаються цих питань. Серед вітчизняних дослідників слід відзначити Л.П. Дихнич, яка в своєму дослідженні [5] розглядає розвиток моди в контексті соціокультурних процесів ХХ ст. Авторка розглядає розвиток моди у період кінця ХІХ – початку ХХІ ст.ст. Моді відводить значне місце у боротьбі між демократією і тоталітаризмом. М. Музичка в своїй праці [14] пропонує своє бачення одного з жіночих образів у СРСР – домогосподарки. При викладі матеріалу дослідниця торкається питань зовнішнього вигляду жінок. Ю.А. Шестопалова в своїх наукових доробках [34] розглядає динаміку української моди у ХХ ст. у зв'язку з еволюцією ідеалу краси в національній свідомості та виділяє «рубіжні» періоди цієї еволюції: період до початку Першої світової війни (1910-ті роки); повоєнний період (20-ті роки ХХ ст.); період перед Другою світовою війною (30-ті – початок 40-х рр. ХХ ст.); повоєнний період (кінець 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.); період «застою» (кінець 60-х – середина 80-х рр. ХХ ст.); сучасний період (кінець 80-х рр. ХХ ст. - початок ХХІ ст.). Авторка визначає соціально-економічні та культурно-естетичні детермінанти цієї еволюції (зрушення в економіці країни, інтенсивний розвиток капіталізму та пов'язані з цим процеси урбанізації населення, докорінне руйнування традиційного селянського укладу життя, потужний вплив інонаціональних культурних уявлень та прерференцій). Серед російських дослідників можна виділити А. Васильєва. Він відомий дослідник в галузі індустрії моди. В роботі «Мода Нью Лук в СРСР» [2] він розглядає процес появи всесвітньо відомого стилю в одязі «Нью Лук» в СРСР. К. Гусарова в своїй роботі [4] концентрує увагу на зовнішньому вигляді жінки, а саме, на використанні косметики в радянську добу, на основі матеріалів періодичних видань, брошур і т. п. радянського періоду. Таким чином, розвитку моди, впливу на неї різноманітних зовнішніх чинників певним чином торкаються і українські і російські дослідники.

Мета даної роботи полягає у висвітленні тенденцій у жіночій моді в УРСР на основі матеріалів журналу «Радянська жінка».

Досягнення мети вимагає розв'язання наступних завдань: оцінка журналу «Радянська жінка», як джерела до вивчення питання жіночої моди в УРСР; аналіз

публікацій журналу, виокремлення матеріалу, що стосується теми; прослідкування впливу процесу лібералізації в країні на тенденції в моді.

Журнал «Радянська жінка» – це ілюстрований громадсько-політичний місячник, що виходить у м. Києві з 1946 р. В ньому міститься інформація журналістського та не журналістського походження. Журнал має типову структуру для подібних періодичних видань такого ж спрямування того часу («Работница», «Крестьянка»). Вона виглядає так: на перших кількох сторінках розміщені публікації, які стосуються життя В.І. Леніна, Й.В. Сталіна, соціалістичного будівництва, ролі партії та уряду в житті суспільства, партійних з'їздів і т. ін. Тут опубліковані різноманітні постанови, звернення до радянських жінок. Далі публікуються статті, безпосередньо про жінок, про їхні трудові подвиги та життя. Усі публікації, що стосуються моди розташовані на останніх сторінках. До журналів також часто додавалися викройки одягу. Даний журнал можна використовувати як джерело для вивчення історії СРСР. Журнал «Радянська жінка» був зосереджений безпосередньо на жіночу аудиторію, тому від може слугувати джерелом до вивчення ідеології держави в цьому напрямку. До того ж, там публікувалися матеріали, які мають пряме відношення до моди: моделі одягу, викройки, публікації, що містили інформацію про те, як правильно зі смаком одягатися, огляди, що стосувались модних новинок і т. п.

Період середини 50-х – першої половини 60-х рр. в історії називають періодом хрущовської «відлиги». Це час лібералізації суспільно-політичного життя СРСР. Ці тенденції відобразились і на сторінках журналу «Радянська жінка». Період 1953 – 1964 рр. позначився як час, коли почали відбуватись соціальні трансформації, відбувався певний духовний злам та змінювались норми життя, зокрема, і в сфері моди.

У 1947 р. Крістіан Діор презентував свою всесвітньо відому колекцію одягу «New Look» [7, с.253]. Моделі Діора відрізнялись вишуканістю, звушеною лінією талії, довгими (за коліно) пишними спідницями. Цей стиль з'являється в СРСР з початком десталінізації. Важливою віхою у появі «New Look» в СРСР був Молодіжний фестиваль 1957 р. Варто простежити, як поступово простий та невиразний одяг змінювався на привабливий та прикрашений.

На сторінках журналів за 1953 – 1954 рр. переважають моделі одягу, що мають строгий вигляд, моделі, що зображені на малюнках доволі кремезні [19]. Одяг часто супроводжується етнічними візерунками, одразу ж подається описання, як самостійно виготовити певний вид вишивки, в'язання і т. п. [15, с.33]. Т. Рівна в статті «Наш одяг» за 1954 рік, говорить, що одяг має бути красивим, як і все, що оточує людину, а в моді залишають строгі фасони, хоча з'являються і плаття з плавними лініями [27, с.31].

В 1955 р. розділ «Моди» в журналі «Радянська жінка» поступово змінюється. Одяг стає більш вишуканий, в моду входять пальта зі звушеною талією [20, с.32–33; 13, с.32–33]. Моделей прикрашають капелюшки і прикраси. В одному з номерів були опубліковані моделі випускних платтів, вони були наближені до стилю «New Look» [18, с.31]. В останньому номері за 1953 рік надрукована стаття «Про моду і красивий одяг», в якій роз'яснюється позитивна роль гарного одягу, виправдовуються прикраси та білі рукавички і т. п. У цій же статті надається тлумачення моди, як переваги певних форм одягу на той чи інший сезон [3, с.26].

У 1956 р. в журналі презентуються зарубіжні моделі одягу: французькі [30, с.31], болгарські [32, с.31]. В багатьох номерах за наступні роки публікуватимуться статті та моделі інших країн: італійські моди [8, с.30], моделі з іноземних журналів [11, с.31], про празький та ризький будинки мод [17, с. 31; 24, с.30]. Та протягом усього періоду періодично друкувались моделі робочого, домашнього, дитячого одягу. Публікувались презентації Львівського, Дніпропетровського будинку моделей.

Потрібно зазначити, що мода середини 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст., як і мода попередніх часів, підлягала загальним законам історичного розвитку і відбивала всі особливості свого часу: найважливіші культурні досягнення, найпомітніші події суспільно-політичного життя. Так, розвиток хімічної промисловості в значній мірі призводить до появи нових матеріалів. З'являються синтетичні тканини: нейлон, лайкра, кримплен, вініл та ін. На сторінках журналу це відобразилось, у вигляді приміток до моделей одягу, де пояснювалось, яке плаття чи костюм з якої тканини шийється. На початку 60-х рр. ХХ ст. публікуються моделі плащів, пальт зі штучним хутром.

Поворотними, у 1957 р. в жіночій моді СРСР, можна назвати дві великі події: VIII Міжнародний конгрес моди та VI Всесвітній фестиваль молоді та студентів. Щодо першої події, то модельєр Л. Даниліна говорить, що акцент було зроблено на жіночих аксессуарах, прикрасах [2]. В журналах на останніх сторінках почали друкуватись прикраси, різноманітні види ювелірних виробів.

Таким чином, на основі аналізу матеріалів викладених у громадсько-політичному і публіцистично-художньому журналі Української республіканської ради професійних спілок і Спілки радянських письменників України «Радянська жінка» можна зробити висновок, що журнал є важливим джерелом до вивчення повсякдення, соціокультурних процесів, взагалі, і моди, зокрема. На основі вилучених матеріалів можна зробити висновок, що процес лібералізації країни, що відбувався у середині 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст. позначився і на такій сфері людського життя, як мода. В країну поступово потрапляють елементи моделей зарубіжжя. Та незважаючи на це, в одязі залишаються етнічні елементи у вигляді вишивок. Лібералізація радянського суспільства зумовила зміну його світоглядних уявлень і спричинила поєднання традиційних поглядів й усталених цінностей із інноваційними явищами. Художні практики в моді періоду хрущовської «відлиги» значною мірою обумовлювались суспільно-політичними подіями, технічними і технологічними інноваціями. Даний напрямок в історії є перспективним для подальших досліджень. Так як в даній статті для аналізу моди використаний один конкретний вид джерела, подальше вивчення можна проводити розширюючи джерельну базу, вивчаючи більш детально певні аспекти, наприклад, вплив НТП на розвиток моди.

Список використаних джерел

1. Вакуленко Е. Моди / Е. Вакуленко // Радянська жінка. – 1963. - № 1. – С. 31.
2. Васильев А. Мода Нью Лук в СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.moda.ru/content/id/7363/5005/>
3. Гіро А., Калашнікова Н., Шейнбаум Л. Про моду і красивий одяг / А. Гіро, Н. Калашнікова, Л. Шейнбаум // Радянська жінка. – 1955. – №12. – С. 26.
4. Гусарова К. «Я никогда не увлекалась косметикой»: советский опыт «искусственной» красоты [Электронный ресурс]. – Режим доступа. – <http://www.nlobooks.ru/rus/nz-online/619/620/631/>.
5. Дихнич Л. П. Феномен моди в соціокультурних процесах ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 17.00.01 / Л.П. Дихнич. — К., 2002. — 20 с.
6. Домашній одяг // Радянська жінка. – 1957. – №7. – С. 31.
7. Зелинг Ш. Мода. Век модельеров. 1900 – 1999. – 403 с.
8. Італійські моди // Радянська жінка. – 1957. – №10. – С. 30.
9. Калашнікова Н. Як одягатись зі смаком / Н. Калашнікова. – 1958. – №4. – С. 30.
10. Козлова Т. В., Ильичева Е. В. Стиль в костюме ХХ века. Учебное пособие для ВУЗов / Т.В. Козлова, Е.В. Ильичева. – М.: МГТУ им. А.Н. Косыгина, 2003. – 160 с.
11. Малий Я. Моди 1961 року / Я. Малий // Радянська жінка. – 1961. – №1. – С. 31.
12. Моделі з журналу «Frau von heute» (НДР) // Радянська жінка. – 1958. – №10. – С. 31.
13. Моди сезону // Радянська жінка. – 1955. – №10. – С. 32 – 33.
14. Музичка М. Образ ідеальної домогосподарки в СРСР [Электронный ресурс]. – Режим доступа. – <http://www.istpravda.com.ua/research/4d3340f6bad25/>.
15. Олексієва П. Полтавська гладь. Мережки, вишиті штапельним гладьовим швом / П. Олексієва // Радянська жінка. – №1953. – С. 33.
16. Патюліна Н. Львівський будинок моделей / Н. Патюліна // Радянська жінка. – 1959. – 5. – С. 30 – 31.
17. Петренко Я. Празький будинок мод у Києві / Я. Петренко // Радянська жінка. – 1958. – №3. – С. 31.
18. Плаття для випускного балу // Радянська жінка. – 1955. – №5. – С. 31.
19. Радянська жінка. – 1953. – №1. – С. 32; № 5. – С. 31; 1954. – №5. – С. 32 – 33; № 7. – С. 31.
20. Там само. – 1955. – №3. – С. 32 – 33.
21. Там само. – 1958. – №2. – С. 31.
22. Там само. – 1958. – №4. – С. 31.
23. Там само. – 1962. – №9. – С. 31.
24. Ризький будинок моделей в гостях у «Радянської жінки» // Там само. – 1961. – №3. – С. 30.

25. Рівна Т. Демісезонні пальта / Т. Рівна // Там само. – 1958. – №1. – С. 31.
26. Рівна Т. Для повних жінок / Т. Рівна // Там само. – 1957. – № 3. – С. 32.
27. Рівна Т. Наш одяг / Т. Рівна // Там само. – 1954. – №6. – С. 31.
28. Рівна Т. Святкові плаття / Т. Рівна // Там само. – 1957. – №12. – С. 31.
29. Ровна Т. Мода і смак / Т. Ровна // Там само. – 1963. – №11. – С. 31.
30. Французькі моди (1956 рік) // Там само. – 1956. – № 11. – С. 31.
31. Французькі моди // Там само. – 1957. – №2. – С. 31.
32. Харитонов І. Болгарська виставка одягу / І. Харитонов // Там само. – 1956. – №9. – С. 31.
33. Харитонova О. Одяг для літніх жінок / Харитонova О. // Там само. – 1959. – №1. – С. 26.
34. Шестопалова Ю. А. Українська мода як індустрія краси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mz/2010_17/24.pdf.

Мякоход Л.О. Женская мода в УССР периода хрущевской «оттепели» по материалам журнала «Советская женщина»

Проведен анализ советского периодического издания «Советская женщина» как исторического источника. На основе материалов опубликованных в журнале охарактеризована женская мода за период середины 50-х – первой половины 60-х годов XX века. Сделан акцент на влияние процесса либерализации в обществе периода «хрущевской оттепели» на тенденции женской моды в УССР.

Ключевые слова: мода, женская одежда, хрущевская «оттепель», журнал «Советская женщина».

M'yakokhod, L.O. Women's fashion in USSR period in materials «Soviet women»

Held analysis soviet Periodic publication (soviet women s) how as a historical source. On the basis of published material. In journal characterized women s fation in period middle 50x - first half 60 x years XX century. Emphasis on the influence of process liberalization in society period Khrushchev's «thaw» in Trends women s fation in USSR.

Key words: fashion, women clothes, Khrushchev's «thaw», Journal «Soviet woman».

УДК 94(477) «1989/2001»

Скляр В.М.

Зміни чисельності російськомовного населення в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

На основі аналізу статистичних матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. досліджуються зміни чисельності населення України, з урахуванням територіальних відмінностей етномовних процесів. Показано динаміку чисельності російськомовного населення наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. на тлі україномовного населення, росіян, всього населення в цілому в Україні, чотирьох регіонах, 24-х областях, АР Крим та Києві.

Ключові слова: Україна, мовна структура, зміни чисельності населення, російськомовне населення, україномовне населення, росіяни, територіальні відмінності.

Перед сучасною українською соціогуманітаристикою стоять завдання, пов'язані зі всебічним вивченням українського суспільства. Доволі актуальним залишається дослідження етномовної структури населення, важливі зміни в якій відбулися зі здобуттям Україною незалежності. Тривалий час означена проблематика перебувала поза увагою науковців, і тому зберігаються міфологеми радянських часів в оцінці не лише минулого, але й сучасного мовного середовища України. Зокрема, свідомо перебільшується чисельність російськомовного населення і, навпаки, занижується чисельність україномовного населення. Дразливе «мовне» питання актуалізується напередодні всіх виборів останніх років і активно використовується як дієвий засіб електоральної мобілізації. Лише об'єктивний аналіз мовного середовища України, в цілому, і змін чисельності україномовного та російськомовного населення, зокрема, опертій на реальні статистичні дані, унеможливить безпідставні спекуляції стосовно «мовного» питання.

Етномовні процеси належить до тих сфер, вивченням яких займаються представники не однієї, а декількох соціогуманітарних наук. Провідна роль в етномовних студіях належить етнологам та мовознавцям (соціолінгвістам). У доробку етнологів В.К. Борисенко [1], В.Б. Свтуха [3], В.П. Капелюшного [6], В.І. Наулка [12] знайшло відображення дослідження змін етнічного складу населення. Мовна ситуація в сучасній Україні та історичні чинники, які її зумовили, посідають чільне місце в мовознавчих студіях Л.Т. Масенко [11], А.Г. Погрібного [15], Я.К. Радевича-Вінницького [16], О.Б. Ткаченка [19]. Не залишилися осторонь етномовної тематики географи М.С. Дністрянський [2], Р.М. Лозинський [9], соціологи Г.М. Залізник [4], В.С. Хмелько [20], демограф В.Т. Зінич [5], філософ В.С. Крисаченко [8], політологи В.О. Котигоренко [7], О.М. Майборода [10]. Отже, за останні два десятиліття в Україні досягнутий істотний приріст наукових знань в дослідженні етномовних процесів.

Найбільш повні і всеохоплюючі дані щодо етнічного складу та мовної структури населення надають переписи. Лише об'єктивний науковий аналіз статистичних матеріалів дає можливість встановити реальний стан етномовного середовища України. Важливе значення для виявлення територіальних відмінностей етномовних процесів має проведення порівняльного аналізу змін чисельності російськомовного населення на тлі динаміки чисельності україномовного населення, росіян та всього населення. На основі аналізу статистичних матеріалів переписів населення 1989 [13] та 2001 [14] рр. підготовлена таблиця [18] і проводиться дослідження етномовних процесів в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Україна. Загальна чисельність російськомовного населення в Україні зменшилася з 16 898 273 осіб у 1989 році до 14 273 670 осіб у 2001 році, тобто на 15,53% (2 624 603 особи). Темпи скорочення чисельності російськомовного населення за 1989–2001 рр. виявилися істотно вищими, ніж українського населення не лише у відносних, але й навіть і в абсолютних показниках – 2,09% (694 397 осіб). Чисельність російськомовного населення скорочувалася значно інтенсивніше, ніж усього населення України – на 6,24% (3 211 132 особи) [18].

Частка російськомовних серед скорочення чисельності всього населення за 1989–2001 рр. становила 81,73% [17]. Тобто, загальна чисельність населення України за цей час зменшилася переважно за рахунок російськомовного населення. Його чисельність скорочувалася істотно повільніше, ніж чисельність росіян, як у відносних (15,53% та 26,61%), так і в абсолютних показниках (2 624 603 особи та 3 021 441 особа) [18].

Динаміка чисельності російськомовного населення мала істотні територіальні відмінності. **Західна Україна.** Незважаючи на те, що в Західному регіоні чисельність російськомовних залишалася найменшою, порівняно з іншими регіонами, найвищі темпи скорочення їхньої чисельності (у відносних показниках) спостерігалися якраз у західних областях. У 1989 році його чисельність на Заході України становила 617 469 осіб, а в 2001 році зменшилася до 280 142 особи, тобто на 54,63% (337 327 осіб) [18]. Частка регіону серед скорочення чисельності всього російськомовного населення за 1989–2001 рр. становила 12,85%. Однак, рівень частки регіону серед російськомовного населення України виявився істотно нижчим – лише 1,96% у 2001 році [17].

На тлі скорочення чисельності російськомовних в Західній Україні спостерігалось зростання чисельності українських – на 2,20% (190 289 осіб). Темпи скорочення чисельності російськомовних виявилися також істотно вищими, ніж всього населення не лише у відносних (54,63% та 1,60%), але й в абсолютних показниках (337 327 осіб та 160 807 осіб). Тому загальна чисельність населення регіону за 1989–2001 рр. зменшилася винятково за рахунок російськомовних. На відміну від трьох інших регіонів, на Заході України чисельність російськомовного населення скорочувалася інтенсивніше, ніж росіян, відповідно, 54,63% (337 327 осіб) та 47,98% (235 970 осіб) [18].

Найбільш високі темпи скорочення чисельності російськомовного населення не лише в Західному регіоні, але й серед усіх областей України спостерігалися в трьох галицьких областях: Івано-Франківській – на 62,87% (42 301 особу), Львівській – на 59,12% (142 154 особи), Тернопільській – на 53,79% (15 785 осіб). Істотне зменшення відбулося також і в інших чотирьох областях: Волинській – на 51,16% (27 759 осіб), Чернівецькій – на 50,97% (50 354 особи), Рівненській – на 50,70% (32 876 осіб), Закарпатській – на 41,75% (26 098 осіб). У Тернопільській області чисельність російськомовного населення скорочувалася інтенсивніше, ніж українського, відповідно, 53,79% та 1,11% [18]. Частка російськомовних серед скорочення чисельності всього населення Тернопільщини складала 61,97% [17]. В інших шести областях на тлі скорочення чисельності російськомовних спостерігався приріст чисельності українських. У всіх семи західних областях чисельність російськомовного населення скорочувалася інтенсивніше, ніж росіян [18].

Центральна Україна. Серед чотирьох регіонів найбільш істотного скорочення в абсолютних показниках зазнала чисельність російськомовного населення в Центральному регіоні: з 2 811 285 осіб у 1989 році до 1 699 644 осіб у 2001 році, тобто на 39,54% (1 111 641 особу) [18]. Частка регіону серед скорочення чисельності російськомовного населення в Україні становила 42,35%. При цьому, рівень частки Центру серед усього російськомовного населення України залишався значно нижчим – лише 11,91% у 2001 році [17].

На тлі інтенсивного скорочення чисельності російськомовних за 1989–2001 рр. у Центральному регіоні, зменшення чисельності українського населення досить незначне – лише 0,62% (86 072 особи). Темпи скорочення чисельності російськомовних в регіоні виявилися істотно вищими, ніж усього населення – 7,04% [18]. Частка російськомовних серед скорочення чисельності всього населення регіону становила 93,81% [17]. Тобто, загальна чисельність населення Центральної України зменшилася за 1989–2001 рр. в основному за рахунок російськомовних. При цьому, темпи скорочення

їхньої чисельності в Центральному регіоні, як і в Західному, були навіть вищими, ніж росіян, відповідно, 39,54% та 37,78% [18].

Динаміка чисельності російськомовного населення дещо відрізнялася за окремими центральними областями. Більш істотне скорочення його чисельності спостерігалось в правобережних областях: Хмельницькій – на 51,86% (62 848 осіб), Житомирській – на 50,71% (93 958 осіб), Вінницькій – на 49,60% (82 215 осіб), Черкаській – на 40,87% (64 346 осіб), Кіровоградській – на 39,33% (73 129 осіб), Київській – на 37,91% (79 711 осіб). Найбільш значне скорочення в абсолютних показниках в Україні відбулося в Києві – на 409 370 осіб (38,69%). Дещо нижчими темпами зменшилася їхня чисельність в лівобережних областях: Сумській – на 34,04% (103 754 особи), Чернігівській – на 33,84% (64 874 особи), Полтавській – на 33,53% (77 436 осіб). Скорочення чисельності російськомовних у відносних показниках у всіх центральних областях відбувалося значно інтенсивніше, ніж українських. Однак у Черкаській та Чернігівській областях в абсолютних показниках чисельність російськомовних зменшувалася повільніше, ніж українських. У Києві чисельність українських зростала на тлі зменшення числа російськомовних [18].

Темпи скорочення чисельності російськомовного населення в кожній із дев'яти областей Центральної України залишалися істотно вищими, ніж усього населення. Доволі значним був і рівень частки російськомовних серед скорочення загальної чисельності населення цих областей за 1989–2001 рр.: Сумської – 79,36%, Кіровоградської – 71,42%, Київської – 70,35%, Хмельницької – 66,22%, Житомирської – 63,39%, Полтавської – 60,73%, Вінницької – 52,42%, Черкаської – 49,87%, Чернігівської – 36,71%. Темпи скорочення чисельності російськомовного населення в семи областях регіону були вищими, ніж росіян. Лише в Полтавській та Сумській областях це співвідношення було протилежним [18].

Західна та Центральна Україна. Чисельність російськомовного населення в Західному та Центральному регіоні зменшилася з 3 428 754 осіб у 1989 році до 1 979 786 осіб у 2001 році, тобто на 42,26% (1 448 968 осіб) [18]. Частка цих двох регіонів серед скорочення чисельності всього російськомовного населення за 1989–2001 рр. становила 55,21%. При цьому, в територіальному розміщенні російськомовного населення в Україні в 2001 році рівень частки цих двох регіонів залишався вчетверо меншим – 13,87% [17]. На тлі інтенсивного скорочення чисельності російськомовних в Західній та Центральному регіоні за 1989–2001 рр. спостерігалось незначне збільшення чисельності українських – на 0,46% (104 217 осіб) (за рахунок західних областей та Києва) [18].

Чисельність всього населення Західного та Центрального регіонів скорочувалася повільніше, ніж російськомовного населення, не лише у відносних, але й в абсолютних показниках, відповідно, на 5,07% (1 345 817 осіб) та 42,26% (1 448 968 осіб). Тобто, загальна чисельність населення цих двох регіонів за 1989–2001 рр. зменшилася винятково за рахунок російськомовних. Чисельність російськомовного населення в Західному та Центральному регіонах за цей час зменшувалася дещо інтенсивніше, ніж росіян, відповідно, 42,26% та 40,01% [18].

Південна Україна. Хоча чисельність російськомовного населення в Південному регіоні залишалася істотно більшою, ніж у Західному та Центральному регіонах разом взятих, однак темпи його скорочення за 1989–2001 рр. виявилися нижчими. Так, у 1989 році чисельність російськомовних на Півдні України становила 6 521 567 осіб, а в 2001 році скоротилася до 5 647 175 осіб, тобто на 13,41% (874 392 особи) [18]. Частка регіону серед скорочення їхньої чисельності в цілому в Україні за 1989–2001 рр. складала 33,32%. Ця частка поступалася рівню частки Південного регіону серед усього російськомовного населення України в 2001 році – 39,56% [17].

Темпи скорочення російськомовного населення в Південній Україні за 1989–2001 рр. як у відносних, так і в абсолютних показниках, виявилися істотно вищими, ніж українського населення, відповідно, 13,41% (874 392 особи) та 0,89% (58 125 осіб). При цьому, темпи скорочення чисельності російськомовних у регіоні також були вищими як у відносних, так і в абсолютних показниках, ніж усього населення – 5,78% (783 395 осіб). Тому скорочення загальної чисельності населення Південної України за 1989–2001 рр. відбулося переважно за рахунок російськомовних. На відміну від Західного та Центрального регіонів, на Півдні України чисельність російськомовного

населення скорочувалася повільніше, ніж чисельність росіян, відповідно, 13,41% (874 392 особи) та 23,56% (1 049 950 осіб) [18].

У південних областях спостерігалися відмінності в темпах зменшення чисельності російськомовних. Істотного скорочення зазнала їхня чисельність в чотирьох областях: Херсонській – на 22,50% (84 603 особи), Дніпропетровській – на 21,13% (304 449 осіб – найвищий рівень в абсолютних показниках в Україні після Києва), Миколаївській – на 17,58% (78 819 осіб), Одеській – на 16,60% (205 051 особу). Меншими темпами скорочувалася в Запорізькій області – на 8,28% (83 831 особу) та в Криму – на 5,86% (117 639 осіб). У Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях, як і в Західному регіоні та Києві, чисельність російськомовних скорочувалася на тлі приросту чисельності україномовних. У Запорізькій області, як і в цілому в Україні, темпи скорочення числа російськомовних виявилися вищими, ніж україномовних. І лише в Криму, навпаки, чисельність перших скорочувалася повільніше, ніж чисельність других, відповідно, 5,86% та 31,26% [18].

У всіх південних областях та в Криму темпи скорочення чисельності російськомовних виявилися вищими, ніж усього населення. В Одеській, Миколаївській, Херсонській областях загальна чисельність населення зменшилася за 1989–2001 рр. винятково за рахунок російськомовного населення [18]. Частка російськомовних серед скорочення чисельності всього населення становила в Дніпропетровській області – 98,64%, Запорізькій – 56,95% [17]. Темпи скорочення чисельності російськомовного населення в усіх південних областях та в Криму виявилися нижчими, ніж росіян [18].

Східна Україна. Серед чотирьох регіонів найбільше зосередження російськомовного населення спостерігалось на Сході України. Однак темпи скорочення їхньої чисельності за 1989–2001 рр. виявилися найменшими як у відносних, так і в абсолютних показниках, порівняно з трьома іншими регіонами. У 1989 році чисельність російськомовного населення в регіоні становила 6 947 952 особи, а в 2001 році зменшилася до 6 646 709 осіб, тобто на 4,34% (301 243 особи) [18]. Частка регіону серед скорочення загальної чисельності російськомовного населення за 1989–2001 рр. досить незначна – лише 11,48%. Для порівняння, рівень частки Сходу серед російськомовного населення в Україні вчетверо вищий – 46,57% у 2001 році [17].

На відміну від трьох інших регіонів, темпи скорочення чисельності російськомовного населення в Східній Україні були нижчими не лише у відносних, але й в абсолютних показниках, порівняно з україномовним населенням, відповідно, 4,34% (301 243 особи) та 17,53% (740 489 осіб). Темпи скорочення чисельності російськомовних у регіоні були меншими, ніж усього населення – 9,54% [18]. Частка російськомовних серед скорочення чисельності всього населення Східного регіону за 1989–2001 рр. становила 27,84% [17]. Тобто, на відміну від трьох інших регіонів, загальна чисельність населення Сходу України скоротилася переважно не за рахунок російськомовного населення, а завдяки україномовному. До того ж, темпи скорочення чисельності російськомовного населення в регіоні за 1989–2001 рр. були істотно нижчими, ніж росіян, відповідно, 4,34% та 23,04% [18].

Напрями змін чисельності російськомовних відрізнялися за областями Східного регіону. Так, у Харківській області їхня чисельність скоротилася на 16,08% (245 735 осіб – третій показник в абсолютних даних після Києва та Дніпропетровщини), Луганській – на 4,22% (77 119 осіб). Лише в одній області України (Донецькій) за 1989–2001 рр. спостерігалось незначне зростання їхньої чисельності – на 0,60% (21 611 осіб) [18].

У Харківській області темпи скорочення чисельності російськомовних (на 16,08%) виявилися істотно вищими, ніж україномовних (2,91%) та всього населення (8,78%) [18]. Загальна чисельність населення Харківщини за цей час зменшилася переважно за рахунок російськомовних, частка останніх становила 82,12% [17]. Ще більш інтенсивно, ніж чисельність російськомовного населення, скоротилася чисельність росіян – на 29,61% (312 182 особу) [18].

Дещо інша ситуація склалася в Донбасі. Зокрема, у Луганській області російськомовне населення скорочувалося значно повільніше (4,22%), ніж україномовне (23,46%) та все населення (11,06%) [18]. Частка російськомовних серед скорочення чисельності

всього населення області за 1989–2001 рр. становила 24,34% [17]. Чисельність росіян у Луганській області скоротилася за цей час на 22,46% (287 218 осіб) [18].

У Донецькій області незначне зростання чисельності російськомовного населення відбулося на тлі досить істотного скорочення чисельності україномовного населення – на 28,35%, і як наслідок цього, і всього населення – на 9,15%. Тобто, на відміну від інших областей, загальна чисельність населення Донеччини за 1989–2001 рр. зменшилася не за рахунок російськомовного, а завдяки україномовному населенню. При цьому, на відміну від російськомовного населення, чисельність росіян в Донецькій області зазнала істотного скорочення – на 20,37% (471 692 особи) [18].

Південна та Східна Україна. Загальна чисельність російськомовного населення в Південно-Східній Україні зменшилася з 13 469 519 осіб у 1989 році до 12 293 884 осіб у 2001 році, тобто на 8,73% (1 175 635 осіб) [18]. Частка Півдня та Сходу серед скорочення чисельності російськомовного населення в Україні за 1989–2001 рр. становила 44,83%. При цьому, рівень частки Південного та Східного регіонів серед усього російськомовного населення в Україні в 2001 році був майже вдвічі вищим – 86,13% [17].

Темпи скорочення чисельності російськомовних (8,73%) в Південно-Східній Україні виявилися вищими, ніж україномовних (7,44%) та всього населення (7,49%) [18]. Частка російськомовних серед скорочення чисельності всього населення Півдня та Сходу України за 1989–2001 рр. становила 63,03% [17]. Тобто, загальна чисельність населення двох цих регіонів зменшилася переважно за рахунок російськомовних. Однак, на тлі досить незначного скорочення чисельності російськомовного населення в Південно-Східній Україні за 1989–2001 рр. спостерігалось істотне зменшення чисельності росіян, відповідно, на 8,73% (1 175 635 осіб) та 23,29% (2 121 042 особи) [18].

Таким чином, аналіз статистичних матеріалів переписів населення 1989 та 2001 рр. дозволив дослідити зміни чисельності російськомовного населення в Україні та встановити істотні територіальні відмінності цих змін. За радянських часів визначальною ознакою етнічних процесів в Україні стало інтенсивне зростання чисельності російськомовного населення за рахунок масової міграції росіян (за 1926–1989 рр. їхня чисельність збільшилася з 3 млн. до 11,3 млн. осіб), а також мовної асиміляції (зросійщення) українців та представників етнічних меншинних груп, окрім росіян.

Зі здобуттям Україною незалежності етнічні процеси набули природного характеру, тому спостерігалось інтенсивне скорочення чисельності росіян та російськомовного населення, і не лише завдяки міграційним та депопуляційним процесам, а головним чином унаслідок зміни етномовної ідентичності. Особи, що походили з екзогамних (етнічно змішаних родин), насамперед з українсько-російських, за переписом 1989 року ідентифікували себе росіянами, а в 2001 році змінили етномовну самоідентифікацію на користь українців та визнали рідною українську мову. Тому за такой досить короткий термін і відбулося інтенсивне скорочення чисельності росіян та російськомовного населення.

Виявилася така закономірність, чим меншою була чисельність російськомовного населення, тобто там де спостерігався переважно дисперсний тип розселення, тим інтенсивніше вона скорочувалася за 1989–2001 рр. (Західна та Центральна Україна). І, навпаки, чим більшою була чисельність російськомовного населення, тим меншими темпами вона зазнавала скорочення (Південна та Східна Україна). І лише в Донецькій області, як інерція радянських часів, спостерігалось, хоча й незначне, але все-таки зростання чисельності російськомовного населення.

При цьому, зберігалися відмінності у темпах скорочення чисельності російськомовного населення та росіян між Західним та Центральним регіонами – з одного боку та Південним та Східним – з іншого. У центральних, а особливо в західних областях серед представників етнічних меншинних груп в умовах дисперсного розселення розгорнулися процеси природної мовної асиміляції, окрім того значна частина зросійщених за мовою українців повернулася до української мови. Тому в Західній та Центральній Україні чисельність російськомовного населення скорочувалася інтенсивніше, ніж росіян.

У південних та східних областях чисельність російськомовного населення зменшувалася повільніше, ніж чисельність росіян, бо в урбаністичному середовищі Півдня та Сходу сучасної України, насамперед в обласних центрах, як і за радянських часів,

залишається домінування російської мови. Визнати себе українцем за походженням значно простіше, ніж відновити втрачену мову. Тому в Донецькій області, де найбільше зберігається інерція мовних процесів радянської доби, на тлі інтенсивного скорочення чисельності росіян спостерігалось зростання чисельності російськомовного населення (переважно за рахунок зросійщених за мовою українців).

Темпи скорочення чисельності російськомовного населення в цілому Україні за 1989–2001 рр. були істотно вищими, ніж україномовного населення. При цьому, в десяти областях (шести західних та чотирьох південних) і Києві скорочення чисельності російськомовних відбувалося на тлі зростання чисельності україномовних. У 12-ти областях (усіх дев'яти центральних, західній – Тернопільській, південній – Запорізькій, східній – Харківській), як і в цілому в Україні, чисельність російськомовних скорочувалась інтенсивніше, ніж україномовних. У Луганській області та в Криму російськомовне населення зменшувалось повільніше, ніж україномовне. І лише в Донецькій області відбулося збільшення чисельності російськомовного населення на тлі інтенсивного зменшення чисельності україномовного населення. Переважно за рахунок російськомовного населення за 1989–2001 рр. відбулося скорочення загальної чисельності населення як у цілому в Україні, так і в більшості областей, за винятком Донбасу та Криму.

Отже, порівняльний аналіз динаміки чисельності російськомовного населення з україномовним населенням, росіянами та всім населенням за 1989-2001 рр. призвів до виявлення територіальних відмінностей в етномовних процесах в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Для подальших наукових студій залишається важливим дослідження динаміки чисельності російськомовного населення як в урбаністичному середовищі, так і в селах, щоб точніше визначити поселенські особливості цих змін.

Додатки

Таблиця. Зміни чисельності російськомовного населення, україномовного населення, росіян та всього населення за 1989-2001 рр.

	російськомовне				україномовне		росіяни		всього населення	
	1989	2001	1989-2001		1989-2001		1989-2001		1989-2001	
	осіб	осіб	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Україна	16 898 273	14 273 670	-2 624 603	-15,53	-694 397	-2,09	-3 021 441	-26,61	-3 211 132	-6,24
Захід і Центр	3 428 754	1 979 786	-1 448 968	-42,26	+104 217	+0,46	-900 339	-40,01	-1 345 817	-5,07
Захід	617 469	280 142	-337 327	-54,63	+190 289	+2,20	-235 970	-47,98	-160 807	-1,66
Волинська	54 258	26 499	-27 759	-51,16	+28 179	+2,82	-21 768	-46,41	-1 224	-0,12
Закарпатська	62 510	36 412	-26 098	-41,75	+43 441	+4,47	-18 465	-37,33	+8 996	+0,72
Ів.-Франківська	67 285	24 984	-42 301	-62,87	+34 512	+2,57	-32 080	-56,28	-7 082	-0,50
Львівська	240 440	98 286	-142 154	-59,12	+25 820	+1,05	-102 551	-52,56	-121 454	-4,45
Рівненська	64 841	31 965	-32 876	-50,70	+42 538	+3,89	-23 505	-43,82	+7 204	+0,62
Тернопільська	29 347	13 562	-15 785	-53,79	-12 528	-1,11	-12 416	-46,66	-25 474	-2,19
Чернівецька	98 788	48 434	-50 354	-50,97	+28 327	+4,25	-25 185	-39,93	-21 773	-2,31
Центр	2 811 285	1 699 644	-1 111 641	-39,54	-86 072	-0,62	-664 429	-37,78	-1 185 010	-7,04
Вінницька	165 746	83 531	-82 215	-49,60	-69 520	-3,99	-44 983	-39,99	-156 839	-8,17
Житомирська	185 275	91 317	-93 958	-50,71	-47 873	-3,57	-52 592	-43,31	-148 211	-9,64
Київ	1 058 023	648 653	-409 370	-38,69	+369 730	+24,94	-199 384	-37,15	-5 259	-0,20
Київська	210 237	130 526	-79 711	-37,91	-29 419	-1,72	-58 616	-34,90	-113 308	-5,86
Кіровоградська	185 931	112 802	-73 129	-39,33	-22 705	-2,22	-60 147	-41,75	-102 389	-8,34
Полтавська	230 949	153 513	-77 436	-33,53	-43 514	-2,90	-61 894	-34,58	-127 509	-7,29
Сумська	304 804	201 050	-103 754	-34,04	-34 143	-3,06	-68 395	-35,99	-130 735	-9,16
Хмельницька	121 191	58 343	-62 848	-51,86	-30 687	-2,21	-37 332	-42,41	-94 915	-6,24
Черкаська	157 425	93 079	-64 346	-40,87	-67 506	-4,96	-46 731	-38,21	-129 040	-8,45
Чернігівська	191 704	126 830	-64 874	-33,84	-110 435	-9,12	-34 355	-35,58	-176 705	-12,51

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Південь і Схід	13 469 519	12 293 884	-1 175 635	-8,73	-798 614	-7,44	-2 121 042	-23,29	-1 865 315	-7,49
Південь	6 521 567	5 647 175	-874 392	-13,41	-58 125	-0,89	-1 049 950	-23,56	-783 395	-5,78
Дніпропетровська	1 440 986	1 136 537	-304 449	-21,13	+6 018	+0,25	-308 218	-32,94	-308 634	-7,98
Запорізька	1 012 447	928 616	-83 831	-8,28	-55 935	-5,47	-187 337	-28,21	-147 208	-7,10
Миколаївська	448 308	369 489	-78 819	-17,58	+20 558	+2,41	-80 434	-31,18	-65 407	-4,92
Одеська	1 235 141	1 030 090	-205 051	-16,60	+54 716	+5,06	-210 502	-29,28	-168 579	-6,42
Херсонська	376 086	291 483	-84 603	-22,50	+20 320	+2,42	-84 311	-33,79	-64 281	-5,20
Крим:	2 008 599	1 890 960	-117 639	-5,86	-103 802	-31,26	-179 148	-10,99	-29 286	-1,20
АР Крим	1 655 647	1 549 422	-106 225	-6,42	-95 442	-32,01	-156 496	-11,71	-13 424	-0,66
Севастополь	352 952	341 538	-11 414	-3,23	-8 360	-24,70	-22 652	-7,74	-15 862	-4,04
Схід	6 947 952	6 646 709	-301 243	-4,34	-740 489	-17,53	-1 071 092	-23,04	-1 081 920	-9,54
Донецька	3 593 850	3 615 461	+21 611	+0,60	-460 097	-28,35	-471 692	-20,37	-486 218	-9,15
Луганська	1 825 708	1 748 589	-77 119	-4,22	-233 627	-23,46	-287 218	-22,46	-316 840	-11,09
Харківська	1 528 394	1 282 659	-245 735	-16,08	-46 765	-2,91	-312 182	-29,61	-278 862	-8,78

Список використаних джерел

1. Борисенко В.К. Етнічний склад населення України / В.К. Борисенко // Українська етнологія / За ред. В.К. Борисенко. – К. : Либідь, 2007. – С. 60 – 69.
2. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М.С. Дністрянський. – Львів : Літопис, 2006. – 490 с.
3. Євтух В.Б. Етнічна структура українського суспільства : довідник / В.Б. Євтух, В.П. Трошинський, К.Ю. Галушко, К.О. Чернова. – К. : Наук. думка, 2004. – 344 с.
4. Залізник Г.М. Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців / Г.М. Залізник // Мовна політика та мовна ситуація в Україні : Аналіз і рекомендації / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – К. : Вид. дім «КМА», 2008. – С. 132-166.
5. Зінич В.Т. Сучасні етнотомографічні процеси в Україні / В.Т. Зінич. – К. : РВПС України НАН України, 2004. – 67 с.
6. Капелюшний В.П. Історичні та етнічні основи розвитку української нації у ХХ – на початку ХХІ ст. / В.П. Капелюшний // Українська етнологія / За ред. В.К. Борисенко. – К. : Либідь, 2007. – С. 27 – 43.
7. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні : політологічний концепт / В.О. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 726 с.
8. Крисаченко В.С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри / В.С. Крисаченко. – К. : НІСД, 2005. – 368 с.
9. Лозинський Р.М. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд) / Р.М. Лозинський. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 497 с.
10. Майборода О.М. Мовна ситуація в Україні : між конфліктом і консенсусом / О.М. Майборода, Ю.І. Шаповал, О.І. Вишняк та ін. – К. : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.
11. Масенко Л.Т. Мова і суспільство : постколоніальний вимір / Л.Т. Масенко. – К. : Вид. дім «КМА», 2004. – 163 с.
12. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / В.І. Наулко. – К. : Гол. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.
13. Національний склад населення України. Ч. I (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. : Мінстат України, 1991. – 219 с.; Національний склад населення України. Ч. II (по Кримській АРСР та областях) : за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. – К. : Мінстат. України, 1992. – 509 с.
14. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О.Г. Осауленка. – К. : Держкомстат України, 2003. – 246 с.
15. Погрібний А.Г. Світовий мовний досвід та українські реалії / А.Г. Погрібний. – К. : Медобори, 2003. – 72 с.
16. Радевич-Винницький Я.К. Глобалізація і мовно-інформаційний простір в Україні / Я.К. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Відродження, 2005. – 280 с.
17. Розрахунки за статистичними даними переписів 1989 та 2001 рр.

18. Таблица.
 19. Ткаченко О.Б. Українська мова і мовне життя світу / О.Б. Ткаченко. – К. : Спалах, 2004. – 272 с.
 20. Хмелько В.Є. Лінгво-етнічна структура України : регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності / В.Є. Хмелько // Наук. записки НаУКМА. – Т. 32. – Соціологічні науки. – 2004. – С. 3-15.

Скляр В.М. Изменения численности русскоязычного населения в Украине в конце XX – начале XXI вв.

На основе анализа статистических материалов переписей 1989 и 2001 гг. исследуются изменения численности населения Украины, с учётом территориальных отличий этноязыковых процессов. Показана динамика численности русскоязычного населения в конце XX – начале XXI вв. на фоне украиноязычного населения, русских, всего населения в целом в Украине, четырёх регионах, 24-х областях, АР Крым и Киеве.

Ключевые слова: Украина, языковая структура, изменения численности населения, русскоязычное население, украиноязычное население, русские, территориальные отличия.

Sklar, V.M. Changes in the number of Russian-speaking population in Ukraine in late XX–early XXI century

Based on statistical analysis of census 1989 and 2001 explores the changing population of Ukraine, taking into account regional differences etnoyazychnyh processes. Showing the dynamics of Russian-speaking population in the late XX - early XXI century, against the background of Russian-speaking population, Russian, total population in Ukraine, four regions, 24 regions of Ukraine, Crimea and Kiev.

Key words: Ukraine, language structure, population change, Russian-speaking population, Ukrainian speakers, Russian and territorial differences.

УДК 930.850(075.8)

Дмитрієва О.В.

Становлення та розвиток Миколаївського обласного центру підвищення кваліфікації працівників культури в 70–80-х роках ХХ ст.

Розглядається започаткування діяльності закладу післядипломної освіти в культурному просторі Миколаївщини. Обласні курси, пізніше центр, підвищення кваліфікації працівників культури здійснювали навчально-виховну роботу з удосконалення знань спеціалістів галузі протягом двох останніх десятиріч існування СРСР. Їх діяльність сприяла поширенню тенденції професіоналізації в культурному житті регіону.

Ключові слова: система підвищення кваліфікації, культосвітпрацівник, слухачі курсів, навчально-виховний процес, професіоналізація.

Розвиток України як сучасної європейської держави відбувається в історичному процесі формування високотехнологічного інформаційного суспільства. На цьому шляху актуалізується проблема адаптації галузі «Культура» до сучасних вимог інформаційно-технологічного середовища. В процесі радикального оновлення суспільства провідна роль залишається за національною системою безперервної освіти, яка забезпечує корекцію професійної підготовки фахівців та задовольняє потреби, в тому числі й вітчизняної культури, у висококваліфікованих кадрах. Метою даної статті є дослідження діяльності Миколаївського центру (курсів) підвищення кваліфікації працівників культури в 70 – 80-х рр. ХХ ст., що передбачає ряд завдань, зокрема, огляд історії становлення закладу, аналіз динаміки розвитку Центру, питання формування освітніх пріоритетів тощо. Джерельною базою дослідження стали постанови Міністерства культури СРСР та УРСР, архівні матеріали Миколаївського обласного центру підвищення кваліфікації працівників культури, управління культури Миколаївської облдержадміністрації та особистий архів його начальника (у 1988 – 2007 рр.), заслуженого працівника культури України В. С. Лоскутнікова.

Миколаївський обласний центр підвищення кваліфікації працівників культури – єдиний в області заклад післядипломної освіти в галузі «Культура». Він виконує навчально-методичні функції та здійснює процес підвищення кваліфікації керівників і спеціалістів бюджетних закладів культури, мистецтва та освіти, підпорядкованих управлінню культури Миколаївської облдержадміністрації. Його основними завданнями є поглиблення, розширення і оновлення професійних знань, умінь і навичок спеціалістів галузі; впровадження в навчальний процес новітніх методик, інноваційних форм та сучасних комп'ютерних технологій. Одним з принципів діяльності Центру є постійна корекція навчального змісту відповідно досягнень вітчизняної та світової науки і передового досвіду.

Історія розвитку навчального Центру співпадає з динамічним та суперечливим періодом історії нашої держави. Діяльність закладу розвивається на фоні наростання протиріччя у політичному, соціально-економічному та культурному житті соціалістичного суспільства, перебудови та розпаду СРСР, проголошення незалежності України та початку її самостійного шляху. Незважаючи на всі обставини, робота Центру була

досить плідною. За час його існування перепідготовку пройшли 6583 працівника культури області [9].

Нормативну основу закладу склали відповідні радянські директивні документи Ради Міністрів СРСР, Міністерств культури СРСР, УРСР та виконавчого комітету Миколаївської обласної Ради депутатів трудящих. Зокрема, рішенням міськвиконкому від 25 лютого 1970 року обласному управлінню культури надавалося право організувати «*постійно діючі курси з підготовки завідуючих сільськими клубами, автоклубами і бібліотеками*» [8]. Протягом початкових трьох років Курси очолював колишній фронтовик, спеціаліст галузі М. П. Кобилінський. Наступні 28 років (1974 – 2002) – досвідчений фахівець, випускник клубного відділення Харківського державного інституту культури Л. М. Чураков. Після дворічного організаційного періоду, в лютому 1972 року начальником обласного управління культури В. С. Тістол був затверджений Статут курсів. На початку березня 22-м завідуючим сільськими клубами з 16 районів вручено перші посвідчення [9].

В 1971 – 1975 рр. під гаслом виконання плану розвитку народного господарства ІХ п'ятирічки на Миколаївщині розширюється мережа закладів культури, театрів, кіно та клубів. Збільшується контингент слухачів «*постійно діючих курсів*». Крім завідувачів клубів і бібліотек навчання проходять керівники агібригад, драматичних, танцювальних, хорових колективів, масовики-організатори вечорів відпочинку, методи районних та художні керівники сільських будинків культури, працівники районних та міських бібліотек. У нормативних документах чітко визначалися соціально-побутові питання: слухачі забезпечувалися безкоштовним гуртожитком, стипендія складала 20 карбованців на місяць, сплачувалась вартість проїзду на курси та добові. Платня викладачів за читання лекцій та практичні заняття складала один карбованець за академічну годину [11]. 21 червня 1975 року відбувся перший випуск двотижневих курсів викладачів дитячих музичних шкіл у складі 30 осіб [9].

В цілому ж по УРСР процеси впровадження системи підвищення кваліфікації введено набирали темпи, що відображалося у зміні статистичних показників середньої періодичності підвищення кваліфікації працівників культури і мистецтва. Наприклад, у 1975 році спеціалісти галузі оновлювали свої професійні знання один раз на 24 роки, тоді як в 1970 році – лише один раз на 38 років [1,с.2]. Зміст діяльності курсів, як і всієї культурної сфери у радянські часи, знаходився під диктаторським впливом КПРС. Ідеологічні структури впроваджували ідеї марксизму-ленінізму через вказівки «зосередити зусилля Республіканського Інституту, факультетів та обласних курсів на глибоке вивчення слухачами документів з'їздів КПРС, пленумів ЦК КПРС, Конституції СРСР, праць товариша Л. І. Брежнєва. Озброювати слухачів знаннями економічної політики КПРС, теорії та практики комуністичного будівництва...» [6,с.2]. Все ж, навчально-тематичні плани закладу були спрямовані безпосередньо на вдосконалення професійних знань.

Як відомо, в культурному просторі Миколаївщини 70-х років превалує орієнтація на професіоналізацію. Свідченням цьому є відкриття Миколаївського факультету Київського державного інституту культури (1971 р.), започаткування спеціалізації «керівник народного українського хору» в місцевому культурно-освітньому училищі (1973 р.). Дослідник хорової культури Миколаївщини Н. Є. Крижановська відмічає, що «зміни у політичній та соціально-культурній сфері 60-70-х років спричинили появу відповідних тенденцій у хоровому мистецтві Миколаївщини. Якість хорового виконавства в самодіяльних колективах стимулювала музично-теоретична робота, ... в регіоні підвищується увага до проблеми професійної підготовки керівників самодіяльних колективів» [12,с. 125]. З огляду на це, курси підвищення кваліфікації працівників культури стали «велінням часу», безпосереднім реалізатором нових ідей.

У 80-х роках ХХ ст. започатковується новий період розвитку закладу післядипломної освіти. Рішенням виконкому Миколаївської обласної Ради депутатів трудящих «*постійно діючі курси*» реорганізовано в «*обласні курси підвищення кваліфікації*

працівників культури» [7]. Актуальним завданням системи підвищення кваліфікації в масштабах Української РСР стає збільшення контингенту слухачів [2]. Вирішення проблеми пов'язувалося з подальшим розширенням навчально-матеріальної бази, поліпшенням якісного складу викладачів, введенням посади методиста, розробкою та виданням навчально-методичної літератури, оснащенням технічного апаратуру. У разі реалізації цих завдань система підвищення кваліфікації працівників галузі мала значно покращити результативність роботи та вийти на запланований п'ятирічний показник навчання (кожен працівник мав проходити курси раз на 5 років). Проте, через відсутність необхідних умов цей процес гальмувався: у 1980 році підвищення кваліфікації фахівців здійснювалося один раз на 10, 6 років; у 1985 році – раз на 10, 0 років; у 1990 році – раз на 8,0 років [4]. Політичне та соціально-економічне становище в країні спричинило невиконання державних планів з цього питання.

На початку 80-х років робота обласних курсів ще підлягала жорсткій критиці з боку центру: «Деякі викладачі інститутів та курсів не виявляють належної активності у формуванні в слухачів принципів, партійного відношення до таких негативних явищ в культурному житті, як прояв бездіяльності, нерозбірливості світобачення...» [4,с.2-3]. У 1983 – 1984 роках центральне керівництво продовжує приймати відповідні заходи щодо поліпшення діяльності системи, зокрема, розробляє єдині вимоги до організації навчального процесу, пропонує ефективні засоби вирішення фахових проблем та засвоєння передового досвіду. Наступного року планувалося відкриття факультету Республіканського інституту підвищення кваліфікації на базі Миколаївської філіалу Київського інституту культури [4]. На жаль, державним планам розвитку системи підвищення кваліфікації здійснитись не вдалося. Наприкінці 80-х років глибока матеріальна криза охопила сферу культури: радянський уряд фактично припинив необхідні асигнування, стан матеріально-технічної бази негативно впливав на роботу значної частини закладів культури і мистецтва, руйнувалися бібліотеки, зменшувалась кількість концертних, театральних залів тощо.

Деструктивні процеси впливали на діяльність обласних курсів системи підвищення кваліфікації Української РСР. Так в 1988 році більше половини з них не виконали плану формування контингенту слухачів. За статистичними даними цього періоду, в мережі навчальних закладів республіки щорічно підвищували кваліфікацію 13 тис. чоловік, що складало лише 40 % від потреби галузі [5,с.9]. Тогочасні звіти по Миколаївській області констатують: «В основному відділи культури перестали займатися відбором молоді на навчання, не виявляють інтересу до розподілу молодих спеціалістів, не вирішують питання доплати культосвітпрацівникам за рахунок господарств та надання житла» [10,с.14]. Подальші спроби вдосконалення діяльності обласних курсів, а саме, Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про перебудову системи підвищення кваліфікації та перепідготовки керівних працівників і спеціалістів народного господарства» (1988), Республіканський огляд-конкурс роботи обласних курсів (1988), атестація навчальних закладів системи підвищення кваліфікації (1989) не мали перспектив в умовах занепаду радянської держави. Реальні факти засвідчували негативний стан у системі: так жоден обласний заклад не посів І місце у Республіканському огляді-конкурсі. Миколаївські курси, за підсумковим документом, були атестовані «авансом» [5,с.1].

Дійсно, курси підвищення кваліфікації працівників культури на Миколаївщині не мали належних умов для ефективного виконання функцій: нагальним питанням поставала відсутність приміщення для занять та гуртожитку для слухачів, бракувало вчителів з числа високопрофесійних викладачів вузів та середніх спеціальних навчальних закладів, представників творчих спілок і товариств; кількість часу на практичні заняття була обмеженою [5]. Як наслідок, Миколаївський заклад підвищення кваліфікації працівників культури протягом 80-х років поступово знижує показники освітньої діяльності. Три роки не навчаються викладачі шкіл естетичного виховання (1982 – 1984), майже вдвічі зменшується кількість слухачів з бібліотек та клубних закладів. В 1990 році кількість випускників курсів (в порівнянні з 1980 роком) зменшилась на

116 одиниць, та складала 91 особу. В цей період на 16 років припиняється навчання фахівців клубних закладів тощо [9]. То ж, у восьмому десятиріччі стан матеріально-технічної бази спричинив поступове зменшення контингенту слухачів миколаївських обласних курсів.

Таким чином, в 70-80-х рр. ХХ століття Миколаївські курси підвищення кваліфікації працівників культури були сучасною, актуальною структурою. Вони стали проміжною, зв'язковою ланкою між провладною системою та культпрацівниками, що впроваджували «в маси» її ідеологію. Курси мали як позитивне, так і негативне значення. З одного боку, вони підвищували загальний художній рівень самодіяльності та системи професійної мистецької освіти, з іншого – робили її політично заангажованою, творчо обмеженою, передбачуваною. Соціально-політичні зміни, глибока матеріальна криза 80-х років спричинили негативне становище закладу та призвели до зниження ефективності його роботи. Не дивлячись на це, обласні курси були відображенням свого часу, мали безпосередній вплив на розвиток культури і мистецтва, виконували прогресивні функції, то ж стали органічною частиною культурно-освітнього простору Миколаївщини.

Список використаних джерел

1. Основные показатели качественного состава руководящих кадров и специалистов системы Министерства культуры УССР. Повышение квалификации / Из личного архива Лоскутникова В. С. – Киев, 1987. – 8 с.
2. О совершенствовании работы по повышению квалификации кадров работников культуры и искусства / Информационное письмо по материалам семинара-совещания директоров областных курсов подготовки сельских культурно-просветительных работников. – Киев, 16-18 апреля 1980. – 4 с.
3. Порівняльні таблиці забезпеченості кадрів закладів культури і мистецтва за 1981 – 1990 рр. та розрахункові дані на 1991 – 1995 рр. / Из личного архива Лоскутникова В. С. – Київ, 1991. – С. 7-11.
4. Постанова колегії Міністерства культури Української РСР «О мероприятиях Министерства культуры УССР по выполнению решения Республиканского межведомственного совета по вопросам повышения квалификации руководящих работников и специалистов народного хозяйства по дальнейшему развитию сети учебных подразделений повышения квалификации работников культуры и улучшению их деятельности» / Нормативно-правові документи обласного центру підвищення кваліфікації працівників культури. – Київ, 18 липня, 1984 року. – 5 с.
5. Про підсумки проведення атестації мережі навчальних закладів (підрозділів) підвищення кваліфікації працівників культури і кіновідеопрокату Української РСР / Нормативно-правові документи обласного центру підвищення кваліфікації працівників культури. – Київ, 24 січня 1990 року. – 10 с.
6. Про подальше вдосконалення системи підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів культури і мистецтва / Постанова Колегії Міністерства культури Української РСР. – Київ, 30 березня 1978. – 5 с.
7. Рішення виконкому Миколаївської обласної Ради депутатів трудящих від 11.08.81 № 444 / Нормативно-правові документи обласного центру підвищення кваліфікації працівників культури. – Миколаїв, 1981. – 2 с.
8. Рішення міськвиконкому «Про підвищення кваліфікації працівників закладів культури» від 25.02.70 № 116 / Нормативно-правові документи обласного центру підвищення кваліфікації працівників культури. – Миколаїв, 1970. – 2 с.
9. Таблица показателей работы обласного центра (курсов) підвищення кваліфікації працівників культури за 1970-2010 рр. / Матеріали обласного центру підвищення кваліфікації працівників культури до 40-річчя утворення закладу. – Миколаїв, 2010. – 1 с.
10. Тезисы управления культуры Николаевского облисполкома по итогам работы учреждений культуры за 1989 год и задачам по улучшению их деятельности / Из личного архива Лоскутникова В.С. – Николаев, 1989. – С. 14

11. Типове положення про постійно діючі курси по підготовці завідуючих сільськими клубами і бібліотеками з числа осіб, які не мають спеціальної освіти / Нормативно-правові документи обласного центру підвищення кваліфікації працівників культури. – Київ, 14 січня 1972. – 6 с.

12. Шитюк М.М., Петренко О.М., Крижановська Н.С. Хорове мистецтво Миколаївщини. Кінець ХVІІІ – початок ХХІ століття. – Миколаїв, 2010. – С. 125

Дмитриева Е.В. Становление и развитие Николаевского областного центра повышения квалификации работников культуры в 70-80-х годах ХХ ст.

Рассматриваются вопросы развития последипломного образования специалистов культуры в Николаевской области. Центр (курсы) повышения квалификации при областном управлении культуры занимался организацией учебно-воспитательной работы по совершенствованию профессионального мастерства работников культуры в последние два десятилетия существования СССР. Его деятельность отражала особенности социально-политической жизни страны и проходила в русле характерной для региона тенденции, направленной на профессионализацию культурной сферы.

Ключевые слова: система повышения квалификации, культпросвет-работник, учебно-воспитательный процесс, слушатели курсов, профессионализация.

Dmitrieva, E.V. The establishment and development of Mykolayiv regional professional development instruction centre for specialists of cultural field in 70-80s of the 20th century

The article dwells on the foundation of the post-graduate education establishment activity in the field of culture of Mykolayiv region. The regional professional development instruction courses (centre) took in educational work in advanced training for specialists during two last decades of USSR existence. Their activity facilitated the spreading of professionalization tendency in cultural life of the region.

Key words: professional development instruction system, specialists in the field of culture, learners, educational process, professionalization.

Окремі аспекти становища дітей в Україні періоду розбудови громадянського суспільства (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)

На основі аналізу нормативно-правових актів, національних та державних вітчизняних періодичних доповідей, даних наукових досліджень та офіційної статистики висвітлюються окремі проблеми становища дітей в українському суспільстві(90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.).

Ключові слова: діти, становище дітей у суспільстві, народжуваність, смертність, захворюваність дітей, соціальне сирітство, дитяча безпритульність.

Становище дітей, недискримінаційне ставлення до них з боку держави та громадськості є одними з головних показників розвитку громадянського суспільства. Наближення до світових стандартів, орієнтація на кращі зразки міжнародного законодавства свідчать про еволюціонування державної політики України у сфері дитинства, що ґрунтується на принципах пріоритетності дітей в українському соціумі. Так, формування законодавчого поля України у сфері дитинства відбувалося з урахуванням міжнародних офіційних документів, що визначають місце дітей в сучасному світі, регулюють їхні громадянські права і свободи: Загальна Декларація прав людини(1948 р.), Декларація прав дитини(1959 р.), «Пекінські правила»(Мінімальні стандартні правила ООН щодо правосуддя над неповнолітніми) (1985 р.), Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей(1990 р.), Конвенція про права дитини(1991 р.).

На державному рівні питання про роль та місце дітей в українському суспільстві регулюють офіційні документи доби незалежності, зокрема, Акт проголошення незалежності України(1991 р.), Конституція України(1996 р.), Закони України «Про освіту»(1991 р.), «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»(1992), «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх»(1995 р.), «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам»(2000 р.), «Про охорону дитинства»(2001 р.), Укази Президента України «Про національну програму «Діти України»(1996 р.), «Про затвердження заходів щодо поліпшення становища дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків»(1997 р.), «Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві»(1998 р.), «Про комплексну програму профілактики злочинності на 2001-2005 роки»(2000 р.) тощо.

Проблема дослідження становища дітей в українському суспільстві, безперечно, актуальна, оскільки ця наймолодша вікова група є найбільш уразливою в соціально-правовому відношенні категорією, на якій у першу чергу відображаються будь-які суспільні зміни та перетворення.

Ряд історіографічних джерел присвячено вивченню питань становища дітей у суспільстві, впровадження основних форм та методів державної політики України у сфері дитинства, спрямованих на створення політичних, економічних, організаційних умов і забезпечення гарантій для самореалізації особистості дитини, а також проблем соціально-правової захищеності дитинства в Україні періоду розбудови громадянського суспільства. Зокрема, варто згадати праці І. Звереві[1-2],

О. Мороз[3], М. Окаринського[4], О. Сухомлинської[5], О. Темченко[6], А. Шапіро[7], Н. Петрової[8-10], Л. Старикової[11], К. Шевченко[12].

Також питання стосовно становища дітей в українському суспільстві різнопланово висвітлюють вітчизняні періодичні доповіді, створені на основі даних наукових досліджень та офіційної статистики, серед яких Державна доповідь «Про становище дітей в Україні»[13], Державні доповіді «Про становище сімей в Україні»[14-15], Національна доповідь «Про становище сімей в Україні»[16], Державна доповідь «Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування»[17], Державна доповідь «Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей в Україні»[18] та багато інших.

Глибокі економічні кризи та постійні соціальні протиріччя насамперед позначилися на демографічних показниках наймолодшої частки українського суспільства. Для 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. характерним було різке скорочення народжуваності. Згідно даних Державного комітету статистики України, кількість народжених скоротилася з 657,2 тис в 1990 р. до 408,6 тис. осіб у 2003 р.[18,с.187-189]. На початок 2005 р. в Україні проживало 9 503 315 дітей[19]. Та, незважаючи на досить низький рівень народжуваності, можна відмітити деяке покращення ситуації – з 2001 по 2003 рр. відбулося зростання як загальних, так і сумарних показників народжуваності: сумарний коефіцієнт народжуваності зріс з 1,1% у 2001 р. до 1,2% у 2003 р., а загальний коефіцієнт народжуваності змінився з 7,7 до 8,5%(у 2001 та 2003 рр. відповідно)[18,с.187-189].

Показником соціально-економічного розвитку суспільства, рівня його культури, стану навколишнього природного середовища, ефективності профілактичних заходів, доступності й якості медичної допомоги, справедливості розподілу соціальних та матеріальних благ між членами суспільства є смертність дітей, особливо немовлят. Найвищий рівень смертності серед дітей у віці до 1 року на 1000 новонароджених спостерігався у 1995 р. – з 14, 3 %, але в подальші роки спостерігалось поступове зниження кількості померлих: у 2000 р. – 11,9 %, 2001 р. – 11,3 %, 2002 р. – 10,3 %, 2003 р. – 9,6%, 2004 р. – 9,5 %. Однак, починаючи з 2005 р. кількість дитячих смертей знову почала зростати й сягнула показника 10 %[18,с.189-191].

До найактуальніших проблем дитинства в Україні відносять проблеми здоров'я дітей, профілактики захворюваності, збалансованого харчування, гармонійного розвитку особистості. В результаті визначення найбільш важливих та пріоритетних завдань щодо поліпшення здоров'я дітей науковцями Академії медичних наук України було розроблено ряд державних програм – «Діти України», «Планування сім'ї», «Захист генофонду населення України», «Сім'я та діти України». До найвагоміших розробок з питань вивчення медичних наслідків Чорнобильської катастрофи на здоров'я жіночого і дитячого населення України належить програма «Діти Чорнобиля». У 1997 р. за матеріалами досліджень Міністерства освіти України було видано рекомендації стосовно організації діяльності середніх закладів освіти, які працюють в зонах радіоактивного забруднення, а також опрацьовано рекомендації для органів і закладів охорони здоров'я «Розмова працездатність школярів, які мешкають на радіаційно забруднених територіях». Програма «Імунізація населення» спрямована на вдосконалення та підвищення ефективності профілактики та лікування найпоширеніших хвороб серед дітей молодшого віку. У програмі «Здорова дитина» вчені запропонували сучасні методи оцінки фізичних можливостей дітей та їх фізичного розвитку, розроблені нормативи гармонійного розвитку дітей, оригінальні методики оцінок антропометричних даних та фізичної працездатності[13].

Кінцевий результат усіх досліджень, які проводяться Академією медичних наук України, передбачає пошук і розробку сучасних шляхів профілактики багатьох дитячих захворювань, заходів, які б допомогли позитивно змінити стан здоров'я дітей і спряли б зниженню показників дитячої захворюваності й смертності.

На жаль, тенденції до покращення стану здоров'я дітей в Україні періоду розбудови громадянського суспільства не спостерігається. Так, за даними Міністерства охорони здоров'я України у 2001 р. захворюваність дітей віком від 0 до 14 років становила 1688,2 на 1000 дітей, у 2002 р. – 1699,1, у 2003 р. – 1745,9. Висока поширеність захворювань серед дітей у 2003 р. із тенденцією до зростання відмічалась

у Вінницькій – 20046,3(2002 р. – 1922,5), Волинській – 2005,2(2002 р. – 1979,7), Київській – 2268,2(2002 р. – 2200,8), Черкаській – 2278,2(2002 р. – 2192,8) областях та місті Києві – 2545,9(2002 р. – 2401,2)[18,с.192].

В останні роки в Україні ускладнилася епідемічна ситуація щодо поширення ВІЛ/СНІДу[20]. За даними Українського центру профілактики і боротьби зі СНІДом Міністерства охорони здоров'я України, кількість ВІЛ-інфікованих дітей у 2003 р. становила 6185 осіб, із них 6053 народжені ВІЛ-інфікованими матерями. В тому ж році 208 дітей захворіли на СНІД, 38 – померли(у 2002 р. – 140 дітей захворіли на СНІД, 23 – померли від СНІДу). Порівняно з 2002 р. кількість ВІЛ-інфікованих дітей збільшилася в 1,4 рази, кількість хворих на СНІД дітей – у 1,5 рази, кількість дітей, померлих від СНІДу – у 1,7 рази. Найбільша кількість ВІЛ-інфікованих дітей спостерігалася в Донецькій, Дніпропетровській, Одеській, Миколаївській областях та автономній Республіці Крим[18,с.194;20].

З метою запобігання поширенню захворюваності на ВІЛ/СНІД серед дітей та підлітків в Україні постійно здійснюються різноманітні профілактичні заходи. Досить часто вони реалізуються Центрами соціальних служб обласних та районних рівнів. Так, наприклад, спеціалістами Черкаського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді протягом 2001-2005 рр. реалізувалася програма проведення мобільного консультативного пункту, метою якої було забезпечення кваліфікованої групової та індивідуальної соціально-педагогічної, соціально-медичної, юридичної, психологічної консультативної допомоги дітям та підліткам: профілактика негативних явищ у дитячому та підлітковому середовищі[21-22]. Серед таких явищ найбільш розповсюдженими є вживання психотропних та наркотичних засобів, яке тісно пов'язане з поширенням епідемії СНІДу(серед загальної кількості ВІЛ-інфікованих відсоток ін'єкційних споживачів наркотиків складає близько 80 %), раннє статеве життя підлітків, що призводить до порушення здоров'я (безпліддя, проблеми з психічним здоров'ям). Тому, беручи до уваги не лише медичні, а й соціальні, психологічні, правові аспекти, профілактична робота здійснюється комплексно[21,с.13-15]. Головним методом роботи консультативного пункту є тренінги, під час яких часто використовується психомалюнок, адже за його допомогою можна прослідкувати внутрішній конфлікт дитини між вибором здорового способу життя та вживанням наркотичних речовин. Більшість учнів своїми малюнками доводять, що на цей вибір значний вплив має середовище, в якому перебуває підліток. Цю думку підтверджують і названі причини вживання наркотичних речовин дітьми: приклад батьків(68 %), інтерес(16 %), бажання здаватися дорослішим(12 %), бажання бути схожим на однолітків(4 %)[21,с.32-34].

Ще однією, надзвичайно гострою проблемою українського суспільства 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. є тенденція постійного збільшення кількості соціальних сиріт. Так, кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчалися у школах-інтернатах, на початок 1995-1996 навчальних років становила 8582 особи, на початок 1996-1997 н. р. – 9513 осіб, на початок 1997-1998 н. р. – 10345 осіб, на початок 1998-1999 н. р. – 10665 осіб, на початок 1999-2000 н. р. – 11150 осіб[23,с.41]. За даними Міністерства освіти і науки України у 1999 р. загальна кількість дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, досягла 103400 тисяч осіб[24,с.18]. За даними Міністерства статистики України на кінець 1997 р. в Україні нараховувалося 39 шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на утриманні яких знаходилося 10723 дітей; 50 дитячих будинків системи Міністерства освіти України, в яких виховувалося 4076 дітей; 43 будинки дитини системи Міністерства охорони здоров'я України, в яких перебувало 4620 дітей. 93 % від загальної кількості цих дітей – соціальні сироти і лише 7 % – біологічні[23,с.174]. У 2005 р., згідно статистичних даних, у навчально-виховних закладах та закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, виховується близько 25 тис. дітей, з них приблизно половина у школах-інтернатах, близько 5 тис. осіб – у будинках дитини системи Міністерства освіти і науки, 3 тис. – в дитячих будинках системи Міністерства охорони здоров'я, 3,2 тис. – в будинках-інтернатах Міністерства праці та соціальної політики України[25].

Існує безпосередній зв'язок між збільшенням кількості соціальних сиріт і загостренням проблеми дитячої безпритульності. Згідно статті 1 Закону України «Про охорону дитинства», безпритульними є діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади опіки, і не мають певного місця проживання[26].

Лише кожна четверта з безпритульних дітей є біологічною сиротою. «Діти вулиці» – це соціальні сироти, тобто діти, батьки яких відмовилися від виконання своїх батьківських обов'язків, або були позбавлені державою батьківських прав. Близько половини безпритульних дітей походить з багатодітних сімей. Дитяча безпритульність, як правило, є наслідком бездоглядності – відсутності забезпечення сприятливих умов для фізичного, духовного, інтелектуального розвитку дитини з боку батьків чи осіб, які взяли на себе зобов'язання стосовно догляду за дитиною.

Основними причинами втечі з сім'ї й бродяжництва дітей є асоціальна поведінка батьків(алкоголізм, наркоманія, перебування в місцях позбавлення волі), аморальність батьків(жорстоке ставлення, знущання, насильницькі дії стосовно дітей, нездорова емоційна атмосфера в сім'ї), недостатнє матеріальне забезпечення сім'ї(неможливість забезпечення життєво важливих потреб дитини: майже кожен другий з вуличних дітей постійно голодував та недоїдав, живучи в сім'ї). Дитяча безпритульність має досить негативні наслідки, серед яких слід вказати високий рівень захворюваності, смертність(найбільш поширеними випадками загибелі дітей є травматизм, отруєння, утоплення, вбивство, суїциди), злочинність(наприклад, у 1999 р. неповнолітніми було вчинено 37017 злочинів, у 2000 р. – 37239, у 2001 р. – 36218), соціальна дезадаптація, дитяча експлуатація, торгівля дітьми. Дитяча бездоглядність і безпритульність – негативні соціальні явища, наслідками яких є загострення криміногенної ситуації серед неповнолітніх. Проблема реабілітації «дітей вулиці» часто полягає в небажанні самих дітей позбутися шкідливих звичок(вживання тютюну, алкоголю, наркотиків та ін.), соціалізуватися, адаптуючись до загальноприйнятих у суспільстві норм і правил, змінювати звичний хід життя, неприйнятний у розвиненому, демократичному суспільстві[23].

18 березня 1998 р. був підписаний Указ Президента України «Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві»[27]. Комплексні заходи стали складовою частиною Національної програми «Діти України»(затверджена Указом Президента України 18 січня 1996 р.) і були спрямовані на її виконання. Формування основ комплексного розв'язання проблем профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей є головною метою вище вказаного документу. Його ж основні завдання полягають у розв'язанні проблем профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їхньої соціальної реабілітації[27].

Таким чином, досліджуючи деякі соціально-правові аспекти становища дітей в Україні періоду розбудови громадянського суспільства (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) автор приходить до висновку, що в нашій державі істотно змінилися основні підходи до розуміння становища дітей. Це пов'язано з розвитком державної політики щодо наймолодшої частини українського суспільства, удосконалення механізму контролю за дотриманням чинного законодавства у сфері охорони дитинства, становлення інституцій соціально-правового захисту дітей та багатьма іншими факторами. Однак, становище дітей в українському суспільстві далеке від ідеалу. Існує цілий ряд гострих соціальних проблем, які чекають свого вирішення, зокрема, високий рівень дитячої захворюваності та смертності, загрозливі темпи зростання кількості соціальних сиріт, бездоглядних та безпритульних дітей, Тому сьогодні акцент має бути перенесено на гарантії держави щодо реалізації прав та можливостей дітей, поліпшення їхнього становища в українському суспільстві у світлі нових історичних, політичних, економічних, соціокультурних умов.

Список використаних джерел

1. Зверева І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика. Монографія / І. Д. Зверева. – К., 1998. – 333 с.

2. Зверсва І. Д. Соціально-педагогічний захист дитинства / І. Д. Зверсва // Рідна школа. – 1994. – № 3-4. – С. 18-21.
3. Мороз О. Г. Захистити дитинство / О. Г. Мороз // Рідна школа. – 1994. – № 7. – С. 28-29.
4. Окаринський М. М. Соціальний захист дитинства М. М. Окаринський // Соціальна робота в Україні: теорія та практика: посібник для підвищення кваліфікації працівників центрів соціальних служб для молоді. – У 2-х ч. / [за заг. ред. Ходорчук А. Я.]. – К.: УДЦССМ, 2001. – С. 164-183.
5. Сухомлинська О. Права дитини в контексті історичних і сьогодишніх реалій / О. Сухомлинська // Педагогічна газета. – 2003. – № 2. – С. 7.
6. Темченко О. Зміст соціальної функції держави щодо прав дитини в умовах євроінтеграції / О. Темченко // Право України. – 2007. – № 5. – С. 24-27.
7. Шапіро А. Свято довічної любові / А. Шапіро // Рідна школа. – 1993. – № 6. – С. 10-11.
8. Петрова Н. Правові шляхи вирішення реальних потреб дітей / Н. Петрова // Права людини в Україні (за підсумками 1995 року). – К., 1997. – С. 14-23.
9. Петрова Н. Проблема захисту прав дитини / Н. Петрова // Право України. – 1994. – № 5-6. – С. 33-34.
10. Петрова Н. І. Мета, до якої слід прагнути всім державам / Н. І. Петрова // Рідна школа. – 1993. – № 6. – С. 19-22.
11. Старикова Л. Конвенція ООН з прав дитини – історичний аспект / Л. Старикова // Конвенція ООН з прав дитини: шляхи практичного застосування. – К., 2000. – С. 21-29.
12. Система захисту дітей від жорстокого поводження / [за ред. Шевченко К. Б., Трубавіної І. М.]. – К.: Держсоцслужба, 2005. – 396 с.
13. Про становище дітей в Україні за підсумками 1997 року: Державна доповідь / [Довженко В. І. та ін. (ред. кол.); Волинець Л. С., Балім Л. В. та ін.]. – К., 1998. – 150 с.
14. Про становище сімей в Україні: Державна доповідь за підсумками 2000 року (схвалена міжвідомчою комісією з питань сімейної політики). – К.: ВД «Шкільний світ», 2001. – 192 с.
15. Про становище сімей в Україні: Доповідь за підсумками 1999 року. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 212 с.
16. Про становище сімей в Україні: Національна доповідь. – К.: НВФ «Студцентр», 1999. – 232 с.
17. Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 1999 р.). – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 138 с.
18. Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей в Україні: тематична доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 240 с.
19. Права дітей в Україні масово порушуються [Електронний ресурс] // www.upr.org.ua/analytic_1010.html.
20. Богатирьова Р. Права дітей, що живуть з ВІЛ / Р. Богатирьова // Український журнал про права людини. – 2005. – № 7. – С. 5-14.
21. Документи з питань діяльності спеціалізованого формування «Мобільний консультативний пункт соціальної роботи в сільській та гірській місцевостях, віддалених районах міст» / Поточний архів Черкаського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. – 2001-2002. – Справа № 03-04. – 215 арк. – Розпочата: 2001. – Закінчено: 2002.
22. Документи з питань діяльності спеціалізованого формування «Мобільний консультативний пункт соціальної роботи в сільській та гірській місцевостях, віддалених районах міст» / Поточний архів Черкаського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. – 2005. – Справа № 03-04. – 295 арк. – Розпочата: 2005. – Закінчено: 2005.
23. Причини інституціалізації і майбутнє молодих людей, які залишають заклади державної опіки: Тематичне дослідження. – К, 2001. – 47 с.
24. Створення та функціонування прийомних сімей: [навчальний посібник для державних службовців / Яременко О. О. (керівник авт. кол.), Комарова Н. М., Волинець Л. С., Пеша І. В.]. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 128 с.
25. Права людини в Україні – 2005: доповідь правозахисних організацій / [ред. Захаров Е. та ін.]. – Х.: «Права людини», 2006. – 350 с.

26. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 30. – С. 142.
27. Указ Президента України «Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві» від 18 березня 1998 р. № 200-98 // Урядовий кур'єр. – 1998. – 27 березня. – С. 6.

Ильашенко Ю.Ю. Отдельные аспекты положения детей в Украине периода развития гражданского общества (90-е гг. XX в. – начало XXI в.)

На основе анализа нормативно-правовых актов, национальных и государственных отчетов периодических докладов, данных научных исследований и официальной статистики освещаются отдельные проблемы положения детей в украинском обществе (90-е гг. XX в. – начало XXI в.).

Ключевые слова: дети, положение детей в обществе, рождаемость, смертность, заболеваемость детей, социальное сиротство, детская беспризорность.

Ilyashenko, Y.Y. Some aspects of the situation of children in Ukraine period of civil society (90's of XX century - beginning of XXI century)

Based on analysis of legislative acts, national and state domestic periodic reports, data, research and official statistics highlights the specific problems of children in the Ukrainian society (90's of XX century - beginning of XXI century).

Key words: children, the situation of children in society, fertility, mortality, morbidity of children, social orphans, homeless children.

Кадрове забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України: історія, сучасний стан і тенденції розвитку

Розглянуто питання діяльності органів державної влади та управління, МВС України щодо нормативно-правового та організаційного забезпечення кадрової роботи в системі МВС України протягом усього періоду становлення та розвитку незалежної держави. Проаналізовано формування нормативно-правової бази, особливості організаційного забезпечення, напрями реформування та міжнародного співробітництва у сфері підготовки кадрів.

Ключові слова: реформування МВС, підготовка кадрів, кадрове забезпечення ОВС, міжнародне співробітництво

Складний характер завдань, що постали перед правоохоронними органами в умовах трансформації українського суспільства у напрямку побудови незалежної держави, демократичної політичної системи та ринкової економіки, визначив винятково високі вимоги до професійних якостей працівників органів внутрішніх справ.

Із набуттям незалежності принципового значення набули завдання реформування системи МВС України, приведення її до вищих стандартів діяльності правоохоронних органів демократичної правової соціальної держави. Одним із найголовніших із-поміж них є здійснення комплексу заходів, спрямованих на поліпшення роботи з кадрами, щодо їх відбору, підготовки та готовності діяти у нових історичних умовах.

Актуальність розглянутих у пропонованій увазі статті питань зумовлена тим, що для належного організаційного та правового забезпечення реалізації кадрової політики в системі МВС України, створення її наукових засад важливим є не тільки аналіз ефективних зарубіжних моделей, але й узагальнення історичного досвіду кадрового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ упродовж усього періоду розвитку незалежної української держави.

Проблеми кадрового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ різною мірою висвітлені в працях М.І. Ануфрієва, О.М. Бандурки, В.С. Венедиктова, М.І. Іншина, Ю.Ф. Кравченка, Н.П. Матюхіної, А.А. Стародубцева, В.П. Петкова, І.М. Шопіної, О.Н. Яриша та інших учених.

В опублікованих роботах із зазначеної проблематики здебільшого здійснений аналіз окремих аспектів діяльності щодо кадрового забезпечення органів внутрішніх справ, а отже питання пов'язані зі становленням, розвитком та сучасними тенденціями на шляху вдосконалення системи підготовки кадрів за часів незалежності в науковому плані, залишаються малодослідженими саме в історичному аспекті.

Відтак, зазначена тема дослідження є актуальною і заслуговує на більш серйозну увагу з боку українських науковців. Таким чином, метою статті є дослідження історії формування, розвитку та сучасних тенденцій у діяльності МВС України, пов'язаних із кадровим забезпеченням органів внутрішніх справ.

Завдання розбудови в Україні демократичної правової держави, невід'ємним елементом якої є органи внутрішніх справ, зумовило необхідність пошуку та впровадження якісно нових підходів до організації їх діяльності. З перших років існування України як незалежної держави питанням розвитку правоохоронних органів було приділено значну увагу, про що, зокрема, свідчить весь комплекс нормативно-правових актів

прийнятих за цей час як на загальнодержавному рівні, так і безпосередньо МВС. Це, передусім, питання визначення завдань, принципів, прав та обов'язків МВС і його структурних підрозділів, організаційних засад побудови та багато інших. Важливе місце в їх переліку посідають питання кадрового забезпечення, позаяк ніяка реформа органів внутрішніх справ не могла досягти своєї мети без створення нової системи якісного комплектування МВС особовим складом та виконання ним повною мірою своїх службових обов'язків.

Досліджуючи питання діяльності МВС у сфері підготовки кваліфікованих кадрів правоохоронців, щонайперше необхідно вказати на те, що з перших днів свого існування як правоохоронного органу незалежної держави керівництво МВС України повсякчас приділяло увагу підготовці та зміцненню кадрового потенціалу міліції.

Загальновідомо, що успіх будь-якої справи значною мірою залежить від людей, які її виконують, від їхньої фахової, фізичної та психологічної підготовки, відданості справі та розуміння своєї ролі й місця в колективних діях, рівня особистої дисциплінованості, відповідальності за доручену ділянку роботи тощо. Формування цих найнеобхідніших якостей можливе лише за умов правильної організації та здійснення добору, підготовки, розстановки та виховання особового складу. Саме в цьому напрямку в другій половині 90-х рр. XX ст. було розпочато реформування кадрових підрозділів міліції України, основним завданням якого, фактично, стало створення нової системи підготовки кадрів. У процесі реформування керівництво МВС обрало за мету створити таку систему кадрової політики, яка би стала запорукою подальшої злагодженої та ефективної діяльності ОВС у боротьбі зі злочинністю та охороні правопорядку.

Історичний досвід діяльності органів внутрішніх справ незалежної України свідчить про те, що за доволі короткий строк була створена багатопрофільна відомча система підготовки кадрів, яка забезпечувала підготовку фахівців для всіх галузевих служб системи МВС України. Систематично вдосконалювалися порядок комплектування та організація навчання кандидатів на службу, у навчальний процес були запроваджені нові інтегровані програми, що сприяло більш якісній професійній підготовці майбутніх працівників міліції.

З набуттям незалежності в основу реформування кадрової політики в органах внутрішніх справ були покладені Закон України «Про міліцію», «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України», затверджені постановами Кабінету Міністрів «Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України», «Положення про Міністерство внутрішніх справ України», «Концепція реформування системи МВС України», які на той час дали змогу не тільки створити умови для реформування системи служби в ОВС, а й заклали нові підвалини підготовки майбутніх фахівців для української міліції. У подальшому принципового значення для розвитку ОВС набувають затверджені Указом Президента України від 17 вересня 1996 р. «Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки»[1], «Концепція розвитку системи Міністерства внутрішніх справ», схвалена Постановою Кабінету Міністрів України від 24 квітня 1996 р.[2], Указ Президента України від 20 березня 2008 р. за № 245 «Про заходи щодо реформування системи органів Міністерства внутрішніх справ України»[3]. В кожному з цих документів чільне місце посідають заходи, спрямовані на поліпшення роботи з кадрами.

МВС України через систему наказів, інструкцій, рекомендацій спрямовувало та регулювало цю діяльність. Неодноразово різні аспекти роботи з кадрами підлягали обговоренню на засіданнях колегій МВС України, де були прийняті відповідні рішення. Одним із найбільш важливих нормативних актів цього часу, спрямованих на вдосконалення роботи з кадрами ОВС, є «Комплексна програма вдосконалення роботи з кадрами та підвищення авторитету міліції на 1999-2005 роки», затверджена наказом МВС України від 29 січня 1999 р.[4].

Одночасно вдосконалювалася й розвивалася організаційна структура кадрових апаратів. Із метою забезпечення належного рівня управління роботою з кадрами у 1992 році в структурі апарату МВС України було створено Головне управління кадрів, що функціонувало як самостійна служба. Відповідні управління кадрами були організовані в ГУМВС Автономної Республіки Крим та УМВС областей [5]. На місцях кадровою роботою займалися відділи та групи кадрів. Відділи кадрів увійшли також

до структури деяких галузевих служб (управління по боротьбі з організованою злочинністю, управління державної служби охорони, управління виконання покарань). У штатний розпис УВС, міськрайорганів було уведено посаду заступника начальника по роботі з кадрами.

Наступним кроком на шляху подальшого організаційного вдосконалення діяльності кадрових підрозділів став наказ МВС України від 14 січня 1996 р. «Про реорганізацію кадрових апаратів органів внутрішніх справ», яким на виконання рішення колегії МВС України кадрові підрозділи були реорганізовані в апарати по роботі з особовим складом [6]. Поява цього документа була викликана наявністю суттєвих прорахунків у сфері кадрової роботи, які негативно позначалися на результатах діяльності ОВС загалом, їх авторитеті в суспільстві, як от формалізм у роботі кадрових апаратів, неякісність відбору кадрів, відсутність дієвої системи їх професійного супроводження, нездатність керівників усіх ланок з'єднувати колектив, провадити правильну дисциплінарну практику, недбале ставлення до професійної підготовки, соціально- побутових проблем підлеглих, низький рівень виховної роботи і т. ін.

Необхідно звернути увагу й на те, що реорганізація кадрових апаратів у апарати по роботі з особовим складом була не елементарним зміненням назв, а спробою закласти принципово нові підходи до всієї системи підбору, розстановки та формування кадрів. Відтак, кадрове забезпечення ОВС, підготовка фахівців із високим інтелектуальним і моральним потенціалом, виховання у них високого рівня свідомості були визначені як одне з головних завдань. У січні 1996 р. із метою підвищення службової дисципліни та законності серед особового складу було затверджено Кодекс честі працівника органів внутрішніх справ [7], а у жовтні 2000 року Колегією МВС України був схвалений Етичний кодекс працівника органів внутрішніх справ України [8].

До того ж, на кадрові апарати, на додаток до звичних для них функцій, поклали функції соціального захисту працівників, психологічного забезпечення службової діяльності та здійснення культурно-масової роботи. В контексті реформування МВС кадрова робота повинна була стати найважливішим компонентом усієї системи виховного впливу на особовий склад.

Наприкінці 90-х рр. XX ст. робота з удосконалення організації та здійснення добру, підготовки, розстановки й виховання особового складу тривала. Усвідомлюючи важливість проблеми і необхідність нових підходів до розв'язання питань кадрової політики, колегія МВС затвердила Комплексну програму кадрового забезпечення оперативнотрудової діяльності органів внутрішніх справ на період до 2000 р. і план її реалізації. Було вжито заходів, спрямованих на подальше поліпшення роботи з персоналом ОВС в особливих, екстремальних умовах [9, с. 237-238].

Варто наголосити, що стратегічним напрямком став курс на формування нової психології працівників ОВС – як виконавців, так і керівного складу. Подальше реформування міліції потребувало здійснення підготовки і виховання нового покоління правоохоронців, підоснову світогляду яких, на відміну від радянських часів, становитимуть загальнолюдські цінності, принципи гуманізму та демократизму, усвідомлення свободи і прав людини як найважливішого досягнення суспільства.

За цих умов авторитет міліції – той наріжний камінь, який опинився у центрі уваги підрозділів роботи з особовим складом. Але, попри певні позитивні зрушення у сфері правоохоронної діяльності, органи міліції на кінець 90-х рр. XX ст. не отримали повної довіри і підтримки населення.

Така ситуація зумовила необхідність у подальшому вдосконаленні роботи з комплектування міліції відповідними кадрами та забезпечення проходження служби особовим складом. Ця робота з кінця 90-х рр. XX ст. базується на «Комплексній програмі вдосконалення роботи з кадрами, підвищення авторитету міліції на 1999-2005 роки», Програмі розвитку партнерських відносин між міліцією та населенням на 2000-2005 роки [10], Комплексній програмі кадрової політики в органах та підрозділах внутрішніх справ та забезпечення законності і дисципліни на 2001 - 2005 роки [11], інших концептуальних документах. Були змінені підходи до комплектування органів міліції. Вони були орієнтовані, насамперед, на досягнення головної мети: поповнення лав міліції працівниками, які не тільки за покликом душі бажають присвятити життя

справі боротьби зі злочинністю, а й за своїми фізичними, діловими (а головне – моральними) якостями відповідали би вимогам сьогодення.

З цієї метою у 2000 р. запроваджений новий порядок відбору на службу. Він полягає в більш глибокому та ретельному вивченні кандидатів, серед іншого із застосуванням новітніх методів психологічного тестування та подальшим навчанням в училищах професійної підготовки на основі нової модульної програми. Тільки після проходження цих етапів кандидати отримують право посісти відповідні посади [12, с. 14].

Була подовжена робота щодо вдосконалення організаційної структури кадрових апаратів. У грудні 2001 року на базі Головного управління роботи з особовим складом МВС України був створений Департамент роботи з персоналом МВС України та затверджене відповідне положення [13]. У 2008 році його було реорганізовано у Департамент кадрового забезпечення [14].

Зазначені заходи певною мірою сприяли підвищенню ефективності системи підготовки та підбору кадрів, що дозволяло добирати високопрофесійних і перспективних працівників для комплектування керівних посад. Кадрова політика стала ще одним визначальним фактором на шляху створення міцної правоохоронної системи нашої держави.

Необхідно вказати на те, що з перших кроків створення міліції незалежної України колегія МВС активно працювала над зміцненням високопрофесійного ядра органів, служб та підрозділів внутрішніх справ, здатного ефективно, на високому рівні розв'язувати завдання правоохоронного спрямування. Перефразовуючи саакраментальне «кадри вирішують все», можна сказати, що керівництво МВС із перших днів існування міліції як правоохоронного органу незалежної держави намаглося втілити в життя формулу «професіонали визначають все».

Принагідно зазначимо, що з розпадом Радянського Союзу Україна втратила навчальну базу, але вже 1992 року було утворено 13 вищих навчальних закладів системи МВС, які почали щороку випускати близько 6 тис. фахівців. На виконання постанови Кабінету Міністрів України від 27 січня 1992 року Наказом МВС України від 15 лютого 1992 року на базі Київської вищої школи МВС СРСР ім. Ф.Е. Дзержинського та Київського філіалу Всесоюзного інституту підвищення кваліфікації керівних працівників МВС СРСР було створено Українську академію внутрішніх справ [15].

Постановою Кабінету Міністрів України від 18 травня 1994 року вперше на теренах незалежної України був затверджений новий Перелік напрямів підготовки фахівців із вищою освітою за професійним спрямуванням, спеціальностей різних кваліфікаційних рівнів та робітничих професій, до якого за поданням Міністерства внутрішніх справ у галузі знань «Право» до спеціальностей кваліфікаційних рівнів «спеціаліст» і «молодший спеціаліст» було додано нову спеціальність «Правоохоронна діяльність», а Постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 1997 року її було поширено на підготовку бакалаврів і магістрів, що дозволило розпочати повноцінну підготовку високопрофесійних фахівців-юристів для міліції незалежної України [16].

У 2000 р. система підготовки кадрів для ОВС налічує вже 14 відомчих навчальних закладів, 9 інститутів та 2 училища, де за державним замовленням навчається понад 26,7 тис. курсантів та слухачів. Цього ж року ними було випущено 9 тис. фахівців. У системі підготовки кадрів для ОВС України було закладено підвалини ступеневої освіти. Довищівська підготовка здійснюється в юридичних ліцеях, післядипломна – в магістратурах та інститутах перепідготовки й підвищення кваліфікації. Упродовж 1996-2000 рр. магістерську підготовку завершили 373 особи [17, с.128]. У 2009 році система відомчої освіти Міністерства об'єднує вже шість університетів внутрішніх справ, шість юридичних інститутів, Академію внутрішніх військ та Академію управління МВС, у яких навчається понад 15 тис. курсантів, 7 тис. слухачів та 938 слухачів магістратури [18].

Нині МВС фактично підпорядковані 12 вищих навчальних закладів, які готують кадри для служб міліції. Щороку міліцейські лави поповнюються близько 3,5 тис. випускників вищих навчальних закладів МВС [19]. На сьогодні здійснюється підготовка спеціалістів майже для всіх галузевих служб ОВС. Відомчі заклади освіти мають значний науково-педагогічний потенціал, який протягом всіх років існування міліції

незалежної України невпинно зростає. Якщо в 1992 р. він становив 12 докторів та 205 кандидатів наук, то в 2000 р. – 130 докторів та 740 кандидатів наук. У 2009 році навчальний процес забезпечують уже близько 3 тис. викладачів, із яких 274 мають учений ступінь доктора наук і 1670 – кандидата наук [18].

Створена за роки незалежності система підготовки кваліфікованих кадрів для правоохоронних органів дозволила досягти певних результатів. Так, наприклад, питома вага працівників із вищою освітою серед начальницького складу з 1997 до 2000 рр. збільшилася майже на 5%, а юристів – на 7%. У підрозділах ДСБЕЗ питома вага юристів серед начальницького складу зросла на 13,6%, карного розшуку – на 9,0%, БОЗ – на 8,3%, слідства – на 8% [20].

Водночас необхідно зазначити, що нарівні з позитивними здобутками в роботі з кадрами наприкінці першого десятиріччя 2000-х рр. почали накопичуватися досить суттєві проблеми. Серед них невідправдане збільшення управлінського апарату, постійне створення нових підрозділів, які нерідко дублювали функції один одного. Як наслідок – суттєве зниження ефективності розв'язання завдань щодо зміцнення правопорядку. Вагомі недоліки виникли і в питаннях добору й розстановки кадрів, а надто керівної ланки. Із суб'єктивних і об'єктивних причин фактично розмивалося професійне ядро, втрачалася наступність у роботі, нівелювалися напрацьовані позитивні службові традиції. Подоланню цих нагальних проблем не сприяла й система галузевої освіти, яка поступово втрачала свою індивідуальність, що зумовлено особливими вимогами до підготовки фахівців для органів внутрішніх справ.

Така ситуація спонукала нове керівництво МВС починаючи з 2010 року до вжиття радикальних заходів, спрямованих на розв'язання наявних проблем у роботі з кадрами. Передусім, здійснено суттєву роботу з упорядкування структури і штатної чисельності органів внутрішніх справ. Нова організаційна побудова центрального апарату Міністерства, його регіональних і транспортних главків і управлінь дозволила скоротити їх загальну чисельність на 30%. Було вжито заходів щодо перегляду, впорядкування та об'єднання багатьох їх функцій, зосередження переважно на контрольно-управлінській та представницькій діяльності [21].

Здійснено низку заходів, спрямованих на підвищення ефективності роботи керівної ланки органів внутрішніх справ, яка проводиться за двома напрямками. З одного боку, вживається заходів щодо суттєвого скорочення кількості таких посад; із іншого, – провадиться цілеспрямована робота щодо заміщення їх працівниками, здатними на високому професійному рівні організувати діяльність підпорядкованих підрозділів. Триває робота з удосконалення відбору кадрів на службу. Зокрема, запроваджено Єдину систему професійної орієнтації населення щодо набуття професій працівників органів внутрішніх справ. До роботи в міліції залучають громадян, котрі мають стійку мотивацію до правоохоронної діяльності та психологічну готовність до пов'язаних із нею проблем. Запроваджена в практику принципово нова система критеріїв оцінки діяльності служб, яка докорінно змінила власне підхід до визначення її результативності. Новацією цієї системи є те, що в її основі не кількісні показники, що стосуються складених протоколів, розкритих чи розслідуваних злочинів, а, переважним чином, оцінка населення, яку відстежують незалежні експерти.

Суттєвому реформуванню піддано й систему підготовки фахівців вищої кваліфікації. Значно розширена підготовка кадрів за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» як найбільш адаптованою до завдань міліції. З 2010 року вступає в дію експериментальна модель навчання за схемою «курсант – військовослужбовець – курсант», що дозволить курсантам не лише набутися практичного і життєвого досвіду під час виконання правоохоронних завдань у патрульній службі, але й сприятиме відбору професійно орієнтованої молоді зі стійкою мотивацією до служби в органах внутрішніх справ.

Якіснішому розв'язанню цих завдань сприятимуть і нові підходи до підготовки науково-педагогічних кадрів для системи МВС. Насамперед, такі кадри формуватимуться з практиків, здатних виробити в майбутнього фахівця навички й уміння, потрібні для розв'язання правоохоронних завдань. Докорінно змінюються вимоги й до змісту наукових досліджень. Відтепер усі вони матимуть прикладний характер і будуть спрямовані на впровадження в практику найефективніших способів розв'язання оперативно-службових завдань [19].

Сучасна історія відкрила нову сторінку діяльності української міліції – міжнародне співробітництво за різними напрямками її діяльності, серед іншого і в підготовці висококваліфікованих кадрів. Розвиваючи міжнародне співробітництво з правоохоронними органами країн ближнього та дальнього зарубіжжя в напрямку підготовки кадрів, керівництво МВС основними завданнями вбачає створення умов та можливостей для ознайомлення і користування зарубіжним досвідом організації навчання, усталеними вимогами щодо організації та результатів підготовки кадрів органів внутрішніх справ, станом і результатами наукових досліджень у сфері кримінального судочинства та боротьби зі злочинністю, практичним досвідом окремих країн та досвідом міжнародного співробітництва з цих питань; підвищення рівня якості підготовки кадрів для органів внутрішніх справ на рівні прийнятих світових стандартів; удосконалення організації навчального процесу; проведення наукових досліджень із питань організації правоохоронної діяльності, боротьби зі злочинністю тощо.

Для реалізації цих завдань упродовж усього періоду становлення та розвитку системи підготовки кадрів для органів внутрішніх справ незалежної держави були започатковані й невпинно розвиваються досить різноманітні напрямки та форми міжнародного співробітництва: обмін делегаціями з метою ознайомлення з досвідом діяльності в певних сферах правоохоронної діяльності, участь у міжнародних конференціях та семінарах, у спільних міжнародних проектах, організація стажувань, підвищення кваліфікації кадрів тощо. До того ж, у питаннях удосконалення роботи з кадрами керівництво МВС незмінно спирається на досвід правоохоронної діяльності та рекомендації як правоохоронних систем інших країн, так і рекомендації провідних міжнародних організацій, а саме: Ради Європи, Європейського Союзу, ГАТТ/СОТ.

Таким чином, історичний аналіз досвіду МВС у напрямку кадрового забезпечення його діяльності впродовж існування України як незалежної держави дає підстави висновувати що, попри певні здобутки, реформування системи правоохоронних органів потребує подальшого вдосконалення системи підготовки та виховання особового складу. На сучасному етапі здійснюються заходи щодо вдосконалення організаційної структури системи МВС України, приведення її до міжнародних стандартів правоохоронної діяльності. Це потребує абсолютно нового рівня її кадрового забезпечення. Реалізувати це можливо за умов підвищення ефективності функціонування органів внутрішніх справ, серед іншого і шляхом раціональної побудови їх основних і допоміжних організаційних структур та систем управління ними, оптимізації штатної чисельності працівників, організації сучасної системи добору, комплектування, підготовки та перепідготовки особового складу і, щонайперше, керівної ланки; підвищення ефективності службової, соціально-гуманітарної та професійно-психологічної підготовки особового складу; здійснення заходів із поліпшення матеріального і соціального забезпечення працівників міліції.

Список використаних джерел

1. Про Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки: Указ Президента України від 17.09.1996 № 837/96. / Архів УОІ ГУМВС України в Донецькій області, ф. 20, спр. 3, т. 6, арк. 12.
2. Про Концепцію розвитку системи МВС України: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.04.1996, № 456 / ДА МВС України, ф. 41, оп. 1, спр. 598, арк. 100.
3. Про заходи щодо реформування системи органів Міністерства внутрішніх справ України: Указ Президента України від 20.03.2008, № 245/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ua-info.biz/legal.
4. Про затвердження Комплексної програми вдосконалення роботи з кадрами та підвищення авторитету міліції на 1999-2005 роки: Наказ МВС України від 29.01.1999, № 61 / Поточний архів Донецького юридичного інституту.
5. Про затвердження Положення про Головне управління кадрів МВС України: Наказ МВС України від 06.06.1992, № 334 / ДА МВС України, ф. 46, оп. 2, спр. 174, арк. 22.
6. Про реорганізацію кадрових апаратів органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 14.01.1996, № 20 / Архів УОІ ГУМВС України в Донецькій області, ф. 20, спр. 3, т. 1, арк. 17.
7. Про затвердження Кодексу честі працівника органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 11.01.1996, № 18 / Архів УОІ ГУМВС України в Донецькій області, ф. 20, спр. 3, т. 7, арк. 122.

8. Етичний кодекс працівника органів внутрішніх справ України: Схвалений Колегією МВС України 05.10.2000, № 7КМ/8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bc-mvs.gov.ua

9. Кравченко Ю.Ф. Міліція України / Ю.Ф. Кравченко – К.: Генеза, 1999. – 431 с.

10. Програма розвитку партнерських відносин між міліцією та населенням на 2000-2005 роки: Рішення Колегії МВС України «Про підсумки роботи органів внутрішніх справ у 1999р. та завдання відповідно до вимог Президента та Уряду України щодо поліпшення боротьби зі злочинністю і посилення охорони громадського порядку» від 28.12.1999, №8 км/1 / Поточний архів Донецького юридичного інституту.

11. Про затвердження Комплексної програми кадрової політики в органах та підрозділах внутрішніх справ та забезпечення законності і дисципліни на 2001-2005 рр.: Наказ МВС України від 30.06.2001, № 515 / Поточний архів Донецького юридичного інституту.

12. Звіт перед українським народом Про оперативно-службову діяльність органів внутрішніх справ України у 2000 році // Міліція України. – 2001. – № 1. – С. 3-16.

13. Положення про Департамент роботи з персоналом Міністерства внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 13.11.2003, № 1372 / Поточний архів Донецького юридичного інституту.

14. Про підрозділ: інформація Департаменту кадрового забезпечення МВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mvs.gov.ua/mvs/control/uk/publish...

15. Про створення Української академії внутрішніх справ: Наказ МВС України від 15.02.1992, № 73 / Архів УОІ ГУМВС України в Донецькій області, ф. 20, спр. 3, т. 3, арк. 56.

16. Лукашевич В. Г. Підготовка фахівців - юристів за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» у відомчих вищих закладах освіти // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1997. – №1. – С. 135.

17. Зозуля Є.В. Міліція України в умовах становлення незалежної держави (90-ті рр. ХХ ст.): монографія / Є.В. Зозуля. – Донецьк: НД та РВВ Донецького юридичного інституту МВС, 2004. – 188 с.

18. Горбачевський В. Відомча юридична освіта в системі МВС / Віталій Горбачевський // Правовий тиждень. – 2009. – № 21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: legalweekly.com.ua > article/?uid=1149

19. Казанський Ю.С. Старт реформи / Ю.С. Казанський // Іменем Закону - інтернет видання. – 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.imzak.org.ua

20. Михайленко П. Громадські формування з охорони порядку і боротьба зі злочинністю: минуле і сьогодення // Міліція України. – 2001. – № 4. – С. 7.

21. Казанський Ю.С. Кадрова служба: робота, в якій немає дрібниць / Ю.С. Казанський // Іменем Закону. – 2011. – № 15. – С. 27-29.

Зозуля Е.В. Кадровое обеспечение деятельности органов внутренних дел Украины: история, современное состояние и тенденции развития

Рассматриваются вопросы деятельности органов государственной власти и управления, МВД Украины относительно нормативно правового и организационного обеспечения кадровой работы в системе МВД Украины в течение всего периода становления и развития независимого государства. Проанализировано формирование нормативно-правовой базы, особенности организационного обеспечения, направления реформирования и международного сотрудничества в сфере подготовки кадров.

Ключевые слова: реформирование МВД, подготовка кадров, кадровое обеспечение ОВД, международное сотрудничество.

Zozulya, E.V. Staffing ensuring of the agencies of internal affairs of Ukraine: the history, current status and trends

It is considered the activities of public authorities, Ministry of Internal Affairs of Ukraine concerning legal regulations and organizational maintenance personnel work in the Ministry of Internal Affairs of Ukraine during the period of formation and development of an independent state. It is analyzed the formation of the regulatory framework, peculiarities of organizational support, the direction of reforming and international cooperation in the field of staff training.

Key words: reforming of the Ministry of Internal Affairs, staff training, staffing of the agencies of internal affairs, international cooperation.

УДК (309) (476)/(474.5)

Філіпович М.А.

Полоцька земля у відображенні загальноноруської частини першого білорусько-литовського зводу

Проаналізовано наявні звістки про Полоцьк у першому зводі білорусько-литовських літописів. Розглянуто нарративні моделі Полоцької землі у давньоруських літописних зводах. Здійснено спробу з'ясувати особливості сприйняття історії Полоччини білорусько-литовським літописцем, у порівнянні із візією Полоцька, що була характерна для давньоруських книжників.

Ключові слова: Полоцька земля, білорусько-литовське літописання, нарративні джерела.

Полоцьк – один із найрозвиненіших політичних та економічних центрів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Проте історія Полоцька у складі Великого князівства, незважаючи на наявність загальних робіт з історії ВКЛ, а також на певну кількість праць, присвячених окремим проблемам з історії Полоччини, комплексно і спеціально досі не досліджувалася. Причини цього криються, насамперед, у специфіці відображення нарративними джерелами історії Полоцької землі. Так, «Полоцький літопис» є втраченим для багатьох поколінь істориків. Полоцькі реалії досить рідко фігурують й у давньоруських літописних зводах: ізольоване положення Полоцької землі у складі Київської Русі відобразилося на стані свідчень про неї у давньоруських літописах. Поза увагою дослідників лишаються «полоцькі звістки» першого білорусько-литовського зводу, що є надзвичайно важливими для вивчення історії Полоччини у складі ВКЛ.

Метою дослідження є розширення джерельної бази з історії Полоцької землі шляхом залучення білорусько-литовських літописів та вироблення джерелознавчих принципів і методів використання їх інформаційного потенціалу.

Перший загальнодержавний звід ВКЛ було укладено в середині XV ст. [1]. Центром, де створювалася більшість творів, що ввійшли до складу першого зводу вважається Смоленськ [2, с.351–423]. Перший білорусько-литовський звід замислювався і складався як загальноноруський, але з обов'язковим включенням матеріалів з історії ВКЛ та частково Смоленська.

Для того, щоб наблизитися до вірного розуміння характеру «полоцьких звісток» загальноноруської частини першого зводу, необхідно з'ясувати, якого роду інформація про Полоцьк містилася у давньоруських літописах, подібних до джерел, що були у розпорядженні літописця ВКЛ. Задля цього в оглядовому ключі пропонуємо візію та нарративні моделі Полоцької землі у давньоруських літописах.

Інформації про Полоцьк у руських літописах небагато: давньоруських літописців мало цікавила далека Полоцька земля. Полоччина, на відміну від інших давньоруських земель, що в XI – XII століттях повністю залучились до орбіти загальноноруського життя, зберігала свою певну відокремленість. У ній правила нащадки не Ярослава Мудрого, як у всіх давньоруських землях, а Ізяслава, іншого сина Володимира Святого [3, с.99–111]. Починаючи від середини XIII ст. Полоцьке князівство потрапило до сфери політичних впливів Литовської держави, а від кінця XIV ст. Полоцька земля стала складовою частиною ВКЛ.

Давньоруський літописець, розповідаючи про полоцькі реалії, перебував під впливом фольклорних та легендарних уявлень й інколи намагався відобразити саме їх, а

не дійсні історичні події. З цим, зокрема, пов'язана значна кількість легендарних та фольклорних оповідань у давньоруських літописах відносно Полоцької землі.

Ми відзначили певну традицію, притаманну давньоруським літописам стосовно Полоцької землі. Проте, образ Полоцька, що відобразився на сторінках літописів, мав свої особливості. Так, образ Полоцька, що постав під пером новгородського книжника, суттєво відрізнявся від уявлень про Полоцьк київського літописця.

У Новгородських літописах, на відміну від Київського, майже кожна згадка про Всеслава супроводжується описом певного знамення, що віщує беду:

<p>Іпатіївський літопис 6571 р. «Того же лѣта в Новѣгородѣ иде Волховъ въспаѣть днѣи 5; се же знаменіе не на добро бысть: на 4-е лѣто погорѣ весь городъ» [4,с.115].</p>	<p>Новгородський 1-й літопис «В се же лѣто в Новѣгородѣ иде Волховъ въспаѣть; се же знаменіе не на добро бысть: на четвертое лѣто пожеже Всеславъ град» [5,с.94].</p>
---	--

Не менш таємничою була для літописця й сама Полоцька земля. Для Новгороду на довгі роки Полоцьк залишався одним з головних ворогів, згадка про якого викликала неспокійний страх і почуття справедливої помсти. Так, літописець, згадуючи через більше ніж сто років, (у 1180 р.) про похід Всеслава на Новгород та пограбування ним храму св. Софії, вкладає в уста новгородського князя Мстислава Ростиславовича Хороброго, що збирався в похід на Полоцьк, такі слова: «ходиль бо бѣаше дѣдъ его на Новгородъ и взялъ іерусалимъ церковный и сосуды служебныя, и погостъ единъ завель за Полтескъ» [6,с.171].

Київ знав іншого Всеслава: Всеслава – слухняного учасника походу на торків у 6568 (1060) р., Всеслава, переможеного у битві на річці Немизи у 6575 (1067) р., хитрістю захопленого у полон та разом з двома синами поточеного до «порубу». В очах київського літописця постать Всеслава Полоцького набуває значення «Божої кари». Саме покаранням Ярославичів (Ізяслава, Святослава та Всеволода) за злочин хрестоцїлування пояснює літописець факт вокняжіння полоцького князя в Києві у 1068 р.: «Се же Богъ яви крестную силу, понеже Изяславъ цѣловавъ крестъ, и я и» [Всеслава. – М. Ф.] [4,с.121].

І все ж таки, країна полоцьких кривичів в очах київського літописця – осередок загадкових явищ, над якою нібито тяжіє прокляття зі всіма наслідками: язвою, моровим повітрям тощо (подібно литовській землі, яка тривалий час вважалась осередком всляких див та чародійств). Доказом цього є унікальне літописне оповідання під 6600 (1092) р.: «Предивно бысть чюдо у Полотъскѣ: у мечтѣхъ и внощи бывши тутенъ, стонаше полунощи, яко челоуци рыщуть бѣси по улици... Тмѣ и челоуци глаголаху: яко навѣе бѣють Полочаны...» [4,с.150].

В цілому, можна констатувати, що Полоцьке князівство у свідомості новгородських та київських літописців було маловідомим, чужим та дещо відособленим від інших земель Київської Русі. Причини цього крилися у давньому протистоянні між Новгородом і Полоцьком, а також Києвом і Полоцьком – боротьбі двох ворожих один до одної ліній всередині княжого дому Рюриковичів – нащадків Ярослава та Ізяслава. Із цим, зокрема, пов'язана значна кількість легендарних сказань, описів того чи іншого астрологічного явища (з есхатологічним відтінком повідомлень), пов'язаних із Полоцьком, на сторінках давніх літописів XI – XIII ст.

Автор-укладач загальноруської частини першого білорусько-литовського зводу, роблячи вибірку зі своїх давньоруських джерел, виписав звістки, що стосувалися історії Полоцької землі. На перший погляд, у загальній масі звісток загальноруської частини їх не багато. Так, до 1427 р. включно Полоцьк згадується літописцем 12 разів. Проте полоцькі реалії досить рідко фігурують і в давньоруських нарративних джерелах. Зокрема, у «Повісті минулих літ» Полоцьк згадується лише 11 разів (її обсяг перевищує загальноруську частину першого літопису (за виключенням смоленської) приблизно 9 разів). У першому білорусько-литовському зводі до 1111 року включно

Полоцьк згадується 4 рази. Проте, для нас тут є важливою не стільки частота згадок про Полоцьк, яких виявляється не так вже й мало, а позиція автора й оцінка минулих подій з його власної точки зору та детермінація суспільно-політичними обставинами, в яких йому довелося працювати.

Як встановив О. Шахматов, текст загальноруської частини протографу Супрасльського списку, є близьким до 1) Новгородського 4-го (звістки до 1309 р. включно); 2) Симеонівського, Никонівського і частково Воскресенського (з 1310 до 1388 р.); Софійського 1-го (з 1383 до 1418 р.) і 4) Никонівського (з 1419 до 1446 р.) літописів [7,с.836–845].

Відштовхнувшись від текстологічної гіпотези, що до 1309 р. включно текст білорусько-литовського літопису близький до Новгородського 4-го. Отже, білорусько-литовський книжник, роблячи вибірку зі своїх руських джерел мав справу саме з новгородською візією Полочанин. Спробуємо з'ясувати якісний та кількісний характер звісток про Полоцьк на сторінках білорусько-литовських літописів першого зводу, беручи до уваги кілька моментів. Насамперед, зміну політичних реалій – Полоцька земля є складовою частиною ВКЛ, і сприйняття її соціумом цієї держави зовсім інше. А також те, що літописець скорочував свої руські джерела, маючи за мету створити стилістичний нарис історії Давньоруської держави та показати її зв'язок з історією ВКЛ.

Загальні принципи та характер редакторської роботи білорусько-литовського літописця визначив та детально проаналізував В. Чемерицький. Він довів, що автор першого літопису робив вибірку із своїх руських джерел не механічно, а цілеспрямовано: свідомо вибирав найбільш важливі звістки, скорочував та опрацьовував текст руських літописів, намагаючись побудувати на основі окремих записів руського літопису зв'язне оповідання [1,с.40–78].

Деякі дослідники відзначають тенденційність підбору звісток літописцем, що нібито було обумовлено подіями, які передували створенню першого зводу. Йдеться про династичну війну 1432 – 1438 рр., під час якої частина території ВКЛ відокремилась, створивши Велике князівство Руське. Його ядром були Полоцька та Вітебська землі. Так як ці події ще були свіжими у пам'яті сучасників, згадувати в офіційному літописанні про державність та незалежність Полоцької землі X – XIII ст., на думку дослідників, було небезпечно [8,с.85–91].

Дійсно, на перший погляд, у кількісному відношенні «полоцьких звісток» у першому літописі небагато. До 1309 р. включно Полоцьк згадується 5 разів. Але й обсяг загальноруської частини першого зводу незначний. Новгородський 4-й літопис за цей період містить 20 згадок про Полоцьк та полочан. Порівняємо текст загальноруської частини першого білорусько-литовського літопису з відповідною частиною Новгородського 4-го та з'ясуємо, які «полоцькі звістки» виписав літописець, а також місце цих звісток серед інших у тексті першого білорусько-литовського зводу.

Літописець повністю відкинув недатовану частину про східнослов'янські племена, якою зазвичай відкриваються всі літописи, що містять ПВЛ. Під 6370 (862) р. літописець з незначними скороченнями передав сюжет про запрошення варягів. Повідомивши про перехід влади до Рюрика після смерті його братів, він підсумував: «И быша перви насильници в Києве варязи, в Новгороде словене, в Полоцьку кривичи, в Ростове мряя, на Бһлеозере весь... а всеми обладаша Люрикъ» [9,с.37].

Під 6488 (980) р. літописець майже повністю виписав зі свого руського джерела легенду про сватання Володимира до Рогнеди та захоплення Володимиром Полоцька [9,с.39]. Проте, переповідаючи цю легенду, опустив інформацію про те, що разом із князем Рогволодом «изъ заморія» прийшов Тури, «отъ него и Туровци прозвашася» [6,с.53].

Далі літописець пише про блудне життя Володимира та згадує 5 його дружин, в тому числі й про Рогнеду: «и бяше йому водимая Рогнеда, яже посади на Лыбѣди, от нея же родиша четьры сыны: Изяслава, Мстислава, Ярѣслава, Всевольды и двѣ дщери» [9,с.40].

Під 6496 (988) р. літописець виписав сказання про похід князя Володимира на Корсунь, прийняття ним християнства, скинення кумирів та хрещення киян. Після цього літописець повідомив про розподіл столів між Володимировими синами: «По сих же

Владимир старшого сына Вышеслава посади в Новгороде, Святослава (помилково, повинно бути Ізяслава) в Полоцку, Святополка в Турове, Ярослава в Ростове» [9, с.40].

Наступна згадка про Полоцьк міститься в літописі під 6527 (1021) р.: «Приде Брячислав, сынъ Изославль, на Новъгородъ, и в полонь веде самих, имене их разграби, и поиде ко Полоцку. И то слышав Ярослав с Киева 7 дней посътиже и победы его, а новгородцем восторги их со имъниемъ» [9, с.41]. Літописець відкинув деякі деталі, зокрема про те, що битва з Ярославом Мудрим відбулася на річці Судомірі, а також інформацію про домовленість Ярослава з Брячиславом [6, с.110–111].

Далі літописець опустив значну кількість звісток аж до 6745 (1237) року, тобто до самої монголо-татарської навали. Між нашестям монголо-татар та звісткою, що передувє їй – коротким повідомленням під 6582 (1074) р. про смерть Феодосія Печерського – хронологічна лакуна у 163 роки. Дослідники звертають увагу на цю особливість першого білорусько-литовського зводу, але не пояснюють її причину [10, с.182–189]. На нашу думку, літописець, прихильник централізованої держави та сильно велико-князівської влади, не випадково опустив численні літописні звістки про міжусобиці між нащадками Ярослава. Не випадковим є і те, що останнім князем, котрий згадується у літописах, є Ярослав Мудрий. До того ж, одна з центральних ідей давньоруських літописів – «нашестья поганих» як божа кара за князівські уособиці, братовбивство, зраду та інші страшні гріхи, поступово втрачає свою актуальність та особливого звучання набуває ідея боротьби з монголо-татарами (для літописця ВКЛ ще із «крижаками»-хрестоносцями). Зазначені хронологічні лакуни поглинули й «полоцькі звістки», пов'язані з діяльністю Всеслава Полоцького. Як відомо, саме з Всеславом пов'язана більшість «полоцьких звісток» взагалі у ПВЛ. Звідси й дорікання дослідників на те, що літописець відвів Полоцьку неналежне його значенню місце в першій літописній історії ВКЛ. Таким чином, опустивши всі звістки, пов'язані з Всеславом та Всеславичами, літописець свідомо чи несвідомо відкинув все те таємниче та фантастичне, що було пов'язане для новгородських та київських книжників з Полоцькою землею.

Наступна згадка про Полоцьк міститься у першому зводі під 6746 (1238) роком: «оженися князь Александръ Невський во Полотцѣ у Брячислава [9, с.43]. Цим записом відкривається серія літописних звісток, пов'язаних з життям та діяльністю Олександра Невського. У Новгородському 4-му літописі повідомлення про шлюб князя Олександра Ярославича не має самостійного значення: цим записом закривається велика стаття 6746 (1238) р. про боротьбу північно-східних князівств з монголо-татарами (взяття Торжка, Козельська) [6, с.222]. У Софійському 1-му літописі повідомлення про шлюб Олександра міститься під 6747 (1239) р. та об'єднане в одній статті з розповіддю про захоплення Чернігова [11, с.218]. В Новгородському 1-му літописі ця звістка записана під 6747 р. як окрема літописна стаття [11, с.252]. У білорусько-литовському літописі ця стаття відокремлена від зазначених вище подій та має самостійне значення. Можемо припустити, що і в руському джерелі першого білорусько-литовського зводу ця звістка містилася окремо. Літописець, як відомо, своєрідно скорочував та опрацьовував текст свого руського джерела: як правило, він не випишував всіх звісток одного року, а вибирав декілька невеликих та, на його думку, найбільш важливих. Він зводив під однією датою звістки про різночасові події, якщо вони стосувалися певного героя або були близькі тематично. У даному випадку літописець двічі повторив ту ж саму дату (6746).

Під 6748 (1240) р. літописець розмістив опис Невської битви. Оповідання про Невську битву становить поєднання Житійної повісті про Олександра з короткими літописними звістками Новгородського 1-го літопису старшого ізводу. Як вважають дослідники, така комбінація читалася вже у загальному джерелі Софійського 1-го та Новгородського 4-го літописів [12, с.76–77, 91–93]. Опис Невської битви включає оповідання «о 6 мужей храбрых», і зокрема про Якова полочанина, що «наххаль на полкъ с мечемъ и мужествовал отъиде, и хвали его князь» [9, с.44]. Звістку про Якова полочанина лише з натяжкою відносимо до «полоцьких», так як вона є невід'ємною частиною оповідання про Олександра Невського. Білорусько-литовський літописець, відкинувши статтю під 1239 р. про завоювання монголо-татарами Переяслава

та Чернігова, свідомо чи несвідомо поєднав літописне оповідання про Олександра Невського також «полоцьким сюжетом».

Надалі до 1309 р. у першому білорусько-литовському зводі звістки про Полоцьк та полочан відсутні. У Новгородському 4-му літописі читається три звістки, пов'язані з Полоцькою землею. Звістки ці, незначні за обсягом, проте дуже важливі за змістом. Вони допомагають з'ясувати проблеми взаємовідносин Полоцька та Литви у другій половині XIII ст., процес переходу Полоцька під вплив Литовської держави та ін. Як відомо, літописець свідомо починає історію ВКЛ саме з великого князя литовського Гедиміна, засновника династії Гедиміновичів. Невипадково перша згадка про Литву в літописі належить до 1342 року [9, с.46]. Білоруський літописець опустив звістки, пов'язані з діяльністю князя Міндовга та боротьбою за владу, що розпочалася після його загибелі у 1263 році. Пропустивши цілу епоху в історії Литовської держави, літописець опустив й інформацію стосовно Полоцьких земель за другу половину XIII ст. Так само у першому білорусько-литовському літописі відсутні звістки про те, яким чином Литовська держава поширила свою територію на південь, на українські землі.

Отже, літописець цілеспрямовано, керуючись певними ідеями та концепціями, пропускав цілі періоди в історії Русі та Литовської держави. А відтак на сторінках літопису не відобразилися і зазначені періоди в історії Полоцького князівства. Проте ті «полоцькі звістки», які виписав укладач загальнооруської частини літопису, вирізняються повнотою та певною послідовністю. Ця тенденція спостерігатиметься й надалі.

Як було зазначено вище, з 6818 (1310) р. до 6896 (1388) р. текст першого зводу білорусько-литовських літописів близький до Симеонівського, Никонівського та частково до Воскресенського літописів. У білорусько-литовських літописах за цей період Полоцьк згадується тричі. Загальнооруські зводи містять п'ять звісток, що стосуються Полоцька. Більшість «полоцьких звісток» у літописах пов'язана виключно з князем Андрієм Ольгердовичем Полоцьким.

Під кінець 60-х років XIV ст. у поле зору літописця ВКЛ потрапляє старший син великого князя Ольгерда та вітебської княжни Марії – Андрій. Літописець ВКЛ згадує про Андрія в зв'язку з бурхливою військовою діяльністю князя Ольгерда. Під 1368 роком літописець повідомляє про похід Андрія Полоцького на терени Смоленського князівства [9, с.48], під 1373 роком згадує його спільний з Кейстутом та Михайлом Тверським похід на Переяславль Рязанський [9, с.49]. За виразом С. Смольки, Андрій був в цей час «правою рукою» Ольгерда [13, с.107–108; 14, с.139]. Саме тому, літописець не випадково у записках-повідомленнях за зазначені роки завжди згадує Андрія Полоцького поряд з Ольгердом.

З 1379 р. Андрій Ольгердович перебував на території Московського держави. Під 1379 р. перший білорусько-литовський літопис містить запис про похід князя Володимира Андрійовича разом з Андрієм Полоцьким на Литву: «Того ж літа ходи князь Володимиръ Андрѣвичъ на Литву и ко Стародубу, а с ним Андреи полоцьки» [9, с.49].

З 1383 р. текст білорусько-литовського літопису близький до Софійського 1-го. До 1394 років відомості про Андрія Ольгердовича у першому зводі відсутні. Під 1394 роком літописець повідомляє про його приїзд до Новгорода: «Приездиль в Новъгород князь Андреи полоцькы» [9, с.51]. А під 1398 роком – про загибель князя Андрія Ольгердовича та його брата Дмитрія Брянського у битві на Ворсклі [9, с.52]. Слідом за своїм руським джерелом, літописець, перераховуючи «имена избивенных князей литовськихъ», першим називає князя Андрія.

Літописець, як і його руські джерела, завжди титулує Андрія князем полоцьким. Проте, відомості, пов'язані з його діяльністю у Полоцьку, у загальнооруській частині літопису відсутні. Як було зазначено вище, у 1379 р. Андрій Ольгердович не знаходився у Полоцьку, а перебував на теренах Московського князівства. Але, за яких обставин Андрій Полоцький тут опинився, білорусько-литовський літописець не повідомляє. Новгородські та псковські літописи повідомляють, що у 6886 (1378) р. «прибиже въ Псковъ князь Литовський Андрѣи Олгердовичъ, и цѣлова крестъ къ Псковичамъ, и поѣха на Москву из Новагорода къ князю великому Дмитрию, князь же пріа его»

[6,с.306;15,с.366]. Воскресенський та Никонівський літописи (крім Симеонівського) під 6889 (1381) р. містять інформацію про облогу Полоцька князем Скиргайлом разом з німецькою силою [16,с.42;17,с.70].

Відомості про облогу Полоцька та протидію полочан князю Скиргайлу містить оригінальна частина першого білорусько-литовського зводу «Літописець великих князів литовських» (далі – «Літописець»). Згідно з «Літописцем», напередодні боротьби Кейстута з Ягайло, Андрія Ольгердовича на столі у Полоцьку не було: «князь великий Ягайло дасть биль Полтеск брату своєму Скиригайлу, и они его не приняли»[9,с.62]. Тоді на Полоцьк було спрямовано збройне військо на чолі з князем Скиргайло, до якого приєднались й союзні німці. Місто було взято в тривалу облогу. На результат події вплинули перипетії боротьби між Ягайлом та Кейстутотом. Взяття останнім Вільни та арешт Ягайла супроводжувався відкликанням військ з-під Полоцька. Скиргайло змушений був тікати «у Немьци у Лифянты с малыми слугами».

Утім, в «Літописці» інформація про ці події не має самостійного значення і згадується літописцем для того, щоб підкреслити поведінку головних героїв: неправомірні дії Ягайла по відношенню до Кейстута та тривалі спроби останнього переконати у цьому свого сина Вітовта.

За яких же обставин Андрію Ольгердовичу довелося покинути Полоцьк? Наприкінці 70-х рр. його становище у ВКЛ значно погіршилося. Ольгерд, умираючи (1377), заповів престол не старшому синові, а одному з молодших, та ще й від другої дружини. У цей час князь Андрій зробив спробу розширити свою владу у ВКЛ. Проте, заявивши свої права на велике князівство, він не розраховував своїх сил та був осаджений у Полоцьку спільними литовськими та німецькими силами.

«Літописець» також містить інформацію про збройний напад князя Андрія Полоцького на Литовську землю «с немьци лифлянти и со всею латыголюю», в той час, коли Владислав Ягайло ще перебував у Кракові. Це був вже другий виступ полоцького князя проти центрального правління. Його союзником став смоленський князь Святослав. Втім, цілі у них були різні. Літописець повідомив: «Тои же зимы князь Свецьслав смоленский совет сотвори со князем Андріем полоцькимъ: он в Литву, а князь Светислав ко Орши» [9,с.64]. Вдаючись до біблійних паралелей в розповіді про страшні наслідки цих виступів, літописець ніби «забуває» про Андрія Полоцького та повністю перекладається на Святослава, якого і вважає врешті-решт винним у всіх цих гріхах. Характерним є завершення опису подій: «граду же Орши ничего не вспнша и паки возворотися восвоеси» [9,с.64]. Цю невідповідність (виступ спільний, а винний один) помітить та виправить укладач другого білорусько-литовського зводу: «Таковых мук ни Аньтиох сирский а ни Улян законопреступник, и тые поганьцы таковых мук над хрестияны не чинили, а городом не могли ничего учинити и вернулись опят у свою землю» [9,с.157].

Далі «Літописець» розповідає про похід Святослава на Мстиславль та його боротьбу з литовськими князями і вже не згадує про князя Андрія Полоцького. Згодом поряд з Полоцьком в літописі знову згадується Скиргайло: «Тогда бо Скиригайлу отехавши к Полоцьку...» [9,с.64].

Смоленському війську на чолі з князем Святославом вдалося повернути Мстиславль, захоплений литовцями. Проте успіх був нетривалим. Скиргайло з великим загонем литовських військ розбив смоленців у битві на р. Вехрі. Князь Святослав загинув, а його діти Юрій та Гліб, опинилися у полоні. Зрештою, Юрія незабаром було посаджено на столі у Смоленську. Він, згідно зі своєю грамотою від 16 вересня 1386 р., зобов'язався «со Андреем и с полочаны миру не держати, а ни слатися» [18,с.72].

Після Смоленська наступила черга Полоцька. 25 квітня 1387 р. можна формально датувати завершення князювання Андрія Ольгердовича у Полоцьку. У жалуваній грамоті Ягайла від 25 квітня 1387 р. князю Скиргайлу зазначається, що Скиргайлу передано його «место» Полоцьк, ймовірно, в зв'язку з його перебуванням у місті у 1380 – 1381 рр.

Отже, збройна боротьба цього старшого Ольгердового сина не відобразилася в повній мірі на сторінках білорусько-литовських літописів. Згадку про його виступ

у 1386 р. дослідники розглядають як першу хвилю опозиції політичному аспектові Кревської унії. Отже, виходить, цілі Андрія Полоцького та Вітовта збіглися. Ймовірно, цим пояснюється своєрідне замовчування-виправдання літописцем наслідків його дій. Образ Андрія Ольгердовича, створений літописцем, є цілком нейтральним. Можливо, літописець навіть співчував йому, так як прослідкував його життєвий шлях до кінця.

Руські літописи, в яких відбулося спільне з першим білорусько-литовським зводом джерело, знають іншого князя Андрія. Андрія – учасника Куликовської битви («сіи же князи [Андрій та Дмитро Ольгердовичи. – М. Ф.] помощи о Божѣ сътвориша много великому князю Дмитрию Ивановичю») [17,с.55]. Андрія, син якого загинув у боротьбі з ворогом великого князя Дмитра Івановича Олгердовичем: «убиша же тогда и крѣпкаго воєводу великого князя Дмитрея Ивановича князя Михаила Андрѣевича Полотцкаго, внука Олгердова, правнука Гедиманова» [18,с.86]. Андрія, несправедливо позбавленого полоцького, а також великокнязівського столу. Про це, зокрема, свідчить титулатура, яку йому присвоюють руські літописи, описуючи події 1377 – 1378 рр. – «князь Литовский Андри Олгердовичь» [5,с.366;6,с.307]. У цей самий час літописці приписують «литовському» князю і титул «великого» князя полоцького [19,с.107]. Білорусько-литовські літописи іменують його просто «Андрей Ольгердович полоцькы» [9,с.51].

Наступна зустріч у першому білорусько-литовському зводі, що має відношення до Полоцька, зустрічається під 1416 р. Під цим роком літописець розмістив повідомлення про висвячення митрополитом «Київським і всієї Русі» болгарина Григорія Цамблака собором білорусько-українських владик: «По божию попущению князь великий Витовт умысливъши ему по своему хотѣнию, собрав епископы рускыя, иже в области его живущии: Федосий полоцкый, грѣчин, Исакий чръньговський, Деонисей луцкый, Харитон володимерський, Еуфимей туровський, и тѣми епископы постави Киеву митрополита Григория Цамвлака месяца ноября 15 день» [9,с.51].

Серед єпископів руських полоцький єпископ згадується першим не випадково. Це відповідало статусу полоцької єпархії у ВКЛ. Полоцька православна єпархія в XIII – поч. XIV ст. була головною православною єпархією у ВКЛ та охоплювала територію північної і центральної Білорусі, а саме Новогрудок, Мінськ, Слуцьк, Оршу, та деякі сусідні землі, зокрема Тверського князівства [20,с.451]. Проте її роль зменшилася з утворенням митрополічної кафедри у Новогрудку (у 1316 р.).

Остання згадка про Полоцькі землі в запозиченій частині першого літопису міститься під 6933 (1421) р. і пов'язана з діяльністю митрополита Фотія (1408–1431): «И оттоле поехалъ [митрополит – М.Ф.] ко Борисову и ко Друцку и к Тетерину» [9,с.56]. Звістку під 6933 р. та ряд інших, як О. Шахматов, так і В. Чемерицький відносять до так званого митрополічного зводу [1,с.70–71;7,с.842–845]. Вся увага літописця у даних статтях спрямована на митрополита Фотія: відзначаються не лише від'їзди митрополита з Москви, але і його дії під час цих поїздок. Смерть (чи залишення кафедри) [21;22] Григорія І Цамблака у 1419 (1420?) р. та переорієнтація великого князя Вітовта на союз із Москвою вичерпали конфлікт між великим князем литовським та митрополитом Фотієм [23]. Вітовт більше не домагався поділу митрополії, а Фотій, зі свого боку, посилив увагу до західних єпархій, зокрема, до Полоцької, та відвідав ВКЛ у 1420 – 1421 рр. (а також у 1423 та 1430 рр., напередодні невдалої коронації Вітовта).

Отже, аналіз загальноруської частини першого білорусько-литовського зводу засвідчив, що ті «полоцькі звістки», які виписав літописець зі своїх руських джерел, вирізняються певною послідовністю і відносною повнотою. У вибірці із руських джерел літописця ВКЛ («Избрании лѣтописания изложено въкратце») зникає той різкий контраст між звістками про Полоцьк та звістками, пов'язаними із іншими містами.

Образ Полоцька, що постає на сторінках першого білорусько-литовського зводу, суттєво відрізняється від образу Полоцька, створеного давньоруськими книжниками («чужий», «ворожий», «невідомий»). Полоцька земля у свідомості літописця ВКЛ втрачає свій «таємничий статус» та стає «своєю», однією з руських земель Литовсько-Руської держави.

Все це було наслідком зміни зовнішніх та внутрішніх політичних реалій: від середини XIII ст. Полоцька земля потрапляє до сфери впливів Литовської держави, а наприкінці XIV ст. стає її складовою частиною. Замість відособленого управління замкнутої династії полоцьких князів Рогволодовичів («квазі-Рюриковичів») [3], відбувається утвердження влади однієї литовської династії – Гедиміновичів, що перетворює Полоччину із «чужої» землі на «свою» землю.

Проведене нами дослідження розкриває інформаційний потенціал білорусько-литовських літописів як джерел з історії Полоччини, і є початком ґрунтовного дослідження усього комплексу писемних джерел з історії Полоцької землі у складі ВКЛ.

Список використаних джерел

1. Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В.А. Чамярыцкі. – Мн.: Навука і тэхніка (АН БССР. Ін-т літаратуры імя Я. Купалы), 1969. – 192 с.
2. Szaraniewicz I. O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku, a zwłaszcza o Latopisie wielkiego kniazstwa litowskiego i zomojtskiego / I. Szaraniewicz. Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. – Т. XV. – Kraków, 1882. – S. 351–423.
3. Рукавишников А.В. Почему полоцкие князья были сосланы в Византию: свидетельства источников / А.В. Рукавишников // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2003. – № 2(12). – С. 99–111.
4. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 2: Летопись по Ипатскому списку / Издание Археологической комиссии [Ред. С. Н. Палаузов]. – СПб.: Печатня В. Головина, 1871. – 616 с.
5. Новгородская летопись по синодальному харатейному списку / Издание Археологической комиссии. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук. – X, XLIII, 490, LXX с.
6. ПСРЛ. – Т. 4. Ч. 1: Новгородская четвертая летопись. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 728 с., разд. паг. (XXXVIII, 690 с.).
7. Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях / А.А. Шахматов. – М.: Академический Проект, Жуковский: Кучково поле, 2001. – 880 с.
8. Заяц Ю.А. История белорусских земель X – первой половины XIII в. В отображении летописей и хроник Великого княжества Литовского / Ю.А. Заяц // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 12. – Мн., 1997. – С. 85–91.
9. ПСРЛ. Т. 35: Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 305 с.
10. Чемерицкий В.А. Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками / В.А. Чемерицкий // Летописи и хроники. 1980. – М.: Наука, 1981. – С. 182–189.
11. ПСРЛ. – Т. 5: Софийская первая летопись. Вып.1. – Изд. 2. / Изд. Государственной Археологической комиссией Российской Академии Наук. – Л.: Госуд. Учебно-практическая школа-типография шимени тов. Алексева, 1925. – 240 с.
12. Лурье Я.С. Общерусские летописи XIV – XV вв. / Я.С. Лурье. – Л.: Наука Ленинградское отделение, 1976. – 282 с.
13. Smolka S. Kiejstut i Jagiełło / S. Smolka // Pamiętaik Akademii Umiejetnosci w Krakowie, Wyd. 48. filologiczny i historyczno-filozoficzny. – Т. VII. – 1889. – Kraków: nakł. AU, 1889. – [2], 261 s.
14. Греков И.Б. Очерки истории международных отношений Восточной Европы XIV – XVI в. / И.Б. Греков. – М.: Изд-во восточной литературы, 1963. – 374 с.
15. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А.Н. Насонова. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1950. – 580 с.
16. ПСРЛ. – Т. 8. VII: Продолжение летописи по Воскресенскому списку / Издание Археологической комиссии. – СПб.: Типография Э. Праца, 1859. – VIII, 301 с.
17. ПСРЛ. – Т. 11. VIII: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью (продолжение) списку / Издание Археологической комиссии. – СПб.: Типография И. П. Схородова, 1897. – VII, 254 с.
18. Смоленские грамоты XIII – XIV веков. / Подготовили к печати Т.А. Сумникова и В.В. Лопатин. Под. ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесова. – М.: Издательство АН СССР, 1963. – 311 с.
19. Псковские летописи. Вып. 1–2. / Под ред. А.Н. Насонова. – М.-Л.: АН СССР, 1941–1955. Вып. 2. – М., 1955. – 364 с.

20. Шэйкін Г.Н. Полацкая праваслаўная архіепархія / Г.Н. Шэйкін // ВКЛ: Энцыклапедыя. У 3 т. – Т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч / Рэдкал. : Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. З.З. Герасімовіч. – 2-е выд. – Мн.: БЭЛЭн, 2007. – С. 451.

21. Яцимирский А.И. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности / А. И. Яцимирский. – СПб.: Изд-во Имп. Академии Наук, 1904. – 501 с.

22. Дончева-Панайотова Н. Григорий Цамблак и българские литературни традиции в Източна Европа XV – XVII в. / Н. Дончева-Панайотова. – Велико Търново: Веста, 2004. – 575 с.

23. Лурье Я.С. Общерусские летописи XIV – XV вв. / Я.С. Лурье. – Л.: Наука Ленинградское отделение, 1976. – 282 с.

Филипович М.А. Полоцкая земля в отображении общерусской части первого белорусско-литовского свода

Проанализированы все известия про Полоцк в первом своде белорусско-литовских летописей. Рассмотрены нарративные модели Полоцкой земли в древнерусских летописных сводах. Сделана попытка выявить особенности восприятия истории Полотчины белорусско-литовским летописцем, в сравнении с «образом» Полоцка, созданного древнерусскими книжниками.

Ключевые слова: Полоцкая земля, белорусско-литовские летописи, нарративные источники

Filipovich, M.A. Polotsk Land in the Reflection of the All –Rus Part of the First Belarusian-Lithuanian Chronicle

For the first time has been analyzed all the information about Polotsk in the first Belarusian-Lithuanian chronicle. It is examined narrative models of Polotsk land in ancient chronicles. In addition to it an attempt to find out features of perception of the history of Polochchyny made by Belarusian- Lithuanian chronicler, compared with the «image of Polotsk, which was characteristic of ancient scribes.

Key words: Polotsk land, Belarusian-Lithuanian chronicle, narrative sources.

Чигиринські походи і Бахчисарайський договір у висвітленні російської дореволюційної історіографії

Аналізуються праці російських істориків, які досліджували такі події періоду Руїни, як Чигиринські походи 1677-1678 рр. і Бахчисарайський мирний договір 1680 р.

Ключові слова: Руїна, «малоросійська смута», Чигиринські походи 1677-1678 рр., Бахчисарайський мирний договір 1680 р. Чигирин, Гетьманщина, Правобережна Україна, Росія, Туреччина, І.Самойлович, Г. Ромадановський, російська історіографія.

Руїна не завершилась відставкою гетьмана П.Дорошенка. В українському суспільстві залишилися гострі протиріччя, і тому тривало внутрішнє протистояння. Розкол України вдалося перебороти лише тимчасово. Лівобережжя та Правобережжя, що на той час було вже доволі зруйноване, об'єдналися знову. На цей раз під царським протекторатом та владою лівобережного гетьмана І. Самойловича, який став гетьманом «обох сторін Дніпра». Проте таке становище залишалось недовгим. Якщо б у той момент Московській державі протистояла лише Річ Посполита, можливо, царському уряду вдалося б удержати під своїм контролем усю Україну або, як мінімум, більшу її частину. Але тепер у конфлікт втрутилася нова сильна сторона – Османська імперія.

Внаслідок цього події прийняли інший напрям. Спроба Гетьманщини при підтримці Росії відстояти Правобережжя у боях під Чигирином у 1678 р. закінчилась невдачею. Наслідком цього стала відмова Москви від Правобережної України при підписанні Бахчисарайського договору з Туреччиною та «Вічного миру» з Польщею у 1686 р. Це зумовило інтерес російських історіографів до подій 1677-1680 рр. Як відомо авторів, комплексний аналіз поглядів російських істориків стосовно бойових дій 1677-1678 гг. та мирного договору 1680 р. не проводився.

З падінням гетьмана П.Дорошенка Росія на недовгий час встановила свій контроль над Правобережжям. Єдність України була відновлена. Але володіння Правобережжям прагнула Османська імперія. Річ Посполита так і не ратифікувала Бучацького договору, а це значило, що Андрусівська угода залишалася в силі. Україна намагалася зберегти свою територіальну цілісність, хай навіть під російським протекторатом. Москва в ідеалі прагнула об'єднати усю Україну під своєю владою. Але у конфлікти втрутилася нова країна, ще більш могутня, ніж Польща – Туреччина. Гетьманщина у союзі з Московською державою намагалась захистити Правобережжя від багатотисячної турецької армії. Ця війна отримала назву «Чигиринських походів 1677-1678 рр.».

Тут потрібно звернути увагу на одну різницю між українською та російською історіографією, що не має принципового характеру, але цікава можливістю порівняння. Збройні сутички 1677-1678 рр. і в українській, і в російській історіографічній традиції прийнято називати «Чигиринськими походами». Але українська історіографія з часів «Синописа» І.Гізеля іменує Чигиринськими походами напади на Чигирин турецько-татарської армії [1, с.259,265]. Для російської історіографії Чигиринські походи – це походи «російських військ та українських козаків» до Чигирин у 1677 та 1678 рр. [11, с.208;10, с.476]. А М.Голіцин включав у число Чигиринських походів і дії військ Г.Ромадановського та І.Самойловича проти П.Дорошенка у 1676 р. [2, с.241-242,245].

Воєнні кампанії 1677-1678 рр. докладно висвітлені у працях С.Соловйова і Д.Лловайського. При цьому С.Соловйов спирався на стовпці та книги Малоросійського приказу, що знаходилися у Архіві Міністерства юстиції, а також Справи Малоросійській у Московському Архіві Міністерства закордонних справ [11, с. 347]. Д.Лловайський, крім актового матеріалу («Акты Западной России», «Акты Археологической

експедиции», «Дополнения к Актам Историческим»), вказував також на «Літописи» Самовидця та С.Величка, «Разрядные книги», «Щоденник» П.Гордона та праці деяких сучасних йому істориків, зокрема О.Лазаревського [5, с. 609]. У своєму описі боїв під Чигирином Д.Лловайський наводив більше фактичного матеріалу, ніж С.Соловйов [11, с.202-203;5, с.458-459]. Гідна уваги також стаття О.Попова «Турецька війна в царствование Федора Алексеевича» [8]. Вона була написана раніше праць С.Соловйова та Д.Лловайського і також ґрунтувалася на «Щоденнику» генерала П.Гордона та «Літописі» С.Величка. Важливість вказаного літопису, як джерела кампанії 1678 г., пізніше особливо підкреслював Е.Замисловський [7, с.10].

Дивно, але генерал М.Голіцин у своїй праці майже не торкався Чигиринських походів, приділив їм у своїй праці лише декілька фраз [2, с. 245]. С.Соловйов та Д.Лловайський віддавали належне спільним діям військ І.Самойловича і Г.Ромадановського у кампанії 1677 р. [11, с. 202;5, с.458-459]. Вони також зазначали, що І.Сірко, який був у поганих стосунках із І.Самойловичем, не брав участі у війні [11, с.202-205;5, с.458]. Говорячи про кампанію 1678 р., Д.Лловайський стверджував, посилаючись на мусульманські джерела, що коли б Г.Ромадановський та І.Самойлович діяли з більшою енергією, то вони відстояли б місто [5, с. 461,604].

О.Попов зазначав, що погляди України та Росії на значення Чигирини істотно відрізнялися. Москва не надавала цьому місту великої важливості і була готова знищити його укріплення. Уряд Гетьманщини навпаки вважав Чигирин ключем до всієї Задніпровської України і тому всіляко прагнув посилити його захист [8, с.147]. Однак і Військо Запорозьке, і Московське царство однаково визнавали значення Києва і усіма силами намагалася захистити це місто [8, с.147].

В.Нечаєв вказував, що Чигирин був дуже укріпленим містом та важливим опорним пунктом. Він особливо підкреслював, що «на думку знавців краю», володіння цією гетьманською резиденцією «мало велике політичне і моральне значення» [6, с.168]. Проте, з іншого боку, утримувати це місто означало кидати виклик турецькому султану. Війна з Туреччиною не була привабливою перспективою для Москви, враховуючи тогочасний стан її військових сил. За словами історика, Москва вагалася, навіть після початку бойових дій [6, с.168].

С.Соловйов зазначав, що турецьке вторгнення не стало несподіванкою. Усю весну Україна готувалася до відбиття агресії [11, с.200]. Грамота Ю.Хмельницького, що була послана на Запоріжжя, справила на козаків велике враження [11, с.200-201].

За відомостями О.Попова турецьке військо, що відправилось у похід 1677 р., налічувало понад 80 тис. людей, до яких потрібно було додати 15 або 20 тис. татарського війська. Російське військо, на думку історика, було не таким численним, якщо навіть поррахувати гарнізон Чигирин та козаків І.Самойловича [8, с.172]. Однак облога закінчилася відступом турецької армії, який турки виправдовували поразкою на Дніпрі, звалюючи усю провину на татар. Але, на думку історика, бій був не дуже великий, інакше російські воєводи надіслали б царю переможні реляції [8, с.172]. Причиною відступу армії османської імперії дослідник вважає втрати і втомленість військ, що виникла внаслідок тривалої осади фортеці, нестачу провіанту та боеприпасів, небажання татар брати участь у бойових діях [8, с.172].

С.Соловйов підкреслював, що, коли загін, посланий С.Самойловичем і Г.Ромадановським на допомогу Чигирину, прибув, фортеця ледве трималась. 25 серпня козацька армія разом з московськими союзниками підійшла до Дніпра і три дні по тому завдала поразки туркам і татарам, що стояли на протилежному березі. Турки, за даними С.Соловйова, втратили 4000 яничарів і відступили від міста, кинувши артилерію. Але й гетьман з воєводами 9 вересня відійшли за Дніпр, внаслідок нестачі фуражу [11, с. 202].

В.Нечаєв говорив про поразку, котру зазнали турки у бою з армією Г.Ромадановського та І.Самойловича. Він вказував, що під час відступу турецької армії кинули запаси та артилерію [6, с.168].

Слід зазначити, якщо турки втратили у бою під Чигирином 4000 яничарів, то масштаби їх поразки були не дуже великі. Скоріш за все, причиною відступу дійсно стали труднощі облоги та нестача продовольства. Війська І.Самойловича та І.Ромадановського також відійшли через нестачу фуражу.

Д.Лловайський відзначив, що султан був настільки незадоволений невдачею походу, що звелів посадити турецького командуючого Ібрагіма-пашу у Семивежовий замок, а хана Селім-Гірея змінити на кримському престолі на Мурад-Гірея [5, с. 459].

Після закінчення кампанії 1677 р. перед гетьманом та московським урядом постало питання: обороняти місто у разі повторного нападу турецького війська чи ні? О.Попов звернув увагу на те, що у Москві вважали метою турків не Чигирин, а Київ. Ця думка підкріплювалася чутками, що находили з Польщі, Молдавії, Валахії. Однак, як вказував історик, погляд України на вказану проблему був зовсім іншим. Причому з думкою гетьмана І.Самойловича погоджувався і російський головнокомандувач Г.Ромадановський [8, с.286]. Хоча московський уряд не міг не прислухатися до їх авторитетної думки, він, як зазначав дослідник, постійно коливався у своїх прагненнях [8, с. 291]. Росія не бажала війни і була згодна, за ствердженням О.Попова, поступитися містом. Однак Україна готова була захищати Чигирин [8, с. 301]. Проте, якщо не було у цьому питанні єдності у Гетьманщини та Московського царства, то не було його і у їх супротивників. Турки, за словами вченого, бажали війни, тому що це надавало їм можливість закріпитися на Дніпрі повністю, підкорити кримських татар. Саме тому війни не бажали татари [8, с.301]. До речі, Д.Лловайський, посилаючись на мусульманські джерела, стверджував, що за часів 1-го Чигиринського походу рішучіше за всіх наполягав на відступу кримський хан Селім-Гірей [5, с.459].

С.Соловйов і В.Нечаєв також зазначали, що царський уряд вирішив обороняти Чигирин лише завдяки постійним вимогам І.Самойловича та Г.Ромадановського [11, с. 168-169]. Д.Лловайський пояснював коливання московського уряду таким чином. Москва фактично контролювала Правобережжя, але поляки продовжували вважати його частиною своєї країни, і боротьба з ними була ще не закінчена. Крім того, не припинявся конфлікт між І.Сірком та І.Самойловичем, що послаблювало можливість для оборони [5, с.459]. Коли уряд звернувся до учасників подій, то І.Самойлович та Г.Ромадановський висловилися за оборону міста, а І.Сірко порадив зруйнувати місто. На це Д.Лловайський звернув увагу, а С.Соловйов не згадував про цей епізод [5, с.459].

Царський уряд намагався запобігти поновленню війни, і як про це писали С.Соловйов і Д.Лловайський, відправив до Константинополя стольника Порсукова. Він повинен був схилити султана до миру або, щонайменше, вивідати турецькі задуми. До султана він не був допущений, а щоб більше дізнатися про турецькі плани, звернувся до патріарха. Константинопольський патріарх дав пораду обороняти Чигирин. Під впливом І.Самойловича, Г.Ромадановського, константинопольського патріарха цар вирішив не віддавати місто туркам [11, с. 205-206; 5, с.459].

Таким чином, необхідно було підготувати місто до бойових дій. С.Соловйов звернув увагу на великі труднощі в організації оборони, з якими зустрівся околичний І.Ржевський, що був направлений у Чигирин. Однак до початку бойових дій запаси та підкріплення встигли потрапити до міста [11, с.206].

Автори «Русского биографического словаря» віддавали належне оборонним заходам І.Самойловича напередодні 2-го Чигиринського походу. З посиланням на «Літопис Самовидця», була прописана мобілізація, проведена гетьманом [9, с. 160].

О.Попов звертав увагу на помилки гетьмана і московського командуючого у ході бойових дій, що, на його думку, були для них мало передбаченими, тому що вони добре знали місцевість, де проходили бої [8, с.306]. Історик зазначав втім, що становище турецьких військ було набагато гіршим, ніж стан тих, що сиділи в облозі. Після невдалої місячної облоги, яка коштувала великих жертв, упав бойовий дух турецької армії [8, с. 311]. Однак доля міста була вирішена. Врятувати його могла б лише перемога українсько-російської армії у вирішальній битві. Але на такий ризик гетьман та воевода не відважилися [8, с. 316]. М.Голіцин вважав, що з боку Г. Ромадановського під час кампанії 1677-1678 рр. не було виявлено ніякого мистецтва, а, навпаки, лише помилки [2, с. 245].

С.Соловйов зазначав, що під час кампанії 1678 р., яка тривала з 9 червня до 20 серпня, І.Самойлович і Г.Ромадановський вели себе нерішуче. Перехід військ за Дніпро відбувався дуже повільно і зайняв 6 днів (6-12 липня). Українці і росіяни трималися оборонної тактики, хоч успішно відбивали турецько-татарські атаки. Активну участь з боку росіян брав князь Черкаський, що привів на допомогу калмиків і татар [11, с. 206].

3 серпня загинув керівник оборони міста – воевода І.Ржевський. 11 серпня турки підірвали підкопи, що завдало великих втрат захисникам міста. Турки змогли підпалити нижнє місто та нове верхнє місто, яке було побудоване І.Ржевським. Захисники фортеці засіли у старому верхньому місті і до вечора відбивали турецькі напади. Вночі, отримавши наказ від І.Самойловича та Г.Ромадановського, вони підпалили місто і об'єдналися з головними силами. Спроби турків організувати переслідування зазнали невдачу. Так закінчився напад візира Мустафи на Чигирин [11, с. 206-207].

В.Нечаєв також звертав увагу на пасивність російського командування в той час, як сили гарнізону танули у нерівній боротьбі. Гарнізон, за словами історика, був витиснений турками з фортеці на очах у Г.Ромадановського та І.Самойловича, які не вирушили до міста. Значна частина гарнізону загинула під час втечі, інша частина зуміла пробитися на з'єднання з головною армією. При цьому, на думку В.Нечаєва, військо І.Самойловича та Г.Ромадановського «було кількісно не слабше, можливо, навіть сильніше супротивника» [6, с.169].

Д.Лловайський пояснював повільність дій І.Самойловича і Г.Ромадановського під час 2-го Чигиринського походу тим, що вони чекали допомоги від князя К.Черкаського. Але він привів лише 2000 осіб. Таке підкріплення не могло компенсувати втрачений час [5, с.460]. Д. Лловайський звертав увагу на те, що після загибелі І.Ржевського, оборону фортеці очолив П.Гордон [5, с.461]. Дивно, що С.Соловйов не згадував що обставину, хоч щоденник П.Гордона був джерелом, добре знайомим йому.

С.Соловйов не пояснював нерішучість Г.Ромадановського під Чигирином. Він лише констатував факт, що другим невдалим Чигиринським походом князь закінчив свою тривалу воєнну кар'єру [11, с.208]. Д.Лловайський бачив два можливих пояснення. Воевода міг побоюватися за життя сина, який знаходився у турецькому полоні. Великий візир прямо погрожував вбити його. Д.Лловайський вважав, що ця обставина цілком могла вплинути на старого воєначальника. Але більш імовірним, на думку дослідника, було те, що Г.Ромадановський мав таємний царський наказ залишити місто у випадку неможливості його відстояти [5, с.461]. До речі, такий авторитетний український вчений, як М.Грушевський погоджувався з Д.Лловайським у цьому питанні і думав, що цей наказ дійсно існував [3, с.359].

Що стосується погрози сину Г.Ромадановського, то з цим твердженням не був згоден О.Попов. Він вказував, що син московського головнокомандувача дійсно потрапив у полон до татар ще у 1668 р. Однак історик підкреслював, що перебував молодший Ромадановський у Бахчисараї, і «візир не цілком міг розпоряджатися його долею» [8, с.322]. А татари, на думку О.Попова, без бажання допомагали туркам у тій війні, тож вельможного полоненого набагато вигідніше було б звільнити за відповідний викуп, ніж вбити [8, с.322]. Слід втім зазначити, що Г.Ромадановський міг не знати усіх тонкощів стосунків правлячої верхівки Османської імперії з правлячим класом Кримського ханства, і погроза візира цілком могла на нього вплинути. О.Попов вважав, що не має права дорікати Г.Ромадановському за воєнну бездарність, тому що не має про це ніяких свідчень у джерелах. У поразці він звинувачував московський уряд. На думку дослідника І.Самойлович і Г.Ромадановський діяли нерішуче, тому що побоювалися втратити багато війська, рятуючи за всяку ціну фортецю, яку у Москві вважали незручною для захисту. Вони пам'ятали, що уряд спочатку збирався кинути місто без бою. Вчений наводив з цього приводу свідчення П.Гордона, що при підході до Дніпра воевода отримав прямий царський наказ вивести чигиринський гарнізон і підірвати фортецю у випадку неможливості її оборони [8, с.322].

В.Нечаєв бачив причину невдачі у незадовільному стані збройних сил Росії. Передусім, він звертав увагу на те, що невдачу у війні не можна було цілком віднести на рахунок нездібності Г.Ромадановського, хоча той, звичайно, не був добрим воєначальником. Обидві кампанії викликали значне напруження військових ресурсів Московського царства. Були мобілізовані і відправлені на війну війська, що знаходилися навіть у таких віддалених від Чигирин області як Поволжя та Новгородська земля. При цьому більше половини московського війська склали полки іноземного строю, що були найбільш боєздатними військами. Але, як з'ясувалося, російська рать виявилася дуже слабкою у воєнному відношенні. Її слабкі сторони показали себе не менш яскраво, ніж у колишніх війнах. Воеводи, як і раніше, сварилися через міста і не допомагали один одному. Кавалерія (як дворянські полки, так і полки рейтарів)

здібна була лише чинити безлад. Краще трималась піхота: солдатські полки та стрілецькі прикази. Але останні билися не в повному складі, тому що більшість стрільців залишалася в обози і возів. Російським воєначальникам постійно доводилося просити підкріплення у гетьмана. Висновки історика ґрунтувалися на спостереженнях, які були зроблені майбутнім гетьманом І.Мазепою. «Цікаву розмову» думного дяка Л.Лопухіна з І.Мазепою наводив і С.Соловйов, у якого В.Нечаєв, цілком імовірно, і перейняв свої відомості. Очевидно, усі три припущення містять частку істини [6, с.207-208].

Автори «Русского биографического словаря» пояснювали поразку у кампанії 1678 р. бездіяльністю Г.Ромадановського. І.Самойловичу, з цієї причини, довелося відправити у бій усі свої полки. Після зміщення Г.Ромадановського, увесь тягар відповідальності впав на плечі гетьмана, якому прийшлося закінчувати війну. За твердженням авторів словника, кримський хан спробував прихилити І.Самойловича на свій бік, але пропозиція була залишена гетьманом без відповіді. Стала поширюватися чутки про підкуп воеводи Г.Ромадановського турками. Гетьмана докоряли у потурани воеводи [9, с. 160].

М.Голіцин вважав, що кампанії 1677-1678 рр. закінчилися невдачею «як для турок, так і для Чигирина» [2, с. 245]. О.Попов звертав увагу на те враження, яке справило падіння Чигирин на Україну, сприймало його «як твердиню, з долею якої тісно пов'язана доля усього Задніпров'я» [8, с.306]. Сучасники і нащадки вважали те, що трапилося, важливою перемогою турків. І хоч О.Попов був згоден із твердженням П.Гордона, що «Чигирин був покинутий, а не завойований», він також бачив у падінні міста турецьку перемогу [8, с.306].

Війна 1676-1681 р. з Туреччиною, кульмінацією якої стали Чигиринські походи, закінчилася Бахчисарайським миром 1681 р. С.Соловйов підкреслював, що на такий крок, як поступка Правобережжя Туреччині, Москва пішла лише після того, як проконсультувалася з І.Самойловичем – «гетьманом обох сторін Дніпра» [11, с. 216-217].

В.Нечаєв зробив наведений нижче аналіз політичної ситуації, що призвела до укладання миру з Туреччиною. Після втрати Чигирин треба було побюватися за долю Києва, який Москва знову залишила собі за домовленістю 1678 р., віддавши за нього полякам 200 000 рублів. Воєнний досвід, за справедливим зазначенням дослідника, був таким гірким, що Росія не мала ніякого бажання продовжувати боротьбу. Єдиний вихід із становища, що склалося, у Москві вбачали в укладенні миру, яку б ціну за нього не прийшлося заплатити. Правда, Польща, яка теж дуже постраждала від турків, пропонувала Росії союз та воєнну допомогу, але московський уряд не вірив полякам. У Москві мали для цього підстави, тому що поляки уклали мир з Османською імперією за спиною російського резидента. Тим часом з'ясувалося, за словами В.Нечаєва, що турецький султан був не проти припинення війни. Як і С.Соловйов, В.Нечаєв звернув увагу на той факт, що І.Самойлович також висловився за мир [6, с.169-170].

С.Соловйов і Д.Лловайський докладно викладали умови мирного договору і обставини його укладення. Переговори, як вказували зазначені історики, велися з російської сторони В.Тяпкіним та М.Зотовим. До речі, це був той самий М.Зотов, який пізніше прославився як вчитель царя Петра I і «патріарх всеп'янішого собору». З протилежної сторони переговори вела близька особа хана Мурад-Гірея Ахмет-Ага [11, с. 218; 5, с.454-465].

Історики зазначали, що московські дипломати наполягали на тому, щоб кордон проходив по річкам Росі, Тясмину та Інгулу. Але татари вимагали визнати кордоном Дніпро. В.Тяпкін і М.Зотов намагалися підкупити хана і його придворних, а крім того, обіцяли розкішні подарунки турецькому султану і великому візирю. Нарешті російські дипломати зробили поступку, тому що, за твердженням дослідників, мали таємний наказ укласти мир за будь-яку ціну [11, с.219; 5, с.454-465].

Султан ознайомився з умовами договору, але в остаточному варіанті деякі статті у татарській грамоті були виключені. Російські дипломати спочатку намагалися сперечатися, але і в цьому випадку, нарешті, зробили поступку [11, с.219; 5, с.465].

С.Соловйов, М.Павлищев, Д.Лловайський та В.Нечаєв зазначали, що Україна і Росія з радістю зустріли звістку про закінчення нескінченно довгої війни [11, с.219; 7, с.74; 5, с.466; 6, с.170]. Це твердження цілком правдоподібне, але викликає сумнів, щоб Україна, і в першу чергу гетьман та його оточення, були задоволені умовами мирної домовленості. І.Самойлович, а після нього і І.Мазепа, очевидно, не втратили надію на можливе возз'єднання Правобережжя.

Дуже високу оцінку Бахчисарайському миру давали М.Устрялов та М.Голіцин. Відпускаючи компліменти царю Федору Олексійовичу, вони явно захоплювалися, видаючи бажане за дійсне [12, с.260; 2, с.245]. Так, М.Устрялов розцінював мирну домовленість 1681 р. як закінчення 27-річної війни за Україну, бачити яке цар Федір Олексійович удостоївся, «приборкавши Дорошенка і загнуждавши турків і поляків» [12, с.260]. Історик заявляв, що з цього часу ані Туреччина, ані Польща не наважувалися сперечатися з Росією за Україну [12, с.260]. Ці твердження М.Устрялова не зовсім відповідають дійсності. Туреччина і Польща продовжували сперечатися з Московським царством за Україну. Не наважувалися вони претендувати лише на Лівобережну частину України. Правобережжя опинилося у руках турків, яких «приборкав» цар Федір Олексійович. Боротьба за Київ тривала. Правда, велася вона не силою зброї, а дипломатичними методами. Лише після укладання «Вічного миру» в травні 1686 р. Польща припинила претендувати на Київ. Але це трапилося вже після смерті Федора Олексійовича, якого так підносив М.Устрялов.

С.Соловйов підкреслював, що Бахчисарайський мир позбавив від небезпеки війни жертвою «голого стелу». Саме такий вигляд мало Правобережжя, що було віддане туркам [11, с. 221]. З цим був згоден М.Павлищев, проте він справедливо вказував, що умови миру не можна назвати вигідними для Росії [7, с.74].

В.Нечаєв вважав, що моральні втрати від Бахчисарайського миру були важливішими ніж матеріальні збитки. Правобережжя дійсно було спустошеною територією. Але, з іншого боку, Москві довелося відмовитися від території, яку вона вже вважала своєю. Крім того, умови договору відновлювали сплату Росією данини Кримському ханству. Дослідник зазначав, що Росія позбавилася війни ціною глибокого приниження [6, с.170]. В.Нечаєв цитував відомий вислів царя Олексія Михайловича з приводу «православного хліба» та «собаки». «Тепер цей шматок православного хліба був відданий навіть не полякам, а бусурману», – зазначав історик [6, с.170].

Думка В.Нечаєва набагато ближча до істини, ніж голосливі твердження М.Устрялова та М.Голіцина. При цьому В.Нечаєв ставився до Правобережної України лише як до «території», що була спустошена довгою війною. Про інтереси України він не замислювався. Проте, як і інші російські історики, В.Нечаєв підкреслював, що Правобережжя було віддане Туреччині внаслідок неможливості обороняти його [6, с.169-170].

У Д.Лловайського немає оцінки мирного договору як «успіху» або як «невдачі». Але, судячи з його опису дипломатичної боротьби під час переговорів у Бахчисарай, він вважав, що московські послани зробили все, що могли зробити у даному конкретному становищі [5, с.464-465]. Правда, трішки раніше історик зазначив, що турецький уряд також «вважав за тягар війну, тому що походи на Чигирин коштували йому великих втрат, а користь від них була дуже мала» [5, с.462-463]. При цьому Д.Лловайський вказував, що «особливо задоволене було укладенням перемир'ям малоросійське військо» [5, с.466]. А гетьман І.Самойлович з дуже великими почестями прийняв у Батурині російське посольство, що поверталася з Криму, і «пригостив великим банкетом, який супроводжувався музикою та гарматною стрільбою» [5, с.466]. Дослідник вважав, що в цей же час гетьман втратив надію на возз'єднання Правобережної України. Він бажав компенсувати втрату приєднанням Слобідської України до Гетьманщини [5, с.466].

Підводячи підсумок сказаному, потрібно зазначити, що російські історики по-різному пояснювали невдачу другої Чигиринської кампанії. Причину відступу вбачали в побоюванні Г.Ромадановського за життя сина, який опинився у турецькому полоні та в секретному царському наказі або у поганій організації російської армії.

Можна стверджувати, що російські історики не прийшли до єдиної думки стосовно Бахчисарайського миру 1681 р. Точніше, можна говорити про еволюцію історичної думки від поглядів М.Устрялова до поглядів В.Нечаєва. Тобто оцінка діяльності уряду Федора Олексійовича ставала все більш скромною.

Неминуче постає питання: чи був у І.Самойловича та Г.Ромадановського реальний шанс відстояти територіальну єдність України? Очевидно, був, якщо б вони з самого початку діяли більш рішуче і вміло. У випадку затяжної, тривалої, кампанії завязатість, виявлена двома полководцями, могла б дати інший результат. Але у будь-якому випадку вони повинні були уникати генеральної битви. Туреччина наприкінці XVII ст. продовжувала залишатися найсильнішою у воєнному відношенні державою [13, с.105]. Армія

Г.Ромадановського під час кампанії 1678 р. зуміла показати усі свої дефекти. Тридцять три роки потому, у 1711 р., спроба регулярної армії Петра I вторгнутися у турецькі володіння ледве не закінчилася катастрофою на берегах Прута. Але ж російська армія на той час встигла набратися бойового досвіду, та й сам Петро I вважається набагато вмілішим воєначальником, ніж Г.Ромадановський. У липні-серпні 1678 р. під стінами Чигирини знаходилися усі або майже усі, збройні сили Гетьманщини і майже усі збройні сили Московського царства. Поразка військ І.Самойловича і Г.Ромадановського у генеральній битві з багатотисячною турецькою армією могла привести до невиправних наслідків і, в будь-якому випадку, викликала б нову геополітичну ситуацію у Східній Європі. Таким чином, обережність Г.Ромадановського у момент, коли справа йшла до вирішальної польової битви, може вважатися не тільки поясненою, але й виправданою.

Надалі цікаво було б зробити порівняльний аналіз оцінки подій 1677-1680 рр. в російській, українській і турецькій історичній науці.

Список використаних джерел

1. [Гизель И.] Синопис/ И. Гизель. – СПб., 17435. – 294с.
2. Голицын Н.С. Всеобщая военная история новых времен. / Н.С. Голицын. – Ч. 1-2. – Отд. 1. – СПб., 1878. – 279 с.
3. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины / М. Грушевский. – К.: МП «Левада», 1995. – 696 с.
4. Замысловский Е. Царствование Федора Алексеевича. / Е.Е. Замысловский. – Ч. I. Введение. Разбор источников. – СПб., 1871. – 216 с. + 76 с. + XLV с.
5. Иловайский Д.И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники / Д.И. Иловайский. – М.: Чарли, 1996. – 624 с.
6. Нечаев В.В. Царствование Федора Алексеевича и правление царевны Софьи / В.В. Нечаев // Три века / Сб. Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С.140-200.
7. Павлицев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину / Н.И. Павлицев. – Т. III. – Эпизод. Окончание войны за Украину. 1668-1699. – СПб., 1887. – 243 с.
8. Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича / А. Попов. // Русский вестник. – Т. 8. – Март: книжка вторая. – С.143-180; апрель: книжка первая. – С. 285-328.
9. Русский Биографический словарь. – Т. XVII. – СПб., 1905. – 673 с.
10. Советская Военная Энциклопедия: в 8 томах. / [Пред. гл. ред комиссии Н.В. Огарков]. – М.: Воениздат, 1976. – Т. 8. – 687 с.
11. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн. / С.М. Соловьев / [Отв. ред.: И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев]. – Кн. VII. – Т. 13-14. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 701 с.
12. Устрялов Н.Г. Русская история / Н.Г. Устрялов. – Ч. II. (1462-1689). – СПб., 1837. – 338 с.
13. Чухліб Т.В. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату / Т. В. Чухліб. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 156 с.

Тарасов С.В. Чигиринские походы и Бахчисарайский в освещении русской дореволюционной историографии

Анализируются работы российских историков, которые исследовали такие события периода Руины, как Чигиринские походы 1677-1678 гг. и Бахчисарайский мирный договор 1680 г.

Ключевые слова: Руина, «малороссийская смута», Чигиринские походы 1677-1678 гг., Бахчисарайский мирный договор 1680 г. Чигирин, Гетманщина, Правобережная Украина, Россия, Турция, И. Самойлович, Г. Ромадановский, российская историография.

Tarasov, S.V. Chigirin campaign and Bahkchisaray agreement in pre-revolution historiography

The author analyses the works of Russian historiographers, who tackled upon the event of Ruin period such as Chigirin expeditions and Bahkchisaray peaceful agreement.

Key words: Ruina, Chigirin campaign 1677-1678, Bahkchisaray agreement 1680, «the Russia Minor Distemper», Chigirin, Getmanschina, Right-bank Ukraine, Russia, Turkey, I. Samoylovich, G. Romodanovskiy, Russian historiography.

УДК 61(091):929 Отамановський

Робак І.Ю., Водотика С.Г.

Особова справа В.Д. Отамановського як історичне джерело

Аналізується особова справа завідувача кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту В.Д. Отамановського як історичного джерела.

Ключові слова: В.Д. Отамановський, Харківський медичний інститут, кафедра латинської мови, історичне джерело, Спілка визволення України, Центральна Рада.

У січні 2010 р. в часописі «Український тиждень» з'явилась стаття відомого історика Ярослава Тимченка «Життя після Крут: Як склалася доля учасників крутянського бою» [1, с.52–54]. У ній йдеться про те, що в бій під Крутами вступило 420 українських юнкерів, студентів і гімназистів, з них, крім полонених і замордованих на полі бою, загинуло 10–12 чоловік. Доля решти склалась по-різному – одні змирилися з радянським режимом, інші продовжили боротьбу, в т. ч. збройну, за волю і незалежність України (приблизно 150 з них в ній загинуло). Останні з учасників цієї вікопомної події померли у 1970–1980-х роках, були нашими сучасниками. Їхні могили розкидані від Києва до Нью-Йорка, одна з них – Валентина Отамановського – знаходиться в Харкові.

Один із засновників Української Центральної Ради, відомий політичний і громадський діяч, знаний вчений, дослідник широкого гуманітарного, практично енциклопедичного спектру – краєзнавець, спеціаліст з історії та права українських міст середньовіччя, історії медицини й аптечної справи, історик науки, бібліограф, видавець, перекладач і знавець багатьох мов, педагог, організатор науки, просвітянин та освітянин, доктор історичних наук, професор Валентин Дмитрович Отамановський останні роки свого життя провів у Харкові. 1958 р. він за конкурсом обрався завідувачем кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту. Незабаром полишив роботу в Саратовському медінституті і перебрався до Харкова. В Харківському державному медичному інституті з притаманними йому енергією і професіоналізмом підняв на якісно новий рівень наукову і навчально-методичну роботу кафедри. На посаді завідувача кафедри працював до своєї смерті, що раптово наступила від інфаркту міокарда 10 березня 1964 р. Похований на міському кладовищі [2, арк.1–47; 3, с.190; 4, с.193].

Такий собі добropорядний кінець життя поважного професора. Колеги по роботі навіть не знали, якою він був насправді масштабною і трагічною постаттю. Як свідчать бесіди із співробітниками Валентина Дмитровича по інституту, зокрема з досить відповідальними посадовими особами (такими, як секретар парткому початку 1960-х років і перший проректор вишу), вони навіть не здогадувалися про бурхливу революційну молодість В.Д. Отамановського, його роль в історії української науки 1920-х років, репресії та поневіряння, які він пережив. Чому?

У відповідь спробуємо піддати джерелознавчому аналізу особову справу В.Д. Отамановського під назвою «Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ). Г. Харьков. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. Кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах» [2], що міститься в архіві Харківського національного медичного університету. Це джерело наразі не введено в науковий обіг.

Так, перші наукові розвідки оглядового характеру про життя, громадську, науково-організаційну та науково-дослідну діяльність В.Д.Отамановського початку 1990-х років ґрунтувались переважно на щойно тоді розсекречених матеріалах колишнього

Архіву КДБ Української РСР. Йдеться про кримінально-слідчі справи процесу СВУ (Спілки визволення України), що зберігаються в Обліково-архівному відділі Галузевого державного архіву Служби безпеки України [5, с. 141–142]. В літературі вже достатньо розлого, системно і комплексно проаналізовано матеріали цієї справи, в т. ч. й авторами публікації [6], що дозволяє в даному випадку обмежитись цим зауваженням. Частина даної слідчої справи – «Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського», «Моя каяття» – опубліковані в збірнику «Подільська старовина», підготовленому Вінницьким краєзнавчим музеєм на честь В.Д. Отамановського [7;8]. На значно ширшому колі опублікованих та архівних джерел складено змістовну біографічну довідку В. Верстюком і Т. Осташко в біографічному довіднику «Діячі Центральної Ради» [9, с. 141–143]. У дисертаційному дослідженні З.С. Савчук «В.Д. Отамановський (1893–1964) – вчений, педагог, організатор науки» використано, природно, значний за обсягом і географією масив архівних джерел Києва, Вінниці, Санкт-Петербурга і Москви. Так, у фондах Київського міського державного архіву, Наукового архіву Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, Архіву Президії НАН України, Слов'янського відділу Бібліотеки Російської Академії наук у Санкт-Петербурзі, Вінницького державного обласного архіву, Вінницького краєзнавчого музею З.С. Савчук виявлено чимало документів (оригіналів і копій) особистого походження – листи, посвідчення, грамоти, нагороди, фотографії [10, с.9]. Проте, по-перше, поза увагою дослідників залишилися архівні матеріали установ інших міст, передусім російських та українських, куди доля заносила В.Д. Отамановського – Краснодар, Казань, Ташкент, Сімферополь, Саратов, Харкова тощо. По-друге, авторка дисертації не надала належної уваги порівнянню автобіографій, життєписів та особових листків обліку кадрів, написаних В.Д. Отамановським у різні роки і для різних установ. Йдеться про слідчі справи, свідчення під час допитів, особові справи в місцях навчання, роботи, захисту дисертацій.

Скажімо, в 1945 р. він здав екстерном іспити в Краснодарський педагогічний інститут для отримання диплома історика (без цього не можна було захистити дисертацію), у 1946 р. захистив кандидатську дисертацію в Московському державному університеті з довгою назвою «Вінниця як тип українського міста південного Правобережжя XIV–XVIII ст. Еволюція правового стану на фоні соціально-економічного розвитку Побужжя XIII–XVIII ст. і процесу утворення станів. Історико-юридичне дослідження», у 1956 р. у Ленінградському університеті ним була захищена дисертація на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук за темою «Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII – до кінця XVIII ст. Проблема виникнення та розвитку українського міста».

До речі, за об'єктом, предметом і характером дослідження ці праці не історичного, а історико-юридичного змісту. Очевидно, що це є закономірним наслідком його ґрунтовної юридичної освіти в Київському і Віденському університетах, підготовки дисертації з історії магдебурзького права – відомі два тексти – для захисту у Віденському університеті на ступінь доктора права з історії магдебурзького права на Поділлі в XIV–XVIII ст. та для захисту в 1920-х роках в УСРР на ступінь доктора історії матеріальної культури «Вінницька міщанська громада від XV – до кінця XVIII ст.: Еволюція правового стану та устрою на тлі суспільно-господарського розвитку території та міста». Тому слід вважати Валентина Дмитровича в першу чергу дослідником історії держави і права України. Саме цей напрям його багатогранної наукової діяльності цілком доречно виділено в бібліографічному довіднику «Українські історики XX століття» [11, с. 165], про це ж згадують науковці 1920-х років.

Скажімо, Лев Окиншевич у мемуарах пише про підготовлений В.Д. Отамановським огляд документів Вінницького магістрату для 7-го тому праць «Комісії для вивчення історії західноруського та українського права» ВУАН, наклад якої було знищено в 1930 р. внаслідок процесу СВУ [12, с. 42–43]. Н.Д. Полонська-Василенко, добре ознайоmlена з діяльністю ВУАН завдяки роботі в академії та широкому колу знайомств в академічному середовищі, вважає Валентина Дмитровича правником внаслідок його співробітництва з Комісією вивчення українського права (в даному випадку вона помилувалась з назвою комісії – див.: 13, с. 268) ВУАН [14, с. 193]. За його участі в цій Комісії було підготовлено «двохтомне видання актів Магдебурзького права на Україні»

[14, с. 89], знищене в 1930-і роки. Про співробітництво Валентина Дмитровича саме в науково-дослідному, а не, скажімо, культурно-просвітницькому чи науково-організаційному плані з цією єдиною на той час академічною установою з історії держави і права України на чолі з академіком М.П. Василенком свідчать і відповідні офіційні документи щодо діяльності ВУАН – «Звідомлення» про діяльність ВУАН за 1923–1927 роки, «Звідомлення III Соціально-економічного відділу ВУАН за 1928 рік», звіти самої Комісії тощо [15]. Значна частина цих раритетних видань та інших відповідних документів про організацію наукової діяльності Комісії та її позаштатних співробітників (а саме такий статус мав В.Д. Отамановський) вміщено в солідних археографічних публікаціях «Історії Академії наук України» [16].

Принагідно зазначимо, що цей масив документів та матеріалів практично не використаний дослідниками spadщини вченого. Між тим, враховуючи реалії тодішнього академічного життя, вони дозволяють відновити не лише коло науково-дослідних та науково-організаційних, але й громадсько-політичних та особистих уподобань Валентина Дмитровича, визначити його роль в науковому і культурному житті, зрозуміти характер його стосунків з академіком Сергієм Єфремовим, який у своїх «Щоденниках» згадує про досить інтенсивне листування [17, с. 377, 381, 391, 533, 543, 579]. Це дозволить зрозуміти і причини притягнення В.Д. Отамановського до справи СВУ, яку «партію» мав відігравати вчений у цій «опері» і наскільки він дотримався запропонованої йому «партитури».

Так, доповідна записка В.А. Балицькому «Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку із справою «СВУ» дозволяє вести мову про провідну роль, скоріше за все роль лідера, принаймні ідейного, Валентина Дмитровича в колі української та опозиційної до влади інтелігенції. Але до складу провідних акторів з периферії він не попав [18, с. 211]. Ця записка ДПУ дозволяє встановити коло його знайомих і надає можливість через відповідне дослідження уявити роль В.Д. Отамановського в антирадянському українському русі Поділля 1920-х років. Так, ДПУ до «групи правої української націоналістичної інтелігенції, очолюваної В. Атамановським», зарахувала його брата Михайла та педагога Михайла Тимошенка, Віталія Філіповського, Добрагая, Троцюка, Шпаковського, Слотвинського, Назімова, Смерчинського і кооператора Перетятко [18, с. 174–175]. Очевидно, є сенс дослідити їх долі в контексті біографії В.Д. Отамановського. Принаймні, відповідний досвід і потенціал, тверді ідейні переконання, належні знайомства у Валентина Дмитровича були.

Так, у березні 1917 р. він був ідейним провідником «Братства самостійників», організатором Української Центральної Ради та товариства «Український військовий клуб імені гетьмана П. Полуботка», ініціатором формування збройних сил українства, рішучим прихильником самостійності України [9, с. 142]. У 1920 р. В.Д. Отамановський, за спогадами племінниці С. Єфремова Н. Павлушкової, входив до проводу підпільної організації «Братство української державності» разом з М. Міхновським, С. Єфремовим та П. Близноком [19, с. 279] – активними та дієвими противниками радянської влади. Скажімо, Петро Степанович Близнюк, який був у 1920-і роки активним діячем УАПС і членом Київського комітету антибільшовицького повстання, засуджений теж по справі СВУ [20, с. 140].

Зі студентських років В.Д. Отамановський брав активну участь в українському культурному і громадсько-політичному житті, мав відповідних знайомих, значна частина яких стала жертвами сталінських репресій. Так, він разом з майбутніми письменником Д. Борзяком та істориком-марксистом О. Гермайзе (арештованими також по справі СВУ) працював у Київській студентській громаді [21]. Осипу Гермайзе, співробітничав у наукових установах М. Грушевського й одного з фундаторів марксистської наукової школи в українській історіографії 1920-х років, в справі СВУ належала одна з ключових «ролей» [22]. Переконання та коло знайомств В.Д. Отамановського допоможуть з'ясувати діяльність нелегальної політичної організації «Братство самостійників», яку він очолював [28] і Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, а також видавництва «Вернигора». Показово, що в своїх свідченнях по справі СВУ Валентин Дмитрович згадує лише останнє [7;8]. Наші знання та уявлення щодо поглядів і вдачі В.Д. Отамановського дають можливість поглибити аналіз його поведінки під час виступу полуботківців, агонії УЦР і приходу до влади П. Скоропадського [19, с. 238].

Інакше кажучи, ДПУ мало «вагомий підстави» притягнути В.Д. Отамановського до відповідальності. Дослідити ці «підстави» мають сучасні дослідники, що дозволить не лише збагатити наші знання про Валентина Дмитровича, але й краще зрозуміти соціально-політичну історію України 1920-х років.

Недоречним є уявлення про В.Д. Отамановського у двобій з владою, як про такого собі *Agnus dei qui tollis peccata mundi* (агнець божий, який спокутує гріхи людства). Скажімо, в 1940-і роки він товаришував з В. Голобуцьким і допоров йому в захисті докторської дисертації [27]. Аналіз свідчень ув'язненого по справі СБУ Валентина Дмитровича переконує в його умінні боротися зі слідством – достатньо порівняти опубліковані «Автобіографію ув'язненого Валентина Отамановського» від 29.08.1929 р. і його «Моє каяття» 10.01.1930 р. Після 4,5 місяців ув'язнення він визнав певні очевидні речі (скажімо, участь в бою під Крутами), додав деякі другорядні деталі особистого життя, назвав низку прізвищ радянських чиновників, з якими спілкувався в науково-організаційних справах, акцентував увагу на тих напрямках своєї праці, які узгоджувались з політикою владою. Він намагався змалювати брата вірним виконавцем настанов директивних органів і взяти на себе провину щодо бойкоту безглузких і провокаційних дій влади щодо «українізації». Обережно називав прізвища, згадуючи лише тих, хто перебував за кордоном або вже був засуджений. Фактично він виправдовував і головного фігуранта справи – академіка С. Єфремова – спілкувався з ним лише як з віце-президентом ВУАН, «погодився стати представником СБУ у Вінниці» (цього не можна було заперечувати), але саботував діяльність осередку через завантаження працею і т.п. [8, с.26–27]. Отже, реальних дій не було, нікого з вінничан до організації він не залучив і справа далі балачок не пішла. Порівняно з іншими «керівниками осередків СБУ на місцях» діяльність В.Д. Отамановського виглядала непоказовою. Як досвідчений конспіратор Валентин Дмитрович твердив про свою роботу на користь влади, доцільність існування Кабінету вивчення Поділля ВУАН (очевидно, йшлося як про збереження цього дітища вченого, так і убезпечення його співробітників від репресій), посилався на покійного на той момент президента ВУАН Д.К. Заболотного – він помер між написанням «Автобіографії» і «Каяттям». Останній, як відомо, не користувався авторитетом серед гуманітаріїв, займав лояльну до влади позицію і не міг мати «величезний вплив на припинення вагань» В.Д. Отамановського щодо СБУ. Але Д.К. Заболотний дійсно любив і відвідував с. Чоботарку на Вінниччині, де народився, зустрічався з В.Д. Отамановським («ми розмовляли з ним інколи до 1 год. ночі», – «каюся» Валентин Дмитрович [7, с.28]). І тому заперечити зміст розмов слідство не могло. Підслідний заради спасіння себе, друзів, спільної справи подавав «в пакеті» такі свідчення, які містили під оболонкою достовірної інформації фантазії.

Щодо виявленої нами особою справи В.Д. Отамановського. Зовнішня критика не залишає сумнівів в оригінальності джерела. Немає жодних підстав підозрювати текстологічну фальсифікацію документів справи. Вони відклалися у відділі кадрів, а потім архіві солідної науково-педагогічної установи – Харківського медичного інституту, де постійно перебували під пильним наглядом адміністрації та контролюючих органів. Доступ до справи мала обмежена кількість посадових осіб, які не могли бути зацікавлені в підробці документів. Отже, час, місце і умови виникнення джерела визнаються однозначно. Штаampi і печатки установ підтверджують автентичність тексту. Всі інтерполяції належним чином оформлені, що також доводить їх справжність.

Що стосується внутрішньої, власне історичної критики джерела, то з визначенням його достовірності справа значно складніша. Ряд фактів, що містяться в справі не викликають жодних сумнівів. Так, у документі під назвою «Личний листок по учету кадрів» В.Д. Отамановський особисто вказав, що володіє 14 західноєвропейськими і західнослов'янськими мовами (не враховуючи стародавніх!) [2, арк.2]. Це підтверджують свідчення (зокрема про лінгвістичну підготовку В.Д. Отамановського) дійсного члена АМН СРСР професора В. Терновського та доктора філологічних наук професора О. Лук'яненка, що містяться в справі. Або вказана в тому ж «Листке» кількість наукових праць [2, арк.3–4]. Вона відповідним чином підтверджена підписом відповідної посадової особи і печаткою. Ще одним прикладом достовірності є наведений вченим факт спроби незаконного затримання його в Саратовському медичному інституті після обрання на посаду завідувача кафедри в Харківському державному медичному

інституті. Цей факт засвідчують листи Саратовського обласного прокурора, обкому профспілки медичних працівників і копія рапорту самого В.Д. Отамановського на ім'я ректора Саратовського медичного інституту [2, арк.1,19]. Вказані відомості про освіту, наукові ступені та звання підтверджені відповідними нотаріально завіреними копіями документів.

Але, в той же час, низка фактів біографії В.Д. Отамановського, заявлених ним особисто в «Личном листке» й автобіографії, виявилися недостовірними. Зокрема, він власноруч пише про те, що у 1920–1930-х рр. працював завідувачем відділу рукописів і стародруків у Вінницькому філіалі бібліотеки АН УРСР, а 1930 р. був обраний помічником директора з наукової частини і завідувачем відділом рідких книг наукової бібліотеки Казанського університету. Проте достеменно відомо, що протягом 1929–1931 рр. він знаходився в ув'язненні по справі СБУ, про що сам писав в опублікованих нині «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» і «Моєму каятті» [7;8;9, с.142;10, с.9].

Деякі факти зі своєї біографії (і найяскравіші) В.Д. Отамановський приховав. Жодного слова про участь у революційних подіях 1917 р. Ані слова про «Братство самостійників», про Центральну Раду, одним із засновників якої він був і членом якої обирався. Природно, що нічого про бій з більшовиками під Крутами, в якому брав участь. Про роботу та навчання у Відні – теж мовчання [9, с.142;10, с.9]. Обійшов Валентин Дмитрович і репресії, яким піддавався. А судимість по справі СБУ, яку він не зазначив, була знята посмертно лише 1989 р. [23].

Підсумовуючи внутрішню критику джерела відзначимо, що поруч з безперечно доведеними фактами, в ньому містяться й недостовірні. Вони стосуються біографічних даних В.Д. Отамановського, викладених ним особисто в «Личном листке по учету кадрів» і автобіографії за період з 1917 по, принаймні, 1931 р. І, навпаки, факти достеменно доведені дослідниками (політична діяльність у «Братстві самостійників» і Українській Центральній Раді у 1917–1918 рр., участь в бою під Крутами, дворічна еміграція до Відня, засудження по справі СБУ та ін) у цих документах відсутні. Використовуючи джерелознавчий метод зіставлення, ми впевнено відзначаємо, що особова справа завідувача кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту професора В.Д. Отамановського не витримує критики на предмет достовірності.

В умовах тоталітарного радянського ладу, коли виникло джерело, подібні приховування даних про себе з боку людини, яка замішувала посаду за конкурсом в інституті, були просто приречені на викриття. Біографії науково-педагогічного складу вищих навчальних закладів ретельно перевірялись КДБ і приховати участь у «контр-революційних» організаціях, тривале перебування за кордоном або судимість було неможливо. Так мало бути.

З іншого боку, в літературі нерідко перебільшується якість роботи радянських каральних органів. В нашій практиці дослідження долі деяких репресованих науковців траплялося чимало випадків, що свідчили про непрофесіоналізм в роботі чекістів. Скажімо, в слідчій справі КДБ 1958 р. по перевірці справи щодо засудження відомого українського історика та архівіста В.О. Романовського міститься запит слідчого до міліції з вимогою «встановити місце проживання Н.Д. Полонської-Василенко», хоча вона вже як 13 років на той час перебувала за кордоном і активно співробітничала в антирадянській емігрантській пресі [25, арк.39]. Декому з науковців вдалося у той чи інший спосіб уникнути арештів – Л. Окиншевичу, Н. Полонській-Василенко тощо.

По-друге, чимало науковців за радянської влади систематично «корегували» матеріали особових справ – «забували» написати те, що могло їх скомпрометувати (проходження, дати, місяця, арешти з політичних причин і т.п.), щось фантазували – про пролетарське коріння, участь у більшовицькій боротьбі тощо. Не виключено, що це робилося за усною домовленістю з «куратором» установи спецслужб – дружні стосунки, небажання мати конфлікти чи псувати звітність. Проте з В.Д. Отамановським останній варіант, очевидно, маловірогідний. Адже, радянські спецслужби ретельно відслідковували долю своїх головних «фігурантів» і часто закривали відповідні справи через декілька років після смерті особи.

В літературі є чимало свідчень того, чим закінчувались арешти для українських вчених. Скажімо, академік Михайло Слабченко, вперше заарештований також по справі СВУ, прожив ще 12 років (нові арешти, поневіряння і т.п.), але вже ніколи не повернувся до науково-педагогічної праці і помер у злиднях. Кость Копержинський, подолянин і співробітник М. Грушевського, після арешту зміг знову стати до науково-педагогічної праці в Росії, але як український дослідник практично нічим себе не проявив. Аналогічна доля спіткала вже згаданого В.О. Романовського, який працював у Ставрополі і знайшов розраду в дослідженнях історії цього краю, наслідуючи приклад декабристів. Талановитий харківський історик М.В. Горбань, учень академіка Д.І. Багалія, вперше був заарештований у 1931 р. по справі «Українського національного центру» і дав необхідні ДПУ свідчення. Далі його доля нагадує життєвий шлях В.Д. Отамановського – арешти, звільнення, переїзди, захист у 1946 р. кандидатської дисертації і отримання звання доцента, нові нагинки, реабілітація 1960 р. і викладання латини (sic!) у вузах Ташкента і Омська. Очевидно, що гімназійна дореволюційна освіта (М.В. Горбань теж закінчив гімназію) давала достатньо знань для викладання у радянських вузах. Залишив пристойну, як на умови життя вченого, спадщину – 300 опублікованих праць.

Показовою в цьому плані є доля визначного українського історика Олександра Оглоблина – під час ув'язнення він дав необхідні свідчення, вижив, але став заручником сталінської системи. Йому судилося емігрувати до США. Та про факт ув'язнення і його наслідки ані сам вчений, ані його однодумці не згадували і, як стверджує дослідник життя і творчості вченого І. Верба, «факт ув'язнення історика на зламі 1930–1931 років є чи не найбільшою таємницею в його біографії» [25, с. 190].

Очевидно, що до цієї досить делікатної, але принципово важливої проблеми підходити слід коректно, з урахуванням специфіки радянського соціального часу і того соціального простору, яким була українська наука і в широкому сенсі українське культурне і громадське життя 1920–1930-х років. Проте й обминати цих питань не слід, бо в іншому випадку спотворюється реальна історія науки, культури і суспільства Радянської України в цілому, стає неможливим зрозуміти долю науковців тогочасних і сучасних, захисників і противників радянських часів взагалі й сталінізму зокрема, врешті-решт втрачається сенс науки як суспільного інституту, в основі якого мають бути морально-етичні засади [26, с. 330–332]. Без дослідження питань взаємодії українських гуманітаріїв з тоталітарним більшовицьким режимом, якщо використовувати латину, вислів «*Historia magistra vitae*» перетвориться на «*Lapsus memoriae*».

Дозволимо припустити, що між В.Д. Отамановським і «компетентними» органами існувала певна домовленість про нерозголошення деяких «незручних» фактів його біографії. Інших пояснень на сьогодні ми не знаходимо. Розгадати цю загадку життя визначного українського революціонера і науковця, відтворити повноцінну і реальну біографію В.Д. Отамановського допоможе прискіплива робота в архівах (колишнього КДБ, передусім), комплексне вивчення всіх опублікованих матеріалів про життя і суспільну діяльність Валентина Дмитровича, його творчої спадщини. Слід простежити долю його родини, знайомих і товаришів, історію тих структур (наукових, політичних, підпільних, громадських і т.п.), в яких він працював чи співробітничав. Чимало відкриттів чекає уважного дослідника при з'ясуванні особливостей (психологічних, емоційних, моральних) вдачі вченого, що дозволить пояснити мотивацію його вчинків. Отже, дослідження долі В.Д. Отамановського, його інтелектуальної та громадської біографії не завершене, а майбутнім дослідникам варто замислитися над сенсом латинського вислову: «*Calamitas virtutis occasio*» – лихоліття випробовують мужність.

Список використаних джерел

1. Тимченко Я. Життя після Крут: Як склалася доля учасників крутянської бою / Ярослав Тимченко // Український тиждень. – 2010. – № 4 (117). – 29.01. – 4.02.2010. – С. 52–54.
2. Архів Харківського національного медичного університету «Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ). Г. Харьков. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. Кафедры латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах».

3. Вчені університету / Харк. держ. мед. ун-т; за ред. А. Я. Циганенка. – Х.: Харків, 2002. – 470 с. – На опр.: Вчені Харківського державного медичного університету. – Присвяч. 200-річчю від дня заснування Харк. держ. мед. ун-ту, 1805–2005.
4. Історія Харківського державного медичного університету: [1805–2005 / за ред. А. Я. Циганенка]. – Х.: [ВПЦ «Контраст»], 2005. – 742 с., [7] с. іл. – На опр.: Історія Харківського державного медичного університету. 200 років.
5. Кот С. І. Честі своєї не зрадив (В. Д. Отамановський) / Сергій Кот // Репресоване красназство (20–30-і роки). – К. – Хмельницький: Рідний край, 1991. – С. 133–142.
6. Водотика С. Г. Справа СВУ: гортаючи сторінки допитів академіка Михайла Слабченка / Сергій Водотика // Південний архів. – Херсон, 1995. – Вип. 5. – С. 6–19.
7. Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського / В. Д. Отамановський // Подільська старовина: науковий збірник на пошану вченого і красназвця В. Д. Отамановського / Від. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 13–20.
8. Отамановський В. Д. Моє каяття / В. Д. Отамановський // Там само. – С. 20–29.
9. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник / Владислав Верстюк, Тетяна Осташко. – К.: Б. в., 2007. – 255 с.
10. Савчук З. С. В. Д. Отамановський (1893–1964) – вчений, педагог, організатор науки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / З. С. Савчук; Українська академія аграрних наук; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2006. – 20 с.
11. Малюта О. Отамановський Валентин Дмитрович / Ольга Малюта // Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. Сер. «Українські історики». – К.: Ін-т істор. Укр. НАН Укр., 2006. – Вип. 2. Ч. 3. – С. 165–169.
12. Окиншевич Л. Моя академічна праця в Україні / Лев Окиншевич. – Львів: НТШ, 1995. – 87 с. (Мемуарна бібліотека НТШ. – № 2).
13. Савенок Л. А. Становление системы научно-исследовательских учреждений в области общественных наук в Украинской ССР (1917–1927 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Людмила Андреевна Савенок. – К., 1990. – 313 с.
14. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук (Нарис історії) / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. – К.: Наук. думка, 1993. – 413 с.
15. Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1924–1927 роки. – К.: ВУАН, 1924–1928; Окиншевич Л. Десять років праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права (1919–1929) / Лев Окиншевич // ВУАН. Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. – К.: ВУАН, 1929. – С. XI–XXX.
16. Історія Національної Академії Наук України, 1924–1928: Док. і мат. – К.: Нац. біб-ка Укр. ім. В. Вернадського НАН Укр., 1998. – 763 с.
17. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / Сергій Олександрович Єфремов. – К.: ЗАТ «Газета РАДА», 1997. – 848 с. – (Сер. «Мемуари»).
18. Доповідна записка Голові ДПУ УСРР В. А. Балицькому «Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку із справою «СВУ». 1 грудня 1929 // Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документ. Видання. – К.: Інтел, 1995. – С. 131–181.
19. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово / Федір Григорович Турченко. – К.: Генеза, 2006. – 320 с.
20. Близнюк Петро // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т. І. – Львів: НТШ, 1993. – С. 140. [Перевидання в Україні].
21. Дмитро Борзяк // Сайт Українське життя в Севастополі [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrlife.org/main/tvshan/martyrolog-b.htm> (20.04.2010). – Назва з екрану.
22. Водотика С., Кондрашов В. Осип Гермайзе / Сергій Водотика, Віктор Кондрашов // Укр. істор. журн. – 1992. – № 12. – С. 80–91.
23. Савцов В. Злочин, якого не було / В. Савцов // Радянська Україна. – 1989. – 12, 13, 16, 26, 27 вересня.
24. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Обліково-архівний відділ. Спр. 66855 ФП. Т. 2. Матеріали перевірки к делу по обвинению Романовского В. А. Февраль-сентябрь 1958 г. – 182 арк.
25. Верба І. Олександр Оглоблін: Життя і праця в Україні / Ігор Верба. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. – 383 с.

26. Водотика С. Г. Персоналії вимір української історіографії 1920-х років: підсумки та перспективи досліджень / Сергій Водотика // Українська біографістика: Зб. наук. праць. – К.: НАН України; НБ Укр. ім. В. Вернадського; Ін-т біографічних досліджень, 2005. – Вип. 3. – С. 323–336.

27. Юсов С. Л. Наукова і педагогічна діяльність В. Голобуцького в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період / С. Юсов // Укр. іст. журн. – 2006. – № 2. – С. 89–105.

28. Герашенко Т. С. Виступ «Самостійників» [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://vpered.wordpress.com/2010\(02\)18](http://vpered.wordpress.com/2010(02)18).

Робак І.Ю., Водотика С.Г. Личное дело В.Д. Отамановского как исторический источник

Анализируется личное дело заведующего кафедрой латинского языка Харьковского государственного медицинского института В.Д. Отамановского как исторического источника.

Ключевые слова: В.Д. Отамановский, Харьковский медицинский институт, кафедра латинского языка, исторический источник, Союз освобождения Украины, Центральная Рада.

Robak I.Yu., Vodotyka, S.G. The Formular of V. Otamanovsky as an historical source
There is analysis of the formular of the Head of Latin Department of the Kharkov State Medical Institute V. Otamanovsky as an historical source

Key words: V. Otamanovsky, Kharkov Medical Institute, Latin Department, historical source, League of Ukrainian Liberation, Central Rada.

УДК 930.22:94(477) «1917/1920»(045)

Нікольченко Ю.М., Дубницька В.В.

Інформаційний простір України у добу національно-демократичної революції 1917–1920 років: аналіз актових джерел

Висвітлюються результати документознавчого аналізу актових джерел з проблеми становлення і розвитку інформаційно-агітаційної та пропагандистської діяльності у добу Національно-демократичної революції 1917-1920 років в Україні.

Ключові слова: Україна, Національно-демократична революція, інформаційно-агітаційна та пропагандистська діяльність, актові джерела, документознавчий аналіз, метод дослідження.

У становленні незалежної України доба Національно-демократичної революції 1917-1920 років є визначальною. Її історія знайшла своє відображення у науковій, науково-публіцистичній, мемуарній та художній літературі. До обігу введено значну кількість документальних джерел, що репрезентують різні аспекти діяльності Української Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії, ЗУНР, органів радянської влади [14]. Разом з тим, у науковій літературі практично відсутній документознавчий аналіз актових джерел щодо їхньої інформаційно-агітаційної та пропагандистської спрямованості. Здійснення такого аналізу дозволить використати досвід інформаційного забезпечення державотворчих процесів, які здійснювалися на українських теренах у 1917-1920 роках, у сучасних умовах розбудови незалежної України.

Документознавчий аналіз актових джерел проведено авторами статті за допомогою неформалізованого та формалізованого методів дослідження. При цьому неформалізований метод є комплексним і містить елементи традиційних методів аналізу – статистичного та лінгвістичного, а також контекстних методів: інформаційного та проблемно-мотиваційного [3]. Якісні результати, отримані у процесі дослідження, доповнено кількісними даними формалізованого методу, представленого контент-аналізом. Такі дані відображають кількість повторень ключових слів і словосполучень у тексті та інтенсивність їх прояву. Вони дають уявлення про мету документа та його основну ідею [2].

Для дослідження були обрані наступні актові документи 1917-1920 років [11;12;15]:

- «Відозва Української Центральної Ради до українського народу» від 09 березня 1917 р.;
- «Грамота до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р. Гетьмана Павла Скоропадського;
- «Декларація Української Директорії» від 26 грудня 1918 р.;
- «Відозва Української Національної Ради» ЗУНР від 1 листопада 1918 р.;
- «Манифест Временного робоче-крестьянского правительства Украины» від 29 листопада 1918 р.

«Відозва Української Центральної Ради до українського народу» є офіційним зверненням до населення. Документ складений у Києві. Він інформує про повалення царського режиму та встановлення в Україні влади Української Центральної Ради [5].

Обсяг документа становить 1600 символів, 226 слів. Повторення у тексті таких слів та виразів, як «народ», «Україна / український», «Український народ» та «ти / твій /

свій» (у значенні приналежності до спільноти «Український народ»), дозволяє зробити висновок, що об'єктом документа визначено український народ.

За структурою документ не має чітко виокремлених розділів. Але за змістом його можна поділити на три складові частини:

- вступна частина, що висвітлює основні події в Україні у лютому-березні 1917 р.
- основна частина, яка містить інвективні заклики від авторів документа та є найбільш емоційною за викладом матеріалу;
- заключна частина, яка закріплює викладену інформацію.

Документ викладено у піднесеному стилі. Збільшена загальнокультурна складова тексту, присутня певна надмірність інформації та наявна велика кількість звернень до респондентів. Використовуються окличні речення зі спонукальним контекстом.

З точки зору інформаційної складової його корисність (К) було виражено через відсоткове відношення обсягу стислого документа (n) до основного обсягу (N) та визначено у формулі:

$$K = n / N \times 100 \%$$

Зважаючи на те, що кількість символів у документі дорівнює 1600, інформаційна корисність даного документа складає 53 % від його повного обсягу.

Розглянувши документ як опис певної проблемної ситуації, автори дослідження отримали наступні результати:

- основна мета документа – це залучення широких народних мас України на бік Центральної Ради та переконання їх у правильності її дій;
- майбутні результати – це згуртованість українського народу навколо Центральної Ради на шляху до незалежності України;
- фактичні наслідки – реальна ситуація в Україні не дозволила Центральній Раді утримати владу.

Для повного аналізу документа було застосовано формалізований метод контент-аналізу. У його тексті визначено основну ключову категорію – «Український народ». Для визначення коефіцієнта інтенсивності прояву цього словосполучення використана формула:

$$I = f / F_0, \text{ де}$$

I – коефіцієнт інтенсивності категорій;

f – число одиниць аналізу, які фіксують дану категорію;

F₀ – загальне число одиниць аналізу.

Середній коефіцієнт інтенсивності категорій у даному документі, які не мають ніякого смислового значення, складає 0,006%.

У результаті здійснених підрахунків, як було зазначено вище, найчастіше у тексті документа зустрічаються слова «народ», «Україна / український», «ти / твій / свій», які складають відповідно 3,1 %, 4,8 % та 6,6 % усього обсягу. Словосполученню «Український народ» відводиться 3,7 % вмісту документа (доля інших змістовних одиниць складає 0,9 %).

Цікавим є той факт, що 38,9 % речень даного документа є емоційними та містять звернення (K = 7 / 18 = 0,389). Підтверджується використання у Відозві піднесеного стилю мовлення, що засвідчує романтичні поривання її авторів.

«Грамоті до всього українського народу» надавалося значення юридичного письмового акта [6]. Він підписаний Гетьманом Всєї України П.Скоропадським та Отаманом Ради Міністрів М.Устимовичем. Грамоту було опубліковано в офіційному інформаційному органі Гетьманату «Державному віснику», що вийшов з друку 16 травня 1918 року числом 1.

Документ складено у Києві. Він містить звернення П. Скоропадського до українського народу, в якому той проголошує себе Гетьманом України і окреслює програму своїх дій на чолі держави.

Обсяг досліджуваного документа складає 2900 символів, 372 слова. Виділяючи слова і вирази, що найчастіше з'являються у тексті, ми визначили ступінь важливості

інформаційної складової документа. У Грамоті найбільш повторюваними є слова «Україна» та «Я / мені / мною». З цього можна зробити висновок, що автор документа ототожнював свою особу з майбутньою долею України і робив основний наголос на свою особисту роль в її історії.

За структурою документ візуально поділений на три частини:

- вступна частина, в якій описуються події, що передували ситуації в Україні на час створення документа, та дається негативна оцінка діяльності Центральної Ради;
- основна частина, в якій міститься більш формалізована інформація про напрями майбутньої діяльності гетьмана, а також запевнення у його відданості українському народу;
- заключна частина документа являє собою досить емоційне звернення до народу на свою підтримку.

Текст документа сформовано досить оригінально: кожне речення починається з нового рядка. Така особливість його структури дозволяє сприйняття адресатом кожного заклику як закінчену думку автора, що підсилює загальне враження від Грамоти.

Стиль, у якому викладено документ, поєднує елементи ділового та піднесеного. Наявні художні звороти та звернення.

Основна частина документа складена з використанням ділового стилю. Про це свідчить спрощення та скорочення культурницької частини, прямолінійність у викладенні матеріалу, наголошується на досягненні основної мети. У тексті використовуються формалізовані вирази, які виключають неоднозначне їх тлумачення.

При тому, що обсяг документа становить 2900 символів, його інформаційна корисність складає 62 % від загального обсягу. Цей факт підтверджує використання ділового стилю мовлення в основній частині документа, який характеризується високим ступенем інформативності матеріалу.

Проблемно-мотиваційний аспект досліджуваного документа дозволяє визначити наступне:

- мета Грамоти – необхідність довести українському народу життєву необхідність тісної співпраці з австро-німецькими окупаційними військами на тлі катастрофічних наслідків для України діяльності Центральної Ради;
- активні заклики авторів документа та козаків України об'єднуватися і ставати на бік Гетьманату були розраховані на широку народну підтримку;
- реальність: під тиском політичних, економічних і військових обставин Гетьманат перестав існувати вже у грудні 1918 р.

Під час проведення контент-аналізу Грамоти у тексті було визначено основну ключову категорію – «Українська держава». Середній коефіцієнт інтенсивності прояву цієї категорії складає 0,0065%.

Контент-аналіз виявив, що найчастіше у тексті документа зустрічаються слова «Україна» – 5,6 % від загального обсягу, «Я / мені / мною» – 4,1 % від загального обсягу, «Держава / державний» – 2,1 %, «Всі / всіх» (у зверненні до українського народу) – 3,2 %.

Вираз «Українська держава» зустрічається у тексті лише двічі. Отже, йому відводиться 1,3 % у порівнянні із середнім коефіцієнтом, що складає 0,7 %.

«Декларація Української Директорії» є офіційним політичним документом, у якому проголошується зміна влади в Україні і окреслюються перспективи розвитку держави під керівництвом Директорії [7].

Обсяг документа складає 9200 символів, 1155 слів. Основна його мета – залучення на бік Директорії трудових мас України. Такий висновок можна зробити, спираючись на частоту повторення окремих слів та виразів, як «трудоий / трудящий», «народ / народний», «трудоий народ».

За структурою Декларація має чіткий розподіл на окремі мікротеми. Вони візуально виділяються своєрідними заголовками, які коротко виражають основну ідею тієї чи іншої частини документа:

- преамбула, у якій знайшли відображення події, що передували встановленню влади Директорії, а також характеризується нинішня ситуація у країні;

- десять підрозділів, кожен з яких висвітлює різні напрямки діяльності Директорії. У назвах підрозділів визначено їхній зміст: «Кому належить влада?», «Гріхи буржуазії», «Вся влада – трудовому народові», «Конгрес», «Повернення контрибуцій», «Робітничий контроль», «Боротьба зі спекуляцією», «Соціальні реформи», «Міжнародні відносини», «Внутрішня політика»;

- заключна частина Декларації з назвою «Поклик до спільної праці» містить конкретні звернення та заклики до українського народу підтримати Директорію та залучитися до «будівничого соціального процесу».

Декларацію викладено у стилі, що поєднує в собі елементи піднесеного та ділового стилів мовлення. Це пояснюється тим, що документ створювався не виключно для правового затвердження принципів та напрямків діяльності Директорії, а й для емоційного впливу на широкі народні маси.

Інформаційна корисність Декларації складає 78 % від його загального обсягу, що є доволі високим показником і пояснюється видом даного документа.

З погляду проблемно-мотиваційного аспекту створення Декларації, її основна мета полягає у правовому закріпленні ідей, принципів, пріоритетних напрямків та видів діяльності Директорії.

Характеризуючи даний документ як відображення певної проблемної ситуації, можна зазначити наступне:

- мета даного документа – офіційне проголошення влади Директорії, правове закріплення її пріоритетних завдань, здобуття підтримки українського народу;

- наслідки, на які розраховувала Декларація – встановлення в Україні нових ідеологічних принципів та підтримка цих принципів широкими народними масами;

- фактичні наслідки – реальні умови, що склалися в Україні у 1919-1920 роках, призвели до поразки Директорії.

Під час проведення контент-аналізу авторами статті визначено основну змістову категорію – «Трудовий народ». Середній коефіцієнт інтенсивності її прояву для даного документа складає 0,004%.

Найчастіше у тексті зустрічаються слова: «трудовий / трудячий», «народ / народний», «Директорія», які відповідно займають 3,1 %, 3,6 % та 2,9 % при середній долі 0,4 %, а також вираз «трудовий народ» – 2,8 % при середній долі 0,1 %. Це повністю відповідає визначеній раніше меті документа та його головним змістовим акцентам. Цікавим є той факт, що категорія «селяни / селянський», яка зазвичай тісно пов'язана із категорією «трудовий народ», зустрічається у тексті не так часто і займає лише 0,7 %.

«Відозва Української Національної Ради» є офіційним зверненням уряду ЗУНР до широких народних мас [4;9;10]. Документ складено у Львові; він проголошує незалежність західноукраїнських земель і проголошення Української Держави.

Обсяг документа складає 2000 символів, 272 слова. Найчастіше у тексті зустрічаються слова та вирази: «народ / народний», «державна / державний», «Українська Держава», «Українська Національна Рада».

За зовнішньою структурою документ має три частини, які візуально розділяються окличним зверненням «Український Народе!»:

- вступна частина є констатуючою. У ній проголошується незалежність західноукраїнських земель;

- основна частина, найбільша за обсягом, розкриває зміст основної ідеї документа, містить головні завдання, які ставить перед собою ЗУНР;

- заключна частина є найменшою за обсягом. Вона складається лише з однієї фрази, яка закликає народні маси до зміцнення держави: «Всі сили, все посвятити, щоб укріпити Українську Державу!»

Відозва викладена у піднесеному стилі, що є характерним для такого виду документа. У ньому використана традиційна для Галичини лексика західноукраїнського діалекту з різноманітними художніми зворотами. Це надає йому певного колориту.

Кількість символів у документі дорівнює 2000, інформаційна корисність Відозви становить 85 % її загального обсягу, що є дуже високим показником при визначенні важливості його інформаційної складової.

З точки зору проблемно-мотиваційного аспекту створення документа, його основна ідея полягає у проголошенні самостійності західноукраїнських земель та створення на них Української Держави.

Розглянувши Відозву як відображення певної проблемної ситуації, автори дослідження визначили наступне:

- мета документа – проголошення та правове закріплення незалежності західноукраїнських земель;

- наслідки, на які розраховувала Відозва – існування ЗУНР;

- фактичні наслідки – поразка ЗУНР у війні з Польщею і втрата державності.

У процесі проведення контент-аналізу виявлено основну ключову категорію у тексті документа – «Українська Держава». Середній коефіцієнт інтенсивності її прояву складає 0,005%.

Широко використовуються слова «народ / народний» та «державна / державний», яким відводиться відповідно 2,6 % та 6,3 % обсягу документа. На вирази «Українська Національна Рада» та «Українська Держава» припадає відповідно 11,8 % та 7,9 % обсягу тексту.

«Маніфест Временного рабоче-крестьянского правительства Украины» проголошує повалення влади Гетьмана П.Скоропадського і встановлення радянської влади в Україні [8;13].

За обсягом документ становить 8300 символів, 1064 слова. Найчастіше у тексті зустрічаються слова і вирази: «Україна», «трудящиеся», «советы / советский», «рабочие и крестьяне», «буржуазия и помещики». Головною метою створення документа було поширення радянської влади в українських землях.

Не зважаючи на великий обсяг документа, його зовнішня структура не має чіткого поділу на розділи. Текст можна візуально поділити на складові:

- вступна частина, заголовок якої викладено великими літерами, має констатуючий характер. Вона проголошує: «Именем восставших рабочих и крестьян, именем революционной армии Украины объявляем власть Гетмана низложенной, власть рабочих и крестьян, власть Советов на Украине восстановленной»;

- основна частина документа складна за структурою і вміщує багато політичної інформації про події в Україні та за її межами;

- заключна частина є закликом до українського народу боротися за встановлення радянської влади.

Документ складено російською мовою. Для нього характерна риторична спрямованість, емоційність, художні звороти та вислови: «Кровавый праздник справляли буржуа и помещики. Кровавый праздник справляла Рада и гетман. Кровавый, страшный праздник торжества и классової мести справляли тогдашние хозяева Украины...» та інші.

У маніфесті жодного разу не було використано займенник «ми». В усіх випадках використовувались займенники «ви», «вони». На нашу думку, це свідчить про те, що автори документа не ототожнювали себе безпосередньо з українським народом.

У документі інформаційна складова відіграє важливу агітаційну роль, адже його призначення – не лише інформування широких народних мас України, а й поширення серед них радянської ідеології. Обсяг документа складає 8300 символів; його інформаційна корисність становить 62 %. Важливим фактором є те, що у маніфесті українські землі розглядаються як складова радянської Росії.

Результати проблемно-мотиваційного дослідження документа наступні:

- мета документа – встановлення радянської влади в Україні;

- мета та кінцеві історичні результати у даному випадку збігаються: у 1920 р. майже на всій території України різними методами було встановлено радянську владу.

Контент-аналіз визначив ключову категорію у тексті – «Трудящиеся массы Украины». Проте середній коефіцієнт інтенсивності прояву цієї категорії складає лише 0,002%.

У результаті проведених підрахунків визначено, що найчастіше у документі повторюються слова «Украина», «трудящиеся» та «советы / советский», які займають відповідно 3,5 %, 1,1 % та 1,5 % його обсягу при середній інтенсивності 0,2 %. Виразам «рабочие и крестьяне», «буржуазия и помещики» відводиться відповідно 8,3 % та 3,7 % змісту при середньому коефіцієнті 0,3 %.

Документознавче дослідження інформаційної складової основних активних джерел, які були офіційно репрезентовані національно-демократичними урядами і радянським керівництвом в Україні у 1917-1920 роках, є наочним відображенням всієї різноманітності і повноти інформаційної політики, яка ними здійснювалася. Ці документи створювались з використанням багатьох засобів та інструментів інформування, агітації і пропаганди задля досягнення основної мети – кінцевої перемоги у боротьбі за владу. Проте результативність досить активної інформаційної політики Центральної Ради, Гетьманату, Директорії і ЗУНР була зведена нанівець багатьма факторами політичного, соціально-економічного і військового характеру.

Список використаних джерел

1. Богуславський О.В. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917-1920 рр.: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.08 / О.В. Богуславський. – К.: Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. – 20 с.
2. Новиков А.М. Методология научного исследования / А.М. Новиков, Д.А. Новиков. – М.: Либроком, 2010. – 280 с.
3. Пащенко В.Г. Как проанализировать документ (методы анализа документов) [Електронний ресурс] / В.Г. Пащенко. – Режим доступу: <http://www.emsu.ru/extra>
4. Відозва Української Національної Ради від 1 листопада 1918 року [Електронний ресурс] // Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/>
5. Відозва Української Центральної Ради до українського народу від 9 березня 1917 р. [Електронний ресурс] // Робітничка газета. – К.: 1917. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/>
6. Грамота до всього українського народу [Електронний ресурс] // Державний вісник. – К.: 1918. – №1. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/>
7. Декларація Української Директорії від 26 (13) грудня 1918 р. [Електронний ресурс] // Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – (Конституційні акти України. 1917-1920.) – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/>
8. Дубницька В.В. Інформаційна політика більшовиків в Україні у період Національно-демократичної революції 1917-1920 рр. / В.В. Дубницька // Проблеми формування інформаційної культури особистості: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (28 жовтня 2010 року) / Під заг. ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2010. – С. 78-80
9. Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923 рр. Документи і матеріали: У 5-ти томах / [Укладачі О. Карпенко, К. Мицан; за ред. О. Карпенка]. – Івано-Франківськ, 2001. – Т.1. – 628 с.
10. Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923 рр. Документи і матеріали: У 5-ти томах / [Укладачі О. Карпенко, К. Мицан; за ред. О. Карпенка]. – Івано-Франківськ, 2001. – Т.2. – 712 с.
11. Історія України (1917-1928 рр.). Хрестоматія. – [Авт.-упорядн.: А.І. Литвинчук, В.Й. Сидорук, В.М. Цятко]. – К., 1997. – 236 с.
12. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1
13. Манифест Временного рабоче-крестьянского правительства Украины от 29 ноября 1918 г. [Електронний ресурс] // Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1

14. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

15. Українська революція 1917-1920 рр. в листівках та газетах: Альбом [Електронний ресурс] / Держархів Сумської області; [Автор-упорядник: Г. Іванушенко]. – Суми: ВАТ «Сумська обласна друкарня» видавництво «Козацький вал», 2005. – 85 с. – Режим доступу: <http://daso.sumy.ua/>

Никольченко Ю.М., Дубницька В.В. Інформаційне простірство України в епоху Національно-демократическої революції 1917-1920 років: аналіз активних джерел

Освещаются результаты документоведческого анализа активных источников по проблеме становления и развития информационно-агитационной и пропагандистской деятельности периода Национально-демократической революции 1917-1920 годов в Украине.

Ключевые слова: Украина, Национально-демократическая революция, информационно-агитационная и пропагандистская деятельность, активные источники, документоведческий анализ, метод исследования.

Nikolchenko, U.M., Dubnitskaya, V.V. Information space of Ukraine in the period of National-democratic revolution of 1917-1920s: analysis of the official sources

In the article the results of the in-depth study of the official sources by the problem of the making the informational-agitation and propagandistic activities by period of National-democratic revolution of 1917-1920s in Ukraine are given.

Key words: Ukraine, National-democratic revolution, the informational-agitation and propagandistic activities, the official sources, the documentation analysis, the method of testing.

Статистичні джерела вивчення історії становлення та функціонування державного бюджету в УСРР 1920-х років

Показано основну групу тематичних статистичних джерел з історії формування державного бюджету УСРР та СРСР 1920-х років

Ключові слова: бюджет, державний бюджет, бюджетні відносини, фінанси, УСРР.

В історіографії історії соціально-економічних відносин періоду нової економічної політики статистичні методи досліджень та використання самих статистичних джерел стали явищем звичним, характерним для радянської та сучасної історичної науки. Їх успішно застосовували у 1970-80-х рр. російські радянські історики, вивчаючи еволюцію дрібного промислового виробництва, індустріалізації, демографічних змін міського населення [1], використовують також сучасні українські дослідники економічної історії [2]. Кожен з них для досягнення мети та наукових завдань вибудовує власну структуру дослідження, виокремлюючи ту чи іншу групу статистичних джерел, моделюючи соціально-економічні процеси в промисловості, сільському господарстві, балансує між теорією та історією. Статистичні довідники 1920-х рр., а вони охоплювали майже усі галузі суспільного життя, хоча з різним рівнем вичерпності, фактично були результатом застосування відповідної методики обробки первинних матеріалів, що не завжди враховують дослідники конструюючи власну модель соціальних подій. Від вибору джерел залежить глибина науково-історичного знання про минуле, обґрунтування його достовірності, а від методів дослідження – системність, адекватність, сталість, об'єктивність. Статистичні джерела, враховуючи допустимість відносно похибки, розкривають динаміку соціально-економічних процесів, дозволяють здійснити порівняння і співставлення в хронологічній послідовності. Неможливо дослідити історію економічних систем, товарно-грошових відносин, не залучаючи цього надзвичайно важливого типу джерел.

Для з'ясування особливостей становлення та функціонування державного бюджету УСРР 1920-х рр., крім конкретних методів статистичного аналізу, необхідно також дотримуватися концептуальних засад структурно-системного підходу, тому що основний фінансовий документ країни був функціональним виразником багатогалузевого народного господарства, а також власних базових ознак: співвідношення республіканського та союзного бюджетів, державного і місцевого, доходної і видаткової частин. Кожна з них мала властиву внутрішню структуру. Виявлення «звичайних» і «надзвичайних» доходів, а також їх видатків за відповідними статтями – вимагають системного підходу. Історик оперує готовими фактами, вибудовуючи події та відтворюючи явища, однак саме він має довести їх достовірність. У зв'язку з цим, спираючись на статистичні джерела 1920-х рр., важливо здійснити таку їх видову класифікацію за проблемно-тематичним принципом та носіями інформації, яка б забезпечувала системне дослідження бюджетних відносин. Державний бюджет УСРР 1920-х рр. не абстрактна категорія, не теоретична дефініція, а складний фінансово-господарський план соціально-економічного розвитку суспільства, показник дієздатності органів влади, соціальної ефективності економічної системи. Для науково-історичного дослідження важливо мати рівномірне забезпечення джерелами проблемно-тематичних блоків, їх стали хронологічну послідовність, без інформаційних прогалин. За таких умов

можна моделювати динамічні ряди, виявляти особливості і закономірності явищ, співвідношення частин єдиного державного бюджету та його республіканських складових.

Опубліковані статистичні довідники стосувалися розвитку промисловості, сільсько-го господарства, торгівлі, транспорту, а також бюджетів селян, робітників і службовців. У них зосереджена колосальна інформація про соціально-економічні відносини тих років, яка розкриває переважно джерела наповнення державного бюджету, тобто економічний потенціал республіки, її можливості. Значна частина тематичних довідників була упорядкована співробітниками відповідних підрозділів ЦСУ або Держплану УСРР з метою виявлення потенційних платників податків, патентів, грошових зборів, державних позик, для з'ясування співвідношення промислового виробництва на державних, кооперативних та приватних підприємствах, його регулювання. Десятки аналітично-статистичних видань висвітлювали виробництво промислової продукції, технічне оснащення та потужність механічних двигунів на заводах, наявність найманих робітників, їх чисельність, віковий і статевий склад населення, умови праці, заробітну плату. Вони видавалися у серії «Статистика праці», відтак розкривають переважно соціально-побутові аспекти виробничих відносин, меншою мірою виробничо-економічні. Важливе науково-пізнавальне значення мають довідники з промислової статистики початку 1920-х рр., які зафіксували стартовий потенціал великої української промисловості, її роль і місце у виробництві продукції [3]. Вони утримувалися за рахунок державного бюджету, навіть законсервовані заводи і фабрики, тому інформація про їхню діяльність має безпосереднє відношення до видаткової і певною мірою доходної частини бюджету. ЦСУ УСРР видавало довідники про розвиток ценової і дрібної промисловості України, що охоплювали другу половину 1920-х рр., відтак замикають коло джерел промислової статистики (крім відомчої) [4]. Майже у кожному довіднику зафіксовано дані про функціонування державної, кооперативної та приватної промисловості: динаміка «огольної продукції» за галузями і «формами експлуатації», їх роль і співвідношення, місячні та річні показники. Галузевий розподіл дозволяє виявити потенціал республіканської та союзної промисловості, їх вартісну характеристику, щоб встановити реальну участь першої у формуванні загальносоюзного бюджету, а також його видаткову частину для України. Без з'ясування промислового виробництва в Україні неможливо простежити її роль і місце у формуванні загальносоюзного бюджету.

Статистичні щорічники, які виходили упродовж другої половини 1920-х рр., на противагу тематично-відомчим, мали спеціальний розділ про державний бюджет. Їх видавало ЦСУ УСРР, спираючись на матеріали поточної відомчої статистики, а також союзні статистичні видання. Кожен з довідників, а вони виходили протягом 1925, 1926, 1928, 1929 років [5], мав порівняльні таблиці союзного, республіканського та місцевого бюджетів, але їхні дані необхідно співставляти з базовими статистичними матеріалами державного бюджету. Згадані щорічники подають відомості про «огольну» продукцію промисловості в округах, що дуже важливо для дослідження фінансових джерел наповнення місцевого бюджету. Перевага подібних видань перед відомчими полягає в тому, що вони мають узагальнюючі матеріали за галузевим та адміністративно-територіальним принципом, хоча розвиток торгівлі та статистика праці обмежуються висвітленням кількості зайнятих робітників, закладів. Недоліком промислової статистики є відсутність інформації про стягнення промислового податку, тобто про відрахування частини прибутку до бюджету, відтак її необхідно шукати у відомчих даних податкового управління Наркомфіну УСРР.

Працівники ЦСУ УСРР упорядковували та видали довідники у серії «Статистика торгівлі», які дуже вичерпно висвітлюють розвиток різних закладів державної, кооперативної і приватної торгівлі. Для вивчення фінансових джерел державного бюджету інформаційне значення мають ті з них, які охоплюють першу і другу половину 1920-х рр., упорядковані податковими службами Наркомфіну УСРР, Наркомвнуторгу [6]. Доходи від внутрішньої та зовнішньої торгівлі потрапляли до радянських банків, а звітні надходили до установ і наркоматів республіканського та союзного підпорядкування у вигляді кредиту, але згідно бюджетного розпису видатків. Загальна сума прибуткового податку, стягненого з торгових закладів, має стати предметом наукового дослідження для характеристики джерел доходної частини державного та місцевого бюджетів. Статистика торгівлі не дає готових даних про дольову участь у формуванні

доходної частини бюджету, тому її необхідно вираховувати з товарообороту системи Наркомвнуторгу, позаяк приватний сектор приховував «виручку», сплачуючи лише фіксований патент та податок. Обліку підлягали кошторисні витрати наркомату торгівлі, які контролювалися бюджетним управлінням Наркомфіну та відповідним розписом республіканського бюджету, але у будь-якому випадку статистичні довідкові матеріали про розвиток торгівлі становлять важливе джерело для вивчення його доходної та витратної складових.

Сільськогосподарська статистика 1920-х рр. виявилася тоді найрепрезентативнішою, незважаючи на велику кількість суб'єктів господарювання, становлячи важливе джерело для з'ясування суперечливих проблем функціонування республіканського та єдиного державного бюджету. Разюча невідповідність між вилученням фінансових ресурсів з аграрного сектора, враховуючи сумарне оподаткування селянських господарств, та його бюджетним кредитуванням – була причиною тривалих і запальних дискусій серед учених та партноменклатурних працівників. Мізерне бюджетне асигнування сільського господарства України та української кооперації пояснювалося тим, що фіноргани розглядали його в якості донора «пролетарської промисловості», а не об'єкта асигнування державними органами влади. Основні галузі сільськогосподарського виробництва перебували під системним наглядом податкових структур, тому відділ сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР здійснював щорічні анкетні обстеження майнового стану селян, але не задля їх матеріальної підтримки та кредитування, а навпаки – для здійснення фіскальних функцій. Весняне виборкове обстеження селянських господарств 1924 р. започаткувало системний облік майнового стану потенційних платників податку, які здійснювалися майже кожного року [7], навіть обстежували норми відгодівлі худоби [8]. До підсумкових статистичних оглядів потрапляли дані про кількість населення в округах, наявність робочої та продуктивної худоби, рівень забезпечення нею селянських дворів, реманенту, а також внесення податків – єдиного сільгосподатку та місцевих за групами господарств, джерела неземлеробських доходів. Два статистичних довідники про економічний стан сільського господарства, які вийшли у 1929 та 1930 рр. [9], фактично завершували період об'єктивної статистичної інформації. Вони узагальнили весь статистичний матеріал за попередні роки, показавши хлібофуражний баланс України – своєрідний бюджет сільського господарства. Сільськогосподарська статистика, на перший погляд, має опосередковане відношення до формування державного бюджету, позаяк у жодному зі збірників немає структурного підрозділу з виокремленням відрахувань до його доходної частини, однак без неї просто неможливо збагнути джерела податкових надходжень. Саме вони мають стати об'єктом і предметом статистичного та загалом соціально-економічного аналізу: чому десятки мільйонів карбованців сільгосподатку стягувалися фінорганами, а в Україні поверталися мізерні кошти цільового кредитування аграрного сектора? Відповідь на це питання зафіксована у статистичних джерелах системного спрямування.

Відділ сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР 1920-х рр. займався вивченням селянських бюджетів та грошового обігу селянських господарств, видав декілька випусків статистичних матеріалів, охопивши ними 1924-1927 рр. [10]. За структурою селянські бюджети поділялися на «загальний прибуток господарства» та «видатки», тобто була запозичена усталена схема, але за функціональним призначенням вони нагадували внутрішні фонди заощадження та споживання. Джерела доходу обмежувалися сільськогосподарськими заробітками та неземлеробськими, але важливу складову видатків становили «податки натуральні та грошові», які місцеві фіноргани використовували для наповнення місцевого бюджету. У 1920-х рр. виходили також статистично-економічні довідники, які стосувалися характеристики бюджетів робітників та службовців [11]. Їх структура дублювала методику дослідження бюджетів селянських господарств, тобто виокремлювалися дві складові: прибутки і витрати «сімейних робітників і службовців». Вичерпно і системно висвітлювався прибутково-видатковий баланс сімей, рівень їхнього споживання, джерела прибутків та статті видатків – на придбання продуктів харчування, одягу, предметів соціально-культурного призначення. Між місцевими бюджетами, а тим паче державним, та селянсько-робітничими бюджетами не існувало безпосереднього організаційного зв'язку, хоча на долю службовців (освітня) перепадала якась мізерна частка витрат з республіканського бюджету,

але винятково на установи культури та побуту. Досліджуючи бюджетні відносини в Україні, важливо показати рівень залежності місцевих бюджетів від державного, а з іншого боку самостійність чи залежність сімейних бюджетів від податків та загалом фіскальних органів держави, від її соціально-економічної політики. Якщо селянська родина сама забезпечувала власний бюджет, то сім'ї робітників залежали від зарплати, комунальних послуг. Отже, причинно-наслідковий зв'язок спостерігався. Наприкінці 1920-х рр. вийшло декілька статистичних довідників про стан комунального господарства в Україні [12], яке перебувало на утриманні місцевих бюджетів, тому без їх залучення до наукового обігу буде складно з'ясувати рівень фінансово-матеріального навантаження на видаткову частину.

Основну групу офіційних статистичних джерел з історії становлення та функціонування державного бюджету представляють довідники статистики фінансів України та річні бюджети країни. Так, у 1927 р. вийшов ювілейний статистично-економічний збірник «Фінанси України», у якому викладено стан радянської кредитно-грошової системи за 10 років, розвиток бюджетної політики з таблицями та діаграмами, показано особливості доходної і видаткової частин республіканського бюджету, формування місцевих бюджетів [13]. Виходили також щорічники у серії «Статистика фінансів», яку упорядковували співробітники ЦСУ УСРР [14]. Вони висвітлюють фінансовий стан галузей народного господарства, розкривають джерела наповнення державного та місцевого бюджетів. Узагальнююча інформація про них зосереджувалася також у річних звітах уряду, які друкувалися тоді [15]. Оpubлікована статистика фінансів представляла аналітичні економічно-господарські матеріали, які спиралися на поточну відомчу статистику різних галузей промисловості та сільського господарства, стосувалася розвитку торгівлі і банківської справи. До групи джерел «фінансової статистики» можна віднести також статистичні довідники «Рух цін на Україні», що їх готувало ЦСУ України [16], демонструючи «живий ринок» та прожитковий кошук населення – бюджетного і самодіяльного.

Отже, проаналізовані статистичні джерела мали опосередковане відношення до фінансової лабораторії формування державного бюджету, але без них неможливо пояснити причин його дефіциту, з'ясувати економічних важелів. Промислова, сільськогосподарська, торгова, статистика фінансів, яка зафіксована у друкованих щорічниках 1920-х рр., залишається неперевершеною під кутом зору організаційно-технічного виконання, а також системним джерелом інформації для вивчення соціально-економічних відносин «непівського суспільства».

До категорії спеціальних статистично-економічних джерел слід віднести «Пояснюючі записки до державного бюджету УСРР» і річні республіканські та союзні держбюджети. Необхідно зазначити, що їх формування вирізнялося рівнем готовності основного фінансового документа країни, його юридичною легітимністю, особливо на початку 1920-х рр. Якщо друга половина 1920-х рр. представлена щорічними друкованими виданнями державного бюджету УСРР та СРСР, то перша стартувала зі звичайних державних розписів доходної та видаткової частини, навіть без затвердження ЦВК СРСР. Основними фінансово-статистичними документами першої половини 1920-х рр., що засвідчували бюджетний процес, стали: «Звіт Фінансово-Контрольного Управління НКФіну СРСР по виконанню розпису 1922-23 року», «Розпис загальнодержавних доходів і видатків РСФРР на 1922-23 рік», «Державні і місцеві податки і прибутки у 1922-23 році», «Статистичний щорічник із загальнодержавного бюджету, грошового обігу та руху цін від жовтня 1922 р. по вересень 1923 р.», «Статистичний збірник з державного бюджету і грошовому обігу за 1922-23 р. та 1-е півріччя 1923-24 року», які належали частково до друкованих видань, а деякі мали ознаки аналітичних відомчих довідок. Їх матеріали були ретельно опрацьовані співробітниками ЦСУ та Держплану УСРР, а саме видання з'явилося у 1925 р. [17]. Його унікальність зумовлена не лише узагальненням первинного статистичного матеріалу про три бюджетні періоди в УСРР – 1922/23, 1923/24, 1924/25 рр., а також співвідношенням республіканського і союзного бюджетів та їх порівнянням з бюджетом відповідних територій 1913 р. Структура викладу статистичного матеріалу, якщо брати за основу функціонально-організаційні складові радянського бюджету тих років, була класичною: загальнодержавні доходи СРСР та УСРР за кожен бюджетний рік, характеристика виконання союзного держав-

ного бюджету і загальнодержавні видатки. Аналітичний виклад особливостей його складових супроводжується десятима статистичними таблицями про державний доход територій у 1913 р., які відійшли до складу УСРР та СРСР, а також видаткову частину республіканського і загальносоюзного держбюджету. Доходи поділялися на «звичайні»: прями податки – сільськогосподарський, промисловий, подорожньо-майновий, трудгужповинність; опосередковані податки – акцизний доход спиртової і цукрової промисловості, тютюнових виробів, соляний, нафтовий і митний доходи; державне мито; транспортний доход (надходження від пошти і телеграфу, від державного майна, оренди підприємств державного сектора тощо). До групи надзвичайних доходів належали відсотки від надання кредитів, від реалізації державного матеріального фонду, реалізація золотого запасу та платини. Видаткова частина також мала дві частини – «звичайні» та «надзвичайні» видатки. До групи «звичайних» були віднесені видатки на загальносоюзні наркомати та відомства (НКЗакордонсправ, Наркомзовнішторг, Наркомшлях, Наркомвоєнмор, Наркомпошта), об'єднані наркомати з адміністративно-функціональним інститутом так званих «Уповноважених» (Наркомфін, ВРНГ, НКПраці, НК РСІ, ЦСУ, Наркомпрод) та суто республіканські наркомати. Існували також дотаційні та резервні фонди та витрати на обслуговування операцій державного казначейства. Надзвичайними видатками вважалися асигнування розвитку промисловості, сільського господарства, електрифікації, хлібного експорту, комунального господарства, кооперації, операцій Держбанку. Конкретні статті на освіту, культуру, науку, будівництво промислових об'єктів не виокремлювалися, тому що вони потрапили до кошторису розпису видатків республіканського бюджету.

Організаційно-технічна структура державного бюджету УСРР та СРСР була майже однакою, тобто уніфікована за двома базовими частинами – доходною та видатковою. Упродовж другої половини 1920-х рр. були опубліковані єдині державні бюджети СРСР, починаючи з 1924/25 бюджетного року [18]. Однотипність структури компенсувалася різними статистичними показниками доходної та видаткової частини республіканського (РСФРР, УСРР, БСРР) та загальносоюзного бюджетів, відтак існує статистична база для порівняння та співставлення, але не за принципом «більше» чи «менше» виділених коштів, а за пропорціями внеску до союзного бюджету та отримання сумарного фінансування кожної галузі соціально-економічного життя українського суспільства. Державний бюджет СРСР 1925/26 р. мав розділи та підрозділи видаткової частини, тобто розширений розпис витрат за установами, галузями промисловості, соціально-економічними напрямками суспільного розвитку [19]. Кожен наркомат мав кошторис бюджетних видатків, тому стає можливим визначення пріоритетності тієї чи іншої статті державного бюджету – адміністративної, військово-політичної, економічно-господарської чи соціально-культурної. Важливе пізнавально-інформативне значення має «Зведення» державних видатків за єдиним держбюджетом СРСР, але з показниками для кожної з республік та союзу загалом. Якщо попередній бюджет 1924/25 р. не враховував Далеко-Східної області та республік Закавказзя, то державний бюджет 1925/26 р. увібрав бюджети шести республік, що дає змогу порівняти внесок кожної з них і відповідну питому вагу у видатках. Бюджетний розпис торкнувся науки, освіти, культури, соціального забезпечення, охорони здоров'я, видавничої справи, витрат на заробітну плату, тобто є доволі репрезентативним, відтак можна виявляти особливості та закономірності бюджетної політики радянської влади, конструювати динаміку республіканського та союзного бюджетів, виокремлювати спільні та відмінні ознаки, враховуючи статистичні показники. Упорядники державного бюджету СРСР 1927/28 р. [20], крім усталеної структури основного фінансового документа, додали порівняльну графу про запланований бюджет поточного року та нарахований за попередній бюджетний рік, тобто відслідковували певну динаміку виконання. Наприкінці 1920-х рр. з'явилися державний бюджет СРСР 1928/29 р. та пояснювальна записка до нього [21], завершивши тим самим останній бюджетний рік «непівського ренесансу». Пояснювальні записки передували створенню проекту державного бюджету, починаючи з 1924 р. [22]. Їхні тексти були перероблені та опубліковані окремими книгами, авторство яких належало наркомові фінансів М.П.Брюханову [23]. Вони є літературним видом джерела, навіть не історіографічним, позаяк представляли колективний аналітичний твір працівників наукових установ Наркомфінату та Держплану СРСР, але за «одноім-

ним» виданням номенклатурного високопосадовця. Цінність праці не в авторстві, а в її змісті. Серед її ґрунтовної статистики знайшлося місце для аналізу виконання бюджетів республіками, взаємин між союзним та республіканським бюджетами.

Надзвичайну наукову цінність для дослідження історії становлення та функціонування державного бюджету УСРР становлять його друковані видання, які виходили упродовж другої половини 1920-х рр. Зокрема, державний бюджет республіки 1926-1927 р., крім традиційної структури про доходи та видатки за галузевим принципом, мав також законодавчі акти – постанови РНК УСРР та президії ЦВК УСРР [24]. Аналітичну складову цього бюджету становила відповідна «Пояснювальна записка», яка була опублікована того ж 1926 р. [25]. Постанови РНК УСРР та зведені державні доходи і видатки увійшли до чергового державного бюджету УСРР 1927/28 року з відповідною запискою [26]. За такою ж формою виходили два наступних державних бюджетів УСРР: 1928/1929 р. та 1929/1930 р. [27], завершивши тим самим період 1920-х рр. та відбудови народного господарства на принципах багатокладності і ринкових відносин. Структурної інновації у республіканському держбюджеті не було, крім широко розписаних видатків на місцеві бюджети, але специфіка полягала у їхньому статусі та пропорціях, однак вони заслуговують спеціального фактологічного дослідження. Найважливіше те, що вони охоплюють майже усі 1920-ті роки, представляючи цілісне і системне статистичне джерело, яке забезпечує науково-історичне дослідження бюджетних відносин в Україні періоду непу.

Отже, здійснивши археографічний огляд статистичних джерел 1920-х рр., можна констатувати їх широку проблемно-тематичну репрезентативність за видами статистики – промислової, сільськогосподарської, торгової, фінансової, статистики праці тощо. Галузеві статистичні довідники розкривають переважно джерела доходної частини держбюджету, але опосередковано, тому їх використання вимагає співставлення з відомчою статистикою. Однотипність структури республіканського та єдиного союзного бюджетів свідчила про їх функціональну уніфікацію, але для науково-історичного дослідження вони становлять важливо джерело вивчення бюджетної політики, тому що відмінності полягали у дольовому співвідношенні їх доходної та видаткової частин. Можна впевнено говорити про достатню репрезентативну базу статистичних джерел, особливо про зведені та опубліковані річні бюджети УСРР і СРСР, які почали виходити з 1924 р., а першу половину 1920-х рр. представляють видання галузевої статистики, окремі аналітичні дослідження фінансових документів бюджетного спрямування: розписи доходів та видатків, звіти Наркомфінату УСРР, РСФРР, СРСР.

Статистичні довідники, крім їх змісту, зафіксували бюджетний рік, котрий розпочинався у вересні, а завершувався у жовтні наступного року, тобто був ув'язаний з циклами економічного розвитку, орієнтованими на завершення основного сільськогосподарського сезону. У фондах бібліотек та державних архівів не вдалося виявити статистичних збірників про місцеві бюджети, тому їх дослідження має відбуватися за матеріалами державного бюджету, періодики, архівних документів і матеріалів.

Список використаних джерел

1. Лельчук В.С. Статистические источники по истории индустриализации СССР и их использование в литературе 20-30-х годов // Источниковедение отечественной истории. Выпуск 1. – М.: Наука, 1973. – С. 120-144; Бокарев Ю.П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы исследования, этапы взаимоотношений / Ю.П.Бокарев. – М.: Наука, 1989. – С. 312с.; Гребениченко С.Ф. Массовые источники по истории малой промышленности СССР 1920-30-х годов (методы анализа и обработки статистических данных): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук. по спец.: 07.00.09 «историография, источниковедение и методы исторического исследования» / С.Ф.Гребениченко. – М., 1988. – 21с.; Жиромская В.Б. Советский город в 1921-1925 гг.: проблемы социальной структуры / В.Б.Жиромская. – М.: Наука, 1988. – 168с.
2. Подгаецкий В.В. Социальная структура населения городов Украины в годы напа: (Опыт многомерного статистического анализа материалов переписей 1923-1926 гг.): автореф. дис. на соискание ученой степени докт. ист. наук. по спец.: 07.00.06. «историография, источниковедение и методы исторического исследования» / В.В.Подгаецкий. – М., 2002. – 35с.; Святець Ю.А.

Українське селянське господарство та нова економічна політика. Кліометричний аналіз соціально-економічного процесу / Ю.А.Святець. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2007. – 215с.

3. Крупная украинская промышленность в условиях новой экономической политики (период октября 1921 года – март 1922 года). Краткий очерк состояния трестированной промышленности по предварительным отчетным данным. – Кременчуг: УСНХ, 1922. – 160с.; Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Украинского экономического совета СТО. – Х.: УЭС, 1922. – 886с.; Промышленность Украины (итоги 1921-1922 гг.). – Х.: Редиздатотдел УСНХ, 1923. – 535с.; Промышленность Украины за 1922-1923 операционный год и перспективы. Отчет ВСНХ УССР VIII Всеукраинскому съезду Советов / Под ред. К.Г.Максимова. – Х.: ВСНХ УССР, 1924. – 128с.

4. Ценова промисловість України у I кварталі 1928-29 р. – К.: ЦСУ УСРР, 1930. – 62с.; Ценова промисловість України. 1928-1929. За даними кон'юнктурної звітності. Статистика України №185. Серія 9. – Х.: Господарство України, 1930. – 52с.; Частна торгівля, промисленість та личне промислове заняття на Україні. По даним налогового управления НКФ УССР за 1926-27 год. – Х.: Наркомфин УССР, 1929. – 192с.

5. Україна. Статистичний справочник. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – 25с.; Україна. Статистичний щорічник. – Х.: ЦСУ, 1926. – 407с.; Україна. Статистичний щорічник 1928. – Х.: ЦСУ, 1928. – 365с.; Україна. Статистичний щорічник, 1929. – Х.: ЦСУ, 1929. – 283с.

6. Торгівля в містах України за даними Всесоюзного перепису 15 березня 1923 року. Статистика України №62. Серія 12. Статистика торгівлі. Т.2. Випуск 3. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – 106с.; Патентна торгівля України 1923-26 – 1927-28 рр. і перший квартал 1928-29 р. За матеріалами промислового опитування. Статистика України №180. – Х.: Господарство України, 1930. – 126с.; Статистичні таблиці про стан торгівлі (До доповіді Наркомторгівлі УСРР на X Всеукраїнському з'їзді рад). – Х.: Вид. Наркомвнугоргу УСРР, 1927. – 16с.; Підсумки та перспективи товарообігу за 1926-27 та 1927-28 рр. – Х.: Вид. Оргінстру ВУЦВКУ, 1927. – 25с.; Матеріали наркомторгів до 2-ої сесії ВУЦВКУ XI скликання (листопад 1929). – Х.: Вид-во НКТ УСРР, 1929. – 63с., з діагр.

7. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1924 році (вибірковий перепис селянських господарств). Статистика №59. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Том 3. Випуск 7. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – 273с.; Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1925 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). Статистика України №86. Серія 2. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 193с.; Підсумки весняного обслідування сільського господарства України 1928 р. (вибірковий перепис селянських господарств). Статистика України №160. Том 3. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Випуск 15. – Х.: Видання ЦСУ УСРР, 1929. – 183с.

8. Підсумки анкетного обслідування годівлі худоби на Україні в 1925-26 р. Статистика України №149. Том IV. Випуск 6. Серія 2. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929. – 239с.

9. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х.: «Господарство України», 1929. – 341с.; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. – Х.: «Господарство України», 1930. – 111с.

10. Селянські бюджети України (Монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924-1925 господарчий рік). Статистика України №115. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Випуск 3. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – XXIII. – 123с.; Харчування сільського населення України 1926-27 р. Статистика України №118. Том VII. Випуск 2. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 53с.; Грошовий обіг селянського господарства України за 1926-27 р. За щоденними записами доброхотних кореспондентів. Статистика №123. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – 183с.

11. Бюджети робітників і службовців в 1926 р. Статистика України №167. Том 3. Серія X. Статистика праці. – Х.: Видання ЦСУ УСРР, 1929. – 182с.

12. Комунальне господарство міських селищ України. 1927-28 рік. Статистика України №187. Серія 14. Том 4. Випуск 3. – Х.: «Господарство України», 1930. – XV, 78с.; Комунальне господарство 1928-29 р. Статистика України №205. – Х.: «Господарство України», 1931. – 110с.

13. Фінанси України. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 96с., діагр.

14. Фінанси України за 1926-27 рік. Статистика України №150. Серія 6 «Статистика фінансів». Том 2. Випуск 6. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929. – VIII, 96с.

15. Год работы правительства СССР (Материалы к отчету за 1924-25 бюджетный год) / Под общей ред. Н.П.Горбунова и А.В.Столцкокого. – М.: Бюро печати и информации СНК и СТО СССР, 1926. – 875с.

16. Рух цін на Україні в 1926 р. Статистика України №129. Том 1. Серія 12. Статистика торгівлі. Випуск 5. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – 121с.

17. Материалы для определения роли Украины в общегосударственном бюджете СССР в 1913, 22-23, 22-24 и 24-25 г.г. – Х.: Издание Укргосплана, 1925. – 81с.

18. Единый государственный бюджет Союза Советских Социалистических Республик на 1924-1925 бюджетный год (октябрь 1924 г. - сентябрь 1925 г. – М.: Фин. изд-во. НКФ СССР, 1925. – 99с.

19. Единый государственный бюджет Союза Советских Социалистических Республик на 1925-1926 бюджетный год (октябрь 1925 г. – сентябрь 1926 г.). – М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1926. – 173с.

20. Единый государственный бюджет СССР на 1927-1928 бюджетный год (октябрь 1927 г. – сентябрь 1928 г.), представленный НКФ СССР. Проект. – М.: НКФ, 1928. – 237с.

21. Единый государственный бюджет СССР на 1928 г. – 1929 бюджетный год (октябрь 1928 г. – сентябрь 1929 г.), одобренный СНК СССР 16 ноября 1928 г. Проект. Объяснительная записка. – М.: Госфиниздат, 1928. – 233с.; Единый государственный бюджет СССР на 1928-29 бюджетный год (октябрь 1928 г. – сентябрь 1929 г.). – М.: Госфиниздат, 1929. – 259с.; Объяснительная записка к проекту единого Государственного бюджета СССР на 1928-1929 бюджетный год (октябрь 1928 г. – сентябрь 1929 г.), одобренному СНК СССР 16 ноября 1928 г. – М.: Госфиниздат СССР, 1928. – 185с.

22. Объяснительная записка к единому государственному бюджету СССР на 1924-1925 бюджетный год (октябрь 1924 г. – сентябрь 1925 г.). Часть вторая. Экономическая. – М.: Финиздат НКФ СССР, 1925. – 245с.

23. Брюханов Н.П. Государственный бюджет Союза ССР на 1925/26 г. и хозяйственное строительство / Н.П.Брюханов. – М.: Финиздат НКФ СССР, 1926. – 85с.. табл.; Хозяйственный подъем Советского Союза и его финансовая база (Государственный бюджет 1928/29 года) / Н.П.Брюханов. – М.: Госфиниздат СССР, 1929. – 111с.

24. Державний бюджет Української Радянської Соціалістичної Республіки на 1926-1927 бюджетний рік. – Х.: Наркомфин УСРР, 1926. – XII? 189с.

25. Пояснююча записка до державного бюджету Української Радянської Соціалістичної Республіки на 1926-1927 бюджетний рік. – Х.: Наркомфин УСРР, 1926. – 149с.

26. Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1927-1928 бюджетний рік. – Х.: Фінвидав НКФ СРСР, 1928. – 149с.; Пояснююча записка до державного бюджету Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1928-1929 рік. – Х.: Наркомфин УСРР, 1928. – 215с.

27. Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1928-1929 рік. З пояснювальною запискою. – Х.: Держфінвидав СРСР. Укр. філія, 1929. – 112с.; Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1929-1930 рік. З пояснювальною запискою. – Х.: Держфінвидав СРСР. Укр. філія, 1929. – 97с.

Чеберяко О.В. Статистические источники изучения истории становления и функционирования государственного бюджета в УСРР 1920-х годов

Показана основная группа тематических статистических источников по истории формирования государственных бюджетов УССР и СССР 1920-х годов

Ключевые слова: бюджет, государственный бюджет, бюджетные отношения, финансы, УССР.

Cheberyko, O.V. The statistic sources of the study of Ukrainian SSR state budget forming history in 1920th

The main group of the subject sources in respect of the Ukrainian SSR and USSR state budget forming and functioning history in 1920th is disposed

Key words: budget, the state budget, budget truck, finances, Ukrainian SSR.

УДК 94(47+57):356.364 «1941/1945»

Залєвський В.В.

Відображення проблеми штрафних підрозділів Червоної Армії у мемуарах: аналіз історії публікації спогадів генерала армії О.В. Горбатова

Досліджено історію публікацій мемуарів радянського генерала армії О. В. Горбатова. Висвітлені проблеми штрафних підрозділів на сторінках споминів, перевірена їх достовірність шляхом співставлення видань між собою, зі свідченнями інших ветеранів та наявною джерельною базою.

Ключові слова: Друга світова війна, мемуари, штрафні підрозділи, заградзагони.

Багатогранна історія Другої світової війни як неординарного й переломного явища людської історії у ХХ ст. відкриває чисельні перспективи для дослідників, адже тільки протягом останніх років з'явилася можливість працювати з величезним масивом раніше недоступних джерел. За думкою проф. О. Є. Лисенко, в українській історіографії можна констатувати виокремлення дослідження вказаного періоду у самостійну субдисципліну [20], що цілком відображає реальну історіографічну ситуацію. Отже, актуальність вивчення обраного напрямку беззаперечна.

З розпадом СРСР й спробами переосмислення та створенням нового бачення історії минулої світової війни увагу фахівців привернули так звані «білі плями» радянської історіографії. Однією з сенсаційних та гучних за масштабами обговорення проблем, набула особливого заострення тема штрафних підрозділів у Червоній Армії. У «Военно-историческом журнале» був опублікований секретний раніше наказ № 227 [10,с.75], який дав поштовх тривалій дискусії, що не вщухає до сьогодні. Загальний тон у публікаціях підхопили й міцно утримують ЗМІ та кінематограф, що перешкоджає суто науковому вивченню теми, адже виникло багато нездоланих штампів. Наприклад, широкий спектр проблеми штучно звужуються до примітивного узагальнення усіх штрафних підрозділів лише до рівня штрафбатів, практично забуваючи про штрафні роти. Головна дихотомія у суперечках – протиставлення двох різних за функціональними завданнями структур: штрафних підрозділів та заградзагонів під різними кутами зору. Обговорення триває, й поступово з появою більшої кількості документів та свідчень ветеранів його контури набувають все більш наукового формату. Світ побачили монографії та збірки статей, які демонструють принципово новий рівень історіописання. Серед усіх варто відзначити роботи В. Дайнеса, Ю. Рубцова, А. Васильченка, І. Пихалова, збірку «Штрафбаты по обе стороны фронта» та інші [1;9;15;17;21]. У цих працях піднята й розроблена тема штрафників у СРСР та німецькому Вермахті, опубліковані чисельні архівні, статистичні та довідкові матеріали стосовно радянських штрафних підрозділів.

Триває процес публікації споминів ветеранів вказаних з'єднань, що веде до розширення джерельної бази історії Другої світової війни [12;13]. Попри все, можна стверджувати, що саме в українській історіографії недостатньо вивчені вказані мемуарні свідчення, які в змозі значно доповнити картину подій. Невелику увагу приділено прискіпливому аналізу комплексу мемуарів, опублікованих ще до розпаду Радянського Союзу. Виходячи з вищенаведеного, метою цієї розвідки є аналіз історії публікації спогадів генерала армії Олександра Васильовича Горбатова та відображенню проблеми штрафних підрозділів у них. Джерелами виступають повнотекстові видання мемуарів автора, опубліковані документи, а також спомини інших ветеранів, частина з яких з'явилися лише протягом останніх років. Серед усіх варто особливо відзначити

спомини О. В. Пильцина, який служив у 8-му окремому офіцерському штрафному батальйоні на 1-му Білоруському фронті й певний час його підрозділ взаємодіяв з 3-ю армією генерала О. В. Горбатова [14].

У наукових колах поширена думка про те, що жоден радянський ветеран війни за часів існування СРСР ніколи не торкався теми вітчизняних штрафників та заградзагонів у своїх мемуарах, адже вона була категорична заборонена діючою владою. З іншого боку, конкретні епізоди за участю німецьких штрафних батальйонів та рот дуже часто фігурують у спогадах (наприклад, у Прибалтиці, Білорусії). Така однобічність висвітлення безумовно надмірно актуалізувала проблему, призвівши до викривлень у її майбутньому вивченні. Вищенаведена версія практично повністю відповідає дійсності, але з невеликим виключенням. Мова йдеться саме про спомини О. В. Горбатова, людини унікальної долі. Автор вперше в радянській мемуаристиці торкнувся теми репресій командного складу у 30-pp ХХ ст. та напередодні війни, адже сам пройшов через ці випробування. Перше видання його споминів «Годы и войны» побачили світ у 1965 р. [2]. За рік до того у скороченому вигляді вони пройшли апробацію у журналі «Новый мир». У публікації матеріалів допоміг товариш генерала, головний редактор часопису О. Т. Твардовський [4;5;6]. Максимальна відвертість й критичність у межах історичних реалій свого часу, які однозначно є сильними сторонами спогадів, призвела до негативних рецензій на книгу ветерана. У центральному періодичному виданні країни – газеті «Правда», його звинувачували у тому, що О. В. Горбатов бере на себе велику відповідальність, даючи оцінку діловим якостям та вчинкам сучасників, роблячи це «у грубому, необ'єктивному тоні» [11,с.3]. Однак у спогадах інших ветеранів війни генерал отримував схвальні характеристики. Наприклад, його безпосередній начальник – маршал К. К. Рокоссовський, керівник 1 БФ до складу якого входила 3-я армія О. Горбатова, описував цю людину як яскравого, сміливого та розсудливого командира, справжнього суворовця у військовій справі, що допомагало йому воювати [16,с.233]. Начальник Генерального штабу Червоної Армії О. М. Василевський відмічав його самобутність та оригінальність командирського мислення [3,с.365]. Роблячи висновок, можна стверджувати, що негативні відгуки на перше видання мемуарів О. В. Горбатова були реакцією радянської цензури на спробу зміни усталеної офіційної версії подій, особливо, коли справа торкалася репресій командного складу й несхвальних характеристик окремих військових, які продовжували займати високі посади у військовій ієрархії СРСР.

Суперечність й неортодоксальність спогадів все ж відіграла свою роль у їх подальшій долі. Спроба нового перевидання мемуарів виявилася невдалою. У особистому архіві генерала зберігся лист від начальника управління Військового видавництва датований 22 листопадом 1967 р., де повідомляється, що видавництво «...не має можливостей для перевидання Вашої книги» [7,с.535]. Таким чином, за життя автора (О. В. Горбатов помер 7 грудня 1973 р.), його задум про друге видання залишився нереалізованим.

Лише у 1989 р., вже на фінальному етапі радянської епохи побачило світ нове видання мемуарів генерала О. В. Горбатова. У ньому з'явився невелика післямова про життєвий шлях автора, написана ще у 1971 р. О. М. Василевським, виправлені деякі неточності. Але в цілому, кардинальних виправлень не відбулося, основний текст залишився незмінним. Жодної згадки про радянських штрафників у обох виданнях не було (хоча на німецькі штрафні підрозділи увагу неодноразово акцентовано) [7,с.315,322]. Тому відмітимо, що попри позитивний факт відновлення інтересу до персоналії ветерана спроб розширити та доповнити видання, залучивши оригінали рукописів, не було зроблено.

1991 рік став доленосним для епістолярної спадщини мемуариста. Саме тоді його удовиця Ніна Олександрівна надала П. М. Дунаєву, ветерану минулої світової війни, який пройшов бойовий шлях у складі 1 БФ, можливість працювати з архівом покійного чоловіка. Невдовзі з'являється нове, доповнене за авторським рукописом видання спогадів генерала за науковою редакцією П. Дунаєва [7], яке на тлі грандіозних суспільних перетворень епохи залишилося без достатньої уваги дослідників майже до сьогодні. Проаналізувавши роботу відмічаємо, що текст першого видання мемуарів був значно оброблений цензурою, за власними словами автора – його «безжально скорочено».

Ветерану було пояснено, що формально зроблено це з причини «браку паперу» [7, с. 4]. О. В. Горбатов одразу після першого видання почав доробляти свій текст. Це бачимо з передмови, яка датується 2 травня 1966 р. та починається словами, словненими гіркою іронією: «До другого, більш повного видання моїх споминок, якщо вони будуть перевидані» [7, с. 3]. Текст мемуарів став ще більш якіснішим, додано багато фактичного матеріалу. Аналізуючи наповнення спогадів, зрозуміло, що у соціокультурних умовах СРСР тих часів вони, безумовно, не могли бути опубліковані у первинному авторському вигляді.

Нарешті, саме у первинному авторському тексті з'явилися згадки про заборонені раніше теми – радянські колаборанти (збиральний термін – «власовці») та радянські штрафні підрозділи. Стосовно власовців О. В. Горбатов згадує, як 11 липня 1944 р. були захоплені полонені з штурмової бригади РОА (Русская освободительная армия) під керівництвом поляка Каменського [7, с. 364].

Одним з найважливіших доповнень у виданні мемуарів є фрагмент стосовно радянських штрафників. Автор розповідає про загальну історію їх виникнення під час війни, але не менш цікавими є тактичні епізоди, які відбувалися під час звільнення Білорусії. Характерний приклад: цілий дивізіон козаків під керівництвом старшого лейтенанта Холодного, до того воюючи на боці Вермахту, увійшов до складу радянської партизанської бригади. 208 чоловік, з яких 6 офіцерів, було направлено до штрафних підрозділів, де вони справно воювали у подальшому [7, с. 378]. Інша ситуація – в одній з штрафних рот за нетривалий термін судимість була знята з 23 осіб, з них 17 отримали нагороди. Безперечно, наведені дані мусять бути перевірені відповідними архівними документами, але на сьогодні маємо можливість підтвердити слова генерала свідченням безпосереднього учасника подій – О. В. Пильцина, командира взводу та потім роти 8-ї окремого офіцерського штрафбату 3-ї армії 1 БФ [14]. Унікальність споминок вищенаведеного автора, які вже перевидаються втретє й мають заслужений статус бестселера, полягає у ретельній документалізації, залучення матеріалів ЦАМО РФ. Також варто підкреслити загальну ексклюзивність свідчень, адже окрім них відомо на сьогодні лише про тільки одне повноцінне видання мемуарів іншого ветерана-штрафника – майора М. І. Сукнева [19].

У своїх споминах О. В. Пильцин відмічає «душевність» генерала Горбатова, його велику популярність й справжню легендарність у військах [19, с. 126]. Окрім того, завдяки співставленню спогадів обох ветеранів війни відмітимо, що дії 8-го окремого офіцерського штрафбату потрапили у споминок О. В. Горбатова, але з певних цензурних обставин вони згадувалися як невідомий батальйон «лижників» [19, с. 101].

Мемуари О. В. Пильцина цілком підтверджують тезу генерала про ординарну можливість вийти з лав засуджених, адже у всіх штрафників, які приймали участь у вищезгаданій зимовій операції й позитивно відмітилися у боях, була знята судимість. Водночас, звернемо увагу на те, що така практика не була широко розповсюджена – у сусідній, 65-й армії 1БФ генерала П. І. Батова провина знімалася лише у поранених та загиблих штрафників [14, с. 114]. Отже, констатуємо аутентичність наведених у мемуарах О. В. Горбатовим даних шляхом співставлення з іншими свідченнями очевидця, що значно підіймає джерелознавчу цінність документу й дозволяє схвально оцінити намагання автора відверто описувати пережиті події. Нажаль, інших згадувань про штрафні підрозділи у мемуарах О. В. Горбатова немає.

Проблема заградзагонів не менш гостра у історіографії, ніж комплекс питань про штрафників. Одна з поширених міфологем про Другу світову війну звучить наступним чином: за спиною усіх радянських військових (штрафників та не тільки) до кінця війни стояли війська НКВС з кулеметами й насильно гнали солдат у бій. Споминок генерала О. В. Горбатова демонструють іншу картину: заградзагін 3-ї армії складався з кращих бійців й командирів, нагороджених медалями та орденами. За прямим призначенням, згідно даних мемуаристи, він не використовувався й з початку 1944 р. цих бійців все частіше відправляли у бойові підрозділи [7, с. 379]. Додамо, що цей процес у Червоній Армії носив масовий характер й знайшов своє логічне завершення у документі – наказу НКО № 0349 від 29 жовтня 1944 р. : до 15 листопада цього року повинні бути розформовані усі окремі заградзагони, адже «відпади необхідність у їх подальшому існуванні». Особовий склад слід використати на поповнення стрілецьких

дивізій [18, с. 326]. Неактивне використання заградзагонів у вказаний період підтверджує інший мемуарист – М. І. Сукнев. Автор командував штрафним батальйоном, у особовому складі якого була певна кількість злочинців-рецидивістів та який входив до складу 52-ї, а потім 59-ї армії Волховського фронту наприкінці 1943 року. Мемуарист підкреслює, що під час операції зі звільнення Новгорода його підрозділ, навпаки, був «як заградзагін для німців – щоб не вирвалися з міста» [19, с. 103]. Тобто, наведені мемуарні свідчення спростовують поширені ЗМІ та публіцистами думку про постійну присутність каральних органів за спинами радянської армії. Ці дані є важливими у конструюванні нового образу війни, максимально очищеного від документально не підтверджених вигадок. Водночас, не потрібно абсолютизувати свідчення очевидців, адже вони торкаються локальних епізодів у конкретній невеликій проміжок часу, тому не в змозі відобразити повної картини подій на фронтах.

У 1992 р. на кіностудії ім. М. Горького вийшов біографічний художній фільм «Генерал». В основу його сценарію були покладені найяскравіші епізоди з мемуарів О. В. Горбатова. Останнє на сьогодні видання споминок автора побачило світ у 2008 році, фактично нічим не відрізняючись від публікації 1991 р. [8].

Таким чином, у статті з'ясовано, що майже єдиним, хто за радянських часів спробував підняти тему штрафних підрозділів та заградзагонів Червоної Армії у своїх мемуарах був генерал Олександр Васильович Горбатов, але через існуючі тоді цензурні обмеження інформація була опублікована лише після смерті автора, наприкінці радянської епохи, у третьому виданні спогадів. Наведені у книзі епізоди та факти знаходять своє підтвердження у документах та свідченнях інших очевидців й неодмінно поповнюють джерельну базу проблеми, допомагаючи змінювати усталені стереотипи у дослідженні однієї з найсуперечливіших тем історії Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. Васильченко А. В. Штрафбаты Гитлера. «Живые мертвецы» Вермахта / Андрей Васильченко. – М. : Яуза, 2010. – 320 с. – (Вся правда о штрафбатах).
2. Горбатов А. В. Годы и войны / А. В. Горбатов. – М. : Воениздат, 1965. – 384 с., 1 вкл. – (Военные мемуары).
3. Горбатов А. В. Годы и войны / А. В. Горбатов. – М. : Воениздат, 1989. – 366 с., 6 л. ил. – (Военные мемуары).
4. Горбатов А. В. Годы и войны. Страницы воспоминаний / А. В. Горбатов // Новый мир. – 1964. – №3. – С. 133-157.
5. Горбатов А. В. Годы и войны. Страницы воспоминаний / А. В. Горбатов // Новый мир. – 1964. – №4. – С. 99-138.
6. Горбатов А. В. Годы и войны. Страницы воспоминаний / А. В. Горбатов // Новый мир. – 1964. – №5. – С. 106-153.
7. Горбатов А. В. Годы и войны: Военные мемуары / А. В. Горбатов. – М. : Сов. писатель, 1991. – 560 с.
8. Горбатов А. В. Годы и войны: Записки командарма. 1941-1945 / Александр Горбатов. – М. : Центрполиграф, 2008. – 573 с. – (На линии фронта. Правда о войне).
9. Дайнес В. О. Штрафбаты и заградотряды Красной Армии / Владимир Дайнес. – М. : Эксмо, Яуза, 2010. – 448 с. – (Вся правда о штрафбатах).
10. Лашенко П. Н. Приказ НКО №227 от 28.02.1942 / П. Н. Лашенко // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 8. – С. 73-80.
11. Морозов В. О военных мемуарах / В. Морозов // Правда. – 1967. – № 4 (4 января). – С. 3.
12. Першанин В. «Мы пол-Европы по-пластунски пропахали...» Два бестселлера одним томом / Владимир Першанин. – М. : Яуза ; Эксмо, 2010. – 640 с. – (Военно-исторический бестселлер).
13. Правда о штрафбатах-2 [Сборник] / сост. В. О. Дайнес, В. В. Абатуров. – М. : Эксмо, Яуза, 2008. – 320 с.
14. Пильцын А. В. Главная книга о штрафбатах / Александр Пильцын – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Яуза ; Эксмо, 2009. – 512 с. – (Военно-исторический бестселлер).
15. Пыхалов И. В. Великая обогнанная война. Обе книги одним томом! / Игорь Пыхалов, Александр Дюков и др. – М. : Яуза, Эксмо, 2009. – 768 с. : ил. – (Военно-исторический бестселлер).
16. Рокоссовский К. К. Солдатский долг / К. К. Рокоссовский. – [5-е изд.]. – М. : Воениздат, 1988. – 367 с., 8 л. ил. – (Военные мемуары).

17. Рубцов Ю. Н. Новая книга о штрафбатах / Юрий Рубцов. – М. : Яуза, Эксмо, 2010. – 448 с. – (Вся правда о штрафбатах).

18. Русский архив : Великая Отечественная / под общ. ред. В. А. Золотарева. – М. : Terra, 1994-2002. Т. 13 (2-3). : Приказы Народного комиссара обороны СССР (1943-1945). – 1997. – 456 с.

19. Сукнев М. И. Записки командира штрафбата. Воспоминания комбата. 1941-1945 / Михаил Сукнев. – М. : ЗАО Издательство Центрполиграф, 2007. – 253 с. – (На линии фронта. Правда о войне).

20. Лисенко О. Історіювання Другої світової війни як самостійна субдисципліна / Олександр Лисенко // Україна в Другій Світовій війні : погляд з XXI ст. Історичні нариси. У 2-х кн. / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2010. – Кн. 1. – С. 9-43.

21. Штрафбаты по обе стороны фронта : [Сборник] / сост. И. Пыхалов. – М. : Яуза, Эксмо, 2008. – 320 с. – (Военно-исторический сборник).

Залевский В.В. Отображение проблемы штрафных подразделений Красной Армии в мемуарах: анализ истории публикации воспоминаний генерала армии А.В. Горбатова

Исследована история публикаций мемуаров советского генерала армии А. В. Горбатова. Освещены проблемы штрафных подразделений на страницах воспоминаний, проверена их достоверность путем сопоставления изданий между собой, со свидетельствами других ветеранов и доступной источниковой базой.

Ключевые слова: Вторая мировая война, мемуары, штрафные подразделения, заградотряды.

Zalievkyi, V.V. Representation problems of military offenders in memoirs: research history of publication memoirs of General A.V. Gorbатов

The analyzed history of publication memoirs of Soviet General A. V. Gorbатов. Examined problems of military offenders on the pages of memoirs, verify their authenticity by compared publication between itself and evidences other veterans and available sources.

Key words: Second World war, memoirs, military offenders, defensive detachment.

УДК 94(477):061.235«2008/2010»

Кацера В.О.

Законодавча ініціатива у сфері благодійництва в Україні (2008-2010 рр.)

Розглядаються і аналізуються основні тенденції законодавчої ініціативи у сфері благодійництва в Україні у 2008-2010 рр., а також роль громадських організацій в цьому процесі. Наводяться приклади ініціатив від благодійних і громадських організацій, державних структур; пропозицій, які було і не було включено до чинного українського законодавства.

Ключові слова: благодійницька діяльність, законодавча ініціатива, громадська організація, благодійна організація.

Благодійницька діяльність відноситься до саморегуляторів суспільства, коли одні його члени за власною ініціативою жертвують частину своєї заможності на користь інших. Державі в цьому процесі відведена роль законодавця і арбітра, який встановлює правила ведення благодійницької діяльності і слідкує за їх дотриманням. Проте, для удосконалення цих правил відповідно до потреб часу зусиль однієї тільки держави недостатньо, оскільки вона, як уже було зазначено, часто не є суб'єктом благодійницьких відносин. Тому в оптимізації законодавчого поля важливим фактором є ініціатива безпосередніх учасників благодійницького процесу, яка набуває легітимності через законодавчу ініціативу.

Мета цієї роботи полягає в тому, щоб простежити основні тенденції законодавчої ініціативи у сфері благодійництва, а також окремих її елементів, зокрема, громадської ініціативи, у 2008-2010 рр.

Теми формування вітчизняного законодавства у сфері благодійництва вже розглядалися дослідниками Буздуган Я.М., Колосовою Н.А., Матяж С.В., Чепурновим В.О. Однак спеціально питання законодавчої ініціативи у цій сфері у 2008-2010 рр. вченими не піднімалося.

В якості джерельної бази під час написання роботи виступали закони України, які регулюють благодійницьку діяльність (зокрема чинний Закон України «Про благодійництво та благодійні організації», чинний Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств», Господарський кодекс України, Цивільний кодекс України, Закон «Про гуманітарну допомогу» та ін.), а також матеріали міжнародних досліджень у сфері благодійництва (публікації Європейської ради фондів (Бельгія), міжнародного центру некомерційного права (США) тощо).

Одним з елементів суспільства, найбільш схильних до інновацій і динамічного розвитку (у т.ч. у сфері благодійництва), є громадські організації. Ефективні нововведення, апробовані благодійними і неприбутковими організаціями, лобюються задля розширення сфери їх застосування і невдовзі цілком закономірно трансформуються в ініціативи щодо внесення змін до чинного законодавства. Офіційним підґрунтям цього процесу є зобов'язання, взяті Україною щодо адаптації національного законодавства згідно зі стандартами Європи, де благодійне законодавство є більш розвинутим [1, с.15]. Так, у 2008 р. на базі проведеного порівняння українського та європейського правового регулювання благодійницької діяльності, громадськими експертами було напрацьовано ряд рекомендацій. Найсуттєвіші з них: в законі про благодійницьку діяльність уточнити перелік видів благодійницької діяльності з урахуванням критерію надання чи не надання податкових пільг, а також пов'язаних із цим обмежень; спрощення занадто ускладненої процедури реєстрації неприбуткових організацій; скорочення терміну реєстрації (що може перевищувати 90 календарних

днів) принаймні втричі (до європейських стандартів); виключення з закону про благодійні організації пункт про територіальний статус, який негативно впливає на роботу благодійних організацій; включення в закон про благодійницьку діяльність блоку правил, що регулюють створення благодійної організації за заповітом; не встановлювати в законі вимог щодо мінімального капіталу та багато інших [2].

Деякі з цих пропозицій невдовзі були повністю або частково реалізовані в існуючому законодавстві. Наприклад, у законі про благодійницьку діяльність були уточнені форми благодійницької діяльності, а у 2010 р. було розроблено окремих Закон України «Про волонтерську діяльність» [3]. У тому ж році було уточнено список документів, потрібних для реєстрації неприбуткової організації. Вимоги щодо мінімального капіталу наразі також відсутні. Проте, в законі залишилось поняття територіального статусу, а заповіт поки не є інструментом для реєстрації благодійної організації.

У 2009 р. постало питання зміни самого погляду на благодійництво. А саме на його інвестиційний потенціал, тобто «подвійне» використання витрачених на благодійництво коштів – метод, що неодноразово доводив свою ефективність [4]. Суть його в тому, що певна частина пожертв від благодійників спрямовується в інвестиції і прибутковий сектор, а отримані від інвестицій фінансові ресурси вже надходять набувачам благодійної допомоги. Відповідно змінилась і форма громадських ініціатив де з'явився акцент на фінансовому питанні. Так, було висунуто пропозиції щодо реформування звітності благодійних організацій і фондів задля підвищення ефективності контролю над використанням ними отриманих від благодійників ресурсів; скасування порогу у 2% прибутку за попередній фінансовий рік для підприємств; скасування системи втрати бюджетної допомоги для культурних установ, що отримали благодійну допомогу. Піднімалися і старі питання: спрощення процедури реєстрації благодійних організацій; уточнення законодавства, щоб уникнути зловживань з боку чиновництва (деталізація видів благодійних пожертв, вичерпна класифікація стимулів благодійницької діяльності, у т.ч. податкових, конкретизація відповідальності за ухилення від виконання своїх обов'язків як благодійної структури тощо); уточнення пожертв як права фізичних і юридичних осіб, зареєстрованих в Україні і за кордоном, і межі неприбутковості та ін. [5].

Громадські організації не є єдиним ініціатором змін у законодавстві щодо благодійництва. Експерти різних державних структур розробляють власні проекти, що пропонують різні зміни до законів. Деякі з них набувають вигляду поправок до закону, інші залишаються лише законопроектами. Наприклад, у 2009-2010 рр. експертами Міністерства культури України була проведена робота щодо розробки нової редакції закону «Про благодійництво та благодійні організації», яка мала на меті включити до його складу такі пункти: утворення й діяльність благодійних організацій, які не мають членів (фондів та установ); загальний порядок державної реєстрації благодійних організацій, їх ліквідації та реорганізації; порядок акредитації філій і представництв іноземних благодійних організацій; визначення програмних та адміністративних витрат благодійних організацій тощо. До змін у законі про благодійні організації, внесених у травні 2010 р., ці пункти не потрапили, проте через рік вищезгаданий законопроект був прийнятий за основу Верховною Радою України [6].

Початок дискусії щодо прийняття нового Податкового кодексу викликав поштовх серед громадських організацій, що намагалися внести свої побажання і корективи в документ, зокрема в тій частині, що стосується благодійництва. Проект кодексу активно обговорювався, і результати цього обговорення вплинули на фінальну редакцію. Наприклад, оподаткування благодійної допомоги на лікування, яке передбачав законопроект, викликало обурення представників громадських і благодійних організацій [8]. І до фінальної редакції кодексу було додано пункт, що скасував таке оподаткування [9, с.241].

Податковий кодекс зрештою грудня 2010 р. багато в чому був схвалений критиками, проте фактично одразу з'явилися і зауваження. Проблемними, на думку експертів від громадських організацій, залишилися питання використання звільнених від оподаткування коштів для господарського використання (яке може призвести до виключення благодійної організації з реєстру неприбуткових). Також нарікання викликали недо-

статня урегульованість механізмів створення та використання ендowmentів як зручного механізму взаємодії у системі «благодійна установа – фінансова структура» [10].

Отже, законодавча ініціатива у сфері благодійництва у 2008-2010 рр. належала переважно представникам громадських і благодійних організацій. Зміни, запропоновані ними, відрізнялися нагальністю, близькістю до реальних потреб практичного благодійництва, європейською спрямованістю та чутливим реагуванням на законотворчу діяльність держави. Нажаль, українська законодавча система продемонструвала недостатню гнучкість і готовність до апробації як щодо громадських ініціатив, так і щодо впровадження проектів окремих державних структур. Втім, у кінці досліджуваного періоду спостерігається позитивний зсув у готовності державного апарату до сприйняття громадської думки під час реформування вітчизняного законодавства, що мало наслідком підвищення ефективності законодавчої ініціативи у сфері благодійництва.

Список використаних джерел

1. Европейская социальная хартия. Справочник / Пер. Н.Н. Масловой. - М.: Международные отношения, 2000. - 262 с.
2. Олександр Вінніков. Порівняльний аналіз законодавства про благодійну діяльність / <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=6032534>
3. Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 р. // Урядовий кур'єр. - 2011. - №97. - С. 6-10.
4. Council of Foundations. Investment Performance and Practices of Community Foundations (2007) / <http://www.cof.org/templates/content.cfm?itemnumber=567>
5. Світлан Куд. Чому нам потрібен новий закон про благодійну діяльність // Громадянське суспільство. - 2009. - №2(9). - с. 2-5.
7. Інформаційне управління ВРУ. Верховна Рада України прийняла за основу проект закону «Про благодійництво та благодійні організації» / http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=257379&cat_id=37486
8. Круглий стіл «Новий Податковий кодекс: ризики та можливості для благодійників». 09.11.2010р. / <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=603277543>
9. Податковий кодекс України. К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. - 424 с.
10. Круглий стіл «Досягнення і перспективи реформи благодійного законодавства». 16.12.2010р. / <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=603277589&mode=thread&order=0&thold=0>

Кацера В.А. Законодательная инициатива в сфере благотворительности в Украине (2008-2010 гг.)

Рассматриваются и анализируются основные тенденции законодательной инициативы в сфере благотворительности в Украине в 2008-2010гг., а также роль общественных организаций в этом процессе. Приводятся примеры инициатив от благотворительных и общественных организаций, государственных структур; предложений, которые были и не были включены в действующее украинское законодательство.

Ключевые слова: благотворительная деятельность, законодательная инициатива, общественная организация, благотворительная организация.

Katsero, V.O. legislative initiative in the realm of charity in Ukraine (2008-2010)

The work gives an overview and analyses of legislative initiative principal trends in the realm of charity in Ukraine in 2008-2010 and oversees role of public organizations in the process. Examples of public, charity and governmental initiatives (both passed to current legislation and ignored) are included.

Key words: charity, legislative initiative, public organization, charity organization.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 112.316.42

Зінченко В.В.

Світ-системний аналіз глобального розвитку versus теорії модернізації

Здійснено порівняння концептуальних моделей сучасних тенденцій розвитку світових суспільних систем. Аналізуються тенденції і трансформації суспільств в умовах глобалізаційних змін.

Ключові слова: глобалізація, соціальні системи, периферія, світ-система, залежний розвиток, модернізація, капіталізм

Після краху радянської системи у вітчизняних соціальних дисциплінах утвердилася мода на декілька запозичених західних теорій – таких, як «теорія тоталітаризму», «теорія модернізації», теорії «зіткнення цивілізацій», «кінець історії», «постіндустріалізму», «світу постмодерну» і тому подібне. Мода на деякі – наприклад, на «зіткнення цивілізацій», «кінець історії» або «світ постмодерну» – швидко пройшла (оскільки виявилася нетривкою в соціально-економічних студіях).

Теорія модернізації, навпаки, утвердилася і навіть перетворена на офіційний освітній канон. Тим часом на Заході ще в середині 70-х рр. ХХ століття вона була відкинута як пропагандистська і свідомо ненаукова.

Сама теорія модернізації виникла з погано зрозумілого і вульгаризованого Маркса, який, як відомо, відзначав, що розвиненіші країни показують менш розвиненим їхнє майбутнє і що всі країни повинні у своєму розвитку пройти однакові стадії. Проте вивчивши конкретну практику включення у світову капіталістичну економіку колоніальних країн, Маркс (починаючи з праці «Британське володарювання в Індії») скоригував свою точку зору, оскільки виявив, що капіталістична метрополія (*країни-колонізатори*) не розвиває економічно, технічно і політично колонії, а, навпаки, консервує в них відсталість і гальмує розвиток (а то і прямо руйнує – як в Індії та Ірландії – найбільш технічно передові сектори економіки). Але творці теорії модернізації цієї зміни поглядів Маркса «не помітили».

Необхідно задатися питанням: чого ми хочемо від життя? Чи потрібне нам це оскажене «зростання», що розуміється примітивно, та ще постійно прискорюване? Річ у тому, що будь-яке монотонне зростання зрештою обов'язково призводить до краху. Згідно законів діалектики, кількість з необхідністю переходить в якість, якою у нашому випадку може бути вселенська катастрофа, біда найширшого масштабу. Про цю «нову якість» пишуть багато вчених. Це доводять усі економічні кризи, що мали місце в історії. У зв'язку з цим переважнішим уявляється не довільне (яке завгодно) зростання, а зростання обдумане, обережне і не дуже швидке. Це повинно бути перш за все інтелектуальне наукове зростання. А зростання виробниче, таке, що припускає виключно матеріальну забезпеченість, сьогодні є необхідним у меншій мірі. Даний підхід гарантовано дає нам час, який так необхідний для обдумування і ухвалення рішення. Краще жити спокійно, але впевнено. Без сумніву, аналіз поняття «соціальний прогрес» виявить ті чинники, які не повинні зростати. За радянських часів дана тема

була забороненою. На жаль, в даний час це поняття не привертає достатньої уваги дослідників, оскільки вважається очевидним. Але не важко побачити, що очевидного тут мало. Головна мета будь-якої економіки полягає в зростанні. А що власне повинне зростати і *навіщо* зростати? Відповідь на це питання зазвичай буває такою: якщо економіка зростати не буде, то виникають явища застою і стагнації. А тому обов'язково повинно зростати споживання і виробництво. З цього виходить, що критерій зростання перш за все необхідний самій економіці. У зв'язку з цим цілком справедливим є стверджувати, що дана економіка є екстремальною (екстремістською). Питання: а чи може економіка бути іншою? Ймовірно, може. Але тоді необхідно проаналізувати поняття «зростання», і тоді стане ясно, що поняття «соціальний прогрес» є ширшим і є гідним нашої уваги.

Критерій *зростання (максимізації прибутку)* є небезпечним принаймні з двох причин. Він породжує позитивний зворотній зв'язок. З кібернетики відомо, що цей зв'язок підтримує і підсилює сам себе, і якщо не покладені обмеження, то він руйнує власну основу, тобто систему, в якій реалізується. Філософський підхід говорить про те ж. Монотонне зростання – це перш за все кількість. У цьому прогрес отожднюється з «дурною нескінченністю». По законах діалектики кількість завжди переходить в якість. Остання уявляється як принципово нові умови стану економіки і суспільства, який може бути тотожним катастрофі. У зв'язку з цим поняття «зростання економіки» повинне бути проаналізоване з позицій категорії соціального прогресу. Таким чином, з погляду науки великомасштабна (глобальна) криза цілком очевидна, і ми створюємо її самі. Держава повинна заохочувати не попит взагалі, а більшою мірою попит науковий, інтелектуальний. Тоді економіка матиме все необхідне для поступального розвитку. І разом з цим ми зможемо усунути ті багато негативних аспектів, якими нам загрожує глобалізація. По суті мова йде лише про те, щоб деяку частку наших зусиль перенести зі сфери матеріального виробництва у сферу науки і творчості. Подібне перенесення вже мало місце в нашій історії у 70-і роки минулого сторіччя під час нафтової кризи. Тоді значна частка капіталу перемістилася в галузь інформаційних технологій. При цьому економічне зростання продовжилось. Слід вважати, що на користь всіх жителів планети Земля продовжити цю тенденцію перерозподілу капіталу.

Сфера праці все більшою мірою стає інтелектуальною, творчою, інформаційною. Все більший відсоток живої праці відноситься до сфери науки. Сучасні трудящі всі більшою мірою виявляються представниками творчої діяльності. І саме вони визначають той попит, який слід узяти за основу. Задовольняючи в першу чергу саме цей попит (а не той, який задовольняється матеріальним виробництвом), ми виконаємо всі постулати цієї теорії. Роль центрального органу управління в глобалізованому суспільстві необхідна і істотна не дивлячись на те, що важко уявити, яким він повинен бути.

Власне теорія модернізації виникла в 1950-х – на початку 1960-х рр. у США і Великобританії і була призначена для «зовнішнього вжитку»: для країн «третього світу», зокрема тих, хто активно звільнювався від колоніальної залежності [3]. Основною ідеєю класичної теорії модернізації була ідея неминучого переходу від «аграрного» суспільства до суспільства «індустріального». Цей перехід в країни «третього світу» несли країни «першого світу», які вже через одне цього факту виступали як «прогресори», «культуртрегери» і «добродійники». **Класична теорія модернізації** описувала «аграрне суспільство» з позицій відверто европоцентристських, расистських і зневажливо-ксенофобських.

Аграрним суспільствам і недостатньо технологічно-модернізованим (тобто усього світу за винятком розвинених капіталістичних країн) нібито були властиві наступні риси: доіндустріальна (аграрна) економіка; нездатність до соціального, технологічного і культурного розвитку; залежність організації соціального життя суспільства від релігійних і міфологічних уявлень; циклічний, а не поступальний характер історичного існування; авторитарний (тоталітарний) характер влади; переважання традиції над новаторством; колективістський характер суспільства і придушення у ньому особистісного початку; переважання в суспільстві людей з пасивним, недіяльним, байдужим, апатичним типом особистості; орієнтація не на матеріальні та інструментальні, а на релігійні або метафізичні цінності; відсутність здатності до економічного виробництва не заради задоволення поточних потреб, а заради реалізації можливості розвитку у

майбутньому (економічного зростання як самоцінності). У Г.Мюрдала – як у найбільш доступного для вітчизняної аудиторії автора – дуже показовим є опис усіх верств країн Південної Азії як збіговиська ледарів, нероб, сибаритів, у яких відсутнє елементарне відчуття порядності, відповідальності за дотримання зобов'язань і трудової дисципліни, де відсутня ініціатива, пунктуальність, акуратність тощо. Щоб зрозуміти, наскільки цей опис носить відверто расистський характер, досить пригадати, що саме в цих країнах існує традиційна «банківська» система, в якій мільйони у валюті переміщаються з рук у руки і з країни в країну без документів, на підставі одного тільки чесного слова партнерів.

Індустріальне ж суспільство («сучасність», *Modernity*) описувалося, навпаки, виключно в «рожевих» тонах: це суспільство високотехнологічної (науково-промислової) економіки; яке постійно інтенсивно оновлюється і ускладнюється в соціальних, економічних і культурних відносинах; світське і раціональне за своїм соціальним характером; яке знаходиться у поступальному розвитку («лінійний прогрес»); з інститутами влади, заснованими на представницькій демократії та ідеології лібералізму; з переважанням інновацій над традицією; це суспільство індивідуалізму, що знищило (або придушило) колективізм; яке складається з активних, економічно діяльних осіб з розвиваючо-привласнюючим типом мислення; орієнтоване на отримання матеріальних благ (гроші, комфорт, влада, насолода) та інструментальних цінностей; здатне виробляти не тільки заради задоволення буденних потреб, але і заради можливостей технологічного розвитку у майбутньому [6].

У середині 1970-х рр. теорія модернізації розвалилася під нищівним натиском явної невідповідності її практиці економічного розвитку за межами країн «першого світу» (в першу чергу країн Далекого Сходу і Південно-Східної Азії, які здійснили економічний прорив в умовах військових диктатур або авторитарного правління і на основі традицій, – включаючи «метафізичне» конфуціанство – а не в розриві з ними), з одного боку, і теоретичних ударів з боку концепцій «залежного розвитку», «структурної залежності», «технологічної залежності» і «периферійного капіталізму» – з іншого. Ці концепції, близькі одна до одної, були розроблені в 1960-і рр. – незалежно одна від одної – переважно латиноамериканськими дослідниками А.Гундером Франком, Т.Дус Сантусом, М.Капланом, Е.Кардозу, Р.Ставенхагеном, Е.Торресом, О.Фальс Борда, та інш. Усі вони – на величезному (в основному латиноамериканському) матеріалі – описували функціонування реальної капіталістичної економіки як квазіімперської економічної системи, що складається з двох або трьох сегментів: *метрополії* – країн «першого світу» – і *периферії* – країн «третього світу» (як варіант описувалося існування країн *напівпериферії* – найбільш географічно і культурно близьких до метрополії і економічно розвинених країн «третього світу»).

Специфіка існування периферії і напівпериферії полягала у залежності від метрополії, яка нав'язувала їм невідповідні варіанти технологічного розвитку (застарілі, енерго- і ресурсоємні, природоруйнівні тощо), консервувала економічну і соціальну відсталість і диференціацію, перешкоджала освоєнню і впровадженню найбільш передових технологій, прирікала на роль сировинного і технологічного додатка, стимулювала найбільш реакційні (аж до фашизму) форми політичного життя [5]. Теоретики концепції *кола периферійного капіталізму* досить переконливо (спираючись на конкретні дослідження у своїх країнах) показали тупиковість *периферійного капіталізму*, неможливість «наздоганяючого розвитку» (іншими словами, модернізації), а також те, наприклад, що правлячі класи в країнах «залежного», периферійного капіталізму неминуче стануть тотально криміналізованими і паразитичними або те, що сам факт периферійності маргіналізує суспільство країн периферії, включаючи і робітничий клас цих країн (навіть тоді, коли трудящі мають роботу).

У кінці 1980-х – на початку 1990-х рр., у зв'язку з розпадом Східного блоку, який захопив західну суспільствознавчу думку зненацька, теорія модернізації була терміново «вийнята з архіву» (один з теоретиків «неомодернізації» Е.Тір'якян так і назвав свою роботу: «Модернізація: нехай ексгумується у світ») [8, с.53]. Тепер теорія модернізації застосовувалася вже не до «третього світу», а до «другого», тобто до країн колишнього Радянського блоку. Оскільки, проте, відразу стало ясно, що по відношенню до пострадянського простору теорія модернізації ще менш адекватна (очевидно, що

індустріалізація тут давно пройшла, суспільство носило світський характер; традиції були зведені до мінімуму в ході антибуржуазної трансформації, і т.інш.), довелося терміново розробити певне коло теорій «неомодернізації», які вводили безліч обмовок і додатків в класичну модель (аж до залучення понять «капіталізм західного типу» і «капіталізм незахідного типу», «оборотності» і «безповоротності» модернізації, «екзогенного» і «ендогенного» характеру модернізації). Найбільш поширеними стали різні варіанти «неомодернізаціонізму» *циклічного характеру*, які припускали, що модернізація може проходити необмежену кількість разів – із змінним успіхом. По цій логіці в Росії/СРСР перша модернізація мала місце у 1861-1914 рр., друга – в радянський період (або навіть їх було дві: одна у 1920-30-і рр., інша в 1960-70-х) і, нарешті, наступна (остання?) – в пострадянський період. Класичною роботою циклічного «неомодернізаціонізму» можна вважати видану у нас книгу Хантінгтона [4], який до того прослався теорією «зіткнення цивілізацій», узятою на озброєння праворадикалами і «новими правими» у всьому світі.

У російській і в східноєвропейській літературі «неомодернізаційні» концепції піддаються жорсткій критиці як явно пропагандистські, ненаукові і не засновані на реальних фактах. Втім, і серед відомих західних політологів є велика група фахівців – у першу чергу, фахівців зі Східної Європи і колишнього СРСР – які різко відкидають «неомодернізаціонізм». С. Коен, наприклад, переконливо показав, що в колишньому СРСР йде процес, який він назвав «демодемізацією» [3, с.15]. Активні спроби насадити у вітчизняних соціальних науках (і в системі освіти) теорію модернізації пов'язані, судячи з усього, з тим, що пострадянські країни інкорпорується в світову капіталістичну економічну систему як країни *периферії* (країни «третього світу»). Це явище – складова частина процесу глобалізації, що йде в даний час в світі.

Світ-системний підхід розглядає світ не як суму країн, що паралельно розвиваються, а як єдину систему, де є світові «верхи» і світові «низи», держави-експлуататори і держави-експлуатовані, які отримали назви відповідно «ядро» і «периферія». Це положення стосовно сучасності висунуте ще в середині ХХ століття аргентинським економістом Р.Прєбішем і його школою в різних версіях теорії «залежного розвитку». На питання «чому ми такі бідні?» може бути тільки одна вірна відповідь: «Тому що вони такі багаті». Без розуміння цього фундаментального факту неможливо побачити глибину прірви, в якій опинилася і наша країна. Тому важко уявити собі більш відповідний час для знайомства з концепціями І.Валлерстайна.

Переклад ключових термінів, коли перекладаються не лише слова, а й сенс понять, означає, що в даній концепції «*World-system*» – це «світ-система», а не «світосистема»; «*world-economy*» – «світ-економіка», а не «світоєкономіка». У Валлерстайна мова йде саме про *svimi*, які є «системами», «економіками», «імперіями». Ніякого окремого терміну «світоєкономіка», використовуваного для світу-економіки у масштабах усієї Землі, у І. Валлерстайна немає. Він у цьому випадку пише «сучасний світ-систему» або «капіталістичний світ-економіку». Також про «світові системи» Валлерстайн не пише. Навпаки, він заперечує існування у сучасному світі інших систем, окрім капіталістичної. Здається, він не просто помиляється, але й протирічить собі, коли не бачить «країни-ізгої», які не входять у капіталістичний світ-економіку.

Теорія імперіалізму початку ХХ століття (Дж.А.Гобсон «Імперіалізм. Дослідження» (1902), Р.Гильфєрдинг «Фінансовий капітал» (1910), Р.Люксембург «Накопичення капіталу» (1913) і «Вступ до політичної економії» (1912-1913), М.І. Бухарін «Світове господарство та імперіалізм» (1915), В.Ленін «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916), що стали основою теорій залежного розвитку, є предметом особливої розмови. Але необхідно враховувати, що всі ці автори концептуально та ідейно є досить близькими до теорій Валлерстайна.

Заслуга І.Валлерстайна у вивченні на основі багатющого фактичного матеріалу становлення капіталізму в XVI–XX століть (багатотомна праця «Сучасний світ-система») і відкритті *неминучості периферії*. Капіталізм не існує без колоній, зокрема формально незалежних. Спочатку це були Східна Європа і Америка, потім до них додалися Росія, Туреччина, Індія, узбережжя Західної Африки, потім решта усього незахідного світу, виключаючи Японію, яка уникала периферізації, (єдиний випадок в історії). Експансія капіталізму може сповільнюватися, але не може закінчитися, оскільки тоді закінчиться і

капіталізм. Людство впритул підійшло до цієї межі. Потрясіня, майбутні їй, незрівняні з колишніми. Тоді (1618-1648; 1792-1815; 1914-1945) боротьба велася за підвищення або збереження статусу окремих країн в капіталістичному світі-системі. Зараз на порядку денному зникнення саме цього, того, що вичерпав себе, світу-системи, що одночасно несе надію на появу безкласового суспільства і страх перед можливою загибеллю Землі.

Оманлива простота висновків світ-системного підходу не повинна вводити в оману: світ-системний підхід і теорії залежного розвитку з самого виникнення протистоять пробуржуазним концепціям модернізації (від У.Ростоу до Ф.Фукуями). Згідно цим концепціям усі країни розвиваються в принципі однаково і врешті-решт досягнуть однакового рівня добробуту.

Але це не так. Розвиток периферії диктується центром в своїх інтересах. Капіталізм на периферії це не капітал і наймана праця, як в «ядрі». Це капітал і рабство плантації, капітал і кріпацтво, як в епоху зародження капіталізму в Америці і Східній Європі; капітал і сплав різноманітних докапіталістичних відносин, як у всіх периферійних країнах до цього часу.

Периферійний капіталізм не *стадія* на шляху до капіталізму «ядра», а тупикове *доповнення* до нього. Саме цей лад існує в нинішніх пострадянських країнах і заважає їхньому розвитку, як заважав напередодні революції 1917 року. Не можу не відзначити дивовижну точність І. Валлерстайна в оцінці нашої революції 1917р. Її вожді «вважали, що вони очолили першу пролетарську революцію в сучасній історії. Вірніше буде сказати, що вони очолили одне з перших і, можливо, найбільш драматичне з національно-визвольних повстань, що відбувалися на периферії і напівпериферії світу-системи» [2, с.376].

Разом з досягненнями в світ-системному підході є і недоліки, в основному викликані абсолютизацією цих досягнень. Так, І.Валлерстайн заперечує існування окремих суспільств, вважаючи світи-системи *єдиною* соціальною реальністю. Заперечує, звичайно, на словах, оскільки, будучи серйозним соціальним істориком, не може не бачити їх існування. Потім ним заперечуються *усі* концепції розвитку, для яких винайдений принизливий термін «*девелопменталізм*» (від англ. development –розвиток). Ніякої внутрішньої логіки в історії І.Валлерстайн не бачить, мимоволі сходяться в цьому з Поппером. В історії для нього є тільки зміни, які не мають ніякої спрямованості. Його переконаність у скороминушому характері капіталізму покоїться на вельми хисткому засновку – «передчутті, що будь-якому явищу не властива довготривала рівновага» [1, с.148]. Відкинувши модну синергетичну термінологію, ми виявимо тут тільки повтор давно відомого діалектичного положення про те, що спокій – це окремий випадок руху, але не знайдемо ніякої вказівки на сили, здатні покінчити з капіталізмом.

Нарешті, невизнання можливості виходу зі світу-економіки і можливості існування некапіталістичних форм експлуатації привела Валлерстайна до абсурдного твердження про те, що СРСР був напівпериферією капіталістичного світу-економіки, такий же, як Російська імперія до і пострадянський простір після. Тут Валлерстайн протирічить не тільки фактам, але і самій логіці світ-системного підходу, який завжди визнавав існування різних світів-систем, що є один для одного «зовнішніми аренами».

Проте в сучасній соціально-історичній, економіко-господарській ситуації усі ці вади не можуть переважити внеску І.Валлерстайна у пізнання сутності капіталізму. Багатство одних припускає бідність інших як серед людей, так і серед країн. Капіталізм – це не тільки країни з капіталістичним способом виробництва, але і залежна від них периферія з її боргами, диктатурами, деградацією культури і безвихідною, непереборною бідністю. В рамках капіталізму виходу для залежних країн немає. «Велика ілюзія теорій модернізації», за словами Валлерстайна, полягала в обіцянці зробити весь світ ядром без периферії, що є неможливим.

Капіталізм, а не його відсутність або нерозвиненість, прирікає периферійні країни на вічне відставання від центру. Глобальна міжнародна капіталістична система в сучасності достатньо чітко підрозділяється на дві частини: **центр**, який утворюють країни Заходу, і **периферію**, або капіталізм, що існує в залежних від центру країнах, який є залежним, *периферійним капіталізмом* і якісно відрізняється від капіталізму країн центру. Периферійний капіталізм є не початковою стадією капіталізму, характерного для країн центру, а, навпаки, це – тупиковий варіант капіталізму, який в принципі

нездатний до прогресу на периферії Інтеграція в світ-систему, особливо зараз, коли всі місця в ядрі зайняті, означає попадання в залежність, в служіння до країн ядра. До теперішнього часу всі різновиди капіталізму стали перешкодою на шляху подальшого глобального розвитку людства. Капіталізм в цілому зараз загрожує самому існуванню людини і людського суспільства. Необхідно відзначити той нерозривний зв'язок, який існує між нерозумінням сутності постімперіалізму і нездатністю до адекватного глобалістичного, геоекономічного та геополітичного соціально-класового аналізу і розуміння сучасної світової соціально-економічної реальності. Капіталізм в цілому зараз загрожує самому існуванню людини і людського суспільства.

Список використаних джерел

1. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И.Валлерстайн. – СПб., 2001.
2. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И.Валлерстайн, пер. с англ. – М.: Логос, 2004.
3. Коэн С. Провал крестового похода. США и трагедия посткоммунистической России / С.Коэн. – М., 2001.
4. Хантингтон С.П. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С.П.Хантингтон. – М., 2003.
5. The Passing of Traditional Society. Modernization on the Middle East / D.Lerner. – N.Y., 1958.
6. Apter D. The Politics of Modernization / D.Apter. – Chicago – L., 1965.
7. Dos Santos T. El nuevo caracter de la dependencia / T.Dos Santos. – Santiago-de-Chile, 1968.
8. International Sociology, 1991, N 2.

Зинченко В.В. Мир-системный анализ глобального развития versus теорий модернизации

Осуществлено сравнение концептуальных моделей современных тенденций развития мировых общественных систем. Анализируются тенденции и трансформации обществ в условиях глобализационных изменений.

Ключевые слова: глобализация, социальные системы, периферия, мир-система, зависимое развитие, модернизация, капитализм.

Zinchenko, V.V. The world-system analysis of global development versus theories of modernization

In the article the comparison of conceptual models of contemporary trends in world social systems. Analyzes trends and transformation of societies in a globalizing changes.

Key words: globalization, frames of society, periphery, world-system, dependent development, modernization, capitalism.

Модерн та секуляризація: формування нової ідентичності

Досліджується проблема співвідношення процесів секуляризації та формування модерної ідентичності. З'ясовуються особливості змін у філософській та соціально-політичній площинах під впливом секуляризації. Розглядається питання легітимності Нового часу, а також обґрунтованості зведення секуляризаційного процесу до процедури змирення як реабілітації сфери мирського, чуттєвого.

Ключові слова: модерн, секуляризація, новочасний суб'єкт, свобода, світ, час, історія, суспільство.

Новий час та секуляризація постають не лише в якості дескриптивних термінів у рамках історичних та соціологічних досліджень, але також становлять концептуальну пару, що є об'єктом філософської рефлексії. Філософське трактування секуляризації як сутнісної характеристики Модерну ґрунтується на виявленні спільної для обох понять структурної сітки. По-перше, і секуляризація, і Модерн відсилають до системи опозицій: релігійне-світське, застаріле-нове, традиційне-сучасне; причому зв'язок між елементами кожної пари можна визначити не як просту протилежність, а швидше як *протистояння*. По-друге, таким чином і Модерн, і секуляризація конституують *розрив* та *початок* одночасно: обидва поняття передбачають відчуження від попереднього досвіду та претензію на новизну. Відтак у сфері філософії вони втрачають аксіологічну нейтральність та набувають нормативного характеру; дескриптивна і пояснювальна функції цих понять доповнюються прескриптивною функцією. Новий час та секуляризація засвідчують появу нової *ідентичності*, формування якої відбувається через експлікацію її *відмінності* від усього попереднього [9, с. 7-11].

Однак автентичність новизни цієї ідентичності була поставлена під сумнів у німецькій філософії ХХ ст. Справа полягає в тому, що впродовж останнього сторіччя поняття секуляризації отримало різноманітні тлумачення. Позицію, котру займали щодо пояснення цього явища К.Льовіт та К.Шміт в рамках філософії історії та філософії політики відповідно, називають 'теореомою секуляризації': В є секуляризацією А. Така інтерпретація розглядає секуляризацію як простий перехід схем, значень, понять з релігійної або теологічної сфери у світську. Якщо секуляризація є сутністю Модерну, то з вище описаної позиції випливає, що Новий час цілковито редукується до християнства як своєї прихованої матриці, що була перенесена у секулярну площину. З огляду на таку інтерпретацію, Г.Блюменберг ставить доречне запитання про легітимність Нового часу: якщо Модерн це лише секуляризована християнська спадщина, то чи є законні підстави говорити про новизну епохи, яка проголошує себе Новою? Чи справді є ця новизна? І в чому вона полягає?

Метою даного дослідження є синтезуюча спроба окреслити цілісну модерну свідомість на основі аналізу змін, які під впливом секуляризації відбуваються у філософській та соціально-політичній площинах. Визначена мета передбачає пошук відповідей на ряд запитань: у чому полягає новизна секулярної доби Модерну? чи секуляризація з необхідністю є синонімом секулярності? яким чином змінюється розуміння людиною світу? як трансформуються сприйняття часу та історії? які перетворення відбуваються у сфері суспільної активності людини? Кожному із сформульованих завдань повноправно можна присвятити окреме дослідження, однак у даній статті об'єктом наукового

зацікавлення є взаємозв'язок усіх цих аспектів у межах нової, *новочасної*, секуляризованої свідомості без якої неможливо уявити сучасний для нас світ західної цивілізації.

Новизна Модерну: Декартівське *cogito* та нова свобода. М. Гайдегер заперечує позицію, згідно з якою трансформація християнської релігії внаслідок секуляризаційного процесу є гарантом єдності західної історії. Ретельне дослідження ознак присутності та активності християнства у Новому часі, виявлення його позитивного впливу (передусім через протестантизм) на формування духу Модерну, наполегливе доведення факту, що християнство не припиняє існувати, є, на думку М.Гайдегера, лише доказом того що насправді воно 'втратило свою середньовічну силу, що колись *творило історію*'. Історичне значення християнства полягає якраз у втраті цієї здатності впливати на історію, а відтак у тому, що 'від початку Нового часу і впродовж цієї епохи воно залишається тим, *на противагу чому...* утверджується нова свобода' [8, с. 119]. Виходу за межі християнської інтерпретації недостатньо для появи нового бачення світу. Модерн не може ґрунтуватися на голому запереченні, виключно на вимозі демонтувати все християнське, відтак, стверджує М.Гайдегер, сутнісною основою Нового часу є метафізика.

Саме у новочасній метафізиці, а точніше у метафізиці Р.Декарта вперше здійснюється філософське обґрунтування емансипації людини та утвердження її суверенітету як *суб'єкта*. Новизна Модерну, на переконання М.Гайдегера, полягає якраз у цій новій свободі, покладання якої відбувається через Декартове *cogito ergo sum*. Відтепер людина стає законодавством у собі, вона шукає підтвердження власного існування без посилення на трансцендентне і віднаходить впевненість, утверджуючи себе серед суцього. У Декартівському *cogito* людина постає як міра всього суцього, внаслідок чого змінюється її відношення до нього: суцце розглядається як таке, яке потрібно завоювати і мати у своєму розпорядженні. Отже, нова свобода передбачає, що людина покладається лише на саму себе, сама творить для себе закон, встановлює, що повинно стати для неї обов'язковим, самостійно визначає свої цілі та легітимізує свою владу у світі. Нова свобода уможлиблює появу нової мети, яка полягає у досягненні людством панування над світом шляхом розвитку всіх своїх творчих потенціалів [8, с. 120, 74; 10, с. 9-10].

У зв'язку з цим формується нове розуміння істини, котра, так би мовити, отримує людське обличчя. Якщо у Середньовіччі важливою була доктрина як спосібповідомлення істини, носієм якої є Бог, то в результаті секуляризації у модерній філософії вагомим стає процес пошуку, актуалізується питання про метод як шлях до визначення істини виключно зусиллями самої людини. Істина стає достовірністю людського знання, достовірністю впевненого у собі людства, яке облаштовується у світі [8, с. 114].

Новочасна інтерпретація світу: чи означає секуляризація реабілітацію чуттєвого світу? Беручи до уваги радикалізацію протиставлення релігійного та світського, а також претензію Модерну на елімінацію теологічного підґрунтя концепції світу, можна піддатися спокусі зробити висновок про те, що необхідним наслідком секуляризації як процесу очищення від релігійних нашарувань є відновлення цінності чуттєвого, мирського та поживлення дослідницької уваги до нього. Однак насправді секуляризація, як підкреслює Х.Арендт, 'в жодному разі не можна розглядати як процес змирення в строгому смислі слова', оскільки '*без-світ-овість*' (англ. worldlessness) Нового часу є безпрецедентною [1, с. 417]; 'втративши надію на потойбічне, людина все ж не увійшла... у поцейбічне', підсумовує Г.Блюменберг [2]. Світ у його іманентності не був реабілітований, чуттєва дійсність стала джерелом сумнівного та ілюзорного, недостовірним проявом непізнаної для людини сфери ноуменів. Людина Модерну, звільняючись як від трансцендентного, так і від земного, опинилася замкнутою у світі своєї суб'єктивності, власного Я. Відкриття саморефлексії у Декартівській метафізиці означало переосмислення процесу сприйняття, котре відтепер розглядалося не як безпосереднє сприйняття предмета, але як сприйняття самого чуттєвого сприйняття. Відтак, Г.Блюменберг услід за Х.Арендт визначає метафізичний акосмізм, знецінення чуттєво даної дійсності, 'втрата світу' як одну з основних характеристик Модерну: місце світу займає свідомість [1, с. 384; 2; 9, с. 30]. Тому Г.Блюменберг стверджує, що секуляризація зовсім не тожтожна змиренню як валоризації чуттєвого, і пропонує 'розрізнення... між секуляризацією та секулярністю, перша позначає тільки процес,

за допомогою якого світ наділяється новими атрибутами, тоді як остання відсилає до ідеї автентичного мирського світу' [9, с.31].

Отже, які нові характеристики приписуються світові у добу Нового часу?

Від космосу до універсуму. Надзвичайно вагомим подією, що відбувається в ході становлення модерної свідомості, є перехід від розуміння світу як *космосу* до його трактування як *універсуму*. Здійснюючи порівняння обох цих понять, Ч.Тейлор зазначає, що ідея космосу, з'явившись у античній філософії, впродовж усього Середньовіччя залишається концептуальною основою християнської свідомості, спадкоємиці греко-римського світу, і згасає аж у XVII ст. внаслідок секуляризаційного процесу та виникнення новочасної науки. Поняття 'космос' як тотальність існування було невіддільним від принципів ієрархії та порядку, котрим було властиве антропологічне забарвлення. Космос розумівся як впорядковане ціле з встановленими межами, його осердям була ієрархія буття, розшарованого на вищі та нижчі рівні. Цілісність такої ієрархічної структури забезпечувалася її вершиною, що перебувала на найвищому рівні – у вічності – та уособлювалася Ідеєю Блага (за Платоном) або ж Бога (за Аристотелем), або першого та останнього одночасно в якості Ідей як думок, що містяться у мисленні Творця (згідно з християнською теологією). Ч.Тейлор підкреслює, що до-модерна свідомість розглядає ієрархічний порядок буття, що проявляє себе у космосі через символи та знаки, як такий, що повинен бути прикладом для життя людини одночасно в індивідуальному та суспільному аспектах.

Отже, якщо антично-середньовічний світ як 'місце' (*place*) визначається тим, що є в ньому, то новочасне секуляризоване поняття універсуму тлумачиться крізь призму механіцизму в якості 'простору' (*space*), вмістилища, 'контейнера' індивідуального до того, що його наповнює. Універсум, безсумнівно, також володіє принципом порядку, однак відмінність полягає в тому, що він позбавлений антропологічного значення: сферою дії законів універсуму, що знаходять своє вираження у формулах галілеївсько-ньютонівської науки, є природа, і вони ніяким чином не стосуються життя людини та суспільства [11, с.58-60]. Розрив між моральним та природним порядком найповніше обґрунтовується у філософії І.Канта. Дійсність сприймається людиною як сукупність явищ, котрі насправді свідчать лише про апіорні форми чуттєвості самої людини. З огляду на те, що знання про справжній стан речей у світі виявляється недоступним для людини, то й пізнання Божественного Задуму, кінцевих цілей Бога тим більше є недосяжним. Якщо світ як космос був відкритою книгою проявів божественного дняння, прочитання якої допомагало людині усвідомити мету свого існування та віднайти зразки для суспільного життя, то світ як універсум виявляється у цьому відношенні закритою книгою. І.Кант виділяє два предмети філософії: природу і свободу. 'Філософія природи стосується всього, що є наявним, а філософія звичаєвості лише того, що повинне бути наявним', вона розглядає апіорні принципи діяльності, вчинків людини [4, с.474-475]. І.Кант стверджує, що моральний світ є насправді ідеєю практичного розуму, котра, однак, 'повинна мати свій вплив на чуттєвий світ, щоб зробити його, наскільки можливо, відповідним ідеї' [4, с.458].

'Розчаклування' та новочасна техніка. Важливою ознакою новочасного розуміння світу є також його 'розчаклування'. М.Гайдегер доводить, що знебоження (*Entgötterung*), дедивінізація світу випливає із християнського віровчення. З поширенням християнства язичницькі боги були вигнані з цього світу, а монотеїстичний Бог розглядався як трансценденція, як Творець світу, котрий перебуває поза його межами, внаслідок цього природа виявилася позбавленою божественних 'жителів', припинила бути об'єктом поклоніння, вважатися сакральною [7, с.42; 10, с.13]. Чуттєвий світ відтак розглядався як створений Богом і переданий у розпорядження людини [Бут.1,26]. Розпочатий у юдео-християнській традиції процес десакралізації природи був актуалізований технікою Нового часу. М.Гайдегер визначає сутність техніки як по-став (*Ge-stell*) – по-ставлення суцього на вимогу суб'єкта, виведення дійсного з його потаємності шляхом переведення дійсності 'стан-в-наявності', котрий означає, що природа відтепер розглядається виключно в якості постачальника енергії для людських потреб [6, с.229-230].

Поява картини світу. Наступною характеристикою є поява картини світу. Як вже зазначалося вище, 'безсвітність' (*worldlessness*) Нового часу є наслідком постання

людини в ролі суб'єкта, внаслідок чого вона 'стає точкою відліку для суцього як такого' [7, с.48]. Світ як об'єкт протиставляється суб'єктові і водночас зосереджується довкола нього: світ існує лише постільки, оскільки перебуває в розпорядженні людини. Як показує М.Гайдегер, 'світ стає картиною', і вперше це відбувається в епоху Модерну. 'Картина світу... означає, таким чином, не картину, що зображає світ, а світ, що розуміється як картина' [7, с.49], тобто як пред-ставлене суще. Пред-ставляти, (*vorstellen*) означає, що людина ставить *перед* собою світ, спрямовує на нього свою діяльність, співвідносить з собою і робить це співвіднесення визначальним, тобто займає позицію 'такого суцього, яке всьому суцьому задає міру і визначає норму' [7, с.52]. Пізнання світу набуває форми дослідження, тобто здійснюється на основі попередніх розрахунків, передбачення майбутнього протікання різноманітних процесів у природі. Таким чином, пред-ставлення може розглядатися як впевненість людини у своїх розрахунках щодо суцього, а тому, як загадувалося вище, істина стає достовірністю людського знання. Саме така зміна у ставленні до суцього та у трактуванні істини стала метафізичною основою одного з явищ, що визначають новизну та безпрецедентність епохи Модерну – науки.

Світ ідеалізації математичного природознавства. Новочасна наука продукує наступну ознаку нового поняття світу, а саме ідею раціональності універсуму та можливість його систематичного пізнання науковими засобами. Х.Арендт наголошує, що навіть у період дослідницького оптимізму та прогресу природознавства, наукове зацікавлення природою зовсім не означало реабілітації знеціненого світу, якраз навпаки: тоді людина 'віддалялася від Землі та від чуттєво даної дійсності значно більше, ніж її могла б віддалити від неї будь-яка християнська надія на потойбічний світ' [1, с.417]. Галілеївська фізика, озброївшись математичними методами, 'створила об'єктивний світ' як 'тотальність *ідеальних предметностей*', що методичним та всезагальним способом визначаються однаково та однозначно для кожного індивіда, зауважує Е.Гусерль [3, с.52]. Таким чином новочасна наука не пізнає, а швидше конструє світ як систему каузальних зв'язків. Ця наукова настанова є наслідком основоположної ідеї Г.Галілея, відображеної у переконанні, що будь-яке явище чуттєвої дійсності підлягає ідеалізації, математизації та формалізації. Відтак '*інтерес природодослідників спрямувався... на формули... виникала спокуса вбачати в цих формулах... істинний смисл самої природи*' [3, с.67], наука спрямувала усі зусилля на розширення можливостей передбачення шляхом отримання нових формул. Світ природи як замкнутий універсум тілесних об'єктів був строго відмежований від суб'єктивної сфери людської свідомості, життєвого світу людини. Чуттєво дана та пізнана в досвіді дійсність була підмінена так званою ідеалізованою природою – математичним світом ідеальних об'єктів та формул. Отож метод, ціллю якого було пізнання світу через відкриття, у результаті став способом приховання світу.

Вплив секуляризації на переосмислення часу та історії. Не менш вагомим, ніж трансформація концепції світу, є зміна у розумінні часу, згідно з якою формуються особливості новочасної філософії історії. Неможливо заперечити факт, що Модерн успадковує впроваджену юдео-християнською традицією ідею лінійності історії. Проте ствердження того, що ідея прогресу є простим перенесенням з релігійної у світську площину християнського есхатологічного очікування, не зовсім обґрунтоване, адже новочасному прогресові властиві несумісні з релігійною парадигмою характеристики. Необхідно зауважити, що модерна свідомість у трактуванні даної проблематики безумовно володіє новизною, оскільки ґрунтується на новому баченні часу і новому сприйнятті теперішнього, а також розглядає історію під іншим кутом зору.

Модерне трактування часу. Для того, аби усвідомити грандіозність модерної трансформації у сприйнятті часу, потрібно розглянути, спираючись на дослідження Ч.Тейлора, проблематику часу на прикладі двох історичних типів свідомості – до секуляризації та після неї; як і у випадку з космосом та універсумом, тут теж відбувається визначальна зміна інтерпретації. До-модерна свідомість характеризується складною часовою структурою: лінія звичайного (*ordinary*) або ж секулярного (*secular*) часу переривалася кайротичними вузлами, організаційним принципом такої схеми виступала вічність, яку Ч.Тейлор, аби уникнути плутанини з трьома видами вічності, котрі існували у до-модерній свідомості, називає 'вищим часом' (*higher time*) [11, с.54-55].

Отже, звичайний/секулярний час характеризував *saeculum* – ‘століття’, ‘світ’, що розглядався як перехідний і тимчасовий за своєю суттю та протиставлявся духовному. Секулярному часові, який можна розглядати як хронос на протигагу кайросу, приписувалися кількісна природа, послідовність та транзитивність: одна річ трапляється після іншої, і коли щось минуло, то воно минуло; якщо А відбулося перед В, а В – перед С, то А передє С.

Кайрос (в Давній Греції так звали бога щасливого, вдалого моменту, миті успіху) – це час особливих подій, час, що має якісну природу. Наша сучасність, зазначає Ч.Тейлор, також сповнена кайротичних моментів, наприклад, революції розглядаються їхніми прихильниками як непересічні, вагомні моменти, як час змін; кайротичними є також знакові події у історіографії кожної нації; в якості кайротичного вузла виступав час карнавалу, однак в даному разі мається на увазі карнавал в його автентичному історичному значенні, тобто карнавал як перевертання зривного світу з ніг на голову, як анти-структура, що виконувала терапевтичну функцію у до-модерному суспільстві і відігравала роль протигагу до структури з метою підтримання балансу у строго ієрархічному світі-космосі [11, с.47-50]. Проте християнство надало кайротичному часу власного значення. На відміну від платонівсько-аристотелівської вічності як досконалої нерухомості, у порівнянні з якою звичайний час є менш реальним та недосконалим, вічність Біблійного Бога, котрий творить світ та бере участь у людському житті, не скасовує земний час, а навпаки за посередництвом кайротичних моментів уможливило взаємодії Бога та людей. Крізь призму християнства кайрос – це час діянь Бога у світі, час, коли близькі за значенням події, незважаючи на дистанцію у сотні чи тисячі років, співпадають: жертвопринесення Ісаака та Розп’яття Христа, до прикладу, або день Розп’яття та Страсна П’ятниця будь-якого конкретного року. Таким чином, кайротичні моменти здійснювали розриви у світському часі та з’єднували його з вічністю, ‘вищим часом’.

Наслідком секуляризації стало усунення цієї складної часової структури. Однією з центральних ознак Модерну стає ‘гомогенний, порожній час’, що є фізичною величиною і так само, як і простір, має нейтральну, виключно *кількісну* природу, не залежить від подій, котрі його наповнюють [11, с.55-58]. Таким чином, час більше не забарвлювався антропологічними значеннями та зв’язком із трансценденцією.

Новий досвід історії. Модерн є першою епохою, котра усвідомлює себе як епоху і проголошує себе як *нову* епоху, заявляючи про своє право на критичну оцінку минулого. Теперішнє, зазначає П.Рікер, перетворюється на ‘пункт спостереження, навіть на судову інстанцію по відношенню до всіх утворень, особливо культурних, які йому передували’ [5, с.429]. Але Модерн означає не просто підвищення цінності теперішнього, його сутнісною характеристикою є ‘майбутнє, що стало теперішнім’ в якості проекту кращого світу, вимога реалізації якого лунає в теперішньому; новочасне теперішнє визначається ‘принципом сподівання’, а минуле знецінюється через свою застарілість [9, с.9]. В епоху Модерну історія вперше здійснює рефлексію над собою і виникає питання про її періодизацію. Водночас з’являється ідея ‘перспективи’ або ‘точки зору’, тобто ідея історичної відносності, згідно з якою будь-яке твердження, будь-яка позиція є відносними, оскільки зазнають впливу історичних умов та середовища.

Новий час критикує історію як хроніку минулого і об’єднує у понятті історичного досвіду усі три моменти часу: історією є не лише минуле, вона також твориться у теперішньому, і у майбутньому, проект якого вимальовується у живому моменті теперішнього. Секуляризаційний процес надає історії яскравого антропологічного значення, відтепер історія є історією людства, котре постає в якості її єдиного суб’єкта і водночас цілісного об’єкта, тобто відбувається становлення поняття всесвітньої історії як цілісного процесу [5, с.421-427].

Новочасні зміни у суспільній сфері. Секуляризація людської свідомості підсилювалася ще одним фактором – розвитком міст, у яких створювалися сприятливі умови для змирення уявлень людини про суспільство та своє життя у ньому. На відміну від релігійної за своєю природою сільської спільноти, в межах якої людина перебувала у тісному зв’язку з іншими через колективні обряди та ритуали, місто з його індивідуалістичною атмосферою відкривало перед людиною зовсім інші можливості та зосереджувало її увагу на земних благах. До того ж неабиякий вплив на цю тенден-

цію мала етика протестантизму. Як наслідок з’являлися нова еліта, представники якої були освіченими мирянами, зайнятими у сфері права, комерції чи управління. Це були люди, котрі у своєму житті не покладалися на божественне провидіння, а самостійно творили свою долю, покращували умови свого життя, прагнули до процвітання у цьому земному світі. Вони були сповнені оптимізму щодо успіху у перебудові суспільства як цілого засобами інструментального розуму.

Крім того, хаос та лихоліття релігійних воєн загострили усвідомлення потреби реформування суспільного життя та відновлення порядку. Дедалі більшої популярності серед еліт набувала етична концепція неостоїцизму. Ця християнізована форма стоїцизму, на відміну від автентичного елліністичного варіанту, ставила наголос на активній боротьбі заради перемоги Добра у земному світі. Стоїчна спрямованість на виховання сили волі віднайшла своє відображення у понятті ‘цивілізованість’. Цивілізованість передбачала розвиток раціонального морального самоконтролю (згадати хоча б ‘Духовні вправи’ І.Лойоли чи програму, запропоновану Р.Декартом) та водночас вимагала нової моделі врядування, згідно з якою метою уряду було забезпечення внутрішньодержавного миру та покращення економічних показників [11, с.112,115-116,130]. Результатом такого повороту в етичній сфері наприкінці XVI – на початку XVII століть було постання на основі вище згаданих принципів дисциплінарного суспільства, втіленого у абсолютистських державах. ‘Найвідомішою відповіддю у Європі XVII ст. на безлад релігійної війни була абсолютистська держава’, її концепція порядку все ще характеризується ієрархічністю, суспільство усадикувало середньовічний поділ на верстви за принципом взаємодоповнюваності і все ще розглядалося як організм, але вона була модерною у тому значенні, що конструювання порядку передбачало діяльність людини як вільного суб’єкта дії [11, с.112,115-116,130]. Таким чином, дисциплінарне суспільство та абсолютистська держава в якості перехідної ланки до секулярного громадянського суспільства стали ознакою новочасної свідомості.

Відтак наслідок секуляризаційного процесу у соціально-політичній сфері полягав у тому, що людина усвідомила себе в якості вільного та раціонального суб’єкта дії, котрий на основі договору з іншими автономними суб’єктами легітимізує політичну владу, котра відтепер повинна бути гарантом її безпеки та достатку. Таке переосмислення людиною власної ролі у суспільстві спричинило зміни у ‘соціальному уявному’. Ч.Тейлор визначає ‘соціальне уявне’ як спосіб колективного та дотеоретичного уявлення людьми свого життя у суспільстві; таке уявлення відображає не лише дійсний стан справ у соціально-політичній площині, але також містить ідеї про те, яким воно повинно стати [11, с.172]. Спираючись на дослідження Ч.Тейлора, можна виділити такі характеристики ‘соціального уявного’ доби Модерну: 1) *економічну активність* як взаємовигідний обмін послугами, що в якості загального зразка поведінки у суспільстві стала ключем до гармонійного соціального співіснування [11, с.176-177]; 2) *публічну сферу* як секулярний, поза-політичний спільний простір, що об’єднує людей через засоби масової інформації та формує громадську думку, котра у громадянському суспільстві стає дороговказом діяльності уряду [11, с.185-192]; 3) *суверенітет народу* як об’єднання вільних індивідів, котрі самостійно легітимізують свою політичну владу та конституцію без посилення чи-то на трансцендентне, чи на споконвічну традицію [11, с.197]; 4) *суспільство прямого доступу*, що є втіленням децентрованої, горизонтальної моделі, що виключає будь-яке посередництво між індивідом та суспільством [11, с.208-209].

Отже, підсумовуючи розгляд зумовлених секуляризаційним процесом змін, що визначають добу Нового часу, варто наголосити, що твердження про новизну Модерну є цілковито обгрунтованим, оскільки новочасній ідентичності притаманний ряд характеристик, котрі ніяким чином не були запозичені з християнської традиції. Епоха Модерну справді є новою епохою, її новизна полягає у підході до проблеми людської свободи, у способі трактування світу, у феномені науки та техніки, у переосмисленні історії та трансформаціях соціальної сфери. Християнські корені новочасної доби є очевидними, проте це не означає, що Модерн не продукує нічого нового. Християнство навпаки виявляється тією платформою, відділяючись від якої Новий час продукує нову свідомість і тим самим засвідчує свою безпрецедентність та новизну. Секуляризація є процесом, що уможливило це відділення, відштовхування від релігійної традиції, але

цілком не завжди означає заміну релігійного на мирське у строгому розумінні цього слова. Секуляризація позначає виникнення якісно нового, але не з необхідністю полярно протилежного до релігійного. Секуляризація як сутність доби Модерну, таким чином, не тотожна з секуляризмом як строгим принципом світськості.

Список використаних джерел

1. Арентд Х. Vita activa, или о деятельности жизни / Ханна Арентд [пер. с нем. и англ. В.В. Бибикина]. – СПб.: Алетейя, 2000. – 437с.
2. Блюменберг Г. Из книги 'Легитимность Нового времени' [Электронный ресурс] / Ганс Блюменберг [Пер. с нем. П. Резвых]. – Режим доступа: <http://www.nlobooks.ru/tus/magazines/nlo/196/672/674/>.
3. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология: Введение в феноменологическую философию / Эдмунд Гуссерль [пер. с нем. Д.В. Скяядяева]. – СПб.: Владимир Даль, 2004. – 400 с.
4. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант [пер. с нем. И.Бурковський]. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.
5. Рикёр П. Память, история, забвение / Поль Рикёр [пер. с фр. И.И.Блауберг, И.С.Вдовина, О.И.Мачульская, Г.М.Тавризян]. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
6. Хайдеггер М. Вопрос о технике // Время и бытие / Мартин Хайдеггер [пер. с нем. В.В. Бибикина]. – М.: Республика, 1993 – С. 221-238.
7. Хайдеггер М. Время картины мира // Время и бытие / Мартин Хайдеггер [пер. с нем. В.В. Бибикина]. – М.: Республика, 1993 – С. 41-62.
8. Хайдеггер М. Европейский нигилизм // Время и бытие / Мартин Хайдеггер [пер. с нем. В.В. Бибикина]. – М.: Республика, 1993 – С. 63-176.
9. Fœssel M., Kervégan J.-F., Revault d'Allonnes M. (éds.) Modernité et sécularisation / Michaël Fœssel, Jean-François Kervégan, Myriam Revault d'Allonnes. – Paris: CNRS ÉDITIONS, 2007. – 171 p.
10. Monod J.C. La querelle de la sécularisation. De Hegel à Blumenberg / Jean-Claude Monod. – Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 2002. – 317 p.
- 11 Taylor Ch. A secular age / Charles Taylor. – Cambridge, Massachusetts, and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007. – 874 p.

Луц У.И. Модерн и секуляризация: формирование новой идентичности

Исследуется проблема соотношения процессов секуляризации и формирования нововременной идентичности. Выявляются особенности изменений в философской и социально-политической плоскости под влиянием секуляризации. Рассматривается вопрос легитимности Нового времени, а также обоснованности редукции секуляризационного процесса к процедуре обмирщения как реабилитации сферы мирского, чувственного.

Ключевые слова: Модерн, секуляризация, нововременной субъект, свобода, мир, время, история, общество.

Lushch, U.I. Modernity and secularization: a new identity

The problem of correlation between secularization process and modern identity forming is examined in this paper. The peculiarities of changes in philosophical, social and political areas under the influence of secularization are cleared up. The questions of Modernity legitimacy and of the substantiation of secularization process reducing to the procedure of the profane sensual sphere rehabilitation are considered.

Key words: Modernity, secularization, modern subject, freedom, world, time, history, society.

Історико-філософське осмислення впливу соціальних сподівань на процес суспільного розвитку

Розкриваються характеристики розвитку дослідження сподівань як проєкції майбутнього життя суспільного об'єднання. Висвітлення сподівання спрямоване на формування обґрунтованого прогнозу суспільного розвитку. Соціальне сподівання виступає основою перспективної картини оптимального розподілу ресурсів життєдіяльності.

Ключові слова: сподівання, несподіванка, соціальний розвиток, довіра, соціальна роль.

Кожен етап суспільного розвитку наповнює людину впевненістю у можливість кращого життя за обрjями сучасного. Сподівання на зміни суспільного простору завжди знаходились у межах взаємодії буття і мислення. Визначення перспективи існування дозволяє виробити чіткий план життя, який спирається на досягнення сучасності. Відтак, важливим напрямком пошуку основ суспільного розвитку є виокремлення взаємозв'язків між поглядами на людське майбутнє, осмисленою спрямованістю сподівань і збалансованістю суспільної взаємодії в сучасних умовах.

На кожному суспільно-історичному етапі людська взаємодія може спиратись як на ілюзорні, так і на реалістичні сподівання. При цьому, ілюзорні та необґрунтовані сподівання несуть небезпеку майбутньому, а реалістичні сподівання руйнують сучасність, яка обмежена рамками досяжного досвіду. Зміна вектору від ілюзії майбутнього до обґрунтованого прогнозу є основою конструктивного переосмислення людиною соціальних змін.

Дослідження соціальних сподівань супроводжується пошуками місця людини в суспільному житті. Так, Сунь-Цзи створює підґрунтя для опори людини на власні сили у перетворенні зовнішнього середовища [13]. А.Августин обґрунтовує необхідність уповання людини на Бога [1]. Т.Гоббс звертається до ролі сподівань в процесі пізнання навколишнього світу [5]. Е.Кассіер поєднує аналіз соціальних сподівань з часовими вимірами людського існування [7]. Т.Парсонс розкриває очікування як рушійний елемент соціальної діяльності [10]. Разом з цим, потрібно визначити та систематизувати зміни у осмисленні соціальних сподівань як вагомої складової впровадження суспільного життя.

Метою зазначеної роботи є визначення основних тенденцій розвитку історико-філософської думки щодо місця та ролі сподівань в процесі суспільного розвитку. До завдань можна віднести виокремлення поняття 'соціальне сподівання' та розкриття основоположних змін у дослідженні вказаної проєкції майбутнього.

Процес осмислення та перетворення людиною суспільного простору включає в себе три складові, які дозволяють скласти цілісну картину сучасного та спроектувати власне бачення майбутнього. До них належать: уповання, надія та сподівання. Під упованням слід розуміти процес очікування майбутніх конструктивних змін в житті людини на основі допомоги надприродних сил. Цей процес практично односторонньо спрямований на пошук опори щодо організації власного життя у зовнішньому світі. Уповання виступає зворотною реакцією на патерналістську модель організації суспільних відносин.

С.Ожегов та Н.Шведова [9] характеризують надію як двосторонній прояв персоніфікованих очікувань людиною майбутніх змін. По-перше, це віра в можливість здійснення

радісних і приємних подій без прив'язування до конкретного джерела. По-друге, опора на особу, яка своїми діями може наблизити людину до успіху. Надія проєцирується на дітей, підлеглих або інших осіб, які мають допомогти у вирішенні спільної справи.

Соціальне сподівання є осмисленою проєкцією життя людини в майбутньому, яка спрямована на активне перетворення суспільного середовища задля досягнення оптимальної взаємодії з іншими його представниками. Сподівання різняться своєю суб'єктною спрямованістю, яка відображає ступень гармонійності взаємодії 'людина – суспільство' та характеризує цілісність суспільного простору. На цій основі можна виділити сподівання на себе, заради себе та на інших. Ці різновиди є показниками вектору активності людини у перетворенні суспільного середовища. 'Маятник' сподівань в контексті взаємодії 'індивідуальне-колективне' є основою для гармонійного суспільного розвитку. Специфічними характеристиками сподівання є спрямованість до відтворення об'єктивної картини майбутнього життя людини в суспільному утворенні. Відтак, сподівання можуть носити як оптимістичний, так і песимістичний характер. Противагою сподіванню є несподіванка як непрогнозований випадковий результат розвитку життя людини, що не вписується в її очікування.

Початкові спроби обґрунтування організації суспільного життя спирались на встановлення констант як запоруки стабільного майбутнього. Конфуцій писав: 'Благородний пан піклується про своє коріння; коли закладене коріння, народжується і шлях, поважність і слухняність до старших' [8, с.53]. Виходячи з цього, вихованість і соціальні традиції слугували у Китаї основою для створення стабільного майбутнього та спрямування сподівань на людину.

Крім того, дослідження сподівань базувалось на подоланні страху людини у взаємодії з природою на основі уповання на надприродні сили та власні можливості. Сунь-Цзи писав: 'Чим сліпо підкорюватись небу та розмірковувати про нього, чи не краще самому, примножувати речі, підкорити собі небо? Чим слугувати небу та славити його, чи не краще підкорити собі веління неба та використовувати їх в своїх цілях?' [13, с.224]. Будучи майстром військової справи, він знаходився у свідомому виборі між життям і смертю. Це зумовило бажання спиратись переважно на власні сили.

Аналізуючи погляди Конфуція та Сунь-Цзи, можна зробити висновок про наявність групових сподівань по відношенню до окремого індивіда та персональних сподівань, які націлені у зовнішній світ. При цьому, сподівання розкриваються з позиції необхідності надійної опори у теперішньому суспільному житті.

А.Августін, розглядаючи життя людини в контексті взаємодії 'минуле-сучасне-майбутнє', пропонує: 'Керуй же мною, батько мій, Господи мій та Боже мій, та будь дорогавказною зіркою рабу твоєму' [1, с.587]. В цьому випадку, відбувається проєкція відносин 'батько-дитина' на осмислення буття людини шляхом опори на Бога як провідника долі людини у майбутньому. Вказану позицію можна вважати однією з перших спроб керування людськими сподіваннями на основі відтворення еталонного образу перспективного життя.

Основою людських сподівань стає страх втрати умов життя та засобів для існування, які забезпечують стабільне майбутнє. Сподівання на патерналізм є очікуванням перерозподілу ресурсів життєдіяльності, виходячи з характеру взаємодії з оточуючим середовищем. Разом з цим, проєкція цих сподівань на потенційне джерело ресурсного забезпечення є основою для втілення соціальних змін.

На цьому етапі дослідження з'являються перші спроби створення гармонійної картини суспільного майбутнього на основі визначення єдиного вектору сподівань. Уповання та надія стають стимуляторами цілісної діяльності на користь суспільного об'єднання.

Т.Гоббс був одним з перших, хто визначив роль сподівання в процесі пізнання оточуючого світу. Він поєднує надію і страх як різні форми сприйняття невідомого майбутнього. Крім того, Т. Гоббс, визначає в якості основи сподівання на буденному рівні практичний досвід людини. Він пише: 'Звикнув бачити, що за однаковими причинами відбуваються однакові наслідки, людина, спостерігаючи певне явище, кожен раз сподівається на повторення попередніх наслідків' [5, с.871]. Відтак, практика очікування носить пасивний характер орієнтований у минуле, а практика сподівання передбачає активний вплив щодо перетворення суспільних відносин на основі бажаного зразка.

Справжнім переворотом в дослідженні формування суспільного майбутнього стала робота Ж.-Ж.Руссо [12]. Він підкреслив роль колективних сподівань у розбудові суспільно-державних відносин. Сподівання на підвищення якості групового співіснування стають основою державотворчих процесів. В цій позиції закладається думка про можливість екстраполяції сподівань на пасіонарія та ототожнення цих бажаних проєкцій з ним. Людина стає уособлення майбутніх змін. Носій заявлених сподівань має більше можливостей щодо їх практичної реалізації. Відтак, сподівання отримують якісних характер і суб'єкту спрямованість. Представники суспільного об'єднання отримують право впливати на хід реалізації групових сподівань, що робить їх більш досяжними.

К.Ясперс бачить сподівання як відображення страху людини відлучитись від універсального порядку життя [16]. Сподівання виступає як відповідь страху перед життям, спонукальною силою розвитку людини в майбутньому. Він починає розкривати різницю між очікуванням та сподіванням. Очікування виступає як засіб перетворення універсальних стандартів життя у часі, а сподівання як погляд, спрямований за межі універсальних категорій задля самозбереження в межах суспільного простору.

Визначаючи рівень і характер усвідомлення людиною майбутнього, Е. Кассіер писав, що 'теоретична ідея майбутнього, тобто ідея як передумова вищої людської культурної діяльності, – це ідея зовсім іншого роду. Це не просто очікування, експектація, це імператив людського життя' [7, с.504]. Спираючись на цю позицію, можна зробити висновок, що теоретично обґрунтована ідея майбутнього є спрямованим рушієм культурного розвитку людини. Тобто відбувається певний перехід від можливості прогнозування майбутнього до його проєктування на основі використання стандартів суспільного життя.

Е.Фромм розглядає надію як основу соціальної активності людини. Він пише про те, що 'надія є вирішальним елементом будь-якої спроби внесення змін в суспільне життя' [15, с.28]. Разом з цим, Е.Фромм торкається питання парадоксу надії, яка може носити пасивний характер і приховувати в собі відсутність віри у власні сили. Надія і відчай поєднуються в діалектичній взаємодії та виступають основою 'руху життя' на основі власних сил або сторонньої допомоги.

А.Камю [6] протиставляє надію абсурдному світу. За допомогою надії людина формує конструктивну картину життя та втікає від смерті. Абсурд є унікальним умовиводом людини, яка наділяє оточуючий світ ірраціональними ознаками. Поряд з цим, в таких умовах і надія має бути ірраціональною. Абсурдний характер буття породжує привалювання відчаю у сприйнятті майбутнього життя людини. Системність абсурду стимулює виникнення надії як форми антивідчаю. Абсурдна надія має властивість змінювати рух суспільних відносин в конструктивному напрямку. Цей стан є стимулом зародження пасіонарія всередині людини, яка знаходиться в подібних умовах.

Погляди К.Ясперса, Е.Кассієра, Е.Форма, А.Камю містять в собі спроби сформулювати та обґрунтувати проєкції майбутнього для подолання абсурдних і деструктивних тенденцій розвитку суспільних відносин. В цих спробах відбувається перехід від чуттєвого сприйняття майбутнього до використання сподівань як обґрунтованих проєкцій людського життя.

Одним із перших у систематизації впливу вимогливого погляду людини у суспільне майбутнє був Т.Парсонс [10]. Він визначає сукупність стандартизованих очікувань, які є основою формування соціальної системи. В цих умовах очікування є складовою сподівання. Воно відображає стан людини, яка має внутрішню потребу в зовнішніх змінах. Т.Парсонс приходить до висновку, що нереалізовані очікування є джерелом соціальних змін. Це положення є не зовсім вірним. Стимулом соціальних змін є нереалізовані сподівання, які виникають в наслідок дисбалансу обміну найбільш необхідними ресурсами життєдіяльності людини. Створення моделі 'роль – очікування – соціальна діяльність' призвело до поворотного моменту в дослідженні впливу проєкцій майбутнього на розвиток суспільного життя. Вказана складова сподівання втрачає ознаку надприродності та стає механічним елементом життя людини.

Аналізуючи кардинальне пришвидшення подій в суспільному житті, Е.Тоффлер поєднує очікування з передбаченням. Він пише: 'Індивід, який внутрішньо відчуває принцип прискорення, який розуміє і розумом, і серцем, і речі рухаються швидше в світі навколо нього, автоматично, несвідомо компенсує стиснення часу. В наслідок

передбачення, що ситуації будуть тривати менше, його рідше можна застигнути зне-нацька' [14, с.56]. Цю позицію потрібно доповнити тим, що передбачення є здатністю людини бачити закономірності у неритмічному характері соціального часу. Сподівання на основі прийнятих соціальних ролей є основою передчуття в мінливих та динамічних суспільних відносинах.

Окремої уваги заслуговує виокремлення явища експектації як форми очікувань поведінки людини на основі обраних соціальних ролей. Г.Богін розкриває цей досвід очікувань як засіб осмислення тексту в герменевтиці [3]. Читач сприймає існуючі сюжетні лінії та передбачає розвиток подій на основі власної практики з реального життя. Відтак, відбувається аналіз форм поведінки за допомогою порівняння власного досвіду з сюжетною лінією. Вплив експектації на розвиток соціальних сподівань є відображенням сукупності ролей людської поведінки, які розкривають сюжет суспільного майбутнього відповідно до 'прийнятого сценарію'.

На цьому етапі дослідження відбувається поєднання романтики і трагічності художніх творів з механічним баченням суспільних процесів. Створення універсальних конструкцій осмислення перспективи суспільних відносин формує фундамент для розбудови системи керування та знижує креативний характер перетворення життя людини заради цілісного і конструктивного майбутнього.

Розкриваючи розвиток культурного простору в Україні, М.Попович каже про жертвовність і романтизм, які необхідні складові для формування перспективи національно-культурного простору. Він аналізує образи художніх творів М.Гоголя 'Тарас Бульба' та Т. Шевченка 'Гайдамаки', де для головних героїв національні інтереси стають важливіше особистих. Відтак, сподівання групи у свідомості людини можуть привалявати над її власними бажаннями та інтересами. Разом з цим, руйнація особистого життя людини сприяє зменшенню її вкладу в створення соціокультурної перспективи за рахунок зниження життєвого потенціалу. М.Попович пише про необхідність збереження 'національного духу в його первісній чистоті, що має гарантувати національну силу в майбутньому' [11, с.472]. Національний дух є унікальним продуктом і еталоном колективної діяльності, що включає в себе ідеальні бажані поведінки, притаманні окремій спільноті. Він є першоджерелом національно-культурного життя. Сподівання в соціокультурному просторі є засобом формування майбутнього на основі колишніх досягнень соціальної спільноти. Збільшення відриву між минулим і майбутнім у вимірі соціального часу є напрямком збільшення культурної 'безодні'.

Унікальним проявом сподівання в цій сфері є наявність або відсутність бажання людини відповідати встановленому зразку. Причиною виникнення бажання виправдати сподіванням є кількісний або якісний вплив на людину з боку інших учасників суспільних відносин. В кожній людині живе страх бути відторгнутим спільнотою, яка необхідна їй для повноцінного життя. Бажання спільного існування та вимоги соціальної спільноти є основою балансу сподівань та результатів їх реалізації.

В процесі розвитку дослідницької бази відбувається подальша диференціація бачення місця проєкції майбутнього в різних сферах суспільного життя. Ф.Василюк розглядає уповання як психотерапевтичний метод роботи з клієнтом. Він стверджує, що під цим інструментом 'можна визначити той головний механізм, основний продуктивний процес, який безпосередньо забезпечує досягнення лікувальних психотерапевтичних цілей' [4, с.13]. Відтак, уповання виступає рушійною силою у вирішенні проблем клієнта в процесі психотерапевтичного лікування. Воно мобілізує внутрішні сили організму та сприяє відтворенню здорового погляду на світ.

Крім того, до кола предметів дослідження починають входити засоби реалізації сподівань. Г. Андрущенко стверджує, що довіра 'є цінністю, від наявності якої залежить задоволення взаємних інтересів і сподівань учасників соціальних відносин' [2, с.139]. Цей прояв людських відносин може бути як предметом попередніх домовленостей, так і наслідком виправданих сподівань. Попередні домовленості є результатом створення кредиту довіри, який задіяний у формування сподівання на конструктивну співпрацю в майбутньому. Вичерпаний кредит довіри веде до припинення відносин і створення негативного іміджу, який важко виправити.

Збільшення різниці між домовленостями та сподіваннями є показником маніпуляції бажаними зразками людського життя. Найбільш характерним прикладом цього процесу

є політичні перегони, які супроводжуються масовими та необґрунтованими обіцянками про краще майбутнє. Вказана проблема вирішується за допомогою співставлення наданих обіцянок і практичних можливостей набувача кредиту довіри.

Довіра є засобом реалізації соціальних сподівань, що супроводжує процес від початку формування попередніх поглядів на спільне майбутнє до визначення виправданості покладених сподівань. Вона виступає 'мостом' від слів до практичного підвищення добробуту в суспільному об'єднанні. Тотожність обіцянок та результатів перетворення життя є основою для виправдання сподівань, покладених на 'вожака' спільноти.

На цьому етапі дослідження відбувається розподіл феномена соціальне сподівання на складові та спроба їх застосувати в окремих сферах суспільного життя. Це розмаїття елементарних форм заважає створенню цілісної картини впливу сподівань на розвиток суспільного простору.

Специфіка розвитку сподівань в українському суспільстві полягає у відсутності стійкої та довготривалої довіри громадян по відношенню до економічних і політичних інститутів. Відчуження людини від активної участі в розподілі ресурсів життєдіяльності та управлінні спільним життям веде до активізації песимістичних сподівань щодо перспективи суспільних відносин. Відтак, одним з актуальних питань залишається розкриття механізму формування оптимістичних соціальних сподівань в нашій країні.

У підсумках цієї наукової розвідки зазначимо, що під соціальними сподіваннями слід розуміти індивідуальні та групові проєкції майбутнього суспільного об'єднання щодо оптимального розподілу та використання ресурсів, необхідних для людського життя. При цьому, необхідно визначити наявність колективних сподівань на вклад окремої людини у життя спільноти та індивідуальних сподівань на допомогу колективу. Особисті сподівання можуть мати персоналізований вектор на себе, для себе та заради інших людей. Обраний вектор є показником гармонійності взаємодії 'людина – суспільство'.

В процесі розвитку досліджень соціальних сподівань можна виділити відразу декілька тенденцій. По-перше, це перехід від узагальнених уявлень про місце людини в майбутньому суспільній спільноті до виокремлення елементів сподівання в процесі формування конструктивної картини соціальної перспективи. По-друге, перенесення наукових пошуків від створення раціональної картини майбутнього до аналізу впливу ірраціональних сподівань на впорядкування хаотично існуючої суспільної спільноти. По-третє, в процесі дослідження соціальних сподівань відбувається механізація формування проєкцій майбутнього та зведення всього розмаїття його форм до напівсвідомого та пасивного очікування майбутніх змін. Відтак, в якості перспективного напрямку дослідження можна виділити створення цілісної картини формування соціальних сподівань як стимулу та продукту активного перетворення суспільного середовища в напрямку досягнення його оптимальної стану.

Список використаних джерел

1. Августин А. Бог, природа, человек, вечность и время / А.Августин // Антология мировой философии в 4 т. – М.: Мысль, 1969. – Т.1. Ч.2.: Философия Древности и Средневековья. – С. 582-592.
2. Андрущенко Г.І. Роль довіри у формуванні соціальних відносин у період кризових явищ в Україні / Г.І.Андрущенко а// Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2010. – № 45. – С. 138-142.
3. Богин Г.И. Обретение способности понимать: Введение в герменевтику / Г.И.Богин. – СПб.: OCR, 2001. – 731 с.
4. Василюк Ф.Е. Методологический анализ в психологии / Ф.Е.Василюк. – М.: МГППУ; Смысл, 2003. – 240 с.
5. Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 1 / Т.Гоббс; пер. с лат. и англ.; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов. – М.: Мысль, 1989. – 622 с.
6. Камю А. Бунтующий человек А.Камю; пер. с фр.; общ. ред., сост. предисл. и примеч. А.Руткевича – М: Терра – Книжный клуб, 1999. – 212 с.
7. Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке / Э.Кассирер. – М.: Гардарики, 1998. – 784 с.
8. Конфуций. Изречения / Конфуций. – М.: Эксмо, 2009. – 544 с.
9. Ожегов С.И. Надежда / Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. // Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: Азбуковник, 1999- С. 379.

10. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
11. Попович М.В. Нарис історії культури України / М.В. Попович. – К.: 'АртЕк', 1998. – 728 С.
12. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо; пер. с фр. – М.: КАНОН-пресс, 1998. – 416 с.
13. Сунь-Цзы. Натурфилософские воззрения / Сунь-Цзы // Антология мировой философии в 4 т. – М.: Мысль, 1969. – Т.1. Ч.2.: Философия Древности и Средневековья – С. 224-227.
14. Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер; пер. с англ. — М.: ООО 'Издательство АСТ', 2002. – 557 с.
15. Фромм Э. Революция надежды. Избавления от иллюзий. / Э. Фромм; перевод с англ.; предисловие П.С. Гуревича. – М.: Айрис-пресс, 2005 – 352 с.
16. Ясперс К. Духовная ситуация времени / К. Ясперс // Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – С. 288-418

Масюк О.П. Историко-философское осмысление влияния общественных ожиданий на процесс социального развития

Раскрываются характеристики развития исследования ожиданий как проекции будущей жизни общественного объединения. Описание человеческих ожиданий направлено на формирование обоснованного прогноза общественного развития. Общественные ожидания выступают основой перспективной картины оптимального распределения ресурсов жизнедеятельности.

Ключевые слова: ожидание, неожиданность, социальное развитие, доверие, социальная роль.

Masjuk, O.P. Historical and philosophical comprehension of influence of public expectations on the process of social development

Descriptions of development of research of expectations as projections of future life of public association open up in this article. Description of human expectations is directed on forming of the grounded prognosis of social development. Public expectations come forward basis of perspective picture of optimum allocation of resources of vital functions.

Key words: expectation, surprise, social development, trust, social role.

Про сутність та зміст соціальної раціональності

Обґрунтовується необхідність виокремлення концепту «соціальна раціональність». Відбувається кореляція понять «раціональність» і «соціальне». Виокремлюються рівні функціонування соціальної раціональності. Надається визначення соціальної раціональності.

Ключові слова: постсучасність, дискурс, раціональність, соціальне, соціальна раціональність.

Постсучасний етап розвитку людства все більше вимагає від інтелектуалів випрацювання особливого імперативу, що уможливив би повноцінне існування людської спільноти та враховував існуючі суперечності і проблеми, що потребують свого розв'язання. Людство – це не абстрактна категорія, яка не несе в собі конкретного змісту, навпаки, це сукупність соціумів, що розвиваються, співіснують, комунікують між собою. Розумне, доцільне, етичне існування окремих суспільств є підвалиною успішного розвитку планетарного соціуму. Отже, постає проблема раціональної організації суспільства, інакше кажучи соціальної раціональності, яка описує відносини між членами конкретного суспільства, його інститутами та соціальний порядок в цілому.

Те, що раціональність не є лише гносеологічною характеристикою, а онтологізується в практиці людської діяльності і має соціальне забарвлення, - факт визнаний. На думку П.Ф. Йолона, С.Б. Кримського, Б.А. Парохонського, раціональність, «характеризуючись ідеєю всезагальності мірок розуму, претендує на застосування за межами гносеології: у всіх сферах культури і діяльності, де можливі впорядкованість, гармонізація, активізація, обґрунтування і моровизначення буття за аналогією з тією логічністю, розумністю, рефлексивністю, нормативністю, які набувають ідеальні об'єкти в галузі пізнання» [1, с.90].

Соціальна раціональність як концепт знаходилась у фокусі дослідницького пошуку відомих вітчизняних та зарубіжних філософів, а саме А.М. Єрмоленка, С.Б. Кримського, М.В. Поповича, І.П. Фарман, В.В. Попова, Б.С. Щеглова, І.Т. Касавіна, З.А. Сокулер, Б.В. Асатрян, А.І. Абдулі, О.А. Музики, В.Г. Федотової, Л.Г. Фішман тощо. Враховуючи теоретичні здобутки вказаних науковців та необхідність подальшої рефлексії з цього приводу, метою даної статті є вивчення змісту і сутності соціальної раціональності, надання дефініції цьому феномену.

Слід визнати, що ідея виокремлення чергового виду раціональності підтримується далеко не всіма філософами. Вказується на те, що отримане в результаті процедури аналізу видове поняття починає своє автономне існування, стає предметом самостійних досліджень, дискурсивних практик, а отже – й конкурентом цілого. Також, противники виокремлення соціальної раціональності наголошують на тому, що це поняття вживається у широкому і вузькому смислі слова. Більш того, полісемантичним є не лише поняття «раціональність», а й саме поняття «соціальне». На наш погляд, існує принаймні чотири смислових рівня останнього.

По-перше, соціальне – це складний, високорозвинутий, системний рівень організації буття і його структурних елементів між собою, який має універсальний характер. Цей рівень «соціального» підносить його над виключно людськими взаєминами. У романо-германських мовах поняття «соціальне» може бути використане для опису взаємодії, наприклад, мурах у мурашнику. Таке тлумачення є прямо протилежним традиційному для вітчизняної думки розумінню соціального як пов'язаного тільки з людиною. Тому парадоксальними виглядають фрази на кшталт «біологічні соціуми», «соціалізація

тварин» тощо. Цю проблематику активно розробляє соціобіологічний та кібернетичний напрямки соціального знання, а також соціосинергетика та універсумна соціологія.

По-друге, існує більш звичне для вітчизняного суспільствознавства поняття – «соціальна форма руху матерії». У цьому сенсі «соціальне» виступає синонімом понять «людське», «суспільне», «культура».

По-третє, в межах соціуму поряд з економічною, політичною, духовною виокремлюють суто соціальну сферу, підставою для чого є диференціація соціуму внаслідок суспільного поділу праці на окремі угруповання (страти, класи і так інш.).

По-четверте, існує й зовсім вузьке значення поняття «соціальне», що пов'язано з задоволенням різноманітних людських потреб. У цьому сенсі вживаються словосполучення «соціальна політика», «соціальна робота», «соціальне забезпечення». На Заході використовується також поняття «гуманітарне» («гуманітарні потреби», «гуманітарна допомога»).

Якщо спробувати скорелювати поняття раціональність та поняття соціальне і застосувати до тлумачення соціальної раціональності перший рівень «соціального», то неодмінно повернемося до субстанційної (онтологічної) раціональності, що мала універсальний характер і стосувалася всього світу в цілому.

Звертаючись до другого з наведених значень, виявляється, що будь-яка раціональність є соціальною вже за своєю природою. На це звернув увагу А.Л. Нікіфоров, коли писав про те, що раціональність – це якість, що може бути чомусь властива чи не властива. Але властива чому? – запитує він. «Предметам природи? Чи можемо ми назвати раціональним або нераціональним дерево, гору або море? Навряд чи, це було би занадто великим насильством над мовою. Раціональність у цьому відношенні схожа на істинність: обидва ці предиката характеризують не зовнішній світ, а *світ людини* (курсив мій – В.Д.)» [2, с.236]. Проблема статусу соціальної раціональності, таким чином, знаходить пояснення через статус культури як світу людини. Культура – хоч у специфічному, нормативному вимірі – є тією сферою, в якій постає питання про розумність світу, його логічність, раціональність або нераціональність.

Третій смисловий рівень поняття «соціальне» потребує дещо розширеного пояснення. Справа в тому, що сучасний розвиток суспільствознавства і процес диференціації наукового знання призвів до розмежування кордонів між дисциплінами, що вивчають суспільство. При цьому останнє виступає в якості їх об'єкта, в той час як з приводу предмета соціальної психології, економічної теорії, соціології, політології, культурології не вщухають палкі дискусії. Певним компромісом і одним з варіантів (але не єдиним!) вирішення зазначеного теоретичного завдання є усвідомлення предметів відповідних наук у вигляді проблемного кола – царини, опиняючись у якій суспільство і його елементи, набувають специфічних властивостей – і навпаки, залишаючи яку, вони цих властивостей позбавляються. Такі проблемні кола останнім часом характеризують предикатами «психічне», «економічне», «соціальне», «політичне» тощо.

Дещо подібне відбувається й у соціології. Усвідомлюючи, що теоретичні дискусії про предмет соціології зайшли у глухий кут, все більше мислителів пропонують вважати предметом цієї науки не окремі соціальні спільноти, соціальні інститути, соціальні відносини, соціальні структури, соціальні процеси і так інше, а «соціальне» як таке. ««Соціальне», – пише проф. В.П. Бех, – це спосіб, яким універсум (а людство є лише його узагальненим суб'єктивним образом) являє себе в умовах Землі. Суть його полягає в тому, що універсум спочатку виступає як квантово-корпускулярне енергетичне поле, що виникає на основі інтеграції інтелектуальної енергії індивідуумов, що проявляє себе у бутті як тотальний процес обміну діяльністю між людьми, що... затверджує себе на практиці завдяки колективізму» [3, с.89].

Таким чином, на третьому смислового рівні поняття «соціальне» означає сукупність тих або інших властивостей та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами або спільнотами у процесі спільної діяльності (взаємодії) в конкретних умовах, яка проявляє себе у їх ставленні один до одного, до свого стану у суспільстві, до явищ і процесів громадського життя.

У життєдіяльності людей зміст «соціального» проявляє себе як соціальне явище. При цьому «діяльність», «відносини», «зв'язок», «процес» є усього лише його різноманітними підставами. Загальне визначення «соціального» призводить до розчленування його на соціальні зв'язки й соціальні процеси, що можна розглядати як його статичний та динамічний аспекти. Соціальним зв'язком слід вважати будь-які форми відносин між людьми, заснованих на обміні діяльністю, що протікають у будь-якій формі: живій або оречевленій.

Соціологія виявила різновиди соціальної взаємодії, найбільш розповсюдженими з яких є товариська взаємодопомога; стійка спільна діяльність; епізодичне співробітництво; контакти, взаємне інформування; опосередкований взаємозв'язок (наприклад, через продукти праці); нейтральні відносини; протидія одне одному; антагонізм, боротьба. Соціальні зв'язки трансформуються в соціальні процеси тоді, коли вони тягнуть за собою будь-які зміни. Якщо формальна або неформальна взаємодія людей веде до зміцнення зв'язків між ними, то йдеться про розвиток, який називають процесом соціального становлення. Таким чином, уся багатоманітність соціальних зв'язків та соціальних процесів може бути представлена як конкретні прояви соціального.

Продовжуючи цю лінію, Ю. Качанов пише, що соціальне постає як процес безперервної інтеріоризації/екстеріоризації [4, с.136], тобто «інтеріоризація соціального відношення та пов'язаний з нею зворотній процес екстеріоризації є реалізованими лише в межах наперед-даних соціальних форм, маючи своєю передумовою вже-існування соціального відношення» [5, с.72].

Зазначені соціальні зв'язки і соціальні процеси можуть приймати прозорий, зрозумілий, передбачуваний характер, тобто відповідати критеріям адекватності, логічності, цілевідповідності та іншим ознакам, а можуть, навпаки, бути спонтанними, непередбачуваними, випадковими. У першому випадку ми говоримо, що вони є раціональними, у другому – ірраціональними.

Щодо четвертого смислового рівня «соціального», то соціальна раціональність тут визначає принцип функціонування соціальних інститутів і стосується узгодженості їх дій у межах цілісного соціального порядку з метою ефективного задоволення особистих і суспільних потреб. Соціальна раціональність - це, насамперед, раціональність соціальних зв'язків і соціальних процесів, індикатор того, наскільки вони адекватні, ефективні, логічні, цілевідповідні, рефлексивні і т.п.

На наш погляд, соціальна раціональність може бути розглянута, як мінімум, в трьох аспектах:

- в поведінковому аспекті, коли ми оцінюємо логічність, рефлексивність, цілевідповідність повсякденної поведінки людей;
- в інституціональному аспекті, коли йдеться про узгодженість, впорядкованість, ефективність функціонування соціальних інститутів;
- в соціальному аспекті, коли говорять про «розумність суспільного устрою», адекватність та відповідність розвитку соціуму законам історичного процесу.

На поведінковому аспекті соціальної раціональності зосереджували свою увагу А.Л. Нікіфоров, В. Ким, с.Міляєва, Ф.М. Неганов, А.П. Трубіцин, Ст. Тулмін та ін. Ці автори наповняли на розгляді раціональності як властивості людської поведінки. Як зазначає Ст. Тулмін, раціональність – це «атрибут не логічної, або концептуальної системи як такої, а атрибут людської дії та ініціативи» [6, с.141].

Більшість з зазначених дослідників погоджується з тим, що для визначення раціональності чи нераціональності людських вчинків необхідно розглядати останні як елементарний акт соціальної дії, котрий може бути розглянутий в якості системи з трьох елементів: 1) цілей, які людина намагається досягти; 2) засобів, які вона залучає для досягнення цілей; 3) результату, який досягається (чи не досягається) в ході діяльності.

Кількість елементів у різних авторів варіюється, але ланка «ціль-засіб-результат» стає загальною схемою для визначення раціональної поведінки. Наприклад, розглядаючи людську діяльність як складову практики, А. Нікіфоров запропонував перелік сутнісних рис раціональної діяльності, згідно з якими вона: 1) цілеспрямована, про-

думана активність, яка призводить до досягнення поставленої мети (відповідно нерационально буде та діяльність, результат якої не відповідає поставленій меті); 2) завжди відповідає деяким встановленим нормам і стандартам «розумності»; 3) не залежить від суб'єкта (в тому розумінні, що «раціонально всі люди діють однаково, але як тільки вони починають відходити від раціональності, між ними виникають відмінності»). Натомість діяльність ірраціональна значною мірою визначається чуттєвими, інтуїтивними, вольовими поштовхами індивіда; 4) ситуація, засоби і цілі раціональної діяльності об'єктивно взаємопов'язані: досягнення конкретної мети в даній ситуації вимагає певних засобів і жодні інші засоби не призведуть до цієї мети; 5) кожна сфера діяльності має свої стандарти раціональності [2, с.282-298].

В.В. Попов і Б.С. Щеглов акцентують увагу на тому, що соціальна раціональність як компонент розгляду і дослідження соціальної реальності може бути розглянута, виходячи з двох основних підходів до цього поняття і до виділення двох її видів. Перший вид пов'язаний з тим, що соціальна раціональність розглядається в контексті пізнавально-перетворюючої діяльності індивідів, розуміється як деяка діяльнісна раціональність і відповідає сучасним уявленням щодо того, що в системі постнекласичної раціональності пізнаючий суб'єкт має розглядатися саме в межах діяльнісного суб'єкта. Другий вид пов'язаний з функціонуванням соціальних систем, з їх внутрішньою раціональністю, що проявляється в певній логіці побудови самої системи, а також в здатності до саморегуляції і само рефлексії. При цьому соціальна реальність – це функція діяльнісної активності як окремої людини, так і суспільних утворень по відношенню до самої соціальної реальності. В рамках такого підходу соціальна раціональність пов'язана з пізнавальною рефлексивною діяльністю людини і різних соціальних груп. При цьому важливу роль відіграють ступінь і способи адекватного сприйняття соціальними індивідами оточуючого середовища і власної діяльності з урахуванням їх світоглядних, цільових настанов, засобів і пізнавальних можливостей [7, с.43].

Інституціональний аспект розгляду соціальної раціональності знаходиться в центрі уваги російських філософів І.Т. Касавіна та З.А. Сокулер. Соціологічний підхід, на їх думку, пов'язаний з розумінням раціональності як обумовленості людської діяльності певними соціальними інститутами, що задають їй визначені форми функціонування і оцінюють її відповідно до власних соціальних стандартів. Цим, до речі, підкреслюється досить важливий аспект ставлення людини до світу. Людина, намагаючись різними способами – теоретично, емоційно, практично – засвоїти світ, випрацює певне відношення до можливості і необхідності даної діяльності, певне розуміння того, чи доступним є сам об'єкт людині і чи існує у людини потреба в ньому? Раціональне засвоєння світу, виходячи з антропологічних характеристик суб'єкта і соціальних умов його діяльності визначально обмежене людськими здібностями і потребами.

Раціональність в такому випадку виступає як «поняття, що підкреслює межі конструктивної людської діяльності, які лежать в самій людині і створюваному нею світі. У більш вузькому смислі це означає обмеженість кожного конкретного виду діяльності, неможливість автоматичного розповсюдження схем, норм, ідеалів одного виду діяльності на інші сфери людської практики. Із цього витікає можливість і необхідність твердження про багатоманіття типів раціональності, про поліфонічну структуру раціонального засвоєння світу людиною, про варіабельність розуміння і оцінки цього засвоєння» [8, с.76].

Враховуючи, що для засвоєння соціального світу соціум відтворює найбільш вдалі зразки поведінки та закріплює норми інтерсуб'єктивних стосунків у вигляді соціальних інститутів, раціональність як ознака діяльності екстраполюється на цей інституціональний рівень.

Слід визнати, що інституціональні аспекти проблеми соціальної раціональності більш плідно досліджувались у західній, зокрема, німецькій соціології. Тут вивчення процесу раціоналізації суспільних стосунків та їх закріплення у формі соціальних інститутів має багату традицію, яка сягає часів Макса Вебера. Враховуючи відому опозицію веберівської концепції до марксової, яка панувала у нашому суспільствознавстві

за радянські часи, стає зрозумілим, чому концепт соціальної раціональності з таким запізненням входить до вітчизняного соціально-філософського дискурсу.

В Україну веберівський ренесанс прийшов двома шляхами: по-перше, з Москви, так би мовити, у межах загального культурного процесу, а, по-друге, безпосередньо з Німеччини - через професійні переклади М.Д. Культаєвою, Л.А. Ситніченко, А.М. Єрмоленком та іншими соціальними філософами праць представників франкфуртської школи та комунікативної філософії.

Зокрема, А.М. Єрмоленко на підставі аналізу доробків німецькомовних авторів дійшов висновку, що у будь-якому суспільстві існували й існують дві протилежних тенденції, які конкурують і водночас доповнюють одна одну. Перша тенденція полягає у зростанні соціальної раціональності, яка проявляє себе, зокрема, у раціональній організації виробництва, обліку, контролю всередині соціальних інститутів. Інша тенденція, навпаки, пов'язана із «владою сил, що не можуть бути безпосередньо контрольовані». Пріоритетність тієї чи іншої тенденції залежить від багатьох факторів, вони є історично мінливі. Поява поняття «раціональність суспільства», або «соціальна раціональність», свідчить про те, що західні філософи намагаються застосувати характеристики раціональності не лише до гносеологічних та логічних проблем, а вкласти в це поняття практичний (соціально-економічний і політичний) смисл, що виражається в принципах організації діяльності соціальних інститутів та суспільства в цілому.

Такий практичний аспект зумовлює потребу у розгляді проблеми реалізації раціональності в сфері суспільних відносин. Раціональність діяльності повинна бути проаналізована, з одного боку, через суб'єктивну систему цілей окремого індивіда, який діє в соціальних інститутах, а з іншого – через функціональну, або організаційну раціональність. Інакше кажучи, діяльність людини повинна бути розглянута з боку цілей діяльності інших людей або організацій, а також певного узгодження цих цілей. А це означає, за словами А.М. Єрмоленко, «проблема сумісності організаційної і особистісної раціональності, індивідуальної і зовнішньої для індивіда системи цілей, веде до фундаментального... питання: як може створюватися соціальний порядок, який би мав на увазі індивідуальну систему цілей і їх раціональне втілення» [9, с.34].

Саме у такий постановці питання проблема раціональності переміщується на рівень суспільних відносин, тобто виступає як проблема соціальної раціональності. Для рішення проблеми соціальної раціональності необхідно відповісти на принципове питання: чи існує дещо загальне, спільне і якщо так, то яким воно повинно бути (окрім категоріальних форм свідомості), на підставі якого можна узгоджувати окремі види діяльності і окремі інтереси та поєднувати їх в цілісну систему?

Відповідь на це запитання пропонується або 1) в онтології комунікації, або 2) в онтології символічних форм, при цьому те «загальне», яке забезпечує соціальну раціональність, розглядається як продукт символічної взаємодії індивідів, політичним проявом якої є буржуазна демократія, або 3) від нього відмовляються взагалі. Тому важливим критерієм соціальної раціональності є узгодженість діяльності різних індивідів, функціонування різних соціальних інститутів.

За А.М. Єрмоленко, у ранньо-буржуазному суспільстві «сумірність діяльності індивідів, що визначає доцільність, впорядкованість, скоординованість цих діяльностей, може бути досягнута на основі слідування загальнозначущій мірі (нормі), яка виступає... в кількісній формі – у вигляді вартості» [9, с.34]. Цю раціональність називали вартісною або ринковою раціональністю. Вона функціонувала згідно правилам і нормам, що регулюють товарно-грошові відносини. К.Маркс пропонував аналізувати буржуазну раціональність за допомогою категорії «перетворена форма». З цього приводу М.Мамардашвілі пише, що сутність перетвореної форми полягає в об'єктивному усуненні змістових визначень і форма прояву отримує самостійне «сутнісне» значення. Саме предмети-фантоми виконують в ранньо-індустріальному суспільстві нормативну функцію.

Нарешті, соціетальний аспект проблеми соціальної раціональності передбачає погляд з боку відповідності до загальних законів суспільного розвитку на поступ тієї чи іншої соціальної системи в цілому.

На цьому рівні соціальна раціональність ототожнюється з атрибутивною властивістю цивілізації. Культурні особливості народів, що розвивають в процесі своєї життєдіяльності аналітичні або образно-інтуїтивні начала, здатні виробити певні цивілізаційні ознаки. Зокрема, на думку К. Ясперса, наука, коли вона стає логічно і методично усвідомленою, робить європейську культуру відмінну від культури інших народів. Грунтуючись на даній інтерпретації, К.-Г. Юнг розподіляв цивілізації на «раціональні» і «афектні». В цьому значенні багато філософів для аналізу різних типів цивілізації пропонували такі характеристики, як «динамічність» і «статичність», «екстравертованість» і «інтравертованість», «оптимізм» і «фаталізм», «раціоналізм» і «містицизм» [10, с. 173-174].

Абсолютизація раціонального начала у Західній цивілізації обумовила її світове лідерство, проте й обернулася своєю протилежністю. Для українського суспільства ця теза набула своєї актуальності у зв'язку із переусвідомленням недалекого радянського минулого і спробою надати оцінку розумності чи нерозумності того суспільного ладу. Звісно, при цьому дуже важко бути неупередженим, і на характер такої оцінки частіше за все впливають фактори ідеологічної природи.

Соціетальна раціональність – як раціональність всього суспільства – пов'язується із пануючими у даному соціумі уявленнями про пріоритетні потреби, базові цінності, інтереси народу, справедливість, перспективи розвитку тощо. На відміну від поведінкового та інституціонального контекстів, які вивчаються переважно соціологією, соціетальний контекст раціональності є предметом філософських міркувань.

Таким чином, соціальна раціональність – це тип раціональності, що характеризує зміст і спрямованість соціальних відносин в єдності кількісних і якісних вимірів і може розглядатися як норматив, основа гармонії і доцільності людської діяльності.

На нашу думку, концепт «соціальна раціональність» використовується, насамперед, для характеристики пізнавально-перетворюючої діяльності людини та, відповідно, для опису внутрішньої логіки функціонування соціальних систем. Дискурс соціальної раціональності складають наступні проблеми – проблема суб'єкта; проблема діяльності; цільвідповідність; «відкрита» і «закрита» раціональності; свобода; цінність; раціональні та нераціональні чинники прийняття рішень; проблема ефективності управлінських рішень; оптимальна узгодженість дії соціальних інститутів, що складає певний соціальний порядок; соціальні технології; соціальне прогнозування.

Саме при такому підході важливу роль відіграють ступінь і способи адекватного сприйняття соціальними індивідами оточуючого середовища і власної діяльності з урахуванням їх світоглядних настанов, цільових орієнтирів і пізнавальних можливостей.

Список використаних джерел

1. Йолон П.Ф. Рациональность в науке и культуре [Текст] / П.Ф. Йолон, С.Б. Крымский, Б.А. Параконский; отв. ред. В. П. Иванов. – К.: Наукова думка, 1989. – 286 с.
2. Никифоров А.Л. Соотношение свободы и рациональности в человеческой деятельности / А.Л.Никифоров // Исторические типы рациональности. Сборник / Отв. ред. В.А. Лекторский. В 2-х т. – Т. 1. – М.: ИФ РАН, 1995. –с.282 – 298.
3. Бех В.П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ / В.П.Бех. – Запорожье: Тандем-У, 1998. – 148 с.
4. Качанов Ю.Л. Начала социологии / Ю.Л. Качанов. – М.: Институт экспериментальной социологии, 1999. – 136 с.
5. Соціальні практики в глобальному вимірі / Попов Б.В., Нельга О.В., Фадєєв В.Б., Багінський В.В., Носова Г.Ю. – К., 2009. – С.72.
6. Тулмин С. Человеческое понимание / С. Тулмин. – М., 1986. – 141 с.
7. Попов В.В. Теория рациональности (неклассический и постнеклассический подходы). Учеб. пособие / В.В.Попов, Б.С.Щеглов. – Ростов н/Д.: Изд-во Ростов.ун-та, 2006. – 268 с.

8. Касавин И.Т. Рациональность в познании и практике / И.Т.Касавин, З.А.Сокулер. – М.: Гнозис, 1989. – 192 с.

9. Ермоленко А.Н. Превращенные формы социальной рациональности (критика буржуазных философских концепций) / А.Н.Ермоленко, К.Ю.Райда. – К.: Наукова думка, 1987. – 161 с.

10. Гуревич П.С. Поиск новой рациональности (по материалам трех всемирных конгрессов) / П.С.Гуревич // Рациональность как предмет философского исследования. – М.: ИФ РАН, 1995. – 225 с.

Додонова В.И. О сущности и содержании социальной рациональности

Обосновывается необходимость выделения концепта социальная рациональность. Осуществляется корреляция понятий «рациональность» и «социальное». Выделяются урны функционирования социальной рациональности. Дается определение социальной рациональности.

Ключевые слова: *постсовременность, дискурс, рациональность, социальное, социальная рациональность.*

Dodonova, V.I. About essence and maintenance of social rationality

The necessity of selection of concept social rationality is grounded. Correlation of notions out «rationality» and «social» is carried. Drop functioning of social rationality are selected. The definition of social rationality is given.

Key words: *postmodern, discourse, rationality, social, social rationality.*

Екологічна деонтологія: ціннісний зміст і моральна основа

Досліджується морально-аксіологічне підґрунтя нової наукової дисципліни екологічна деонтологія. Здійснено огляд основних цінностей екологічного характеру та запропонована їх систематизація. Отримані результати надали можливість визначити принципові завдання та наукові перспективи екологічної деонтології.

Ключові слова: екологічна деонтологія, деонтологічне знання, екологічне знання, екологічна етика, глобальні проблеми.

Окреслюючи *проблематику даної праці*, дозволимо собі пригадати думки відомого українського філософа Анатолія Єрмоленка. Свого часу, розмірковуючи на тему шляхів подолання екологічної кризи він звернув увагу на те, що сучасне суспільство переживає певний етичний бум, спрямований на «реморалізацію» дійсності та «реабілітацію практичної філософії». При цьому прагнення до гармонізації відношення «Людина – Природа» фактично призводить до перетворення відомого кантівського питання практичної філософії: *що я повинен робити?* на запитання, *що ми повинні робити?*. Отже, робить висновок А.Єрмоленко, реалії сьогодення змушують визнати, що нині недостатньо індивідуальної етики, яка висуває запитання про звичаєве поведіння особистості і про її моральне переконання, натомість потрібна соціальна етика [6].

Згодом, ця ідея була розвинена у книзі «Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи». Однією з провідних тез останньої монографії А.Єрмоленка є те, що за умов екологічної кризи актуалізується етика спільної відповідальності, постає завдання обґрунтування та застосування моральних належностей, якими має керуватися суспільство у своїй практичній (зокрема, екологічній) діяльності [7].

Визнаючи слушність загальної постановки проблеми, ми вважаємо, що аналіз орієнтаційних та регулятивних функцій етичних норм і цінностей щодо таких соціальних систем, як наука, техніка, політика, економіка має стати завданням нової філософської дисципліни – екологічної деонтології. У попередніх номерах «Гілеї» ми вже подавали наші міркування щодо деонтологічної традиції та екологічної деонтології, а також окреслили місце останньої у системі наук, її основні питання та функції [9;10]. Цього разу нашою *метою* є окреслити зв'язок екологічної деонтології з аксіологічною проблематикою сучасності та здійснити спробу визначити потенціал екодеонтології щодо формування нових моральних належностей, які б стали основою виходу з екологічної кризи.

Теоретичною основою подальшого дослідження передусім стали ідеї щодо гармонізації відношення «Людина – Природа» та вирішення проблем екологічного характеру в етичній та аксіологічній площині напрацьовані вітчизняними вченими, як-от: В.Андрущенко, В.Борейко, Т.Гардашук, А.Єрмоленко, Ф.Канак, М.Кисельов, В.Крисаченко, В.Малахов, М.Попович, Н.Хамітов, М.Хилько, Л.Юрченко. Водночас в пошуках обґрунтування нових (екологічних за змістом) моральних належностей ми звернулися до міркувань зарубіжних мислителів: К.-О.Апеля, Д.Болера, В.Гюсле, Г.Йонаса, Е.Ласло, Д.Медоуза, А.Печчеї, С.Тулміна. Фундаментальними для нашо-

го дослідження є класичні етичні (зокрема, деонтологічні) теорії сформульовані І.Бентамом, І.Кантом, Дж.Міллем, Д.Міллем.

На початку *викладу основного матеріалу* нашої роботи дозволимо собі зауважити, що нині термін «деонтологія» передусім вживають для позначення розділу етики, в якому розглядають проблеми обов'язку та моральних вимог. Деонтологічне знання спрямоване на вирішення проблем людського обов'язку, розглядаючи останній як внутрішнє переживання примусу, що задається етичними цінностями. На наше переконання, перспективність розвитку деонтології (зокрема, в екологічному контексті) полягає в тому, що вона намагається науково обґрунтувати необхідність свідомого підпорядкування особистих інтересів потребам суспільства у гармонійному поєднанні особистого і суспільного. Іншими словами, екологічна деонтологія постає на перетині екологічного знання та етики. Це дає можливість узагальнити систему екологічних знань людини та надати їм імперативного значення, що стане передумовою формування комплексу екологічно визначених принципів, норм та цінностей, якими має керуватися людина у своїй предметно-практичній діяльності, соціальній сфері та власне процесі духовного самотворення. Фактично екодеонтологія (і як теоретична наука, і як навчальна дисципліна) створює передумови раціонально-критичного та морально-аксіологічного осягнення тих проблемних ситуацій, що несуть загрози самому факту людського існування. Зосередимо нашу увагу на ціннісному змісті і моральній основі екологічної деонтології як навчальної дисципліни.

Напевно не буде перебільшенням сказати, що проблема ціннісних трансформацій стала загальною темою міркувань інтелектуалів всього світу [12]. Зміна ціннісних орієнтацій сучасної людини розглядається як важлива передумова формування екологічно обґрунтованої та відповідальної свідомості сучасної людини, без чого не можливе подолання криз сучасного світу. Отже нові соціальні, політичні, економічні та науково-технічні реалії спричинили стрімкий розвиток теорії цінностей. Предметне поле аксіології пов'язане із дослідженням природи цінностей, їхнім місцем у реальності; з'ясуванням їхнього зв'язку між собою, з соціальними та культурними чинниками, з особистістю; визначенням та формулюванням структури ціннісного світу, а також встановленням ієрархії цінностей.

Аналіз цінностей та пов'язана із цим уся аксіологічна проблематика так або інакше потрапляє у поле зору усього гуманітарного і соціально-наукового пізнання. Для екологічної деонтології найбільш вагомими є положення про цінності, в яких представлена система принципів, норм, ідеалів, що здатні виступати регуляторами взаємодії людини та природи.

Самі цінності мають об'єктивний характер, адже формується внаслідок суспільно-історичної практики людини. Цікавою тут виглядає думка сучасного австрійського філософа та психолога А. Ленгле, який твердить, що не існує те, що не може бути пережитим як цінність. При цьому цінності характеризуються здатністю стимулювати в людині зміни, адже «в її життя потрапляє часточка зовнішнього світу, яка стає реальністю світу внутрішнього» [4, с.5]. З іншого боку, слід пам'ятати, що цінність має джерелом зміст відчуттів, тобто несе у собі «матеріальну предметність», а існуючи у мисленні, де відбувається ідеальна обробка цього змісту, має «духовну» предметність. Тому цінність не може не мати подвійного змісту [3, с.54]. Іншими словами, цінності людської свідомості завжди мають своє матеріальне інобуття, хоча ми його не завжди можемо чітко вловити та визначити (тут пригадується пісня «С чого починається Родина?»). Втім, ця невловимість предметного змісту цінностей може бути зумовлена ще й тим, що людина впродовж усього життя знаходиться у ситуації оцінювання навколишньої дійсності та формування власної ціннісної ієрархії. М. Бердяєв свого часу зауважив, що «... людина є істотою, яка оцінює, визначає якість. Визначення цінностей і побудова їх ієрархії є трансцендентальною функцією свідомості» [2, с.318]. При цьому людина не лише інтерналізує основні соціальні цінності, аби згодом керуватися ними у своїй поведінці цілком усвідомлено, але й на певному етапі починає активно виробляти власні цінності і брати участь у виробленні групових цінностей або ціннісних орієнтацій.

Зауважимо, що американські дослідники У.Томас і Ф.Знанецький, які вперше запровадили у науку поняття «ціннісні орієнтації» [5], характеризували цінності як правила поведінки, за допомогою яких зберігаються, регулюються та поширюються відповідні типи дії через членів певної соціальної групи. Водночас, вони послідовно обстоювали тезу, що будь-яка особистість належить суспільному середовищу, оскільки вибудовує поведінку за стандартами (нормами та цінностями), які створені в цьому суспільстві. Втім і сама людина може створювати і змінювати ці стандарти, вносячи корективи у психологічні та світоглядні основи внутрішніх механізмів динаміки суспільства. Отже, змінюючи ціннісні настанови людини і суспільства (за суспільної згоди, безперечно), ми здатні змінювати своє майбутнє. Такий підхід американських дослідників виглядає, на нашу думку, доволі продуктивним, адже гармонізує поняття «норма» та «цінність» як фундаментальні для морально обгрунтованої діяльності людини.

З іншого боку, означений підхід відповідає деонтологічним настановам, в межах яких будь-яка діяльність передбачає систему норм та правил, що мають морально-аксіологічне підґрунтя. Втім, якщо етичні настанови та ціннісні орієнтири здебільшого постають як суспільно бажані ідеали, то деонтологічні норми є обов'язковими до виконання. При цьому, здатність керуватися певними деонтологічними нормами є своєрідним показником особистісної зрілості, адже наочно демонструє сприйняття та прихильність людини до тих чи інших моральних принципів та вимог.

Окреслюючи морально-аксіологічне підґрунтя екологічної деонтології маємо вказати, що фундаментальними цінностями для людини є життя та здоров'я. Саме вони і мають бути покладені в основу екологічної деонтології, а дотримання відповідних екодеонтологічних вимог стати реальним проявом морального ставлення до Природи. До того ж, означені засадничі цінності мають універсальний характер та в принципі орієнтують людство на побудову гуманістичного за змістом суспільства. Разом з тим, на нашу думку сукупність цінностей, які становлять морально-аксіологічне підґрунтя екодеонтології можна поділити на три основні групи: соціальні екологічні цінності, групові (професійні) екологічні цінності та особистісно-екологічні цінності.

Соціальні екологічні цінності – це цінності, які функціонують у різних соціальних системах і виявляються у суспільній свідомості. Дана група цінностей залежить від еколого-історичного та суспільно-економічного досвіду того чи іншого суспільства та постає як сукупність ідей, образів, норм та традицій, які регламентують діяльність суспільства в навколишньому середовищі або визначає взаємини людини та природи (при чому, в усіх можливих варіаціях таких взаємин).

Групові (професійні) екологічні цінності – це сукупність ідей, концепцій, норм, що регулюють та спрямовують професійну діяльність людини у рамках певних соціальних систем, як-от: економіка, політика, науково-технічна та соціальна діяльність. Групові (професійні) екологічні цінності формуються в процесі професійної діяльності та підготовки до неї і характеризуються цілісністю, повторюваністю та відносною стабільністю.

Особистісно-екологічні цінності – це соціально-психологічні утворення, в яких відображено цілі, мотиви, ідеали, установки та інші світоглядні характеристики особистості людини, що утворюють систему його ціннісної орієнтації в контексті взаємини із природою. Даний тип цінностей має індивідуальний характер і формується у суб'єктивному екологічному досвіді людини. Певною мірою особистісно-екологічні цінності є основою, на якій формуються групові (професійні) та соціальні екологічні цінності.

При цьому слід зауважити, що носієм означених цінностей завжди є особистість. Водночас, моральні цінності є головними та необхідними умовами існування людини і, разом з тим справжня моральність – це винятково внутрішній вільний вибір [4, с. 102]. Відтак, оскільки формування цінностей та їх ієрархічне впорядкування є специфічним та дуже інтимним процесом, завданням екологічної деонтології є створення передумов, спонукання та заохочення особистості до внутрішніх екологічно зорієнтованих перетворень. Отже, екодеонтологія як навчальна дисципліна ставить за мету стимуляцію процесів індивідуального осмислення тих чи інших проблем людського буття в екологічному контексті.

Таке осмислення можливе за умови системного та систематичного, послідовного та цілеспрямованого поєднання виховних та освітніх засобів на суспільному, груповому (професійному) та особистісному рівні. Отож, формування екологічно зорієнтованої особистості (і професіонала) повинне передбачати застосування сукупності навчальних та виховних методик, які сприяють максимальному залучення особистості до знайомлення: 1) з екологічною проблематикою, основними поняттями та законами екології, екологічними принципами використання природних ресурсів та охорони природи, основами раціонального природокористування; 2) з нормативною екологічною етикою, як системою прийнятих та заохочуваних екологами (науковцями та практиками) приписів та стереотипів (моделей) поведінки у певній професійній сфері; 3) з системою законів та категорій, які постають в екологічному контексті у певній професійній сфері, основами екологічного права і професійної відповідальності, елементами екозахисної техніки і технологій; 4) з принципами сучасної теорії екологічної естетики, якій характерний синтез транскультурних цінностей у природі, техніці, мистецтві, громадському житті.

З іншого боку, органічним доповненням системи екологічного виховання є створення передумов для заохочення та здійснення особистістю внутрішньої інтелектуальної та емоційної діяльності зміст якої полягатиме у: 1) самостійному осмисленні екологічного досвіду усього людства та свого особистого (в тому числі, професійного – наявного чи потенційно можливого), виробленню власних екологічних знань та принципів екологічної моралі; 2) переживанні та сприйнятті екологічних знань та екологічної практики з подальшим формуванням внутрішніх екологічних імперативів (в тому числі для професійної діяльності); 3) внутрішньому емоційному осягненні сутності відношення «Людина – Природа»; 4) чуттєвому та реальному переживанні природа як невичерпного джерела естетичного досвіду.

Гадаємо, таке осмислення поточної ситуації, змусить кожну людину збагнути істину – наше буття нерозривно від загального буття. При цьому, безперечно, цінність природи (як засаднича для формування екологічного імперативу мислення) має осмислюватися і відчуватися людиною від самого малечку. Отож, можемо говорити про первинне загальне екологічне виховання і освіту (дошкільна та шкільна ланка із залученням дисципліни «Основи екологічних знань») та вторинне спеціальне екологічне виховання і освіту (професійна освіта із обов'язковим вивченням курсу екологічна деонтологія з урахуванням особливостей тієї чи іншої майбутньої професійної діяльності).

Одразу зауважимо, що тема екологічного виховання та освіти є доволі добре опрацьованою у спеціальній літературі, зосередимо нашу увагу на тих завданнях та очікуваннях, що ми їх покладемо на екологічну деонтологію як навчальну дисципліну. Гранично лаконічно можемо сказати, що метою екологічної деонтології є навчити особистість (професіонала у певній галузі) здійснювати саморефлексію поведінки з природою і в природі. Завданням екологічної деонтології вважаємо вдосконалення (зокрема у професійному контексті) уявлень людини про природу через систематичне визначення проблемних питань відношення «Людина – Природа» та шляхів вирішення означених проблем задля подолання розриву між екологічними ідеалами та реаліями нашого існування. При цьому переконані, що формуванню екологічних за змістом канонів життєдіяльності людини має передувати формування усвідомлення нових проблем та запровадження нових поведінкових моделей, які дозволяють розв'язати ці проблеми.

Результатом опанування екологічної деонтології має стати формування системи екологічних цінностей (соціальних, професійних та особистісних), системи екодеонтологічних знань (орієнтирних, дескриптивних та активних) та системи екологічних компетенцій (соціально-екологічних та професійно-екологічних). Система екологічних цінностей нами була описана вище, тому зосередимо увагу на системі екодеонтологічних знань та екологічних компетенцій.

Отож до орієнтирних екодеонтологічних знань відносимо знання основних понять та законів екології, а також екологічних принципів використання природних ресурсів та охорони природи. Дескриптивні екодеонтологічні знання складаються зі знань про

вимоги екологічної етики; з системи знань про закони та категорій, які постають в екологічному контексті у певній професійній сфері; основами екологічного права і професійної відповідальності. Активні екодеонтологічні знання передусім складаються з знання елементами екозахисної техніки та технологій, а також знання екологічних приписів та моделей поведінки у певній професійній сфері.

Щодо системи екологічних компетенцій, то маємо відзначити, що на нашу думку соціально-екологічні компетенції передбачають формування здатності до самостійного осмислення екологічного досвіду людства, вироблення власних екологічних знань та принципів екологічної моралі, переживанні та сприйнятті екологічних знань та екологічної практики з подальшим формуванням внутрішніх екологічних імперативів. Своєю чергою професійно-екологічні компетенції складаються з навичок прийняття екологічно зважених рішень, вміння вирішувати професійні завдання з урахуванням екологічних пріоритетів, здатності здійснювати професійну діяльність на підставі екодеонтологічних норм у гармонійному поєднанні з професійними цінностями та моральними нормами.

Взаємодія систем екологічних цінностей, екодеонтологічних знань та екологічних компетенцій відкриває, на нашу думку, шлях до досягнення найвищої цінності – життя у гармонії з природою та самим собою.

У *підсумку* маємо наголосити, що екологічна деонтологія (теоретична та навчальна) знаходиться у стадії осмислення та філософсько-методичного обґрунтування. Відтак морально-аксіологічне підґрунтя екодеонтології також потребує ретельного опрацювання. Між тим, вже на цьому етапі екологічна деонтологія вабить багатством та розмаїттям нових питань, які вона пропонує нашій увазі. Її можливості виявляти існуючі та нові зв'язки між елементами або сферами екологічного, етичного та аксіологічного знання відкривають нові шляхи розвитку означених наукових галузей і, в той же час, дозволяють перевести питання подолання екологічної кризи сучасності з теоретичної у цілком практичну площину.

Список використаних джерел

1. Американская социологическая мысль. Тексты / Под В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 263 с.
2. Бердяев Н. Царство Духа и Царство Кесаря. / Николай Бердяев. – М.: Республика, 1995. – 375 с.
3. Бугайова Н. М. Екологічний підхід як передумова емоційно-ціннісного ставлення до особистості / Н. М. Бугайова // Актуальні проблеми психології. – 2009. – Вип. 20. – С.51–55 – (Екологічна психологія).
4. Вегас Хосе Марія. Ценности и воспитание. Критика нравственного релятивизма. / Хосе Марія Вегас. – СПб.: Издательство С.-Петербур. ун-та; Издательство Рус. христ. гуманист. Акад., 2007. – 225 с.
5. Ганжа А. О., Зотов А. А. Гуманистическая социология Флориана Знанецкого / А. О. Ганжа, А. А. Зотов. // Социологические исследования. – 2002. № 3. – С. 112–120.
6. Єрмоленко Анатолій. Парадигмальні трансформації етики за доби екологічної кризи: тези міждисциплінарної конференції «Трансформація парадигм мислення та концепцій знання під впливом сучасних викликів у загальній, соціальній, практичній і прикладній філософії», 29–30 листопада 2007 р. / Анатолій Єрмоленко / Відп. за випуск професор Анатолій Карась. – Львів, 2007. – С 8–9.
7. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи. / А. М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 2010. – 416 с.
8. Лэнгле А. Введение в экзистенциально-аналитическую теорию эмоций: прикосновение к ценности. // Вопросы психологии – 2004. – № 4. – С. 3–21.
9. Матвійчук А. В. Екологічна деонтологія та деонтологічна традиція. / А. В. Матвійчук // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Випуск 39. – С. 182–190.

10. Матвійчук А. В. Екологічна деонтологія у системі наук: основні питання та функції. / А. В. Матвійчук // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Випуск 38. – С. 206–213.

11. Новейший философский словарь. / Сост. А. А. Грицанов – Мн.: Изд. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.

12. Революция сознания: Трансатлантический диалог / С. Гроф, Э. Ласло, П. Рассел / Пер. с англ. М. Драчинского. – М.: ООО «Издательство АСТ» и др., 2004. – 248 с.

13. Соловій Ігор. Екологізація економіки: нагальні вимоги перебудови стратегій, політики, інституцій та поведінки. Україна і світ: прагнення змін: монографія / Ігор Соловій / Відп. ред. Наталія Висоцька. – К.: ДУХ І Літера, 2010. – 448 с.

14. Тулмин Стивен. Человеческое понимание [Текст] / Стивен Тулмин. – М.: Прогресс, 1984. – 327 с.

15. Юрченко Л. І. Екологічна культура в контексті екологічної безпеки: [Текст] / [Монографія] / Л. І. Юрченко. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2008. – 296 с.

Матвійчук А. В. Екологическая деонтология: ценностное содержание и моральное основание

Исследуется морально-аксиологическое основание новой научной дисциплины экологическая деонтология. Осуществлен обзор основных ценностей экологического характера и предложена их систематизация. Полученные результаты предоставили возможность определить принципиальные задания и научные перспективы экологической деонтологии.

Ключевые слова: экологическая деонтология, экологическое знание, экологическая этика, глобальные проблемы, трансформация сознания.

Matviychuk, A.V. Ecological deontology: valued maintenance and moral basis

Moral and valued subsoil of new scientific discipline – ecological deontology, is probed. The review of basic values of ecological character is carried out and their systematization is offered. The got results gave possibility to define of principle tasks and scientific prospects of ecological deontology.

Key words: ecological deontology, ecological knowledge, ecological ethics, global problems, transformation of consciousness.

Інонаціональне оточення та свобода реалізації національного призначення

Здійснено аналіз проблеми свободи в аспекті реалізації її ідеалу в національному бутті, за умов врахування ролі впливу інонаціонального оточення в системі протиставлення «свого-чужого» як диверсифікаційних факторів відтворення та трансформації сучасних культур в модерній цивілізації.

Ключові слова: свобода, національна ідентичність, культура, духовність, іудаїзм.

Видається беззаперечним той факт, що у вільних та демократичних суспільствах громадяни користуються максимально широкими можливостями реалізації власних прагнень та устремлень, які пов'язуються з національним самоусвідомленням. Одним з яскравих прикладів є країни західного світу, в яких національним громадам надається беззастережне право зберігати свою ідентичність та збагачувати національну культуру власної батьківщини. Ці національні громади мають можливість не тільки плекати відчуття власної національної приналежності через культурні заходи, навчальні структури, національні засоби масової інформації, але вони навіть мають можливість впливати на політику своїх держав (других батьківщин). Достатньо згадати впливовість української громади в Канаді, що засвідчується чисельними фактами, як в історичній перспективі так і в сучасності. Дана тема була ґрунтовно досліджена в роботі Кривди Н.Ю. «Українська діаспора: досвід культуротворення». У зазначеній роботі цінним, вважаємо, є аналіз, проведений у зв'язку з розглядом проблеми «іншого» в різних аспектах протиставлення «свого» та «чужого», у творчій, історико-культурній, релігійній площинах [3]. На нашу думку, вивчення питання про співвідношення ідеї національного призначення з факторами впливу інонаціонального та інокультурного оточення на формування основних націоконсолідувальних ідеалів в релігійно-культурному аспекті є вкрай актуальним.

Новизна дослідження полягає у тому, що вивчення проблеми становлення ідеалів свободи, як цінності для національної спільноти, в плані її формулювання та впровадження стратегій реалізації, здійснюється з врахуванням впливів інонаціонального оточення, роль якого визначається і завдяки релігійній складовій, якою, власне, й означається ця інокультурність.

Аналіз останніх досліджень дозволяє стверджувати, що обрана тема, в різних аспектах, розглядалася науковцями в культурологічній, політологічній релігійно-культурній площинах. Основні результати досліджень, викладені у працях відомих українських вчених, зокрема, Л.Губерського, В.Єленського, В.Лубського, М.Поповича, Т.Горбаченко, Л.Конотоп, О.Сагана, Л.Филипович, П. Яроцького, засвідчують стали увагу до означеної проблеми, та той факт, що висновки, зроблені в останні десятиліття відкривають нові горизонти для продовження роботи в цьому напрямку [2]. У цих працях, авторами обґрунтовується кілька висновків, які мають методологічне значення для розробки нашої теми. Це, по-перше, твердження, що процес етнорелігійно-культурного становлення має системний характер і є суспільним явищем; по-друге, процес аналізу становлення національної культури має включати більш широкий історичний контекст, в якому враховуватимуться впливи інонаціонального оточення на формування основних ідей, які є фактором консолідації конкретної спільноти; по-третє, впливи «інокультури» на формування певної національної духовності, вирізняє останню як цілісну систему з власною ієрархізованою структурою відповідних цінностей.

Об'єктом дослідження виступає свобода як цінність, в осмисленні національної ідентичності, а предметом – особливості інтерпретації ідеї свободи в структурі національних цінностей спільноти.

Мета дослідження полягає у виокремленні основних чинників, які впливають на формування ідеї свободи, а завданням є визначення ролі інонаціонального оточення у процесі осмислення національного призначення та реалізації ідеалу свободи.

Теоретичною основою дослідження є методологічні напрацювання вітчизняної школи релігієзнавства, яка представлена працями згаданих авторів, а їх зміст має сприяти систематизації отриманих результатів, в аспекті визначення основних чинників впливу на перебіг націогенезу.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що її висновки можуть збагатити зміст етнорелігійно-культурних досліджень, в плані уточнення ролі міжкультурної взаємодії у процесі етнорелігійно-культурного становлення.

Однією з визначальних обставин існування національної спільноти, яка визначає специфічну форму її буття, є факт наявності множинності культур, в межах яких здійснюється етнорелігійно-культурний процес, та завдяки чому формується унікальна, значима система конкретно національних цінностей притаманних їй чи іншій спільноті. Іншими словами, інонаціональне оточення, яке завжди є осередком існування конкретної етнонаціональної спільноти, надає останній можливість визначитися у власному ставленні до національної культури. Як зазначає В. Школьник [7], осмислення природи цього явища має спиратися на ті висхідні положення конкретної науки в межах якої ведуться дослідження, чи то етнологічні, чи політологічні, чи релігійно-культурні. Зазначимо, що найчастіше, мова йде про такі частини національних спільнот, які через історичні обставини опинилися за межами власних батьківщин, зв'язок з якими підтримується завдяки відтворенню «культурних смислів», притаманних даній спільноті. Винятком з цього правила може вважатися єврейська національна спільнота, для якої поняття батьківщини досить тривалий час було духовною сутністю, й повернення до якої повставало щоденним духовним завданням для кожного члена спільноти, що передбачало, у тому числі, осмислення суті державотворчих ідеалів. Дана теза часто викликає здивування, адже її сприйняття передбачає усвідомлення того факту, що зазначена етнонаціональна спільнота, протягом тисячоліть була позбавлена тих націоконсолідувальних чинників, які, зазвичай, вважаються визначальними для процесу етнорелігійно-культурного становлення. Водночас, вже перші дослідження етнонаціональної та етнорелігійної проблематики довели, що абсолютизація будь-якого фактору в якості визначального для розвитку спільнот, призводить до хибних висновків (Г.Морган, Л.Роберт, Е.Сміт).

На нашу думку, одне з своєрідних місць в осмисленні проблеми впливу оточення на формування культурно-соціальної форми відтворення національних особливостей спільнот має враховувати й індивідуальний чинник, адже особистість, в цьому плані, виступає тим осередком, в якому перетини векторів «свого-чужого» виявляють екзистенційну напругу духовного само- та націотворення. «Взаємодія особистості з поліетнічним середовищем, насамперед «чужим», - пише В.Школьник, – наштовхується на сукупність взаємопов'язаних різноманітних факторів, серед яких визначальними стають асиміляційно-конвенціональні. І дійсно, конфлікт між етнокультурною асиміляцією (проблема злиття з іншими народами) і транскордонною конвенцією, що забезпечує перенесення в еміграційне поле компонентів національної культури, породжує відчуття роздвоєності, вимушеного або добровільного балансування між «своїм» і «чужим». Причому не лише у світоглядному аспекті, індивідуальному світосприйнятті [...], а майже на всьому культурному просторі діаспори, де кожна (національна. – З.Ш.) сутність [...] вступає в контакт з інонародним буттям» [7,с.211].

Твердження, що «належність до нації є символічною», має сенс у тому значенні, що національно окреслена ідентичність містить у собі систему визначених символів-ідеалів, дотичність до яких або відкидання яких, і становить сферу, через яку здійснюється національна ідентифікація як інонаціональним оточенням, так і самоідентифікація носіїв конкретної національної ідентичності. Якщо говорити про українську ідентичність, яка виявляє себе у символічних формах належності до культури в інонаціональному оточенні, то найбільш виразно вона виявляє себе в «діаспорних» формах, коли зовнішні та внутрішні (об'єктивні та суб'єктивні) фактори зумовлюють специфіку

кожної конкретної громади відмінної від свого «джерела» материнської культури, яка розвивається, перебуваючи на батьківщині [3]. У цьому зв'язку, лишень побіжно, хотілося би зазначити, що вплив іонаціонального оточення, в якому зберігаються особливості національної культури українців в діаспорі, так само можна побачити і в самій Україні, коли потреба збереження власної унікальності постає як актуальне завдання національного буття у своєму національному домі, причиною чого, вочевидь, є історико-культурні обставини [4, с.358].

Ще один приклад: ідентичність єврейської спільноти, виявляє свою унікальність як завдяки означеним факторам впливу (тривале перебування більшості громади за межами «національного дому»), так і через зв'язок з релігійним джерелом єдності національно-культурної тотожності, що віднаходить свій вираз у духовній сфері, суттєвим чином зумовленої власне релігійно-національної самоідентифікації, яка розвивалася, наповнювалася смислами не через поняття-концепт «діаспори», а через поняття-концепт «розсіяння» (галут). А це означає, що розуміння «національного призначення» трансформувалося з пріоритету збереження національної ідентичності, до пріоритету пристосування та розвитку способів інтерпретації національної ідентичності через трансформації, у тому числі і в релігійній сфері, які були покликані створювати оновлені форми самоідентифікації, відкритої для тих, хто сприймає цінності іудаїзму. І тут особливої ваги набуває ідея усвідомлення національного призначення. Вона не конкретизується виключно в ідеалах державотворення, чи збереження ідентичності в діаспорі. Вона виявляє себе у переосмисленні ідеї «галут-геула», як здійснення національного призначення від «розсіяння до повернення», які осмислюються в «космічних масштабах», стати «світлом для всіх народів» (Вих. 19:5-6). Наголосимо, що релігієзнавчий аналіз, при осмисленні феноменів національного та суспільного характеру, передбачає акцентування уваги саме на релігійних аспектах та факторах, які притаманні процесу етнорелігієзгенези й повстанню суспільних інститутів. Таким чином, одним зі завдань релігієзнавства як науки, є необхідність виявити та проаналізувати ті особливості впливу релігійних факторів на процес виокремлення пріоритетних культурно-ціннісних ідеалів, які становлять суть своєрідності конкретних національних спільнот. До таких ідеалів відноситься й ідеал свободи, який в кожний конкретно-історичний період існування спільноти набуває тих характерних прикметностей, які задовольняють духовні потреби спільноти і водночас він є «позачасовим» ідеалом, адже саме завдяки йому ми й можемо говорити про унікальність певних спільнот, які зберігають свою виняткову ідентичність відмінну від інших.

В структурі ціннісних орієнтирів духовності ідея свободи, на наш погляд, посідає одне з провідних місць. Свобода може виступати як умовою реалізації національно визначених ідеалів, які притаманні духовним «намірам» спільнот, але також, вона, тобто свобода, може бути й метою заради якої етнонаціональна одиниця консолідується (згуртовується). Історично значущі приклади такого розуміння свободи у спільнотах доводять, що її динамічний характер у єдності «умова-засіб-мета», викриває такий характер даної цінності, який виявляє себе на індивідуальному та громадському рівнях. Це можна побачити в ранній історії США, історії України, новітній історії країн пострадянського простору. З іншого боку, ми можемо спостерігати відсутність одноманітності у поглядах на пріоритет цінності свободи для конкретно-історичних релігійних традицій. У процесі осмислення проблем конфесійної філософії найчастіше зустрічаємо запити та роздуми мислителів над проблемою природи людських схильностей, призначення індивідуального існування, тощо. Натомість, питання національного призначення, в аспекті його реалізації в історичному часі, суті свободи, як духовної цінності для цілої спільноти не завжди виступає у ролі пріоритетного. Вважаємо за своєчасне також наголосити, що в системі філософсько-релігієзнавчого аналізу, все ж можна говорити про дану проблему не тільки в онтологічному, але й антропологічному, соціальному аспектах, які знаходять свій вираз в релігійних традиціях.

Більшість відомих проблем конфесійного релігієзнавства, які зосереджують свою увагу на питанні особливостей інтерпретації проблеми свободи в різноманітних духовних традиціях світу, пов'язані з виокремленням тих загальних закономірностей формування положень релігійної філософії, які зумовлені специфікою вчень про людину як таку. Так, наприклад, буддизм лише поза увагою даний аспект

антропологічних уявлень (про свободу людини), адже для цієї світової релігії метою безпосереднього фізичного існування є не реалізація свободи людини та спільноти, в плані задоволення пристрастей або досягнення раціонально сформульованих цілей, а навпаки, метою є відсторонення від світу бажань, що дозволяє повністю подолати детермінованість світу як такого. Таким чином, суть свободи є не утвердження її у світі плінних речей, а звільнення (освобождение – рос.) від цієї плінності. Уявлення про природну нерівність у соціальній сфері також призводила до формування уявлень про світ, як сферу природженого страждання, подолати яке неможливо навіть після смерті. Це спонукало буддистських мислителів розвинути думку Гаутами про необхідність здолання прив'язаностей до світу речей, яке можливе завдяки «згасанню» всіх почуттів, які єднають людину зі світом. Тобто, звільнюючись від тенет нав'язливого світу, людина, просвітлюючись, позбувається зв'язків з необхідністю, тобто стає вільною у негативному смислі, адже позитивний бік свободи, як «свободи для», передбачає утвердження особистісного буття, а це протирічило би основній меті релігійної практики буддизму. Як зазначав В. Соловйов, звільнення людини заради нірвани одночасно вивільняє особистість і від необхідності, і від власного «Я», що призводить до втрати будь якого позитивного змісту свободи. Тобто, «в нірвані ми бачимо трагедію свободи, яка немає в собі жодного позитивного змісту» [5, с.91]. У цьому плані взагалі втрачає смисл будь-яка розмова про суть свободи для «національного тіла» (за висл. О.Бочковського). Адже будь яка самоідентифікація особистості, яка є необхідним елементом усвідомлення власної національної приналежності, як буддизму, не є метою для осмислення. І причина тут, на нашу думку, не тільки в тому, що цій світової релігії притаманні характерні властивості всіх інших світових релігій (християнство, іслам): космополітизм, зверненість до всього людства, в незалежності від етнічної, мовної чи інших форм самоідентифікації, тощо [1, с.366-368]. Іншою причиною саме такого розуміння свободи є, по-перше, ставлення до свободи як моральної чесноти не самій по собі, а розуміння цієї чесноти, як інструменту досягнення «над-мети» - тобто нірвани; по-друге, особливості соціально-історичних обставин формування буддизму, а саме, тривалий час його існування у суспільствах колонізованих держав, що також посприяло тому, що ідея свободи не артикулювалася як суспільна цінність.

У релігійних комплексах, які залучили у свої догматичні положення, ідеї, котрі сформувалися в надрах іудаїзму, ідеал індивідуальної свободи тісно пов'язаний з уявленням про людину як образ і подобу Творця. Зазначимо, що висхідним положення цієї традиції є ствердження того, що особистість саме такою і є, бо в ній поєднане тварне і божественне начала, приреченість (детермінованість) і свобода, як фактори, що впливають на індивідуальне становлення. Таким чином, горизонт свободи відкривається, у першу чергу, на особистісному рівні, через який людина і шукає індивідуального спасіння.

Побіжний огляд цих підходів дозволяє нам констатувати, що релігійний чинник як такий, якщо мова йде про світові релігії (буддизм, християнство, іслам), при всій своїй розмаїтості підходів, не ставили ідею свободи як ідеалу, в якості наріжного каменя при формуванні соціальних доктрин. Але при цьому, саме ця ідея свободи, визначає основні напрямки розвитку національних спільнот, в яких дані релігійні комплекси функціонують. Вважаємо, що прояснити цю ситуацію може допомогти конструктивістська модель [9].

Для цієї моделі висхідним є положення про те, що «світ-система» (І.Валлерстайн) постає єдністю різноманітних культурних та політичних програм. Таким чином, дана теза відразу конститує умову існування світу, заради певної мети, передбаченої кожним окремим культурним патерном. Сучасна цивілізація відрізняється специфічною тенденцією до створення універсальних систем, які мають глобальних характер. Ці системи сприяють створенню специфічних духовних утворень, які, з одного боку, походять з одного кореня, а з іншого, виявляються тими формами, завдяки яким можна спостерігати процес урізноманітнення (диверсифікації) сучасних національних спільнот, які формують власні уявлення про суть та роль свободи в світі що глобалізується. Мультикультурні спільноти, самим фактом свого існування, створюють проблему визначення свободи в процесі самореалізації конкретних національних спільнот, які втілюють власні культурні програми розвитку. Ці програми включають в себе різні оцінки досвіду індивідуального та суспільного існування. Таким чином, дихотомія

«свого-чужого» містить у собі елемент ідеологічного протистояння, яке здійснюється на рівні соціальної взаємодії та в процесі реалізації «національного призначення» як ключового, націоконсолідуєчого фактору еволюції спільноти. Як стверджував Ч.Тейлор, мораль, яка включає в себе необхідність визначення ставлення до свободи, є «голосом у собі», який звучить в «діалогічному» спілкуванні зі собою, у тому числі, зі собою як одиницею яка є носієм національної ідентичності. Тому особа, так само як і цілий народ, «повинна бути чесною із собою, тобто, зі своєю власною культурою» [6,с.34]. Тобто людина є не тільки унікальною істотою, яка реалізує себе у процесі власного самопізнання. Визначаючи себе, вона також реалізує цінності, котрі було сформовано у конкретному культурному середовищі, і тому особистість виступає одночасно носієм певних культурних цінностей, якими виповнюється зміст унікальних національних та релігійних ідентичностей. Тому будучи вільною у виборі власних уподобань людина не завжди є вільною у своєму ставленні до загальнозначущих пріоритетів, які артикуються спільнотою до якої належить особа.

Видається логічним, що наслідком такого твердження має бути теза про те, що внутрішньо закріплена ідентичність створює підстави для формування умов для визнання іншими (чужими) права на свободу самовизначення, ширше, реалізацію національної культурної програми. Ч.Тейлор, натомість, приходять до висновку, що рівність не протистоїть урізноманітнюючим тенденціям культур, тобто він не протиставляє рівність і свободу, а це, на нашу думку, може призводити до усереднення культур, національних ідентичностей, особливостей духовних ознак національних спільнот. Ми більше схильні поділити думку С.Ейзенштадта, який стверджував, що розвиток національних культур, навіть за умов, коли вони переформулюють зміст власних уявлень про значимі ідеали культури, передбачає постійне відтворення «символів колективної ідентичності», та її націленості на реалізацію свободи в національному розвитку [8].

Таким чином, аналізуючи проблему інтерпретації ідеї свободи та виокремлюючи в цьому контексті її соціокультурологічний пласт можна констатувати, що свобода, як ідея та ідеал, свідомо вибраного національного буття передбачає, по-перше, врахування того факту що вони (ідея та ідеал) формулюються в інонаціональному середовищі, яке не завжди відмежоване фізичними кордонами, та, по-друге, особливості інтерпретацій ідеї свободи впливають на сам процес трансформації культур у сучасній цивілізації.

Перспективи подальших досліджень передбачають розробку проблеми впливу субкультури на формування усталених стереотипів розуміння природи та міри свободи в спільнотах з різними формами устрою суспільств та з відповідними формами відношення суспільства і влади.

Список використаних джерел

1. Академічне релігієзнавство. Підручник / За наук. ред. проф. А.Колодного. – К.: Світ Знань, 2000 – 863 с.
2. Єленський В. Нація і релігія: Україна / В.Єленський // Людина і світ. – 2003. - №6.; Конотоп Л., Швед З. Свобода як філософсько-релігієзнавча проблема. Монографія / Л.Конотоп, З.Швед. – Херсон: ЧП Кальченко, 2011. – 150 с.; Лубський В. Національні релігії / В.Лубський. – К.: КДУ, 1992. – 52 с.; Попович М. Нариси історії культури України / М.Попович. – К.: Артк, 1998. – 728 с.; Попович М. Витоки мультикультуралізму / М.Попович // Концепція мультикультуралізму. – К.: Стіло, 2005. – С.8-15.; Саган О. Етноконфесійна специфіка релігійності в Україні / О.Саган // Українське релігієзнавств. – К., 1999. – № 12. – С. 94-106.; Филипович Л. Історичні віхи та закономірності етнорелігієгенезу // Релігія і нація в суспільному житті України й світу. За ред. Л.О. Филипович / Л.Филипович. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 57 – 72. Яроцький П. Церква в умовах секулярного гуманізму і свроінтеграції / П.Яроцький // Науковий щорічник «Релігійна свобода». – К., 2004. – № 6.
3. Кривда Н.Ю. Українська діаспора: досвід культуротворення: Монографія / Н.Ю.Кривда. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 272 с.
4. Любимий Я.В. Проблема свободи в сучасних соціально-синергетичних концепціях / Я.В. Любимий // Свобода: сучасні виміри та альтернативи. – К.: Український Центр духовного розвитку, 2004. – С.357-468.
5. Соловьев Вл.С. Лекции по истории философии / Вл.С. Соловьев // Вопросы философии. – 1989. – № 6. – С.76-137.

6. Тейлор Ч. «Мультикультуралізм і «політика визнання» / Чарльз Тейлор. – К.: Альтерпрес, 2005. – 172 с.
7. Школьняк В. Специфіка буття етносу в інонаціональному середовищі / Віктор Школьняк // Життя етносу: соціокультурні нариси. – К.: «Либідь», 1997. – С. 207-224.
8. Эйзенштадт С.Н. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
9. Eisenstadt S.N. Fundamentalism, Sectarianism, and Revolution: The Jacobin Dimension in Modernity / S.N. Eisenstadt. – Cambridge: University press. Cambridge Cultural Social Studies, 1999 – 280 p.

Швед З.В. Инонациональное окружение и свобода реализации национального предназначения

Проанализирована проблема свободы в аспекте реализации её идеала в национальном бытии, при условии учета роли влияния инонационального окружения в системе противопоставления «своего-чужого», как диверсификационных факторов воссоздания и трансформации современных культур в цивилизации модерна.

Ключевые слова: свобода, национальная идентичность, культура, духовность, иудаизм.

Shwed, Z.V. «Extra»-natural environmental and the freedom of realizing national destiny

The article analysis the problem of freedom and the realization of its ideal in «national» existence . This analyses includes the role played by «Extra»-natural environmental influences in the «us-them» cultural contrasts. This «us-them» dichotomy is diversificating factor in the recreation and transformation of «current» cultures in modern civilization.

Key words: freedom, national identity, culture, spirituality, Judaism.

Метамова та сучасне соціально-теоретичне дослідження суб'єктивності

В світлі розробки конструктивістсько-топологічної мікрорівневої соціальної теорії самоідентифікації суб'єкту аналізується можливість використання метамовних конструкцій під час спостереження і осмислення дослідником соціальної реальності.

Ключові слова: метамова, метадикурс, іманентна та трансцендентна позиції спостереження, суб'єктивність, дискурсивні простори самоідентифікації.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Палагута В.І.

Метаязык и современное социальное-теоретическое исследование субъективности

В свете разработки конструктивистско-топологической микроуровневой социальной теории самоидентификации субъекта анализируется возможность применения метаязыковых конструкций при наблюдении и осмыслении исследователем социальной реальности.

Ключевые слова: метаязык, метадикурс, другой, имманентная и трансцендентная позиции наблюдения, субъективность, дискурсивные пространства самоидентификации.

Продолжая конкретизацию основных положений концепции дискурсивных пространств самоидентификации субъекта имеет смысл продемонстрировать специфику и преимущества имманентной позиции наблюдения в сравнении с трансцендентной. Речь здесь идёт в возможности применения метаязыка при изучении социальной реальности субъекта. Так, любое социальное теоретизирование с позиций трансцендентной позиции наблюдения фактически исключает субъективное понимание истины в том смысле, что данный тип теоретизирования не рассматривает конкретное место или топос, в котором пребывает действующий социальный субъект, и из которого он говорит и познаёт социальную реальность. Здесь преобладает точка зрения трансцендентного наблюдателя, порождающую определённую двусмысленность и которую можно выразить одним простым тезисом: видеть, мыслить и обозревать истину за *другого*.

Известно, что традиционный подход в классической и неклассической социальной теории при рассмотрении социальной реальности субъекта всегда ориентирован на использование при её описании универсального метаязыка или – *метадикурса трансцендентного* – наблюдателя, который как бы лучше знает сложившиеся положение вещей за и вместо субъекта социального действия. Но эта особенность весьма

характерна и для многих современных социально-философских и социологических теорий. Обоснование данного положения предусматривает изучение онтологии «Другого», понимаемой не только как символической основы самоидентификации, но и как важнейшей составляющей при определении преимуществ имманентной позиции наблюдения перед трансцендентной, где первая из позиций активно задействует определённую онтологическую модель «Другого», без которой невозможна концептуализация субъекта в дискурсивных пространствах или, выражаясь языком Ж.Делёза, необходимо найти субъекта «на дне Другого», где «Другой функционирует как центр свертывания, упаковки, импликации субъективности» [1, с.316]. Наглядной иллюстрацией данного положения является достаточно противоречивые размышления современного российского социального теоретика А.Филиппова. В самом деле, с одной стороны, осмысляя наследие классической и неклассической социальной теории, учёный вполне резонно и вполне справедливо замечает: «Всё дело в том, как относиться к теории: – как к готовым объяснениям или как к ресурсу возможных описаний. Нам представляется более продуктивным второй подход. Хорошая теория – это ресурс получения знания, но ещё не само знание. Она заостряет наш взгляд, она позволяет подозревать взаимосвязи там, где они не лежат на поверхности, она вызывает на дискуссию» [2, с.58]. Но в той же статье российский социальный теоретик наделяет социологию и, социальную теорию в целом, – универсальной характеристикой трансцендентного наблюдения социальной реальности как осмысляющего и обобщающего центра субъективности, говоря что «социология, вопреки многим распространённым представлениям о ней, – оказывается также феноменологией современного сознания» [2, с.40]. Иначе говоря, современная социальная теория – призвана не столько использовать свои возможные ресурсы для описания современной субъективности, сколько *объяснять* из себя самой, а также *задавать* своими – готовыми метадикурсивными построениями основные инвариантные характеристики современного субъекта. Вопрос о различных элементах рациональности, вытекающих из определённой практической социальной позиции субъекта, занимаемой им, хотя им и не осознаваемой, у А. Филиппова даже и не ставится: «Пытаясь *спланировать, пробудить, поощрить* (курсив мой – В.П.) какие-то из – человеческих качеств, которые *принято считать* – атрибутом современности, мы не вправе рассчитывать (хотя не можем и исключить), что они появятся в отдельности от других, сопутствующих свойств, куда менее нам желательных» [2, с.58]. Здесь в явном виде обозначена трансцендентная позиция наблюдения социальной реальности. Но данное положение не может не – противоречить – исходному декларативному положению автора.

В некотором роде критика подобного рода претензии – универсалистской позиции трансцендентного наблюдения, сторонник имманентной *теории практик* П.Бурдьё – и один из известнейших современных французских социальных теоретиков Л.Пэнто пишет: «Одной из главных выгод преодоления логоцентристских и интеллектуалистских предпосылок было, возможно, изменение правил игры, когда конкуренты, обладающие теоретическими ресурсами, были вынуждены оказаться от привилегии внешнего наблюдателя за социальным миром. Социолог, который не мог забыть, что он также является учёным, помнил о необходимости брать в качестве объекта точки зрения, с которых мир – воспринимается и конструируется. Господствующим иерархиям, воспроизводящим точку зрения доминирующих, он противопоставлял единственное доступное ему оружие борьбы – тотальную объективацию, без предрассудков и цензуры охватывающую не только совокупность возможных «объектов», но также и объективаций этих объектов, т. е. в конечном счете, производителей этих объективаций» [3, с.221], что позиционирует радикальный разрыв с трансцендентной позицией наблюдения.

В рассуждениях А. Филиппова заслуживает критики не только «план содержания», но и «план выражения» автора или то, что называется метаязыковыми конструкциями трансцендентного наблюдения. Так, вполне естественно обнаруживается мышление автора за *другого*, призванного якобы сформировать какие-то характеристики современного субъекта за него самого, но вместе с тем, вполне отчётливо вырисовывается

иллюзия прозрачности и самоочевидности истины, отсылающей к пресловутому *мы* воображаемого научного сообщества, предположительно знающего лучше, чем сам этот – другой, что с ним происходит и т. д. Между тем *мыслить за другого*, находящегося – в той или иной позиции социальной реальности представляет серьёзную проблему для современного социального познания, чему практически не уделяет внимания – научный апологет трансцендентной позиции наблюдения А. Филиппов, необходим качественно иной подход в – разработке социальной теории, а именно – разработка принципов имманентной позиции наблюдения с позиций другого, о важнейшем из которых уже упоминаемый чуть ранее Л. Пэнто писал следующее: «Условие, позволяющее обнаружить другого, – объективировать объективацию, а значит, объективировать себя и тем самым избавиться от страстей, в том числе и интеллектуальных, которыми познающий субъект обязан своей специфической позиции. <> Когда отброшены ложные деления объективизма, другой может восприниматься как другое «Я» <> и вместе с тем как «другое», поскольку обоснование разумом и/или необходимостью другого существует чаще всего в чуждом универсуме, присвоение которого возможно через мышление» [3, с.213-214].

Чтобы наглядно проиллюстрировать всю ограниченность метаязыка трансцендентного наблюдения в понимании другого, приведём пример интерпретации живописи известного фламандского художника П. Брейгеля как живописи, якобы повествующей о заботах и чаяниях народных масс, или о *коллективном другом*. Так, во – первых, точка зрения Брейгеля как художника на положение людей из социальных низов – это внешний взгляд аристократа на крестьянскую жизнь, а не взгляд изнутри самого крестьянина на своё собственное житие-бытие. Во- вторых, и это всего лишь иллюзорный парадокс, в качестве интерпретатора живописи Брейгеля выступает не сам художник, а уже его интерпретатор из «творческого» цеха историков искусств, «специалист», которому якобы виднее, что своей живописью хотел сказать художник. Более того, историк искусства, хотя и претендующий на якобы максимальную объективность, является одновременно и продуктом своей эпохи, и – представителем определённого социального слоя, носителем элитарного мировоззрения, также весьма и весьма далёкого от забот и чаяний крестьянской жизни, выразителем различий в точках зрения – мужского или женского пола и т. д. Как видим позиция *другого* практически испаряется в череде промежуточных звеньев её интерпретации. Как отмечает в этой связи известная белорусская исследовательница А. Усманова: «Один теоретик, голос которого – до нас дошёл, репрезентирует мнение – всех других, которые, однако, мыслили иначе. В этой череде подстановок реальность Другого исчезает окончательно, если она вообще имела место быть» [4, с.8].

Поэтому, не лучше ли было бы вообще отказаться от применения метаязыка при создании современной микроуровневой социальной теории, ориентированной на имманентную позицию наблюдения и всегда учитывающую позицию другого или других? И имеет ли тогда метаязык вообще для данной теории значение? Вместе с тем, актуально прояснение вопроса: а можно ли вообще исключить, даже в своём остаточном, рудиментальном виде, метаязык из имманентного наблюдения социальной реальности и какой тогда должен быть дискурс имманентного наблюдателя?

Вот почему, в свете дальнейшего анализа первоочередной задачей становится изучение уже обозначенной выше принципиально важной проблемы – проблемы отказа наблюдателя/теоретика от метаязыка в имманентной позиции. Обозначая свою позицию в имманентном наблюдении укажем, что – любой социально-философский, социологический или социально-антропологический дискурс находится в данной позиции всегда *внутри*, а не *снаружи*, равно как определяет и саму *имманентность* социального пространства и всей его совокупности положений или мест. Тем самым, имманентный способ рассмотрения социального пространства не допускает этих двусмысленностей, предъявляя социальную определенность в виде *субъекта-наблюдателя* как взгляд на социальную реальность, находящуюся «внутри» самой социальной реальности. Более того, горизонт возможности социальной теории определяется, как и любой социальный дискурс, специфическими индексами, которые

при определенных условиях *поддаются реконструкции* и позволяют определить истинную социальную позицию исследователя. Исходя из этого, можно утверждать, что не существует «чистых» социальных объектов, которые не включали бы в свое «производство» (а все социальные объекты проходят через процедуру «производства» или конструирования) элементы означивания и интерпретации. Здесь снимается классическая, доставшаяся социальной теории от естественнонаучной модели знания оппозиция между субъектом и объектом, замещаясь точкой зрения о непрерывности или *континуальности* социального дискурса. Таким образом, можно утверждать, что социальная реальность не обладает *изначальным* смыслом или «истиной», которую свободно можно обозревать и уже знать за его пределами с позиции абсолютного или трансцендентного наблюдателя. Вполне очевидно, что подобный подход к позиции теоретика в социальных науках, обозначаемый термином «имманентный подход» подразумевает, что теоретик существует *внутри изучаемой им области* конструирует радикальный разрыв с позитивизмом и его субстанционалистской трактовкой социальной реальности, – *отказ от идеи существования метаязыка для социальных наук*. Поясним это утверждение.

Известно, что под метаязыком понимается формализованный язык или, как его ещё называют, «язык второго порядка», объектом описания которого выступает естественный язык или «язык первого порядка» (понятие «метаязыка» в таком значении ввел американский математик А. Тарский [5]. «Следует проводить строгое различие между языком, который является предметом обсуждения и для которого мы намеряемся сформулировать дефиницию истины, пишет ученый, и языком, на котором эта дефиниция должна быть сформулирована и изучены ее приложения. Первый называется *языком-объектом*, а второй – *метаязыком*. Метаязык должен быть достаточно богатым и, в частности, он должен включать в себя язык-объект *как свою часть*» [5, с.140]. Более того, метаязык не только должен быть существенно богаче языка-объекта, но и может совпадать с последним или быть *переводимым* в него, но никак не наоборот [5, с.141]. Тем самым, сам термин «метаязык» указывает на то, что реальность, обозначаемая этим термином, находится «по ту сторону» или «вне» *языка-объекта*. Таким образом, метаязык, используемый трансцендентной позицией наблюдателя для изучения феноменов социального, можно определить как такой язык, который, не являясь по существу социальным, позволяет говорить о социальном языке как бы *извне*. Более того, утверждение существования метаязыка изначально содержит в себе *различие* между субъектом, говорящим на языке, и субъектом, говорящим о языке. Так, если субъект, говорящий на языке, находится «внутри» языка, то субъект, говорящий о языке, находится за его пределами. Между ним и говорящим на языке обзуряется дистанция, порой зияние или разрыв, но все же это не препятствует ему описывать функционирование языка, пребывая вне языка. Необходимо также отметить, что идея существования метаязыковой позиции социальных наук имплицитно содержит в себе идею существования истины, скрытой за поверхностью дискурса и недоступной непосредственно погруженным в существование языка «реальным» субъектам. Согласно А. Тарскому, истина высказывания не может быть удостоверена на том же языке, на котором произнесено высказывание: «Обсуждение понятия истины в обыденных языках решительно наводит на предположение о том, что никакого подобного перевода для дефиниции истины получить нельзя, ибо в противном случае было бы доказано, что язык-объект является в некотором смысле семантически универсальным» [5, с.144]. Тем самым, *удостоверение истины должно производиться только на метаязыке*, который, помимо слов, обозначающих объекты мира, как уже говорилось ранее, содержит в себе слова, обозначающие слова «языка-объекта».

Если руководствоваться данным положением, то необходимо признать, что субъект, претендующий на метаязыковую позицию по отношению к тому или иному языку/тексту, одновременно претендует на трансцендентную позицию в отношении истины данного языка/текста, находясь в роли лакановского «субъекта, предположительно знающего». Но парадокс в том и заключается, что метаязык как *искусственное образование* разрушает ту социальную реальность, которую он пытается описать. В этой связи

весьма показателен комментарий российского лингвиста Ю. Степанова о соотношении языка-объекта и метаязыка у Софокла. Так, ссылаясь на разработки американского лингвиста З. Вендлера, он пишет: «Утверждение «Эдип женился на Иокасте» принадлежит дискурсу Эдипа, описывающего мир Эдипа. Утверждение «Эдип женился на своей матери» принадлежит дискурсу Софокла; <> в дискурсе Эдипа это утверждение лишено смысла (не является осмысленным). Причина трагедии Эдипа не заключается в том «факте», что он женился на своей матери, такой факт попросту не существует. Причина трагедии Эдипа заключается в том, что Иокаста оказывается его матерью. Но это другой «факт», и его выражение принадлежит *другому дискурсу*» [6, с. 69].

Мысль о существовании метаязыка как основы трансцендентной позиции наблюдения приводит к следующим противоречиям. Прежде всего, она приводит к парадоксу неопределённого регресса метаязыков или бесконечного размножения вербальных сущностей как своего рода *какофония смысла*, известного как парадокс Г. Фреге, на который обратил внимание Ж. Делёз, переформулировав его в парадокс Л. Кэрролла: «Если принять предложение за некое имя, то ясно, что каждое имя, обозначающее объект, само может стать объектом нового имени, обозначающего его смысл: n1 отсылает к n2, которое обозначает смысл n1; n2 отсылает к n3, и так далее. Для каждого из своих имен язык должен содержать некоторое имя для смысла этого имени», – пишет французский философ-постмодернист [7, с. 46]. К тому же утверждение метаязыка упускает из виду тот факт, что любой формализованный язык всегда отсылает к языку, не только как к собственному языку-объекту, но и как к условию собственной возможности. Метаязык всегда вводится через язык как таковой. Как заметил по этому поводу М. Мамардашвили, «разрыв между физическими науками и науками о сознании не преодолен и наблюдается до сих пор. У нас нет еще *гомогенного языка*, позволяющего говорить *одновременно* о физических и сознательных явлениях, как того требует физика и математика. «И нет *никакой точки, из которой мы могли бы посмотреть на предмет и язык отдельно*, независимо друг от друга. Мы не можем этого сделать» [8, с. 337]. Аналогичную идею о соотношении метаязыка высказывает и Ж. Лакан: «Необходимо, чтобы все так называемые метаязыки были представлены вам на языке. Вы не можете учить математике, используя только буквы на доске. Всегда необходимо говорить на обычном языке, который понимаем» [9, с. 188]. В этом отношении весьма созвучно рассуждение Х.-Г. Гадамера: «Математика, используемая для выработки и формулировки физического знания, не является неким особым языком, а входит составной частью в богатейший арсенал языковых средств, с помощью которых физик приводит к языку то, что он хочет сказать» [10, с. 52]. Иными словами, научный дискурс всегда выступает *посредником* между специализированным языком, обогащенным научной терминологией и языком «живой» речи, подвижным, текучим и постоянно трансформирующимся, но не более того. Вместе с тем, метаязыковые конструкции должны постоянно деконструироваться социальным исследователем, использующего имманентную позицию наблюдения, о чём писал Л. Пэнто: «Социология обязана собственными средствами деконструировать то, что социальный мир конструирует посредством языка – научно деконструировать социально действенные и нередко признаваемые за легитимные конструкции. Таким образом, она основывается на благотворном *методологическом номинализме*, позволяющем сопротивляться языковым идолам, фетишам теоретического дискурса, эффектам коллективных образований (школы, класса, государства)» [3, с. 223].

Исходя из проведенного анализа, можно утверждать, что метаязыка как *привилегированного* лингвистического образования не существует, что так называемый метаязык – это всего лишь особый регион или особое место *внутри* языка-объекта. А практика метаязыкового теоретизирования в социальных науках и наличие явной или завуалированной трансцендентной позиции *усмотрения* социальной реальности поверх, помимо и независимо от языка-объекта – «из окна кабинета» социального теоретика, приводит к парадоксу бесконечного регресса вербальных сущностей и создает перспективу неопределенного размножения метаязыков. Напротив, имманентная позиция наблюдения избавлена от подобных противоречий и недоразумений. В имманентном методе невозможно применять в какой-либо форме метаязык, ибо пози-

ция наблюдателя динамичная – плавающая и вбирающая в себя *множество языков* субъективных позиций, занимаемых наблюдателем в дискурсивном социальном пространстве. На наш взгляд, именно в своей динамической позиции, предусматривающей постоянное изменение положения обзора наблюдателя и занятие каждый раз иной социальной позиции и, вместе с тем, неустойчивое движение к собственным социальным основаниям, не предусматривающим метаязыковые конструкты, а ориентированным исключительно на «живой» язык субъекта, и состоит преимущество имманентного метода наблюдения перед различными вариантами метаязыкового трансцендентного теоретизирования.

Список использованных источников

1. Делёз Ж. Различие и повторение / Ж. Делёз; пер. с фр. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 384 с.
2. Филиппов А. Ясность, беспокойство и рефлексия: к социологической характеристике современности / А. Филиппов // Вопросы философии. – 1998. – №8. – С. 38-58.
3. Усманова А. Репрезентация как присвоение: к проблеме существования Другого в дискурсе / А. Усманова // Топос. – Минск: БГУ. – 2001. – № 1(4). – С. 4-14.
4. Пэнто Л. Теория в действии / Л. Пэнто; пер. с фр. // Социологос. S/A'2001. Социологический анализ Пьера Бурдьё: Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. – М.: Институт экспериментальной социологии, 2001. – С. 198-224.
5. Тарский А. Истина и доказательство / А. Тарский // Вопросы философии. – 1972. – №8. – С. 136-145.
6. Степанов Ю. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности / Ю. Степанов // Язык и наука конца XX века: [сборник статей]. – М.: РГГУ, 1995. – С. 35-73.
7. Делёз Ж. Логика смысла / Ж. Делёз; [пер. с фр]. – М.: Издательский Центр «Академия», 1995. – 298 с.
8. Мамардашвили М. О психоанализе / М. Мамардашвили. // Необходимость себя. – М.: Лабиринт, 1996. – С. 335-350.
9. Lacan J. Of Structure as an Inmixing of an Otherness Prerequisite to Any Subject Whatever II The Languages of Criticism and the Sciences of Man: The structuralist Controversy / J. Lacan. – Baltimore, London.: The Johns Hopkins Press, 1970. – P. 186-195.
10. Гадамер Х.-Г. Актуальность прекрасного / Х.-Г. Гадамер; [пер. с нем]. – М.: Искусство, 1991. – 367 с.
11. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / С. Жижек; [пер. с англ]. – М.: Художественный журнал, 1999. – 240 с.

Palaguta, V.I. Meta-language and contemporary social and theoretical research of subjectivity

The possibility of usage of meta-language constructions in observation and comprehension of the social reality by the investigator – is analyzed in the light of development of the constructive and topological micro level social theory of subject self-identification.

Key words: meta-language, meta-discourse, the Other, immanent and transcendent position of observation, subjectivity, discursive spaces of self-identification.

Модус переможеного страху як антропологічна межа в епоху Реформації

У свідомості людини існує модус переможеного страху, який керує нею, так чи інакше впливає на її світогляд та менталітет. Страх Божий, страх смерті оцінюються людьми як негативні події та процеси, відіграючи важливу роль у житті особистості та суспільства.

Ключові слова: страх Божий, страх хаосу, антропологічна межа, переможений страх.

Феномен страху в силу своєї багатогранності є предметом вивчення відразу кількох наук. Різні філософські школи торкалися проблеми страху, займаючись нею в контексті найважливіших напрямів своїх досліджень. Проте досі в сучасній науці все ще немає загальноприйнятого визначення сутності страху. Осмислення того чи іншого феномена, що характеризує внутрішнє життя людини, неминуче передбачає з'ясування джерел його походження та існування. У дослідженні цього аспекту щодо феномену «страх» також немає однозначної позиції. Можливо, причина цього полягає в існуванні різноманітних форм і проявів страху. Дана проблема донині, незважаючи на неодноразові спроби дослідити феномен страху, залишається відкритою. Подібна невизначеність або, точніше, варіативність у повній мірі відображена в довідкових енциклопедичних і словникових виданнях практично всіх гуманітарних напрямків. Узагальнюючі праці з досліджуваної проблеми практично відсутні.

Страх як екзистенціальний витік людського буття вперше трактується екзистенціалістами К.Бартон, С.К'еркегором, М.Лютером, П.Тілліхом, М.Хайдеггером, К.Ясперсом та іншими.

Довгий час сферою феномен страху розглядався з психологічної точки зору, тому розробками даної проблеми займалися переважно зарубіжні та вітчизняні представники психологічної науки В.Вундт, А.Кемпінські, М.Литвак, А.Прохоров, Ф.Ріман, З.Фрейд, К.Хорні та ін.

Однак при всіх позитивних сторонах цих підходів не розкривається зміст сенсу страху як етичного феномену людського буття.

У статті робиться спроба розглянути модус перемагаючого страху який керує людьми, походження і вплив страхів на життя і свідомість людини, привертати увагу до теми, яка здебільшого закинута соціологами і навіть соціальними психологами, але не теологами і, філософами. Страх очікування негативних подій і процесів, які оцінюються людьми як ймовірні безпосередньо для них або для їхніх нащадків, відігравав важливу і в деяких випадках навіть вирішальну роль у житті особи і суспільства. Тривога перед невідомим і непоясненим глибоко впроваджена в людське мислення, ймовірно, на генетичному рівні. Недивно, що деякі мислителі вважали цей аспект людського існування одним з найбільш важливих в людському житті. Як сказав одного разу Андре Мальро, «страх глибоко вкорінений в кожному з нас, і щоб виявити це, достатньо тільки глибоко заглянути в самого себе». Трохи інакше схожу думку висловив Альберт Камю: «Людина свідомо рівно настільки, наскільки не приховує від себе свого страху».

Відчуття кінця світу, настільки слабо виражене в елітарній самосвідомості Італії, пронизує свідомість усіх верств північноєвропейського суспільства. Ключовою світоглядною установкою тут була констатація католицької церкви про гріховну природу людини, за яке його чекає розплата. Католицька догматика приписувала гріх людині,

подібно до того, як наука Нового часу приписувала протяжність – тілам, плинність – рідин, смертність – рослинам і тваринам. Церковне затвердження про владу гріха над людиною могло чинити на мирян гнітюче вплив. Всупереч Е.Соловійову [11, с.80], Лютер не завдає удару по цьому глибокому змісту церковного вчення, а різко посилює його, закликаючи до самовикриття віруючого. Якщо в католицизмі останньому пропонували вихід у вигляді євангельської любові, то засновник протестантизму запропонував людині сором і каяття.

Уся протестантська Реформа закладається в атмосфері наближення Страшного суду. Мартін Лютер був просто одержимий цією ідеєю, незважаючи на свої суб'єктивні спроби позбутися від страху, який деякі дослідники назвуть «страхом Лютера» [7, с.527]. Ключовий внесок в експансію есхатологічних страхів Лютер вніс за допомогою друкарського верстата. Отже, навіть технічний прогрес сприяв страху, хоча в теорії повинен був рятувати від нього. Страх Лютера та його послідовників був страхом перед діяволом так само, як і страхом перед Судом і також Божим страхом. Його життя було висловлено ним самим у терміні angst, означає скорботу / страждання. Більше того, Е. Фромм зазначає, що в Лютера була тривожна ненависть до світу [10, с.65-68].

Страждання та страхи змушували Лютера вести релігійні пошуки практичного та теоретичного характеру. Але ось що важливо: особисті страхи і тривоги однієї людини визначають поведінку великих мас людей. Суворе, до залякування, виховання Лютера, накладає відбиток на все подальше життя: «я був заляканий ними (батьками) до боязливості» [8, с.72]. Аскеза не призвела до позбавлення від неврозу, отриманого в дитинстві. Усвідомлення богозалишеності не покидала Лютера, що б він не робив. Набуття впевненості та розірваного єдності з Богом стає центральним моментом життя Лютера. По суті, це був істеричний страх людини, який завжди тікала від загрожуючої йому небезпеки й істеричний страх суспільства, яке рятувалося від змін сприймаються як загрозові й до того ж стали фактом їхньої свідомості. Екзистенціальна невпевненість людини в лютерівській концепції приречення в сукупності з фундаментальними переконаннями в неминучості покарання становить центр його вчення про страх, хоча безпосередньо слово angst він майже не вживає [1, с.83-86]. Отже, якщо Ренесанс, як епоха змін, створює умови для масового страху, то реформація стає реакцією страху людини перед лицем цих змін. Сислово ядро страху Божого становить почуття благоговіння, переживання особливо високої мистичної поваги, пов'язаної з відчуттям феноменальної величчю об'єкта цього благоговіння, схилення перед ним, особливо зрозумілого і актуального, коли цим об'єктом є Бог. Його безмежна святість, всемогутність, всевідання, благість. Побожний трепет перед величчю Бога, нерозривно пов'язаний з незмінною вірою в істину буття Божого, в дійсність існування Бога, як Творця, Промислителя, Спасителя і Судії (по-слов'янськи Винагороджувача), любов'ю до Нього, що неминуче тягне за собою побоювання образити Господа порушенням Його святої волі, об'єктивувати в заповідях і Божественному законі. Отже, в контексті патристичного вчення про моральність можна визначити страх Божий як свідомість відчуття святині, що має наслідком ухилення людини від морального зла і затвердження в чесноті.

Учення про моральність в патристикі вказує на всеосяжне значення чесноти страху Божого в духовно-моральному житті людини в силу наступних причин. по-перше, страх Божий, будучи феноменом релігійної свідомості і одним з проявів духовної природи людини поряд з совістю і прагненням до Бога, спонукає людину ухилитися від зла, що реалізується в гріху і тим самим сприяє відновленню «живого союзу з Богом» (свт. Василь Великий). Так, чеснота страху Господнього визначається як процес духовного формування людини, так і мета моральної орієнтації особистості. По-друге, страх Божий безпосереднім чином пов'язаний з поняттям блага. Ідея необхідності максимально можливого єднання душі з Богом, як мети і вищого блага людини, в патристики стає ключовою. Досягнення вищого добра в християнстві здійснюється виключно за допомогою розвитку в душі чесноти страху Господнього. Одночасно з цим благом трактується і як стан, а також умова духовно-морального досконалості людини, що має зв'язок з Богом. Тому патристика іменує чесноту страху Господнього джерелом блага і морального добра, «коренем благих» (свт. Іоан Золотоустий). Страх

Господній, з позиції св.отців, призводить особистість до ідеальної норми людського існування: за допомогою цієї чесноти вибудовується добродійне життя в цілому, що саме по собі є благом. По-третє, страх Божий, як релігійно-етична цінність, повинен бути оціненим не лише в системі ціннісної ієрархії тимчасового людського життя, але і в контексті вічності. Людина може стати причетною до вічності лише за наявності страху Божого, адже виконання заповідей у страху Божому наближає до Бога, який у християнському богослов'ї визнається джерелом вічного життя для людини, бо Сам є Життя. У такому ракурсі відкривається сенс вислову премудрого Соломона: «Страх Господній – джерело життя, щоб віддалитися від пасток смерті» (Притч.14: 27). За допомогою страху Божого людина отримує можливість панувати над гріхом, а значить-, над смертю, і бути причетною до вічного життя. По-четверте, чеснота страху Господнього виконує функцію «охоронця» будь-якої іншої християнської чесноти. Рятівний страх стимулює появу, розвиток кожної приватної чесноти чинності такого взаємозв'язку і взаємозалежності заповідей. Досконалість – чеснота чеснот – може бути досягнута лише за участі «розумного» страху, страху Господнього. П'ята причина полягає в тому, що добродійність страху Божого сприяє виправленню душевних сил людини. Св. батьки відносять чеснота страху Господнього до числа тих чеснот, які утворюють певний кістяк, кістяк духовно відродженої людини. Цей кістяк спрямовує всю діяльність до життя богоугодного і морального, збираючи воедино, пов'язуючи, гармонізуючи уявну, драгівливу і **вождевательную** сили душі, які є автономними в занепадомому стані, і направляє до кінцевої мети життя християнина. Отже чином, страх Божий утримує душевні сили в межах Божественних установлень, спонукає організовувати життя відповідно до нього. Якщо страх Божий має всеосяжне значення у духовно-моральному житті християнина, то, відтак, він нетлінний.

Страх Божий як духовне явище має серйозну відмінність від страху який, трактують психологічно. Добродійність страху Господнього не співвідноситься з поняттями страждання, муки, які є наслідками звичайного страху. Страх Господній негативний, нешкідливий, бо він не завдає шкоди і не дає комплекс провини; це та внутрішня структура душі, в якій зустрічаються в примиреному діалектичному протиріччі радість і скорбота. Поняття чесноти страху Божого в патристиці співвідноситься з поняттями радості, душевного задоволення, любові, виражає суб'єктивне сприйняття вищого блага, причетність до нього людської особистості.

Добродійність страху Божого має всеосяжне значення в житті віруючої людини, це – одна з фундаментальних форм релігійної свідомості, причому дана чеснота є специфічно християнською. У функціональному аспекті чеснота страху Божого відноситься до одного з головних засобів, що споруджують особистість на ступінь моральної досконалості і, отже, реалізують християнську мету життя. Центральною функцією страху Божого патристичні тексти називають утримування від зла і зростання в добрі, тим самим припустимо говорити про помітну роль цієї чесноти в механізмі морального вчинку, а також умовою і критерієм мудрості, містико-етичної здатності до пізнання сущого. Конститутивно чеснота страху Божого оцінюється як невід'ємний основоположний елемент у моральній структурі людини, в залежності від мотивів богобоязливості (рабської, і синівської) вказує на ступінь духовного розвитку особистості. Добродійність страху Господнього інтерпретована отцями Церкви в якості однієї з найбільш значущих для християнства цінностей.

Однак ця реакція не повертає європейця в середньовіччя. Немає повернення до депресивного страху самотності, згуртовує народи перед обличчям зовнішніх загроз. Страх стає шизоїдні, тобто спрямованим проти вторгнення ззовні. Навіть у вогнищах реформації це позначається в тому, що селяни відмовляються від священників (Лютер), які відігравали важливу «психотерапевтичну» роль, що брали на себе комунікативні функції та полегшували цим страх самотності. У цьому сенсі страх протестанта одно-рідний зі страхом гуманіста: обидва побоюються вторгнення ззовні і долають страх авантюризмом: політичним, економічним або «географічним» – гуманісти; релігійним («чистим – все чисто») – реформатори. Навіть концепт стояння індивіда перед Богом протестантизм використовує насправді для того, щоб забезпечити невтручання іншої

людини в свої справи. Бог же перетворюється на слабкий моральний субститут контрагента комунікації.

Відчуття відокремленості, ізольованості індивіда призводить до ще один наслідок – відчуттю порожнечі і безглуздість існування. Зі страхом втрати сенсу людського буття пов'язані безперестанні зусилля філософів Відродження та Нового часу з пошуку та обґрунтуванню «першооснов», що розуміються по-різному: як пантеїстично трактована природа, акт мислення (*cogito*), субстанція, монада, матерія, суб'єктивність чи об'єктивний дух, родова сутність, воля до влади, екзистенція, сексуальність.

По суті, вся антропологія намагається заповнити вакуум, у якому опинився індивід в Новий час, або поставити його перед фактом цього вакууму, виявивши в цьому сенс буття. У цьому відношенні В.Франкл має рацію: справа не в стражданні або страху, а в сенсі, набуття якого дозволяє «управляти страхом» [9,с.257]. У середні століття страх осуду породжував любов. У Новий час страх «гіпостазірується» і онтологізується, дедалі більше перетворюючись на самостійну цінність. Звичайно, Копернику або Бруно було ще далеко до екзистенціалізму, але саме вони поставили людину перед прірвою нескінченної Всесвіту. Людина в страхі відсахнулася від цієї порожнечі, звернувшись «всередину» себе, до свого розуму або зосередивши увагу на поодинокі факти, доступних органам почуттів. Так народився емпіризм і раціоналізм. Він став частиною не тільки природознавства, а й соціально-політичної думки, де його коріння виявилися найбільш безпосередньо.

Політичний проект гуманіста був настільки ж оптимістичний, як і його мислення в цілому. У того ж Макіавеллі перемагає найсильніший, і це дає надію, що кожен отримає своє. Англійське суспільство – суспільство рівних і сильних людей, тому воно породжує уявлення про війну всіх проти всіх. У ході цієї боротьби вони досягають рівноваги страху. Страх як урівноважуюче початок у концепції Декарта стикається зі страхом як «джерелом енергії», позитивним імпульсом раціонального пізнання і добродійного життя у Гельвеція і Гольбаху. Усі вони пов'язують страх з пізнанням, що видає ключову тенденцію епохи ще прагнення бачити в пізнанні універсальний механізм вирішення всіх проблем.

Страх консервативний, коли він тлумачиться як можливість зупинити події і дає людині можливість для вибору (Декарт); він спрямований на підтримку динамічного статус-кво новоанглійського суспільства, пережив катастрофи XVI-XVII століть (Гоббс) і розглядається як інструмент змін у французькому суспільстві XVIII століття (Гельвецій, Гольбах), рухається до своєї «катастрофи».

Новоєвропейець, почавши з августинівського *cogitare*, підійшов до нього без релігійного страху. У Августина воно означало якесь «збирання», відновлення втраченої єдності. Для європейського раціоналізму *cogito* стає критерієм безумнівності буття, яке не потребує свого підтвердження. Новоєвропейець у цьому сенсі безстрашний – *cogito* неможливо втратити [4,с.428]. Адже для нього *cogito* – не процес, а точка опори. Його інтелектуальна безстрашність має ту ж природу, що й військово-політичне безстрашність авантюристів, і воно також заповнене прихованим страхом, як тексти Макіавеллі. Просто в якості підстави буття він шукає пізнає вольовий акт, а не волю політичного узурпатора. Знання є «фіналом» подолання страху (Декарт, Юм).

Страх (а не Бог) конститує суспільство: первісне насильство, війна всіх проти всіх змінюється державним примусом (Гоббс). Страх тільки і може запобігти «незручності дикого стану» (Локк).

Усе природне чудове, а зло походить від незнання, яке найбільш яскраво проявляється в релігійних страхах (Гельвецій, Гольбах, Дідро і Руссо).

Альтернативою цьому страху є підпорядкування законам природи, а попередньою умовою, відповідно, їх знання. Просвітництво запропонувало античний шлях подолання страху – підпорядкування тому, що і так станеться неминуче, а, значить, в якомусь сенсі вже відбулося. У зв'язку з цим жорстко засуджується християнство за те, що воно «не привчає людину схилитися перед силою необхідності», але додає пристрастям людини «нездоланну силу» [4,с.158-159]. При цьому викриваються «моралісти» та ідеалісти за несумісність їхніх ідей з життям суспільства, причому не менш інтен-

сивно, ніж майже два століття по тому, це буде робити Ф.Ніцше. Людська природа тепер розуміється як заснована на почутті задоволення і страждання, а страх – як загроза страждання [3, с.97]. Ця думка пройде «червоною ниткою» через твори таких мислителів, як У.Джемс та І.Бенгам. А тлумачення страху як почуття, «змушує людей думати і діяти» [3, с.208], з'єднає ірраціональну і раціоналістичну тенденції в західній філософії, які остаточно «розійдуться» лише в ХІХ столітті.

Саме тому страх присутній в антропологічних установах епохи або імпліцитно, або негативно, однак як самостійна проблема не обговорюється. Страх втратити «речі» затьмарює собою страх Божий, а розум, що спирається на пристрасті, претендує на те, щоб бути інструментом подолання цього страху. У цьому альтернатива мислителів Нового часу: запропонувати «неосвіченим» подолати страх, не намагаючись знайти своє продовження в об'єктах речового світу, але прийшовши до установки, що людина – частина цього світу. Вони цілком консервативні, оскільки пропонують ідею примату духовного над матеріальним як засобу, що дозволяє подолати людські невпевненості і страхи. Разом з тим визнавалася значимість світу для ресурсного забезпечення свободи індивідуальності.

У новоевропейській думці, таким чином, проблема страху потрапляє в один простір з проблемою знання, яка є основою політичного порядку та / або панування, а також підставою розподілу ресурсів, що підтримує даний порядок.

Тотальне знання яке ґрунтується на страхові необхідне суспільству, не має в своєму розпорядженні ним як загальноприйнятим набором стандартів і норм, так само як думка про порядок – суспільству, що страждає від хаосу. У хаосі знаходиться все постсредньовековий суспільство, яке втратило звичні цінності, економіку, політичну організацію. Таке кризове суспільство і породжує антропологію контролю, в основі якої лежить знання.

У цьому сенсі новоевропейський інтелектуал не «парить» над суспільством, але народжений цим суспільством, його абсолютизмом. Наполегливими спробами знайти порядок в хаосі він також пов'язаний з централістськими формами правління, як шукав вічної гармонії Леонардо да Вінчі – з кривавими диктатурами італійських узурпаторів свого часу.

Європейський інтелектуал зазнає більш сильного страху хаосу й невизначеності ще й тому, що цінності є його єдиною опорою (в той час, як у можновладців є, наприклад, поліцейський апарат або система інформаційного контролю). Тому інтелектуали і влада виявляються прихованими союзниками. Інтелектуал досліджує природу і суспільство як об'єкт, щоб зробити їх безпечними (небезпека фіксується в висловах типу: знання – сила); влада досліджує і організовує соціальний світ – теж як пасивний об'єкт впливу і з явною метою його упорядкування.

Антропологія панування народжує людини-машину, підконтрольного дисциплінарної практики, яка досягає нескінченно малих елементів соціального досвіду – аж до можливості управляти тілесної і сексуальної практикою індивідуальних тіл [6, с.240]. Виникають тенденції до формування нового типу влади, заснованого не на насильстві, але на ціннісному примусі. В основі названого процесу лежать прагнення упорядкувати хаос або направити руйнівну енергію в соціально-творче русло. У результаті формується новий простір насильства, а, отже – і страху. Страх перед Богом змінюється страхом перед Левіафаном; другий є субститутом першого.

Страх ціннісної невизначеності, «порожнечі» породжує «інжиніринг». Останній породжує страх перед владою, страх перед владою – концепт «громадянського суспільства», заснованого на інших, ніж влада, законах (або беззаконні?), Що вкорінені в біологічних і інших «життєвих» факторах, властивих людині як вищому увазі приматів. Шизоїдний страх отримує свій об'єкт – «чужого» і держава – і сублімується в агресію.

Самотній Паскаль протистоїть своїм депресивним страхом цим тенденціям, будучи людиною якщо не середньовічним, то бароковим. Людина – не мікрокосм, як вважало оптимістичне середньовіччя. Він щось, що знаходиться між кінцевим і нескінченним, і кожен, хто подумає про це має здригнутися [4, с.122].

Всеосяжний пізнання неможливо, в той час як приватна знання лише турбує. Через цю тривогу людина може пройти тільки до Бога, але й там його не чекає полегшення. Паскаль відкриває таємну бік усієї західноєвропейської антропології Нового часу – страх людської гордині (відчуженого самотності), а вірніше – розплати за неї і бажання возз'єднатися з цілим після «тріхопадіння» в епоху гуманізму. Паскаль передбачає фінал європейського раціоналізму після хаосу революцій і війн, що звернувся в ХІХ столітті в свою протилежність.

Список використаних джерел

1. Беседы Эпиктета. М., 1997. – 312 с.
2. Больнов О. фон. Философия экзистенциализма / О.Больнов. – СПб., 1999. – 324 с.
3. Бруно Д. Изгнание торжествующего зверя / Д.Бруно. – СПб., 1914. – 224 с.
4. Визгин В.П. Герметический импульс формирования новоевропейской науки: историографический контекст / В.П.Визгин // Одиссей. Человек и общество: проблемы самоидентификации. – М., 1999. – с.162-187.
5. Кожев А. Идея смерти в философии Гегеля / А.Кожев. – М., 1998. – 208 с.
6. Ле Гофф Ж. С небес на землю (Перемены в системе ценностных ориентации на христианском Западе ХП-ХШ вв.) / Ж. ле Гофф // Одиссей. Человек в истории. 1991. М., 1991. – 192 с.
7. Лютер М. О рабстве воли / М.Лютер // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М., 1986. – С.611-654.
8. Ляпустина Е.В. Римские зрелища, или кое-что о самосознании личности и общества / Е.В.Ляпустина // Одиссей. Человек в истории. 1998. М., 1999. С. 8-25.
9. Мосс М. Социальные функции священного. Избр. Произведения / М.Мосс. – СПб., 2000. – 448 с.
10. Неретина С.С. Слово и текст в средневековой культуре. История: миф, время, загадка / С.С.Неретина. – М., 1994. – 208 с.
11. Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас / Соловьев Э.Ю. – М., 1991. – 432 с.

Мельник В.В. Модус побежденного страха как антропологическая граница в эпоху Реформации

В сознании человека существует модус побежденного страха, который управляет ним, так или иначе влияет на его мировоззрение и менталитет. Страх Божий, страх смерти оцениваются людьми как негативное событие и процесс, который играет важную роль в жизни личности и общества.

Ключевые слова: страх Божий, страх хаоса, антропологическая граница, побежденный страх.

Melnik, V.V. Modus vanquished fear as anthropological border in epoch Reformation

In the mind of man there is a modus vanquished fear, which manages it, somehow affects his outlook and mentality. Fear God, fear of death is estimated by people as a negative event and a process that plays an important role in the life of the individual and society.

Key words: fear God, fear of chaos, anthropological border, defeated fear.

Екзистенціальна та психоаналітична концепції страху

Аналізується страх як важлива складова буття людини в ракурсі екзистенціального та психоаналітичного філософствування.

Ключові слова: *страх, свобода, страх небуття, страх екзистенціальний, екзистенціальна філософія, страх всередині нас, психоаналітична філософія, «травма народження».*

Феномен страху сьогодні охоплює всі сторони життєдіяльності людини. Сучасні люди спромоглися усвідомити свій страх, який пов'язаний не лише з небезпечними ситуаціями (політичні й економічні кризи, атомна зброя і проблеми «мирного атому», тероризм тощо), але й не такими явними, малопомітними, глибинними джерелами страху (страху всередині нас), які обумовлені природою походження та особливістю нашого становища в світі.

Проблема страху була у фокусі уваги попередників і наступників екзистенціальної та психоаналітичної філософії і психології М.Бердяєва, М.Гайдеггера, А.Камю, С.К'еркегора, Р.Мея, Б.Паскаля, О.Ранка, Ф.Рімана, Ж.-П.Сартра, П.Тілліха, З.Фрейда, Е.Фромма, К.Хорні, Л.Шестова, І.Ялома, К.Ясперса та ін.

Страх аналізували сучасні українські та російські філософи В.Андрусенко, І.Бичко, Є.Боровой, О.Гагарін, Р.Горохова, П.Гуревич, І.Євlampієв, А.Замалєєв, А.Корольков, О.Логінова, В.Лук'янець, І.Осіпов, Н.Паніна, О.Райкова, М.Савіна, О.Туренко, О.Фролова, Н.Хамітов та інші. Не дивлячись на певні напрацювання в сучасній вітчизняній філософії ця проблема залишається ще маловивченою.

Мета статті – аналіз специфіки феномена страху в екзистенціальному та психоаналітичному філософствуванні.

Для екзистенціалізму страх – одна з основоположних категорій. Людина реагує на світ не лише інтелектуально, теоретично, але й емоційно. Емоційній складовій екзистенціальна філософія приділяє надзвичайно велику увагу. Страх виявився особливо продуктивним «для того щоб прояснити саме не теоретичний а емоційний характер» [1] екзистенціалізму. Цей філософський напрямок декларує, – світ тим страшний, що в ньому немає смислу, він не піддається людському розумінню. Під маскою доброзичливості люди діють один проти одного. Для цієї філософії страх є передусім можливістю свободи, він долає все кінечне і виявляє його оманливість.

Французький мислитель Б.Паскаль у своїй філософії виходить із «представлення» страху суто в живих предметах. Розуміння і відчуття проблеми страху пов'язано не стільки з фіксацією зв'язку страху з живими тілами, скільки з інтерпретацією християнських догматів в душі екзистенціалізму. Філософ впевнено вибирає в якості ідеального страхоборця Ісуса. Ісус перебуваючи в сумніві і в страху смерті, молиться, щоб проявилась воля Бога-Отця. Але, «узnavши Його волю, Він іде назустріч їй, щоб принести себе в жертву» [2, с.331]. Мислитель підкреслює, що «нема для людини нічого важливішого, ніж її доля; нема для неї нічого страшнішого, ніж вічність» [2, с.193]. Саме смерть відкриває ворота жахливої вічності і загрожує цим кожному мить людського життя. Без напруженого осягнення власної участі, подолання страху смерті і боротьби із самою смертю не може скластися справжнє людське буття.

Своєрідне відкриття екзистенціальної філософії було в тому, що феномен страху нею був пізнаний в його основоположному значенні – як умова становлення справжнього існування. Таке відкриття страху здійснилося спочатку в роботі датського релігійного філософа і письменника С.К'еркегора «Поняття страху» (1844 р.) який на

рік раніше передували співзвучні думки у його ж творі «Страх і трепет». С.К'еркегор намагається дати психологічне пояснення страху, що присутній в кожній людині, з точки зору християнства. У праці «Поняття страху» мислитель розглядає проблему первородного гріха, що лежить в основі страху. Страх, на його переконання, є станом, що передує будь-якому гріху. З одного боку людина боїться можливості, яка закладена в страхові, але з іншого боку вона якраз і прагне реалізувати цю можливість, оскільки вона є забороненою. В цьому і є двозначність страху. Через страх людина стає винною, і водночас вона є невинною, так як страх – це сила, яку вона не любила, що чужа для неї. У С.К'еркегора є два поняття страху – страх суб'єктивний (той, що є у кожному суб'єкті) і об'єктивний (страх, що існує в роді). Мислитель пояснює, що, будучи «можливістю свободи», страх має «абсолютну виховну цінність». Він «поглинає все кінечне» і навчаче індивіда віддавати себе Провидінню, і тоді віра робить його здатним побачити все у новому світлі, а значить, «одержати все знову – як ніхто інший в дійсності» [3, с.205].

Лише проходячи через стан страху людина може досягти справжнього буття і саме страх робить людину людиною, а не твариною. В стані страху перед небуттям індивід знаходиться в стані незахищеності в якому і виявляється (дістається) справжнє (істинне) існування. Людина в ситуації екзистенційного усвідомлення небуття відчуває певну порожнечу між собою та світом повсякденних життєвих цінностей. В такій ситуації особа опирається лише на саму себе і їй нічого не лишається крім відкриття своєї істинної самості. Потрібно наголосити на тому, що повністю звільнитися від страху небуття неможливо, бо цей страх початково закладений у бутті людини. Можливо тільки одне – перевести його в позитивне начало. Потрібно взяти і прийняти страх небуття на себе, а не намагатися позбавитися чи втекти від нього, бо це призведе людину до надзвичайно тяжких наслідків. Цей страх є виявом внутрішньої сутності людини, він не занесений із зовні. Щоб видалити страх небуття потрібно руйнувати саму людину, перетворюючи її в чудовисько. Означений страх є вираженням недостатності буття, як людини, так і світу [4, с.26].

Німецький філософ М.Гайдеггер звертається до поняття страху в «Бутті і часі» у контексті фундаментальної онтології. Страх цей філософ розглядає у трьох взаємозалежних аспектах: «перед-чим страх», «наляканість», «про-що страх» [5, с.140]. «Перед-чим» страшились страх – це кожний раз якийсь внутрішньомирне суще, страшне в його страшності. Це «страшне в його страшності» якраз вказує на предметність страху [5, с.140]. «Про-що» страшились страх – це саме людське Dasein, самість. В страхові ми завжди страшимося за себе, за своє буття. Якщо ми говоримо, страшимося «за іншого», то це не означає, що ми беремо на себе його страх і страшимося (боїмося) загрозового йому, це означає, що ми страшимося за своє спів-буття з ним, тобто в кінці кінців знову ж таки за себе. В екзистенціальній аналітиці М.Гайдеггера страх не є «самостійним» феноменом. Він як «модус розподіленості» фундирований у жахові – одним з основоположень, яке відіграє роль «відмітного» в екзистенціальній аналітиці [5, с.140-142]. Мислитель зазначає, що страх відкриває перед екзистенцією її останню можливість – смерть. М.Гайдеггер розвинув ідею С.К'еркегора про екзистенціальний страх до логічного завершення. «Він зняв болісну невизначеність цього страху, вказавши, що його кінцем і розгадкою є смерть. Вона забирає надію, але знімає невизначеність і дає остаточні відповіді на всі поставлені і не поставлені питання» [6, с.69]. Мужнім є той, хто прийняв цю екзистенціальну межу як моральну максимум і керується нею, проживаючи обмежений строк свого життя. Німецький екзистенціаліст вважав страх умовою справжнього існування людини і необхідним елементом особистісного самовизначення. Дякуючи страху людина відчуває себе живою, бо лише при наявності цього екзистенціалу вона може усвідомлювати свою тимчасовість, кінечність. Коли, на думку М.Гайдеггера, людина забуває про це, позбавляючись таким чином від страху, вона занурюється в несправжній «вульгарний» час – час в якому немає глибоких людських сенсів. Тоді вона зраджує своїй сутності і уподібнюється до тварин. Страх перед невизначеним майбутнім і є фактично відчуття часу, тобто відчуття життя.

Французький філософ Ж.-П.Сартр передусім акцентує увагу на відмінності між страхом і тривогою. Під цим баченням відмінності між страхом і тривогою ховається основа онтологічної інтерпретації страху. Чим же відрізняється страх і тривога. Мислитель зауважує, що згідно за С.К'еркегором, тривога відрізняється від страху тим,

що страх є страх істот перед світом, а тривога є тривога перед собою. «Запаморочення є тривоною в тій мірі, в якій я боюся не зірватися у безодню, а кинутися туди» [7,с.6]. І пояснює: це ситуація, що викликає страх, так як загрожує змінити моє життя зовні; моє ж буття викликає тривогу «в тій мірі, в якій я не довіряю моїм власним реакціям на цю ситуацію» [7,с.6].

Екзистенціалізм говорить про те, що джерелом людського страху є *свобода*. Страх з'являється тоді, коли індивід відособлює себе від світу, виходить за межі буття, усвідомлює всю трагічність свого існування. Згідно за Ж.-П.Сартром, людина абсолютно вільна у своїй поведінці і змушена відповідати за все, що відбувається. Вона на свій страх і ризик реалізує свободу, яка й виступає джерелом тривоги. У свободі індивід усвідомлює свою тривогу. Тривога є способом буття свободи як свідомість буття. Саме свобода вибору викликає страх і тривогу. Метафізичний екзистенціальний страх Ж.-П. Сартр інтерпретує як страх перед самим собою, перед своїми можливостями і свободою. Ці можливості і ця свобода безмежні, а обмеження і виявлення їх є тією життєвою проблемою, яку людина мусить вирішувати все свої життя. Тривога є спосіб буття як свободи, як свідомості буття. Страх перед самим собою обумовлений свободою вибору.

Російський релігійний мислитель М.Бердяєв, предстваник «київського кола» філософів (в якого головний пафос основних праць складають дві взаємопов'язані проблеми – творчості і свободи, розробляючи їх, він будує свою антропологію, історіографію, етику і метафізику) відзначає, взаємопов'язаність окремих сутностей – страху і свідомості. «Свідомість може посилювати страх, зі страхом пов'язана гострота свідомості» [8,с.289]. У своїй праці «Екзистенціальна діалектика божественного і людського» російський екзистенціаліст дає власне розуміння страху: «Релігійне життя людини наповнене страхом, хоча можна було б сказати, що мета релігійного життя є перемога над страхом. Бог початково повинен був викликати страх, хоча він і є та блага сила, яка повинна визволити людину від смертельного переляку життям у світі. Досить повільно проходило в християнській свідомості визволення від страху, від страху диявола і страху пекла, визволення і очищення Бога від деформуючого страху. Велике духовне завдання, яке постає перед людиною, є визволення від страху, від марновірства, від терзання дияволом і демонами, від рабського страху перед могутністю влади <...>. Страх є завжди страх нижчого і злого, і лише через темряву свідомості він може здаватися страхом вищого» [9]. Людина, яка наділена свідомістю, здатна усвідомлювати й оцінювати свою безпорадність, обмеженість власного буття і шукати способи подолання цієї ситуації, в той час, коли реальність вороже протиставлена їй.

Страх небуття є не просто відчуттям загрози, а усвідомленням невизначеності її (загрози). Він «початково потенційно закладений в людській природі, але усвідомлюватися починає тільки в умовах формування самосвідомості» [4,с.23]. Страх небуття – це усвідомлення людиною того факту, що кожен із нас є буттям, тим що протистоїть небуттю. Небуття не є буттям – це його повне заперечення. В цьому випадку ми говоримо про конкретне – людське небуття, а не про небуття всього суцього.

Чимало дослідників вважає, що екзистенціалізм є філософією песимізму, який протистоїть життю. Але при цьому, як справедливо зазначає відомий німецький філософ, дослідник екзистенціалізму О.Больнов, у своїй знаменитій праці «Філософія екзистенціалізму» [1] забувається, що на основі екзистенціальної філософії жодним чином не передбачалося послаблення сил, що, саме вона є джерелом сили і досягнення існування. В спробі упорядкувати у першочерговому огляді багатоманітність позицій згідно двох полюсів – світлого і похмурого, – на перший погляд стає зрозуміло, що в екзистенціальної філософії вирішальним є похмурий бік. Із різних можливих тут відтінків особливо продуктивним виявився страх, філософська продуктивність страху є великим антропологічним відкриттям екзистенціальної філософії. Страх особливо підходить для того, щоб прояснити своєрідний нетеоретичний, емоційний характер екзистенціальної філософії. В понятті страху поєднується багато з того, що було ще досить абстрактним чином розвинуто раніше при обговоренні ситуації і межової ситуації.

Страх і його природа – одна з головних тем *психоаналітичної філософії*. В цьому напрямку психологічної і філософської думки (особливо в ранній період) яскраво виділяються декілька видів страху – страх перед зовнішньою небезпекю та глибинний ірраціональний страх. Ірраціональний страх є страхом перед самим собою (як і в

екзистенціалістів). Засновник психоаналізу З.Фрейд у своїй лекції «Страх» говорить про невротичний і реальний страх. Не потрібно, на думку вченого, вживати слова «нервовий» і «боязливий» одне замість іншого бо вони не означають одне й те саме. «Є боязливий люди, але зовсім не нервові, і є нервові, що страждають багатьма симптомами, в яких нема схильності до страху» [10,с.131]. Про страх можна розмірковувати, взагалі не згадуючи нервовості. Таким чином, на протигагу невротичному страху З.Фрейд вводить поняття «реальний страх», зауважуючи при цьому, що реальний страх є для нас чимось раціональним і зрозумілим. Це – «реакція на сприйняття зовнішньої небезпеки, тобто очікуваного пошкодження, пов'язаного з рефлексом втечі, і його (страх – прим. М.М.) можна розглядати як вираження інстинкту самозбереження» [10,с.132]. Слід відзначити, що аналізуючи проблему страху, цей вчений виділяє три поняття: «страх» (Angst), «боязнь» (Furcht), «переляк» (Schreck). Страх відноситься до стану і не виражає уваги до об'єкта; боязнь вказує на об'єкт; переляк має особливий сенс, а саме підкреслює дію небезпеки, коли не було готовності до страху [11,с.33].

Аналізуючи страх у вченні З.Фрейда можна зауважити, що це страх перед несвідомими, інстинктивними, імпульсивними, руйнівними тенденціями, які сконцентровані в самій людині. Ці імпульси прориваються з глибин людського ества. Такий страх актуалізує негативні сторони свободи, бо якщо свобода не одухотворена моральною відповідальністю, не соціалізована вона може обернутися руйнацією. «Нереалізовані бажання, що залишилися поза культурним смислом і моральними нормами, приховують у собі гігантську катастрофічну силу. Безстрашна людина, що відкинула всі зовнішні авторитети і страхи перетворюється тут в демона-руйнівника. Вона вільна і не боїться навіть самої себе, тому вона несе небезпекю для суспільства» [6,с.73].

Послідники засновника психоаналізу продовжували розглядати проблематику страху спираючись на його вчення, але привносили в неї певні зміни.

На думку відомого австрійського психоаналітика О.Ранка, автора книги «Травма народження і її значення для психоаналізу» [12], вигнання плоду з материнського лоно є «основною травмою», що визначає розвиток неврозів і кожна людина підсвідомо прагне повернутися в материнське лоно (З.Фрейд не поділяв цієї точки зору). Ця «травма», яка загрожує індивіду знищенням, смертю стає прообразом всіх майбутніх страхів. Люди приходять у цей світ із страхом, і він (внутрішній страх) існує незалежно від зовнішніх зароз, сексуальної чи іншої природи. При цьому О.Ранк відзначає подвійний страх – 1) страх появи на світ (страх життя, народження) і 2) страх повернення назад, у материнське лоно (страх смерті). Перший страх пов'язаний з тенденцією до індивідуалізації, незалежності, а другий – із залежністю, злиттям. Тому головним завданням психотерапії є допомога індивіду знову пережити «травму народження» і подолати тривогу, що пов'язана з відділенням від матері, адже в материнському лоні було так комфортно.

Один з найталановитіших неофрейдистів Е.Фромм говорив, що людина, – це єдина істота, якій визначено бути частиною природи і водночас бути виділеною з неї. Людина – мандрівник у цьому світі, вона самотня, відділена й охоплена страхом. У цього мислителя (так як і в багатьох відомих екзистенціалістів) феномен страху пов'язаний із свободою. На його думку, в біблійному міфі про вигнання з раю відображений фундаментальний зв'язок між людиною і свободою, так як цей міф співвідносить початок історії людини з актом вибору. При цьому Е.Фромм особливо увагу звертає на гріховність першого акту свободи і ті страждання які за ним наступали [13]. Страх як певний психологічний механізм витісняє у сферу несвідомого індивідуальні характеристики особистості, які суперечать пануючим в даному суспільстві культурним і соціальним нормам. Таким чином, зазначає вчений, в суспільстві формуються певні соціальні типи особистості, схожість соціально-прийнятних рис яких полегшує взаєморозуміння і спільну діяльність. В соціальному середовищі яскраво виділяється негативна функція такого страху, що «виражається в масовізації індивіда, пригніченні його значущих особистісних якостей» [14,с.70].

Американський психоаналітик Г.С.Салліван виокремлює поняття «страх» і «тривога». Джерелом страху він вважав можливу депривацію потреб людини, а джерелом тривоги – близьку та значиму особу. Вчений розглядає людину як гомеостатичну систему, яка діє за принципом напруга-задоволення. Особистість прагне до максимізації

задоволення і мінімізації небезпеки. Загроза біологічному існуванню викликає страх, загроза безпеці людини пов'язана з почуттям тривоги.

Г.С.Салліван вказує, що спочатку дитина розділяє світ на стан страху та його відсутність, а не на світло і темряву, тата й маму. Відповідно до цих переживань вона формує відчуття: «гарна мама» (стан відсутності страху) і «погана мама» (стан страху). Отож тривожна мати персоналізується як «погана», тому що постійно провокує тривогу доньки чи сина [15, с.59]. Саме в зв'язку з емпатичною тенденцією між дитиною і матір'ю, тривога і напруга матері викликає такий самий стан і в дитини.

К.Хорні [16] показувала взаємозв'язок страху з життєво важливими для людини цінностями, надавала важливого значення взаємному впливу цього феномена і ненависті, а також досліджувала страх як аспект культури. Страх формується культурою, кожна культура, на думку цієї послідовниці фрейдизму, породжує свої страхи, а також пропонує і свої оригінальні засоби захисту від них. Думаючи про проблему страху, вважає К.Хорні, ми завжди повинні шукати відповідь на питання, яка життєво важлива цінність знаходиться під загрозою. Якщо безпека людини залежить від її скромності й непомітності, тривогу викличе ситуація, при якій йому потрібно «вийти на сцену». В людини, якій властива залежність від інших, напад страху виникає тоді, коли її можуть покинути. Тобто, виявляючи «базові» страхи людини, ми можемо визначити коло найзначніших для неї життєвих цінностей. Серед численних факторів, які можуть викликати страх на першому місці у К.Хорні знаходиться ненависть. Ворожість індивід відчуває до тих людей і до тих переживань, що загрожують йому і викликають почуття немічності та страху. Ненависть, в свою чергу, може породжувати страх своїми агресивними імпульсами.

Тож, в екзистенціальній і психоаналітичній філософії феномен страху є однією з основоположних категорій; вектор страху тут зміщено всередину індивіда, до певних хаотичних начал, що приховані в людині. Представники екзистенціалізму та психоаналізу з полівекторності страху виділяють передусім страх людини перед собою. Ці напрямки відображають кризу сучасного світу і досліджують страх в його глибинній сутності, як необхідний компонент існування людини. Даний екзистенціал є обов'язковою умовою напруги (екзистенціальної), яка виникає, як антипод і умова мужності.

Б.Паскаль проблему страху пов'язує з інтерпретацією християнських догматів у дусі екзистенціалізму, підкреслює, що без напруженого осягнення власної участі, подолання страху смерті і боротьби із самою смертю не може скластися справжнє людське буття. Для С. К'єркегора означений феномен – умова становлення справжнього існування («страх і трепет» і «Поняття страху»). М.Гайдеггер розглядає страх у трьох взаємозалежних аспектах: «перед-чим страх», «наляканість», «про-що страх» і підкреслює, що страх відкриває перед екзистенцією її останню можливість – смерть. Згідно за Ж.-П.Сартром, людина абсолютно вільна у своїй поведінці і змушена відповідати за все, що проходить в її житті; саме свобода вибору викликає страх і тривогу. М.Бердяєв взаємопов'язує страх і свідомість.

В психоаналітичній антропології З.Фрейд ввів поняття «реальний страх», який є для людини, на думку засновника психоаналізу, чимось раціональним і зрозумілим. Цей страх – вираження інстинкту самозбереження. Послідовник З.Фрейда О.Ранк акцентує увагу на «травмі народження» людини – вигнанні плоду з материнського лона, яка загрожувала індивіду знищенням і стає прообразом всіх майбутніх страхів. У Е.Фромма феномен страху пов'язаний із свободою. Він виділяє негативну функцію страху в соціумі, де яскраво проявляється масовізація індивіда, пригнічення його значущих особистісних якостей. Джерелом страху в американського психоаналітика Г.С.Саллівана є можлива депривація потреб людини. З самого початку свого розвитку дитина розділяє світ на стан страху та його відсутність. У К.Хорні у простежується взаємозв'язок страху з життєво важливими для людини цінностями. Вона проводить, що страх формується культурою (кожна культура породжує свої страхи і пропонує свої засоби захисту від них).

Екзистенціально та психоаналітично налаштована філософська думка разом з негативним впливом страху на індивіда і соціум виділяє й позитивну складову страху, що має надзвичайно важливе значення для усвідомлення людиною справжньої мети свого

існування в світі. Означена проблематика, яка розроблялась і розробляється й сьогодні представниками даних напрямків потребує в подальшому поглибленого філософського осмислення. Це стосується питань онтології та феноменології страху, історичного та сучасного стану проблеми, причин виникнення та окреслення шляхів вгамування чи подолання можливого руйнівного потенціалу страху тощо.

Список використаних джерел

1. Больнов О.Ф. Философия экзистенциализма / О.Ф. Больнов; [пер. с нем.]. – СПб.: Изд-во «Лань», 1999. – 224 с.
2. Паскаль Б. Мысли / Б. Паскаль. – М.: Изд-во Сабашниковых, 1999. – 480 с.
3. К'єркегор С. Страх и трепет. Понятие страха. Болезнь и смерть / С.К'єркегор; [пер. с дат.]. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
4. Боровой Е.М. Страх и социальное бытие человека: дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Е.М.Боровой. – Новосибирск, 2006. – 181 с.
5. Хайдеггер М. Бытие и время / М.Хайдеггер; пер. с нем. – М.: Ad Marginem, 1997. – 477 с.
6. Фролова О.С. Феномен страха в культуре: дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / О.С.Фролова. – Ростов-на-Дону, 2006. – 133 с.
7. Шерпетите Р. Онтология страха и нигелизм [Электронный ресурс] / Р.Шерпетите. – Режим доступа: http://www.existradi.ru/index.php?option=com_content&view=article
8. Бердяев Н.А. О назначении человека / Н.А.Бердяев. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб; Республика, 1998. – 384 с.
9. Бердяев Н.А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого [Электронный ресурс] / Н.А.Бердяев. – Режим доступа: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0016/001b/00160102.htm>
10. Фрейд З. Сновидения. Сексуальная жизнь человека. Избранные лекции / З. Фрейд. – Алма-Ата: Наука, 1990. – 194 с.
11. Фрейд З. Страх / З.Фрейд // Тревога и тревожность. – СПб: Питер, 2001. – 256 с.
12. Ранк О. Травма рождения и её значение для психоанализа / О.Ранк. – М.: Когито-Центр, 2009. – 240 с.
13. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя / Э.Фромм; [пер. с англ.]. – Мн.: ООО «Попурри», 1998. – 672 с.
14. Логинова Е.Г. Страх как социальный феномен в русской религиозной философии конца XIX- первой половины XX вв.: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Е.Г.Логинова. – Чита, 2007. – 160 с.
15. Салліван Г.С. Интерперсональная теория в психиатрии / Г.С. Салліван; [пер. с англ.]. – СПб: Ювента, М.; КСП, 1999. – 377с.
16. Хорни К. Невротическая личность нашего времени; Самоанализ / К.Хорни; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс; Универс, 1993. – 480 с.

Мовчан М.Н. Экзистенциальная и психоаналитическая концепции страха

Анализируется страх как важная составляющая бытия человека в ракурсе экзистенциального и психоаналитического философствования.

Ключевые слова: страх, свобода, страх небытия, экзистенциальный страх, экзистенциальная философия, страх внутри нас, психоаналитическая философия, «травма рождения».

Movchan, M.M. Existential and psychoanalytical conceptions of fear

This article covers analyzing of fear as important component of existence of human from the viewpoint of existential and psychoanalytical philosophizing.

Key words: fear, freedom, fear nonexistence, existential fear, existential philosophy, fear inside us, psychoanalytical philosophy, «birth trauma».

Категорія «краса» в контексті соціального буття людини

Краса розглядається в контексті соціального буття людини і аналізується як особистісний та суспільно-комунікативний феномен. Порівнюються категорії «краса» та «прекрасне». Краса осмислюється як цінність соціального буття людини.

Ключові слова: соціальне буття, краса, прекрасне, цінність.

В даному дослідженні мова йде про феномен краси в соціальному бутті людини. Якщо під красою ми будемо розуміти гармонійне буття людини та світу, то як ми визначимо красу в соціальному бутті? Для відповіді на це запитання передусім необхідно дати визначення соціального буття людини.

Під соціальним буттям людини ми будемо розуміти буття людини в суспільстві, комунікативний вимір людського буття. Але аналіз краси в соціальному бутті людини означає, що ми будемо розглядати його не просто як буття-у-комунікації особистостей та груп, а як екзистенційно-комунікативне буття; ми будемо розглядати його глибинні, справжні, неформальні виміри.

Відразу можна висловити гіпотезу, що соціальне буття людини в його справжності та неформальності передбачає красу. Але про яку красу передусім йдеться? Очевидно, що це краса стосунків між людьми. Але краса стосунків не можлива без краси вчинків, особистісної краси. Краса вчинків породжує красу стосунків; взагалі красиві стосунки є обмін красивими вчинками. Думаю, що саме про таку красу Ф. Достоєвський казав, що вона спасе світ.

Тут можливе принципове заперечення: краса є категорією, яка описує *індивідуальне*, а не *соціальне* буття людини. Дійсно, така точка зору достатньо розповсюджена. Проте вона притаманна переважно буденній, а не теоретичній свідомості, точніше, буденному, а не філософському світогляду. (Адже, враховуючи, що краса є фундаментальною цінністю світогляду будь-якої людини, ми повинні говорити в даному контексті про філософський та буденний світогляд [7, с. 23-30], а не лише про теоретичну і буденну свідомість).

В буденній свідомості та буденному світогляді краса зазвичай пов'язується з окремою людиною, більше того, *передусім* з її статтю. В риторичі носіїв буденного світогляду можна почути: «красивий чоловік», «красива жінка»; поняття краси використовується також по відношенню до природи, технічних пристроїв, архітектури тощо. Отже, на рівні буденної свідомості, буденного буття та буденного світогляду краса сприймається як щось індивідуальне або зовнішньо-матеріальне. Але представник буденного буття і буденної свідомості вступає у суперечність з собою, коли в ситуації *комунікативної потворності* – образи або приниження гідності каже про *некрасивий вчинок*. Поняття некрасивого вчинку в буденному світогляді є запереченням можливості краси у взаємодії людей, але це означає і позасвідомо припущення такої можливості в соціальному бутті. Таким чином, навіть на рівні буденного світогляду маємо первинне усвідомлення і переживання *цінності* краси вчинків та стосунків – цінності саме соціального виміру краси.

Напевно, слід говорити про складну діалектику особистісного та комунікативного проявів краси в соціальному бутті людини. Якщо краса замикається лише на індивідуальному рівні, вона відчужується від соціального, втрачає свій відкритий і одночасно глибинний, внутрішній характер. З іншого боку, коли краса стає лише суспільним феноменом, коли її зумовлюють тоталітарні стереотипи і стандартні образи, вона мертвіє і відчужується і від суспільства, і від людини.

Справжня краса в соціальному бутті людини завжди є поєднанням індивідуального і комунікативного. В бутті людини не існує лише суспільно-комунікативних і лише індивідуальних проявів краси, вони завжди обумовлені одна одною. Суспільно-комунікативні прояви породжують індивідуальні, а індивідуальні актуалізують суспільно-комунікативні.

Наприклад, людина, яка має зовнішню красу, бажає проявитися в одній з публічних професій; у випадку, коли у неї немає адекватної реалізації, вона замикається в депресії і «гасить» свою красу. Якщо ж людина постійно займається улюбленою справою і має адекватну реалізацію в соціальному просторі, вона розкриває індивідуальний вимір краси, адже розвивається духовно та душевно. При цьому дуже важливою є свобода, що дає поштовх до особистісного розвитку і дозволяє органічно, «красиво» входити у соціум.

Проте як аналізувати таку красу? Як показати реальні шляхи її набуття в екзистенційно-особистісному та екзистенційно-соціальному бутті людей? Як відділити ці шляхи від шляхів утопічних, які можуть бути спокусливо-нереальними, завдячуючи людину у безодні моральної, екзистенційної та соціальної потворності?

В даному дослідженні ми будемо відповідати на ці запитання, а поки що почнемо з самоочевидного – зіставлення категорії краси з категоріями «цілісність» та «гармонія».

Передусім виникає запитання: як співвідносяться цілісність та гармонія? Чи можна вважати їх синонімічними? На перший погляд на це питання можна відповісти схвально. Однак при подальшому міркуванні ми бачимо, що категорія цілісності здебільшого виражає *органічну єдність елементів в системі*, тоді як гармонія означає *естетично освоєну цілісність*.

Отже, можна припустити, що краса в контексті цілісності має онтологічне, екзистенційне та соціальне забарвлення, тоді як в контексті гармонії – переважно чуттєво-естетичне. Цілісність означає *буття* краси, а гармонія – *переживання* цього буття. Проте чи може переживання краси як щось *вільне*, а не *необхідне*, впливати на її буття, трансформуючи і розвиваючи його?

Відповідь на це запитання потребує розв'язання декількох теоретичних завдань. Необхідно співвіднести категорії «краса» та «прекрасне» в особистісному та суспільному вимірах і розглянути красу як цінність соціального буття людини.

Осмислюючи проблему краси, передусім слід розвести поняття «краса» та «прекрасне». Необхідно констатувати, що більшість авторів, які досліджують проблему краси, не схильні розрізняти ці категорії. Спробуємо зробити це. Однак, зважаючи на те, що в літературі більшою мірою прояснена категорія «прекрасне», розглянемо передусім її.

Загальновідомо, що категорія «прекрасне» вважається однією з основних категорій естетики, світоглядно-методологічною основою аналізу різноманітних проявів чуттєвої культури та мистецтва.

Починаючи з античності, західна філософія приділяла категорії прекрасного значну увагу, пов'язуючи її з такими моральними поняттями як гармонія, доцільність, добро, міра, благо тощо. Категорія «прекрасне» визначає предмет, явище або людину з точки зору *досконаlosti*. Прекрасне існує незалежно від людини, її свідомості, проте здатність виявити красу або створити її притаманна лише людині, а тому залежить від її світогляду та світовідношення; оцінка й переживання прекрасного залежить від смаку людини, ідеалу, завдяки яким людина орієнтується у навколишньому світі.

Виражену тенденцію визначити категорію «прекрасне» як щось об'єктивне, таке, що не залежить від сприйняття і переживання, зустрічаємо у давньогрецькій філософії. Так, піфагорійська традиція визначає прекрасне як математичну пропорцію, цю ідею зустрічаємо і у Платона. Сократ, зображений в діалогах Платона, схилився до думки, що прекрасне близьке до корисного. Як відомо, при цьому він прагне переконати своїх опонентів у відносності людських уявлень про прекрасне. Один і той самий предмет може бути як прекрасним, так і потворним, все залежить від того, наскільки він відповідає своєму призначенню. Прекрасним є лише ідеальне, - те, що знаходиться за межами емпіричного світу. Ця думка єднає Платона і Сократа. При цьому, якщо піфагорійці при визначенні прекрасного наголошували на значенні фізичних пропорцій, то для Сократа критерій прекрасного пов'язаний з пізнанням людини.

Платон досліджує суперечливу природу краси і наводить думку Геракліта про те, що найкрасивіша мавпа потворна, якщо її порівнювати з людиною, а наймудріша людина при порівнянні з богом здається мавпою. Отже, прекрасне є дещо спільне для ряду речей або явищ. Разом із тим, Платон шукає вічну красу, яку у діалогах «Тімей» і «Бенкет» він осягає як «сутність» та «ідею». Платон показує трансформацію краси, яка розгортається від тілесної краси до краси духовної, краси законів і, нарешті, краси справжнього знання. Платон намагався показати розвиток такого поняття, як «прекрасне», від нижчої тілесної краси до краси вищої – абсолютної.

В координатах нашого дослідження слід звернути увагу на те, що у відомій полеміці Сократа з Гіппієм, яку зображує Платон, Сократ не приймає думку про те, що прекрасне може бути якоюсь річчю. Гіппій вважає, що доповненням, що робить предмет прекрасним, є золото. Сократ, висуваючи контраргумент, заявляє, що скульптор Фідій, створюючи образ богині Афін, зробив їй очі зі слонової кістки і задає запитання: «Чи Фідій не знав, що золото є завершенням побудови прекрасного? Чи, може, не золото несе значення завершеної ознаки прекрасного?»

Як відомо, Аристотель намагався визначити прекрасне як універсальну категорію, що охоплює усі сфери буття людини і світу, – як *онтологічну категорію*. Аристотель, який осягає прекрасне як буття, аналізує красу не лише в природі, мистецтві, в математичних побудовах, красу людського тіла, а й *красу думок та вчинків*. Звідси Аристотель з необхідністю приходив до ототожнення прекрасного і блага. Не дивно, що на думку Аристотеля, добро майже завжди оцінюється як прекрасне. В контексті нашого дослідження важливо усвідомити, що в «Політиці» Аристотель наполягає на відмінності прекрасного в природі і прекрасного в мистецтві, адже останнє виражає специфіку людини та її світу.

В філософії Середньовіччя «прекрасне» порівнюється з поняттями «відповідне» та «піднесене». У «Сповіді» Августин Блаженний вважає, що прекрасне самоцінне, а відповідне містить момент корисного і доцільного. «Прекарасне» і «відповідне» у вченні Августина Блаженного мають антоніми: «потворне» та «недоладне». Розгортаючи достатньо складну категоріальну систему, Августин надає особливого значення поняттю «єдність». Саме завдяки єдності протилежні явища виконують відведену їм роль. Глибинною причиною єдності світу і носієм істинно прекрасного для Августина є Бог.

Філософ і теоретик мистецтва епохи Відродження Л. Б. Альберті пов'язує красу з глибинною цілісністю та єдністю. Краса будь-якого предмета, явища, людини, на думку Л. Б. Альберті – це щось більше, ніж просте поєднання краси елементів, які їх складають. Краса осягається як гармонія частин цілого, а тому як вищий *рівень* прекрасного. Для того, щоб деталізувати концепцію осягнення краси через гармонію, Л. Б. Альберті вводить поняття «прикрашення». Прекрасне, по суті, постає як єдність внутрішнього – «краси» і зовнішнього – «прикрашення». Краса в трактаті Л. Б. Альберті зіставляється з такими поняттями, як «витонченість», «привабливість», «гідність», набуваючи не лише морально-аксіологічного, а й екзистенціально-комунікативного, суспільно-динамічного характеру. Ці поняття надалі розвивалися і іншими мислителями Відродження: М. Фічіно, П. Мірандолю, Леонардо Да Вінчі.

У філософії Нового часу бачимо гносеологізацію проблеми краси та прекрасного, що призводить до нормативізму та пошуку стереотипних принципів і канонів творчості. Наприклад, Н. Буало трактує красу як гармонію розуму і почуття при домінанті розуму; як наслідок цього відбувається руйнація індивідуальності і спонтанності у сприйнятті та творенні краси. Цікавою є концепція англійського мислителя А. Шефтсбері, який запропонував розглядати красу як єдність трьох видів. Краса мертвих форм (каменю, металу) – це найпростіший і найнижчий вид краси. На другому рівні, маємо красу форм, що здатні породжувати інші живі форми – красу живих істот. Спираючись на таку красу людина опановує третій вид краси, власними руками надаючи тілам гармонійну форму.

Д. Дідро в трактаті «Про прекрасне» розвиває ідеї А. Шефтсбері, вважаючи, що закони прекрасного пов'язані з діяльністю та соціальним досвідом людини. В контексті нашого дослідження надзвичайно важливо усвідомити, що саме Д. Дідро обгрунтовує думку про прекрасне як *певний спосіб відносин*. Мислитель зазначає: якщо визнати, що краса закладена у в основі гармонійних відносин, то можна осягнути її глибинне

становлення розвитку від початку історії до наших днів. Для Д. Дідро гармонія відносин є основою краси, яку він, по суті, ототожнює з прекрасним.

У філософії XIX ст. прекрасне трактується передусім як універсальна естетична категорія. І. Кант пов'язує прекрасне зі здатністю судження смаку, аналізуючи прекрасне в єдності об'єктивного і суб'єктивного вимірів – не тільки як якість явища, об'єкта, а також як *відношення* суб'єкта до об'єкта. Г.В.Ф. Гегель вводить поняття «царство прекрасного» - передусім для означення сфери мистецтва. За Г.В.Ф. Гегелем, прекрасне в природі не може бути цікавим для філософії, уваги заслуговує лише *художньо прекрасне*, адже «краса мистецтва є красою, народженою і відродженою на «грунті духу». Г.В.Ф. Гегель вважає, що прекрасне в мистецтві настільки вище за природну красу, наскільки дух і твір його вищий за природу. З іншого боку, Г.В.Ф. Гегель визначав прекрасне як «чуттєво видимість ідеї», продовжуючи гносеологічне розуміння краси та прекрасного, притаманне для філософії Нового часу.

Гносеологізм як світоглядна установка, що є основоположною для філософії Нового часу та німецької класичної філософії, з'єднує у синкретичну єдність категорії «краса» та «прекрасне», протиставляючи *цю єдність* категорії істини. Цій традиції протистоїть філософія пізнього Ф.В.Й. Шеллінга та романтиків, а згодом – ніцшеанський волонтаризм, який вплинув на розвиток атеїстичного та релігійного екзистенціалізму, а також персоналізму; в цій *антигносеологічній традиції* краса відділяється від прекрасного. Вона трактується не просто як виявлення «нескінченної ідеї», як це було в німецькому класичному ідеалізмі [1], а як екзистенціальне переживання, що змінює світ - як елітарний феномен, який здатні відчуті і відтворити лише обрані (романтичний естетизм), як об'єднуюче начало, першооснова світу (російська традиція всеєдності) [1], як те, що дозволяє пережити страждання та абсурдність світу (атеїстичний екзистенціалізм), як умова з'єднання з Абсолютом (релігійний екзистенціалізм та персоналізм).

Традиція трактовки краси у її відмінності від прекрасного, яка іде від пізнього Ф.В.Й. Шеллінга та продовжується у релігійному екзистенціалізмі та персоналізмі, розвивається в сучасній Україні в проекті метаантропології. Можна погодитися з позицією фундатора цього проекту Н. Хамітова, який зазначає, що «прекрасне – фундаментальна категорія естетики, що виражає гармонійність, значимість і цінність тих чи інших явищ по відношенню до людини» і часто вказує «на позитивне перевищення очікувань, корелюючи зі словом «вдале» («прекрасне рішення»), «прекрасний хід»» [6, с. 163-164]. Дослідник справедливо зазначає, що на відміну від категорії «краса», яка «відноситься як до естетики, так і до *етики*, «прекрасне» є передусім виключно категорією естетики». Розвиваючи ці ідеї, хочу додати, що краса описує і екзистенційний, і соціокультурний виміри людського буття, а тому виступає також категорією філософської антропології та соціальної філософії.

Можна припустити, що на відміну від прекрасного, краса виражає вічнісні, інваріантні форми гармонійного буття людини та суспільства, а отже – його вічні цінності. Важливо усвідомити, що прекрасне – це найвища естетична цінність, яка відображає уявлення людини про досконалість або про те, що сприяє вдосконаленню життя. Краса ж є цінністю *не лише естетичною*, а й *моральною та соціальною*. Спробуємо усвідомити це більш докладно.

Цінності – найважливіші складові соціального буття людини. Вони є фундаментом, на якому стоїть будівля суспільних відносин, які є не інстинктивними, як у соціальних тварин, а мають усвідомлено-світоглядний характер. Саме тому «проблема активізації та зміни людських цінностей у сучасному плюралістичному, мінливому світі є однією з найактуальніших тем... філософської рефлексії» [1, с. 1].

Можна припустити, що краса є однією з фундаментальних цінностей людського буття в суспільстві, тією цінністю, яка разом із цінностями істини та добра визначає гуманістичний, душевний та відкритий характер цього буття.

Перш ніж розгорнути це твердження, треба звернутися до поняття цінностей. Цінність – це поняття цілої низки філософських дисциплін (аксіології, соціальної філософії, філософської антропології, етики, естетики), яке визначає *значущість* того чи іншого явища в бутті людини. Не можна не погодитися з О. Дробницьким, який зазначає, що цінності – це ті явища дійсності, що мають «соціальне і культурне значення» [3, с. 732-733].

Сучасний український дослідник В.Лісовий дає визначення цінності, яке зближує це поняття з поняттям «ідеал»: «цінність – термін, що позначає належне та бажане, на відміну від реального та дійсного» [5, с.707]. З одного боку, можна погодитися з таким визначенням, адже, будь-який ідеал як бажане та належне є цінністю, але чи кожна цінність є ідеалом? Напевно, ні. В людському бутті є багато цінностей, які укорінені в наявне, буденне буття. Це стосується передусім матеріальних цінностей. Духовні ж цінності, дійсно, завжди постають ідеалами. Отже, у даному вище визначенні, мова іде, скоріше про *духовні* цінності, а не цінності *взагалі*.

Виникає закономірне питання: до яких цінностей ближчі цінності соціального буття людини (соціальні цінності) – до матеріальних чи духовних? На мою думку, соціальні цінності є результатом складної діалектики матеріальних і духовних цінностей, адже саме соціальне є синтезом складної взаємодії матеріального та духовного.

Соціальні цінності існують лише в особистісному сприйнятті і завдяки особистісному вибору. Більше того, саме особистості і пропонують тому чи іншому суспільству та культурі соціальні цінності. Д.Леонтьєв справедливо зазначає, що «соціальні цінності, переломлюючись скрізь призму індивідуальної життєдіяльності, входять в психологічну структуру особистості в формі особистісних цінностей. Кожній особистості притаманна специфічна ієрархія цих цінностей, які виступають зв'язуючою ланкою між культурою суспільства і духовним світом особистості, між суспільним та індивідуальним буттям» [4, с.733].

Сучасний український філософ В.Вашкевич зазначає глибинну важливість і пріоритетність духовних цінностей в житті суспільства. Він розгортає поняття «духовне життя суспільства», зазначаючи, що його результатом є передусім духовні цінності, які поєднують індивідуальне та соціальне буття. «Духовне життя суспільства, - пише дослідник, - так само, як і духовний світ особистості, ґрунтується на духовній діяльності, спрямованій на створенні духовних цінностей та їх засвоєнні індивідами» [2, с.12]. В.Вашкевич так показує значення духовних цінностей в соціальному бутті людини: «... Люди народжуються двічі: спочатку фізично – в акті народження, а потім духовно – в процесі навчання, здобуття освіти, виховання, формування духовних якостей, засвоєння всіх цінностей, створених людством» [2, с.12].

Таким чином, в цінностях соціального буття людини маємо взаємодію двох діалектик: з одного боку – матеріального і духовного, а з іншого – особистісного і індивідуального, що визначає їх складну природу. У С.Кримського ми зустрічаємо цікаве поняття, що описує таку взаємодію, - «історична цінність». Історичні цінності, які постають інваріантами людського буття не є тим, що змінюється в «горнилі» соціально-економічного прогресу, а вічними способами історичної діяльності, які «зберігаються та збагачуються в цьому процесі». Проте справжні цінності соціального буття людини є не лише історичними, а й *мета*-історичними, більше того, *мета*-культурними та *мета*-антропологічними, адже є значущими для будь-якої особистості, народа, нації та культури.

Міркуючи про красу як цінність соціального буття людини, можна сказати, що складна діалектика матеріального і духовного, особистісного і індивідуального стосується і її. Тому, як ми побачили вище, що краса, на відміну від прекрасного, є не тільки естетичною цінністю. Вона має настільки високу «екзистенціальну напругу», що з необхідністю сплаває в собі не лише індивідуальний та суспільно-комунікативний, а й моральний та суспільно-інституціональний виміри.

Список використаних джерел

1. Бабунка Л.Д. Краса як абсолютна цінність: історико-естетичний аналіз: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.08 «Естетика» / Л.Д.Бабунка // Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 17 с.
2. Вашкевич В. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири. Навчальний посібник для вищ.навч.закл. / В.Вашкевич. – К.: Світогляд, 2010. – 274 с.
3. Дробницький О. Ценность / О.Дробницький // Философский словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 732-733.
4. Леонтьев Д. Ценность / Д.Леонтьев // Философский словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 733.

5. Лісовий В. Цінність / В.Лісовий //Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 707-708.

6. Хамитов Н. Прекрасное / Хамитов Н., Крылова С., Минева С. // Этика и эстетика: словарь ключевых терминов. – К.: КНТ, 2009. – С. 163-164.

7. Хамитов Н. Философия: Бытие. Человек. Мир. Курс лекцій / Н.Хамитов. – К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – 456 с.

Крылова С.А. Категория «красота» в контексте социального бытия человека

Красота рассматривается в контексте социального бытия человека и анализируется как личностный и общественно-коммуникативный феномен. Сравниваются категории «красота» и «прекрасное». Красота осознается как ценность социального бытия человека.

Ключевые слова: социальное бытие, красота, прекрасное, ценность.

Krylova, S. A. The category of «Beauty» in the context of social being of the human

Beauty is considered in the context of social being of the human and analyzed as a personal and socio-communicative phenomenon The categories of «beauty» and «the beautiful» are compared. Beauty is defined as a value of social being.

Key words: social being, beauty, the beautiful, value.

Соціальна адаптація як невід'ємна складова соціалізації особистості

Виявлено необхідність дослідження соціальної адаптації не лише з позицій теорії соціальної дії, але і з позицій теорії соціальної комунікації.

Ключові слова: соціальна адаптація, соціалізація, соціальний суб'єкт, соціальна комунікація.

Загальноновизнаним фактом сьогодні стало те, що поняття «адаптація» має багато інтерпретацій і застосовується в найрізноманітніших областях – від природничих і технічних до соціальних і гуманітарних. Ми спробуємо уточнити визначення поняття соціальної адаптації, що значно звужує наше завдання, оскільки йдеться лише про ті процеси, учасниками яких є лише самі люди.

Під адаптацією в широкому сенсі прийнято розуміти пристосування систем, що самоорганізуються, до умов середовища, що змінюються, результатом якого є адаптованість цих систем [9, с.6]. Якщо ми говоримо про соціальну адаптацію, то відповідно йдеться про соціальні системи, що само організуються до соціального ж середовища. Тут ми йдемо за теорією соціальних систем Т.Парсонса [11] та Н.Лумана [8], однак говоримо завжди не про абстрактні соціальні системи, а про людей, які виявляються в типових для певних соціальних систем умовах соціальної взаємодії.

Соціальна адаптація, будучи системним утворенням, з погляду розмаїття і взаємозв'язку чинників, що лежать в її основі, виступає об'єктом вивчення багатьох наук, зокрема філософії, загальної психології, психології особистості, психофізіології, соціальної психології, соціології, культурології тощо. Зрозуміло, що кожна з наук вивчає соціальну адаптацію з урахуванням її предмету і методу, має свій аспект в дослідженні цього складного явища.

Таким чином, накопичений сучасною наукою матеріал породжує необхідність інтегрального міждисциплінарного підходу до аналізу соціальної адаптації з метою отримання більш повного і точного знання про цей феномен [9, с.4]. Такий інтегральний підхід завжди буде контекстуальним, однак певні загальні його параметри визначити можна і необхідно, а саме – на засадах соціально-філософського аналізу феномену соціальної адаптації. Тобто, ми прагнемо на основі з'ясування специфіки психологічного, соціально-психологічного і соціологічного розуміння соціальної адаптації, механізмів її функціонування і розвитку уточнити філософську концептуалізацію цього феномену і розкрити філософське значення соціальної адаптації особистості зокрема. Така складна і багатогранна, що ми не претендуємо на її всебічне розкриття, проте вважаємо, що наш теоретичний внесок сприятиме виходу на системно-інтеграційну філософську концепцію соціальної адаптації, у якій необхідно перш за все для визначити науково обґрунтовані цілі управління адаптаційними процесами.

В будь-якому разі, соціальну адаптацію слід розглядати в системі релевантних понять, таких як: соціальний процес, соціальна ситуація, соціальна дія, соціальна поведінка, соціальні уявлення, соціальна установка, соціальний стереотип, соціальна ідентичність, внутрішньогрупові процеси, міжгрупові відносини, ролеві установки, девіантна поведінка, конформність тощо. Ці поняття мають своє філософське визначення, яке дає можливість осмислено порівнювати результати їхнього застосування у різних соціальних та гуманітарних науках.

Спробуємо спочатку уточнити предмет нашого філософського дослідження. На сучасному етапі суспільного розвитку, у зв'язку зі значним ускладненням і прискоренням змін навколишнього природного і соціального середовища, зростають загальні

суспільні вимоги до людини, і передусім до її здатності швидкої адаптації – до нового макро- і мікросередовища, його структури, що ускладнюється, до темпів життя, які прискорюються, до зростаючого обсягу інформації, яку потрібно зуміти отримати, переробити і використовувати, до підвищених психо-емоційних навантажень – як позитивних, так і негативних. Таким чином, можна з достатньою упевненістю стверджувати, що феномен соціальної адаптації є одним з найбільш значущих і характерних явищ сучасного суспільного життя, адаптація сьогодні набуває набагато більшої значущості, ніж раніше.

Нас цікавлять під філософським кутом зору, принаймні, дві проблеми:

1. Суб'єктивний бік соціальної адаптації пов'язаний з теорією соціальної дії. Йдеться про соціальну адаптацію як феномен, в якому взаємодія самостійного соціального суб'єкта з новими соціальними умовами його життя реалізується через *типові* зустрічні дії соціальних суб'єктів: тих, хто адаптується, і тих, до кого адаптуються. Ці ролі не можна приписувати жорстко певним індивідам, адже у процесі соціальної адаптації неминуче відбувається взаємне пристосування, і все ж одна сторона взаємодії завжди змушена за цього змінюватися значно більше за іншу.

2. Тому адаптацію завжди слід розглядати також як об'єктивний процес, а саме як пристосування не індивідів, але певних стійких функцій забезпечення соціальної комунікації, що склалися раніше, до нових параметрів здійснення цієї комунікації: природних, культурних, просторових, часових тощо. Саме ці функції соціальної комунікації, а не випадкові індивіди як їх носії складають механізм соціальної адаптації, знання якого дозволить, з одного боку, побачити, що *типово* відбувається в психіці, свідомості і діяльності суб'єкта в ситуації адаптації, а з іншого – визначить пошук найбільш ефективних *типових* способів і заходів цілеспрямованого управління процесами адаптації. Таким чином, тут йдеться про різні види теорії соціальної комунікації.

Таким чином, соціальну адаптацію ми спробуємо досліджувати на засадах пошуку шляхів узгодження теоретичних та методологічних можливостей теорії соціальної дії та теорії соціальної комунікації. Таке узгодження завжди є конкретним і визначається специфікою умов дії та комунікації. Ми спробуємо окреслити ці умови у загальних рисах, а також виявити універсальні параметри таких умов з філософської точки зору.

Різні науки по-своєму типізують процеси адаптації. Це зумовлює розрізнення їхніх предметів дослідження, хоча всі вони вивчають один і той же об'єкт – соціальну адаптацію. Останніми роками в сучасному соціально-гуманітарному пізнанні росте число досліджень, присвячених проблемам адаптації. Особливо багато з'явилося досліджень, в яких розглядаються особистісно-психологічні або соціально-психологічні аспекти соціальної адаптації. Досліджується специфіка соціальної адаптації в різних вікових групах: у середовищі молоді, у літніх людей тощо. Вивчаються різні види і напрями соціальної адаптації – соціально-економічна, соціально-політична, професійна, навчальна тощо адаптація.

При цьому, як справедливо зауважує В.Ф. Мартюшов, не досліджуються такі проблеми, як то: що таке соціальна адаптація як явище, в якому реалізується взаємодія самостійного соціального суб'єкта з новими зовнішніми і, перш за все, соціальними умовами його життя; яким є механізм соціальної адаптації, знання якого дозволить, з одного боку, зрозуміти, що відбувається в психіці, свідомості і діяльності суб'єкта в ситуації адаптації, а з іншого боку, визначити пошук найбільш ефективних способів і заходів цілеспрямованого управління процесами адаптації [9, с.4].

В результаті, сьогодні, справедливо зауважує цей автор, як і раніше, залишаються відкритими відповіді на питання: чому одні люди, соціальні групи успішно «вписуються» в іншу соціальну реальність, тоді як інші не роблять ніяких дієвих спроб самостійно влаштувати свою долю і накопичують лише протестний потенціал; які чинники успішності соціальної адаптації і, навпаки, причини дезадаптації і асоціальної поведінки; які ті стартові умови, ті складові людського або соціального капіталу, які дозволяють (або не дозволяють) людині або соціальним групам активно опановувати нові можливості при зміні соціального статусу тощо.

Спочатку спробуємо чіткіше визначити соціальну адаптацію від інших видів адаптації, у якій також беруть участь люди. Це біологічна та культурна адаптація. Не можна не враховувати необхідність також і цих видів адаптації під час забезпечення

соціальної адаптації в широкому сенсі, однак наша мета – вирізнити від них власне соціальну, тобто соціальну у вузькому сенсі адаптацію.

Вирізняють біологічну адаптацію, що є процесом пристосування будови і функцій організму (особин, популяцій, видів) і його органів до умов середовища [9, с.6]. Стосовно людини можна говорити про фізіологічну адаптацію як процес пристосування людського організму до фізичних умов життєдіяльності, що змінилися. Нерідко при дослідженні фізіологічної адаптації розглядають в ній дві стадії: термінову і довготривалу адаптованість.

Термінова адаптованість забезпечується механізмами мобілізації резервних сил, що існують в людському організмі. Довготривала фізіологічна адаптованість є результатом тривалої дії на організм умов зовнішнього середовища, що змінилися; на цій стадії адаптованості ресурсне забезпечення взаємодії систем організму переходить в якісно новий стійкий стан. Як відзначає А.В. Зінковський, саме перехід від термінової адаптованості до довготривалої знаменує собою вузловий момент адаптаційного процесу, оскільки саме цей перехід робить можливим життя організму в нових умовах, розширює сферу його проживання і свободу поведінки в змінному середовищі [7, с.110]. Це положення має своє походження зі сфери біологічного знання, однак, нам видається його справедливості для усіх видів адаптації, у тому числі й соціальної.

У соціологічному енциклопедичному словнику дається визначення культурної адаптації, як процесу активного пристосування культури до умов конкретного навколишнього середовища, який і визначає специфічні, характерні риси даної культури [13]. У економічному сенсі адаптація є процесом пристосування системи і її окремих елементів, а також суб'єктів-працівників до таких умов зовнішнього середовища, виробництва, праці, обміну, життя, що змінюються [2].

У контексті динамічних модернізаційних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві, нас цікавитиме перш за все соціальна адаптація. Слід визнати, що в науковій літературі можна зустріти не тільки різні смислові значення родового по відношенню до поняття соціальної адаптації поняття «адаптація», але і трактування самого поняття «соціальна адаптація», що достатньо розрізняються. Так, згідно Т. Парсонсу, соціальна адаптація є речовинно-енергетичною взаємодією із зовнішнім середовищем, а саме – однією з чотирьох функціональних умов існування соціальної системи (разом з інтеграцією, досягненням мети і збереженням ціннісних зразків), яким «всі соціальні системи повинні відповідати, щоб вижити» [1, с.17]. Е. Гідденс розглядає соціальну адаптацію як процес соціалізації або пристосування до виконання певної ролі [6, с.107]. Дуже близьким до цього визначення є розуміння адаптації Н. Смельзером, у якого адаптивний підхід означає уявлення про соціалізацію, згідно якому життя людей включає ряд очікуваних і неочікуваних криз, до яких необхідно пристосовуватися [12, с.128]. С.С. Фролов пропонує розуміти під соціальною адаптацією процес пристосування індивідів до організаційної культури, колективу, умов праці, що є першою фазою соціалізації індивіда в організації [14, с.373]. У соціологічному енциклопедичному словнику дається визначення соціальної адаптації, як процесу активного пристосування індивіда або групи до певних матеріальних умов, норм, цінностей соціального середовища [12].

Велика енциклопедія Кирила і Мефодія дає таке розуміння соціальної адаптації: це процес взаємодії особи або соціальної групи з соціальним середовищем; включає засвоєння норм і цінностей середовища в процесі соціалізації, а також зміна, перетворення середовища відповідно до нових умов і цілей діяльності [3].

Нарешті вітчизняний «Філософський словник соціальних термінів» також подає визначення соціальної адаптації як «виду взаємодії окремої особи або соціальної спільності із середовищем, у процесі якої погоджуються вимоги та сподівання її учасників» [4]. Філософський словник також розрізняє активну та пасивну адаптації, що, втім, відповідає лише теорії соціальної дії, тобто суб'єктивній стороні питання, так само, як і інші характеристики соціальної адаптації, які наводяться у даній статті описують швидше самовідчуття особистості під час адаптації, з яких намагаються вивести її загальні механізми – «засвоєння норм, традицій та звичаїв культурного середовища».

Не ставлячи своєю метою розглянути всі існуючі визначення поняття «соціальна адаптація», що, напевно, в принципі неможливо, хотілося б відзначити, що, не зважа-

ючи на деякі термінологічні розрізнення в наведених вище трактуваннях соціальної адаптації, в них можна виділити сутнісну характеристику цього поняття, що полягає в розумінні соціальної адаптації як аспекту соціалізації, як процесу переважно активного пристосування людини або групи до умов зовнішнього середовища, що змінюються, форм соціальної взаємодії, внаслідок чого здійснюється освоєння соціальної ролі, узгодження вимог і очікувань суб'єкта адаптації.

Разом з тим, як справедливо наголошує Мартюшов, процес соціальної адаптації має інтерактивний характер, що виявляється у взаємозв'язку адаптивної і адаптуючої активності людини/групи щодо середовища [9, с.7]. Однак цю інтерактивність Мартюшов розуміє зовсім не інтерактивно, адже суть цього процесу, на його думку, полягає в тому, що соціальне середовище впливає на людину/групу, які вибірково сприймають і перетворюють ці дії відповідно до своєї внутрішньої природи, а людина/група зі свого боку активно впливають на соціальне середовище, певним чином перетворюючи його. Як бачимо, все питання обертається у цього автора довкола людини як суб'єкта, тоді як у процесі адаптації відбувається передусім самовідтворення соціальної комунікації – саме це є основною метою адаптації з системної точки зору, а не те, що відбувається з якимось окремим суб'єктом. Суб'єкт може бути функціонально еквівалентно замінений іншим суб'єктом, однак правила здійснення комунікації мають залишитися сталими – саме такий сенс соціальної адаптації з системної точки зору. Чи означає це, що особистість є лише своєрідним засобом, матеріалом для соціальної комунікації? І так, і ні. Адже людина, нехай і як виняток, але також може бути джерелом змін таких правил здійснення комунікації – якщо ці зміни приймають інші її учасники. Тут людина виступає як адаптуючи начало, хоча зазвичай, тобто у термінах теорії суб'єктивності, людина аж ніяк не є суб'єктом соціальної адаптації, але на 99% її об'єктом, а справжнім «суб'єктом» соціальної адаптації виступає соціальна комунікація, точніше її вимоги щодо конкретних людей як її учасників.

Це вкрай важливо для правильного розуміння положень теорії соціальної дії щодо соціальної адаптації. Так, згідно цієї теорії, найважливішою умовою успішності соціальної адаптації є оптимальне поєднання адаптивної і адаптуючої діяльності людини або групи, варіюване залежно від конкретних ситуацій, або, інакше кажучи, правильне визначення того, як, наскільки і чи до всього можлива і необхідна адаптація [9, с.7]. Основою цього процесу тоді визначається творча діяльність, безперервний змістовий обмін з соціальним середовищем, які сприяють якісному оновленню середовища, людини/групи, переходу їх на вищий рівень. В процесі соціальної адаптації відбувається, з одного боку, створення умов для засвоєння норм і цінностей соціальної взаємодії суб'єктом адаптації, з іншої – здійснюється зміна, перетворення соціального середовища відповідно до потреб і особливостей об'єкту адаптації.

Все вищезазначене у попередньому абзаці, що стосується теорії соціальної дії, не лише не відповідає дійсному перебігу соціальної адаптації, але й прямо унеможливує її. Дійсно, якщо соціальну адаптацію розглядати як творчу діяльність її учасників, тоді ця адаптація перетвориться на хаотичну взаємодію з невідомим результатом, у кращому разі – як у відомій байці про лебідя, рака і щуку – з результатом взаємного унеможливлення будь-яких дій. Адже кожен з учасників такого процесу своєю творчістю викликати несподівані перешкоди для діяльності інших. Творчість тут припустима лише у мінімальних дозах, інакше неможливо буде не те, щоб адаптація, а й сама комунікація.

Соціальна адаптація одночасно є процесом і станом. Можна погодитись з Мартюшовим, що стан соціальної адаптації – це характеристика відносин людини, групи із зовнішнім середовищем, яке служить виразом успішності адаптації як процесу. Але слід додати, що соціальна адаптація завжди також є і характеристикою соціальної комунікації як простору таких відносин. Ці відносини в найзагальнішому вигляді можуть бути гармонійними, рівноважними або конфронтаційними, а також можуть бути множиною перехідних форм цих відносин.

Можливі такі результати адаптації, які називає Мартюшов [9, с.8], і з чим ми згодні, за умови їх інтерпретації також у термінах теорії соціальної комунікації. Найтипівшим результатом соціальної адаптації є конформність, під якою в найзагальнішому випадку розуміють повне ухвалення індивідом загальноприйнятих норм, цінностей і життєвих

цілей, а також інституційних схвалюваних засобів їх досягнення. Тут особистість ніби розчиняється в комунікації. Це найбільш поширена форма соціальної адаптації, можна сказати, її базова форма. Під час соціальної адаптації можливе, втім, і збереження індивідуальності з одночасною модернізацією особистісних характеристик; при цьому особистість активно вбирає явища нової культури, зберігаючи само ідентифікацію. Така соціальна адаптація властива більш розвиненим типам особистості, у дітей же, або інфантильних типів особистості, наприклад, вона представлена ще дуже незначно. Нарешті інколи трапляється і девіантність, яку в найзагальнішому вигляді розуміють як соціальну поведінку індивіда, яка не співпадає з соціальними нормами і цінностями, прийнятими в суспільстві або соціальній групі. Така поведінка є прямою загрозою комунікації і як правило перериває комунікацію, а разом з нею і соціальну адаптацію.

Залежно від різних підстав і критеріїв виділяють різні види і форми соціальної адаптації, наприклад, особистісно-психологічну і соціально-психологічну, соціокультурну і ролеву, навчальну, професійну і соціально-побутову, добровільну і вимушену, «позитивну» і «негативну», в мікро- і макросередовищі [5] тощо.

Розглядаючи соціальну адаптацію як аспект соціалізації, не можна не відмітити, що процеси соціалізації і соціальної адаптації далеко не завжди співпадають. Цілком можна погодитися з точкою зору А.А. Налчаджяна, який відзначає, що особистість може бути соціалізованою, але дезадаптованою [10, с.29]. Більш того, дезадаптованість людини/групи може виявитися прямим наслідком високого ступеня і повноти їх соціалізованості. Наприклад, останній період розвитку нашого суспільства наочно демонструє наявність такої залежності. Багато мільйонів громадян пострадянських країн надзвичайно хворобливо прореагували і реагують на кардинальні зміни цілей, шляхів суспільного розвитку. Це трапляється саме внаслідок того, що особистість розглядають у процесі соціалізації лише як творця, тоді, як правило, у реальності від особистості під час соціальної адаптації більше потрібні якості пластичності, аніж принципності, дисциплінованості, аніж спонтанності. У пострадянських же країнах відбулося зіткнення звички сприймати світ і себе у жорстко визначеному форматі з ситуацією не те, щоб альтернативного жорсткого формату, а ситуацією варіативності форматів комунікації взагалі. Для того, щоб прийняти цю варіативність, необхідно спочатку позбутися жорсткого акцентування певного змістового ядра особистості як суб'єкта дії.

Саме тому соціалізація, яка впродовж десятиліть здійснювалася в умовах будівництва соціалізму, стала перешкодою входження людини в систему ринкових економічних відносин, утвердження демократичних інститутів і цінностей. Потрібна була переадаптація якісно іншого типу відповідно до нових умов, очікувань груп, що визначають соціальні зміни, переосмислення власного життя. Таку переадаптацію не можна було порівняти зі зміною однієї «лінії партії» на іншу, адже не залишилося ніякої «єдино правильної» лінії.

Таку комунікативну природу соціальної адаптації намагається певною мірою концептуалізувати соціальна психологія, соціологія на протигагу психології. Так, якщо загальна психологія вивчає соціальну адаптацію з позицій закономірностей функціонування і розвитку людської психіки, механізмів опосередкування відношення людини до зовнішнього світу, то соціальна психологія проводить аналіз соціальної адаптації в контексті психічного як регулятора процесу соціальної взаємодії, тобто як психічних умов здійснення комунікації, вивчаючи, яким чином взаємодії і взаємозалежності людей, груп, їх зв'язки психологічно реалізуються у відносинах до себе, один до одного і до дійсності. Соціологія, що вивчає суспільство ніби всередині і що описує його структуру, у свою чергу розглядає соціальну адаптацію як шлях, яким соціальні суб'єкти будь-якого роду «відповідають» на впливи свого соціального оточення. Втім, на наше переконання, психологія також здатна концептуалізувати соціальну комунікацію – що правда лише у контексті проблематики власне комунікативних дисциплін, як то соціальна психологія та соціологія.

Отже, саме взаємодія наук, досягнення компаративності результатів наукових досліджень дозволяє вийти на системно-інтеграційну концепцію соціальної адаптації, що необхідно, зокрема, для визначення науково-обґрунтованих, найбільш ефективних способів і заходів цілеспрямованого управління процесами адаптації. Методологічною

та світоглядною базою для таких компаративних досліджень може виступати саме соціальна філософія, яка дає можливість порівнювати і частково сполучати теорію соціальної дії та теорію комунікації.

Список використаних джерел

1. Адаптация // Большой толковый социологический словарь (Collins): В 2 т. Пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 1999.
2. Адаптация // Райзберг Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. – М., 1997.
3. Адаптация // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия (энциклопедические статьи). – М., 2004.
4. Адаптация соціальна // Філософський словник соціальних термінів. – Х.: Корвін, 2002.
5. Балабанова Е.С. Социально-экономическая зависимость и социальный паразитизм: стратегии «негативной адаптации» // Социологические исследования. – 1999. – №4. – С. 53-64.
6. Гидденс Э. Социология /пер. с англ.. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.
7. Зинковский А.В. К проблеме адаптации иностранных студентов к обучению в вузах России // Обучение иностранных студентов на этапе предвузовской подготовки: Сборник научно-методических статей. – СПб.: Изд-во СПб ГТУ, 1996. – С. 102-118.
8. Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах / пер. з англ.. М.Бойченко та В.Кебуладзе. – К.: Дух і літера, 2011. – 336 с.
9. Мартюшов В.Ф. Социальная релевантность адаптации /В.Ф. Мартюшов. – Тверь: ТГТУ, 2005. – 104 с.
10. Налчаджян А.А. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы, стратегии). Ереван, 1998. – 239 с.
11. Парсонс Т. Социальная структура і особистість / пер. з англ.. В.Верлоки та В.Кебуладзе. – К.: Дух і літера, 2011. – 338 с.
12. Смелзер Н. Социология /пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
13. Социальная адаптация // Социологический энциклопедический словарь. – М.: Изд. группа ИНФРА М - Норма, 1998. – С.8.
14. Фролов С.С. Социология организаций. – М.: Гардарики, 2001. – 384 с.

Степаница С.Л. Социальная адаптация как неотъемлемая составляющая социализации личности

Виявлена необхідність дослідження соціальної адаптації не тільки з позицій теорії соціального действия, но і з позицій теорії соціальної комунікації.

Ключевые слова: социальная адаптация, социализация, социальный субъект, социальная коммуникация.

Stepanytsya, S.L. Social adaptation as an integral part of socialization

The paper identified the need for the study of social adaptation, not only from the standpoint of the theory of social action, but also from the viewpoint of social communication.

Key words: social adaptation, socialization, social subject, social communication.

Структура національної свідомості: соціально-філософський аспект

Ментальність, національна ідея, національна ідеологія, національна психологія, національний характер розглядаються як такі елементи національної самосвідомості, які сприяють формуванню сукупності уявлень про історичний шлях нації та її самобутність.

Ключові слова: ментальність, національна ідея, національна ідеологія, національна психологія, національний характер, національна свідомість.

Головним інтегруючим чинником нації є національна свідомість. Утворена нація існує насамперед завдяки самосвідомості людей, їх само отождоженню з національною культурою. Національна самосвідомість лежить в основі національного характеру, національної психології, національної науки.

Рівень національної свідомості визначають за допомогою знання історії свого народу (історична пам'ять), ставлення до національних традицій, символів, свят і звичаїв, особливо до мови свого етносу, почуття національної гідності і т.д. Головним інтегруючим чинником є ідея національної держави, що узгоджується з системою ідеологічно-політичних цінностей. Ідеологічно-політичний компонент національної свідомості на відміну від інших не виникає стихійно на побутовому рівні, а є результатом, виробленим національною інтелігенцією. Національна ідея на ґрунті національної культури в політико-правових, ідеологічних термінах доповнює зміст етнічної свідомості.

Взаємодоповнення категорії – «національна свідомість» і «національна самосвідомість», «свідомість» і «самосвідомість» з філософської, історичної, психологічної, педагогічної точок зору підкреслюють українські вчені. Зокрема, досліджуючи національну свідомість, І.Кресіна виділяє наступні її характеристики: універсальність (відображає інтереси нації), цілісність (генерує і формує національні інтереси), системність (містить функціональні компоненти сфери вияву), структурна сталість та амортизаційність (відкидає несуттєві зовнішні впливи), динамізм, інноваційна сприйнятливість та відкритість (приймає нові, адекватні парадигми її розвитку, феномени) [4, с.116-122].

Національну свідомість визначають як складну модернізовану систему духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації та відображають основні засади її буття та розвитку [4, с.82]. Аналіз літератури етнополітологічного характеру дає можливість виокремити складові національної свідомості. Ними виступають етнічна та національна ідентичність, етнічна свідомість, національна свідомість, історична свідомість (пам'ять), національна мрія, національна наука, національна ідея, національний менталітет і характер, національна ідеологія, національна психологія, національні психологічні комплекси як наслідок неадекватної оцінки (націоцентризм, меншовартість, яничарство, зарозумілість, соромливість тощо) [5, с.174].

Становлення українського суспільства відбувається із значними труднощами, причиною яких є відсутність прийнятного ідеологічного підґрунтя, здатного об'єднати націю навколо питання розбудови держави. Національна ідея – це системна складова нації, яка забезпечує її відтворення, розвиток на матеріальному та духовному рівнях та формує майбутнє. Її невизначеність та розмитість призводить до надмірних витрат ресурсів, позбавляє буття етносу сенсу. Зміст національної ідеї має відобразити мен-

тальність народності, бути сприйнятий нею. Саме тут постає питання формування національної самосвідомості та національної ідентичності. Спільна ідеологічна позиція народу України забезпечить його єдність, а відтак породить позитивні конструктивні процеси в соціумі [1, с.1-6].

Головну проблему сучасного державотворення – забезпечення єдності українського народу – розв'язати можна лише при наявності ідеологічного підґрунтя – національної ідеї, довкола якої люди могли б і хотіли б згуртуватися, щоб втілити її в життя. Об'єднати націю – означає здолати існуюче розшарування суспільства, інтегрувати інтереси соціальних груп в єдиному ідеологічному напрямку.

Національна ідея – це творець, захисник, відновлювач і будівничий державності народу, його дух свободи, вищий рівень самоусвідомлення, ознака інтелектуальної зрілості, його здатність впливати на формування позитивного для себе політичного міжнародного клімату [7].

Національна ідея виринає у глибинних пластах суспільної свідомості, народного духу. Вона завжди є об'єднуючою вже тому, що відповідає колективному прагненню національної спільноти.

У наші дні національна ідея існує як складне явище. Мета розвитку нації – її втілення, що поділяється на напрямки та етапи. Воно зароджується об'єктивно в масах, а формулюється, висловлюється та пропагується на кожному з етапів політичною елітою. Без такої ідеї рух держави стає багатоцільовим – незрозуміло, куди і для чого вона рухається. Існує велика ймовірність зайнятися другорядними питаннями і проігнорувати основні. Як наслідок – розпилюються ресурси, витрачаються зайві зусилля та час, а результати менші від можливих.

Саме від розуміння того, що ми вкладаємо в поняття української національної ідеї, і залежить подальше майбутнє та розвиток української держави. Найважливішими з напрямків її реалізації є формування національної самосвідомості на всіх рівнях; проблема єдності; проблема наявності та ефективного функціонування національно свідомих лідерів [1, с.1-6].

Формування національної свідомості є одним з механізмів втілення національної ідеї.

Хвороба відчуття національної неповноцінності у політичному сенсі особливо небезпечна тим, що поступово значна частина загалу і політичного проводу нації зникає не тільки до свого становища, але й до думки про те, що без чужої допомоги і проводу не здатна ні жити, ні боротися.

Таким чином, національна ідея – це щось таке, що віками, тисячоліттями зберігалось в архетипі (підсвідомості) народу, його глибокій пам'яті, мрії, і раптом у певні (критичні) моменти вихлюпується назовні – переходить у свідомість, логіку народних вчинків і робить народ одержимим, готовим на будь-які жертви. Народ може втратити державність, територію, навіть мову і культуру, але він здатний до відтворення через існування національної ідеї (мрії) [3, с.52-56].

Не абсолютизуючи ролі національної ідеології в житті суспільства, зазначимо, що її трансформація є необхідною умовою збереження єдності етнологічного організму. Водночас ідеологію як систему цінностей неспроможні запропонувати ні держава, ні політичні партії. Тому орієнтація, з точки зору формування політичної свідомості громадян, «замикається» на конкретних особистостях сучасних політиків, котрі очолюють ту чи іншу політичну партію. Їм приписують бажані риси, певні ідеальні можливості, існує віра в їх потенціал, які в комплексі здатні вдосконалити життя суспільства. В цьому сенсі персоналії як матеріальну основу формування елементів політичної свідомості громадян не слід вважати панацеєю. Адже це конкретні люди, яким властиві як людські чесноти, так і вади – «уміння» помилятися, емоційність, афективність, хороший чи поганий стан здоров'я тощо [6, с.45-51].

Ще одним структурним елементом національної свідомості є національна психологія. Зрозуміти, усвідомити особливості національної психології можна лише тоді, коли добре відомі особливості формування конкретної нації. Річ у тім, що спільного походження, мови, побуту чи культури недостатньо для того, щоб перетворити народ на націю. Для цього потрібні самосвідомість, усвідомлення спільної культурної,

політичної мети, щось подібне до спільної релігійної віри. Більшість дослідників цієї проблеми, зокрема І. Кресіна, справедливо зазначають, що домінуючим націотворчим чинником є національна ідея [4, с.238].

Слід констатувати, що в українській науковій думці практично немає праць, присвячених тематиці національної психології.

Психологія нації (національна психологія) є компонентом суспільної свідомості, точніше, суспільної психології, і містить у собі «психічні риси і властивості, сукупність яких позначається поняттями психічного складу нації і національного характеру».

Національна психологія як реальне явище духовного життя суспільства, яке має свою матеріальну базу, своїх конкретних носіїв, відображає те загальне, що є у представників усієї нації в уявленнях, стійких формах поведінки, психологічних рисах, реакціях, мові, ставленні до інших людей і природи.

Національна психологія існує у вигляді специфічних якостей національного характеру, національного темпераменту, національних почуттів і настроїв, національних інтересів, орієнтацій, традицій, звичок, які виявляються у формі національних особливостей психічних процесів і станів людини, національних особливостей взаємодії, взаємин і спілкування людей, котрі зазвичай мають назву національно-психологічних особливостей [8, с.201-213].

Як бачимо, нація, як і національні почуття, не є чимось природним, даним від народження. Так само, як любов до свого міста чи села, до Батьківщини загалом ще не є ознакою національної свідомості. Нація з'являється тоді, коли у людини, народу викристалізовується національна свідомість.

Національну психологію не слід плутати з етнічною психологією, яка сформувалася значно раніше, ще за часів античності. Національна психологія має складнішу структуру, оперує такими категоріями, як «національний характер», «національна свідомість», «національна самосвідомість» (які не властиві етнічній психології).

Основним елементом у структурі національної психології є національний характер як своєрідне, специфічне поєднання загальнолюдських рис, конкретних історичних та соціально-економічних умов буття нації. Він проявляється в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах тощо [9, с.260].

Риси національного характеру формуються під впливом соціально-економічних, історичних і географічних факторів. Ці риси змінюються повільно, оскільки багато з них є досить консервативними, а то й такими, що штучно приписуються певній нації, використовуються для протиставлення її іншим націям, характеризуються необ'єктивно. Скажімо, працелюбність, хоробрість, волелюбність тощо подаються більш характерними рисами одного народу, ніж іншого. Іноді окремі нації приписують риси, які фактично є загальнолюдськими і тому гіперболізувати і виокремлювати їх на догоду будь-кому також неприпустимо.

Сутність національного характеру народу, нації розкривається в їх культурі, звичаях, традиціях, обрядах [2, с.136].

Серед численних підходів до з'ясування національно-психологічних особливостей та поняття національний характер найбільш аргументовано нам видається позиція В.Яніва [16, с.8-9]. Згідно з його підходом, українець – це інтровертивна людина із сильним відчуттям свого «Я» та бажанням самовияву назовні, що засвідчує приналежність українського народу до індивідуалістичного культурного типу. Заглиблений у себе, маючи відчуття гідності, він прямує до повалення будь-яких обмежень особистої свободи. Небажання коритися волі іншого й прагнення до самовияву зумовили слабкий нахил до підпорядкування, поглиблений століттями неволі. При ідеалізації бунту загострювалися нескореність українців, анархічність і навіть нігілізм [5, с.174].

Існують всі підстави говорити про специфічну, суто українську модель посттоталітарного розвитку. Вона істотно відрізняється від російської, прибалтійської, кавказької чи моделей інших країн. І саме в цей період на перший план в Україні виходить не правлячий клас, як було десятки років поспіль, а політичний лідер як центральна фігура політичного процесу. Влада такого лідера ґрунтується на вірі народу в те, що він має особливі й навіть магичні здібності, що він покликаний виконувати якусь наперед визначену місію. В Україні президентське правління поступово, але дедалі помітніше

утверджується порівняно з іншими гілками влади. І це закономірно, оскільки Україна завжди належала до лідерського типу суспільства. А це свідчить про те, що в Україні не розвинений соціальний порядок (свідомо опрацьовані й усіма визнані договірні норми, цілі та зв'язки). Традиції і звичаї тут недостатньо, бо вони мають застарілі форми. Лідерством компенсується і дефіцит соціального порядку, і відсутність певних правових норм. Тому не дивно, що нині в Україні соціально-політичні обставини складаються саме так, що стиль керівництва політичних діячів значно більшою мірою відповідає авторитарному, ніж харизматичному. По суті, йдеться не про відсутність харизматичного лідера як такого, а про те, що він поки що не затребуваний часом.

Така ситуація потребує докладнішого пояснення.

1. У світі, як неважко помітити, послаблюється роль великих політичних партій, зміщуються виборчі бази різних політичних організацій і сил. Тому відбувається ерозія соціальної бази, вона стає все більш розмитою. Саме в цих умовах закономірно зменшується кількість осіб, які ідентифікують себе з конкретною політичною силою, у тому числі з партією. Частішають ситуації, коли виборці вибирають уже не між різними політичними силами, партіями та їх програмами, а між політичними кандидатами чи лідерами, яким симпатизують і довіряють. Це перша об'єктивна обставина.

2. З року в рік дедалі більшу роль у політичному процесі відіграють інформаційні засоби, політичні комунікації. Це, у свою чергу, дає змогу політичному лідерові безпосередньо звертатися до народу, ефективно впливати на нього, використовуючи передусім особисті якості.

Глобальною проблемою, яка постала перед кожним громадянином України з часу проголошення незалежності, є кардинальний вибір подальшого власного і державного поступу, розвитку. Цей вибір належить зробити між двома моделями життя: пасивною, екстернальною (коли за людину поза межами її свідомості хтось робить вибір і приймає рішення) і активною, інтернальною (коли людина сама свідомо вирішує, як жити, діяти, вчиняти).

Потреба в інтернальній моделі життя – доленосна для України. Без переходу до неї більшості свідомих громадян утвердження української державності, становлення національної свідомості і самосвідомості, побудова громадянського суспільства малореальні, в усякому разі надто тривалі й складні. Біда в тому, що ці процеси не мають потрібного ідеологічного (політична воля, національна ідея), теоретичного (чітких, довготривалих програм розвитку суспільства), енергетично-вольового (психологічного), кадрового та ресурсно-фінансового забезпечення. І це закономірно. Відкинувши як нереальні, недієві раніше існуючі моделі життєдіяльності, Україна не має і ще довго не матиме нових, які базуються на принципово іншій філософії, психології життєдіяльності.

Хоч би скільки ми посилалися на позитивні зразки становлення демократичних суспільств поза межами України, створити власне демократичне суспільство реально можна лише за умови максимального врахування і використання власного національного потенціалу. А саме – неповторного духу нашого народу, його високого інтелектуального потенціалу, таких природжених і розвинених чеснот, як волелюбність, жадоба життя, альтруїзм, гуманістичні поривання. Якщо додати ще й наші природні, трудові і технічні ресурси, то матимемо власний національний потенціал як поєднання духовного, соціального і матеріального.

Насамперед тут бракує волі, бажання, спрямованості конкретної особистості, потім – усієї нації, народу. А ці якості базуються на психології нації. То ж годі сподіватися на швидкий прогресивний поступ до громадянського суспільства, коли в сучасній Україні, за даними соціологів і психологів, лише третина населення – інтерналі (вважають, що доля людини залежить від неї самої), третина – екстернали (в усьому посилаються на зовнішні обставини), а решта – амбіваленти (мало усвідомлюють, від чого взагалі залежать їхнє життя і доля).

Україні потрібні люди з високою свідомістю, активною життєвою позицією. Вони з'являються не одразу, а лише в результаті довготривалих психологічних змін, радикального зламу свідомості [2].

Національний характер у багатьох дослідженнях фактично ототожнюється з поняттям національної ментальності. Це не випадково, і має деякі підстави. Головна

з підстав такого використання полягає у тому, що вони дійсно тотожні, але певною мірою, адже національний характер є складовою частиною структури поняття «національний менталітет».

Національний характер визначається як сукупність найбільш сталих, базових для певної етнічної спільноти особливостей сприймання навколишнього світу та форм реагування на нього. «Національний характер» охоплює головним чином емоційно-почуттєвий рівень національної психіки та виявляється у превалюючих у певній національно-етнічній спільноті емоціях, почуттях і настроях, а також у швидкості й інтенсивності реагування на ті чи інші події, тобто у національному темпераменті.

Популярна останнім часом категорія «ментальність» («менталітет») уперше знаходить якнайширше використання у працях Леві-Брюля, який визначав цим терміном «пралогічне мислення дикунів». Французькі вчені Л. Февр і М. Блок запозичили поняття менталітету у названого вченого, але при цьому запропонували дещо іншу інтерпретацію, розуміючи ментальність як колективну психологію «гарячих суспільств» на стадії цивілізації.

Треба зазначити, що у вітчизняному суспільствознавстві на сьогодні існує безліч оригінальних інтерпретацій категорії «ментальність». Зокрема, В. Храмова тлумачить ментальність як «спільне психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення» [11, с.4].

В. Васильєв пише, що менталітет «можна визначити одночасно як душу, серце і розум народу» [6, с.51].

В енциклопедичному словнику з політології знаходимо трактування менталітету як «сукупності та специфічної форми організації, своєрідного складу різноманітних психічних властивостей і якостей, особливостей та проявів» [9, с.174].

Інший словник, термінів сучасної західної філософії, містить визначення менталітету як «глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості, включаючи й безсвідоме, що характеризується сукупністю соціальних настанов та нахилів до дій, мисленням та відчуттям, певним сприйняттям світу» [12, с.176].

В існуючій науковій літературі спостерігається певна невизначеність щодо терміну «національна ментальність». Часто як синоніми з «національною ментальністю» використовують такі поняття, як «національний характер», «національна вдача», «національна свідомість», «душа народу» та інші [13, с.31-33].

Національна ментальність формується під впливом багатьох різноманітних факторів, серед яких культурно-історичний, природно-кліматичний, геополітичний, соціологічний, політичний та інші. У свою чергу національна ментальність і сама виступає важливим чинником усталення суспільної свідомості та джерелом культурно-історичної, політичної динаміки тієї чи іншої нації. Початок формування національної ментальності відбувається вже на ранній стадії етногенезу. У цей час виникає певне ментальне ядро, яке зберігається протягом усієї історії етносу. Цьому сприяє відносна незмінність географічного, геополітичного, біологічного факторів. Але «рухливість» культурно-історичного, соціологічного і політичного чинників спричиняє іноді суттєві модифікації, деформації ментальних настанов конкретного етносу [15].

У філософських та психолого-педагогічних дослідженнях останніх років учені (В.Кафарський, В.Москалець, О.Субтельний) виділяють такі визначальні чинники, що впливають на формування національної свідомості, як знання та виховання (національна наука). На основі знань виростає національна самосвідомість, сутність якої складають знання про національний ідеал, національні та загальнолюдські цінності, а також знання про свою історію, культуру, тобто про свою національну спільноту, про конкретних носіїв національної самосвідомості та представників спільноти, які найповніше втілюють у собі національний характер.

Національне виховання має сприяти всебічному піднесенню національної самосвідомості, формуванню сукупності уявлень про історичний шлях нації та її самобутність. Лише національна свідомість робить національність свідомою рушійною силою людської, зокрема політичної діяльності. Народи з недорозвинутою національною самосвідомістю не є в повному розумінні суб'єктами історичної діяльності. Формування

національної свідомості – це усвідомлення нацією, утворюючими її групами та спільнотами процесів політичного життя через призму відповідних інтересів і ціннісних орієнтацій.

Список використаних джерел

1. Бригадир М.Б. Особливості формування та відтворення національної ідеї // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 1. – С.1-6.
2. Головатий М. Ф. Політична психологія: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. – К.: МАУП. – 2001. – 136 с.
3. Княжанський В.С. Є національна ідея. // День. – 2006. – № 201. – с.52-56.
4. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): [Монографія] – К.: Вища школа. – 1998. – 392 с.
5. Остапчук Л. Національна свідомість і техногенне суспільство. Етнокультурні проблеми політичного процесу в Україні: Колективна монографія. – Львів. – 2001. – 223 с.
6. Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах // Український науковий журнал. – Київ: Український центр політичного менеджменту. – 2006. – № 6. – С.45-51.
7. Пасько І.Т., Пасько Я.І. Громадянське суспільство і національна ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси). – Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр. – 1999. – 184 с.
8. Петрухін В.С., Черник П.П. Національна психологія військовослужбовця як об'єкт інформаційно-психологічного впливу // Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – 2009. – Вип. 12. – С.201-213
9. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю.И. Аверьянов. – М.: Изд-во Московского коммер. ун-та. – 1993. – 431 с.
10. Райзберг Б. А. Психологическая экономика: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М. – 2005. – 432 с.
11. Розлуцька Г. Формування національної свідомості українців у процесі державотворення. – Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород. – 2008. – Вип. 14. – С.132-137.
12. Современная западная философия: Словарь. – М.: Политиздат. – 1991. – 414 с.
13. Хамітов Н. Українська ментальність: постімперське та постіндустріальне буття // Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С.31-33.
14. Храмова В. До проблеми української ментальності. – К.: Фенікс. – 1992. – с. 4-35.
15. Хутка О.Є. Поняття «національна ментальність» та її роль в ціннісній системі суспільства // Збірник наукових праць серія «управління». – випуск 4(10). – 2009. – Бібліотека ім. Вернадського. – <http://www.nbuv.gov.ua>
16. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Ч.13. – Мюнхен: Український вільний університет, 1993. – 222 с.

Шандор Ф.Ф. Структура национального сознания: социально-философский аспект

Ментальность, национальная идея, национальная идеология, национальная психология, национальный характер рассматриваются как такие элементы национального самосознания, которые способствуют формированию совокупности представлений об историческом пути нации и ее самобытности.

Ключевые слова: ментальность, национальная идея, национальная идеология, национальная психология, национальный характер, национальное самосознание.

Shandor, F.F. Structure of national consciousness: social-philosophical aspect

Review of mentality, national idea, national ideology, national psychology, national character as such elements of national consciousness that contribute to formation of collected ideas about historical path of the nation and its originality.

Key words: mentality, national idea, national ideology, national psychology, national character, national consciousness.

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології як ключова передумова соціального та технологічного прогресу: соціально-філософський аспект

Розглядається роль та місце інформаційної педагогіки у формуванні глобальної інформаційної цивілізації. Зроблено висновок, що говорити в Україні про вплив інформаційних технологій на економічну культуру поки що передчасно, оскільки більшість інформаційно-комунікативних практик, можливих лише при високому рівні інформатизації суспільства, не отримують розвитку, а більшість населення на сьогодні залишається поза сферою розповсюдження сучасних інформаційних технологій.

Ключові слова: інформаційно-комунікаційні технології, соціальний прогрес, технологічний прогрес, глобальна інформаційна цивілізація.

Загальною нормою розвитку освіти у XXI столітті є норма реалізації освіти впродовж життя. У цьому ж контексті має розвиватись також інформаційна педагогіка. Її сенс полягає у тім, щоби людина володіла електронними (комп'ютерними) засобами навчання не тільки в період інтенсивної освіти (загальноосвітня школа – університет), але й протягом усього життя. Останнє реалізується через відповідні курси підвищення кваліфікації чи перекваліфікації кадрів, діяльності різноманітних навчальних і інформаційних центрів, реалізацію різноманітних міжнародних та корпоративних навчальних програм тощо. Зупинимося на цьому більш детально.

Вихід людства на рівень глобальної інформаційної цивілізації призвів до того, що процес інформатизації всіх сфер суспільної реальності став неминучим етапом у розвитку кожного суспільства. Україна, прагнучи стати повноцінним учасником європейського і світового цивілізаційного поступу, повинна відповідати найновітнішим вимогам і темпам глобальної інформатизації соціального і індивідуального життя. В сучасному світі «здатність кожного суспільства та його інституцій збирати, обробляти, аналізувати, систематизувати та накопичувати інформацію за допомогою сучасних інформаційних та комунікативних технологій стає ключовою передумовою соціального та технологічного прогресу. Для соціальної адаптації людини в нових умовах виникає необхідність не просто пристосовуватися до них, а й гармонійно розвиватися. Цьому сприяє інформаційна культура особистості, яка дозволяє не тільки вільно орієнтуватися в інформаційному середовищі, а й брати участь у його формуванні та перетворенні» [10, с. 142]. А враховуючи те, що зміни інформаційно-комунікативних технологій відбуваються швидше, ніж змінюється одне людське покоління, оволодіння ними вимагає постійного вдосконалення і самовдосконалення особистісних і професійних здатностей в сфері інформаційних компетентностей. Звідси, актуалізується нагальна необхідність розвитку системи інформаційної освіти впродовж життя, виробленню розвивальних методів педагогічної майстерності, які б відповідали новітнім вимогам глобального інформаційно-комунікативного середовища.

Світ, що розвивається на основі принципів сприйняття і трансляції великих інформаційних потоків, а також розвитку новітніх інформаційно-комунікативних технологій, вимагає від людини нового ставлення до інформації і знання, без якого неможливо є особистісна адаптація і соціалізація. У зв'язку з цим, однією з найактуальніших сфер

сучасного суспільного функціонування є інформаційна освіта. «Однією з ключових проблем світу, що динамічно змінюється, є необхідність спеціальної підготовки сучасної людини до життя в інформаційному суспільстві і суспільстві знання. Становлення такого суспільства, яке часто називається «суспільством, що навчається», безпосередньо пов'язано зі зростанням потреби кожного громадянина в постійному підвищенні кваліфікації, оновленні знань, засвоєнні нових видів діяльності. Особливе місце при цьому займають інформаційно-комунікаційні технології, які відкривають небувалі можливості доступу до інформації і знань і дозволяють кожній людині реалізувати свій потенціал і покращити якість життя» [3, с. 10]. Основним інструментом такої самореалізації і самовдосконалення є освіта доступна на будь-якому етапі життя і професійної діяльності.

Інформаційна освіта впродовж життя перетворюється на один з ключових засобів адаптації людини до сучасних цивілізаційних вимог. При чому постійне самовдосконалення в сфері застосування інформаційно-комунікативних технологій стає головною умовою професійної та особистісної соціалізації. «Остання інформаційна революція перетворює не лише сферу матеріального виробництва, але й інтелектуальні сфери життя. Відбувається процес переходу від індустріального до інформаційного суспільства. Центральне ядро цього процесу складає обробка інформації за допомогою засобів нових інформаційних технологій. В інформаційному суспільстві, де інформація перетворюється на стратегічний ресурс, кожна людина для успішного здійснення самореалізації повинна мати достатній рівень інформаційної культури» [8, с. 2]. Інформаційна ж культура, як і будь-який інший прояв культурної діяльності людини, передбачає певний ступінь самовдосконалення і набір комунікативних здатностей, що дозволяють людині створювати дискурсивну соціальну єдність. Саме з метою забезпечення кожній людині можливості досягти такого рівня інформаційної культури існує необхідність розвитку інноваційних форм інформаційної педагогіки.

На сьогодні інформаційна неграмотність і некомпетентність є значною перепорою для суспільного розвитку багатьох країн світу, серед яких, на жаль і Україна. Але низький рівень інформаційної культури є також і фактором неможливості особистісного саморозвитку. Сьогодні часто можна зустрітися із ситуацією, коли відбувається «спровоковане прогресом інформаційних технологій вторгнення невідготовленого користувача у певну професійну область. При цьому, природно, страждають всі, включаючи самого користувача, який не володіє навичками, достатніми для виконання необхідної роботи, але все ж таки змушений виконувати її самостійно» [1, с. 19]. В такій ситуації перед суспільством постає завдання активного розвитку системи інформаційної неперервної освіти, яка б охоплювала всі рівні – від дошкільної до освіти дорослих – і могла гнучко реагувати на нові інформаційно-комунікаційні технологічні виклики, а також на актуальні потреби різних фахово-професійних галузей.

Розвиток неперервної освіти, гармонійною частиною якої є освіта дорослих, вже декілька десятиліть є пріоритетним завданням структури соціального вдосконалення розвинутих країн. Сьогодні така система починає вибудовуватися і в Україні. Тому дуже важливо включити в процес побудови сучасної неперервної освіти таку складову, як інформаційна педагогіка і підвищення інформаційної грамотності і культури населення. «Інформаційна освіта є суттєвою органічною частиною і необхідним виміром неперервної освіти, ґрунтується на інформаційно-комунікативних, соціальних, гуманітарних науках і відповідних навчальних дисциплінах, дає необхідні й постійно поновлювані знання, необхідні для життя і діяльності у високотехнологічному інформаційно насиченому суспільстві» [6, с. 87]. Тому система інформаційної освіти і просвітництва, а також новітні інноваційні педагогічні технології в цій сфері, становляться одним з найважливіших секторів як соціально-економічного, так і інтелектуально-гуманітарного розвитку кожного суспільства, яке прагне бути конкурентоспроможним в складній системі цивілізаційно-інформаційного поступу.

Таким самим чином і конкурентоспроможність кожної людини в соціально-адаптивному вимірі залежить від рівня її інформаційно-комунікаційної освіченості. Особливу роль інформаційна грамотність відіграє в сфері особистісної професійної самореалізації. «Професійна компетентність сучасного спеціаліста визначальним чином детермінується рівнем його комп'ютерної грамотності і інформаційної компетентності, навичками самовдосконалення у сфері сучасних інформаційних технологій» [4, с. 108].

Навички ж самовдосконалення, як відомо, набуваються протягом освітньої та самоосвітньої діяльності, розвиненість системи якої залежить від державних, корпоративних і громадських зусиль, які спрямовані на розвиток загальної комп'ютерно-інформаційної грамотності і культури. Розглянемо місце України в системі становлення і розвитку європейської і світової інформаційно-комунікаційної освіти і просвітництва.

Якщо здійснити порівняльний аналіз реального стану інформаційної освіти та просвітництва в Україні і в країнах європейського простору, ми побачимо значні диспропорції і відставання України по всім показникам. Більше того, за багатьма показниками інформаційної грамотності населення і залучення комунікаційних технологій до професійної діяльності Україна пасе задніх і знаходиться на рівні відсталих азійських і африканських країн. Ця проблема є одним з визначальних факторів, які заважають розвитку нашої економіки і громадянського суспільства, адже питання інформаційної грамотності і освіченості є сьогодні в світі визначальними щодо розвитку демократії і національних економік. «Проблема використання інформаційно-телекомунікаційних технологій набула глобального характеру. Вона широко обговорюється на різних форумах світового, національних та регіональних рівнів й все частіше знаходить розв'язання у документах, прийнятих ООН, ЮНЕСКО, МОП та іншими міжнародними організаціями. Так, в Дакарських рамках дій, схвалених Всесвітнім форумом по освіті «Освіта для всіх: виконання наших загальних зобов'язань» передбачено спеціальний підрозділ «Оволодіння інформаційними і комунікаційними технологіями для сприяння досягненню цілей «освіта для всіх» [9, с.21]. Україна, яка ставить собі за мету вихід на рівень розвитку європейських держав, повинна докладати значних зусиль для того, щоб відповідати світовим тенденціям і процесам, що відбуваються в сфері інформаційно-гуманітарної освіти, педагогіки і просвітництва.

Сучасні зміни у сфері політики, економіки, ідеології та культури призвели до необхідності інтенсивного розвитку вітчизняної системи освіти, зокрема інформатизації навчального та наукового процесів, що вимагає оволодіння комп'ютерною грамотністю. «Переосмислення теоретичних засад освіти як закономірного відображення об'єктивних умов нашого соціального буття назріло в Україні саме тепер, коли розбудова держави зумовила необхідність нових педагогічно-освітніх ідей, що мають стати основою становлення національного відродження, відтворення інтелектуального потенціалу народу, забезпечення пріоритетності ролі людини та всебічного її розвитку. Досягнення цієї мети можливе лише за умов широкого застосування у навчально-виховному процесі нових педагогічних технологій, спрямованих на ефективне використання неповторних можливостей особистості та формування її індивідуально-творчих особливостей» [12, с.159–160]. Система освіти в нашій державі має значні просвітницько-педагогічні здобутки, однак саме в сфері інформаційно-комп'ютерної грамотності, особливо в системі неперервної освіти, Україна на європейських теренах пасе задніх. Пов'язано це насамперед з недостатньою розробкою національної стратегії в галузі інформатизації і розвитку комп'ютерної грамотності та комунікаційної компетентності населення, тоді як північноамериканський, європейський і південно-східний азійський регіони вже протягом кількох десятиліть активно розвивають ідеологічне і матеріально-виробниче підґрунтя розвитку інформаційного суспільства, в якому інформаційно-комунікаційна грамотність і компетентність визначає фахово-професійні і соціалізаційні властивості особистості.

У зв'язку з цим, перед українською державою, виробничо-бізнесовою і громадською сферами постає завдання випереджального розвитку інформаційної освітньо-педагогічної системи, в якій важливу роль повинна відігравати освіта дорослих, які вже включені в активне соціальне функціонування, але не володіють достатнім рівнем інформаційної грамотності. На сьогодні в цій сфері вже є певний позитивний поступ. Сучасний стан інформатизації в Україні характеризується такими здобутками:

- сформована і реалізується державна політика у сфері інформатизації;
- активно створюється нормативно-правова та нормативно-технічна бази сфери інформатизації;
- процес інформатизації перестав бути стихійним і набув ознак керованості;
- набирає сили регіональна складова інформатизації;
- утворився і набуває сили ринок сучасних інформаційних технологій та послуг;

- здійснюються заходи, скеровані на захист інформації та забезпечення інформаційної безпеки держави в умовах застосування комп'ютерної техніки;
- розвивається міжнародне співробітництво у сфері інформатизації [див.: 7, с.24].

Однак, не зважаючи на те, що на державному і регіонально-громадському рівні в нашій країні починає вибудовуватися нова чітка структура інформатизації, вона все ще знаходиться в зародковому стані і не відповідає вимогам сучасних європейських і світових тенденцій. Наведемо перелік основних недоліків в системі інформатизації і розвитку інформаційної грамотності в нашій державі, які відмічені у Постанові Верховної Ради України Про рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні від 1 грудня 2005 року № 3175-IV [11, с.131]:

- відсутня національна стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні та план дій щодо її реалізації;
- немає координації зусиль державного і приватного секторів для ефективного використання наявних ресурсів;
- ефективність використання фінансових, матеріальних, кадрових ресурсів, спрямованих на виконання Національної програми інформатизації (74/98-ВР), впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у соціально-економічну сферу, зокрема в сільське господарство, є низькою;
- є відставання у впровадженні технологій електронного бізнесу, електронних бірж та аукціонів, електронних депозитаріїв, використанні безготівкових розрахунків за товари та послуги тощо;
- рівень інформатизації окремих галузей економіки, деяких регіонів країни є низьким;
- розвиток нормативно-правової бази інформаційної сфери є недостатнім;
- створення національної інформаційної інфраструктури для надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним і фізичним особам інформаційних послуг з використанням Інтернету відбувається повільно;
- рівень комп'ютерної грамотності населення є недостатнім, впровадження нових методів навчання із застосуванням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій – повільним;
- рівень інформаційної представленості України в Інтернет-просторі є низьким, а присутність в Інтернеті україномовних інформаційних ресурсів – недостатньою;
- рівень державної підтримки виробництва засобів інформатизації, програмних засобів та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій не забезпечує всіх потреб економіки і суспільного життя;
- спостерігаються нерівномірність забезпечення можливості доступу населення до комп'ютерних та телекомунікаційних засобів, поглиблення «інформаційної нерівності» між окремими регіонами, галузями економіки та різними верствами населення;
- не вирішуються у повному обсязі питання захисту авторських прав на програмну продукцію, відсутні системні державні рішення, спрямовані на створення національних структур (центрів, технополісів і технопарків) з розробки конкурентоздатного програмного забезпечення.

Таким чином, проаналізувавши перераховані недоліки, можемо зробити висновки про те, що розвиткові системи інформаційно-комунікаційної освіти в нашій країні перешкоджають багато факторів, серед яких і недоопрацьованість загальнодержавної стратегії, і недостатність матеріальних і нормативно-правових ресурсів, і відірваність від потреб виробництва тощо. При цьому, необхідно відмітити, що Україна має значний науково-технологічний та людський потенціал для створення на своїй території високорозвинутої інформаційно-комунікаційної інфраструктури і повноцінної інтеграції у глобальне інформаційне суспільство. Промисловий сектор інформаційних технологій в Україні демонструє більш високі темпи зростання порівняно з іншими галузями промисловості. За прогнозами експертів компанії IDC [див.:5], така інтенсивність розвитку зберігатиметься ще 3-4 роки (у 2007 році – більше 20 %). Персональні комп'ютери залишаються основою всього ринку інформаційних технологій. У 2007

році їх продажі збільшаться майже на 30%. Відзначимо, що такі високі темпи росту зберігаються за рахунок поки що низького проникнення ПК: серед країн центральної і східної Європи найнижчий рівень проникнення ПК зберігається в Україні і Угорщині (8,8 на 100 мешканців).

Щороку в Україні приблизно удвічі збільшуються обсяги даних, що зберігаються. Ринки програмного забезпечення та IT-послуг залишаються слабозрозумілими, але саме вони мають найбільший потенціал. За даними Асоціації IT України, в останні роки припинився масовий відтік IT-фахівців за кордон, більше того – з'являються прецеденти повернення спеціалістів в Україну. На зовнішніх ринках в середньостроковій перспективі (до 2012 року) можна очікувати збільшення попиту на послуги ІКТ, що потенційно може створити передумови для зростання експорту національного продукту у цій сфері. Однак, такі позитивні тенденції поки що залишаються несистемними і носять скоріше одинично-прецедентний характер, тоді як загальні статистичні данні щодо рівня інформаційної грамотності і компетентності в Україні свідчать про значний, навіть цивілізаційний, розрив між нашою країною і країнами з розвинутою економікою і інформаційно-комунікаційною інфраструктурою.

Варто сказати, що Україна значно поступається розвиненим країнам за рівнем доступу до мережі Internet: 3,8 млн. активних користувачів у 2003 році, 5,653 млн. – у 2005-му (85 (!) місце за кількістю користувачів Internet – 180 на 100 000 населення) [див.:5]. За цими показниками Україна займає передостаннє місце в Європі. При цьому виражена регіональна диспропорція у розподілі українських користувачів глобальної мережі. Майже половина користувачів отримують доступ до Internet у м. Києві та Київській області. Серед проблем відзначимо також слабкий розвиток вітчизняного сегменту Internet – недостатню україномовних інформаційних ресурсів.

Щоб охарактеризувати рівень розвитку інформаційного суспільства в Україні та порівняти його із ситуацією в інших країнах світу, скористаємося результатами вимірювання Індексу цифрової спроможності (2006 рік), що наведені у звіті Міжнародного союзу електрозв'язку (ранжування від 0 до 1). Серед усіх 180 країн, які включено до рейтингу, Україна посідає 93-тє місце й належить до п'ятої групи країн, у яких індекс цифрових можливостей становить від 0.30 до 0.40. Як видно на класифікаційному дереві, разом з Україною до цієї групи потрапили Грузія, Азербайджан, Оман, Таїланд, Ліван, Алжир, Туніс, а також ряд інших країн [див.:5]. Найбільшого розвитку інформаційного суспільства, відповідно до результатів вимірювання за цією методологією досягли Великобританія, Швеція, Норвегія, Тайвань. Ці та деякі інші країни увійшли до першої класифікаційної групи, їх індекс становить 0.65 і більше.

Якщо ж поглянути на позицію України у загальноєвропейському вимірі, то вона перебуває у трійці аутсайдерів. Аналізуючи причини такої низької позиції у рейтингу, можна помітити, що особливо негативною для України є оцінка індикаторів, які належать до складової Індексу під назвою «Використання» (частка осіб, які користуються Internet; відношення користувачів широкосмугового доступу до загальної кількості; відношення користувачів мобільної широкосмугової мережі до загальної кількості). Такі відстаючі позиції залученості населення до користування новітніми інформаційно-комунікаційними технологіями свідчать саме на недостатню обізнаність українців щодо тих можливостей, які з'являються при використанні цих технологій як у професійній діяльності, так і в індивідуальному житті і особистісно-культурному розвитку.

Ще одним міжнародним індексом, який дозволяє порівняти Україну з іншими країнами за рівнем розвитку інформаційного суспільства є індекс е-готовності (The e-readiness rankings), який щороку визначається для 68 країн за 36 індикаторами (ранжування від 1 до 10) [див.:5]. Протягом останніх років Україна конкурує з Нігерією за 60-е місце у цьому рейтингу, причому у 2006 році остання випереджала Україну на декілька сотих. Такі показники зайвий раз свідчать про нагальність і невідкладність виконання завдань щодо підвищення загальної інформаційно-комунікаційної грамотності і компетентності населення. Враховуючи те, що значна кількість людей пасивних щодо застосування інформаційних технологій в професійному і особистому житті належать до дорослого населення, можна стверджувати про те, що саме на систему освіти впровадж життя, освіти дорослих покладається основне завдання по підвищенню інформаційної грамотності населення нашої країни. У зв'язку з цим,

актуалізується і проблема педагогічно-дидактичного забезпечення системи освіти впровадж життя, особливо її складової спрямованої на інформаційно-комунікаційну освітню і просвітницьку діяльність.

Таким чином, розглядаючи вплив сучасних інформаційно-комунікативних технологій на соціокультурну динаміку українського суспільства, необхідно насамперед підкреслити, що вони сьогодні не чинять на неї значного впливу, як це має місце в економічно розвинутих країнах світу, де інформаційно-комунікативні технології отримали широке розповсюдження і широко використовуються в господарській практиці. Сьогодні західні дослідники, окрім розбіжностей в стилі життя людей, які мають доступ до інформаційних технологій і які його позбавлені, вивчають також особливості використання цих технологій різноманітними соціальними групами. В Україні ж говорити про вплив інформаційних технологій на економічну культуру поки що передчасно, оскільки більшість інформаційно-комунікативних практик, можливих лише при високому рівні інформатизації суспільства, не отримують розвитку, а більшість населення на сьогодні залишається поза сферою розповсюдження сучасних інформаційних технологій. Так, за даними опитування, у 2007 році навик роботи з комп'ютером мали 27,8 % респондентів, протягом місяця, що передувало опитуванню, користувалися Internetом 4,8 %, і 70,6 % всіх опитаних ніколи не працювали з комп'ютером, 80,7 % не мали потреби в користуванні Internetом [2, с.344–345]. Важливим показником є й те, що сучасні інформаційно-комунікативні технології не отримали поки широкого розповсюдження і безпосередньо в господарській сфері життя українського суспільства. Серед найманих працівників навик роботи з комп'ютером мають лише трохи більше третини (36,7 %) респондентів і лише 10,8 % опитаних представників найманої праці постійно використовували його в роботі. При цьому лише в підгрупі з вищою освітою відсоток респондентів, що вміють працювати з комп'ютером (68,6 %), перевищував відсоток тих, хто подібної практики ніколи не мав (30,6 %). В цілому 62,1 % опитаних найманих працівників не вміють працювати і ніколи не користувалися комп'ютером, що може стати одним з найвагоміших факторів, які перешкоджають зростанню продуктивності праці і впровадженню інноваційних технологій. Низькою є і ступінь звернення з виробничими і робочими цілями до послуг мережі Internet (7,7 %) [2, с.345], що також свідчить про неінтегрованість української економічної і виробничої сфери в загальноєвропейській і світовий інформаційно-економічний сегмент.

Список використаних джерел

1. Водолаженко О.В. Проблеми сучасної інформаційної освіти та шляхи їх вирішення / О.В. Водолаженко // Педагогіка та психологія: збірник наукових праць ХДПУ. – Харків: Медіа Група, 1999. – Вип. 11. – С. 17 – 21.
2. Гирич В. От информационной грамотности через информационную компетентность к информационной культуре / В. Гирич // Соціальні виміри суспільства. Випуск 10. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 338 – 349.
3. Информационная грамотность: международные перспективы / под ред. Х. Лау. Перевод с английского. – М.: МЦБС, 2010. – 240 с.
4. Козлакова Г.О. Модель непрерывной освіти в галузі інформаційних технологій / Г.О. Козлакова // Теоретичні питання освіти та виховання: Збірник наукових праць. Випуск 16 / За заг. ред. академіка АПН України Євтуха М.Б. – К.: Видавничий центр КДПУ, 2001. – С. 107 – 109.
5. Мараховський А. Порівняльний аналіз стану інформаційного суспільства в Україні / Андрій Мараховський // Центр содействия изучению геополитических проблем и евроатлантического сотрудничества Черноморского региона «НОМОС». – <http://nomos.com.ua/content/view/162/82/>
6. Матвієнко О.В. Інформаційна культура особистості: освітньо-виховний контекст: Навчально-методичний посібник / О.В. Матвієнко. – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2006. – 116 с.
7. Матвієнко О.В. Інформаційна освіта: інноваційні аспекти / О.В. Матвієнко. – К.: КНУКІМ, 2003. – 126 с.
8. Махмудова Р. Некоторые аспекты формирования информационной культуры / Расмия Махмудова // «Интернет – Освіта – Наука – 2008», VI Міжнародна конференція ІОН-2008, 7 – 11 жовтня 2008 р. Збірник матеріалів конференції. Том 1. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2008. – С. 1 – 4.

9. Ничкало Н.Г. Ключові напрями педагогічних досліджень з проблем використання інформаційно-телекомунікаційних технологій / Н.Г. Ничкало // Інформаційно-телекомунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи: Збірник наукових праць. – Львів: ЛДУ БЖД, 2006. – С. 21 – 29.

10. Повідайчик О. Формування інформаційної культури особистості як пріоритетне завдання сучасної системи освіти / О. Повідайчик // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці: Рута, 2005. – Випуск 262: Педагогіка та психологія. – С. 142 – 148.

11. Постанова Верховної Ради України Про рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні від 1 грудня 2005 року № 3175-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 15. – С. 131.

12. Шапошнікова І.М. Комп'ютерна грамотність як умова ефективного розвитку суспільства / І.М. Шапошнікова, Л.Л. Макаренко // Наука і сучасність: Збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова. – К.: Логос, 2003. – Том XXXVIII. – С. 159 – 164.

Кивлюк О.П. Современные информационно-коммуникационные технологии как ключевые предпосылки социального и технологического прогресса: социально-философский аспект

Рассматривается роль и место информационной педагогики в формировании глобальной информационной цивилизации. Сделан вывод, что говорить в Украине о влиянии информационных технологий на экономическую культуру пока еще преждевременно, поскольку большинство информационно-коммуникативных практик, возможных только при высоком уровне информатизации общества, не получают развития, а большинство населения на сегодня остается за сферой распространения современных информационных технологий.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, социальный прогресс, технологический прогресс, глобальная информационная цивилизация.

Kyvliuk, O.P. Modern informational-communication technologies – key precondition for social and technological progress (socio-philosophical analysis)

Review of the role and place of information education in formation of global information civilization. A conclusion has been made that it is too early for Ukraine to speak about information technologies influence on economic culture, while the majority of information communication practices (available only in case of high level society informatization) are not being developed. Nowadays the majority of population is outside the sphere of spreading modern information technologies.

Key words: information communication technologies, social progress, technological progress, global information civilization.

УДК 316.77;378; 87.9

Аксьонова В.І.

Методологічні засади міжкультурної комунікації в контексті сучасного інформаційного суспільства

Дається аналіз міжкультурної комунікації як складного соціального феномена, що розгорнувся в умовах глобалізації; аналізуються умови, при яких розгортаються комунікативні процеси в умовах інформаційної єдності людства та відбувається формування сучасної комунікаційної парадигми сучасного постіндустріального чи інформаційного суспільства.

Ключові слова: методологія, міжкультурна комунікація, глобалізація, інформаційна єдність людства, комунікативні процеси, сучасна комунікативна культура, особистість.

Актуальність дослідження міжкультурної комунікації в умовах інформаційної єдності людства виходить з того, що, *по-перше*, комунікативна парадигма сьогодні формується в умовах постіндустріального та інформаційного суспільства, в контексті яких засоби масової інформації та інформаційно-комунікативні технології представляють собою найважливішу сторону цивілізації. В сучасних дискусіях переходу до інформаційного суспільства, до «суспільства знання» важливе місце займають антропологічні установки: пошуки смислу, моральності та цінності (аксіологічні та етичні); устремління до пізнання. У всіх цих установках важливу роль відіграє комунікація, світ і суспільство в умовах глобалізації та інформатизації все більше розуміються через призму комунікації. *По-друге*, актуальність формування міжкультурної комунікації визначається тим, що «парадигма філософії свідомості» змінюється комунікативною культурою, і багато соціальних філософів сьогодні говорять про «лінгвістичну зміну». *По-третє*, актуальність виходить з того, що існування людини в інформаційному суспільстві залежить від рівня взаємодії з середовищем, вміння спілкуватися в єдиному комунікативно-глобалізаційному просторі. *По-четверте*, комунікативні, поведінкові акти визначають характер та напрями культурних, духовних, процесів у будь-якому суспільстві, які мають своєю основою сприйняття та інтерпретацію індивідами картини світу, світовлаштування, усвідомлення власних інтересів. Сприйняття, інтерпретація, усвідомлення та формування інформації як атрибуту матеріальної єдності світу спираються на отриману у ході комунікації інформацію щодо картини світу та її відтворення в індивідуальній свідомості вже в інтегрованому й структурованому вигляді. Суперечність між потребою у розвитку особистості, здатної транслювати загальнолюдські цінності, виступати суб'єктом міжкультурної взаємодії, і реальним рівнем комунікативної культури особистості пред'являє нові вимоги до комунікативної культури нової інформаційної доби, яка повинна відповідати новим умовам – глобалізації, інформатизації, єдності людства. Сьогодні суспільству потрібна культурна і комунікативна людина, здатна інтегрувати культуру знань, почуттів, спілкування, креативного підходу до всіх процесів, що сприяють формуванню єдиної комунікативної парадигми інформаційного суспільства, що являє собою «єдність у різноманітності». Осмислення комунікативної культури особистості в умовах інформаційного суспільства та глобальної комунікації надає можливість досягнути стратегічні пріоритети розвитку українського соціуму в новому тисячолітті, так як саме розвиток гуманних засад міжкультурної комунікації є пошуком підвалин, нових меж та форм соціалізації індивіда, щоб людина реалізувала себе як провідник і творець більш прогресивних форм співжиття. Фундамент, який закладається у процесі формування нової парадигми комунікативної культури, базується на загальнолюдських цінностях, в яких втілені

потреби та інтереси цивілізованого людства, в основі яких інформація та комунікація як атрибуту матеріальної єдності світу.

Актуальність теми полягає в тому, що будь-яка епоха є продуктом певного світогляду і сама формує новий образ мислення. В умовах переходу до нової соціально-економічної формації стрімко відбуваються біфуркаційні зміни, які створюють передумови формування нового, інформаційно-діалектичного світогляду, яке може бути визначене як система поглядів на світ, що зумовлює необхідність подолання ентропійних процесів у природі і соціальному середовищі шляхом випереджаючої інформаційної творчості. По всій ймовірності, слід виділити ряд особливостей такого образу думок: 1) нелінійне мислення (передбачає здатність до гнучкої перебудови цілей і задач під плинні умови); 2) пріоритет механізмів позитивного зворотного зв'язку (передбачає орієнтацію на перманентну, системну трансформацію життєзабезпечуючих систем людини і суспільства), що направлений на збереження позитивного існуючого стану; 3) формуванням нового інформаційно-діалектичного світогляду, що може бути визначений як система поглядів на світ, зумовлюючих необхідність подолання ентропійних процесів у світі і соціальному середовищі через посередництво випереджаючої інформаційної творчості; формуванням дематеріалізаційної економічної парадигми, що передбачає орієнтацію не на матеріалізацію виробничих і соціальних систем, а на підвищення їх інформаційного змісту. Формування інформаційно-діалектичного і синергетичного світогляду є невід'ємною передумовою цілеспрямованого управління соціально-економічними процесами в умовах глобалізації при становленні і розвитку нової формації, яку слід назвати постіндустріальною, інформаційною, по шляху якому буде йти цивілізована Україна на нинішньому етапі глобалізаційного розвитку світової цивілізації. Актуальність теми дослідження полягає в тому, що необхідно проаналізувати феномен сучасного українського соціуму у вимірах глобалізаційних і цивілізаційних.

Метою даної наукової розвідки постає обґрунтування обґрунтувати методологічні засади міжкультурної комунікації як складного соціального феномена; дослідити історію вітчизняної і зарубіжної філософської думки про сутність і значення міжкультурної комунікації в сучасних умовах; дослідити феномен міжкультурної комунікації в контексті взаємодії людини і культури, людини і комунікації, взаємодії міжкультурних контактів, які інтенсивно оптимізуються в умовах культурної глобалізації як наслідку для людини і суспільства [3, с. 188].

Так, глобалізація модернізаційного періоду та його екзистенційні виміри в умовах сучасної комунікативної парадигми інформаційного суспільства націлена на гуманістичні виміри людського буття, соціальну адаптацію людини та її самореалізацію, що набуває великої наукової ваги, теоретичного і практичного значення, що включає в себе наукову задачу. Особливе значення надається цивілізаційному інтегральному вивченню глобалізації і модернізації, принципу діяльнісного підходу до людини, її потенціалу (інтелекту, креативності, соціальному досвіду), його здатності й активізації сутнісних сил, вивільненню внутрішньої енергії в умовах екстремальних ситуацій, які неминуче породжують процеси глобалізації і модернізації, що розвиваються в умовах інформаційного суспільства. Це тим більше стає актуальним в умовах світової економічної кризи.

В цьому плані істотний вклад в розробку даної проблеми внесли праці Р.Арона, Д.Белла, З.Бжезинського, І.Валлерстайна, С.Гантінгтона, Е.Гідденса, М.Кастельса, Р.Робертсона О.Тоффлера, М.Уотерса, Ф.Фукуями; українських вчених – В.Андрушенка, В.Беха, С.Бистрицького, В.Волинки, В.Воронкової, В.Горського, С.Кримського, В.Ляха, М.Михальченка, В.Пазенка, В.Полохало, М.Поповича, М.Степико, В.Табачковського; російських вчених – В.Загладіна, М.Іноземцева, П.Капіци, М.Моїсеєва, О.Панаріна, І.Фролова, А.Уткіна.

Тож, сучасна комунікативна культура особистості в умовах інформаційного суспільства розглядається в контексті наступних наукових положень: 1) аналіз міжкультурних проблем комунікації в умовах глобалізації модернізаційного процесу; 2) комплементарна взаємодія глобалізації модернізаційного періоду, стрімкість змін у сучасному суспільстві як визначення екзистенціальних нових можливостей соціальної адаптації особистості, так і можливостей розуміння подій, що відбуваються. Нереалізація тих чи інших тягне за собою зростаюче відчуття пустоти контролю над

власною суб'єктивністю. Захист своєї ідентичності у глобалізованому світі – це головна проблема для особистості, що пов'язана з його комунікативними можливостями, комунікативною культурою. У зв'язку з цим постає реальна проблемна ситуація як для суспільства, так і для наукового осмислення. Проблема міжкультурної комунікації в умовах інформаційної єдності людства є ще малодослідженою і потребує аналізу тенденцій глобалізації, виявлення проблем глобалізації в межах сучасного українського суспільства, шляхів підвищення ефективності суспільства та соціально-орієнтованого управління; добробуту населення на основі прискореного розвитку соціально-економічної сфери та модернізації українського суспільства з метою включення його до загальнопланетарних процесів.

В даному науковому дослідженні поєднуються методологічні здобутки декількох парадигм, що є основою філософського плюралізму: 1) синергетичний метод дозволяє проаналізувати міжкультурну комунікацію як нелінійну систему, яка розвивається в нелінійному просторі; 2) метод системного та структурного аналізу дозволяє розглянути міжкультурну комунікацію як складну соціальну систему, яка має декілька підсистем, що постійно взаємодіють з навколишнім середовищем; 3) поєднання синергетичного та системного методів дозволяє пояснити особливості розвитку міжкультурної комунікації в контексті реалізації зв'язків; 4) структурно-функціональний та інституціональний методи дозволяють розкрити зміст політичних та економічних зрушень в суспільстві завдяки міжкультурній комунікації; 5) антропологічний та соціоаксіологічний підходи дозволяють проаналізувати соціо-антропологічні, соціо-економічні та соціокультурні виміри міжкультурної комунікації в умовах інформаційної єдності людства.

Теоретичні та практичні засади дослідження міжкультурної комунікації не викликають сумнівів, оскільки в умовах глобалізації міжкультурна комунікація висувається на передній план, так з імпліцитної комунікації змінюється на експліцитну, в контексті якої варто досліджувати відмінності тієї чи іншої форми комунікації, детермінованої національним менталітетом, що породжує відмінності в тій чи іншій культурі, у тому числі у спілкуванні і в комунікації. В той же час у процесах міжкультурної комунікації мова виступає тим кодом, що породжує різні мовленнєві конструкції, що свідчить про взаємодію мови і культури, мови і комунікації. Міжкультурне спілкування є моделлю будь-якого спілкування в умовах глобалізації [1, с. 416].

У даній статті тісно пов'язані теми культури, менталітету, національної самосвідомості, мови, так як культурна глобалізація ще більше насаджує свої стереотипи, вестернізовані культури, тому збереження національного колориту мовленнєвого спілкування в контексті міжкультурної комунікації набуває великого теоретичного і практичного значення.

Міжкультурна комунікація – це обмін інформацією, почуттями, думками представників різних культур. Термін «міжкультурна комунікація» з'явився у 70-х рр. ХХ ст., коли вийшла книга Є.Хола і Д.Трагера «Культура як комунікація», у якій вперше був запропонований термін «міжкультурна комунікація», де автори показали тісний зв'язок між культурою і комунікацією. Термін «міжкультурна комунікація» у вузькому значенні з'явився у 1970 рр. у відомій праці Л.Самовара і Р.Портера «Комунікація між культурами», у якому приводиться визначення міжкультурної комунікації. У роботах Рона і Сюзан Сколлон «Міжкультурна комунікація: дискурсивний підхід» аналізується міжкультурна комунікація з точки зору мовленнєвих практик і культур. Саме поняття міжкультурної комунікації досліджують Е.Голл, К.Клакхон, Р.Портер, Д.Трагер, Л.Самовар. Теорії західної комунікації досліджують К.Бергер, Е.Гірш, С.Даль, С.Хантінгтон, К.Хофстедте. В контексті міжкультурної комунікації також розглядаються проблеми глобалізації культури та взаємодії цивілізацій. Джерелом для розробки теоретико-методологічних засад міжкультурної комунікації як соціального феномена слугують роботи М.Бердяєва, Н.Данилевського, К.Маркса, Ф.Ніцше, А.Тойнбі, О.Шпенглера, К.Ясперса. Аналізуючи діалектику міжкультурної комунікації, слід враховувати ідею культурного релятивізму (Р.Бенедикт, Б.Малиновський) про самостійність і повноцінність кожної культури, про відхилення абсолютного значення американської чи європейської системи оцінок при порівнянні культур різних народів. В якості передумови взаєморозуміння в міжкультурній комунікації визнається стійкість культурних суб'єктів і спільнот, відмова від ідеї універсальності західного

шляху розвитку і західної соціокультурної системи. До ключових понять міжкультурної комунікації слід віднести наступні поняття: «цивілізація», «культура», «комунікація», «міжкультурна комунікація», «концептосфера», «своє-чуже», «етнічний стереотип».

Найважливіша сутнісна характеристика культурної глобалізації взаємозв'язок процесів інтернаціоналізації економіки, політики, культури; розвиток єдиної системи світового зв'язку; зміни й ослаблення функцій національних недержавних утворень, у тому числі таких, як етнічні діаспори, релігійні та націоналістичні рухи, що позначає усе більш складний комплекс трансграничних взаємодій, у неухильному зростанні і посиленні впливів міжнародних інститутів громадянського суспільства, у значному розширенні масштабів трансграничних комунікаційних та інформаційних обмінів, утворення міжнародного правового і культурно-інформаційного поля; розвиток комунікацій, структур і відносин, що ведуть до високого ступеня соціальної взаємопов'язаності і взаємозалежності [2, с. 496]. Таким чином, актуальність теми дослідження виходить з того, що, по-перше, міжкультурна комунікація відіграє роль гаранта існування культур, що потребує адекватного дослідження її передумов, шляхів, центрів, особистісного начала, національної своєрідності; по-друге, необхідністю систематизації теоретико-методологічних принципів, методів, підходів і критеріїв міжкультурної комунікації; по-третє, соціальною витребуваністю спеціалістів, здатних ефективно функціонувати PR-технологіями в умовах культурної глобалізації.

Стаття присвячена вирішенню достатньо актуальної проблеми міжкультурної комунікації і опису головних смислових особливостей, які сьогодні переживає інноваційна дисципліна «комунікативістика», яка переживає на Заході свій бум. На думку деяких вчених, вона є найбільш важливою темою серед гуманітарно-соціальних дисциплін, питанням живинання людини як біологічного виду. Починаючи з 90-х років спостерігається певне інфляційне вживання атрибуту «міжкультурної комунікації». При проведенні наукового аналізу використовувалися наступні методи: компаративістики (порівняльний) для аналізу різних форм і видів міжкультурної комунікації; метод компонентного аналізу; метод конверсаційного (дискурсивного) аналізу мови; метод контекстного аналізу; метод фреймового моделювання; метод комунікативної реконструкції. Одним з основних є кросскультурний підхід, який передбачає толерантність всіх етнічних менталітетів та їх мовленнєвих систем. Кросскультурність розуміється як взаємопроникнення мовленнєвих світів і культур, суміщення загального і відмінного, що являє собою «суміщення». Саме теоретико-методологічний аналіз до міжкультурної комунікації проясняє багато питань, пов'язаних з формуванням її у період культурної глобалізації. Прихильники сучасної інтеркультурної філософії сприяють розумінню комунікації як спілкування з «іншим» і приймають герменевтичний підхід, що передбачає сферу взаємодії з «іншим», намагання тлумачення текстів і мовленнєвих структур. Кросскультурність і інтеркультурність в соціальній філософії – це дійсно поліфонічний процес, що намагається гармонізувати різні голоси і зрозуміти чужу думку, що відкриває нові горизонти і перспективи соціальної філософії. Кросслінгвістичні дослідження присвячені поглибленню обміну між різними націями, що знаходять своє самовираження у взаємному впливові мов і культур в умовах полікультурного соціуму.

Становлення і бурхливий розвиток теорії міжкультурної комунікації є законним процесом, зумовленим цілим рядом причин, зокрема: об'єктивно-цівілізаційними факторами (розвиток матеріальної цивілізації), суб'єктивно-цівілізаційними факторами (перегляд Відношення до «чужого» і «чужих»), а також об'єктивно-науковими факторами (виникнення теорії комунікації). Комунікація являє собою різновид інтенціонального (свідомого) повідомлення інформації, за допомогою спеціальних створених семіотичних заходів (кодів), направлених на формування суспільства як єдиного соціального організму [4, с. 186]. Міжкультурною являється комунікація між носіями різних культур, які стали інтенсивно посилюватися у період культурної глобалізації., що потребує визначення методологічних засад міжкультурної комунікації як складного соціального феномена.

Методологія – це методи і процедури, що використовуються дослідниками, чи загальний тип дослідницької практики. В найбільш широкому смислі слова методологія включає в себе методи дослідження, поняття і фундаментальні аналітичні структури міжкультурної комунікації як нового наукового напрямку. Використання

терміну «методологія» в цьому значенні може підіймати більш складні питання, що стосуються природи знання і реальності і нашої здатності пізнавати світ та всі його явища, включаючи соціальні, економічні, культурні тощо [5, с. 284]. Методологія аналізу міжкультурної комунікації - це шлях і система принципів і засобів побудови теорій міжкомунікаційного спілкування, різних рівнів систематизації знання з міжкультурної комунікації, а також емпіричних досліджень на рівні конкретного (соціально-філософського) аналізу. Як науковий напрямок, котрий має інтегральний, комплексний характер, міжкультурна комунікація використовує практично всі методи соціально-гуманітарних наук – філософські, загальнонаукові, спеціальні. Сучасна парадигма міжкультурної комунікації використовує різні філософські методи, які забезпечують єдність гносеологічного, соціально-філософського, загальнонаукового аналізу соціальних явищ і процесів. Такий підхід забезпечує подолання як логічного емпіризму, так і вульгарного соціологізму, сприяє розумінню міжкультурної комунікації не тільки як науково-соціального знання, але й як активності, креативності як кожної особистості, так і всієї нації [6, с. 162].

В методології аналізу міжкультурної комунікації слід розрізняти поняття об'єкта дослідження, під яким прийнято розуміти той фрагмент оточуючої дійсності, предметного, культурного світу чи області ідей, духовного життя, який цікавий досліднику не сам по собі, а як носій властивостей, ще нерозкритих, непізнаних суперечностей. Іншими словами, дослідження об'єкта (носія) міжкультурної комунікації необхідний для того, щоб у конкретному явищі чи в окресленому просторі об'єкта мати можливість виділити для спеціального дослідження сукупність конкретних властивостей, що безпосередньо цікавлять вченого, носієм яких і є встановлений об'єкт. Поняття «об'єкт дослідження (пізнання)» слід визначити наступним чином: Об'єкт пізнання – це сукупність якісно визначених явищ і процесів реальності комунікативного процесу, які істотно відрізняються по своїй внутрішній природі, основним рисам і законом функціонування і розвитку від інших об'єктів цієї реальності. Таке визначення вказує на відособленість об'єкта у відношенні з іншими, не виясненими дослідженням, станами та явищами. Явища, які викликають безпосередній інтерес вченого, в методології дослідження міжкультурної комунікації визначаються як предмет дослідження, а матеріал, у який вписаний предмет дослідження, прийнято називати «об'єктом», тобто носієм досліджуваних властивостей і процесів.

Міжкультурна комунікація може являтися як об'єктом, так і предметом дослідження: у першому випадку роль міжкультурної комунікації зводиться до ролі носія тих властивостей, які складають предмет інтересу різних наук – історії і соціології, філософії і політології, психології, досліджуючи діалектику традицій і новаторства, як відмічає В.Воловик [7, с. 78]. У даному випадку поняття «міжкультурна комунікація» в системі понятійного апарату названих вище наук набуває іншого, нового смислу, який відповідає інтересам кожної із названих наук. Міжкультурна комунікація у сполученні з предметом будь-якої із виокремлених нами наукових дисциплін є лише зовнішньою умовою для виокремлення тих чи інших історичних, соціологічних та інших закономірностей. У цьому випадку, використовуючи поняття міжкультурної комунікації у ході розробки власне предмета, називають саме виділені історичні факти, соціальні інтереси, етнічні та культурні особливості, традиції і звичаї та інші предметні сфери кожної із сфер цього складного явища. Міжкультурна комунікація як явище, що суміжне із всіма процесами життєтворчості людини, в тій чи іншій мірі стикається із предметною сферою будь-якої гуманітарної дисципліни – семіотики, лінгвістики, чи навіть управлінської дисципліни. Проте саме по собі таке суміщення не характеризує міжкультурну комунікацію повністю, а лише зачіпає певну кількість її відмінних властивостей. У зв'язку з цим кожна із гуманітарних чи інших соціально-економічних чи навіть управлінських дисциплін об'являє одним із своїх об'єктів дослідження комунікацію як соціальний феномен. Проте обмеженість контакту (зіткнення) не дає гуманітарним наукам можливість зрозуміти і побачити комунікацію як цілісність; уявлення про неї складається в межах кожної із них виключно по результатам прямого зіткнення з тією групою властивостей комунікації, які були виявлені у цьому випадку в контексті філософії історії [8, с. 112].

Міжкультурна комунікація сприймається різними суспільно-гуманітарними науками як зовнішнє, що йде зі сторони втручання в протікання історичного процесу і сферу історії, в процес формування і функціонування соціальних зв'язків, в стан і розвиток етнічних утворень, впливаючи на динаміку трансформаційних процесів. Разом з тим міжкультурна комунікація як об'єкт може виступати і безпосередньо в самому адекватному смислі, коли в межах того чи іншого явища, яке може атрибутуватися як соціальне явище, досліджується не весь об'єкт, а лише та його частина, яка безпосередньо цікавить вченого.

Постільки практично пізнання на будь-якому історичному етапі свого розвитку охоплює лише частину реальності, необхідно проаналізувати поняття, що розкриває той зміст об'єкта пізнання, що включається в пізнавальний процес. Таким поняттям є предмет пізнання і ми будемо виходити із традиційного підходу, а саме розглядати в якості об'єкта пізнання певну об'єктивну реальність, а в якості його предмета – ті аспекти і риси, які охоплені вивченням. Іншими словами, у дослідженні слід уточнити конкретну соціальну реальність, а саме, яку сферу в обраному об'єкті виокремити як предмет дослідження, тобто визначити і виявити ті властивості і особливості комунікації, які пов'язані із задачею дослідження. Труднощі виявлення як предмета, так і об'єкта дослідження у вивченні міжкультурної комунікації визначаються специфікою самого предмета пізнання, яке, будучи сполучною ланкою між людиною і оточуючим світом, володіє особливою амбівалентністю, що дозволяє вести дослідження тими методами, які використовуються як у філософії, так і у конкретних науках. Особливе положення міжкультурної комунікації, її особлива форма передбачають і особливі методи дослідження, тому міжкультурна комунікація не може бути вивчена за допомогою наук, які займаються ідеальними формами, пов'язаними із мисленням, образним сприйняттям, станом свідомості. Ця визначальна складність дослідження феномена міжкультурної комунікації як складного соціального феномена вказує на необхідність створення для його дослідження спеціальних методик і технологій, які змогли б відобразити дане явище і цілісно виокремити управління як об'єкт і предмет дослідження, розкрити діалектику її існування у єдності протилежностей людини і оточуючого світу [9, 272с.].

В історії філософської думки різні підходи і методи аналізу міжкультурної комунікації знайшли достатньо повне відображення в сучасній науковій літературі. На нашу думку, слід розрізнити поняття «підхід» і «метод». Підхід до дослідження будь-якого характеру те, з якої переважно сторони слід розуміти об'єкт дослідження. Проте, деякі підходи можуть одночасно уявлятися і як методи. Так, якщо явище міжкультурної комунікації розглядати перш всього як систему, то одним із методів його дослідження може бути системний. Метод аналізу міжкультурної комунікації – це сукупність об'єднаних єдиним загальним принципом досліджуваних технологій, які використовуються для вирішення конкретних дослідницьких задач. Метод – це те, як досліджується феномен, явище чи процес у будь-якій сфері діяльності. Вибір методу дослідження цілком визначається змістом досліджуваної проблеми, яка являє собою суперечність між пізнаним і непізнаним у структурі наукового знання. Непізнане не може бути представлено свідомості в силу того, що мова йде про знання, яке ще відсутнє і яке ще слід пізнати, яке і є указівкою на те, що наявне знання слід доповнити, розвивати і видозмінювати у тому випадку, особливо коли глобалізація змінює наш світ [10]. Для того, щоб охопити сферу непізнаного будь-яким попереднім знанням, висуваються різного роду наукові припущення, формуються наукові гіпотези. Наукова гіпотеза – це науково обґрунтована пропозиція, що задає спрямування науковому дослідженню, пошук питань на раніше поставлені запитання, які виникли у ході аналізу і осмислення досліджуваної проблеми. Наукова гіпотеза чи сукупність деяких наукових гіпотез є проміжною ланкою між знанням і незнанням. Чітке формулювання наукової гіпотези передє будь-якому науковому дослідженню, виборі методу, з яким перш за все пов'язана можливість вирішення проблеми, отримання відповіді на поставлені запитання. Метод, таким чином, постає перед нами як головний робочий інструмент, покликаний забезпечити часткове чи повне прийняття висунутих на початку дослідження гіпотез. Вивчення проблеми у кінцевому рахунку і заключається виключно із формулювання, перевірки чи відмови від гіпотез і перетворення їх на нове знання, що прямо залежить від обраної методології і конкретного методу. Правильний вибір

наукового методу – це важливий, а, порою, і вирішальний етап будь-якого наукового дослідження, в тому числі і міжкультурної комунікації [11, с.264].

Для аналізу феномена міжкультурної комунікації слід використовувати три типи методів: 1) філософські (базові); 2) загальнонаукові; 3) спеціальні (конкретно наукові).

До філософських (базових) відносяться методи, що мають філософське обґрунтування: емпіричний і теоретичний, спостереження і експеримент, виділення і узагальнення, абстрагування і конкретизація, аналіз і синтез, індукція і дедукція, опредметнення і розпредметнення, формалізація і актуалізація, історичний і логічний, рефлексивний і аксіоматичний та ряд інших. Ці методи у рівній мірі забезпечують продуктивність дослідження як у філософії, так і в сфері інших наук: точних, природничих, технічних, гуманітарних. Дані методи представляють собою фундаментальні підходи до дослідження у будь-якій сфері галузі знання. У відповідності з особливостями проблеми і змістом поставлених завдань здійснюється вибір базових методів та їх модифікацій у ході того чи іншого, в тому числі і управлінського дослідження. В контексті культурологічного вивчення, наприклад, комунікації, дані методи використовуються у відповідності з поставленими задачами дослідження, і, як правило, відправна фаза дослідження передбачає збирання емпіричних даних, їх узагальнення, проте можливий і інший варіант, що ґрунтується на філософській рефлексії з застосуванням логічного чи історичного методу в осмисленні феномена міжкультурної комунікації [12, с.264]. Безперечно, при аналізі міжкультурної комунікації і слід використовувати такі методи, як аналіз і синтез, індукція і дедукція, опредметнення і розпредметнення, абстрагування і актуалізація. Всі базові методи у рівній мірі забезпечують фундаментальність дослідження, слугують ефективним інструментом для всіх наук незалежно від того, у просторі яких предметних областей вони знаходять своє застосування. Проте не тільки філософські (базові) методи забезпечують появу нового знання про предмет дослідження, але в меншій мірі цьому сприяють і загальнонаукові методи, що широко використовуються на практиці: описовий, порівняльний, порівняльно-історичний, який забезпечує співставлення процесів, а не станів, структурний, типологічний, структурно-типологічний, системний, моделювання, реконструктивний, генетичний.

Загальнонаукові методи складають особливу групу наукових дослідницьких технологій. Вони розробляються і формуються в міжкультурній комунікації і можуть бути залучені з інших наук. Проте в умовах залучення корегуються правила їх застосування у залежності від специфіки наукової дисципліни. Основна відмінність загальнонаукових методів від філософських (базових) заключається в тому, що загальнонаукові методи більш конкретні, у більшій мірі здатні враховувати специфіку предмета. Загальнонаукові методи забезпечують більш детальний аналіз проблем, розглядають предмет дослідження з різних сторін, вивчають більш нові дані завдяки їх сприйняттю в нових ракурсах і в нових аспектах. Сьогодні загальнонаукові методи дослідження займають в міжкультурній комунікації панівне положення, і в останні роки саме вони визначають її змістовний розвиток. Проте ефективність їх використання напряму залежить від, наскільки успішно була проведена корегування загальнонаукових методів у відповідності зі специфікою міжкультурної комунікації. На основі загальнонаукових методів поступово формуються і спеціальні (конкретно-наукові) методи, які, як правило, використовуються в основному тільки в межах певної предметної області знання. Методи, що розроблені безпосередньо у предметному полі міжкультурної комунікації є наступними: 1) методи реконструкції культурного простору; 2) метод моделювання комунікативних об'єктів; 3) соціологічний історико-генетичний метод; 4) метод мозаїчних реконструкцій; 5) метод соціокультурних спостережень; 6) метод соціопсихологічних і соціокультурних інверсій тощо. Спеціальні методи обмежені особливістю конкретного предмета дослідження, у даному випадку міжкультурної комунікації [13, с.118].

Дослідження свідчить, що комунікація у широкому смислі слова – це обмін інформацією між індивідами через посередництво загальної системи символів. Комунікація може здійснюватися вербальними і невербальними засобами. Розрізняють механістичний і діяльнісний підходи до комунікації. Комунікація у механістичному підході – це однонаправлений процес кодування і передачі інформації від джерела і прийому інформації отримувачем повідомлення. Комунікація в діяльному підході – сумісна діяльність учасників комунікації (комунікантів), в ході якого виробляється загальний

(до певної межі) погляд на речі і дії з ними. Міжкультурна комунікація представляє собою атрибут соціокультурної життєдіяльності суспільства, в соціальному просторі якого відбувається взаємодія і взаємозв'язок між підсистемами культури (всередині окремої культури, між різними культурами в просторовому і часовому вимірах, а також між суб'єктами-носіями на рівні окремої культури і на рівні міжкультурного спілкування). Міжкультурна комунікація виступає індикатором розвитку культури у суспільстві: з однієї сторони, вона розкриває її здатність до сприйняття інокультурних елементів і породженню нових форм; а з іншої – здатність транслювати свої цінності в інші культури [14, с. 112]. Міжкультурна комунікація виступає ціннісно-нормативним регулятивом соціально-культурної діяльності, вона відрізняє одне суспільство від іншого, сприяє його інтеграції і надає йому культурної самобутності. Міжкультурна комунікація виступає генератором смислів культури. Володіючи системою прямих і зворотних зв'язків, вона сприяє постійному розширенню смислового потенціалу культури, диференціації «свого» і «чужого» в культурі. Міжкультурна комунікація – це базовий елемент формування, відтворення, збереження, трансляції культури як у цілому, так і її складових. Вона закріплює у вигляді системи символів і виступає найважливішою умовою свідомої суспільної діяльності людей, їх взаємодії. Міжкультурна комунікація виступає фактором суспільних змін, що відбуваються в суспільствах в умовах глобалізації.

Таким чином, аналізуючи методологічні засади міжкультурної комунікації слід відмітити, що теоретичним фактором, який визначив сучасні дослідження комунікації, став поворот від філософської і наукової рефлексії до дійсності мови. Початок дослідженням мовленнєвих і знакових структур, що відбулося у першій половині ХХ ст. роботами Рассела і його учня Вітгенштейна, принципово змінило саме розуміння комунікації, а також методи її вивчення. Завдяки новій установці мову стали розглядати не як просто засіб комунікації, а сама комунікація виявилася тим простором, яка включала становлення мовленнєвих форм. Здійснюючи комунікативні акти, людина постійно стикалася з іншими людьми, з іншими «Я». Фактично слід зробити висновок, що нова літературно-художня форма вираження філософської думки, яка сформувалася під впливом східної мудрості, і є своєрідною формою розвитку комунікації на новому рівні, яка допомагає людині не тільки усвідомити людині своє місце у світі, але й є основою, на якій здійснюється сьогоденний діалог культур. Нова методологія аналізу комунікації зводиться до знаходження порозуміння, орієнтуючи спілкування не тільки на тотожність, але й на відмінність. Завдяки цьому ми відходимо від парадигми створення єдності багатоманітності і переходимо до більш нейтральної багатоманітності у єдності, що можливо у полімовному і полікультурному середовищі на основі міжмовної і міжкультурної взаємодії і взаєморозуміння [15, с. 128].

Перспективами подальших наукових досліджень є формування концепції комунікаційної культури інформаційного суспільства та аналіз детермінант оптимізації комунікаційної культури інформаційного суспільства.

Список використаних джерел

1. Азроянц Э.А. Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политическое абииции / Э.А.Азроянц – М.: Новый век, – 2002. – 416 с.
2. Андрущенко В. П. Организоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу / Віктор Петрович Андрущенко. – К.: Атлант ЮЕмСі, 2005. – 496 с.
3. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З.Бауман; пер. с англ. – М.: Весь Мир, 2004. – 188 с.
4. Бех В.П. Социальный организм: философско-методологический анализ. – Запорожье: Тандем-У, 1998. – 186 с.
5. Бех В.П. Философия социального мира: гносеологический анализ / В.П. Бех. – Запорожье: Тандем-У, 1999. – 284 с.
6. Бондаревич І.М. Духовна цілісність особистості: дійсність і перспектива / І.М. Бондаревич. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2008. – 162 с.
7. Воловик В.И. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства / Виталий Иванович Воловик. – М.: АОН при ЦК КПСС, 1990. – С.78.

8. Воловик В.И. Философия истории. Курс лекций / Виталий Иванович Воловик. – Запорожье, 1995. – 112 с.
9. Воронкова В.Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри. Монографія. / Воронкова Валентина Григорівна. – Запоріжжя: Видавництво ЗДІА, 2010. – 272 с.
10. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004. – 120 с.
11. Глобализация: Контуры XXI века: Реф. сб. / РАН. ИНИОН. Центр научно-информ. исслед. глобальных и региональных пробл. Отд. Восточной Европы; Редкол. вып.: Игрицкий Ю.И. – М., 2002. – Ч.1. – 264 с.
12. Глобализация: Контуры XXI века: Реф. сб. / РАН. ИНИОН. Центр научно-информ. исслед. глобальных и региональных пробл. Отд. Восточной Европы; Редкол. вып.: Игрицкий Ю.И. – отв. ред. и др. – М., 2002. – Ч.1. – 264 с.
13. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період / О.Забужко. – К.: Наукова думка, 1992. – 118 с.
14. Кавалеров А.А. Соціальна адаптація: феномен і прояви: монографія / А.І.Кавалеров, А.М.Бондаренко. – Одеса: Астропринт, 2005. – 112 с.
15. Казначеев В.П. Феномен человека: космические и земные истоки / В.П. Казначеев. – Новосибирск: Новосибирское книжное изд-во, 1991. – 128 с.

Аксенова В.И. Методологические принципы межкультурной коммуникации в контексте современного информационного общества

Дается анализ межкультурной коммуникации как сложного социального феномена, который развернулся в условиях глобализации; анализируются условия, при которых разворачиваются коммуникативные процессы в условиях информационного единства человечества и происходит формирование современной коммуникационной парадигмы современного постиндустриального или информационного общества.

Ключевые слова: методология, методологические основания, межкультурная коммуникация, глобализация, информационное единство мира, коммуникативные процессы, современная коммуникативная культура, личность, современная коммуникационная парадигма информационного общества.

Aksyonova, V.I. Methodological basis of the crosscultural communication in the context of modern informative society

In this article is given the analysis of the crosscultural communication as the complication as social phenomena which was formed in the conditions of globalization; the author is analyzed the conditions of the existence of communicative processes in the conditions of informative union of humanity and the forming of modern communicative paradigm of modern postindustrial and informative society.

Key words: crosscultural communication, the informative union of the world, communicative processes, modern communicative culture, personality, modern communicative paradigm of the informative society.

Концепція інформаційного суспільства: культурологічний аспект

Проаналізовано умови виникнення та сутність інформаційного суспільства. Простежено його вплив на формування та розвиток культури. Розглянуто вплив інформаційного суспільства на взаємодію культур.

Ключові слова: інформаційне суспільство, постіндустріальна цивілізація, інфосфера.

Сьогодні на підвалинах індустріального суспільства закладається нова епоха в історії суспільства. Зумовлена стрімким розвитком науки і знань, вона формується у великомасштабну науково-технологічну революцію, характеризується становленням постіндустріальних соціально-економічних систем, глобалізацією економіки й економічної науки світу [5, с.251].

Однією з найбільш виразних та яскравих рис нашого часу, є формування всесвітньої інформаційно-комунікативної мережі, за допомогою якої люди, що живуть на різних континентах та належать до різних соціально-політичних утворень та культур, мають змогу безпосередньо спілкуватись.

Настав час для практичних дій – наукового обґрунтування суспільних процесів, які відбуваються у світі їх уніфікації та подальших процесів щодо усвідомлення наслідків тих або інших дій. Практично кожна країна світу постала перед серйозним викликом здійснення інформаційних реформ шляхом використання інформаційно-комунікативних технологій, сучасних знань та інформації як найважливішого ресурсу життєдіяльності суспільства XXI століття у політичній, економічній та соціальній сферах.

Вивчення проблем глобальних змін у суспільстві, обумовлених інформатизацією з залученням інформації і фактичного матеріалу про періодизацію технологічних укладів має багаті традиції у рамках концепцій постіндустріалізму. Загалом наукова концептуалізація процесів інформатизації почала відбуватись відносно недавно – з початку 80-х р. ХХ ст., що обумовлено виникненням мереж ліберкомунікації, формування на їх основі глобального простору економічної та культурної взаємодії [11, с.122]. Першими дослідниками інформаційного суспільства вважають Д.Белла, К.Поппера, Е.Торфлера, М.Кастельса, які, називаючи його дослівно «посткапіталістичним» [12, с.94], «постіндустріальним» [13, с.5], «мережевим суспільством» [14, с.8], «інформаційним» [6, с.1], «цивілізацією Третьої хвилі» [10, с.31-32] доходили спільного висновку про те, що це – суспільство, ціннісними пріоритетами якого є можливість вільних комунікацій та використання (інформаційно-комунікативних технологій [9, с.341]), функціонування мережевої економіки [6, с.22], популяризації освіти, актуалізації інтелекту, розвитку знань і технологій, побудованих на них, у тому числі зміни традиційних сімейних відносин « [10, с.33]. На думку вказаних дослідників інформаційне суспільство – це – нова цивілізація « [10, с.31], як інший рівень суспільного розвитку і культури, досягнутий соціально-економічною інформацією [9, с.771], це – нова ера, як відрізок часу, відмінний за своїм внутрішнім суспільним змістом, за історичними подіями від попереднього розвитку часу у розвитку історії [9, с.819]. Дослідження проблеми формування інформаційного суспільства на теренах України та СНД репрезентовані роботами Р.Авдєєва, Н.Васильєвої, В.Вітковського, Б.Головка, С.Дятлова, В.Іноземцева та багатьох інших науковців.

Інформаційне суспільство (англ. Information society) – концепція постіндустріального суспільства; нова історична фаза розвитку цивілізації, в якій головним продуктом виробництва є інформація і знання. Рисами, що відрізняють інформаційне товариство, є: збільшення ролі інформації і знань в житті суспільства; збільшення долі інформаційних комунікацій, продуктів та послуг у валовому внутрішньому продукті; створення глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів та задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів та послуг.

В основі створення концепції інформаційного суспільства лежить оцінка нового соціуму як такого, що різко відрізняється від того типу суспільства, що існував протягом останніх сторіч. При цьому, необхідно відзначити, насамперед, зниження ролі матеріального виробництва і випереджальний розвиток сектора послуг та інформації.

На особливу увагу заслуговує розуміння і тлумачення інформаційного суспільства іспанським соціологом М.Кастельсом, який акцентує увагу на істотному розходженні між уже існуючими концепціями інформаційного суспільства і його власною концепцією «інформаційного суспільства». У концепціях інформаційного суспільства підкреслюється визначальна роль інформації в суспільстві. Найбільш змістовне вираження інформаційної епохи суспільного виробництва пов'язано зі зростанням значення інформації як об'єкта економічної цінності порівняно зі значенням матеріальних ціннісних носіїв. Фактично можна простежити тенденцію, яка веде до принципово нової ситуації в суспільному поділі праці. Член суспільства здійснює свій внесок у суспільний добробут, передаючи в загальне користування певний інформаційний продукт він отримує зумовлені суспільством або ринковими механізмами засоби задоволення індивідуальних потреб (із дедалі більш вираженим інформаційним вмістом). На думку М.Кастельса, інформація та обмін інформацією супроводжуватиме розвиток цивілізації протягом всієї історії людства й матиме особливе значення у всіх суспільствах. У той же час, «інформаційне суспільство», що зароджується, будується таким чином, що збір, аналіз і передача необхідної інформації стали «фундаментальним джерелом продуктивності та влади». На відміну від свого попередника Д.Белла, який визначив новий суспільний устрій через заперечення (постіндустріальне – після індустріального), Кастельс дав визначення суспільству, як такому, що створено за допомогою інформаційних технологій. Саме цій проблемі він присвятив трьохтомну працю «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» («The information Age», 1996-1998). Метою даної книги було спостереження і аналіз процесу переходу людського суспільства в інформаційну епоху. Однак, як вважає автор, цьому інформаційному суспільству важко знайти місце в класичній моделі наступництва – від аграрного до постіндустріального суспільства. З'являються суттєві зміни в самій історичній парадигмі, де економіка витісняється інформатикою. Саме перехід до інформаціонізму та технократизму є основою виділення інформаційного суспільства, що характеризується інформацією як головною сировиною, а також новими всеохоплюючими технологіями, мережевою логікою, гнучкою системою, програмуванням. Основною характеристикою інформаційної епохи є технологічність. «Для розуміння відношення між технологією та суспільством варто пам'ятати, що роль держави, гальмує вона, прискорює чи очолює технологічну інновацію, є вирішальним фактором всього процесу розвитку, фактором, що організовує і висловлює суть соціологічних і культурних сил, які домінують у даному просторі і часі. [4, с.35]. Настання інформаційного суспільства, стверджує Кастельс, зумовлене бумом у технологічній сфері. Саме нові технології, які безпосередньо пов'язані із створенням інформації як нематеріальних благ і, формують принципово нове інформаційне суспільство. «Інформаційна епоха в свою чергу формує мережеве суспільство, яке розвивається спонтанно, як результат взаємодії соціальних груп та людей» [4, с.340]. «Теоретичною перспективою даного підходу є постулювання того, що суспільства організовані навколо процесів людської діяльності, виробництва, досвіду і влади. [4, с.345]. Таким чином, способи розвитку - це технологічні схеми, через які праця впливає на матеріал, щоб створити продукт. У новому, інформаційному спо-

собі розвитку, як прогнозує Кастельс, джерело виробництва полагатиме в технології генерування знань, в обробці інформації та символічній комунікації. Головним для інформаційного способу розвитку є вплив на знання як на головне джерело виробництва. Інформаціоналізм орієнтований на технологічний розвиток, накопичення знань і дедалі складнішу обробку інформації.

Таким чином, як вважає Кастельс, тепер настав період змін, який приніс із собою нову технологію, яка в свою чергу зумовила ґрунтовну інформацію суспільства, висуваючи себе на передній план як привілейовану інвестиційну галузь.

Вітчизняні вчені 2004 року також прогнозували деякі наслідки інформаційного суспільства. Так, група під керівництвом В. Литвина чи не вперше в Україні визначила, що невдовзі буде створено умови, які забезпечать пріоритет інформації порівняно з іншими видами ресурсів і чинників розвитку, а інформаційною діяльністю займатиметься більше населення. Виникнуть інфосфера в глобальних космічних масштабах, автоматизовані інформаційні технології, що ґрунтуватимуться на комп'ютерних системах із широким використанням штучного інтелекту. Відтак на інформаційній основі реалізуватиметься глобальна єдність цивілізацій: можливість прийняття узгоджених раціонально-демократичних рішень. Інформація охопить усі сфери соціальної діяльності. Інформаційне суспільство максимально реалізує гуманістичні принципи, ідеали, забезпечить виживання цивілізації, її подальший безпечний прогрес [7, с. 113].

Становлення інформаційного суспільства має дві тенденції: з одного боку взаємопроникнення культури, зміна традиційних форм життя людини, насамперед у сфері повсякденності, а з другого – стимулювання адаптаційних захисних механізмів культури перед загрозою глобальної уніфікації, що супроводжується «вибухом» етнічної та національної ідентичностей.

Сучасний інформаційний простір усе більш розгортається у всіх вимірах глобального розвитку. Інформаційно-комп'ютерна епоха – це епоха глобальних проблем і глобальних процесів, глобальної економіки, глобальної війни та безпеки. Що стосується культури, то вона не могла залишитись осторонь від неминуче наступаючої глобалізації. Світ став спільним, більш спільною стала й культура. [3, с. 129-133].

Інформаційні технології проникли практично в кожну галузь людської діяльності, навіть у культуру і мистецтво. Об'єкти культурної спадщини, які зазвичай були недоступними, в сучасному інформаційному суспільстві відтворюються в електронному вигляді, і це забезпечує якість, довговічність та ефективність їх зберігання. Поширення телекомунікаційних засобів дає можливість швидкого доступу до інформаційних ресурсів, накопичених людством. Разом з тим, не кожна людина реалізує можливості, які надаються інформаційними технологіями, усвідомлює їх цінність. Для соціальної адаптації людини в нових умовах виникає необхідність не просто пристосовуватись до них, а й гармонійно розвиватися. Так, в житті людини з'являється потужний персональний комп'ютер, мережа Інтернет, з допомогою яких різко збільшується її комунікативні можливості та здатності, завдяки належності до глобального інформаційного потоку, впливати на процеси світового масштабу. Все це в значній мірі змінює уявлення, погляди, поведінку, спосіб життя і мислення сучасної людини і ставить до неї нові вимоги: стає важливим засвоювати знання про основи інформаційного обміну, способи накопичення, зберігання, поширювання знань, засоби комунікації; набувати вміння відбору життєво важливої інформації та навички її цілеспрямованого використання. Отже важливою передумовою тут виступає опанування інформаційною грамотністю, інформаційною культурою. Під інформаційною культурою треба розуміти такий рівень інформаційної підготовки, який дозволяє людині не тільки вільно орієнтуватись в потрібному інформаційному середовищі, а й брати участь у його формуванні та перетворенні і сприяти інформаційним контактам. «... наявність інформації сама по собі нічого не значить, оскільки її необхідно сприймати та переживати у власній свідомості. Тому важливою для суспільства є не сама кількість інформації, а ідеологічні схеми, світоглядні картини світу, концепції, парадигми, які є своєрідними «технологіями сус-

пільного життя», які у своєму теоретичному вимірі здійснюють найбільш досконалі форми суспільної взаємодії, суспільних ідеалів та цінностей» [1, с. 5].

Культура нового, інформаційного суспільства являє собою дуже неоднорідну масу, тому, що знаходиться в процесі формування. Культурний аспект формування нового суспільства розпочали досліджувати лише в результаті усвідомлення того, що найважчий якісний стрибок в розвитку інформаційних технологій проводив нову глобальну соціокультурну революцію, особливістю якої є безпрецедентна можливість посилення інтелектуальних можливостей людини за допомогою новітніх інформаційних технологій. Усі ці зміни докорінно змінюють сучасну картину світу, наукову парадигму і методологію наукових досліджень.

Швидкоплинний розвиток інформаційно-комунікативних систем призводить до створення глобального інформаційного простору, який нівелює геополітичні, релігійні і соціальні мережі, тобто відстань втрачає своє значення.

Початок свого існування інформаційна культура бере від періоду становлення людства. В той чи інший період свого існування вона супроводжувалась стрімким розвитком або ж навпаки, зазнавала періоду криз. Можна говорити про інформаційну культуру Античності, Середньовіччя і так далі, та особливе зацікавлення становить розгляд сучасного стану розвитку інформаційної культури, який стає регламентуючим по відношенню до усієї світової спільноти.

Основою функціонування масової, соціалізованої та індивідуальної інформаційної культури виступає інформаційна взаємодія, під якою слід розуміти інформаційні процеси, що відбуваються між її учасниками з приводу виробництва, передачі та використання інформації. Основу інформаційної взаємодії, в свою чергу, складають інформаційні ресурси, які і є особливо важливі для її формування.

Аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок про те, що існує ряд концептуальних підходів до осмислення сутності цього феномену. Основними з них є: технологічний, культурологічний, імперативний, особистісний, аксіологічний і креативний підходи. При цьому найбільш поширеним є перший. Як справедливо зазначає Н. Гендіна, «інформаційна культура переважно асоціюється з техніко-технологічним аспектами інформатизації, оволодінням навичками роботи з ПК. Переважає монодисциплінарний підхід, в результаті якого формування інформаційної культури полягає в навчанні основам комп'ютерної грамотності» [2, с. 103]. Прихильники цього ж підходу (К. Колін, Ю. Брановський) описують сутність інформаційної культури формулою: «бути культурним – це вміти»; вміти користуватися засобами сучасних інформаційних технологій, мати уявлення про все те, що створено людством у цій галузі. На думку К. Коліна, інформаційна культура – це готовність не тільки використовувати останні досягнення інформаційної техніки, а вміння сприймати нову інформацію. Ю. Брановський в свою чергу, описує інформаційну культуру як певний рівень ефективності створення, збереження переробки, передачі, збору та використання інформації, який забезпечує цілісне бачення світу та передбачає наслідки прийняття рішень. Представники культурологічного підходу вважають, що інформаційна культура знаходиться на одному рівні з культурою праці, побуту, поведінки, мови, а також професійною, моральною культурою тощо. Вона своїми елементами включена у всі види цих культур.

Категоріями інформаційної культури особистості можна вважати її вміння формувати свою потребу в інформації, ефективно здійснювати пошук необхідної інформації в усіх сукупностях інформаційних ресурсів, переробляти і створювати якісно нову інформацію, вести індивідуальні інформаційно-пошукові системи, відбрати та оцінювати інформацію, а також до інформаційного спілкування і комп'ютерну грамотність. Проблема інформаційної культури набуває все більшої актуальності і, впливає це з того, що в умовах існування і розвитку глобального інформаційного простору, неможливої насиченості інформації та змін, які ставлять перед особистістю завдання швидко отримувати, вивчати, аналізувати й використовувати величезну кількість інформаційного матеріалу. Сьогодні має формуватись особлива інформаційна культура, яка спирається на масове залучення людей до найсучасніших засобів інфор-

мації, до використання інформаційних технологій. Основою інформаційної культури, як зазначає у своїй статті «Формування інформаційної культури майбутніх вчителів математики та фізики» Розумовська О.Б., є знання про інформаційне середовище, закони його функціонування та розвитку, а головне досконале вміння орієнтуватись в безмежному сучасному світі інформації [8, с. 142-143]. Актуальним є підхід до інформатизації, який виходить за межі суто технічного і технологічного розвитку, акцентуючи свою увагу на соціально-культурному контексті з орієнтацією на розвиток людини. Інформація стає предметом масового споживання, забезпечується доступ громадян до джерел інформації, відбувається вплив на масову свідомість всіх форм масової комунікації і сучасної культури. Цими питаннями займаються все більше і більше вчених, оскільки вважають цю тему дуже актуальною. Необоротність і неминучість формування інформаційного суспільства створюють для вчених можливість формування теоретичної основи для комфортного і раціонального існування громадян, суспільства і держави в нових умовах.

Нове інформаційне суспільство, за М.Кастельсом, виникає, «коли спостерігається структурна реорганізація у виробничих відносинах, відносинах влади і відносинах досвіду. Ці зміни призводять до значних модифікацій суспільних форм простору і часу і до виникнення нової культури [4, с. 496]. Отже, глобальні інформаційні процеси та стрімкий і вражаючий інформаційно-технологічний процес мають безпосередній вплив на розвиток культури, міжкультурних зв'язків, трансляцію і збереження культурних цінностей. Так інформаційне суспільство в буквальному значенні змушує різні культури вести між собою діалог. Революція в сфері інформатики і комунікаційних засобів створила колосальні можливості для взаємодії різних культур.

Список використаних джерел

1. Будз В. Філософські аспекти трансформації сучасного українського суспільства/Етико-аксіологічний аспект трансформації сучасного українського суспільства – Івано-Франківськ: Видавець І. Я. Третяк, 2009. – 180с.
2. Гендина Н.И. Информационная культура и информационное образование / Информационное общество: культурологические аспекты и проблемы: междунар. науч. конф. Краснодар-Новороссийск, 17-19 сент. 1997г.: тезисы докл. – Краснодар, 1997. – С.102-104.
3. Долгих Г. Глобальная социокультурная трансформация: концептуальный вектор дослідження. Філософія №8 (99) листопад, 2009. С. 129-133].
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: ГУВЦЭ. – 2000. - 608с.
5. Корпунь І.Н., Хом'як М.С. Інноваційний розвиток суб'єктів господарювання: методологія формування, механізми реалізації: Монографія. – Львів: Львівський державний інститут новітніх технологій та управління імені В'ячеслава Чорновола, 2009.- 432с.
6. Мануель Кастельс та Пекка Хіманен. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель. Пер. з англ. – К., 2008, - 256с.
7. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття /Авт. кол.:В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, А. Гуржій та ін.. – К., 2004. – Кн. 1: Пріоритет інтелекту. – 638с.
8. Розумовська О.Б. Формування інформаційної культури майбутніх вчителів математики та фізики. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Випуск 8. У 5-ти томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – Т.1. – 180с.
9. Словарь иностранных слов под общей редакцией И.В. Лехина, проф. Ф.Н.Петрова. – М., 1954. – 853с.
10. Тоффлер Э. Третья волна: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М., 2004. – 781, [2] с. – Philosophy. – С.31-32
11. Щербина В.М. Образи інформаційного суспільства: соціологічний вимір. К., - 2005. – 248с.
12. Alvin Toffler. Future Shock. – NY, 2002.p. – 561p.

13. Daniel Bell. The Coming Of Post-industrial Society (Harper Colophon Books). – New York: Basic Books, 1976. – 616p.

14. Manuel Castels and Gustavo Cardoso. The Network Society: From Knowledge to Policy. – NY, 2006. – 434h.

Сулятицкая Т.В. Концепция информационного общества: культурологический аспект

Анализируются условия возникновения и сущность информационного общества. Выяснено влияние на формирования и развитие культуры. Рассмотрено влияния информационного общества на взаимодействия культур.

Ключевые слова: информационное общество, информационная цивилизация, инфосфера.

Sulaytyzkay, T.V. The concept of an information society: the cultural aspect

The article analyses the developmental conditions and essence of the Informational Society. It traces its influence on the shaping and development of culture. The article examines the influence of the Informational Society on the interaction of cultures.

Key words: Informational Society, postindustrial civilization, inphosphere.

Масова та популярна культура: спільне та відмінне

Аналізується феномен популярної культури рубежу ХХ-ХХІ століття в дискурсивному полі авторської концепції щодо нової парадигми культурного розвитку. Проводиться розмежування між феноменами масової та популярної культури. Аналізуються особливості поп-культури, що виражає якість буття людини і спосіб мислення в сучасних умовах.

Ключові слова: популярна культура, масова культура, римейк.

Культура рубежу ХХ-ХХІ століття відзначається появою ряду нових особливостей і розвивається у рамках якісно нової парадигми. Тому сьогодні є нагальна потреба в інтенсивній філософській рефлексії сучасної культури, визначення її основних характеристик тощо. Культура рубежу ХХ-ХХІ століття є важливою складовою сучасної інформаційної цивілізації, виражає її сутність і є тісно взаємопов'язаною з нею.

У науковій дослідницькій традиції між поняттями «популярної» і «масової» культури довгий час не проводились розмежування. Лише починаючи з 80-х років ХХ століття, коли, внаслідок зміни соціокультурних парадигм, суспільство постмодерна актуалізувало ідею конвергенції елітарної та масової типів культур, поняття популярної культури як нової парадигми культурного розвитку, що володіє самостійним смисловим наповненням, стали приділяти більше уваги. Але це притаманно більше світовій культурологічно-філософській думці. В українському та російському науковому дискурсі залишилось домінуючим поняття «масова культура» і досі відсутнє є чітке розмежування цих понять і вони часто виступають синонімами, народжуючи, таким чином, проблему семантичної підміни двох понять. Наприклад, в наукових виданнях досі є статті про маскульт і відсутні про популярну культуру. У російському журналі «Питання культурології» («Вопросы культурологии») за 2010 рік було надруковано кілька статей, у назвах яких говорилось про масову культуру: П. Кірічов «Духовна культура і масова інформація», О. Дробишева «Аксіологічний аналіз масової культури», О. Ільїн «Функціональність і дисфункціональність масової культури», О. Понукаліна «Розваги в контексті сучасної масової культури» та ін. Дані статті різнопланового характеру і напрямку, але не було жодної статті, де б у дискурсі вводилось поняття «популярна культура». У той же час явно прослідковується новий підхід до розуміння сучасної культури.

Для розуміння популярної культури, яка має назву «популярна культура» ми повинні звернутись до передумов її формування, а саме до феномену масової культури.

Масова культура пов'язана з масовим розповсюдженням технологій тиражування культурних текстів і згідно «теорії двох культур», що отримала розповсюдження у 60-ті роки ХХ століття – це культура низького художнього рівня, яка ґрунтується на стереотипах, міфологемах сприйняття, пов'язана з рекламним бізнесом, комерцією тощо. Тому часто її звинувачують в інтелектуальній і духовній низькості, в шаблонності і вульгарності, в естетичній мізерності. Грунтовну критику маскультури, яка маніпулює свідомістю людей дав Ортега-і-Гасет, Теодор Адорно, Юрген Габермас та інші філософи. Серед вітчизняних дослідників назвемо Л. Березову, яка вважає, що «від діячів масової культури менше всього потрібно творчості і креативу, досить бути професійними інтерпретаторами, трансляторами стереотипних образів, продавцями снів. Тут талант не менш важливий, чим в професійній культурі. Це фахівці з оглядових екскурсій по життю» [1].

Подібна позиція по відношенню до масової культури, на нашу думку, є несправедливою, через те, що з 60-х років ХХ століття відбулась суттєва ціннісна трансформація

масової культури. Це дає підстави для виділення в її структурі певних рівнів. У сучасній культурології, як правило, виділяють три основні рівня масової культури: кітч-культура (тобто низькопробна, навіть вульгарна культура, пов'язана з комерційними цілями); мід-культура (культура «середньої руки»); арт-культура (мас-культура з певним високим, художнім змістом та естетичним вираженням).

Відзначимо, що з часом ставлення до масової культури змінилось. Якщо Карл Ясперс назвав масове мистецтво «занепадом суті мистецтва» [10], а Жан Бодріяр говорив, що усі сфери сучасного мистецтва «входять в транс естетичну сферу симуляції» [2], то ці концепції були переглянуті в середині 70-80 років ХХ століття у рамках ситуації Постмодерну, який зняв розуміння масової і елітарної культури в режимі жорсткої опозиції [8].

Сьогодні ми маємо фіксувати увагу не на естетичній або моральній оцінці масової культури, а на її визначенні як технології виробництва культурного продукту. Тобто, як зауважує О.Е. Дробишева, «Масова культура – не субстрат, а форма функціонування суспільної свідомості, адекватна основним параметрам доби» [3, с.94].

Світоглядно-ціннісні зміни кінця 70-90 років ХХ століття призвели до спрощення усталеного розмежування на дві культури і формування феномену популярної культури, який враховує сучасні реалії, що базуються на новому розумінні культури. Твори популярної культури виражають сутнісні тенденції у світорозумінні людини та в той же час самі формують культуру, ціннісні орієнтації. Провадячи рефлексію популярної культури, зауважимо те, що новий тип культури звертає увагу на принципи та засоби, які ігнорувались попередньою культурною традицією. Серед них назвемо розваги як простір для переосмислення смислів та досвіду, езотерика як вираження нового типу світосприйняття, римейк як реконструкція загальнолюдських смислів тощо. Застосовуючи прийомі інтерактивних практик, візуалізації, розваги, абсурду тощо сучасна людина здатна осягати буття, є вільною у власному вираженні думок. І важливим, на нашу думку, позицією популярної культури є те, що вона дозволяє все перераховане вище не використовуючи усталені схеми, стереотипні моделі, зразки тощо, вона є відкритою для нових концепцій.

Про масову культуру ми вже маємо чітке уявлення, тому спробуємо дати визначення поп-культури. Усвідомлення особливостей популярної культури, на нашу думку, допоможе з наявною сьогодні проблемою у розмежуванні понять «масова культура» і «популярна культура».

Популярна культура – це культура, що склалась наприкінці ХХ століття та в якій нові ціннісно-світоглядні парадигми втілюють свою специфічну мову, форму вираження під впливом новітніх інформаційних технологій, візуалізації.

Погодимося з О. Захаровим, який пропонує розглядати масову культуру як «технологію культурного виробництва», що відповідає розвитку економіки, соціальних стосунків, комунікацій, освіти, ментальності [6, с.11-13]. Даний концепт дозволяє нам позбавитись від традиційного погляду на маскульт як негативне явище та дозволяє змінити акцент розгляду культурних продуктів з естетичної та моральної оцінки на спосіб тиражування смислів і цінностей.

Наприкінці ХХ сторіччя розвиток засобів масової комунікації сприяли залученню ще більшої частини аудиторії, ніж це було раніше. Поява персональних комп'ютерів та отримання необхідної інформації зі всесвітньої Інтернет-мережі змінили можливості доступу до творів мистецтва і культурного надбання. Якщо раніше єдиною можливістю побачити «Джоконду» Леонардо да Вінчі було відвідування Лувра, то сьогодні для цього потрібно просто ввести назву даної картини в пошуковій системі Інтернету. Якщо раніше дані зображення були в спеціальних енциклопедіях, то сьогодні їх можна помістити на власній робочий стіл у комп'ютері. Отже наприкінці минулого століття саме завдяки масовій культурі відбулось те, що раніше навіть не уявлялось. Доступність стала як сильною так і слабкою стороною процесів, що відбувались. Тому маскульт і є інструментом, який став можливим завдяки технічному поступу, ситуацією Постмодерну і зміною у способі мислення людства. Виникає феномен, який характеризується динамічністю та існує на високому професійному рівні і отримує назву «популярна культура». Саме ця культура, на нашу думку, є тією новою культурою про яку говорить А. Фліер. Вчений припускає, що масова культура може бути

ембріональним попередником якоїсь нової культури, що тільки народжується, відбиває досвід життя вже на індустріальному і постіндустріальному етапах розвитку [9, с. 148].

Цікавою є стаття П. Кірічка, який пише, що духовна культура і масова інформація знаходяться в такому тісному взаємозв'язку, що іноді нагадують сіамських близнюків. На нашу думку, популярна культура рубежу ХХ-ХХІ століття і включає в себе саме ці два компоненти. І хоча російський дослідник говорить, що вони сприяють виникненню медіакультури, ми б поставили акцент наступним чином: сумою культури і інформації є популярна культура (в той же час вона є ширшим поняттям, ніж медіа культура). Інформація як одна з головних цінностей сьогодні та культура (маскультура) як інструмент. «Духовна культура затребує і адсорбує масову інформацію. Масова інформація розширює і поглиблює поле духовної культури. Духовна культура індукує і «аксіологізує» масову інформацію. Масова інформація динамізує і верифікує духовну культуру», – пише П. Кірічак [5, с. 19].

Феномену популярної культури, на нашу думку, не приділено уваги на яку він заслуговує і ті проблеми, які вирішує, так само як і ставлячи перед нами нові виклики. Серед них як використання прийомів, які ігнорувались раніше, так і термінологічних пасток. У вітчизняному дискурсі, як вже зазначалось, до сих пір існує плутанина з поняттями маскультури і популярної культури, в той час як в американському дискурсі вже є авторські витлумачення популярної культури.

Джон Сторі в книзі «Теорія культури і масова культура» розглядає різні визначення і підходи до поп-культури [7]. Якісне визначення стосується таких же проблем як і «висока культура». Також поп-культура виокремлюється тоді, коли ми визначаємось що таке «висока культура». Проте багато творів межують між цими двома феноменами, наприклад У. Шекспір та Ч. Діккенс. Е. Берджес також пише про цю проблему. У статті «Для кого написаний Гамлет» приводить в приклад імена великих людей зі світу культури, які ніяк не можуть бути віднесені до якогось певного полюса в цій парадигмі: У. Шекспір, Л. Толстой, М. де Сервантес, Е. Піаф, «Бітлз». Джон Сторі ж зосереджує увагу на ті сили і відносини, які підтверджують цю різницю, як наприклад, освітня система.

Інше визначення прирівнює популярну культуру до масової культури. Вона вбачається як комерційна культура, маса виробляла для масового споживання. Альтернативою є визначення популярної культури як такої, що є автентичною культурою людей, але вона є проблемною, адже існує багато визначень «людина». Сторі заперечує політичний вимір популярної культури, який поширений завдяки критичній теорії вивчення міжнародних відносин та глобальної політичної економії, що досліджує інтерфейс ідей, закладів та матеріальних можливостей та їх впливу на конкретні контури державного формування. І останнє визначення стосується Постмодернізму і відсутності розмежування між елітарною культурою і масовою.

Популярна культура є динамічним і унікальним феноменом. Вона впливає на людину і її спосіб мислення шляхом доступності і інформації, смислу, який несе. Твори популярної культури затребувані широким колом суспільства і сьогодні вона набуває все більш самостійного забарвлення і вплив на свідомість людини є дуже великою. Серед різних думок переважають розмірковування, що захоплення творами популярної культури (сучасні комп'ютерні ігри, телебачення і інші популярні розваги) займає в людини все більше вільного часу і невідомо до яких наслідків може призвести. Наприклад, психолог Крейг Андерсон запевняє, що вбивства в американських школах, пов'язані з відеоіграми, які нав'язують гравцю модель поведінки, в тому числі і у конфліктних ситуаціях. Хоча зауважимо, що з Андерсоном погоджуються далеко не всі вчені – більшість досліджень не показують жодного зв'язку між вбивствами в іграх та агресією в житті.

У той же час психо- і соціолінгвіст Джеймс Пол Джи стверджує, що ігри мотивують гравців продумувати стратегії для досягнення своїх цілей та впевнено їх досягати – збирати, аналізувати, поєднувати дані, тримати в голові велику кількість чинників, дотримувати баланс між короткочасними і довготривалими задачами. Цим дослідник ставить під критику думку більшості, що сучасна культура може призвести до найбільш гіршої лінії розвитку людства, яке стосується отупіння і деградації суспільства під впливом популярної культури. Крім того, він навіть радить освітнім закладам уважніше розглянути індустрію ігор для того, щоб краще сконструювати процес навчання. Про

ті ж самі властивості ігор говорить і американський популяризатор «нових технологій життя» Стівен Джонсон.

Стівен Джонсон у книзі «Усе погане добре для вас: як нинішня популярна культура справді робить нас розумнішими» доводить, що сучасна культура – як телебачення, так і комп'ютерні ігри, – на відміну від поширеної думки, не отупляють глядача, а навпаки, загострюють наш розум. Джонсон нагадує, що за банальними сюжетами комп'ютерних ігор криються складні проблемні завдання, для успішного виконання яких треба слідкувати за десятками різних параметрів і контролювати їх; а для того щоб розуміти, що відбувається у телевізійних серіалах треба тримати в пам'яті ті ж десятки сюжетних ліній, зв'язків між персонажами, їхню історію тощо.

Теорія Джонсона полягає в твердженні, що популярна культура за останні тридцять років стала більш інтелектуальною, її рівень став вищим, тому вона покращує суспільство, продукуючи нові тренди і ідеї. Він виступає проти сприйняття популярної культури, як такої, що морально розкладає суспільство і є чинником його деградації. Він оспорує даний припис, хоча не поспішає робити висновок, що вона стала вищою за традиційну культуру [11, с. 132].

Дослідник відстоює позицію значущості сучасної поп-культури. Він стверджує, що привабливість відеоігор полягає не у змісті (насильство чи/та сексуальність), а в «структурі» відеоігор, які стимулюють певні центри головного мозку [11, с. 38]. Він стверджує, що телебачення є гарним засобом для визначення того як різні люди знаходяться в міжособистісному розумінні, і що реаліті-шоу показують мережу людських стосунків, де група людей тісно взаємопов'язані і мають певні зобов'язання. Раніше телебачення, говорить Джонсон, спростило розповідь про людські стосунки, в той час тепер ми спостерігаємо тенденцію до покращення пізнавальних навичок аудиторії не лише в реаліті-шоу, але й у сценаріях таких серіалів як, наприклад, «Клан Сопрано» [11, с. 67]. Також, він припускає, що сучасне телебачення і фільми скоротили число «flashing arrow» (метафорична назва прийому, який використовується у фільмах, щоб привнести який-небудь об'єкт або ситуацію, які використовуватимуться пізніше для розвитку сюжету), що дозволяє аудиторії зрозуміти сюжет і вимагає від глядачів більшої пізнавальної роботи, звертаючи увагу на деталі та інформацію, якщо вони бажать зрозуміти те, що вони дивляться.

Джонсон не зупиняється на звичайному розумінні сучасної культури лише як нового рівня розвитку людства. У своєму дослідженні провадячи дискусію на високому, але, на жаль, не завжди на достатньому рівні, він показує, що поп-культура сприяє розвитку інтелектуальної майстерності людини. Він свідомо відтворює ситуацію, яка показує як шоу типу «Доктор Хауз» та ігри типу «Sims» сприяють розвиткові колективних когнітивних навичок та економічного процесу.

Дослідження отримало змішані відгуки, як позитивні так і негативні. Серед позитивних назвемо те що У. Кірн у газеті «New York Times» назвав початком «елегантної полеміки». Джонсон, на думку У. Кірна, спробував по-новому подивитись на популярну культуру та велика кількість цікавих ідей, які чітко відображають злам у мисленні людства. Пул Стівен з «The Guardian» вважає переконуючими аргументи Джонсона щодо підвищення рівня популярної культури і те, що вона стає складнішою, але ставить під сумнів те наскільки це суттєво вплинуло на рівень суспільства.

Можна стверджувати, що нам ще багато чого потрібно дізнатись про популярну культуру рубежу ХХ-ХХІ століття, яка охоплює велику кількість людей і суттєво впливає на повсякденність. Мало хто сперечатиметься з цим твердженням, бо сучасна культура відображає популярні ідеї, тому ретельне дослідження нашої культури сприяє розумінню сутності сьогоднішньої цивілізації, людських спрямувань та психології. І хоча для академічного дискурсу це є ще мало прийнятним, але ми можемо більше пізнати самих же себе з'ясувавши чому нам подобаються відеоігри та серіали типу «Сімперсонів». Це вимагає від вчених значної активізації вивчення популярної культури, її феноменів і особливостей, які тісно пов'язані зі зміною парадигми людського мислення та неминучою в сучасних умовах гуманітаризацією усього життя. Як вірно помітив з цього приводу К. Леві-Стросс, «ХХІ століття буде віком гуманітарних наук – або його не буде взагалі» [4, с. 157].

Популярна культура містить ціннісний універсум, який затребуваний сьогоденішньою інформаційно-інтелектуальною добою. На відміну від масової, популярна культура орієнтована на створення такої форми, яка відповідає потребам людини і здатна не тільки актуалізувати традиційні смисли культури, оновлюючи їх, але й адаптувати для розуміння складні наукові світоглядні парадигми сучасного буття. Популярна культура звертається до естетики повсякденності як головної екзистенційної цінності для індивідів та вияву в ній естетики трансцендентності. Внаслідок соціально-наукового, культурно-технічного прогресу відбувся перехід на яскраві враження від святковості та карнавальності безтурботної екзистенції.

Основним транслятором нового виду культури стали сучасні засоби масової комунікації. Кінематограф, Інтернет, популярна література заповнили дозволя людини та мають вплив на свідомість людей. Образи популярної культури увійшли в наше життя, захоплюють нас у цікаву гру, комунікативні практики на всі рівнях, вони захоплюють ідеологію і навіть історію (герої коміксів як творці світової історії). Образи популярної культури «матеріалізуються» в мистецтві подібно до античної або християнської міфології.

Отже, популярну культуру ми визначимо як феномен, що сформувався в наприкінці ХХ століття, має свою естетичну особливість та знаходиться у складному комплексі взаємодій з іншими культурними пластами. Її поява пов'язана з переважанням у західних країнах культури середнього рівня (міжкультура), в якій відбулось переосмислення змісту, сюжетів класичної культури, тобто народження нових сенсів через культуру.

Популярна культура є не тільки загальнодоступною, а й більш індивідуалізованою, поступово змінюючи власну інтерпретацію від «негативно-масової» до «популярної», що спричинило її розуміння як культури, яка характеризує певний ціннісний та естетичний спосіб повсякденного життя, особливо у сфері побуту, комунікацій, розваг, дозволя тощо.

Сучасна людина не має можливості та часу тримати в голові певну структуру, ідею автора, яка розгортається шляхом чітко сконструйованої логіки викладу. Через зміни в темпі та стилі життя людині легше та ефективніше сприймати інформацію із засобів масової комунікації, зазирнувши, наприклад, в Інтернет, як у вікно та зафіксував потрібні для себе аспекти. Особливість такого типу сприймання у тому, що реципієнт може в будь-який час вийти з «інформаційного потоку» без відчуття незавершеності, як це, наприклад, могло статись у випадку раптового переривання читання класичного роману. Сьогодення вимагає іншого прочитання філософських проблем, пошук смислів та значень шляхом застосування нових засобів та формулювань, тому популярна культура є закономірним етапом розвитку суспільства і культури, тому має свої закономірності. Саме їх ретельне дослідження і має бути здійснено. Дати однозначну картину популярної культури було б неправильно. А.Тодфлер однією з найважливіших прикмет сучасності вважає якраз диференціацію установок соціальних груп, а отже їх систем цінностей. Дійсно, говорити про популярну культуру наче і легко в силу всеосяжності цього феномену, але і непросто в силу складності визначення її меж.

Зауважимо, що кожне суспільство на будь-якій стадії свого розвитку робить, окрім основних, побічні культурні продукти. Інформаційне суспільство не є виключенням з правил. Воно видає в публічну сферу у вигляді побічного продукту також і асиметричну інформацію (термін Дж. Стігліца). Незважаючи на позитивність і цінність популярної культури для суспільства і окремої людини, кожен з її проявів поп-культури має і свій анти прояв, який уже характеризується не позитивним характером впливу на суб'єкта, а навпаки, негативним. Отже ці «побічні ефекти» формують деяку сукупність, яка утворює інший бік популярної культури, принципово протилежний до її первинних особливостей.

Список використаних джерел

1. Березовая Л.Г. Массовая культура: концептуализация понятия / Л.Г. Березовая // Массовое сознание и массовая культура в России: история и современность. – М. : РГГУ. – 2004. – 307 с.
2. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / Ясперс К., Бодрийяр Ж. Призрак толпы. – М. : Алгоритм, 2007. – 272 с

3. Дробышева Е.Э. Аксиологический анализ феномена массовой культуры / Е.Э. Дробышева // Вопросы культурологии. – 2010. – №2. – С. 93-98
4. Леви-Строс К. Путь масок / К. Леви-Строс; Пер. с фр., сост., вступ. ст. и примеч. А. Б. Островского. – М. : Республика, 2000. – 399 с.
5. Киричек П.Н. Духовная культура та массовая информация / П.Н. Киричек // Вопросы культурологии. – 2010. – №1. – С. 16-21.
6. Массовая культура / К.З.Акопян, А.В.Захаров, С.Я. Кагарлицкая и др. – М. : Альфа-М. – 2004. – 304 с.
7. Сторі Дж. Теорія культури та масова культура / Дж. Сторі. – Х: Акта. – 2005. – 400 с.
8. Теоретическая культурология/ Под ред. Разлогова К. Э. – М. : Деловая книга; Акад. Проект. – 2005. – 624с.
9. Флиер А.Я. Массовая культура и ее социальные функции / А.Я. Флиер // ОНС: Общественные науки и современность. – 1998. – №6. – С. 138-148.
10. Ясперс К. Власть массы / Призрак толпы. / К.Ясперс, Ж. Бодрийяр. – М. : Алгоритм. – 2007. – 272 с.
11. Johnson S. Everything Bad Is Good for You: How Today's Popular Culture Is Actually Making Us Smarter / S. Johnson. – Riverhead. – 2005. – 250 p.

Русаков С.С. Массовая и популярная культура: общее и различное

Анализируется феномен популярной культуры рубежа XX-XXI столетия в дискурсивном поле авторской концепции относительно новой парадигмы культурного развития. Проводится разграничение между феноменами массовой и популярной культуры. Анализируются особенности поп-культуры, которая выражает качество бытия человека и способ мышления в современных условиях.

Ключевые слова: популярная культура, массовая культура, ремейк.

Rusakov, S.S. Mass and popular culture: common and different

Popular culture at the turn of the XX-XXI century in the discursive field's conception of a new paradigm of cultural development are analysed. The distinction between the phenomena of mass and popular culture is made. The author analyzes the characteristics of pop culture that expresses the quality of human existence and way of thinking in modern terms.

Key words: popular culture, mass culture, remake.

Просвітництво як головний чинник формування духовності в українському суспільстві

Розглянуто проблеми ролі духовності в становленні суспільства та культури України. Докладно проаналізовано сучасні концепції визначення та чинники формування духовності. В результаті цього аналізу автор визначає освіту, як головний чинник формування духовності у сучасному кризовому українському суспільстві.

Ключові слова: духовність, просвітництво, освіта, суспільний прогрес, українська інтелігенція.

Майбутнє нашої молоді держави ставить перед собою величезні завдання – це в першу чергу національне, соціально-економічне та культурне відродження України. Але сьогодні дуже ускладнило ці завдання. Україна переживає нині досить скрутні часи. Тяжка економічна та політична ситуація призводить до подальшого зубожіння населення. І весь цей комплекс соціально-економічних проблем ускладнюється все більш глибокою культурною кризою, яка спричиняє духовну деградацію суспільства, втрату ціннісних орієнтирів і подальший моральний занепад нашого народу. Відомо, що висока культура і духовність – це цивілізовані ознаки будь-якої нації, без яких вона взагалі не може існувати. Нація, в якій нівелюються духовні цінності, приречена на цивілізаційну загибель і це лише справа часу. За таких обставин проблеми духовності набувають статусу найважливіших.

До проблем ролі духовності в становленні суспільства, його культури звертались неодноразово. Найбільш важливі публікації Лосева, Литвина, Лихачева, Аверинцева та інші. Останнім часом нові проблеми, пов'язані з кризовим станом духовності в сучасному українському суспільстві аналізує В. Бондаренко, В. Литвин, М.Закович, В. Степаненко. Зокрема, на думку М.М.Заковича, «Духовність в нашу епоху виступає важливим чинником суспільного прогресу, оскільки вона дає можливість розкрити не лише фізичний, але й духовний потенціал людини, її здібності і творчі потреби. Важлива роль у формуванні духовності, як відомо, належить літературі, мистецтву, засобам масової інформації, театру, політиці, моралі, освіті і т. і. Але й релігію не можна виключити з цього процесу, так само як не можна заборонити пошук наукової істини або художню творчість. Загалом на духовність впливають як світська, так і релігійна культура, оскільки творцем і носієм будь-якої форми культури є людина»[3,с.141]. Зазначимо, що погляд на духовність у філософії, як правило, був пов'язаний перш за все із виділеними формами суспільної свідомості, які, в свою чергу, ототожнювались із формами організації знання. Вівся наполегливий пошук, який зводився до окреслення науково-універсальної, «суспільної» сутності духовності. На противагу цій тенденції сьогодні спостерігається інша: духовність переважно асоціюється з релігійністю, з моральними цінностями, постульованими тією чи іншою конфесією. В сучасних західних працях про суспільство і культуру поняття «духовність» майже не вживається, воно як правило використовується у світовій літературі релігійно-філософського змісту, де духовність розглядається як чинник самовизначення віруючої людини.

Отже до визначення поняття духовності у вчених немає однозначної думки. Кожний науковець розуміє поняття «духовність» по-різному. Поняття «духовність» завжди

мало у філософії важливе значення, і відіграє визначну роль у ключових проблемах: людина, її місце й призначення у світі, зміст її буття, культура, суспільне життя. І тому такі філософи як Платон, Аристотель, П. Юркевич, Г. Сковорода вважали, що поняття «духовність» є похідним від слова «дух» (лат. «spirit») та грец. «pneuma»), що означає рухливе повітря, повивання дихання, носія життя.

Визначити функцію духовності у життєтворчому процесі допомагає І.Степаненко у своїй роботі «Духовність і життєва компетентність»[6]. На її думку, з якої важко не погодитись, «духовність є тим джерелом, яке підживлює волю наполегливість людини щодо здійснення процесу життєтворчості. Саме відкриття та розвиток духовності надає людині внутрішньої автономії, відносної незалежності від життєвих обставин і можливість піднятися над ними, знайти таку точку опора чинення опору, яка дозволить сконструювати власний життєвий світ, зберегти особисту цілісність і гідність, певну цілеспрямованість волі за будь-яких обставин» [6,с.40–41].

Духовність можна вважати комплексом таких суттєвих якостей особистості, як любов, релігійність, моральність, потяг до постійного пізнання світу, філософське та наукове мислення, які спрямовані на утвердження гуманізму. Духовна сфера особистості, тобто індивідуальна система духовних якостей, понять і цінностей являє собою синтез інтелектуальної та моральної сфери.

Для нашого дослідження важливе в методологічному відношенні ще одне визначення І. Степаненко: «Духовність – це ціннісно-смысловий, інтегруючий, інспіруючий, спрямовуючий, якісно визначальний, регулюючий чинник у структурі життєвої компетентності. Життєва компетентність, просвітлена духовністю, включає до своєї структури сумління та відповідальність, одухотворені волю та почуття, прагнення до свободи та творчості, ...здатність та потребу відшукувати й переживати прекрасне у світі та житті» [6,с.55].

Метою даної статті є довести, що сьогодні головним чинником формування духовності є просвітництво. Як не парадоксально це звучить – те, що у ХХ ст. спричинило світоглядну кризу – стає головним чинником розвитку суспільства, суспільної думки.

Ю.Габермас у своїй праці «Модерн – незавершений проект» реабілітує релігію, розуміючи, що сучасна людина має бути «універсальною». Духовність тепер формує не тільки релігійність, а й в першу чергу – знання. Просвітництво «сіє розумне, добре, вічне», допомагає людині бути компетентною у сучасному житті. Тому величезна роль у цьому процесі належить українській інтелігенції, а саме – вченим, викладачам, педагогам різних рівнів. Саме вони в процесі освіти впливають на формування цінностей, свідомості, світобачення людини. З цієї точки зору дуже цікавою є ідеальна модель суспільства, утворена теорією Гастона Башляра. Це концепт «Міста вчених», який Г. Башляр пропонує у своїй праці «Науковий раціоналізм» [1]. «Місто вчених» – це особливий соціальний організм, який виробляє знання про світ і людину, в якому народжується техніка та технологія, який може виконувати свою культурну задачу тільки у тому разі, якщо виробляє сам себе та соціальне середовище, яке здатне споживати його продукцію. Для цього і суспільство в цілому, і само «місто вчених» потребують ефективної системи освіти та самоосвіти – школи, університети, різного роду наукові форуми, розвинені інформаційні системи – і бібліотеки також.

Проаналізуємо докладно концепцію Г. Башляра. Визначальними для культури, духовності є правильно побудовані стосунки учительства, учнівства, передання духовного досвіду: «Щоб пройти стежку культури, яка йде від реально сприйнятого до досвіду, який реалізує наука, не забуваючи ніякої з філософських рис, які сприяють або заважають культурі, ліпше усього слідкувати за ідеями у процесі перетворення їх у предмет навчання, систематично розміщуючи їх у міжпсихологічне поле, полюсами якого є учитель та учень. Саме так формується інтернаціоналізм» [1,с.23].

На думку вченого, сучасна наука допомагає становленню нового мислення, нової духовності, які є запорукою оновлення окремої людини і суспільства: «Сучасна наука

відкриває людині можливість увійти у новий світ. Якщо людина мислить у руслі науки, вона оновлюється як людина мисляча... Вивчаючи сучасне наукове мислення і усвідомлюючи усю його актуальність, своєчасність, необхідно звернути увагу на його яскраво виражений соціальний характер. Вчені об'єднуються у спільноту («Місто вчених») не тільки для того, щоб пізнавати, але й для того, щоб спеціалізуватися, щоб пройти шлях від чітко поставлених проблем до неординарних рішень. Спеціалізація сама по собі, котра повинна ще себе обґрунтувати у соціальному плані, не є феноменом виключно індивідуалістичним. Інтенсивна соціалізація науки явно має послідовний когерентний характер... Не визнавати це – означає впасти у гносеологічну утопію, утопію індивідуальності пізнання» [1, с.200].

Символом віри для Гастона Башляра стали слова: «Суспільство слід поставити на службу школі, а зовсім не школу – на службу суспільству!».

Він ідеалізує учнівство, школярство, вважає його визначальним фактором розвитку історії культури: «Будь-яка філософія культури повинна прийняти ідею педагогічних рівней. Будь-яка культура солідарна з дослідницьким планом, з дослідницьким циклом. Людина, віддана науковій культурі, – вічний школяр. Школа – це найбільш піднесений взірць суспільного життя. Залишатися учнем – означає дати таємну обіцянку вчителю... наукова культура безперервно ставить істинного вченого у положення школяра... Вчені на справді навчаються один в одного. Діалектика учителя та учня не рідко обертається... Ця діалектика ... відчувається у її дії на протязі усієї історії культури. Немає теми більш часті, ніж тема світу, який Бог створив для того щоб навчити людину... Бог – це шкільний учитель, який любить дивувати свого учня...» [1, с.27].

Основою, для ефективної праці «Міста вчених», безумовно є ефективна робота освіти, школи в широкому розумінні цього слова. Школа покликана готувати людину до майбутнього життя у суспільстві, вона повинна передавати наступному поколінню накопичений минулими поколіннями позитивний досвід, саме вона повинна виховувати громадянина.

Зараз, коли Україна здійснила свій інтелектуальний вибір, проголосивши свою незалежність, ця потреба відчувається якнайбільш гостро у нашій державі. Україна стала на шлях духовного відродження нації, виховання в людині творчої особистості на основі розвитку науки і культури, формуванню професіоналізму й соціальної активності, гідності й відповідальності за сучасне та майбутнє. Але інтелектуалізація українського державотворення і розвитку культури відбувається в тяжких умовах: «протягом багатьох століть інтелектуальний потенціал української нації руйнувався, плюндрувався, розграбовувався і розстрілювався. Ще й сьогодні він залишається почасти приспаним і недостатньо використаним за покликанням. Адже невідповідність його рівня сучасним вимогам зумовлена тим, що під корінь була підкошена наукова, духовна аристократія нації як мозковий центр і рушійна сила суспільного поступу... Упродовж 70 років панували тоталітарні підходи, ідеологічні марення й чума етноциду, бо знищення інтелектуальної еліти нації є найнефективнішим методом приречення народу на зубожіння» [2, с.80].

У своїй роботі «Український фенікс», присвяченій історії та культурі Слобожанщини, А. Ярещенко пише: «Враховуючи сумний і трагічний досвід української історії, необхідно розуміти й ось що: в чийх руках школа, шкільництво – в того й майбутнє. Школа виховує молодь, формує душу народу, кує характери, оновлює етнокультуру нації; тільки національна культура, яка послуговується рідною мовою, духовними реаліями рідного краю, може сприяти державотворенню» [7, с.42].

Зважаючи на своє сумне минуле, першорядною задачею сьогодні для України є забезпечення її інтелектуальної самостійності, яка не дасть їй перетворитися на ринок малокваліфікованої робочої сили, дешевого постачальника напівфабрикатів чорної металургії, мінеральної сировини чи стати смітником промислових відходів європейської індустрії.

Інтелектуальна самостійність – це інтелектуальна спроможність (самовистачальність) України, інтелектуальний потенціал її народу, що уможливають творення власної конкурентоздатної науково-технічної, технологічної та іншої інформації українською мовою. Тобто тих цеглин знань і досвіду, які Шевченко назвав «своя мудрість», і завдяки яким можемо справді самостійно розвиватися та увійти як рівний партнер у світове співтовариство. Інтелектуальна самостійність України особливо залежить від рівня розвитку національної освіти, науки і культури, патріотизму і високої активності до здобуття і творення нових знань. Авангардну роль у цьому процесі повинні відігравати національна духовна еліта, розуміння інтелектуального потенціалу як складової державницької самостійності України, творення нових ідей, проєктів як передумови виходу з кризи. Це передусім стосується еліти наукової, технічної, освітянської, мистецької. На перший план знову виходять такі чинники суспільного розвитку, як освіта і наука, культура і виховання особистості. Високий професіоналізм, реалістичний світогляд і моральні якості людини – справедливо розглядаються нині як фундаментальні чинники прогресу. Враховуючи те, що вони виховуються через освіту, вона поступово виходить на передові позиції. «Освіта і наука постають у ролі стратегічного ресурсу розвитку цивілізації. Освоїти і використати цей ресурс на благо народу, суспільства і держави – наше історичне покликання» [4, с.16].

Сьогодні необхідно підвищити увагу до системи наукової освіти та підвищення соціального статусу вченого. Освіта повинна стати пріоритетом номер один у суспільстві. При цьому у процесі освіти необхідно формувати не лише носія знань, а формувати творчу особистість, спроможну використовувати одержані знання для конкурентоспроможної діяльності в будь-якій сфері суспільного життя, тобто для інноваційного розвитку суспільства.

Тож становлення сучасної української культури та духовності нашого народу не можливо без широкої наукової та освітньої мережі. Провідна роль у цьому процесі належить національній еліті, яку складає українська інтелігенція. За влучним висловом Лука М.І., «Без наявності власної інтелігенції народ не може називатися національністю, адже саме вона не лише творить духовні цінності, концентрує в собі риси загальнонародного генія. Але й «...стоїть на варті всіх елементів національної свідомості свого народу...В руках інтелігенції знаходяться всі ключі від національної долі того народу, представничею якого вона є» [5, с.31]. Традиції, започатковані українською інтелігенцією ще у ХІХ ст. щодо таких європейських культурних універсалій як наука, раціоналізм, ціннісна комунікація, гуманітаризація суспільних відносин, інституалізація наукових новацій та учених і наукових товариств, розвинено і трансформовано у сучасній українській культурі. Це не може не сприяти у подальшому подоланні тяжкої кризи духовності нашого народу, а також у майбутньому дозволить Україні зайняти належне місце серед розвинених країн Західної Європи.

Список використаних джерел

1. Башляр, Г. Научный рационализм / Г. Башляр. – М.; СПб.: Университет. кн., 2000. – 395 с.
2. Вовканич, С. Інтелектуальний потенціал нації. Кроки відродження / С. Вовканич // Вісник НАН України. – 1994. – № 3. – С.17–30.
3. Закович М. М. Деякі аспекти узгодження світської і богословської освіти / М. М. Закович // Сучасний стан і перспективи розвитку соціально-гуманітарних наук та освіти : Збірник наук. праць присвячений 10-річчю соціально-гуманітарного фак-ту / Редкол.: Б.І. Андрусичин (відп. ред.) та ін. - Київ, 2002. - . 141-149
4. Литвин, В. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ ст. / В. Литвин. – К.: Навч. кн., 2004. – 638 с.
5. Лук, М. І Етичні ідеї в філософії України другої половини ХІХ-початку ХХ ст. / М. І. Лук. – К.: «Наукова думка», 1993. – 149 с.

6. Степаненко, І. Духовність і життя компетентність / І. Степаненко // Філософська думка. – 2005. – №6. – 160 с.

161. Ященко, А. П. Український фенікс / А. П. Ященко. – Х.: Прапор, 1999. – 176 с.

Фрадкіна Н.В. Просвещение как главный фактор формирования духовности в украинском обществе

Рассматриваются проблемы роли духовности в становлении общества и культуры Украины. Подробно проанализированы современные концепции определения и факторы формирования духовности. В результате этого анализа автор определяет образование, как главный фактор формирования духовности в современном кризисном украинском обществе.

Ключевые слова: духовность, просвещение, образование, социальный прогресс, украинская интеллигенция.

Fradkina, N.V. Enlightenment as a principal factor of spirituality formation in the Ukrainian society

In this article spirituality problems in the Ukrainian culture and society determination are observed. Modern conception defining and spirituality forming factor are analyzed in detail. In the result of this analyzing author defines education like a principal spirituality forming factor of the modern crisis Ukrainian society. Spirituality, enlightenment, education, social progress, Ukrainian intelligentsia.

Key words: spirituality, education, education, social progress, the Ukrainian intelligentsia.

УДК 304.2.:316.4

Попов С.М.

Особливості формування взаємовідносин у системі «економіка-людина» в умовах глобалізації та роль зворотних зв'язків у цих процесах

Аналізуються взаємовідносини економіки і людини в нових умовах постіндустріального суспільства, глибокі зміни в якому знайшли своє відображення в економічному і соціальному розвитку і потребують розгляду його в соціально-філософській теорії, яка формує новий тип світогляду і мислення, що свідчить про перехід економічної теорії на новий рівень розвитку

Ключові слова: зворотний зв'язок, економіка, людина, цивілізація, глобалізація, відчуження, інновації

Актуальність тематики дослідження полягає в тому, що, по-перше, будь-яка епоха є продуктом певного світогляду і сама формує новий образ мислення. В умовах переходу до нової соціально-економічної формації стрімко відбуваються біфуркаційні зміни, які створюють передумови формування нового, інформаційно-діалектичного світогляду, який може бути визначений як система поглядів на світ, що зумовлює необхідність подолання ентропійних процесів у природі і соціальному середовищі. По всій ймовірності, слід виділити ряд особливостей такого образу думок: 1) нелінійне мислення (передбачає здатність до гнучкої перебудови цілей і задач під впливом умов); 2) пріоритет механізмів позитивного зворотного зв'язку (передбачає орієнтацію на перманентну, системну трансформацію життєзабезпечуючих систем людини і суспільства), що направлений на збереження позитивного існуючого стану; 3) формуванням нового інформаційно-діалектичного світогляду, що може бути визначений як система поглядів на світ, зумовлюючих необхідність подолання ентропійних процесів у світі і соціальному середовищі через посередництво випереджаючої інформаційної творчості; формуванням дематеріалізаційної економічної парадигми, що передбачає орієнтацію не на матеріалізацію виробничих і соціальних систем, а на підвищення їх інформаційного змісту. Формування інформаційно-діалектичного і синергетичного світогляду є невід'ємною передумовою цілеспрямованого управління соціально-економічними процесами в умовах глобалізації при становленні і розвитку нової формації, яку слід назвати постіндустріальною, інформаційною, по шляху якому буде йти цивілізована Україна на нинішньому етапі глобалізаційного розвитку світової цивілізації. Актуальність теми дослідження фундується на нагальній потребі дати аналіз особливостей та ролі зворотних зв'язків на формування взаємовідносин у системі «економіка-людина».

На сам перед це пов'язано з тим, що дослідження зворотного зв'язку в сьогоденних економічних системах відбувається за умови переходу людства від індустріальної до постіндустріальної стадії цивілізаційного прогресу. Такі епохальні глобалізаційні події обумовлюють проходження докорінних змін у виробничих відносинах, підвищення місця і ролі людини на виробництві і суспільстві, переходу від «homo oeconomicus» до цілісної людини, яка виступає головним дієвим виконавцем, умовою, чинником, агентом та у кінці еволюційно-логічного ланцюга є передусім **результатом** реалізації механізмів зворотних зв'язків у системі «економіка-людина». Ці глибокі перетворення знайшли свою рефлексію в економічному і соціальному розвитку і потребують розгляду його в соціально-філософській теорії, яка формує новий тип світогляду і мислення, що свідчить про перехід економічної теорії на новий рівень розвитку [1, с.24]. З кінця ХХ ст. у світі розгортається глобальна цивілізаційна криза, яка знаменує собою занепад

індустріальної цивілізації. Світ потрясають хвилі енергоекологічної (останні події високо розвинутих країн: США – вибух нафтової платформи British Petroleum 2010р., Японія – вибух атомної станції «Фукусіма-1» 2011р), демографічної і соціокультурної кризи, що охоплюють весь глобальний простір і загрожують майбутньому людству. Ці кризи будуть подолані у другій третині XXI століття на основі найвищої хвилі епохальних та базових інновацій, результатом яких буде становлення гуманістично-ноосферної постіндустріальної цивілізації, ноосферного енергоекологічного способу виробництва і споживання (останні заяви ряду урядів багатьох держав про повну відмову чи призупинення розробок та застосування ядерної енергетики: Швейцарія до 2034р., Німеччина до 2022р., Бельгія, Венесуела.), інтегрального економічного і соціокультурного ладу, нової моделі глобалізації, багатополярного світовлаштування, що базується на діалозі і партнерстві цивілізацій. Для цього повинні відбутися епохальні видозміни, перехід на іншу стадію розвитку *геобіосоціосистеми*, що супроводжується змінами у цій системі на рівні форми і змісту. Процеси глобалізації породжують дедалі нові виклики перед національними державами і, зокрема, перед українським суспільством.

Підвищена актуальність дослідження продиктована і особливостями розробки методологічного підґрунтя особливостей формування взаємовідносин у системі «економіка-людина» та ролі зворотних зв'язків у цих процесах, визначення людини як суб'єкта ринкових відносин, що формуються в сучасному українському суспільстві. Безперечно, що різноманітні філософські підходи і концепції до людини в сучасній соціально-філософській науці розглянуті більш-менш глибоко і послідовно: достатньо назвати цілу низку підходів до аналізу людини – «людина як голограма Всесвіту», «людина як «молекула», «людина як мікрокосмос», «людина як соціокозмичний резонанс», «людина як стрижень розвитку культури», «людина як суб'єкт суспільних відносин», «людина як суб'єкт суспільних відносин», «людина як унікальна істота», «людина як цілісна система», «людина як чиста дошка», «людина економічна», «людина соціальна», «людина духовна».

Даний перелік підходів до аналізу людини був приведений не випадково, а свідчить про те, що феномен «економічної людини» майже не досліджений у соціально-філософській думці і тому має велике теоретичне і практичне значення, так як у наш час трансформації сучасного українського суспільства та глобалізації, на превеликий жаль, домінує людина економічна, а не людина соціальна чи людина духовна, і зворотні зв'язки майже на всіх рівнях макроекономічного і мікроекономічного управління порушені і людина не є суб'єктом взаємовідносин цього регулювання. Саме в даній статті виділяється раніше невіршена проблема зворотних зв'язків у системі «економіка-людина». Трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві потребують від держави формування такої стратегії економічного розвитку, яка б враховувала динаміку розвитку зворотних зв'язків і забезпечувала б врахування інтересів усіх верств суспільства. Саме економіка держави повинна формуватися під впливом зворотних зв'язків, що формуються і розгортаються в соціумі. Отже, *проблемна ситуація* полягає в суперечності між незадоволеним станом сучасної економіки та зворотними зв'язками, які потребують їх удосконалення. Завдяки зворотним зв'язкам формується цілісність соціальної системи, яка характеризується такими рисами, як поліфундаментальність, поліфункціональність, багатовимірність. *Поліфундаментальність* полягає в тому, що соціальна система перехідного типу майже в жодній сфері суспільства не має домінуючого фундаменту, на підставі якого формувалися б вторинні явища, процеси та відносини, функціонували певні соціальні інститути, які саме й повинні розробляти на цьому фундаментальні механізми вирішення економічних, політичних, соціальних проблем за допомогою ефективною діяльності зворотних зв'язків. *Поліфункціональність* сучасної соціальної системи базується на тому, що в ній паралельно функціонують трансформовані залишки соціалістичних виробничих відносин, в яких людина не є суб'єктом зворотних зв'язків, які є односторонніми. *Багатовимірність* розкривається на рівні між структурами, кожна з яких є рівноцінним особливим виміром того соціального цілого, в яке вона входить, і в якому діють зворотні зв'язки у системі «суспільство-держава-економіка-людина», тобто самоідентифікація людини є тим

соціальним індикатором, який сприяє виявленню ефективності економіки, оцінки державотворчих процесів, у центрі яких людина як суб'єкт зворотних зв'язків.

Мета статті:

- проаналізувати спадок економічної теорії, що свідчить про місце людини у цих процесах;

- визначити місце і роль технологічного укладу, що свідчить про розвиток науково-технічного та економічного прогресу та реалізацію науково-інноваційного проривного сценарію, який би сприяв розвитку людини;

- виявити проблеми сучасної економічної теорії, її індустріальної парадигми, які не спроможні розкрити процеси і явища, характерні для ринкової економіки і суспільства, так як порушені зворотні зв'язки у системі «ринкова економіка – людина».

До початку XX ст. в західній економічній науці панував класичний підхід, в основі якого лежала теорія вільного ринку і невтручання держави в економіку А.Сміта, викладена в його фундаментальній праці «Про причини багатства народів» (1776). Проте після першої світової війни ситуація суттєво змінилася, економіка перейшла на трифазний цикл розвитку. Одразу за фазою пожвавлення йшло не економічне зростання, а криза. Згодом найвпливовішою стала теорія ефективного попиту Дж.М.Кейнса, викладена в роботі «Повна теорія зайнятості, грошей та проценту» (1936). Кейнсіанський напрям економічного аналізу помітно впливав на формування економічної політики держав Заходу до кризи 1974-1975рр., яку не передбачив жоден з напрямів економічного аналізу. Були актуалізовані праці противників державного регулювання Л.фон Мізеса; роботи Ф. фон Гаєка «Дорога до рабства» (1944); популярності набув монетаризм, чому сприяла теоретична і практична діяльність М.Фрідмена. Проте це все не дало очевидних результатів, так як в центрі цих теорій була держава, а не людина, і зворотний зв'язок був одностороннім. Економіка виявляється у двох вимірах: 1) як діяльність людей, що пов'язана з виробництвом матеріальних благ і наданням послуг, до якої належать не тільки виробництво, а й розподіл, споживання, тобто відносини, які складаються між суспільством і людьми, державою і людиною; 2) поняття «економіка» вживається як назва науки, що вивчає процеси виробництва, виробничі відносини, економічні закони, категорії, що відображають ті чи інші сторони економіки, формулює висновки щодо раціонального ведення господарства, забезпечення рівноваги між окремими галузями, сферами, для чого потрібно, щоб працювали всі зворотні зв'язки, між всіма сферами діяльності. Економічна теорія є системою наукових поглядів на господарське життя суспільства, які дають всебічне уявлення про закономірності його розвитку. Економічна теорія пояснює, як відтворюється суспільство на основі зворотних зв'язків між системою «економіка-людина», а й запобігає відтворення деяких негативних економічних явищ, дає можливість прогнозувати майбутній розвиток [2,с.25].

Спадок економічної теорії, в основі якої досліджуються проблеми взаємодії людини та економіки, дисипативної цілісності економічної системи, розвитку самоорганізаційних процесів зводиться до наступного:

1) Причиною процесу суспільного розвитку, його економічної динаміки, виникнення циклів і криз, є безперервне зростання населення і пов'язане з ним зростання ВВП і споживання (Г.Кассель, Н.Кондратьєв, Р.Харрорд);

2) Об'єктом суспільного розвитку являється суспільство в цілому: процесу розвитку піддається не тільки система економічних відносин, але й політичне облаштування (К.Маркс);

3) Рівновага суспільної системи по своїй природі тне статична, а динамічна (Й.Шумпетер, Н.Кондратьєв, Р.Харрорд, Е.Хансен);

4) Динамічна рівновага суспільної системи створюється протилежними трендами зростання ВВП і споживання (Н.Кондратьєв, Р.Харрорд);

5) Процес суспільного розвитку є зміна станів її динамічної рівноваги у довгочасовому інтервалі часу, який у значній мірі відрізняється один від одного абсолютними макроекономічними показниками (Й.Шумпетер, Н.Кондратьєв, Р.Харрорд);

6) Процес суспільного розвитку є акумулювання економічної ефективності, що відбувається стрибком (Й.Шумпетер);

7) Процес розвитку – це складне сполучення коротких (3-5), середніх (7-10 років) і довгих (50 років) циклів, в основі яких лежить одна причина – зростання населення у тривалому інтервалі часу і обмеженість ресурсів суспільства (Н.Кондратьєв, Е.Хансен);

8) Подолання економічної кризи відбувається шляхом кластерного утворення нових, більш ефективних форм використання обмежених ресурсів суспільства, що протікають зростаючим трендом через групову взаємодію людей в умовах сильної нерівноваги економіки (Й.Шумпетер). Даний опис корелюється з процесами самоорганізації і синергетичним ефектом (І.Пригожин, Г.Хакен, А.Богданов);

9) Процес самоорганізації суспільства, що створюється синергетичним ефектом, являється необхідною умовою виходу з економічного спаду та досягнення стійкого розвитку (Й.Шумпетер, І.Пригожин, А.Богданов);

10) Механізм самоорганізації як інструмент підвищення економічної ефективності базується на груповій взаємодії членів суспільства через політичну систему і залежить від умов формування макроекономічної політики у тривалому інтервалі часу, які перед-визначаються політичним облаштуванням (Дж.Бьюкенен, Л.Бальцерович);

11) Якість політичного облаштування суспільства визначають темпи економічного розвитку: якщо воно не сприяє підвищенню ефективності використання обмежених ресурсів суспільства, то відбувається або насильницька або ненасильницька реструктуризація (К.Маркс, Дж.Бьюкенен, Л.Бальцерович) [3,с.48-49].

У ХХ ст. відбулися три великих технологічних перевороти, пов'язаних з освоєнням авангардними країнами третього (на початку століття), четвертого (в 40-50-і рр.) і п'ятого (з 80-х рр.) технологічних укладів. **Кожний технологічний уклад**, у свою чергу, включав декілька змінюючих один одного (з приблизно десятирічною періодичністю) поколінь техніки. Для технологічних переворотів ХХ століття характерним є переплетіння двох головних рушійних сил інноваційного оновлення матеріально-технічної бази цивілізацій – наукового інтелекту і його матеріалізації в нових поколіннях техніки. Це дає можливість говорити про науково-технічний прогрес та його втілення у періодичних хвилях інноваційних перетворень. Скільки-небудь істотний розвиток техніки тепер практично неможливий без нових наукових ідей і винаходів та їх технологічного перероблення. Науковий прогрес неможливий без найновіших приборів, засобів обробки отриманої інформації, взаємного проникнення, зростання науки і виробництва. У той же час все чіткіше проявляються закономірності циклічної динаміки науки і техніки, зміни поколінь машин, технологічних укладів. У склад єдиного науково-технічного циклу – середньострокового і довгострокового - органічно включається фаза народження і технологічного оброблення нової наукової ідеї (наукового відкриття, великого винаходу), що знаходиться в основі базового нововведення чи чергового покоління техніки [1].

Реалізація інноваційно-проривного сценарію стає технологічним імперативом для країни, держави і бізнесу, для науки і освіти, для громадянського суспільства. Це диктується рядом обставин: 1) неминучим скороченням чисельності працездатного населення в країні; 2) неминучістю підвищення продуктивності праці зайнятих в економіці в 4-5 раз до 2030 року на основі освоєння високоефективних технологій шостого укладу; 3) природно-екологічними обмеженнями, вичерпанням найкращих родовищ корисних копалин, зростанням витрат добування, транспортування і подорожчанням мінеральної сировини і пального, необхідністю у відповідності з міжнародними обов'язками скоротити вдвоє викиди парникових газів у атмосферу до 2050 року; 4) технологічними умовами – переважанням в економіці четвертого, третього і реліктових укладів, падінням конкурентоспроможності вітчизняної готової продукції і витісненням її як з внутрішнього, так і зовнішнього ринків; 5) економічними факторами – високими затратами виробництва і цінами продукції, зростаючими темпами інфляції, недостатнім рівнем державних і приватних інвестицій в інноваційне оновлення економіки, паразитичним, спекулятивним характером накопичення капіталу; 6) соціально-політичними факторами – посиленням розриву між багатими і бідними шарами населення, зростанням незадоволеності і соціально-політичної напруги серед малозабезпечених верств населення, на яких з найбільшою силою відображається інфляція, стратегічне

безсилля, безвідповідальність і висока корумпованість державних чиновників; 6) зовнішніми факторами – загостренням конкурентної боротьби на світових ринках і геополітичного протистояння, зростаючим контролем ТНК над внутрішнім ринком, залежністю економіки від імпорту техніки, продовольства, медикаментів, сучасних матеріалів. Практика високорозвинутих країн світу свідчить, що науково-технологічний прогрес носить глобальний характер. Наукові відкриття, великі винаходи, епохальні і базові інновації, які виникли спочатку в тій чи іншій країні чи групі країн, заразу ж набувають глобального характеру, розповсюджуються спочатку в авангардних, а потім відстаючих країнах, визначають ритм світової технологічної динаміки і конкурентоспроможності товарів і послуг на світових і національних ринках [4,с.74-80].

Слід говорити про *глобальну технологічну кризу*, яка попередньо сприяє зміні технологічних способів виробництва та укладів. В інноваційно-технологічній динаміці цивілізацій до середини ХХІ століття простежують два сценарії: **1) інерційний** – поступове, порівняно повільне підвищення загального технологічного рівня на основі переходу до шостого укладу при його збільшенні технологічного розриву між цивілізаціями і провідними країнами. Авангардні цивілізації реалізують свій потенціал інноваційного освоєння шостого технологічного укладу, підвищуючи конкурентоспроможність своїх товарів і послуг і, після стартового періоду освоєння нарощують масштаби присвоєння світової технологічної (інноваційної) квазіренти. Останні цивілізації будуть продовжувати відставати, а порою деградувати технологічно, втрачати конкурентоспроможність і позиції на світовому ринку, впадаючи в технологічну чи економічну залежність від ТНК та авангардних країн і цивілізацій, передаючи їм зростаючу частку свого ВВП; **2) інноваційно-проривний сценарій** – якщо на основі партнерства цивілізацій будуть створені гідні умови для інноваційного прориву, освоєння шостого технологічного укладу та його розповсюдження в цілому на планеті, для скорочення відставання і для більш високих темпів технологічного та економічного розвитку по всім цивілізаціям планети [5,с.211-223].

В той же час сучасна економічна теорія, її індустріальна парадигма не спроможні розкрити процеси і явища, характерні для ринкової економіки і суспільства, так як порушені зворотні зв'язки у системі «ринкова економіка - людина», яка не є повноправним суб'єктом ринкових відносин. Постільки економічний прогрес визначається інноваціями, то багатіють багаті країни, ті, в яких прибуток на душу населення 20 тис. дол. на рік і вище, являються учасниками глобальної економіки, в яких зворотні зв'язки працюють лише в одну сторону – багатіє. Тим більше, що глобалізація звужує національні можливості впливати на економіку і відкидає будь-які можливості щодо будівництва соціальної держави у країнах, які розвиваються. Тому проблема входження у глобальний світ – це новий варіант питання про прогрес 3 західних країн у світ глобальної економіки ввійшли такі країни, як Бразилія, Індія, ЮАР, Туреччина, Польща, Південна Корея, Китай, Аргентина, Індонезія (до 1998 року) і лише в деякій мірі Росія. Вважається, що сировина чи товари першої індустріальної переробки не можуть характеризувати країну як учасницю глобальної економіки, тому в глобалізованому соціумі порушені взагалі зворотні зв'язки і людина не може задовольнити потреби першої необхідності. В основі капіталізму як світової системи знаходиться всесвітнє функціонування капіталу, а не вирощування цивілізованої субстанції капіталістичного суспільства, не виконання обов'язків перед простою людиною. Залишки Філадельфійської системи – агресивного експорт демократії – працюють тільки на словах. Охопивши посткомуністичний світ, капіталізм базується цілком на національних традиціях і створює низку «диких», «кримінальних» і квазікапіталістичних форм субстанції. Захід не цікавиться всерйоз перспективами української демократії, а недемократичний Китай займає більш стабільні позиції і знаходиться у більш вигідному положенні, створюючи гарантії стабільності функціями капіталізму.

Предметом глобальної конкуренції сьогодні виступають не стільки моделі економічного розвитку чи політичні системи та місце у них людини, стільки ціннісні орієнтири. Адже глобалізація не означає уніфікацію глобалізації по західному зразку. На межі ХХ-ХХІ століття найбільш різючих успіхів добилися ті країни, які змогли

відстояти на унікальному шляху розвитку і вважають підпорядковуючий статус для себе несприйнятливим. Як свідчить аналіз, сьогодні немає перевірених рецептів процвітання, і будь-якій державі, яка претендує на світові позиції у світі – Китаю, США, Росії, Японії, Франції чи Німеччині – необхідно шукати «свій шлях». І це стало очевидним під час теперішньої світової фінансово-економічної кризи. Таким чином, теоретико-методологічні засади аналізу кризи в умовах глобалізації зводяться до того, що криза – це рівень, ступінь розвитку проблеми, коли вона досягає таких масштабів, які виходять на перший план, відсуваючи і затьмарюючи інші проблеми, а її негативні наслідки стають незворотними, наприклад, політична, економічна, екологічна, фінансова кризи, що розвиваються в умовах глобалізації, виробляючи різноманітні моделі виходу країн з кризи світової економічної і фінансової кризи, яка можлива тільки, якщо країна буде працювати як єдиний соціальний організм [6].

Моделі глобалізації – це основні принципи і механізми, на яких базуються процеси глобалізації. У сучасній літературі обговорюються різні моделі глобалізації, але найбільша увага приділяється неоліберальній і гуманістично-ноосферній моделям глобалізації. Неоліберальна модель, як вважають її критики, здійснюється в інтересах транснаціональних корпорацій (ТНК) і розвинутих країн, які привласнюють результати глобалізації. Згідно з даними Всесвітнього банку, у 2002 р. розрив між країнами з високим і низьким рівнем середньодушових доходів, що представляють відповідно 15,6 і 42%; населення Землі, по ВВП на душу населення складає 61,6 рази, по паритету купівельної спроможності – 13,5 рази; частка країн з високими доходами у світовому експорті високих технологій складає 74%, у доході продажу ліцензій – 98%. На ці країни приходить більше половини споживання енергоресурсів і викидів парникових газів в оточуюче середовище. *Неоліберальна глобалізація* посилює загрози зіткнення цивілізацій і екологічної катастрофи. Навпаки, *гуманістично-ноосферна модель глобалізації*, на думку її прихильників, направлена на використання переваг глобалізації в інтересах всього людства, раціональну коеволюцію суспільства і природи з метою забезпечення глобального стійкого розвитку. Для цього необхідно поставити ТНК під контроль глобального громадянського суспільства та його інститутів, направити зусилля світової спільноти на подолання бідності і технологічної відсталості багатьох країн, спираючись на діалог і партнерство цивілізацій у вирішенні актуальних глобальних проблем в умовах багатомірності світу [1, с.572-573].

Діагностика економічних проблем сучасного перехідного етапу українського суспільства свідчить про численні економічні проблеми, що не працюють зворотні зв'язки у системі «економіка-людина» [7]. Це: перманентна незадоволеність значної частини населення діями центральної і регіональної влади, яка пов'язана з погіршенням матеріального становища; значне скорочення населення, яким ледве вистачає грошей на задоволення базових потреб; заможний прошарок суспільства лише починає формуватися (доходів в основному вистачає у 11% населення, важко зводити кінці з кінцями у 58%, становище катастрофічне у 30%). Все це свідчить, що зворотні зв'язки діють односторонньо лише для невеликої страти населення, яка задовольняє свої потреби на всі 100%; в цілому представники різних за самооцінкою матеріального стану соціальних груп орієнтуються на різні типи економічної політики: чим нижчою є самооцінка, тим радикальнішим є тип економічної політики, який вони обирають. 69% людей в Україні не очікують в майбутньому позитивних змін, в основі чого лежить зневіра людей до політики і політиків. В результаті визначення особливостей формування взаємовідносин у системі «економіка-людина» в умовах глобалізації та ролі зворотних зв'язків у цих процесах відзначено, що економіку у цьому процесі слід розуміти як соціальний механізм, що безпосередньо впливає на інтенсивність та загальну спрямованість соціально-економічних трансформацій, проте задовольняє населення - лише незначний відсоток. У перехідному періоді до ринкової економіки кількість суб'єктів, які беруть участь у виробленні економічної політики, значно зростає. Ними є заново створені рухи, партії, старі політичні та силові структури, підприємства, фінансові й інші організації, які володіють матеріальними, фінансовими та людськими ресурсами, нарешті, самі люди, в контексті взаємовідносин яких повинні

бути створені зворотні зв'язки між суб'єктом і об'єктом управління і сформована нова парадигма суб'єкт-суб'єктного управління. Умовою успішного економічного розвитку України повинно стати взаємовигідна співпраця: пріоритет мають сьогодні не нинішня Україна – на її користь отримано лише 6,2%, і навіть не Захід – 22,6%, а радянська система – 36,6%. Симптоматично, що навіть молоді (до 30 років), не говорячи вже про старше покоління, демонструє переваги радянських стандартів життя порівняно з теперішніми в Україні. Так, з-е числа молодих на користь сучасної України висловилися всього 7,0%, а радянської системи – 15%. Традиції радянських часів дотримуються 66,0% населення України [1, с.548-549]. Єдине майбутнє для України – це знайти таку національну(світову, інтернаціональну) ідею, яка б змогла об'єднати все людство. Ще де Кондоре відмічав, що модернізація – це здатність сучасних людей направляти зміни в суспільстві. Л. Фон Мізесу відмічав, що якими б не були обмеженими ліберальні ідеї, їм все ж таки вдалося змінити облік світу, а для цього необхідно, щоб запрацювали зворотні зв'язки і «правила гри». Детермінантами формування взаємовідносин у системі «економіка-людина» в умовах глобалізації та ролі зворотних зв'язків у цих процесах має стати ефективна правова система, яка б захистила простого громадянина, змусила людину підпорядковуватися правилам життя і діяльності. Необхідною базовою умовою реалізації зворотних зв'язків у суспільстві являється **довіра** як головний соціальний капітал суспільства. Український капіталізм ще не підняв у людини почуття особистості на той рівень, коли людина є самодіяльною на ринку. Не випадково тільки 9% людей позитивно відносилися до капіталізму у 2009 році, в той час, коли у 1994 році таких було 13%, згідно з опитуваннями Інституту соціології НАН України.

Показник задоволеності своїм життям у 2005 році був 41%, в той час як у 2009 році впав до 28%, що свідчить про те, що зворотні зв'язки між економічною системою і людиною, між владою і людиною зведені до мінімуму і не працюють на просту людину; рівень оптимізму впав до 20%, вмінням жити в нових умовах похизувалися лише 16%. У цьому плані слід привести концепцію Дж.Стіглера і Р.Кроуза, що держава повинна приймати участь у договорі між суб'єктами, в результаті чого можуть ефективно працювати зворотні зв'язки. Зокрема, вони вказують, що якщо учасники домовляються раціонально, мають правильні уявлення один про одного, а головне – держава повинна захищати договір між господарем і підданним, то кінцевий результат зворотних зв'язків направлений на користність такого договору (договірне право). Саме тому тільки суспільна співпраця дає можливість розвиватися простій людині завдяки договірному праву в умовах глобалізації [8, с.34].

«Державу добробуту», або соціально-орієнтовану економіку чи соціально-орієнтоване управління слід створити на основі наступного: 1) формування інститутів добробуту; 2) вирівнювання доходів населення; 3) глибоке реформування суспільства; 4) діяльність зворотних зв'язків по горизонталі і по вертикалі. На думку Д.Норта, все, що необхідно для процвітання суспільства – це інновації та інновації, в тій час, як у вітчизняній економіці відсутній необхідний інноваційний попит на інновації зі сторони підприємства і держави. У результаті інвестицій в укріплення економічної влади виникає влада, яка відкидає інновації, влада укріплюється не заради населення на основі зворотних зв'язків, а укріплюється влада заради влади, а не заради чогось чи когось, тому й такий феномен як зворотний зв'язок залишається за межею економічної влади, яка самозамикається сама в собі, на рівні автаркічного існування і відчуження влади від народу, економіки від народу, управління від народу.

Список використаних джерел

1. Економіка цивілізацій в глобальному измеренні. Монографія / Под ред. А.А.Прохоровского, В.Н.Тарасевича. – Москва: ТЕИС, 2-11. – 768с.
2. Козуб О.О. Електоральні преференції як індикатор ефективності економічної політики: регіональний вимір / О.О.Козуб // Дисер. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук / 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Запоріжжя, 2008. – 214с.
3. Чистилин Д.К. Самоорганізація мирової економіки: євразійський аспект / Д.К.Чистилин. 2-е изд. – М.: ЗАО «Издательство Экономика», 2006. – 237с.

4. Попов С.М. Гомеостаз як механізм саморегуляції соціальної системи / С.М.Попов// Перспективи. Соціально-політичний журнал.- Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д.Ушинського. – Одеса: 2011. – №1 (47). – 142с. – С.74-80.

5. Попов С.М. Зворотний зв'язок у міжнародному глобалізованому суспільстві в контексті синергетичної методології / С.М.Попов // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.:ВІР УАН, 2011. – Випуск № 45. – 732 с.211-223.

6. Саморегуляція соціального організму країни: монографія / за наук. ред.В.П.Беха; В.П.Бех (голова), Н.В.Крохмаль, Г.О.Нестеренко; Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т. імені М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2010. – 652 с.

7. Філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В.І.Шинкарука та сьогодні (до 80-ліття від дня народження). Частина 1. // Зб. наук. праць. Філософські діалоги 2010. – К., 2010,- 316 с.

8. Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь: / Гл. ред.: И.И. Мазур, А.Н.Чумаков. – М. –Спб.-Н.-Й.:ИЦ «ЕЛИМА», ИД «Питер», 2006. – 1160 с.

Попов С.Н. Особенности формирования взаимоотношений «экономика-человек» в условиях глобализации и роль обратных связей в этих процессах

Анализируются взаимоотношения экономики и человека в новых условиях постиндустриального общества, глубокие изменения в котором нашли свое отражение в экономическом и социальном развитии и требуют рассмотрения в социально-философской теории, которая формирует новый тип мировоззрения и мышления, что свидетельствует о переходе экономической теории на новый уровень развития.

Ключевые слова: обратная связь, экономика, человек, цивилизация, глобализация, отчуждение, инновации.

Popov, S.M. Features of the formation of relationships «economics-man» in conditions of globalization and the role of feedbacks in these processes

The article analyzes the relationship of economy and man in the new conditions of post-industrial society, the profound changes in which have found their representation in the economic and social development and require the consideration in the socio-philosophical theory, which forms a new type of ideology and thinking that testifies about transition of economic theory to new level of development.

Key words: feedback, the economics, man, civilization, globalization, alienation, innovations.

УДК 1:316.3+340.12

Калиновський Ю.Ю.

Роль правового виховання у подоланні деформацій правосвідомості українського соціуму

Проаналізовано сутність та різновиди деформацій правосвідомості українського суспільства. Визначено історичні, соціокультурні та політико-правові причини їх виникнення. Розкрито стадії та особливості правового виховання як засобу подолання деформацій правосвідомості українського соціуму.

Ключові слова: правосвідомість, деформації правосвідомості, правовий нігілізм, правове виховання, правова освіта.

Правове виховання, як і виховання в цілому, є тим важливим інструментом, який забезпечує трансляцію певних культурних цінностей та ідеалів від одного покоління до іншого. В той же час, одним з провідних завдань правового виховання є подолання різноманітних деформацій правової свідомості та правової культури громадян. Нажаль, в українському суспільстві набули поширення різноманітні форми деформацій правосвідомості, які перейшли нам у спадок як з радянських часів, так і набули «розквіту» вже у незалежній Україні.

З'ясовуючи характер і сутність деформацій суспільної правосвідомості, необхідно виявити внутрішні механізми їх утворення, проаналізувати причини виникнення негативних установок щодо права серед значних мас населення України задля вироблення ефективних методик правового виховання. Визначаючись термінологічно, підкреслимо, що деформації суспільної правосвідомості являють собою викривлення форми та змісту правових установок, навичок та звичок на інституційному та неінституційному рівнях, що відображається, перш за все, у діяльності та дискурсивних практиках суб'єктів правовідносин, а також у засобах вирішення конфліктних ситуацій стереотипізованих серед широких верств населення [1,с.218-219].

Узагальнюючи наукові джерела, необхідно підкреслити, що всі деформації суспільної правосвідомості можна класифікувати у широкому та у вузькому розумінні [2;3;4].

У широкому розумінні фахівці виокремлюють відносну та абсолютну деформації правосвідомості. Так, відносна деформація правосвідомості – це певна невідповідність змістовно-ціннісних характеристик правосвідомості реально існуючій у даному суспільстві правовій дійсності. В свою чергу, абсолютна деформація правосвідомості – це невідповідність змістовно-ціннісних характеристик правосвідомості, тим правовим координатам, котрі напрацьовані людською цивілізацією. У вузькому розумінні найбільш поширеними деформаціями правосвідомості є такі: ціннісна амбівалентність, правовий інфантілізм, правовий фетишизм та правовий нігілізм.

Незважаючи на наявні різновиди деформацій суспільної правосвідомості, на нашу думку, можна виокремити низку загальних ознак цього явища:

По-перше, будь-яка деформація правосвідомості є негативною за своєю соціально-правовою природою і становить загрозу для суспільства.

По-друге, деформацію правосвідомості можна виявити лише тоді, коли у суспільстві існують усталені критерії нормальної (недеформованої) правосвідомості.

По-третє, деформація правосвідомості не виключає у її носіїв наявності певних правових поглядів, ідей, уявлень.

По-четверте, деформація правосвідомості характеризується негативним ставленням її носіїв до діючого права, правосуддя та законності.

Характеризуючи вищеозначені деформації суспільної правосвідомості зупинимось на ціннісній амбівалентності. З нашої точки зору, сутність її полягає у одночасному

існуванні у суспільній та індивідуальній правосвідомості різного ставлення, протилежних установок до одного й того ж явища у соціальному житті. Скажімо ціннісна амбівалентність щодо права проявляється у наступному: прагнення до правопорядку в українських громадян поєднується з небажанням дотримуватися норм права у повсякденному житті. Носії такої деформації фактично у своїй правосвідомості не ототожнюють суспільні цінності з власними. Ціннісна амбівалентність проявляється і у поведінці людини, коли вона вимагає дотримання певних норм від інших осіб, а сама вважає за можливе ці норми ігнорувати.

Наступною деформацією правосвідомості є правовий інфантілізм. Це найбільш м'яка форма викривлення правосвідомості, яка полягає у недостатній сформованості правових поглядів, знань, установок, уявлень або повної відсутності деяких з них [5, с.83]. Правовий інфантілізм – це такий стан правосвідомості, коли окремі індивіди або суспільні групи з якихось причин отримали недостатню кількість знань про право та правову дійсність, що негативно вплинуло на їх погляди, а як наслідок – на суспільну поведінку. Необхідно зазначити, що не сформованість певних знань та поглядів стосується як нормативного елементу правосвідомості – правової ідеології, так і ненормативного елементу, тобто правової психології (правові навички, звички, почуття).

Як зазначають дослідники П.Баранов, А.Долгова, В.Загрева, Ю.Ожегов, правовий інфантілізм проявляється особливо яскраво у неповнолітніх [6;7;8;9].

Це обумовлено такими факторами:

- неповнолітні знаходяться на такому рівні розвитку, коли формування їх особистісних якостей ще не закінчилося, тому засвоєння ними правових знань та норм ще триває;
- на правосвідомість молоді суттєвий вплив здійснює правосвідомість батьків, однолітків, яка може бути деформованою;

- більшість молоді не здатні точно оцінити соціальну роль закону і оперують у своїй поведінці в основному моральними категоріями «добре» чи «погано», що здійснює вплив на формування правосвідомості;

- неповнолітні не завжди вміють правильно застосовувати на практиці свої правові знання, що також сприяє виникненню або поглибленню правового інфантілізму.

На жаль, в українському суспільстві рівень правопорушень серед молоді залишається достатньо високим, що обумовлено різними деформаціями, в тому числі й правовим інфантілізмом. Не сприяє подоланню цієї деформації у вітчизняному соціумі відсутність системи правового виховання, популяризація не правової поведінки за допомогою ЗМІ та ін.

Достатньо розповсюдженою формою деформації правосвідомості є правовий фетишизм, який полягає у абсолютизації ролі права та правових інститутів щодо регулювання суспільних відносин. Підґрунтям правового фетишизму є дефіцит правової культури та юридична неосвіченість у окремих громадян та соціальних груп. На думку фахівців, правовий фетишизм необхідно відрізнити від правової демагогії. Якщо правовий фетишизм є формою викривленої правосвідомості, котра розповсюджується на всіх рівнях соціального простору – від індивідуального до загальносоціального, то правова демагогія – це особливий різновид соціальної демагогії, сфера розповсюдження якої значно вужча. Суб'єкт правової демагогії – це маніпулятор чужих відчуттів, для якого в певний період часу «культ закону» може бути методом досягнення поставленої мети. Тобто правовий фетишизм у певних випадках може бути засобом правової демагогії [10, с.26-28].

Правовий фетишизм також слід відрізнити від правових ілюзій. Розвиток такої деформації як правовий фетишизм може призвести до того, що правильні поняття про право можуть трансформуватися у викривлені, а правові ілюзії у свою чергу – це з самого початку помилкові погляди про роль права у житті суспільства.

Правосвідомості українського суспільства, на нашу думку, також притаманний правовий фетишизм, який проявляється у наступному:

- у намаганні прискорити соціальні трансформації за допомогою лише законів, без врахування реально існуючих у країні соціально-економічних та політичних факторів;

- у перебільшених сподіваннях певної частини населення щодо регулюючої сили права та недооцінці моральних й релігійних постулатів.

Продовжуючи розгляд деформацій правосвідомості, з нашої точки зору, необхідно особливо докладно проаналізувати правовий нігілізм, який є стрижневою деформацією як суспільної, так і індивідуальної правосвідомості в Україні незалежно від віку, освіти, соціального та майнового стану наших співгромадян. Правовий нігілізм є основою таких негативних явищ як хабарництво, корупція, кумівство, патрон-клієнтельні стосунки. Проблема подолання правового нігілізму актуальна для різноманітних типів соціальних систем, але особливо загострення вона набуває під час переходу від одного політико-правового режиму до іншого. Ступінь вкорінення і розповсюдження правового нігілізму є одним з індикаторів деформованої суспільної правосвідомості. Українська держава, здійснюючи перехід від тоталітаризму до демократії, стикається з проблемою дотримання законності на всіх рівнях суспільного життя.

Теоретичне осмислення й розробка ідеї правового нігілізму знайшли втілення у дослідженнях М.Іванчука, І.Ільїна, Б.Кістяківського, А.Нікітіна, О.Потіякіна, М.Цимбалюка [11;12;13;14;15;16] та ін. Однак в цих працях не має докладного аналізу ролі правового нігілізму саме як деформації правосвідомості. Виходячи з вищевказаного, розглянемо сутність та ознаки правового нігілізму в контексті його подолання за допомогою правового виховання.

Правовий нігілізм як світогляд та напрямок суспільно-політичної думки виникає під впливом багатьох причин, що склалися історично. Зокрема, видатний російський дослідник І.Ільїн, аналізуючи корені правового нігілізму зазначає, що в наслідок секуляризації культури, яка відбувалася в Європі протягом декількох століть вплив релігії та церкви став значно слабший. Це призвело до великої ірраціональної кризи, котра охопила віру, мораль, науку, мистецтво і правосвідомість. Люди, на думку І. Ільїна, стали байдужими до духовного досвіду і послалили віру у природознавство та техніку. Увесь внутрішній правовий досвід людини почав поступово дрібнішати та викривлятися. Правосвідомість втрачала ґрунт, свої первинні, священні основи і підкорялася духу скептицизму, духу релятивізму, для котрого все відносно та духу нігілізму, котрий не хоче ні в що вірити [17, с.249-250].

Виходячи з вищевказаного, необхідно зазначити, що правовий нігілізм виникає на ґрунті ідей Просвітництва, котрі пропагували розкріпачення людини, зняття різноманітних обмежень для її діяльності, а в крайньому варіанті відмову від моральних та правових норм. Звертаючись до історії питання необхідно зауважити, що відомий німецький філософ Ф. Ніцше використовував поняття нігілізму у соціокультурному значенні, проголошуючи «переоцінку цінностей» – заперечення напрацьованих людством норм культури, моралі, справедливості (етика імморалізму). Стосовно правового або юридичного нігілізму у науковій літературі існує низка визначень. На думку В.Туманова, правовий нігілізм – це скептичне, негативне ставлення до права, аж до повної недовіри в його потенційні можливості вирішити соціальні проблеми так, як того потребує соціальна справедливість. Інший аспект правового нігілізму фіксує у своєму визначенні дослідник В. Гойдман, зокрема він зауважує, що під правовим нігілізмом необхідно розуміти сформоване у суспільній та індивідуальній свідомості стійке зневажливе або негативне ставлення до права, наявність у посадових осіб і громадян настанова на досягнення соціально значущих результатів не правовими засобами [15, с.251].

Отже, саме правове виховання як система дій, що розроблена та втілюється державою, громадськими організаціями, закладами освіти, правоохоронними та судовими органами може стати засобом подолання різноманітних деформацій правосвідомості в українському суспільстві. Вочевидь, правове виховання є допоміжною ланкою у процесі встановлення справедливого правопорядку в українській державі. Разом з тим, основними чинниками розвитку правосвідомості та правової культури є втілення у життя всіма засобами, що є у державі принципів верховенства права, законності, справедливості, захисту прав людини. Важливим завданням правового виховання в Україні є подолання наслідків негативного впливу на суспільну право-

свідомість, який чинили авторитарні та тоталітарні режими. Так, правовий нігілізм українського суспільства радянського періоду виник на основі глибоких нігілістичних правових традицій, що існували у царській Росії, а саме: нерівність перед законом і судом, правовий цинізм вищих органів влади, попрання національної самобутності народу. В свою чергу правовий нігілізм у СРСР проявлявся у двох формах:

- теоретичній (ідеологічній), коли в унісон з марксистсько-ленінською теорією на державному рівні обґрунтовувалися ідеї про відмирання держави і права при соціалізмі – і тим самим істотно принижувалася роль права; декларувалася перевага колективних прав над правами людини; підкреслювалось домінування постанов комуністичної партії над законами;

- практичній, коли відповідно до офіційної ідеології встановлені правові норми не додержувалися державними органами, відомчими і посадовими особами, які прикривали порушення законності поясненнями на кшталт «в інтересах народу», «для виконання плану» та ін., що спричинило відомчий правовий нігілізм, а часто і правовий цинізм з боку вищих посадових осіб держави.

В наш час причинами прояву правового нігілізму в Україні можна вважати:

- неупорядкованість законодавства, його нестабільність і суперечливість;
- низький рівень правової культури;
- слабкий механізм приведення в дію прийнятих законів та ін.;
- негативний вплив засобів масової інформації.

Особливу роль, на думку дослідників різних медійних засобів впливу на правосвідомість, відіграють випуски теленовін, які дивиться переважна більшість населення. Це пов'язано з тим, що новини як жанр телебачення базуються на постійному повторюванні та фіксації відповідних образів і дій. А як бачимо, український новинний простір орієнтується на сенсацію, що дуже часто пов'язано з протиправною діяльністю громадян чи групи громадян. Тобто особа через певний проміжок часу починає сприймати насильство, протиправну поведінку як щось ординарне, повсякденне, її свідомість так би мовити «звикає» до такого роду негативної інформації.

Отже, підґрунтям для правового виховання, а як наслідок ефективного подолання деформацій правосвідомості українських громадян, є наступні напрямки діяльності державних органів, громадських організацій, політичних партій:

- 1) підвищення якості законів та інших нормативно-правових актів; забезпечення належної ролі закону в системі правових актів; наявність стабільності та однаковості в регулюванні суспільних відносин;
- 2) посилення авторитету державної влади і налагодженість механізму її дії; наявність розвинутої державної структури, здатної забезпечити виконання права;
- 3) вдосконалення системи правоохоронних органів і правозастосовної діяльності; зміцнення законності; підвищення ролі суду;
- 4) збереження самобутності національної правової культури та впровадження закордонного досвіду щодо її розвитку;
- 5) створення системи правового інформування населення та подальший розвиток професійного навчання і виховання юристів, посадових осіб.

Необхідно зазначити, що важливою складовою правового виховання є правова освіта – цілеспрямований, організований, систематичний процес оволодіння правовими знаннями й навичками правової поведінки. Вочевидь, що формування демократичної правосвідомості населення та подолання її деформацій повинно бути одним з стрижневих завдань всіх гілок державної влади. На сьогоднішній день в Україні прийнято декілька базових документів про правову освіту: Національна програма правової освіти населення [18], Програма розвитку юридичної освіти [19], Концепція національно-патріотичного виховання молоді [20] та інші. В цих документах розроблені основні напрямки правового виховання та правової освіти населення, реалізація яких могла б стати дієвим механізмом формування правосвідомості населення України.

Аналіз вищенаведених документів, і перш за все Національної програми правової освіти населення, дозволяє зробити висновки, що основними завданнями в Україні у царині правової освіти є такі: підвищення рівня правової підготовки населення, насам-

перед учнівської та студентської молоді, а також держслужбовців, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, викладачів правових дисциплін й журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки; широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері. Необхідно підкреслити, що вищезазначена Програма не тільки формулює цілі та завдання правової освіти населення, але й визначає шляхи їх досягнення, виконавців та джерела фінансування.

На думку експертів, останніми роками увага державних органів до виконання положень Національної програми правової освіти населення не відповідає вимогам часу, а ефективність діяльності Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення помітно знизилася. З нашої точки зору, однією з причин недостатнього виконання цієї Програми є неналежне фінансування. Наприклад, у Законі України «Про державний бюджет України на 2009 рік» взагалі не було передбачено коштів на проведення визначених у Національній програмі правової освіти населення заходів.

Отже, з метою викоринення різноманітних деформацій правосвідомості, задля підвищення рівня правової свідомості українських громадян необхідно цілеспрямовано втілювати загальнодержавні програми обов'язкового правового навчання й виховання серед всіх верств населення, на всіх щаблях освітньої системи – від загальноосвітньої до вищої школи. З цією метою у всіх загальноосвітніх школах, середніх спеціальних навчальних закладах України запроваджено в якості самостійної навчальної дисципліни курс «Основи правознавства». На сьогоднішній день науково-педагогічна спільнота та громадськість України обговорюють доцільність та можливість введення у навчальний план інших правоосвітніх дисциплін, на кшталт «Громадянська освіта», «Права людини в Україні», «Практичне право». Ці дисципліни можна було б викладати факультативно або у вигляді спецкурсів з залученням представників громадських організацій та фахівців з правоохоронних органів.

Організація подібної форми правового навчання повинна допомогти молоді одержати необхідний мінімум правових знань, що дозволить їй вже на перших етапах самостійного життя виконувати свої професійні й загальногромадянські обов'язки, уміти компетентно захищати свої права. Необхідно посилити прикладну складову цього курсу, запрошувати спеціалістів-практиків, які б на конкретних прикладах роз'яснювали особливості застосування різних законодавчих норм.

Особливість української дійсності полягає в тому, що часто правознавство у школах викладають не фахівці. Хоча саме на викладача цієї дисципліни покладена відповідальність щодо реалізації основної мети школи в питаннях правового навчання й виховання. Він виступає в ролі не тільки посередника одержання знань, але й організатора пізнавальної діяльності. Психологічний процес, на базі якого формується правосвідомість тих, хто навчається, функціонально взаємозалежний й в узагальненому вигляді може бути представлений у декількох умовних стадіях.

Перша (початкова) стадія – накопичення знань про право, правову політику й способи застосування цих знань у соціальній практиці. Саме якість та глибина, одержуваних знань, слугують підставою правильності й твердості переконань громадянина.

Друга стадія – формування переконань, як ідеального спонукального мотиву свободи й діяльності індивідів. Вони залежать не тільки від обсягу знань, але й від розуміння та усвідомлення тих процесів, що відбуваються у соціальному середовищі.

Третя стадія – трансформація отриманих знань і сформованих переконань у певні соціально-психологічні й вольові настанови, які є основою у повсякденному житті та не протирічають діючому законодавству.

На базі вищевикладеного процесу формується правова компетентність громадянина, що включає його правову свідомість, уміння й навички користуватися правом, підпорядкувати свою поведінку правовим нормам. Вочевидь, що головним завданням щодо формування правової свідомості стає оволодіння методикою оцінювання правових та

не правових явищ, яка підкріплена індивідуалізованою правовою практикою. Це означає вміння швидко й чітко виявляти основні принципи й цілі будь-якого соціального явища, соціальної дії, соціальної технології. Іншою, не менш важливою, складовою цієї методики є знання основних шкіл і напрямків правознавства всіма суб'єктами правового виховного процесу та їх уміння екстраполювати отримані дані на конкретну правову ситуацію. І останнє, це вміння вибудувати (моделювати) на основі обраної методики технологічний інструментарій вирішення конфліктів у соціальному просторі. Всі ці навички в реальному житті вчать розумінню наслідків майбутніх кроків, кристалізують внутрішню мораль і громадянську позицію індивіда.

Таким чином, правове виховання повинно стати основою систематичної роботи щодо подолання деформацій правосвідомості суб'єктів правовідносин в Україні, що сприятиме покращенню функціонування всіх сфер життя вітчизняного соціуму. Треба створити такий морально-правовий клімат у суспільстві, коли додержання закону стане вигіднішим, ніж його порушення, коли зміцниться надійність права та захист набутих прав, а також збільшаться можливості будь-якого громадянина, який не має юридичної освіти, знати свої права.

Список використаних джерел

1. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: моногр. / Ю.Ю.Калиновський. – Х.: Право, 2008. – 288 с.
2. Левченко И.П. Правовая социализация личности: ее стадии и уровни / И.П.Левченко, С.В.Облиенко // Актуальные проблемы совершенствования деятельности ОВД в новых экономических и социальных условиях. – М., 1997. – С. 45-46.
3. Скомаровський В.О. Забезпечення прав і свобод людини у процесі соціально-політичного реформування українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні процеси та інститути» / В.О.Скомаровський. – К., 2005. – 20 с.
4. Соколов Н. Я. Профессиональное правосознание юристов / Н.Я.Соколов. – М.: Наука, 1988. – 224 с.
5. Баранов П. П. Профессиональное правосознание работников органов внутренних дел: (Теоретические проблемы): учеб. пособие / П.П.Баранов. – М.: ВЮЗШ, 1991. – 127 с.
6. Баранов П.П. Вопросы организации правового воспитания советской молодежи / П.П.Баранов, В.В.Макеев. – Ростов на/Д, 1986. – 215 с.
7. Долгова А. И. Правосознание и его дефекты у несовершеннолетних правонарушителей / А.И.Долгова. – М.: Изд-во, 1972. – 99 с.
8. Загрева В.Я. Правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07: «Теорія та методика виховання» / В.Я.Загрева. – К., 2002. – 19 с.
9. Пропаганда и молодежь: [сб. ст. / науч. ред. Ю.П.Ожегов]. – М.: Мол. гвардия, 1981. – 191 с.
10. Баранов В. М. Правовая демагогия: природа, формы проявления, социальная опасность / В.М.Баранов // Северо-кавказский юридический вестник. – 1998. – № 4. – С.26-28.
11. Иванчук М. Проблеми правової культури та правового виховання в українському суспільстві / М.Иванчук // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – 2004. – № 3. – С.140-149.
12. Ильин И.А. О сущности правосознания / И.А.Ильин // Сочинения: в 2 т. / И.А.Ильин. – М., 1993. – Т. 1. – С. 73-300.
13. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б.А.Кистяковский ; сост., примеч. В.В.Сапова. – СПб.: РХГИ, 1999. – 800 с.
14. Нікітін А. Вплив аномії на нормативну поведінку суспільства / А. Нікітін // Право України. – 2003. – № 9. – С. 44-48.
15. Общество и политика: современные исследования, поиск концепций / под ред. В. Ю. Большакова. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – 512 с.
16. Цимбалюк М. Формування правосвідомості громадян у процесі реформування інституту власності / М.Цимбалюк // Право України. – 2003. – № 9. – С. 57-61.
17. Ильин И. А. Путь к очевидности / И.А.Ильин. – М.: Республика, 1993. – 431 с.
18. Національна програма правової освіти населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.

19. Програма розвитку юридичної освіти до 2005 р. – Режим доступу :<http://www.uazakon.com/document/spart31/inx31927.htm>.

20. Концепція національно-патриотичного виховання молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/legislation/other/5397>

Калиновский Ю.Ю. Роль правового воспитания в преодолении деформаций правосознания украинского социума

Проанализированы сущность и разновидности деформаций правосознания украинского общества. Определены исторические, социокультурные и политико-правовые причины их возникновения. Раскрыты стадии и особенности правового воспитания как способа преодоления деформаций правосознания украинского социума.

Ключевые слова: правосознание, деформации правосознания, правовой нигилизм, правовое воспитание, правовое образование.

Kalinovskiy, Y.Y. Role of legal education in process of overcoming of justice deformations of Ukrainian society

Analysed the overcoming of deformations of sense of justice of Ukrainian society. Certain historical, social-cultural and political-justice reasons of deformations origin. Exposed the stages and features of legal education as a method of overcoming of deformations of legal consciousness of Ukrainian society.

Key words: legal consciousness, deformations of legal consciousness, legal nihilizm, legal education, justice education.

Судова дискусія з прагма-діалектичної точки зору

Аналізується судовий процес як особливий вид критичної дискусії в межах прагма-діалектичного підходу до теорії аргументації та визначається його специфіка. Обґрунтовується теза, що ефективність аргументації залежить від об'єктивних критеріїв раціональності, та суб'єктивних критеріїв прийнятності, які залежать від сфери застосування.

Ключові слова: аргументація, прагма-діалектичний підхід, критична дискусія, судова дискусія, стадії критичної дискусії.

На сьогоднішній день великої актуальності набула можливість застосування логіки на практиці. Зокрема, надбання теорії аргументації широко використовуються в сфері права. Найпоширенішими підходами для аналізу юридичної аргументації є логічна, риторична та прагма-діалектична концепції. Ефективність кожної з них залежить від мети та завдань проведення аналізу. Найяскравішим прикладом правової аргументації є аргументація в суді, під час якої відбувається обґрунтування своєї точки зору усіма учасниками процесу. Наприклад, суддя інтерпретує норму закону, виводячи конкретну норму для конкретного правозастосування і аргументує свою позицію. Тому об'єктом нашого аналізу була обрана саме судова аргументація.

Метою цієї статті є проаналізувати судовий процес з прагма-діалектичної точки зору як особливий вид критичної дискусії.

Прагма-діалектичний підхід до аналізу аргументативного процесу був розроблений в рамках амстердамської школи аргументації (Франс ван Ємерен (Frans H. van Eemeren), Роберт Гроотендорст (Robert Grootendorst), Евелін Т. Фетеріс (Eveline T. Feteris), Пітер Хутлоссер (Peter Houtlosser), Ерік С.В. Краббе (Eric C.W. Krabbe) та інші. Застосуванням прагма-діалектичної моделі до аналізу правової дискусії займається Евелін Т. Фетеріс (Eveline T. Feteris).

Засновники прагма-діалектичного підходу Франс ван Ємерен (Frans H. van Eemeren) та Роберт Гроотендорст (Robert Grootendorst) аргументацію розглядають як мовленнєвий акт, метою якого є вирішити розбіжності в думках. Виникає ця концепція у 70-х роках минулого століття. З точки зору процедури обговорення аргументація є комунікативним процесом, у ході якого сторони відстоюють суперечливі позиції, керуючись правилами раціональної дискусії. Цей комунікативний процес отримав назву критичної дискусії. Діалектична складова підходу вказує на те, що аргументація є частиною цієї дискусії, суть якої полягає в обміні мовленнєвими актами між співрозмовниками, в результаті чого відбувається оцінка точок зору, і сторони приходять до певного консенсусу. Прагматична частина теорії аналізує дискусію як мовленнєву дію. Її завдання полягає у формулюванні комунікативних та інтерактивних правил для використання мови у різних формальних та неформальних правових ситуаціях [2, с. 180]. Критична дискусія має позитивний результат лише за умов, якщо всі її учасники дотримуються чітко визначених правил. Тому основним завданням прагма-діалектичного підходу є розробка норм та правил проведення раціональної дискусії.

Таким чином прагма-діалектичний підхід до аналізу правової аргументації поєднує в собі об'єктивні критерії раціональності та суб'єктивні критерії прийнятності дискусії в нормативному середовищі. Він базується на чотирьох головних принципах. Першим з них є принцип екстерналізації, суть якого полягає в необхідності експліцитного вираження змісту дискусії. Другим є принцип соціалізації, адже аргументація – це процес взаємодії людей. Опонент та пропонент намагаються прийти до згоди разом, тому процес є не індивідуальним, а соціальною взаємодією. Функціоналізація є

третім принципом аргументації, який полягає у дослідженні функцій елементів мови в контексті мовлення взагалі. І останнім принципом є діалектичність, адже аргументація розглядається як критичний, діалектичний спосіб переконання [1, с. 10].

За Франсом Ємереном і Робертом Гроотендорстом, модель такої дискусії складається з чотирьох стадій.

На першій стадії – стадії конфронтації – учасники з'ясовують, що їх думки різняться та визначають, що є причиною дискусії.

На другій стадії – стадії відкриття дискусії учасники намагаються розв'язати проблему. Вони з'ясовують хто буде пропонентом, а хто опонентом. Вони також узгоджують правила ведення дискусії і вихідні дані.

На третій стадії – стадії аргументації пропонент захищає свою точку зору, висувуючи у відповідь на критику опонента свої аргументи.

На четвертій стадії – заключній – учасники оцінюють, чи була розв'язана проблема і чия точка зору отримала гору [4, с. 142].

Будь-яка критична дискусія має підпорядковуватися певним правилам. Франс Ємерен і Роберт Гроотендорст виділяють десять правил, порушення яких призводить до конфліктної моделі комунікації і появи неформальних помилок.

1. Правило свободи. Комуніканти не повинні перешкоджати один одному висувати свої точки зору або піддавати сумніву точку зору опонента.

2. Правило тягаря доведення. Комуніканти, який висунув точку зору, повинен її захищати, якщо його попросять.

3. Правило точки зору. Критика повинна відноситися до точки зору, яка дійсно була висунута іншим комунікантом.

4. Правило релевантності. Для доведення своєї точки зору комуніканти може користуватися тільки тими аргументами, які відносяться до цієї точки зору.

5. Правило невираженого засновку. Комуніканти не може представляти якість твердження як невиражений засновок, що належить опоненту або заперечувати засновок, який сам комуніканти залишив невираженим.

6. Правило вихідного засновку. Комуніканти не може викривляти положення, яке було прийняте обома сторонами як вихідний засновок або заперечувати, що це положення було прийняте обома сторонами як вихідний засновок.

7. Правило аргументативної схеми. Точка зору не вважається повністю доведеною, якщо у доведенні застосовувалася невірна аргументативна схема або схема аргументації, що була застосована неправильно.

8. Правило логічності. Міркування в аргументації повинне бути логічно правильним.

9. Правило закриття дискусії. Результатом невдалого доведення точки зору повинна бути відмова пропонента від своєї точки зору.

10. Правило формулювання і інтерпретації аргументів. Комуніканти не повинні застосовувати недостатньо ясні, оманливі формулювання; вони повинні інтерпретувати формулювання іншої сторони якомога точно і чітко.

Паол Грайс (Paul Grice) у своїй роботі «Logic and Conversation» виділяє значно менше правил раціональної дискусії. На його думку, кооперативні стосунки у комунікації мають задовольняти чотири комунікативні директиви-постулати: (1) постулат інформативності («Висловлювання, яке наводить співрозмовник, повинне бути змістовним, тобто містити певну інформацію»); (2) постулат істинності («Комуніканти повинні говорити правду, уникати неправдивих тверджень, не висловлюватися без достатніх для цього підстав»); (3) постулат релевантності («Треба бути релевантним, говорити те, що у даний час стосується справи»); (4) постулат ясності («Не можна в процесі аргументації застосовувати неясні висловлювання») [3; 45]. Порушення цих правил комунікативної гри, за Паулом Грайсом, може призвести до комунікативних колізій, результатом яких є неуспішне, конфліктне спілкування.

Як уже зазначалося, метою цієї статті є розглянути судовий процес як особливу форму раціональної дискусії та проаналізувати його з прагма-діалектичної точки зору. Особливістю судового процесу є специфічні лише для нього правила та обмеження, за допомогою яких вирішуються правові конфлікти. На думку Евелін Т. Фетеріс (Eveline T. Feteris), є одна важлива відмінність між судовим процесом та прагма-діалектичною

критичною дискусією. І суть її полягає в тому, що в дискусії учасники намагаються оцінити аргументацію та прийти до згоди самостійно (або за допомогою аудиторії), а в судовому процесі цю роль виконує третя сторона – суддя, який вирішує, чиї аргументи сильніші, оцінює аргументацію та вносить вирок.

Слід зазначити, що на відміну від будь-якої іншої критичної дискусії, в судовій дискусії аудиторія як учасник не розглядається. Право останнього слова має лише суддя. Ні учасники, ні аудиторія не мають ніяких повноважень оцінювати аргументацію.

Тому постає питання, як саме суддя впливає на хід дискусії і чи можлива прагма-діалектична інтерпретація судового процесу, якщо в ньому задіяно три сторони, а не дві?

Щоб відповісти на ці питання ми проаналізуємо судовий процес з прагма-діалектичної позиції відповідно до чотирьох стадій критичної дискусії, з'ясуємо специфіку перебігу кожної стадії та відмінність між раціональною дискусією взагалі та судовою дискусією зокрема. Щодо правил критичної дискусії, то вони залишаються незмінними, але доповнюються суб'єктивними (матеріальними) критеріями прийнятності, тобто специфічними лише для цієї сфери правилами проведення самого судового процесу, та визначається роль судді як третьої нейтральної сторони.

Будь-яка критична дискусія передбачає наявність пропонента та опонента. Пропонентом називають учасника, який захищає певну точку зору, а опонентом учасника, який виступає з критикою. Якщо розглянути судову дискусію з прагма-діалектичної точки зору, то пропонентом виступатиме позивач, а опонентом, відповідно, відповідач. Обвинувач висуває точку зору та аргументує, чому саме його позов має бути задоволений судом, а відповідач критикує позицію обвинувача, намагається спростувати тезу та переконати суд, що його позиція є вірною.

На першій стадії – конфронтації – сторони висловлюють свою точку зору. На цій стадії суддя залишається пасивним і дискусія нічим не відрізняється від будь-якої іншої критичної дискусії. Звичайно, сторони висловлюють свою точку зору згідно правил судового процесу. Особливістю є те, що вони не завжди мають на меті ефективне та раціональне вирішення суперечки, адже кожен перш за все хоче переконати в своїй правоті та виграти справу. Тому може спостерігатися затягування дискусії, ухилення від відповіді на аргументи і т.д. У випадках, коли дії учасників не відповідають нормам, суддя має право втрутитися і спрямувати дискусію у відповідне русло. Таким чином, основне завдання судді полягає в тому, щоб спостерігати за належним дотриманням умов раціонального та ефективного для обох сторін обговорення.

У судовому процесі стадія відкриття дискусії, на якій сторони мають встановити правила обговорення та визначити свої позиції є нечітко вираженою. Адже за визначенням судовий процес уже передбачає зафіксовані правила та норми проведення засідання. Тому стадія відкриття раціональної дискусії може бути представлена системою правил, закладених в нормативно-правових актах. Сторони не визначають хто і яку позицію займає в ході дискусії і за якими правилами вона буде проходити. Все це вже давно визначено на законодавчому рівні.

На третій стадії – стадії аргументації – пропонент захищає свою точку зору. Пропонентом у нашому випадку виступає позивач, який обґрунтовує свою точку зору. На цьому рівні суддя виконує роль пасивного супротивника, адже він не може прийняти аргументи обвинувача без їх перевірки. Суддя визначає, чи надано достатню кількість доказів, які мають юридичну основу. У прагма-діалектичній моделі опонент може заперечити прийнятність аргументації з двох позицій: піддати сумніву зміст аргументів сторони, яка надає докази, та піддати сумніву обґрунтованість аргументів. Наприклад, коли суддя запитує чи існує правова норма, яку можна використати у цій ситуації, то він ставить під сумнів зміст аргументів пропонента. Але так як роль судді встановлена формально і сторони дискусії наперед знають, які можуть виникнути сумніви, то вони відразу можуть навести відповідні аргументи і реакція судді, як опонента, може бути невираженою. Та все-таки в прагма-діалектичній реконструкції судового процесу суддя доповнює критичні зауваження опонента та перевіряє чи скарги позивача мають юридичне підґрунтя. Тож в цілях юридичної визначеності суддя діє як «додатковий опонент», що надає критичні зауваження.

На четвертій стадії дискусії учасники оцінюють аргументацію та визначають хто переміг. Відповідно до дев'ятого правила критичної дискусії, сторони мають прийняти точку зору або пропонента, або опонента. Але в судовому процесі сторони майже ніколи не досягають однієї точки зору. Якщо домовленості не досягнуто, це не означає, що процес не є результативним, адже на законодавчому рівні встановлені правила та норми, які забезпечують вирішення конфліктних ситуацій, і суддя забезпечує виконання цих правил та оцінює аргументацію самостійно.

Оцінка аргументації може здійснюватися двома способами: використовуючи процедуру ідентифікації та тестову процедуру. Оцінюючи аргументацію пропонента суддя спочатку визначає чи аргументи є загальноприйнятими фактами. Він як нейтральна третя сторона визначає, які факти повинні вважатися загальноприйнятими і розцінюватися як спільна точка зору. Якщо факт не є загальноприйнятим, то він потребує доведення. Зазвичай, тестова процедура передбачає, що сторони разом домовляються про усні та письмові джерела. Різні форми доказів, такі як письмові документи, свідчення свідків та експертів, можуть вважатися особливою формою тестових методів, які використовуються у тестовій процедурі. Суддя вирішує, які докази підлягають оскарженню, а які ні. Таким чином, суддя у такій дискусії виступає гарантом процесу, він спостерігає за дотриманням правил та гарантує, що процедура проходить ефективним та раціональним шляхом. Правила щодо поведінки судді в межах судової дискусії можуть розглядатися як додаткові правила поряд із загальнозначимими правилами поведінки опонента та пропонента, які забезпечують раціональність дискусії та забезпечують ефективне вирішення спірного питання.

Коли суддя задовольняє вимоги позивача, відповідно до правових стандартів, він повинен бути переконаний у прийнятності його аргументації. У судовій дискусії прийнятність аргументації залежить від об'єктивних критеріїв раціональності критичної дискусії та зовнішніх матеріальних критеріїв. До останніх відноситься правова прийнятність аргументації, яка залежить від факту відповідності аргументів пропонента з відповідною правовою нормою. Це і є головним завданням судді – визначити чи існує цей взаємозв'язок і чи відповідає рішення правовій нормі. Більше того, він не має суперечити загальноприйнятим принципам тлумачення правових норм. Тобто, випадки, ідентичні з правової точки зору, мають вирішуватися у відповідності до загальних правил інтерпретації норми права. Евелін Т. Фетеріс (Eveline T. Feteris) називає це вимогою справедливості рішення суду [2; 185]. Якщо пропонентом надані докази, які можна оцінювати як загальноприйнятні та обґрунтовані, існує норма права, яка пов'язує скаргу з доказами, то суддя задовольняє скаргу. Відповідно, якщо аргументація не є прийнятною ні з точки зору оцінки аргументації, ні з точки зору правової прийнятності, то суддя відмовляє у позові і приймається точка зору опонента. Роль, яку суддя виконує, вносячи вердикт, можна порівняти з роллю сторін в критичній дискусії, де участь беруть лише дві сторони, коли вони самостійно вирішують, чи пропонент успішно захистив точку зору. Як третя сторона суперечки суддя має аргументувати своє рішення, щоб сторони знали його підґрунтя. Якщо якась зі сторін не згодна з цим рішенням, то вона має право подати апеляцію на основі аргументів, які суддя надав на підтримку своєї позиції. Під час апеляційного процесу буде визначатися чи правильно був застосований закон, і рішення судді може бути піддане критиці на підставі його аргументації.

Отже, в цій статті ми розглянули судовий процес як особливий вид критичної дискусії з прагма-діалектичної точки зору і показали його особливості. Можна зробити висновок, що прийнятність аргументації залежить від оцінки аргументації з прагма-діалектичної точки зору, тобто, об'єктивних критеріїв раціональності, та від суб'єктивних критеріїв прийнятності, які залежать від сфери застосування. Правові норми в межах судової дискусії можна розглядати як специфічні для цього виду критичної дискусії додаткові правила, які гарантують раціональне врегулювання суперечки між сторонами. Тому очевидно, що критична дискусія у правовому контексті потребує чітко визначених додаткових правил відповідно до своєї специфіки, наприклад, правила поведінки судді як третьої нейтральної сторони. Проблема прагма-діалектичного підходу полягає лише в тому, що ефективність та раціональність дискусії залежить від стандарту ведення

діалогу, який залежить в певній мірі від ситуації та сфери застосування. Єдиної нормативної системи та типу раціональності для всіх сфер побудувати не можливо. Тому поряд із загальними правилами ведення критичної дискусії потрібно визначити стандарти для специфічних областей, наприклад, судової дискусії.

Список використаних джерел

1. Eemeren F.H. Argumentation, Communication and Fallacies. A Pragma-dialectical Perspective / Eemeren F.H. van, Grotendorst R. – Hillsdale NJ: Erlbaum, 1992. – 121 p.
2. Eveline T. Feteris A Pragma-Dialectical Approach to Legal Discussions / Eveline T. Feteris // Rationality in Legal Discussions. – с.180-187.
3. Grice H.P. Logic and conversation / Grice H.P. // Syntax and Semantics, Vol. 3, New York: Academic Press 1975, p. 41-58.
4. Еемерен Ф. Аргументация: анализ, проверка, представление / Еемерен Ф., Гроотендорст Р. – СПб: Издательство СПбУ, 2002. – 142 с.

Кондратюк В.В. Судебная дискуссия с прагма-диалектической точки зрения

Анализируется судебный процесс как особый вид критической дискуссии в рамках прагма-диалектического подхода к теории аргументации и определяется его специфика. Обосновывается тезис, что эффективность аргументации зависит от объективных критериев рациональности, и субъективных критериев приемлемости, которые зависят от области применения.

Ключевые слова: аргументация, прагма-диалектический подход, критическая дискуссия, судебная дискуссия, стадии критической дискуссии.

Kondratyuk, V.V. Analysis of the judicial discussion of pragma-dialectical perspective

The article analyzes the trial as a special type of critical debate within the pragma-dialectical approach to argumentation theory and determined its specificity. It substantiated the thesis that effectiveness of argumentation depends on the objective criteria of rationality and from the subjective criteria of acceptability, which in turn depend on the scope of application.

Key words: arguments, pragma-dialectical approach, critical discussion, the judicial debate, critical discussion stage.

УДК 35. 083.1: 321.01: 316.462

Краснокутський О.В.

Основні види владних відносин та їх класифікація

Влада розглядається скрізь призму таких філософських категорій, як сутність та явище, причина й наслідок, можливість і дійсність, загальне, одиначне, особливе; аналізуються основні види владних відносин та їх класифікація

Ключові слова: влада, владні відносини, види владних відносин, класифікація основних видів владних відносин

Концептуалізуючи владу як соціально-філософську категорію, що позначає здатність суб'єкта підпорядкувати об'єкт для забезпечення досягнення певних цілей на основі соціальної відповідальності, ми акцентуємо увагу на основних сутнісних характеристиках, структурних аспектах владного феномена – підпорядковуючу силу, цільовий аспект, вольовий аспект, соціальну відповідальність, – які разом формують єдину складну багаторівневу сутність владних відносин.

Сутність феномена влади характеризується наявністю внутрішньої, глибинної, прихованої, відносно стійкої сторони даного явища, яка визначає його природу, сукупність рис та інші характеристики. Сутність влади виявляє себе в явищах, які слугують її проявом. Явище влади виражає, як правило, лише деяку грань сутності, один з її аспектів і способів організації.

Із точки зору матеріалістичної діалектики, явище і сутність – різні рівні об'єктивної реальності, діалектично пов'язані протилежності. Вони не співпадають, але взаємопокладають, взаємодоповнюють, взаємообумовлюють, передбачають одна одну.

Можливість пізнання, його руху від зовнішніх, поверхневих спостережень до розкриття їх причин, закономірностей забезпечена діалектичним зв'язком сутності й явища. Сутність виявляє себе в явищах, а явище є проявом сутності. Пізнання сутності влади досягається шляхом пізнання явищ влади.

Явища влади – це різноманітні події, випадки, факти і все те, що в суспільно-політичному житті, реальності має місце, в чому виявляється, позначається сутність влади. Владні явища відображають життя в сфері влади у всій її багатогранності й багатстві її змісту. Завдання соціальної науки – за масою явищ виявити сутність. При цьому потрібно мати на увазі, що в конкретний історичний період розкривається не вся сутність. Із плином часу відкриваються все нові і нові грані та ракурси сутності, породжуючи багатство проявів і форм як у соціальному світі, так і в його теоретичних моделях. І людське пізнання, рухаючись углиб явища, що вивчається, відкриває для себе з кожним разом нові рівні сутності, просуваючись від сутності першого порядку до другої, третьої і т.д.

Так, кратологічною думкою давнини були виявлені два сутнісних аспекти влади – підпорядковуюча сила і цільовий аспект, у період Середньовіччя та Відродження отримав своє осмислення вольовий аспект сутності влади, і лише в Новітній час, наприкінці ХХ століття, почався розгляд соціальної відповідальності як істотної характеристики феномена влади. Оскільки розгляд соціальної відповідальності як сутнісного структурного аспекту влади почався в історії кратологічної думки набагато пізніше, ніж усіх інших сутнісних структурних аспектів феномена, що розглядається нами, то цілком можливо визначити наступний основний напрямок подальшого розвитку кратологічного знання: осмислення і теоретична розробка соціальної відповідальності у сфері владних відносин і владного буття.

Якщо розглядати досліджуване нами явище в рамках категорій «загальне, одиначне, особливе», то конструкція поняття влади як соціально-філософської категорії, що позначає здатність суб'єкта підпорядкувати об'єкт для забезпечення досягнення певних цілей на основі соціальної відповідальності, буде загальною теоретичною

моделлю феномена влади для всіх рівнів об'єктивної реальності, оскільки відображає об'єктивно існуючу totoжність між явищами, процесами, властиву багатьом явищам, процесам у межах конкретної якісної визначеності.

Оскільки одичинне – це окреме явище (або подія), яке характеризується відповідними просторовими і часовими межами, відповідною визначеністю, то під одичинною теоретичною моделлю феномена влади будемо розуміти теоретичну конструкцію одичинного, конкретного явища влади в певний момент часу і в певному місці. Одичинне явище влади – це те, що ми можемо спостерігати постійно, повсюдно у владній реальності.

Особливе – те, що є загальним стосовно одичинного й одичинним стосовно загального. Оскільки влада на різних рівнях і в різноманітних сферах соціального життя виступає в різних своїх видах, маючи при цьому особливі прояви і характеристики, то теоретичні конструкції цих видів і є особливими теоретичними моделями феномена влади. Доречно більш детально зупинитися на розгляді основних видів влади та їх класифікації.

У кратологічній літературі зустрічається безліч варіантів класифікації видів влади. У якості основ такої класифікації частіше за все виступають: 1) сфера здійснення влади (влада соціальна, політична, духовно-ідеологічна та ін.); 2) формаційний тип суспільних відносин (влада рабовласницька, феодална і т.д.); 3) специфіка суб'єкта й об'єкта влади (влада індивідуальна і колективна, державна і недержавна і т.п.); 4) мотиви і джерела підпорядкування об'єкта влади її суб'єкту (примусження, спонукання, переконання тощо). Радянські дослідники в своїх роботах найбільшу увагу приділяли класифікаціям першого і другого типів, оскільки осмислювали владу в широкому суспільно-політичному масштабі [1;2;3;4;5;6]. Зарубіжні дослідники, навпаки, у своїх роботах віддавали перевагу класифікаціям третього і четвертого типів, оскільки розглядали владні відносини в основному на індивідуальному рівні [8;9;10;11].

Вважаємо, що відмінності між класифікаціями видів влади зумовлюються, з одного боку, розходженнями в концептуальному баченні проблеми влади, наявністю різноманітних концепцій цього явища, а з іншого, вибором основ класифікації.

Так, деякі дослідники (Г.Лассуелл, В.Халіпов та ін.) прагнуть максимально повно відобразити весь нюанс владних відносин; і їх класифікації характеризуються значним числом позицій [10;12]. Інші (М.Кейзеров, Д.Ронг та ін.) цілком правомірно фіксують тільки найбільш загальні відмінності даних відносин і виділяють у своїх класифікаціях відносно небагато видів влади [1;11;13].

Розробляючи свій варіант класифікації, ми, – оскільки розглядаємо феномен влади в широких суспільно-політичних рамках, – спиралися на роботи вітчизняних дослідників, прагнучи, по можливості, запропонувати своє оригінальне розв'язання цього питання.

На наш погляд, у класифікації основних видів влади мають бути враховані два принципових моменти. Вона повинна, по-перше, відповідати представленій концепції влади, запропонованому трактуванню цього феномена, і по-друге, відображати найбільш суттєві відмінності між основними видами владних відносин.

У зв'язку з цим доцільно запропонувати класифікацію основних видів влади за двома різними підставами:

- 1) залежно від ускладнення способу організації соціально-політичної життєдіяльності суспільства (влада соціальна, політична, державна, міждержавна);
- 2) за масштабом функціонування й впливу в соціальній системі (мікровлада, мезовлада, макровлада і мегавлада).

Передусім значимим, що з розвитком суспільства відбувається і розширення спектра прояву феномена влади. На світанку людської цивілізації – у первіснообщинному суспільстві – первинним видом влади була соціальна влада. Вона здійснювалася на основі звичаїв, традицій, моралі, забезпечуючи цілісність, стабільність первіснообщинного суспільства. Потім, з ускладненням соціально-політичного життя суспільства, появою приватної власності, соціальної нерівності та класової диференціації виникає якісно новий вид – політична влада, яка дозволяє тій або іншій соціальній групі, не порушуючи суспільних норм, розширювати сферу свого впливу, реалізовувати свої інтереси, потреби в масштабах усєї соціальної спільноти. Далі, з появою такої політичної форми організації суспільства, як держава, виникає і державна влада, яка

дає право й можливість державі та її інституційним органам (адміністративному апарату) розпоряджатися життєдіяльністю суспільства, застосовувати у разі соціальної непокори спеціальні заходи примусження, врегульовані правовими нормами. І, нарешті, з настанням ери загальної глобалізації та міжнародної інтеграції зростає роль легітимних міжнародних і міждержавних інституцій (ООН, Рада Європи і т.д.), покликаних вирішувати проблеми загальносвітового порядку або реалізовувати інтереси групи держав у певному регіоні світу; поступово відбувається становлення й розвиток особливого виду – міждержавної влади, носії якої, ґрунтуючись на нормах міжнародного права, володіють здатністю підпорядковувати якусь частину світової спільноти для забезпечення досягнення певних цілей, пов'язаних із вирішенням загальносвітових, глобальних проблем. Отже, первинною підставою для класифікації основних видів влади будемо вважати ускладнення способу організації соціально-політичної життєдіяльності суспільства. Відповідно до даної підстави виділимо наступні види влади: соціальна, політична, державна, міждержавна.

Серед наведених вище основних видів влади особливе місце в життєдіяльності суспільства як соціальної системи займає політична влада, яку доцільно визначити як соціально-філософську категорію, що позначає здатність суб'єкта політики підпорядкувати об'єкти політики для забезпечення досягнення певних політичних цілей на основі політичної відповідальності.

Феномен влади, функціонуючи в надскладній соціальній системі – людському суспільстві, має різні масштаби свого впливу. Можна виділити наступні чотири основні рівні соціальної системи: мікрорівень, мезорівень, макрорівень і мегарівень. Отже, залежно від масштабу функціонування і впливу в соціальній системі, виділимо такі види влади: мікровлада (розповсюджується в низових ланках, на нижчому рівні суспільної системи, характеризується незначним обсягом владних повноважень, концентрується навколо малих соціальних груп), мезовлада (розповсюджується на середньому, проміжному рівні суспільної системи, характеризується середнім обсягом владних повноважень, концентрується навколо малих і середніх соціальних груп), макровлада (розповсюджується на вищому рівні суспільної системи, характеризується великим обсягом владних повноважень, концентрується навколо середніх і великих соціальних груп) і мегавлада (розповсюджується на найвищому рівні суспільної системи, характеризується гранично великим обсягом владних повноважень, концентрується навколо великих соціальних груп). Кожний з цих видів влади існує на певному рівні суспільної системи, характеризується певним обсягом владних повноважень, концентрується навколо певного кола соціальних груп, а значить має чітко визначений масштаб свого функціонування і впливу в соціальній системі. Тому ще однією підставою для класифікації основних видів влади потрібно вважати масштаб функціонування і впливу в соціальній системі. Відповідно до цієї підстави можна виділити такі види влади: мікровлада, мезовлада, макровлада, мегавлада.

Думається, що описана вище класифікація основних видів влади, з одного боку, відповідає представленому в даній роботі поясненню влади, трактуванню останньої як здатності суб'єкта підпорядкувати об'єкт для забезпечення досягнення певних цілей на основі соціальної відповідальності, а з іншого, відображає найбільш суттєві відмінності між основними видами владних відносин.

Доцільно відмітити, що з еволюцією суспільства відбувається становлення, розвиток і інших (неосновних) видів влади, зокрема тих, які характеризуються, передусім, впливом на особистість людини, її внутрішній світ, духовність людей та їх груп. Так, із виникненням такого осередку – мікросоціальної системи – суспільства, як сім'я, відбувається становлення сімейної (батьківської) влади. У різні часи у різних народів цей вид влади мав свою специфіку, свої неповторні риси, але майже завжди його роль головним чином зводилася до становлення, формування особистості людини, її внутрішнього світу. При цьому особливість сімейної влади полягає в тому, що вона здійснює свою роль в основному на буденному, життєвому рівні, спираючись переважно на матеріальні засоби впливу (примус, безпосередню фізичну силу і т.д.) на становлення, формування особистості кожного члена сім'ї, його внутрішнього світу.

Крім того, в соціально-неоднорідному суспільстві поступово формується і такий вид влади, як духовна (релігійна) влада, роль якої в цілому зводиться до становлення,

розвитку особистості людини, її внутрішнього світу і духовності малих та великих соціальних груп. При цьому духовна влада здійснює свою функціональну роль шляхом застосування релігійної форми світогляду, специфічної сторони людської ментальності – пов'язаної з духовною сутністю людини, – спираючись в основному на духовні засоби впливу (релігійні норми, ідеї і т.ін.) на становлення, розвиток особистості людини, її внутрішнього світу, духовності малих і великих груп людей. Якщо сімейна влада здійснюється в суспільстві на мікрорівні та впливає, передусім, на особистість члена сім'ї, його внутрішній світ, то духовна влада реалізується, як правило, на всіх чотирьох основних рівнях суспільної системи (мікрорівні, мезорівні, макрорівні, мегарівні) і впливає як на особистість людини, її внутрішній світ, так і на духовність малих і великих соціальних груп у цілому. У своєму розвитку духовна влада проходить ряд стадій, еволюціонуючи від найпростіших форм, пов'язаних із тими або іншими релігійними течіями, до глобальних форм, вписаних у духовний світ усього людства.

Таким чином, влада як явище соціальне, породжене в надрах людської цивілізації, змінюється і розвивається разом з останньою, утворюючи при цьому свої різновиди.

У характеристиці процесу розвитку влади, усіх видів владних відносин, важливу роль відіграють такі діалектичні категорії, як причина і наслідок, можливість і дійсність.

Розглядаючи владу як підпорядковуючу силу, тобто каузальне суспільне відношення, сторони якого – суб'єкт і об'єкт – пов'язані причинним зв'язком, необхідно передусім звернутися до визначення категорії причинності або каузальності (від латин. *causa* – причина). У вітчизняній філософській думці з цього приводу склалося досить чітке уявлення. Дослідники одностайно погоджуються з тим, що, по-перше, в категорії причинності відбивається один із видів об'єктивного загального універсального зв'язку між явищами (процесами) в навколишній реальності, по-друге, найважливішою особливістю такого виду зв'язку є те, що при ньому одне явище – причина зумовлює інше явище – наслідок [14;15,c.210-215;16,c.3;17,c.5]. Тому причинність у загальній формі можна визначити як категорію, що відображає один із видів об'єктивного зв'язку явищ, при якому одне явище (причина) зумовлює інше явище (наслідок). Під причиною зазвичай розуміється явище, яке за певних умов із необхідністю викликає, зумовлює інше явище або ж обумовлює в ньому зміни. При цьому наслідок трактується як явище, яке спричиняється (породжується) або змінюється під дією відповідної причини.

Потрібно зазначити, що співвідношення причини й умов трактується філософською думкою по-різному. Більшість вітчизняних авторів розрізняє причину та умови за характером дії факторів, що їх складають: причина має активний характер, її зміна зумовлює зміни і в характері наслідку, вона безпосередньо звернена до наслідку, а умови впливають на наслідок тільки опосередковано, через причину [18,c.5-34].

Виходячи з описаних вище уявлень про причину і наслідок, а також запропонованого в даній роботі розуміння основних сутнісних структурних аспектів феномена влади – підпорядковуючої сили, цільового аспекту, логічно заявити наступне: у владному відношенні причина – це навмисна дія суб'єкта (здійснювана за наявності певних умов – ресурсів влади), спрямована на підпорядкування об'єкта для забезпечення досягнення певних цілей, що з необхідністю спричиняє підпорядкування об'єкта, яке зумовлює реалізацію певних цілей владного відношення, а наслідок – це підпорядкування об'єкта, яке зумовлюється відповідною дією суб'єкта і спричиняє остаточні наслідки: реалізацію певних цілей владного відношення.

У категоріях «можливість» і «дійсність» владне відношення характеризується передусім із точки зору його становлення, розвитку, руху від причини до наслідку.

Зазвичай поняття дійсності вживається в двох значеннях: «широкому» і «вузькому» [19,c.510;20,c.82]. У «вузькому» значенні дійсність – це конкретне буття окремого об'єкта в певний час, у певних умовах. Дійсність має в цьому значенні своїм антиподом можливість (потенційне існування даного об'єкта). Саме у «вузькому» значенні вживання поняття дійсності найбільш доцільно, оскільки дане поняття може бути співвіднесене з поняттям можливості. При такому підході категорія «дійсність» визначається як здійснена можливість. Оскільки, по-перше, можливість і дійсність тісно взаємопов'язані одна з одною, а по-друге, сама категорія «дійсність» визначається через термін «можливість», то уявляється доцільною точка зору тих авторів [21,c.5;22,c.393],

які визначають категорію «можливість» у тісній відповідності з категорією «дійсність», через сам термін «дійсність». Із цієї точки зору можливість можна визначити як категорію, що позначає певну передумову нового, того, що настає, стає дійсністю при наявності певних умов.

Виходячи із запропонованого в даній роботі пояснення феномена влади, розуміння категорій «можливість» і «дійсність», доцільно змалювати контури бачення можливості й дійсності у владному відношенні. Можливість владного відношення (влада як стан потенції) означає те, що суб'єкт, наділений владними повноваженнями, буде здатний за певних умов – наявності ресурсів влади, відповідного наміру суб'єкта і т.ін. – підпорядкувати об'єкт для забезпечення досягнення певних цілей на основі соціальної відповідальності. Дійсність владного відношення (влада як процес реалізації) – це актуалізоване владне каузальне відношення, в якому суб'єкт виконує дію, спрямовану на підпорядкування об'єкта для забезпечення досягнення певних цілей, і внаслідок даної дії відбувається підпорядкування об'єкта, що зумовлює подальшу реалізацію певних цілей.

Таким чином, влада як явище соціальне, породжене в надрах людської цивілізації, змінюється і розвивається разом з останньою, утворюючи при цьому свої різновиди. У характеристиці процесу розвитку влади, усіх видів владних відносин важливу роль відіграють такі діалектичні категорії, як причина і наслідок, можливість і дійсність. Доцільно проводити класифікацію основних видів владних відносин за двома підставами: 1) залежно від ускладнення способу організації соціально-політичної життєдіяльності суспільства (влада соціальна, політична, державна, міждержавна); 2) за масштабом функціонування й впливу в соціальній системі (мікровлада, мезовлада, макровлада і мегавлада).

Список використаних джерел

1. Кейзеров Н.М. Власть и авторитет. Критика буржуазных теорий / Н.М.Кейзеров. – М.: Юрид. лит., 1973. – 264 с.
2. Ким А.И. Общественная власть как разновидность социальной власти / А.И.Ким // Проблемы советского государства и права. – Иркутск, 1975. – Вып. 8. – С. 3-11.
3. Кравченко И.И. Средний («мезо») уровень политической и неполитической власти / И.И.Кравченко // Власть: философско-политические аспекты / АН СССР. Ин-т философии; Отв. ред. В.В. Мшвениерадзе. – М.: Ин-т философии АН СССР, 1989. – С. 6-25.
4. Ледяева О.М. Власть как предмет социально-философского анализа: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филос. наук: спец. 09.00.01 «Онтологія, гносеологія, феноменологія» / О.М.Ледяева. – Івано-Франківськ, 1989. – 19 с.
5. Макаров Б.М. Понятие общественной власти и её системы / Б.М.Макаров // Вестник МГУ. Серия 12. Право. – 1971. – № 1. – С. 43-52.
6. Усачёв В.Л. Социальная власть (понятие и разновидности) / В.Л.Усачев // Вестник Московского ун-та. Серия 12. Право. – 1976. – № 6. – С. 67-74.
7. De Crespigny A. Power and Its Forms / De Crespigny A. // Political Studies. – 1968. – Vol. 16, № 2. – P. 192-205.
8. French J.R.P.Jr. The Bases of Social Power / French J.R.P.Jr., Raven B. // Studies in Social Power / ed. by D. Cartwright. – Ann Arbor: University of Michigan, Institute for Social Research, 1959. – P. 150-167.
9. Goldman A.I. Toward a Theory of Social Power / A.I. Goldman // Philosophical Studies. – 1972. – Vol. 23, № 4. – P. 221-268.
10. Lasswell H.D. Power and Society / Lasswell H.D., Kaplan A.K. – New Haven: Yale University Press, 1950. – 120 p.
11. Wrong D.H. Power: Its Forms, Bases, and Uses. With a New Preface / Wrong D.H. – Oxford: Basil Blackwell, 1988. – 237 p.
12. Халипов В.Ф. Кратология как система наук о власти / В.Ф.Халипов. – М.: Республика, 1999. – 303 с.
13. Ледяев В.Г. Формы власти: типологический анализ // Политические исследования. – 2000. – № 2. – С. 6-18.
14. Булатов М. Причинность / М.Булатов // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 523.

15. Материалистическая диалектика: В 5 т. / Под общ. ред. Ф.В.Константинова и В.Г.Марахова; отв. ред. Ф.Ф.Вяккерев. – М.: Мысль, 1981. – Т. 1: Объективная диалектика. – 374 с.
16. Свечников Г.А. Диалектика причинной святы / Г.А.Свечников. – М.: Изд-во «Знание», 1967. – 30 с.
17. Яхот О. Причина и следствие / О.Яхот. – М.: Изд-во «Знание», 1957. – 48 с.
18. Парнюк М.А. Концепция детерминизма в диалектическом материализме / М.А.Парнюк // Современный детерминизм и наука: сб. статей: в 2 т. – Новосибирск: Наука, 1975. – Т. 1: Общие проблемы детерминизма. – С. 5-34.
19. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия. Учебник / П.В.Алексеев, А.В.Панин. – М.: ПБОЮЛ, 2001. – 608 с.
20. Возможность и действительность / Парнюк М.А., Кирилюк А.С., Кизима В.В. и др.; редкол.: М.А.Парнюк (отв. ред.). – К.: Наукова думка, 1989. – 288 с.
21. Мостепаненко М.В. Что такое возможность и как она превращается в действительность / М.В.Мостепаненко. – М.: Госуд. изд-во полит. ли-ры, 1957. – 52 с.
22. Філософський енциклопедичний словник / Під ред. В.І.Шинкарука. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.

Краснокутский А.В. Основные виды властных отношений и их классификация

Власть рассматривается сквозь призму таких философских категорий, как сущность и явление, причина и следствие, возможность и действительность, общее, единичное, особенное; анализируются основные виды властных отношений и их классификация

Ключевые слова: *власть, властные отношения, виды властных отношений, классификация основных видов властных отношений.*

Krasnokutsky, A.V. Major power relations and their classification

Power is viewed through the prism of philosophical categories as essence and phenomenon, cause and effect, the feasibility and effectiveness, overall, a single, special; analyses the main types of power relations and their classification

Key words: *power, power relations, types of power relations, classification of major power relation.*

Принцип «подвійної артикуляції» в культурній антропології та візуальних дослідженнях: від конструктивізму до фіктокритики

Розглянуто концепт «подвійної артикуляції» в контексті теорії асамбляжів та візуальної критики. Артикуляція аналізується як один з принципів фіктокритичного письма в межах культурної антропології, а також в якості ключового елементу процесу деполітизації візуальних досліджень.

Ключові слова: *фіктокритика, спекулятивний реалізм, артикуляція, асамбляж.*

Твердження про те, що ситуація у сучасній культурній антропології та такому відносно новому філософському напрямку як спекулятивний реалізм, який у 90-х роках ХХ сторіччя набув певного розголосу на теренах континентальної філософії, може бути характеризоване зміщенням фокусу на текстуальних практиках, проблемах дискурсивності та критики ідеології, протягом останніх двох десятиріч стало загальним місцем теорії. У сфері культурних досліджень та філософської антропології ця відмова від акцентуації на текстуальності феноменів, що аналізуються, зумовила можливість звернення до таких сконструйованих соціальних сутностей, або асамбляжів, визначення яких не зводиться до «фізичних об'єктів», «дискурсів» та «структур свідомості», але радше до їх спроможності впливати на інші сутності та взаємодіяти з ними. Цей рівень особистісної інтеракції, артикуляції як похідного соціального зв'язку між критиком та фільмом, або ж будь-яким іншим об'єктом аналітичного розгляду, стає особливо важливим при спробі зрозуміти ті тексти, які і сьогодні виправдовують існування авторської критики, коли мова йде про статті авторів журналу «Cahiers Du Cinéma» з моменту його створення та до революції травня 1968-го року або ж про статті Робіна Вуда, які по сьогодні залишаються одним з найбільш виразних прикладів практики «уважного читання» у кінокритиці всупереч всім домінуючим догматичним трендам теорії, «нову соціологію» Бруно Латура (насамперед мається на увазі його «Арамис, або Про любов до технології») та «фіктокритика» Майкла Таусіга.

Засади конструктивістського розуміння принципу артикуляції було закладено в роботах Ж.Дельоза, Ф.Гватарі та М.ДеЛанди, та потім розвинуто такими прихильниками матеріалістського розуміння спекулятивного реалізму як Л.Брайант, Р.Брасьєр, Г.Гарман, Я.Грант, Ф.Ларуель та Б.Латур, Н.Срнічек, І.Стенгерс, С.Шавіро. Дотримуючись розуміння того, що феномени культури можливо розглядати на кожному з окремих рівнів артикуляції – матеріальному, конструктивному та ідеологічному, слід усвідомлювати також і те, що їх вибіркоче поєднання може призвести до того, що традиційні моделі антропології та культурних досліджень виявляться неспроможними враховувати визначальні тенденції сучасної філософії, а також те, що новим технологіям, що роблять наголос на соціальних формах взаємодії, притаманних першому рівню артикуляції, властиво створювати не тільки нові значення, але й актуалізувати нові реальності та світи.

Вважається, що детальний аналіз принципу «артикуляції», з приводу якого у сучасній теорії співпало декілька відмінних значень, а саме – «зв'язку» між елементами соціального утворення та «репрезентації» цього зв'язку, може створити необхідні теоретичні засади для прочитання нових культурних досліджень саме як теорії контекстів. Тим не менш, теоретичний внесок дискурс-аналізу Есекської школи, не зважаючи на його значущість у формуванні теоретичного апарату культурних досліджень та

постійний наголос на матеріальному характері дискурсу, хоча і дає можливість відійти від репрезентаційних моделей та пропонує неесенціалістське бачення об'єктів сучасного світу – від фільмів та соціальних мереж до технологічних засобів зв'язку, але разом з тим не дозволяє говорити про те, що культурні дослідження отримали можливість вийти за межі «конструктивістського ідеалізму» дискурс-аналізу та почати говорити про культуру.

В межах реалістського підходу теорія артикуляції як метода культурного аналізу вимагає контекстуалізації об'єкту щонайменш на двох вирішальних рівнях – (1) матеріально-експресивному (рівні матеріальних елементів та їх властивостей) та (2) стратегічно-конструктивному (рівні, на якому елементи асамбляжу поглиблюють ідентичність і разом з тим починають сприйматися як такі, що можуть реорганізуватися в межах інших асамбляжів) [6, с.112]. Третій рівень, (3) лінгвістичного кодування-декодування та критики ідеології, не може залишатися єдиним формотворчим елементом аналізу культури, якщо він не приділяє уваги матеріальності елементів аналізу та їх спроможності змінювати риси самих асамбляжів, коли вони потрапляють у інші контексти. Таке детальне прочитання трьохрівневої структури артикуляції, яке саме по собі вже ілюструє протистояння полюсів критики та теорії, може сприяти формуванню культурних досліджень як «антропології об'єктів», або ж, кажучи мовою візуальних досліджень, «уважної критики».

У працях Мануеля ДеЛанди, представника реалістського напрямку в філософії, застосування «постмодерністського» лінгвістичного аналізу в соціальних науках розглянуто в якості консервативної позиції, що характеризує представників тих гуманітарних напрямків, у назвах яких з'являлося слово «дослідження» та які зосередилися на текстуальній герменевтиці, не приділяючи достатньої уваги матеріальності самих об'єктів свого вивчення. Саме цей контекст, за думкою ДеЛанди, уможливив появу таких словосполучень як «деконструкція тіла» описуючи конкретні випадки насильства, повністю ігноруючи розрізнення між дискурсивними та не-дискурсивними практиками.

Всупереч цій позиції сам ДеЛанда працює з позиції «матеріалістичного» підходу, що розглядає широкі розмаїття соціальних сутностей з рівним онтологічним статусом – від розмов та фільмів до національних держав, – у якості асамбляжів, що певною мірою є автономними від концепцій та уявлень, які ми формуємо про них, та виділяються спроможністю впливати на інші соціальні сутності. Ці асамбляжі, що складаються з конкретних матеріальних елементів, конструюються протягом специфічних історичних процесів, які або стабілізують ідентичність елементів, або дестабілізують її. Важливо зазначити, що мова у цих процесах грає безперечно важливу, але не вирішальну роль [2, с.3].

Приєднавшись до теоретиків, для яких критика гегелівської діалектики стала похідним пунктом побудови власної концептуальної системи, Жиль Дельоз, на ідеях якого ґрунтується концепція ДеЛанди, запропонував ідею «тимчасового синтезу» об'єктивних сутностей. Вона знайшла своє відображення у концепції «подвійної артикуляції» як процесу, в результаті якого формується геологічна, біологічна та соціальна страти. Перша артикуляція співвідносилась з матеріальністю страти – певним набором елементів та процесом їх початкового впорядкування. Друга артикуляція характеризувалась появою матеріальної експресивності – кольору, текстури, руху, геометричної форми: «Ця друга артикуляція, таким чином, була саме тим, що об'єднує ефемерну форму, яка створюється у процесі першої артикуляції, та тим, що створює вихідну матеріальну сутність, яка визначається набором надбаних властивостей, що відображають її ідентичність» [1, с.32].

ДеЛанда підсумовує цю ідею «подвійного синтезу», яка вочевидь була запозичена з лінгвістики, наступним чином: «усі сутності, які населяють цей світ, приходять до буття через специфічні темпоральні процеси, що одночасно впливають як на їх матеріальність, так і на їх (нелінгвістичну) експресивність. Усі ідентичності, у цьому сенсі, є історичними в тій мірі, в якій це слово використовується, щоб посылитися не тільки на історію людства, але і на геологічну, біологічну і навіть космічну історію. Ця конститутивна історичність означає, що об'єктивним сутностям присутня властивість змінюватися: вони можуть ставитися суб'єктами дестабілізуючих процесів, що впливають на їх матеріальність, експресивність, або і на перше, і на друге. Іншими словами,

вони можуть бути суб'єктами процесів дестабілізації та декодування. Це важливо у контексті людської політики, бо на карту тут поставлено можливість соціальних змін, а також історичність всіх соціальних інституцій» [1, с.33].

Текстуальна критика феномену, що розглядається, стає виправданою тоді, коли ми звертаємося до третього рівня – кодування/декодування та теорії. Наприклад, ДеЛанда розглядає зустріч, або розмову між двома людьми у якості одного з прикладів «асамбляжів тіл». Матеріальні компоненти цього асамбляжу можуть бути різними, тим не менш, мінімальною умовою його існування є декілька тіл, які певним чином розташовані стосовно одне до одного, фізично або психологічно (і це те, що Дельоз, в свою чергу, у своїй концепції артикуляції називає «симпатією» [3, с.39]).

Якщо у розмові експресивними нелінгвістичними засобами стають одяг, міміка, вибір теми чи звички (тут теорія асамбляжів зближається з культурною антропологією), то, наприклад, у розповіді про фільм, яка сама по собі є асамбляжем фільму та критика, мова може йти про колір, форму, монтаж, мізансцену, «(про)авторську політику». Зв'язок елементів асамбляжу визначається відношеннями екстеріорності, це означає, що їх ідентичність не визначається цілим – наприклад, зустрічу як асамбляжем. Теріторіалізація – це процес первинного синтезу, що поглиблює ідентичність елементів асамбляжу, так і його тривалість (розмови можуть відбуватися як у пабах, так і на вулиці, інституції знаходяться у будівлях, статті публікуються у книгах та журналах). Вторинний синтез – це кодування елементів, наративи, закони, традиції, формальні правила, що поглиблюють ідентичність елементів, те, що в університетах стали називати теорією.

Тим не менш, необхідно зауважити також і те, що «новий матеріалізм» Мануеля ДеЛанди ґрунтується не тільки на неможливості говорити про «супільство як ціле», але й на відмові від позиції тих теоретиків, для яких критика рефікованих загальних понять (влада, спротив, праця, капітал) стала заміняти описання конкретного асамбляжу. Разом із тим, характерною особливістю цього «реалістського» розуміння «подвійної артикуляції» стало те, що вказуючи на можливість «застосування» цієї теорії у сфері антропології, соціальних наук та теорії культури воно виникає, перш за все, «як критика теорії» та, на відміну від «фіктокритики» чи «уважного читання», функціонує «як теорія», розглядаючи молярні утворення, але забуваючи про рівень матеріальних культурних об'єктів. Враховуючи те, що необхідність зміщення акценту з цього другого, політичного рівня артикуляції на перший рівень матеріального розгортання феноменів культури у культурних та візуальних дослідженнях пояснювалась за допомогою категорії «провини», ми можемо розглянути питання політизації критики на прикладі французького журналу «Cahiers Du Cinéma», на сторінках якого особливо помітним став цей зсув у традиції континентальною філософії у другій половині ХХ століття.

Показовою ілюстрацією тієї проблеми, з якою зіткнулися як теоретики культури, так і антропологі наприкінці 80-х років, можна вважати еволюцію «Cahiers Du Cinéma» на протязі двох періодів: 1) з моменту його утворення і протягом 50-60-х років, коли журнал не тільки сприяв популяризації фільмів Нової хвилі, але й визначив ключові моменти критичних дебатів про специфічність кіно у журналах Великобританії та США; 2) з 1968-го року та до кінця 70-х років, коли відбулась «політизація» журналу на тлі загальної політизації критики. Поняття «politique des auteurs», одним з можливих варіантів перекладу якого є вираз «(про)авторська політика» (де «політика» означає радше неперекладну «полісі», що було перекладено англійською як «теорія автора»), дозволило теоретикам Cahiers відійти від есенціалістської романтичної концепції автора та приділити більшу увагу співвідношенню між «авторами» та «глядачами». В результаті стало можливим говорити про те, що Ф.Ланг, Ж.Ренуар, Р.Росселліні, Г.Хоукс, А.Хічкок існували як «автори» лише тією мірою, в якій Ж.-Л.Годар, Ж.Ріветт та Е.Ромер прочитували їх як таких, використовуючи їх імена у якості аргументу проти комерційного кіно. Саме з критики цього специфічного відношення між авторами та критиками, що прочитувалося в понятті «politique des auteurs», яке, за зауваженням Джима Хілера, уявляло собою радше доктрину, а не теорію [4, с.5], починається маоїстський період Cahiers. Основним аргументом, який не вперше прозвучав у критиці романтичної традиції мистецтва, стало те, що «politique des auteurs» виправдовувала спробу виключити кіно зі сфери соціального та політичного аналізу. І саме спроба

повернути кіно у цю сферу (яка прочитувалася у самопроголошеній цілі «політично використовувати політичні фільми») призвела до катастрофічних наслідків для самого журналу, що спричинило втрату читачької аудиторії, вихід з редакційної колегії ряду відомих фігур, порушенням періодичності видання журналу, докорами у незрозумілості його статей і нарешті втрату самого об'єкту дослідження – питання про специфічність кіно. На рівні критики це означало, що почавши говорити про анти-імперіалізм, колоніалізм, феміністичну боротьбу, журнал припинив приділяти увагу не тільки тим фільмам, які з'являлися у кінотеатрах, але і авторам, які цікавили його раніше.

Критика «класичної сінєфілії», основні положення якої Луї Скорекі сформулював на початку 70-х років, переважно ґрунтувалася на понятті «провини» кіно, як того, що породжує відчуження та має «заплатити» за це, коли його використовують у прямо протилежних цілях, щоб «пробудити свідомість» та примусити агітувати за інші форми політики та нову всеохоплюючу революційну боротьбу. Береніс Рейно підсумовує це зауваженням про те, що задоволення глядача стало сприйматися як таке, що проявляє себе через категорію провини, а значить, «єдиний спосіб позбавитися від цього почуття провини – це спрямувати кіно в іншому напрямку, а саме – революційної дії» [5, с.15]. Для класичних «сінєфілів» кіно постає у якості «рефлексійного медіуму», сутнісно людського співвідношення між глядачем та автором, критиком та фільмом, коли, за зауваженням Франсуа Трюфо, сам аналіз мізансцени набуває етичного характеру, а критика не відображає фільми, але сама стає подією. Поняття «рефлексивного медіуму» і відсилає до цього «асамбляжу» критики, що складається із тіл, які «певним чином розташовані відносно одне до одного».

Догматичні теорії повсякчас ігнорують цей перший рівень артикуляції – персональної залученості, симпатії та інтеракції, матеріального зв'язку критика та фільму, особистісної взаємодії художника та художника, і саме в цьому «фіктокритика» як практика культурної антропології та «уважне читання» (close reading) у візуальних дослідженнях виявляються рівноможливими критичними процедурами.

Антрополог Майкл Таусіг у передмові до тринадцятого, «ювілейного» видання своєї книги «Диявол та товарний фетишизм у Південній Америці» (1980) визначає той зсув у теорії, з розгляду якого було розпочато цю статтю, як зміну не тільки відношення теорії до її об'єкту, але як появу іншого способу розуміння мови та способу написання текстів: «Наша робота у сфері антропології, така, якою я її бачу, тією ж мірою як і в філософії, є різновидом поезії, проблемою відшукування у мові таких слів та рим, які б резонували з тим, про що ми пишемо. Якщо сказати про це прямо: антропологія вивчає культуру, але в тому ж процесі і «створює» її» [7, с.11]. Можна казати про те, що це твердження є вихідним принципом фіктокритики – популярного в Австралії та Канаді напряму критики, який виник в текстах феміністських теоретиків та приділяв особливу увагу співвідношенню між особистісним «досвідом» дослідника та тим культурним аналізом, що ним проводиться. Стефен Мьюк вважає, що цей же принцип можна побачити не тільки у працях Мішеля де Монтеня, але і в багатьох роботах Ролана Барта та Новій Журналістиці Тома Вулфа та Джоан Дідіон.

Тим не менш у «Дияволі та товарному фетишизмі», якого було написано більше ніж тридцять років тому мовою академічної прози, що дистанцією себе від предмету дослідження, мови про це принцип бути поки що не могло. Сам Таусіг зазначає, що наступний крок стосовно розуміння того, яким чином ідеї можуть діяти «емоційно», він зробив пізніше – в роботі «Шаманізм, колоніалізм та дика людина: дослідження терору та зцілення», яку було опубліковано сім років потому. В цій книзі його спроба «зрозуміти насильство» як мало місце під час каучукової лихоманки в регіоні Путумайо у верхів'ях Амазонки десь біля 1900-го року, примусила його сфокусувати увагу на тому, яким чином можна говорити та писати про терор, а також призвела до розуміння того, що у більшості випадків «писати про насильство» означає «посилити його».

Його власна теорія полягала в тому, що історіям про терор властиво надавати реальності нову форму, змінювати її, переходячи по ланцюжку від одного оповідача до іншого. І завданням того оповідача, хто хоче зруйнувати цей ланцюг, було розповісти нову історію, «усвідомлюючи, що того ланцюжка ніколи не буде завершено, і що раніше чи пізніше твою історію замінить інша», і якщо «світ насилля та пам'яті» неминуче пов'язаний з вигадкою, розуміння цього призведе і до усвідомлення того,

що, можливо, «напруження у цьому інтервалі між твоєю історією, що щось зміщує, і наступною історією, що замінить її, може створити якесь силове поле, у якому насилля може бути перетворене на зцілення» [7, с.13]. Це поняття «зцілення» переводить критику з політичного рівня на рівень того, що сам Таусіг називає «передостанністю» (penultimaticity) – антропології, філософії, критики, коли наголос робиться на тому напружено-серозному взаємовідношенню між «історіями», які ми розповідаємо про насилля та про культуру, яке виходить за межі як критики ідеології, так і описових культурних досліджень, предметом яким дуже часто стають явища, необхідність звернення до яких обґрунтовується почуттям «провини», що виникає через виключення їх як зі сфери цікавості «високої теорії», так і власного досвіду.

Таким чином концепція подвійної артикуляції дозволяє говорити про можливість такого поєднання критики та теорії, при якому виявляється можливим не тільки берегти сам об'єкт дослідження – проблему специфічності культурних артефактів та матеріального розгортання форм взаємодії з ними, але й уникнути уніфікованого догматизму академічних текстів у сфері культурної антропології та візуальних досліджень.

Список використаних джерел

1. DeLanda M. Deleuze. History and Science / Manuel DeLanda. – New York : Atropos Press, 2010. – 168 p.
2. DeLanda M. A New Philosophy of Society: Assemblage Theory And Social Complexity / Manuel DeLanda. – London, New York : Continuum, 2006. – 142 p.
3. Deleuze G. Dialogues II / G. Deleuze, C. Parnet. – London, New York : Continuum, 2006. – 124 p.
4. Hillier J. Introduction / Jim Hillier // Cahiers du Cinema. The 1950s: Neo-Realism, Hollywood, New Wave / [ed. by Jim Hillier]. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1985. – P. 1-21.
5. Reynaud B. Introduction / Bérénice Reynaud // Cahiers du Cinema. 1973-1978: History, Ideology, Cultural Struggle / [ed. by David Wilson]. – London : Routledge, 2000. – P. 1-44.
6. Slack J. D. The theory and method of articulation / Jenifer Daryl Slack // Stuart Hall : critical dialogues in cultural studies / [S. Hall, C. Sparks, J. D. Slack, A. McRobbie and others] ; ed. by David Morley, Kuan-Hsing Chen. – London : Routledge, 1996. – P. 112-127.
7. Taussig M. The Devil and Commodity Fetishism in South America / Michael Taussig. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2010. – 296 p.

Иштван И.А. Принцип «двойной артикуляции» в культурной антропологии и визуальных исследованиях: от конструктивизма к фиктокритике

Рассматривается концепт «двойной артикуляции» в рамках теории ассамбляжей и визуальной критики. Артикуляция анализируется в качестве принципа фиктокритического письма в поле культурной антропологии, а также в качестве ключевого элемента процесса деполитизации визуальных исследований.

Ключевые слова: фиктокритика, спекулятивный реализм, артикуляция, ассамбляж.

Ishvan, I.O. The principle of double articulation in cultural anthropology and visual studies: from constructivism to fictocriticism

The article deals with the concept of double articulation within the framework of assemblage theory and visual criticism. Articulation is analyzed as a principle of fictocritical writing in the field of cultural anthropology, as well as a key element of the depoliticization of visual studies.

Key words: fictocriticism, speculative realism, articulation, assemblage.

Соціальні відкритості релігій у масовому суспільстві

Розглядаються феномен впливу тенденцій масового суспільства на соціальне функціонування багатовимірною та складного соціального інституту релігії. Аналізується вплив масового суспільства на релігію, а також адаптації релігій до нових умов функціонування через сферу соціальної відкритості.

Ключові слова: соціальні відкритості релігій, масове суспільство, масовизація, уніфікація, релігія, релігійна організація, конфесія, міжконфесійний діалог.

Цивілізаційні модернізації середини ХХ століття, процеси стандартизації у сфері суспільного виробництва та споживання, бурхливий розвиток засобів масової інформації та комунікації, глобальна комерціалізація соціальних відносин, урбанізація та інші чинники сприяли формуванню феномену масового суспільства. Таке явище, безумовно, впливає на соціум та спричинює різного роду його трансформації. Процеси масовизації не обминули і релігійних відносин. Адже, релігія як одна із форм суспільної свідомості, як соціальна інституція, безперечно, не може залишатись осторонь змін у суспільстві.

Одночасно, релігія не тільки приймає участь у сучасних соціальних процесах, вона з необхідністю вступає в багатовекторне контекстуальне поле власних змін. Одним із таких векторів є діалог релігій. Така діалогічність приводить до виникнення проблем соціальної відкритості релігій, які особливо актуалізуються саме в умовах масового суспільства, адже саме в ньому механізми адаптивності релігій набувають нових способів функціонування.

Для того, щоб дослідити зміст, сутність нових умов в яких відбувається діалог релігій, слід, насамперед, розглянути поняття масовизації та масового суспільства з позиції соціальної філософії.

Феномен масового суспільства у сучасній соціальній філософії не має однозначного прийнятого визначення. Чимало дослідників окреслюють масове суспільство через фактори його негативного впливу на загальноісторичний розвиток, інші науковці, а серед них велика кількість соціологів, філософів та політологів говорять про позитивний зміст процесів якими характеризується сучасне масове суспільство.

Саме тому, у контексті нашого дослідження, з'ясовуючи сутність соціальних відкритостей релігій в масовому суспільстві, зупинимось тільки на основних підходах, які стосуються визначення та розуміння масового суспільства в цілому.

Одним із перших, хто намагався розкрити сутність масового суспільства, був Ф.Ніцше, на думку якого, останнє обезлюднює людину, а тому здатне призвести культуру до занепаду. Відповідно до цього, видатний вчений Г.Лебон, писав що, масове суспільство «приводить до заміни свідомої діяльності індивідів несвідомою діяльністю натовпу» [1]. При цьому в різних формах підкреслювалося, що у процесі масовизації відбувається стандартизація та уніфікація стилів життєдіяльності, технологій організації та реалізації соціальних відносин. Цілковито сучасною у сьогодні є думка М.Шелера про те, що масове суспільство приводить до «зрівняння умов життя, формування гомогенного суспільства, людина перетворюється на частину натовпу, позбавляючись індивідуальних рис» [2, с.112]. О.Шпенглер розглядав масовість, як щось таке що «позбавлене форми і переслідує будь-які форми, будь-яку впорядкованість». Відповідно до цього масовість є внутрішнім ворогом будь-якого суспільства. Досить цікавою в контексті розгляду даної проблеми є концепція масового суспільства К.Мангейма [3], у межах якої він отожднює індустріальне та масове суспільство.

Найбільш прийнятний виклад змісту концепції масового суспільства та його структурних елементів запропонований Г.Ортега-і-Гассетом [4]. Важливим моментом при цьому є те, що наведене ним розуміння масового суспільства в 30-ті рр. ХХ ст. цілком відповідає сучасним реаліям суспільства початку нового ХХІ століття. Так, зокрема, видатний вчений указав на збільшення населення Землі, на тотальну урбанізацію, розширення просторових і часових кордонів за рахунок розвитку засобів масової інформації та комунікації, зростання рівня життя та освіченості людини.

На наш погляд, досліджуючи специфіку виникнення та функціонування масового суспільства, необхідно опиратися на розуміння сутності та функцій масової людини як головного суб'єкта формування нового глобального простору. Адже саме масова людина стає носієм уніфікованих цінностей, реалізує свою соціальну активність у системі єдиних стандартів. Така людина є носієм та основним оператором «традиційних» рудиментарних переконань, наприклад, релігійних. Але, з іншого боку, ми спостерігаємо процес поступового розчинення релігійних цінностей у системі загальноцивілізаційних, зокрема демократичних, що характерно, передусім, для європейської спільноти. Релігійні цінності синтезуються із політичними та економічними й знаходять своє вираження у діяльності таких специфічних утвореннях як політичні партії із яскравим релігійним змістом, які відкриті як до загальносуспільного, так і міжконфесійного діалогу.

Водночас, при аналізі феномену масового суспільства постає ще й таке питання: чи масам притаманний об'єктивно-організований характер існування, чи ж вони являють собою суб'єктивно визначені, штучні конструкції, абсолютно нетипові для нових умов уніфікованого комунікативного простору. Відповідно до цього виникає потреба у з'ясуванні, того наскільки структурованим або ж аморфним є характер об'єднання та функціонування таких конструкцій. Така проблема в даному контексті постає у зв'язку з ідентифікацією належності людини до масового (стандартизованого та чітко регламентованого новими виробничими, політичними та комунікативними умовами) простору. У свою чергу, це пов'язується і з тим, що в умовах сучасного суспільства принципово змінюються форми діяльності людини, з настанням «періоду масовості», одні люди змушені узгоджувати свої потреби, бажання, прагнення, почуття та форми дій з іншими, адекватно діють й різноманітні суспільні організації. Така тенденція найяскравіше простежується у трансформаційних процесах, що стосуються адаптації релігійних організацій до сучасних соціальних умов. На цьому, до речі, зосереджував свою увагу ще Е.Дюркгейм, який стверджував, що «люди, опинившись у натовпі (а саме це у певній формі відбувається в умовах масового суспільства) узгоджують свої почуття та уявлення, так би мовити, виходячи із своїх ментальних осередків» [5, с.378]. Фактично тут йдеться про те, що в сучасних умовах діють неконтрольовані механізми об'єднання людей, які не піддаються жодною мірою будь-яким формам регламентації. І саме ці механізми є однією із форм колективної свідомості, яка приводить до розуміння потреби інтегрованості шляхом реалізації глобальної солідарності. Під останньою слід розуміти внутрішнє бажання всіх суб'єктів глобального простору досягти паритетних умов взаємодії в процесі розв'язання спільних проблем.

Отже, у контексті нашого дослідження соціальної взаємодії релігій, яка відбувається в суспільному дискурсі, в першу чергу доцільно ставити питання про функціональну складову масового суспільства, тобто про те, наскільки воно здатне реально регулювати та визначати систему суспільних відносин, зокрема, конфесійних, які постійно зустрічаються з соціальними перетвореннями, а реакція на них обов'язково присутня у соціумі.

Таким чином, масовизація це процес який відбувається у всіх сферах суспільства, вона обов'язково пов'язана із трансформацією соціальних інститутів, особливо таких, які пов'язані з релігією. Тут процеси масовизації сприяють зростанню чисельності віруючих одних конфесій і водночас зменшенню чисельності інших. Кожна із конфесій намагається власним чином реагувати на такі соціальні зміни, наскільки їм дозволяє історичне вівчення.

Така реакція релігій на соціальні зміни приводять їх у сферу соціальної відкритості, сутність якої в контексті соціальної філософії найефективніше розкривається завдяки дослідженню приватного і публічного в релігії. Це дозволяє, на нашу думку, в

кожній релігії можна виокремлювати сферу «приватного» і сферу «публічного». Проте, як правило, під поняттям приватного, перш за все, розуміють релігійний досвід, це те що недоступно адептам інших конфесій, те що зосереджено всередині релігії і не піддається зовнішнім факторам впливу. Відповідно, публічне це те, що декларується представниками конфесій у комунікативному просторі, де вони активують свою діяльність, спрямовану на популяризацію власних доктрин чи на досягнення визначеної мети. Варто зазначити, що публічне проголошення релігійних догм необхідне для підтримки моралі в релігійних общинах. Оскільки, кожне положення релігійної віри чинить моральний вплив, то мораль для досягнення своєї легітимності, повинна стати всезагальною. Адже міцність соціальних взаємозв'язків, взаємодопомога, можливість співробітництва в будь-якому суспільстві ґрунтується на загальноприйнятих стандартах поведінки, тому ніякі норми моралі не можуть працювати, якщо вони не є передбачуваними та надійними.

Однак на наш погляд таке бачення є тільки необхідною умовою соціальної відкритості. Остання передбачає існування не тільки сфери «публічного», але й наявність у приватній сфері тієї чи іншої релігії, орієнтації на загальнолюдські цінності, які з необхідністю вимагають своєї соціалізації. Отож, коли йде мова про явища «відритості», то саме вони конструюють сферу публічного. Таким чином в масовому суспільстві з'являються міжконфесійний діалог, міжконфесійні конфлікти тощо, а своєрідною реакцією на такі феномени є віротерпимість. «Відповідно до морального закону, здійснюючи свої права, окремі особи й цілі суспільні групи повинні зважати на права інших, на власні обов'язки щодо інших та на загальне добро всіх і кожного»[6, с.343].

Релігії перебувають у тісному взаємозв'язку і вимушені відповідним чином реагувати на нові умови. Така реакція веде до різного роду доктрин, заяв, звернень, які поширюються через ЗМІ та іншими шляхами. По суті відбувається міжконфесійний діалог, своєрідний прояв міжконфесійної комунікації, що і є демонстрацією відкритості релігій.

Окрім міжконфесійного співіснування, релігії перебувають у тісному взаємозв'язку з підсистемами суспільства. Як відомо, масовізація поширюється майже на всі сфери суспільства, відповідно, релігії стикаються з новими суспільними процесами, що можуть фактично змінити їх кількісно і якісно, адже різні конфесії беруть активно участь у вирішенні нагальних проблем суспільства: економічних, політичних, правових, культурних та інших.

Наскільки релігія є готовою до цих структурних перетворень, нових умов існування, наскільки вона є «гнучкою», залежить ступінь її відкритості – як на міжконфесійному, так і на суспільному рівнях. Про готовність релігії до соціальних змін говорять її соціальні відкритості. На думку Ж.-П.Віллема «Ми стоїмо на повороті до такого стану речей, за якого релігії не лише не сприймаються як більш чи менш застарілі традиції, що чинять опір звияжній модерності, а й можуть дедалі більше видаватися символічними ресурсами, що... не дають модерності розчинитися в загальному релятивізмі» [7, с.18].

Таким чином, у межах соціальних відкритостей релігій в масовому суспільстві, важлива роль належить реалізації принципу солідарності, який постає однією із найсуттєвіших перешкод закритості релігійних організацій у процесі їх соціальної адаптації. Водночас, необхідно підкреслити, що аналізуючи тенденції масового суспільства, які знайшли чітке відображення у модернізації загального комунікативного простору після Другої світової війни, можемо зробити висновок, що в об'єднанні людей у глобальний масовий простір сприяв принцип емоційності. Завдяки цьому натопі стає здатним, виходячи із концепції Дюркгейма, на інтелектуальну та релігійну творчість. Емоційна залежність між людьми приводить до усвідомлення потреби об'єднання у глобальний простір з метою реалізації спільних інтересів, які виступають в ролі рушійної сили для виходу загальнолюдських цінностей на перший план, що є необхідною умовою соціальної відкритості. Це свідчить про те, що найбільш адекватною формою соціальної організації є масове суспільство, яке приводить до виникнення «масового індивіда», масової ідеології, яка формується ним, та масових соціальних цінностей, які, у свою чергу, покликані забезпечити життєдіяльність суспільних інститутів у цілому. Важливо вказати на значення релігійних цінностей, які поступово, через сферу відкритості, набувають загальноцивілізаційного значення й перестають бути продуктом лише

окремої конфесії, неконтрольовано розповсюджуються у загальній системі цінностей масового суспільства. З іншого боку, релігійні організації, передусім, є носіями власних соціальних інтересів, які можливо задовольнити лише шляхом інтеграції до загального комунікативного простору. Таким чином релігійні організації вимушені уніфікувати власну орієнтовану на все суспільство діяльність відповідно до загальних норм, як для релігійних організацій, так і для політичних утворень, комерційних структур та інших соціальних утворень. Процес масовізації сприяє стійкій взаємодії конфесій та конфесій з іншими соціальними структурами.

Також слід підкреслити доцільність абстрагування від визначення ролі масового суспільства у загальноісторичному процесі. Таким чином ми отримуємо змогу дослідити таку конкретність як складний та маловивчений феномен впливу тенденцій масового суспільства на соціальне функціонування багатовимірного та складного соціального інституту релігії. Сьогодні, чимала кількість досліджень сучасних науковців присвячена проблемам соціальних змін та перетворень які зумовлені становленням масового суспільства, але досі практично недослідженим є процес функціонування релігії як соціального інституту у масовому суспільстві. Ключові взаємозв'язки та акценти у соціальній взаємодії релігії протягом XX століття суттєво змінилися, що у свою чергу, стало зумовлюючим фактором до таких процесів як, з одного боку, секуляризація та екуменізація, а з іншого сакралізація та індивідуалізація релігійних рухів та організацій. Аналізуючи основні тенденції становлення та функціонування масового суспільства ми не тільки досліджуємо фундаментальні зміни у соціальній організації, тут можна простежити зміну місця і ролі тих соціальних інститутів, що у традиційному суспільстві були визначальними. Так, наприклад, після Другої світової війни, релігія, як соціальний інститут, поступово перестає відігравати визначальну роль у процесі соціальної легітимізації, відходячи від принципів тісної взаємодії із державними інститутами. Це свідчить про прямиий вплив тенденцій масового суспільства щодо структури соціальних інститутів. У свою чергу релігійні організації намагаються по своєму адаптуватись до нових соціальних умов, що відбувається завдяки сфері відкритості. З одного боку тенденції становлення масового суспільства позитивно впливають на конфесійне життя суспільства, а з іншого, релігійні організації змушені стандартизувати власну соціальну активність відповідно до умов масової культури та загальносвітового уніфікованого комунікативного поля. Відтак, відбувається процес, у якому релігія перестає виступати як виключно духовний, індивідуально-особистісний фактор життя.

У сучасних Європі та США все частіше виникають нові соціальні інститути, такі як християнські партії, або політичні утворення із розмитим, уніфікованим, дещо примітивізованим релігійним змістом. Але, не слід вбачати у цьому процес поступового зникнення традиційних релігійних інститутів, таких як, наприклад, Католицька церква, навпаки, це є яскравою ілюстрацією того, що тенденції масового суспільства впливають на соціальну активність релігій.

Релігія у соціальному контексті виступає у ролі конкретної організованої форми, групи віруючих, що мають власні соціальні цілі та інтереси. Загальне комунікативне поле у якому на одному рівні виступають як політичні, державні, комерційні, так і релігійні утворення, характеризуються відповідними уніфікованими нормами. Це зумовлено, передусім розвитком засобів масової інформації та комунікації, а також утвердженням такої демократичної цінності як свобода слова. У такому ракурсі бачимо, як релігійні організації змушені використовувати ті ж самі методи та інструменти для досягнення власних інтересів, що й інші соціальні інститути. Аналіз міжконфесійного діалогу, як аспекту соціального дискурсу релігії, вказує на пріоритет саме способів та інструментів, якими релігійна організація прагне досягти своєї соціальної цілі: будь-які публічні висловлювання представників тієї чи іншої конфесії, видання власних друкованих чи електронних ЗМІ, використання ефірного часу на телебаченні та радіо, громадські акції та інші. Впливу масового суспільства зазнали не лише способи соціальної діяльності конфесій, а й їх спрямування на масовість як таку. Боротьба за електорат у політичному процесі за суттю схожа з соціальною роботою конфесій. Та чи інша релігійна організація сьогодні змушена докладати чималих зусиль у першу чергу для розширення поля своєї діяльності.

За умов масового суспільства ми спостерігаємо таку цікаву та неоднозначну тенденцію як виникнення чи зникнення суспільного інтересу до тієї чи іншої конфесії в залежності від кількісних показників тиражування її назви та основоположних ідей у ЗМІ. В масовому суспільстві кожен соціальний інститут, що має інтерес до посилення власного впливу та поширення, змушений боротися за цільову аудиторію.

Відтак, релігійні організації, переважно не традиційні та новоутворені, спрямовують свою комунікативну активність у сфері відкритості до найширших мас населення. Якщо до ХХ століття релігія була засобом особистісної, етнічної, політичної, ідентифікації, то сьогодні ми спостерігаємо тенденцію до синтезу релігійної та класової ідентифікації. Ідея середнього класу, як виправдовуючий фактор для теорії масового суспільства виникає й активно розвивається у 50-60 роки ХХ століття у США. Сполучені Штати, за конституцією, є державою з відокремленою церквою, але у кожній промові Президента присутній релігійний контекст. Варто відмітити, що не залежно від своїх власних релігійних переконань, політичні еліти як США, так Європи, зокрема і України пропагують ідеї релігійності і поряд з тим релігійну толерантність. Але, якщо проаналізувати численні політичні промови, передвиборчі програми, ми побачимо, що мова йде про відповідний абстрактний набір загальнолюдських цінностей, які прямо витікають із тієї чи іншої релігійної доктрини. Варто також підкреслити, що звернення до релігійної тематики правлячих еліт відбуваються таким чином, коли складно ідентифікувати конкретну конфесію чи релігійну течію. Завдяки уніфікованості загального комунікативного поля релігійна сфера постає для представника масового суспільства як передусім система моральних, орієнтованих на суспільне життя цінностей, які легко адаптувати відповідно до потреб середньостатистичного представника сучасного суспільства. Відтак, роль конфесій у суспільстві напрума залежить від їх здатності провадити соціальний дискурс, від доступу до ЗМІ. У середині ХХ століття більшість традиційних конфесій у європейському світі зіштовхнулись із необхідністю переформатувати спосіб своєї соціальної взаємодії. Секуляризаційні процеси призвели до того, що релігійні організації якщо не втратили повністю, то позбавились у великій мірі державної підтримки, зокрема у питанні доступу до населення через централізовані та підвладні ЗМІ. Дискурс релігій змістив свій центр ваги у комерційну, ринкову сферу, що змусило конфесії, у першу чергу, стати більш відкритими до соціального діалогу. Більшість конфесій сьогодні проводять діяльність таким чином, аби через якомога ближчий доступ до суспільних мас здобути, через сферу «публічного», популярність. Цього неможливо досягти без стандартизації та уніфікації, що притаманні масовому суспільству, внутрішніх механізмів та структури самої конфесії відповідно до загального комунікативного поля.

Окрім того, масове суспільство зумовило трансформаційні процеси у сфері міжконфесійного дискурсу. Релігійне життя сучасного суспільства перестало бути виключно індивідуальною, особистою справою індивідів. Постає необхідність міжкультурного, відтак і «публічного» міжрелігійного діалогу для досягнення загальносуспільних політичних та економічних цілей. Даний процес розпочався у другій половині ХХ століття й сьогодні лише набирає обертів. Міжрелігійний дискурс в умовах сучасного масового суспільства постає як вкрай неоднозначне з позиції соціальної користі явище, оскільки він не завжди носить позитивний характер. Якщо мова йде про відносно монолітний комунікативний та культурний простір європейської цивілізації, то ми спостерігаємо тенденцію поширення релігійної та національної толерантності. У той самий час, масове суспільство продукує таке комунікативне поле у якому практично неможливе існування багатьох інших культур. Масове суспільство явище багатогранне, у його становленні та поширенні можна виокремити величезну кількість тенденцій та прихованих процесів, одним із яких є вестернізація. Порівняно нещодавно у сучасній культурології, політології, соціології та філософії виникає дане поняття. Вестернізація, це явище реакції взаємодії європейської моделі масового суспільства із східним світом. У релігійному контексті даний процес характеризується поширенням синтезованих із демократичними цінностями релігійних норм, прийнятих для всього християнського простору без суттєвої конфесійної диференціації.

Оскільки, релігія взаємодіє з різними суспільними підсистемами, такими як політика, економіка, сім'я, які визначаються специфічними цілями, являють собою

особливий тип раціоналізації, то в сфері відкритості можливі такі зміни що забезпечать функціональність цих взаємодій відповідно до нових умов, які створені структурними перетвореннями вище згаданих підсистем, що забезпечить перспективи, такої релігії в суспільстві.

Таким чином, на нашу думку, соціальна відкритість релігій в масовому суспільстві – це необхідна характеристика функціональності релігій в нових соціальних умовах, яка характеризує її комунікативні можливості. Соціальна відкритість релігій уможливорює для них співпрацю з соціальними інститутами, вміння розв'язувати конфлікти, підтримку соціальних програм, скерування духовності в соціальне русло.

Список використаних джерел

1. Лебон Г. Психология народов и масс / Лебон Г. – СПб.: Макет, 1995. – 313 с.
2. Шелер М. Положение человека в космосе / Шелер М. // Проблемы человека в западной философии. – М. – 1989. – 674 с.
3. Мангейм К. Диагноз нашего времени / Мангейм К. – М.: Юристъ, 1994. – 567 с.
4. Ортега-и-Гассет, Хосе. Восстание масс / Ортега-и-Гассет, Хосе; пер. с исп. С.Л.Воробьева и др. – М., 2001. – 509 с.
5. Дюркгейм Е. О разделении обществ, труда / Дюркгейм Е. – М., 1999. – 456 с.
6. Документи Другого Ватиканського Собору: Конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічачо, 1996. – 759с
7. Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки ХХІ століття / Віллем Ж.-П. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 331.

Гриньків А.П. Соціальні відкритості релігій в масовому суспільстві

Розглядаються феномен впливу тенденцій масового суспільства на соціальне функціонування багатомірного і складного соціального інституту релігії. Аналізується вплив масового суспільства на релігії, а також адаптації релігій к новим умовам функціонування через призму соціальної відкритості.

Ключеві слова: соціальні відкритості релігій, масовоє суспільство, масовізація, уніфікація, релігія, релігійна організація, конфесія, міжконфесійний діалог.

Grinkiv, A.P. Social openness of religion in mass society

We consider the phenomenon of mass society, the impact of trends in social functioning multidimensional and complex social institution of religion. The influence of mass society on religions adapt to new conditions of the area through social openness.

Key words: social openness of religion, mass society, unification, religion, religious organization, denomination, interdenominational dialogue.

Католицька рефлексія сакрального символізму: *per visibilia ad invisibilia*

Аналізується розуміння сакрального символізму в католицькій традиції. Висвітлюється роль символів у літургійній практиці Католицької церкви. Досліджується діалектика сакральних символів у ритуально-обрядовій площині як перехід «через видиме до невидимого» в пізнанні постулатів віри.

Ключові слова: символ, сакральний символізм, католицизм, літургія, обряд.

Роль сакрального символізму в структурі мови релігії не викликає сумнівів. Невід'ємний зв'язок природи релігійних пошуків людини в історико-культурній реалізації та мови релігії, зокрема її символічної складової, виразно прослідковує сучасна російська дослідниця Марина Єресько: «Трансцендентні устремління людини, як і потреби вищого (абсолютного) легітимуючого смислу, є причиною, а не наслідком генези релігії, оскільки вони формуються самою когнітивною природою людини та реалізуються в різноманітних формах культури. Генеза релігії зумовлена генезою архітектоніки і механіки її мови. Остання в процесі своєї еволюції здійснює багатоглибше континентуальне архітектонічне і найновіших елементів релігійної символосфери, формуючи інваріантну сему сфери релігії, де «позачасові» символічні конструкції є результатом соціалізації соціокультурних інваріантів. Успадкована від мови міфу інверсія об'єкта і предмета мови релігії забезпечує легітимність і загальну значимість останнього, як і його субстанціональний статус у системі релігії та основоположну роль в її відтворенні в історичному самоутвердженні» [1, с. 21]. Католицька традиція сформувала своє бачення проблеми сакрального символізму в релігійному культі, зокрема в обрядово-літургійній сфері. Наукова актуальність дослідження цієї проблеми є безперечною, адже релігійні символи виступають одними із найважливіших засобів передачі інформації, що веде до актуалізації віри. Окрім того, в українській релігієзнавчій науці (як і теологічній) запропонована тема не висвітлювалася.

Метою статті є аналіз розуміння сакрального символізму в католицькій традиції. Теоретичною основою дослідження є праці переважно зарубіжних науковців, зокрема таких, як Бенедикт XVI (Й.Рацингер), М.Єресько, О.Касель, М.Кунцлер, О.Лабб, Б.Надольський, К.Ранер, П.Рікер, Л.Швінд, Л.-М.Шове та ін.

Після теологічного осмислення символу у св. Августина загалом усю історичну епоху середньовіччя прийнято називати «символічною». У середні віки існував вираз «реальний символ»: вказівка не тільки на приховану реальність, але й на її присутність. Символ впроваджує в містерію – *efficiunt quod figurant*.

У ХХ ст. в католицькій теології символ набув особливого значення у контексті літургійної віднови після II Ватиканського собору.

Загалом, у християнстві *symbolum* виразно пов'язаний із молитвою «Вірую в Бога» («Апостольський символ віри», «Визнання віри»)¹. Ця молитовна формула пов'язується

¹ У праці «Вступ до християнства» Й. Рацингер прослідковує зв'язок християнського віровчення в єдності «Символу» («Credo») із етимологією самого слова. Слово *символ* походить від грецького *συμβάλλειν* – «співпадати», «співставляти». В основі лежить давній звичай: дві частини кильця, палиці або дощечки, що зіставлялися, вважалися розпізнавальними знаками гостеприємця, посланця або учасника договору. Посідання відповідного уламку забезпечувало отримання певної речі або просто гостинності. Символ – частина цілого, яка слугує вказівкою на іншу частину, що її доповнює, і таким чином забезпечує взаємне визнання та єдність. Він є вираженням єдності та способом для її досягнення. Тому в позначенні віросповідання як *Symbolum* міститься також тлумачення його істинної концептуальної суті, бо «якраз у цьому і полягало вихідне значення догматичних формул Церкви: сприйняти загальному визнанню Бога, спільному поклонінню <...> Це не ізольована, не замкнена в собі доктрина, а форма нашого богослужіння, форма нашого звертання, котре є поворотом не лише до Бога, але й до один одного в спільному славстві і Господа. Лише у цьому внутрішньому зв'язку християнське віровчення набуває своє справжнє місце» [3, с. 59-60]. Й. Рацингер покликається на К. Ранера, котрий відзначав те, що догма (чи Символ) виступає «впорядкуванням мовної форми», що, з точки зору абстрактної думки, має значення саме як мовна форма, тобто смисл, який полягає в об'єднанні навколо слова визнання.

зі словами Річарда від св. Віктора: символ – *collatio* – зібрання, «багато творить одне» – «*quod plures in unum conferunt*». Іоанн Касян схоже розумів символ, як *conlatio*, від латинського слова *conferunt* – «з'єднати», «спричинитися до чогось», «примножувати».

Відповідно до рішення Тридентського собору (XIII засідання, 1551 р.), «таїнство є видимим символом невидимої реальності» (*symbolum esse rei sacra, et invisibilis gratiae formam visibilem*) [див.: 14, с.20].

Сучасний польський дослідник християнської символіки о. Богуслав Надольський ТСНГ виділяє «першорядні» та «другорядні» символи.

До першорядних відносить: літургійне зібрання, люд Божий, згромаджений на відправлення літургії, як видимий символ діяння Бога (Мат. 18, 20); святі таїнства; постави тіла; простір, зокрема вівтар, місце читання слова Божого, місце провадження, хліб, вино.

Серед другорядних виділяє наступні: кадило, літургійні шати, свічі, обмивання рук, знак хреста тощо.

Безперечно, символи взаємопроникають, взаємодіють у загальному комунікаційному процесі в різноманітних екзистенційних ситуаціях. Вони «живуть у братерстві Божого люду, в зрілій дияконії, оскільки в протилежному випадку існує поважна загроза перетворення на сакраменталізм». Адже «немає красивої літургії без справжньої любові, християнської *caritas*. Зв'язок поміж етикою і естетикою незамінний і очевидний» [14, с. 21].

У літургійному дискурсі символізму можна виділити наступні виміри семантики:

1) вимір ремеморативний (*signum rememorativum*), що сягає в минуле, до дня Старого Завіту і служіння Христа;

2) вимір демонстративний (*signum demonstrativum*) – позначувана реальність стає дієюю, присутньою;

3) вимір есхативно-прогностичний (*signum eschatologicum-prognosticum*) – оприсутнена реальність включається ініціативним, інавгуративним (*eschaton*) способом. *Eschaton* у Христі увійшов у координати цього світу;

4) вимір зобов'язуючий (*signum obligativum*) – пізнання символу зобов'язує до певних діянь [див.: 14, с.21].

Символи переходять між знаків та алегорій, володіють автономним онтологічним статусом. Репрезентують іншу реальність, не будучи з нею ідентичними. Ів Лаб використовує порівняння «символічний вузол» [13, с.54], маючи на меті підкреслити силу зв'язку та протистояти спробам ослаблення значення символу в ХХ ст. Справжній символ творить єдність дару заповіту та участі в бутті (зв'язує «бути» з *action* – «діянням»), прагне синтезу двох реальностей, долає дихотомію трансцендентного і створеного світу.

У католицькій, як і в православній, традиції дискурс символічного осмислюється передусім у літургійній площині, котра переповнена та виражається через символічні дії, образи, жести, обряди й слова. Літургія переповнена чуттєво сприйнятими символами (візуальними, образотворчими, аудіальними), котрі вказують на певний імпліцитний зміст: *per visibilia ad invisibilia* – виступають переходом «через видиме до невидимого», виражають одночасно видиме і невидиме, близькість та дистанцію. Християнська літургія стосується божественної реальності, зокрема в христологічному вимірі. Однак у ній «не йде мова про об'явлення божественності, про передавання таємного знання про досконалість чи про теологічну або моральну систему. Центральне місце займає особа Ісуса Христа та Його діяння. Через Нього і в Ньому можливий доступ до Бога в Святому Духові» [14, с.5].

Видатний католицький теолог, філософ, релігійний діяч, письменник-публіцист о. Романо Гуардіні підкреслив, що символ має бути пізнаний та зрозумілий, адже існує постійна загроза зосередження основної уваги на видимому елементі, як і небезпека т. зв. «субстанціонального символізму» (*substantifier du symbole*) із пропусканням того, що суттєве [12, с.35].

Романо Гуардіні трактує символ як природний вираз реального, особливого духовного стану, як вияв не тільки чогось одноразового, але того, що мається в душі, як і загалом у людському житті як такому [12, с.56]. Імпліцитний вияв літургійно-символічного семіозису зміцнює внутрішній стан, розширює тілесне поза його межі: «Хто сприймає літургію з повною самовіддачею, той зрозуміє, що рухи тіла, чини, зовнішні свийня посядають велике значення. Передусім тому, що тут містяться великі можливості вираження, пізнання, духовного досвіду, що робить правду значно сильнішою і більш переконливою, ніж може то зробити саме слово. Далі слід згадати їх звільняюче діяння, оскільки вони дозволяють внутрішньому життю повніше виразитися, ніж це здатні зробити слова» [12, с.58].

Католицька теологія бачить літургію «діянням Бога» («*actio Dei*»), але водночас експресією віруючої людини на те діяння. Ця експресія передусім створює простір, у

котрому функціонуватиме досвід сприйняття. Екстеріоризація перетворює релігійний досвід в акт віри, адже вона виражає те, що внутрішнє, надає форму внутрішньому досвіду. Засобами цієї літургійної експресії виступають і сакральні символи, турбота про котрі є однією з ознак якості літургії, що відправляється [14, с.33].

Теологічний вимір символізації веде до твердження, що символ є тим, що становить пропозицію до інтерпретації, вимагає мислення, не може бути прийнятим дослівно. Виражає дійсність, котра є поза ним. Феноменологія передавання рationally не пояснюваної віри цілком органічно послуговується символами, що вказують на дійсність поза собою. Всі трансцендентні речі не виявляються безпосередньо, але репрезентуються через символи. Учасники літургії не творять обряду чи символів, однак, з іншого боку, сакральні символи й обряди не діють без рецепції віруючими. Дихотомія поміж «видимим» і «невидимим» детермінує посередництво символів, оскільки видимі речі стають репрезентантами невидимих. Оскільки віра – це континуальний процес, то разом із її діалектичним розвитком змінюються і семантичні конотації символів, особливо в епохи культурних змін.

Зацікавлення символікою в католицькій думці не обмежується лише літургією. Достатньо новим напрямом виступає відкриття й осмислення символізму тілесності. Людвіг Гшвінд аналізує молитву через тіло: саме символи, а також кольори дозволяють вести мову про т. зв. співмолитву (нім. Mitbeten) тіла людини [11, с.10].

Бенедикт XVI відзначає особливе місце таємниці, містагогії у релігійному житті, зауважує, що «таємниця не піддається поясненню, але вона відкривається лише в акті її прийняття» [16, с.187].

Теперішній глава Католицької церкви підкреслив, що в містагогії повинні бути наявними три елементи:

1. Обряди, а передусім відправлення евхаристійної жертви, слід пояснювати в світлі спасительної місії, відповідно до живої традиції церкви. Від самого початку у християнстві події із життя Ісуса Христа, зокрема містерія Пасхи, розкривалися в світлі подій Старого Завіту. Літургійні аніматори, перш за все священники, розумно оцінювали знаки сакраментальних обрядів, турбуючись про належну катехизацію, аби усі вірні могли повноцінно й усвідомлено переживати таїнства.

2. Містагогічна катехеза повинна дбати особливо про розуміння вірними значення символічно-знакової складової літургійних обрядів, що особливо актуальне в сучасну епоху. Завданням має бути передусім не передавання знання, інформації, а виховання у вірних вразливості на сприймання символів і знаків церковного обряду.

3. Особливо варто докласти зусиль задля вказівки вірним на значення обрядів у поєднанні з християнським життям у всіх його вимірах, праці й обов'язках, думках і почуттях, активності й відпочинку. У цих катехезах важливим є повчання про зв'язок таємниць богослужіння із відповідальністю вірних у місійному служінні. У такому контексті зрлим наслідком містагогії є усвідомлення, що власна екзистенція поступово змінюється через відправлення священних містерій, адже основною метою будь-якого християнського виховання є формування вірного як «нової людини» в зрілій вірі, що свідчить у власному середовищі про оживляючу християнську надію [див.: 5].

Як бачимо, єпископ Риму, як особа, що наділена найвищим повчальним авторитетом у Католицькій церкві, особливу увагу звертає на розкриття семантики знаково-символічної складової літургії, що має важливе значення не тільки в інформативно-науковому аспекті, але передусім в контексті християнської актуалізованої самореалізації в світлі сотеріологічних завдань місії кожного охрещеного.

У символічній, як і загалом релігійній, комунікації не можливо оминати проблему обряду, що формально конститує кожну релігію. З точки зору католицької теології, виконувати обряд² означає чинити так, як Бог і разом із Богом.

Католицька церква, як і православна, відводить особливу роль обряду, котрий значною мірою виповнюється символічною складовою, комунікативне розуміння якої в теології «наочно пояснює *анабазис* як входження людини в життєдайну єдність з Богом» [2, с.119].

Етимологія слова обряд у класичних мовах вже сама по собі містить цікаву з точки зору не лише теології й семіотики, але й мови релігії розлогу словотвірну історію:

1) із санскритського *giti*, від *gi* – йти, чинити, виконувати, робити;

² У сучасній теології, як і в інших автономних наукових галузях, спостерігається особливе зацікавлення природою й діалектикою релігійного обряду. Для психологів обряд є елементом, що інтегрує та стабілізує особистість людини (Ерік Еріксон). Соціологи відкрили в обряді три окремі елементи: спільна мова – у відношенні до релігійної мови, спільні взірці поведінки, а також інституції. Людина є істотою обряду (*rituel*), творить численні коди: словесний, одолотичний (кінетичний), проксемічний (близькості), музичний, візуальний [14, с. 15].

2) *gita* – те, що відповідає порядку, узгоджене з порядком;

3) латинським відповідником є *ordo* (*ortus* – початок, походження); грецьке *thesmos* – право, усталений закон (це слово рідко використовується в Септуагінті). Близькі за семантикою лексеми: *nomos*, *dikaion* – оглядання, установа закони, канон законів, *ethos* – звичай, звичаєвий порядок;

4) найновіші дослідження етимології слова «губ» пов'язують його з індоєвропейськими коренями *dhe*, *g'tah* –порядок або, точніше, порядкувати, *g'tah*, допасований, узгоджений, відповідно, *dhe* слугувало до утворення лексеми *dhes*, що лежить в основі латинського іменника *fanum*. Еміль Бенвеніст [14, с. 15] розуміє *dhes* як предмет або релігійний обряд, сенс котрого не можемо повно окреслити, виявляє сферу сакрального. Із цього самого кореня походять вирази: мистецтво (*ars*), арифметика (порядкування чисел), ритміка (порядкування часу), порядок (*ordo*; звідси *ritus* і *ordo* часто виступають синонімами). «*Rub*» означає усталення в екзистенції; він є космосом, тому означає порядок в етичному вимірі, певний наказ, а також у значенні вираження інтенції. Відповідно, першим «порядком» (*ordo, ritus*) був космос, котрий впокорився фундаментальним законам;

5) давньоєврейська равиністична мова має такі відповідники:

- *minhag* – певна ритуальна приналежність, ритуал молитов, усталений порядок, цикл читань, виконання заповідей, кодифікованих у Торі;
- *mahzor* – літургійний порядок;
- *seder* – спочатку це слово означало порядок битви, потім певний порядок, секвенцію слів, жестів; пасхальний *seder* – урочиста трапеза першого дня свята Песах [див.: 14, с.15-16].

Природа обряду швидше прагматична, ніж семантична, адже він «пропонує» для виконання завдання, а не для того, щоб аналізувати. Він передусім діяння, модальність котрого перевершує порядок дискурсу і слова. Слово не є відсутнє в обряді, хоча воно там і не обов'язкове. Його мова має тілесну природу. Якраз через слово він підлягає спиритуалізації, адже у ситуаціях відсутності пояснення автентичним словом «дегенерується» в магічні забобони. Слово обряду повинно вказувати і допомагати у відкритті, наближенні до божественної містерії, а не залишатися простою формулою.

Природа обряду гетеротопічна, тобто його мова, об'єкти, постави запроваджують учасників до іншої сцени, в інше місце (*τόπος*), ніж те, досвід котрого присутній у щоденному житті [8, с.151].

Поль Рікер розуміє обряд як діяння, здатність діяння, у котрому слово є лише «аккомпанементом». Руйнуючи європейську логоцентричну парадигму, мислитель вважає, що обряд є мовленням, мовою, яка має тілесну природу, виступає носієм різноманітних функцій [17, с.43].

Обряд слугує забезпеченню порядку в світі, він ніколи не виступає приватно, індивідуальною справою, завжди перебуває у зв'язку зі спільнотою, інтерперсональною поведінкою. У символічній формі виражає порядок універсуму, запланований самим Богом, і підтримує його. З феноменологічної точки зору можна сказати, що належить як до вічності, так і до тимчасовості, до «тут» і «там», є далеко і близько, представляє буденну безпосередню та реальність есхатологічної перспективи. Есенція обряду полягає в тому, що він виступає пунктом істини, в котрому кожна річ цьогосвітньої і невидимої реальності єднаються в одне ціле. За одним вдалим порівнянням, обряд – це «таїнством єдності» [9, с.169-170].

Функції обряду можна тезисно викласти наступним чином: акцентує початок, коріння, занурення в «ті часи» (міф); наділений функцією пам'яті та повторюваності у відношенні до основоположної події (наприклад, християнське хрещення або евхаристія), відзначається символічним характером; уможливує перспективу майбутнього у континуальному процесі; переадає і зберігає суспільну й особистісну ідентичність.

Символи займають особливе місце не лише в окремих обрядах (у цій статті, звичайно, аналізуються християнські обряди), але й в культовій містерії загалом.

За визначенням літургіста бенедиктинця Одо Йоаннеса Каселя, містерія культу – це святе й культове діяння, в котрому спасительна дія, що виповнилася в минулому, оприявлюється у відповідному обряді. Культова містерія не відрізняється від природи містерії Христа. Спільнота, виконуючи відповідний обряд (наповнений символами), бере участь у спасительній місії Месії, в переході смерті у життя [6, с.97].

Важливо в контексті розгляду літургійного символізму звернути увагу на те, що літургія є анамнезою *par excellence*. І це не просто, за словами Карла Ранера, «пригадування події», а оприсутнення містерії Христа, тобто самої сутності події спасіння, а не її історичних факторів. Виконуються через слова і жести (обряд) у формі видимих символів, що постійно повторюються. Здійснення містерії має на меті об'єднання учасників відправи [див.: 15, с.24].

Для глибшого розуміння поняття «анамнеза» треба звернутися до короткого етимологічного зіставного пояснення. У Старому Заповіті слово, що походило від кореня «zkr», зустрічається 230 разів, особливо у раних текстах. Мова йде про іменник «zakar», що походить від дієслова «zikkaron». Фактично «ἀνάμνησις» є якраз грецьким перекладом масоретського слова у Септуагінті. Предметом анамнези може бути окрема людина, народ, а також сам Бог. Пригадування не здійснювало впливу на Господа, не «примушувало» Його до діяння. Це було покликання у вірі до Його вірності укладеному завітту, до сталості й незмінності Всевишнього, вираження заклику довіри у любов Ягве, до Його «я є той, хто є» у динамічному бутті, згідно Книги Виходу: «на всяке місце, де я захочу, щоб прославлялося моє ім'я, я прийду до тебе і поблагословлю тебе» (Вих. 20, 24).

Теологія амамнези покладається на слова Ісуса: «τοῦτο ποιείτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν» – «це робіть на спомин про Мене» (Лук. 22, 19), і вказує на евхаристію як «пригадування». Східні літургії розуміють анамнезу ширше, починаючи від справи творіння через численні й різноманітні етапи першого заповіту аж до кульмінаційних євангельських моментів (втілення, повчання, смерть, воскресіння, друге пришестя). Патристичні коментарі, зокрема грецькі, ведуть мову про широку семантику цього поняття. У Католицькій церкві анамнеза до II Ватиканського собору розумілася виключно христологічно [див.: 7].

Отож, сакральний символізм закладений вже в самій віроповчальній доктрині Католицької церкви, що, наприклад, прослідковується, на етимологічному рівні молитви «Credo». Символи, володіючи автономним статусом, долають дихотомію трансцендентного і видимого світу в діалектичній містерії християнської літургії, що базується на теології анамнези. У літургійній та ритуально-обрядовій практиці символи репрезентують сотеріологічний зміст, екстеріоризують релігійний досвід в акт віри, стимулюють інтерпретаційну роботу, що розкриває дихотомію переходу від «невидимого» до «видимого» в християнській містагогії.

У перспективі подальших досліджень варто детально розглянути окремі групи символів католицької обрядово-літургійної традиції.

Список використаних джерел

1. Ересько М.Н. Язык религии: философско-когнитивный анализ: автореф. дис. на соиск. уч. степени докт. филос. наук: спец. 09.00.13 «религиоведение, философская антропология, философия культуры» / М.Н.Ересько. – М., 2008. – 45 с.
2. Кунцлер М. Літургія Церкви [пер. з нім. монахині Софії] / М.Кунцлер. – Львів: Свічадо, 2001. – 616 с.
3. Радинггер Й., кард. Введение в христианство. Лекции об Апостольском Символе веры / кард. Й. Радинггер. – Брюссель, 1988. – 318 с.
4. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. – United Bible Societies, 1991. – 1494 с.
5. Benedict XVI. Post-synodal apostolic exhortation «Sacramentum caritatis» [Електронний ресурс] / Benedict XVI. – Режим доступу: http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20070222_sacramentum-caritatis_en.html
6. Casel O. J. Das Mysteriengedächtnis der Messliturgie im Lichte der Tradition / O.J.Casel // Jahrbuch für Liturgiewissenschaft. – 1926. – № 6. – P. 113-204.
7. Casel O. J. Le mystère du culte dans le christianisme / O.J.Casel. – Paris, 1983. – 210 p.
8. Chauvet L.-M. Le rite et l'éthique: une tension féconde / L.-M. Chauvet // Le Rite, source et ressources. – Bruxelles: Facultés universitaires Saint-Louis, 1995. – P. 137-155.
9. Grainger R. The Language of the Rite / R.Grainger. – London: Darton, Longman & Todd, 1974. – 178 p.
10. Greek New Testament // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www-users.cs.york.ac.uk/~fisher/cgi-bin/gnt?id=03221924#h>
11. Gschwind L. Die Heilige Messe. Symbole, Farben, Handlungen / L.Gschwind. – Augsburg: Sankt-Ulrich-Verl., 1997. – 144 s.
12. Guardini R. Das Wesen des Christentums / R.Guardini. – Würzburg: Werkbund-Verl., 1939. – 74 s.
13. Labbé Y. Le noeud symbolique / Y.Labbé. – Paris: Desclée de Brouwer, 1997. – 252 p.
14. Nadolski B., ks. TChr. Leksykon symboli liturgicznych / ks. B.Nadolski TChr. – Kraków: SALWATOR, 2010. – 403 s.
15. Rahner K. Petit dictionnaire de théologie catholique / K.Rahner, H.Vorgrimler. – Paris: Seuil, 1970. – 508 p.

16. Ratzinger J. Nowa pieśń dla Pana . Wiara w Chrystusa a liturgia dzisiaj ; [tłum. z niem. J.Zychowicz] / J. Ratzinger. – Kraków: Znak, 1999. – 222 s.

17. Ricoeur P. Le Conflit des interpretations: essais d'herméneutique / P.Ricoeur. – Paris: Seuil, 1969. – 506p.

Осташук І.Б. Католическая рефлексия сакрального символизма: per visibilia ad invisibilia

Анализируется понимание сакрального символизма в католической традиции. Освещается роль символов в литургической практике Католической церкви. Исследуется диалектика сакральных символов в ритуально-обрядовой плоскости как переход «через видимое к невидимому» в познании постулатов веры.

Ключевые слова: символ, сакральный символизм, католицизм, литургия, обряд.

Ostashchuk, I.B. Catholic Reflection of Sacral Symbolism: per visibilia ad invisibilia

Analyzed the understanding of sacred symbolism in the Catholic tradition. Reveals the role of symbols in the liturgical practice of the Catholic Church. The dialectic of sacred symbols in the ritual-ceremonial plane as a transition «through the visible to invisible» in the knowledge of the postulates of faith is investigated.

Key words: symbol, sacred symbolism, Catholicism, Liturgy, rite.

Етапи становлення соціально-етичної концепції любові в філософії Платона

Виявлено і проаналізовано п'ять основних етапів розвитку соціально-етичної проблематики в філософії любові Платона.

Ключові слова: платонізм, філософія любові, ерос, шлюб.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Шаталович А.М.

Этапы становления социально-этической концепции любви в философии Платона

Выявлены и проанализированы пять основных этапов развития социально-этической проблематики в философии любви Платона.

Ключевые слова: платонизм, философия любви, эрос, брак.

Одной из наиболее ключевых фигур в исторических исследованиях по философии любви является Платон. Его учение, как отмечает отечественный исследователь В.Малахов, фактически задало «матрицу осмысления» любви, благодаря которой для человека христианской цивилизации стало привычным формулировать свое благочестие в «безальтернативных максимах», противопоставляющих временное и вечное, телесное и духовное [6, с.232-233].

В то же время отметим, что отношение исследователей к концепции любви Платона в целом достаточно неоднозначно и имеет полярные оценки. Так, по мнению Дж.Кристовой [15], платоническая любовь не имеет никаких положительных качеств, так как является теорией маниакальной любви, которая основана на точке зрения мужской, фаллической этики и прославляет гомосексуальные страсти. С данной позицией не соглашается В.Шестаков [13], по мнению которого, негативная оценка античного эроса и обвинение античности в доминировании мужского начала является необоснованным. Как отмечает исследователь, неоплатоническая теория любви существовала в разные эпохи, оказывая огромное влияние на литературу и искусство, в том числе на создание идеального образа женщины.

Неоднозначная оценка исследователями концепции любви Платона прослеживается не только по части гендерной проблематики, но и относительно ее онтологических аспектов. Так, шведский исследователь А.Нигрен подвергает сомнению возможность понимания платоновского эроса в нисходящем значении [16, с.196]. Так как, по мнению исследователя, платоновские идеи не участвуют в вещах, а напротив вещи участвуют в идеях, то соответственно эрос – это восходящая тенденция человеческой души, реальная сила, которая ведет душу в направлении идеального мира [16, с.170]. Таким образом, мотив эроса, с точки зрения А.Нигрена, есть жадная, эгоцентрическая любовь [16, с.175-176].

Данную оценку подвергают критике зарубежные исследователи Б.Макгинн [5] и К.Осборн [17]. По мнению первого, у Платона в «Пире» эрос представлен также и в нисходящем значении. То есть любовь выступает не только как желание обладать

красотой, но и как стремление создать, породить красоту. Следовательно, желание становится не эгоистическим, а творческим [5, с.66]. Аналогично, с точки зрения К.Осборн, любовь эротическая сопровождается не только эгоцентризмом, но и стремлением видеть самое лучшее в возлюбленном и в нас самих. Следовательно, культурная традиция использования образа эроса, идущая от Платона, имеет положительную оценку, потому что данный образ наряду с желанием включает еще и стремление к совершенствованию [17, с.220].

Одна из проблем, порождающая указанные противоречия – *неоднозначное понимание любви самим Платоном на протяжении его творческого пути. Данное понимание требует соответствующей периодизации.* Это обстоятельство должно обязательно приниматься в расчет исследователями концепции любви в философии Платона.

Общие контуры подобной периодизации были очерчены Вл.Соловьевым. В работе «Жизненная драма Платона» [12] он анализирует социально-политические и религиозно-этические аспекты платоновского понимания любви и намечает направления их модификации. По мнению исследователя, творчество Платона имело постепенную трагическую трансформацию от идеалов Сократа к противоположным идеалам, присущим тем, кто осудил Сократа на смерть. Данная трансформация затронула и концепцию любви, которая возникла вследствие «эротического кризиса», пережитого Платоном в середине его жизни и увековеченного в «Федре» и «Пире» [12, с.608]. В результате, понимание священного Эроса, возводящего мост между двумя мирами, возвращается в идеальном государстве Платона к «дикому образу жизни по обычаю звериному» [12, с.622]. Соответственно задача эроса по соединению миров и перерождению низшего мира, подменяется другою – задачей исправления общества мудрыми политическими уставами [12, с.624]. Более детальную разработку намеченной Вл.Соловьевым периодизации предпринимают В.Эрн и А.Лосев.

В исследовании «Верхнее постижение Платона» [14] В.Эрн вскрывает автобиографические пласты «Федра», в которых отразились основные жизненные этапы отношения Платона к проблематике любви. В частности, переход от аскетической концепции эроса [14, с.507], которой свойственны «эротоборческие» тенденции [14, с.532] к религиозно-экстатическому прославлению эроса. Аналогично, А.Лосев в одной из своих ранних работ «Эрос у Платона» [4] следует в русле исследования Вл.Соловьева и ставит задачу проследить главные фазы развития идеи эроса в творчестве Платона [4, с.191]. Ключевые этапы, по мнению исследователя, представлены в диалогах: «Лизис», «Федр», «Пир». Если в «Лизисе» тема эроса только намечалась, а в «Федре» разработана психологически, то в «Пире» она трактуется уже на общеплатоновских основаниях [4, с.199]. Исследователь выделяет также и этап «разочарования» («Государство» и «Законы»): «Не понявши своего Эроса как живую, бытийственную, богочеловеческую связь и понявши его лишь очень отвлеченно, он (Платон. – А.Ш.) не дал ни Эроса, ни того, что Эрос рождает» [4, с.206].

Однако в дальнейших работах А.Лосев вносит коррективы в данную периодизацию. Настаивая на поисках «цельного Платона» [3, с.773-776], он утверждает родство идей «Пира», «Федра» и «Государства», помещая их на одной плоскости [3, с.853]. Как отмечает исследователь, в этом вопросе он противостоит «вековой традиции», согласно которой «Государство» с его «странностями» социальной теории надо понимать не буквально, а как необходимую дань своему времени или как отступление Платона от своих подлинно «платонических» взглядов на теорию любви, которая изложена в «Федре» и «Пире» [3, с.852-853]. Но, по мнению А.Лосева, платонизм есть очень стройная философская система [3, с.776], а поэтому не стоит противопоставлять идеи указанных диалогов. У Платона, по мнению А.Лосева, нет опыта брака, нет мистики деторождения, так как ждать физических детей для платоника – унижительно. И если на низших ступенях Эрос – унижительно, то на высших он уходит в голое созерцание, где также нет никакого рождения. Ведь не случайно, сочинение поэзии или составление речей для возлюбленного Платон называет детьми «более прекрасными», чем физические дети [3, с.855]. В этом случае «мания» «Федра» и «Пира» вполне входит в круг интересов класса философов «Государства» [3, с.858]. В результате, как отмечает А.Лосев, античный платонизм допускает брак, но выбрасывает из него всякое духовное и личностное содержание, признает необходимость рождения детей, но лишь с той

«долей» эроса, которая необходима для зачатия, так как любить надо идеи, а не семью, любить надо истину, а не женщину [3, с. 849-850]. Приводя многократные чувственные описания эроса из «Федра» и «Пира», исследователь характеризует данные произведения как «постельное ощущение идей, созерцание идей при помощи собственного фаллоса» [3, с. 855-856] и делает резкое заявление о том, что в мировой литературе он не находит произведений «более гнусных и отвратительных» [3, с. 859-860].

В последних (итоговых) исследованиях по античной эстетике резкий тон А. Лосева смягчается. Он, указывая на положительную значимость учения о любви у Платона, отмечает, что история понятия и термина «эрос», если ее рассматривать по всем произведениям Платона, очень сложна и пока еще не получила в науке «всеохватывающей формулы» [2, с. 573]. По мнению А. Лосева, научная литература, посвященная учению Платона об эросе не столь богата, и последнего слова здесь еще не сказано. Оно, как отмечает исследователь, будет сказано, когда тщательно будут подвергнуты решительно все тексты по всему Платону, содержащие либо самый термин «эрос», либо термины, указывающие на понятие эроса [2, с. 575]. В данном направлении А. Лосев предпринимает беглый анализ «оттенков» любви (филия, сторге, агапе), составляющих семантический контекст понятия эрос в разных диалогах Платона [2, с. 579-593].

Следуя в русле поставленных исследователями задач, выявим основные этапы становления платоновской концепции любви в социально-этическом аспекте и проанализируем их характерные особенности.

Если не принимать в расчет того лирического отношения к любви, которое отразилось в одной из 25 эпиграмм досократовского периода в творчестве Платона [9, т. 1, с. 11], то в становлении социально-этической концепции любви древнегреческого философа, выделим пять основных этапов.

Первый, сократический этап становления социально-этической концепции любви Платона приходится на эпоху, когда в аристократических кругах афинского общества, вызывая бурные дискуссии, продолжал расширяться гомосексуализм [10, с. xiv]. Античное общество того периода волновали следующие социально-этические вопросы: должен ли юноша уступать эротико-сексуальным домоганиям своего более взрослого поклонника? Является ли обмен своей мудрости на наслаждение телесной красотой чем-то предосудительным, и в каком случае он допустим? Отметим, что данная тематика проходит сквозной нитью практически через все творчество Платона. В ранних же диалогах она наиболее четко отражается в «Лизисе» [8]. По ходу диалога Сократ приводит аргументы для обоснования «нормальности» господствующих в афинском обществе взглядов на любовь. Во-первых, как отмечает мыслитель, возжелания не есть сами по себе зло (220e-221b). Их можно испытывать «с пользой для себя, иногда – во вред, а иногда и не так и не этак» (221b). Возжелания, «кои ни хороши и ни дурны, останутся и тогда, когда погибнет зло» (221b). Во-вторых, возжелание и есть причина и основание дружбы (221d). В-третьих, мужское возжелает к мужскому и эротично любит его по своей родственной природе. «Мы, – говорит Сократ, – естественно, должны любить родственное нам по своей природе» (222a). Таким образом, на первом этапе становления концепции любви Платон пытается философски обосновать и этически оправдать гомосексуальные тенденции отношения к любви в античном обществе.

На втором, орфико-пифагорейском или спиритуалистическом этапе, под влиянием смерти Сократа и с усилением орфико-пифагорейского влияния Платон приходит к отрицанию чувственного эроса. Наиболее яркий полюс этой этико-аскетической позиции сосредоточен в «Федоне» [9, т. 2, с. 11-94]. Платон указывает, что философу не свойственно пристрастие к питью и еде и еще менее к любовным наслаждениям (64d). Душа философа решительно презирает тело и бежит от него на протяжении всей жизни (65c). Тело – враг человека, оно наполняет нас эросами, возжеланиями, страхами, призраками (66c). В данном случае Платон не случайно употребляет слово эрос во множественном числе (ερωτων) [19], показывая неразумную множественность плотской страсти. В другом месте Платон указывает, что эросы наряду с безрассудством и страхами составляют сферу человеческого зла (81a). Поэтому, задача философа как можно больше ограничить свою связь с телом, чтобы не быть зараженным его природой (66d-67b). Главной же целью философской жизни становится умирание и смерть (64a). И если философ останется верным своим идеалам, то его душа «уходит в подобное

ей самой безвидное место, божественное, бессмертное, разумное, и, достигши его, обретает блаженство» (81a).

Отметим, что исследователи, акцентируя внимание на отображаемом в «Федоне» бегстве от мира [12, с. 606-607], которое имело «эротоборческий» характер [14, с. 511-512, 532], в то же время опускают спиритуалистическое значение эроса. Так, по мнению В. Эрна, эрос, будучи главою всякого связывания души с телом, становится «антагонистом Платона», то есть не просто врагом, а врагом первым и самым ненавистным. В результате исследователь делает вывод об эпохе аскетического борения с Эросом [14, с. 512]. Соглашаясь с данными выводами, в то же время обратим внимание на то, что на данном этапе, Платон не отказывается в полной мере от эроса. Альтернативой в «Федоне» становится *восходящий эрос*. В данном аспекте Платон говорит о страстной, пылкой любви, но не в качестве телесного вожделения, а в смысле желания обретения полноты разума, которое возможно лишь после смерти (66de). Говоря о любви к разуму (68a), Платон употребляет глагол *ἠρώω*, одну из форм глагола *εραω*, сокоренного *εροςу*.

Таким образом, на втором этапе становления концепции любви наряду с этико-аскетической составляющей появляется сотериологическая составляющая. Она выражена посредством тематики потустороннего спасения души в контексте идей орфических религиозных мистерий. В результате, эрос обретает восходящий, спиритуалистический характер, связанный с проповедью телесного умирания. Как отмечает отечественный исследователь И. Мозговой: «Ерос означает прагнущего до познания, а заради нього – до смерти» [7, с. 71-72].

На третьем, дионисийском этапе происходит реабилитация чувственного эроса, которая наиболее ярко отразилась в дионисизме «Федра» [9, т. 2, с. 157-222]. В начале диалога Платон подводит некоторый итог своего аскетического периода в первой речи Сократа. Эрос предстает здесь в отрицательном смысле, как опаснейший вариант необузданности, возникающий от порабощения разумного начала врожденным стремлением к удовольствиям и наслаждению телесной красотой (238c), что мешает внутреннему совершенству (239b), отторгая человека от божественной философии. Но неожиданно с этой вершины аскетизма Платон делает резкий спуск в неистовство эротической мании. Он предлагает максимально использовать чувственность, от которой обычно отказываются все аскетические учения, проповедующие спасение души. По мнению Платона, десять тысяч лет вынуждена душа скитаться вдали от своей небесной родины, за исключением души человека, «искренне влюбившего мудрость или сочетавшего любовь к ней с влюбленностью в юношей: эти души открываются за три тысячелетних круговорота» (249a). В этом синтезе Платон по-новому обосновывает основания аскезы Сократа. Как указывает С. Семенова за этим возбужденным физиологизмом «Федра» прослеживается «предельная конденсация» половой энергии: «Не будет внизу вулкана натурального пола, его огнедышащей энергии, не будет ничего и вверху, красоты умного, духовного космоса» [11, с. 164-165]. То есть, Платон как бы предлагает возбудить до максимума врожденное нам эротическое возжелание за счет телесной красоты, а затем за счет разума обуздать и перенаправить эту мощную энергию для служения правильным целям.

Но древнегреческий мыслитель не останавливается и на этом шаге. Аксиологический статус любви возносится на небывалую высоту. Так, если орфические таинства доминировали своей значимостью в «Федоне», то в «Федре» таинствам отводится вообще незначительная роль, занимая шестое из девяти возможных мест в участии души после перерождения. На первом же месте оказывается душа, которая «попадает в плод будущего поклонника мудрости и красоты или человека, преданного Музам и любви» (248de). И даже если влюбленные, вступившие на путь небесного философского странствия, все же поддались напору возжелания и отделились страсти телесных удовольствий, то и для них любовь оказывается спасительной: «ким назначена светлая жизнь и дано быть счастливыми, вместе странствовать и благодаря любви стать одинаково крыленными, когда придет срок» (256 se).

Таким образом, на третьем, дионисийском этапе (представленном в «Федре») Платон приходит к сотериологическому обоснованию этической тематики «Лизиса». В результате даже чувственный эрос служит делу спасения души.

Четвертый, аполлонический этап становления концепции любви можно назвать еще этапом синтеза орфизма и дионисизма, который наиболее наглядно отражен в «Пире» [9, т. 2, с. 95-156]. Здесь уже нет эротомании «Федра», но и нет того тотального отрицания чувственного эроса из «Федона». «Пир» по сравнению с «Федром» и «Федоном» дышит классической умеренностью. Высшее достижение «Пира» в социально-этическом аспекте – это теория эротического восхождения к Благу. Благодаря данной теории «Пир» стал сотериологическим максимумом этики платоновского эроса. Определения главных характеристик любви-эроса как *стремления к Благу через красоту* и соответственно как *стремления к бессмертию*, обоснованы в «Пире» с наибольшей отчетливостью.

Подготовительными ступенями к данным утверждениям являются речи выступающих ораторов, символизирующие античные теории любви, которые предшествовали учению Платона. Обобщая эти рассуждения, Платон устремляет их к пределу в речах Диотимы и Сократа. *Во-первых*, Эрос не есть обладатель различных благ, а является *вождем началом* (201c). *Во-вторых*, Диотима в своих рассуждениях *возводит эрос* от стремления к каким-то отдельным благам *к стремлению к благу как таковому*. Эрос не есть стремление к частному благу, как, например, к удовольствию или телесной красоте, или даже к своей половине (205de), что побуждает одних любить, а других нет. Эрос присущ всем людям, потому что они всегда желают себе блага (205a). Таким образом, любовь-эрос и есть устремление к благу (206a). *В-третьих*, люди жаждут не просто обладать благом, но обладать им вечно (206a), то есть Эрос становится стремлением и к бессмертию (207a). Цель эроса – некое обожение смертной природы путем приобщения ее к идее. Божественное всегда тождественно себе, а смертное, приобщаясь к бессмертному, лишь оставляет подобие. Но вечностью, бессмертием нельзя овладеть сразу, люди овладевают ею постепенно. Тело обретает бессмертие через деторождение (206e). Оставляя всякий раз новое вместо старого (207d), телесное сохраняет свой род и числится прежним, хотя все время и меняется. Но этот путь использования эроса для родового бессмертия несовершенен, жажда бессмертия понуждает искать более высшие пути. От различных менее совершенных телесных порождений (дети) Платон переходит к более совершенным душевным порождениям (прекрасные законы, речи), а далее и к созерцанию, от которого рождается не признаки добродетелей, а добродетель истинная. Такому человеку «достается в удел любовь богов, и если кто-либо из людей бывает бессмертен, то именно он» (212a). Таким образом, по мнению Платона, *бессмертен тот, кто имеет истинную добродетель* – вот один из главных этико-сотериологических выводов «Пира».

Истинная же добродетель у Платона неразрывно связана с социальным проявлением античного идеала философа. С созреванием и нарастанием философского мировосприятия в Античности постепенно социальный идеал мифического героя заменяется идеалом философа, как целителя человеческих душ, знатока жизни и любителя мудрости. Подобная же трансформация происходит и с любовью-эросом. Эрос начинает склоняться от Эроса-мифа, от Эроса-героя к Эросу-философу. Не случайно поэтому, сам эрос в «Пире» предстает как философ (204b). Социально-этическое воплощение этого идеала Платон выражает в образе Сократа, чему посвящена речь Алкивиада в «Пире».

В итоге можно отметить, что концепция любви, представленная в «Пире» устремляется с горизонтали супружеского эроса речи Аристофана (когда мы ищем благо в обретении своей половины) в вертикаль сотериологического эроса в речи и поступках Сократа (когда мы обретаем свою половину в самом Благе). На данном этапе от крайности дионисийской необузданности Платон переходит к аполлонической умеренности, что прекрасно проанализировано по ходу самого диалога исследователем Дж. Реале [10].

На последнем (пятом), социально-политическом этапе, выраженном в «Государстве» [9, т. 3, с. 89-454] и «Законах» [9, т. 3, с. 83-478], любовь утрачивает тот максимум сотериологического значения, которое она обрела в диалогах «Федр» и «Пир». В «Законах», правда, Платон упоминает еще, что голод, жажду и эрос, которые он сравнивает с болезнями необходимо отвлечь от высшего наслаждения и направить к высшему благу (782d-783b), благодаря чему в душе водворяется добродетель умеренности. Но в основном, эротическое стремление к Благу и бессмертию «Пира» сменяется в «Государстве» эротичным влечением к познанию (485b), подлинным эросом (αληθινος

эрос) [20] к подлинной философии (499bc). Аналогично в «Законах» – божественным эросом (ερος θειος) [18] к рассудительным и справедливым нравам (711d), эротическим вождем (επιθυμητήν τε και ερωτήν) [18] стать совершенным гражданином (643e). Платон отходит также от идеала неистовства и любовных наслаждений, которые представлены в «Федре». В «Государстве» эротика, как венец мусического искусства, базируется на правильном эросе, в котором неистовство недопустимо вместе с любовным наслаждением (402e-403c).

Большее внимание на данном этапе уделено не столько сотериологическим, сколько этико-аскетическим аспектам любви. Так, по мнению Платона в «Государстве», эротические вожделения наряду с тираническими «всего дальше отстоят от разума» (IX 587a). А потому эрос как одно из проявлений вожделяющего начала должен успокоиться и не мешать своими радостями и скорбями самому «благогорнейшему в человеке», то есть разуму. Более того, эрос попадает в разряд лишенных необходимости вожделений, которые не приносят ничего хорошего» (558c-559c) и, от которых человек может избавиться, если приложит старания с юных лет. Усилившийся же эрос попадает уже в разряд вожделений противозаконных (571cd). Само вожделяющее начало, аналогично «федоносским» тенденциям сравнивается Платоном с началом диким (от αγριος – дикий, свирепый, неукротимый, необузданный, мучительный, бурный, ужасный) и звероподобным. Оно «становится на дыбы» под влиянием объедения и опьянения, зачастую пользуясь моментом сна, когда разумное начало дремлет (571cd). Если человек потакает ему, то рождается Эрос-тиран (τυραννος ο Ερος) (573b), который ведет за собой все желания, словно телохранителей (573e) и поработает самого человека (574d-575a), водворяя душу в анархию и беззаконие (574e-575a).

Обуздать этот тираничный эрос как отмечает Платон в «Государстве», можно усилием воли, то есть гневным началом (558c-559c) под командованием разума (442a). Вожделяющее начало при этом Платон не предлагает заглушать вовсе, но и не рекомендует удовлетворять его до пресыщения (571e-572a). Благодаря этому вожделения ослабевают, и их остается мало. По мнению мыслителя, множество вожделений свойственно лишь женщинам и людям ничтожным, а у людей благородных они простые и умеренные (431cd). У философа эти вожделения устремлены на приобретение знаний, что и доставляет его душе удовольствие, а «телесные же удовольствия для него пропадают, если он не притворно, а подлинно философ» (485be). Аналогично, в «Законах» Платон отмечает, что эрос и вожделения должны следовать за руководящей добродетелью разумностью, умом и мнением (688b). Благодаря этому человека ждет умеренная жизнь, которая «тиха во всех отношениях: страдания ее спокойны; удовольствия также спокойны». Она не несет с собой ни чувственных наслаждений с вожделениями, ни безумного неистовствующего эроса (και ερωτας ουκ εμπαυεις) (733e-734a).

Особое внимание на этом этапе, Платон уделяет также вопросам социального использования любви в интересах идеального общества. В «Государстве» супружеским проявлениям эроса Платон не придает серьезности и называет их ребячеством (607e-608b), которое по бесполезности сродни поэзии. Предаваться любовным утехам и праздности – недостойная забава (426a). Любовь, по сути, нужна лишь в том незначительном объеме, для того чтобы обеспечить совокупление мужчины и женщины с целью поддержания численности населения идеального государства. И здесь уже неуместен какой-нибудь возвышенный эрос или взаимная любовь, Платон утилитарно трактует его как врожденную эротическую необходимость (ερωτικας αναγκας), благодаря которой у стражей возникнет стремление соединиться друг с другом (458ce). Да и вообще выбор жены по любви сложно представить в теории Платона. Величайшее благо идеального государства – это общие жены и дети (457d). Но естественно беспорядочное совокупление в идеальном государстве допускать, по мнению Платона, нечестиво, поэтому он предлагает учреждать священные браки (458ce, 460a), которые напоминают скорее не идеальную любовь, а племенной завод [3, с. 775] со строгими правилами (459de). Взаимная любовь и даже чувственные проявления любви к мальчикам, которыми Платон так дорожил в «Лизисе» и «Федре» не входит в интересы идеального общества. Согласно предписаниям «Государства», влюбленный, чтобы его не обвинили в дурном вкусе, должен быть только другом своему любимцу, и относиться к нему как к сыну (402e-403c). Соответственно в «Законах» Платон пишет о целесо-

образности вступления в брак: «каждый человек должен заключать брак полезный для государства, а не только очень приятный ему самому» (773b). В отношении же чувственной любви, правила становятся еще строже. По мнению Платона, соитие, предназначенное для деторождения должно происходить лишь сообразно природе, то есть от мужского пола надо воздерживаться и не губить умышленно человеческий род. Кроме того, необходимо воздерживаться и от всех женщин, «на чьей пашне не захочет произрастать твой посев» (838e-839a).

Таким образом, на пятом этапе становления концепции любви, Платон приходит к идеалу проведения жизни без эротического неистовства. Вместо спасения души через эротическое восхождение, в идеальном государстве человек должен следовать добродетельной жизни под руководством разума или по определению А. Лосева «умственно-физической гигиене» [2, с. 738], которая заключается в подражании космосу в его гармоничном соотношении души и тела. В этом нарастании эротической умеренности с абсолютным подчинением ее философской разумности, Платон, по сути, возвращается к спиритуалистическому аскетизму «Федона» в его смягченном варианте.

В итоге, отметим, что осмысление *социально-этических аспектов* концепции любви красной нитью проходит через все творчество Платона, начиная от «Лизиса» и заканчивая «Законами» и составляет пять основных этапов: сократический, орфико-пифагорейский, дионисийский, аполлонический, социально-политический. Становление концепции любви шло от *этического* («Лизис») к *спиритуалистическо-аскетическому* («Федон») осмыслению любви с постепенным нарастанием *социологической* составляющей. В данном ключе Платон предпринимает попытку реабилитировать чувственные проявления любви («Федр», «Пир»). Но в конечном итоге, занимает умеренную позицию, подчиняя любовь *социально-политическим* интересам («Государство», «Законы»), которые требуют этико-аскетического обуздания стихии эроса. В результате, проведенное исследование подтверждает периодизацию Вл. Соловьева и оспаривает точку зрения о тождественности концепции любви «Федра», «Пира» и «Государства», принятую А. Лосевым [3]. Выделенные этапы свидетельствуют о многогранности проблематики любви в творчестве Платона, которую необходимо учитывать в дальнейших исследованиях.

Список использованных источников

1. Древнегреческо-русский словарь / сост. Дворецкий И. Х.; под ред. С.И. Соболевского. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958. – 2 т.
2. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон / А.Ф. Лосев. – Печ. по изд. 1969 г. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2000. – 846 с.
3. Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии / А.Ф. Лосев; [сост. и общ. ред. А.А. Тахо-Годи]. – М.: Мысль, 1993. – 959 с.
4. Лосев А.Ф. Эрос у Платона // Философия. Мифология. Культура / А.Ф. Лосев; [сост. Ю.А. Ростовцев]. – М.: Политиздат, 1991. – С. 188-208.
5. Макгинн Б. Бог как Эрос. Метафизические основания христианского мистицизма // Страницы. Журнал Библейско-богословского института св. апостола Андрея. – 1997. – №2:1. – С. 62-81.
6. Малахов В.А. Уязвимость любви: сборник / В. А. Малахов – К.: Дух і літера, 2005. – 560 с.
7. Мозговий І.П. Неоплатонічна традиція в східній патристиці: дис... д. філос. наук: 09.00.11 / І.П. Мозговий; Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. – Київ, 1999. – 455 с.
8. Платон. Лисид // Диалоги / Платон; [сост., ред. А.Ф. Лосев]. – М.: Мысль, 1998. – С. 269-295.
9. Платон. Сочинения. В 3-х т. / Платон; АН СССР, Ин-т философии; [Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса]. – М.: Мысль, 1968-1972.
10. Реале Дж. Вступ до прочитання «Бенкету» Платона // Бенкет / Платон; пер. і ком. У. Головач. – Львів: Вид. Укр. Католиц. Ун-ту, 2005. – С. ix-xliv.
11. Семенова С.Г. Любовь – это стремление к бессмертию // Философия любви. В 2ч. Ч.1 / Под общ. ред. Д.П. Горского; сост. А.А. Ивин. – М.: Политиздат, 1990. – С. 162-204.
12. Соловьев В.С. Жизненная драма Платона // Сочинения. В 2т. Т.2 / Вл. Соловьев; [общ. ред. и сост. А.В. Гулыги, А.Ф. Лосева]; АН СССР, Ин-т философии. – М.: Мысль, 1988. – С. 582-625.
13. Шестаков В. Эрос и культура: философия любви и европейское искусство / Шестаков В. – М.: Республика; ТЕРРА, 1999. – 464 с.

14. Эрн В.Ф. Верховное постижение Платона // Сочинения / В.Ф. Эрн; [сост. И.В. Котрелева и Е.В. Антоновой]. – М.: Правда, 1991. – С. 463-532.

15. Kristeva J. Tales of Love / J. Kristeva. – N.Y.: Columbia University Press, 1987. – 414 p.

16. Nygren A. Agape and Eros / Anders Nygren; transl. by Philip S. Watson. – Philadelphia: The Westminster press, 1953. – 764 p.

17. Osborne C. Eros unveiled. Plato and the God of Love / Catherine Osborne. – Oxford: Clarendon press, 1994. – 246 + XIII p.

18. Plato. Leges [CD-R resource] // Thesaurus Linguae Graecae (E). Key 59.34 / University of California. – Irvine, 2000. – Repr.: Platonis opera. – Oxford, 1967.

19. Plato. Phaedo [CD-R resource] // Thesaurus Linguae Graecae (E). Key 59.4 / University of California. – Irvine, 2000. – Repr.: Platonis opera. – Oxford, 1967.

20. Plato. Respublica [CD-R resource] // Thesaurus Linguae Graecae (E). Key 59.30 / University of California. – Irvine, 2000. – Repr.: Platonis opera. – Oxford, 1968.

Shatalovich, O.M. Stages of social and ethical concept of love in Plato's philosophy
Identified five key stages in the development of social and ethical problems of the Platonic philosophy of love.

Key words: Platonism, philosophy of love, Eros, marriage.

Ментальні доміанти філософії Г.Сковороди

Розглядаються взаємодії ментальних чинників і національної філософії. Особлива увага приділяється аналізу таких ментальних доміант як інтраверсивність, сенситивність, інтуїтивність, кордоцентризм та їх впливу на спосіб самобутнього філософствування Г.Сковороди.

Ключові слова: менталітет, національна філософія, цінності орієнтації, культурні архетипи, існування, самопізнання, філософія серця.

Виклики третього тисячоліття актуалізують пошуки нової парадигми світосприйняття і світорозуміння. У цьому процесі особливу роль відіграє філософія, яка дозволяє відтворити розлагоджений механізм взаємодії теоретичної свідомості і фундаментальних цінностей культури.

Наукова раціональність, яка довгий час конкурувала з такими культурними архетипами, як міфічне «архе», традиція, релігійна віра, світова воля чи екзистенція, починаючи з XVII століття, стає одним з фундаментальних ідеалів європейської культури. Філософія, мета якої зводиться до пошуку довершених раціоналізованих схем, звужує свої обрії до певного фрагменту дійсності, втрачає цілісність, відкритість, догматизується.

Сьогодні вже не викликає сумнівів теза, що філософія, ідеалом якої є наукова раціональність, не в змозі досягнути все розмаїття сучасного буття. Особливої цінності набуває інший вид людського досвіду – досвід повсякденного існування, життєвий світ людини вцілому, екзистенційні виміри людського буття.

Традиційна раціоналістична філософія абсолютизує загальне, всезагальне і майже ігнорує конкретно-індивідуальне. Екзистенційний тип філософствування пов'язує процес пізнання з долею людини. Цей тип філософствування передбачає, що таємниця буття може бути досягнена лише в людському існуванні.

У західній філософії необхідність подолання редукціонізму, класичного раціоналізму вперше була обґрунтована феноменологією, яка запропонувала загальні методологічні засади для дослідження онтологічних феноменів, повсякденності, зокрема. Особливо підкреслимо, що для української філософії ця проблематика завжди була актуальною.

Узагальненням світосприйняття, світобачення і світорозуміння певного народу на рівні понять виступає національна філософія. Тому цілком природним і закономірним є цікавість науковців до проблем самобутності національної філософії, української, зокрема.

Специфіка філософствування українців неодноразово ставала предметом ретельного аналізу дослідників. Однак, проблема впливу ментальності на спосіб філософствування майже залишається поза увагою видатних мислителів, не зважаючи на те, що саме ментальність визначає стрижневі ідейні тенденції, способи мислення в інтелектуальному житті нації, є джерелом і водночас матрицею для пізнання і розуміння специфіки духовності народу.

Питання національної ідентифікації результатів філософської творчості є надзвичайно складним, оскільки, по-перше, в філософії ментальні чинники виявляються опосередковано і не так яскраво, як, наприклад, в художній літературі; по-друге, – філософія узагальнює здобутки не лише національної, але й світової філософської думки. Тому досить важко відрізнити вплив національних та інокультурних ментальних

чинників на спосіб мислення вченого. Незважаючи на складність означеної проблеми, її розробка залишається важливим завданням сучасної української філософської думки.

Однією з головних рис ментальності українців є сенситивність, яка проявляється в прагненні пізнавати світ через власні відчуття, особистий досвід. Ця специфічна світоглядна доміанта українського народу визначила і особливий тип філософствування, який тісно пов'язаний з «вплетенням» філософських ідей у цілісну тканину культури. Духовна енергія, що виступала у формі філософського мислення, «розтікалася» всією духовною культурою, утворюючи неповторне переплетення раціонального і ірраціонального, знання і віри, загальнолюдського і національного, філософії повсякденного життя. З іншого боку, іманентно притаманне українському мисленню цілісне сприйняття світу, пошук вищого духовного синтезу і всеохоплюючої мудрості підносили теологічні, морально-етичні, естетичні, літературознавчі, етнографічні дослідження українських мислителів до рівня найвищих філософських узагальнень.

На протигагу тогочасній загальнофілософській тенденції, що підносила метод раціонального пізнання і абсолютизувала суверенність людського розуму, Г.Сковорода робить предметом свого творчого пошуку емоційно-вольовою ество людського духу – серце – вирішальний складник «душевного і духовного» життя. Говорячи сучасною мовою, Г.Сковорода розглядає внутрішній світ людини як складну, відкриту, здатну до розвитку систему, в якій саме серце, як духовне ядро, є основним пізнавальним і оцінним інструментом, запорукою досягнення основної мети – щастя, радості, спокою.

Г.Сковорода наділяє серце палітрою ролей і функцій, підкреслюючи багатство духовного життя людини в розмаїтті почуттів, інтуїтивних спалахів, душевних виблисків, тривоги і тріпотіння.

Значну увагу дослідники приділяли філософії серця у творах Григорія Сковороди. Д. Чижевський висуває припущення, що поняття мікрокосму не грає провідної ролі у філософській системі мислителя, бо перевага надається містичним антропологічним поняттям: внутрішній людині, серцю, безодні [9, с.210].

Т.Закидальський говорить про серце як про підставове поняття у філософській антропології Григорія Сковороди, на якій побудоване його етичне вчення. «Для нього існувало лише одне поняття – як знайти щастя в житті, і він входив в антропологію і метафізику лише настільки, наскільки йому потрібні були підстави на його етичне вчення. Все в його думці підпорядковане практичній, моральній цілі, і то до такої міри, що тяжко з певністю сказати, коли він оперує моральними поняттями, а коли метафізичними» [1, с.133].

Як справжній носій амбівалентної української ментальності, де представлені риси обох полюсів бінарних опозицій: інтроверсія – екстраверсія, ірраціональність – раціональність, інтуїція – сенсорика та ін., Г.Сковорода, виходячи з двоїстого характеру єдиного буття, визнає існування у людини «двох сердець» – «ангельського (втілення добра, чистоти, правди) і диявольського (втілення зла, нечистоти), що в кожній людині ведуть вічну боротьбу.

З іншого боку, прагнучи до всеохоплюючого синтезу, Г.Сковорода розглядає серце як духовну субстанцію, що є основою людського буття і джерелом її життєдіяльності. Людина споконвічно несе в собі божественне, є сама для себе безодню, джерелом, сонцем через те, що має серце – осереддя високої духовності. «Всяк єсть тѣм, чіє серце в нем: волчєє серце єсть истинный волк, хотя лице челоуѣчєє; серце боброво єсть бобр, хотя вид волчий; серце вепрово єсть вепр, хотя вид бобров» [5, с.156]. Оскільки творцем духовної субстанції є Бог, Г.Сковорода часто отождоює серце з Богом або Словом Божим. На думку мислителя, кожна людина може потрапити в «царство любові». Для цього необхідно, щоб серце стало доброю нивою і прийняло в себе зерна вічності – слова Божі. Так відбувається друге народження людини. Сутність його полягає в тому, що атрибутивно божественне під впливом вольових намагань актуалізується і людина знаходить в своєму серці те, що ніколи бути не починало і ніколи бути не перестане. «Мысль или сердце єсть то дух, владѣтель тѣлу, господин дому» [6, с.52].

А.Каложний стверджує, що досконалою, повною людиною любомудр вважав людину серця, кордоцентричну людину [2, с.310].

Численні дослідження українського менталітету дозволяють віднести українців до народів-інтровертів, для яких надзвичайно важливим є розуміння буття як присутності

людини у світі, включеності її в усі зв'язки і стосунки безпосереднього існування. Інтровертність робить суспільство закритим, спрямовує увагу етноспільноти на саму себе, виводить на перший план власні проблеми. Проте інтровертність українців має свою специфіку. В умовах існування українського народу впродовж століть «на перетині світів» інтроверсивна замкнутість стала потужним імпульсом для самозбереження спільноти.

У теоретичних розробках інтровертність, як базова характеристика української ментальності, виявляється в зосередженості мислителів на розробці питань сенсу і мети людського існування, внутрішнього самовдосконалення індивіду, творенні духовних цінностей в більшій мірі, ніж на проблемах «оволодіння світом» і його практичного перетворення.

Так, Г.Сковорода не зв'язує процес пізнання і досягнення щастя з надбанням матеріальних благ. Швидше навпаки: чим глибше людина пізнає саму себе, тим скромніше повинні бути її потреби. Дійсне щастя пов'язано з внутрішньою натурою людини, з пошуком «сродної праці», яка визначає сенс людського буття.

«Концепція «внутрішньої людини» підтримується тим, що українська ментальність тяжіє до мистецького відображення світу, орієнтована на складне переплетення цінностей межових, між окцидентальним (західним) та орієнтальним (східним) світом. При цьому поетично-мистецьке опредмечення ментальності спрямоване на емоційне переживання сьогоденного життя, пріоритет належить «серцю» над «головою», що й виражено в такій рисі, як кордоцентризм» [7, с.577].

Європейська сенсуалістична традиція, яка намагалася вивести весь зміст пізнання з діяльності органів чуттів, розуміла чуттєвість як результат функціонування органів чуттів в процесі взаємодії людини з оточуючим середовищем (за винятком Берклі і Юма). Для українських мислителів чуттєвість ніколи не була реакцією на «зовнішнє». Вона визначала стан «внутрішньої людини», мала своїм осередком душу (серце) і була шляхом містичного єднання з Творцем.

Актуалізуючи ідеї східнохристиянської філософії, Г.Сковорода розуміє акт самопізнання не як гносеологічний, а онтологічний процес реального наближення людини до Бога шляхом заглиблення у себе. Істини, одержані в процесі самопізнання (де людина осягає сутність свого існування), стають сходинками добродісного життя на шляху до досягнення основної мети – обоження. Тобто, процес пізнання людиною глибин свого ества є не інтелектуальним актом, а сповненим трагізму і переживаннями дійством, реальним життям, що концентрує в людині енергію саморозвитку. Органом цього процесу є серце, а пізнання людиною себе є акт любові.

У процесі самопізнання, який є одночасно процесом Богопізнання, в людині бере верх над її зовнішньою натурою «чисте серце», «глибоке серце», що приймає в себе зерно вічності. А коли в серці поселяються думки Божі, то серце стає вічним і вічною є така людина.

Г.Сковорода під кутом зору української ментальності тлумачить добре відомий міф про Нарциса. На його думку, Нарцис, споглядаючи себе, заховається не в свою зовнішність, красу якої фіксує зір, а дійсне сповнений драматизму акт самопізнання, метою якого є пошуки Бога в своєму естві, єднанні з Ним. Досягти такого єднання можна за умови звільнення від усіх зовнішніх обмежень і глибокого проникнення у свій внутрішній світ. У процесі самопізнання (що одночасно є і актом Богопізнання) людина проривається крізь зачерствілу оболонку «зовнішньої людини» до «істинної людини», до таємничого ядра своєї сутності – серця, що визначає сенс і зміст її існування.

Панування в системі національних цінностей особистісних якостей, прагнення до цілісності світу людини, в якому визначальну мотиваційну, рушійну і духовно-синтезуючу роль відіграє серце, дозволяє говорити про кордоцентризм, як важливу рису української ментальності. Елементи кордоцентризму є домінуючими в житті українця та виявляються у традиціях, національних звичках, моральних настановах, релігійному житті й філософських роздумах.

Розвиваючи далі думку про серце як основу складової вчення Григорія Сковороди, Л.Ушкалов та О.Марченко наполягають на тому, що «за Сковородою, Бог є у людській плоті» [8, с.88].

Обґрунтовуючи глибокий генетичний зв'язок і взаємовплив національного характеру і філософії українського народу, Д.Чижевський назвав «філософією серця», притаманною українській думці. Додамо, що оригінальна національно-культурна кордоцентрична традиція, яка знайшла багатоваріантне втілення у філософських студіях Г.Сковороди, П.Юркевича, М.Гоголя, П.Куліша, В.Лесевича, В.Липинського та ін., є яскравим проявом впливу саме українських ментальних чинників на визначення філософської проблематики і стилю філософствування.

Список використаних джерел

1. Закидальський Т. Д. Поняття серця в українській філософській думці / Т.Д.Закидальський // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №8. – С. 127-138.
2. Каложний А.Е. Філософія серця Григорія Сковороди. Філософ без певної системи / А.Е.Каложний // Сковорода Григорій: Дослідження, розвідки, матеріали: [зб.наук. пр. / упоряд. В.М.Нічик, Я.М.Стратій]. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 288-312.
3. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук / О.Кульчицький. – Мюнхен-Львів: УВУ, 1995. – 164 с.
4. Маланок Є.Ф. Книга спостережень. Від Кобзаря до нації. Студії і роздуми / Є. Ф. Маланок. – К.: Атіка, 1995. – 236 с.
5. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2-х т. / Г.С.Сковорода; [ред. кол. В. І. Шинкарук (гол.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.1. – 532 с.
6. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2-х т. / Г.С.Сковорода; [ред. кол. В.І.Шинкарук (гол.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.2. – 574 с.
7. Рубан А. Г.Сковорода про особливості українського національного характеру / А.Рубан // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність: [зб. наук.-теорет. пр. / С.Л.Йосипенко, Я.М.Стратій (упоряд.); І.П.Стогній (відп. ред.)]. – К.: [б.в.], 2003. – С. 575-583.
8. Ушкалов Л. В. Нариси з філософії Григорія Сковороди / Л.В.Ушкалов, О.В.Марченко. – Харків: Основа, 1993. – 152 с.
9. Чижевський Д. І. Філософія Г.С. Сковороди / Д. І. Чижевський; [підгот. тексту й передне слово Л.Ушкалова]. – Харків: Прапор, 2004. – 272 с.
10. Юрій М.Г. Етногенез та менталітет українського народу / М.Т.Юрій. – [2-е вид., доп.]. – К.: Таксон, 1997. – 237 с.

Бабина Т.Г. Ментальные доминанты философии Г.Сковороды

Рассматривается взаимодействие ментальных факторов и национальной философии. Особое внимание уделяется таким ментальным доминантам как интраверсивность, сенситивность, интуитивность, кордоцентризм и их влиянию на способ самобытного философствования Г.Сковороды.

Ключевые слова: менталитет, национальная философия, ценностные ориентации, культурные архетипы, существование, самопознание, философия сердца.

Babyna, T.G. Mental Dominants in G.Skovoroda's Philosophy

The article focuses on the issue of mental factors and national philosophy interaction. Such mental dominants as introversion, sensitivity, intuitiveness, cordocentrism and their impact on G. Skovoroda's distinctive philosophy are analyzed.

Key words: mentality, national philosophy, understanding values, cultural archetype, existence, intrareception, philosophy of heart.

Іван Франко про народознавство як засіб духовного збагачення людини

Розглянуто проблему духовного збагачення людини за сприянням народознавчих ідей у філософії І. Франка. Ці ідеї є одними з головних для всієї української філософської спадщини та мають принципове значення для сучасної України. Проаналізовано стан і перспективи розвитку народознавства у контексті духовного збагачення українського народу.

Ключові слова: філософія, духовність, народознавство, історичний процес, нація, народ, людина.

Проблема духовності людини та суспільства завжди була і залишається в центрі філософських вчень. Адже ще з часів античності вона була специфічною турботою людини про себе, яка виявлялась водночас у ставленні до себе та до інших. Кожний вирішує її на свій погляд, висуваючи свої аргументи, що включає у себе це поняття. Але залишається беззаперечний факт, що духовність є тією вершиною розумових, моральних і душевних переживань кожної людини, що відрізняє її від тварини, та згуртовує навколо себе цілі народи.

Багато дослідників цікавила тема філософських поглядів І. Франка, що можна побачити широко у роботах А. Пашука. І. Костецький розглядав творчість І. Франка як поета у ідейно-естетичному спектрі. Я. Козачок показав ідеї, що стосувались питань нації та соціалізму тільки у роботі І. Франка «Ukraina irredenta» у полеміці з Ю. Бачинським. Т. Гундорова заперечувала феномен «каменяряства», намагаючись зняти ярлик борця, говорячи, що основними ідеями І. Франка були ідеї мистецькі, а не національні. Т. Салига доводив, що у І. Франка був споріднений сильний дух і мистецький стан. Однак ці та інші науковці не розглядали вузько феномен народознавства як засіб духовного збагачення людини та її впливу на духовне життя українського народу, що широко висвітлено у філософських поглядах І. Франка та дає підстави для даного дослідження.

Метою статті є розгляд філософських поглядів І. Франка, де він показує структуру та засоби духовного збагачення людини і чинники їх формування.

У сучасному світі прогресу і глобалізації затираються межі дозволеного, руйнуються встановлені віками моральні норми та знімається відповідальність за свої вчинки. Тому проблема духовності стає актуальною потребою усього людства загалом та кожної людини зокрема. У сучасному суспільстві є потреба в розвитку духовності, що включає у себе моральне та психологічне здоров'я людей і, насамперед, молоді, що покликана бути носієм та охоронцем нації і її культурної спадщини.

І. Франко, як один з найбільших українських мислителів, також не міг обійти своєю увагою цієї актуальної теми. Він все своє життя працював і на своєму прикладі довів, що кожний повинен дбати про піднесення духовного життя. «Апостол праці» та «титан думки» – це ті синоніми, що супроводжують завжди його ім'я. Тому саме його погляд, що буде висвітлений в даній статті, потрібно враховувати та взяти собі на озброєння.

Ми повинні не лише використовувати народ, як засіб для своїх потреб історичного, лінгвістичного чи археологічного характеру, а й допомогти йому у його потребах та починаннях. Каменяря на власному прикладі свого життя показав, що тільки любов до народу і щоденна клопітка праця для нього може принести результати. Не дарма Михайло Грушевський, який працював з ним в останні десятиліття його життя, напише роботу з промовистою назвою «Апостолові праці», де розповідь про свою співпрацю з Каменярем у Науковім товаристві імені Т. Шевченка. «Працював – і за се останнє десятиліття свого життя дійсно дав своєму народові такий невичерпний скарб, викував для нього таку зброю, що її значіння можна буде оцінити відповідно тільки згодом, з далекої перспективи історії» [1, с.27]. Любов та праця для народу і була тією

зброєю, що залишила в історії слід. Для І. Франка це була не данина моді чи примха, а потреба в клопіткій роботі над усіма галузями духовного життя українського народу. Він розумів, що не беруться до тієї важкої праці «аристократи духу», які вибирають працю відповідно їх талантам, але саме Каменяря був тим «чорноробом духу», що збагатив духовну скарбницю українського народу та людства загалом. «Отже, заліза! Заліза національної свідомості, почуття солідарності і віри в себе, в свою працю і в свої сили! Сього залізного знаряддя визволення бажав своєму народові сей син підгірського сільського коваля і сам великий коваль Надії, Робітничо-Селянської України» [1, с.26]. Також сам І. Франко ще у 1878 р. встановить для себе засади, на які будуть спиратись вся його діяльність:

*«Та слави людської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не богачі.
Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе пута. Ми рабами волі стали;
На шляху поступу ми лиш каменярі» [2, с.68].*

Він не вважає себе героєм чи паном, а лише простим ковалем духовності свого народу та закликає до цієї роботи усіх не байдужих до долі української нації. Не претендуючи на першість і визнання, Каменяря продукує ідеї, на які потрібно звернути увагу та використати їх для покращення життя. Він як провідник у темному і глухому лісі, що веде за собою по заплутаних стежках, не вимагаючи для себе хвалі та почесей, а лише бажання прямувати за ним та допомоги у розчищенні цих доріг всієї громади.

І. Франко був прихильником тези про те, що без знання минулого не має майбутнього, тому багато своїх робіт він присвятив історії, її подіям та особистостям. Але для того, щоб у повній мірі пізнати всю глибину, не достатньо знати сухі дати та події, а потрібно пізнати усю ширину духовного життя народу. Принципово важливим аспектом його філософської позиції є роль особи і народу в історії, за яким не королі, царі і полководці творять історію, а народ, як рушійна сила і фундаментальна основа розвитку усього духовного, що збагачує душевний і матеріальний світ кожної людини. Особа стане видатною і відіграватиме визначну роль в суспільному житті лише тоді, коли вона відображає інтереси народу, декларує його прогресивні або найпоетаємніші ідеї, своєю діяльністю і творчістю утверджує всі цінності, якими живе народ. Тобто саме народ є першоосновою, яка призводить до будь-яких змін у історичному контексті. А тому він звернувся до народознавства. Ця наука на той час була ще дуже молода. Але її, вважав І. Франко, треба розвивати, тому що ми не зможемо, ідучи вперед, оминати пастки, що ставитиме нам майбутнє життя.

Одною з найголовніших робіт, що стосується даної теми, є виголошена лекція на першому щомісячному зібранні народознавчого товариства під назвою «Найновіші напрями в народознавстві», якою І. Франко розпочав низку статей по даній тематиці. У ній Каменяря розглядає саму суть народознавства, розшифровує терміни, характеризує особливості, викладає думки про зміст і показує різноманітність методів, які використовуються для досягнення мети. Але найголовніше у статті чітко простежується особисте ставлення І. Франка до народу і його духовних надбань. З якою пошаною він говорить про народ, його вірування, переконання, звичаї, і як боронить його перед всіма нападами з боку наукових спеціалістів, що бачать тільки шкідливі і огидні забобони, впливи темноти і неосвіченості. Для Каменяря народ не просто безлика маса, що піддається лише для процесу пізнання, як будь-який предмет, для нього вони всі живі люди, перед якими він з повагою і любов'ю скидає свого капелюха. «Не забуваймо далі, що ті маси, які запізналися в цивілізаційному поході, то наші батьки і брати. Їм ми, крім обов'язку пізнання їх і освіти, завинили також братню любов» [3, с.258]. Саме до поваги та праці для народу І. Франко закликає всю інтелігенцію, наукову еліту та політичних діячів.

А що важливу працю не можна було провести без такої величезної за своїм об'ємом, але на той час початкової науки як народознавство. «Але й тут, сповняючи свій громадянський обов'язок, знаходимо в народознавстві могутню підпору і навіть збудження і заохочення, бо ж пізнання народу з його мовою, звичаями, віруваннями і поглядами вчить нас заразом любити його міцно і працювати для нього дійово і раціонально» [3, с.258]. Народознавство допомагає всім усвідомити напрями до мети і не потрапляти у лабіринти чи тупі кути історичних процесів. Тому потрібно старанно працювати над розвитком цієї дисципліни.

Народознавство, розвиваючись, дає інтенсивні поштовхи для розвитку інших наук. Його спорідненість з багатьма науковими дисциплінами, на перший погляд, є дуже мінімальна. Але якщо придиватись краще, то у виюках кожної науки стоїть народне знання, яке формувалось багатьма віками. Воно було переказано і опрацьовано багатьма поколіннями, що вже тоді впливало на духовне збагачення кожної людини. Також часто можна простежити, як одні і ті ж ідеї народжувались у зовсім різних народів, або сусідські країни мали однакові теми, що перекликались між собою. Всі ці факти, зібрані і опрацьовані в одному науковому руслі, допоможуть піднести нашу духовність. Саме народознавство зберігає моральні і етичні традиції наших предків, що і є само собою підняттям духовного рівня кожного індивіда.

І. Франко, виходячи з буквального розуміння терміну «народознавство», говорить, що воно є дуже широким. «Бо ж пізнати народ – то значить пізнати людей, що мешкають на певній території, а також пізнати їхнє нинішнє і минуле становище, їхні фізичні і розумові особливості, їхні інститути й економічне становище, їхні торговельні відносини й інтелектуальні зв'язки з іншими народами» [3, с.254]. Але таке трактування значно розширює науку і включає в себе майже все існування людства. Тому І. Франко пояснює, що треба звзяти саме поняття народу для точнішої роботи у цій науці. Говорячи про народ, він пропонує розуміти не всю масу людей, що проживає на певній території, а лише нижчі верстви, що найменше зазнали цивілізаційних змін та найбільше зберегли сліди розвитку минулих поколінь. Але І. Франко розмірковує про проблеми, що випливають з цього звуження, а саме про те, що важко чітко провести ту границю, де буде працювати народознавство, та про те, що існує мобільність у самих верствах і зміна їх світогляду. Тобто І. Франко, як справжній науковець, закликає до чіткого визначення предмету і об'єкту народознавства, а як прихильник раціоналістичного підходу у науці відкидає романтичні і сентиментальні погляди, бо вони ведуть лише до ілюзійних ідей, які заважають реалістично і об'єктивно оцінювати існуючі факти, активно і в той же час помірковано діяти в служінню українському народу, що збагатить духовну спадщину людства.

Звичайно І. Франко розуміє, що просте перенесення фактів з минулого на сьогодення не розкриває усієї глибини процесу пізнання народної духовності. Бо кожна подія викликана своїми потребами і вимогами, що ставить перед собою суспільство у певний проміжок часу або при певних обставинах. «Сучасній художній літературі відповідає у кожного народу особлива література усна, традиційна, сперта на інші естетичні погляди і пристосована до задоволення інших духовних потреб, ніж наші нинішні» [3, с.256]. Будь-яку галузь можна розділити на дві частини, що будуть відмінні одна від одної. Одна частина є плодом напрацювань освіченої і прогресивної верстви, яка рухає вперед поступ, а друга – збережена і нагромаджена обцинами та простим народом. При першому погляді друга частина є ніби не потрібна та пережитком минулого. Але якщо придиватись уважно, то стає зрозумілим, що перша частина об'єднує весь світ і робить його однаковим, стирає кордони та позбавляє власного лица. А от друга, навпаки, підкреслює індивідуальність кожного народу, показує як формувалась національна ідентичність, зокрема, українців, їх характер та прагнення. Саме другою частиною і займається народознавство як одного з методів духовного збагачення людини.

Ми повинні зрозуміти, що глобалізація – це той процес, який дає позитивні зрушення у медицині, світовій економіці чи науковому рості новітніх технологій, але в той же час він розмиває ідентичність кожного народу. Всі стають однакові і починають поводитись одними загальноприйнятими нормами, які для одного народу можуть бути прийнятними та сформованими багатьма віками, а для другого навпаки – згубні. Нівелюючи ідентичність кожної нації втрачається і сама нація. Ідеї універсалізації відривають кожну людину від конкретних життєвих реалій та національного ґрунту, кидають у вир світових негараздів, не даючи жодної точки опори, що призводить до духовної деградації. Зараз хіба лінєвий чи морально сліпий не говорить про спад чи кризу духовності. Але саме від такого розвитку подій нас застерігає І. Франко. Він відкидав різні оманливі теорії, які духовно знищують народ, а пропонував осягнути національні ідеї, що чітко можна побачити у народознавстві. Тому щоб не втрачати життєві орієнтири, ми повинні не тільки вдивлятися у майбутнє, але й добре знати історію та потреби своїх попередніх поколінь. Саме народознавство допомагає вивчити і зберегти своє народне лице, що є унікальним у всіх відношеннях. Воно формує національну ідентичність українського народу.

Загальні культурні цінності нації формуються з народних поглядів і особливих духовних потреб, що завжди об'єднує усіх окремих індивідів у єдиний народ. Народознавство допомагає виокремити ту специфічну діяльність людини, що виявляється у дбайливому ставленні як до себе, так і до інших, як до сучасників, так і до минулих чи майбутніх поколінь. Воно формулює ті цінності, що за будь-якого часу не девальвуються. І тому І. Франко засуджує тих, хто з погордою ставиться до народних вірувань та звичаїв простого народу. «Побачимо, зокрема, що вже те, що ми сьогодні з пихою плямуємо назвиськом «пересуди, забобони, побрехеньки», багато віків тому вважалось найголовнішим здобутком цивілізації, було предметом віри або живим, практично діючим звичаєм тодішніх прогресивних і найосвіченіших верств народу» [3, с.257]. Бо ці залишки є частиною колишніх вірувань і релігійних практик, що підтримувались вищими верствами та вважалось за останнє слово науки. Тому ми чітко можемо знайти зв'язок між нинішніми науками і пересудами. Отже, треба пам'ятати про те, що існує пліч часу, з яким і наші найновіші та найвпливовіші ідеї можуть стати для майбутніх поколінь лише темою для сміху. «Бо може прийти час, коли і наша нинішня «найсвятіша» віра і переконання, відбуксовані історичним розвитком, спадуть на дно могутнього цивілізаційного потоку і стануть вдячним матеріалом для народознавців майбутнього» [3, с.257]. Але також існують і дещо стійкіші, ніж науки, стандарти, що передаються з покоління в покоління, та стають навпаки більш відшліфовані з плином часу. Це духовні стандарти, що тільки скріплюють навколо себе народ та підносять його на вищі ступені цивілізаційного росту. Духовний вимір об'єднує навколо себе і робить спільними інтереси багатьох, що і спрямовує до культури та піднесення загального добробуту нації в цілому.

Вивчення народознавства допомагає зрозуміти, що духовність мандрувала від плем'я до плем'я, від громади до громади, від народу до народу, збагачуючи кожну особистість окремо та кожну націю загалом. Але це не значить, що народи мали запозичену духовну культуру, а лише той факт, що ідеї, гідні для наслідування, могли мігрувати та трансформуватися під кожні особливі вимоги. Ці ідеї І. Франко широко розглядає в роботі «Що таке поступ?», де саме поступ і є тією чарівною квіткою, що обдаровує або розпоршує цілі цивілізації. За спостереженнями Камен'яра поступ відбувається циклічно і не залишається назавжди в одному місці. Але саме головне, що поступ розвивається і занепадає не лише в будівництві, оздоблюванні чи багатстві, але й в духовних набутках, що підносять можливості народу, так і відкидає його на периферію історії. Саме ріст духовності допомагає розвиватись наукам, умілостям та техніці. Тому збереження духовного світу кожного народу є його пріоритетною роботою. У цьому допоможе народознавство, бо воно є тим засобом духовного збагачення людини та акумулювання тих ідей та принципів, що були випробувані нашим народом багатьма віками. І якщо український народ не хоче залишитись в історії, то йому потрібно постійно працювати над своїм розвитком. «Кожний народ, кожда громада працює над тим, не покладаючи рук. А хто би смів на хвилину завагатися або й зовсім відцуратися роботи, може бути певний, що незабаром його не стане на світі, що той «поступ» буде для нього не добродієм, а пожежею і спалить його та змете з землі безслідно» [4, с.313]. І. Франко наводить багато прикладів, де ще недавно могутні цивілізації відходили в забуття, бо до духовного життя були допущені тільки або правляча еліта та релігійні діячі або тільки вільні громадяни, які з часом становили лише не велику кількість людей по відношенню до великої кількості провінцій і рабів у них. Це як споруджувати великий та гарний будинок на піску, не маючи твердої основи у фундаменті, він рано чи пізно розвалиться. Так і будування будь-якого державного устрою без посвячення в духовне життя усього народу веде лише до загибелі. Здобутки поступу повинні освоювати усі верстви народу. «Кожний народ, кожда громада мусить познайомитися з ним, а хто не хоче чи не може присвоїти собі добрих його боків, той швидко знає на собі злих – голоду, хороб, горівки, деморалізації – і пропаде від них» [4, с.313-314]. Передивившись історичні реалії, ми бачимо, що вже зникло дуже багато так званих диких чи некультурних народів, які ще недавно заселяли великі простори землі, тільки тому, що не змогли присвоїти собі здобутків поступу. І так по сучасному влучно звучить фраза І. Франка: «Вимирання, щезання не поступових людей іде тепер сто раз швидше, ніж ішло давніше» [4, с.313]. Тому український народ мусить вкладати багато зусиль та праці у свій розвиток у всіх ділянках існування, не забуваючи про своє коріння. До цього завжди закликав Камен'яр та на власному прикладі демонстрував правильність та перспективність цих ідей.

Ще на одне важливе питання намагається відповісти І. Франко, а саме, чи змінється на ліпше, чи на гірше поступ. Те що все на світі змінється та ніщо не стоїть на місці, це відомо кожному і ніхто цього не заперечує, бо це можна пізнати кожному самому по собі і по своєму оточенні. А от Каменяр намагається знайти відповідь, чи ті зміни йдуть на краще чи на гірше. Звичайно, відповідь на це запитання, насамперед, буде дуже суб'єктивна, що залежатиме від особистих факторів кожної людини, таких приміром як вік, здоров'я, становище в суспільстві та інших. Якщо придивитись на загальний поступ людства від його початків до сьогодення, то прогрес є не заперечний, але чи він приніс більше щастя звичайним людям, то над тим питанням також сперечаються багато філософів. Покращення стану також йшло не однорідно, в одних місцях люди доходили до вершин поступу, а в інших лишались на примітивному рівні. Також в деяких місцях поступ досягав високого розвитку, але з часом розпоршувався та губився у віках, не даючи змоги наступним поколінням розвиватись на своїй основі. Та поступ приніс з собою розвиток не тільки науки та техніки, а, що найважливіше, розуміння цінності росту милосердя, справедливості та любові до людей. Ріст самого духовного життя, що включає в себе мудрість, розум, силу духу (кріпость), знання, любов, мир, милосердя, віру, поміркованість упродовж усього життя. Багато хто зрозумів, що саме багатство, розвиток науки та техніки не робить людину повністю щасливою. Тому І. Франко дає власний рецепт щасливого буття, який він сам втілював у своєму житті. «Наскільки чоловік може бути щасливим у житті, він може се тільки в співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації. Скріплення, уточнення того почуття любові до інших людей, до родини, до громади, до свого народу – отсе основна підвалина всякого поступу; без неї все інше буде лише мертве тіло без живої душі в ньому» [4, с.344].

Народознавчі студії підносять духовний розвиток країни та народів. І чим більше будуть опрацьовані і донесені до суспільства результати їх робіт, тим інтенсивніше буде розвиватись духовне збагачення цього народу. І саме І. Франко закликав нас до цієї роботи та на власному прикладі показав, як це можливо втілити у життя та принести користь для свого народу.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Апостолові праці // Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20–30-х років ХХ ст. Л.: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. С. 25–50.
2. Франко І. Каменяр // Збір. творів. У 50 т. К.: Наук. думка, 1976. Т. 1. С. 66–68.
3. Франко І. Найновіші напрями в народознавстві // Збір. творів. У 50 т. К.: Наук. думка, 1986. Т. 45. С. 254–267.
4. Франко І. Що таке поступ? // Збір. творів. У 50 т. К.: Наук. думка, 1986. Т. 45. С. 300–346.

Салыга І.О. Иван Франко о народоведении как средстве духовного обогащения человека

Рассмотрена проблема духовного обогащения человека за содействием идей народоведение в философии И. Франка. Эти идеи являются одними из главных для всего украинского философского наследия и имеют принципиальное значение для современной Украины. Проанализировано состояние и перспективы развития народоведения в контексте духовного обогащения украинского народа.

Ключевые слова: философия, духовность, народоведение, исторический процесс, нация, народ, человек.

Salyha, I.O. Ivan Franko about people studies as a means of spiritual enrichment of a person

The problem of the spiritual enrichment of a person favoured by the nation studies ideas in the philosophy of Ivan Franko is discussed. These ideas are very important for Ukrainian philosophical heritage and are of a principal significance for modern Ukraine. The state and perspectives of development of nation studies in the context of spiritual enrichment of Ukrainian people are analysed.

Key words: philosophy, spirituality, nation studies, historical process, nation, people, person.

Народження російського великого історичного нарративу: В.Татищев та М.Ломоносов як попередники М.Карамзіна

Аналізуються твори В. Татищева та М. Ломоносова у якості джерел створення концепції М. Карамзіна. Зроблено висновок, що завдяки їм склався російський великий історичний нарратив, у якому історія Росії перетворюється на низку замкнених циклів, а їхні закони, символи, образи тощо об'єднують у ціле здатна лише держава.

Ключові слова: великий історичний нарратив, генеалогія, філософія історії.

У Століття Просвітництва в Росії співпало бажання влади отримати концептуальну історію й бажання істориків вийти за межі літописного викладення подій, яке тоді багатьом здавалося безпристрасним та об'єктивним фіксуванням подій. Тільки коли розпочався порівняльний аналіз літописів, з'ясувалося, що вони не можуть слугувати надійними джерелами інформації. Але авторська історія може бути ще більш тенденційною.

У XVIII ст. у формуванні російського великого історичного нарративу відбулася зустріч літописної тенденційності, на яку не могли не спиратися тогочасні історики, та авторської, яка залежала від ідеологічних настанов того чи іншого автора російської історії. Літописна тенденційність пов'язувалася з церквою й мала поступитися місцем тенденційності авторській, петро нового історика, людини, яка більшою чи меншою мірою, але була наслідком титровського реформування, й мала вбачати у новій Росії результат та підсумок усього її історичного розвитку.

Серед проблем філософії історії в Росії XVIII ст. дослідники зосередили свою увагу на дискусіях щодо норманської теорії походження Рюрика, а також навколо методологічних принципів укладення російської історії. Слід відзначити працю Тетяни Артемьєвої «*Ідея історії в Росії XVIII століття*» [2], у якій авторка надає широку панораму процесів, що відбувалися в російській історіографії відповідного періоду. Також становить певний інтерес праця Сергія Пештича, присвячена російській історіографії XVIII ст. [11;12], та Галини Мойсєєвої, зокрема «*Древнерусская литература в художественном сознании и исторической мысли России XVIII століття*» [10].

Є чимало праць, присвячених окремим представникам російської думки, передусім В. Татищеву та М. Карамзіну. Так, аналізу джерел та розв'язанню «міфу Татищева» присвячена ґрунтовна робота українського автора Олексія Толочка «*Історія Російської Василія Татищева: джерела та відомості*» [14]. О. Толочко вирішує історіографічну проблему достовірності джерел, якими користувався Татищев. У той же час, автор торкається й більш важливої теми: чому Татищев «часто переступав межу, яка відділяла свідчення джерела від авторської кон'єктури й навіть прямої вгадки (подаючи й те, й інше як дійсні події)?» [14, с.80]. Можливо, це пояснюється тим, що, як у своїй праці «*Росія Древняя и Россия Новая (избранное)*» зазначає Яків Лур'є, ««Татищевські відомості» відображали не тільки політичні погляди автора. Татищев, безумовно, вважав, що історія має бути вчителем життя й слугувати моральному вихованню людей» [9, с.53].

Життя та творчість М. Карамзіна досліджені Ю. Лотманом у блискучій реконструкції творчого становлення мислителя «*Сотворение Карамзина*» [8] та низці статей, а також Н.Ейфельманом («*Последний летописец*» [15]). Натомість доробок Михайла Ломоносова у царині історії досліджена недостатньо.

Свого часу Ю.Лотман зазначив, що Татищев та Ломоносов не були професійними істориками. «Як тільки вони намагалися підкріпити свої літературні вірування реальним матеріалом руської давнини, вони опинялися у залежності й від кола джерел, й, значно мірою, від наукових концепцій, що оберталися в історичній літературі, – писав Лотман. – Політичні погляди таких авторів, як Ломоносов чи Татищев, знаходили безпосереднє відображення у їхніх історичних працях. Більше того, сама історична наука сприймалася як частина політичної публіцистики. Це зумовлювало й дивність суперечок, які розгорталися з суто наукових, здавалося б, питань, й ту прямоту, з якою сторони суперечки оголювали політичний смисл своїх розходжень» [7, с.336].

Можна сказати, що, звертаючись до історії, ідеологи XVIII ст. не показували минуле, а будували певний історичний ландшафт, адже, як писав Франк Анкерсміт, «у минулому як такому немає нарративної структури – нарративні структури з'являються тільки в наративі» [1, с.128]. Причому, оповідання щодо минулого включають два шари: на рівні окремих висловлювань вони цілком реалістично відсилають читача до минулого, на рівні цілого наративу створюють суб'єктивний образ минулого. Реалістичні факти під пером наратора «згадуються не для того, щоб повідомити відповідну інформацію, але для того, щоб сформувати точку зору для сприйняття реальності» [1, с.199].

Метою статті є спроба об'єднати результати власного прочитання текстів, результати праці інших дослідників-представників різних галузей гуманітарного знання, відповідно до наукової гіпотези про джерела формування російського великого історичного наративу у XVIII ст.

Теоретичною базою «Історії» Василя Татищева є концепція природного права й договірної походження держави. У своїх міркуваннях про походження держави мислитель використовував гіпотезу про переддоговірний «природний стан», за якого панує «війна всіх проти всіх». Потреба людей один в одному привела їх до необхідності створити державу, яку він розглядає як результат суспільного договору, який має на меті забезпечення безпеки народу й «пошуків загального блага».

У своїй праці В. Татищев пропонує схему російської історії, відповідно до якої встановлюється лінія наступності Русь – Росія. Ця схема російської історії складалася із чотирьох періодів: прадавня історія до 860 року, що оповідає про скіфів, сарматів та слов'ян; від правління Рюрика до татарської навали; від татарської навали до скинення їхньої влади й відновлення монархії Іваном III; від Івана III до обрання на царський престол Михайла Федоровича Романова у 1613 році.

Періодизація й класифікація історії Татищева цілком укладається в просвітницьке уявлення про порядок, який насамперед знаменує порядок істини й, відповідно, порядок історії – це дійсна форма пізнання минулого. Ключовою ланкою татищевської схеми є споріднення понять «Русь» і «Росія». Термін «Русь» Татищев послідовно використовує, якщо йдеться про минуле. Коли ж мова йде про сучасні йому події, він завжди вживає термін «Росія». Він каже, що «давня Русь» та «сучасна Росія» для нього є двома назвами однієї держави: «*древний руссов город над устием Ловоти близ Ильмена дондесь Старая Русь, или Руса, знаем; и понеже славяне пришед русами овладели и в них новый город в различие Старой Руси, или Старого Гордорики, Новый град Великий именовали и тут обитають начали*» [13, с.286].

«Руси», таким чином, у Татищева – це прадавнє неслов'янське населення території, яку оволоділи слов'яни й із цього моменту починається об'єднання «русів», сарматських й «татарських» племен у державу, яка одержує найменування «Русь», а піддані цієї держави називаються «руси». Із запрошенням варязьких князів, мова слов'ян, яка була найпоширенішою на Русі, відтискується фінською, але, слов'янка за походженням, княгиня Ольга відновлює значення слов'янської мови.

Назва ж «Росія» з'являється у XVI ст. Її появу Татищев пов'язує зі зростанням території держави («*россеяние*»), але його «ствердження» у якості назви держави розглядає як результат цілеспрямованої діяльності митрополита Макарія: «*Начало же оноа хотя весьма от древняго времени производят, но оно не прежде, как в конце царства Иоанна (...) Грозного Макарием митрополитом возставлено. Прежде же, а неколико и по нем, как в титуле, гисториях и на деньгах всюду Русь именовано; и сам оный великий государь, как любочестен и к славе монархия прилежен ни был, в речах и грамотах всегда Руссия, а не Россия употреблял. Произвождене же его не*

потребно толковать, ибо всякому видно, что от разсеяния или пространства народа» [13, с.287-288].

В основі концепції Макарія лежала легенда про походження Рюрика від Августа-кесаря. У такий спосіб удавнювався царський родовід, а його засновником виявлялася історична особистість, за часів імператорства якої народився Христос. Однак, у нових історичних умовах «августовська легенда» вкупі з ідеєю Мосоха виявляється прогративною для Російської імперії, тому що «віддає» назву «Русь» Польщі. Так, Татищев спростовує легенду про Августа-кесаря: «*У нас же ни в каких старых крониках сего, чтоб род Рюриков от прусов и от цесарей римских произошел, нет; а только известно то, что оную скаску, от цесаря Августа произшествие, (...) Макарий Митрополит первый в своей летописи, власно как Астрахань Тмугораканию, без всякого от древних доказательства за истинну приняв, положил*» [13, с.291]. Однак, відмовивши в праві на існування одній «скаске», Татищев відтворює іншу. На думку Татищева, скориставшись поразкою Русі від татар, Литва, а потім – Польща, захопили російські землі й узурпували назву «Русь» «*и хотя то свое насилие утвердить, а славу рускую и честь государей умалить, великим князем руским надлежасчей от древности титул дать не хотели, равняя их с удельными князи, по Москве граду престольному московскими именовали, чего мы никогда не принимали*» [13, с.289].

Не зумівши втримати титул великого князя Руського, поляки «*употребили лестное коварство ко прельщению*» й «*стали в гисториях выводить, якобы сие имя (Московщина – І.Н.), от Мосоха сына Афетова произшедшее, есть старее, нежели от Росса, у Езекия*» [13, с.289].

Далі Татищев виступає проти самої постановки питання про «старшість народів», залежно від їхнього походження. Це відповідає головній настанові Татищева – робити наголос на населенні території та династії, яка править на цій території. На його погляд, слід з'ясувати, «*какой народ в том пределе обитал, как далеко границы в какое время распростирались, кто владетели были, когда и каким случаем к России приобсчено*» [13, с.89].

У цілому, говорячи про Татищева, можна погодитися із Сергієм Пештичем, який писав, що «розвінчуючи «*Историю Российскую*» як джерело, ми тим самим не применшуємо, а підносимо заслуги Татищева як історика. Суперечливість форми й змісту його праці, написаної у вигляді літописного зведення, але, що є вже не літописом, а історичним твором, тільки складені у вигляді літопису, свідчить про самостійне тлумачення джерел Татищевим у дусі його суспільно-політичних поглядів й відповідно до загального рівня розвитку історичної думки в Росії» [11, с.261].

Звідси – два наслідки, важливі для процесу творення російського великого історичного наративу. Перший: традиційний, хоча й з деякими змінами, наголос на династії Рюриковичів-Романових, тобто наступності влади. Другий – на «народності», тобто населенні, яке повинне бути «тим самим» упродовж усієї російської історії.

Суттєву роль у процесі «філософізації» історії в Росії відігравали іноземці, які перебували на державній службі. Саме один з них – Герард-Фрідріх Міллер – започаткував дискусію про «походження Русі», у вересні 1749 р. виступивши на засіданні Академії наук з промовою «*Происхождение народа и имени Российского*». Міллерові не судилося закінчити свою лекцію, а її наслідком стало створення комісії, яка б мала з'ясувати, чи завдали писання Міллера шкоди «інтересам і славі Росії».

Як пише С.Пештич, спираючись на матеріали «*Журнала*» дискусії 1749-1750 рр., складеного Міллером, вчений вважав, що «перші варяги були почасти датчани, почасти норвежці й зрідка зі шведів, але всі, однак були готського походження». З їхнім приходом поширилася й назва «Русь». «Що стосується найбільш вразливого місця норманської теорії – чому варязька мова не стала пануючою, поступившись місцем слов'янській, пише Пештич, – то Міллер пояснював, що слов'янська мова пододала варязькій тому, що «*славяне варяг диссертації*» Міллера різкіше за інших виступив М.Ломоносов, який стояв на позиції, що Рюрик походив зі слов'янського племені: «*варяги и Рурик с родом своим, пришедшие в Новгород, были колена славенского, говорили языком славенским, происходили от древних роксолан или россов и были отнюд не из Скандинавии, но жили на восточно-южных берегах Варяжского моря, между*

реками Вислою и Двиною» [5,с.33]. Загальний висновок Ломоносова був такий: «*оной диссертации отнюд поправитъ не можно так, чтобы лъзя было ее публиковать в собранн академическом*» [5,с.41-42].

У 1758 р. М.Ломоносов закінчив перший том своєї «*Древней Российской истории*» (1766), де для позначення Київської держави і її населення використовує винятково терміни «*Россия*» та «*россы*» або «*славенороссы*». Ломоносов вважав, що ніякого прадавнього народу «*Русь*», завойованого згодом слов'янами й спорідненого з варягами, не існувало: «*старинный город, Старая Руса издревле называемый, довольно показывает (...) что прежде Рюрика жил тут народ руссы или россы, или по-гречески роксоланы*» [5,с.27]. Він також наполягає на тому, що все це – різні назви одного слов'янського народу.

Що ж стосується терміна «*Россия*», то Ломоносов вважав його споконвічним і відкидав його походження від «*рассеяния*», тому що, «*народ российский (...) по толь многих разделениях, утеснениях и нестроениях не токмо не расточился, но и на высочайший степень величества, могущества и славы достигнул*» [5,с.169]. Оскільки Ломоносов, на відміну від Татищева, говорить про «*Россию*», коли йдеться про події IX-X ст., він її називає жителів Росії споконвічним, на його погляд, іменем «*россы*» або «*славенороссы*».

У 1760 р. Ломоносов видав «*Краткий российский летописец с родословием*», вказавши, що родоводу правителів передає «*Показание Российской древности, сокращенное из сочиняющейся пространной истории*». У цьому творі відсутні слова про родинні зв'язки Рюрика з Прусом: «*Рурик с братьями Синеусом и Трувором призван из варяг-россов славянами и чуюю на великое княжение новгородское. По смерти братей своих привел новгородцев под самодержавство и всю северную часть России, получившия имя от сих варягов*» [5,с.297]. Тут відчутний вплив на Ломоносова Татищева.

Цікавим є підхід Ломоносова до ідеї перенесення державності: велике князівство Київське та Новгородське переходить до Московського, потім велике князівство Московське перетворюється на «*царство всероссийское*». Про Володимир-на-Клязьмі йдеться у статті про Андрія Боголюбського: «*Андрей Юрьич Боголюбский ради многих смятенный князей киевских, видя сию столицу немощну, основал престол великого княжения во Владимире*» [5,с.306]. Але далі Ломоносов зазначає: «*Дмитрий-Всеволод Юрьевич призван на великое княжение владимирское, казнил убийцев брата своего Андрея. Вел войну с Глебом, князем рязанским, с обеих сторон разорительную. Половецк победил неоднократно и был от прочих князей почитаем. В его время киевское княжение весьма обессилело и другой престол основан был в Галиче. Владетели писались самодержцами всея России, чем она, разделяясь на северную и на южную, пришла в слабость*» [5,с.307]. Тобто він визнає перехід великого князівства з Києва не тільки до Володимира-на-Клязьмі, але й до Галича.

Загалом, у М.Ломоносова добре помітний перехід від ідеології, традиційної для Московського царства, до ідеології Російської імперії. В. Зеньковський мав усї підстави писати, що у Ломоносова (разом з Державініним) «ми знаходимо секуляризований націоналізм, поєднаний з гуманізмом. Уже не «свята Русь», а «Велика Росія» надихає їх; національний ерос, захват величчю Росії відносяться цілком до емпіричного буття Росії поза будь-яким історіософським обґрунтуванням. У цьому зверненні до Росії є, звичайно, реакція проти сліпого поклоніння Заходу й зневажливого ставлення до всього російського, що так яскраво проявлялося в російському вольєр'янстві» [4,с.91].

Твори Татищева та Ломоносова стали тим ґрунтом, на якому постала відома схема російської історії Карамзіна, схема, яка слугує матрицею для будь-якого російського історичного наративу, спрямованого на ідеологічне забезпечення міцності російської влади. Це стосується «особливого шляху» Росії з давніх часів; споконвічного існування Росії у якості «фортеці в облозі», яка може встояти тільки ціною концентрації усіх ресурсів в руках єдиного центру влади; примату інтересів «держави», «нації» тощо над правами окремої людини.

Це, власне, й є звичайна схема російської історії, в основі якої, за словами Грушевського, «лежить ідея генеалогічна – генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії «Російського государства». Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільності,

культури, й «*русская история*» стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя» [3].

Ю.Лотман вказує на те, що Карамзіна невірною називають державником. «Достатньо порівняти «*Историю...*» Карамзіна з працями дослідників так званої державної школи Б.Чичеріна та К.Каверіна (...), щоб побачити, якою мірою Карамзіну були чужі питання адміністративно-юридичної структури, організації станових інститутів, тобто проблеми формально-державної структури суспільства, якими так переймалася «державна школа»», – пише Ю.Лотман [6,с.211]. Формально це так. Але далі сам Лотман визнає, що у Карамзіна «ідеал Утопії змінився імпозантним образом державної величі, а сама ця велич мислилася невід'ємною від просторової величі, військової могутності й внутрішньої єдності. У внутрішньому житті їй відповідав «*полный гордого доверия покой*» – просвітництво та адміністративна облаштованість. Так склалися карамзінінське поняття держави: єдність територій та управління, пов'язане з поняттями могутності й величі» [6,с.217]. Очевидно, що саме таке розуміння Держави Російської набуло рис канону для наступних поколінь її дослідників та оспівувачів. Така концепція історії східних слов'ян була пізніше модифікована Сергієм Соловйовим в його 29-томній «*Истории России с древнейших времен*» (1851-1879) та його учнем Василем Ключевським у 5-томному «*Курсе Русской истории*» (1904-1921).

Отже, можна зробити висновок, що завдяки історикам XVIII – першої половини XIX ст. склався російський великий історичний наратив, у якому закріплено думку про те, що Росія може існувати, лише спираючись на власні настанови. У ньому культура є чимось закінченим, сталим. Через це історія Росії виявляється неісторичною, вона позбавлена динаміки, вона є сукупністю настанов, які підлягають некритичному вжитку тільки тому, що вони «свої». Відтак, ті настанови, які є чи тільки здаються «чужими», або через це підлягають відкиданню, або такій трансформації, що перетворюється на свою протилежність.

Історія, за такою логікою, перетворюється на низку замкнених циклів, у кожному з яких діють власні закони, існує набір власних символів, образів тощо. Тоді вона конче потребує сили, яка б могла звести усе це до купи, аби в такий спосіб забезпечити існування Росії. Силою цією є Держава.

Список використаних джерел

1. Анкерсмит Ф.Р. Нарративная логика: Семант. анализ яз. историков / Франк Анкерсмит; пер. с англ. О. Гавришиной, А. Олейникова; под науч. ред. Л. Б. Макеевой. – М.: Идея-Пресс, 2003 (ПИК ВИНТИ). – 360 с.
2. Артемьева Т.В. Идея истории в России XVIII века. / Татьяна Артемьева // «Философский век». Альманах. – Вып. 4. – 1998. – 267 с.
3. Грушевський М. Звичайна схема «Русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства [Електронний ресурс] / М.Грушевський // Статті по славяноведенню. – Вип. I. – СПб., 1904. – С. 298-304. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrs/hrs02.htm>
4. Зеньковский В. История русской философии / В.Зеньковский – М.: Академический Проект, 2001. – 880 с.
5. Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений в 11 т. Т. 6. Труды по русской истории, общественно-экономическим вопросам и географии. 1747-1765 гг. / Ломоносов М.В. – М.–Л., 1952. – 689 с.
6. Лотман Ю.М. Избранные статьи. В 3 тт. Т. 2. Статьи по истории русской литературы XVIII – первой половины XIX века / Ю.М. Лотман. – Таллинн: Александра, 1992. – 478 с.
7. Лотман Ю.М. «Слово о полку Игореве» и литературная традиция XVIII – начала XIX в. / Ю.Лотман // Слово о полку Игореве – памятник XII века / Отв. ред. Д.С.Лихачев; АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 330-405.
8. Лотман Ю. М. Сотворение Карамзина / Ю.М.Лотман; [Предисл. Б.Егорова] – М.: Книга, 1987. – 336 с.
9. Лурье Я.С. Россия Древняя и Россия Новая (избранное) / Яков Соломонович Лурье. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1997. – 403 с.
10. Моисеева Г. Н. Древнерусская литература в художественном сознании и исторической мысли России XVIII века / Г.Н.Моисеева. – Л.: Наука, 1980. – 261 с.

11. Пештич С. Л. Русская историография XVIII века. Ч. 1–3. 1961–1971. Ч. 1. / Пештич С. Л. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1961. – 276 с.
12. Пештич С. Л. Русская историография XVIII века. Ч. 1–3. 1961–1971. Ч. 2. / Пештич С. Л. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – 344 с.
13. Татищев В. Н. История Российская. Т. 1. [Электронный ресурс] / В.Н.Татищев. – Режим доступа: http://az.lib.ru/t/tatishew_w_n
14. Толочко А. П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия = «Історія Російська» Василя Татищева: джерела та відомості / Алексей Толочко. – Киев: Критика, 2005. – 543 с.
15. Эйдельман Н. Я. Последний летописец: [О Н. М. Карамзине] / Н. Эйдельман – М.: Книга, 1983. – 174 с.

Немчинов И.Г. Рождение российского большого исторического нарратива: В. Татищев и М. Ломоносов как предшественники М. Карамзина

Анализируются произведения В. Татищева и М. Ломоносова в качестве источников создания концепции М. Карамзина. Сделан вывод, что благодаря им сложился российский большой исторический нарратив, в котором история России превращается в ряд замкнутых циклов, а их законы, символы, образы и т.д. объединить в целое способно только Государство.

Ключевые слова: *большой исторический нарратив, генеалогия, философия истории.*

Nemchynov, I.G. The birth of Russian historical grand-narrative: V.Tatishchev and M. Lomonosov as the precursors of M.Karamzin

The author examines the works of V. Tatishchev and M. Lomonosov as a source of the concept of M. Karamzin. The author makes a conclusion that because of them formed a Russian historical grand-narrative in which the history of Russia into a series of closed cycles, and their laws, symbols, images, etc. merged into a whole can only State.

Key words: *historical grand-narrative, genealogy, philosophy of history.*

Філософсько-правові ідеї Християна Вольфа і вольфганської школи природного права

Висвітлюються основні положення філософсько-правового вчення Християна Вольфа. Робиться спроба узагальнення і концептуального аналізу основоположних ідей вольфганської школи філософії права.

Ключові слова: *філософія права, природне право, позитивне право, раціоналізм, Вольф, Ляйбніц, Кант.*

У сучасному українському філософсько-правовому дискурсі досі мало висвітленим і осмисленим є творчий спадок відомого німецького філософа Християна Вольфа. За винятком побіжних згадок у навчальних посібниках (напр. [1,с.149-151]), його філософсько-правові ідеї до цього часу не удостоїлися окремих монографічних та дисертаційних досліджень. Це досить сильно збіднює вітчизняну філософію права. Оскільки саме Вольф опрацював чи не найбільш довшу доктрину природного права епохи німецького Просвітництва. Вона мала практичний вплив на оформлення прусського законодавства, охопленого в «Генеральному державному законі для Пруської Держави» (Allgemeine Landrecht für die Preußischen Staaten) (1794), який, у свою чергу, значною мірою вплинув на формування колективної правосвідомості модерної німецької нації. Враховуючи це, якоюсь мірою, можна визнати правоту слів Гегеля про те, що Вольф «більше всього має право бути названим вчителем німців» [2,с.417].

При дослідженні даної проблематики, крім оригінальних текстів Вольфа (напр. [8]), слід звернути увагу на напрацювання вітчизняних та російських істориків філософії права, які хоча й не присвячені аналізу виключно творчості Християна Вольфа, однак містять цікаві зауваження стосовно характеру сформульованих ним філософсько-правових концепцій та їх еволюції у XVIII ст. Особливо цінними у цьому плані є зауваги відомих російських філософів права початку XX ст. П.Новгородцева та С.Спекторського, розкидані в працях загального та спеціального характеру (див.: [3;4;6;7]). А також зауваження з приводу особливостей вольфганської філософії права, висловлені сучасним російським філософом Е.Соловйовим, у його дослідженні філософії права І.Канта (див. [5]).

Виходячи зі вищезазначеного, для сучасного українського філософсько-правового дискурсу вкрай необхідним є створення та поширення бодай загального оглядового матеріалу, присвяченого проблемі виникнення та еволюції вольфганської школи філософії права, що може стати початковою базою для подальших досліджень у цьому проблемному полі. То ж завданням даної статті є стислий огляд змісту основних положень філософсько-правового вчення Християна Вольфа та, побіжно, його послідовників, та спроба їх концептуального аналізу.

На думку П. Новгородцева філософія права була для Вольфа «однією із найулюбленіших областей дослідження» [4,с.200]. Правнича методологія застосована Християном Вольфом була розроблена на основах раціоналістичної метафізики, створеної його вчителем Готфрідом Вільгельмом Ляйбніцем. Серед дослідників досить поширеним є твердження про те, що Вольф не лише запозичив, але й звужував вчення свого вчителя, зокрема його теологію і методологію [4,с.199]. Подібні твердження поширюються й на основоположні засади доктрини природного права Вольфа. Зокрема Вольф перейняв від Ляйбніца ідею взаємного вдосконалення всіх людських істот, як фундаментальну засаду природного права. Він відносив цю засаду як до природного, так і до державного ладу, в обох випадках зауважуючи елементи суспільного співжиття. Як зауважує Новгородцев: «Вольф, слідом за Ляйбніцем, показував для суспільного життя всім доступний і зрозумілий принцип, кажучи, що моральнісним завданням людства є прагнення до вдосконалення. Звідси він виводив й основний

закон природи, що зобов'язує нас прагнути до вдосконалення и уникати всього, що йому протистоїть» [4, с. 201].

Засновані на таких принципах, погляди на філософію права Вольф виклав з надзвичайним педантизмом у своїй праці «*Naturae metodo scientifica pertractatum*» (1740-1748). До цієї восьмитомної праці він додав ще пізніше книгу, присвячену міжнародному праву «*Ius gentium metodo scientifica pertractatum*» (1794). Скорочений варіант цього викладу ідеї було подано Вольфом в одностомному «*Institutiones iuris naturae et gentium*» (1754) [8].

Вихідним для розуміння філософсько-правової концепції Вольфа є його тлумачення ідеї природного права. Природне право в найвищому сенсі (*lex naturalis*) спирається, згідно з Вольфом, на знання про сутність людини, як його достатньої підстави [7, с. 20]. Воно домагається також такої поведінки людини, яка є одночасно узгодженою і з засадами справедливості, і з людськими природними розумовими здібностями та навичками, набутими протягом життя. Одночасно, на думку Вольфа, як вже зазначалося, природне право веде людину до досконалості. «Природне право морально зобов'язує нас до таких дій, які ведуть до нашої досконалості й вдосконалення життєвого оточення і відводять від того, що може привести до недосконалості. Воно зобов'язує нас до того, щоб наша свобода дії і наша природна поведінка були керовані ідентичними, а не суперечливими цілями, і уникає всього що може наразити нас і наше життя на небезпеку. Це є загальна й універсальна засада природного права, з якої все, що падає під дію природного права, може бути виведене дедуктивним методом на засаді логічної аргументації (*continuo ratiocinationis filo*)» [8, с. 22].

Досконалість окремої людської істоти, однак, є залежною від інших людських істот. Тому природне право приписує, щоб кожна людина виявляла свою досконалість у стосунках з іншими людьми настільки, наскільки це узгоджується з її природою, і в тій мірі, наскільки цього потребують інші. Подібно як і Пуфендорф, Вольф узяв за основу силу природного права від змісту людської поведінки і її наслідків, утримуваних в межах свободної і можливої до визначення волі. Щось, що перебуває поза горизонтом свободної волі людини, не може бути предметом природноправових оцінок.

Як людські обов'язки, так і зкорельовані з ними природноправові норми, дані людині від моменту її народження, є вродженими (*iura connata*). Вольф, як і Лок, визнавав ці права за невід'ємні людські права, які не можуть бути ні в кого відібрані [8, с. 38]. Серед них були прагнення узгодження дії інших з людською гідністю. Цьому праву відповідає обов'язок допомоги іншим в їх прагненні до досконалості. До особливих прав він зараховував: право на виконання обов'язків, право на рівність, право на свободу, право на самооборону, з якого виникає право на покарання порушників законів, що містять також право війни (*ius belli*), але обмежене лише випадками справедливої війни. Всі ці права він називав досконалими правами (*iura perfecta*) [8, с. 51], що зберігають природну зобов'язуючу силу, незважаючи на будь-які спроби їх скасування за допомогою сили.

Iura connata perfecta є безпосередньо утворені в природі і ними володіють всі без винятку людські істоти. Але Вольф вирізняв також *iura acquista* – права, набуті на підставі договорів і скорельовані з договірними обов'язками. Ці набуті права є так само непорушні, як і вроджені людські права. Вольф прояснював: «Поза правами і вродженими обов'язками існують також обов'язки, що виникають з людської активності й права, що виникають через ці обов'язки. Перші є *obligations contractae*, а останні є *iura acquisita*. Є очевидним, що ніхто не може звільнити індивідуума від договірних обов'язків, ані також прав, отриманих через такі договірні зобов'язання, які підлягають виконанню навіть всупереч волі того хто висуває свої домагання із повної згоди з правом» [7, с. 50]. Таким чином для Вольфа вихідним під час виведення суб'єктивних прав ставало поняття обов'язку.

Вольф також склав список обов'язків людини стосовно самої себе, стосовно інших і стосовно Бога. Ці обов'язки він пов'язав між собою. Не зупиняючись на їх характеристичні докладніше, досить зауважити, що з пов'язання припису досконалості кожної окремої людської істоти з приписом вдосконалення інших істот він виводив висновок про ідентичність обов'язку стосовно інших з обов'язком стосовно себе самого: «Кожна істота є зобов'язаною стосовно кожного іншого до чинення того, до чого є зобов'язана стосовно самої себе, і принаймні в такій мірі, в якій інші не є в змозі запевнити собі того самі, і в такому горизонті, в якому хтось чинить, чинячи щось іншому, та не порушує тим самим зобов'язань стосовно себе самого. Так стається тому, що зобов'язання

стосовно інших є ідентичними із зобов'язаннями стосовно себе самого» [8, с. 75]. Таким чином Вольф створив своєрідну інверсію відомого «золотого правила моралі», що стало джерелом подальших оригінальних інтерпретацій його правової доктрини.

Цікавим фактом є те, що Вольф визнавав потреби існування внутрішнього права спільнот, що не походить від державного законодавця. Роздумуючи над потребами суспільного устрою, він розрізняв в ньому окремі людські індивідуальності (*societas simplex*) від складених з них множин (*societas composita*) [8, с. 593]. Спираючись на таке розрізнення, він підпорядкував те, що суспільно менше, тому, що більше. А також підпорядковував суспільно індивідуальне тому, що збирне, але при врахуванні визначених обмежень, введених з природного права.

На тлі своїх індивідуалістичних поглядів Вольф трактував спільноти як форми співжиття, що створюються через угоди (*tractum vel quasi tractum*). У цьому Вольф виявився попередником концепції «квазіконтракту» французького теоретика солідаризму Леона Буржуа (з поправкою на негативне ставлення останнього до ідеї природного права). Як писав Е. Спекторський на думку Буржуа: «Саме в тих випадках, коли сила обставин ставить людей у взаємну залежність, між ними виникають стосунки обов'язку, хоча цьому і не передувало спеціальний договір. В системі приватного права такі відносини вважаються зобов'язанням як би з договору, з квазі-контракту <...> Таким чином <...> у кожній людині є обов'язок стосовно до всіх живих людей, відповідно до послуг, що вона отримала завдяки зусиллям всіх. Цей обмін послугами утворює зміст як би договору асоціації, що пов'язує всіх» [7, с. 8]. Спекторський також цитує іншого французького правознавця Брюно, згідно з яким поняття квазі-контракту було широко прийняте вже у XVIII ст. (варто зазначити, що це поняття було відоме ще з часів Середньовіччя): «В такому сенсі ми можемо розглядати все наше співжиття як продукт договору: «Суспільство живе мовчазною згодою, що кристалізується у звичку» <...> Раз суспільство існує і продовжує існувати, то це значить що існує і продовжує існувати передбачуваний договір, що лежить в його основі. Якщо ж цей договір існує, то існують і обов'язки, що витікають з нього. Це і є соціальні обов'язки» [7, с. 9]. Подібно і на думку Вольфа уже в природному стані мали існувати спільноти створені на договірній основі. При цьому вони творили свій внутрішній правовий порядок, незалежний ніяк від зовнішнього порядку, встановленого державою. Перший порядок був первинним, другий – вторинним. Законодавча компетенція держави не охоплює творення внутрішнього правового порядку спільнот. Однак держава може обмежувати природні, первинні законодавчі свободи до такої міри, до якої це обгрунтовано публічним інтересом (і саме в цьому полягає інша суттєва відмінність між концепціями Вольфа і Буржуа). На думку Новгородцева, Вольф такою непослідовністю узгодження прав спільноти і держави фактично узаконював «виводив із свободи рабство» [3, с. 122-123].

Свобода домашніх спільнот й інших, існуючих в державі спільнот, є обмеженою з огляду на загальний інтерес. Права зверхників домашньої спільноти, чоловіків і дружин, батьків і дітей, зверхників і підлеглих є також обмежені до тієї міри, якої вимагає загальний інтерес. Вольф також характеризував природноправові компетенції спільнот в сфері творення їх внутрішнього правового порядку. «Порозуміння членів спільноти стосується справ, спрямованих на досягнення цілей спільноти, котрі постають завжди і всюди. Кожна спільнота має власні закони, і також має право до їх установа та застосування. Ці закони визначають засоби, за допомогою яких може існувати загальний добробут спільноти без прийняття таких законів. Оскільки не можна допустити руйнування законів, спільнота має засоби примусу, для узгодження поведінки зі власними справами, за допомогою санкції як засобу. Далі з цього випливає, що особа, яка належить до спільноти, мусить прямо і беззастережно здійснювати послух законам. Закон же спільноти зобов'язує згідно із силою добровільного порозуміння її членів (а не завдяки легальній силі державної влади). Тому до обов'язків спільноти належить відкидання і зміна законів, коли це необхідно, з метою встановлення нових законів» [8, с. 531-532].

Характеризуючи природні, первинні та невід'ємні права спільнот, Вольф відійшов від зразків державного абсолютизму на кшталт ідей Бодена, з іншого боку він наближався до системи ідей Лока. Втім, його погляди, що стосувалися державних законів, не були дуже послідовними. Розмірковуючи над правами спільноти, він виокремлював її ніби поза межі державного законодавства. Аналізуючи ж державне законодавство

прагнув до зламу законодавчих обмежень держави, підтримуючи принцип «інтереси держави над усе».

Вольф визнавав партикулярну державу складовою частиною міжнародної спільноти, що складається з багатьох держав. Держава складається, у свою чергу, з великої кількості домашніх спільнот. Метою держави, як спільноти спільнот, є досягнення всього того, що необхідне і приємне, що забезпечує щасливе життя. Вольф писав: «Спільнота, покликана до цієї мети, називається державою (*civitas*). Звідси є очевидним, що держави є створені на засадах порозуміння між людьми, а тому їх метою є: 1) чинення того, що необхідне для щасливого життя (*vitae sufficientia*), тобто виконання того що необхідне, корисне і приємне для доброго життя, в тому числі засоби, за допомогою яких це добре життя має бути реалізоване; 2) забезпечення спокою в державі (*tranquillitas civitatis*) якій полягає у тому, що кожний охороняється від незаконних нападів і обмеження його прав; 3) гарантування безпеки (*securitas*), яке полягає у охороні від насильства. З цього випливає, що добро держави полягає у радості світлого життя, миру і безпеки, насолоджуватись якими можна до тієї міри, до якої це є спільним благом (*bonum publicum*)» [8, с. 597-598].

Із першого пункту у філософії права Вольфа робилися доволі неоднозначні висновки, завдяки яким Вольф увійшов у історію правової думки як теоретик поліцейської держави. Адже метою людського життя, на думку Вольфа, повинна бути досконалість людини і суспільства. Держава, отже, повинна прагнути до того, щоб зробити підданих добросесними і тим самим забезпечити їм щасливе і приємне життя. Виходячи із цього, Вольф не залишає ні одну з областей приватного життя недоторкованою для держави. На думку пізнішого дослідника: «Шлюбні і сімейні стосунки, розпорядження приватним майном, моральнісне виховання і розумовий розвиток – все це підпорядковується контролю влади і її верховному керівництву. Змішання права і моральності йде тут пліч-о-пліч з придрушенням особистого начала» [3, с. 111].

Цілі держави, згідно з Вольфом, лежать у сфері згаданих вище інтересів держави. На думку Євгена Спекторського: «Ця ціль визначається ним як загальна безпека та спільний добробут, або ж як спільна досконалість» [6, с. 34] (пер. з рос. наш). Держава, узгоджена з приписами природного права, веде всіх до загального інтересу держави і не може з ним впадати у суперечність. Логічним наслідком цієї обставини є реалізація засади «інтерес держави понад усе».

Форма держави (*civitas ordinatio*) віддзеркалює її публічний характер (*res publica*). Поряд з традиційними формами правління (монархія, аристократія, демократія) Вольф виокремлював також збиту вже в той час патримоніальну форму правління (*regnum herile*), роз'яснюючи, що в патримоніальній формі правління громадяни перебувають в ситуації наближеній до правового статусу невільників, а на монархії влада належить до монарха на засаді визнання прав приватної власності.

Вольф вважав, що влада уряду, яка виникає з первинної суспільної угоди, має коріння у людських колективі. Вона обмежується лише тією громадянською активністю, яка, з одного боку, служать загальному інтересу, а з іншого, – не спричиняє порушення недоторканості природної свободи індивідууму (*libertas naturalis*). Не зважаючи на ці обмеження, влада уряду є суверенна (*summum imperium*), тому що ніхто не може її цілком знищити або скасувати [8, с. 601]. Владні функції можуть виконувати або самі громадяни, або ж передоручити їх своєму представникові (*rector civitatis*), що відповідає певним якісним вимогам. Це виправдовує доцільність конституційних обмежень влади, однак обов'язок дотримання фундаментальних прав (*leges fundamentales*) не може бути змінений в жодному разі.

Вольф зазначав про можливість колізії між сувереном і непорушністю природних прав індивідууму. Відкидаючи основи державного абсолютизму, він апелював до засади «інтереси держави над усе» з метою обґрунтування обмеження як свободи індивідуумів, так і влади суверена. Лише в часи небезпеки для публічного інтересу суверен може порушувати основоположні вроджені права і набуті права громадянина. «Влада має найвищу владу <...> роду права на випадок небезпеки, котра може бути використана лише тоді, коли виявляється єдиним засобом, за допомогою якого можна боронити публічний інтерес в ситуації небезпеки» [8, с. 663].

Конфлікти між природноправовою засадою «інтереси держави понад усе» і непорушністю такого ж природноправового характеру вроджених і набутих прав індивідууму німецький філософ називав іменем *collisio legum*. Допускаючи можливість такого

конфлікту, він мимовільно піддавав сумніву внутрішню єдність власної доктрини природного права. Аби усунути цю суперечність, Вольф намагався сконструювати ідею надзвичайного правління суверена, для використання його лише в ситуаціях небезпечних для публічного інтересу (фактично, мова йде про інститут легітимної диктатури). Це правління, будучи винятком із загального сенсу природноправових норм, мало б розв'язати труднощі, що виникають з об'єктивних необхідностей (*ius necessitatis*). Вольф прагнув до обґрунтування тези, що це надзвичайне правління так само відзначається природноправовим характером, тому що воно повинно міститись у самій системі норм природного права [8, с. 164-165].

Можливе напруження між державним інтересом, спертим на природне право, і так само природноправовими громадянськими правами, могло призвести до колізії між позитивним і природним правом. Вольф схилився до того погляду, що позитивне право ніколи не потрапляє у суперечність із природним правом. Перше є писане і на загал очевидне в своєму змісті, друге є неписаним і зрозумілим лише для мислячих людей. Позитивне право може бути в суперечності з природним правом в сфері свідомості громадян, але не у сфері легальних фактів. Очевидно, якщо вимагали б того громадські інтереси, в ситуації небезпеки, суверен може на постійній основі допустити прийняття норм позитивного права, що не є узгодженими з приписами природного права.

Вольф розвинув концепцію *civitas maxima*, що належить до міжнародного публічного права, і яка відрізнялася від попередніх природноправових формул у цій сфері. Він вважав, що між державами існують природні стосунки рівності, тому держави діють в умовах подібних до тих, в яких жили індивідуальності в природному стані. Для міждержавних стосунків кінце необхідними є зобов'язання публічного природного міжнародного права (*ius necessarium vel naturale*). З огляду на недоліки міжнародних стосунків, держави повинні прагнути до вдосконалення, подібно до вдосконалення людських індивідуальностей. Людська природа схилає держави до спільноти держав (*civitas maxima*), що має служити спільним інтересам, подібно як спільноти людських індивідуумів служать спільним інтересам цих індивідуумів. Природа приписує, аби держави залишалися між собою у згоді, що нагадує тихе порозуміння [8, с. 680-682].

Вольф говорив про спільноту держав, забезпечену атрибутами влади. Серед цих атрибутів найвищою була законодавча компетенція (*imperium universale, sive gentium*). Спільнота держав мала б встановити правові норми, що пов'язують діяльність окремих її держав-членів. Оскільки природне право визначає засади позитивного права в рамках суверенних держав, так само природне право мало б вказувати зміст правових форм, схвалених *civitas maxima*. Природне міжнародне публічне право Вольф називав *ius gentium voluntarium*, на відміну від *ius gentium pactitum* як комплексу правових норм, що виникають з міжнародних трактатів [8, с. 682].

Безперечно, що ця концепція сягає своїм коріння ідей Ляйбніца про потребу об'єднання всіх християнських держав у одну організацію, яку на думку Новгородцева, адекватніше було б назвати «церквою», оскільки такий погляд має своє коріння ще у середньовічних уявленнях про універсальну єдність церкви й імперії [3, с. 111]. Вольф же позбавив ці ідеї релігійного забарвлення і надав їм цілком секулярного характеру.

Погляд на витоки і природу права в теоріях Вольфа займає перехідне становище між раціоналістичною і теологічною традиціями обґрунтування ідеї природного права. Суперечності системи природного права Вольфа, і особливо його послідовників викликали досить серйозну критику опонентів. Основними пунктами такої критики був «утилітарний погляд» на природне право, характерний для вольфіанства другої половини XVIII ст. Велику критику викликала також вольфіанська концепція «поліцейської держави» і надмірний патерналізм, що пропагувався вольфіанством у другій половині XVIII століття. Як пише Еріх Соловійов «Приписуючи людині взагалі здатність, схильність і обов'язок вдосконалення (все разом!), послідовники Хр. Вольфа сервільно, але вперто наполягали на тому, щоб держава не лише спонукала підданих до вдосконалення, але і в міру своїх фактичних можливостей забезпечувала певні умови вдосконалення кожного через правові закони» [5, с. 166]. В свою чергу це мало досить специфічний вплив на державне право. Наприклад, у згаданому на початку статті пруському Генеральному державному закону було встановлено, серед іншого, «обов'язок матері кормити дитину грудьми, при чому питання про строки припинення кормління, у випадку розбіжностей з батьком, вирішувався судом, як органом міністерства юстиції, т.-то публічною владою» [7, с. 7]. Звичайно, що подібні

речі (і не лише у галузі філософії права) давали підстави характеризувати вольфیانство як «варварський педантизм або <...> педантичне варварство» [2, с. 423] і активно конструювати альтернативні теоретичні системи. Зокрема, реакцією на панування вольфیانства у політико-правовому дискурсі Німеччини кінця XVIII ст. стала поява таких протилежних, але однаково критично налаштованих до основ вольфянської філософії права, концептуальних підходів, як концепція природного права Іммануїла Канта, історична школа права та ідея правової держави [4, с. 213].

Таким чином, можна стверджувати, що вольфیانство, стало потужним поштовхом для розвитку філософсько-правового дискурсу як у епоху Простітництва, так і на початку XIX ст. І у позитивному, і у негативному сенсі. Ставши теоретичним підґрунтям прусського «освіченого абсолютизму» вольфیانство, разом із помітним вкладом у впорядкування та систематизацію суспільних відносин та політико-правової системи, дала підстави для формування концепту «поліцейської держави» і т.п. наслідків надмірної схильності до «примусового вдосконалення» людини і суспільства. Однак навіть негативні сторони вольфیانства стали поштовхом для розвитку філософської, правової та політичної думки у німецьких землях. І без розуміння природи вольфیانства годі досягнути багато нюансів філософсько-правової думки німецької класичної філософії чи історичної школи права. Варто сподіватися, що подальші дослідження філософії права Християна Вольфа та його школи природного права дозволять глибше дослідити це проблемне поле.

Список використаних джерел

1. Баумейстер А. Філософія права: навчальний посібник / Андрій Баумейстер. – Вінниця: О. Власюк, 2007. – 224 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Лекції по історії філософії. Книга третя / Г.В.Ф.Гегель – СПб.: Наука, 2006 – 582 с.
3. Новгородцев П. Кант і Гегель в їх учіннях о праве и государстве / П.И.Новгородцев; пред-исл.: Альбов А.П. – СПб.: Алетей, 2000 – 320 с.
4. Новгородцев П. Лекції по історії філософії права. Учення Нового часу, XVI-XIX вв. / П.И.Новгородцев. – М.: КРАСНД, 2011. – 352 с. (Из наследия мировой философской мысли: социальная философия).
5. Соловьев Э. Категорический императив нравственности и права / Э.Ю.Соловьев. – М.: Прогресс-Традиция, 2005. – 416 с.
6. Спекторский Е. Пособие к лекциям по истории философии права / [б. а.]. – Саратов: [б. в.], 1916. – 92 с.
7. Спекторский Е. Теория солидарности / [б. а.]. – Москва: [б. в.], 1916. – 27 с.
8. Wolff C. Institutiones juris naturae et gentium in ipsa hominis natura continuo nexu omnes obligationes et jura omnia deducuntur / Christiano L. B. de Wolff. – Halae.: [б. в.], 1754. – 860 p.

Маслак О.О. Філософсько-правові ідеї Християна Вольфа та фольфیانської школи естественного права

Освещаются основные положения философско-правового учения Христиана Вольфа. Делается попытка обобщения и концептуального анализа основополагающих идей вольфянской школы философии права.

Ключевые слова: философия права, естественное право, позитивное право, рационализм, Вольф, Лейбниц, Кант.

Maslak, O.O. Philosophical and judicial ideas of Christian Wolff and his school of natural law

The main thesis of philosophical and judicial doctrine of Wolff are regarded. The attempt of generalization and conceptual analysis of the main ideas of Wolff's philosophical school is made.

Key words: philosophy of law, natural law, positive law, rationalism, Wolff, Leibniz, Kant.

Зміна методологічних підходів до світу та особистості у філософії Ж.Дельоза

Розглянуті принципи розрізнення ідеального та віртуального світу Ж.Дельоза, моделювання ним системи, що реалізується неіснуючим методом і заміняє класичні способи побудови смислових ієрархій. Досліджується моделювання світу на основі анонімних сил, які симулюють особистісне існування.

Ключові слова: особистість, постструктуралізм, філософія розрізнення, віртуалізація.

Трансформації сучасного світу, що охоплюють усі сфери суспільного буття, спричиняють серйозні ментальні зміни, які визначають нові трактування людини, світу та їх взаємин. Методологічним підґрунтям вказаних процесів стала філософія постструктуралізму, яка декларує перехід від метафізики до семіотики, від онтологічного до онтичного, від буття до тексту, де суб'єкт є тимчасовим утворенням смислової динаміки концептів складка, спіраль, тощо. Осмислення парадоксів самоідентичності та метаморфоз людського життя є актуальною темою дослідження та важливим моментом пошуку основ особистісного буття.

Боротьба з тоталітарним дискурсом, розгорнута постмодернізмом, приводить до перегляду тих методологічних основ, на яких вибудована смислова структура сучасного світу. Пропонований Ж.Дельозом метод ґрунтується на особистості, яка його здійснює. Але сам статус особистості – невизначений, вона постає як невідомий віртуальний гравець, представлений через силові потоки та смислові напруження, що його постулюють. Невизначеність стає самим методом, що симулює свободу та обґрунтовує в безпідставності зірвану зі свого місця номадичну особистість. Аналіз такого методологічного перевороту допоможе з'ясувати причини та риси сучасних смислових зсувів. Особистісне буття як онтологічно укорінене розглядається у неоплатонічній традиції, представленій роботами О.Лосєва.

Треба сказати, що творчість Ж.Дельоза тільки починає досліджуватися. Про нього згадують, на нього посилаються, є ряд критичних статей (як правило, у післямовах до перекладів цього автора), у яких акцентовані деякі моменти його філософської позиції. Філософські стратегії Ж.Дельоза аналізуються у роботах: О. Герасимової, С.Зимовець, С.Зенкіна, І.Львіна, Г. Логінової, Н.Маньковської, Е.Петровської, В.Подороги, М.Рикліна, С.Л.Фокіна та ін. Особливо слід виділити монографію Л.А.Маркової «Філософія з хаосу», безпосередньо присвячену аналізу творчості Дельоза. Серед зарубіжних авторів, що уважно ставляться до творчості Ж.Дельоза особливо цікаві Р.Богі, К.Боундас, М.Гатен, Ф.Зурабішвілі, К.Малабу, Ж.-К.Мартін, Б.Массумі, П.Мачері, Ж.-Л.Нансі, П.Паттон, К.А.Пірсон, Жаклін Рюс та інші.

Метою статі є осмислення метаморфоз людяності у філософії Ж.Дельоза. Для реалізації даної мети передбачається виконання ряд завдань, а саме: проаналізувати теоретичні підстави фрагментації особистісного буття, розглянути методологічні засади її дослідження та вплив на характеристики людяності.

У боротьбі з логосом Ж.Дельоз виконує задачу подолати платонізм, розгорнутий логоцентричною християнською методологією, а з ним і будь-яку можливу ієрархічність та тоталітарність. З цієї метою він переводить Єдине у площину Буття, трансцендентне проєктує як віртуальне. Для цього оголошується війна діалектиці, як методу вертикальних побудов, та створюються нові форми існування загального в особливому, або навпаки, особливого взагалі. Конструюється інструментарій, що дозволяє здійснювати

недіалектичне розрізнення і перейти від негативного гегелівського заперечення до дельозівського розрізнення та повторення.

Повторення не підноситься до загальності, бо повторює одне й те ж. Це одне розростається повторенням і тим констатує усталеність. Разом з тим, повторення є проговоренням іншого, яке завжди залишається незмінним і непорушним. Постійно йдеться про інше. *Інше* стає тим одним, що є, але оскільки Буття Єдине і будь-яке інше є одне й те ж, то воно розходиться двома модусами – віртуального та актуального. Платонівська ідея отримує статус віртуальної, тобто стає і реальною основою актуального та смислу речей, і динамікою їх виникнення, тобто актуалізацією. Тут позиція трансцендентних ідей виходить «переміщеною «під» симулякри світу» [1, с.64], замінюючи символічну апофатичну безкінечність речей безкінечністю смислового контексту, проявлену засобами самої поверхні постмодерного Єдиного у складках, розривах, обхватах і повтореннях.

Віртуальне не є щось невизначене, його можна порівняти з математичною задачею, що має певні способи, варіанти вирішення, тобто актуалізації тих результатів, що дані віртуально, виходячи з існуючих завдань, або проблем. А.Бадью так і визначає, що «віртуальність є місце задач, рішення яких пропонує актуальне» [1, с.53]. Випадки з біології подібні до математичних, бо будь-який організм вирішує задачі власної віртуальності. «Організм був би нічим, якби не був би рішенням задачі; те саме стосується його диференційованих органів, наприклад, очі вирішують задачу світла» [3, с.259].

Віртуальність є проблемним полем. З позиції віртуального, ідея відмінна від будь-якої результуючої даності, від рішення, у якому вона сприймається як проблема. Вона виходить за межі тих рішень, яким дає начало у коло інших проблем, де вона проявляється. Але, разом з тим, вона іманентна всім тим рішенням, бо дійсно, чим ближче ми просуваємося до визначення проблеми, тим ближчим стає її вирішення. Платонівські ідеї, як їх розуміє Дельоз, не є фіксованими позиціями, або загальними родами. Вони – різноманітні системи множинних диференціальних елементів, системи сингулярних структур, що складають проблемне поле. Ідеї тут існують у логосному конструкті, але не так, як існуючі, а як неіснуючі, як наявні проблеми, у ще неявному, не сформульованому виразі.

Ідея, за виразом Дельоза, є «суб-репрезентативною» і компонується відповідно до логіки проблеми та постановки питання. Ідея, як межа думки, – це віртуальна структура (те, що варто мислити, *sogitandum*), яка перебуває у процесі своєї актуалізації. Проблемність такого ідеального, тобто віртуального в тому, що вона виникає як дар і можна було б сказати словами Л.Вітгенштейна, що ти розглядаєш як дар – це проблема, яку тобі потрібно вирішити. Віртуальність дельозівської ідеї, на відміну від міркувань Л.Вітгенштейна, полягає в тому, що невідомим залишається походження дару, а отже, і можливість троянських наслідків цього дару, чого здається і прагне французький філософ, актуалізуючи небуття.

У трактаті «Відмінність і повторення» Ж.Дельоз розгортає онтологію розрізнення. Саме тут він вводить складний неологізм диференціяція, отриманий із поєднання диференціювання й диференсіювання. Диференціяція відсилає до заплутаних відносин між проблемами і рішеннями, питаннями й відповідями, віртуальними ідеями-структурами та їхніми актуалізаціями. Дельоз називає «диференціяцією» всю тотальність діаκριтичних відношень, що мають місце «усередині» ідеї-структури, а «диференсіяцією» – процес актуалізації такої структури. «Диференсіяція» позначає актуалізацію віртуального і є тільки одною половиною поняття розрізнення, зовнішнім кругом [3, с.214].

Досліджуючи роботи Бергсона, Ж.Дельоз вводить і обговорює диференціяцію, маючи на увазі дві важливі теми: еволюцію живого та вирішення проблем облаштування [4, с.91-113]. Отже, диференсіювання – це рух віртуального до його актуалізації, свою силу воно черпає з того, що саме по собі є простим, неподільним і процесуально-динамічним (в особливому сенсі інтенсивного розмаїття). Що стосується життя, то динаміку перегонів диференсіювання Ж.Дельоз називає «життєвим поривом». Життєвий порив – не містична сила, а скоріше ім'я для сили (або сил), що діють шоразу, коли віртуальне актуалізується, простота диференсіюється, а тотальність ділиться. Життєвий порив – це розрізнення, що стає подією. У процесі актуалізації віртуальна тотальність експлікує свої частини відповідно до розбіжних ліній, кожна з яких утримує

в собі певний ступінь тотальності. Отже, ступені, взаємоможливі усередині віртуального, уже не співіснують на розбіжних лініях актуалізації [4, с.113]. Актуальність змінює можливість самих можливостей, тобто запускаються інші непаралельні серії відкритої динамічної можливості віртуального.

Дельоз дорікає тим, хто розглядає диференціяцію як актуалізацію якогось упереджено заданого та задалегідь передбачуваного окресленого проекту. Диференсіювання здійснюється не між актуальними термінами у лінійній серії, а між віртуальним терміном – різномірними термінами, що актуалізують цей віртуальний термін. Диференціювання не визначає процес актуалізації, воно формує проблеми, формує питання та оформляє рішення. Варто мати на увазі, що не всяка форма рішення є успішною. Вдале рішення залежить ще й від того способу, яким задана проблема і тих засобів, які доступні живій істоті для її вирішення.

Диференціяція темпоральна і Дельоз розробляє теорію часу, який є тривалістю. Простір – це розмаїття зовнішнього, одночасності, суміжності, кількісної диференціяції та розрізнення в ступені. Простір дискретний і актуальний. З іншого боку, тривалість – це розмаїття послідовності, різномірності та природного розрізнення. Тривалість безперервна і віртуальна. «Однак, – міг би зауважити йому О.Лосев, – всі ці міркування про час як про життєвий, творчий потік, що стали популярними після Бергсона, малюючи, безсумнівно, досить важливу, можливо, центральну стихію часу, не мають потрібного ступеня феноменологічно-діалектичної ясності й чіткості. Ця теорія часу – біологічно й психологічно правильна, але не філософська... І першим доказом нефілософичності Бергсонівського вчення про час є протиставлення часу простору. Час для нього є життя, а простір чомусь не є життям. Час він уміє представити життєво, а простір для нього тільки однорідний; і він не може уявити собі, що й простір також життєвий, також напружений, також тріпотить струменями життя» [6, с.542].

Але Ж.Дельоз йде далі в бергсонізмі, питання часу і простору він доводить від біо-психологічного до рівня абстрактної метафізики віртуального континууму, орієнтованого на здійснення небуття. Саме небуття прозирає крізь віртуальну заданість та актуальну дійсність Єдиного, як метафори динамічної всезагальності, як наявно даної відсутності. Єдине, розгорнуто у динаміці свого не/існування є так, що тривалість, будучи конкретним універсальним, є віртуальним цілим, проте ця цілісність не є даною [4, с.77]. Віра в те, що ціле дане, – результат трансцендентальної ілюзії, породженої опросторовлення часу. Те, що ціле не дане, означає, що воно відкрите і, як таке, постійно змінюється, тому що триває. Ціле не можна плутати із закритою сукупністю або із сукупністю всіх сукупностей. Ціле не складене із частин. Скоріше, саме воно спасає сукупність або структуру від замикання на саму себе й примушує її до комунікації із більшою структурою або сукупністю, примушує до віртуалізації. Матеріалізм Дельоза якраз і має за основу цей головний момент – наявну відсутність цілого, таку, що й має на меті здійснення цієї відсутності. Він послідовно зводить небуття до рівня самотворчості як віртуальної події.

У контексті трансцендентального емпіризму, який розгортає Дельоз, розмаїття представлене у двох типах: віртуальні ідеї-структури і динамічні процеси рішень в актуалізації. Пов'язані вони між собою через диференціяцію та диференсіювання, специфіковані неологізми, що покликані показати складність взаємозв'язку між проблемами та їх рішеннями, ще не поставленими питаннями та певним чином вже сформульованими відповідями, що разом з тим складають єдину віртуальну та актуальну реальність ідеї-структур та їх актуальну дійсність. Можна сказати, що диференціяція є сукупністю відносин, що здійснюються в ідеї-структурі, а диференсіяція – процес актуалізації всієї цієї структури у конкретному випадку. Речі випадають із можливостей у фактичність, що розкриває менше коло віртуальності, основане вже на конкретних засобах. Тож речі кристалізуються на межі внутрішнього та зовнішнього, знаходяться між різними типами віртуальних можливостей, а точніше поєднують їх цілісну відсутність, підносячи небуття на рівень творчої можливості, надаючи йому голос буття. Бо де ж звучить голос, якщо не в просторі, що уможливило саме звучання.

Віртуальне є можливістю можливостей, що дає підстави А.Бадью стверджувати, що воно базується на «подвійному визначенні» [1, с.65]. Відкривається ж віртуальне у зворотній перспективі як обернена даність, бо що дає можливість звучання, як не простір, що звучить безліччю можливих відлунь, що може визначати територію, як

не детериторизація, тобто вихід у небуття даної території. Самі можливості є відлунням того буття, що повернулося з небуття. Складається подвійна можливість і самого буття, і можливість його небуття. Можливість формується з двох потоків – сходження та повернення, можливість та їх можливість.

Врешті, образ буття розгортається як асиметричний виверт обміну віртуального і актуального. «Дельоз намагається мислити сутність як нерівний обмін асиметричних частин (віртуального і актуальної частини, актуалізації та віртуальної частини)» [2]. У цьому подвійному потоці диз'юнктивного синтезу множинне відбирається від Єдиного, а Єдине відбирається від множинності.

Ж.Дельоз скасовує Єдине та постулює існування на основі розрізнення, як творчого *акту* єдиного буття, єдність якого визначається розрізненням. Єдине що є, так це розрізнення, а отже єдиногорче розрізнення – це динаміка, яка розгортає простір подій, загальну ситуацію, коли все збувається незалежно від загальної спрямованості, єдиної мети, але все збувається у роз'єднаній єдності саме собою.

Ж.Дельоз обгрунтовує втрату символічності, як ієрархічності, перенесенням Єдиного у саме Буття та циркуляцію самості замість самої самості, динамічною невловимістю замість апофатичної безкінечності, віртуальною варіативністю замість трансцендентної недоскопності. Питання про те, чи явище має сенс, провокує двозначність: явище означає чи сенс явища? Для Дельоза тут відповідь тільки одна: ніякої сутності не існує. Є тільки динаміка явищ, що має сенс, як явлену відповідь на проблему актуалізації існування.

Ідеться про підкреслену відсутність апофатичного начала, того, що є у всякому символізмі, коли є сутність і є її явище, і тоді сутність явлена, а явище сутнісне. Сутність має безкінечну потенцію для розкриття своїх глибин у різних втіленнях. Так, політ джмеля може бути даним і як природний факт, і як музичний символ, і як поетичний образ, і як математична модель, і як безліч інших підходів та варіацій на дану тему. Але таке розмаїття завжди буде спиратися на очевидну простоту відкритої безодні апофатичного начала сутності. А для Дельоза тут буде віртуально існуюче єдине, яке розходиться в серіях актуалізації.

Тож дельозівська онтологія не має не тільки сутності, яка інтерпретована у віртуальні проблеми розвитку, але й явища, бо являтися нічому, а є симулякр, який розуміється в позитивному ключі, як випадок реалізації задач розвитку. Остаточної ж мети розвитку не існує, бо немає і першопричини. Замість явищ є складки, тріщини, злами, кармани, вигини та інші топологічні виверти анонімних сил, які не являють, а симулюють серії структурних корелятивів. У даному випадку практикується раціонально-метафізична віртуальність структури, яка розуміється умовно живою та здійснюється через самопородження і через самотворчу розрізненість. Абстрактно-формальний підхід, гіпостазуючи свої поняття, немає можливості розрізнити живу природу і неживу, тваринне існування і буття людське «між рослиною і твариною, між твариною і людиною ми не побачимо тепер нічого, крім різниці в ступені» [4,с.311]. Власне, саме життя зводиться до абстрактних категорій матерії, розрізнення, руху і т.п., що постають як абстрактний аналіз в «церебральному зазорі». Дельозівський матеріалізм зовсім не є вченням про реальність дійсно позитивного буття і матерії. Він є вченням про проєкцію і гіпостазування абстрактних понять, є типова абстрактна метафізика.

Його сенс дорівнює факту і буття означає фактичність, ототожнюється з дійсним існуванням, взятим віртуально у всій сукупності, як дещо Єдине. Тому воно є так, що не є як щось дане, «квоно не означає нічого актуального. Це означає не те, що ідея цілого позбавлена смислу, а те, що вона означає деяку віртуальність, так як актуальні частини не дозволяють собі об'єднуватися в ціле». [4,с.303].

Його онтологія не знає сущого, що перевищує явище та є його джерелом. Його сенс має парадоксальне буття і немислиме народження. Сенс не самодостатній, а призначений для більшого, для існування немислимого, для небуття, як проблеми, що потребує нового і нового існування для підтримки того ж таки небуття. «Буття – одночасно повна позитивність і чисте ствердження, але є і (не)буття – буття проблемного, буття задач і запитань, а зовсім не буття негативного» [3,с.323].

Буття і небуття, тобто віртуальне є дещо Єдине, звичайно, з пріоритетом небуття, так що й суще є віртуальним буттям в динаміці його актуалізації. Яким чином небуття є первісним відносно буття? Ця позиція очевидно впливає з динамічного статусу

Єдиного, яке не дане як нерухоме іменникове дещо, а зливається в самотождну незвершенність безначального потоку. «Ціле не дане. Це означає не те, що ідея цілого не має смислу, а те, що вона означає певну віртуальність» [4,с.303]. Тож і єдине є так, що його немає. «Зміст ідеї небуття не менший, а більший змісту ідеї буття, зміст [ідеї] безладу не менший, а більший змісту [ідеї] порядку, ладу, зміст можливого не менший, а більший, ніж зміст реального. В ідеї небуття фактично міститься ідея буття, плюс логічна операція узагальненого заперечення, плюс особливий психологічний мотив для такої операції (наприклад, коли буття не відповідає нашому очікуванню, і ми досягаємо його тільки як недостачу, як відсутність того, що нас цікавить). В ідеї безладу вже присутня ідея ладу, плюс його заперечення, плюс мотив такого заперечення» [4,с.233].

Підсумовуючи зазначимо, що Ж.Дельоз гіпостазує онтологічні поняття буття та небуття, вони для нього не конструктивні поняття, якими проявляється спосіб існування сущого, не засоби прояву організації сущого, не інструментарій логічних форм, для Дельоза взагалі не існує сущого, що відрізняється від самого явища смислу. Його онтологія залежить від існуючих фактів та здійснюється тим, що виводить із них існування. Тому ці факти повинні повторюватися і повторюватися, прагнучи утримати реальність, забезпечити дійсність.

Сутність небуття – це проблемність та варіативна множинність, дана як віртуальна сфера Ідеї. Небуття, таким чином, є чистою віртуальністю, як наявною даністю реального. Віртуальною, власне, є проблема: як складати буття у складки для симуляції сущого. Сущо існує як явище симуляції, що сама по собі не розглядається як негативна, а виступає як актуалізація віртуальної реальності. Віртуальне небуття породжує симулятивну реальність сутностей, а вони, в свою чергу, збуджують напружене поле віртуальної реальності.

Список використаних джерел

1. Бадью А. Делез. Шум бытия / Пер. с фр. Д. Скопина. – М.: Прагматика культуры - Логос-альтера», 2004. – 184 с. – (сер. «Интеллектуальные биографии»).
2. Герасимова Е. Воля к однозначности. Проблемы и перспективы онтологии Делеза: <http://filosofia.ru/76523/>
3. Делез Ж. Различие и повторение: Пер. с фр. Н. Б. Маньковской. – СПб.: Петрополис, 1998. – 384 с.
4. Делез Ж. Эмпиризм и субъективность. Критическая философия Канта. Бергсонизм. Спиноза: Пер. с фр. Я.И. Свирский. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 480 с.
5. Делез Ж. Актуальное и виртуальное: Пер. с фр. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.visiology.fatal.ru/texts/deleuze.htm>
6. Лосев А.Ф. Музыка как предмет логики // Лосев А.Ф. Форма – Стиль – Выражение / Сост. А.А. Тахо-Годи; Общ. ред. А.А.Тахо-Годи и И.И.Маханькова. – М.: Мысль, 1995. – С. 405 - 602.

Usanov I.V. Изменение методологических подходов к миру и личности в философии Ж.Дельоза

Рассмотрены принципы различения идеального и виртуального мира Делеза. Также анализируется моделирование Делезом системы, которая реализуется несуществующим методом и заменяет классические образы построения смысловых иерархий. Осуществляется моделирование мира на основе анонимных сил, которые симулируют личностное существование.

Ключевые слова: личность, постструктурализм, философия различия, виртуализация.

Usanov, I.V. Change the methodological approaches to the world and the person according in philosophy of Deleuze

The principles of distinction and the ideal virtual world are considered. Also modeling system by Deleuze is analyzed and this system is implemented by a non-existent method, and replaces the classic images of the construction of essential hierarchies. Simulation of the world on the basis of anonymous forces that simulate personal existence is carried out.

Key words: personality, poststructuralism, philosophy of difference, virtualization.

Військова організація як визначальний чинник становлення української державності

Аналізується соціальний феномен військової організації як структуроутворюючого чинника української державності. Встановлено, що військова організація у своїх історико-сутнісних виявах стимулювала процеси утвердження національної ідентичності, формування ознак єдності української спільноти, уможливила збереження національного духу й особливостей буття, втілювала в собі потужний потенціал і ресурс державотворення.

Ключові слова: військова організація держави, державотворення, транзитивні суспільства, соціальний розвиток.

Сучасна Україна переживає складний та відповідальний етап свого розвитку, який характеризується трансформацією усіх сфер життєдіяльності суспільства, включаючи й військову. При цьому процес соціальної модернізації супроводжується значними труднощами та суперечностями, які обумовлюються наростанням кризових явищ, виникненням нових загроз і викликів національній безпеці, зокрема у військовій сфері.

Важлива роль у подоланні негативних соціальних явищ, з якими відбувається утвердження незалежності України, формуванні національної ідентичності, збереженні цілісності і соборності нашої держави, належить військовій організації як головному суб'єкту системи забезпечення військової безпеки. Тому метою даної статті є дослідження проблем, пов'язаних з реформуванням безпекового простору українського суспільства як частини загального процесу системних змін. Як свідчить аналіз наукової літератури, поставлена проблема у такому форматі ще не розглядалася [1, с. 6–31].

Сучасний етап військового будівництва в Україні характеризується особливою напруженістю та складністю, які зумовлені комплексним впливом цілої низки чинників на характер, зміст і динаміку цього процесу. З одного боку, на військове будівництво в Україні впливають якісні зміни, що сталися у військово-політичній ситуації у світі у зв'язку із загостренням глобальних проблем, пов'язаних з економічною рецесією, міжцивілізаційними суперечностями, змінами у геополітичній ситуації, які супроводжуються перманентними війнами і військовими конфліктами, збройним насильством та зростанням рівня військової небезпеки. Це у свою чергу підвищує значимість військової організації держави.

Іншим важливим аспектом, що визначає динаміку та стан військових перетворень в Україні, є внутрішня ситуація. При цьому треба враховувати, що Україна є новою незалежною державою із суперечливими інституційними змінами, складністю реалізації мети і завдань розвитку. Головною проблемою країн такого типу є ефективне здійснення військової реформи. Це пов'язано передусім зі зміною пріоритетів національної безпеки та необхідністю надзвичайно швидко організувати захист суверенітету і територіальної цілісності держави. З іншого боку, реформування військової організації є невід'ємною складовою модернізації транзитивних суспільств у напрямі створення повноцінних соціальних інститутів та ефективно діючого державного механізму [2, с. 248–255].

Нехтування кардинальними перетвореннями у військовій сфері може призвести до негативних соціальних наслідків, за яких військова організація перестеє задовольнятися

правом бути лише об'єктом державної політики й дедалі більше прагне відігравати самостійну роль у розв'язанні суспільних проблем.

Разом з тим відсутність синхронності у модернізації військової сфери і суспільства породжує ще й зовнішні загрози для національної безпеки, адже послаблений військовий потенціал держави є постійним сприятливим ґрунтом для прояву територіальних зазіхань з боку певних політичних кіл суміжно-прилеглих країн, до того ж якщо ці країни посилюють свою військову могутність.

Як справедливо зазначає А. Михайлевський, «історія свідчить, що Україна втрачала державність одразу, тільки-но починала нехтувати оборонними інтересами, недооцінювати ролі збройних сил у державотворенні. Історія – добрий учитель. Було непростимо й у нинішній складній ситуації не враховувати її уроків. Тому у сьому стратегічному обсязі й постало питання якою на сучасному етапі має бути українська армія, аби стати надійним гарантом державного суверенітету? Звичайно ж, має бути суголосна часові та відповідати світовим зразкам. Але одна справа розуміти це і зовсім інша – втілити у життя сміливий задум» [3, с. 33]. У цьому контексті згадаємо окремі сторінки української історії, які підкреслюють зазначені висновки.

Як відомо, становлення киеворуської державності відбувалося протягом тривалого часу і було закономірним результатом внутрішньої генези тогочасного суспільства. Військова організація, що складалася з різних структурних елементів, безпосередньо пов'язаних з війною, цементувала та гуртувала давньоруське суспільство у свідому державну силу. З її занепадом почала розкладатися, а потім і взагалі припинила своє існування прадавня українська держава.

У першій половині XVII ст. в Україні, яка на той час перебувала в колоніальній залежності від Польщі, виникла військова організація, що виборолла політичну незалежність і стала своєрідною серцевиною, навколо якої гуртувалося українське суспільство, піддрунття формування молоді держави. Зовнішні військові загрози та необхідність розбудови української держави вимагали концентрації влади в руках гетьмана, підпорядкування йому всього населення. В Україні був створений авторитарний військово-бюрократичний режим, а держава за формою наближалася до обмеженої монархії. Проте під кінець XVIII ст. стало очевидним, що територіально-міліційна система комплектування козаками і підстаршинами та спадковий принцип поповнення військ старшинськими кадрами повністю вичерпали себе й не задовольняли вимогам тогочасного військового мистецтва. Але ні це, ні військова реформа політичного та військового союзника, яка була спрямована передусім на реформування системи комплектування (перехід до рекрутської системи забезпечував створення масової військової організації та високий рівень професійної підготовки солдатів), не змогли похитнути консервативну українську верхівку. І лише в 1783 р. у зв'язку з адміністративною реорганізацією Російської імперії козацькі полки замінили на регулярні уланські, до яких на шестирічний термін почали набирати українських селян і представників інших національностей, переважно росіян. Так безславно припинила своє існування військова організація козаків, а разом з нею й жалюгідні рештки української державності.

За доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. в Україні склалася низка тенденцій щодо створення військової організації держави, які не були реалізовані. Так, за часів УНР в Україні виникли сприятливі умови для формування потужного війська, складовими елементами якого могли стати: а) частини та підрозділи російської армії, чисельність яких за підрахунками С. Литвина складала більше мільйона осіб [4, с. 49]; б) Вільне козацтво як військово-формування територіальної оборони з функціями національної гвардії; в) Січові Стрільці з функціями сердюцьких підрозділів для охорони урядових інститутів та громадського безпеки. Проте об'єктивні умови суспільного розвитку, які логічно штовхали українське керівництво до створення регулярної армії, здатної захистити незалежність та сконсолідувати українське суспільство, не були використані. Центральна Рада від самого початку свого існування почала відхрещуватися від формування власної військової організації.

Соціалістична більшість українського парламенту свідомо зводила державність до автономії України у федеративній Росії і тому заперечувала необхідність національної армії. Вона доводила непотрібність регулярного війська в умовах демократизації суспільства. Наприклад, голова українського уряду В. Винниченко заявляв: «Не своєї армії нам, соціал-демократам, потрібно і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій. Не українську регулярну армію нам треба організовувати, а всіх українських солдат освідомити, згуртувати, організувати і українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу... Українського милітаризму не було, не повинно його бути й надалі» [4, с. 66].

Від слів політичне керівництво України перейшло до практичних дій. Так, 3 січня 1918 р., незважаючи на загрозу російської окупації України, Центральна Рада ухвалила Закон «Про утворення українського народного війська», відповідно до якого існуюча військова організація підлягала негайній демобілізації, а регулярна армія скасовувалась взагалі. Генеральному Секретаріатові доручалося «негайно приступити до вироблення обчислень по організації української народної міліції і корпусів інструкторських кадрів» [4, с. 142].

На виконання зазначеного закону вже 4 січня 1918 р., в умовах широкомасштабного наступу радянських військ на територію України, був виданий наказ про повну демобілізацію усіх військовиків, який з дивовижною швидкістю почав виконуватися. Того ж таки дня проросійський Народний секретаріат, що перебував у Харкові, офіційно оголосив війну Центральній Раді. За спогадами Д. Дорошенка, коли розпочався наступ російських військ на Україну, «уряд не зміг послати для відсічі жодної військової частини» [5, с. 52]. Центральна Рада та генеральний секретаріат, за іронічним зауваженням І. Нагаєвського, «подалися на захід, маючи 3 тисячі вірного війська, що на той момент складало «армію» молоді держави» [6, с. 104].

Таким чином, масштабна боротьба українського народу за політичну незалежність у першій половині ХХ ст. завершилася цілковитою поразкою. Україна, як завше, виявилася поділеною між державами-сусідами.

На нашу думку, серед причин поразки чільне місце посідають суб'єктивні чинники. По-перше, неготовність українських лідерів «до позитивного державного будівництва». Як зазначав Л. Цегельський, «це були інтелігентські доктринери, що висіли в повітрі, люди без жодного відчуття реальності. А це найнебезпечніша категорія людей у кожній молодій нації» [6, с. 132]. По-друге, і це, вочевидь, частково є наслідком першої причини – відверте нехтування українськими урядами протягом усіх чотирьох років національно-визвольних змагань вирішення проблеми збройного захисту новоствореної країни. Військова організація, «цей стрижень кожного державного ладу» [7, 412], за умови неупередженого та раціонального підходу до її будівництва, змогла б стати не тільки силою, яка б врятувала державність, але й підґрунтям консолідації українського суспільства.

На власному досвіді цю аксіому усвідомив й С. Петлюра, який згодом писав: «Військо завжди було і, поки воно буде, завжди зостанеться плоттю від плоті і кров'ю від крові народу. Внутрішній лад війська, його внутрішня організованість, той дух, що витає серед нього і над ним, цементуючи численні одиниці в одне велике ціле і утворюючи з нього то відпорну, то боездатну для всякої військової боротьби в різних її формах силу, – завжди буде показником внутрішньої сили кожної нації, кожної держави... Своєю роллю в державі армія виконує доти, доки в цій боротьбі гору беруть державні моменти і не захитується самий пріоритет державності. Там де цей пріоритет хитається, де партійна боротьба переступає межі державної доцільності, там захитується внутрішня сила армії – її єдність та дисциплінованість» [8, с. 277].

І, зрештою, надзвичайно важливу причину поразки української національної революції вивів Б. Якимович. На його думку, «провід армії винен у тому, що після відступу з Києва восени 1919 р. втратив рівновагу і не діяв за єдиною можливою логікою військовика, навіть всупереч діям політичного проводу» [9, с. 159]. Отже, як бачимо, Б. Якимович акцентує увагу на тому, що під час смертельної небезпеки для держави

військовики повинні діяти рішуче адекватно політичній ситуації, як це робили їхні колеги в більшості нових незалежних держав. Як відомо, із 100 нових незалежних держав близько 70-и пережили військові перевороти та закологи, окремі з них – десятки разів.

Незважаючи на трагічні сторінки власної історії, пов'язані з руйнацією військової організації і наслідками, які після цього наступали, українська влада протягом останніх десятиліть вперто продовжує проводити політику своїх попередників першої половини минулого століття. Так, зокрема, після проголошення незалежності на теренах України дислокувалося потужне угруповання радянських військ, яке складалося з чотирьох повнокронних загальновійськових армій, чотирьох повітряних армій, трьох корпусів ППО, Чорноморського флоту та з'єднань РВСН. Загальна чисельність особового складу сягала 780 тис. військовиків [10, с. 21–22], майже стільки як у 1917 р. Проте, замість того, щоб модернізувати угруповання колишніх радянських військ, які дісталися у спадок від найбільшої у світі імперії з метою створення підґрунтя потужної сучасної держави, українські очільники протягом двох десятиліть здійснюють так звану «оптимізацію». Сутність якої полягає в тотальному скороченні Збройних Сил України.

Формальною підставою для поширення такого соціального явища стала висунута у середині 90-х рр. ХХ ст. дилетантами від політики (а може спеціально нав'язаною ззовні?) і некритично сприйнята керівництвом держави теза про те, що на найближчі 10–15 років для України зовнішні загрози не існують. У зв'язку з цим на перший план виступили внутрішні загрози національній безпеці України, тоді ж як зовнішні перейшли до категорії малоймовірних. Це стало поштовхом для творення так званих військових формувань більшість яких мають дуалістичну сутність, тобто одночасно є правоохоронними органами і військовими формуваннями.

Як справедливо зазначає В. Пасько, за роки незалежності в Україні під виглядом так званих військових формувань фактично побудовані нові «збройні сили», цілком сумірні з існуючими. Відмінність між ними полягає у тому, що ця паралельна структура не придатна для виконання основної конституційної функції, яка покладеться на Збройні Сили, – «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості» (ст. 17 Конституції України). Тому, висновок він, нинішня ситуація із Збройними Силами є свідченням хибності політики військового будівництва в Україні протягом останніх десятиліть [11].

Проте, не рахуючись з цим, урядом задекларовано скорочення українського війська ще на 15-20 %, а в цей час більшість країн СНД нарощують свою військову могутність. Так, незважаючи на зниження сумарного валового національного продукту пострадянських країн в середньому на 7 %, їхні військові витрати в доларовому еквіваленті зросли порівняно з 2009 р. на 5 %, а порівняно з 2008 р. – майже на 15 %.

Серед лідерів гонки озброєнь опинилися Грузія (4,56 % від ВВП, кількість особового складу збройних сил становить близько 40 000 при чисельності населення 4,5 млн. осіб), Вірменія (4,07 %), Азербайджан (3,95 %, кількість особового складу збройних сил становить близько 60 000 при чисельності населення 9,00 млн. осіб), Узбекистан (3,5 %). При цьому привертає увагу той факт, що серед лідерів милітаристської гонки тільки в Азербайджані і Узбекистані у 2009 р. спостерігалось зростання економічних показників. У інших державах відбувалося падіння ВВП. Наприклад, у Вірменії таке падіння було найбільшим в СНД – майже на 15 %.

У Білорусії, незважаючи на кризу, фінансування армії перебуває на колишньому рівні – більше 900 млн. дол., що складає 1,5 % від ВВП (кількість особового складу збройних сил становить близько 80 000 при чисельності населення 10 млн. осіб). Щоправда, керівництво країни кілька років тому обіцяло довести військові витрати у 2010 р. до рівня 2 % від ВВП. Дещо збільшує військові витрати Мінська бюджет Союзної держави Росії і Білорусії. У 2010 р. на військові цілі, спільну оборону і військово-технічну співпрацю Союзної держави було витрачено близько 63 млн. дол., що склало 39% всього союзного бюджету. На 3,4% в абсолютних цифрах зросли військові витрати і в Російській Федерації [12]. Нагадаємо, що у 2008 р. вони склали 35,3 млрд. дол., що у сім разів більше, ніж у 2000 р., коли вони були на рівні 5,03 млрд. дол.

Таким чином, більшість країн СНД, незважаючи на світову економічну рецесію, нарощують свою військову могутність. Подібні процеси спостерігаються й в інших суміжно-прилеглих до України державах таких як Польща, Румунія, Туреччина. Україна ж вперто дотримується пацифістської доктрини, яка за аналогією 1917–1921 рр. може призвести до втрати суверенітету або над частиною території, або над усією країною загалом.

Сучасна військова організація України є ситуативним, штучним утворенням, складові елементи якого сформовані і розвиваються без належного керівництва та координації на загальнодержавному рівні. Вона характеризується нагромадженням систем управління, логістики та підготовки кадрів, суб'єктивно-відомчим підходом до структуризації тощо. Тому зв'язки і відносини, які склалися у цій системі, не можуть претендувати на усталеність, що негативно позначається на військовій безпеці України. Можливості держави та її військової організації щодо запобігання та силового припинення військових загроз продовжують неухильно знижуватися.

Виходячи з вищезазначеного, вважаємо за доцільне розробити нову перспективну соціальну модель військової організації держави, спираючись на наукові досягнення та практичний досвід – як іноземний, так і вітчизняний. На нашу думку, структура військової організації держави повинна бути детермінована її природою, певною субординацією ієрархічних рівнів, метою та завданнями керівництва нею і загалом репрезентувати собою низку сумісних компонентів, пов'язаних між собою за принципом підлеглості.

Наукові підходи до побудови військової організації держави повинні бути доповнені військово-спеціальними вимогами та принципами щодо єдиної системи комплектування особовим складом, централізованого та однотипного командування військами (силами), організаційно-штатної структури, єдиного типу озброєння і військової техніки, системи навчання, виховання та соціально-психологічного забезпечення життєдіяльності усіх елементів військової організації, загальним порядком проходження військової служби; системи соціального захисту військовиків та членів їхніх сімей, а також осіб, звільнених з військової служби тощо.

Таким чином, внаслідок структурно-функціональної оптимізації нова соціальна модель військової організації України повинна включати низку суспільних і державних інститутів, безпосередньо пов'язаних з надійним гарантуванням військової безпеки держави, які загалом будуть відповідати соціальним потребам українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Чорний В.С. Військова організація України: становлення та перспективи розвитку : монографія / Віталій Сергійович Чорний. – Ніжин : ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф», 2009. – 368 с.
2. Гавриленко І.М., Мельник П.В., Недюха М.П. Соціальний розвиток: Навчальний посібник / Гавриленко І.М., Мельник П.В., Недюха М.П. – К., 2001. – 484 с.
3. Михайлевський А. Командуючий / Антін Михайлевський // Військо України. – 1993. – № 10. – С. 30–38.
4. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / Сергій Литвин. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.; іл.
5. Участь студентів і гімназистів м. Києва у битві під Крутами (січень 1918 р.) за спогадами Д. Дорошенка // Історія України: Хрестоматія: У 2-х ч. – Вид. 2-е, перероб. і доп. / Упор. С.М. Клапчук (керівник), В.І. Білик, Ю.А. Горбань та ін. – К.: ІЗМН, 1996. – Ч. 1. – С. 52–53.
6. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / Ісидор Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с.
7. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.] / Упорядник Б.З. Якимович. – 4-те вид., змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
8. Петлюра С.В. Статті / Симон Васильович Петлюра / Упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.
9. Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії / Богдан Якимович. – Львів, 1996. – 359 с.

10. Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991–2001). / колектив авторів / [Рибак М.І., Смолянюк В.Ф., Цюрупа М.В. та ін.] : за ред. В.В. Бринцева. – К. : НАОУ, 2006. – 378 с.

11. Пасько В. Що краще: надзвичайний чи воєнний стан? / Володимир Пасько // Дзеркало тижня – 2004 – 18–24 грудня.

12. Мухин В. Содружество милитаризованных государств. Кризис не ограничил рост военных расходов на постсоветском пространстве / Владимир Мухин // Независимая газета. – 2010. – 17 марта.

Черный В.С. Военная организация как определяющий фактор развития украинской государственности

Анализируется социальный феномен военной организации как структурообразующего фактора украинской государственности. Установлено, что военная организация в своих исторических проявлениях стимулировала процессы поиска национальной идентичности, единства украинского общества, способствовала сохранению национального бытия, концентрировала в себе мощный ресурс формирования независимого государства.

Ключевые слова: военная организация государства, государственное строительство, социальное развитие, транзитивные общества.

Chorny, V.S. Military establishment as a determining factor of the development of Ukrainian state system

The social phenomenon of military establishment as a structure forming factor of the Ukrainian state system are analysed in this article. It is determined that military establishment in its historical and essential displays always stimulates the processes of consolidation of national identity, forming of Ukrainian association signs of unity, makes possible saving of national spirit and features of life, incarnates powerful potential and resource of creation of the state.

Key words: state military establishment, creation of the state, transitory societies, social development.

Феномен гостинності: теоретичний і праксеологічний аспекти

Розглядаються теоретичний і праксеологічний аспекти дослідження гостинності як головного стрижня туристичної діяльності.

Ключові слова: особистість, культура, туризм, гостинність.

Філософський погляд на туризм, як і будь-яка інша теоретична рефлексія, полягає в тому, щоб насамперед з'ясувати сутність предмету осмислення у понятійній спосіб, представити її категоріально та концептуально. Це досить складне завдання, адже туризм настільки багатобічне явище суспільного життя, що його неможливо однозначно визначити. За своєю природою туризм є мультиструктурним багатofакторним явищем, що зумовлює його відповідну теоретичну архітектуру.

Розкриваючи у філософсько-світоглядному аспекті сутність феномену туризму, пропонуючи його «субстанційні виміри» (В.Кізіма), «автори справедливо наголошують, – зазначає І.Кураєв, – на багатьох соціальних можливостях туризму – він є впливовим чинником культурної соціалізації молоді, упорядником суспільного простору, інфраструктури людського буття, починаючи з організації робочих місць, закінчуючи породженням якісно нових соціальних ролей, професій (туризмолог), роду занять та форм змістовного дозвілля» [8, с.9].

Туризм, як наголошує генеральний секретар Всесвітньої туристської організації Франческо Франжіаллі, активно сприяє зростанню добробуту населення. Там, «де є туризм, бідність відступає», він відкриває нові можливості для підприємництва та приватної ініціативи, особливо відчутної на рівні місцевого сільського господарства, малих осередків гостинності тощо.

Стратегічна мета людської цивілізації – рішення змінити парадигму свого подальшого існування, здійснити перехід від «споживацького» способу життя до гуманоцентричної моделі способу життя, такого типу соціального порядку, який, за оцінкою В.Вернадського, є «ноосферою», цариною справжнього розуму, культури і людяності. Культурна місія туризму полягає, зокрема, у повазі до культурної, археологічної, художньої, технічної спадщини, яка органічно пов'язана із самим існуванням туризму як діяльності, що спрямовує подорожування мільйонів людей до тих атракторів, привабливих місць, які спонукають їх до мандрівок.

У цьому плані слід особливо відмітити багатий науковий потенціал України, в тому числі науковий потенціал її вчених: філософів, істориків, економістів, соціологів, археологів, музеєзнавців тощо. Одним із конкретних свідчень цьому є виникнення філософії туризму – нового напрямку в соціально-гуманітарній науці. «Україні потрібна національна філософія туризму, яка б охоплювала пам'ятки Київської Русі, багатоманітну природу країни, лікувальні ресурси українських мінеральних вод, національне мистецтво, кухню тощо» [8, с.9].

Отже, сутність теоретичного аналізу явища гостинності полягає у визначеності його головної соціально-психологічної риси – створенні умов ефективної життєдіяльності гостей під час його перебування на чужій території або у чужому соціально-правовому просторі. Гостинність притаманна здебільшого туристичній діяльності, оскільки охоплює її провідні функції, а саме: соціально-демографічну, економічну, екологічну, культурологічну, гуманістичну, людинотворчу [1, с.108-126]. Саме це об'єднує носіїв різноманітних форм гостинності і залежить як від гостей, так і від господаря, особливо у психологічному вимірі.

Грунтовно досліджувати це соціально-психологічне явище повинна теорія туризму (туризмологія, туризмознавство, туризмометрія, туризмографія), що має у системно-структурному вигляді відобразити феномен туризму, всі його складові, зокрема і гостинність як головну рису туристичної діяльності.

Філософія туризму покликана виконувати методологічну функцію щодо інших наук про туризм. При цьому вона збагачується у своєму світоглядному та антропологічному змісті їх конкретними науковими доробками.

Аналіз існуючої джерельної бази туристичної діяльності доводить, що теорії туризму не існує. Тому вважаємо за доцільне подати архітектоніку теоретичної складової у такому вигляді, як її представив В.С.Пазенок у колективній праці «Філософські нариси туризму» [8].

Цей авторитетний дослідник вважає, а ми з ним погоджуємось, що теоретичний каркас філософії туризму, а відповідно, й теорії туризму, у якій треба відобразити гостинність туристичної діяльності, має такі елементи: феноменологічний, герменевтичний, антропологічний, аксіологічний, комунікативний, етики спілкування і співжиття, екзистенціальний, морально-психологічний або ментальний, екологічний, культурологічний, соціальний, праксеологічний [8, с.20-34].

Такий теоретичний стрижень має бути закладений у програму підготовки управлінських кадрів у спеціалізованих навчальних центрах, як це роблять, наприклад, у паризькій школі готельного господарства і туризму, англійській школі туризму і менеджменту, школі менеджменту гостинності в Лозанні та ін. [6, с.106-107].

Отже, носіями гостинності є категорії населення країни, яка приймає гостей. Тут можливі десятки класифікацій за статусом господарів, за їх віком, етнічною і національною приналежністю, статусом у суспільстві, станом матеріального забезпечення, глибиною родинних зв'язків та ін. Звичайно, що перевагу мають випускники спеціальних шкіл гостинності, оскільки гостинності необхідно навчати, особливо управлінський персонал.

Школа менеджменту гостинності в Лозанні заснована швейцарцем, власником готелю «*Jacques Tschumi*» з метою підготовки професійних керівників готелів, які обслуговують туристів, які дедалі частіше приїждять до Швейцарії. Він добре розумів, що успіх готельному бізнесу забезпечать не лише технічні, управлінські і навіть не комунікативні навички, а персонал певного типу: відкриті, енергійні, дипломатичні, запозятливі люди, які невимусовно почуваються у будь-якій соціальній обстановці. Технологіями управління, практичними навичками оволодіти можна, іноземних мов також можна навчитися. Ось чому складовою традицій школи в Лозанні є розвиток лідерських здібностей особистості, навчання злагоджено працювати з іншими в одній команді. До того ж духовна атмосфера Лозанни дає можливість студентам відчуті інші позитивні якості цієї професії: розмаїття культур і мов, здатність цінувати високу якість послуг, увага до дрібниць. Випускники школи відомі тим, що мають усі ці важливі якості, які дозволили багатьом із них піднятися на вершину сфери гостинності й туризму.

Педагогічний колектив школи менеджменту гостинності в Лозанні інтернаціональний: в його складі представники 20-ти національностей. Викладачі й інструктори мають значний професійний стаж керівників готельної індустрії й високі академічні ступені зі спеціальних дисциплін. Сьогодні Асоціація випускників школи налічує понад 5000 спеціалістів в усьому світі. Школа працює за міжнародною програмою менеджменту гостинності. Завдяки високим академічним стандартам їй присвоєно звання вищого навчального закладу професійної освіти в складі структури нещодавно створеного Університету прикладних наук.

З кінця 90-х років ХХ століття школа стала двомовним навчальним закладом. Створена тут міжнародна програма менеджменту гостинності, не залежно від того, якою мовою (англійською чи французькою) вона викладається, отримала акредитацію Нової Англійської Асоціації шкіл та коледжів у США як програма на здобуття ступеня бакалавра наук. З метою забезпечення студентів професійними знаннями з готельного підприємництва за три семестри створена і успішно функціонує розрахована на 18 місяців нова програма під назвою «Менеджмент готельних операцій».

Лозаннські освітяни шукають студентів, які демонструють прагнення до лідерства і здатність працювати в команді. Лозаннська школа вимагає від своїх студентів реальної

мотивації та готовності виконувати важку роботу. Тут допомагають студентам сформулювати вміння взаємозаміни, яке значно полегшить їхню адаптацію в нових умовах. На основі постійної уваги до академічної і практичної підготовки швейцарські викладачі прагнуть, щоб випускники були компетентними у своїй роботі та одразу приносили економічну віддачу на робочому місці. Опікуються вони і тим, щоб розвивати у студентів відкрите і толерантне ставлення до різних культур, здатність цінувати традиції, цінності та мистецтво різних цивілізацій.

Подібно до інших навчальних закладів, що пропонують програми в сфері управління гостинністю, Лозанна – насамперед бізнес-школа. З метою досягнення успіху в індустрії гостинності студенту запропоновано таку систему організації навчання, яка спрямована не лише на освоєння навичок управління, а й на оволодіння обґрунтованими знаннями практичних аспектів гостинності. Принцип поєднання академічних знань і професійної підготовки на робочому місці втілюється у навчальній програмі, в основу якої покладено широкий набір дисциплін. Академічна програма, що називається «Широкий перелік основних знань», охоплює усі дисципліни, призначені для успішного ведення справи: бухгалтерський облік і фінанси, маркетинг, економіка, інформаційні технології, гуманітарні ресурси, стратегічне планування і кулінарне мистецтво, обслуговування і служба поверхів.

У рамках цих курсів гостинності студенти мають широкі можливості розвитку своїх умінь і навичок, працюючи членами студентських команд у п'яти ресторанах, дев'яти кухнях і у відділі розподілу номерів, які є в школі. Це унікальне поєднання управління і практики гарантує, що після закінчення школи її випускники одразу ж отримують хорошу роботу [9, с. 18]. Велике значення має і те, що ця програма забезпечує студентів такими «ноу-хау» в сфері бізнесу, які допомагають їм бути надійними членами команди управління і успішними менеджерами туристичної галузі.

Доречно підкреслити, що теоретична рефлексія туризму не обмежується з'ясуванням виключно зазначених філософських аспектів цього феномену. «Рідною сестрою» туризмології є туристська праксеологія – теоретичне усвідомлення, осмислення та наукове узагальнення практики діяльності суб'єктів туристських подій. Практиксологічна функція туризму домінує серед інших: рекреаційної, адаптаційної, аксіологічної тощо [8, с. 29].

Проблема практики і, відповідно, вчення про практику – праксеологія – за останні десятиліття вийшла на авансцену суспільної свідомості. Однією із перших ренесанс «практичного розуму» зафіксувала філософська наука, яка акцентувала свою увагу на виключній можливості «практичної філософії», яка «відкриває очі на багатомірний світ практики», пропонуючи водночас нове її розуміння. Буквальне значення поняття «практика» (від грецьк. *praxis*) означає «справа», «діяння». Звідси, до речі, походять поняття прагматизм, прагматик, тобто вчинки і людина, які забезпечують успіх справи.

Згідно з Аристотелем, практика (*praxis*) – це ознака такої діяльності, яка на відміну від технічного (*techné*) та поетичного (*poema*) способів дії пов'язана із самовизначенням особистості, із з'ясуванням власної політичної та суспільно-громадянської позиції, із етичними нормами та цінностями. Таким чином, практика – поняття, яке характеризує особливий різновид активності людського ставлення до світу, в ході якого відбувається кооперація спілкування індивідів.

Сутність праксеологічного аналізу соціально-психологічного явища гостинності полягає у перевірці здобутої у процесі теоретичного аналізу його моделі валідності для сучасної практики реалізації туристичної діяльності у просторі окремої країни, наприклад України. До речі, чимало античних мандрівних мудреців відвідали землі сучасної України. В десятій пісні «Одиссеї» Гомер описує старовинний кримський мис Фіолент (м. Балаклава). Припускають, що саме тут був розташований легендарний храм Діани. Свідчення про відвідування цих місць є у працях Страбона і Плінія, Овідія та Гесіода. В 1474 році топонім Балаклава згадує відомий мандрівник Афанасій Нікітін.

Французи, німці, італійці, англійці, шотландці, датчани, шведи, голландці, сирійці, які вперше відвідали українську землю за часів Козацької держави, зазвичай описують Україну в прихильних тонах, нерідко із захопленням відзначають привабливі риси українців, серед яких основною, безсумнівно, була і є гостинність українського народу [7, с. 11].

У маловідомій нашій співвітчизникам праці «Книга добрих скарбів», написаній у першій половині Х століття Ібн-Дастом, вперше зустрічаємо відомості про таку рису українського народу, як гостинність: «Гостей шанують і добре поводяться з чужинцями, що шукають у них оборони, і з усіма, хто в них часто буває, не дозволяють нікому зі своїх кривдити і утискати таких людей» [7, с. 9].

Папський легат до Золотої Орди Джованні де Пляно Карпіні писав, що в 1246 році мандрував через «Русію» і двічі побував у Києві: «Кияни, довідавшись про наш приїзд, збіглися до нас усі з радістю і вітали нас... Так само приймали нас по цілій Русі, Польщі і Богемії. Данило (галицький князь – *Авт.*) і його брат Василько зробили для нас бенкет і проти нашої волі приймали нас у себе днів з вісім» [7, с. 10].

До цього можна додати безліч історичних свідчень про те, що наша країна була територією, яку часто відвідували чужинці. Наприклад, у 1437 році відбулася подорож посла Венеціанської Республіки Амброзіо Контаріні до перського шаха. Він їхав через Німеччину, Польщу, Україну, Литву, Крим, Грузію. Повертаючись до Венеції через Москву, він відвідав Луцьк, Житомир, Білгородку, Київ, Черкаси.

До початку XVI ст. належать «записки» С.Герберштейна, відомого дипломата, «вірного служителя-дорадника чотирьох цесарів». Описуючи географічне положення України, автор «Записок» наводить інформацію про Дніпро, Дністер і Дон. З-поміж міст згадує Стародуб, Брянськ, Новгород-Сіверський, Чернігів, Путивль, Київ, Канів, Черкаси, Бересте, подає також деякі відомості про чорноморські степи, Крим і Кубань.

Особливо цікавим є шоденник подорожі Михалона Литвина, литовського дипломата в Кримському ханстві, який у 1550 році подорожував Україною й зібрав цінні відомості про Київ, про ґрунти й природні багатства Київщини та всього Придніпров'я.

Посол німецького імператора Рудольфа II до козаків Еріх Лясота був одним з перших іноземців, що залишив цікаві спогади про свою подорож на Запорізьку Січ улітку 1594 році. У його спогадах зафіксовано відомості про міста, через які він подорожував: Львів, Почаїв, Прилуки, Кам'янець-Подільський, Київ, Переяслав.

Велику історичну цінність мають спогади датського посла в Росії Юля Юста, який у 1711 році проїхав через усю Україну. Посол з особливою приємністю пише, що всюди в Україні його вітали, пригощали й виявляли особливу увагу не тільки в містах, а й у селах [7, с. 12].

Особливе значення для становлення філософії подорожей мають спостереження мандрівників періоду Ренесансу. У середовищі купців та підприємців, які торували нові географічні шляхи з Європи на Схід, Південь, Малу Азію, арабські країни, почали складатися сильні характери з яскравою індивідуальністю, що шліфувалися в повних ризиків справах, пов'язаних із тисячами небезпек подорожах. «Тоді не було жодної видатної людини, яка б не здійснила далеких подорожей, не володіла б чотирма або п'ятьма мовами, не проявила б себе в творчості», – зазначав Ф.Енгельс. Серед таких видатних людей був Г.С.Сковорода – мандрівний філософ, український Сократ, життєвим кредо якого було: «Жити – значить мандрувати». Він пішки обійшов усю Слобідську Україну, відвідав Москву, Токай (Угорщина), Братиславу, Відень, Італію та Німеччину. Свої враження від мандрівок Сковорода висловив у «Розмові п'яти подорожніх про істинне щастя в житті» («Товариська розмова про душевний світ»).

Перелік знаних філософів-мандрівників вражає. При цьому одним із головних спонукань до подорожей було не стільки прагнення до нових знань, скільки знайомство з іншими людьми та їх культурами. Мандрівні філософи були носіями і агентами формування гостинності.

До речі, вивчення гостинності як складової українського характеру і соціальної практики знаходиться у центрі уваги вітчизняних науковців. Щоб переконатися в цьому, достатньо звернутися до існуючої джерельної бази, в якій віддзеркалено історичний, переважно краєзнавчий, та туристичний аспекти українського буття протягом ХХ століття і до сьогодні [2-5].

Отже, на основі проведеного аналізу гостинності у дискурсі філософського осмислення туристичної діяльності можна зробити наступні висновки.

По-перше, гостинність за природою і генезою є соціально-психологічною або атрибутивною рисою специфічної туристичної діяльності і об'єктивно знаходиться на боці приймаючої сторони, але залежить і від поведінки гостя, оскільки його мотивація

і поведінка апіорі визначають напрям, у якому відбувається спілкування господаря і гостя. Гостинність як науковий термін визначає систему заходів та порядок їх здійснення з метою задоволення найрізноманітніших побутових, господарських і культурних запитів гостей туристичних підприємств, їх запобігливого обслуговування, надання низки послуг.

По-друге, ми встановили, що гостинність як соціальне і культурологічне явище має надзвичайно велику історію буття, оскільки коріння гостинності губиться у глибині тисячоліть, і у кожного народу вона має свою психологічну специфіку, оскільки живиться ментальністю етносів.

По-третє, джерельна база нашого дослідження надзвичайно розпорошена, а це означає, що дослідникам слід виокремлювати елементи гостинності у туристичній діяльності спочатку теоретично, а потім знаходити на практиці.

По-четверте, гостинність як соціально-психологічна риса специфічної туристичної діяльності людини у соціальному просторі передбачає можливість використання усіх відомих дослідникам методів аналізу соціальних, культурологічних, історичних і психологічних явищ. Вибір їх, а тем більше їх комбінація, залежить від трьох факторів, а саме: 1) від складності предмету дослідження; 2) мети дослідження; 3) досвіду, кваліфікації і намірів дослідника.

По-п'яте, у ході філософського аналізу ми формалізували алгоритм дослідження явища гостинності і подали етапи пізнавальної діяльності, що віддзеркалюють специфічні елементи, які треба з'ясувати, а саме: встановити природу явища, визначити ідеологію дослідження, сформувати методологічну призму пізнавального процесу залежно від складності предмету дослідження, розкрити теоретичну складову явища шляхом відтворення сутності, змісту і форм гостинності, перевірити модель на практиці, наприклад дослідити гостинність українського народу.

По-шосте, гостинність за змістом є сукупністю процесів надання допомоги з боку господарів гостям або туристам, тобто існує багато видів процесів життєзабезпечення людини-іноземця у соціально-правовому просторі іншої країни, а саме: матеріальні і духовні; об'єктивні і суб'єктивні, об'єктивовані і суб'єктивовані; державні і наддержавні, національні і наднаціональні, індивідуальні і колективні.

По-сьоме, нами запропонована модель простору, у якому слід досліджувати гостинність, що спонтанно виникає під час спілкування між гостями і господарями, туристами і туристичними організаціями. Туристична сфера вибудовується і розвивається у просторі гостинності, вона є індустрією гостинності, що потребує менеджменту гостинності. Координатами такого простору, за нашою гіпотезою, є наступні: а) мотивація гостя і господаря; б) типи туристів; в) специфічна діяльність з обслуговування потреб гостей або туристів.

По-восьме, теоретичний каркас філософії туризму, а відповідно, й теорії туризму, у якій треба відобразити гостинність туристичної діяльності, мають складати такі елементи: феноменологічний, герменевтичний, антропологічний, аксіологічний, комунікативний, етики спілкування і співіснування, екзистенційний, морально-психологічний або ментальний, екологічний, культурологічний, соціальний, праксеологічний. Саме на цьому теоретичному каркасі або методологічному стрижні повинна базуватися програма підготовки вітчизняних управлінських кадрів у спеціалізованих навчальних центрах, як це роблять, наприклад, в університетах США, у паризькій школі готельного господарства і туризму, англійській школі туризму і менеджменту, школі менеджменту гостинності в Лозані та інших навчальних закладах світу.

Список використаних джерел

1. Головащенко О.В. Туризм як форма соціальної активності людини: соціально філософський аналіз: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец.: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». - Запоріжжя, 2002. - 184 с.
2. Дворниченко В.В. Развитие туризма в СССР в 1917- п.п.1983 гг. / В.В.Дворниченко - М.: Турист, 1985 - 86 с.
3. З історії вітчизняного туризму: Зб.наук.статей — К.: ФПУ, Інститут туризму, 1997. - 280 с.
4. Квартальнов В.А. Туризм социальный: история и современность / Квартальнов В.А., Федорченко В.К. - К.: Вища школа, 1989. - 342 с.

5. Развитие туризма в Украине: Проблемы и перспективы. Зб. наук. ст. - К.:ІВЦ, 1995. - 244 с.
6. Федорченко В.К. Теоретичні та методичні засади підготовки фахівців для сфери туризму: [монографія]. За ред. Н.Г.Нічкало. - К.: Слово, 2004. - 472 с.
7. Федорченко В.К. Історія туризму в Україні: Навч. посібник / Федорченко В.К., Дьорова Т.А.; передм. В.А.Смоля. - К.: Вища школа, 2002. - 195 с.
8. Філософські нариси туризму: Науково-навчальне видання / За ред. В.С.Пазенка. - К.: Український Центр духовної культури, 2005. - 328 с.
9. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / A.S.Hornby. - Oxford University Press, 1980. - 1037 p.

Гарбар Г.А. Феномен гостинности: теоретический и праксеологический аспекты

Рассматриваются теоретический и праксеологический аспекты исследования гостинности как главный стержень туристической деятельности.

Ключевые слова: личность, культура, туризм, гостинность.

Garbar, G.A. Phenomenon of hospitality: theoretical and praxeological aspects

Review of theoretical and praxeological aspects in studying hospitality as a core of tourist activity.

Key words: person, culture, tourism, hospitality.

Кібергеографія як соціально-інституційне явище

Розглядається кібергеографія як новий напрям у дослідженні кіберпростору. Підкреслюється роль інформації у динаміці кібергеографії.

Ключові слова: кіберпростір, кібергеографія, мапа Інтернету, інформація, віртуальний простір, мережа.

Кіберпростір часто порівнюється з новим «великим континентом», а його відкриття і освоєння – з Великими географічними відкриттями і колонізацією нових земель. Ці порівняння, звичайно, умовні, проте вони відображають те, що дослідження кіберпростору з географічних позицій є новим напрямком науки, а специфіка кіберпростору вимагає часто інших теоретичних обґрунтувань, ніж традиційні географічні дослідження. Динаміка кібергеографії потребує соціально-філософського осмислення, оскільки кіберпростори наявні різні інформаційно-мережеві потоки, а доступ і використання інформації людиною набуває локально-флуктуаційного характеру.

Інформаційний простір в цілому, та кіберпростір зокрема, є одними з яскравих прикладів псевдо географічних просторів з власними «рельєфами» та «потоками» у вигляді каналів зв'язку з обміну інформацією. Важливою якісною характеристикою будь-якого простору є його топологія. Когнітивна карта необхідна для надання індивідуальному суб'єктові всеосяжного враження про улаштування кіберпростору. Кінцева мета когнітивного картографування кіберпростору полягає в тому, аби продемонструвати діалектику репрезентації загальних соціальних кодів в індивідуальних системах відліку. У основі принципу картографії лежить надзвичайно важливе зіставлення ізоморфної і поліморфної моделей інтерпретації (структури та ризому). Лише остання з них може картографувати невідому місцевість, не освоєну в процесі семіозиса. Подібно до асимптоти в геометрії, ризома задає межі структуризації.

Предметом досліджень сучасної кібергеографії є вивчення територіальної та організаційної структури кіберпростору. В даний час велика частина досліджень з кібергеографії за кордоном здійснюється переважно в англomовних країнах, в першу чергу – у Великобританії та США; крім того, окремі дослідження проводяться в Німеччині, Ірландії, Італії, Франції, Новій Зеландії. Не зважаючи на більш ніж десятилітню історію розвитку кібергеографії на Заході, вона досі не сформувалася як єдиний напрям досліджень. Внаслідок того, що кібергеографія спочатку представляла собою спробу досліджень інформаційних просторів окремих комп'ютерів, а потім невеликих комп'ютерних мереж, на сьогодні кібергеографія розуміється найчастіше у вузькому значенні – як напрямок географії, що вивчає внутрішню структуру віртуальних просторів комп'ютерних мереж і (в кращому випадку) їх вплив на інші соціально-економічні системи. У ширшому значенні до кібергеографії в даний час деякі західні дослідники відносять як мінімум п'ять взаємозв'язаних напрямків досліджень [1, с.32]:

- загальна теорія і основи кібергеографії, вивчення організаційної структури віртуальних просторів, співвідношення кібер- та реального просторів (власне кібергеографія);

- картографування комп'ютерних і телекомунікаційних мереж;
- візуалізація віртуального простору (кіберкартографія);
- вивчення впливу кіберпростору на територіальну організацію суспільства – економіку, соціум, політику;
- вивчення територіальної організації комп'ютерних і телекомунікаційних мереж.

В цілому ж кібергеографія – це комплексна наука, в сферу вивчення якої входить не лише сам кіберпростір, але і його фізична інфраструктура в реальному просторі і

соціум користувачів комп'ютерних систем. Тому кібергеографію умовно розділяють на два основні напрямки досліджень:

1) географію кіберпростору (або віртуальну географію), що займається вивченням структури кіберпростору;

2) географію комп'ютерних мереж, що вивчає в реальному просторі територіальну структуру комп'ютерних мереж.

Загалом, це розділення умовне внаслідок того, що явища в кіберпросторі не можуть бути розглянуті без їх взаємозв'язку з об'єктами в реальному просторі.

Технологічний простір комп'ютерів для кібергеографії інтересу не представляє і є об'єктом досліджень технічних наук, хоча саме тут, між комп'ютерними процесорами і протоколами мережі, пролягає кордон між реальним простором та кіберпростором, між світом фізичним і інформаційним. Саме технологічний простір комп'ютерів визначає багато в чому структуру кіберпростору і способи, за допомогою яких можна його досліджувати.

Структура інформаційного простору ототожнюється з територіальною структурою реального простору лише в тому, що більшість об'єктів кіберпростору є інформаційному проєкції цих же об'єктів в реальному просторі. В цілому поняття структури кіберпростору, хоча і засноване на об'єктах реального простору, відрізняється від звичайного його розуміння в географії тому, що не можна виміряти відстань між об'єктами в кіберпросторі в звичайних одиницях відстані – метрах або кілометрах. Можна, звичайно, виміряти фізичну відстань між окремими комп'ютерами, але це має сенс лише для з'ясування того, скільки метрів дроту потрібно, аби з'єднати ці комп'ютери.

Взагалі головною особливістю кіберпростору є те, що відстань як така, в традиційному її значенні, не має для нього жодного значення. Існує два підходи до визначення відстані у кіберпросторі. Перший – час з'єднання між двома комп'ютерами – об'єктами кіберпростору – може вважатися способом визначення відстані. Саме такої думки дотримуються дослідники-кібергеографи. Деякі зарубіжні вчені на основі цього підходу створюють тривимірні деревовидні мапи кіберпростору. Створення таких мап рівнозначне картуванню земної поверхні на основі не географічних координат, а, наприклад, транспортної доступності від будь-якого визначеного центру, яким для кіберпростору фактично в даний час виступає Силіконова долина в Каліфорнії (США).

Процес мапування кіберпростору бурхливо розвивається силами наймогутніших інформаційних корпорацій. Причому, ці мапи бувають не лише прив'язаними до земної поверхні, тобто відображують, як говорять в таких випадках, атрибутивну інформацію про структуру ноосфери. Важливо, що з'явилися картоїди (псевдокарти), на яких як координати простору використовуються адреси користувачів Інтернету та його ієрархічної структури. Тобто формується і вже реально існує, «дихає» власний кіберпростір ноосфери. Виникає інформаційна географія, що відрізняється від традиційної за своєю об'єктно-наочною сутністю. На думку українських вчених, інформаційна географія – це комплекс наукових дисциплін, що вивчають особливу форму соціальної організації суспільства в комплексному кіберпросторі, в якому інформація та створення на її базі нових технологій забезпечують небачені раніше умови для функціонування людського співтовариства. Нематеріальні (віртуальні) і інтелектуальні ресурси стають суб'єктом кіберпростору: валютою витісняють віртуальні гроші; у всю їде торгівля віртуальними ресурсами; деякі країни перемкнулися на нематеріальні активи і завдяки цьому нестримно досягли успіхів, які приголомшують уяву [2, с.25-26].

Другий підхід – «теорія інформаційного зв'язку», оскільки всі інформаційні сервери поєднані один з одним багаточисельними інформаційними посланнями. Гіперпосилання забезпечують інформаційну єдність мережі Інтернет, і відстань, в даному випадку, – це середня кількість переходів за посланнями, які необхідно зробити, аби досягнути певного сайту. Останній підхід не відображає реальної ситуації, оскільки кожен інформаційний ресурс розміщений в тій чи іншій пошуковій системі, і, відповідно, поняття «середнього» втрачає свій смисл. Більше того, аби розрахувати відстань необхідно визначити точку відліку, що зробити в мережі досить важко, оскільки вона не має ні початку, ні кінця.

Але як все-таки, наприклад, можна виміряти «відстань» в Інтернеті від одного сайту до іншого? Деякі вчені з Франції (Університет Нотр-дам), провівши спеціальне

дослідження інформаційних ресурсів Інтернету, виявили, що максимальна «відстань» від одного сайту до іншого в Інтернеті складає всього лише 19 кліків миші. Тобто з якого б сайту Інтернет-користувач не почав свій «серфінг» в Мережі на будь-який інший сайт він може потрапити в межах дев'ятнадцяти переходів (посилань з інших сайтів). Методика цього дослідження полягала в тому, що спеціальна програма-робот «упроваджувалася» в Мережу на випадково вибраному сайті і переходила по всіх посиланнях з вихідної сторінки на інші сайти. На кожному сайті процедура повністю повторювалася і так до безкінечності.

Але, як показало інше дослідження, проведене в 1999 р. спільно компаніями IBM, Compaq і AltaVista в межах 19 кліків можна потрапити лише приблизно на 30% всіх сайтів Мережі, які тісно «переплетені» один з одним посиланнями і складають свого роду інформаційне «ядро» Інтернету. Ще з 24% сайтів можна вийти на «ядро», але повернутися назад не можна, також як і ще на 24% сайтів можна потрапити з «ядра», але не повернутися назад. І головне близько 22% всіх сайтів украй слабо пов'язано з іншими або взагалі ізольовано від основної маси інформаційних ресурсів Мережі і вдають із себе щось подібне до загублених «островів» в океані, які можна знайти лише знаючи їх точну адресу. Це той випадок, коли про сайт нічого не знає більшість пошукових систем.

Інший учений із США (Пенсільванський Університет) Доктор Г. Кай в ході своїх наукових досліджень прийшов до висновку, що відчуття відстані в кіберпросторі – тобто, як близько або далеко знаходиться той чи інший сайт, залежить від пропускної спроможності комунікаційного каналу, що визначає швидкість з'єднання: «Просторові взаємини між співтовариствами в кіберпросторі на пряму не залежать від їх місця розташування в просторі реальному. Різниця в швидкості підключення народжує відчуття віддаленості: чим повільніше з'єднання, тим довше отримуєш від нього інформацію і тим сильніше відчуття того, що запрошуваний сайт знаходиться далеко» [3].

І нарешті група дослідників наукової лабораторії Bell Labs на чолі з Білом Чесвіком [4] запропонувала вимірювати відстані в Інтернеті в так званих «пукісах» (rookies), величина яких визначається як час проходження сигналу в процесі трасування дороги до конкретної IP-адреси. В результаті було з'ясовано, що діаметр всієї Мережі складає близько 10 тисяч «пукісів». Але багато це чи мало – невідомо.

Якщо говорити про сутність та функціонування мережі Інтернет, то сучасні дослідники використовують поняття «ризому». Специфічне поняття постмодерністського дискурсу запозичене дослідниками Ж.Дельозом та Ф.Гваттарі з ботаніки, де воно означало певну будову кореневої системи, що характеризувалася відсутністю центрального стрижневого кореня та складалася з множини хаотично переплетених, періодично відмираючих та регенеруючих пагонів. У найширшому значенні «ризому» може слугувати образом світу епохи постмодерну, в якому відсутні централізація, впровадженість та симетрія.

Кіберпростір представляється як сукупність інформаційних об'єктів – тобто загальне інформаційне поле (що включає, як окремий випадок, всі інформаційні ресурси мережі Інтернет). Та ж група учених з американської Bell Labs [5] спеціально розробленою програмою склала «Географічну мапу Інтернету», що є величезним багатовимірним «гіпердеревом», кожна гілка якого є каналом зв'язку між серверами. Візуально така мапа нагадує щось подібне до кровоносної системи з величезною кількістю прожилків. Складаючи час від часу такі мапи, вчені отримують можливість стежити за розвитком Інтернету, його зростанням і структурними змінами, що відбуваються, в мережі і визначати важливі особливості структури та динаміку Інтернету.

Важливе є також те, що за останні кілька років виникло і закріпилося поняття гео(кібер) політики – інформаційного аналогу силової геополітики. Воно відображає досить запеклу боротьбу за кібернетичний простір світу, а також розвиток різних катаклізмів, в основі яких значне місце належить інформації. Існує віртуальна реальність глобально-гео(кібер) політичного розподілу світу, який приходить на зміну (або на противагу) розподілу гео-економічному. Зокрема, експерти передбачають виникнення противаг відносно гегемонії, що склалася в кіберпросторі світу США, в яких знаходяться зараз, образно і буквально кажучи, «інформаційні ключі» від всього інформаційного світу у вигляді серверів Інтернету та інших світових мереж.

Ці противаги можуть виникнути у вигляді пан-європейської мережі ЄС, а також країн південно-східної Азії. Ці масштабні регіональні мережі загрожують стати, на нашу думку, трьома інформаційними полюсами світового кіберпростору. Тоді геополітичний світ стане знову багатополярним, як це було два десятиліття тому – але вже на якісно інший – інформаційній основі.

З іншої точки зору до географії кіберпростору підходить М.Кастельс у своїй ґрунтовній роботі «Галактика Інтернет». І хоча епоха виникнення та розвитку мережі Інтернет була багатьма дослідниками проголошена як «кінець географії», М. Кастельс заперечує їм, говорячи – Інтернет має свою власну географію, що представлена у вигляді мереж та вузлів, які обробляють генеровані інформаційні потоки з різних місць. «Одиницею є мережа, а тому архітектура та динаміка складних мереж є джерелом смислу і функцій для кожного такого місця. Отриманий в результаті простір інформаційних потоків – це новий різновид простору, характерного для інформаційної ери, який при цьому не є таким, що не має місця: він пов'язує між собою різні місця за допомогою телекомунікаційних комп'ютерних мереж і комп'ютеризованих транспортних мереж. Він перерозподіляє відстані, але не відміння географію». Нові територіальні конфігурації, на думку М.Кастельса, з'являються в результаті одночасних процесів просторової концентрації, децентралізації та об'єднання, які постійно відчувають вплив з боку мінівлю геометрії глобальних інформаційних потоків.

Зосереджуючи свою увагу на географії мережі Інтернет, він говорить, що такий вимір Мережі можна аналізувати з трьох точок зору: технічна географія Інтернету, просторовий розподіл його користувачів та економічна географія Інтернет-виробництва.

Технічна географія співвідноситься з телекомунікативною інфраструктурою мережі Інтернет, міжком'ютерними з'єднаннями, що організовують Інтернет-трафік, та розподілом доступу до Мережі, тобто телекомунікаційними лініями, призначеними для передачі пакетів даних. Саме за таким принципом працює ряд вже згадуваних нами дослідників, які складають мапи Інтернету. «Загалом, якщо говорити технічною мовою, інфраструктура Інтернету є глобальною за своїм поширенням, проте територіально неоднорідною в тому, що стосується пропускної спроможності. По мірі того як між-регіональні відмінності йдуть на спад, залежність від Сполучених Штатів поступово замінюється технічною залежністю від з'єднання з крупною широкосмисловою мережею мереж, що пов'язує між собою основні мегаполіси земної кулі, при цьому головні вузли як і раніше в основній своїй масі продовжують розташовуватися в Сполучених Штатах».

Що стосується географії користувачів, то, на думку М. Кастельса, вона демонструє вкрай неоднорідний територіальний розподіл Інтернету у вересні 2000 року, як за числом користувачів, так і за його впровадженням відносно чисельності населення кожної з країн. Так, Північна Америка з її 161 мільйоном користувачів була домінуючим регіоном світу (267 млн – 2010р.) [7], а разом з 105 мільйонами європейських користувачів (475 млн – 2010р.) вона концентрувала основну масу із загального числа – 378 мільйонів – користувачів Інтернету (2 млрд – у 2010р.), що різко контрастувало з картиною розподілу населення по планеті. Наприклад, на азійсько-тихоокеанський регіон, де зосереджено понад дві третини населення земної кулі, доводилося лише 90 мільйонів користувачів (850 – у 2010р.), або приблизно 23,6% від загального їх числа; Латинська Америка мала лише близько 15 мільйонів користувачів (205 млн – 2010р.); Середній Схід – 2,4 мільйона (63 млн – 2010р.); Африка – 3,11 мільйона (110 млн – 2010р.), більшість з яких була у Південній Африці.

Що стосується цільності використання Інтернету, то тут Скандинавія, Північна Америка, Австралія і, що є досить цікавим, Південна Корея (39,9 млн у 2010р.), явно випереджали всі останні країни. За ними йшли Великобританія, Нідерланди, Німеччина, Японія, Сінгапур, Тайвань, Гонконг та країни Південної Європи. Із значним розривом від них слідували держави Азії, Латинської Америки, Середнього Сходу і, в самому кінці, Африка.

Як справедливо зазначає М.Кастельс, використання Інтернету сильно диференційоване в територіальному відношенні внаслідок неоднорідного розподілу технічної інфраструктури, багатства та освіти по планеті. Але така географічна схема з часом знає змін. Використання Інтернету поширюється швидкими темпами, проте подібне поширення відбувається згідно просторової схеми, яка веде до фрагментації його

географії відповідно до багатства, технологічного рівня і влади: це, на його думку, нова географія розвитку.

Всередині окремих країн також мають місце значні просторові відмінності в розподілі використання Інтернету. Першими йдуть міські регіони (як у розвинених, так і в країнах, що розвиваються), тоді як аграрні області та невеликі міста істотно відстають в тому, що стосується доступу до цього нового середовища, – факт, що ставить під серйозний сумнів футурологічний образ «електронного котеджу», про роботу і мешкання в сільській місцевості. Таким чином, поширення Інтернету в часі і просторі відбувається нерівномірно, за допомогою послідовно приєднаних шарів, що може знайти своє віддзеркалення в різноманітності соціальної географії в майбутньому.

Проте, тоді як використання Інтернету, згідно очікувань та прогнозів, найближчими роками і далі розширюватиметься (принаймні, в найбільш розвинених країнах і в мегаполісах країн, що розвиваються), зараз з'являється більш вибіркова економічна географія, пов'язана з виробництвом Інтернету. І це третій, запропонований М. Кастельсом, підхід до аналізу географії Мережі. При цьому, він має на увазі виробництво Інтернет-устаткування і розробку відповідних технологій. «Силіконова долина та її глобальні мережі разом із всесвітньою мережею Ericsson з центром в Швеції, всесвітньою мережею Nokia з центром у Фінляндії, всесвітньою мережею NEC з центром в Японії і, можливо, ще декількома мережами, організованими довкола могутніх корпорацій доінтернетівської епохи (ATT, IBM, Microsoft, Motorola, Phillips, Siemens, Hitachi), продовжують концентруватися в не багатьох інноваційних середовищах, на технологічному ноу-хау яких переважно і ґрунтується Інтернет. Насправді, компанія Cisco Systems, контролюючи понад 80% ринку мережевих маршрутизаторів, планувала до кінця 2000 року побудувати величезний кампус в Долині койотів поблизу від Сан-Хосе (район Силіконової долини), здатний забезпечити житлом 20 тисяч працівників на додаток до вже працюючих на Cisco в цьому районі декількох тисяч чоловік, внаслідок чого велика частина її глобальної робочої сили виявиться сконцентрованою на ділянці розміром лише в декілька миль».

Водночас М.Кастельс зазначає, що уявлення про індустрію Інтернету як про ту, що складається виключно з Інтернет-виробників, компаній-розробників програмного забезпечення, Інтернет-провайдерів і Інтернет-порталів було б дуже обмеженим. «Комерційний Інтернет – це не лише компанії всесвітньої павутини, це і компанії всередині всесвітньої павутини. Отже, нам необхідно виробити оцінку географії контент-провайдерів Інтернету в цілому, тобто доменів Інтернету будь-якого вигляду, які виробляють, обробляють і поширюють інформацію. Оскільки інформація є головним продуктом інформаційної епохи, а Інтернет є основним засобом здобуття і поширення такої інформації, економічна географія Інтернету в цілому – це географія контент-провайдерів Інтернету».

Отже, можемо зробити важливий висновок, що основною особливістю сучасної кібергеографії є те, що той чи інший регіон характеризується як неоднорідністю доступу, так і випадковістю у користуванні інформації. Це означає, що в одному і тому ж кібергеографічному просторі наявні різні інформаційно-мережеві потоки, а їх динаміка характеризується як вертикальною, так і горизонтальною мобільністю, вони можуть протікати паралельно один одному, пересікатись і характеризуватись різною мірою інтенсивності.

Список використаних джерел

1. Перфильев Ю.Ю. Российское Интернет-пространство: развитие и структура / Ю. Перфильев. – М. : Гардарики, 2003. – 272 с.
2. Багров Н.В. Учение В.И.Вернадского и современность: ноосфера, информационное общество, киберпространство нового мира / Н. Багров, И. Черванёв //Социальная экономика. – № 1. – 2009. – С. 9–31.
3. Девтеров І.В. Віртуальність масового суспільства. – «Мультіверсум». Філософ. альманах. Вип.2 (100). Київ. 2011 р. с. 23-32.
4. Девтеров І.В. Деякі чинники соціокультурної структуризації Internet. –Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. №3. 2002 р. с.42-49.

5. Кастельс М. Галактика Интернет : Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс. – Екатеринбург: У-Фактория : Изд-во Гуманит. ун-та, 2004. – 327 с.

Девтеров І.В. Кібергеографія як соціально-інституційне явлення

Рассматривается кибергеография как новое направление в исследовании киберпространства. Подчеркивается роль информации в динамике кибергеографии.

Ключевые слова: киберпространство, кибергеография, карта Интернета, информация, виртуальное пространство, сеть.

Devterov, I.V. Cybergeography as a social-institutional phenomenon

Review of cybergeography as a new way in discovering cyberspace. One emphasizes the role of information in cybergeography dynamics.

Key words: cybegeography, Internet map, information, virtual space, network.

Пріоритетні напрями розвитку культури й освіти

Аналізуються пріоритетні напрями розвитку культури. Детально описано деякі проблеми сучасної освіти в умовах його інтернаціоналізації. На підставі педагогічного досвіду автором доведено необхідність коректування світоглядних і психолого-педагогічних підходів виховання сучасного покоління шкільної і студентської молоді.

Ключові слова: телекомунікація, культура, підсистема, постмодерн, масова культура, цивілізація, педагогіка співпраці.

Сучасний період розвитку цивілізації є специфічним. Інтерес до проблеми взаємодії культури й освіти в житті народів істотно зріс у ХХ сторіччі [1, с.511]. Саме тому, автор взяв за мету дослідити основні напрями розвитку цих галузей життя суспільства.

У другій половині ХХ ст. значна кількість розвинутих суспільств вступила у постмодерну епоху розвитку. Роль інформації та знання постійно і невпинно зростає. У суспільстві особливо активно розвиваються телекомунікації та освіта. Саме цим двом підсистемам культура завдячує своїм піднесенням [2, с.32]. Телекомунікація для інформаційного суспільства набула приблизно того ж значення, що і парова машина для капіталізму чи конвеєрна система для індустріального суспільства. Завдяки телекомунікації розпочалася технологічна революція. Цей процес потребував особливого роду фахівців, а також, розробки нових наукових напрямів. Важливо пам'ятати попередження О.Шпенглера, який наголошував, що сягнувши рівня цивілізації суспільство втрачає багато цінного у галузі культури, він визначив цивілізацію як «окостеніння культури» [3, с.21]. В епоху постмодерну елітарна та народна культури поступово витісняються з повсякденного життя людей, а масова культура посідає їх місце. Завданням «продукту» масової культури – зняти нервову напругу міського мешканця. Створити, хоч би на нетривалий час, відчуття заспокоєння і комфорту, розслабити, перемкнути, розважити, заповнити дозволяючи надуманими пристрастями [2, с.33]. Відволікти від головного – пошуку сенсу життя і процесу самовдосконалення. За доби масової культури з телевізійних трансляцій зникають глибокі науково-теоретичні програми, які змушують глядача замислитися над основами буття. Таке телебачення формує своєрідний тип глядача – пасивного, всеїдного, такого, який втрачає залишки творчого начала й вольових якостей. Телебачення практично цілодобове. Світосприйняття молодого покоління часто формується за значної участі телебачення. Сьогодні частина школярів, із значними утрудненнями концентрує свою увагу, вони розслаблені й не прагнуть напружувати власні сили. А навчання – це нелегка праця, спрямована на здобування знань. Інша частина учнів – дивує рівнем ерудованості й працездатності. У чому ж річ?

Багаторічна педагогічна практика свідчить, що відношення учнів і студентів до навчання залежить від ступеня зрілості душі [4, с.246-247]. Останнім часом до вищої школи вступає значний відсоток «зрілих» та «старих» душ. Саме вони демонструють виняткові інтелектуальні здібності. Працювати з ними цікаво, але й рівень відповідальності при цьому має бути дуже високим. Вони на сприймають неправди, нещирості. Зазвичай, мають міцним зарядом психічної енергії і не завжди можуть контролювати її «викиди». Саме тому, у спілкуванні з ними важливо бути справедливою, терплячою та духовно розвинутою особистістю. Вони поважають чужу точку зору, але при цьому готові поділитися і своїми судженнями та баченням проблеми, пропонуючи шляхи її розв'язання. Таких обдарованих дітей багато і щороку кількість їх зростає. У них високий інтелектуальний потенціал, значна інтуїція, особлива енергетика, жага знань і прагнення докопатися до суті. Вони, як правило, зібравши матеріал по крихтах,

вміють відтворити цілісну картину явища чи процесу. Вони легко встановлюють між-дисциплінарні зв'язки і вміють структурувати отримані знання. Якщо довіряють, то підказують викладачу як краще скомпонувати інформацію у доступній для них формі, а якщо зацікавилися проблемою – готові цілодобово збирати необхідний матеріал. Це стосується усіх студентів незалежно від національності чи кольору шкіри. Праві ті дослідники, які відзначають процес зростання космічного і трансцендентного знання у землян, з одного боку, а з іншого – йде процес моральної та духовної деградації певних прошарків суспільства [4, с.325].

Новий час вимагає заміни попередніх ідеалів та принципів у багатьох сферах життя, в тому числі й у сучасній педагогіці. Якщо раніше у суспільстві панували ідеї авторитету, цінності страждання й болю, самопожертви та задоволення бажання, то сьогодні на перший план висуваються завдання співробітництва, включення індивіда до колективного творчості без втрати ним індивідуальності, спрощення життя, пошуків того спільного, що поєднує народи і нації, а не роз'єднує їх.

Практика спілкування з іноземними студентами різних рас, націй та народностей, доводить, що усім людям однаково близькі й зрозумілі такі цінності як Дружба, Любов, Братерство, Співчуття, Праця, турбота про близьких і бути корисними суспільству. Наш досвід свідчить, що сьогодні традиційна система освіти недостатня й стає неефективною [2, с.35]. На думку багатьох фахівців, сучасна освіта має бути складнішою й включати кілька ступенів чи рівнів. Перший рівень відповідає загальній освіті, яку можна здобути у школі й коледжі. Другий – професійна освіта, що дає професію і кваліфікацію. Третій – культурна освіта. Вона надасть можливість сформувати своєрідну метасистему, яка дозволить вільно орієнтуватися у потоці нових знань і швидше знаходити найнеобхідні з них, полегшуючи їх засвоєння. Така освіта розширить світогляд людини, не замикатиме її у вузьких професійних рамках, застеригатиме від перетворення на «ремісника», який робить усе механічно. Отже, роль багаторівневої освіти зростає і вона має стати базовою. Важливо, щоб людина не втратила інтересу і потреби навчатися протягом усього життя і допомогти в цьому може продумана система підготовки й перепідготовки кадрів.

Таким чином, посилення значення освіти, знання й інформації веде до збільшення ролі культури в інформаційному суспільстві. Культура стає провідною галуззю стосовно економіки та політики. Всередині ж культури відбуваються істотні зміни. Вона перетворюється на постмодерну. Масова культура переважає в ній. Традиційна наука і народна культура відтісняються на другий план або змішуються із масовою культурою.

В галузі освіти доцільно об'єднати зусилля. Освітні системи націй повинні мати однакові завдання, навіть, якщо неможливо використовувати подібні методи і техніки навчання. Розбіжності у мовах, спадщині й культурах мають існувати, а те, що завважало встановленню правильних людських відносин, треба подолати [5, с.57]. Під час вивчення історії важливо відійти від викладання історії агресії, піднесення матеріалістичної цивілізації, тому що ці аспекти підживлювали расову ненависть і національну гордість. Важливо, щоб освіта базувалась на нашій подібності, творчих досягненнях та духовному ідеалізмі.

Сучасний етап розвитку людства надає сприятливі можливості для заснування фундаменту майбутньої цивілізації. Все більше іноземних студентів бажано навчатися у нас. І нашим завданням при викладанні гуманітарних дисциплін є показувати важливі моменти історії, вказуючи нові шляхи мислення, безглуздість ненависті й війни.

Доцільно допомогти студентам усвідомити головні ідеї сучасного моменту: цінність індивідуума й наявність єдиного людства [5, с.57]. ХХ сторіччя, з його війнами і конфліктами, сформувало в людях відчуття малої цінності людського життя. Нагальною потребою є формування високої культури індивідуума і визнання його складовою частиною людства.

У сучасній школі (початковій, середній і вищій) закладено символічну картину трьох аспектів майбутньої освіти: цивілізації, культури й уніфікації [5, с.58]. Спробуємо проаналізувати найважливіші завдання кожного з них. Початкова школа має готувати дитину бути громадянином, чити її тому, як віднайти власне місце у соціумі, надавати особливого значення його стосункам у групі, таким чином, готуючи її до пізнання, життя й активізуючи расову пам'ять через предмети, що викладаються, щоб заклас-

ти підвалини його майбутнім повноцінним людським відносинам. Серед важливих предметів, які сприяють формуванню цих якостей доцільно згадати читання, письмо, арифметику, історію (із наданням переваги всесвітній історії), географію і поезику, а також, фундаментальні істини. Необхідним є формування навичок координації та самоконтролю. На жаль, у частини студентів такі навички сформовані недостатньо і знаходяться у зачатковому стані, тому на перших курсах університетів викладацькому складові доводиться працювати в цьому напрямку.

Завданням середньої школи як Берегині культури є пробудження цікавості до скарбів історії та літератури, культивування основ розуміння мистецтва. Саме середня школа починає готувати хлопчика чи дівчинку до майбутньої професії, чи способу життя, який буде її обумовлювати. У середній школі важливо давати учням широке уявлення про громадянство, формувати світ істинних цінностей, свідомо й конкретно культивувати ідеалізм. Молоде покоління прагне отримати не «мертві» знання, а ті, завдяки яким їм відкриється таємниця світобудови, світ явищ, цінностей і сенсу життя. Якщо середня школа допомогла в цьому молодим людям, то коледж чи університет продовжуватиме поглиблену роботу кожного із студентів, поступово показуючи їм світ доцільності. Вища школа покликана допомогти визначити ціль і надати значення усьому, що відбувається. Осягнути й пізнати Вищі Закони світобудови.

Узагальнюючи вищезазначене, можна зробити висновок, що першим завданням освіти є залучення дитини до основ цивілізованого життя, тренувати її вірно спрямовувати її інстинкти. Завданням другого ступеня є розвиток в дитині принципів істинної культури і навчання гідно користуватися інтелектом. І вже на вищому щаблі освіти обов'язком освіти є пробудження й розвиток інтуїції [5, с.60]. Наш досвід роботи із студентами різних країн переконує, що переважна більшість сучасного студентства має унікальні інтелектуальні та психічні здібності. Ці здібності широко починають розкриватися в обстановці любові, терпіння, розуміння й упорядкованої активності.

Атмосфера любові сприяє подоланню страху і студент розуміє, що у нього немає причин для сором'язливості й полохливості. Така атмосфера уважного ставлення до студента змушує його так само ставитись і до інших. Тут йдеться не про емоційну, сентиментальну любов, а про любов-розуміння. Розуміння й сприйняття особистого потенціалу кожного пробуджує відчуття справжньої відповідальності, свободи від упередженості й расового антагонізму (в умовах багатонаціональних груп це є дуже актуальним!), а також на співчутливий чуйності [5, с.83].

Атмосфера терпіння дає кожному студенту можливість нормально здобувати знання. У такій обстановці він переконаний, що завжди отримає відгук на прагнення дізнатися, отримає повноцінні відповіді на будь-які поставлені запитання без усялякого поспіху чи квапливості. Байдукість і поспішність тих, з ким студент за необхідністю зустрічаються у навчальній діяльності веде до втрати допитливості і пізнавального інтересу. Їхній стандарт цінностей викривляється, коли вони відчувають нетерпіння з боку тих, від кого вони залежать, а це сіє в них роздратування і згодом вони «закриваються» і дуже неохоче йдуть на контакт, «заганяючи всередину» значну низку невирішених проблем.

Атмосфера розуміння допомагає молодим людям бути завжди переконаними в тому, що причини й мотиви їхніх дій розпізнаються і, що дорослі (куратори, наставники чи викладачі) завжди розуміють мотиви імпульсів, хоч можуть і не схвалювати те, що вони зробили чи роблять. Багато з того, що відбувається є не просто примха, а часто-густо є прагненням привернути до себе увагу [5, с.84].

В атмосфері упорядкованої активності молоді люди вчаться основам відповідальності. Це легко помітити, коли чітко пояснено завдання і студенти починають його виконувати. Отже, принципи педагогіки співробітництва дають значний позитивний результат. Сучасний студент має значний творчий потенціал і відкритий до співробітництва.

Є ще один аспект про який варто сказати. Формування особистості. Людина народжується, зростає, набуває зрілості й життєвого досвіду в цілком конкретних, індивідуально неповторних для кожного обставинах. Та виховує особу, сприяє її становленню насамперед суспільне буття, моральні, естетичні, правові та інші суспільні цінності. З розвитком суспільства вони змінюються. Навіть усередині суспільства існують відмінності між ціннісними орієнтаціями різних соціальних груп. Отже, сус-

пільство впливає на особу. Але людина ніколи не виступає лише пасивним об'єктом впливу. Виховання завжди нерозривно пов'язане з самовихованням.

Протягом усієї історії людства відбувається постійний, безперервний процес самовдосконалення людини. Важливо пам'ятати, що люди різні, і, самовдосконалюючись, всі йдуть своїм неповторним шляхом і досягають неоднакових результатів. Але якщо ми прагнутимемо досягти життєвої гармонії, поважатимемо оточуючих і себе, якщо кожен буде фізично і духовно досконалішим, кращим, цікавішим стане наше життя.

Кожна людина має розуміти, що народжуючись, вона повинна навчатись, вдосконалюючи якомога більше властивостей власної душі та індивідуальності. Життєвий шлях, звичай, тривалий, але тільки від волі вільно народженої людини залежить якість життя. Ми кожного разу маємо робити вибір між Добром і Злом, між Світлом і Темрявою. Залежно від вибору ми йтимемо шляхом еволюції чи інволюції. При дотриманні морально-етичних правил, викладених практично в усіх релігіях ми йдемо шляхом еволюції, відходячи від них – ухиляємося і затримуємо власний розвиток, або вступаємо на зворотній шлях, шлях інволюційного розвитку, деградації. На жаль, люди самі обирають тяжкий шлях страждання. Але існує й інший шлях – шлях усвідомлення. Сучасне людство має усвідомити, що кожен з нас, проживаючи життя, залишає після себе слід, який вимірюється кількістю психічної енергії (позитивної чи негативної), принесеної в енергетичне поле Землі. Стан планети, виникнення катаклізмів на 70% залежать від нас, оскільки стосовно землян працює принцип «розвивайся сам».

Через Вчителів Сходу та їхніх учнів Олени та Миколи Рерихів ми маємо можливість ознайомитися з елементами вищих знань, що отримали назву Вчення Живого Етикету. В середині 50-х років ХХ століття відомий дослідник творчої спадщини Рерихів П.Беліков почав розробляти тему психічної енергії у зв'язку із здоров'ям людини. Він був переконаний у тому, що у справі перетворення світу необхідно сприяти розвитку здорової в усіх відношеннях людини. Статут Всесвітньої організації охорони здоров'я проголошує, що «... здоров'я – це стан повного фізичного, духовного та соціального благополуччя».

Природа наділила людину досконалим функціональним організмом із універсальним захистом від усіляких зовнішніх і внутрішніх негативних впливів. Проте здоров'я слід розглядати не в статичній, тобто як щось набуте і незмінне, а як стан організму, котрий постійно змінюється. Причини хвороби походять загалом з трьох головних джерел: психологічного стану пацієнта, його кармічних схильностей і схильностей, зумовлених його груповими, національними, планетними відносинами і також його оточенням [6, с.453]. Тому необхідно завжди стежити за своїм здоров'ям і підтримувати його у гармонійній рівновазі з довкіллям, а для цього потрібно вести здоровий спосіб життя.

Вітчизняними і зарубіжними вченими встановлено, що на здоров'я людини впливає низка факторів, згрупованих певним чином. Встановлено, що здоров'я людини на 20% залежить від стану довкілля. Це означає, що у людей, котрі проживають в екологічно забрудненій місцевості, здоров'я може бути кращим, ніж у людей, які живуть в екологічно чистій місцевості, здоров'я може бути кращим, ніж у людей, які живуть в екологічно забрудненій місцевості. Наприклад, мешканці сільських регіонів дихають чистішим повітрям порівняно з міськими жителями, котрі вимушені дихати повітрям, забрудненим вихлопними газами машин і шкідливими відходами підприємств. Відходи промислових підприємств потрапляють до навколишнього середовища, забруднюючи повітря, воду, ґрунт, на якому ростуть плодові культури, трав'янисті рослини, що є їжею не тільки для людини, але й для тварин, у тому числі й домашніх. Тому часто людина споживає екологічно забруднені продукти, що негативно позначається на стані її здоров'я.

До іншої групи факторів (20%) належить генетичний фактор (спадковість). Відомо, що у батьків, які ведуть здоровий спосіб життя. Є всі передумови для народження здорових дітей. Також доведено, що передумови негативної спадковості можна частково чи повністю усунути, дотримуючись здорового способу життя.

Хоча питаннями збереження та зміцнення здоров'я займається система охорони здоров'я, учені-спеціалісти стверджують, що здоров'я людини залежить від неї лише на 10%. До функцій системи охорони здоров'я відносять професійну діагностику захворювань, висококваліфіковане лікування хворих, ефективність лікарських препаратів, профілактичну роботу лікарів щодо попередження захворювань.

На 50% здоров'я людини (отже, суспільства в цілому) залежить від способу її життя. Умови, в яких перебуває індивід, визначаються цілою низкою характеристик місця його проживання (наприклад, сільська чи міська місцевість, ступінь озеленення, розташування поблизу промислового підприємства тощо). Спосіб життя визначається багатьма факторами, наприклад, тим, як людина харчується, чи має шкідливі звички, чи займається спортом, чи вдосталь перебуває на свіжому повітрі, як проводить вихідні дні, чи дотримується режиму роботи, навчання і відпочинку. Важливими факторами здоров'я є думки й емоції індивіда [7, с.35]. Спробуємо детальніше дослідити ці чинники.

Рівновага людини з навколишнім світом – це насамперед її комфортне самопочуття у ньому. Такий стан передбачає сприятливе поєднання умов життя як природних (температура повітря, атмосферний тиск та інші фізичні параметри), так і соціальних (культура, побут, суспільно-виробничі відносини). Кожен має виявити свої здібності і таланти, стати гармонійно розвиненою людиною.

З цього погляду інтереси індивідуума цілком збігаються з інтересами всіх. Переважна більшість людей прагне успіху, щастя, відчуття задоволення і всебічного розвитку. Адже суспільство – це, власне, система окремих, різних за видом та розміром колективів: сім'ї, малих і великих трудових колективів, громадських організацій, аматорських гуртків тощо, і кожен член такого колективу, звичайно, зацікавлений, щоб у ньому були добрі стосунки між усіма його членами, щоб усі не тільки добре працювали, а й діставали насолоду від своєї праці. Отже, одним з важливих факторів нашого розвитку є успішна діяльність в межах соціуму, в родинному житті, а також, реалізація у професії. Доречним тут буде згадати про теорію «сродної праці» Григорія Сковороди. Від нашої професії, від роботи, яку ми виконуємо, значною мірою залежить не тільки наш психологічний стан, але й життєвий рівень. Отже, звідси логічно випливає, що людина, яка прагне жити в повному достатку, повинна собі усвідомлювати: для цього необхідно здобути кваліфікацію, працювати багато і якісно.

Звичайно задоволення від роботи зумовлене багатьма обставинами. Адже в нашому ставленні до праці аж ніяк не йдеться лише про підвищення життєвого рівня. Для більшості з нас істотне значення мають також інші речі, такі, наприклад, як визнання нашої роботи, її наслідки, почуття обов'язку, ініціатива, співвідношення інтересу до праці з іншими нашими інтересами.

Життя і праця висувають шоразу нові й нові вимоги. Щоб їх задовольняти, людина не може зупинитися у своєму розвитку. Адже і все людство протягом своєї історії ніколи не було задоволене досягнутим.

Той, кого заспокоїть почуття самовдоволення, хто перестане працювати над самим собою, неминуче почне відставати. Таке самозадоволення завжди нездорове, більш того, воно шкідливе, оскільки згодом породжує невдоволення життям взагалі. Більшість людей не бажає жити як-небудь. Вони хочуть бути задоволені життям, хочуть досягти у ньому успіхів, прагнуть, щоб їх поважали, оцінювали по заслугам.

Щоб досягти життєвого успіху, мало самих тільки благих намірів. Не допоможе тут і нарікання, що, мовляв, іншим щастить більше... У кожного свій життєвий урок і ніхто не знає, чого варте те щастя іншому. Важливо завжди пам'ятати давнє прислів'я: «Людина – коваль свого щастя».

Отже, культура особистості визначається кількома факторами: глибиною, широтою і мірою освоєння та засвоєння людиною загальнолюдських надбань матеріальної та духовної культури; перетворенням людиною загальнолюдських надбань культури на свій внутрішній духовний світ й умінням застосовувати ці надбання у процесі життєдіяльності й спілкування з іншими людьми [8, с.198].

Список використаних джерел

1. Кинелев В.Г. Образование, воспитание, культура в истории цивилизаций. / В.Кинелев, В.Миронов. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1998. – 520 с.
2. Силичев Д.А. Постмодернизм: экономика, политика, культура / Д.Г.Силичев. – М.: Финансовая академия при правительстве РФ, 1998. – 196 с.
3. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / [сост., ред. и вст. ст. Б. С. Ерасов]. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 556 с.
4. Гоникман Э.И. Психология выбора / Э.И.Гоникман. – Минск: Сантана, 2003. – 352 с.

5. Бейли А.А. Образование в новом веке / А.А.Бейли. – М.: Литан, Новый центр, 1998. – 176 с.
6. Бейли А.А. Выбране: у 2-х томах / Аліса Анна Бейлі. – Львів: ННВК АТБ, 2007. – Т. 1. – 2007. – 745 с.
7. Васильев Э.В. Способ жизни в эру Водолея. Теория и практика самопознания / Э.В.Васильев. – М.: Гумус, 1996. – 240 с.
8. Гісем О.В. Людина і світ. 11 клас: Плани-конспекти уроків. / О.В.Гісем, О.О.Мартинюк. – Харків: Ранок, Веста: Видавництво «Ранок», 2004. – 256 с.

Мартыненко Н.Н. Приоритетные направления развития культуры и образования

Анализируются приоритетные направления развития культуры. Подробно описаны некоторые проблемы современного образования в условиях его интернационализации. На основе педагогического опыта доказана необходимость корректировки мировоззренческих и психолого-педагогических подходов воспитания современного поколения школьной и студенческой молодежи.

Ключевые слова: телекоммуникация, культура, постсистема, постмодерн, массовая культура, цивилизация, педагогика сотрудничества.

Martynenko, N.M. Priority-oriented directions of cultural and educational development

This article is devoted to the analysis of main priorities in cultural development. The author described some problems of contemporary education in conditions of internationalization. At the basis of own teacher's practical experience she proved the necessity of correction of outlook, psychological and pedagogical approaches in upbringing of new generation of school and student youth.

Key words: telecommunication, culture, sub-system, postmodern, mass culture, civilization, unification, pedagogic of cooperation.

Механізми громадського контролю за реалізацією освітньої політики України

Проаналізовано основні механізми громадського контролю за реалізацією освітньої політики України в контексті становлення новітньої парадигми розвитку громадянського суспільства. Розглянуто основні ризики та передумови успіху громадського контролю. Запропоновано три кроки з реалізації механізмів громадського контролю у сфері освітньої політики.

Ключові слова: новітня парадигма розвитку громадянського суспільства, громадський контроль, освітня політика.

Визначення місця громадського контролю та розробка механізмів його впровадження в систему реалізації освітньої політики є одним актуальних питань сучасного етапу модернізації освіти та становлення зрілого громадянського суспільства. Останнє розгортається в дискусії новітньої парадигми гуманітарного розвитку людства, що почала формуватися приблизно з середини ХХ ст. у зв'язку з актуальністю протистояння у світовому масштабі демократичного співтовариства тоталітарним режимам, через розгортання процесів глобалізації та переходу до постіндустріального суспільства. Новітня парадигма набула рис певної визначеності у 70 – 80-ті рр. ХХ ст. під впливом «третьої хвилі демократизації», тобто демократичного транзиту у низці країн, які раніше управлялись диктаторськими режимами та у посткомуністичних країнах. Продовжується її розвиток і зараз – на початку ХХІ ст., зокрема, коригуються надмірно оптимістичні прогнози щодо темпів і глибини перетворень у країнах «нової демократії», посилюється інтерес до антикризового потенціалу громадянського суспільства та можливості його використання у різних сферах, зокрема у галузі освітньої політики.

Можна з упевненістю говорити про новітню парадигму розвитку громадянського суспільства як в теоретичному, так і в практичному зрізах. Вона вбирає в себе та переосмислює творчу спадщину напрацьовану в межах домодерної та модерної парадигм, насамперед, класичної теорії громадянського суспільства. Значний ідейно-теоретичний вплив на її формування справили найвпливовіші течії сучасної філософської думки: неопозитивізм, екзистенціалізм, неофрейдизм, неотомізм та різні школи, що склалися у руслі постмодернізму. Особливе значення у цьому плані мало коло певних ідей постмодернізму, зокрема, таких як відсутність загально визначених критеріїв верифікації, визнання обмеженості класичного раціоналізму, наростання ентропії (у тому числі, і соціальної, і освітньої), перегляд фундаментальних відносин: панування – підкорення, центру – периферії; декодування соціально-владних відносин як певних нарративних практик, плюралізація типів політичної поведінки та соціального життя, релятивізація ціннісних та етичних норм [3;5]. Разом з тим, слід принципово застерегти від отождолення новітньої парадигми із постмодернізмом, як через світоглядно-концептуальну гетерогенність останнього, так і через більш всеохоплюючий характер ідейно-теоретичних засад новітньої парадигми. Адже, породжені нею концепції громадянського суспільства, у більшості своїй, міцно спираються на здобутки домодерної та модерної парадигм. У них використовуються, як окремі ідеї постмодернізму, так і ідеї альтернативні постмодерністським установкам, а також ідеї концепцій, що позиціонують себе як заперечення, або ж подолання постмодерністського дискурсу (прикладом останніх може слугувати «модерн, як незавершений проект» Ю.Габермаса). Все це дає підстави

стверджувати, що новітня парадигма є набагато ширшою, ніж горизонти постмодернізму, і тому не може бути зведена до останнього.

Новітня парадигма розвитку теорії та практики громадянського суспільства має принципово плюралістичний та діалогічний характер. На відміну від попередніх епох, сформовані в її межах концепції громадянського суспільства не претендують на монопольне володіння істиною, вони, як правило відкриті до полеміки та взаємозбагачення з іншими концепціями. Новітня парадигма помітно відрізняється від попередніх зростанням методологічної та ідеологічної варіативності та підвищенням швидкості продукування та поширення концепцій, їх взаємодії (завдяки засобам масової інформації, перш за все, телекомунікаційним і особливо Інтернету) із масовою свідомістю та соціальною практикою. Про це свідчить, зокрема, поява надзвичайно різноманітних за своєю світоглядно-філософською спрямованістю концепцій (Дж.Александр, Е.Арато і Дж.Коен, Г.Арендт, П.Бурдье, М.Вольцер, Ю.Габермас, Е.Геллнер, Дж.Кін, Т.Парсонс, Р.Патнем, Н.Розенблум, Е.Тофлер, Е.Фромм, Ф.Фукуяма, Е.Шилз та багатьох інших). Хоча сучасні концепції, як і раніше, носять, переважно, авторський характер, при їх підготовці зростає роль праці наукових та творчих колективів, інтерактивного спілкування із науковим та експертно-аналітичним середовищем – це є їх характерна риса.

Завдання даної статті полягає у визначенні суттєвих механізмів громадського контролю за реалізацією освітньої політики України через призму новітньої парадигми розвитку громадянського суспільства.

Для початку варто зазначити, що однією з істотних та історично апробованих функцій громадянського суспільства є здійснення дієвого контролю за діяльністю державних інститутів та окремих посадових осіб, що набуває особливої ваги в умовах новітньої парадигми.

Тут варто згадати думку А. де Токвіля, який вважав, що політичне стримування деспотизму необхідно належним чином підкріпити розвитком громадських асоціацій, що перебувають поза сферою безпосереднього контролю з боку органів державної влади. Серед суб'єктів такого контролю, що створюють ефективні бар'єри на шляху зловживання владою, ним були вказані наукові й літературні організації, школи, видавництва, студентські гуртожитки, промислові підприємства, релігійні організації, муніципальні об'єднання та незалежні сім'ї. У своїх працях він постійно звертав увагу на те, що для закріплення досягнень демократичної революції необхідне «незалежне суспільне око» взаємодіючих громадянських асоціацій [13].

В цьому контексті також варто згадати розробки Джона Мілля, який в роботі «Роздуми про представницьке врядування», наголошував: «увесь народ або якась численна його частка через своїх депутатів, яких цей народ періодично обирає, здійснює верховну владу, що контролює суспільні процеси» [Цит. за: 8, с.431].

Аналізуючи досвід функціонування розвинутих демократій вважаємо очевидним, що саме концентрація влади, тобто порушення рівноваги в системі «державно-громадянське суспільство», а не владні відносини самі по собі, є передумовою для маніпулювання демократичними цінностями, що в свою чергу веде до неправомірного втручання держави в гуманітарні та соціально-економічні відносини, а також спричиняє домінування чиновницького апарату над інституціями громадянського суспільства. Своєрідним запобіжником як анархії так і авторитаризму є контроль громадських інститутів.

В сучасній Україні зрозумілою є необхідність посилення ролі інститутів громадянського суспільства, що в свою чергу сприятиме створенню належних умов для підтримання соціальної стабільності і громадянського миру.

Громадський контроль однією із основних функцій має дотримання соціальних норм і стандартів, правил діяльності як організацій та і індивідів. Адже забезпечення відкритості і прозорості всієї системи влади в Україні починається з демократизації, що в свою чергу забезпечується залученням інститутів громадянського суспільства (насамперед – громадських організацій) до контролю за діяльністю чиновників, що ускладнить реалізацію корупційних та інших незаконних схем у всіх сферах, зокрема і в освіті [10].

У розвинутих країнах механізми взаємодії і взаємопідтримки/взаємоконтролю органів влади та громадянських інститутів вже напрацьовані і ефективно функціонують протягом тривалого часу, що ж стосується країн перехідного, трансформаційного типу – то в них ще тривають як теоретичні дискусії, так і практичні суперечки навколо власних національних моделей контролю громадськості за діяльністю державних органів.

Необхідність наукового і філософського осмислення означеної нами проблеми на сучасному етапі впливає із потреби захисту загальносуспільних інтересів, коли в умовах глобалізації та інформаційної революції виникають нові більш масштабні виклики, ніж ті, з якими суспільство стикалося дотепер [1]. На рівні Президента України і Уряду звучать заяви, покликані зняти чи відтермінувати загрози соціально-політичної нестабільності за нинішньої перманентної політичної кризи. Так, наприклад Президент говорить про неефективну державу «яка відірвалася від людей, перетворилася на бюрократичну машину, що піклується лише про інтереси чиновництва, «конфліктність, ...слабке самоврядування, корумповані і нечесні суди, нерозвинені політичні партії». Він вказує що це, «лише окремі аспекти цієї проблеми [11,с.4].

Відтак, в освіті маємо ситуацію системної функціональної та інституційної криз, що посилюють одна одну за принципом резонансу. Серед причин, які є об'єктивними передумовами такого стану справ, назвемо суперечність між потребами сучасного українського суспільства, перед яким постають загрози глобального і національного масштабів та неготовності/неспроможності політичної еліти України приймати адекватні рішення спрямовані на задоволення цих потреб. У цьому контексті варто навести думку відомого вченого З. Баумана, який вважає, що ми в епоху глобалізації стикаємося із безсиллям традиційних інститутів, які займаються наведенням порядку як такого, що зводить нанівець спроби будь якої системної державної політики, включно з освітньою політикою [2]. Повертаючись до українських реалій, зазначимо, що практика часто демонструє відсутність/неефективність механізмів/інституцій контролю за виконанням законодавства загалом, і в сфері освіти, зокрема.

Між тим, громадських контроль в сучасній науковій літературі розглядається як упорядкована (оформлена, структурована) діяльність громадян держави з метою забезпечення функціонування об'єктів цього контролю відповідно до норм Конституції, законів, інших законодавчих актів, згідно принципів демократії [12]. Завданням громадського контролю у сфері освіти є визначення ступеня відповідності освітньої політики держави потребам українського суспільства з урахуванням інтересів усіх стейкхолдерів. Ризики, які виникають під час штатної або запланованої діяльності органів управління освітою, мають прораховуватися саме громадськими організаціями, які мають привертати увагу усього суспільства до таких ризиків.

Предмет громадського контролю в сфері освіти це дискусійне питання. Однак вже зараз можна зазначити, що такими є діяльність суб'єктів освітньої політики, або ж їх бездіяльність. При цьому головне цільове призначення громадського контролю над органами державної влади та органами місцевого самоврядування у сфері освіти полягає у створенні умов ефективної і прозорої роботи Міністерства освіти, науки, молоді та спорту України, відповідних управлінь в регіонах та інших суб'єктів освітньої політики. В свою чергу це є основою для забезпечення прав громадян України на якісну і доступну освіту.

Важливе місце серед механізмів громадського контролю за реалізацією освітньої політики України є реальні повноваження громадських організацій, що є суб'єктами цього контролю.

Практикою розвинутих країн вироблені такі конкретні повноваження громадських організацій щодо громадського контролю у сфері освіти:

- запитувати та отримувати від державних органів управління освітою, управлінь освіти органів місцевого самоврядування будь-які документи, за винятком тих, що містять державну таємницю;

- брати участь у складі громадських рад, дорадчих і консультативних органів з питань освіти;

- звертатися із пропозиціями, скаргами, клопотаннями щодо припинення порушення прав громадян на освіту, забезпечення прозорості і законності діяльності органів управління освітою;

- представляти інтереси громадян в судах, оскаржувати дії чи бездіяльність органів управління освітою;

- мати право невідкладного прийому посадовими, службовими особами органів державної влади, органів місцевого самоврядування з питань, які стосуються здійснення громадського контролю;

- ініціювати перевірку діяльності посадових, службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування.

Загалом результати діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування щодо освіти можуть бути ефективними лише тоді, коли влада прислухається до голосу громадських організацій. Це ключова умова досягнення будь-яких системних змін у освітній політиці, а відтак і у самій освіті.

Принагідно зазначимо, що на сьогодні в Україні існують організації, що ставлять собі за мету здійснення громадського контролю за діяльністю органів державної влади у сфері освіти. Такою організацією, наприклад, є Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Союз обдарованої молоді», що очолюється одним із авторів [7].

На практиці є очевидним, що забезпечення адекватності освітньої політики загрозам і національним інтересам та гуманітарному потенціалу молоді української держави не можливе без загального зміцнення гарантій додержання законності, прав і свобод людини та громадянина. Кардіальна роль у цьому процесі належить активній діяльності інститутів громадянського суспільства, позаяк без контролю будь-яка система деградує.

В теоретичному плані варто згадати роботиз етики державної служби вітчизняної дослідниці Т.Василевської, яка виокремлює суспільний нагляд, вважаючи, що громадськість має мати доступ до інформації щодо розподілу ресурсів, здійснення повноважень, прийняття рішень, адже державні органи не є власниками ресурсів, вони лише виконують свої функції на основі довіри і повноважень наданих їм суспільством, а відтак змушені визнавати контроль над собою з боку свого роботодавця – суспільства [6].

Як вказує інший дослідник М. Бойчук, здійснення соціального контролю за діяльністю держави є однією з характеристик комплексу узгоджених дій або функцій, який громадянське суспільство поставляє у соціальний організм країни [4,с.15]. Проте, варто зазначити, що реальний стан здійснення громадянським суспільством і його організаціями своїх контрольних функцій у сфері освітньої політики залишається на вкрай низькому рівні. Їх дієвість може бути поставлена під сумнів через ряд об'єктивних підстав: найперше, через слабкість законодавчого забезпечення такої діяльності та відсутність відповідної політичної і управлінської культури.

Досвід розвинутих демократичних суспільств пропонує нам механізми громадського контролю за реалізацією освітньої політики на таких рівнях: політичному – це політична відповідальність діяльності посадовців вищого рівня управління освітою; правовому – це законотворча діяльність та юридична відповідальність за дотримання законів та підзаконних актів у сфері освіти; фінансовому – це фінансова відповідальність за використанням коштів; управлінському – це управлінська відповідальність за прийняття рішень згідно національного і міжнародного права та стандартів етичного управління.

Метою громадського або соціального моніторингу в текстах аналітиків зарубіжних недержавних аналітичних центрів виступає зростання ефективності роботи держави та її освітньої політики завдяки запровадженню постійного зворотного зв'язку з громадськими організаціями.

В іноземній науковій та експертній літературі йдеться про «моніторинг органів влади», «запобігання неефективному державному управлінню», «створення механізмів недопущення корупції», «раціональне урядування» тощо [14;15;16].

Громадський моніторинг є супідрядним до громадського контролю, тобто є його елементом; в свою чергу останній є елементом соціального контролю, що полягає у гласності цілей, механізмів та результатів освітньої політики через авторитет суспільної думки.

Серед *основних ризиків* та перешкод здійснення громадського моніторингу можна виділити наступні:

- опір з боку влади, чиновництва;
- відсутність активних громадських організацій;
- брак досвіду та ресурсів на здійснення громадського моніторингу;
- слабе кадрове забезпечення громадських організацій;
- закритість інформації.

Щодо останнього пункту, то є сподівання на покращення ситуації у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України Закону України «Про доступ до публічної інформації» [9].

Соціальний моніторинг також трактують як процес, який уможливило спостереження громадських організацій за державною політикою загалом і освітньою політикою, зокрема. В свою чергу це дозволяє громадськості вимірювати ефективність та порівнювати різні політики/їх варіації на місцевому і державному рівнях.

Серед *передумов успішного громадського моніторингу* можна визначити наступні:

- сформованість/зрілість громадянського суспільства;
- взаємодія з центральною/місцевою владою;
- залучення приватного сектору;
- невтручання місцевого уряду/чиновників;
- наявність професійних громадських організацій з високою інституційною спроможністю;
- позитивний імідж громадської організації, що проводить моніторинг;
- залучення незалежних ЗМІ.

Наголосимо, що громадська експертиза в освіті – це систематизоване, експертне та об'єктивне дослідження освітньої політики і має бути спрямована, на нашу думку, не лише на констатацію наявних в діяльності органів влади проблем, а й на розробку практичних рекомендацій усім гравцям (зацікавленим сторонам). Саме тому досягнення конкретних результатів освітньої політики неможливе без планового збору даних про конкретну освітню проблему, діяльність, а також опрацювання, аналіз і, що головне, оприлюднення даних моніторингу.

Важливу роль в цьому процесі відіграє загальна ефективність інститутів громадянського суспільства, що в освітній політиці конкретизується крізь призму таких чинників: нормативно-правове забезпечення освітньої політики; впровадження принципу соціального партнерства в освіту; наявність діючої та ефективної моделі державно-громадського управління освітою; існування в суспільстві сталої традиції реалізації громадянами права на освіту; існування державних/недержавних дослідних інституцій, які глибоко вивчають проблемами освітньої політики.

Недосконалість чинного законодавства – це лише одна з перешкод дієвого громадського контролю. Окрім цього назвемо протидію з боку чиновництва; ігнорування вимог і пропозицій громадськості; не сформованість активного громадського сектору, що спричинює фактичну відсутність кваліфікованого виконавця – тобто організації, що могла б здійснювати такий контроль.

Ефективність діяльності органів влади у сфері освіти має забезпечуватись насамперед відповідальною цілеспрямованою освітньою політикою побудованою на основах прозорості і відкритості. Для реалізації зазначених механізмів слід здійснити три кроки.

Крок перший: розробити і прийняти адекватне нормативно-правове забезпечення активної участі громадян і їх об'єднань в управлінні освітою.

Крок другий: сприяти структуризації громадянського суспільства з метою розвитку фахових громадських організацій, які здатні займатися серйозними довготривалими програмами моніторингу у сфері освіти.

Крок третій: впровадити сучасні стандарти взаємодії між виконавцем освітньої політики та незалежними інституціями громадянського суспільства на засадах взаємної довіри та відкритості.

Вищезазначені кроки актуалізують організацію своєчасного й достовірного інформування суспільства, зокрема через підготовку та оприлюднення «білих книг». Так, наприклад можна згадати «Білу книгу української освіти: підтримка обдарованої молоді», до якої був причетний один з авторів.

Підводячи *попередні висновки* даної статті слід зазначити таке. По-перше, особливістю умов становлення громадянського суспільства в Україні новітньої парадигми є побудова нової національної держави. Оскільки утвердження громадянського суспільства в Україні збігається зі становленням упорядкованої освітньої політики, то й розбудова системи освіти має базуватись на засадах громадянського діалогу.

По-друге, дієвими механізмами громадського контролю за реалізацією освітньої політики України є громадська експертиза проектів нормативно-правових актів, концепцій і програм з питань освіти (1) та врахування її висновків органам влади (2). Реалізація цих механізмів має відбуватися через широке залучення громадськості до обговорення найгостріших проблем освіти, що має доповнюватися фаховими та експертними висновками.

Щодо *перспектив подальших досліджень*, то плідними напрямками слід визнати: вплив глобалізації на освітню політику та адаптація світових трендів до України; оцінювання освітніх політик; освітня політика як інструмент зниження бідності; інвестиційний потенціал освіти та інші. Позаяк і проблема становлення громадянського суспільства і адекватна освітня політика не просто взаємодіють, вони взаємодоповнюють одна одну, дозволяючи поглянути на суспільство і місце людини в ньому по-новому.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Освітня політика (огляд порядку денного). / В.П. Андрущенко, В.Л. Савельєв. – К.: «МП Леся», 2010. – 368с.
2. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З.Бауман. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 109 с.
3. Боднар К.А. Громадянське суспільство і детермінанти оптимізації його розвитку в Україні / К. А. Боднар // Гілея : [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2010. – Вип. 32. – С. 213–219.
4. Бойчук М.А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політ. науки» / М. А. Бойчук. – К., 2007. – 21с.
5. Варзарь П. Теоретичні основи концепцій розбудови громадянського суспільства у пострадянських країнах / Пантелімон Варзарь // Політичний менеджмент. – 2010. – Спеціальний випуск. – С. 72 – 79.
6. Василевська Т. Суспільний нагляд як елемент етичної інфраструктури державної служби / Т. Василевська // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2007. – Вип. 10. – С. 352 – 361.
7. Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Союз обдарованої молоді» [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.som.org.ua/>
8. Демократія: Антологія / [Упоряд. О. Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII. – 1108 с.
9. Закон України «Про доступ до публічної інформації» [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2939-17>
10. Іванюк І.В. Освітня політика / І.В. Іванюк [Навчальний посібник]. – К.: Таксон, 2006. – 226 с.
11. Не люди для реформ, а реформи для людей. Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 101. – 5 червня. – С. 4 – 6.
12. Терепищій С.О. Стандартизація вищої освіти (спроба філософського аналізу) / С.О. Терепищій: монографія. – К: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – 197 с.

13. Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці: У 2-х т. / Алексіс де Токвіль; [пер. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка; передмова Андре Жардена]. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 1999. – 590 с.

14. De Moura Castro C. The World Bank Policies: damned if you do, damned if you don't // Comparative Education. – Vol.38 No.4. – P.387 – 400.

15. UNESCO. Documents in Education. Education for all: status and trends. 1993. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unesco.org/education/pdf/27_111.pdf.

16. UNESCO. The International Standard Classification of Education (ISCED). 1997. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unesco.org/education/information/nfsunesco/doc/isced_1997.htm.

Терельщій С.О., Боднар К.А. Механізми общественного контролю за реализацией образовательной политики Украины

Проанализированы основные механизмы общественного контроля за реализацией образовательной политики Украины в контексте становления новейшей парадигмы развития гражданского общества. Рассмотрены основные риски и предпосылки успеха общественного контроля. Предложены три шага по реализации механизмов общественного контроля в сфере образовательной политики.

Ключевые слова: новейшая парадигма развития гражданского общества, общественный контроль, образовательная политика.

Terepyshchy, S.O., Bodnar, K.A. The mechanisms of social control over the implementation of educational policy of Ukraine

Analyzes the main mechanisms of social control over the implementation of educational policy of Ukraine in the context of developing modern paradigm of development of civil society. The main risks and prerequisites for success of social control. We propose three steps for the implementation of social control mechanisms in the field of educational policy.

Key words: new paradigm of civil society, social control, educational policy.

УДК 141.7:[378:7.038.6]

Прудченко І.І.

Постмодерністський ракурс педагогічних трансформацій

Проаналізовано ряд назрілих філософсько-педагогічних проблем, що розглядаються крізь призму філософії постмодернізму: освітня епістемологія (нарративне знання, знання як суб'єктивні конструкції, рівноцінність знань), суб'єктивність педагогічної реальності («суб'єктивна дидактика» Е. Кезела), багатоманітність смислів суб'єктивного досвіду («досвідне навчання» Р. Юшера і Р. Едвардса), педагогічна позиція майстерності як завершений дискурс, логоцентрична герметизація в освіті.

Ключові слова: постмодернізм, освітня епістемологія, нарративне знання, педагогічна реальність, майстерність, логоцентризм.

Сучасна вітчизняна педагогіка і філософія освіти рясніє безліччю науково виважених і логічно вмотивованих концепцій, теорій, ідей, думок, що покликані змінити, направити, модернізувати педагогічну теорію і практику. На фоні них своєю радикальністю, певною хаотичністю та експресивністю вирізняється постмодерністський підхід до освіти, неоднозначність сприйняття та інтерпретацій якого сучасними вченими забезпечують йому актуальність і затребуваність на шляху корінних перетворень в освітній галузі. Виходячи зі свого евристичного потенціалу, в основі якого – асиміляція ідей постструктуралізму, деконструктивізму, він спрямований на пошук і знаходження людиною усвідомленої самостійності в освоєнні свого життєвого простору. Для педагогіки він корисний також тим, що зміщує ракурс розгляду насущних проблем, що стосуються освітньої епістемології, побудови суб'єктивної педагогічної реальності, багатоманітності смислів суб'єктивного досвіду, трактування педагогічної позиції майстерності як завершеного дискурсу, логоцентричної герметизації в освіті тощо. До того ж він змінює точку зору на звичні методи роботи і розширює дидактичний арсенал сьогочасної педагогіки.

З огляду на багатоаспектність досліджуваної проблеми при її вирішенні опрацьовано широке коло наукової літератури. По-перше, це праці філософів, які стояли у витоків постмодернізму як філософського та загальнокультурного явища (Л. Вітгенштейн, Г. Гадамер, Ж. Дерріда, Ж. Делез, П. Козловські, Ж. Ліотар, Ф. Ніцше, Р. Рорті, П. Філарі, Д. Фредрік, М. Хайдеггер, І. Хассан, Д. Холтон та ін.). По-друге, роботи філософів та педагогів, які досліджували постмодерністський контекст освітніх проблем: вітчизняні вчені – В. Андрущенко, В. Бех, В. Кремень, І. Предборська, М. Романенко, Н. Скотна, Т. Троїцька та ін.; російські дослідники – А. Огурцов, В. Платонов, Г. Дмитрієв, Є. Руденський, А. Кожевников і т. д.; зарубіжні науковці – К. Бек, Р. Браунд, Г. ДеЛашмутт, Р. Едвардс, Р. Зузовски, Е. Кезел, Ж. Марітен, М. Собуссен, С. Фелман, Р. Юшер та ін.

Метою даної статті є окреслення ключових спірних моментів в сучасній педагогіці та філософії освіти й представлення спроб їх вирішення постмодерністською педагогікою на шляху глибинних освітніх перетворень.

Наше дослідження розпочнемо зі специфіки розгляду і трактування реальності у постмодернізмі. Вона не існує об'єктивно, а є відображенням мислення людини; реальність формується у відповідності до її потреб, інтересів, міркувань, а тому є людським витвором, що існує у множині. Звідси – твердження, що всі реальності мають право

на існування. На думку К. Бека, ми не відкриваємо для себе вже існуючі реальності, а приймаємо участь в інтерактивному процесі створення знання. Ми розробляємо «робоче розуміння» реальності, яка відповідає нашим цілям. Цілі та контексти різні у різних людей, у різних групах. Саме тому реальність автобіографічна, вона відображає наш «особистий нарратив», наше особливе місце у світі [9].

Ці думки мали визначальний вплив на трактування постмодерністами знання. За висловом Р. Зузовски, особливістю постмодерністської епістемології є *рівноцінність* знань, побудованих учнями, викладачами і вченими. Адже не існує універсального, істинного знання. Рано чи пізно воно стає невірним, заперечується, відкидається, а у кращому випадку починає здаватися дріб'язковим. Тому сьгодні питання про те, що вважати «знаннями», які викладаються у навчальних закладах, не є питанням об'єктивних доказів чи аргументів, а є питанням влади. Ті, хто нею володіє, здійснюють панівний вплив на формування змісту освіти, тоді як інші, протилежні точки зору, ігноруються або ж частково придушуються [11]. Загалом постмодерністи переконані, що освіта містить в собі «потенціал домінуючої форми знання і тоталізацію пояснення», оскільки завжди була інструментом влади й управління, що не залишає місця несхожості й своєрідності. Одночасно вона є засобом обґрунтування і реалізації сучасних ідеалів критичного розуму, вільної особистості та прогресу. Така ситуація пояснюється діалектичною природою освіти. І заслуга постмодернізму полягає у виявленні та піднятті на поверхню, представленні на вселюдський розсуд одночасно двох її протилежних полюсів.

Притаманна постмодернізму «епістемологічна невпевненість» як специфічна форма постмодерністського світовідчуття, що означається уявленням про світ як хаосу від свого початку безглузого та непізнаного і глибоко внутрішньою, емоційною реакцією людини на сучасний світ, зневірою до раціональної філософської рефлексії повертає увагу до нового осмислення реальності, ратує за включення у рефлексію естетичного, морального, релігійного, наукового, езотеричного досвіду, досвіду пограничних ситуацій і повсякденності. Все це дозволяє постмодерністам стверджувати, що єдино адекватне осягнення дійсності можливе лише за допомогою інтуїтивно «поетичного мислення» (М. Хайдеггер). У зв'язку з цим слушним видається міркування Ж. Марітена про так зване «поетичне знання», якому властиві асоціативність, незрозумілість, метафоричність [4;8,с.359]. Свого часу Ж.-Ф. Ліотар зазначав, що наукове знання – це ще не єдино можливе знання, воно завжди було «понад призначеного», в конкуренції, і завжди перебувало у конфлікті з іншим «сортом знання», ім'я якому – нарратив. Цей вид знання пов'язаний з ідеями «внутрішньої рівноваги і дружелюбності» (*convivialité*), у порівнянні з яким сучасне наукове знання має блідий вигляд, особливо, якщо воно повинно зазнати екстеріоризації по відношенню до «того, хто знає» і ще більш сильнішому, ніж раніше, відчуженню від своїх користувачів» [3,с.26].

Подібні думки відобразилися й на педагогіці постмодернізму, що по іншому підходить до інтерпретації педагогічного знання, яке трактує як різновид мистецтва, нарративної розповіді, відмінної від домагань наукової всезагальності. Воно не є теоретичним, оскільки приречено бути знанням-мистецтвом [2;6,с.434-435]. Наративна форма знання (у тому числі і педагогічного) допускає всередині себе множинність мовних ігор. Таким чином, мовні акти, які властиві цьому роду пізнання, «здійснюються не лише тим, хто говорить, але і тим, до кого звернена мова, а також третьою особою, про яку йдеться. Знання, що утворюється у такій конструкції, може здатися «компактним» у порівнянні з так званим «розвинутим» знанням. Воно дозволяє ясно бачити, як традиція розповідей є у той же час традицією критеріїв, які визначають потрібну компетенцію – вміння говорити, слухати і діяти...» [3,с.58].

Ж.-Ф. Ліотаром виокремлюється ще один специфічний аспект нарративного знання – його темпоралізація, «що повністю розходить із золотим правилом сьгоднішнього знання – не забувати». Таке знання закладено у дитячих лічилках, приказках, прислів'ях. Виступаючи «крихітними сколками з можливих розповідей чи матриці старовинних розповідей», його важко вловити й зрозуміти. «Воно дає приклад дивної властивості: за мірою того, як метр отримає верх над наголосом у всіх звукових, мовних чи немов-

них, обставинах, темп перестає бути підпіркою запам'ятовування і перетворюється у старовинне відбивання ударів, яке за відсутності помітної різниці між періодами не дозволяє їх прораховувати і змушує забувати про них» [3,с.59]. Таким чином, нарративне знання характеризується «забуттям».

Загалом постмодерністські ідеологи освіти виступають за трактування знання як суб'єктивної конструкції. В цьому питанні вони співзвучні з Ф. Ніцше, який, наголошуючи на тому, що істина вмерла і люди не мають іншого вибору, окрім як створювати свій власний світ, зазначає, що знання стає людським творінням, оснований на суб'єктивному використанні мови. Особливо розвинутою цю думку помічаємо у конструктивізмі (теоретико-пізнавальна перспектива, яка розуміє пізнання, насамперед, як конструювання), одному з найбільш розвинених аспектів взаємодії постмодернізму та педагогіки. Конструктивізм у своїй основі містить ідею про те, що людина сама створює, конструює свої когнітивні системи і когнітивні моделі. Саме цим і обумовлюється активна роль суб'єкта пізнання – суб'єкта освітнього процесу. Всупереч традиційним педагогічним теоріям, згідно з якими знання транслюється від учителя до учня інструктивним шляхом, конструктивістська теорія навчання розуміє навчання, як «процес самоорганізації знання, яке відбувається на основі побудови смислів і дійсності кожним окремим учнем і тим самим є індивідуальним... в конструктивістській педагогіці відбувається радикалізація навчання, центрована на учневі: вчитель відмовляється від прямого повідомлення знання, але надає учневі можливість конструювати самому своє знання на основі його суб'єктивних інтерпретацій» [7].

В межах постмодерністської педагогіки заслуговує на пильну увагу «суб'єктивна дидактика» Е. Кезела, який пропагує конструктивізм у трактуванні предметної реальності педагогіки. Реальність, з його точки зору, виступає суб'єктивною конструкцією. Абсолютно неприпустимою і гносеологічно некоректною вчений вважає розмову про істинність чи хибність змісту, проблем і тем дидактики. Ним вводиться поняття «первинна схильність» (*habitus*) людини, що фокусує в собі всі цінності та життєві установки. Вона формується протягом перших трьох років життя дитини її оточенням і реконструюється «суб'єктивною дидактикою» за допомогою низки методів (трансакційний аналіз, психодрама, нейролінгвістичне програмування, медитація тощо) шляхом перепрограмування дітей на основі рівноцінності всіх орієнтацій. Тобто, дидактика Е. Кезела має справу зі структурами свідомості («релятивне, незбагненне та суб'єктивне») тих, хто навчається, і спрямовується на формування нової (постмодерністської) культури навчання [5,с.82-83].

Загалом для постмодерністів характерним є акцент на досвіді. Не дивлячись на його непідвладність об'єктивним критеріям, саме його багатоманітність смислів є неюцінним для процесу навчання. Слідом за Д.Дьюї, постмодерністи обирають досвід у якості джерела змісту освіти. Однак, на протигагу американському вченому, який обмежував досвід прагматичними цілями пристосування до життя, постмодерністи розглядали його дещо ширше, з екзистенціональних позицій самореалізації особистості [1;5,с.79-80]. Пропагандистами навчання, що ґрунтується на досвіді, є Р. Юшер і Р. Едвардс. Підносячи «досвідне навчання» (*experiential learning*), вони виокремлюють його особливість – релятивізацію знання (знання не може претендувати на універсальність, оскільки ототожнюється з особистим досвідом). Саме тому акцент робиться на багатоманітності знання, а його продуцентом стає будь-який учасник педагогічного процесу. Звідси слідує думка, сформульована вченими, про неприпустимість універсальних критеріїв правильності або хибності тих чи інших видів і форм навчання. Таким чином, навчальний досвід поступово суб'єктивізується, втрачаючи загально визнані критерії. «Адже цей досвід, якщо використати щодо нього постмодерністські способи інтерпретації, сам є конструктом, який створюється в ході дискурсивної практики і не може співвідноситися з «абсолютною» педагогічною реальністю. Сама ж реальність перетворилася у сукупність симулякрів» [5,с.80-81;12].

Не приймаючи тезу про «абсолютне знання», яке сприймається як абсолютне завершення, постмодерністи критикують майстерність як закінчення учнівства. За словами С. Фелман, повне засвоєння знань є, у всіх смислах цього слова, майстерністю.

Солідаризуючись із Ж. Лаканом, вона вважає, що завершені дискурси є інструментом влади, скіпетром і власністю тих, хто знає. Основною ставкою в абсолютному знанні є той факт, що дискурс закривається на собі, він знаходиться у повній згоді з самим собою. Зачарована «Великим нарративом» істини і прогресу на основі істини, модерністська освіта апелює до майстерності та контролю. Педагогічна позиція майстерності вважається деструктивною зсередини, хоча ззовні (з боку педагогічного простору) виглядає привабливо (М. Собуссен). Впевненість цінується вище сумніву; вирішення проблем має пріоритет над постановкою запитання, а концепції, як правило, розглядаються з точки зору пошуку визначень, начебто вони можуть бути строго визначені. І роль вчителя полягає в тому, що він позиціонує себе як модель для наслідування; він – конкретне втілення ідеального «Я», на якого учень повинен рівнятися. Вчитель – той, хто повинен знати, учень – той, хто не знає, і хто вважає, що знати повинен вчитель. На переконання Дерріди, науковий дискурс організований як «орієнтований від невідомого до відомого чи пізнаваного, наперед вже відомого чи передбачуваного знання» [10].

Ефект, результат, наслідки описаної педагогічної позиції майстерності закритий. М. Собуссен переконаний, що бажання перебороти невизначеність призводить до утвердження впевненості, яка вилучає і пригнічує. За словами Р. Юшер і Р. Едвардс, освіта являється засобом усунення відмінностей, що є проявом насилля. В освіті значення зводяться до одного, визначеного смислу, де інакшість поставлена під контроль розуму і різниця зменшується до тотожності. Загалом, як зазначають науковці, освіті притаманна двозначність: вона приймає і відторгає герметизацію. Освіта є також місцем, де гра смислів уникає насилля логоцентричної герметизації. Освітній процес на сьогодні пригнітає все герметичне і критичне. Воно завжди потенційно внутрішньо запитує про розрив внутрішньої обволікаючої зависи домінуючої форми знання і тоталізації пояснення. Воно здатне поставити під сумнів статус закінченого, визначеного та перевіреного. Освіта – це точка, де включенням відмінностей можна уникнути «фундаментальної нерухомості» та «обнадійливої впевненості» в герметичному логоцентризмі і тим самим спровокувати безкінечне розсіювання [12, с. 139]. Зміщення акценту з логоцентризму відкриває можливості безлічі точок зору, ставить під сумнів ідею про центр нашого мислення, стабілізуючий елемент в структурі. Звідси, з точки зору постмодерністської освіти, характерним є те, що вона не дає нових конкретних перспектив, за допомогою яких можуть бути отримані нові рецепти і методи організації викладання і навчання. Швидше за все, мова йде про індивідуальну, особливу відповідальність [10].

В цілому проблема логоцентризму у постмодернізмі полягає у запереченні раціоналізму, пануванні розуму в європейській культурі і зорієнтована на відмову від слова, книжної культури модерну в ім'я образу. В педагогічній інтерпретації дана проблема постає у вигляді обґрунтування відмови від мовної практики навчання і висування «винаходу» і «креативності» у якості фундаментального атрибуту «нової педагогіки». Все це пояснюється тим, що «логоцентризм подавляє пікто-ідео-фонографічну письмову практику і висуває на перший план вербальні форми вираження» [5, с. 81].

Г. Улмер, представник «нової педагогіки», яка критично ставиться до інтелектуальної стандартизації, відторгає все закінчене і наперед визначене та презентує себе як відкриту плюральність, намагається переосмислити простір, в якому відбувається дискурс ідей. «Нова педагогіка» Г. Улмера включає в собі переміщення освітнього змісту з області істини, у сферу винаходу. Тобто, зміщує акцент з репродуктування (відтворення) на трансформацію чи переклад. М. Собуссен (академічний музикант і викладач музики) у зв'язку з цим зазначає, що студент-музикант, для прикладу, не може повторити імпровізацію іншого. Він впевнений, що його імпровізація, на кінець, буде виставлена як некомпетентність. Чим більше студент намагається повторити «дослівно» імпровізацію, тим більше вона видозмінюється, постає у вигляді безкінечних різноманітних ігор. Це пояснює його бажання відтворювати, а не імпровізувати, для того, щоб не виставляти себе безграмотним. Таким чином, викладач більше не може виступати у якості вірного передавача традицій. Він повинен стати діячем в процесі трансформації. У свою чергу клас (аудиторія) стає місцем винаходів, а не відтворення. Це відбувається, за М. Собуссеном, наступним чином: студенти самостійно аналізують

і обговорюють думки інших (усно, письмово); вони оволодівають цією багатоманітністю ідей, інтерпретацій, голосів і відтворюють їх у власному ракурсі, контексті, темпі, тим самим продукують нові ідеї, нові смисли, нову музику [10]. Як викладачі, так і студенти, котрі нехтують подібною роботою, втрачають можливість промовляти несказане, помічати потаємне, натомість займаються тим, що відтворюють зашкарубли істини, забиті до оскомини слова інших.

Отже, постмодернізм в освіті як радикально відмінна від традиційної система поглядів на процеси пізнання та навчання, представляє широкий простір для побудови нових педагогічних уявлень. Він привносить в освіту дух новизни, інновацій, невідомої інтелектуальної свіжості і чистоти, новий погляд на картину світу і представлення себе в ньому. Разом з тим засмучує, змушує зупинитися і задуматися, породжує відчуття неспокою, чогось такого, що зовсім поруч і водночас недосяжне і таке далеке. Саме такого роду освітня іноватика покликана, у першу чергу, здійснити перегляд основоположних підґрунть сучасної педагогіки і виважено, з усією відповідальністю, поставитися до її подальшого творення. Адже те, що знаходиться на межі, на роздоріжжі є найбільш вразливим... Особливої турботи в освітньому дискурсі постмодерну потребує людина. Втративши століттями плекану загальну, єдину природу, здатність до самоідентифікації, вона розчиняється у «лабільних, мінливих актах комунікації», які за своєю суттю є спонтанними та мимовільними. Навчити людину жити і творити у неперервному потоці особистісного становлення і змін, конструювати власне життя, реальність, знання – основне завдання сучасної педагогіки.

Підняті у статті питання не вичерпують вирішення багатогранної й складної проблеми сучасних педагогічних і освітніх трансформацій. Кожне з них потребує детальної уваги та скрупульозного опрацювання. Проникливого наукового дослідження вимагає питання обґрунтування самої можливості застосування ідей постмодернізму в педагогічній теорії та практиці, його сприяння радикальній трансформації освітньої та педагогічної культури. Особливо гостро постають проблеми дидактичної комунікації; конструювання знання, змісту освіти, педагогічної реальності й простору тощо.

Список використаних джерел

1. Дмитриев Г. Д. Модернизм, постмодернизм и теория содержания школьного образования в США [Електронний ресурс] / Г.Д.Дмитриев // Научная онлайн-библиотека ПОРТАЛУС. – 2007. – Режим доступу до статті: http://www.portalus.ru/modules/shkola/rus_show_archives.php?subaction=showfull&id=1194960196&archive=1195938639&start_from=&ucat=&
2. Кожевников А. Е. Актуальность идей педагогики постмодернизма для специалиста по работе с молодежью [Електронний ресурс] / Кожевников А. Е. // «ИМПИСР» Официальный сайт Института молодежной политики и социальной работы. – Режим доступу до статті: <http://impisr.edunsk.ru/index.php?title>
3. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Лиотар Ж.-Ф.; [пер. с фр. Н.А.Шматко]. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 1998. – 160 с. (Серия «Gallicinium»).
4. Маритен Ж. О человеческом знании / Жак Маритен // Вопросы философии. – 1997. – № 5. – С. 106-117.
5. Огурцов А. Антипедагогика: вызов постмодернизма / А.П.Огурцов // Высшее образование в России. – 2002. – № 5. – С. 79-86.
6. Огурцов А. П. Образы образования. Западная философия образования. XX век / А.П. Огурцов, В.В. Платонов. – СПб.: РХГИ, 2004. – 520 с.
7. Руденский Е. В. Конструктивистская педагогика профессионального образования [Електронний ресурс] / Евгений Владимирович Руденский // Научная онлайн-библиотека «Порталус». – 2010. – Режим доступу: http://www.portalus.ru/modules/psychology/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1270258043&archive=&start_from=&ucat=&
8. Философия культуры. Становление и развитие : учеб. пособие / [Канан М. С., Перов Ю. В., Прозерский В. В. и др.]; под ред. М. С. Кагана, Ю. В. Перова, В. В. Прозерского, Э. П. Юровской. – СПб.: Издательство «Лань», 1998. – 448 с.
9. Beck C. Postmodernism, pedagogy, and philosophy of education [Електронний ресурс] / Clive Beck // Philosophy of Education. – 1993. – Режим доступу до статті: http://www.ed.uiuc.edu/eps/PES-Yearbook/93_docs/BECK.HTM

10. Cobussen M. Education: From Modernism to Postmodernism [Електронний ресурс] / Marcel Cobussen. – Режим доступу:

http://www.cobussen.com/proefschrift/600_education/650_education_from_modernism_to_postmodernism/education_%20from_modernism_to_postmodernism.html

11. DeLashmutt G., Braund R. Postmodernism and You: Education [Електронний ресурс] / Gary DeLashmutt, Roger Braund // Xenos Christian Fellowship. – 1996. – Режим доступу до статті: <http://www.xenos.org/ministries/crossroads/doteduc.htm>

12. Usher R. Postmodernism and Education. Different voices, different worlds / Robin Usher, Richard Edwards. – L.-N.Y., 1994. – 246 p.

Прудченко И.И. Постмодернистский ракурс педагогических трансформаций

Проанализирован ряд назревших философско-педагогических проблем, рассматриваемых сквозь призму философии постмодернизма: образовательная эпистемология (нарративное знание, знания как субъективные конструкции, равноценность знаний), субъективность педагогической реальности («субъективная дидактика» Е. Кезела), многообразие смыслов субъективного опыта («опытное обучение» Р. Юшера и Р. Эдвардса), педагогическая позиция мастерства как завершённый дискурс, логоцентрическая герметизация в образовании.

Ключевые слова: постмодернизм, образовательная эпистемология, нарративные знания, педагогическая реальность, мастерство, логоцентризм.

Prudchenko, I.I. Postmodern perspective of pedagogical transformation

A number of pressing educational issues addressed through the prism of the philosophy of postmodernism: education epistemology (narrative knowledge, knowledge as a subjective construction, the equivalence of knowledge), subjectivity pedagogical reality (subjective didactics, Y. Kezela), the variety of meanings of subjective experience («experiential learning» R. Yushera and R. Edwards), pedagogical skill position as a complete discourse logocentric sealed in education are analyzed.

Key words: postmodernism, education epistemology, narrative knowledge, pedagogical reality, skill, logocentric.

УДК 316: 371

Нестеренко Г.О., Тишкова О.В.

Сучасні соціальні мережі як інструмент неформальної освіти

Розкриваються особливості формальної, неформальної та інформальної форм навчання як структурних компонентів неперервної освіти. Виокремлюються можливості використання соціальних мереж у формальній та неформальній освіті.

Ключові слова: формальна освіта, неформальна освіта, інформальна освіта, соціальні мережі.

Виходячи з актуальних тенденцій розвитку світової спільноти і з реальних вітчизняних потреб, Указом Президента України № 926/2010 від 30.09.2010 р. поточний, 2011, рік було проголошено Роком освіти та інформаційного суспільства. Таким чином до нагальних державних пріоритетів офіційно було внесено і розвиток освітньої галузі, і сприяння вектору інформатизації суспільства, які вочевидь не можуть розгортатись ізольовано один від одного.

На фоні закономірного процесу посилення і полегшення інформаційного обміну, збільшення доступності інформації спеціальної наукової уваги потребує явище мережовості в інформаційних зв'язках соціуму, його традиційні і нетрадиційні прояви в ході отримання нових знань. Серед таких нетрадиційних форм – і соціальні мережі, які начебто вже зайняли власну нішу в суспільних взаємодіях, але щодо їх цілеспрямованого використання в освіті постають інноваційним інструментом. (Уточнимо, що – хоча термін «соціальні мережі» і виник первісно для позначення будь-якої соціальної структури і розмаїття соціальних взаємин [див., напр.: 14], у сучасному дискурсі ним позначають передовсім *онлайн* мережі, які створюються у віртуальному просторі і забезпечують дистанційне спілкування і встановлення взаємозв'язків.)

Аналіз можливостей застосування сучасних соціальних мереж в процесах навчання і виховання в першу чергу виводить нас на площину освіти неформальної як найбільш очевидного для цього поля. Тим більше, що саме неформальна освіта набуває все більшої актуальності в умовах, коли фізична праця з кожним днем поступово витісняється інтелектуальним потенціалом організації, і це стосується як установ сфери надання послуг, так підприємств із виготовлення різноманітної продукції. У центрі уваги стоїть високоосвічена особистість, яка докладає зусилля не тільки до власного розвитку, а й до розвитку організації в цілому, що в свою чергу екстраполюється на більш глобальний рівень – рівень суспільства.

Неформальна освіта є і важливою складовою процесу *безперервної* освіти, саме на засадах якої має провадитись розвиток компетенцій персоналу організації. Аналіз наукових джерел, присвячених розгляду проблеми безперервної освіти, переконує у величезній до неї увазі з боку дослідників. Зокрема, такі вітчизняні науковці, як В. Андрущенко, В. Аніщенко, В. Луговий, Т. Гребенник, В. Давидова, О. Падалка, О. Любчук, В. Остапчук, Л. Пуховська, Л. Сігачева, А. М. Старева, Т. Кач, В. Шелудько зосереджують увагу на загальних аспектах безперервної освіти. Серед російських науковців, які займаються проблемами безперервної освіти, – Л. Анциферова, А. Владиславлев, В. Горностаев, М. Громкова, С. Мединський, В. Осипов та ін. На тлі представницької кількості наукових праць, присвячених загальному аспектам безперервної освіти, питанням, пов'язаним із неформальною освітою, присвячене досить обмежене коло робіт, наприклад, Ю. Деркач, С. Зінченко, Н. Мартинової, О. Огієнко. Проте підтвердженням значущості цього процесу стали: рекомендація 1437 «Про неформальну освіту», розроблена асамблеєю Ради Європи у 2000 році, проведена I Міжнародного (VI Всеукраїнського) молодіжного саміту з цілей розвитку тисячоліття

«Молодь. Бізнес та освіта» (2007 р.), на якому розглядалися питання забезпечення якісної освіти впродовж життя [9].

Коло питань, які аналізуються вченими, надзвичайно широке, однак аналіз останніх публікацій свідчить про відсутність комплексного наукового дослідження соціальних мереж як інструменту неформальної освіти. Окреслити можливості застосування сучасних соціальних мереж в процесах навчання і виховання призначена запропонована стаття.

Виходячи з того, що це перший досвід аналізу виокремленої проблеми, для досягнення поставленої мети необхідно послідовно виконати наступні завдання:

– уточнити значення термінів «формальна освіта», «неформальна освіта», «інформальна освіта»;

– проаналізувати зміст понять неформальної освіти та самоосвіти на предмет їх синонімічності чи відмінностей;

– розкрити сучасний зміст феномену соціальних мереж;

– виокремити можливі напрями і способи використання соціальних мереж у формальній та неформальній освіті.

Система безперервної освіти включає формальний, неформальний та інформальний компоненти. Зупинимось на їх більш детальному розгляді.

З точки зору таких науковців як: Х.Колей, Дж.Мелком, П.Ходкінс неформальна освіта виступає як навчальна діяльність у робочий чи позаробочий час у колі фахівців, друзів, родини, що не є структурованою, організованою чи спланованою. А навчальний процес, що відповідає структурі цієї діяльності, набуває організованої форми, не належить до державних програм обов'язкової освіти та визначається цілеспрямованістю [17, с.63].

Науковці виділяють три форми неформальної освіти:

- самоспрямоване навчання – охоплює елементи намірів та усвідомлення;

- випадкове навчання – це навчання, коли категорії намірів немає, але є усвідомлення, що процес отримання знань відбувся;

- усупільнення – не наявні категорії намірів та усвідомлення [12].

Самоспрямоване навчання охоплює елементи наміреності та усвідомлення, оскільки особа має бажання навчатись ще на початку процесу й усвідомлює, що вивчила щось. Випадкове навчання – це навчання, коли категорії наміреності немає, набувши досвід, особа розуміє, що певне навчання було (усвідомлення). Усупільнення належить до інтернаціоналізації цінностей, відношення, поведінки, вмінь тощо, що відбуваються в повсякденному житті. У цьому випадку не наявні категорії наміреності та усвідомлення [19].

Зазначена форма освіти не завжди передбачає видачу сертифікатів, посвідчень, що засвідчують рівень одержаної кваліфікації після її завершення.

На думку Д.Лівінгстона, неформальна освіта – навчальна діяльність, що зумовлена освітніми потребами, прагненнями молоді до оволодіння необхідними знаннями чи вміннями, відбувається за межами програм освітніх закладів. Тобто така освіта охоплює усе навчання поза програмами формальних чи неформальних освітніх закладів і програм [18].

В.Луговий стверджує, що формальна освіта – це освіта, яка здійснюється в системі шкіл, коледжів, університетів, інших офіційних освітніх закладів, що як правило, складають неперервну «сходи» денної освіти для дітей та молоді. Неформальна освіта – будь-яка організована і безперервна освітня діяльність, що не відповідає точно вищевказаному визначенню. Така освіта може здійснюватись в межах і поза межами освітніх закладів і слугує особам будь-якого віку. Вона охоплює освітні програми для навчання грамотності дорослими, базової освіти дітям, не охоплених школою, життєвих навичок, трудових умінь і загальної культури. Інформальна освіта – «освіта, що не організована». Навчання в межах її може бути навмисним (наприклад, присутність на окремих лекціях або читання книг чи журналів, так і ненавмисним (випадковим, як продукт повсякденної діяльності), це скоріш за все повсякдення або ж позаосвітнє навчання [8].

У термінологічному словнику з основ андрагогіки зустрічаємо вище зазначені поняття у наступних ракурсах. Формальна освіта передбачає наявність структурованих програм, які визнані формальною системою освіти, можливість одержання загально

визначених посвідчень, сертифікатів. Неформальна освіта – програми і курси, опанування яких не супроводжується отриманням сертифікату, який дає право займатися професійною діяльністю за профілем, що відповідає їхньому змісту. Неформальна освіта зазвичай пов'язана із хобі у будь-якій галузі науки або мистецтва. Така освіта асоціюється із прагненням розширити кругозір, набути знань і вмінь, необхідних у галузі як особистого так і професійного життя. Водночас інформальна освіта – це індивідуальна пізнавальна діяльність (життєвий досвід), яка супроводжує повсякденне життя та необов'язково має цілеспрямований характер. Це процес формування і збагачення установок, здобуття нових знань, вмінь, що відбуваються поза системою освіти як специфічного соціального інституту, тобто у ході повсякденної життєдіяльності людини шляхом спілкування, читання, відвідування установ культури. Це навчання ґрунтується на власному досвіді і досвіді інших. Інформальна освіта позбавлена атрибутів педагогічної форми [10].

В проекті Закону «Про національну систему кваліфікацій» йдеться про інформальну освіту як спонтанну, випадкову, побічну освіту, що відбувається при здійсненні іншої, не освітньої діяльності, набувається з життєвим досвідом особи; неформальна ж освіта являє собою навчальну діяльність, що здійснюється поза межами системи формальної освіти. Формальна освіта в свою чергу – інституалізована, побудована за віковою ознакою та ієрархічно структурована освітня система, спрямована на опанування певного рівня, галузі, типу освіти за Міжнародною стандартною класифікацією освіти [11].

У навчальному посібнику із соціології формальна освіта передбачає наявність спеціальних установ, шкіл для здійснення процесу навчання, а також підпорядкування його певним офіційним приписам, які втілюють культурні стандарти, політичні настанови відповідного суспільства; неформальна, в основі якої лежить домашня освіта, навчання на робочому місці тощо; ще один з різновидів освіти – інформальна, що передбачає набуття навичок, якими оволодівають у сім'ї, у суспільстві тощо [4].

Проаналізувавши різні погляди, ми під формальною освітою будемо розуміти організований процес навчання, в якому обов'язково присутні такі елементи як: установа (школа, інститут, університет тощо); нормативні документи на яких базується даний різновид освіти; документи (диплом, сертифікат), які видаються слухачам та свідчать про проходження навчання. Неформальну освіту відрізняє від попередньої – відсутність попередньо зазначених елементів. Основна риса, яка на наш погляд, характеризує даний різновид освіти – цілеспрямованість з метою набуття компетенцій. Під інформальною освітою варто розуміти набуття навичок та знань під впливом процесів, що відбуваються у соціумі, в якому знаходиться особистість. Риса, яка відрізняє цю форму освіти від попередньої – відсутність конкретної мети, тобто соціалізація (у вузькому розумінні) відбувається під впливом зовнішніх обставин (спонтанне, неорганізоване, на відміну від попередніх двох). У таблиці 1 зосереджено основні ознаки, за якими варто розрізняти ці три поняття.

Таблиця 1

Безперервна освіта та характерні ознаки її компонентів

Ознаки	Формальна	Неформальна	Інформальна
Наявність мети	Мета наявна	Мета наявна	Мета відсутня
Ініціатор навчання (на рівні суспільства)	Вимоги суспільства	Сама особистість	Вимоги суспільства Вимоги організації сама особистість.
Ініціатор навчання (на рівні організації)	Вимоги організації	Сама особистість	Відбувається поза усвідомленням індивіда
За тривалістю	Визначаються конкретні терміни	Відсутні конкретні дати набуття нових компетенцій	Протягом усього життя

Питання «Навіщо?»	Тому що так потрібно!!!	Тому що я так хочу!!!	У даному контексті, запитання втрачає сенс, оскільки інтелектуальне компетентніше збагачення відбувається поза межами свідомості індивіда та за відсутності конкретної мети.
Наявність нормативних документів, на яких базується навчання	Наявні	Відсутні	Відсутні
Наявність документів, що видаються після закінчення навчання	Наявні	Передбачено, однак не завжди, лише за деякими освітніми програмами	Відсутні
Результат засвоєння нових знань	Менш ефективний (припущення)	Більш ефективний (припущення)	-

Розгляд поняття неформальної освіти нашою думкою про тотожність цього поняття з самоосвітою, тому спробуємо з'ясувати останнє.

О.Бурлука виокремлює декілька підходів до розгляду останнього, зокрема: педагогічний, де самоосвіта розглядається як цілеспрямована самостійна діяльність людини з вибору тематики, часу і засобів роботи з метою придбання знань і обґрунтовуються оптимальні методики організації самоосвіти; б) бібліотекознавчий, пов'язаний з організацією самоосвітнього читання і аналізом читацьких інтересів; в) соціологічний, спрямований на виявлення соціальної обумовленості цього явища й аналізу поширеності і рівня інтенсивності самоосвітньої активності в різноманітних соціально-демографічних, соціально-професійних групах суспільства; г) праксеологічний, у рамках якого розглядається необхідність перекваліфікації спеціалістів, перспективи професійно-посадового росту за допомогою самоосвіти в умовах соціальних і економічних змін, що відбуваються в суспільному житті. Під змістом самоосвіти особистості є цілісний комплекс процесів і засобів формування особистості, задоволення її різноманітних пізнавальних і духовних потреб, розкриття і розвитку задатків і можливостей. Вона є специфічним інформаційно-забезпечувальним видом діяльності і має багато форм прояву: як технологія роботи з різноманітними текстами, система відновлення, розширення і поглиблення раніше отриманих знань, засіб вторинної соціалізації, індивідуалізації, саморозвитку, самоконструювання, самовдосконалення і самореалізації особистості [1].

Як стверджує І.Грабовець, самоосвіта – це багатогранне явище, яке являє собою: системне оволодіння певними знаннями (системний підхід); організовану діяльність, яка спрямована на засвоєння накопичених цінностей культури (соціокультурний підхід); особливий вид людської діяльності з метою отримання знань для формування власної особистості (діяльнісний підхід); поєднання знань з якостями особистості та формування її інтелектуальної культури (суб'єктний підхід) [3].

На думку Н.Лініцької, самоосвіта – це концентрація пізнавальних, організаційних і регулятивних дій, яка сприймається як засіб надбання нових знань, як інтелектуальний розвиток. Такий синтез закріплених у вигляді понять, знань, практичних умінь, норм поведінки, переноситься на різноманітні дії, які повинні забезпечити вирішення завдання в актуальній для особистості діяльності [7].

Отже, виходячи з зазначеного вище, на наш погляд, найбільше підстав тлумачити неформальну освіту та самоосвіту як тотожні поняття.

Виходячи з сутності неформальної освіти, варто наголосити на тому, що саме в сучасному інформаційному суспільстві соціальні мережі є одним з інструментів останньої. Поняття «соціальні мережі» введено англійським соціологом Джеймсом

Барнсом в 1954 р. Під сутністю даного поняття автор розумів складне переплетення стосунків. Пізніше, а саме в 1959 році дане поняття потрапило під розгляд угорських математиків, які розвинули теорію соціальних мереж і першими запропонували поняття коефіцієнта кластеризації, тобто ступеня близькості між неоднорідними групами (коли людина розширює мережу своїх зв'язків за рахунок осіб, яких вона не знає особисто, але знають її знайомі) [6].

На наш погляд, під поняттям соціальної мережі, слід розуміти соціальну структуру, яка утворена індивідами або організаціями. У сучасних умовах соціальна мережа відображає різноманітні зв'язки між ними через соціальні взаємовідносини, метою яких є передача знань за допомогою сучасних інформаційних технологій. Дуже часто це поняття пов'язують з поняттям коннективізм (запропоноване Джорджем Сіменсом) [2], яке ґрунтується на теоріях мережі, хаосу, складно організованих та самоорганізованих систем.

Онлайнних соціальних мереж, які нині користуються увагою широкого кола осіб – безмежна кількість. Сучасна людина вже навіть не може уявити своє життя без залучення себе до певної соціальної мережі, яка сприяє не тільки проведенню вільного часу, спілкуючись з друзями, а й інтелектуальному збагаченню та розвитку власного бізнесу. Загалом соціальні мережі умовно можна поділити на три групи: мережі загальної тематики, спеціалізовані та ділові. У контексті такого розрізнення їх різновидів доцільно розглянути можливості використання соціальних мереж в неформальній освіті на рівні особистості, організації та держави. Ми припускаємо, що на рівні окремої особистості найбільше використовуються мережі загальної тематики та спеціалізовані. На рівні організації для неформальної освіти більше значення мають ділові мережі. Зупинимось на такому їх функціональному призначенні більш детально.

Соціальні мережі **загальної тематики** (такі, як «MySpace», «Facebook», «Вконтакте», «Однокласники») дозволяють користувачам підтримувати та налагоджувати вже існуючі контакти і знаходити нових знайомих. Функціональні можливості названих загальнотематичних мереж майже не відрізняються: можливість знайти друзів, ігрове забезпечення, новини друзів, фото, відео, оголошення про різні заходи, а також групи, які об'єднують між собою спільних за інтересами осіб. Такі соціальні мережі в плані неформальної освіти дають можливість користувачам доступ до інформації, яка задовольняє їх власні інтереси.

Окремо в контексті нашого дослідження варто зауважити про «Facebook», адже саме вона віддзеркалює університетські спільноти та дозволяє збагачуватись знаннями. Про це свідчать різні групи, серед яких Biology, Geology Rocks, Matematika, Science Group, Theoretical Physics, Ukrainian Scientists Worldwide, Наука – про що говорять сьогодні, Популярна наука, «наука життя», «наука-фен-шуй», «наука-коханья», «Наукові карикатури», «числа Пі», «Мій учитель наук – ненормальний». Окрім цього, що стосується тематики науки, зустрічаються наступні сторінки: «A Moment of Science», California Science Center, International Association for Political Science Students, National Science Foundation, Popular Science, Science Careers. Дані сторінки сприяють отриманню інформації стосовно наукових відкриттів, дають можливість залишати свої коментарі та бути активним учасником групи, що сприяє інтелектуальному розвитку особистості.

Російськомовна соціальна мережа «Вконтакте» також включає перелік майже аналогічних груп, які об'єднують людей за науковими інтересами, серед яких: «Українське відділення Міжнародної асоціації студентів (молодих) політологів», «Комунікація та спільна робота вчених різних країн», «Консолідувати український інтелект у світі», «Аспіранти UA», «Молоді науковці для молодих науковців», Неформальне спілкування на наукову тематику», «Освіта і наука» тощо.

Наступна соціальна мережа «Veb0», яка є дуже популярним зарубіжним сервісом, являє собою не просто блог-платформу, а потужний медіамайданчик з досить широкими можливостями. На цьому сайті користувачі можуть ділитися музикою, відео, книгами та численними іншими матеріалами.

Ще одна з соціальних мереж, яка стоїть на арені лідерів «Digg», являє собою найпопулярніший у світі сервіс соціальних новин. Суть його роботи досить проста: користувач додає на сайт посилання на якусь новину, після чого інші учасники голосують за неї. Чим більше голосів буде віддано за новину, тим вище вона підніметься

в списку останніх новин. Тобто завдяки Digg можна читати новини, відфільтровані людьми, - новини про події, які є найбільш цікавими з точки зору більшості.

Серед **спеціалізованих мереж**: Last.Fm – музична соціальна мережа, яка розбудовує зв'язки між користувачами за принципом музичних уподобань. Geni – сімейна соціальна мережа, об'єднує людей на основі родинних зв'язків. Соціальна мережа MyChurch надає можливість будь-якій людині створити свою церкву та своє коло спілкування. Autokadabra.ru – соціальна мережа автолюбителів.

В цьому ракурсі варто наголосити на так званих **вузькоспеціалізованих мережах**, які об'єднують коло осіб-науковців, а саме *Ukrainian Scientists Worldwide* [16]. Ідея створення такої мережі виникла в середовищі українських аспірантів у Німеччині. Метою діяльності є «налагодження співпраці, для того, щоб консолідувати український інтелект у світі», незалежно від галузі, місця та регіону праці.

Ще одна мережа, яка користується популярністю серед науковців «*Українська наукова інтернет-спільнота*», метою якої є організація онлайн-спільноти українських науковців, обговорення актуальних проблем української науки, розміщення публікацій, обмін досвідом та пошук партнерів [15].

Нові соціальні мережі в Інтернеті все більше зосереджуються на певних галузях, наприклад, на мистецтві, тенісі, футболі, автомобілях, та, навіть, пластичній хірургії.

Окрім мереж загальної тематики і спеціалізованих існують так звані **ділові**, що більш відповідають рівню організації, сприяючи професійному розвитку та побудові кар'єри особистості. Серед таких мереж варто згадати МойКруг, Плахо. Основне призначення таких мереж – пошук робочої сили з боку роботодавців та відповідно пошук роботи зі сторони громадян.

Такі мережі є популярними серед спеціалістів з підбору персоналу (HR). Вони у певній мірі є аналогом резюме, що дозволяє користувачу знайти роботу, а роботодавцю - працівника з відповідними функціональними можливостями.

Корпоративні соціальні мережі сприяють доступу до інформації, публікації текстів, мультимедійних матеріалів, які необхідні для спільної роботи. Перевага корпоративних соціальних мереж ще й в можливості обговорення різноаспектних питань. Форуми, блоги, коментарії, відгуки тощо сприяють швидкому обміну інформації між працівниками компанії та допомагають у отриманні певних знань, які необхідні для виконання функціональних обов'язків.

Більшість соціальних мереж в Інтернеті є публічними, до них будь-хто може приєднатись. Деякі великі корпорації, також мають доступ до приватних служб соціальних мереж, наприклад, Enterprise Relationship Management. Вони встановлюють ці програми на власних серверах та надають можливість робітникам оприлюднювати свої мережі контактів та відносин із зовнішніми особами та компаніями. Соціальні мережі також можуть організовуватись навколо ділових стосунків, як, наприклад, у випадку LinkedIn [13].

Загалом, говорячи про соціальні мережі як інструмент неформальної освіти, ми прийшли до висновку, що дійсно такі мережі можна вважати одним із засобів самоосвіти:

- 1) на рівні особистості на користь цього свідчать такі аргументи:
 - набуття нових знань, не відвідуючи заняття в школі, інституті, курсах (тобто поза установами освіти, що і передбачає сама по собі неформальна освіта);
 - відсутність документа після проходження навчального процесу;
 - доступ до інформації (книги, аудіо, відео, фото, журнали, газети тощо), яка цікавить особистість, з різних напрямків;
 - обізнаність у світі наукових подій та відкриттів;
 - можливість публікацій;
 - обговорення питань науки і не тільки;
 - повна демократизація у виборі оновлення знань (за власними інтересами, а не розробленими програмами);
- 2) на рівні організації - це:
 - можливість безперервно навчатись та збагачуватись знаннями без відриву від робочого місця;
 - можливість публікацій;
 - обговорення питань, що стосуються виконання функціональних обов'язків і не тільки;

- швидкий обмін інформацією між членами організації, що є учасниками соціальних мереж;

- професійний розвиток, розвиток кар'єри.

3) на рівні держави соціальні мережі, будучи використаними як інструмент неформальної освіти, дають можливість економити кошти на підвищення кваліфікації та перепідготовку трудових ресурсів, а також на окремі стадії і різновиди їх профорієнтації. Крім того, в розвитку індивідів вони сприяють реалізації принципу «освіти впродовж життя» і принципу безперервності.

Наостанок варто зупинитись на різних аспектах реалізації потенціалу соціальних мереж у формальній та неформальній освіті (див. табл. 2).

Таблиця 2

Використання соціальних мереж у формальній та неформальній освіті

Ознаки	Формальна освіта	Неформальна освіта
Місце використання	Курси дистанційного навчання	Курси, програми, призначені для самоосвіти
Джерела інформації, які сприяють підвищенню рівня компетенції	Локальні центри дистанційного навчання, наприклад: Лубенський центр дистанційного навчання НПУ імені М.П.Драгоманова, Могилів-Подільський локальний центр дистанційного навчання Сумського державного університету та багато ін.	Teachers Net Global SchoolNet «Інтернет-образование», Psychology Network Айорн, Educational Network Ukraine corporate.classroom.com english4u.dp.ua www.litbook.by.ru Ukrainian Scientists Worldwide, Українська наукова інтернет-спільнота
Результат мережевого навчання	Ефективність нижча, адже потреба породжена здебільшого умовами організації або ж суспільства	Ефективність вища, оскільки ґрунтується на особистих інтересах, що сприяють кращому засвоєнню знань
Аспект демократичності	Відсутній	Присутній
Цілі використання	Вимоги організації або ж суспільства	Власні інтереси

Отже, в результаті нами проаналізовано форми безперервної освіти, серед яких: формальна, неформальна та інформальна. Нам вдалося виокремити ознаки, які відрізняють одну форму від іншої. Також доведено, що неформальна освіта та самоосвіта є тотожними поняттями. Аналізуючи використання соціальних мереж у формальній та неформальній освіті, ми аргументуємо тезу про більшу ефективність їх застосування в освіті неформальній. Проте можна знайти чимало аргументів на користь протилежного, тому це питання лишається дискусійним і перспективним для детальнішого вивчення.

Список використаних джерел

1. Бурлука О.В. Самоосвіта особистості як соціокультурне явище: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец.: 17.00.01 «Теоря та історія культури (истецтвознавство)» / О.В. Бурлука. – Харків, 2005. – 16 с.
2. Власенко О.В. Використання інформаційно-комунікаційних технологій для контролю рівня навчальних досягнень [Електронний ресурс] / О.В. Власенко // Інформаційно-комунікаційні технології в освіті та наукових дослідженнях. – Режим доступу: http://www.tryus.npu.edu.ua//type/conference/images/stories/files/tezy/Tom_2/section_g.pdf.

3. Грабовець І.В. Самоосвіта як інтегруюча детермінанта самореалізації молодих фахівців у професійній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец.: 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» [Електронний ресурс] / І.В. Грабовець. – К., 2004. – 18 с.

4. Дворецька Г.В. Соціологія: навчальний посібник / Г.В. Дворецька. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.

5. Деркач Ю. Неформальна освіта як умова неперервного навчання молоді / Ю.Деркач // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – 2008. – Вип. 23. – С. 17-22.

6. Еволюція соціальних мереж [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nordspr.com.ua/profeo/Social_networks_evolution_ukr.doc.

7. Ілініцька Н.С. Організаційно-педагогічні умови музичної самоосвіти та самовиховання старшокласників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання» [Електронний ресурс] / Н.С. Ілініцька. – К., 2007. – 21 с.

8. Луговий В.І. Становлення безперервної освіти в країнах організації економічного співробітництва і розвитку (досвід для України) / В.І.Луговий // Вища освіта України: теоретичний та науково-методологічний часопис. – Івано-Франківськ, 2008. – №4, додаток 1: Безперервна освіта в Україні: реалії та перспективи. – С. 7-9.

9. Меморандум Європейської комісії 2000. Рекомендація 1437 (2000) Про неформальну освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/docs/pase/rec1437\(2000\).htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/pase/rec1437(2000).htm).

10. Основы андрогогики: терминологический словарь-справочник [Електронний ресурс] / сост. В.В.Маслова. – Режим доступу: <http://lib.druzya.org/gerontologia/androgonika.txt>.

11. Проект Закону України про національну систему кваліфікацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=35869.

12. Сліпич Ю.В. Професійний розвиток педагогів як психолого-педагогічна проблема [Електронний ресурс] / Ю.В.Сліпич. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Npdntu_pps/2010_8/slipich.pdf.

13. Соціальні мережі в Інтернеті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forum.forua.org/index.php?topic=103.0>.

14. Сошкина И. Использование социальных сетей в практике корпоративного управления [Электронный ресурс] / И.Сошкина. – Режим доступа: http://rqlab.com/publications/pages/id_91.

15. Українська наукова інтернет-спільнота [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nauka-online.org>.

16. Українські науковці у світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forum.oseu.edu.ua/viewtopic.php?f=8&t=2017>.

17. Colley H. Formality and Informality in Learning: a Report for the Learning and Skills Research Centre / H.Colley, P. Hodkinson, J.Malcolm. – Lifelong Learning Institute University of Leeds, 2003. – 75 p.

18. Livingstone D.W. Adults Informal Learning: Definitions, Findings, Gaps and Future Research [Електронний ресурс] / Livingstone D.W. – Режим доступу: https://www.lindenwood.edu/education/andragogy/2011/Livingstone_2001.pdf.

19. The Research on New Approaches to Lifelong Learning. – Canada: Ontario Institute for Studies in Education of the University of Toronto, 1999. – 97 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/2715/2/01PreliminaryNALLBibliography.pdf>.

Нестеренко Г.О., Тишкова Е.В. Современные социальные сети как инструмент неформального образования

Раскрываются особенности формальной, неформальной, а также информальной формы обучения как структурных компонентов непрерывного образования. Выделяются черты использования социальных сетей в формальной и неформальной форме образовательного процесса.

Ключевые слова: формальное образование, неформальное образование, информальное образование, социальные сети.

Nesterenko, G.O., Tyshkova, O.V. Modern social network as an instrument of non-formal education

This article deals with the peculiarities of formal, non-formal and informal shapes of education as structural components of a continuous education. Possibilities of social network usage in formal and informal education are differentiated.

Key words: formal education, non-formal education, informal education, social network.

Концептуальні засади удосконалення навчальних дисциплін сучасної вищої школи (на прикладі «фізичного виховання»)

Досліджуються проблеми організації навчального процесу у вищій школі нашої країни. Пропонуються концептуальні засади удосконалення навчальних дисциплін сучасної вищої освіти України.

Ключові слова: вища освіта, гуманізація, принцип епітелія, будівництво власного здоров'я.

Частина навчальних дисциплін, які викладаються у вищій школі, мають підстави вважати доволі консервативними за своїм змістом. На наше розуміння до них слід віднести математику, фізику, хімію, тому що їхній поступ визначається не зміною світоглядних установок, а не частими науковими відкриттями. У той же час, інші навчальні дисципліни несуть на собі відбиток радянської ідеології та практики соціалістичного будівництва, що актуалізує потребу реформування їхньої направленості і змісту. Крім того, удосконалення як тих, так і інших навчальних дисциплін продиктовано залученням різноманітними галузями виробництва нового покоління техніки і технологій, впровадженням профільного, індивідуально – орієнтованого навчання, спрямованого на початок навчальної, а потім і професійної діяльності. Отже тема удосконалення навчальних дисциплін має розглядатись як складова загальної реформи української вищої школи. Мова тут може йти лише про темп, масштаб та глибину перетворень.

Внесення конструктивних змін до кожної навчальної дисципліни, що викладаються у вишшій Україні, обумовлюється новим етапом історичного розвитку суспільства і «Фізичне виховання» не є винятком, вважається складною і тривалою педагогічною інновацією. За нашими підрахунками, якщо брати до уваги потребу освіти нової генерації кадрів викладачів і перепідготовку вже працюючих, тут прослідковується перспектива на десять, а то й більше років.

Аби удосконалення навчальної дисципліни відбулась, необхідно виконати цілий ряд вихідних умов. Перш за все Міністерство освіти та науки, молоді і спорту України, що відповідає за формування державної політики у питаннях освіти, повинно виступити організатором конкурсу провідних науковців на розробку пакету документів, які забезпечать обґрунтований вектор та початок реформ. Серед них повинні бути: сучасна державна Концепція подальшого розвитку дисциплін; перелік тем актуальних науково-прикладних досліджень, одночасно з пакетом необхідних методичних матеріалів; визначені форми та зміст освіти нового покоління викладачів, в тому числі підвищення їх кваліфікації; принципово нова системи оцінки успішності з навчальних дисциплін тощо. Оскільки ми знаходимося лише на першому етапі реформи, зосередимось перед за все на вимогах до головного з вихідних документів, а саме Концепції розвитку навчальної дисципліни на прикладі «Фізичного виховання».

Державна концепція – це важливий документ, який повинен відповідати ряду принципів вимог. Не можна не помітити, що ряд з таких вимог ураховані авторами при написанні раніше підготовленої, але не працюючої «Концепції фізичного виховання учнівської і студентської молоді». Це, перш за все, урахування у якості контексту аспектів гуманізації та гуманітаризації дисципліни, як загальних векторів розвитку освіти у державі, досить струнка архітектоніка вказаного документу тощо. Але саме по собі *поняття концепції передбачає прописування у методологічній скла-*

довій цього документу також обґрунтованих ідей розвитку навчального предмету на найближчі десятиліття. Тим самим визначається простір для наступних актуальних наукових досліджень, розробки навчальних програм для різних типів закладів освіти, а також нових вимог до змісту освіти фахівців фізичної культури. Відсутність такої методологічної складової у значній мірі визначає ту скромну роль, яку відіграє наявна «Концепція фізичного виховання».

Підкреслимо, що ідеї подальшого розвитку навчальної дисципліни не повинні мати довільного характеру і не визначаються особистісними або професійними перевагами авторів концепції. У цьому розумінні вектори її розвитку жорстко детерміновані історичними тенденціями освіти та загальнолюдськими цінностями, адекватним розумінням авторів призначення освіти у сучасному суспільстві, урахуванням особливостей національного менталітету, існуючих традицій виховання молоді тощо. Інакше кажучи, будь-який автор концепції, якщо він спирається на такі вказані вимоги, прийде приблизно до одних і тих же ідей та висновків. Наукове дослідження тим саме і визначається, а концепція неодмінно повинна бути результатом теоретичного дослідження та культурного педагогічного проектування, що будь-який вчений, виконавши усі процедури, неминуче прийде до тих же результатів. Спробуємо й ми пройти шлях до визначення основних методологічних, концептуальних ідей подальшого розвитку вузівської дисципліни «Фізичне виховання».

З самого початку підкреслимо, що назва навчальної дисципліни не може містити у собі вказівки на який-небудь один з педагогічних процесів: освіту, виховання, навчання, підготовку, адже усі вони повинні бути задіяні у кожній навчальній дисципліні. Саме тому не існує дисциплін з приблизно такими назвами як «Навчання хімії» або «Математична підготовка». Акцентування у назві предмету того чи іншого педагогічного процесу може свідчити, що відповідальні особи віддають данину традиції (але ж, хіба доцільне тут слідування традиціям).

З огляду на вказане, навчальна дисципліна, про яку йдеться мова, має називатись так, як називається це явище, а саме «Фізична культура». Тим самим прослідковується алгоритм інтеграції цієї дисципліни з іншими, наприклад, «Валеологією», яка опікується питаннями здоров'я людини. Хоча у статті, аби не створювати плутанину, ми й далі будемо називати її «Фізичним вихованням».

Визначимось з витоками цієї навчальної дисципліни, які сягають XIX століття та пов'язані з рефлексією робіт І.Песталоцці.

Л.Кун у своїй роботі «Загальна історія фізичної культури і спорту» так описує соціальні передумови введення фізичного виховання у європейській школі у кінці XIX століття [7].

Перша. Мануфактура, а потім початкові форми укрупненої машинної промисловості почали дробити цілісний трудовий процес на окремі операції та однорідні рухи. Тож з'ясування цих основних рухів стимулювало наукові дослідження фізіологічних і біомеханічних процесів, які пов'язані з руховими функціями людини.

Друга. Відбувалась докорінна перебудова військової техніки і тактики. «Особиста ініціатива воїнів була відсунута на задній план шиккуванням і залповим вогнем частин, вимуштруваних для спільних дій і механічного виконання команд. У той же час зверталась увага політичних керівників до школи і громадських об'єднань, які здатні підходити за були командами, вільними вправами та вправи на снарядах давали молоді своєрідну попередню військову підготовку» [7, с.169].

Третя. Важливу роль відігравали також національні прагнення до єдності і незалежності. Не випадково, система гімнастичних вправ знайшла підходящий ґрунт головним чином у тих європейських народів (німців, італійців, чехів, поляків, хорватів, словенців і болгар), де буржуазний рух за національне визволення і єдність знаходився у стадії розвитку.

Четверта. Було визнано, що фізична культура зможе проявити своє значення з точки зору охорони здоров'я, виховання і естетики лише за наявності організаційно оформленої структури, перед за все шляхом включення її до числа навчальних предметів загальноосвітньої школи.

Усі названі вихідні так чи інакше обумовлювали устрій шкільного фізичної культури і в Російській Імперії, а також усвідомлену неухабну увагу російських керівників народної освіти до гуманістичних підходів до фізичного виховання. Хоча, заради об'єктивності, цей підхід у той час слід кваліфікувати лише як претензію на актуалізацію у фізичному вихованні дидактичного принципу свідомості. Адже слабка розвиненість науки, а на той час мова може йти про стан педагогіки та психології, не дозволяла створити дієві педагогічні технології для практичної реалізації ідей фізичної освіти на практиці. Про що у свій час писав В.Гориневський, звертаючи увагу на невдачі з розучуванням дитиною перевороту через голову за методикою Лесгафта не за показом, а за розповіддю вчителя [2].

Саме так формувались підвалини фізичного виховання в умовах СРСР. Аргументуючи цю тезу, пошлемось на декларацію руху пролеткульту: «Мета пролетарської фізичної культури: досягнути максимуму життєвості і виробництва людської машини, іншими словами, досягти здоров'я, працездатності та витривалості (сили супротивну), мускульної сили, прудкості, психофізичних якостей – активності, енергії, відваги, холоднокровності, настирливості, рішучості, підприємливості, винахідливості» [5]. Такі орієнтири на формування радянської системи фізичного виховання логічно привели її авторів до використання у якості базових основ навчального предмету підходів французьких методистів Г.Демені та Г.Ебера, які відстоювали пріоритет вдосконалення утилітарних, військових навичок.

Відтак один із засновників вітчизняного фізичного виховання С.Піонтрковський у своїй книжці «Ебер і його природний метод фізичного виховання» [9] пропонує використати відібрані цим методистом випробування: біг на 100, 500 та 1500 метрів, підйом по канату без допомоги ніг, стрибок у висоту з місця, розбігу і стрибок у довжину з місця і, піднімання ваги 40 кілограм, штовхання ядра, плавання та пірнання. Частина цих випробувань не лише була включена до шкільних та вишівських навчальних програм та комплексу «Готовий до праці та оборони», але й використовуються для оцінки фізичного стану студентів у нашій вищій школі до сьогодні.

На теперішній час продовжуються визначатися підходи до впровадження утилітарного за своєю сутністю фізичного виховання. У якості аргументу, пошлемось на схему уроку з фізичного виховання, запропоновану відомим радянським теоретиком фізичного виховання Г.Дюперроном [4]:

- «1. Йду на базар (маршрутування).
2. Привезли товар до лавки, прийняли його з возу на руки, розклали на полиці та під прилавок (вправи для рук, для тулуба, для ніг).
3. Привезли капусту, переклали її до льоху (метання), привезли ящики з яблуками (спільне перенесення, піднімання).
4. Трапилась пожежа: ідуть пожежні, весь люд біжить дивитись (біг); всі допомагають качати воду (коригуючи вправи для м'язів спини і черевного пресу); пожежні налили багато води, аби дістатись до дому вимушені перестрибувати через калюжі (стрибки).
5. Йдемо додому (маршрутування), втомились від усього (потягування з диханням)».

Пізніше такий підхід був підтриманий та розвинений у професійно-прикладній фізичній підготовці (ППФП) у професійно-технічних училищах, технікумах і вищих навчальних закладах. Їм цілком адекватна у підготовці спеціалістів «вузького» профілю. Наприклад, льотчиків військової або цивільної авіації. І навпаки, ідеї ППФП очевидно неприродні у ході формування спеціалістів широкого профілю, очікувані якості яких передбачають можливість продуктивно змінювати різні професійні позиції в залежності від зміни виробничих процесів та нових ситуацій, що виникають у їхній життєдіяльності. До того ж існує багато професій, наприклад економічних або юридичних, де застосування ППФП було б не ефективне.

Вище наведене, змушує переосмислити через всі навчальні дисципліни, у тому числі й таку важливу як «Фізичне виховання», філософсько-освітницький принцип *epimelia* (у перекладі – турбота про себе), який, починаючи з древньої античності, розглядається як основа поведінки у будь-якій формі активного життя людини [15].

Epimelia вимагає досягнення вміння людини переключати погляд із зовнішнього світу, з об'єктів природи і техніки на саму себе. *Epimelia* означає певний спосіб дій, який суб'єкт здійснює по відношенню до самого себе, коли людина змінює, очищає, перетворює сама себе. Виходячи саме з такого погляду на людину, М.Кареев у 1901 році в своїй праці «Ідеали загальної освіти» писав: «Ставлять питання не про те, що школа повинна зробити для людини, а про те, що вона з нею зробити повинна задля досягнення тих або інших, поза нею існуючих цілей – національних, державних, суспільних і т. ін.». І далі вкрай важливе зауваження: «Освіта повинна мати на увазі перед за все саму людину, а вже потім суспільство».

Розуміння минулості утилітарного за своєю сутністю радянського фізичного виховання з'явилося на межі 80-х–90-х років минулого століття і було пред'явлене у публікаціях Д.Ареф'єва, В.Приходька, В.Столярова та деяких інших авторів. З'явилися нові поняття непрофесійна (неспеціальна) фізкультурна освіта і фізкультурна діяльність [11, с.13], пізніше поняття «будівництво власного здоров'я» і «будівничий власного здоров'я» [10, с.17], педагогічні технології освіти фізкультурно-діяльної особи та будівничого власного здоров'я. Вони, фактично, окреслили підходи до становлення через системи освіти діяльної особистості, свідомо і послідовно формууючої здоровий спосіб власного життя. За рахунок їхнього використання дисципліна «Фізичне виховання» могло б отримати механізми реального впливу на поширення серед молоді цінностей здоров'я, становлення індивідуально-значущих мотивів бути здоровим і працездатним, формування потрібних для цього понять, знань, вмінь та навичок. Тож на рівні теорії вже вирішена проблема за діяння через фізичну культуру актуальних для кожної людини валеологічних знань.

До початку ХХІ століття докорінним чином змінився і цивілізований світ. Локальні національні та державницькі політичні і ідеологічні установки не встояли проти переваг загальнолюдських цінностей співіснування. З'явилися принципово нові загрози людству через наростаючу урбанізацію і забруднення оточуючого середовища, поширення синдрому хронічної втоми та чисельних «хвороб цивілізації». Все це в повній мірі стосується і України.

Отже, представлене дозволяє задати досить конкретні вимоги до змісту, форм та методів викладання сучасної дисципліни «Фізичне виховання». Серед загальних орієнтирів, окрім традиційної направленості на досягнення оптимального фізичного розвитку кожної молодої людини, які ніхто не ставить під сумнів, можна насамперед перерахувати наступні:

- «Фізичне виховання» як наскрізний предмет, від дитячого садка до вищої школи, повинне забезпечувати формування фізкультурно-діяльної особи та особи будівничого власного здоров'я;

- освічену людину мають відрізняти актуалізовані цінності досягнення і підтримання власного здорового стану на будь-якому робочому місці;

- вона повинна мати відповідну суму засвоєних понять і знань, вмінь та навичок управління своєю психофізичною сферою, включаючи оптимізацію стану основних функцій.

За звичай використовується наступна логіка визначення змісту занять «Фізичним вихованням»: від дитсадка до вишу. У якості точки відліку приймаються зафіксовані у наукових дослідженнях філогенетичні вікові особливості молодих людей. І фахівці, яким доручалось сформулювати відповідну навчальну програму з фізичного виховання, пов'язували зміст занять з особливостями формування психофізичної сфери у різні періоди дитинства. Так визначалось, що спочатку перевагу слід надати розвитку гнучкості і координації рухів, потім швидкості і сили, на сам кінець витривалості. Зараз, безперечно, ця логіка, яка направлена насамперед на розвиток тілесності, повинна бути доповнена логікою формування фізкультурно-діяльної особи та особи будівничого власного здоров'я. Мова йде про фактичне поєднання у навчальному процесі вже звичних завдань досягнення оптимального фізичного розвитку молодої людини із становленням її інтелектуальної сфери, як свідомого майбутнього діяча фізичної культури і будівничого власного здоров'я.

Аби виконати таку процедуру, важливо окреслити кінцевий результат багаторічних занять молоді фізичною культурою. Іншими словами, сформулювати уявлення про риси та якості молодої людини, у якій, окрім оптимального фізичного розвитку, повинні бути актуалізовані цінності досягнення та підтримання здорового стану, усвідомлені мотиви фізкультурної діяльності і діяльності будівництва власного здоров'я, система засвоєних необхідних для цього понять та знань, вмінь та навичок. Такий «ідеал» молодої фізично розвиненої та діяльної людини, що вступає у самостійне життя, який можна розробити на підставі вивчення реально існуючих прикладів фізкультурно-діяльних осіб і будівничих власного здоров'я, фактично стане орієнтиром для розробників навчальних програм від дитсадка до ВНЗ. Слідуючи йому можна задати додаткові освітні вимоги до змісту предмету, починаючи від перших класів навчання до випускних класів школи та ВНЗ різних рівнів акредитації з урахуванням специфіки їхніх спеціальностей.

Ми повинні відповісти на вкрай важливе питання, а саме: чи є перша українська навчальна програма з «Фізичного виховання» для вищих навчальних закладів програмою розвитку цієї дисципліни? Воно не може вважатися другорядним, оскільки саме розвиток прислугується незаперечним фактом реального поступу у будь-якій діяльності. Тільки момент розвитку виступає відзнакою якісних і історично значущих змін у характері відтворюваних процесів і явищ.

Нагадаємо, що більше десяти років після отримання Україною державної незалежності викладачі фізичного виховання вищих навчальних закладів керувались у своїй діяльності Інструкцією про роботу кафедр фізичного виховання та відповідною Державною програмою, які були затверджені ще за часи існування СРСР. Особливість цієї вузівської дисципліни, у часи тоталітаризму, полягала у перевазі утилітарності, домінуючому розвитку фізичних якостей, рухових вмінь та навичок, у зневазі до духовного розвитку людини.

Однак, хоча практика викладання відповідної дисципліни й носила застійний характер, але все таки ми мали невинний процес розвитку теоретичних засад педагогіки і психології вищої школи взагалі та зокрема педагогічних аспектів розвитку «Фізичного виховання». При цьому, як відомо, теоретичні розробки вітчизняної педагогіки не поступалися раніше та не поступаються й до сьогодні найкращим досягненням зарубіжної науки.

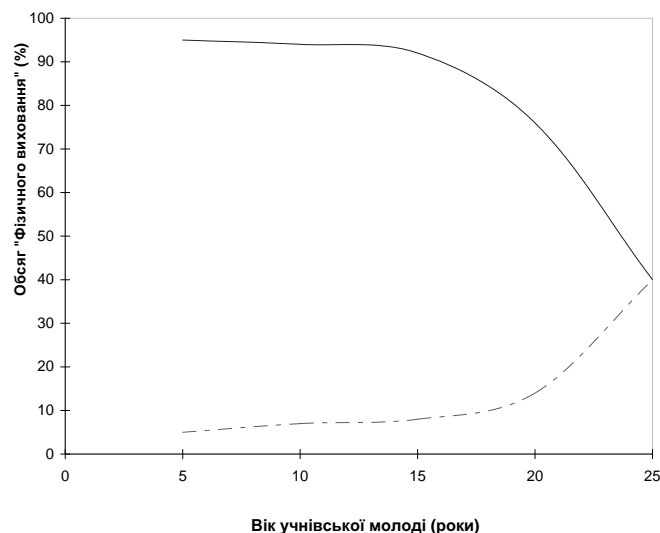
Як загальний вектор трансформації навчальної дисципліни на підставі виконаних досліджень можна вивести основний принцип розвитку вузівської дисципліни (див. рис.). Він полягає в акцентованому використанні неспецифічних для радянського «Фізичного виховання» дієвих педагогічних технологій формування фізкультурно-діяльної особистості і будівничого власного здоров'я.

Таким чином, відпрацьовуючи концепцію і зміст першої української програми, її розробники мали достатньо підстав сформулювати її як програму розвитку. Надати не лише потужний імпульс прогресу цієї навчальної дисципліни, що вже саме по собі є актуально науково-практичною проблемою, але й реально посприяти вихованню у випускників вузів вмінь забезпечувати та підтримувати свій оптимальний психофізичний статус і рівень здоров'я.

Саме намагання не відставати від Західної Європи, вирішуючи нагальні проблеми формування студентської молоді, ми пояснюємо той факт, що майже одночасно Міністерством освіти і науки України була затверджена навчальна програма з фізичного виховання (наказ № 757 від 14.11.2003 р.) та були направлені відповідні листи ректорам ВНЗ щодо підвищення ефективності роботи з формування у студентів культури здоров'я (лист № 1/9 – 595 від 25.12.2003 р.).

З огляду на важливість кроків Міністерства освіти і науки та розглядаючи його дії у контексті Болонського процесу, що детермінує становлення українських студентів, як дійсних суб'єктів навчальної діяльності, здатних після отримання диплому не лише неперервно поновлювати необхідні знання та вміння, а й самим підтримувати необхідний сталий рівень власної працездатності, ми й розглянули навчальну про-

Принцип наповнення змісту "Фізичного виховання"
від початкової школи до студентського віку

— Частина обсягу, присвячена розвитку фізичних якостей

- - - Частина обсягу на формування індивідуальних мотивів і цілей, знань та вмінь підтримувати оптимум власного фізичного розвитку і здоров'я

граму «Фізичне виховання» для вищих навчальних закладів України III-IV рівнів акредитації [16].

Одразу зауважимо, зміст програми дає достатні підстави стверджувати, що ми маємо справу з теоретичною, методичною і практичною проблемою. Це протиріччям між високим рівнем наукових досліджень у галузі розробки та використання сучасних педагогічних технологій становлення фізкультурно-діяльної особистості та минулим, у прописаному в програмі підході до вирішення освітніх завдань, які викладені у цій програмі.

Саме тому, в заключній частині статті ми зосередимось на огляді виконаних за останні роки наукових робіт, які не лише можливо, але й вкрай потрібно було б використати при формуванні нового покоління програм з вузівської навчальної дисципліни «Фізичне виховання». На її підставі акцентовано і результативно повинні розв'язуватись питання формування не тільки фізично розвиненої, але й фізкультурно-діяльної особистості будівничого власного здоров'я.

У наших власних наукових розробках, дослідженнях і експериментах були обгрунтовані, детально викладені й описані у публікаціях шляхи розвитку даної вузівської навчальної дисципліни за рахунок посилення її освітньої складової, про що не могли не знати автори української програми з «Фізичного виховання». У них, у тому числі в узагальнюючому навчальному посібнику «Креативна валеологія» [12], містяться концепція і експериментально підтверджена педагогічна технологія непрофесійної фізкультурної освіти студентів – потужного фактору формування фізкультурно-діяльної особистості, які визнані науковою спільнотою СНД. Узагальнюючи зміст публікацій стверджуємо, що нами у достатній мірі були закладені підвалини для створення якісно іншої вузівської дисципліни.

Однак, з огляду на те, що навряд чи варто лише власний науковий доробок пред'являти у якості аргументу в серйозній дискусії, ми обираємо інший шлях і не будемо надалі на них посилатись. Тим самим ми виключаємо змогу звинувачень в упередженості і намаганні повернути до себе увагу.

Отже розробникам першої української програми слід було б використати праці різних авторів, у яких містяться сучасні наукові підходи у галузі педагогіки і психології вищої школи та теорії і методики фізичної культури.

Яким чином відображена в новій програмі актуальна освітня складова фізичного виховання? На перший погляд програма цілком сучасна і прогресивна. Наприклад, вказано, що головна мета навчальної програми – визначити стандарт фізичного виховання, відповідний мінімальний рівень обов'язкової фізкультурної освіти для студентів, які отримують освітньо-кваліфікаційний рівень бакалавра, спеціаліста, магістра. Визначено, що мета дисципліни «Фізичне виховання» у вищому навчальному закладі полягає у послідовному формуванні фізичної культури особистості фахівця відповідного рівня освіти. Визначені, також, головні критерії ефективності фізичного виховання випускника вищого навчального закладу.

Незважаючи на суттєві методологічні неточності, які містяться у «Концепції фізичного виховання учнівської і студентської молоді» (наприклад, не зрозуміло, чому акцент робиться на знаннях, а не на вміннях; чому використовується не поняття фізкультурна діяльність, а фізична активність; чому мова йде не про наявність у особи актуалізованих цінностей, а лише поінформованість про них), наведемо ці критерії. Вже сам їх перелік свідчить про те, що автори Концепції звертали увагу на освітню складову дисципліни:

- знання і дотримання здорового способу життя;
- знання основ організації і методики найбільш ефективних видів і форм раціональної рухової діяльності і уміння застосовувати їх на практиці у своїй фізичній активності;
- знання основ методики оздоровлення і фізичного удосконалювання традиційними і нетрадиційними засобами і методиками фізичної культури;
- знання основ фізичного виховання різних верств населення;
- сформована навичка до щоденних занять фізичними вправами у різноманітних раціональних формах;
- поінформованість про всі головні цінності фізичної культури і спорту.

Г.Апанасенко та Л.Попова ще у 1988 р. стверджували: «Управління індивідуальним здоров'ям виділяється в самостійну медико-соціальну категорію, постаючи при цьому предметом дослідження... Процес управління здоров'ям складається з аналізу стану керованого об'єкта, прогнозу наслідків його динаміки, формування керуючих дій (індивідуальні оздоровчі програми), їх реалізації та контролю ефективності. Холістичний (цілісний) підхід до людини – обов'язкова умова для досягнення бажаного ефекту» [1, с.9].

У той же час, гасла та наукові аргументи про те, аби бути здоровим, які стали змістом теоретичного розділу «Фізичного виховання», насправді не сприймаються студентством. «Єснує думка, вказують О.Зеленюк та Г.Бикова, що розмови з молодістю людиною про значення здоров'я у власному житті подібні розповідям глухому про чарівність музики: ані та, ані інший не розуміють, про що йде мова. Дійсно, здоров'я це така категорія, розуміння значення якої у повноцінному житті приходить, як правило, тоді, коли здоров'я погіршується або втрачається. Почуваючи себе практично здоровими і фізично активними, юнаки та дівчата не виявляють зацікавленості до всього того, що стосується поняття здоров'я» [6, с.157-158].

Саме тому викладачі фізичного виховання не можуть бути лише тільки фахівцями у своїй окремій галузі. Тільки за рахунок вузько-предметних знань та вмінь вони не подолають труднощі формування студентів, як фізкультурно-діяльної особистості і будівничого власного здоров'я, що єдине й може бути місією вузівської навчальної дисципліни у наш час. «За даними сучасних досліджень викладач ВНЗ тільки на 30-40 % повинен бути фахівцем у своїй галузі, а головним чином повинен бути пси-

хологом, соціологом, центром уваги в колективі. Діяльність педагога містить у собі вміння творчо вирішувати професійні завдання з використанням знань з дисципліни, використовувати методологію педагогічної творчості, якою на даному етапі керуються вчені та спеціалісти у своїй професійно-творчій діяльності» [14, с.93].

Звертаючи увагу на пріоритети та механізми психології здоров'я, Г.Ложкін формулює найбільш суттєві принципи його забезпечення, які мають бути використані і у фізичному вихованні. Серед них слід виділити наступні.

Комплексність. Оздоровлення необхідно здійснювати цілісно на всіх рівнях, тобто гармонізувати відношення з іншими людьми, намагатися усвідомити своє індивідуальне існування, долати перепони, які заважають особистісному росту і не дозволяють реалізувати свій духовний потенціал. У випадку «однобічності оздоровлення», наприклад, під час роботи на тренажерах, яка виснажує, а часто ігнорується духовний і соціальний аспекти здоров'я.

Креативність. У процесі оздоровлення шкідливими виступають різноманітні догми. «Необхідно бути гнучким, не шукати універсальних засобів, а в кожний момент творчо відноситись до свого здоров'я. Немає сенсу сліпо наслідувати будь-які стандартні схеми. Необхідно прислуховуватися до власного організму, обирати з можливих оптимальні для себе способи в кожній конкретній ситуації» [8, с.22].

Принцип «внутрішнього спостерігача». Потребує уважності до себе, своїх відчуттів та стану. Самовідчуття здійснює природний контроль за внутрішнім станом організму та психіки. Цей принцип, як і принцип *epimelia*, передбачає перенесення центру уваги із зовнішнього, оточуючого світу, з інших людей на самого себе, на турботу, перебудову самого себе.

Нарешті, зміцнення і розвиток позитивних установок. Цей принцип складається із подолання фіксації на негативній стороні буття, зокрема, на хворобливих станах, через прийняття себе у світі і світу у собі. У засвоєнні стратегії співробітництва, що дає можливість гармонійного співіснування з іншими людьми і світом в цілому.

Існують публікації, у яких чітко визначені шляхи активізації навчальної діяльності студентів. Так, Н.Давидюк відмічає, що творча пізнавальна діяльність характеризується єдністю мотиваційних, інтелектуальних, процесуальних і емоційно-вольових процесів та формується у навчальному процесі, який є двостороннім і залежить від умов взаємодії суб'єктів цієї діяльності взагалі та забезпечення суб'єктності студента у навчальному процесі зокрема. Основними детермінантами формування та розвитку творчої пізнавальної активності виступають внутрішні та зовнішні фактори.

Доведено, що для активізації пізнавальної діяльності студентів як суб'єктів вчення з будь-якої дисципліни потрібно:

- формування змістовних мотивів і мотивації навчально-пізнавальної діяльності та професійного самовизначення;
- використання сучасних концепцій навчання на основі гуманістичної філософії освіти;
- надання навчальному матеріалу особистісного смислу, який викликає навчально-пізнавальний інтерес у студентів;
- структурування навчального матеріалу, щоб воно сприяло організації пошукової діяльності студентів (проблемні та творчі завдання та ін.);
- використання таких підходів і прийомів викладання навчально-пізнавальної діяльності, організаційних форм навчання, повинне активізувати навчальну і пошукову діяльність студентів і забезпечать її суб'єктність у навчальному процесі;
- використання спеціальних психологічних прийомів стимулювання викладачем активної пізнавальної діяльності студентів тощо [6, с.41].

Таким чином показано, що залучення пояснювально-ілюстративного методу у викладанні теоретичного і методичного розділів української програми з «Фізичного виховання» через вказані її авторами традиційні форми організації навчально-виховного процесу (див. стор. 20 програми) не може бути і не буде результативним. Адаже ними взагалі не передбачене акцентоване використання у зазначених розділах активних

методів навчання, на підставі яких лише й можливе формування у студента свідомості фізкультурно-діяльної особистості і особи будівничого здоров'я.

Широко обговорюваний у останні десятиліття імператив виживання людини у вкрай несприятливих умовах сучасної цивілізації, характеризується, на наш погляд, *однобічним трактуванням суті і спрямованості процесів гуманізації сучасної освіти*. Не заперечуючи важливість формування особи, яка б дбайливо відносились до середовища свого мешкання, звернемо увагу на необхідність теоретичного і практичного вирішення педагогікою іншої, не менш значимої сторони глобальної проблеми виживання людства.

Тут мова йде про *формування особистості яка б систематично, свідомо і результативно керувала станом свого здоров'я*. Такий спосіб поведінки, чи інакше, така діяльність людини, незалежно від того, яку професію вона отримала, по-перше, підпорядковується принципу *epimelia* (турботи про себе) і, по-друге, суть нормальна й адекватна реакція освіченої особи на несприятливі впливи різноманітних факторів цивілізації.

Будівництво здоров'я, про яке ідеться мова, це не є перехід до практики самолікування, а надання можливості конкретній людині системно працювати задля досягнення здорового стану та підтримці оптимального рівня свого здоров'я. Будівництво власного здоров'я створює перспективи посилення можливостей офіційної медицини за рахунок залучення особливим чином вихованої і освіченої людини до вирішення не тільки задач поліпшення психофізичного стану, а й усунення періодично виникаючих патологій. Таким чином, *поняття «будівництво здоров'я» це цілком виразна відповідь сучасної педагогіки на вимогу epimelia, запропонована для вдосконалення спрямованості й змісту сучасної вищої освіти*.

Відзначимо, що *здоров'я людини* це стан адекватності мінливим, часто несприятливим умовам сучасного життя, що вона здобуває в результаті власної практики *будівництва здоров'я*. Здоров'я явище не лише індивідуальне, а й дискретне, примітне протилежними станами людини: здорова – хвора. Таким чином, свідомо вибудоване здоров'я – *суть, організоване життя*. Основна ідея відносно здоров'я для життя людини – *це ідея цілості*, тобто забезпечення та утримання цілісності, єдності душі, тіла і розуму, що забезпечується антропотехнічною за суттю своєю діяльністю людини (від формування образу бажаного здоров'я до програмування та реалізації).

Питання про оволодіння здоров'ям може бути поставлене до порядку денного тільки людиною, яка розвивається і живе в динамічному світі, де виникають екстремальні умови, відносно яких важливо без втрат для ресурсу своєї життєдіяльності переходити від однієї життєвої ситуації до іншої. Таким чином, шлях людини від «звичайної» до «будівничого власного здоров'я» уявляє собою крок її розвитку, що з педагогічної точки зору забезпечується особливими процедурами освіти у прагненні спонукати її до неперервної самоосвіти, у тому числі оволодіння техніками рефлексії власного стану (душі, розуму і тілесності), розуміння і мислення (створення і реалізації проектів та програм змін у життєдіяльності).

Відтак, майбутній будівничий власного здоров'я, виходячи у простір мислення, сприймає й актуалізує цінності та ідеї досягнення здорового стану. А вже потім, розпочинаючи практику будівництва здоров'я, формує нові програми життєдіяльності, а власне саме життя.

Тут виникає запитання, невже після обговорень і дискусій в аудиторії всі студенти негайно стануть діяльними особами і розпочнуть практикувати будівництво здоров'я? Звичайно ж, ні! Бо не для усіх молодих людей на сьогодні це актуально. Але вони будуть володіти прищепленими особистості властивостями, які дозволять, у випадку появи загрози працездатності, здоров'ю і самому життю, зосередити процеси мислєдіяльності на самому собі, що неминуче призведе до розгортання діяльності будівництва власного здоров'я. Відтак наслідки реалізації педагогічних технологій формування будівничих власного здоров'я можуть *проявляти саме тоді, коли будуть потрібні людині: те, що вона пережила й зрозуміла не забувається*.

Цілком природно, що досить вдало прописана у програмі освіти компонента змісту дисципліни на рівні її завдань, у дійсності, поки що не буде реалізована взагалі,

тим більше що відсутня нова комплексна система оцінювання успішності з фізичного виховання, яка б поєднувала дві основні сторони змісту дисципліни: становлення у студентів знань і вмінь досягати та підтримувати свій здоровий стан, а також власне компоненту направлено фізичного розвитку. Таким чином, як і раніше, майже вся увага викладачів і кафедр повинна бути зосереджена на моторній складовій «Фізичного виховання».

З огляду на викладене, у якості **загального висновку** маємо можливість наголосити, що не існує підстав вважати діючу першу українську навчальну програму з «Фізичного виховання» для вищих навчальних закладів кроком вперед у дійсному, актуальному і соціально-значущому розвитку цієї важливої навчальної дисципліни.

Список використаних джерел

1. Апанасенко Г.Л. Медицинская валеология / Г.Л. Апанасенко, Л.А. Попова. – К.: Здоров'я, 1988. – 248 с.
2. Гориневский В.В. Гигиена и физическая культура в борьбе с предрассудками и вредными привычками быта (Из цикла лекций, прочитанных в домах отдыха 24.7.1929 г.) // В.В. Гориневский // В кн.: Физическая культура и здоровье. Посмертный сборник трудов, отдельных статей и выступлений. – М.: Физкультура и спорт, 1945. – С.97-108.
3. Давидок Н.М. Навчально – пізнавальна діяльність студентів як психолога – педагогічна проблема / Н.М. Давидок // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Тези доповідей четвертої міжнар. наук. – практ. конфер. – К.: Ун -т «Україна», 2003. – С.40 – 41.
4. Дюперрон Г.А. Методика урока физического воспитания / Г.А. Дюперрон. – Л.: Время, 1929. – 116 с.
5. Дюперрон Г.А. Теория физической культуры: Систематика. Элементы физической культуры. Основные гимнастические системы. Ритмопластические системы. Спортивные игры. Эклетиические системы. 2-е изд., доп. / Г.А. Дюперрон. – Л.: Время, 1927. – 282 с.
6. Зеленюк О.В. Формування у молодіжному середовищі мотиваційних потреб здорового способу життя. Реалізація здорового способу життя – сучасні підходи / О.В. Зеленюк, Г.В. Бикова // 36. статей міжнародної конф. 14-16 червня 2001 р. – Дрогобич, 2001. – С.157 – 162.
7. Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта: Пер. с венгерск / Л.Кун / Под общ. ред. В.В. Столбова. – М.: Радуга, 1982. – 399 с.
8. Ложкін Г. Від психології особистості до психології здоров'я / Г. Ложкін // Концепція розвитку галузі фізичного виховання і спорту в Україні: Зб. наук. праць. Вип. III. - Частина I. – Рівне, 2003. – С.18-23.
9. Пионтерковский Е.О. Эбер и его естественный метод физического воспитания / Е.О. Пионтерковский. – М.-Л.: Молодая гвардия, 1924. – 152 с.
10. Приходько В.В. Концепция здравостроительства как реализационное направление валеологии / В.В. Приходько // В сб. науч. трудов: Фізична культура, спорт та здоров'я студентської молоді (Проблеми, концепції та нові педагогічні технології). – Дніпропетровськ: УДХТУ, 2000. – С.20-28.
11. Приходько В.В. Педагогические основы физкультурного образования студентов (Опыт игрового проектирования и экспертизы): дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теория и методика физического воспитания, спортивной тренировки, оздоровительной и адаптивной физической культуры» // В.В. Приходько. – М., 1991. – 416 с.
12. Приходько В.В. Креативна валеологія. Концепція і педагогічна технологія формування студентів технічних і гуманітарних спеціальностей як будівничих власного здоров'я: Навч. посібник / В.В. Приходько, В.П. Кузьмінський / Заг. ред. і передм. А.Г. Чічкова. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. – 230 с.
13. Приходько В.В. К построению понятия «физкультурная деятельность» / В.В. Приходько, С.Д. Неверкович // Труды ученых ГЦОЛИФКа: 75 лет. Ежегодник. – М., 1993. – С.117-122.
14. Профессиональные и личностные качества преподавателя высшей школы / Ю.Н. Рыкунов, В.В. Лобачев, С.В. Березкина, М.Ю. Рыкунов // Физическая культура как вид культуры: Сб. науч. трудов. – Воронеж, 2003. – С.92-95.

15. СОЦИО-ЛОГОС: Пер. с англ., нем., франц. / Сост., общ. ред. и предисл. В.В. Винокурова, А.Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1991. – 480 с.

16. Фізичне виховання. Навчальна програма для вищих навчальних закладів України III – IV рівнів акредитації. Затверджена наказом Міністра освіти і науки України 14.11.2003 р. – К., 2003. – 44 с.

17. Prikhodko Vladimir. Conceptions and pedagogical technologies for forming health-builders / Vladimir Prikhodko / NATO SCIENNCE PROGRAMME: From Transitional Economy To Sustainable Development. – Dnepropetrovsk, 2001. – P.188-189.

Викторов В.Г., Приходько В.В. Концептуальные принципы усовершенствования учебных дисциплин современной высшей школы (на примере «Физического воспитания»)

Исследуются проблемы организации учебного процесса высшей школы нашей страны. Предлагаются концептуальные принципы усовершенствования учебных дисциплин современного высшего образования Украины.

Ключевые слова: *высшее образование, гуманизация, принцип epimelia, строительство собственного здоровья.*

Viktorov, V.G., Prihodko, V.V. Conceptual principles of academic subjects' improvement of modern higher school (by example of «Physical training»)

Problems of educational classes of higher school are examined. Conceptual principles of academic subjects' improvement of modern higher school are proposed.

Key words: *higher education, humanization, the principle of epimelia, formation of one's own health.*

Впровадження екологозабезпечуючих інновацій в навчальний процес вищих учбових закладів

Розглядається роль та місце екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти в епоху глобалізації. Зроблено висновок, що процес оптимізації навчальних курсів з екології повинен враховувати і сприяти тісній співпраці освітянських та науково-дослідних університетських колективів із виробництвом, адміністрацією, бізнесом регіону та державою загалом з метою інноваційного сприяння екологозберігаючим технологіям, виробничим процесам, громадській активності та світогляду.

Ключові слова: екологозабезпечуючі інновації, система освіти, глобалізація.

В системі екологізації освіти важливо планування, прогнозування, управління цим процесом. Слід забезпечити його незворотність і систематичність. Це потребує науково обгрунтованого менеджменту, адже екологозабезпечуючі інновації є багатовимірним, управлінсько-інклюзивним явищем, що включає в себе і всі стадії неперервного навчально-педагогічного процесу, і науково-дослідне забезпечення, і впровадження у виробництво, і залучення до структури громадської думки тощо. Зупинимось на цьому більш детально.

Менеджмент екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти в епоху глобалізації є сферою актуалізації багатьох суспільно значущих проблем, адже саме інтелектуальний потенціал людства та народів визнається сьогодні чи не єдиним джерелом порятунку планети від глобальної екологічної катастрофи. «Через різке збільшення кількості населення, інтенсивну індустріалізацію та урбанізацію на планеті господарські навантаження стали перевищувати здатність екологічних систем до самоочищення та відновлення» [2, с.40]. Розвинуті країни протягом останніх десятиліть визначили як пріоритетні різноманітні напрямки та зусилля щодо екологізації всіх сфер суспільного функціонування. З метою ж управління процесами екологізації розвиваються наукові теорії менеджменту екологозабезпечуючих інновацій, в тому числі, в сфері освіти.

Вищим рівнем менеджменту екологозабезпечуючих інновацій, зрозуміло, повинен бути державний, на якому, в тому числі, повинна формуватися і цілісна концепція системної і безперервної екологізації системи вищої освіти. Важливо при цьому як застосовувати гуманістичні принципи освіти для досягнення світоглядного екологізаційного ефекту, так і підвищувати рівень спеціальної екологічної освіти, адже перед Україною стоїть невідкладне завдання розвитку інноваційного потенціалу природозбереження. «При формуванні національної інноваційно-зорієнтованої, екологізованої господарської системи її найпріоритетнішими складовими сьогодні повинні стати термінові заходи щодо забезпечення структурно-технологічної перебудови вітчизняної економіки на базі трансферу нових екологічно-безпечних технологій. У найближчі роки в Україні, за даними фахівців, пріоритетними інвестиціями у розвиток екологічно-безпечних технологій мають бути інвестиції у сферу охорони водних ресурсів (близько 60 % загальних інвестицій), сферу охорони атмосфери (близько 16 %) та сферу охорони надр і раціонального використання земель і збереження заповідного фонду (10 – 12 %). Надзвичайно перспективним вважається використання біопалива, вітрової та сонячної енергії. Для України вважаються реальними цифри 10 – 50 % від загально виробленої енергії, які дасть нетрадиційна енергетика (біогаз, вітрові станції, малі гідроелектричні станції) вже

у 2015 – 2020 роки» [5, с.289]. Всі ці проблеми вимагають як усвідомлення і аналізу на світоглядному та теоретичному рівнях, так і практичного вирішення, що не можливо без ефективної системи управління інтелектуальними, виробничими, інноваційними складовими процесу подолання екологічної кризи.

В принципі, в Україні і на теоретичному, і на законодавчому рівнях визначені основні причини і фактори незадовільного стану довкілля. За законом України Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року, першопричинами екологічних проблем України є: «успадкована структура економіки з переважною часткою ресурсо- та енергоємних галузей, негативний вплив якої був посилений переходом до ринкових умов; зношеність основних фондів промислової і транспортної інфраструктури; існуюча система державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища, регулювання використання природних ресурсів, відсутність чіткого розмежування природоохоронних та господарських функцій; недостатня сформованість інститутів громадянського суспільства; недостатнє розуміння в суспільстві пріоритетів збереження навколишнього природного середовища та переваг сталого розвитку; недотримання природоохоронного законодавства» [8]. Однак, визначення симптоматикої кризи є, вочевидь, недостатнім. Насамперед необхідно почати виробляти і втілювати різномірну управлінську концепцію впровадження інноваційних механізмів покращення стану довкілля. Ключова відповідальність в розробці системи таких заходів повинна покладатися на теоретичні та дослідницькі здатності освітянської та наукової спільноти нашої країни.

При цьому, менеджмент екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти і науки повинен бути спрямований як на виробничо-технологічні, так і на соціально-гуманітарні виміри проблеми, зокрема виробляти ефективні економічні механізми впровадження природозберігаючих принципів і засобів. «Для економіки України, що характеризується вкрай несприятливим екологічним базисом, нерациональним та неефективним ресурсоспоживанням, низьким рівнем кумулятивної ефективності функціонування господарських систем через їх енергетичну та сировинну витратність забезпечення національного економічного зростання має супроводжуватися послідовним структурним оновленням, насамперед у природно-ресурсній сфері, де формуються ключові конкурентні позиції України у міжнародному бізнес-середовищі... Формування сучасної національної системи управління природокористуванням має ґрунтуватися на розробці та реалізації державної екологічної політики, системоутворюючими компонентами є: сучасні стандарти екологічної діяльності та аудиту; розмежування екологічних повноважень центральної та місцевої влад; використання відповідних фінансово-економічних інструментів екологічного регулювання та розбудова сучасної екологічної культури [7, с.3,16]. Ґрунтуватися така політика повинна, на наше щире переконання, на фундаментальних освітньо-наукових інноваційних розробках, а також на теоретично розробленій управлінській стратегії, що матиме різномірний характер та включатиме потенціал та зусилля держави, освітньої і наукової спільноти, регіональних і місцевих громад, громадських та просвітницьких організацій тощо. Особливе місце тут повинне бути відведено менеджменту інноваційних екологозабезпечуючих механізмів в системі вищої освіти.

Отже, визначимо основну проблематику управління процесом впровадження екологозабезпечуючих інновацій в навчальний процес вищих учбових закладів нашої країни. Важливим виміром цього питання є взаємодія внутрішньо-університетського середовища із зовнішнім соціальним – виробничим, державно- і регіонально-управлінським, громадським тощо. Тут складається ситуація, коли значний інтелектуально-екологічний потенціал вищої освіти не знаходить комунікативно-світоглядного і практичного відгуку ззовні. «Залученість українських університетів до реалізації Концепції сталого розвитку, їх участь у відповідних міжнародних проєктах, у розробленні та просуванні на міжнародному рівні Екологічної конституції Землі тощо безумовно стимулюють процес екологізації вищої освіти. Тоді як несформованість екологічної культури соціуму, малопомітність громадянських екологічних ініціатив, нерозвиненість екологічних рухів та організацій, а також те, що українська держава наразі неспроможна вести ефективну екологічну політику – усе це здійснює гальмівний вплив на процес екологізації вищої освіти» [9, с.338]. Таким чином, однією з основних проблем управління

процесом впровадження екологозабезпечуючих інновацій в навчальний процес вищих навчальних закладів є його незатребуваність в зовнішньому, соціально-економічному та державно-адміністративному середовищі.

Водночас і у внутрішньо-університетському середовищі є структурно-функціональні проблеми щодо впровадження інноваційних екологізаційних методик навчання. Найзагальнішим виміром такої проблеми є розмитість та неструктурованість спеціалізаційного поля екологічної освіти у вищих навчальних закладах нашої країни, яка породжена на основі демагогії навколо екологічної кризи, а не на прагненні її практичного вирішення. «Суспільно-екологічна ситуація спонукає до інтенсифікації підготовки екологів нового покоління у всіх країнах. Тільки в Україні на сьогодні більше 100 вищих навчальних закладів готує фахівців-екологів. Навчання ведеться у класичних університетах та галузевих різнопрофільних навчальних закладах» [10, с.298]. Надмірні кількісні показники лише розвивають інтелектуальні, фінансові, лабораторно-технологічні ресурси, які могли б сприяти якісній підготовці спеціалістів-екологів. Швидкий розвиток напряму «Екологія» потребує високорозвинутої інноваційної навчально-наукової бази, яка може бути забезпечена лише на основі ефективного менеджменту екологозабезпечуючих інновацій в системі вищої освіти.

Необхідно визнати, що в розвинутих країнах також відбувся процес різкого збільшення кількості випускників з інтегрованої екологічної спеціальності. Напрямок інтегрованої підготовки екологів одержав міжнародне визнання. В останнє десятиліття в країнах Західної Європи і США визначився зміст і необхідний обсяг знань у підготовці фахівців, що одержали назву Environmental Science. У Росії розроблена концепція доцільності міждисциплінарної підготовки екологів, що враховує постійну взаємодію теоретичних знань із реальною практикою, їхнім втіленням у конкретних умовах, ситуаціях, що постійно змінюються. «В Україні також узято курс на розвиток екологічної освіти і виховання. Проте, як переконує практика, сьогодні екологічна освіта не знаходиться на належному рівні. Немає загальнодержавної програми, немає належної методичної бази, інформаційного забезпечення. Крім того, існує розрив між змістом освіти і наявними науковими знаннями. Багато чого з того, що використовується сьогодні в навчанні є неточним або застарілим» [3, с.13]. Таким чином, з одного боку, ідучи шляхом розвинутих країн, в Україні збільшується кількість випускників-екологів, а з іншого – через різні причини, якість їхньої освіти та їх інноваційний потенціал викликають обурюючий сумнів.

Завдання екологічної освіти та напрями її інноваційного розвитку та суспільної корисності визначені міжнародною спільнотою достатньо давно. «Ще в 1975 р. учасники Міжнародного семінару з екологічної освіти (Белград, Югославія) запропонували глобальну схему екологічної освіти. Відповідно до цієї схеми головною метою екологічної освіти має бути формування в населення планети усвідомлення того, що виникла життєво важлива глобальна проблема довкілля й усього, що з ним пов'язане, усвідомлення того, що довкіллям необхідно опікуватися й що для цього треба мати відповідні знання, досвід, уміння, мотивації та зобов'язання як для індивідуальної, так і для колективної роботи задля порятунку біосфери та запобігання майбутнім екологічним катастрофам. Хто обчислить ту велику шкоду й той жахливий спадок, який ми залишаємо майбутньому через затримку та слабку поширення освіти, через неправильне витрачання коштів, через обмеження вільної, благородної людської особистості? (В.І. Вернадський). У 1977 р. на Міжнародній конференції (Тбілісі) завдання й мету екологічної освіти було конкретизовано:

- сприяти чіткому усвідомленню того, що суспільство розвивається за тісних взаємозв'язків усіх природних і соціальних процесів;
- забезпечити кожній людині можливість здобути знання, право, досвід і умови їх реалізації, необхідні для захисту довкілля та його поліпшення;
- розробити нові алгоритми поведінки окремої людини, груп людей і суспільства як єдиного цілого стосовно довкілля» [4, с.303].

Однак до всіх перерахованих елементів екологічної освіти в сучасному світі додається вимога її ґрунтовної технологізації, інноваційної ефективності та прикладної значущості, чого можна досягти лише на основі ефективного менеджменту екологозабезпечуючих інновацій в системі вищої освіти. В нашій системі освіти існують як

теоретичні, так і прикладні проблеми менеджменту екологічної освіти та реалізації її здобутків задля покращення стану оточуючого середовища та підвищення громадської в цьому зацікавленості. Виокремлюються такі системні проблеми менеджменту екологічної освіти: 1) відсутність методології, орієнтованої на інтенсивні технології створення системи неперервної екологічної освіти в університетському середовищі (через проектування і формування його основних підрозділів); 2) відсутність єдиного теоретико-методологічного підходу до проектування, формування і оптимізації функціонування менеджменту екологічної освіти у системі надання послуг у конкретно-господарських сферах навчання і виробництва на регіональному рівні; 3) слабка адаптація існуючого термінологічного апарату теорії управління, що склалася у сфері навчання за часів командно-адміністративної економіки, до реалій функціонування загального та регіонального менеджменту екологічної освіти в ринкових умовах [12, с.99]. Вирішення цих проблем є багатовимірним завданням, яке насамперед полягає у вдосконаленні системи управління процесом впровадження екологозабезпечуючих інновацій в навчальний та науково-дослідний процес вищих навчальних закладів нашої країни.

Таке управління насамперед повинно поєднувати ефективний розподіл навчального і наукового навантаження, фінансових і матеріальних ресурсів, кадрового забезпечення викладання профільних дисциплін із врахуванням того, для чого готується конкретний спеціаліст: чи для викладання загальноекологічних дисциплін в школі чи університеті, чи для інженерно-екологічної діяльності, чи для контролюючих екологічних установ, чи для громадської діяльності тощо. На основі цього, важливо ефективно розробити систему управління навчально-дослідним процесом екологічної інноватики, адже «однією з особливостей екологічної освіти є безпосередній зв'язок з профілюючими дисциплінами. Сьогодні жодне інженерне рішення з будь-якого вузькоспеціального питання не може бути назване правильним, якщо воно не відповідає вимогам охорони людини, оточуючого середовища та раціонального природокористування» [17, с.52]. Таким чином, система управління процесом впровадження екологозабезпечуючих інновацій в навчальний процес повинна враховувати багатозаровість та багатозільове призначення екологічної освіти, сприяти як ціннісно-світоглядному поширенню екологічних цінностей серед населення, так і ефективно використовувати різноманітні ресурси для формування ефективної спільноти екологів-професіоналів в різних сферах народного господарства, менеджменту, природокористування.

Першим і найважливішим кроком, який може зробити національна система вищої екологічної освіти, з нашої точки зору, є регуляція (оптимізація) навчальних курсів з екології, яка буде спрямована насамперед на диференціацію та диверсифікацію спеціального навчально-понятійного, науково-дослідного, виробничо-прикладного змісту різних навчальних спеціальностей та дисциплін екологічного профілю. Важливо, щоб навчання та його зміст ставали як світоглядним, так і спеціально-професійним підґрунтям для того чи іншого професійного поприща випускника-еколога. «Екологізація системи освіти полягає не тільки у насиченні ідеями, поняттями, принципами екології усіх навчальних дисциплін і насамперед професійно-орієнтованих, що створює підґрунтя для підготовки екологічно грамотних фахівців різного профілю, а й зумовлює зміни, спрямовані на оптимізацію впливу суспільства на природу, сприяє формуванню умінь приймати самостійні рішення, оцінювати їх з позиції екологічної доцільності. Отже, екологізація – це педагогічна діяльність, що охоплює шляхи формування інтелектуального розвитку студентів на засадах усвідомленої майбутньої практичної діяльності» [18, с.11]. При цьому, необхідна цілісна, системна державна стратегія щодо підготовки різнопрофільних спеціалістів-екологів, кількість і якість яких відповідали б реальним сучасним вимогам та перспективам економіки, гармонійною складовою якої була б інноваційно-екологізаційна спрямованість.

Новітніми методиками менеджменту навчального процесу з багатьох спеціальностей заважає і застаріла предметна забезпеченість навчальних програм з екологічних спеціальностей. Нова, гуманістично орієнтована парадигма освіти, соціальні перетворення у суспільстві та загострення екологічних проблем передбачають підготовку фахівця нового типу – людей із гуманістичною спрямованістю, професіоналів із наявністю високого рівня екологічної культури. Водночас значимо, що до цього часу

у природничих ВНЗ «домінує предметна система навчання, результатом цього є фрагментарність знань студентів, несформованість мотивів професійної діяльності у галузі екологічної практики та освіти і виховання. Водночас аналіз стану екологічної освіти у професійно-технічних та вищих навчальних закладах показує, що в цій галузі існують значні недоліки, зокрема у більшості з них акцентується увага на освітньо-інформаційних аспектах і не докладається належних зусиль для перетворення знань у конкретні переконання та вчинки; недостатньо використовуються можливості екологізації предметів загальноосвітнього і професійно-технічного циклів; екологічні знання студентів мають недостатню професійну спрямованість, що призводить до розриву між вивченням теоретичного матеріалу та практикою» [13, с.50]. Саме на ефективний менеджмент екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти покладається сьогодні основна відповідальність щодо вирішення цих та подібних проблем, які формалізують та знижують ефективність підготовки різнопрофільних спеціалістів-екологів в нашій системі вищої освіти.

В цьому плані, першочерговим завданням, як відмічають більшість педагогів та науковців, що працюють в даній галузі, є реалізація основних концептуальних засад, які визначені державою в сфері екологічної освіти, але не знайшли достатнього практичного втілення та ресурсної підтримки саме з боку держави та інших суб'єктів навчально-науковою та виробничою діяльністю, пов'язаною з інноваційно-екологізаційними процесами. Згідно з Концепцією екологічної освіти України, затвердженої Рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України № 13/6-19 від 20.12.2001 [16], першочерговим завданням розвитку вищої екологічної освіти є розробка програм навчальних курсів з екології згідно з вимогами часу, міжнародними принципами, можливостями ВНЗ, потребами регіонів та відповідних стандартів. В навчальних планах всіх ВНЗ (які не готують фахівців-екологів) на бакалаврському рівні необхідно передбачити курс екології, який би включав необхідні теоретичні і практичні аспекти, а також відповідні кожному окремому ВНЗ курси з блоку прикладних екологічних дисциплін (можливо, у блоці вибіркової професійно-орієнтованих дисциплін). Для цього в навчальних програмах ВНЗ одним з обов'язкових курсів лекцій має бути курс «Основи екології» (базові екологічні знання), а також курси блоку «Прикладна екологія» (залежно від профілю ВНЗ – «Агроекологія», «Урбоекологія», «Ландшафтна екологія», «Військова екологія», «Геоекологія», «Екологічні проблеми енергетики», «Екологічні проблеми транспорту», «Екологічне право», «Економіка природокористування» тощо).

Особливе значення має екологічна освіта для студентів педагогічних вищих навчальних закладів, майбутніх вихователів і вчителів, які поряд із загальним високим рівнем екологічної культури мають опанувати методику екологічної виховної роботи.

Суттєве значення має введення спеціального розділу з охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування у дипломні (кваліфікаційні) роботи (проекти) випускників технічного, аграрного, військового та інших напрямів підготовки, залучення студентів до виконання науково-дослідних робіт з екологічної тематики, до участі в екологічних гуртках, олімпіадах і конференціях.

Другою, найважливішою функцією вищої екологічної освіти є підготовка фахівців-екологів різного освітньо-кваліфікаційного рівня для освітньої галузі (вчителів, викладачів); для державних органів управління в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування; громадських організацій; для підприємств, установ та організацій різних галузей народного господарства.

Кожний окремий ВНЗ на рівні підготовки «спеціаліст» та «магістр» може надавати перевагу підготовці фахівців-екологів того профілю, який необхідний в даній період галузям регіону (екологи аграрники, екологи-енергетики, екологи-лісогосподарники, екотехніки, геоекологи, радіоекологи, екологи заповідної справи, екотоксикологи, інженери техноекологи, військові екологи, екополітики тощо) і організація якого ВНЗ може забезпечити. На магістерському рівні відбувається також спеціалізація у екологічній науці в плані поглиблення і розширення бакалаврського курсу.

В освітньо-професійних програмах підготовки бакалавра, спеціаліста та магістра-еколога необхідно передбачити викладання наступних професійно-орієнтованих дисциплін: «Загальна екологія», «Екологія рослин», «Екологія тварин», «Екологія людини», «Ландшафтна екологія», «Моніторинг навколишнього середовища», блок

дисциплін напрямку «Прикладної екології», «Екологічний аудит», «Екологічний менеджмент», «Управління екологічною безпекою», «Основи сталого розвитку», «Екологічна політика», «Економіка природокористування і природоохоронної діяльності», «Нормування антропогенних навантажень», «Сучасні екологічні проблеми», «Екологічна економіка» тощо.

Особливої уваги потребують питання розвитку екологічної освіти у ВНЗ технічного, агропромислового та військового профілю. Зміст вищої екологічної освіти повинен віддзеркалюватися у Державних стандартах вищої освіти за всіма напрямками підготовки згідно положень цієї Концепції. Програми підготовки фахівців-екологів повинні передбачити: здобуття відповідного обсягу теоретичних знань з екології, орієнтованих на майбутню галузеву діяльність; розвиток необхідного обсягу практичних екологічних знань в галузі охорони довкілля та раціонального природокористування, уміння самостійно аналізувати і моделювати екологічні ситуації з орієнтацією на управління ними; розвиток усвідомлення реальності екологічної кризи і шляхів її запобігання; здобуття навичок у розв'язанні галузевих, загальних, локальних і регіональних екологічних проблем, уміння користуватися екологічними нормативно-правовими документами; розвиток здатності оцінювати екологічні ситуації і здійснювати заходи по охороні довкілля з позицій сучасної екології, політики, економіки, законодавства; формування активної громадської позиції щодо вирішення проблем захисту довкілля і збереження біосфери; вміння активно користуватись сучасними інформаційними технологіями для вирішення екологічних завдань.

Обов'язковим є введення в навчальний процес лабораторних і практичних занять з екології, польових і виробничих екологічних практик, в тому числі на базі структурних підрозділів Мінекоресурсів, органів державної влади, а також за кордоном. Термін екологічних польових практик має бути не менше 3-х тижнів на рік (після 1-го, 2-го, 3-го і 5-го років навчання). Різні екологічні спеціалізації повинні мати різні за змістом, складністю завдань і кількістю годин практики. Тематика курсових та кваліфікаційних робіт (проектів) повинна формуватися насамперед з урахуванням реальних потреб регіону та держави з охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування.

Кожний окремий ВНЗ надає перевагу підготовці фахівців-екологів того профілю, який необхідний в даній період галузям промисловості, сільського, лісного та водного господарства, транспорту, енергетики, оборони тощо [16].

Реалізація таких концептуальних засад, звісно залежить від конкретної діяльності університетських спільнот, спрямованої на раціональне структурування навчальних програм, курсів і дисциплін, взаємодію з міжнародними, національними, державними, регіональними та громадськими суб'єктами екологічно-господарської, просвітницької, захисної діяльності, активне застосування найновіших наукових досягнень в освіті професіоналів-екологів, а також, безумовно, на системну регуляцію та оптимізацію навчальних курсів з екології.

Для детальнішого аналізу проблеми оптимізації навчальних курсів з екології наведемо різнопланові приклади того, як в різних вищих навчальних закладах України впроваджуються екологічні знання в навчальний процес. При цьому, розглянемо як приклади підготовки спеціалістів-екологів широкого профілю в класичних університетах, так і програми підготовки вузькоспеціалізованих спеціалістів того чи іншого екологічного профілю в різних регіональних вузах, розглянемо програми підготовки спеціалістів для різних народногосподарських галузей, контрольних і адміністративних органів управління тощо. Отже, декілька прикладів підготовки спеціалістів-екологів в різних українських університетах за різними спеціальностями:

1. Перший приклад – класичний університет, в якому ведеться стандартна підготовка спеціалістів-екологів широкого профілю – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (географічний факультет). Підготовка магістрів «Екологія та охорона навколишнього середовища» спрямована на забезпечення фундаментальної теоретичної та практичної підготовки висококваліфікованих кадрів, які б набули глибоких міцних знань для виконання професійних завдань та обов'язків науково-дослідницького та інноваційного характеру в галузі сучасної екології, здатності до самостійної фахової діяльності в умовах вищих навчальних закладів різного рівня

акредитації. Перелік навчальних дисциплін для підготовки фахівця ОКР «Магістр» 8.070800 «Екологія та охорона навколишнього середовища» [див.: 15, с.4–5]:

№ п/п	Назва дисципліни	К-сть годин	К-сть кредитів
1	Цивільна оборона	54	2
2	Охорона праці в галузі	36	1
3	Методика викладання екології у вищій школі	54	2
4	Педагогіка та психологія у вищій школі	108	4
5	Філософські проблеми екології	54	1,5
6	Сучасні концепції оптимізації природокористування	162	5
7	Фізичні забруднення довкілля	54	1,5
8	Теорія систем в екології	108	3
9	Сучасні методи екологічних досліджень	243	7
10	Екологічна політика сталого розвитку	144	4
11	Вища освіта і Болонський процес	36	1
12	Інтелектуальна власність	36	1
13	Асистентська практика	432	12
14	Переддипломна практика	540	15
Усього		2061	60

2. У вищих навчальних закладах Донецької області, яка характеризується найбільшим антропогенним навантаженням на довкілля в Україні, здійснюється підготовка фахівців-екологів за наступними напрямками:

- промислової екології (кафедри природоохоронної діяльності, руднотермічних процесів і маловідходних технологій, корисних копалин і екологічної геології, прикладної екології та охорони навколишнього середовища Донецького національного технічного університету);
- біоекології (кафедра ботаніки і екології Донецького національного університету);
- екологічного менеджменту (кафедра природоохоронної діяльності Донецького національного технічного університету, кафедра екологічного менеджменту Донецького державного університету управління);
- комп'ютерного еколого-економічного моніторингу (кафедра комп'ютерних систем моніторингу Донецького національного технічного університету, кафедра фізики нерівноважних процесів, метрології і екології Донецького національного університету) [див.: 14, с.291].

3. В Дніпропетровському національному університеті з 1996 року при фізико-технічному факультеті кафедрою безпеки життєдіяльності здійснюється підготовка спеціалістів за спеціальністю 7.070801 «Екологія і охорона оточуючого середовища» з присвоєнням кваліфікації інженер-еколог. «Практична спрямованість освіти забезпечується вивченням студентами таких дисциплін, як промислова екологія, моніторинг стану оточуючого середовища та методи вимірювання її параметрів, екологічна та техногенна безпека, природоохоронне законодавство та екологічна експертиза, геоінформаційні системи та обробка даних дистанційного зондування Землі. Окрім того, студенти проходять навчально-виробничу та переддипломну практики на провідних підприємствах Придніпровського регіону (ВО ПМЗ, Дніпрошина, Дніпрококс, Придніпровська ТЕС, Запоріжсталь, ДМЗ ім. Петровського та ін.) В процесі практики студенти знайомляться з технологічними процесами, а також екологічною документацією підприємств. В подальшому з використанням отриманої інформації в процесі виконання дипломних робіт студенти виконують оцінку впливів виробництва на оточуюче середовище, а також розробляють план природоохоронних заходів та проектують обладнання для очистки викидів в атмосферу та стічних вод» [1, с.300].

4. Вінницький національний аграрний університет готує студентів за спеціальністю «Екологія та охорона навколишнього середовища», спеціалізацією «Екологічний аудит та інспектування». Метою дисципліни «Екологічний аудит та інспектування» є контроль і оцінювання ступеня екологічної безпеки господарської діяльності та екологічної ситуації, що склалася на об'єктах (територіях); попередження та припинення негативного впливу певного виду антропогенної діяльності на здоров'я людей і навколишнє природне середовище; виявлення пріоритетів вирішення екологічних проблем та підготовка обґрунтованих еколого-економічних рекомендацій щодо стратегії і тактики розв'язання природоохоронних завдань. Основними знаннями, вміннями та компетенціями випускників за даною спеціальністю визначаються такі: знання про основи загальної методології системного підходу; статус екологічного аудиту за ринкових умов господарювання; основні концептуальні положення та нормативну основу екологічного аудиту; характерні особливості, сфери дії, об'єкти та суб'єкти екоаудиту; основні завдання і функції екоінспекції; структуру і права екологічної інспекції; вміння проводити комплексний науково обґрунтований контроль певного виду діяльності з метою визначення ступеня його відповідності критеріям екологічного аудиту; компетентно збирати та використовувати в професійній діяльності відповідну інформацію; використовувати нормативну базу щодо впровадження екологозабезпечуючих принципів в певній господарській діяльності тощо [див.: 19, с.4–5].

5. У Харківській національній академії міського господарства розроблена дисципліна «Екологічний менеджмент і аудит» для студентів 5 курсу за напрямом підготовки 0708 «Екологія» спеціальності 7.070801 «Екологія та охорона навколишнього природного середовища». «Дисципліна «Екологічний менеджмент і аудит» відноситься до циклу професійно-орієнтованої, гуманітарної і соціально-економічної підготовки спеціалістів різних форм навчання за спеціальністю «Екологія та охорона навколишнього природного середовища». Поняття про екологічний менеджмент та аудит, організаційні аспекти планування, забезпечення та підготовки еколого-орієнтованого менеджменту персоналу, система менеджменту довкілля підприємства, методи і технології еко-аудиту, соціальні аспекти екологічного аудиту – основні компетентнісні моменти навчання. Сучасного змісту дисципліна набула після річного науково-педагогічного стажування автора в Університеті Бордо, Франція у 2008 – 2009 рр., курсів підвищення кваліфікації інженерів в Університеті Хоккайдо, Японія у 2007 році, спілкування із знайомими фахівцями в галузі моніторингу довкілля та екології під час виконання міжнародного проекту «Вища освіта та ринок праці в галузі охорони довкілля», за підтримкою Європейської Ради (TEMPUS TACIS) та дослідницького проекту «Дніпро» за схемою підтримки Міністерства освіти і науки України та Міністерства закордонних справ Франції [6, с.4].

6. Ключовим осередком навчально-наукової діяльності в сфері екології в Україні є Одеський державний екологічний університет, в якому здійснюється випуск спеціалістів за багатьма спеціальностями. Виділимо для них профільюючі дисципліни. Так, для спеціальності 7.09020101 «Водні біоресурси» спеціалізації такими є – управління та охорона водних біоресурсів: розведення риб; фізіологія риб; рибогосподарська гідротехніка; основи промислового рибальства; спеціальна іхтіологія; ботаніка з основами гідроботаніки; вступ до спеціальності (водні біоресурси і аквакультура); методика дослідної справи; іхтіопатологія; біологічна продуктивність водних екосистем; менеджмент і маркетинг у рибництві; гідробіологія; основи рибоохорони; екологічне нормування і районування водних екосистем; гістологія і ембріологія водних тварин; загальна іхтіологія; ставове рибництво; бухгалтерський облік у рибництві; оцінка, прогностування і управління якістю вод рибогосподарських водойм; теорія динаміки стада риб; нормування навантаження на природне середовище; організація виробництва у рибництві; індустріальне рибництво; технологія переробки риби; основи марикольтури; рибництво в ріках, озерах і водосховищах та інші [11]. Профільюючі дисципліни для спеціальності 8.04010601 «Екологія та охорона навколишнього середовища», спеціалізації – прикордонний екологічний контроль; організація управління в екологічній діяльності; екологічне інспектування; стандартизація продукції аквакультури; екологічне законодавство; методи та засоби екологічного контролю; управління природокористуванням; екологічне право; правові засади екологічного контролю; вступ до

фаху (охорона навколишнього середовища); юридична відповідальність за екологічні правопорушення; нормування антропогенного навантаження на природне середовище; екологічна експертиза; правові засади екологічного аудиту; заповідна справа; організація митної служби України; міжнародна екологічна діяльність; екологічний контроль на державному кордоні України та інші [11].

Розглянувши такі приклади організації навчання професіоналів-екологів різних спеціальностей і спеціалізацій, можемо зробити висновок про те, що в Україні достатньо розгалужена мережа навчальних закладів, які готують спеціалістів-екологів різних профілів, при чому враховується як необхідність широкопрофільних спеціалістів, так і спеціалізованих професій, в тому числі в залежності від регіонального розташування вищого навчального закладу. Позитивом є і те, що в більшості галузевих університетів (наприклад, аграрних) приділяється значна увага екологічним дисциплінам, а в багатьох і готуються спеціалісти-екологи, чия діяльність буде пов'язана з профілем вузу. Позитивним є і широкий спектр спеціальностей управлінсько-економічного та адміністративно-контрольного спрямування, що присвячені екологічній проблематиці. Зрештою, наявні такі великі центри екологічної науки і освіти, як Одеський державний екологічний університет.

Водночас, необхідно відмітити і низку значних недоліків в структурному, змістовному та предметному наповненні системи навчання професіоналів-екологів в українських вузах. По-перше, екологи широкого профілю, що навчаються в неспеціалізованих вузах, а часто і на неспеціалізованих факультетах, в більшості випадків отримують достатньо широку, але надто неспеціальну освіту, що розмиває поле їх професійної компетенції. По-друге, в багатьох спеціально-галузевих вузах спеціальності екологічні змістовно забезпечуються достатньо формально, коли основою їх навчання є спеціальні предмети, що відповідають галузевим вимогам, але мело спрямовані на екологізаційну складову. По-третє, в абсолютній більшості українських вищих навчальних закладів, як відмічають спеціалісти, є застарілою і непридатною для сучасних умов матеріально-дослідна база, а сам навчальний процес є занадто відірваний від науково-дослідної практики або виробничих процесів. Отже одним із завдань менеджменту екологозабезпечуючих інновацій в системі вищої освіти в Україні є вдосконалення, диверсифікація, оптимізація навчальних курсів з екології, які по-перше повинні бути приведені у відповідність до загальносистемних вимог, а по-друге – відповідати запитам освітніх та професійних спеціальностей, конкретним екологічним ситуаціям в регіонах, потребам у певного роду спеціалістів в різних галузях народного господарства.

Для ілюстрації ефективної форми менеджменту інноваційно-освітньої діяльності є управлінська, освітня, науково-дослідна та кадрово-забезпечувальна взаємодія університетів, дослідних лабораторій та уряду США. Для прикладу можна взяти управлінські взаємозв'язки між Університетом Каліфорнії та Ліверморською національною лабораторією Департаменту енергетики США, в якій проходять практику, проводять дослідження, отримують роботу, зокрема, студенти-екологи, які вчаться в даному університеті [22]. Як сказано на офіційному веб-сайті Ліверморської лабораторії, лабораторія є «головною науково-дослідною та дослідно-конструкторською організацією для вирішення проблем національної безпеки». Вона відповідає за безпеку і надійність ядерної зброї США, застосовуючи в її розробках досягнення сучасної науки і техніки. Також лабораторія займається дослідженнями в галузі наук, не пов'язаних з оборонною діяльністю, таких як енергетика, екологія та біологія. Кожен рік біля 300 – 400 студентів мають можливість пройти дипломну практику чи післядипломне підвищення кваліфікації в Ліверморській національній лабораторії (США), робота якої в основному присвячена ядерним дослідженням, однак значна увага приділяється роботі зі студентами-екологами, чия освіта визнається головним інноваційним підґрунтям подальшого розвитку американської нації [21]. Таким чином, забезпечується взаємодія освіти, науки, національного врядування, системи національної безпеки, промисловості та бізнесу, на єдності яких ґрунтується міць американської нації. При цьому, саме інноваціям в освітньо-науковій сфері надається пріоритет, а еколого-забезпечуючі спеціальності є обов'язковими в будь-якій сфері досліджень чи бізнесу, навіть коли справа стосується проблем національної безпеки.

Якщо американський досвід переймати важко через несумірність ресурсної бази освіти, науки, бізнесу та держави, то варто звернути увагу на приклади східноєвропейських країн, які протягом останніх двох десятиліть зробили значний поступ у впровадженні ефективних технологій управління інноваційно-екологічними впровадженнями в сфері освіти і науки, а також їх взаємозв'язку із соціально-економічним, громадським, соціоприродним середовищем. Для прикладу розглянемо Варшавський університет екології та управління, який є одним з найкращих та найбільших навчальних закладів Варшави, заснований 1995 року. На екологічному факультеті в даний час виокремлюються конкретні напрямки і програми навчально-наукової діяльності студентів, зокрема: математичне моделювання прогнозування поширення окремих інвазивних чужорідних видів рослин у різних місцевостях Польщі та їх використання в активній захисту природи і ландшафту в районі Кампінос Національний парк; дослідження частки газів (O₂, CO, CH₄, H₂S) у формуванні хімічного складу води з окремими відкритих ландшафтів, екологічних систем, водоносних горизонтів; технічні та екологічні аспекти сталого розвитку туризму на Бузі та Нарві; дослідження вмісту летких галогенованих аліфатичних вуглеводнів у водопровідній та переробленій воді у Варшаві; рослинність областей деградованих в процесі промислової та комунальної діяльності тощо. Відповідні дослідницькі теми забезпечуються як педагогічно-методичним, так і лабораторно-експериментальним супроводом [23]. Окрім того, по закінченню університету студенти продовжують роботу в установах і підприємствах за профілем своєї наукової роботи, адже вона має, як бачимо, практично-орієнтовану специфіку.

Окрім того, з нашої точки зору, навчальний процес та його змістовна частина, які стосуються такої соціально-інклюзивної спеціальності, як екологія, повинні бути тісно пов'язані з діяльністю виробництва регіону, бізнесових і громадських структур, місцевих і державних органів управління і контролю тощо. Особливо це важливо в державі, де екологічні проблеми вимагають негайного, невідкладного вирішення. В розвинутих країнах держава і корпорації беруть на себе значну міру відповідальності за освіту спеціалістів в галузі екології. «Корпорації Америки витратили за останні 20 років 850 млрд. долларів на ліквідацію наслідків забруднення середовища. Баланс між діловим співтовариством та екологічною відповідальністю змістився в бік останньої: підприємці почали усвідомлювати, що попередження хвороби вартує дешевше, ніж її лікування. Будь-які видатки на великі екологічні програми стали сприйматися як вкладення в благополуччя світу в цілому» [20, с.24].

Таким чином, процес оптимізації навчальних курсів з екології повинен враховувати і сприяти тісній співпраці освітянських та науково-дослідних університетських колективів із виробництвом, адміністрацією, бізнесом регіону та державою загалом з метою інноваційного сприяння екологозберігаючим технологіям, виробничим процесам, громадській активності та світогляду.

Список використаних джерел

1. Агапова В.Т. Опыт подготовки инженеров-экологов в Днепропетровском национальном университете / В.Т. Агапова, Л.А. Дорганова // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Перший Всеукраїнський з'їзд екологів (ECOLOG-2006)», м. Вінниця, 4 – 7 жовтня 2006 р. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2006. – С. 300.
2. Аніщенко В.О. Еколого-економічний аналіз в системі управління природокористуванням на підприємстві / В.О. Аніщенко, В.Г. Маргасова // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 6. – С. 39 – 45.
3. Білецька Г.А. Педагогічні умови інтеграції фундаментальних і професійно орієнтованих дисциплін у підготовці екологів. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Спеціальність: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Галина Білецька. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського, 2004. – 30 с.
4. Білявський Г.О. Основи екології. Навчальний посібник / Г.О. Білявський. – К.: Либідь, 2006. – 408 с.
5. Білявський Г.О. Роль інноваційного потенціалу екологічної освіти і науки в збалансованому розвитку України / Г.О. Білявський // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної

конференції «Перший Всеукраїнський з'їзд екологів (ECOLOGU-2006)», м. Вінниця, 4 – 7 жовтня 2006 р. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2006. – С. 289.

6. Виставна Ю.Ю. Програма і робоча програма навчальної дисципліни «Екологічний менеджмент і аудит» (для студентів 5 курсу заочної форми навчання за напрямом підготовки 0708 «Екологія» спеціальності 7.070801 «Екологія та охорона навколишнього природного середовища») / Харківська національна академія міського господарства / Ю.Ю. Виставна. – Харків: ХНАМГ, 2009. – 18 с.

7. Данилюк Н.І. Екологічний компонент менеджменту транснаціональних корпорацій в умовах глобалізації. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Спеціальність: 08.05.01 – світове господарство і міжнародні економічні відносини / Наталія Данилюк. – К.: КНЕУ імені В. Гетьмана, 2006. – 19 с.

8. Закон України Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року / 21 грудня 2010 року № 2818-VI. – Режим доступу: <http://www.nau.ua/druk.php?name=352091-21122010-0.txt4081152428>

9. Магазинщикова І.П. Екологічна компетентність випускника як мета екологізації вищої лісотехнічної освіти / І.П. Магазинщикова // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: Збірник науково-технічних праць. Серія 6. Освітні проблеми вищої школи. – 2010. – Випуск 20.12. – С. 337 – 345.

10. Мокрий В.І. Місце та роль дисципліни «Екологічна безпека» у національній технології вищої екологічної освіти України / В.І. Мокрий // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: Збірник науково-технічних праць. Серія 6. Освітні проблеми вищої школи. – 2006. – Випуск 16.6. – С. 297 – 303.

11. Одеський державний екологічний університет (Офіційний сайт). – Режим доступу: <http://www.odku.edu.ua>

12. Онопрієнко В. Менеджмент екологічної освіти: компетентність керівництва і студентське самоуправління / Володимир Онопрієнко // Вісник Інституту розвитку дитини. Випуск 11. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – С. 98 – 105.

13. Онопрієнко В.П. Система екологічної освіти в підготовці спеціалістів сільського господарства / Володимир Онопрієнко // Вісник Сумського національного аграрного університету: Збірник наукових праць. Серія «Агрономія і біологія». – Суми: Видавництво СНАУ, 2010. – Випуск 4 (19). – С. 46 – 55.

14. Панасенко А.І. Вища екологічна освіта в Донбасі / А.І. Панасенко // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Перший Всеукраїнський з'їзд екологів (ECOLOGU-2006)», м. Вінниця, 4 – 7 жовтня 2006 р. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2006. – С. 291.

15. Програми навчальних дисциплін для підготовки фахівця ОКР «Магістр» 8.070800 «Екологія та охорона навколишнього середовища» / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2010. – 27 с.

16. Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України № 13/6-19 від 20.12.2001 Про концепцію екологічної освіти в Україні // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – № 7, квітень, 2002 р. – Режим доступу: <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v5/d33.htm>

17. Таран О.А. Экологическое образование в системе высшего технического образования / О.А. Таран // Сборник научных трудов Северо-Кавказского государственного технического университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2005. – № 2 (14). – С. 48 – 54.

18. Фастовець О.О. Екологічна підготовка майбутніх менеджерів з туризму у вищих навчальних закладах. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Спеціальність: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Оксана Фастовець. – К.: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України, 2008. – 23 с.

19. Фостолович В.А. Екологічний аудит та інспектування. Тимчасова навчальна програма для підготовки студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «Бакалавр» спеціальності 6.040106 «Екологія та охорона навколишнього середовища» / В.А. Фостолович. – Вінниця: РВВ ВНАУ, 2010. – 22 с.

20. Хабарова Е.И. Менеджмент на стыке экономики и экологии / Е.И. Хабарова // Менеджмент в России и за рубежом. – 1999. – № 3. – С. 20 – 29.

21. Lawrence Livermore National Laboratory (Офіційний сайт Ліверморської національної лабораторії). – Режим доступу: <https://www.llnl.gov>

22. University of California (Офіційний сайт Університету Каліфорнії). – Режим доступу: <http://www.universityofcalifornia.edu>

23. Wyższa Szkoła Ekologii i Zarządzania w Warszawie (Офіційний сайт Варшавського університету екології та управління). – Режим доступу: <http://wseiz.pl>

Большак Л.И. Внедрение экологообеспечивающих инноваций в учебный процесс высших учебных заведений

Рассматривается роль и место экологообеспечивающих инноваций в системе образования в эпоху глобализации. Сделан вывод, что процесс оптимизации учебных курсов по экологии должен учитывать и содействовать тесному сотрудничеству образовательных и научно-исследовательских университетских коллективов с производством, администрацией, бизнесом региона и государством в целом с целью инновационного содействия экологообеспечивающим технологиям, производственным процессам, общественной активности и мировоззрению.

Ключевые слова: экологообеспечивающие инновации, система образования, глобализация.

Bolshak, L.I. Process of implementing eco-saving innovations in educational process of higher educational institutions

Review of the role and place of eco-saving innovations in education system in the epoch of globalization. A conclusion has been made that process of optimization of ecology training courses it should take into account and contribute to close cooperation of educational and scientific and research university communities with production sphere, administration, local business and state in general in order make innovative contribution to eco-saving technologies, production processes, civil activity and worldview.

Key words: eco-saving innovations, education system, globalization.

Філософсько-освітній аспект дослідження мовної картини світу

Надзавданням педагога є сприяти формуванню у свідомості дітей та молоді світоглядних переконань, що слугували б основою у їх самостійному житті. Мовна картина у цьому процесі має особливе значення, адже сприяє успішному становленню молоді.

Ключові слова: мовна картина світу, освіта, філософсько-освітній аспект.

Чим зумовлена актуальність вивчення формування мовної картини в освітніх закладах, адже освітня діяльність її у попередні епохи спрямовувалась на становлення цього феномену у свідомості дітей та молоді? Безперечно, так, проте у наш час цей напрям освітньої діяльності став особливо нагальним, адже радикальні зміни у соціальному житті, що пов'язані з його демократизацією та переходом до ринкових відносин і глобальних зрушень потребують змін у змісті та формах виховання, умови якого ускладнюються кризовими явищами в країні, суспільстві, світі. У ринковому глобалізмі відсутні людина та її самоцінність, йому не притаманний гуманізм, він ґрунтується на економічній доцільності та прагматизмі [3, с.331], і тому «у національному масштабі має бути створена модель освіти, зорієнтована на постійне розширення можливостей саморозвитку особистості, свідоме і компетентне обрання нею життєвого шляху. Та освіта, яка стає нормою для XXI століття, повинна забезпечити формування в молоді цілісної картини світу, здатності до адекватної орієнтації в різних життєвих ситуаціях, у тому числі в ситуації невизначеності» [6, с.157]. У цьому контексті неабияку важливість набувають дослідження проблем представлення цієї картини у мові з її репрезентативним і виховним потенціалами. Крім вищезгаданої зовнішньої, пов'язаної з викликами сучасності причини, що спонукає до вивчення становлення даного феномену, існує й внутрішня – дослідницька, оскільки сучасний стан вирішення цієї проблеми дає можливість розглянути мовну картину світу глибше на філософсько-освітній основі.

Про мовну картину світу написано чимало. Цей феномен та явища, пов'язані з ним, вивчалися філософами та мовознавцями з часів Арістотеля, проте цей концепт як предмет дослідження був усвідомлений значно пізніше. У наш час вивчаються різноманітні аспекти цієї картини: у контексті репрезентації концептів (Р.Анісімова, Н.Архипова, М.Бобунова, Л.Бутакова, Н.Ветрова, Л.Газізова, О.Гофман, О.Дудко, В.Жданова), досліджують мовну репрезентацію концептуального світу (В.Жайворонок, О.Кубрякова), своєрідність авторської мовної картини світу у творчості поетів і письменників (К.Андреева, О.Григор'єва, А.Дуров, С.Карпенко) та ін. Існують навіть роботи, що з різним ступенем охоплення репрезентують здобутки дослідників (філософів, мовознавців, психолінгвістів та ін.) у цій сфері. До таких належать роботи С.Воркачова, Л.Готовкиної, А.Залізняка, Н.Кушніна, І.Малинівської, В.Пищальникової, А.Руднева, М.Шигаревої та ін. А що ж розуміється під концептом «мовна картина світу»? Цей концепт дослідники тлумачать, як відбитий мовними засобами образ свідомості – реальності, модель інтегрального знання про концептуальну систему протиставляють концептуальній, або когнітивній моделі світу, яка є основою мовного втілення, словесної концептуалізації сукупності знань людини про світ [4, с.46]. А от картину світу сучасні автори визначають як «глобальний образ світу, що лежить в основі світогляду людини» [9]. Про цей феномен М.Гайдеггер писав: «Що це таке – картина світу? Мабуть, зображення світу. Але що називається тут світом? Що означає картина? Світ виступає космосом, вони разом в їх прихованому і агресивному взаємопроникненні не

вичерпують світу. Під цим словом мається на увазі і основа світу, незалежно від того, як мислиться її відношення до світу» [8, с.25]. «Відбитки» цієї картини репрезентуються не лише у мові, а й у жестах, образотворчому мистецтві, музиці, ритуалах, етикеті, речах, міміці, поведінці людей [1, с.45]. Проте з усіх виявів найбільш універсальним є мовний, адже мова безпосередньо бере участь у процесах, пов'язаних з формуванням картини світу через те, що, по-перше, в надрах концептуальної картини формується мовна, і, по-друге, тому, що саме мова репрезентує інші картини світу людини. Сучасний стан вивчення мовної картини світу представлений дослідженнями, що здійснюються за двома основними напрямками: з одного боку, у цих працях аналізуються окремі характерні для даної мови концепти – передусім, «стереотипи» мовної і культурної свідомості, з іншого – це специфічні конотації неспецифічних концептів, наприклад символіка кольорів у різних культурах [1, с.17]. Ю. Апресян, наприклад, наводить цікаві дані про відмінності в культурних асоціаціях і реакціях на той або інший колір, які були експериментально виявлені під час експлуатації комп'ютерів з кольоровими екранами. Наприклад, значення червоного кольору в США означає небезпеку, у Франції – аристократію, Єгипті – смерть, Індії – життя і творчість, Японії – гнів і небезпека, Китаї – щасті; білий у США – чистота, Франції – нейтральність, Єгипті – радість, Індії – смерть і чистота, Японії – смерть, Китаї – смерть і чистота. Крім того, дослідники здійснюють пошук властивого мові цілісного, донаукового погляду на світі і виявляють здатність кожної природної мови у певний спосіб сприймати та організовувати або сприяти концептуалізації світу. Семантичне багатство відображає єдину систему поглядів, колективну філософію, яка нав'язується як обов'язкова всім носіям мови [1, с.351]. Розвиваючи думку Ю. Апресяна, слід відзначити: втілення у життя згаданої обов'язковості стало можливим завдяки створенню у людській спільноті інституту освіти і виховання.

У власне освітньому дискурсі мовна картина світу лише нещодавно стала самостійним предметом вивчення. У цьому напрямі відомі лише окремі спостереження над формуванням цієї картини в освітніх закладах (цим займалися О.Жарська, Р.Золотарьова, І.Курлова, С.Мишланова). Оскільки з філософсько-освітніх позицій мовна картина світу ґрунтовно не розглядалась, дана стаття певною мірою заповнює існуючу прогалину.

Філософсько-освітній аспект вивчення мовної картини світу дає можливість розглянути її становлення в антропогенезі і філогенезі. Мовна картина світу у цьому аспекті набуває ознак динамічності, з'ясовується, що ця картина у всьому своєму багатстві є результатом відображення соціального досвіду, накопиченому протягом тривалого часу і збереженому завдяки мові та існуванню такого соціального інституту, як освіта.

Феномен, що називається «картиною світу», є таким же древнім, як сама людина. Створення перших «картин світу» у свідомості людини збігається за часом із процесом антропогенезу. Мовна картина кожної епохи базується на безцінному досвіді попередніх поколінь, а тому ця картина на кожному новому історичному зрізі, з одного боку, є частково однаковою з попереднім, а, з іншого, – відмінною, своєрідною, оскільки, постійно еволюціонуючи, вона набуває ознак сучасності, що робить її здатною обслуговувати людину в життєвих ситуаціях. Здатність мови бути водночас статично стабільною і постійно змінною, наявність у ній стійкості і руху першим відзначив В. фон Гумбольдт. Цим питанням займався також Боуден де Куртене [7].

Засвоєння особистістю у процесі її соціалізації картини світу, історично сформованої в повсякденному пізнанні спільноти та відображеної в мові сукупності уявлень про світ, певним способом відображення і концептуалізації дійсності кризь призму культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу; інтерпретацією навколишнього світу за національними концептуально-структурними канонами відображення дійсності у свідомості того чи іншого етносу, сприяє збереженню спадкоємності між поколіннями і є основою подальшого розвитку людства.

З позицій філогенезу опанування мовної картини світу у процесі соціалізації дитини здійснюється за двома напрямками – як передача всього того, що виробило людство, а це завжди відбувається шляхом аксіологізації уже набутого конкретною особистістю, і як формування навичок у її свідомості активного удосконалення та творчого виконання картини. Здійснити це можливо у процесі соціалізації.

Пропонуємо розгляд деяких теорій цього процесу крізь призму формування мовної картини світу. Думки щодо вивчення процесу формування мови у філософсько-освітньому вимірі висловлював Л.Вітгенштейн. Основна новизна ідей цього дослідника полягає в тому, що, розглядаючи сутність мови, він узяв за референтну (або денотатну) систему для мови не світ співбуттів, а поведінку людей. Він писав, що «спільна поведінка людей – ось та референтна система, за допомогою якої ми інтерпретуємо незнайому мову» [2, с. 164]. Для розв'язання проблем мови необхідно, на думку Л.Вітгенштейна, зв'язати мову зі сферою реальних дій, і тоді мова втрачає таємничість. Мова в його поглядах постала як мовленнєва комунікація, нерозривно пов'язана з конкретними цілями людей у конкретних обставинах, у процесі різноманітних соціальних практик. Дослідник розглядав мову такою ж частиною життєдіяльності людей, як їжа, ходіння тощо. Мовленнєві акти, на його думку, здійснюються в реальному світі, передбачають реальні дії з реальними предметами, а необхідними умовами комунікації є два взаємопов'язані процеси: розуміння мови та її вживання. Л.Вітгенштейн впровадив поняття «мовна гра». При тлумаченні цього поняття він використав аналогію між поведінкою людей в іграх (в карти, шахи, футбол тощо) і під час різних соціальних практик – реальних діяч, у які вилетена мова. Зазначені ігри мають свої правила, так само й мовні ігри мають моделі використання мови, методики аналізу її в дії. Інакше кажучи, мовні ігри – це сукупність прийомів, навичок усвідомлення, яким можна навчатися і навчити, зокрема, через педагогіку. У контексті цієї концепції формування мовної картини світу можливе у процесі мовних ігор, у яких беруть участь учасники з різним ступенем її розвитку. Досвідчений учасник (педагог) пропонує своєму менш досвідченому співрозмовнику певні прийоми формування мовної картини та навички їх усвідомлення.

Для з'ясування особливостей формування мовної картини світу, на наш погляд, плідним є також аналіз цього процесу з позицій деяких теорій соціалізації. Зокрема, в концепції У.Уентворта, який визнавав процес соціалізації частиною культури суспільства, визнається властива для цього процесу інтерсуб'єктивність, що передбачає визнання дитини від народження як повноправного учасника цього процесу. Ця концепція базується на двох положеннях, за якими: а) суспільство не є панівною детермінантою в процесі соціалізації людини; б) людина і суспільство є взаємно проникні. Соціалізація, згідно з цією теорією, через процес взаємодії пропонує для засвоєння «світ дорослих» «новачкові» (дитині). Соціалізація «конструює» мінімум світу, який завжди неповний і проблематичний як з точки дорослих, так і з точки зору дітей. Намагаючись звести до мінімуму проблематичність світу, що засвоюється в процесі соціалізації, «дорослі» і «новачки» укладають між собою певну угоду, «договірну реальність». Таким чином, соціалізація не лише репрезентує «світ дорослих», а й конструює новий, а це стає можливим унаслідок згаданої угоди в процесі інтеракції [5, с. 17-19]. Розвиваючи цю теорію, можна відзначити: мовна картина світу для «новачка» є частиною світу «дорослих». Засвоївши цю картину, дитина долучається до «світу дорослих». Цей процес настільки важливий для становлення особистості, що недоліки засвоєння цієї картини можуть обернутися неуспішністю людини у її подальшому житті. Мовна картина світу і педагога, і вихованця не є досконалою, завершеною, «повною», оскільки постійно перебуває у стані розвитку.

Процес соціалізації, який за своєю природою є інтерсуб'єктивним, досліджувався І. Коном на величезному етнографічному матеріалі різних народів світу, що дало можливість досліднику виділити в цьому процесі низку закономірностей, до яких належать визнання того, що надбання культури обсяг знань, умінь і навичок, що передаються з покоління в покоління, збільшуються, а самі форми їх передачі усе більш диференціюються і спеціалізуються; ускладнення системи соціалізації, поглиблення її варіативної роблять її все менш керованою, усе більш проблематичною, що супроводжується неузгодженістю цілей, засобів і результатів організованої соціалізації (виховання); прискорюються темпи культурного оновлення в епоху науково-технічної революції і політичної конвергенції; актуалізуються проблеми інновацій у культурі; процес передачі культурних цінностей перетворюється на вибірковий, селективний, усе більш залежний від індивідуального вибору його учасників. Звідси як висновок – соціалізація тим успішніше, чим активніше участь індивіда в творчій, суспільній

діяльності. Обґрунтоване І. Коном положення про історичну еволюцію процесу соціалізації у бік його усе більш вираженою суб'єкт-суб'єктивності природно переформується з обґрунтованою у його роботах тезою про розвиток суб'єктивності у процесі соціалізації в антропозені. У контексті теорії І.Кона формування мовної картини світу у свідомості комунікантів сприяє розвитку суб'єкт-суб'єктивності, оскільки будь-яка взаємодія між людьми ґрунтується на її базі.

Не менш плідною для з'ясування ролі формування мовної картини світу у процесі соціалізації є концепція Г.Андреевої, яка визначає соціалізацію як двосторонній процес: з одного боку, це засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків; з іншого, – це процес активного відтворення системи соціальних зв'язків індивідом за рахунок його активної діяльності, активного включення в соціальне середовище. Зміст процесу соціалізації – становлення особистості, що починається з перших хвилин життя людини, яка відбувається в трьох сферах: діяльності, спілкуванні, самосвідомості. Суспільство і група сприяють становленню самосвідомості особистості під час передачі їй деякої системи норм і цінностей за допомогою певної системи знаків [5, с. 17-19]. Розвиваючи теорію Г. Андреевої, слід визнати, що навчально-виховний соціально спрямований процес здійснюється на комунікативно-діяльній основі, а тому розвиток мовної картини світу є його необхідним компонентом, що супроводжує цей процес.

У роботах В. Мухинової проблема соціалізації розглядається в рамках концепції феноменології розвитку і буття особистості, згідно з якою індивідуальне буття людини визначається одночасно і як соціальна одиниця, і як унікальна особистість. Розвиток особистості розглядається в процесі соціалізації через діалектичну єдність зовнішніх умов, передумов і внутрішньої позиції людини, що виникає в філогенезі. Як єдиний механізм соціалізації, тобто механізм розвитку особистості і її соціального буття, визначаються ідентифікація і відособлення – ідентифікація особистості у процесі становлення з певним етносом, субкультурами, світом людей і відособлення внаслідок усвідомлення власної індивідуальності. Ідентифікація визначається як механізм при-власнення окремим індивідом всебічної людської суті, а відособлення – як механізм відстоювання окремим індивідом своєї природної і людської суті. Ці механізми в своїй взаємодії сприяють реалізації як процесу соціалізації, так і процесу індивідуалізації особистості. Обидва механізми не можливі поза розвитком мовної картини світу у свідомості особистості в філогенезі.

Безперечно, «вивчення мовної картини світу уявляється важливим для багатьох наук (лінгвістики, філософії, соціології, психології, менеджменту, культурології, етики, етнографії, історії та ін.), не менш потрібними вони є для педагогіки. Ці «знання дозволять вивчити людину глибше, зрозуміти невідомі ще принципи її діяльності, відкрити дорогу до нових ще незвіданих горизонтів розуміння людської свідомості і буття» [6]. Результати досліджень мають не лише наукову, а й прикладну цінність – зокрема, вони можуть використовуватися в навчально-виховній діяльності, адже формування в освітньому середовищі мовної картини світу означає формування єдиної відображеної у мові системи поглядів, яка нав'язується як обов'язкова всім носіям мови. Це та точка опори, що служить основою для соціалізації особистості, адже без інтеріоризації мовної картини світу певного етносу неможливим є становлення особистості, оскільки ця картина містить досвід народу і сприяє тому, що представнику даного етносу ніколи не треба починати пізнання світу «з нуля». Створити умови для процесу пізнання світу «не з нуля» покликана система освіти.

Список використаних джерел

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды. – Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография / Ю. Д. Апресян. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – 767 с.
2. Витгенштейн Л. Философские работы / Л. Витгенштейн. – Ч. II. – Книга I. – М.: Гнозис, 1994. – 208 с.
3. Кивлюк О. П. Проблеми трансформації змісту та технологій навчання під впливом інформаційної революції / О. П. Кивлюк // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 28. – С. 329-334.
4. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. – К.: Знання, 2004. – 326 с.

5. Мудрик А.В. Социализация человека: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А.В.Мудрик. – М.: Академия, 2004. – 304 с.
6. Руднев А. Языковая картина мира [Электронный ресурс] / А.Руднев. – Режим доступа: http://socupr.blogspot.com/2009/11/blog-post_5074.html
7. Синхрония і діахронія в мові [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.durov.com/study/obshchee_yazykoznanie-1349.doc
8. Хайдеггер М. Время и бытие / М.Хайдеггер. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
9. Языковая картина мира в лингвокультурологии и этнопсихолінгвистике [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kref.ru/infoenglish/142333/1.html>
10. Ярошовець В.І. Концептуальні засади і теоретичні принципи гуманітаризації освіти / В.І.Ярошовець // Філософія освіти XXI століття: проблеми і перспективи: 36. наук, праць. – К.: Знання, 2000. – Вип. 3. – С. 103-106.

Ашиток Н.И. Философско-образовательный аспект исследования языковой картины мира

Сверхзадачей педагога является способствовать формированию в сознании детей и молодежи мировоззренческих убеждений, которые служили бы основой в самостоятельной жизни. Языковая картина в этом процессе имеет особое значение, ведь она способствует успешному становлению молодежи.

Ключевые слова: языковая картина мира, образование, философско-образовательный аспект.

Ashitok, N.I. Philosophical-educational aspect of research linguistic picture of the world

Supertask of teacher is instrumental in forming in consciousness of children and young people of world view persuasions which would serve as basis in independent life. A linguistic picture in this process has the special value, in fact instrumental in the successful becoming of young people.

Key words: linguistic picture of the world, education, philosophical and educational aspect.

Педагогічна практика як матриця формування педагогічної майстерності вчителя

Аналізується процес формування педагогічної майстерності вчителя початкових класів в ході їх практичної підготовки.

Ключові слова: особистість, вчитель, педагогічна практика, навчальний процес, педагогічна майстерність.

Важливою складовою професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів є педагогічна практика, яка спрямована, з одного боку, на закріплення та реалізацію в спеціально створених умовах набутих студентами предметних, психолого-педагогічних, методичних знань, умінь і навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності у школі, з іншого – на творчий розвиток та саморозвиток майбутнього вчителя, формування в нього професійно значущих якостей і готовності до інноваційної педагогічної діяльності. О. Мороз трактує професійну підготовку вчителя як систему, до складу котрої входять: психологічна готовність, практична готовність, формування світогляду, загальної культури, розвиток педагогічних здібностей, професійно-педагогічна спрямованість особи вчителя. Складовою структурою підготовки і її головним показником є готовність як стан бути готовим до конкретної діяльності, бажання приступити до виконання певної соціальної ролі. Інші дослідники визначають поняття «професійна підготовка майбутнього вчителя» як єдність змісту, структури, цілей навчання та виховання студентів, реалізованих в позаурочний час. Дехто звертає увагу на такий аспект практики, як зв'язок навчання з безпосереднім соціокультурним досвідом. Є підходи, які наголошують на формуванні здатності майбутнього вчителя до конкретної практичної роботи в учнівському колективі. Узагальнюючі підходи, можна сказати, що в сутності професійна підготовка передбачає цілеспрямовану діяльність щодо засвоєння студентами знань та оволодіння ними уміннями, навичками, які будуть використані для стимулювання розвитку особистості учнів. Практика є завершальним етапом підготовки майбутнього вчителя. Саме вона відточує вміння і здатність педагога працювати в конкретних умовах з конкретними учнями. Центральною ланкою, на формування якої спрямована педагогічна практика, є педагогічна творчість, майстерність вчителя.

Педагогічна професія стоїть у перших рядах професій, які пов'язані з творчістю, майстерністю. Ще К.Ушинський писав: «Педагогіка – не наука, а мистецтво, – найбільше, найскладніше, найвище й найнеобхідніше з усіх мистецтв. Мистецтво виховання спирається на науку. Як мистецтво, складне й обширне, воно спирається на безліч обширних і складних наук; як мистецтво, воно, крім знань, вимагає здібності й нахилу, і як мистецтво ж, воно прагне до ідеалу, якого вічно намагається досягти і який цілком ніколи недосяжний: до ідеалу досконалої людини» [1, с.205].

У педагогічній літературі можна зустріти різні тлумачення поняття «педагогічна майстерність». Вкажемо лише окремі з них. Педагогічна майстерність – «характеристика високого рівня педагогічної діяльності. Критерієм педагогічної майстерності виступають такі ознаки діяльності: гуманізм, науковість, педагогічна доцільність, оптимальний характер, результативність, демократичність, творчість (оригінальність)» [2, с.251].

Педагогічна майстерність – «це комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі» [3, с.30].

«Майстерність і мистецтво виховання... полягає в умінні педагога відкрити буквально перед кожним, отже, й перед найпосереднішим, найважчим вихованцем

ті сфери розвитку його духу, де він може досягти вершини, виявити себе, заявити про своє Я, черпати сили з джерела людської гідності, почувати себе не обділеним, а духовно багатим» [4, с.73].

Майстерність – «найвищий рівень педагогічної діяльності, який виявляється в тому, що у відведений час педагог досягає оптимальних наслідків» [5, с.20]. «Майстерність учителя оцінюється за кінцевим результатом його праці – за рівнем підготовленості його вихованців до продовження освіти, творчої праці, активної участі в житті суспільства» [6, с.5].

У кожного дослідника є власне розуміння поняття «педагогічна майстерність», але ці визначення не виключають одне одного, а лише доповнюють, розширюють сутність феномена «педагогічна майстерність». Отже, педагогічна майстерність – це бездоганне, творче виконання педагогом своїх професійних функцій на рівні місцевості, результатом чого є створення оптимально-педагогічних умов для розвитку особистості вихованців, забезпечення високого рівня їхнього морально-духовного й інтелектуального розвитку.

Майстерність – це унікальний феномен діяльності педагога, серцевина вияву його професіоналізму. Оволодіння майстерністю – процес тривалий, багатогранний. Він є результатом діяльності розуму й серця. Критерієм майстерності, як стверджують автори ґрунтовної праці «Педагогічна майстерність» [3, с.34-35], є: доцільність (за спрямованістю); продуктивність (за результатами); діалогічність (за характером стосунків з вихованцями); оптимальність у виборі засобів; творчість (за змістом діяльності). Такі дослідники як Л.Крамущенко, І.Кривонос, І.Зяюн, В.Семашко, Н.Тарасевич визначають певні рівні оволодіння педагогічною майстерністю: елементарний, базовий, досконалий, творчий.

На наш погляд, у підході до визначення рівнів сформованості педагогічної майстерності простежується певна умовність, оскільки на кожному рівні має виявляти себе креативна діяльність педагога-вихователя.

Підсумовуючи міркування про якості та вміння учителя, які становлять основи вияву педагогічного професіоналізму, варто вказати на ще одну змістовну якість особистості педагога-вихователя. Це – совісність і чесність. Учитель з високих громадянських і духовних позицій має наполегливо формувати в учнів ці почуття [6, с.23-30].

В.Сухомлинський, говорячи про формування педагогічної культури, професіоналізму, неодноразово вказував на важливість керуватися у своїх діях таким мірилом, як совість: «Що потрібно для того, щоб у розуму був такий неспокійний, строгий вартюний – чутлива совість?»; «Сумління – це, образно кажучи, емоційний вартюний переконань» [4, с.498].

Аналізуючи професійно важливі характеристики вчителів початкових класів, Ю.Вавілов вказує, що специфіка їх діяльності полягає в особливій структурі професійно важливих якостей особистості, яка обирає цю професію. Професійно важливі характеристики вчителів початкових класів, на думку дослідника, мало чим відрізняються від інших педагогічних спеціальностей. Хоча існують деякі відмінності, а саме: педагогічна спрямованість на роботу зі школярами молодшого віку, специфіка знань, умінь та навичок, які необхідні для роботи з молодшими школярами, більш широкий спектр предметно-академічних здібностей (до природничо-математичних, лінгвістичних, художньо-музичних дисциплін) [7].

Адже майже всі діти приходять до школи з прагненням вчитися, вони ставляться до учіння як до серйозної, суспільно важливої діяльності. В перші дні навчання у школі майже кожна дитина намагається сумлінно ставитись до навчання. Як показало дослідження, майже у кожній дитини на цей час виникає певне уявлення про ідеального учня. Правда, цей ідеал ще досить нечіткий, але і він відіграє важливе значення у механізмі ставлення учнів до навчання. Проте, через деякий час ставлення окремих дітей до школи змінюється.

У недосвідчених учителів значна частина учнів класу через три-чотири місяці починає виявляти байдужість до школи, небажання відвідувати її. Основною причиною цих негативних явищ є недосконалість організації навчально-виховного процесу, яка виявляється в недостатній активізації учбової діяльності учнів, зокрема їх мислення, у надмірному захопленні вправами, спрямованими на формування різних навичок. У

1-2 класах діти виконують такі вправи з інтересом, у 3-му класі вони починають уже нудитися ними [8, с.268-284].

В.Сухомлинський наголошує на тому, що дитині треба давати змогу щодня відкривати для себе щось нове, відчувати радість, сприйняття. Розвиток розуму необхідний дитині не тільки для праці, а й для повноти духовного життя. Тому потрібно в юні роки розвивати інтелект, а знання, здобуті в цьому процесі, мають шліфуватися в продуктивній праці, дослідницькій роботі, самостійному вивченні життєвих явищ, у справах літературної творчості.

Для зміцнення позитивного ставлення учнів до школи важливо зважати на індивідуальні відмінності учнів, пам'ятаючи, що серед них є впевнені і невпевнені в своїх силах, що є діти, які намагаються проявляти активність, демонструючи цим ставлення до школи і вчителя, але є і такі, які прагнуть бути непоміченими у класі, чітко не виражають своє ставлення до школи (Л.Божович (1908 – 1993) та ін.).

Важливе значення в навчанні має і ставлення учнів до вчителя. Прийшовши до школи, першокласники, особливо ті, що відвідували дитячий садок, не одразу звикають до того, як вчитель ставиться до них. Лише з часом, тривалість якого здебільшого залежить від особистих якостей вчителя, встановлюються нові для дітей ділові й водночас довірливі стосунки з ним.

Як правило, у 1-2 класах учні не виявляють критичного ставлення до вчителя, вони виконують всі його вимоги, люблять і поважають за те, що він навчає їх. Вимогливість і стриманість учителя діти пов'язують із серйозністю нового для них виду діяльності – учіння. Критичне ставлення з'являється в 3-му класі, якщо учитель допускає помилки у навчально-виховному процесі (Л.І. Божович та ін.).

У молодших школярів учбова діяльність стає провідною і набуває характерних особливостей, її основні компоненти: дії і операції, за допомогою яких учні оволодівають змістом навчання; мотиви і форми спілкування учнів з учителем та між собою; результати навчання та його контроль і оцінка; структура учбової діяльності, в якій набування знань, умінь та навичок виступає як прямий її результат, складається поступово в міру того, як школярі навчаються її здійснювати, виробляють перші вміння вчитися [8, с.268-284].

Розглянемо складові навчальної діяльності молодших школярів за даними О.Скрипченка.

Змістовні складові навчальної діяльності. До змісту навчання ставлять такі основні вимоги: науковість, ідейність, духовність. Ці принципи стосуються змісту кожного навчального предмету. У змісті підручників та інформації класоводу має бути правильне пояснення явищ природи і суспільного життя.

Великий за обсягом зміст неминує призводити до втоми учнів, до зниження інтересу до навчання, до погіршення і гальмування інтелектуального розвитку учнів, до формального поверхневого засвоєння учнями змісту навчання.

Цільові складові навчальної діяльності. У порівнянні із дошкільниками складнішими стають цілі діяльності молодших школярів. Вони визначаються програмним змістом навчання. При характеристиці цільових компонентів навчання, як і інших складових, важливо диференціювати цілі, які ставить учитель, і цілі, які усвідомлює і приймає учень у процесі учіння.

Мотиваційні складові учіння. В учнів молодшого шкільного віку формуються різноманітні навчальні мотиви. Першокласнику подобається вчитися, читати, писати, лічити. Його цікавлять оповідання про подвиги людей, історичні події, про явища природи, життя тварин, роботу промислових підприємств. У процесі навчання інтереси дитини збагачуються й диференціюються. У багатьох дітей навчальна активність спонукається інтересом до самого процесу навчання та його результатів, виступаючи для них як самоціль. Іноді на перший план виступає прагнення учня за допомогою навчання здобути особисту перевагу в класі, передбачення успіху, прагнення уникнути невдач в учінні й пов'язаного з цим приниження перед іншими дітьми є для деяких учнів сильним мотивом їх учбової діяльності. Деякі учні вчать для того, щоб порадувати батьків, близьких людей. Бувають і такі учні, що вчать з примусу. Інших учнів спонукає до виконання навчальних завдань сумління. Деякі молодші школярі

як спонукання до навчання називають передбачувані практичні цілі. Дехто відзначає суспільне значення навчання [8, с.268-284].

Під час аналізу мотивів учіння необхідно одержати від учнів відповіді на запитання: Що спонукає учня до даної конкретної навчальної діяльності? Яке ставлення учня до виконання навчального завдання?

У деяких першокласників мотиви учіння пов'язані з привабливістю самого шкільного навчання, його атрибутами. Для багатьох першокласників іноді більше значить переживання самої участі в процесі учіння, ніж усвідомлення результату учбових дій (нові знання, уміння). Тут переважають ще ігрові мотиви, хоч спонукають вони до учбових дій. Учіння також є засобом досягнення якихось цілей за межами учбової діяльності (наприклад, задоволення соціальної потреби в самостверженні). Серед мотивів, що складають цю групу, розрізняють широкі соціальні мотиви учбової діяльності, які пов'язані з розумінням (на доступному для дітей даного віку рівні) суспільної ролі школяра, його громадського обов'язку, а також вузькі особисті мотиви-задоволення самолюбства, почуття власної гідності, намагання будь-що відзначитися в колективі однолітків (М.Алексеева, Л.Божович, С.Мусатов).

Друга група мотивів учіння молодших школярів – це так звані внутрішні мотиви учіння, які характерні для діяльності, спрямованої на здобуття знань, оволодіння необхідними для цього способами дій. Тут школярів приваблює сам процес учіння – вони дістають задоволення від того, що долають труднощі, які виникають під час розв'язання учбових задач. У школярів мотиви учіння залежать від рівня навчальної успішності учнів.

С.Мусатов зазначає, що серед усвідомлених школярами мотивів учіння інтерес до окремих предметів займає важливе місце в добре та посередньо встигаючих учнів (його виявили 39% цих школярів) і менш виражений у слабо встигаючих (відповідний показник становив тут відповідно лише 8%).

Пізнавальний інтерес, безпосередньо пов'язаний з процесом засвоєння нових знань, виявили 32% встигаючих, 25% посередньо встигаючих і 17% слабо встигаючих. Більшість учнів 3 класу вважали цікавими для себе ті навчальні предмети, де вони найкраще встигали. Разом з тим спілкування з товаришами в школі більшою мірою мотивувало прийняття слабо встигаючими (у 22% випадків), ніж посередньо встигаючими (13%) і тим більше добре встигаючими (5%). Виявлено також, що сталість і дівість інтересу до того чи іншого предмета визначається успіхами у розв'язуванні відповідних учбових задач [9].

Деяким учням початкових класів властивий недостатній рівень розумової активності (що є наслідком багатьох причин, насамперед неадекватних методів активізації розумової діяльності), він стримує повноцінне формування у них учбово-пізнавального інтересу, здатного мотивувати сталі позитивні ставлення до процесу засвоєння знань. Таким дітям у 2 і 3 класах більш властиві мотиви обов'язку, престижу, ніж інтерес до змісту навчальних предметів [8, с.268-284].

Операційні складові учіння. Засвоєння учнями знань вимагає формування в учнів нових потрібних дій. На перший план у навчанні учнів виступають розумові, мовні дії, потрібні для того, щоб усвідомити навчальне завдання, зрозуміти його зміст, розкрити внутрішні зв'язки, причинні залежності в пізнавальних об'єктах, їм підпорядковуються мнемічні, уявні, практичні й інші дії. Співвідношення їх залежить від навчального предмету, етапу навчання і конкретного змісту (мова, математика, природознавство, ручна праця тощо) (О.В. Скрипченко) [8, с.268-284].

Молодші школярі оволодівають багатьма уміннями і навичками. Наприклад, у першокласників формується вміння добирати речі для занять згідно розкладу, розставляти предмети на парті у необхідному порядку. Ці уміння формуються неоднаково і з певними труднощами. Так, у другій половині вересня уміють зібрати речі для занять 18% учнів, витрачаючи на це 7 хв., а наприкінці січня – 80%, витрачаючи 3-5 хв. (Я.Кодлюк).

Навчальні дії (уміння і навички) як складові учіння учнів вивчалися Й.Лінгартом, В.Паламарчук, О.Савченко, Н.Скрипченко, Н.Співак та ін. Ними була здійснена класифікація цих дій. У згаданих авторів вона співпадає і не співпадає, але майже у всіх класифікаціях виділяються такі навчальні дії, тобто уміння і навички: організаційні (підготовка до сприймання учнями навчального матеріалу, вміння працювати у потріб-

ному темпі, уміння застосовувати правила навчальної роботи, уміння створювати необхідні умови для виконання домашніх робіт тощо); інтелектуальні дії; інформаційні та комунікативні уміння.

У першому класі діти оволодівають графічними навчальними діями (уміннями і навичками) протягом усього навчального року. З цієї метою використовуються спеціальні зошити, у яких даються завдання для підготовки дітей до письма: предметні малюнки і схеми слів для звукобуквенного, складового аналізу слів, словосполучень та речень; зразки літер та їх поєднань, складів, слів, словосполучень і речень. У другій половині III чверті, коли діти навчилися орієнтуватися у сітці зошита з друкованою основою, можна перейти (один раз на тиждень) до роботи у зошитах для першого класу, радили Н.Скрипченко і О.Прищепа. Вправи варто диференціювати, орієнтуючись на розвиток м'язової системи руки учнів. При переході до письма складів, слів у рядку, на думку Н.Скрипченко, краще добирати спочатку склади, слова, елементи у буквах, які не виходять зарядок, наприклад: на, са, ко, липа, сосна, школа. У післябукварний період триває робота у зошиті без друкованої основи, розвиваються уміння правильно писати і поєднувати літери в цьому зошиті.

Контрольно-оцінні складові учіння. Вони пов'язані із контролем діяльності учнів та їх самоконтролю, який зароджується у молодших школярів. При перевірці результатів учіння важливо враховувати темперамент учня. Темперамент учня ні в якому разі не може впливати на оцінку результатів навчання учня.

Здатність здійснювати молодшими школярами самоконтроль обумовлена розвитком у них метакогнітивних процесів, тобто складних інтелектуальних процесів, які дозволяють дітям здійснювати поточний контроль за своїм мисленням, пам'яттю, знаннями, цілями і діями (Г.Крайг). А таке новоутворення впливає і на розвиток інших складових учіння, зокрема на планування своїх дій, на прийняття рішень, на пошук прийомів запам'ятовування тощо.

Комунікативні компоненти учіння. Зростає значення слова, мовлення (спочатку усного, а потім писемного) вчителя і учнів у їх учбовій діяльності в міру того, як учні ними оволодівають, навчаються читати, користуватися підручником й іншими книжками.

Для молодших школярів, особливо учнів 1-2 класів, характерним є велика сприйнятливості до кожного слова та кожної дії вчителя. Учитель початкових класів має враховувати своє положення серед дітей його класу, здійснювати самоконтроль за своєю поведінкою, дбати про тактовне ставлення до кожного учня, розуміти переживання і прагнення дитини, пам'ятаючи, що авторитет учителя, його спілкування з класом і кожним учнем є важливою складовою успішного навчання і виховання.

Емоційно-вольові складові учіння. Майже вся навчальна діяльність пов'язана із стресами учнів і класоводів. Стрес виникає у людини у процесі діяльності, найбільш складних умов життя. Не є виключенням і молодші школярі. Стрес у них виникає при виконанні не дуже приємного навчального завдання, при неможливості виконати його у поставлений класоводом термін, при одержанні небажаної оцінки тощо. Кожний стрес пов'язаний із затратою енергії, але не кожний стрес негативно впливає на навчання учнів. Відносно невеликий стрес може навіть стимулювати учнів до учіння, але тут проявляються не тільки вікові, а й індивідуальні особливості дітей. У деяких молодших школярів невеликий стрес стимулює їх до швидкого закінчення навчального завдання, до встановлення внутрішньої впевненості в тому, що вони з успіхом виконали вказівки класовода.

Для успіху дітей у навчанні необхідно класоводу, шкільному психологу, батькам розкрити у дітей впевненість у собі, власну гідність, пам'ятаючи, що почуття впевненості є важливою ланкою у досягненні дитиною навчальної цілі, поставленої класоводом. Досягнення цілі дитиною, у свою чергу, породжує у неї почуття впевненості у собі. Для того, щоб у дитини виникла впевненість у собі, важливо класоводу, шкільному психологу і батькам звертати увагу на позитивні якості дитини і тієї, яка відстає у навчанні. З певними дітьми шкільний психолог може поводити індивідуальну чи групову роботу на зразок згаданої, вставляючи такі слова: «Говорить діти: «Я зможу зробити, як би важко не було». (Діти промовляють 2-3 рази), а психолог потім говорить: «Ви маєте вірити в те, що досягнете мети» тощо [3, с.268-284].

Головним і вирішальним у запобіганні й подоланні неуспішності учнів є належна підготовка вчителя до такого виду діяльності. Для цього він зобов'язаний: усвідомити значущість цієї проблеми, уміти встановити причини неуспішності в кожному конкретному випадку. Вчитель повинен володіти методикою навчання таких учнів, виявляти терпеливість, доброзичливість. І не забувати про те, що психологічні умови визначають необхідність враховувати вчителем вікових та індивідуальних особливостей дітей, закономірності процесів засвоєння навчального матеріалу.

Результативні складові уміння. Результатами учіння учнів є їх знання, уміння, навички, психічний розвиток (спостережливість, пам'ять, мислення, увага, воля, почуття, характер) і вихованість учнів.

Знання є головним елементом освіти учнів. Знання поділяються на наукові, тобто такі, які відображають дійсність у формі загальних уявлень та понять; на художні, тобто знання, які відображають світ у формі художніх образів; на життєві та донаукові, у яких описані і констатовані факти однобічно або викривлено. До результатів учіння відносять психічний, зокрема, інтелектуальний та моральний розвиток учнів (сприймання, пам'ять, мислення, увага, мотиви, інтереси, моральні якості учнів). Ці результати у навчальній діяльності не слід вважати побічними.

Формування в учнів молодших класів уміння вчитись. Дана проблема є актуальною у школах всього світу. Вона зумовлена зростаючим обсягом інформації, швидким старінням минулої, вимогами до сучасної людини опрацювати велику кількість інформації. В таких умовах перед педагогами постає завдання зосереджувати увагу учнів не стільки на засвоєнні часто не пов'язаних між собою фактів, скільки на формуванні у них здатності самостійно відбирати інформацію, критично її осмислювати, та інших складових уміння вчитись.

Здатність вчитись виробляється в практиці навчальної діяльності учнів, уміло керованої вчителем. Умілість ця визначається тим, які завдання ставить він перед учнями, як допомагає їм знаходити раціональні засоби їх виконання, яке місце залишається для доступної учням активності й самостійності, як узгоджуються способи керування роботою дітей вчителем і батьками [8, с. 268-284].

Сьогодні модернізація початкової освіти спрямована на її перебудову з урахуванням трансформаційних процесів європейського та світового рівня. Проте досі існує цілий ряд проблем, від вирішення яких безпосередньо залежить якість української освіти, серед таких проблем – забезпечення підручниками, які б відповідали новим реформам в освіті.

Підручники відіграють важливу роль у навчально-виховному процесі. Вони транслюють основні знання, формують необхідні навички.

Як відомо з результатів моніторингових досліджень якості новостворених підручників для початкової школи, нинішні шкільні підручники переобтяжені матеріалом і орієнтуються на інформаційну й відтворну функції, що вимагає від учня засвоєння переважно фактів, правил, зразків. Оскільки обсяг знань у молодших школярів і досвід невеликі, така ситуація із змістом підручників призводить до того, що діти охочіше виконують завдання однотипного плану (списування, виконання за зразком), а проблемні завдання викликають утому. Тому, постає питання організації цілеспрямованого впливу на інтереси учнів з метою розвитку їх пізнавальної діяльності, прагнення до самонавчання.

Сучасний підручник для початкової школи повинен поступово, але наполегливо й послідовно готувати дітей не тільки до опанування певним обсягом знань, а й вчити учня:

ставити запитання й усвідомлювати мету (для чого я це роблю; яким способом краще виконати завдання), прогнозувати (що я повинен отримати, що я можу отримати), оцінювати свою роботу, усвідомлювати її якість (самооцінка, самоаналіз).

І незамінним, що має містити кожний підручник, є система завдань, спрямована на формування в учнів стійких навичок певних видів діяльності; оволодіння розумовими операціями (аналіз, порівняння, узагальнення); перенесення знань і способів дій у нову ситуацію (формування життєвих компетентностей); розвиток творчих здібностей талановитих дітей.

Оскільки підручник є одним із засобів реалізації змісту шкільної освіти, то саме зміст є первинним. Тому особливого значення набуває проблема цілісності змісту, забезпечення наступності та послідовності змістово-методичних ліній на різних ступенях навчання. Адже зміст навчання в початковій школі має узгоджуватись із змістом дошкільного підготування та враховувати тенденції його подальшого розвитку в основній і старшій школі. З метою уникнення фрагментарності навчального простору, порушення послідовності та наступності змісту освіти виникає необхідність розвитку концепції шкільних предметів на весь термін навчання.

Варто зазначити, що сучасний підручник для учнів молодших класів повинен поступово, але послідовно готувати дітей до самонавчання та самостійної роботи. Цей аспект має принципове значення, адже учневі слід адаптуватися в суспільстві, яке постійно змінюється і потребує ініціативних людей, здатних самостійно мислити.

Зарубіжні дослідники також розглядають проблему підготовки майбутніх учителів початкової школи. Так, Дж. Ніколз стверджує, що майбутні педагоги повинні демонструвати знання, набуті під час навчання у ВНЗ, вміння викладати, планувати та організувати учнів, вміння контролювати, правильно оцінювати й інші професійні навички [10].

В той же час, Д.Хейз наголошує, що початкова освіта – це надзвичайно складна система в теоретичному та практичному плані, в плані дослідження й управління. Гарна початкова школа, на думку дослідника, гарантує умови для розкриття здібностей дитини та надання їй можливостей для навчання [11]. Важливою частиною професії вчителя початкових класів є розвиток навичок рефлексії, яка допоможе модифікувати викладання в класі. Підготовка вчителів молодшої школи у Великобританії ґрунтується на відповідних стандартах, які включають у себе професійні характеристики, професійні знання та професійні навички. Професійні характеристики розглядаються як відносини з дітьми й батьками, вміння спілкуватися та працювати з іншими людьми, особистий професійний розвиток. Професійні знання – це викладання та навчання, грамотність і досягнення, оцінка та контроль. Професійні вміння дослідник характеризує як планування, викладання, оцінку та контроль, навчальне середовище, роботу в групах і співпрацю. Можливо, нам варто прислухатися до досвіду європейських вчених.

Адже не можна не погодитись із думкою Н.Платонова, що час, коли навчання було простим здобуттям знань, минув і прийшов час нових технологій. У молодшому шкільному віці через спеціально побудоване навчання дитини може бути сформована здатність до самовдосконалення, саморозвитку, самопізнання. Це і являє собою систему розвитку навчання, що має чільне місце. Цінними стають не просто виконавські якості учнів, а творче мислення, здатність вирішувати практичні завдання. Згадуються слова видатного психолога ХХ століття Л. Виготського, які сьогодні звучать дуже актуально: «Що важливіше – нагодувати дитину з ложки чи навчити її їсти?».

Варто відмітити кризу традиційної освітянської парадигми, суперечність між професійним самовизначенням особистості і процесами депрофесіоналізації. Традиційна освітянська парадигма вже не спроможна формувати суспільство та вести його за собою.

Нинішня ситуація вимагає подолання однобічності класичного фундаменталізму і неklasичної фрагментарності в освіті на основі постнекласичної (культурно-особистісної моделі освіти). У зв'язку з цим моделюється нова освітянська стратегія, що ґрунтується на модернізованій світоглядній орієнтації, реконструкції змісту, методів і форм освітнього процесу. Нова модель освіти має не лише зберегти домінуючу професійну функцію в освіті, але й стати засобом забезпечення свободи саморозвитку людини і суспільства на основі їх гармонії та історичного самозбереження.

Необхідно врахувати, що реальні позитивні зміни в освіті неможливі без кваліфікованих педагогічних кадрів. Нові вимоги часу ставлять і нові завдання перед педагогами. Невисокі показники сформованості навичок практичного застосування набутих знань в життєвих ситуаціях у молодших школярів, отримані в результаті моніторингових досліджень, говорять про недостатній досвід більшості вчителів у формуванні в учнів цих навичок.

Тому на систему підготовки та підвищення кваліфікації вчителя покладається особлива роль у процесі озброєння вчителів і студентів із методиками запровадження компетентно орієнтованого підходу до навчання. Доцільним є: вклю-

чення до програми педагогічної та післядипломної освіти питань методики реалізації практикоорієнтованої складової змісту початкової освіти, новітніх технологій щодо вміння оцінити діяльність учнів; координація діяльності вчителів та забезпечення наступності в діяльності педагогів початкової, основної та старшої школи; створення навчальних тренінгів і курсу лекцій з цього питання. Для чого слід зібрати й узагальнити досвід експериментальних проєктів із впровадження компетентностей, ознайомитись з новими програмами, педагогічними підходами та новітніми тенденціями в цій галузі; запровадження компетентісно орієнтованого навчання для самих педагогів при здобутті освіти та підвищенні кваліфікації, що дасть змогу на власному досвіді переконатись у перевагах та недоліках цих технологій.

На думку Л. Хомич, факторами, які сприятимуть покращенню підготовки майбутніх учителів початкових класів, є: соціально-економічні, які пов'язані зі зміною суспільної свідомості та появою нових цінностей у суспільстві, тому більша перевага віддається саморозвитку, самовихованню та самоосвіті майбутнього фахівця; практичні, які зумовлені соціально-економічними перетвореннями в нашій країні та появою нових типів навчально-виховних закладів. Для них потрібний учитель із цілісним уявленням про професійну діяльність. Тому майбутній учитель повинен вчитися діяти самостійно, оволодіти в процесі психолого-педагогічної підготовки спеціальними вміннями й навичками взаємодії та спілкування теоретичні, які впливають не тільки із соціально-економічних, а й практичних змін у розвитку освіти. У зв'язку із цим більшість навчальних педагогічних закладів України вносять до навчальних планів інтегровані курси психолого-педагогічних досліджень і на цій підставі організовують формування професійно важливих якостей майбутнього педагога, його професійної самосвідомості та поведінки, а також сприяють розвитку індивідуальності майбутнього вчителя початкової школи [13].

Необхідна оптимізація кадрового потенціалу освітян, зокрема, підвищення освітнього рівня педагогів; удосконалення кваліфікації педпрацівників і керівників навчальних закладів; збільшення кількості педагогів, що мають вищу і першу кваліфікації категорії, звання «учитель-методист» і «старший учитель»; оптимізацію кадрового потенціалу за віковими характеристиками; збільшення в шкільній мережі кількості практичних психологів, соціальних педагогів, учителів-логопедів; залучення до навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах наукових працівників вищих навчальних закладів; зростання кількості педагогів, що підвищили комп'ютерну грамотність.

Зараз відбувається перетворення сфери освіти на основну форму життєдіяльності людини і суспільства та повна переорієнтація освітньої діяльності на забезпечення умов для саморозвитку особистості, гармонізації відносин у суспільстві та забезпечення умов виживання людства. Науковцями ведуться пошуки нової педагогічної парадигми, пов'язаної з усвідомленням факту кризи освіти і пошуками напрямів її подолання. Результатом пошуку має стати інтегративна педагогічна парадигма, яка б забезпечила впровадження в освітню галузь нового знання, що формується на основі динамічного інформаційного суспільства.

Отже, сучасна педагогічна теорія і практика виходять з положення, що навчання, виховання дитини молодшого шкільного віку є не тільки системою цілеспрямованого планомірного формування світогляду, переконань і почуттів, волі і характеру, а й системою адаптації дитини до соціального середовища.

Список використаних джерел

1. Ушинський К.Д. Твори: В 6-ти т. / К.Д.Ушинський. – Т. 1. – К.: Рад. шк., 1954. – 452 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: Підручник / І.Д.Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
3. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін. – К.: Вища школа, 2004. – 422 с.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 5-ти т. / В.О.Сухомлинський. – Т.1. – К.: Рад. шк., 1976. – 654 с.
5. Кузьміна Н.В., Кухарев Н.В. Психологическая структура деятельности педагога. – Гомель, 1976. – 58 с.

6. Учителю о педагогической технике / Под ред. Л.И.Рувинского. – М.: Педагогика, 1987. – 160 с.

7. Вавилов Ю.П. Задачи, пути и средства совершенствования профессиональной подготовки учителей начальных классов на современном этапе / Ю.П. Вавилов // Ярославский педагогический вестник. – 1998. – № 1. – С. 83–88.

8. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. 2-ге вид. – К.: Каравела, 2008. – 400 с.

9. Мусатов С.О. Психологічний зміст педагогічної комунікації / С.О.Мусатов // Культурологічні та психолого-педагогічні аспекти гуманізації освіти: науково-методичний збірник / [за ред. Г.О. Балла]. – К.: Наукова думка, 1998. – 284 с.

10. Gill Nickolls. An Introduction to Teaching (A Handbook for Primary and Secondary school teachers) / Gill Nickolls. – 2nd edition. – London; N. Y.: Routledge-Falmer, 2004. – 239 p.

11. Hayes D. Encyclopedia of Primary Education / D.Hayes. – Abington: Routledge, 2009. – 467 p.

12. Вавилов Ю.П. Задачи, пути и средства совершенствования профессиональной подготовки учителей начальных классов на современном этапе / Ю.П.Вавилов // Ярославский педагогический вестник. – 1998. – № 1. – С. 83-88.

13. Хомич Л.О. Професійно-педагогічна підготовка вчителя початкових класів / Л.О.Хомич. – К.: Магістр-S, 1998. – 199 с.

Гальченко М. Педагогическая практика как матрица формирования педагогического мастерства учителя

Анализируется процесс формирования педагогического мастерства учителя начальных классов в ходе их практической подготовки.

Ключевые слова: личность, учитель, педагогическая практика, учебный процесс, педагогическое мастерство.

Galchenko, M. Pedagogical practice as a matrix of art of teaching formation

Analysis of the process of art of teaching formation at elementary school during practical training.

Key words: person, teacher, pedagogical practice, educational process, art of teaching.

Світоглядні орієнтації сучасної студентської молоді в контексті вибору духовних пріоритетів

Світоглядні орієнтації сучасної студентської молоді розглядаються з огляду на духовні пріоритети її формування і розвитку.

Ключові слова: світогляд, світоглядні орієнтації, духовні цінності, студентська молодь, культура, виховання.

Актуальність дослідження світоглядних парадигм молоді та сучасного студентства обумовлена потребами як теоретичного значення, так і потребами практики, насамперед, необхідністю осягнення тих радикальних світоглядних змін, що відбуваються в масовій свідомості людей, потребами досягнення порозуміння між поколіннями, включення молоді в процеси активної соціальної творчості. Важливою причиною актуалізації досліджуваної проблеми є ідейна криза, якої зазнають пострадянські країни в цілому та Україна зокрема. Якщо в рамках системної кризи, яку переживає соціум, що трансформується, економічна криза є найгострішою, то ідейна – найбільш глибокою. Зрозуміло, що доки суспільство і особа не відновлять своєї ідентичності, доки не розберуться у власній системі цінностей і світорозумінні, не визначать сенс своєї життєдіяльності і світоглядні орієнтири, перетворююча енергія буде витрачатися марно, соціально неефективно [8, с.2].

Існування людини у навколишньому світі, природі і суспільстві є способом реального утвердження її сутнісних ознак, можливостей, котрі реалізуються як через її практичну діяльність, так і в процесі духовного виробництва. Саме на цій основі у людини виникає, тільки їй притаманне, специфічне духовне осмислення і переживання існуючого світу речей і предметів, суспільного середовища у формі відчуттів, сприймань, уявлень, емоцій, котрі формують відповідне світовідчуття, світосприймання і світорозуміння. У своєму узагальнюючому вигляді всі вони формують єдине цілісне утворення, яке називається світоглядом. У систему людських знань термін «світогляд» був запроваджений німецьким філософом І. Кантом, як невід'ємний атрибут людської свідомості [3, с.5].

У процесі формування світогляду формується індивідуальність людини, її переконання та життєва позиція. Світогляд – результат і наслідок виховання і самовиховання, розвитку і саморозвитку, освіти і самоосвіти.

Світогляд – форма суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює, оцінює світ, визначає своє місце у ньому. Це система принципів, знань, ідей, цінностей, надій, вірувань, поглядів на сенс та мету життя, які визначають індивіда або соціального суб'єкта та органічно влітаються в його вчинки та норми мислення.

Таким чином, світогляд – це сукупність узагальнених уявлень про дійсність, які відображають, розкривають і зумовлюють певне практичне та теоретичне ставлення людини до світу, спосіб сприйняття, осмислення й оцінки навколишньої дійсності і самої себе як конкретно-історичного суб'єкту пізнання та практики [3, с.6].

Світогляд людини як система містить наступні складові частини:

- а) «світобачення»;
- б) «Я-розуміння»;

в) відношення до себе і до навколишнього світу (природного і соціального) [8, с.5].

Світогляд виступає духовним ядром особи, способом самовизначення людини у світі. Світогляд визначає горизонт бачення людиною світу, формує його позицію до всіх життєво важливих моментів його буття. До того ж позицію не тільки теоретичну, але й практичну, яка визначає не тільки цілі, ідеали і сенс життєдіяльності індивіда, але й засоби їх реалізації, а також сам спосіб соціальної активності.

Ціннісні орієнтації лежать в основі світогляду людини, її моральних, політичних, естетичних переконань і смаків, визначають її поведінку. Вони є важливим елементом внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда, усією сукупністю його переживань. Сформовані ціннісні орієнтації – це свого роду «вісь» свідомості, яка забезпечує усталеність людини і проявляється у певному типі її поведінки, в інтересах, потребах, переконаннях.

Молодість – це період, коли особистість переживає етап найактивнішого становлення, осмислення життєвої перспективи, стабілізації професійних інтересів. Для цього періоду характерним також є бажання самовизначення, самоутвердження, намагання знайти оптимальну відповідь на питання «як далі жити», «у чому щастя людини» та на багато інших подібних запитань. У сучасних умовах світоглядні уявлення і переконання молоді формуються у контексті переоцінки нашого історичного минулого, утвердження світоглядного плюралізму, розмаїття думок, поглядів на різні аспекти суспільного життя. Щоб не блукати у лабіринтах нових суспільних процесів, правильно зорієнтуватись, збагнути смисл свого існування, людині, особливо молодій, потрібна духовна вісь, якою є філософсько-світоглядна культура. Але плюралістичний характер світогляду не завжди є беззаперечно доброю тенденцією. У сучасному суспільстві структура свідомості стає настільки складною, як ніколи раніше. Така активна частина населення, як студентство, бере участь у більшості подій, які відбуваються навколо, функціонують у безлічі інформаційних потоків, соціальних ситуацій, варіативність яких зростає щодня. За таких умов питання про світоглядну ідентичність стає найбільш гострим – чим більше образів ідентичності Я, тим складніше зберігати їх послідовність, єдність та зв'язаність [18, с.105]. Тому занадто плюралістичні світоглядні позиції призводять до кризи ідентичності, розпилюванні світоглядних установок, особливо тоді, коли в суспільстві відсутні чіткі та загальноприйняті моральні норми, образи поведінки, соціальні ролі, та навіть ідеологія.

На фоні різких змін характеру, темпів, форм протікання та смислів світового історичного періоду виникає потреба у методологічному аналізі динамічності змін світогляду таких прогресивних соціальних сил суспільства, як студентство. Ураховуючи, що філософія займає ключову позицію в системі наук, виконує функцію методології пізнання та озброює спеціальні галузі знань науковою методологією, а головною її функцією є формування світогляду виникає потреба у здійсненні теоретико-філософського обґрунтування становлення сучасної системи світоглядних та ціннісних позицій. З іншого боку, дослідження соціальних змін у їх динамічному характері із використанням комплексного та системного аналізу є перевагою соціологічного дослідження, то треба визначити теоретичні та методологічні філософсько-соціологічні прогнози актуальних змін світоглядних парадигм сучасного студентства [1, с.113]. За твердженням С.Кримського, однією з вагомих ланок наукового аналізу світоглядних змін є концепт перехідного періоду. Базовою категорією, що виступає в перехідному періоді, автор визначає «розвиток» як внутрішньо детермінований процес якісного перетворення певних об'єктів, що включають речі, стани, події, явища та ідеальні цінності. Розвиток як процес характеризується кумулятивністю (тобто здатністю до збагачення на основі логіко-доцільного вбирання попередніх досягнень), збільшенням свободи й індивідуалізації елементів процесу розвитку, розширенням диференціації предмета змін і його включення до більш універсальних цілісних зв'язків [9, с.202]. Тобто, на кожному витку розвитку повноцінне суспільство базується на передових ідеях, фундаментальних відкриттях, класичних та вічних цінностях, ураховуючи їх та змінюючи акцент відповідно до реальних проблем, явищ буття та суспільних подій. Уточнення сутності, тенденцій розвитку світоглядних орієнтацій сучасної особи необхідне також для поглиблення соціально-філософської та культурологічної рефлексії, розвитку методології соціологічних, соціально-психологічних і політологічних теорій.

Сучасна філософія по-новому осмислює можливості та необхідності створення наукової світоглядної картини світу, в тому числі світу соціального. На думку Е.Гуссерля, В.Пазенка, О.Розеншток-Хьюссі, світ соціальних реалій не отожднюється з мережею об'єктивних артефактів і незалежних від спостерігача подій, а саме є «живим життям та життєвим світом» [10, с.52], сутність якого обумовлюється суб'єктом пізнання та ціннісним судженням.

Більшість населення сучасного українського суспільства не здатна самостійно орієнтуватися у складному сурогаті ціннісних і поведінкових програм плюралістичного суспільства, які взаємовиключають одна одну. Потрібне у зв'язку з цим теоретичне дослідження факторів, що впливають на світоглядний вибір сучасної особи, бо світоглядні орієнтації людей – найважливіший і давно уже самодостатній фактор не тільки економіки, а й соціального розвитку в цілому, погашена або розборкана енергія перетворення суспільства.

Цього часу досить актуальним є науковий інтерес до такої суспільної групи молоді, як студентство. Цей інтерес обумовлений низкою об'єктивних причин. По-перше, у розвиненому суспільстві стрімко розширяється промисловість, народне господарство, наука і культура, які обумовлюють подальше збільшення чисельності та якості підготовки фахівців із вищою освітою (по відношенню до інших груп молоді). По-друге, зростає соціально-економічна значущість якості реалізації навчально-підготовчих функцій студентів вузів. По-третє, студентство є важливішим джерелом відтворення інтелігенції. По-четверте, тією великою роллю, яку відіграє студентство у суспільно-політичному житті суспільства [17, с.56].

Студентська молодь являє інтерес як покоління, яке в силу значного освітнього рівня, активного працездатного віку, динамічної соціальної поведінки найближчим часом займе місце головної інтелектуальної та виробничої суспільної сили. Студентство займає перехідне положення між молодшою та старшою віковими категоріями населення. Адаптація до інновацій відбувається у студентському середовищі більш свідомо, ніж у дітей, і в той же час, більш м'яко та швидко ніж у людей зрілого віку. Студентство є найбільш прогресивною частиною молоді, яка особливо гостро відчуває зміни в житті суспільства.

Виходячи із згаданого, можна виділити найбільш значні відмінності студентства. По-перше, студентство є частиною соціально-демографічної спільноти – молоді. Однак від молоді студентство відрізняється характером труда студентів, який полягає у систематичному накопиченні, засвоєнні, оволодінні науковим знанням. Л.Рубіна відмічає інші відмінні ознаки: з'єднуючи молодь приблизно одного віку та однакового рівня освіти, студентство відрізняється від інших груп формами організації власної життєдіяльності, концентрацією в крупних навчальних центрах, локалізацією образу життя в межах навчального закладу, студентської групи, гуртожитку, відносно самостійністю у виборі засобів діяльності в навчальний та поза навчальний час [16]. Тому важливою особливістю студентства як соціальної спільноти є здійснення навчальної діяльності у належній формі.

По-друге, студентство є самостійною соціальною групою, оскільки це сукупність індивідів, об'єднаних спільними інтересами, які знаходяться у взаємодії, здійснюють один одному допомогу у досягненні особистих цілей.

Одна з особливостей студентської молоді полягає в тому, що накопичення нею соціокультурного досвіду пов'язано із навчанням у вузі. Освіта як процес носить суспільний характер, здійснюється в суспільстві і за суспільно визначеними стандартами, саме суспільство визначає суть і спрямованість освіти, її результативність, пріоритети і цінності освітнього процесу. З іншого боку, від ефективності функціонування системи освіти, освіченості кожного громадянина будь-якого суспільства чи країни залежать прогресивні поступки у суспільному житті. Тобто, в умовах динамічних змін, переходу до світоглядного плюралізму та нових духовних цінностей освіта має стати революційною силою трансформації, однією з рушійних сил на шляху до вищої форми суспільного розвитку [1, с.114].

До основних параметрів, що характеризують студентську молодь як соціокультурну макрогрупу, перш за все, слід віднести особливу спрямованість інтересів студентської молоді, яка полягає у побудові нею довгострокової життєвої стратегії, яка детермінує різноманітні види діяльності студентів уявленнями про соціальну перспективу. Саме тоді створюється первинна життєва програма, в якій формулюється цілі та завдання, пов'язані з її реалізацією. Свідомість молоді спрямована у майбутнє та націлена на зміну соціального статусу суб'єкта в процесі самовизначення. Пошук свого життєвого шляху, пов'язаний із орієнтацією на реальне статусне просування, та в той же час

соціальна не адаптованість та незахищеність молоді людини в соціокультурному середовищі – це ще один параметр внутрішнього порядку.

Наступна ознака, яка характеризує дану макрогрупу в цілому, полягає в такій психологічній особливості юнацтва, як відкритість інноваціям, експериментам, всякого роду змінам. Новаторська особистість студента стримиться до відмови від стійких моделей, норм, постулатів, якщо вони не відповідають реальній соціокультурній ситуації. Однією з важливих характеристик виступає ступінь готовності студентської макрогрупи до плюралізму думок, спрямованості на ухвалення цього плюралізму. Здатність до визнання різних точок зору при наявності індивідуально-своєрідного бачення світу складає специфіку свідомості студентської молоді [17, с.58].

Для сучасного українського суспільства характерним є з одного боку, процес «відродження» традиційних духовно-культурних цінностей і ціннісних орієнтацій українського народу, а з іншого – поява « нової » культури, яка приймає й іншу форму функціонування. Внаслідок таких процесів відбувається своєрідне розшарування соціокультурного середовища: одне, де відроджуються традиційні духовно-культурні цінності і формуються відповідні ціннісні орієнтації, друге – елітне, орієнтоване на ціннісні орієнтації вузького кола індивідів, прихильників так званої « високої моди » не лише в духовних цінностях, але і в матеріальних, для яких характерним є нігілістичне ставлення до традиційних ціннісних орієнтацій. Кожний з типів соціокультурного середовища формує відповідний тип ціннісних орієнтацій, а, отже, виступає як один з соціальних, об'єктивних чинників ціннісних орієнтацій особистості [11, с.7].

Численні дискусії і дослідження останнього часу дають підстави припускати, що значна частина тих, хто сьогодні навчається у ВНЗ, виявляється не готовим до виконання соціальної ролі студента належним чином, а згодом, після закінчення ВНЗ, до виконання функцій спеціаліста, здатного до самостійного навчання протягом подальшого життя, підвищення власної конкурентоспроможності на ринку праці [15, с.88]. Головне завдання соціологічних досліджень виявити причину та наслідки такого становища.

Крім того, проблема соціалізації вітчизняного студентства загострена ще й тією обставиною, що зараз у ВНЗ приходять і навчаються покоління, яке більшу частину свого свідомого життя розвивалося в умовах суспільної трансформації. Відповідно у цей час духовні орієнтири та морально-етичні норми багатьох сімей, де виховувалися діти – майбутні студенти, були піддані впливу нових факторів, внаслідок яких відбулися зміни у світоглядних цінностях і, відповідно, у реалізації виховної функції сім'ї. Так само негативні фактори трансформаційного періоду справили свій вплив і на якість реалізації виховної функції іншим суспільним інститутом – школою.

Крім того, студентство є своєрідним продуктом сучасної системи освіти, яка у свою чергу, на жаль не є досконалою з точки зору формування світогляду. Шкільна та вузівська освіта здебільшого формує у молоді людини фрагментарну, мозаїчну картину світу, яка спирається на безліч несистематизованих, безсистемних знань із різних галузей науки. Ці знання ніяк не співвідносяться із іншими світоглядними складовими: повсякденним практичним досвідом, духовними орієнтирами, цінностями. У студента з'являється розрізнене, фрагментарне уявлення про світ, людину та знання, особливо це відчувається у представників технічних спеціальностей. Як вихід із ситуації розірваності світоглядного сприйняття картини світу у сучасних дослідженнях пропонується програма гуманітаризації та гуманізації освіти [14].

Разом з тим чіткої орієнтації у життєвих цінностях переважна більшість молоді поки що не має. Зокрема, відчувається дискомфорт між перспективою обраної професії, суспільними «запитами» на неї, вірніше відсутністю таких запитів з одного боку, і своїми нахилами, здібностями, уявленнями тощо – з іншого. Ускладнює ситуацію вибору цінностей для сучасної молоді наявність атмосфери руйнування усталеної системи ідеалів, відчуттів, орієнтацій і необхідності залучатися до нової системи світоглядних, етичних, політичних цінностей [11, с.7-8].

Зараз особливої уваги, поряд з іншими, набули два головних аспекти. Перший аспект передбачає не тільки формування певної системи знань, а й розвиток духовності в контексті гармонійної взаємодії всіх індивідуальних процесів світосприйняття. Особливого значення тут набуває формування етично обумовленої мотивації навчання, орієнтованої на само актуалізацію системи індивідуальних цінностей та гуманістичних

характеристик системи взаємовідносин між викладачем і студентом. Другий аспект передбачає орієнтацію на подолання технократичної природи сучасного навчання. Становлення особистості в тісному поєднанні оволодіння культурними, політичними, правовими знаннями та цінностями є безпосереднім джерелом тієї багатогранності та гармонійності, що виступають вирішальними критеріями особистісного буття [14].

Як головний стратегічний ресурс сучасного суспільства студентська молодь має набути високого рівня освіченості. Формування духовного світу студентства тісно пов'язано із професійними та життєвими очікуваннями, шляхами й можливостями їх реалізації. В свою чергу, професійні та життєві очікування студентства мають особливе значення в політичній сфері, оскільки зруйновані надії молоді можуть стати причиною політичних перетворень, за умов соціально активної світоглядної позиції. У стані невизначеності припиняють дію попередні стандарти поведінки, а нові цінності, які тільки-но формуються, складають загрозу старим. У зв'язку з цим механізм формування ціннісних орієнтацій студентської молоді та її світоглядних орієнтирів набуває значних змін [7, с.3]. Формування світоглядної культури студентської молоді, яка через кілька років стане «ядром» української інтелігенції, потребує особливої уваги. Зміцнити демократичну правову державу можуть громадяни, які люблять свій народ, готові самовіддано захищати й розбудовувати свою Батьківщину, мають людську гідність, національну самосвідомість, гуманістичну мораль, знають свої права й свободи і вміють відстояти їх, сприяючи громадянському миру, злагоді в суспільстві та дотримуючись законів. Майбутнє нашого народу залежатиме від місту цінностей, які закладаються як орієнтири молодих людей, та від того, якою мірою духовність стане основою їх життя [5, с.10].

Студентство завжди буде найбільш сприятливим до нових умов суспільства, вони легко піддаються зовнішнім впливам, як позитивним, так і негативним. Духовна атмосфера суспільства має істотне значення для формування свідомості та світогляду молоді.

Серед спроб вирішити проблему вибору духовних пріоритетів існує думка, що ідеологія – це вада тоталітарного режиму, відмова від якої є обов'язковою умовою становлення демократії та свободи. Але така думка те враховує того, що відсутність будь-якої ідеології також є своєрідною ідеологією, і зовсім не найкращою [19, с.73]. Нормальна держава не може існувати без ідеології та ідеологічних інституцій, метою яких є відтворення цієї ідеології у світогляді. Для сучасного суспільства єдиною ідеологією, яка забезпечує стабільність держави й гідний рівень матеріального та духовного життя людей є демократична система цінностей, яка ґрунтується на політичному плюралізмі, вільній ринковій економіці й рівності громадян перед законом.

Ідеологічний вакуум, що утворився в українському суспільстві після розпаду СРСР, не буде існувати тривалий час тому, що будь-яке суспільство не може обійтися без формування ціннісних ідеологічних орієнтирів, на зміну тим цінностям, що раніше функціонували за радянської системи, у більшості випадків повинні прийти нові, що відповідають умовам часу. Аналізуючи стан розвитку нових ідеологічних ціннісних орієнтирів в Україні, виявляємо, що вони набувають досить своєрідних і несподіваних рис: вони (нові ідеологічні цінності) або ж не сприймаються адекватно, або перетворюються на щось не схоже на демократію і, не на те, нащо сподіваються громадяни України. Відомо, Україна буде демократичну державу, формує і утверджує громадянське суспільство. Громадянське суспільство потребує формування громадянської свідомості на основі цивілізованої ідеології та демократичних основ її формування та функціонування [13, с.389].

Загалом духовну атмосферу, що утворилася після розпаду СРСР можна охарактеризувати як стан аномії (безформності), коли дозволено все, що не заборонено законом. Це перебудовче гасло й донині залишається чи не провідним світоглядним орієнтиром пострадянської людини. Єдиним «притулком» моральності, здавалося б, має залишатися релігія. Однак спроби повернутися до християнства та знайти світоглядну опору в умовах трансформації суспільства в релігійній духовності позначені міжконфесійною ворожнечею, прямим, іноді навіть фізичним, протистоянням між віруючими, що значною мірою підірває духовний авторитет церкви [2, с.16].

Одну з головних духовних складових формує відношення людини до праці. Сьогодні реальністю стали плюралізм форм власності, свобода трудової та підприєм-

ницької діяльності, тобто впроваджуються нові цінності, що створює нові мотивації для молоді в трудовій та економічній сфері. З одного боку, труд витіснюється на периферію ціннісної свідомості студентства, бо за даними соціологічних досліджень [12, с.85] респонденти жодного разу не включили працю до переліку найбільш значущих цінностей, а з іншого боку понад дві третини заявляють, що тільки змістовна та інтересна робота заслуговує на те, щоб займатися нею значну частину свого життя.

Всё це обумовлює притаманність деякій частині сучасної студентської молоді орієнтацію на дозвілну діяльність, як на єдину усвідомлену світоглядну цінність. Дозвілля фактично обертається ілюзією вільного проведення часу, незалежності від суспільних вимог та зобов'язань. Але це дійсно ілюзія, бо така діяльність та світоглядна орієнтація насправді опиняється регламентованою у відповідності із нав'язаними засобами мас-медіа стандартними візирями, які здебільшого в умовах вітчизняного ринку праці недосяжні для пересічного громадянина. Саме сфера дозвілля молоді, як головне джерело прояву світоглядних установок студентської молоді у сучасних соціально-економічних умовах піддається найбільшому зовнішньому тиску та стандартизації. Дозвілля як нав'язаний засобами масової інформації стандарт споживання, як єдина самоціль будь якої діяльності та дозвілля як форма відходу від проблем, які виникли в наслідок труднощів соціальної адаптації (в крайніх випадках це може бути перехід до секти, наркотизація чи алкоголізм, залежність від гри, віртуального світу тощо) стають основними формами практичних світоглядних орієнтацій значної частини сучасної молоді [7, с.7]. В подібній соціально-психологічній атмосфері девальвується значення морально-правових норм, виробництво та споживання духовних цінностей зводиться до рецепції продуктів масової культури, а цінність освітніх практик та професійного ставлення до справи заміщується розумінням професії та праці як засобу вирішення матеріальних проблем, до того ж освіта не гарантує ані працевлаштування, ані не процвітання у майбутньому.

Декларативною основою всієї діяльності вищих навчальних закладів, стрижнем мислення та наукового пізнання, що зв'язує освіту та виховання студентів, виступає науковий світогляд. За радянських часів воно займало головне місце у навчанні та вихованні студентської молоді. При сьогоднішній політиці держави у відношенні до релігії та атеїзму, а також у зв'язку із вільним світоглядним вибором студентів, відбуваються серйозні зміни у навчальній діяльності та духовному житті навчальних закладів, а поряд з тим і в свідомості студентів та педагогів. Склалася нова світоглядна ситуація, яка потребує перспективного філософського та соціологічного аналізу та усвідомлення.

Вибір духовних пріоритетів у структурі світогляду студентської молоді можна також розглядати крізь призму відношення до віри, релігії, духовності, як складових моральної особистості. Релігійність та духовність студентів, як свідчать українські та російські дані соціологічних досліджень, по своєму рівню та змісту відображає здебільшого стан релігійності та духовності в суспільстві. Офіційна церква втрачає вплив на молодь, незважаючи на підтримку влади та засобів масової інформації [4, с.101].

Світогляд студентства, який, як зазначалося вище, формується в системі освіти, вимушений пристосовуватися до тих духовних орієнтирів, що репрезентує освіта. А вона, у свою чергу, тяжіє до науково-матеріалістичного пояснення світу, де немає місця трансцендентальним проявам світоглядних орієнтацій. Стосунки із духовними складовими картини світу є дуже суперечливими, бо поняття духовність здебільшого асоціюється саме із релігійністю. Більшість молоді, за даними різних соціологічних досліджень, відводить релігії мало місця в своєму житті. Однак і серед тих, хто в своєму житті спирається на авторитет церкви, дуже небагато таких, хто слідує канонам, обрядам чи ритуалам релігії. Релігійні установки для них – не внутрішня світоглядна позиція, яка стає життєвим вибором, а скоріше данина моді на релігію [12, с.88].

Дані соціологічних досліджень [4, с.106] свідчать також про зростання релігійних настроїв за умов духовної кризи та різкого погіршення матеріальних умов життя, що дозволяє прогнозувати деяке зростання релігійної чашки у світогляді молоді. Але, треба врахувати й той факт, що під духовністю та релігійністю дехто розуміє релігію, але які розповсюджені у суспільстві та їх значення також зростає за часів кризи та смуту. Але глибокого коріння релігійність не матиме, бо значною мірою мова йде не

стільки про віру чи певне духовне становище, скільки про своєрідну моду на певні дії та відповідність загальносуспільній свідомості.

У ситуації відчуження особистості від духовних цінностей, яка характерна для сучасної епохи і пов'язана із ентропійним зростанням інформаційного потоку, поширенням індустрії формування краще масової свідомості, що продукує готові образи, оцінки, смаки, виникає духовно-світоглядна небезпека для підростаючих поколінь. Ця небезпека ставить під загрозу гармонію взаємодії Людини і Світу, приводить до нігілізму, конформізму, пасивності, агресивності, девальвації цінностей, зневаги до морально-естетичних ідеалів, до спотвореного сприймання образу людини у конкретний історичний період [6, с.8].

Психолого-вікові особливості студентства зумовлюють уразливість екзистенціальної сфери у порівнянні із старшим поколінням. Молодь більш болісно реагує на несправедливість, брутальність, безтактність – усе те, що руйнує її особистісну гідність. З іншого боку, саме внаслідок вікової гнучкості дуже швидко виробляє захисні механізми, на негативні впливи відповідає замкнутістю, байдужістю, нігілізмом та цинізмом оцінок. Звідси екзистенціальний світ молоді людини самозамикається і, з іншого боку, піддається випадковим впливам.

Список використаних джерел

1. Богиніч О.Л. Зміна методологічних орієнтирів сучасної системи освіти / Богиніч О. Л. // 36. наук. праць Бердянського держ. пед. ун-ту. Сер. Педагогіка. – 2005. – №1. – Бердянськ: БДПУ, 2005.
2. Бойко А.І. Світоглядні орієнтації пострадянської людини (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец.: 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / А.І.Бойко; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського. – О., 2002.
3. Данильян О.Г. Основи філософії / О.Г.Данильян, В.М.Тараненко. – Х.: Право, 2003.
4. Добрускін М.Е. Новая религиозная ситуация в вузах Украины / М.Е.Добрускін // Социол. исслед. – 2003. – № 10.
5. Дорогань С.О. Формування світоглядної культури майбутнього вчителя засобами української літератури: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец.: 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / С.О.Дорогань; Ін-т вищ. освіти АПН України. – К., 2005.
6. Івшкіна О.В. Формування світовідношення студентів коледжу культури і мистецтв засобами мистецтва: Автореф. дис. канд. пед. наук. / О.В.Івшкіна. – Луганськ, 2000.
7. Косинцева Т. Д. Проблемы формирования ценностных ориентаций студенческой молодежи в досуговой деятельности: Дис. ... канд. социол. наук: 22.00.06 Тюмень, 2005.
8. Кривега Л. Д. Світоглядні орієнтації особи в умовах трансформації суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докатора філос. наук: 09.00.03 / Л.Д. Кривега; Ун-т внутр. справ. – Х., 1999.
9. Кримський С. Б. Запити філософських смислів: Монографія / С.Б.Кримський. – К., 2003.
10. Пазенок В.С. Філософія і право / В. С. Пазенок // Проблеми філософії права. – Том І. – Київ-Чернівці: Рута, 2003. – С.52-55.
11. Панченко Л.М. Формування ціннісних орієнтацій молоді в період системної трансформації українського суспільства. Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / Л. М. Панченко; АПН України. Ін-т вищ. освіти. – К., 2003. – С.7.
12. Петров А.В. Ценностные предпочтения молодежи: диагностика и тенденции изменений / А.В.Петров // Социол. исслед. – 2008. – № 2.
13. Пірен М.І. Ідеологічний плюралізм в Україні як чинник демократизації суспільства / М.І.Пірен // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: мат. II міжнар. наук. конф. (Одеса, 24-26 травня 2002 р.) / М-во освіти і науки України, Ін-т вищ. освіти АПН України, Одеська нац. юридич. акад., Канадсько-Український Проект «Демократична освіта»; Укл. Л.В. Марголіна. – Київ: Ай-Бі, 2003.
14. Похило І.Д. Гуманізація освіти як основа розвитку сучасної освіти України [Електронний ресурс] / І.Д.Похило // Гуманізм та освіта – 2008. Матер. наук.-практ. конф. ВНТУ 10-12.06.2008. – Режим доступу: <http://conf.vstu.vinnica.ua/humed/2008/1/>
15. Романова Н.Ф. Соціалізація українського студентства: огляд проблеми, шляхи розв'язання / Н.Ф.Романова // Український соціум. – 2004. – № 3 (5).
16. Рубина Л.Я. Советское студенчество / Л.Я.Рубина – М.: Мысль, 1981. – 207 с.

17. Соломіна О.И. Студенчество: историко-социологический анализ / О.И.Соломина // Сб. науч. трудов. Сер. «Гуманитарные науки», вып. № 10. – Ставрополь: СевКавГТУ, 2003.
18. Труфанова Е.О. Идентичность и Я / Е.О.Труфанова // Вопросы философии. – 2008. – № 6.
19. Ходаков В.Е. Высшее образование: взгляд со стороны и изнутри / В.Е.Ходаков. – Херсон, 2006.

Билогур В.Е. Мировоззренческие ориентации современной студенческой молодежи в контексте выбора духовных приоритетов

Мировоззренческие ориентации современной студенческой молодежи рассматриваются с точки зрения духовных приоритетов их формирования и развития.

Ключевые слова: мировоззрение, мировоззренческие ориентации, духовные ценности, студенческая молодежь, культура, воспитание.

Bilogur, V.E. Worldview orientations of modern student youth in context of choosing spiritual priorities

Review of worldview orientations of modern students taking into account their spiritual priorities in forming and development.

Key words: worldview, worldview orientations, spiritual values, student youth, culture, education.

Формування культури життєтворчості особистості в загальноосвітній школі

Розглядається засадничі аспекти формування культури життєтворчості особистості в сучасній загальноосвітній школі.

Ключові слова: особистість, культура, життєтворчість особистості, навчання, виховання.

Загальноосвітня школа є для дитини осередком світоглядної і ціннісної самоідентифікації, першою можливістю проявити свою громадянську позицію і самосвідомо підійти до вирішення складних моральних проблем, які з'являються у юнаків і дівчат в цей важливий період дорослішання. Часто школу порівнюють з другою домівкою, адже саме в її стінах людина вперше здійснює особистісні емоційно-вольові дії, які багато в чому стають структурним матеріалом для вибудовування в подальшому культури життєтворчості особистості. Школа повинна стати для дитини, за словами заслуженого учителя України Ю.Шмуклера, «демократичною, гуманістичною, правдивою і відкритою, рідною і бажаною, місцем, де панують добро, злагода, любов» [18, с.16], тобто тим первинним осередком, в якому дитина на простих і зрозумілих прикладах отримуватиме світоглядно-аксіологічний досвід, необхідний для формування особистості зі значним життєтворчим потенціалом.

Загальноосвітня школа, з одного боку, є середовищем стандартизованого, усереднюючого знання (з чим необхідно боротися в процесі реформування національної системи освіти), але з іншого – це унікальний соціокультурний осередок, де дитина, підліток бере участь у неповторних комунікативних зв'язках, сам формується як особистість і спостерігає за проявами такого формування у однолітків. Така комунікативно-пізнавальна природа шкільного колективу, на нашу думку є одним з основних чинників, які впливають на формування культури життєтворчості особистості. «Розвиток особистості відбувається перш за все у навчально-пізнавальній діяльності (урочній та позаурочній), в організації різноманітного та цікавого життя колективу школи, у вільному спілкуванні, в особистісному житті підростаючої людини» [3, с.78]. Така особистісно-адаптаційна функція, яку виконує загальноосвітня школа, насамперед і надає дитині найпростіші уявлення про культуру життєтворчості особистості, про її роль і функції в певному соціокультурному середовищі, про її творчі, духовні здібності, про те, як на основі взаємоповаги і толерантності ставитися до своїх товаришів, співвітчизників, а також до представників інших країн, культур, релігій і традицій.

З точки зору особистісно-творчої адаптації та соціалізації перед загальноосвітньою школою стоїть ряд завдань по формуванню найпростіших уявлень про культуру життєтворчості особистості, які надалі стають світоглядним фундаментом її самоідентифікації і самореалізації. По-перше, важливим завданням є прилучення учнів до соціального досвіду та створення необхідних умов для повноцінної самореалізації в близькому оточенні середовища виховання в бажаному для суспільства напрямі, активізації всіма доступними в суспільстві засобами інтелектуального, емоціонального, морального, культурного фізичного та інших факторів виховання і розвитку особистості. По-друге, необхідним є сумісна навчально-виховна діяльність школи і сім'ї, «створення в сім'ї та близькому оточенні середовища виховання. Основою сприятливого психологічного клімату в сім'ях, високого емоціонального настрою і тонусу виховання молоді виступає підтримання соціально значимих групових і колективних норм, орієнтацій та цінностей. Все це сприяє збереженню референтної значимості оточення для особистості» [7, с.59]. Школа та сім'я – це два соціальних інститути, які споріднені спільними зусиллями, ефективно впливають на формування моральних та соціальних якостей молоді, під-

готовку її до життя. Достатньо часто школа стає тим компенсаторним фактором, який сприяє дитячим можливостям стати гідним і вихованим членом громади, почати само-реалізуватися на основі життєтворчих домагань і прагнень.

Отже, відповідальність на вихованні у школяра задатків сильної, творчої особистості розділяється чи, вірніше, спільно покладається на школу і сім'ю. Але в цьому аспекті необхідно відмітити, що саме школа є тим офіційним закладом, де працюють професійні педагоги, психологи, вихователі тощо, тобто люди, соціальною функцією яких є донесення до дитини розуміння найпростіших уявлень про культуру життєтворчості особистості, про шляхи, можливості і методи особистісної самоідентифікації і самореалізації. На них покладається відповідальність щодо діагностування і корекції дитячих психолого-характерологічних особливостей, мотивацій і здібностей, життєвих уподобань, успіхів і невдач. Це вимагає не тільки особистих здібностей і терпіння педагогічного працівника, норм, орієнтирів навчання, виховання, освіти. Останні якраз повинні перебувати у неперервному змістовному оновленні, навчально-виховна діяльність відтак щобільшою мірою набуватиме ознак творчого «життя-спілкування» вчителя і учня. Як у вирозначенні суб'єкт-суб'єктним відношенням, сформовані при цьому знання не лише не втрачати свого потенціалу життєвості, а, навпаки, постійно зміцнюватимуть його, відображаючись, зокрема, у зростанні інтелектуальності учнів» [14, с.53]. Тому відповідальність шкільного педагогічного працівника дуже висока, враховуючи, що саме від нього залежить подальший розвиток життєтворчих та соціокультурно-адаптивних здатностей і орієнтацій дитини.

Іншим важливим завданням вчителя, успішність виконання якого безпосередньо впливає на розуміння культури життєтворчості особистості учня, є вилаштування, впорядкування і гармонізація навчально-виховного процесу таким чином, щоб учень відчував когнітивний, емоційно-вольовий, морально-етичний, естетично-побутовий комфорт протягом своєї освітньої діяльності. «Завданням вчителя є не примушувати дитину вчитися, а заохочувати. Досягти цього можна лише вмілою організацією навчального процесу, як-от: чітке структурування навчального матеріалу на уроці; логічне та яскраве пояснення, практична діяльність школярів; розширення навчального середовища за рахунок природи і соціальної інфраструктури; чергування різних видів діяльності тощо» [10, с.58]. Вдала організація навчально-виховного процесу та гармонійне чергування засобів навчально-дидактичної діяльності сприяє кращому і легшому, неагресивному і творчому усвідомленню школярами світоглядної цінності творчої діяльності, яка дає змогу реалізувати свої внутрішні сили, потяги, бажання і прагнення. Таке усвідомлення надалі стає необхідним фундаментом формування культури життєтворчості особистості.

Окрім всього іншого формування найпростіших уявлень про культуру життєтворчості особистості в загальноосвітній школі максимально залежить від соціокультурної компетентності педагога, який на власному прикладі повинен доносити до людей ідею того, що духовна цілісність істини, добра і краси є необхідною умовою буттєвого самоствердження особистості. «Освіта повинна формувати у дитини сучасну систему цінностей, орієнтація на які дасть можливість людині максимально самореалізуватися, зміцнюючи при цьому гуманістичні засади самого суспільства» [6, с.346]. Таким чином, гуманістичний потенціал подальшого становлення і розвитку особистості значною мірою формується саме в шкільні роки під впливом різною мірою вдалої психолого-педагогічної роботи колективу школи та спілкування в колективі однолітків.

Зважаючи на те, що для формування найпростіших уявлень про культуру життєтворчості особистості в загальноосвітній школі для учня необхідним є вироблення власної життєвої філософії з тією чи іншою ієрархією цінностей, основних прагнень і моральних принципів, а також індивідуального стилю життя, навчально-виховна робота в школі повинна спрямовуватися на організацію духовно-практичної діяльності дитини. «Для цього педагог ставить чітку і реальну мету, добирає доступний матеріал, використовуючи особливості свого регіону; у навчанні дотримується принципу

системності, звертається до почуттів вихованців, їх емоційної сфери і спонукає їх до активного спілкування» [5, с.19]. Це дозволяє протягом навчально-виховного процесу досягти мети гармонізації і систематизації утворення світоглядно-ціннісних переконань учня, надати йому первинні уявлення про культуру життєтворчості особистості та про основні шляхи самореалізації.

Важливим елементом життєтворчої адаптації в дитячі і підліткові роки є саме навчання і творча діяльність в школі, адже в цьому закладі юна людина проводить значну частину свого часу, тут духовно і фізично вдосконалюється, вступає в різні форми спілкування з однолітками, дорослими і т. ін., тобто займається активною життєтворчістю, а не лише готує підґрунтя для неї, «адже школа – це соціальне явище. Вона не готує дітей до життя, а сама є активним соціальним життям. Шляхетність почуттів, гуманності у стосунках з людьми, високої моральності повинні навчитися діти в школі і взяти орієнтиром у далеку дорогу самостійного життя» [13, с.29]. Процес становлення і самореалізації учня як особистості теж є складним і важливим предметом вивчення як наукових, так і педагогічних працівників, які в теорії і на практиці виробляють найоптимальніші засоби впливу з метою вдосконалення і вірного світоглядно-ціннісного спрямування життєтворчої активності школярів.

Зрозуміло, що в процесі навчального і виховного прищеплення школяру основних смислів і цінностей культури життєтворчості особистості не можливо уникнути помилок, адже він є надскладним і індивідуально-багатовимірним. «З метою запобігання помилок у розвитку особистості під час шкільного навчання, уникнення шкільної дезадаптації та зниження мотивації на успіх слід обирати стратегію педагогічного керівництва у формі психолого-педагогічної підтримки, яка передбачає розширення простору свободи учня відповідно до його прагнень, стану, можливостей» [4, с.79]. Така підтримка досягає подвійної життєтворчої мети: по-перше, знімаються негативні моменти навчально-виховного процесу, а по-друге, дитина на прикладі переконуюється у необхідності взаємодопомоги і гуманного, толерантного ставлення до інших людей, навіть до їх недоліків. Це, на нашу думку, є одним з найголовніших психолого-педагогічних ефектів в процесі формування найпростіших уявлень про культуру життєтворчості особистості в загальноосвітній школі.

Важливим є і переконання дитини в тому, що тільки творчі зусилля нададуть їй можливість реалізуватися відповідно до тих образів і ідеалів, які вона для себе вибудовує. «Початок духовного сходження особистості нерідко супроводжується емоційним зльотом, намаганням залучити до свого світогляду якомога більше прихильників. Надалі духовність знаходить прояв у рисах характеру та елементах поведінки особистості» [12, с.57]. У зв'язку з чим, необхідним є включення до навчальних програм психолого-педагогічних засобів, що сприяють активізації самовдосконалення учнів, розвиткові духовних рис характеру особистості. Загалом, формування найпростіших уявлень про культуру життєтворчості особистості є своєрідною основою для подальшого становлення особистості, зокрема для утвердження світоглядно-ціннісного каркасу особистості в загальноосвітній школі.

Середня загальноосвітня школа відіграє в житті людини одне з ключових значень. Саме тут формуються світоглядні переконання, ґрунтовані на сучасному соціокультурному світобаченні, набуваються знання, вміння і навички цивілізованої поведінки, а також, що найважливіше, в живому спілкуванні в достатньо стабільному колективі оформлюється моральне обличчя особистості і протягом всього життя визначає її духовно-вольові і життєтворчі можливості. «У житті людини загальнолюдські цінності відіграють дуже важливу роль. Це пояснюється тим, що повноцінний моральний вибір, твердість моральної позиції особистості, здатність «вийти» за межі безпосередньої необхідності передбачають наявність загальної освіти для ствердження людини як творчої особистості такою основою є цінності, що виражають моральну орієнтованість і ціннісний сенс поведінки людини» [3, с.79-80]. Тому одним із завдань педагогів загальноосвітньої школи є також і теоретичне роз'яснення важливості дотримання певного ціннісного імперативу і орієнтиру, що стає своєрідним особистісним каркасом, навколо якого вибудовується подальша життєдіяльність людини і який, по суті, визначає її долю, адже є енергетичною основою культури її особистісної життєтворчості.

Школа, утверджуючи світоглядно-ціннісну основу особистісної культури учня, сам є для нього одним з перших складних соціальних утворень, через який він сприймає безліч явищ загального соціального світу, шукає зв'язки між ними, впорядковуючі начала соціального функціонування. У зв'язку з цим, важливою частиною психолого-педагогічної діяльності колективу школи є активне залучення учнів до соціального пізнання і громадської активності, до усвідомлення своїх громадянських чеснот, які також є невід'ємним і необхідним елементом структури сильної, духовно-творчої, активної особистості. «Школи формує їхня власна історія, суспільний контекст та люди, які в них працюють. Також на школу впливають зовнішні політичні та економічні сили та зміни в національній чи місцевій освітній політиці. Зміни в суспільстві кидають виклик шкільній культурі, хоч би чого вони стосувалися – навчального процесу, учнів, керування організацією, швидкого розвитку технологій або змінювання ролі жінки в суспільстві» [17, с.121]. З соціокультурної точки зору загальноосвітня школа є для учня первинним адаптативним і соціалізаційним середовищем, в якому він проводить значну частину часу і в якому набуває основних навичок громадської активності. Саме в школі в навчанні і в живому спілкуванні з вчителями, вихователями і однолітками у дитини з'являється можливість певним чином впорядкувати ту безмежну інформацію, яка поступає із зовнішнього соціального середовища. У зв'язку з цим шкільний осередок стає певною ціннісно-соціалізаційною базою для формування світоглядного каркасу особистості.

Саме в такій ситуації перших досвідів соціально-громадянської активності у дитини, підлітка формується ще одна важлива суспільна і особистісна здатність, яка є необхідною складовою структури сильної особистості. Мова йде про здатність до здійснення свідомого вольового вибору в складних соціальних, сімейно-побутових, колективних ситуаціях. Дитина вперше вчиться брати на себе тягар відповідальності за ті наслідки, які внаслідок її діяльності впливають на життя колективу і громади. Ця відповідальність буває дуже важкою, тому загальноосвітня школа повинна ставати і школою відповідальності, коли в некритичному, неагресивному, гуманному стилі до дитини доноситься усвідомлення важливості кожного її вчинку. Для такого донесення необхідна неабияка педагогічна майстерність і досвід, але й без особистісної сили і життєтворчої позиції вчителя також не обійтись. «Основним джерелом розвитку особистості є система відносин між педагогом і учнем, вся система суспільних відносин в школі. Особистість виховується особистістю, наголошує народна мудрість. Вибудовування системи гуманістичних і демократичних відносин – це шлях до вирішення згаданої проблеми» [15, с.10]. Отже, загальноосвітня школа повинна ставати для дитини комунікативним середовищем, де на основі психолого-педагогічної майстерності дорослих вона вчитиметься робити вільний вибір, опановуватиме ситуації екзистенціальної приреченості до такого вибору, що дозволить їй в подальшому дорослому житті мати достатньо міцну світоглядно-ціннісну підготовку до здійснення вибору в життєвоважливих, доленосних ситуаціях.

Необхідно також пам'ятати про те, що, керуючись гуманістичними і особистісно-орієнтованими методами навчання і виховання, не варто створювати для учнів середовище розслабленої, приємної дії, в якому будь-який вчинок матиме виправдання. Для формування міцного світоглядно-ціннісного каркасу особистості необхідно ставити перед дитиною і завдання, важливі для вирішення, і комунікативні ситуації, в яких необхідно здійснити морально-ціннісний вибір. «Створюючи сприятливі, але ні в якому випадку не тепличні умови для розвитку творчих здібностей особистості, формування її творчого потенціалу, школа одночасно формує поле проблем, на розв'язання яких будуть скеровуватися творчі зусилля учнів. Друге не менш важливе, ніж перше. Розвиток творчих здібностей особистості і проблемне поле їх застосування виступають як необхідна і достатня умова ефективного творчого розвитку індивідуума, реалізація його суті» [2, с.78]. Отже, створюючи творчу атмосферу в учнівському житті, школа не тільки формує творчий потенціал особистості, а й стає на захист її духовних і фізичних сил, оберігає підрастаюче покоління від моральної деградації та збіднення потенціалу особистісної життєтворчої активності.

Успіш життєтворчої діяльності особистості залежить як від навчального процесу, протягом якого набуваються основні світоглядні знання і навички, так і від позауроч-

ного виховання, спілкування дитини з вихователями і однолітками на теми, важливі для її самооцінки і самореалізації. «Формування творчої особистості школяра в системі виховної позанавчальної роботи середнього загальноосвітнього навчально-виховного закладу набуває ефективності, якщо зміст і форми суб'єкт-суб'єктної взаємодії в системі 'вихователь-вихованець' враховують специфіку процесу формування творчої особистості, яка полягає у необхідності розвитку мотиваційних і характерологічних якостей особистості, що сприяють успіху в творчій діяльності» [17, с.268]. Система позанавчального і позашкільного виховання може бути вагомим додатком до особистісного будівництва дитини, адже вона більш гнучко дозволяє підійти до питання специфіки самореалізації кожної дитини в тій справі, де вона має особливі здібності і таланти. Ефект реалізації своїх особливих здібностей є незамінним засобом при створенні міцної світоглядно-ціннісної основи для формування культури життєтворчості особистості.

Отже, основним лідіоформуючим завданням загальноосвітньої школи є допомога дитині в утвердженні світоглядно-ціннісного каркасу особистісної життєтворчості, який містив би в собі усвідомлення необхідності екзистенціального волевиявлення, національної і громадянської самосвідомості, розуміння цінностей демократичного влаштування суспільства і міжособистісних взаємин, вартості громадянських чеснот, що в цілому повинне виражатися в здібностях:

- поважати людей інших націй та культур і виявляти солідарність з ними;
- вважати себе не лише громадянами власних регіонів і країн, а й громадянами усього світу;
- обстоювати демократію права людини і основні свободи особистості та сприяти їм;
- здобувати знання та навички, потрібні для подолання труднощів життя у взаємозалежному, динамічному світі;
- опановувати і розуміти спільну культурну спадщину, її внесок до цивілізаційного розвитку людства [8, с.182].

Такі здібності перетворюють людину з соціального індивіда і об'єкту зовнішніх інформаційних впливів на активний, життєтворчий елемент колективу, громади, соціуму, соціокультурного середовища загалом. Людина з утвердженням в загальноосвітній школі світоглядно-ціннісним каркасом особистості здатна до більш успішної творчої адаптації і соціалізації, до знаходження свого місця в сучасному заінформатизованому суспільстві, де вона здатна до самоідентифікації і самореалізації. «Люди, котрі досягають успіху в постмодерному світі, мають такі чотири низки основних умінь:

- абстрагування – здатність виявляти взірці і значення;
- системне мислення – вміння бачити відношення між явищами;
- експериментування – здатність знаходити власний шлях за допомогою тривалого навчання;
- вміння співпрацювати з іншими» [16, с.166].

В основі своєї ці вміння набуваються саме в загальноосвітній школі в процесі навчання, спілкування, творчої діяльності, тобто в процесі особистісної життєтворчості, яка в підлітковому віці набуває хоча ще не дуже систематичного, але достатньо активного характеру. І одним із основних завдань школи є спрямувати цю активність таким чином, щоб вона працювала на утвердження світоглядно-ціннісного каркасу особистості школяра, на прищеплення йому усвідомлення того, що лише творчість дає людині можливості дійсної самореалізації.

Таким чином, саме школа є середовищем формування світоглядно-ціннісного каркасу особистості, адже саме в процесі навчально-пізнавальної і соціально-комунікативної діяльності в процесі дорослішання діти і підлітки набувають і засвоюють «цінності, які покладені в основу переконань і визначають поведінку особистості, її цілісність, активність, здатність до вольових зусиль» [9, с.71]. Саме в старших класах загальноосвітньої школи підлітки набувають здатності свідомо формулювати «Я-ідеал», який в подальшому стає основним регулятором як поведінкових реакцій людини на оточуюче соціальне середовище, так і вибудовування довготривалих життєтворчих стратегій. «Освіта є самоформуванням, становленням особистості, яка сприймає все, що знаходиться навколо неї, в тому числі і педагогічну діяльність як умови свого становлення. Однак прийняття умов не означає підпорядкування їм в усьому. Основною детермінантою освіти особистості є «Я-ідеал». Власне, більш чи

менш успішний рух суб'єкта від наявного «Я-ідеалу» до бажаного «Я-ідеалу» і складає саму сутність освіти особистості. Лише таким чином суб'єкт впорядковує, співствавляє, інтегрує, субординує – утворює надскладну систему – «образ-себе-в-бутті» – власну Особистість» [11, с.43]. У зв'язку з чим, школа повинна набувати функції сприяння і корекції формування такого особистісного ідеалу, який би без шкоди суспільству давав змогу якнайповнішої самореалізації особистості учня, а також сприяв подальшому розвитку його особистісних життєтворчих можливостей.

Таким чином, загальноосвітня школа для дитини і підлітка стає не лише засобом для отримання знання, але й, що найголовніше, середовищем наповнення знання світоглядно-ціннісним змістом. «Гола істина – цінний, але недостатній дороговказ у житті. Достеменна, справжня істина потребує воістину людського засвоєння – осмислення через почуття, захоплення, святість, жаль, співчуття, милосердя тощо. Щоб бути незаперечною, істина повинна підтверджуватися добром і красою, а розум – поєднувати свої зусилля з почуттям і волею» [1, с.291]. Така цілісність когнітивного, етичного і естетичного начал особистості дозволяє людині в подальшому житті спиратися на міцний, життєтворчий особистісний каркас, який дозволяє свідомо підходити до процесу самостворення і самореалізації, зокрема в сфері набуття професійно-діяльнісних основ культури життєтворчості особистості в професійній та вищій школі.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю: 2-ге вид., допов. / В.П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2008. – 819 с.
2. Волощук І.С. Науково-педагогічні основи формування творчої особистості / І.С.Волощук. – К.: Педагогічна думка, 1998. – 160 с.
3. Горбач І.Д. Теоретичні основи формування ціннісних орієнтацій / І.Д.Горбач // Удосконалення навчально-виховного процесу як засіб розвитку творчої особистості вчителя та учнів: Матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції; 26-27 жовтня 2000 року. – К.: Науковий світ, 2000. – С.77-80.
4. Гуменюк Г.В. Особистісна зрілість дошкільника як передумова самореалізації школяра / Г.В.Гуменюк // Гуманістичні універсалії освітнього простору: можливості для самореалізації особистості: матеріали Всеукраїнської конференції 28-29 вересня 2007 р. / За ред. Г.О. Балла і Н.А. Бастун. – Житомир: Видавництво ЖДУ імені І. Франка, 2007. – С.74-80.
5. Дем'янюк Т.Д. Організація виховного процесу в сучасному загальноосвітньому навчальному закладі: науково-методичний посібник / Т.Д.Дем'янюк. – Суми: Антей, 2006. – 384 с.
6. Кремень В.Г. Філософія лідіоцентризму в стратегіях освітнього простору / В.Г.Кремень. – К.: Педагогічна думка, 2009. – 520 с.
7. Кривоконь О.Г. Фактори соціального формування особи (соціально-філософський аспект): Монографія / О.Г.Кривоконь. – Х.: Факт, 2005. – 240 с.
8. Лавриченко Н.М. Проблеми гуманістичного спрямування шкільної соціалізації: педагогічні розмісли і нотатки / Н.М.Лавриченко. – К.: Інсайт-плюс, 2006. – 279 с.
9. Мацук Л. Формування ціннісно-правових орієнтацій особистості в соціумі: контекст сучасної української педагогіки / Людмила Мацук // Пріоритети сучасної української освіти і виховання в контексті завдань педагогічної науки: Матеріали педагогічних читань на пошану члена-кореспондента АПН України, доктора педагогічних наук, професора Прикарпатського університету імені Василя Стефаника Богдана Михайловича Ступарика. – Івано-Франківськ: ПНУ імені В. Стефаника, 2003. – С.70-73.
10. Ніколаско С.М. Освіта в інноваційному поступі суспільства / С.М.Ніколаско. – К.: Знання, 2006. – 207 с.
11. Подмазин С.И. Личностно-ориентированное образование: Социально-философское исследование / С.И.Подмазин. – Запорожье: Просвіта, 2004. – 246 с.
12. Помиткін Е.О. Проектування навчально-виховного процесу у загальноосвітній школі з урахуванням закономірностей духовного розвитку особистості / Е.О.Помиткін // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – № 15 (39). – С.55-59.
13. Приходько К.І. Формування творчого освітньо-виховного середовища в загальноосвітніх закладах гуманітарного спрямування: Навчальний посібник / К.І.Приходько. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 158 с.

14. Розлог Б.П. Гуманізм як основа раціональності педагогічного процесу: постмодерністські трансформації / Б.П.Розлог, М.Б.Розлог. – Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2009. – 173 с.

15. Рысак Л.И. Школа творческого развития личности / Л.И.Рысак, Н.П.Капустин, Л.А.Комиссарова, С.М.Коровкина. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 96 с.

16. Столл Л. Нова парадигма навчання / Луїза Столл, Дін Фінк. – К.: Акта, 2005. – 276 с.

17. Творчість і технології в наукових дослідженнях неперервної професійної освіти: Наукове видання / За заг. ред. С.О.Сисосвої. – К.: КІМ, 2008. – 424 с.

18. Шмуклер Ю. Нова модель шкільної освіти: гуманізація, демократизація, оптимізація / Ю.Шмуклер // Рідна школа. – 2000. – № 3. – С.16-18.

Богданова Н.Г. Формирование жизнетворчества личности в общеобразовательной школе

Рассматриваются основополагающие аспекты формирования культуры жизнетворчества личности в современной общеобразовательной школе.

Ключевые слова: личность, культура, жизнетворчество личности, обучение, воспитание.

Bogdanova, N.G. Formation of personal life creativity culture at secondary comprehensive educational institutions

Review of fundamental aspects of personal life creativity culture formation at a modern secondary comprehensive school.

Key words: person, culture, personal life creativity, education, education.

Проблеми підготовки кадрів для роботи в системі інтернатної освіти

Аналізуються основні вимоги до педагогічних кадрів, які працюють в системі інтернатної освіти, а також специфіка їх підготовки в педагогічних університетах.

Ключові слова: освіта, людина, діти з особливими потребами, інтернатна освіта, виховання, культура, педагог-вихователь.

Центральною постаттю в організації навчального процесу в закладах інтернатної освіти є педагог-вихователь. Тому однією з організаційно-педагогічних умов формування життєвої компетентності вихованців інтернатних закладів є підвищення ефективності професійної підготовки педагогів, які працюють у цих закладах. З огляду на це дослідники звертають увагу на необхідність формування у них цілої низки складових соціокультурного впливу на вихованців. Цей вплив охоплює сфери науки, моралі, права, мистецтва. Зокрема, В.Слюсаренко звертає увагу на ефективність використання системи національного виховання, в тому числі – різних форм роботи з історико-краєзнавчим матеріалом з метою виховання громадянських почуттів, розвитку самосвідомості учнів [1, с.28]. Ю. Возна наголошує на необхідності співпраці соціальних педагогів із дитячими громадськими об'єднаннями, завдяки чому реалізується низка виховних функцій – когнітивна, компенсаторна, регулятивна, організаційна, комунікативна, функція соціальних зв'язків [2, с.11].

При цьому не слід жорстко розмежовувати елементи соціокультурного впливу педагога на особистість вихованців, надаючи одній сфері впливу (науково-пізнавальній, правовій, моральній, художній) пріоритет над іншими. На практиці в діяльності соціального педагога закладів інтернатної освіти можуть поєднуватися різні напрями виховання. Так, В. Загрева доводить, що ефективність правового виховання учнів старших класів шкіл-інтернатів значно підвищується, якщо у навчально-виховній діяльності цих навчальних закладів забезпечується інтеграція виховних впливів знань правового, морального, суспільствознавчого характеру і системи виховних позаурочних заходів та організації життєдіяльності учнів. Це має створити своєрідне правове поле, яке здатне забезпечити не тільки засвоєння правових норм, а й вироблення відповідних внутрішніх переконань, умінь і навичок практичного їх застосування. Завдяки цьому реалізуватимуться особистісно орієнтований, діагностичний, інтегративний, діяльнісний підходи до розвитку цілемотиваційної сфери особистості; впроваджуватимуться відповідні комплексні засоби, форми, методи навчально-виховної діяльності; здійснюватимуться науково-методичне забезпечення цього процесу, належна підготовка вчителів і вихователів [3, с.2-3].

Н.Черноусова розглядає в якості інтегруючої сфери соціокультурного виховання систему учнівського самоврядування. Дослідниця наголошує на тому, що ефективна діяльність цієї системи значною мірою полегшує процес соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів, сприяє зростанню суспільної активності учнів та вихованню всебічно розвиненої особистості. Вона допомагає дитині повірити у власні сили та позбутись деяких комплексів, сприяє згуртованості учнівського колективу на засадах високої організованості, дисциплінованості, колективного самообслуговування, змагання. Елементи системи самоврядування (центр науки та творчості, центр культури та відпочинку, центр спорту, центр преси та інформації) допомагають педагогам організовувати навчально-пізнавальну діяльність, здійснювати естетичне, фізичне виховання, формувати громадянську позицію вихованців. Дослідниця визнає орга-

нізацію самоврядування пріоритетним напрямком виховної роботи школи-інтернату, яка має компенсувати вихованцям тимчасову відсутність сімейного оточення і почуття домівки [4, с. 147-149].

Подібну позицію обстоює й І.Головко, зазначаючи: діти не повинні виходити зі стін інтернату, обмежуючись певною сумою знань, але водночас залишаючись байдужими до обраної справи, позбавленими творчості та ініціативи. Формування ж навичок самоврядування стає результатом цілеспрямованих педагогічних зусиль для розвитку учнівського колективу, сприяє виробленню у членів цього колективу громадянських якостей шляхом залучення їх до управління шкільними справами та створення працездатних органів самоорганізації, наділення реальними правами й обов'язками. Отже, формування навичок самоврядування може бути визначене як особлива педагогічна технологія вироблення якостей громадянина у дитини в системі демократичних відносин шкільного колективу [5, с. 8-91]. Участь педагога у цьому процесі потребує від нього наявності й розвитку низки якостей соціокультурного характеру, головною серед яких може бути визначена власна активна громадянська позиція. Вона нерозривно пов'язана з орієнтацією педагога на загальнолюдські та національні цінності.

Таким чином, дослідження доводить необхідність формування цілого комплексу якостей суб'єкта, необхідних для ефективної реалізації інтернатної освіти. Ці якості можуть бути згруповані у професійно-діяльнісний, професійно-особистісний та соціокультурний блоки. Можна стверджувати, що працівник закладів інтернатної освіти має поєднувати у своїй особі риси кваліфікованого викладача та вихователя. Формування та розвиток цих рис залежать як від постійного самовдосконалення особистості, так і від діяльності мережі спеціалізованих закладів підготовки кадрів для роботи в системі інтернатної освіти.

В умовах загострення економічних, політичних, соціальних проблем за часів розвитку незалежної української держави виникла необхідність у підготовці фахівців з соціального виховання дітей та молоді, з соціальної допомоги проблемним групам населення. До того виконання цих функцій покладалося на класних керівників, організаторів дитячого дозвілля, працівників дитячої кімнати міліції, інших працівників освітньої та соціальної сфер. Однак тепер постала необхідність реформування системи соціального захисту найбільш незахищених категорій населення, перш за все – дітей і підлітків. У зв'язку з цим, на початку 90-х рр. ХХ ст. в Україні було розпочато підготовку соціальних педагогів і соціальних працівників як окремих напрямків професійної освіти та діяльності. У квітні 1991 р. Постановою Держкомпраці СРСР Кваліфікаційний довідник посад керівників, спеціалістів і службовців був доповнений кваліфікаційною характеристикою «спеціаліст із соціальної роботи», «соціальний педагог» та «соціальний працівник». Ці спеціалісти були покликані задовольнити потреби суспільства щодо усунення конфліктних ситуацій у різних соціальних групах, надання допомоги у соціальному становленні особистості, сім'ї, групи, організації змістовного дозвілля підлітків та молоді, керування неформальними угрупованнями й об'єднаннями тощо.

Соціально-педагогічна діяльність спрямована на активізацію соціокультурних і соціальних функцій суспільства, сім'ї, громади та особистості. Можна погодитися з думкою В.Поліщук, що соціальний педагог покликаний творчо реалізовувати систему соціально-педагогічного сприяння розвитку й саморозвитку особистості, створювати умови найбільшого сприяння реалізації життєвих потреб і можливостей кожної людини [6, с. 83]. Такого сприяння перш за все потребують найбільш незахищені категорії дітей та молоді, до яких належать і вихованці інтернатних закладів. Тому слід розглянути особливості підготовки фахівців до діяльності у цій сфері.

За період становлення соціальної педагогіки в Україні накопичено певний досвід: розроблено поняття про професійно-педагогічну культуру соціального педагога, що містить систему знань, умінь, професійних й особистісних якостей, які повинен здобути та розвинути майбутній фахівець у процесі навчання; створено кодекс етики соціального педагога – комплекс принципів та правил, якими студент має керуватися у професійній діяльності. У стані розробки знаходяться такі теоретико-методичні питання, як зміст і структура професійної підготовки, організація навчальної та виробничої практики студентів, форми, методи професійної підготовки соціальних педагогів, критерії й рівні

готовності соціальних педагогів до професійної діяльності, діагностика професійно значущих якостей, рис особистості [7, с. 136].

Спеціально організована робота з підготовки кадрів для системи інтернатної освіти (як і інших категорій соціальних педагогів) перш за все передбачає залучення їх до духовних загальнолюдських цінностей. Духовний розвиток особистості здійснюється значно якісніше, якщо пріоритетним у змісті її професійно-педагогічної підготовки є аксіологічний компонент, що містить у своїй основі методологічні, теоретичні, прикладні знання про цінності, їх природу, механізми розвитку і способи функціонування, а також про професійно-педагогічні цінності, що характеризують становлення і самовдосконалення особистості сучасного педагога [8, с. 433]. Формування цього компонента можливе лише в умовах навчального закладу, тому що процес залучення особистості до загальнолюдських духовних цінностей є досить тривалим за часом і складається з низки етапів:

- вивчення методологічних основ цінностей;
- осмислення системи загальнолюдських, національних і специфічно педагогічних цінностей у їх виникненні та взаємозв'язку з розвитком суспільно-історичної практики;
- набуття теоретичних знань, необхідних у практичній діяльності з вивчення духовного світу вихованця, його залучення до духовно-ціннісних надбань;
- використання набутих знань та умінь у педагогічній практиці, аналіз власної педагогічної діяльності, висування нових завдань [9, с. 151].

На цей час професійна підготовка фахівців соціальної сфери в Україні здійснюється у різних формах (денна, денно-заочна, заочна, вечірня, екстернат) і передбачає багаторівневий характер освіти: допрофесійна, професійна, післядипломна, підвищення кваліфікації, перепідготовка кадрів. Соціальні педагоги мають можливість отримувати професійну кваліфікацію і спеціалізацію у середніх навчальних закладах (училищах, технікумах, ліцеях) та у ВНЗ (педагогічних коледжах, університетах, академіях).

На цей час в Україні можна виділити такі рівні підготовки кадрів для соціальної сфери:

- допрофесійна підготовка на курсах, у школах, ліцеях;
- навчання у середніх спеціальних навчальних закладах;
- навчання у вищих закладах освіти (термін навчання 4–5 років);
- навчання на спеціальних факультетах післядипломної освіти (від 1 до 3 років);
- перепідготовка і підвищення кваліфікації фахівців (система курсів, стажування);
- підготовка науково-викладацьких кадрів. Нині в Україні діють вчені ради, у яких захищаються докторські і кандидатські дисертації із різноманітних проблем соціальної роботи та соціальної педагогіки.

Досвід підготовки соціально-педагогічних кадрів у вищих навчальних закладах України висвітлює низку проблем, які й сьогодні залишаються невирішеними. Перш за все вимагає серйозного вдосконалення технологія підготовки майбутніх фахівців; вищі навчальні заклади потребують серйозної державної підтримки в плані фінансової допомоги, матеріально-технічного забезпечення навчального процесу, активізації процесів підготовки професорсько-викладацького складу. Актуальною є проблема перепідготовки працівників соціальних служб: адже нині вони на 60–70% умовлектовані фахівцями, які не мають відповідної професійної підготовки. Гострою для України є проблема підготовки підручників, посібників з соціальної і соціально-педагогічної роботи, пакетів навчально-методичної документації [7, с. 136].

Професійна підготовка педагогів в умовах неперервної освіти має розглядатися як компонент цілісної системи освіти в Україні. Враховуючи специфіку професійної соціально-педагогічної діяльності (особливості становлення, розвитку сфер та напрямів діяльності, цінностей, мети, завдань, професійних функцій, технологій), доцільно наголосити, що система професійної підготовки соціальних педагогів має свою інфраструктуру й розвивається відповідно до власних цілей і закономірностей.

У процесі професійної підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти системотворчими складовими є: цінності, мотиви, мета, зміст, технології, законодавчо-нормативна основа освітньої й професійної діяльності, самоосвіта, пролонгований контроль, кінцевий результат (готовність до здійснення професійної діяльності, профе-

сійна компетентність і професійно зумовлені особистісні якості). Змінними складовими є організаційно-педагогічні умови, технології реалізації процесу навчання.

Професійна підготовка соціальних педагогів в умовах неперервної освіти має цілісний характер й охоплює такі підсистеми: допрофесійну підготовку (актуалізація професійного самовизначення, допрофесійне навчання, професійний відбір); різнорівневе професійно-педагогічне навчання у ВНЗ; післядипломну освіту (підвищення кваліфікації, самоосвіта, підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня, перекваліфікація, оволодіння додатковими спеціалізаціями). Її здійснення потребує врахування особливостей соціально-педагогічної діяльності в Україні, має ґрунтуватися на цінностях професійної соціально-педагогічної діяльності, інноваційних технологіях професійної підготовки відповідно до вітчизняних та світових стандартів, тенденцій інтеграції до світового освітнього простору, мати випереджувальний характер. Необхідною умовою успішного функціонування системи професійної підготовки соціальних педагогів є узгоджена взаємодія системотворчих та структурних компонентів, що забезпечують неперервну професійну підготовку, досягнення визначених цілей і результатів професійно-особистісного формування фахівців [10, с.2].

Успішна адаптація студентів, які в майбутньому стануть працівниками закладів інтернатної освіти, до навчання та життєдіяльності у ВНЗ потребує створення організаційно-методичних умов для цілеспрямованого системного педагогічного керівництва з боку суб'єктів управління (адміністрація ВНЗ, деканати, викладачі, куратори). Ефективне проходження адаптаційних процесів у ступеневому ВНЗ можливе за умови їх успішного здійснення на всіх освітньо-кваліфікаційних рівнях [11].

Головними напрямками діяльності ВНЗ з адаптації майбутніх педагогів є навчальна, виховна й наукова робота. Зокрема, навчальна робота з проблем адаптації студентів спрямована на використання змісту навчальних дисциплін усіх циклів підготовки фахівців для посилення гуманістичного спрямування навчального процесу. Так, на вивчення дисциплін людинознавчого, народознавчого характеру відведено близько 20% навчального часу. Позитивним є поєднання з першого курсу навчання за спеціальністю і додатковою спеціалізацією (на відміну від інших ВНЗ, де навчання з додатковою спеціалізацією запроваджується на третьому курсі). Такий підхід дозволяє максимально адаптувати студента до обраної спеціалізації уже на початку навчання. Ефективними формами роботи зі студентами є також читання курсу «Вступ до педагогічної спеціальності», спецкурсу «Адаптація студентів до навчання та умов життєдіяльності у ВНЗ», виступи провідних викладачів у групах, організація роботи предметних гуртків і факультативів, школи першокурсника, класу обдарованого студента.

Важливою складовою діяльності ВНЗ з проблем адаптації є система виховної роботи зі студентами. Ця система повинна ґрунтуватися на положеннях концепції виховної роботи зі студентами. Кінцевою метою є розвиток особистості майбутнього учителя на засадах демократизму, громадянськості і гуманізму. Важливо, щоб виховний процес був спрямований на удосконалення самовиховання студентів, посилення самостійної роботи у їх професійному становленні. Високий рівень самовиховання студентів у навчанні та професійній підготовці дозволяє самостійно поповнювати знання, сформувані позитивні мотиви до педагогічної діяльності, розвинути потребу навчатися упродовж всього життя. Керування процесом самовиховання студентів потребує систематичного педагогічного впливу. Важливо, щоб кожний студент усвідомлював значимість самовиховання для раціональної організації навчання, побуту і дозвілля. Колегіальні студентські органи створюють умови для формування організаційних навичок майбутніх педагогів-вихователів (суспільно-педагогічна робота з дітьми і підлітками в школах та інших закладах, участь у волонтерському русі, благодійні акції для дітей, позбавлених батьківського піклування й опіки). Ця робота сприяє формуванню досвіду у процесі розвитку особистості вчителя-вихователя.

Наукова робота ВНЗ з проблем адаптації студентів спрямована на формування творчих навичок, зміцнення і розвиток професійних інтересів, розширення сфери їх спілкування. Це має велике значення для індивідуально-особистісної, професійної та соціальної адаптації студентів. Цілеспрямована, систематична наукова діяльність студентів забезпечує достатній рівень сформованості їх наукового світогляду, який слугує показником ціннісної орієнтації студента, впливає на його характер і самооцінку.

Зокрема, на формування наукового світогляду студентів позитивно впливають участь у студентському науковому товаристві, у молодіжних студентських конкурсах, науково-практичних конференціях, написання статей до часопису наукових праць студентів. Активна дослідницька робота студентів створює великі можливості для їх самовиховання. Підбір науковими керівниками тематики курсових та дипломних робіт повинен здійснюватися таким чином, щоб студент, працюючи над темою, удосконалював свої знання за фахом, що стимулюватиме його самовиховання [12].

На наш погляд, зазначені напрями мають застосовуватися на факультетах та кафедрах соціальної педагогіки і при підготовці майбутніх працівників системи інтернатної освіти з урахуванням специфіки їх діяльності. Так, вже з початку навчання доцільно використовувати у навчальній програмі спецкурси, що розкривають зміст і завдання цієї діяльності. Соціально-педагогічна робота має здійснюватися студентами перш за все саме в інтернатних закладах. Нарешті, дослідницька робота майбутніх педагогів цих закладів також має бути зосереджена на вивченні головних закономірностей функціонування системи інтернатної освіти.

Нині соціальна робота все далі відходить від своїх колишніх функцій, коли вона лише йшла слідом за проблемами. Щоб зберегти віру в свою професію, її функціонування у світі, що змінюється, професія соціального педагога повинна акцентувати свою діяльність на створенні оптимальних умов для самореалізації кожної людини. Те ж саме повною мірою стосується діяльності кадрів інтернатної освіти. Для виконання цього завдання і необхідна нова модель їх підготовки. Традиційної вузівської загальнопедагогічної підготовки спеціалістів для ефективного роботи з дітьми у системі інтернатної освіти може виявитися недостатньо. Хоча на цей час підготовкою педагогів для системи спеціальної освіти займається Інститут корекційної педагогіки та психології НПУ ім. М.П. Драгоманова, ситуація із кадровим забезпеченням закладів інтернатної освіти залишається гострою. Для її вирішення потрібні спеціально підготовані вчителі початкових класів, а також дефектологи, психологи, логопеди. На цей час у спеціальних загальноосвітніх закладах близько 60% педагогів мають вищу дефектологічну освіту. Водночас у більшості педагогів загальноосвітніх навчальних закладів, в яких є спеціальні класи з впровадженням інтегрованого навчання, відсутня спеціальна психолого-педагогічна підготовка, відсутня мотивація до роботи з даною категорією дітей, наявні страх, розпач, бажання уникнення такої роботи. За даними досліджень, 65% учителів, які є слухачами курсів підвищення кваліфікації, не володіють методами роботи з дітьми, що мають особливі освітні потреби, 23% учителів не знайомі зі спеціальними програмами, не знають психологічних особливостей дітей зазначеної категорії [13].

Для подолання зазначених проблем однією з головних ланок реформи освіти в суспільстві має бути модернізація процесу перепідготовки педагогічних кадрів. В. Ковальчук слушно зазначає, що модернізація професійної підготовки сучасного вчителя зумовлена дією взаємопов'язаних зовнішніх та внутрішніх чинників, має особистісно зорієнтований характер й може бути ефективною при урахуванні альтернативності, безперервності, наступності, різноманітності форм і методів навчання [14, с.2].

Список використаних джерел

1. Слюсаренко В.Г. Соціально-педагогічні функції установ інтернатного і напівінтернатного типу і умови їх реалізації в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В.Г.Слюсаренко. – К., 1997. – 48с.
2. Возна Ю.В. Наукові засади професійної співпраці соціального педагога з сучасними дітьми громадянських об'єднаннями / Ю.В.Возна // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2008. – № 3. – С.8-13.
3. Загрева В.Я. Правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «теорія та методика виховання» / В.Я. Загрева. – К., 2002. – 20 с.
4. Черноусова Н.М. Формування самоврядувальних дій старшокласників спеціальної школи-інтернату / Н.М.Черноусова // Вісник Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. – 2007. – Педагогічні науки. – № 119. – С. 144-149.

5. Головка І.М. Основні напрями і форми діяльності учнівського самоуправління в загальноосвітній школі-інтернаті / І.М.Головка // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. – 2006. – Педагогічні науки. – № 4. – С. 88-93.

6. Поліщук В.А. Сфери професійної діяльності та функції соціального педагога / В.А.Поліщук // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2007. – № 3. – С. 79-87.

7. Рассказова О.І. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи з сім'ями, що виховують хвору дитину / О.І.Рассказова // Збірник наукових праць кафедри педагогіки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2008. – Т. 20. – С. 135-142.

8. Шароватова О.П. Підготовка гувернерів: історія та сучасність / О.П.Шароватова // Збірник наукових праць кафедри педагогіки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2006. – Т. 17. – С. 426-435.

9. Даниленко М.В. Залучення студентів педагогічного ВУЗу до духовних загальнолюдських цінностей / М.В.Даниленко, І.Г.Мельниченко // Розвиток особистості в полікультурному освітньому просторі. Збірка матеріалів Міжнародного конгресу – IV Слов'янські педагогічні читання. – Черкаси: Вид-во Харківського ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2005. – С. 151-153.

10. Поліщук В.А. Теорія і методика професійної підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / В.А.Поліщук. – Тернопіль, 2007. – 36с.

11. Галус О.М. Моделювання структури педагогічного управління адаптацією майбутніх учителів у системі ступеневої освіти [Електронний ресурс] / О.М. Галус. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/Portal/soc_gum/peddysk/2008_05/galus.pdf.

12. Галус О.М. Організаційно-педагогічна діяльність ВНЗ з адаптації майбутніх учителів: управлінський аспект / О.М. Галус. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/Portal/soc_gum/peddysk/2007_04/halus.pdf.

13. Петушкова Л.А. Проблеми підготовки вчителів до роботи з дітьми, що мають особливі освітні потреби, в системі післядипломної освіти [Електронний ресурс] / Л.А.Петушкова. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/NarOsv/2007-1/07plasp0.htm>.

14. Ковальчук В.Ю. Модернізація професійної та світоглядно-методологічної підготовки сучасного вчителя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / В.Ю.Ковальчук. – К., 2006. – 41с.

Покась В.П. Проблема підготовки кадрів для роботи в системі інтернатного образования

Анализируются основные требования к педагогическим кадрам, которые работают в системе интернатного образования, а также специфика их подготовки в педагогических университетах.

Ключевые слова: образование, человек, дети с особенными требованиями, интернатное образование, воспитание, культура, педагог-воспитатель.

Pokas, V.P. Challenges of preparation the staff to work in the system of boarding school education

Analysis of main requirements for pedagogical staff working in the system of boarding school education and also specificity of their preparation at pedagogical universities.

Key words: education, human being, children with special needs, boarding school education, education, culture, schoolmaster.

Методичний супровід освітньої діяльності: українсько-польський досвід

Україна відома своїми методичними здобутками у сфері освіти, які можуть бути корисними для польської системи навчально-виховної роботи.

Ключові слова: освіта, реформа освіти, освітні інновації, трансформація освіти.

Одним із важливих напрямів і пріоритетів освітніх інновацій, які впроваджуються в нашій системі освіти в останнє десятиліття, і що важливо – з необхідністю продовжуватимуться, є організаційна трансформація системи освіти. Необхідність входження в європейський інтелектуальний і культурний простір просто змушує наших освітян, чиновників від освіти і політиків впроваджувати випереджальні темпи реформи організації освітньої сфери. Ця реформа повинна принести загальнодоступність освітніх послуг, розширити мобільність тих, хто навчається, і тих, хто навчає, демократизувати відносини між управлінськими і навчально-виховними елементами загальної освітньої громади. Окрім того, в національній доктрині розвитку освіти в ХХІ століття визначено завдання «істотно зміцнити навчально-матеріальну базу, здійснити комп'ютеризацію навчальних закладів, упровадити інформаційні технології, забезпечити ефективну підготовку та підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників, запровадити нові економічні та управлінські механізми розвитку освіти» [10, с. 13]. В Польщі щодо організаційного розвитку системи освіти, до речі, висуваються дуже схожі вимоги, зокрема в структурному плані польська громадськість вимагає від освітньої системи «демократизації, тобто забезпечення загальної й доступної освіти для всіх прошарків населення, не дивлячись на походження, місце проживання й суспільно-економічний статус, вільний перехід на вищий щабель навчання. Це передбачає законодавче закріплення рівності в освіті, можливість постійного розширення й углиблення своїх загальних і професійних кваліфікацій, формування вмінь використання сучасних інформаційних технологій» [16, с. 50]. Спільні завдання роблять цю сферу інноваційної і реформаційної співпраці важливою і актуальною як для українських, так і для польських освітян.

Дуже важливим і складним інноваційним завданням в реформування існуючої сьогодні організаційної основи системи освіти в Україні є трансформація принципів організації, які залишилися нам у спадок від радянської системи. При чому, необхідно не просто відкинути попередні принципи, вслякю їх критикуючи, але й зберегти найкраще, що відзначало радянську освітню організаційну систему від інших світових систем освіти. В сучасних інноваційних процесах обов'язково повинна враховуватися і зберігатися висока внутрішня організація освіти (цілісність і спадкоємність системи), водночас переводячи її в національну і європейську специфіку, адже сьогодні науковці, вивчаючи різні аспекти розвитку національної системи освіти, виокремлюють низку причин, які потребують всебічного врахування при визначенні змісту освітніх реформ. «Однією з вагомих причин є те, що успадкована від Радянського Союзу система освіти виявилася неефективною навіть у контексті центрального планування. І хоча забезпечення освіти було переважно монополією держави, остання фінансувала цю галузь нераціонально, недостатньо координовано й узгоджено. Програми професійної підготовки були вузько-спеціалізованими, обмежені ресурси часто розпоршувалися, витрачалися на дублювання навчальних закладів, факультетів, відділень, спеціальностей. Кожне міністерство, відомство і навіть окремі підприємства прагнули мати свої навчальні заклади. Внаслідок цього відбувалося постійне зростання професійних

кадрів, що, безумовно, зумовлювало збільшення витрат» [5, с.75]. Поряд із цим спостерігалася відсутність будь-яких стимулів для ефективного використання ресурсів, низька відповідальність перед споживачами освітніх послуг. Неефективність освітньої системи, як справедливо стверджує В. Луговий, «ще більше посилювалася з перетворення країни з союзного регіону в єдиному освітньому просторі певною регіональною освітньою спеціалізацією на самостійну державу з національною освітою» [30, с.100]. Наступною причиною, що актуалізує необхідність реформування української освіти, є її слабка здатність підтримувати ринкову економіку.

Вирішення проблем трансформації освіти в нових умовах можливо лише на рівні загальнодержавної стратегії, розробленої і прийнятої на підставі визнання пріоритетів, що відповідають загальнолюдським цінностям, та передбачає реальні механізми для її впровадження. «В новому соціальному сценарії змінюється роль держави, в тому числі і стосовно освіти. Освіта, яка відповідатиме вимогам ХХІ століття, не може розвиватися в умовах жорсткого адміністративного контролю та бюрократичного менеджменту. Натомість повинна прийти інтегрована і узгоджена система регулювання освітньою діяльністю з певної дистанції. Держава в новому контексті виконує роль не господаря і батька, який всіх забезпечує необхідними ресурсами, на її місце приходить Держава, яка оцінює ситуацію, забезпечує стимули розвитку всім суспільним агентам та розробляє середньо- та довгострокову стратегії розвитку» [8, с.456-457]. Таким чином, держава повинна, забезпечивши збереження високого рівня організованості, що доставля насій освіті як радянський спадок, перетворитися все ж таки лише на сприяючий розвиткові орган, надавши освітнім закладам всілякі можливі гарантії широкої автономії та інноваційної свободи.

Іншим організаційним виміром українських освітніх інновацій і трансформацій, актуальним також і для польської сторони, є євроінтеграційні освітнянські процеси, основою для яких є Болонський процес. Педагогічний і політичний консенсус, якого досягають на різного роду конференціях, присвячених майбутній європейській вищій школі, є відбиттям процесів європейської інтеграції ц багатомірною глобалізаційного процесу, що обумовлює структурні зміни в локальних системах вищої школи. Але в Україні цей процес багато в чому набув поверхового, формального характеру, тоді як «феномен глобалізації вищої школи як один із наслідків Болонського процесу вимагає насамперед осмислення внутрішніх сутнісних механізмів освіти» [18, с.127]. У цьому зв'язку слід зазначити, що при аналізі як самого Болонського процесу, так і його наслідків у вітчизняній науковій літературі домінує «формальний аспект, коли аналізуються насамперед формальні наслідки трансферу кредитів і взаємне визнання періодів навчання на рівні університетів. Звідси підвищена увага до технологічної сторони євро інтеграційних перетворень. Дійсно, спресувати наявний надмірно роздутий навчальний план зувиських спеціальностей у жорсткі рамки модулів і кредитів неможливо без введення нових технологій» [6, с.48]. Не можна забувати про те, що інновації Болонського процесу націлені не стільки на його формальні ознаки, скільки на особистісно орієнтовану освіту. Україні треба навчитися долати залишену радянську спадщину надмірної завантаженості викладачів і студентів. Умовою впровадження особистісного принципу в організації освіти є не додаткове навантаження, а розвантаження викладачів, надання їм вільного часу на самовідтворення і самовдосконалення.

З огляду на це необхідно в першу чергу виділити сигнальну функцію того комплексу соціокультурних змістів, що одержав назву Болонського процесу. Для її аналізу принципове значення має визначення об'єктивних передумов процесу. В. Андрющенко, визначаючи їх, наголошує на системному й багатовекторному характері зовнішніх детермінант Болонського процесу. Він зазначає: «Цей рух обумовлений реальними змінами, які відбуваються на територіях Європи й світу: проблемами глобалізації, становлення інформаційного суспільства, посиленням міграційних процесів, мобільності ринку праці, обміну між культурами, а головне – об'єктивно сформованою потребою навчитися «жити разом», зберігаючи при цьому власні етнічні, культурні, релігійні та інші розмаїтості, одночасно розуміючи й поважаючи один одного» [1, с.12]. Таку ж роль по налагодженню добросусідства і розвитку культурного співробітництва повинна відігравати співпраця українських і польських освітян, адже «освіті, в даному випадку,

належить одне з провідних місць, оскільки необхідно взаємопоєднувати національні стандарти для успішної конкуренції у загальноосвітніх масштабах» [11, с.467].

Таким чином, основним пріоритетом освітнянських інновацій в галузі реформування організаційної структури системи національної освіти є розвиток в напрямку європейських стандартів і інтеграції в європейській і світовий освітній простір. При цьому необхідним є збереження позитивних рис наявної в Україні системи освіти, зокрема її високого рівня внутрішньої організованості, налагоджених зв'язків між інституціями різного характеру і рівнів. «Втілюючи будь-яку нову систему освіти, необхідно чітко визначитися в її перевагах порівняно з чинною системою освіти України. Збереження національних особливостей освіти сприятиме її відносній стабільності й підвищенню статусу держави на європейському освітнянському просторі, що в цілому не суперечить вимогам Болонського процесу» [17, с.23]. Визначивши такі пріоритети та налагоджуючи плідні стосунки з європейськими, зокрема польськими, освітянами, Україна має гарні передумови для інноваційного реформування своєї системи освіти випереджальними темпами.

Отже, забезпечення високої якості та інноваційного розвитку освіти на всіх її етапах і рівнях, оцінювання її результативності та управління якістю безпосередньо залежить від вдалих організаційних реформ і трансформацій, які повинні мати на меті не лише педагогічний чи суто науковий контекст, а й соціальний, політичний і управлінський. Зокрема, можемо виділити низку організаційно-реформістських завдань, які постають перед сучасною освітнянською громадою України, і вирішення яких забезпечило б на основі інноваційних принципів високу якість освіти. Серед таких завдань підкреслимо найважливіші: створення сучасної нормативно-правової бази для розвитку й удосконалення освіти; залучення позабюджетних коштів на розвиток освіти; створення освітніх структур, «орієнтованих на використання ринкових економічних механізмів, технопарків, бізнес-центрів, служби освітнього менеджменту та маркетингу» [19, с.118]; забезпечення рівного доступу до якісної освіти всіх громадян України, вдосконалення механізму добору і залучення обдарованих дітей та молоді до навчання; диверсифікація освіти та збільшення обсягів підготовки та перепідготовки фахівців за умов прискорення структурного та інноваційного розвитку вітчизняної економіки, соціальної сфери, культури, науки тощо; активізація розвитку дистанційного навчання; розширення академічних свобод та інституційної автономії, посилення суспільної відповідальності і ролі університетів як осередків інтеграції системи вищої освіти в європейський і світовий освітній простір; посилення соціального партнерства з роботодавцями у сфері формування якісної та конкурентоспроможної робочої сили на ринку праці; поглиблення міжнародного співробітництва, входження системи вищої освіти в світовий науковий простір, розширення участі вищих навчальних закладів у міжнародних освітнянських та наукових проектах.

Ці інноваційні завдання по організаційному реформуванню і вдосконаленню системи освіти в Україні, безумовно, є важливими і для дослідників і функціонерів польської системи освіти, адже, по-перше, контакти та співробітництво освітян двох країн значно активізуються, що вимагає певної організаційної синхронізації діяльності двох національних систем освіти; по-друге, дослідження інноваційних і реформаторських процесів в галузі організації системи освіти в Україні дозволяє польським дослідникам і освітянам як використовувати корисний досвід трансформаційних перетворень, так і уникати організаційно-структурних помилок та недоречних реформ.

Наступним важливим пріоритетним напрямком освітніх інновацій в нашій країні є високий рівень методичного супроводу освітнянської діяльності, який відповідав би найсучаснішим вимогам світового і європейського освітнього простору. Традиційно висока увага, яка приділялася методичній роботі в сфері освіти в Радянському Союзі, збереглася значною мірою і в пострадянській Україні. З іншого боку, очевидним є і те, що інноваційні зміни в методичному забезпеченні стосуватимуться насамперед нових для пострадянського освітнього простору форм навчання і виховання.

З вище розглянутих проблем можна зробити висновок про те, що Україна має глибокі педагогіко-гуманістичні і освітньо-організаційні традиції. Саме на інноваційний розвиток методичного забезпечення навчально-виховного процесу на всіх рівнях освітнього процесу сьогодні покладається завдання з одночасним збереженням і збагаченням

цих традицій пристосувати національні стандарти навчання, викладання матеріалу, оцінювання знань, методичної реалізації набутої кваліфікації до вимог і стандартів, по-перше, демократичного суспільства і ринкової економіки, а, по-друге, до вимог загальноєвропейських методико-освітніх тенденцій, які складають фундамент об'єднаних тенденцій Болонського процесу.

Освітня спільнота України чітко усвідомлює, що у вітчизняній традиції забезпечення навчально-виховного процесу домінує проблематика методології передачі знань. В. Брюховецький з цього приводу зазначає, що «за Болонськими ідеями, у природі університету лежить чотири функції: створення нового знання, вивчення цього знання, оцінка цього знання і, нарешті, передача його студентам. Ми прекрасно розуміємо, що в Україні досі університет розглядають насамперед як місце лише передачі знань...» [4, с. 15]. Тому, перед українською освітою стоїть нагальне завдання, вирішення якого можливе лише на основі інноваційних методологічних технологій, по впровадженню нових методик організаційного і навчального характеру, які б перетворили школи, університети та інші навчальні заклади на осередки інтелектуальної творчості. Саме такі методи розвитку в людині здатності до навчання, до створення нового інтелектуального продукту на основі інноваційних зусиль сприймаються сьогодні в європейському освітньому просторі як сучасні засоби освітньої і педагогічної діяльності, прогресивного і конкурентоспроможного характеру.

Важливим інноваційним завданням, яке постає перед українськими освітянами, є створення методичної бази, яка б забезпечувала реалізацію гуманістичних цілей освіти національного гатунку, а також компетентнісний підхід у формуванні ринку освіти і праці. «Знання, його засвоєння – не самоціль, а шлях, спосіб формування методології поведінки і дій людини» [13, с. 162-163]. Окрім того, ринкова економічне середовище вимагає від системи освіти розвитку людського потенціалу, що можна забезпечити лише за допомогою розвитку методичної основи навчально-виховної діяльності.

Ще одним необхідним методично-інноваційним компонентом освіти, притаманним європейській системі освіти, в Україні повинна стати популяризація і методичне забезпечення ідеї «освіти через все життя». «Україні потрібна популяризація концепції «освіта через все життя», враховуючи старіння населення... Роботодавці України не прагнуть інвестувати у навчання персоналу, тому ті, що в найбільшій мірі потребують додаткового навчання (безробітні та робітники з низьким кваліфікаційним рівнем), мають дуже обмежені можливості. Часто вони самі, з різних причин, не зацікавлені в навчання, хоча один з найуспішніших підходів до зменшення безробіття слід шукати у збільшенні участі населення в освітньому процесі та у продовженні освіти включно. Знову ж, розуміння цього приходить під час активного навчання на базі прогресивних практик з ясно вираженим позитивним результатом» [7, с. 286]. Новітні інноваційні методики навчання безумовно повинні враховувати вимоги виробництва, роботодавців, специфіку діяльності підприємств, для яких готуються спеціалісти.

Сучасна модель освіти повинна бути методологічно максимально гнучкою й адекватно реагувати на мінливі потреби ринку. Такі вимоги визначають її особливості: «по-перше, багаторівневість, тобто власник бакалаврської кваліфікації чи випускник професійних не університетських програм може за бажанням продовжити своє навчання в магістратурі або після набуття практичного досвіду на курсах підвищення кваліфікації. По-друге, циклічність, яка передбачає можливість для професіонала протягом життя багаторазово повертатися до навчання з урахуванням індивідуального досвіду та потреб у нових знаннях. По-третє, мозаїчність, оскільки пропонується широкий вибір різноманітних навчальних програм для задоволення поточних потреб замовника освітніх послуг» [9, с. 184-185]. Створення інституту «навчання впродовж життя» є надзвичайно актуальним для України, оскільки значний відсоток випускників вищих навчальних закладів не працюють за фахом та є багато бажаною здобути другу вищу освіту. Реалізація нової моделі сприятиме взаємодії освіти та ринку праці.

Як зазначає І. Богданова, на світовий ринок освітньої інформації українські педагоги виходять з низкою таких перспективних інноваційних технологій і методик навчання гуманістичного спрямування як-то: «різноманітні технології особистісно-орієнтованого та модульно-розвивального навчання, технології повного засвоєння матеріалу шляхом інтенсифікації навчального процесу на основі схемно-знакових моделей та

на основі вдосконалення контролю і рейтингової оцінки результатів навчання, технології семестрово-заликової організації навчального процесу і диференційованого навчання, інтеграції природничої освіти і прискореного навчання, алгоритмізації навчально-виховного процесу і поетапного формування розумових дій тощо. У ряді регіонів реалізуються авторські моделі школи, такі, як навчально-виховний комплекс, школа-університет, авторська школа тощо» [3, с. 143]. Таким чином, можемо зробити висновок про те, що в рамках інноваційного розвитку української освітньої системи створюються новітні, прогресивні методологічні узагальнення і засоби, які є конкурентоздатними на світовому ринку освітніх послуг.

У зв'язку з цим існує безумовна обопільна зацікавленість польської і української педагогічної спільноти у співпраці в галузі методичного забезпечення реалізації різноманітних освітніх інноваційних програм і проєктів. Польська система освіти, за визначеннями польських науковців, також потребує реформування, яке б стосувалося «системи управління і контролю освіти, програмного реформування, що охоплює введення програмної основи й зміну методів навчання; зростання значення науки, техніки, технології й раціональної організації діяльності, що вимагає пристосування до неї форм і методів дидактично-методологічної роботи» [16, с. 50]. Взаємна робота в галузі забезпечення навчально-виховної роботи новітніми інноваційно-гуманістичними методиками є одним із основних пріоритетів співробітництва українських і польських педагогів і теоретиків освітньої діяльності.

Важливим елементом інноваційного розвитку освіти в будь-якій країні є створення необхідних умов для виховання молоді в душі моральності, толерантності, відкритості до контактів з людьми інших світоглядних і ціннісних переконань. Значний рівень розшарування українського суспільства, а також його перехідний, трансформаційний стан призводять до ситуації коли молоді люди потрапляють в середовище аксіологічного хаосу і ціннісної невизначеності. Навчити їх здатності культурної оцінки і толерантної поведінки – один з найважливіших інноваційних пріоритетів української освіти на всіх її рівнях.

Гуманістичні принципи є невід'ємною складовою інноваційних концепцій виховної роботи на різних рівнях і етапах освітнього процесу. Серед основних завдань виховної роботи виділяють «впровадження сучасних демократичних взаємин між вихователем і вихованцем як одного із засобів формування вільної людини. До пріоритетних напрямків виховної роботи належить створення атмосфери об'єднаності спільною метою, єдиним духом взаємодії та співпраці студентства та професорсько-викладацького складу. Основні шляхи реалізації виховної концепції передбачають створення умов для розвитку індивідуальних здібностей, талантів студентської молоді, для її само-реалізації у сфері наукової, професійної, художньо-естетичної, спортивно-оздоровчої діяльності» [2, с. 13-14]. Значна увага до цих проблем з боку педагогічних колективів і адміністративного освітнього комплексу можуть мати дійсно великий інноваційний ефект, адже саме творчо розвинуті особистості, здатні до творчої комунікації і активної співпраці, стануть в майбутньому основою інноваційного, демократичного розвитку українського суспільства.

Проблеми виховної діяльності пов'язані також з проблемами організаційного і методичного забезпечення навчально-виховного процесу, які розглядалися нами вище. Організаційна, фінансова, методико-дидактична підтримка виховних заходів і інновацій, з одного боку, не може дати швидкого прибутку, а з іншого – саме вона складає основи майбутнього розвитку громадянського суспільства в нашій країні. «На початку XXI століття освітній простір України характеризується актуалізацією проблеми якості виховання і його оцінювання. Виховання на законодавчому рівні розглядається як необхідний компонент освітнього процесу. Реформа освіти передбачає реформування обох її складових – виховання і навчання. У протилежному випадку вона має асиметричний характер, втрачає системність і цілісність, зосереджуючись головним чином на оновленні цілей, цінностей, змісту, структури, процесів і технологій навчання» [12, с. 96]. Таким чином, у русі до європейського освітнього простору на основі Болонського процесу нашим освітянам необхідно концентруватися не лише на навчальному і методичному забезпеченні цього процесу, але й розробляти дієві

методики і принципи виховної роботи, які б сприяли укоріненню в свідомості молоді демократичних європейських цінностей.

Безумовно, українська педагогіка володіє необхідним інноваційним потенціалом для реалізації таких цілей. Педагогічні технології, спрямовані на виховання молоді в руслі патріотизму, толерантності, національної гідності, особистісної творчості тощо мають в Україні глибокі історичні традиції, а також високий рівень сучасної розробки. «Серед педагогічних технологій, найбільш точно орієнтованих на розвиток толерантності, виділяють такі, котрі, по-перше, є особистісно-орієнтованими, по-друге, мають діалогічну основу і, по-третє, є рефлексивними» [15, с.43]. Використання інноваційного потенціалу подібних технологій можливий лише за умови активного співробітництва з європейськими партнерами, в тому числі польськими, з метою виховання широкого культурного кругозору молоді.

Іншим важливим завданням української педагогічної спільноти є подолання за допомогою інноваційних виховних засобів застарілих методик навчально-виховної роботи. Сьогодні надзвичайно актуальним є завдання «...заміни авторитарної педагогіки педагогікою толерантності, суб'єкт-об'єктних відносин між вчителем і учнем, здійснення інших демократичних змін, аби з навчальних закладів виходили люди самодостатні, підготовлені до свідомої та ефективної життєдіяльності в різних сферах життя» [14, с.388]. Для здійснення таких перетворень в Україні є всі можливості. Необхідно лише докласти творчих зусиль для актуалізації на інноваційній основі тих здобутків, які має вітчизняна педагогіка і психологія в галузі виховання дітей і молоді. «Освіта повинна формувати у дитини сучасну систему цінностей, орієнтація на які дасть можливість людині максимально самореалізуватися, зміцнюючи при цьому гуманістичні засади самого суспільства» [14, с.346]. Створення такої системи освіти можливе лише за умови чіткої концептуальної розробки основ національного, толерантного виховання.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть (Спроба прогностичного аналізу) / В.П.Андрущенко // Вища освіта України. – 2001. – № 1. – С.11-17.
2. Ануфрієва Н.М. Гуманістичні засади педагогічної взаємодії у вузі / Н.М.Ануфрієва // Матеріали II Ірпінських науково-педагогічних читань на тему «Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому навчальному закладі освіти», 21 – 22 травня 2004 р. – Ірпінь, 2004. – Ч.2. – С.12-15.
3. Богданова І.М. Педагогічні інновації в системі підготовки вчителя: кінець ХХ – початок ХХІ століття / Інна Богданова. – О.: М.П.Черкасов, 2009. – 157 с.
4. Брюховецький В.С. Роль університету в сучасному освітньому просторі: лекція / В.С.Брюховецький. – Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2009. – 20 с.
5. Гасвська Л.А. Управління освітою: нові пріоритети / Л.А.Гасвська // Проблеми та перспективи входження України в європейський інтелектуальний простір: освітні аспекти: зб. наук.-експерт. матеріалів. – К.: НІСД, 2009. – С.73-79.
6. Домбровська С.М. Державне управління вищою освітою в умовах трансформаційних перетворень / Світлана Домбровська. – Х.: Оберіг, 2010. – 174 с.
7. Душанова Т.В. Деякі питання розвитку інноваційного потенціалу освіти в Україні / Т.В.Душанова // Модернізація вищої освіти в контексті європейського виміру: Науково-методичний збірник. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С.282-287.
8. Каленюк І.С. Державні пріоритети розвитку освіти / І.С.Каленюк // Філософія освіти ХХІ століття: проблеми і перспективи: Методологічний семінар, 22 листопада 2000 року. Зб. наук. праць. Вип. 3 / За заг. ред. В. Андрущенка. – К.: Знання, 2000. – С.456-461.
9. Козієвська О.І. Європейська перспектива: українські реалії Болонського процесу / О.І.Козієвська // Вища освіта: європейський вимір та українські перспективи: матеріали слухань у Ком. Верх. Ради України з питань науки і освіти, 18 червня 2008 р. / авт. упоряд. О.О. Домаранський; редкол.: Полохало В.І (голова) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – С.178-209.

10. Коротаєв Б.І., Освітній простір: очікування та виклики часу й життя / Б.І. Коротаєв, В.С. Курило. – Луганськ: ЛНУ ім. Т.Шевченка, 2009. – 307 с.

11. Кравченко О.О. Вища освіта в Польщі у контексті Болонського процесу / О.О.Кравченко // Проблеми освіти у Польщі та в Україні в контексті процесів глобалізації та сворінтеграції: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. В. Кременя, Т. Левовицького, Св. Сисосвої; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих АПН України. – К.; Житомир: КІМ, 2009. – С. 466-472.

12. Краснова Т.Д. Виховний потенціал освіти і його оцінювання / Т.Д. Краснова // Матеріали II Ірпінських науково-педагогічних читань на тему «Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому навчальному закладі освіти», 21 – 22 травня 2004 р. – Ірпінь, 2004. – Ч.2. – С.96-101.

13. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В.Г.Кремень. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.

14. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В.Г.Кремень. – К.: Педагогічна думка, 2009. – 520 с.

15. Михайлова Л.О. Толерантність як засіб виховання в системі освітніх закладів / Л.О.Михайлова // Наука і освіта. – 2010. – № 1. – С.42-44.

16. Ордон У. Характеристика освітніх тенденцій у польській системі освіти на окремих етапах її розвитку / Урсула Ордон // Проблеми освіти: Наук. зб. / Кол. авт. – К.: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, 2008. – Вип. 54. – С.49-52.

17. Панасевич Б.Д. До питання про триступеневу систему вищої освіти в Україні / Б.Д. Панасевич // Проблеми освіти: Наук. зб. / Кол. авт. – К.: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, 2007. – Вип. 53. – С.20-24.

18. Фініков Т. Сучасна вища освіта: світові тенденції і Україна / Т.В.Фініков. – К.: Таксон, 2002. – 175 с.

19. Шевчук О.А. Якість і організація освіти в Україні / О.Шевчук // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Фоліант, 2007. – С.118-121.

Андрушкевич Ф. Методическое сопровождение образовательной деятельности: украинско-польский опыт

Украина известна своими методическими достижениями в сфере образования, которые могут быть полезными для польской системы учебно-воспитательной работы.

Ключевые слова: образование, реформа образования, образовательные инновации, трансформация образования.

Andrushkevych, F. Methodological support for educational activity: Ukrainian-Polish experience

Ukraine is famous for its methodological acquirements in educational field that can be useful for the Polish educational and pedagogical work.

Key words: education, education reform, educational innovations, education transformation.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323

Розова Т.В., Пустовіт А.С.

Публічна політика як об'єкт дослідження політичної антропології

Стаття присвячена актуальній проблемі - публічній політиці. Зробивши стислий аналіз означеної проблеми в сучасній українській політичній думці, автори доводять необхідність вивчення цього феномену крізь призму політичної антропології.

Ключові слова: публічна політика, феномен, політична антропологія.

Суперечливість політичних та соціально-економічних реформ, що відбуваються в сучасній Україні, формування нової соціальної структури ускладнюються падінням рівня довіри до політичної влади. На сучасному етапі українське суспільство постало перед необхідністю вирішення низки проблем, які ускладнюють процес формування ефективної демократичної моделі. Серед них – політична пасивність громадян, низький рівень громадянської активності та правової свідомості, корумпованість органів державної влади та місцевого самоврядування. Відтак, вельми актуальним, як з наукової, так і з практичної точок зору є питання антропологічного осмислення феномену публічної політики та шляхів імплементації її засобів у суспільно-політичному житті.

Питання імплементації засобів публічної політики стало предметом теоретико-методологічних досліджень лише в останній час. Натомість актуальність та важливість даної проблематики зростає відповідно до посилення демократичних тенденцій розвитку українського суспільства. Значний інтерес в цьому контексті викликають дослідження, предметом аналізу яких є вивчення не лише електоральних засобів демократичної легітимності, а й інших процедур, які передбачають залучення широкої системи громадських об'єднань до політико-політичних процесів.

Результативність взаємодії населення й держави, а отже, й зростання легітимності влади безпосередньо залежить від рівня інституалізації суспільно-політичної діяльності громадян. Відтак, питання участі громадян у процесі вироблення політичних рішень зводиться до проблематики публічної політики, та шляхів імплементації її засобів у суспільно-політичному житті.

Публічна політика – один з головних атрибутів демократичного суспільства, необхідна умова сталої демократії. Адже політика реалізується як через державні інститути публічної влади, так і через суспільство. Влада, використовуючи сучасні методи формування громадської думки, намагається досягти ефекту мобілізації суспільства і, таким чином, змушена докладати зусилля для отримання зворотної реакції у вигляді суспільної підтримки у вирішенні означених питань.

Проблему становлення публічної політики, окремих її аспектів досліджено у працях Афоніна Е., Вирового С., Нанівської Н., Нікітіна В., Оболенського О., Ситника Г., Трощинського В., Тертички В., Телешуна С., Рейтеровича І. В них, зокрема, висвітлено базові засади публічної політики.

Питанню шляхів імплементації управлінських рішень присвячені наукові доробки Бабінової О., Кампо В., Конончук С., Кухти Б., Тертички В., Петровського П., Якименка Ю.

Окрім досліджень науковців, проблематика публічної політики активно вивчається представниками неурядового сектору – зокрема, неурядовими організаціями. Так, досить вагомими здобутками останніх років у цій сфері є дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова (УЦЕПД), Інституту місцевої демократії (ІМД), Міжнародного центру перспективних досліджень (МЦПД), Українського незалежного центру політичних досліджень (УНЦПД) та інших.

В цілому ж, потрібно відзначити, що окреслена проблема носить міждисциплінарний характер – відповідні наукові розвідки здійснюють як представники політичної науки, так і суміжних з нею дисциплін – антропології, права, соціології, історії. Відтак, семантичне поле категорії «публічна політика» не обмежується лише правовою термінологією – застосування даного поняття поширюється на всю сферу суспільних відносин, охоплюючи широкий спектр соціальних інститутів та явищ. Аналізуючи стан дослідження окресленої проблеми у вітчизняній літературі, можна констатувати наступну тенденцію – дане питання висвітлюється, здебільшого, в контексті досліджень, присвяченим питанням електоральної поведінки, політичним технологіям та шляхам популяризації управлінських рішень у суспільному просторі. Натомість сам феномен публічної політики, механізм та особливості її виникнення й форми репрезентації влади у соціокультурній та політико-правовій площині практично недосліджений. На сьогоднішній день у вітчизняній науці відсутні роботи, присвячені компаративному аналізу теорії та практики публічної політики та шляхів імплементації її засобів у вітчизняному просторі та в суспільно-правовому полі західноєвропейських країн.

Одним з перших вітчизняних науковців, який звернувся до аналізу окресленої проблематики можна відзначити В. Тертичку [12]. У своїх численних публікаціях він вперше спробував проаналізувати базові принципи та термінологічні особливості публічної політики (*public policy*). Науковець наголошує на мультидисциплінарності, зорієнтованості на вирішення проблем і нормативності науки про суспільну політику, розподілі її на дві окремі сфери: дослідження та аналіз політики. Сам феномен публічної політики (*public policy*) вчений розглядає поліконцептуально – як галузь прикладних досліджень (дослідження політики - *policy study*), а сферу професійної діяльності (аналіз політики - *policy analysis*), та як навчальну дисципліну. Окрему увагу В. Тертичка приділяє дефінітивним властивостям досліджуваної проблеми, вказуючи, що за контекстом і змістовими особливостями для поняття *public policy* найбільш адекватним є визначення «державна політика».

Суттєвим внеском у дослідження публічної політики у вітчизняній науці можна вважати науковий доробок О. Дем'янчука «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду [2]. У роботі розглянуто різницю між термінологією і суттю понять «державна політика» і «публічна політика». Проаналізовано, якою мірою практика реалізації публічної політики в посткомуністичних країнах відповідає теоретичним вимогам і потребам суспільних трансформацій на шляху до демократії. У підсумку автор резюмує: порівняння теоретичної схеми ієрархії управління реалізацією політики зі звичною адміністративною структурою в посткомуністичних країнах свідчить, що брак участі громадських організацій суттєво обмежує ефективність політики при розробці плану дій, залученні необхідних ресурсів та оцінці результатів політики. В такому контексті, зазначає О. Дем'янчук, публічна політика є ширшим поняттям, оскільки вона охоплює не лише державну політику, а й політику, яку здійснюють (чи можуть здійснювати) недержавні організації, об'єднання державних і громадських структур тощо.

На прикладних аспектах дослідження публічної політики акцентує свою увагу С. Телешун [10;11]. Сьогодні, на його думку, необхідно говорити про чергову стадію розвитку демократії, а саме - мультимедійне суспільство. Останнє являє собою правове демократичне суспільство, відкрите для обміну інформацією, де головним чинником виступає визнання, забезпечення та захист прав людини і громадянина. Публічна політика - це перш за все легітимний спосіб формування стратегічних політико-економічних рішень та публічне схвалення політики як засобів проведення державної політики. Особливістю публічної політики є те, що як держава, так і громадянське суспільство вимушені апелювати до громадян, вимагаючи схвалення та суспільної підтримки обраного варіанта рішень та дій. Адже політика реалізується як через

суспільство, так і через державні інститути публічної влади. Саме тому, намагаючись досягти підтримки та ефекту мобілізації суспільства, держава, використовує сучасні методи формування громадської думки. Разом з тим публічна політика, регламентована демократичними процедурами, легітимізує громадську думку, створює контрагента в особі громадськості, готової до діалогу. Саме у результаті такого діалогу відбувається легітимізація влади.

Визначальну роль громадської думки як складової публічної політики, яка здатна впливати на суспільно-політичні процеси обґрунтовано у роботі Я.О. Легези «Особливості взаємодії громадської думки та влади в Україні» [5]. У дослідженні, зокрема, виявлено особливості суспільно-політичного життя останніх десятиріч, якими є автономізація публічного політичного простору, тобто формування та зміцнення суто публічних форм взаємодії й боротьби між політичними суб'єктами, що призвело до появи нових форм публічної політичної активності. А саме йдеться про появу і посилення впливу особливого типу фахівця – професіонала в області політичної та правової інтерпретації, типовим різновидом діяльності якого стало залучення до аргументації даних опитувань громадської думки. Виявлені та уточнені положення, що для України доби постсоціалістичних трансформацій властивим є посилення впливу масмедійних чинників на формування громадської думки разом із зменшенням публічної активності громадян та нерозвиненістю громадянського суспільства, яке будується на горизонтальних зв'язках громадської взаємодії. Розглядаються визначення, форми та функції ЗМІ, як важелів, за допомогою яких влада може формувати і змінювати громадську думку на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Досить активно досліджують окремі складові публічної політики науковці, праці яких присвячені різноманітним аспектам взаємодії громадськості та органів державної влади і місцевого самоврядування. Так, Н.В. Піроженко [8] у своїй роботі «Механізми становлення та розвитку соціального партнерства органів публічної влади і неурядових некомерційних організацій» представлено цілісну концепцію комплексного механізму управління процесом становлення і розвитку соціального партнерства органів публічної влади і неурядових некомерційних організацій. Узагальнено вітчизняний і зарубіжний досвід партнерства органів публічної влади та їх політики щодо неурядових некомерційних організацій. Крім того, досить виважено обґрунтовано актуальні завдання щодо забезпечення дієвого впливу держави на процес соціального партнерства органів публічної влади і неурядових некомерційних організацій за умов розбудови демократичного урядування в Україні, розроблено детальні практичні рекомендації щодо їх реалізації.

У роботі В.В. Купрія [4] «Організації громадянського суспільства як суб'єкти вироблення державної політики» досліджено теоретико-методологічні засади демократизації процесу вироблення державної політики, роль організацій громадянського суспільства як суб'єктів цього процесу. Охарактеризовано основні ознаки, специфіку даних організацій як соціально-політичних інститутів. Розкрито зміст і характер їх участі у процесі вироблення суспільної політики. Проаналізовано європейську практику залучення інституцій громадянського суспільства до ухвалення рішень та запропоновано підходи до демократизації процесу підготовки й ухвалення рішень органами державної влади в Україні у процесі вироблення суспільної політики.

Досить ґрунтовно розглянуто проблеми створення та функціонування неурядових організацій як суб'єктів публічної політики у роботі О.В. Тинкован [13] «Неурядові організації як суб'єкти вироблення державної політики». У праці, зокрема, розглянуто основні етапи та особливості процесу становлення та розвитку неурядових дослідних організацій як суб'єктів формування публічної політики у контексті історичного розвитку суспільства. З урахуванням досвіду західних країн встановлено, що впровадження практики залучення неурядових дослідних організацій до процесу формування публічної політики в Україні є дієвим механізмом підвищення результативності державного управління.

Натомість Бабінова О.О. [1] у дисертаційному дослідженні «Взаємодія органів державного управління і місцевого самоврядування з громадськістю» проаналізувала сучасний стан залучення громадськості до процесу прийняття рішень в Україні та в

розвинених демократичних зарубіжних країнах. У роботі визначено основні напрями та механізми підвищення ефективності взаємодії органів публічної влади з громадськістю. Крім того, суттєву увагу приділено значенню демократії як необхідної умови забезпечення ефективної взаємодії органів публічної влади з громадськістю.

Досить цікавими в контексті досліджуваної проблематики є напрацювання низки аналітичних центрів. Так, активно позиціонує себе у цій галузі досліджень Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД). Зокрема, значний інтерес викликають публікації В.А. Никітіна [6], в яких аналізується практичний зріз проблеми – публічну політику він розглядає як усталену для західноєвропейських демократій технологію, яка посилює легітимність процесу підготовки та прийняття управлінських рішень. «В Україні сформоване лише одна ланка демократичного циклу – політичні інститути, які забезпечують передачу влади – Конституція, вибори, політичні партії. Натомість інших важливих складових демократичної системи, а саме інститутів опосередкованої (повсякденної) демократії, які покликані гарантувати публічний контроль за владою та забезпечувати постійну взаємодію між державою та громадянами не створено», - зазначає експерт [6, с.12].

Привертають до себе увагу колективні праці з аналізу публічної політики. Серед них можна відзначити посібники «Засади публічної політики для громадських організацій. Практичні рекомендації щодо організації робіт» [3], «Публічна політика для громадських організацій. Практичні рекомендації щодо робіт у сфері публічної політики» [9]. В них, зокрема, розглядається суть публічної політики як необхідної умови становлення громадянського суспільства, надано практичні рекомендації громадським організаціям щодо участі у суспільно-політичних процесах. Водночас, попри безумовну практичну значущість, публічна політика не розглядається як феномен політичної антропології.

Серед робіт, присвячених шляхам імплементації засобів публічної політики в державному управлінні можна виокремити науковий доробок П.М. Петровського [7]. У своїй статті «Методологічні аспекти впровадження державної політики» він дослідив процес імплементації державної політики через визначення його суб'єктів, концептуальних засад, типів, етапів й індикаторів впровадження. Натомість на тлі загальних питань імплементації управлінських рішень у суспільно-політичні процеси проблема засобів публічної політики практично не знайшла свого відображення у даному дослідженні.

Окремі аспекти впровадження засобів публічної політики у суспільно-політичному житті висвітлено у названих доробках неурядових аналітичних центрів. Так, у колективному дослідженні «Засади публічної політики для громадських організацій. Практичні рекомендації щодо організації робіт» [3] представлено практичні напрацювання МПЦД у сфері імплементації публічної політики. Втім, концептуального наукового супроводу дана проблематики у зазначених працях не отримала.

Отже, проблеми, що постали на шляху утвердження ефективного моделі державного управління, низька легітимність влади та процесу підготовки і прийняття управлінських рішень актуалізують потребу у політико-антропологічному обґрунтуванні важливості запровадження засобів публічної політики у суспільно-політичний процес. У вітчизняній науці протягом останніх років ведуться дослідження у сфері публічної політики. При цьому науковий аналіз цієї проблематики в Україні доповнений ґрунтовними напрацюваннями аналітичних центрів. Разом з тим, серед усього масиву наукових доробків проблема імплементації засобів публічної політики поки що не знайшла системного наукового висвітлення у антропологічному ключі, який, за нашим глибоким переконанням, відкріє можливість вітчизняній науці розглядати саме вітчизняний досвід та, базуючись на ньому, надавати більш адекватну аналітичну продукцію.

Список використаних джерел

1. Бабінова Олена Олегівна. Взаємодія органів державного управління і місцевого самоврядування з громадськістю : теоретико - методологічний аспект: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. 25.00.01 / О.О. Бабінова ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2006. – 21 с.
2. Дем'янюк О. П. «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду // Наукові записки. Т. 18: Політичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2000. – С.31–36.

3. Засади публічної політики для громадських організацій. Практичні рекомендації щодо організації робіт / В.М.Гнат, О.В.Гуменюк, В.Т.Нанівська, В.А.Нікітін, М.В.Сунгуровський. – За ред. В.Т.Нанівської. – К.: Оптима, 2004. – 208 с.

4. Купрій Володимир Олександрович. Організації громадянського суспільства як суб'єкти вироблення державної політики: автореф. дис... канд. наук з держ. упр. 25.00.01 / Купрій В. О.; Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. – К., 2007. – 20 с.

5. Легеза, Яніна Олександрівна. Особливості взаємодії громадської думки та влади в Україні [Текст]: автореф. дис. ... канд. політ. наук. 23.00.03 / Легеза Я.О.; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2008. – 19 с.

6. Никитин В.А. Проблемы становления публичной политики в Украине // Публичная политика – 2006. Сборник статей. / Под редакцией А.Ю. Сунгурова. – СПб.: Норма, 2006. – 32 с.

7. Петровський М.П. Методологічні аспекти впровадження державної політики [Електрон. Ресурс] // Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/e-journals/DUTP/2007-1/txts/07ppmvpd.htm

8. Піроженко Наталія Вікторівна. Механізми становлення та розвитку соціального партнерства органів публічної влади і неурядових некомерційних організацій: дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Одеський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президенті України. – О., 2007. – 225 арк.

9. Публічна політика для громадських організацій. Практичні рекомендації щодо робіт у сфері публічної політики / В.А.Нікітін. За ред. В.Т. Нанівської. – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2007.

10. Телешун С. Ефективне управління і публічна політика як напрям реалізації політичної влади в умовах кризи / С.Телешун // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2 – С. 35-45.

11. Телешун С. О. «Політики зламали «ліфт» // Газета «День». – № 109. – 7 липня 2007 р.

12. Тертицька В.В. Суспільна політика як сфера наукового пошуку і прикладних досліджень в Україні [Електрон. Ресурс] // Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/EJournals/DUTP/20062/txts/POLITICHNI%5C06tvvpdu.pdf>

13. Тинкован Оксана Валеріївна. Неурядові організації як суб'єкти вироблення державної політики: автореф. дис... канд. наук з держ. упр. 25.00.01. / О.В. Тинкован; Дніпропетровський регіональний ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. – Д., 2007. – 20 с.

Розова Т.В., Пустовит А.С. Публичная политика как объект исследования политической антропологии

Статья посвящена актуальной проблеме - публичной политике. Проведя краткий анализ очерченной проблемы в современной украинской политической мысли, авторы доказывают необходимость изучения этого феномена сквозь призму политической антропологии.

Ключевые слова: публичная политика, феномен, политическая, антропология.

Rozova, T.V., Pustovit, A.S. The public politics as object research the political anthropology

The article is devoted to an urgent problem - public politics. Having made a short analysis of this issue within the present-day Ukrainian political thought, the authors demonstrate the importance of considering the phenomenon through political anthropology.

Key words: public politics, phenomenon, political anthropology.

УДК 32.002

Ставченко С.В.

Можливості методологічного синтезу в дослідженнях кризового управління в політиці

Основна увага приділяється можливостям синтезу кібернетичного та синергетичного підходів в дослідженні кризового управління в політиці. Досліджується потенціал аксиологічного осмислення та методологічної конвергенції на основі методологічних підходів до аналізу політичної кризи та кризового управління в політиці.

Ключові слова: політичне управління, політична криза, кризове управління в політиці, кібернетика, синергетика.

Дослідження політичної кризи вимагає певного методологічного консенсусу, конвергенції методологічних підходів з різних сфер знання. Це обумовлено, по-перше, актуальністю кризових процесів в політиці, а, по-друге, принципово складністю подолання аксиологічних та змістовних протиріч в застосуванні методологічних підходів технічних та природних сфер знання до соціально-політичних процесів.

Метою даної статті є окреслити основні контури епістемологічних протиріч в дослідженні політичної кризи та визначити напрямки можливої конвергенції методологічних підходів у визначенні, аналізі, інтерпретації, прогнозуванні та управлінні політичною кризою, зокрема на основі кібернетичного та синергетичного підходів.

Різними аспектами даної проблематики займалися Л.Бевзенко, Р.Будон, В.Василькова, Н.Вінер, У.Ешбі, А.Назаретян, О.Шабров та інші дослідники.

В процесі розвитку політичних систем неминучим є настання політичних криз. Політична криза може розглядатись як політичний процес, який має місце в політичній системі, а кризове управління в політиці у відповідності до вищесказаного можна визначити як політичне управління в умовах кризи.

Проблема кризи є однією з тих проблем, які не вкладається в існуючі лінійні парадигми аналізу суспільства та політики: «Криза, яка, як правило називає в системі по мірі зміни її керуючих параметрів і відзначається на зрості внутрішньої дезорганізованості, не проявляє себе, як того слід би було очікувати у відповідності до лінійних уявлень, синхронно зі зростанням руйнівного фактору, а настає лише після досягнення певного граничного бар'єру, певного рівня дезорганізації» [1, с.108].

Лінійні теорії соціальних змін також не дають відповіді на ключові питання генези, природи, можливості прогнозування та управління політичними кризами. «Теорії соціальних змін грішать перш за все наступним порушенням логіки: припущення, які мають сприятимись в якості констатації локального порядку, трактуються к постулати, що мають універсальну значимість» [2, с.101]. Таким чином, детермінізм в тому числі в соціальних науках поступово втрачає статус умови пізнання, а перетворюється на особливість, присутню в окремих процесах і обумовленою структурою цих процесів.

З іншого боку синергетична парадигма дозволяє відійти від принципів детермінізму в соціальному пізнанні, відкриваючи принципово відмінні умови наукового пізнання таких складних процесів як криза в соціальних та політичних системах. «Синергетична модель висвітлює два фундаментальних фактори, які робили неминучими соціальні конфлікти та періодичне загострення антропогенних криз і, в свою чергу, слугували незмінним імпульсом якісного розвитку. Першим є вичерпність ресурсів для підтримання стійко нерівноважних процесів, що обумовлено неминучою конкуренцією...

Другий фактор – парадоксальне прагнення стійко нерівноважних систем до нестійких станів» [3, с.211].

Зокрема, концепція самоорганізації застосовується при аналізі багатьох складних соціальних та політичних процесів, наприклад, розвиток громадянського суспільства у його взаємодії з політичною системою [4;5;6]. В той же час, використання концепції самоорганізації для означеного кола проблем використовується досить обмежено, оскільки вона не завжди вкладається в рамки традиційного позитивістського підходу в політичних науках.

Предметна сфера кібернетики та синергетики зійшлась на аналізі проблеми управління, тоді як кібернетика на перший план висуває управління системними об'єктами, а синергетика – самоорганізаційні процеси існування складних нелінійних систем.

В контексті кібернетичного підходу управління розглядається як система, з одного боку, і як «механізм гомеостазу систем» [7]. В кібернетичній парадигмі ціннісні аспекти політичних процесів не враховуються взагалі, а можливості її обмежуються формальними методами кібернетичного планування, тому в проекції кібернетичних принципів на суспільні та політичні процеси виникають об'єктивні труднощі [8, с.32-38]. В той же час застосування кібернетичних принципів з урахуванням ціннісних аспектів суспільного та політичного розвитку можна вважати допустимим. Про це свідчить застосування концепцій Д.Істона, Г.Хауфе [9], К.Дойча [10], А.Етціоні [11], які поклали початок напрямку політичної кібернетики.

Прикладом наближення результатів кібернетичних досліджень до ідей синергетики є дослідження управління в напрямку неklasичної кібернетики, де визрів новий погляд на управління та відповідні теорії менеджменту, представниками якої вважають С.Біра [11], Н.Лумана [12], У.Матурана, Ф.Варела [13] та інші.

Управління в аспекті кібернетики – це процеси впорядкування, оптимізації та підтримки гомеостазу систем. Тоді як сферою інтересів синергетики є процеси системного впорядкування та організації, що виникають після переходу ентропійного бар'єру, кібернетика «працювала з системами на грані ентропійного парадоксу» [15, с.137]. Самоорганізація в таких системах розуміється як певна адаптаційна стратегія, що містить певні управлінські можливості, що «дозволяє відвести систему від руйнуючого ентропійного росту, не виводячи її при цьому з наявної якісної визначеності» [16, с.57]. За висловом Л.Бевзенка, самоорганізація в кібернетичних системах могла бути охарактеризована як «стан, коли система «сама все організує», а самоорганізація в синергетичних системах – як стан системи, коли «сама все організується» [16, с.58].

З точки зору синтезу означених методологічних підходів, суспільство – це складна система, що стикається з необхідністю адаптації до зміни умов свого існування. Здатність соціальної системи до адаптації та розвитку є показником її ефективності та результатом як управлінського впливу, який досліджує кібернетика, так і самоорганізаційних процесів, що досліджуються синергетикою. В політичній системі політичне управління реалізується як суб'єкт - об'єктна взаємодія, наповнена політичним змістом.

Взаємодія самоорганізації та політичного управління залежить від внутрішнього стану системи та впливів середовища. При несприятливих умовах в суспільстві витребуваними є та реалізуються мобілізаційні схеми політичного управління, спрямовані на підвищення ефективності політичного управління як механізму. В той же час, діє зворотній ефект – мобілізаційні схеми політичного управління призводять до зниження різноманітності людини та суспільства, часткової атрофії механізмів самоорганізації, і, відповідно, до зниження ефективності політичного управління, адаптивної стійкості суспільства та його здатності до розвитку.

Названі несприятливі умови можуть мати втілені у процесі політичної кризи, де саме і стають витребуваними мобілізаційні схеми управління, які спрямовані на обмеження процесів урізноманітнення. Власне перебіг політичної кризи характеризується граничним зростанням інтенсивності урізноманітнення, яке призводить до руйнування параметрів системи.

Оскільки політичне управління в кризовій ситуації також вписується в закономірності перебігу самоорганізаційних та управлінських процесів у їх діалектичній єдності проблематичним постає питання можливості та ефективності кризового управління.

Тут слід зазначити, що існує підхід [17], який заперечує принципову можливість управління політичною кризою і кризою взагалі.

В рамках неklasичної кібернетики існує своя відповідь щодо проблеми правомірності аналізу кризового управління. За С.Біром, організатор має спроможність проникнення в ситуацію завдяки своєму досвіду, отриманому при роботі з тою самою системою, що породила цю ситуацію. Знаходиться в ситуації управління – «якщо система є нестабільною, то вплив збурювання приводить рівномірно функціонуючу систему до дуже сильних коливань у виробленні продукту, які можуть ставати ще більш інтенсивними, після того як причина збурювання буде усунута» [12, с.83]. А отже, кризова ситуація може бути розглянута як ситуація управління.

Луман наводить припущення, що кризи в організованих соціальних системах розвиваються через недостатність влади та (або) недостатньої компетентності. Кризи змінюють положення влади в організаціях. «Тому для адекватної відповіді на вимоги, що пред'являються суспільним інститутам влади, слід в першу чергу випрацювати організаційно-специфічні інструменти кризової техніки» [13, с.49]. Поряд із цим має місце і кризове управління в організації, яке в політиці може бути представлено у «збільшених масштабах в смислі виключної активізації політичних ресурсів влади» [13, с.49]. В подібних антиципованих кризах влади ризик вищої влади сплачується певними обмеженнями в процесі прийняття рішень: тиском часу, короткостроковістю ефектів, залежністю від актуальних, вкрай політизованих проблем, тобто меншим потенціалом планування.

Щодо ціннісних конотацій аналізу політичної кризи слід сказати наступне. Існує два протилежні аксиологічні аспекти політичної кризи. З одного боку, політична криза є розладом в функціонуванні політичної системи, показником втрати системності політичного управління, тобто його неефективності; політична криза несе руйнування і на рівні індивіда сприймається як руйнівна та деструктивна. Виходячи з даної тези політична криза має бути подолана в рамках даного політичного порядку, а показником ефективного політичного управління стає відсутність або поверховість політичних криз. Кризове управління в даному контексті має на меті сприяння «безкризовому» існуванню політичної системи, яке в принципі не є можливим.

З іншого боку, політична криза викриває вади політичного управління, політичної системи і сприяє політичному розвитку, готує підґрунтя для більш досконалої політичної системи. Таким чином, політична криза є самоцінним процесом, який не можна придушувати та погашати, використовуючи різноманітні комбінації ресурсів управління.

Власне в процесі історичного розвитку ці протиріччя долаються в рамках діалектики стихійності розвитку політичної системи, її самоорганізаційного потенціалу та політичного управління, спрямованого на обмеження стихійних процесів. А оскільки ми не можемо заперечувати наявність як стихійних, так і управлінських факторів існування суспільства та політичної системи, можна говорити про можливість управління в умовах політичної кризи. А протиріччя, що виникає в результаті обмеженості можливостей управління в стихійних процесах, яким за етимологією є політична криза, можна вирішити, вводячи поняття ефективності політичного управління в умовах кризи.

Дійсно кризою управляти за визначенням не є можливим, але здійснювати управління в умовах політичної кризи є необхідним в умовах різких політичних змін. Інше питання, наскільки ефективним та системним буде дане управління.

Між ситуацією політичної кризи, що знаменує собою розквітання системних параметрів або і повне їх руйнування, та політичним управлінням, спрямованим на збереження системних якостей, зберігається взаємозалежність, яку можна описати в термінах діалектики. Політичне управління може втрачати системні властивості, зазначаючи впливів політичної кризи, але і параметри політичної кризи, напрямки флуктуацій,

інформаційні потоки можуть бути об'єктами управління та змінюватись, нехай навіть невизначеним чином, в залежності від застосування управлінських технологій.

В результаті досить біглого огляду підходів в дослідженні політичної кризи, які можна протиставити один одному, можна зробити певні висновки.

Існує два принципово відмінних підходу до аналізу кризових явищ. Один, користуючись інструментарієм системно-кібернетичного підходу, визначає кризу як деструктивний по відношенню до системи процес, який підлягає вирішенню, нівелюванню, придушенню і т.д. Інший, що поєднує в собі парадигмальні конструкції синергетики та теорії самоорганізації, наголошує на самоцінності і бажаності кризи в будь-якій системі.

Виходячи з даного протиріччя постає проблема коректності використання терміну та концепту кризового управління в політиці. Актуальною є також і проблема вирішення протиріччя у трактуванні політичної кризи в аксіологічному аспекті, оскільки цього вимагає розробка концепції кризового управління в політиці.

Вирішення даних протиріччя можливе в рамках взаємодії вказаних методологічних трендів як в теоретичному, так і в теоретико-прикладному вимірі досліджень політичної кризи. На рівні теорії концепт політичної кризи та кризового управління вимагає операціоналізації на основі діалектики кібернетичного підходу та теорії самоорганізації, а також аксіологічної інтерпретації процесів та явищ, пов'язаних з виникненням та протіканням політичної кризи, а також можливостей, необхідності та правомірності управління в кризовій ситуації. На рівні політичної практики вказані протиріччя вирішуються в рамках існуючих технологій політичного управління в залежності від певної цілепокладаючої системи. Хоча і теоретичні, і прикладні аспекти кризового управління в політиці вимагають глибокої аксіологічної інтерпретації та осмислення на більш високих теоретичних рівнях.

Список використаних джерел

1. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций /Л.Д. Бевзенко - К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. - 437с.
2. Будон Р. Место беспорядка: критика теорий социального изменения/Р. Будон – М.: Аспект Пресс, 1998. – 284 с.
3. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории (Синергетика - психология - прогнозирование)/А.П. Назаретян - М.: Мир, 2004. – 358 с.
4. Аг А. Самоуправляемое общество/ А. Аг// Гражданское общество. – М., 1994.
5. Арато А., Коэн Д. Гражданское общество и переходный период от авторитаризма к демократии/ А. Арато, Д. Коэн // Гражданское общество. – М., 1994.
6. Боднар А. Гражданское общество: проблемы интерпретации/А. Боднар // Политология вчера и сегодня. – Вып.3. – М., 1991.
7. Эшби У.Р. Введение в кибернетику/У.Р. Эшби – М., 1959.
8. Шабров О. Испытание разнообразием: пределы управления в современном мире / О. Шабров. - Государственная служба [Текст] : науч.-полит. журн./ Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. - М. : РАГС, 1998 - С. 32-38.
9. Хауфе Г. Политическая кибернетика/Г. Хауфе // Политология: краткий тематический словарь. Вып.1. - М., 1992.
10. Deutsch K. The Nerves of Government/K. Deutsch - N.Y., 1966; Easton D.A. Political System. - N.Y., 1971.
11. Etzioni A. Citizenship Tests: A Comparative, Communitarian Perspective/A.Etzioni // The Political Quarterly. Vol. 78, No. 3, July-September 2007. - pp. 353-363.
12. Бир С. Наука управления (перев. с англ.)/С. Бир – М.: «Энергия», 1971. – 112 с.
13. Луман Н. Власть / Пер. с нем. А.Ю. Антоновского/Н. Луман – М.: Праксис, 2001. – 256 с.
14. Матурана У., Варела Ф. Дерево познания. Перевод с англ. Ю.А. Данилова /У. Матурана, Ф. Варела – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 224 с.
15. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем/В.В. Василькова — СПб., 1999.

16. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций/Л.Д. Бевзенко – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. - 437с.

17. Пятигорский А. Что такое философия: размышления и соображения. Цикл лекций / Александр Пятигорский. – М.: Издательство «Европа», 2007. – 152 с.

Ставченко С.В. Возможности методологического синтеза в исследованиях кризисного управления в политике

Основное внимание уделяется возможностям синтеза кибернетического и синергетического подходов в исследованиях кризисного управления в политике. Исследуется потенциал аксиологического осмысления и методологической конвергенции на основе методологических подходов к анализу политического кризиса и кризисного управления в политике

Ключевые слова: политическое управление, политический кризис, кризисное управление в политике, кибернетика, синергетика

Stavchenko, S.V. The methodological synthesis possibility in the crisis management in politics study

Close examination to the possibility of the synthesis of the cybernetic and synergetic approaches in the crisis management in the politics studies is conducted. The potential of the axiological understanding and the methodological convergence on the basis of the political crisis and crisis management in politics analysis is researched.

Key words: political management, political crisis, crisis management in politics, cybernetic, synergetic.

Гене́за поняття «інформаційна війна»

Здійснений комплексний теоретичний аналіз різногалузевих концепцій щодо поняття «інформаційна війна». Розроблено підходи до розуміння сутності явища, сформовано синтетичне та інтегративне визначення досліджуваного феномену.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформаційна війна, інформаційно-психологічна війна, інформаційне домінування.

Сучасний стан розвитку людства перебуває на порозі формування глобального інформаційного суспільства, суспільства цивілізаційних змін, революційною ознакою якого є використання інформації як засобу для досягнення бажаної мети. На сьогоднішній день до сфер ведення протиборства, крім землі, води, повітря та Космосу, можна зарахувати інформаційний простір – вимір протистояння, де зброєю виступає інформація та боротьба ведеться за цілеспрямовану зміну індивідуальної та суспільної свідомості. Ця обставина виводить у число пріоритетних наукових питань вивчення процесів та механізмів, пов'язаних з інформаційним протиборством, їх наслідків та загроз.

Вперше термін «інформаційна війна» був використаний в 1985 р. у Китаї Шень Вейгуаном. В основі теоретичних підходів китайських фахівців в галузі інформаційного протиборства – погляд давньокитайського філософа Сунь-Цзи. У своєму трактаті «Мистецтво війни» Сунь-Цзи писав: «У всякій війні, як правило, найкраща політика зводиться до захоплення держави цілісною; зруйнувати її значно легше... Отримати сотню перемог у боях – це не межа мистецтва. Покорити супротивника без бою – ось вінець мистецтва» [8, с.101]. Він зазначав, що «війна – це шлях обману», тому виграє той, хто вміє вести війну, не борючись [5, с.231]. Основні ідеї Сунь-Цзи активно розвивалися іншими китайськими теоретиками. До їх числа відноситься військовий теоретик Чжуге Лян (III ст. н.е.), визнаний Мао Цзедуну як гідний наставник. Він, як і Сунь-Цзи, вважав, що «у воєнних діях атака на розум – головне завдання. Психологічна війна – це головне, бій – це другорядна справа» [5, с.231]. В свою чергу Мао Цзедун радив: «Для досягнення перемоги ми повинні по можливості зробити ворога сліпим і глухим, щільно закривши його очі і вуха, і відвернути його командирів, створюючи плутанину в їх умах» [14, с.1].

Офіційне визначення термін «інформаційна війна» вперше отримав у керівних документах США, зокрема в директиві МО США Т 3600.1 від 12 грудня 1992 року за назвою «Інформаційна війна». Під ним розумілось комплексне спільне застосування сил і засобів інформаційної боротьби й збройної боротьби (при домінуванні засобів інформаційної боротьби).

На сьогоднішній день дослідження феномену інформаційних війн, процесу їх зародження та розвитку, форм прояву та методів реалізації є максимально актуальним. Знання про арсенал сил, засобів інформаційної війни виступає основним інструментом досягнення геополітичного домінування на міжнародній арені. Крім того, все більш зростаюча роль інформації в світі зумовлює актуальність інформаційної безпеки як невід'ємної складової національної безпеки будь-якої високорозвинутої держави.

Сучасні модернізаційні процеси призвели до того, що політика набула віртуальний характер, що означає реалізацію та захист національного інтересу в цій площині. Це вимагає побудову ефективної інформаційної політики, що на сьогоднішній день є прерогативою країн, що розвиваються, а для інших учасників інформаційно-політичного простору ця тенденція загрожує інформаційним неоколоніалізмом. Таким чином,

проблемну ситуацію даної роботи можна вбачати крізь призму зазначених процесів: сучасний інформаційно-політичний простір одночасно із процесами глобалізації та інтеграції, уніфікації світу, небезпечно наповнюється відкритою та прихованою інформаційною агресією, яка має різні форми прояву та наслідки.

В сучасному науковому просторі проблемам вивчення феномену «інформаційна війна» приділено багато уваги. Серед теоретичних проблем дослідження можна передусім виділити відсутність загальноприйнятого визначення інформаційної війни та інформаційно-політичного простору, відсутність методологічного осмислення співвідношення цих понять та ін.

Предметом дослідження є аналіз різногалузевих концепцій щодо поняття «інформаційна війна». Метою виступає комплексний теоретичний аналіз підходів до явища, спроба формування синтетичного та інтегративного визначення досліджуваного феномену. Дослідження інформаційної війни в роботі відбувається шляхом концептуального підходу (від лат. *conceptio* – розуміння, система). Тобто за допомогою концептуального підходу до теоретичного знання розглядаються різногалузеві теорії відносно предмету дослідження, системно та комплексно.

Феномен інформаційної війни, за А.В.Манойло, в рамках наукового дослідження може розглядатися на різних рівнях пізнання [6]: як соціальне явище; як поле політичних конфліктів; як особлива форма політичного конфлікту; як інструмент інформаційної політики. До цього треба додати – як форма психологічного впливу. В рамках кожного із зазначених рівнів розгляду об'єкт досліджується в межах власної наукової гіпотези [6]:

1. Соціологічна гіпотеза: інформаційна війна – соціальне явище й нова форма суспільних відносин, породжувана інформаційним суспільством (В.Крисько, Г.Почепцов).

2. Системна гіпотеза: інформаційна війна – поле політичних конфліктів, що перебувають у тісному взаємозв'язку й взаємодії, кожний з яких розглядається як одинична реалізація ансамблю конфліктних ситуацій, які генеруються інформаційно-політичним полем (І.Н.Панарін, С.П.Расторгуев).

3. Конфліктологічна гіпотеза: інформаційна війна – політичний конфлікт із метою розв'язання протиріч із приводу влади й керування, у якому зіткнення сторін здійснюється у формі інформаційних операцій із застосуванням інформаційної зброї (О.Г.Караєні, В.П.Петров).

4. Системно-функціональна або інструментальна гіпотеза: інформаційна війна – складова системи політичного регулювання, інструмент інформаційної політики (А.В.Манойло, І.Н.Панарін, П.Г.Панаріна).

5. Психологічна гіпотеза: інформаційно-психологічна війна – це вплив на масову та індивідуальну свідомість, метою якого є досягнення стійкого результату у формуванні громадської думки в заданому маніпулятором ключі, закладання патернів поведінки (С.А.Зелінський, В.Є.Лепський).

В залежності від основних аспектів дослідження об'єкту, які виділяють науковці, та від гіпотез щодо сутності явища виділимо шість основних підходів відносно поняття інформаційна війна:

Соціально-комунікативний підхід – поняття інформаційної війни зводиться до окремих інформаційних заходів, інформаційних способів і засобів корпоративної конкуренції. Основна суть – це засіб комунікації, зв'язків та каналів цієї комунікації, характерних для інформаційного суспільства XXI сторіччя. Тобто як продукт еволюційного розвитку способів та засобів комунікації між людьми, суспільствами, державами та світом взагалі. До представників цього підходу можна віднести: М.Л.Волковського, В.Крисько, В.Лісічкіна, українського дослідника Г.Почепцова.

М.Л.Волковський крізь призму історичних подій визначає інформаційний вплив, як вплив словом, інформацією, який ставить своєю основною метою формування певних ідей, поглядів, переконань, уявлень, викликає у людей позитивні або негативні емоції, почуття і навіть бурхливі масові реакції [2, с.669]. В дослідженнях Г.Почепцова «інформаційна війна» визначається як всеосяжна, цілісна стратегія, покликана віддати належне значущості і цінності інформації в питаннях командування, управління та виконання наказів збройними силами та реалізації національної політики [9, с.3].

Перевагами соціально-комунікативного підходу є зображення сутності досліджуваного явища шляхом певного зведення закономірностей розвитку людського суспільства

до закономірностей біологічної еволюції й висування принципів природного добру, боротьби за існування й виживання найбільш пристосованих як визначальних факторів громадського життя. Соціальний конфлікт є вічним і непереможним. Еволюція людини й людства в цілому привели до того, що агресія як спосіб захисту від представників інших видів і нападу на них вже втратила свій зміст. Її трансформованою формою стала саме інформаційна агресія. Не можна не погодитись з представниками даного підходу, що інформаційна війна – це закономірне явище сучасного світу. Але автори, стверджуючи цей факт, все ж таки, не дають рекомендацій, як спрямувати цю «закономірність» у конструктивному напрямку і чи не призведе вона до деградації людських цінностей або навіть знищення людства?

Психологічний підхід – основна суть інформаційної війни – це система способів та засобів психологічного впливу на індивідуальну та масову свідомість з метою спрямування її у вигідному для суб'єкта впливу напрямку. Це використання психотропної зброї, побудова віртуального світу та заміна ним світу реального та ін. Ідеї цього напрямку розвивають: Д.А.Волгогонов, С.А.Зелінський, О.Г.Караяні, В.Крисько, В.Є.Лепський, В.Лісичкін, А.М.Морозов, В.Прокоф'єв, Л.Шелєпін.

А.М.Морозов робить висновок, що інформаційно-психологічна війна – це вплив на суперника через засоби масового психологічного впливу для зміни світогляду та з метою ініціювання процесу самознищення, добровільної здачі території, ресурсів і т.п. Вона завдає незворотні пошкодження, так як народ з пошкодженням світоглядом відтворює нові покоління, кожне з яких гірше попереднього, і так до повної деградації і зачистки території [7]. В.Є.Лепський ідентифікує негативні інформаційно-психологічні впливи, перш за все, як маніпулятивні дії на особистість, на її уявлення та емоційно-вольову сферу, на групову і масову свідомість, інструмент психологічного тиску з метою явного або прихованого спонукання індивідуальних і соціальних суб'єктів до дій на шкоду власним інтересам в інтересах окремих осіб, груп або організацій, що здійснюють ці дії [1, с.7-8]. Він, наголошує, що за незначним винятком у специфіці термінології, не слід відокремлювати ведення психологічних воєн від інформаційних, тому як це суть одного й того ж, бо інформація є основним руховим механізмом ведення психологічних воєн [4, с.8].

Перевагами даного підходу є розгляд феномену з точки зору психологічного впливу. Даний підхід комплексно розкриває психологічний аспект явища, маніпулятивну її складову, що є дуже вагомими домінантами явища. Але втрачається інша сторона – оборона. Тобто інформаційна війна, з одного боку, є активні (наступальні) дії, а з іншого – пасивні, спрямовані на захист власних психологічних, інформаційних та інших ресурсів. Також нівелюється технічний аспект – матеріальні засоби інформаційного протидіювання (у тому числі інформаційна зброя). Не розглядається вплив та наслідки цього впливу на економічну сферу суспільства.

Військово-прикладний підхід – в основному, представники військових відомств, як закордонних, так і вітчизняних – відносять інформаційну агресію до сфери військового протидіювання й розглядають її як комплексне спільне застосування сил і засобів інформаційної й збройної боротьби. В рамках цього підходу були розроблені твори Р.Зафранські, О.Г.Караяні, М.Лібікі, В.П.Петрова, С.В.Петрова, С.П.Расторгуєва, У.Швартага.

Американські військові використовують термін інформаційні операції, як «заходи з метою впливу на інформацію та інформаційні системи противника, з одночасним захистом власної інформації та інформаційних систем» [13]. Фундаментальною для даного підходу є праця «Що таке інформаційна війна?» М.Лібікі. Він визначає цей феномен у самому широкому розумінні, як стратегічні, оперативні та тактичні рівні конкуренції по всьому спектру світу, які ведуться між конкурентами, супротивниками, використовуючи інформаційні засоби для досягнення своїх цілей [12]. М.Лібікі висуває тезу, що «інформаційна війна», як окремий метод ведення війни, не існує. Є, навпаки, декілька різних форм інформаційної війни, кожна з яких претендує на більш широку концепцію, зокрема [12]: командно-контрольні, розвідувальні війни; радіоелектронна боротьба; психологічні операції; хакерська війна, програмні атаки на інформаційні системи; інформаційно-економічна війна; кібервійни.

Беззаперечно, позитивні сторони даного підходу дають змогу представити досліджуване явище в якості системи, яка охоплює політичний, економічний, психологічний та інший аспекти. Але не можливо не помітити «агресивний характер» даної концепції. В даному випадку інформаційна війна уявляється як щось блискуче, зорієнтоване на швидке досягнення бажаного результату, втрачається її стратегічне значення, наприклад, інформаційна експансія, яка має пролонгований характер. Дослідники розглядають шляхи досягнення поставленої мети, але наслідки для іншої сторони, конкурента залишаються поза рамками наукової уваги. Даний підхід розкриває суть явища з точки зору природи політичного конфлікту, втрачаючи соціальний контекст.

Державно-інструментальний – інформаційна війна як інструмент зовнішньої та внутрішньої політики. Представники цього підходу – Франк Р. Барнет, С.Н.Бухарін, Т.Йошихара, М.Лібікі, К.Лорд, В.Хатчінсон, В.В.Циганов, українські вчені О.В.Литвиненко, А.О.Рось, В.О.Фомін – розглядають проектування та побудову систем управління інформаційними війнами в соціально-економічних системах різної природи та масштабу – від підприємства чи корпорації до держави та світового співтовариства.

В.Хатчінсон, головний редактор журналу «Information Warfare», основну увагу приділяє питанням інформаційних операцій крізь призму пропаганди, впливу і обману. Інформаційна війна в першу чергу це конструкт «війни мислення» [11, с.217]. Інформаційна перевага є сенсом існування інформаційної війни, це управління «інфосферою». По суті, це контроль та управління джерелами поширення інформації [11, с.220]. Т.Йошихара зазначає, що серцем інформаційних воєн є інформація. Таким чином, інформаційна війна визначається, як «можливість для збору, обробки та розповсюдження безперервного потоку інформації, в процесі експлуатації або відмови супротивника від здатності робити те ж саме» [14, с.3-4].

Український дослідник, доктор політичних наук О.В.Литвиненко розуміє інформаційну війну, як форму конфлікту, в якій відбуваються атаки на інформаційні системи, як засіб для впливу на знання або припущення противника. В.В.Циганов та С.Н.Бухарін, які досліджують особливості прояву цього феномену в бізнесі та політиці, визначають інформаційну війну, як динамічний процес, що відбувається в складній само організованій системі, що виникає, коли елемент соціально-економічної системи не задоволений своїм положенням в ній.

Державно-інструментальний підхід представляється найбільш комплексним порівняно із ін. підходами. Він охоплює максимально широке поле проблем, пов'язаних з даним феноменом – від маніпуляції свідомістю окремого індивіда до вироблення цілісної стратегії проведення інформаційної кампанії певною організацією або державою чи навіть групою держав.

Геополітичний підхід – група дослідників вважають інформаційну війну явищем зовнішнього мирного періоду міждержавного протидіювання, що дозволяє вирішувати зовнішньополітичні завдання несилізованою у традиційному розумінні шляхом. Даний феномен відносять до сфери геополітичного протидіювання й розглядають її як особливий вид відносин між державами, при якому для вирішення існуючих протиріч використовуються методи, засоби й технології впливу на інформаційну сферу цих держав. Цілий комплекс наукових робіт представлений творами І.Н.Панаріна, П.Г.Панаріної, А.В.Манойло.

Спеціалісти в галузі державної інформаційної політики А.В.Манойло, А.І.Петренко, Д.Б.Фролов під інформаційною військовою розуміють дії, спрямовані на нанесення противнику конкретного, відчутного збитку в окремих галузях його діяльності [5, с.481]. І.М.Панарін «інформаційну війну» визначає, як цілеспрямоване вироблення та розповсюдження спеціальної інформації, яка чинить безпосередній вплив на функціонування та розвиток інформаційно-психологічної середовища суспільства, психіку та поведінку політичної еліти та населення певної території чи держави [8, с.38].

Геополітичний підхід можна вважати найбільш «широким», в рамках якого досліджуваний феномен розглядається на рівні геополітичних суб'єктів інформаційно-політичного простору – на рівні окремих держав чи їх об'єднань. Логічно згадати в даному ключі закони експансії або «просторового росту держав» Ф.Ратцеля. В даному випадку просторове (або навіть інформаційно-просторове) розширення є природним процесом, пов'язаним із внутрішнім життєвим циклом держав. Таким чином, інформаційна війна – це певний природний закон. Але все ж таки втрачається «вузьке»

значення об'єкту – на рівні окремої людини. Ці теорії не намагаються відповісти на питання про джерела агресивних політичних рішень та насильства, про природу джерел виникнення феномену інформаційної війни.

Віртуально-кібернетичний підхід – інформаційна війна, як сукупність технічних, програмних та інших засобів, які використовуються у віртуальному просторі, з метою ураження інформаційних систем супротивника (комп'ютерні віруси та ін.) – С.П.Расторгуев, а також з метою максимально швидкого розповсюдження необхідної інформації (соціальні сіті, блоги, банери та ін.) – М.Жаров, Т.Шевяков.

С.П.Расторгуев запропонував розглядати сутність інформаційної війни, як приховані цілеспрямовані інформаційні впливи інформаційних систем одна на одну з метою одержання певного виграшу в матеріальній сфері [10,с.51]. М.Жаров та Т.Шевяков роблять акцент на тому, що «будь-яка людина, що потрапляє в Інтернет, рано чи пізно опиняється втягнутою в орбіту мережевих воєн, коли прихильники і противники кого- або чого-небудь повстають один на одного». При цьому вони зазначають, що інформаційно-блогова або мережева війна, – це внутрішньо середова особливість Інтернету, це може бути і жорстка дискусія, яка не виходить за рамки пристойності, а може бути і цілковиті свавілля – із взаємними образами, атаками на ресурси противника, зломами пошти. Блоги – потужний інструмент формування громадської думки [3,с.3].

Віртуально-кібернетичний підхід сут інформаційної війни розкриває кризу площину математичного виміру, намагаючись дати логічне пояснення явищу. Цей підхід є наймолодшим серед інших та відбиває тенденції сучасного інформаційного простору та розвитку інформаційних технологій і систем (особливо в контексті інформаційно-блогових процесів). Але одночасно ці теорії створили тріаду елементів інформаційного простору: людина, інформація, технічні засоби (засоби доставки, обробки, перетворення та розподілу інформації). Тому, по-перше, втрачений психологічний аспект явища, по-друге, не розглядається роль держави в цьому процесі, а тільки на рівні окремих суб'єктів, по-третє, теорії мають більш теоретичне ніж практичне значення – не включають в себе конкретні тактики та прийоми, які дають змогу виявити інформаційну агресію, припинити або захиститись від неї.

Кожен із зазначених підходів не розкриває сутність інформаційної війни комплексно ні як політичного конфлікту, ні як соціального явища, що, можливо, і є основною причиною неефективності обраних сьогодні засобів і методів політичного регулювання даної категорії суспільних відносин. Поняття інформаційної війни є багатограним, тому і дати йому повне і вичерпне визначення досить важко. Таким чином, в історії досліджень феномену інформаційної війни можна прослідити такі тенденції:

- по-перше («регіональна тенденція»), дослідники американського континенту розглядають інформаційну війну переважно з державно-інструментальних та військових позицій. В той час як «східні» науковці даний феномен трактують в рамках психологічних теорій. Представники пострадянського простору свої дослідження концентрують в царині психологічних, комунікативних процесів та геополітичного вектору. Досить дивним залишається факт практичної відсутності наукових досліджень цього питання у просторі Європейських країн. Більшість фундаментальних праць належить представникам США та Російської Федерації.

- по-друге («предметна тенденція»), точкою відліку у історичній ретроспективі відносно інформаційних воєн є психологічний аспект. Далі лінія розвитку досліджень була спрямована на державно-інструментальний напрям, а з бурхливим розвитком інформаційних технологій – на проблеми безпеки віртуального простору та появу нового феномену – кібертероризму.

На основі результатів здійсненого аналізу, враховуючи подані підходи до поняття «інформаційна війна» та його сутності, можна за допомогою комплексного підходу вивести синтетичне поняття досліджуваного феномену: «Інформаційна війна» – це комплексний відкритий чи прихований цілеспрямований інформаційний вплив однієї сторони, чи взаємний вплив сторін одна на одну, який включає систему методів та засобів впливу на людей, їх психіку та поведінку, на інформаційні ресурси та інформаційні системи, з метою досягнення інформаційної переваги (в забезпеченні національної стратегії), що здатний привести до прийняття сприятливих для ініціатора впливу

рішень або паралізувати інформаційну інфраструктуру супротивника, з одночасним зміцненням та захистом власної інформації та інформаційних систем.

Список використаних джерел

- 1.Аносов В.Д., Лепский В.Е. Исходные посылки проблематики информационно-психологической безопасности /Проблемы информационно-психологической безопасности /Под ред. А.В.Брушлинского и В.Е.Лепского. – М.: Институт психологии РАН, 1996. – С.7–11.
- 2.Волковский Н. Л. История информационных войн. В 2 частях. – Спб.: ООО Издательство Полигон, 2003. – Ч.2. – 735 с.
- 3.Жаров М., Шевяков Т. Хроники информационной войны. – М.: Европа, 2009. – 48 с.
- 4.Зелинский С.А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. Средства массовой коммуникации, информации и пропаганды – как проводник манипулятивных методов воздействия на подсознание и моделирования поступков индивида и масс. – СПб.: Издательско-Торговый Дом СКИФИЯ, 2008. – 280 с.
- 5.Манойло А.В., Петренко А.И., Фролов Д.П. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. – 2-е изд., стереотип. – М.: Горячая линия – Телеком, 2009. – 541с.
- 6.Манойло А.В. Управление психологической войной [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://andreymanoilo.vov.ru/uprpsiv.html>.
- 7.Морозов А.М. От физической к психологической войне. Эволюция форм войны в процессе развития цивилизации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/biowar.htm>.
- 8.Панарин И.Н., Панарина П.Г. Информационная война и мир. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 204 с.
- 9.Почепцов Г.Г. Информационные войны. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. – 576 с.
10. Расторгуев С.П. Информационная война. – М.: Радио и связь, 1998. – 416 с.
- 11.Hutchinson W. Information Warfare and Deception // Informing Science. – 2006. – №9. – p.213–225.
12. Libicki M. What is Information Warfare? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iwar.org.uk/iwar/resources/ndu/infowar/a003cont.html>
- 13.Sobiesk E. Redefining the Role of Information Warfare in Chinese Strategy. GSEC Practical Assignment [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sans.org/reading_room/whitepapers/warfare/defining-role-information-warfare-chinese-strategy_896.
- 14.Yoshihara T. Chinese Information Warfare: A Phantom Menace or Emerging Threat? – Strategic Studies Institute, U.S. Army War College. – 43 p.

Фисун А.О. Генезис понятия «информационная война»

Осуществлен комплексный теоретический анализ разноотраслевых концепций относительно понятия «информационная война». Разработаны подходы к пониманию сущности явления, сформировано синтетическое и интегративное определение исследуемого феномена.

Ключевые слова: информационное общество, информационная война, информационно-психологическая война, информационное доминирование.

Fisun, A.O. The genesis of the concept of «information warfare»

Presents a comprehensive theoretical analysis of different concepts of industry on the concept of «information warfare». The approaches to understanding the essence of the phenomenon formed a synthetic and integrative definition of the phenomenon under study.

Key words: information society, information warfare, information-psychological warfare, information dominance.

Глобалізація як виклик часу

Аналізується сутність поняття «глобалізація»; розглядає основні фази глобалізації; характеризує різні аспекти глобалізації та досліджує її зв'язок з демократією.

Ключові слова: глобалізація, цивілізація, демократія, світ, геополітика, виклик.

В останні роки однією з найбільш яскравих характеристик розвитку сучасного світу стало поняття глобалізації.

З одного боку, глобалізація асоціюється з приєднанням до найвищих досягнень цивілізації, культури та прогресу сотень мільйонів людей в усіх куточках земної кулі, з принципово новими можливостями створення більш раціонального та справедливого світового ладу, остаточного перемогу над звичайними «хворобами» людства – бідністю, голодом, ксенофобією, військовими конфліктами.

Розглядаючи глобалізацію під іншим кутом зору, можна зазначити, що це – синонім поглиблення гострих протиріч світового розвитку, синонім карколомного зростання соціальної несправедливості, нерівності в розподілі ресурсів та багатств, поглиблення прірви між заможною «Північчю» та злиденним «Півднем», дієвий механізм забезпечення перш за все глобальних економічних і політичних інтересів так званого «золотого мільярда», пригнічення та експлуатації більшої частини населення планети.

І, нарешті, глобалізація – це серйозний виклик для посттоталітарних країн, нездатність адекватно відповісти на який загрожувє їх переходом з «другого» до «третього» світу. Одночасно – це унікальний шанс піднятися до рівня найрозвиненіших країн світу, долучитися до авангарду людства. При цьому реалізація того чи іншого сценарію розвитку залежить не тільки і не стільки від потенціалу країни, вихідних умов, у яких розпочався її рух до ринкової економіки та демократії, а перш за все від реалізації власної, національної стратегії соціально-економічного розвитку.

Зараз людство є свідком початку нової ери, позначеної явищем глобалізації. Перетворення індустріального суспільства на суспільство, у якому панують інформація та знання, відбувається з шаленою швидкістю та у масштабах, небачених за всю історію існування людства.

Рушійною силою цього історичного процесу є технологічна революція, в тому числі у галузі біотехнологій та інформатизації. Як свідчить процес поширення швидких темпів розвитку на нові країни та регіони, а також науково обґрунтовані зміни у галузях охорони здоров'я та сільського господарства, глобалізація інформації, економіки, торгівлі та руху капіталів породжує нові можливості з далекосяжними наслідками. На жаль, найочевиднішими результатами цього стало безмежне зростання нерівності як між окремими державами, так і між різними регіонами світу [1, с.145].

Глобалізація розвалила колишній двополюсний світ і вторувала шлях більш нестабільному геополітичному середовищу. Вона обдарувала країни здобутками розвинути країни та деякі країни Азії, що розвиваються. Але не всі країни потрапили до цього списку щасливчиків, обранців долі: з нього були викреслені більша частина Африки, чимала частина Латинської Америки та значна частина Азії. Крім того, ті, хто отримав ці надбання, досяг цього не лише завдяки глобалізації. Більшість нових економік Тихоокеанського регіону, що промислово розвиваються, досягли успіху завдяки політиці ринкового управління та застосуванню варіантів змішаної економіки, що відкидають неоліберальний шлях.

Існують два шляхи вироблення політичного підходу до глобалізації:

– шлях відповідальний, який враховує різнопланові регіональні реалії та суспільне єднання всередині різних суспільств і, отже, веде до глобального підвищення еконо-

мічного і соціального добробуту та сприяє збереженню навколишнього середовища. Тобто для того, щоб глобалізація могла стати елементом прогресу, вона мусить бути політично регульованою;

– шлях ультраліберальний, не обтяжений жодними соціальними чи екологічними турботами; тяжучи до стандартизації соціальних прав на найнижчому рівні, цей шлях глобалізуватиме бідність не лише у країнах, що розвиваються, а й у розвинутих країнах також (і надалі все більше) [1, с.22-23].

Отже, сьогодні перед людством об'єктивно постають небачені досі й невідкладні проблеми глобальної організації світового устрою і прийнятого для всіх держав глобального управління.

Світовий досвід другої половини ХХ століття засвідчує, що ніякі специфічні умови та особливості національного розвитку, ніякі кризові стани і внутрішні трансформації не можуть і не мають змоги ні відмінити, ні відкласти «на потім» невблаганну дію об'єктивних законів глобалізації розвитку. Країни, неспроможні зайняти місце в експресі світової глобалізації, якщо і не в буквальному розумінні опиняються під його колесами, то на узбіччі світових політичних, економічних, соціальних і культурних процесів. Це явище практично неминуче.

Історично світ глобалізується та інтегрується у процесі всього періоду його розвитку. Можна було б взагалі стверджувати, що глобалізація розпочалася кілька тисяч років тому – разом з появою грошей і торгівлі у масштабах тогочасного фінікійського світу [2, с.37-39]. Поступова торговельна експансія в Середземноморському регіоні була тією первісною інтеграцією, якій випало на долю здійснитися зовсім в інших масштабах у наш час. Тоді й пізніше бар'єрами для подальшої експансії були природні перешкоди. Сьогодні – це технологічні й економічні перешкоди, а також, як і завжди, – політичні.

Провідником глобалізації наприкінці доби середньовіччя можна було б назвати Марко Поло – видатного мандрівника і літописця. Хоча його власним захопленням було пізнання віддалених куточків світу, проте інтерес його покровителів полягав насамперед в економічній експансії, розвитку торгівлі. Вони були зацікавлені в глобалізації економіки, хоча ніхто цього тоді так не називав.

Відкриття Америки мало далекосяжні наслідки для тогочасної та наступних фаз глобалізації. Разом з іншими епохальними географічними відкриттями XV і XVI ст. це надало значного стимулу процесам світового розвитку. Головне, що розпочалася перша велика фаза, навіть епоха глобалізації – колоніалізм.

Другий великий перелом у глобалізації, який визначив нову технологічну еру, мав місце у XIX сторіччі. Цей період історії привніс до процесу глобалізації абсолютно нову якість, перш за все завдяки швидкому технічному прогресу. Розвинулося мореплавство й залізниця, виникло радіо й телеграф, розквітло багатосерійне виробництво і промислова переробка сільськогосподарської продукції. Отже, услід за епохою великих географічних відкриттів відбувся великий технологічно-економічний переворот.

Нову епоху в історії глобалізації відкрив третій великий перелом, пов'язаний з електронно-інтернетною революцією. Вона принесла з собою карколомний темп обміну інформацією і відкрила нові горизонти для розвитку освіти й економіки.

Багато науковців приділяють значну увагу дослідженню економічних переваг глобалізації як системи транснаціонального функціонування економіки та інформації, як великого блага для людства, і водночас залишають поза увагою глибокі суперечності глобалізації, насамперед ті, що стосуються її політичних та соціальних аспектів. Уже з 70-х рр. ХХ століття можна відзначити утвердження у всесвітньому масштабі не просто фінансового чи інформаційного ринків, а фінансово-інформаційного простору, в якому дедалі більше здійснюється не лише комерційна, а вся життєдіяльність особи. Нині глобалізація – це об'єктивна реальність, і тому питання щодо входження чи не входження до її структур окремих націй та народів, окремих цивілізацій не підлягає обговоренню. Воно вже вирішено. Як вважає доктор економічних наук Анатолій Гальчинський, Україна, як і інші країни пострадянської системи, є також складовою глобалізованого простору. Звідси випливає помилковість твердження щодо того, ніби глобалізація – це лише «золотий мільярд» населення, тільки ті країни, що мають ВВП на душу населення понад 20 тисяч доларів. Суть глобалізації – в її системній цілісності,

в органічному поєднанні цивілізаційного «центру» і розгалуженої «периферії», у відповідній спеціалізації та розподілі праці між ними [3, с.44].

Сучасні процеси глобалізації – це глибокі зміни характеру та організуючих принципів повсякденних практик, складне переплетіння яких створює весь життєвий простір. Недаремно, саме на процесі трансформації структур повсякденного життя людей робить наголос переважна більшість дослідників, аналізуючи особливості сучасних глобалізаційних змін. Так, наприклад, англійський вчений Р.Робертсон вважає, що «поняття глобалізації належить як до компресії світу, так і до інтенсифікації усвідомлення світу як цілого... як до конкретної, глобальної взаємозалежності, так і до усвідомлення глобального цілого в ХХ столітті» [4, р.8]. Американський соціолог М. Уотерс стверджує, що глобалізація – це «соціальний процес, в якому обмеження, що їх накладає географія на соціальний та культурний устрій, послаблюються, і люди це розуміють» [5, р.6].

Слід погодитись, що соціалізація держави і суспільства – це об'єктивний процес, історичну закономірність якого підтверджує досвід багатьох країн світу. В умовах глобалізації стає безальтернативним визнання того, що політика солідарних зусиль для досягнення сталого розвитку повинна змінити силову конфронтацію як на міжнародній арені, так і у сфері внутрішнього соціального життя. Ось чому більшість держав переходять до створення та правового функціонування соціальної держави, до проведення соціально-орієнтованої політики [6, с.54].

Соціалізація держави – це повільний еволюційний процес солідаризації та практичної реалізації життєвих інтересів більшості громадян суспільства через поступове вдосконалення процедур, інститутів та механізмів демократичного державного управління. Саме глобалізація скрізь зумовлює і прискорює процеси демократизації – і у країнах постсоціалістичної трансформації, і у країнах з режимом цивільної чи військової диктатури Азії, Африки та Південної і Центральної Америки, які успадкували зовсім іншу суспільно-політичну свідомість.

Отже, демократія та глобалізація пов'язані між собою найфундаментальнішим чином. Вони пов'язані тому, що демократія забезпечує єдино можливе довготермінове підґрунтя для управління конкуруючими етнічними, релігійними та культурними інтересами у спосіб, що зводить до мінімуму ризик брутального внутрішнього конфлікту. Вони пов'язані тому, що для демократії є внутрішньо властивою прив'язка до питання управління, котре впливає на всі аспекти зусиль щодо глобалізаційного розвитку. Вони пов'язані тому, що демократія – це фундаментальне право людини, поширення якого є важливим принципом глобалізації.

Демократія є хоча й не єдиним, але єдино надійним засобом, за допомогою якого можна досягти вмілого управління глобалізаційними процесами. Забезпечуючи широку участь народних мас, демократія підвищує ймовірність того, що національні цілі глобалізаційного розвитку відтворюватимуть суспільні сподівання й пріоритети. Забезпечуючи відповідні механізми та канали спадкоємності державної влади, демократія створює заохочувальні мотиви до захисту дієздатності, надійності та цілісності основних урядових установ, у тому числі державної служби, законодавчої системи та демократичного процесу як такого [1, с.63-64].

Тепер у центрі нового світогляду в умовах глобалізації, покликаної забезпечити соціальне ефективне освоєння світу, є вже не просто людина з абстрактною гуманістичною системою цінностей, а все людство з конкретно системою нагальних матеріальних і духовних потреб. Сучасний стан науки і технологій за існуючих ресурсів планети дають можливість забезпечити належний для людини рівень споживання для всього населення Землі, який у 2-3 рази перевищить нинішній. Проте слід не забувати, що метою глобального сталого розвитку має бути не матеріальне виробництво і споживання, а розвиток інтелектуально-духовної сфери. «Нова глобальна цивілізація повинна стати цивілізацією самообмеження для багатьох народів, і цивілізацією нової, не матеріальної, а духовної якості життя» [7, с.143].

У пошуках оптимального балансу між ринком, державою та суспільством розробляються різноманітні концепції, серед яких можна виділити концепції «третього шляху». Згідно з цими концепціями держави повинні нарощувати інвестиції в «людський капітал», різнобічно підтримуючи сферу науки та освіти. Тобто на порядок

денний висувається пріоритетність знань, професійної підготовки, наукових пошуків. За умов глобалізації людина, її інтелектуальний потенціал постають у центрі розвитку.

Поворот до людини, її матеріальних та духовних потреб, орієнтація на творчий потенціал членів суспільства свідчать про зростання уваги й розуміння необхідності зменшення негативних наслідків глобалізації та їх впливу на людей. З огляду на це стає актуальним створення так званих «мереж соціального захисту», тобто певного набору адресних превентивних заходів у сферах соціального забезпечення, зайнятості, освіти, охорони здоров'я тощо стосовно найуразливіших верств населення на випадок несприятливих змін або економічної кризи [6, с.55].

Недивно, що у 90-ті рр. ХХ століття значно посилюється науковий та практичний інтерес до соціальних аспектів глобалізації та глобалізації процесів соціального розвитку. Більшість дослідників вважають, що найвищими темпами відбувається глобалізація економіки та політики. З цим не можна не погодитися. Інші – вказують на швидкий розвиток глобалізації економіки та культури. Проте всі одноставно визнають, що глобалізація інших сфер суспільного життя, зокрема соціальної сфери, за своїми темпами, глибиною та ступенем незворотності суттєво поступається глобалізації економіки.

На думку доктора історичних наук В.А. Зленко, глобалізація – об'єктивний процес, але не однозначний, не односпрямований, не універсальний. Із розвитком процесів глобалізації поряд з факторами концентрації діють фактори розпорошування. В одних сферах посилюється однорідність, наприклад, в економіці, інформаційно-комунікативній сфері: тут глобалізація є безальтернативною. У культурі, соціальній сфері поряд з процесами глобалізації існують інші альтернативи й варіанти. Ці сфери є різнорідними. Навіть в економічній сфері в рамках глобальної, але ще не універсальної світової економіки вимальовуються контури її спеціалізованих елементів: великих територій, об'єднаних культурно-історичним корінням, стилем господарської діяльності, загальними соціально-економічними факторами і стратегічними цілями [6, с.56].

Не потрібно вважати, що глобалізація призведе до загальної уніфікації. Навіть глобальне управління, що поступово формується у деяких сферах, при цьому зовсім не передбачає тотальної уніфікації соціального, економічного та культурного життя. На цьому, зокрема, наголошував колишній міністр закордонних справ Індії Дж. Сінгх, виступаючи на міжнародному форумі в Делі (січень 2000 року), – глобалізація не виключає, а припускає збереження національних особливостей.

Отже, на сьогодні єдино можливою відповіддю людства на виклики і загрози глобалізації справді мають стати світова солідарність, глобальна інтеграція і глобальна демократія. Приймаючи цей виклик, людство повинно знайти в собі сили, щоб підняти до рівня всезагального і справедливого процесу – для всіх народів і громадян без винятку. Переможців у глобалізації немає й об'єктивно бути не може. Якщо окремі країни – світові лідери і замислили б неможливе – силою привласнити всі досягнення глобалізації та її позитиви, а негативні наслідки перекласти на плечі країн третього світу, – планетарна катастрофа неминуха, бо людство зіткнеться з необоротним процесом деградації, у цьому сенс, точніше, нонсенс «прогресу навиворіт» [7, с.132-133].

Великі, «глобальні» країни та міждержавні угруповання, такі як США, Японія, Китай, Індія, Росія, Європейський Союз, несуть особливу відповідальність за розробку правил «глобальної гри». Вони приречені на відмову від політики тиску на менш розвинуті країни і країни з перехідною економікою. Цього об'єктивно вимагають і їх власні інтереси, і увесь хід світового розвитку.

Серед основних закономірностей глобалізації можна виділити наступні:

- 1) колосальне зростання масштабів глобалізації;
- 2) стрімке прискорення її процесів;
- 3) посилення і поглиблення глобальної інтеграції.

Таким чином, неможливо схватитись від глобалізації або спрямувати її в напрямку лише своїх егоїстичних інтересів, як того не намагалися б зробити деякі великі країни. З іншого боку, під ударами цієї невідомої лавини не здатна встояти жодна окремо взята супермодерна фінансова імперія, навіть така, як Японія чи США.

Коллективный демократичный державный контроль глобализации, обеспечения її справедливости, пом'якшення диктатури глобализации через відповідні форми глобального правління – все це вже стоїть на порядку денному людства XXI століття.

Список використаних джерел

1. Соціалізм в епоху глобализации. Матеріали Нью-Йоркського (1996 р.) та Паризького (1999 р.) конгресів. – К., 2000. – 257 с.
2. Колодко Гжегож В. Глобализация і перспективи розвитку постсоціалістичних країн / Гжегож В. Колодко. – К., 2002. – 248 с.
3. Гальчинський А. Глобальна криза чи криза глобализации / А. Гальчинський // Віче. – 2002. – №1. – С.44-50.
4. Robertson R. Globalization / R. Robertson – London, 1992. – 350 p.
5. Waters M. Globalization / M. Waters – London – New York, 1995. – 150 p.
6. Зленко В. Глобализация і процеси соціального розвитку / В. Зленко // Віче. – 2002. – №6. – С.54-59.
7. Білорус О. Глобализация. Прийняти виклик часу / О. Білорус // Віче. – 2000. – №12. – С.131-146.

Латыгина Н.А. Глобализация как вызов времени

Анализируется сущность понятия «глобализация»; рассматривает основные фазы глобализации; характеризует разные аспекты глобализации и исследует её связь с демократией.

Ключевые слова: глобализация, цивилизация, демократия, мир, геополитика, вызов.

Latygina, N.A. Globalization as a Challenge of the Time

The article analyzes the essence of definition of «globalization»; it deals with the main phases of globalization; characterizes different aspects of globalization and researches its relationship with democracy.

Key words: globalization, civilization, democracy, world, geopolitics, challenge.

УДК 321.01

Климончук В.Й.

Дискурс свободи в контексті можливості вибору у найдавніших історичних писемних джерелах

На основі дослідження історичних джерел розглядаються особливості свободи вибору на ранніх етапах людської цивілізації. Досліджено, що вибір – це складний внутрішній вольовий процес, у якому надається перевага одній альтернативі при відмові від іншої.

Ключові слова: свобода, вибір, закон, політичні свободи, свобода совісті, свобода вибору, цінності.

Свобода – це універсальна культура суб'єктного ряду, що фіксує можливість діяльності і поведінки в умовах відсутності зовнішнього цілепокладання. Поняття свободи, її трактування змінюється в залежності від ступеня усвідомлення людиною себе як незалежної і самостійної істоти. Спочатку людина сприймала себе виключно як частинку природи, вона разом з природою створювала невіддільну єдність. Далі людина себе більше прив'язувала з суспільством ніж з природою. В Новий час цей процес індивідуалізації досягнув найвищої стадії. Вибір знаходиться в мені, і я його приймаю звертаючись до себе і крізь себе. Зв'язок індивіда спочатку з матір'ю, з племенем і з природою, з релігією і церквою дають відчуття впевненості, захищеності, приналежності до чогось/когось, проте забирають частинку автономії. В людини з'являється мета – стати індивідуальністю. Коли вона долає всі перепони на шляху досягнення свободи, отримує її, вона стикається з новими, невідомими їй проблемами. Як сказав свого часу Е.Муње: «Свобода – це результат боротьби». Тільки з часом і способами цієї боротьби і сторони, її учасники змінюються. Як парадоксально б не звучало, та сучасний індивід, особливо житель постіндустріального суспільства, не завжди знаходить рішення як оминуть ці проблеми, не втративши ту високу цінність, необхідність.

Людина протягом свого життя робить не один вибір, це тисячі актів у своїх стосунках із іншими індивідами та у взаємодії з природою. Тож ідеї свободи, свободи думки, совісті зароджуються й набувають розвитку як спосіб духовної комунікації людини зі своїм соціально-природним оточенням. Зміни оточення спричиняють наповнення новим змістом зазначених ідей. Обов'язковим моментом пошуку особистості є вибір. Свобода совісті виявляється лише тоді, коли суб'єкт здатний вибрати сенси, коли є можливість досягти духовної свободи загалом. Вибір – складний внутрішній вольовий процес, у якому надається перевага одній альтернативі при відмові від іншої/інших.

Вибір реалізується шляхом оцінювання, аналізу, порівняння та надання переваги певній світоглядній альтернативі. Вибір є не лише глибоко інтимним актом, а й надзвичайно складним процесом. Це не те, що нам дано. Ми є те, що ми вибираємо. Для жителя постіндустріального суспільства – я вибираю, отже я існую. І кожен акт вибору формує загальну картину уявлення про мене. Вибрати адекватну внутрішнім потребам особистості цінність, необхідний орієнтир між подібними ціннісними альтернативами, можливо лише за наявності достовірної інформації про них та вміння правильно їх оцінити з огляду на власний життєвий досвід і орієнтацію на майбутнє, а також необхідним є час, і чим більше альтернатив, тим більше часу необхідно.

Свобода – це благо, добробут. І це як незаперечний факт. Максимально широкий вибір – це максимальна свобода, а отже і максимальне благо. Ніхто це не піддасть сумніву. Та чи дійсно ми самі робимо вибір? Чи є у нас сили і умови прийняти раціональне рішення? Чи маємо дійсну свободу? Про позитиви широкого вибору скажуть усі. Та тут ми говоритимемо про негативні прояви, та спробуємо визначити правила, рекомендації яким чином їх зменшення, уникнути.

Аналіз останніх досліджень і публікацій в яких започатковане розв'язання даної проблематики. питання формування політичних свобод є предметом дослідження таких українських вчених як: В.Денисенка, І.Вдовичина, Ф. Кирилюка, Б.Кухти, М. Михальченка, П.Сліпця, В.Шаповала та інші.

Мета даної статті полягає у дослідженні поняття свободи в найдавніших історичних писемних джерелах. Дослідити зміни її трактування в залежності від ступеня усвідомлення людиною себе як незалежної і самостійної істоти.

Опис людських взаємин міститься в цілому ряді історико-політологічних джерел, починаючи з найдавніших. Навіть в таких давніх згадках як «Повчання Птахотепла» (XXVIII ст. до н.е.), «Книзі мертвих» (бл. XXV-XXIV ст. до н.е.), «Повчання гераклеопольського царя своєму синові» (бл. XXII ст. до н.е.) говориться про природну рівність всіх вільних («немає народженого мудрим») і обґрунтовується необхідність відповідності поведінки людини принципам доброчесності і справедливості. В Законах Хамурапі, під справедливістю розуміється розподіл людей на вільних і рабів, нерівноправне становище вільних – членів різних станів і т.д. Уже в зороастризмі становий розподіл суспільства ґрунтується на вільному виборі кожним того чи іншого роду занять. Вже в цей час людина спіткнулася з вибором, з можливістю прийняти самостійно рішення. Проголошувались принципи взаємної любові, прощення і миру. Звернемось до згадування Йосифа Флавія про «четверту філософську школу» гебраїв, тобто про секту зелотів, засновану Іудою Галілеянином. Зазначимо, що поняття «свобода» Флавієм вживає не лише в контексті з зелотами (зелоти – соціально-політична і релігійно-есхатологічна течія, що виникла в Іудеї в 2-й половині 1 ст до н.е. і організаційно оформлена на початку 1 ст н.е. під керівництвом Іуди Галілеянина, що спіралась на соціальні низи і частково середні шари, були найрішучішими противниками римської влади і панівних класів Іудеї. Були керівниками повсталих в Іудейській війні (66—73 рр.)). В «Юдейській давнині» Йосиф Флавій повідомляє: «[Члени цієї секти], погоджуючись в основному з фарисеями, мають, проте, настільки сильний і непереборний потяг до свободи, що тільки одного Бога вважають своїм володарем і провадарем» [7]. А ось слова, які Флавій приписує Агриппі II: «Минулись, однак, ті часи, коли можна було просто бажати свободи... потрібно боротися, щоб її не втратити. Великий бо тягар рабства і боротьба за його скинення є справедливою. Але хто повстає надто пізно, вже після того, як його поневолено, той не є вільнолюбивим чоловіком, а тільки непокірним рабом» [4]. Тобто свобода сприймалась як справедлива необхідність. Про важливість поняття «свобода» для ідеології воїнів-зелотів, що захопили в ході повстання проти Риму владу в Єрусалимі, свідчать написи на монетах того часу, на деяких з них є датування «другий рік свободи (херут) Сіону».

Про існування поняття, а відтак і своєрідного розуміння свободи свідчить і наступна цитата з Геродота. Спартанець, відповідаючи на запитання Ксеркса про характер мешканців його рідного міста, говорить, що вони є неперевершеними воїнами і пояснює цей факт так: «Це тому, що вони свободні, але свободні не абсолютно, бо є над ними володар – закон (номос), що його вони поважають далі, ніж твої піддані поважають тебе» [5]. Тут ми помічаємо досить «сучасне» розуміння свободи, де над людиною може панувати тільки закон. Закон – єдине, що може обмежити, надати рамки свободі людини. Також Фукидід у своїй «Історії Пелопонеської війни» описує епізод, де Перікл у своїй промові стверджує, що завдяки афінській демократії афіняни переконані в тому, що «бути щасливим – значить бути свободним, а бути свободним – значить мати благородну душу» [6]. Свобода тут той феномен, що надає людині відчуття щастя.

Отже, бачимо, що трактування свободи в ранній період переважно зводиться до її так би мовити фізичної, матеріальної сторони, де людина є свободною, коли над нею ніхто не панує (окрім закону і природи).

Щодо Біблії, то слова «свобода», «свобідний» (хуфша, хофші) в ній, як це зазначає Шломо Пінес [7] трапляються тільки в описах відпущення на волю рабів, термін рабства яких закінчився. Читачи Біблію, можна зробити помилковий висновок, про те, що людина не має свободи вибору, так як все вже визначено наперед прописано Богом. Ця визначеність у Біблії виражена у формі божественного провидіння – Бог все бачить і знає. Складається враження, що Біблія не залишає людині ніякої свободи вибору, але якщо розібратися уважніше, то це не зовсім так. У Біблії, крім теми обумовленості,

також присутній і протилежна їй тема – тема свободи вибору, з якої можна сказати й починається Біблійна історія.

Історія Адама і Єви є своєрідним початком процесу акту вибору. Проте вибору, «невдалого», який несе за собою страждання і гріх не тільки «винуватцям», а й всім їхнім наступним поколінням. Божим повелінням першоплюдам було заборонено споживати плоди дерева пізнання добра і зла. Та вони порушили цю заборону, здійснивши свій вибір, тобто вони самовизначились. У цьому акті самовизначення, за Біблією, й лежать витoki людської свободи. Проте акт вибору Адама і Єви ототожнюють з початком власне людської історії. В такому розумінні виявляються ідеї свободи, свободи совісті, самоцінності людини і разом із тим — ідея *ціни*, якої варта свобода. Цей момент усвідомлення того, що свобода має свою ціну є дуже важливим і для нашого дослідження зокрема. З погляду церкви вчинок Адама і Єви є гріхом (первородним), проте з погляду людини як такої, це був початок свободи. Але знову ж таки, свободи вибору, яка понесла негативні наслідки. Акт вибору й досі трактується як гріхопадіння, тому свобода вибору завдяки цьому набирає певних негативних відтінків.

У «Новому Завіті» трансформовано та інтегровано «уявлення щодо прав людини, поєднання їх із релігійно-моральними цінностями. Вимагається поважати кожну людину як творіння Бога за його образом і подобою. Таке походження людей зумовлювало, згідно із християнським вченням, принцип рівності і свободу кожного у духовному вимірі – перед Богом (однак ще не поміж собою)» [3,с.24].

Головною метою Нового завіту було не тільки описати історію життя Ісуса, але і дати через неї моральні настанови люду, заповіді. А сенс заповідей в тому, щоб у ситуації вибору людина могла робити добре, ставати на бік добра, а не зла. Якщо б у людини не було ніякої свободи вибору, то не потрібні би були і Божі заповіді. Значить, існування заповідей припускає наявність свободи вибору. Існування заповідей говорить про те, що є вибір: можна робити добре, а можна погано. Отже, існує деяка свобода вибору.

В Біблії містяться дві лінії: ідея обумовленості та ідея свободи вибору. Ми можемо знайти точки їх перетину. Такими є ситуації зі зрадою Іуди і судом Понтія Пілата. Юда міг і не зраджувати Ісуса, адже він був його учнем. У нього є вибір. Схожа ситуація складається і в історії з Пілатом. Пілат сумнівається – засудити Ісуса чи ні, у нього є вибір, але в підсумку обидва випадки закінчуються так, як нам відомо. Виходить, що Біблія все ж таки стверджує перемогу року над свободою вибору, але варто знову повернутися до того, що однією з найбільш важливих цілей цієї книги було дарування люду моральних настанов, заповідей. А їх основний зміст полягає в тому, щоб у ситуації вибору людина могла робити добре, ставати на бік добра, а не на бік зла. Значить, їх існування передбачає можливість вільного вибору, а, отже, відсутність визначеності. Таким чином, можна зробити висновок, що в Біблії присутні як ідея свободи вибору, так і ідея визначеності.

Особливе християнське вчення саме про свободу вперше було сформульоване в Посланнях апостола Павла. Багато пізніших мислителів Церкви, що усвідомлювали центральне значення цього поняття, по суті, продовжували лінію апостола. Прослідкуємо християнські уявлення про свободу апостола Павла. Ось одне з них: «Христос [тобто Месія] нас визволив на те, щоб ми були свободні. То ж стійте і під кормигу рабства не піддавайтесь знову (Гал. 5.1-3). «Кормига рабства», з-під якого визволив Христос, це ярмо послушності Тору. Хоча ці слова можна сприймати як заклик не піддаватись рабству загалом і фізичному, моральному, психічному, фізіологічному, etc. В іншому місці апостол стверджує, що смертю та воскресінням Христа віруючий визволений з-під «закону гріха та смерті» (Рим.8,2), тобто з-під поневолення Мойсеевої Тори, яка, за Павлом, своїми заборонами сприяє збудженню гріховних бажань. А до всього й інші «творіння визволяться від рабства тління, на свободу слави дітей Божих» (Рим.8,21).

Одним із найхарактерніших парадоксів вчення апостола Павла є те, що теза про свободу, що, на перший погляд, звільняє віруючого від необхідності дотримуватись «зовнішніх» приписів, встановлених писаним релігійним законом чи релігійними авторитетами, поєднується з ідеєю первородного гріха, внаслідок якого людина остаточно втратила можливість самостійно регулювати свою поведінку – влада гріха позбавила її свободи. У процесі секуляризації цей парадокс породжує поєднання абсолютного

бунтарства, руйнування будь-яких підвалин з таким самим абсолютним підпорядкуванням тому, що трактується як найвища мета чи історична необхідність.

Шоло Пінес стверджує, що є вагомі підстави вважати, що гебраї запозичили поняття «свобода» від греків чи від них з римлянами. Засвоєння цього поняття відбувалося, коли народ Ізраїлю був поневолений, тому зміст поняття зазнав принципових змін. Відтак «свобода» стала означати звільнення і пов'язувалась із повстанням супроти римського панування – спочатку з повстанням, що привело до знищення Храму, а потім, у II столітті нашої ери, із повстанням Бар-Кохби. Саме в цьому сенсі, тобто як визволення з-під гніту чужої влади, і витлумачили події Виходу автори першої редакції пасхальної Агади.

Одно з єврейських політичних угруповань, що об'єднувало прихильників збройної боротьби проти Риму, висунула гасло «свободи», конкретніше – свободи від іноземного панування. Ізраїлем повинен правити один лише Бог і ніхто більше. Треба визначити, що гасло це було в єврействі новацією. Поняття «свобода» жодного разу не зустрічається в єврейському оригіналі Біблії в політичному чи в політико-теологічному контексті [7]. Не користувалися нею і під час повстання Маккавеїв. Тому, цілком виправдано вважати, що воно було запозичене з греко-римського культурного ареалу. У ту пору в більшості східних провінцій Імперії з надією чекали закінчення римського панування, мали також місце бродіння апокаліптичного характеру, але євреї, судячи з усього, виявили єдиним народом, який прийняв за цих обставин на озброєння гасло свободи.

Повернемось до послань апостола Павла. У своїх Посланнях він багаторазово повертається до ідеї свободи, причому остання у нього не просто якийсь ідеальний стан, але реальна мета, до якої слід прагнути і якої можна досягти. Але в очах Павла свобода означає саме звільнення від ярма релігійного закону, в тому числі і бунт проти єврейського релігійного істеблшменту. Павло розумів, що така установка може бути витлумачена як відмова від моралі взагалі, і різко заперечував проти подібної інтерпретації. Як бачимо, очевидна всеохопна схема звільнення: гебраї, що увірували в Христа, звільняються від приписів Тори і від влади гріха, інші ж народи і все створене – від гріха. Ключовим у схемі апостола є поняття звільнення, те саме поняття, яке було актуальне для давнього гебраїства, а не «свобода», як її трактували греки та римляни, а саме – як даність, як невід'ємна частка національного буття. Для Павла усі люди – і гебраї, і негебраї – поневолені від початку історії людства (первородний гріх).

«Християнська інтерпретація свободи виводить її осягнення поза чисто політичну і державну сфери. Утримання від політичної активності і кар'єри визнаються передумовою для набуття правдивої свободи, що є безпосередньою умовою спасіння від гріховності людини» [2, с.29].

Тепер розглянемо яким чином трактували свободу давні східні філософи. У Східній філософії розуміння свободи носило зовсім інший характер. Тут свобода – це в першу чергу свобода від бажань, спокус, з якими людина стикається щодня. «Я все перемиг, я все знаю. Я відмовився від усього, зі знищенням бажань я став вільним». Так сказано в «Дхаммападе» — одній з праць, яка побудована з розповідей Будди Сак'ямуні, що входить в розділ Кхуддака, свого роду палійський канон [1]. У ранньому буддизмі зустрічаються ідеї про те, що спочатку всі люди жили щасливо, були рівні і вільні. Однак після того, як з'явилися злодійство й обман виникла соціальна нерівність. Треба визначити, що в давньосхідних країнах довгий час не було розвинене право приватної власності. Господарство було переважно натуральним, панували державна і громадська форми власності, довго зберігалася громада. Тому, держава і громада панували над індивідом, а отже в діяльності держави велику роль відігравав примус. Ранній буддизм представляв собою релігійно-міфологічне вчення. В якості центральної була висунута ідея звільнення людини від страждань, причиною яких є мирські бажання. У ранньому буддизмі існували дві системи релігійно-моральних приписів: одна – для членів чернечої громади, інша – для мирян. Попередньою умовою порятунку буддисти оголосили вихід людини зі світу і вступ його в чернечу громаду. У буддиській чернечі громади допускалися лише вільні (рабів не приймали). Той, хто вступає в громаду повинен був відмовитися від сім'ї і власності, перестати дотримуватися вимог своєї варни. «Я називаю брахманом того, хто вільний від уподобань і нічого не має» - говорить в каноні Будда. «Але я не називаю людини брахманом тільки за його народження або за

його матір». Тобто основною запорукою становленню людини брахманом є її звільнення від земних бажань, пристрастей, симпатій. І не дивлячись на походження людина може стати брахманом. Засновники буддизму стверджували, що добитися спасіння можуть не тільки брахмани, а й вихідці з інших каст, якщо вони отримають статус архата (брахмана) в результаті духовного подвижництва. Основне – звільнитись від всього, що оточує, від рідних, всіх бажань, etc. Тут ми також можемо трактувати відмову від всіх цих об'єктів як *ціню*, яку людина повинна заплатити, щоб стати брахманом, а отже за отримання справжньої свободи.

Для послідовників Лао-цзи, щоб звільнитись від бажань потрібно слідувати дао, а щоб слідувати дао, потрібно відмовитись від бажань і пристрастей. Дао – джерело всього існуючого, нескінченний потік природного виникнення і зміни всіх явищ, їх переходу з одного в інше, вічний круговорот народження та смерті; це абсолютний світовий початок. Воно передує небесному владці і перевершує його своєю міццю. Людині воно постає у вигляді надприродного закону, керуючого світом. Перед лицем цієї всепроникної сили людині залишається лише усвідомити свою нікчемність і спробувати шляхом звільнення від пристрастей продовжити собі життя.

Висновок. Отже, в історичних згадках найдавніших часів роздуми про свободу зустрічаються доволі рідко і стосуються свободи фізичної. Що стосується Біблії, то свобода вибору першолюдей породжує дискусії і сьогодні. Свобода ж про яку згадує апостол Павло, звільняє людей від обов'язків, які накладали на людину Тори. Щодо розуміння свободи східними філософами, то вона ними розумілася як в першу чергу свобода від людських пристрастей та бажань. Основне, що ми визначаємо з ранніх трактувань свободи, що свобода вимагає жертв, за неї потрібно так би мовити сплатити і це приводить індивіда до вибору – боротись йому за свободу чи ні, жертвувати певними благами земними, чи залишити все як є. Тобто свобода має свою ціну.

Список використаних джерел

1. Дхаммападе. Доступна за <http://www.dhammadownload.com/kiev/ua/>.
2. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів, 2003. – 520 с.
3. Рабинович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. – К.: Атіка, 2004. – 464с.
4. Флавій Юдейська війна, II. Доступний за <http://www.vehi.net/istoriya/israil/flavii/voina/index.html>
5. Фукидід Історія. Доступний за <http://www.vehi.net/istoriya/grecia/gerodot/index.shtml> 7,104
6. Фукидід Промова Перікла (фрагмент з «Історії Пелопоннеської війни») http://ae-lib.org.ua/texts/thucydides_histories_pericle_ua.htm
7. Шломо Пінес Про метаморфози поняття «свобода». Доступний за <http://www.ji.lviv.ua/n8texts/pines.htm>

Климчук В.І. Дискурс свободи в контексті можливості вибору в древніх історичних письмових джерелах

На основі дослідження історичних джерел розглядаються особливості свободи вибору на різних етапах людської цивілізації. Досліджено, що вибір – это сложний внутрішній волевий процес, в котрому віддається перевага одній альтернативі при відмові від іншої.

Ключевые слова: свобода, вибор, закон, політичні свободи, свобода совести, свобода вибору, цінності.

Klymchuk, V.I. Discourse in the context of freedom of choice in the oldest written sources of historical

Based on research of historical sources are considered especially freedom of choice in the early stages of human civilization. Investigated the choice - a complex internal volitional process in which a preferred alternative in case of failure of another.

Key words: freedom, choice, law, political freedom, freedom of conscience, freedom of choice and values.

Засади теорії демократичного переходу

Розглядаються актуальні питання розуміння демократії, демократичних транзитів, демократичних перетворень. Простежено критерії дослідження демократизації в країнах.

Ключові слова: демократія, вимірювання демократії, транзит політичний.

У другій половині ХХ ст. у політичній науці утвердилося уявлення про те, що демократія є відносно найкращою формою політичного устрою суспільства, яка повинна досягатися в процесі політичного транзиту.

У сучасних політологічних колах практично відсутні суперечки про плюси і мінуси демократії, а лише обговорюється проблема визначення «ступеню демократичності» демократії в тій чи іншій країні.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що наявність значної кількості концепцій критеріїв електоральної (формальної) і ліберальної (реальної) демократії, накопичений значний досвід емпіричних досліджень рівнів демократичного розвитку країн, дозволяють здійснювати класифікацію і ранжувати країни за критерієм їх демократичності, в тому числі із залученням міжнародних організацій. Водночас не існує сталих обґрунтованих критеріїв та показників, здатних враховувати соціально-культурну специфіку різних країн і культур, базуватися на однозначних кількісних показниках і давати можливість за допомогою кількісних вимірів відображувати реальний рівень як електоральної, так і ліберальної демократії. Однак, якщо брати в якості кінцевої мети політичного транзиту демократію, то виявляється, що смислова розмитість даного терміну є значною і практично найсуттєвішою проблемою в дослідженні транзиту.

Дослідники Ф. Катрайт, Т. Ванханен, Р. Гастіл, запропонували свої системи вимірювання рівня демократії. Так, Ф. Катрайт запропонував вимірювати індекс політичної демократії, виходячи з критеріїв демократичного формування законодавчої та виконавчої влади (два критерії), за чого всі країни розташовувалися б за оціночною шкалою від 0 балів до 3 (найвищий бал). Щоб отримати найвищу оцінку демократичності за Катрайтом, необхідно, щоб (1-й критерій) нижня палата (або однопалатний парламент) складалася з представників двох або більше політичних партій, а партійна меншість займала, щонайменше, 30% всіх місць у парламенті. І (2-й критерій), щоб державою керував глава виконавчої влади, який був призначений на основі багатопартійної конкуренції або обраний всенародно на загальних виборах [1].

Інший спосіб вимірювання демократизації різних спільнот запропонував фінський політолог Тату Ванханен. Рівень демократичності держав за критеріями політичної участі її електоральної конкуренції [2]. Ванханен використовував два кількісних показника вимірювання демократії: 1). Рівень конкурентності - визначається за питомою вагою голосів, отриманих на парламентських і президентських (у країнах, де вони проводяться) виборах опозиційними партіями. 2). Рівень електоральної участі - питома вага населення, що брало участь у голосуванні на цих виборах серед всього населення країни (включаючи і дітей).

Американському досліднику Р. Гастілу належить розробка методології визначення ступеня демократичності політичних режимів, однак, він свого часу підкреслював, що для оцінки перспектив демократичного режиму необхідно уточнити смисловий зміст поняття «демократія» [3, с. 169].

Власне автор зосередив увагу на різниці між рівнем свободи і демократії, сама методологія і методика підрахунку рівня свободи ґрунтується на суб'єктивних експертних оцінках рівня політичних прав та громадянських свобод.

Список восьми політичних прав такий:

1. Чи обраний глава держави або уряду на вільних і чесних виборах, чи ні?
 2. Чи обрані депутати парламентів на вільних і чесних виборах?
 3. Чи є справедливими виборчі закони, рівні можливості для проведення виборчих кампаній, справедливе голосування і чесний підрахунок голосів?
 4. Чи здатні виборці наділити своїх вільно обраних представників реальною владою?
 5. Чи має населення право об'єднуватися у різні політичні партії і чи є система відкритою для появи нових або зникнення старих партій?
 6. Чи є значна опозиція і реальна можливість для неї посилювати свою підтримку і завойовувати владу?
 7. Чи позбавлене населення від тиску з боку військових, влади, тоталітарних партій, релігійних кіл, економічних олігархів?
 8. Чи мають культурні, етнічні, релігійні та інші меншини можливість розумного самоврядування, автономії або участі в ухваленні рішень?
- Список громадянських свобод включає 12 критеріїв, зокрема:
1. Чи є вільні і незалежні ЗМІ, література?
 2. Чи є відкритою публічна дискусія і вільна приватна дискусія?
 3. Чи є свобода політичних і громадських організацій?
 4. Чи є свобода зібрань і демонстрацій?
 5. Чи рівні громадяни перед законом, чи мають вони доступ до незалежної судової системи і чи поважаються права громадян органами безпеки?
 6. Чи є свобода від політичного терору і несправедливого судового висновку?
 7. Чи є вільні профспілки та селянські організації й ефективна система договорів?
 8. Чи є вільний бізнес і кооперації?
 9. Чи є вільні релігійні інститути і свободи публічного релігійного вираження?
 10. Чи є індивідуальні свободи, які включають в себе такі аспекти, як рівність статей, власності, свободу пересування, вибір форми шлюбу та розміру сім'ї?
 11. Чи є рівність можливостей, включно з незалежністю від власників землі, наймачів, бюрократії?
 12. Чи є свобода від урядового свавілля і корупції?

Оцінка політичних прав і громадянських свобод здійснюється за кожним критерієм за чотирибальною шкалою (чотири бали - найвищий показник). Країна, яка набрала від 28 до 32 балів з політичних прав переходить до 1-ї категорії (максимум свободи), а ті, хто набрав від 0 до 4 балів - до 7-ї категорії (мінімум свободи). За громадянськими свободами ті, хто набрав 45-52 балів, прирівнюються до 1-ї категорії, а 0-7 балів - відповідно до 7-ї категорії. Потім за цими двома критеріями (політичні права та громадянські свободи) вираховується середнє. Країни, які віднесені до категорій 1, 1.5, 2, 2.5 вважаються вільними, країни з показниками від 3 до 5.5 - частково вільними, а країни з категорією 5,5 -7,0 - невольними. При цьому далеко не всі країни, які є формально демократичними, можна віднести до вільних за перерахованим вище критеріями.

Іншими словами, для більш глибокого методологічного аналізу процесу політичного транзиту, його причин і наслідків, необхідний високий рівень концептуальної ясності щодо змісту терміну «демократія». У теоретичній та емпіричній літературі з демократії має місце значна концептуальна різнобарвність. Зокрема, американські дослідники Д. Колльер і Ст. Левицькі змогли дослідити більше 550 «підвидів» демократії. При цьому деякі з подібних умовних «підвидів» просто вказували на окремі інституційні риси або типи повної демократії, але багато означали «урізани» форми демократії, які за своїм змістом частково переплітаються один з одним найрізноманітнішим чином [4, с. 440].

Як зазначає Л. Даймонд, «сьогодні (на відміну, наприклад, від 1960-70-х рр.) Більшість дослідників бачать в демократії систему політичної влади і не зумовлюють її наявністю яких би то не було соціальних чи економічних характеристик. У чому вони досі розходяться фундаментально, так це у питанні про діапазон і масштаб політичних атрибутів демократії». За визнанням одного з відомих дослідників у сфері теорії демократії Р. Даль, «за двадцять п'ять століть, протягом яких демократія обговорювалася, оскаржувалася, підтримувалася, ігнорувалася, утверджувалася, зреалізовувалася, руйнувалася і потім іноді знову відновлювалася, згоди щодо деяких фундаментальних

питань, що відносяться до сутності поняття «демократія», судячи з усього, так і не виникло» [5, с. 240].

Як і у випадку з загальною концепцією політичного транзиту, єдності думок з приводу змісту демократії серед політологів не існує й досі. Свого часу (на початку 1950-х рр.) Р. Даль слушно зауважив, що немає єдиної теорії демократії - є лише теорії демократії. Частково це обумовлено тим, що проголошення демократії в якості мети будь-якої політичної трансформації настільки розширило значення цього терміна, що майже позбавило його реального змісту. Незважаючи на те, що поняття демократії відноситься до числа тих, які з великими труднощами піддаються однозначному трактуванню, дослідників сучасних визначень демократії умовно можна поділити на дві основні групи.

До першої належать ті, хто слідом за Й. Шумпетером, єдиним критерієм демократії вважають вибори. У шумпетерській концепції «змагального елітизму» єдиним критерієм демократії виявляється заміщення урядових посад через вільні і справедливі вибори. Із сучасних дослідників транзитології цієї думки дотримуються, наприклад, С. Гантінгтон і А. Пшеворські.

Інша група дослідників вважає, що демократію не можна визначити виключно за допомогою критерію виборів. Дана концепція знайшла своє втілення у плюралістичній моделі «поліархії» Р. Даля, в рамках якої головним мірилом політичного режиму є «змагальність» і «участь», а основними індикаторами демократії - набір прав і свобод. Вчені, що належать до цієї групи, у свою чергу, поділяються на два напрями. Деякі включають у визначення демократії принципи політичного лібералізму, стверджуючи, що демократичне суспільство характеризується не тільки виборами, але й плюралізмом; тим самим демократія фактично отожднюється з її ліберальною моделлю. Інші додають ще й соціальну або економічну демократію, тобто гарантії соціальної рівності або, принаймні, соціальної справедливості.

Підхід Й. Шумпетера поклав початок виникненню мінімалістських (процедурних) визначень демократії, які в різних варіаціях обґрунтовували тезу про електоральну суперечку як сутність демократії [6, с. 327].

Інший дослідник, Р. Даль, запропонував «максималістську» концепцію демократії, яка передбачає не тільки широку політичну конкуренцію, а й участь, свободи слова, друку та плюралізм.

Низка дослідників натомість здійснювали компаративне дослідження відмінності між «мінімалістським» (процедурним) і «максималістським» (змістовним) наповненням демократії, зосереджуючи увагу на рівні консолідації нових демократій.

На думку американського політолога Л. Даймонда, «сучасні мінімалістські концепції демократії ... зазвичай визнають потребу в якомусь наборі громадянських свобод, необхідних, щоб змагальність і участь мали реальний сенс. Разом з тим, вони не приділяють великої уваги передбачувані базовим свободам і не намагаються включити їх у перелік реальних критеріїв демократії» [7, с. 15].

Однак, що стосується всіх проміжних концепцій, розташованих в діапазоні між електоральною і ліберальною демократією, то вони залучають в число критеріїв демократизації базові громадянські свободи, проте допускають серйозні обмеження прав громадян. Вирішальна відмінність між такими концепціями і концепцією ліберальної демократії полягає в тому, що в одному випадку громадянські свободи враховуються переважно в тій мірі, в якій вони забезпечують змістовну електоральну конкуренцію і участь, тоді як в іншому випадку вони розглядаються в якості необхідних компонентів демократії, що гарантують реалізацію більш широкого кола демократичних функцій. Крім цього, Л. Даймонд звертає увагу на наявність третьої категорії режимів, які не дотягують навіть до мінімальної демократії, але в той же час відрізняються від суто авторитарних систем. Такі режими, він називає псевдодемократіями. Вони можуть мати багато конституційних характеристик електоральної демократії, проте позбавлені такої неодмінної для демократії якості, як наявність поля для відносно чесного електорального суперництва.

Дотримуючись логіки Л. Даймонда, можна сказати, що за електоральної демократії, як правило, основні політичні актори демонструють свою прихильність до правил електоральної демократії у тих випадках, коли у них немає кращої альтернативи щодо

політичної організації суспільства в перехідний період. Саме існування правил електоральної демократії і суворе їх дотримання протягом певного часу допомагає зберегти розвиток інституційного ладу транзитного суспільства в бік демократії. Крім того, електоральні інститути демократії не просто відображають інтереси владної еліти, а й здійснюють вплив на політичний процес в транзитному суспільстві.

Згідно досліджень Х. Лінца і А. Степана, що також приділяють особливу увагу особливостям електоральної демократії, її успішне функціонування здійснюється в тому випадку, коли є достатня згода щодо політичних процедур, які дозволяють обирати, формувати уряд, коли його прихід до влади стає прямим результатом вільного і загального голосування. Тому, якщо уряд має в своєму розпорядженні реальні важелі для проведення нової політики, тоді виконавча, законодавча та судова влади створюють нову демократію.

Однак в силу своєї інерції електоральна демократія в транзитному суспільстві має таку владу, що відповідає нелиберальним характеристикам даного суспільства.

Крім концепції електоральної демократії, певну популярність в транзитології отримала теорія делегованої демократії, запропонована Г. О'Доннеллом. Згідно О'Доннела, делегативна демократія:

- сприймає демократичну традицію, але більш демократична, проте менш ліберальна у порівнянні з представницькою демократією;
- має занадто виражений мажоритарний характер, який проявляється в тому, що шляхом справедливих виборів вона формує більшість, яка дозволяє будь-кому на декілька років стати єдиним утіленням і тлумаченням вищих інтересів нації;
- нерідко використовує такі методи, як додаткові вибори, якщо перший тур виборів не забезпечує явної більшості, яка необхідна для того, щоб підтримувати міф про легітимне делегування;
- характеризується відвертим індивідуалізмом, який передбачає, що виборці, незалежно від їх партійної чи групової належності, голосують за індивідуума, найбільш здатного подбати про долю нації;
- характеризується високим рівнем емоційності виборів і високими ставками, за чого кандидати змагаються за можливість управляти країною практично без жодних обмежень, крім тих, що випливають з не інституціоналізованих владних відносин;
- має низький поріг інституціоналізації і в кращому випадку залишається байдужою до її зміцнення, тому що вона дає президентові очевидну перевагу практично повної невідповідності по горизонталі.

Водночас із характеристикою делегованої демократії О'Доннелл вважає доречним більш детально зупинитися на її відмінностях від представницької демократії.

По-перше, представництво об'єктивно включає елемент делегування, коли через певну процедуру колектив уповноважує індивіда виступати від свого імені і, у кінцевому рахунку, підпорядковувати колектив рішенням представника. Отже, робить висновок О'Доннелл, представництво і делегування не є полярними протилежностями, тому що не завжди вдається легко провести чітку межу між типом демократії, організованої навколо «представницького делегування», і типом, за якого делегований елемент переважає над представницьким.

По-друге, представництво пов'язане з підзвітністю, тому що так чи інакше представників розглядають як відповідальних за діяльність, яку вони здійснюють від імені інших. При цьому, згідно О'Доннела, в умовах інституціоналізованої демократії підзвітність реалізується не тільки по вертикалі - перед виборцями, але й по горизонталі - у системі відносно автономної влади, яка може запитати про неналежне виконання обов'язку даною посадовою особою і навіть покарати її.

По-третє, представництво та підзвітність створюють додатковий, республіканський, вимір демократії, що простежується у наявності меж і їх ретельній підтримці між суспільними та приватними інтересами. Вертикальна підзвітність, поряд із правом утворювати партії і впливати на громадську думку, існує як у представницьких, так і в делегованих демократіях. Проте, горизонтальна підзвітність, характерна для представницької демократії, є крайній слабкою або відсутньою у делегованій демократії [8, с. 10].

Таким чином, позитивною ознакою делегативної демократії є можливість швидких політичних рішень, проте ціною великої ймовірності помилок, ризикованих методів проведення їх у життя і концентрації відповідальності за результат.

У ході подальшого дослідження феномену демократії в межах мінімалістських концепцій певний інтерес становить підхід С. Гантінгтона. Гантінгтон визначає демократію як політичну систему, в якій селекція і прийняття колективних рішень відбуваються через боротьбу, чесні та періодичні вибори, у яких відбувається вільне змагання кандидатів за голоси і в яких теоретично має право брати участь все доросле населення. Такий підхід включає в себе два виміри - змагальність і участь, у яких Р. Даль вбачає основні параметри своєї концепції реальної демократії і поліархії.

Крім цього, у визначенні демократії С. Гантінгтон вносить низку додаткових застережень, які можна звести до наступного:

по-перше, наявність процедури виборів є мінімальним і спрощеним визначенням демократії, оскільки вона може включати в себе, також, і такі ідеали, як свобода, рівність, братерство, підзвітний уряд, чесність і відкритість у політиці, інформовану та раціональну колегіальність, рівну участь і вплив.

По-друге, за демократії суспільство має можливість обирати своїх політичних лідерів, які проте можуть не мати усієї повноти реальної влади, тому що вони є ретрансляторами інтересів певних соціальних груп. Це свідчить про те, що прийняті демократичним шляхом рішення не мають усієї повноти влади.

По-третє, демократичність політичних систем тісно пов'язана з їхньою стабільністю або інституціоналізацією, тому що ступінь їхньої демократичності може не відповідати і значно вирізнятися від ступеня їх стабільності.

По-четверте, певні труднощі у визначенні демократичності тієї чи іншої політичної системи відіграє виявлення самих індикаторів або критеріїв демократії.

По-п'яте, недемократичні режими, відрізняючись від демократичних, можуть поділятися на тоталітарні та авторитарні, проте останні містять такі загальні критерії, як однопартійна система, тоталітарна система, індивідуальна диктатура, військові режими і т.п. [9].

Отже, С. Гантінгтон у своєрідно потрактовуючи феномен демократії, залишаючись у рамках шумпетерівського підходу, в той же час здійснює спробу синтезу «мінімалістського» (процедурного) і «максималістського» (змістовного) наповнення демократії.

Незважаючи на свою, на перший погляд безумовну взаємну адекватність, не всі мінімалістські концепції демократії є абсолютно однаковими, що дозволяє визначити велику кількість їх різновидів. Проте слід звернути увагу на модель демократії, запропоновану А. Пшеворські, який розглядає даний феномен з точки зору його інституціональності. Необхідно відзначити, що, залишаючись у межах мінімалістської традиції, А. Пшеворські все ж погоджується з Р. Далем в тому, що за різноманітності демократичних інститутів, однієї ознаки - наявності боротьби, в якій всі можуть взяти участь, достатньо, щоб дати визначення політичній системі як демократичній.

В якості відправного пункту у своєму дослідженні феномена демократії А. Пшеворський приймає тезу, що у демократичному суспільстві значні сили ведуть боротьбу в межах інститутів. За цього учасники демократичного змагання мають нерівні економічні, організаційні та ідеологічні ресурси. Якщо демократичні інститути універсалізувати, то більш ймовірним буде факт, що в конфліктах, які вирішуються демократичним шляхом, переможуть ті, хто має великі ресурси. Пшеворські висловлює переконаність у тому, що результати боротьби визначаються як ресурсами, так й інститутами. Це означає, «що вірогідність досягнення інтересів будь-якою групою, яка визначається її становищем у громадянському суспільстві, в цілому відмінна від ймовірності успіху іншої групи» [10, с.54].

У демократичній взаємодії основні політичні актори організовані колективно, тобто вони мають здатність формулювати спільні інтереси і здійснювати стратегічні дії щодо їх реалізації. Більше того, вони організовані особливим чином, певною інституціональною структурою, в рамках якої вони працюють. Відбувається це у такий спосіб, що представницькі інститути призначають на посаду окремих особистостей, а не маси. Таким чином, існування представництв укладено у суспільстві власне природою демократичних інститутів.

Список використаних джерел

1. Cutright Ph. National Political Development: Measurement and Analysis // American Sociological Review. – 1963. – Vol. 28, №1. – P.195.
2. Vanhanen T. Prospects of Democracy. A Study of 172 Countries. – London. – 1997 p.23
3. Gastil R. The Past, Present and Future of Democracy // Journal of International Affairs. – 1994. – Vol. 38, №2, p.161-179
4. Collier D., Levitsky S. Democracy «With Adjectives»: Conceptual Innovation in Comparative Research (Unpubl. Ms.). - Berkeley, 1996.p.430-451
5. Dahl R.A. Polyarchy: Participation and Opposition. New Haven, Yale Univ. Press, 1971, p. 231-245.
6. Шумпетер Й.А. Капитализм, Социализм и Демократия: Пер. с англ. /Предисл. и общ. ред. В.С. Автономова. — М.: Экономика, 1995. - 540 с.
7. Diamond, L. «Re-thinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation» Journal of Democracy. Vol. 5. No. 3. July 1994.p.4-17
8. O'Donnell G., Schmitter P. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. // Transition from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy. Pt. I-IV. - Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. - P. 7-14.] Huntington S. Democracy for the Long Haul // Journal of Democracy. - 1996. - Vol. 7. - № 2. - P. 3-13.
9. Przeworski, Adam Some Problems in the Study of the Transition to Democracy. In: Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter and Laurence Whitehead (Eds.). Transitions from Authoritarian Rule. Comparative Perspectives. Baltimore - London, Johns Hopkins University Press: 1988. P. 47-63.

Вонсович С.Г. Принципы теории демократического перехода

Рассматриваются актуальные вопросы понимания демократии, демократических транзитов, демократических преобразований. Прослеживаются критерии исследования демократизации в странах.

Ключевые слова: демократия, измерение демократии, транзит политический.

Vonsovych, S.G. Principles of the theory of democratic transfer

Review of actual issues of democracy understanding, democratic transits, and democratic transformations. Following the principles of democratization research in countries.

Key words: democracy, democracy measurement, political transit.

УДК 32:133.521:165.212 (397)

Мамонтова Е.В.

Міф як джерело символізації: політичний аспект

Розкривається специфіка міфу як структури соціально-політичної сфери та визначається на цій основі його символотворчий потенціал у державотворчому процесі. На прикладі суспільства доісторичного періоду досліджуються витоки символічної влади та її природа як політико-управлінської практики.

Ключові слова: міф, символ, державотворення, первісне суспільство.

Соціальний світ, складовою якого є і підсистема політики, є надзвичайно багатомірним простором. Цей простір, розмічений, сконструйований та побудований за принципом диференціації, формується сукупністю діючих факторів, володіння якими і є запорукою влади у цьому універсумі. Виходячи з вищезазначеного, присвоєння дефіцитних матеріальних та нематеріальних благ, де останні визначаються як культурно-символічні ресурси, як і встановлення контролю за їх подальшим розподілом у процесі соціальної взаємодії, є фундаментальним джерелом політичної влади та управління. Інакше кажучи, відносини влади у суспільстві завжди прагнуть актуалізуватися у відносинах влади символічної, а символічний ресурс є ключовим у боротьбі за монополію на легітимне світобачення. Позаяк, звертаючись до механізму впровадження певної системи цінностей, міфологом та символів, можна організувати задане сприйняття соціального світу а, значить, і сам світ, і встановити у цьому світі правила та норми, за якими будуть конструюватися та відтворюватися соціальні відносини. Вкрай важливо у цьому зв'язку те, що символічне домінування дозволяє не тільки реалізувати контроль над громадською думкою, але й, у перспективі, забезпечує контролювання процесів соціалізації майбутніх поколінь. Отже, гармонізований цілісний символічний простір держави є запорукою збереження цілісності самої політичної системи та її адаптування до викликів середовища, сприяє ефективному функціонуванню та співіснуванню її окремих структур, забезпечує продуктивний розвиток держави.

Арсенал символічної влади у державі складають символічна продукція та механізми її вироблення і розподілу. Відзначимо у цьому зв'язку, що виробництво символічної продукції та діяльність по впровадженню у масову свідомість смислів, що несуть ці символи, перед усім, здійснюється у сфері культури та комунікації і завжди співвіднесені із інтересами панівних груп, які створюють символічні стратегії завоювання, «колонізації» соціального простору за допомогою різноманітних символічних систем смислопородження. Історично першою з них виступає міфологія.

Підкреслимо у цьому зв'язку, що міфологія, являючи собою вихідний тип ментальності та культури, містить у собі усі елементи форм свідомості соціуму, які поступово конститууються у інших формах соціальної організації. Осць чому виявлення витоків символічного виробництва як такого, відокремлення та класифікація його продуктів, визначення їх управлінського та державотворчого потенціалу потребує детального знайомства із основами міфологічної свідомості, що робить звернення до заявленої проблематики актуальним науковим завданням.

У вузькому розумінні міф (від грець. *mythos* – переказ, оповідання) – це сказання про першопредків, богів, духів та героїв, що з'являються у дописьменних суспільствах. З іншого боку, як явище соціальне, міф є формою цілісного масового переживання та тлумачення дійсності через звернення до чуттєво-наглядних образів, яким надається статус самостійних феноменів реальності. Між цими двома визначеннями – безліч формуювань, народжених у межах філософії та історії (Дж. Віко, Г. Гегель, Г. Гердер, В.

Гумбольдт, Н. Девіс, І. Кант, Е. Касіпер, С. Лангер, О. Лосєв, Ф.В.Й. Шеллінг, О. Шпенглер та ін.), філології та семіотики (О. Афанасьєв, Р. Барт, М. Бахтін, О. Веселовський, В. та Я. Грім, Г. Коген, Ф.-Г. Крейцер, Ю. Лотман, С. Мелетинський, Г. Мюллер, О. Потебня, Л. Уайт та ін.), культурології та мистецтвознавства (А. Адлер, Р. Аткинсон, І. Баховен, Р. Бенедикт, А. Вараньяк, В. Вундт, Р. Дарт, Вяч. Іванов, Г. Лингхарт, Ч. Роуз, Е. Тейлор, Л. Уайт та ін.), антропології та психології (Т. Гестер, Ф. Корнфорд, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс, Т. Роззак, Р. Тернер, Дж. Фрезер, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Юнг та ін.), соціології та політології (В. Ванчугов, М. Вебер, Е. Дюркгейм, С. Кара-Мурза, А. Кольєв, Л. Мамфорд, М. Мейер, В. Півоев, А. Цуладзе, Ю. Шайгородський та ін.). Так, на думку В. М. Півоева, поняття «міф» можна трактувати як: 1) давнє уявлення про світ, результат його освоєння; 2) сюжетно оформлену та персоніфіковану догматичну основу релігії; 3) давні міфи, що функціонально та ідейно переосмислені, і перетворені у художні образи мистецтва; 4) відносно стійкі стереотипи масової побутової свідомості, зумовлені недостатнім рівнем поінформованості та певним ступенем довірливості; 5) пропагандистське та суспільне кліше, що цілеспрямовано формує масову свідомість [1, с. 14].

Безумовно, таке розмаїття підходів та визначень є свідченням всеосяжності та багатогранності цього явища, його масштабу та сутнісної глибини. Втім, як джерело символічного виробництва у процесах формування політичної організації суспільства міф досліджений недостатньо.

Метою статті є аналіз міфу як структури соціально-політичної сфери та визначення, на цій основі, його символотворчого потенціалу як складової державотворення.

Специфіка міфу як символічно-нормативної форми соціальної взаємодії, що визначає сценарії влади й управління, найбільш чітко проявилася у культурі первісного суспільства, де міф, за суттю, був цілісною системою, у структурах якої архаїчна людина сприймала, пояснювала та описувала світ. Оскільки дана проблематика досить широко висвітлена у науковій літературі, зупинимося лише на констатації важливих моментів, за допомогою яких можна більш чітко виявити символічну складову соціальної взаємодії у міфологічному суспільстві доісторичного періоду та дослідити витоки символічної влади та її природу як політико-управлінської практики.

Первісне суспільство не тільки сформувало історично перший тип міфологічного світосприйняття, але й задало базові параметри міфу як одного із структуроутворюючих елементів соціального порядку в цілому. Однак тільки первісна людина мала привілей до кінця пізнати таємницю міфу. Картина світу первісної «міфологічної» людини, народжена її творчим уявленням, сприймалася як «незаперечний, неспростовний факт буття» (О.Ф. Лосєв [2, с.205-423]). Таке притаманне первісному міфу абсолютне злиття свідомого і підсвідомого, сакрального і профанного, міфологічного і раціонального, естетичного і інтелектуального робить його унікальним явищем в історії людства.

Формування міфологічного світогляду відбувалося у безпосередньому зв'язку із процесами зародження у свідомості людини знаку та символу. Зумовлена формоутворюючим принципом первісного суспільства, який можна виразити наступним чином: «Природа є першоосновою виникнення, існування та розвитку людини і становить її буття», міфологічна форма колективної свідомості, як спосіб розуміння природної та соціальної дійсності, орієнтована на подолання фундаментальних антиномій існування людини, на гармонізацію особистості, суспільства та навколишнього середовища. Виходячи із головної ознаки міфу як форми свідомості, що покладена в основу соціального порядку та спрямована на досягнення гармонії макро- та мікрокосму, міф і є, за суттю, світоглядною системою єдності людини і природи.

Якщо слідувати установкам концепції символічного походження культури (І. Кант, Е. Кассіпер, Г. Коген, С. Лангер, Л. Мамфорд, Л. Уайт та ін.), можна припустити, що первинною турботою давньої людини було не підкорення природи або зміна навколишнього середовища, а формування свого власного «Я», яке відділилося від першоджерельного тваринного «Я» через винахід символів – «снівдинь, візуальних образів та звуків» [3, с.18]. Так, Е. Кассіпер у «Введенні у філософію культури» [4] доводить, що поява у людини «символічної системи» – третьої ланки, що доповнює притаманні усім видам тваринного царства системи рецепторів та ефекторів, стало подією, яка цілком перетворила усе людське життя. За спостереженням філософа, на

відміну від тварин людина живе не просто у більш широкій реальності – вона живе як би у новому вимірі реальності, не тільки у фізичному, але й у символічному універсумі. А мова, міф, наука, мистецтво, релігія є частинами цього універсуму, різними нитками, із яких сплітається символічна мережа – складна тканина людського досвіду. Людина вже не протистоїть реальності безпосередньо, вона не зіштовхується з нею віч-на-віч. Фізична реальність нібито віддаляється у міру того, як виростає символічна активність людини. Отже, саме символ є ключем до природи людини [4, с.440-709].

Як істота «символічна», первісна людина сприймає зовнішній світ органічним продовженням себе самої, наділяючи усі феномени реальності свідомістю та сакральним смислом. Нездатність виділити себе із навколишнього середовища, нероздільність міфологічного мислення, його тісний зв'язок із емоційною сферою і стають передумовами народження символу. Не випадково, історично міф виникає як результат спроби побудови на інтуїтивно-образному рівні сприйняття цілісної картини світу, яка здатна узагальнити емпіричний досвід та доповнити (за допомогою уможглидних спекуляцій) його обмеженість [5, с.643]. Так, метафоричне співставлення природних та соціальних об'єктів, олюднення явищ природи, оживлення фрагментів космосу, будучи наслідком автопроекції та асоціативного розгляду різнорідних явищ, які за своїми властивостями схожі на ті, що робить людина, і призводить до народження у її свідомості знаку та символу.

Вже на стадії збирання та полювання первісна людина створює міфологічний комплекс, який у синкретичних візуально-вербальних символах здатний виступати у якості специфічного інструменту систематизації знань про світ. Вірогідно, що в умовах відсутності тиску з боку вражого навколишнього середовища розробка людиною своєї символічної культури відповідала більш незаперечній необхідності, аніж потреба у контролі над ним. Як зазначає з цього приводу Л. Мамфорд, без здатності людини втілювати свій досвід у форму символів, міркувати над ним, переосмислювати його та проєцирувати у майбутнє, фізичний космос залишився би таким же позбавленим смислу, як і годинник без стрілок, цокіт яких ні про що не говорить [3, с.23]. Іншими словами, саме здатності й хисту людини до символізації як прояву її розумної природи, світ зобов'язаний своєму осмисленню.

Протестуючи проти визначення людини, як «істоти, що виготовлює знаряддя праці» (Т. Карлейль, К. Маркс, Ф. Енгельс, У. Пенфілд), згадані вище представники символічної школи наголошують на ключовій ролі символічного виробництва у процесі антропогенезу. За їх спостереженнями, людина, перед усім, є істотою, що створює власний розум, приборкує свої інстинкти та самопрограмується, при тому, що вихідним осередком усіх видів людської діяльності виступає її власний організм та соціальна організація, в якій цей організм набуває більш повне вираження. Як зазначає Л. Мамфорд, допоки людина не виробила щось із самої себе, вона не багато могла зробити й у навколишньому світі [3].

Отже, міф – це перша форма раціонального осягнення світу (К. Леві-Стросс), його образно-символічне відтворення та пояснення (Л. Мамфорд), інструмент, що формує поведінку людини у соціумі (Дж. Фрезер, Д. Харрісон, Б. Малиновський). У такому розумінні символ, наділений органічністю міфу та невичерпною багатозначністю образу, є синтезом образу і знаку. Виходячи з даного ствердження, можна припустити, що, виникнення феномену символізації обумовлюється притаманним міфологічному мисленню нечітко вираженим розділенням суб'єкта та об'єкта, предмета та знаку, речі та слова, істоти та її імені, просторових та часових відносин. І, як наслідок, об'єкти, близькі у просторі та часі, схожі за вторинними чуттєвими характеристиками, поступово починають виступати у ролі знаків інших предметів. Таким чином, основою культури первісного суспільства стає виробництво знаків та символів.

Найдавніші символи, образи і знаки виникали як результат становлення відносин людини та космосу. Більшість народжених у надрах первісної культури символів (дерево, зерно, раковина, яйце тощо) пов'язані із явищем родючості, яке сприймалося як джерело життя, в тому числі й людського. Не випадково, однією із перших символічних практик культів, зародження якої відділяють від наших днів десятки тисяч років, став культ Богині-Матері.

Археологія надає нам багато підтверджень всезагального розповсюдження даного культу у добу палеоліту. І сьогодні на широкому просторі від Піренеїв до Сибіру все ще знаходять камені або кістяні жіночі фігурки, які умовно називають «венерами». Відверта полова акцентуація, що, спостерігається у переважній більшості з них, красномовно вказує на культ Великої Матері, що превалював у ритуалах матриархального суспільства [6, с.54]. Така універсальність культу матері закріплюється у подальшому соціокультурогенезі. Реінкарнаціями Великої праматері – Матері Світу, можна вважати індуську богиню Шакті, єгипетську Ісіду, малоазійську Кібелу, давньогрецьку Деметру, карфагенську Таніт, сидонську Астарту, метафоричний образ «Матері-Землі» у фольклорі східних слов'ян. Ідея жвавості світу, породжена анімалізмом первісного суспільства, продовжила своє існування і у міфології Давньої Еллади, і у натурфілософії Ренесансу, у пантеїзмі та містицизмі європейської філософії Нової доби, а також у деяких езотеричних концепціях сучасності. Як зазначає з цього приводу Вяч. Іванов, «усі жіночі божественні ліки – різновид єдиної богині – і ця богиня – жіноче начало світу, одна стать, піднесена до абсолюту» [7, с.103].

Поряд із синкретизмом міфологічного мислення виникнення феномену символізації, за нашим переконанням, обумовлене й специфічним сприйняттям міфологічно мислячої людини часу. Що повернутий у минуле. Усе, що відбувається у міфічному (сакральному) минулому часі, отримує значення парадигми та прецеденту, а, значить, зразку до відтворення, прикладу для наслідування (див.: Г. Линхардт [8]). Виходячи з цього, минуле для міфологічної первісної людини, за суттю, не є часом, оскільки події, що відбуваються у ньому, і не могли завершитися, позаяк тривають вічно. Звідси, міфологічні події постійно повторюються та імітуються у ритуалах групи (роду, племені), а усе минуле моментально перетворюється на міф, який паралельно існує із реальним життям та не відокремлюється від нього. Таким чином, міф пояснює не тільки поточну сучасність, але й різні стани майбутнього, чим моделює соціальний простір та задає вектори розвитку суспільно-владних відносин.

У цьому зв'язку варто наголосити, що у архаїчному суспільстві міф – це не просто продукт художньої творчості, і не інтелектуальне знання. Як символічно-нормативна форма соціальної взаємодії міф – це, перед усім «проект», пряма «інструкція до дії». Пояснюючи сутність світобудови, формуючи, і, значить, проєктуючи образ мислення та сприйняття, міф надає людині первісного суспільства смисл життя, спосіб його відтворення, приклади та норми поведінки, які слід копіювати. При цьому світ у перцепції архаїчної людини стає аналогом родової общини, яка інтегрує та організує спільну модель існування для кожного з її членів через колективні уявлення як еталони поведінки.

Усе вищевикладене дає змогу припустити, що таке соціальне моделювання цілком засноване на принципі символізації. Якщо логічне узагальнення будується на основі ієрархії від конкретного до абстрактного, від причини до її наслідків, то міфологічне спирається на конкретне та персональне, яке використовується у ролі знаку та служить матеріалом для відбудови ієрархії, яка носить не причинно-наслідний, а семантично-ціннісний характер. Таким чином, у міфологічно мислячому суспільстві первісної доби формуються символічні першоформи – ритуал і мова, які згодом, у процесах політогенезу та державотворення стануть невичерпним джерелом символічного виробництва та утворення на цій основі фундаментальних символічних комплексів як системоутворюючих детермінант соціально-політичної організації суспільства.

Список використаних джерел

1. Пивоев В.М. Мифологическое сознание как способ освоения мира [Текст]/ В.М. Пивоев. – Петрозаводск: Карелия. – 1991.-111с.
2. Лосев А.Ф. Диалектика мифа [Текст] // А.Ф. Лосев Самое само: Сочинения. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 1024с.
3. Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества [Текст] / Л. Мамфорд; пер. с англ. – М.: Логос, 2001. — 408 с.
4. Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры [Текст] / Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке. – М.: Гардарики, 1998. – 784с. -0 С. 440-709.

5. Жбанков М.Р. Миф / М.Р. Жбанков // Всемирная энциклопедия: Философия. – М., Минск, 2001. – с. 643-644.

6. Дэвис Н. История Европы [Текст] / Н. Дэвис; пер. с англ. Т.Б. Менской. – М. АСТ МОСКВА:Хранитель, 2006. -943 с.

7. Иванов Вяч. И. Древний ужас [Текст] // Вяч. И. Иванов. Собрание сочинений: Брюссель, 1979. Т.3. – С. 91-110.

8. Lienhardt G., Divinity and experience, the religion of the Dinka / G. Lienhardt. – Oxf. Clarendon Press., 1961. – 328с.

Мамонтова Э.В. Миф как источник символизации: политический аспект

Раскрывается специфика мифа как структуры социально-политической сферы и на этой основе определяется его символотворческий потенциал в процессе государственного строительства. На примере общества доисторического периода исследуются истоки символической власти и ее природа как политико-управленческой практики.

Ключевые слова: миф, символ, государственное строительство, первобытное общество.

Mamontova, E.V. Myth as a source of symbolization: the political aspect

Its specificity of myth as a structure of socio-political sphere, and it's symbolcreation potential in the process of nation building on this basis is determined. On the example society prehistoric the origins of symbolic power and its nature as a political and managerial practices is investigated.

Key words: myth, symbol, state building, primitive society.

УДК 32.001:165.75

Гарбадин А. С.

Слово як ідеологія у політиці: теоретичні особливості вияву щодо чужинця

Досліджено слово як форму означення значення у політичній науці. Виявлено специфіку його ідеологічного виразу та забарвлення у відповідній логіці осмислення. Проаналізовано подальший вияв слова через ідеологічну мережу означень у межах політичної науки. Визначено сутнісні характеристики такого впливу. З'ясовано особливості становища чужинця за таких умов.

Ключові слова: слово, ідеологія, дискурс, концептуалізація, політична наука, чужинець, означення.

Людина виявляє себе та пізнає світ через слово. Останнє є предметним позначенням дійсності, інструментом вербальних практик, дискурсивною одиницею та ключем до позадискурсивних факторів впливу. Відповідно актуальність даної теми полягає у простеженні слова як характеристики виразу політичного у всіх його тонкощах. Для політичного таким словом, що промовляє, стає ідеологія.

Остання, в найпростішому розумінні – це система поглядів та ідей, в яких виражене відношення до існуючої дійсності, це система суспільно-політичних ідеалів і цінностей, що прямо виражає інтереси, бажання, світорозуміння й прагнення макрота мікросуспільних груп, це система поглядів та ідей, що виражають відношення до дійсності, це система ідей як таких, що виключають суперечність у собі і для себе. Хоча це, звісно, не повна картина.

Ключовою характеристикою ідеології є концептуалізація основних характеристик буття у відповідності до бачення суб'єкта, що проводить відповідну операцію. При винесенні на макросуспільський рівень така концептуалізація усе більше уніфікується, в даному ключі – спрощується. Тобто ідеологія стає вираженням дійсності занадто спрощеним, подекуди вперто-чітким у своїй нечіткості. Важко не поводитись із аполлогетами марксизму щодо відвертої перевернутості, зіпсованості дійсності на рівні ідеологічному.

Слово, як ідеологія, володіє низкою характеристик, що спрощують її, і суть яких слід уточнити.

По-перше, у потоці слів, що утворюють певну мовну послідовність, важливе значення посідає спосіб, «яким можна охарактеризувати яку-небудь мову ізсередини і відрізнити її від інших мов» [5, с.307]. В такому ключі на місце характеристик відмінності мови, типу відчуття і потреби, варварства та цивілізації, цілком можна поставити характеристики розрізнення ідеологічного плану, як от свобода-рабство, релігія-атеїзм, сім'я-індивідуальність. Такі характеристики показують спосіб розмежування через мову простору людського буття та встановлення основи для бачення через призму ідеології, що виражається у відповідних мовних практиках.

По-друге, дослідження внутрішніх варіацій смислопотоків. Така характеристика спрямована на виведення внутрішньо окреслених ідеологією відтінків речей, що забезпечує відповідне їх забарвлення.

Ідеологія як слово, що будує певний порядок мови, позбавляється певного транс-привілейованого статусу у системі внутрішньоособових орієнтирів, перетворюючись на об'єкт пізнання, що парадоксальним чином, незважаючи на відсутність сакральної універсальності, привносить їй дещо подібний статус, який, лише зрідка називається

відповідно. Такий статус вельми очевидний, водночас, за винятком печально відомої німецької історії, ідеологія залишається зведеною до звичайного об'єкту пізнання.

Водночас надважливість ідеології як слова випливає, по-перше, через її несвідомо-приховану посередність у процесах наукового пізнання. Оскільки ідеологія проявляється всякій раз тоді, коли дослідник має що сказати. Знання не залишають вибору, окрім як спрощення дійсності. Звідси і виходить необхідність нейтральності наукової мови. Хоча така «безликість» лише підкреслить ідеологічну забарвленість, хоча б у фарби логіки відстороненості, символізму, що сам по собі передбачає іменування «складних речей простими іменами», що вже є схематичною концептуалізацією, подекуди уже підкріпленою системою узагальнень у відповідності до ідей та поглядів певного універсального порядку.

По-друге, не слід також забувати, що ідеологія як слово може виступати і сферою дослідження, як пласт уявлень, традицій, поглядів і переконань, несвідомо, по необережності, винесених на огляд, – «виражаючи свої думки словами, якими вони не володіють, вкладаючи їх в словесні форми, історичні виміри яких від них вислизують, люди вважають, що їх мова їм підкоряється, не здогадуючись, що вони самі підкоряються її вимогам» [5, с. 322]. Таким чином переплелися потуги інтерпретації та формалізації. Перша виступає спробою зпримусити мову промовляти із власної глибини, причому без її безпосереднього застосування, а друга стає способом контролю мови через певні, винесені на вищий рівень, закони, – «інтерпретація та формалізація стали в наше століття двома основними способами аналізу: інших, по правді кажучи, ми не знаємо» [5, с. 323].

Парадоксально, але як тільки мова виноситься на рівень об'єктності, як одразу вона постає у зовсім іншій формі – «як безмовне, бережливе нанесення слова на білизну паперу, де воно не може мати ані звучання, ані співрозмовника, де йому нема про що говорити, окрім як про себе саму, нічого робити, окрім як сіяти світлом власного буття» [5, с. 324]. З позиції політичної ідеології така промовиста парадоксальність сяє особливо чітко – самозамикання мови на потоці слів, що виблискують ідеологічною натхненністю, унеможлиблює бачення альтернативності, хоча б з огляду на пронизаність слова ідеологічним забарвленням. Таким чином усяке звучання політичної дискурсивності виноситься на концептуальний рівень, що зазедве майорить альтернативністю. Усіляке слово передбачає власне правонаступництво, чітко простежувану стилістику подальшого протікання слів, «тому що саме тут, в тому, хто тримає промову і, ще глибше, *володіє* словом, – саме тут зосереджується уся мова» [5, с. 327].

Специфіка виявлення слова політичного як ідеології полягає у наступному.

По-перше, слід продемонструвати первинні форми його виявлення, появи, для можливості його подальшого більш чіткого визначення та аналізу із врахуванням відмінностей індивідуального характеру, ступеню раціональності осмислення, рівня символізації. Ці прояви поверховості далекі від однорідності і найчастіше розвиваються на індивідуальному рівні, зумовлюються найближчими до суб'єкта факторами, як от сім'я, культура, традиції, суспільним оточенням, середовищем проживання та ступенем релігійності і ознаками відповідної релігійності. Ні для кого не секрет, що вищенаведені фактори багато в чому виступають факторами первинної соціалізації, в поєднанні визначають рівень загальної освіченості індивіда у політичній сфері. Вони становлять у сукупності певну концептуальну межу орієнтації суб'єкта у політиці. Парадоксальним чином це дає змогу вивести цю обізнаність, фактичне наповнення мовної формації, на рівень об'єктний, що, в свою чергу, дозволяє її побачити та описати.

По-друге, «треба описати рівні виокремлення» [6, с. 66]: політика як сфера публічної легітимізації влади виступає, на основі своїх інституційних повноважень, фактором виокремлення допустимості та недопустимості у багатьох відношеннях, як от громадянськість, дієвість, допустимість дії загалом. Мотиви функціонування політичної системи багато в чому визначають специфіку виокремлення регламентованості та її уникання.

Нарешті, «слід проаналізувати решітки деталізації: тут ідеться про системи, згідно з якими розділяють, протиставляють, перегруповують, класифікують» [6, с. 67]. Тут ідеться про можливість політичного простору, як сфери маргінальної усепроникливості та повної і різновекторної значущості, що виявляється як фактор накреслення

елементів фрагментації як знань, що відповідним чином детермінують розуміння суб'єктом дійсності, формування власної ідеології у сенсі словесного потоку як форми вираження самості, так і про деталізацію шляхів та форм політичної дії, що є іншим аспектом символічної окресленості слова. Слово у такому ключі уже не обмежується рівнем суб'єктної осмисленості та вираженості у ідеологічній системі координат, а й виявляє себе через дію, що є вищим рівнем простеження, вираження слова політичного. Так накреслюються ще й лінії спорідненості суб'єкта із іншими суб'єктами через співвідношення їх у сенсі символічно артикульованих понять, що вони поділяють. Так і утворюється можливість діяльнісної ідентичності, що підсилюючи силу слова, розмиваючи залишки індивідуальної відповідальності, уможлиблює діяльнісну ідентичність, що може виражатись уже і через дію.

Проте така специфіка залишається принципово незавершеною, недовершеним підходом до вираження через слово ідеології. Через дві причини.

По-перше, «площини появи, що їх було шойно розглянуто, ці рівні розмежування або ці форми деталізації не формують повністю визначених та повністю споряджених об'єктів» [6, с. 68]. Вищенаведена специфіка не може бути сукупністю положень нормативного характеру, не слід забувати, що мова, слово у суб'єктній інтерпретації, не володіють тією стрункністю, що б могла гарантувати коректність такого підходу – «мова – це щось зовсім інше, аніж те місце, де відкладаються та взаємопроникаються, наче слова на аркуші чистого паперу, об'єкти, встановлені задалегідь» [6, с. 68]. Принципова незавершеність мови, свобода слова у сенсі його вільної артикуляції унеможлиблює замкненість, відповідно простежуваність можливих норм, що завжди ґрунтуються на циклічній повторюваності того об'єкту, навколо якого вони створені.

По-друге, у площинах розрізнення, у яких функціонують зв'язки між об'єктами мови, складно говорити про характер самих цих зв'язків, їхньої обумовленості. В цілому нам вдалося визначити саме ту специфіку функціонування мови, її словесної експлікації, та продемонструвати її прояв на суб'єктному рівні через ідеологію, при цьому не виводячи фіктивних універсалій, уникаючи штучної впорядкованості.

Відповідно треба визначити низку проміжних наслідків, які впливають із вищеокресленого.

1. «Умови, необхідні для того, щоб з'явився об'єкт мови, історичні умови, потрібні, аби можна було «щось про нього сказати» й аби люди могли сказати щось про нього різне, умови, необхідні для того, щоб він вписався у сферу спорідненості з іншими об'єктами, щоб він міг увійти з ними у відношення схожості, сусідства, віддаленості, відмінності, трансформації – ці умови, є численними і жорсткими» [6, с. 71-72]. Тобто така умова перекреслює підхід до явища із можливості його аналізу за будь-яких умов – при дослідженні політичної сфери, різних рівнів теоретичної її розробленості слід в першу чергу враховувати фактор часу та простору, тобто будь-яке явище може піддатись аналізу лише у хвилинному його схопленні. Так само і людина є носієм особистого досвіду, що сьгодні завжди більший ніж вчора і неминуче дрібний порівняно із завтрашнім. На такій площині і протягається слово людини, що завжди прив'язане до конкретних умов, що нівелюють усяку ідеальність, зате продукують складну систему взаємозалежностей, що створюють персональну ідеологію у сенсі переплетення словотаків політичного гатунку.

2. «Ці відношення встановлюються між інституціями, економічними та соціальними процесами, формами поведінки, системами правил, методів та різновидів класифікації, способами характеристики; і ці відношення не представлені у самому об'єкті, не їх ми розкриваємо, коли аналізуємо цей об'єкт» [6, с. 72]. Мається на увазі, що мову як таку неможливо описати як деталізований концепт із чіткою істинністю. Відповідно усяка ідеологія як форма вираження слова є лиш лінійною відмінністю, відмінністю як такою, це форма протиставлення, спосіб розташування саме через призму відмінності, що є як внутрішньою характеристикою, так і розміщенням у полі зовнішнього вияву. Маргінальним чином нарізана мовленнєва вираженість ідеології тільки тим і є, що суцільною відмінністю.

3. «Ці відношення передусім відрізняються від відношень, які можна було б назвати «первісними» і які, незалежно від будь-якої мови чи будь-якого об'єкта мови, можуть бути описані між інституціями, методами, суспільними формами тощо» [66, с. 73]. Тобто

відносини, що формують сутність мови як об'єкту, слова як ідеології відповідно, слід розрізняти у межах простору їх артикуляції через системи первісних, реальних відношень; системи рефлексивних відношень, відношень другого порядку; системи мовних відношень. Перші системи виражають суб'єктивну специфіку на примітивному рівні середовища, як от родини, соціально-політичного характеру перебування суб'єкта; системи другого порядку виражають специфіку переплетення індивідуальності, окресленої попередньо, із ідеальністю у сенсі теоретично конструйованих схем знання, суб'єктної обізнаності і відповідності їм. Треті, мовні системи, для нас найважливіші, оскільки виражають яскраву мовну артикуляцію співвідношення двох попередніх. Їх взаємодія і наповнює мову життям, слово смыслом, ідеологію контентом для побудови систем несуперечливих ідей.

4. «Мовні відношення, як бачимо, не є внутрішніми щодо мови: вони не утворюють між фразами або висловлюваннями ані дедуктивної, ані риторичної архітектури. Але вони також не є відношеннями, зовнішніми щодо мови, які обмежували б її, або накладали їй певні форми, або перешкоджали б їй, за певних обставин висловлювати те або те» [6, с. 73-74]. Такі відношення організуються ніби на межі мови – пропонуючи об'єкти, стосовно яких мова повинна витворювати себе, реалізовуватись через їх іменування, трактування, аналіз, тобто мова таким чином наскрізно пронизує усякі відносини, творячи об'єкта своїм наповненням. Саме так політична ідеологія у суб'єкті і творить для нього об'єкт – перший не знає останнього, допоки ідеологія не вибудує його.

В такий спосіб відкривається сукупність загальних правил, орієнтирів функціонування мови як такої. З іншого боку простежено її специфіку через призму ідеології як конструкту індивідуального вираження політичного начала, індивідуального вираження політики як такої. В такому ряді політологія як наука постає такою класифікаційною системою, що постійно оновлюється та набирає нових значень, транскрипцій. Таким чином постійність можуть характеризуватись виключно «встановлення відношень між поверхнями, до яких вони можуть постати і де їх можна аналізувати та детальніше окреслити» [6, с. 75], тобто ідеться не про тлумачення універсальності мови, слова, а про збереження її складності, суперечності, неоднозначності, – «одне слово, існує прагнення – причому шире і послідовне – обійтися без речей» [6, с. 76]. Таким чином визначається специфіка суб'єкта, що у політичному вимірі яскравіше і є не носієм теоретичних конструкцій, не є їх вираженням, не є символом практичної доцільності, не є нічим, окрім як носієм специфічної артикуляції слова, сукупність яких вимальовує ідеологію у сенсі семантико-символічної подвоєності, що вибудовує перед суб'єктом об'єктний світ, відповідно наша мета – «визначити ці об'єкти, не зазираючи у глиб речей, а лише пов'язавши їх сукупністю правил, що дозволяють формувати їх як об'єкти мови й у такий спосіб визначають умови їхньої історичної появи» [6, с. 77]. Таким чином перед нами постає історія об'єктів мови без глибинного нашарування первісного характеру, що складається із закономірностей, що регулюють дисеміновану специфіку розщеплення політичного знання як такого.

Це не означає концентрації уваги виключно на лінгвістичних формаціях, що унеможливають підхід до речей – тут розгортається не виключно мовна практика, а мовна артикуляція, концентрація слова, його вираження ідеології, що яскравіше через семантико-символічну подвоєність і виводить нас на речі, що, проте, не є незалежними об'єктами, радше результатами простягання слова.

Також слід прояснити специфіку семантико-символічної подвоєності слова під час створення ідеології. Слово утворюється із мовної сукупності, що, в свою чергу, із знаків. Мова не просто позначає знаками речі, це щось більше, – «саме це більше й робить їх незвідними до словесного матеріалу та до мовлення» [6, с. 79], саме це більше і складає суть переплетення висловлення словом смислу та його символічного означення.

Тепер необхідно описати царину, у межах якої і утворюється слово, яке продукує висловлювання, які і є ідеологією. Саму систему висловлювань ми і розуміємо як ідеологію, оскільки це і є сукупність слів певного символіко-смыслового навантаження.

По-перше, «така організація має передусім включати у себе форми послідовності» [6, с. 90]. Серед них порядок утворюваних словами висловлювань, їх розташування, виводить специфіку аргументації, висновків та аналізу, узагальнень, розподіл та пере-

розподіл оповідей, як сукупності транскрипції подій. Також слід відзначити різні види залежностей висловлювань, що не завжди чітко впливають із схеми послідовності висловлювань. Не варто також забувати специфіку самої схематичності ідеологічної форми висловлювань, що завжди передбачає комбінаторність слова у відповідності до пріоритетних її ідей. Однак загальне розташування ідеологічної системи висловлювань завжди носить детерміністичний, причинно-наслідковий вияв, принаймні у зовнішньому її прояві. Це певна система залежностей, що завжди можуть бути зведені до вихідних характеристик – от як свобода, держава, нація, тощо. Такі масштабні характеристики завжди на індивідуальному рівні місять своє забарвлення, що за схемою певної павутини надалі розгортається на усі інші системи відношень суб'єкта. Хоча відразу слід додати, що такий детермінізм завжди носить надто спрощене трактування, оскільки він являється зовнішньою ознакою самої ідеології, постаючи, таким чином, спрощенням спрощеного.

По-друге, «конфігурація поля висловлювань включає в себе також форми співіснування» [6, с. 91]. Форми співіснування у ідеології становлять посилення як на загальновідомі істини, так і дискурсивні твердження, спільність яких у раніше сформульованій суті. Такі форми, залежно від ідеології, несуть із собою посилення на традиції, інноваційний потенціал чого-небудь, виправдання чи провокацію, тобто спрямовуються на підсилення ідеології уже-казаним, уже-сформульованим.

«Окремо від поля присутності ми можемо також описати поле збігу» [6, с. 92]. Тут, мабуть, усе зрозуміло – маючи у своїй основі загальні принципи, висхідні ідеї, ідеологія може використовувати за формою аналогії відсилення до інших, здавалось би недотичних, сфер буття, підсилюючи, таким чином, свою сутність. А у політиці поле для аналогій найрізноманітніше – це можуть бути як ідеї природничо-фізичного характеру (від ньютонівської механіки до синергетики у просторовому та причинно-наслідковому контексті, чи від Дарвіна до Христа у антропологічному вимірі), так і психологічно-соціального (як от перенесення особистісних людських характеристик на трактування соціуму і навпаки).

І нарешті, «поле висловлювань включає у себе те, що можна було б назвати зоною пам'яті» [6, с. 92]. Під останньою слід розуміти сукупність висловлювань, що безпосередньо не ретранслюють якоїсь істинності, однак у відношенні до яких формулюються певного роду зв'язки, як от перервності чи безперервності, відданості чи мінливості. Для ідеології макрорівня такою зоною пам'яті, до прикладу, служить походження держави – питання багатоспектне. На мікрорівні, індивідуальному зрізі, таким полем пам'яті є особистісний досвід, особиста специфіка дотикання до влади як такої.

По-третє, «можна визначити процедури втручання, які можуть бути з повним правом застосовані до висловлювань» [6, с. 93]. Реально ці відношення не є однорідними, відповідно і процедури, що до них застосовуються, охоплюють певний їх сегмент, і то лише у визначених часово-просторових рамках. На думку Мішеля Фуко, ці процедури можуть бути наступними: методи переписування (як от лінійна протяжність ідеології, її розвиток у часовому континуумі); методи транскрипції (коли на передньому плані механізми формалізації через загальнологічні категорії, що можуть застосовуватись, до прикладу, при визначенні системи ціннісного виміру ідеології); методи перекладу кількісних висловлювань на якісні формулювання і навпаки (у ідеології це може бути простежування індивідуальної активності у суспільно-політичному житті для виведення як специфіки самої ідеології, так і її направленості у сенсі бажаної трансформації чи збереження існуючого політичного ладу); засоби по збільшенню наближення висловлювань і вдосконалення їх точності (як от структурний аналіз ідеології суб'єктного виміру); прийоми, «за допомогою яких по-новому розмежовують – через розширення або звуження – зону придатності висловлювань» [6, с. 74] (специфіку прочитання ідеології через слово можна розширити за рахунок виходу за межі чисто словесної активності, а поширити і на сферу її попередньої усвідомованості, так і звужити лиш до фонетичного акту мовлення як процесу творення ідеології через слово загалом); прийоми перенесення сфери висловлювань (як, наприклад, винесення характеристик ідеології як слова на систему доктринальної закріпленості чи писемного унаочнення); методи перерозподілу висловлювань, їх перетворення у нову сукупність (що виводить

на необхідність дослідження характеристик ідеології як слова у категоріях лінгвістичного бачення, через чисту специфіку слова із виводженням ідеології опісля).

Вищеокреслена царина функціонування слова як ідеології, що створює цілу систему висловлювань, яскраво демонструє специфіку такої мовної формації та її бачення як ідеологічного конструкту. Постійна подвоєність примітивно-причинного рівня зв'язків та набагато ширшого поля відношень, що носять дещо дисеміновану специфіку, дозволяє провести можливість розмежування, виведення ідеології як слова на новий рівень бачення, що носить далеко не вичерпний характер, однак дозволяє показати схему концептуалізації висловлювань, у сенсі їх наповнення словом, яке і творить ідеологію індивідуального порядку.

Таким чином слово постає перед нами як носій, виразник, свідомо-несвідомої ідеологічності у сенсі його певної смислової забарвленості. Така його специфіка носить яскравий вираз саме по відношенню до чужинця, оскільки такий ідеологічний статус слова наповнює значеннями соціально-політичний дискурс. Наявність чітко окреслених референцій щодо становища суб'єкту у політиці нівелює можливість прояву чужинця, зводячи можливість іншої думки до маргінальності, знімаючи можливість такого становища, при якому нетотожність класичному та політично легітимізованому способу мислення і, водночас, існування могло б мати місце. Однак виявлення та аналіз такої специфіки розкриває можливість подальшої розробки таких умов функціонування політичного дискурсу та політичних реалій, при яких така можливість була б наявна.

Список використаних джерел

1. Ильин И. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа – М.: Интрада, 1998 – 255 с.
2. Ильин И. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм – М.: Интрада, 1996 – 352 с.
3. Пост-Модернизм. Энциклопедия – Минск: Книжный Дом, 2001 – 1038 с.
4. Тур М. Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів: Монографія. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 396 с.
5. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Пер з фр. Визгин В., Автономова Н. – СПб.: А-сэд, 1994 – 408 с.
6. Фуко М. Археология знания / Пер. З фр. В. Шовкун. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи» 2003 – 326 с.
7. Фуко М. Ненормальные – С-Пб.: Наука, 2005 – 432 с.

Гарбадин А.С. Слово как идеология в политике: теоретические особенности проявления относительно чужого

Исследовано слово как форма определения значения в политической науке. Выявлена специфика его идеологического выражения и окраски в соответствующей логике осмысления. Проанализированы дальнейшее проявление слова через идеологическую сеть определений в рамках политической науки. Определены существенные характеристики такого влияния. Выяснены особенности положения чужого при таких условиях.

Ключевые слова: слово, идеология, дискурс, концептуализация, политическая наука, чужой, определение.

Garbadin, A.S. Word as ideology in politics: theoretical features of the manifestation of the stranger

Word as form of definitions of importance in political science is investigated. Also the author investigates specificity of its ideological expression in the appropriate color and logic thinking. The expression of words through a network of ideological definitions within political science is analyzed. Essential characteristics of such influence are defined. The features of the stranger status under such circumstances are analyzed.

Key words: word, ideology, discourse, conceptualization, political science, stranger, definition.

УДК 32.019.5

Полянська В.Ю.

Дослідження естетичних систем з точки зору прикладних політичних досліджень

Досліджується алгоритмічний підхід до аналізу естетичних систем та можливості його використання в прикладних політичних дослідженнях. Наголошується на аксіологічних обмеженнях застосування естетичних об'єктів в політичних технологіях.

Ключові слова: політична естетика, естетичні цінності, політичні технології, естетичні системи, евокативна естетична система, конструктивна естетична система

Епоха постмодернізму та постпостмодернізму [2] в культурній, соціальній, політичній сферах діяльності людини означились як переоцінкою естетичних цінностей, пануванням аксіологічного плюралізму, в тому числі, введенням антиестетичних категорій. Не зупиняючись на віхах розвитку естетики, звернімо увагу на проблему можливості формування теорії політичної естетики, спираючись на існуючі методологічні практики та наявний досвід пристосування естетичних категорій до поля політичної феноменології.

Метою даної статті є дослідження можливості застосування алгоритмічного підходу до аналізу естетичних систем в прикладних політичних дослідженнях, а також звернути увагу на певні ціннісні обмеження його використання.

Дослідженнями різних аспектів даної проблематики займались Маньковська Н., Бичков В., Бурдье П., Бодрійар Ж., Гудман Н., Бердслі М.

Найбільш спрощеним визначенням естетики є наука про прекрасне, а саме прекрасне у взаємодії людини з універсумом [1]. Перші категорії та поняття естетики, сформувавшись в надрах античної філософії, обертались навколо естетичного задоволення, шляхів, методів його отримання в вимірах ритму, звуку, форми, символу і т.д. В класичному розумінні естетика, маючи іманентну цілеспрямованість, не має визначеної мети, принцип «доцільності без цілі» І.Канта [2]. За І.Кантом, предмети, що доставляють задоволення, представляються нам по своїй формі, структурі, принципам організації як гранично доцільні, тобто гармонічно організовані в усіх смислах, але в акті естетичного сприйняття не передбачають уявлення про будь-яку утилітарність або іншу, доступну людському розумінню мету. А естетична здатність до судження, відповідно, являє собою переживання чистого естетичного задоволення.

Августин Блаженний вперше в історії естетики створив цілісну естетичну систему, що може вважатись класичною, елементами якої є: естетичний об'єкт (природа та мистецтво), естетичний зміст (краса), естетичний суб'єкт, процес естетичного сприйняття (і судження), і творчості [3].

Одним з прикладів застосування новітніх технологій до естетичного аналізу, який можна використати в прикладній політології, є концепція алгоритмічної естетики, яка кардинально змінює погляд на естетичну систему. В рамках постмодерністської естетики, в центрі якої стоїть проблема симулякру, ключовими елементами естетичної системи стають алгоритми інтерпретації, еталона, оцінки та порівняння. А типи естетичних систем розрізняються за способом інтерпретації естетичних об'єктів на конструктивні (творчі) та евокативні (асоціативні) [4, с.224-231]. Перший тип спрямований на розуміння способу створення об'єкта, другий – на інтерпретацію об'єкта, виходячи з асоціацій, емоцій та ідей, які він викликає.

В контексті політичної науки нас більшою мірою цікавить евокативний або змішаний конструктивно-евокативний стиль, оскільки на виході евокативної системи – схеми емоцій, ідей та асоціацій, які викликані засобами естетичного впливу, які теоретично можливо виміряти, порівняти, оцінити, а значить і проконтролювати.

Евокативне звернення до емоцій аудиторії сприяє виникненню певного судження відносно природи естетичного об'єкта, виходячи з того, які естетичні переживання він викликав. «Співставлення експресії митця та глядача конструктивно-евокативним методом дозволить судити про якість комунікації між ними, межах конвенційності» [5]. В даному підході існує можливість комп'ютерної обробки даних щодо інтенсивності та напрямку впливу естетичних предметів на об'єкт, де процес судження відносно зрозумілості естетичних об'єктів – це фактично процес ототожнення мистецтва з дійсністю, «дидактичному, пропагандистському погляді «крізь» естетичний об'єкт, який немовби щезає» [4, с.229], коли мистецтво дає привід для соціологічного або політичного аналізу.

В дослідженні експресії, репрезентації центральним питанням є зв'язки естетичного об'єкту із зовнішнім світом (реальними політичними оцінками, асоціаціями, емоціями, ідеями). Алгоритми ж обробки таких даних дозволяють виявити співвідношення між компонентами структури, її композицію, організацію, естетичні емоції, проблеми симетрії, гармонії, ритму, тону, що утворюють значиму форму твору.

Критерії естетичних оцінок залежать від типу естетичної системи. В евокативному типі такими критеріями є інтенсивність емоцій, експресія, а в конструктивно-евокативному – відповідність емоцій на вході та на виході, комунікація. При цьому алгоритм «прозорю» системи може визначити «правильність» політичних та ідеологічних ідей, які вона викликає (естетична цінність твору буде залежати від суворого дотримання, наприклад, лінії партії або певного політичного суб'єкту).

При цьому, естетична цінність є тим вищою, чим більший вона стимулює приріст інформації на виході, який свідчить про хорошу внутрішню організацію естетичної системи.

Ідеї алгоритмічної естетики не стали широко вживаними через формальну їх обмеженість, в яку досить складно вписати розмаїття естетичних феноменів та їх довільний та непередбачуваний розвиток. Але дана концепція викрила тенденцію сучасного мистецтва до формалізації та утилітаризації. З точки зору ж прагматичного підходу в політичній теорії в даній концепції міститься ідея щодо критерії ефективності застосування естетичних засобів в рамках політичних технологій та управління.

В постмодерністському дискурсі в тому числі виникає двочленна класифікація мистецтва: «власне мистецтво», що виконує лише естетичні внутрішні функції, та «прикладне мистецтво», яке має зовнішні, практичні цілі (дидактичні, політичні, моральні, релігійні і т.д.) [6]. Таким чином, «мистецтво політики» вважається прикладним, тобто спрямованим на досягнення певної цілі, а в цьому контексті можна говорити про естетику політичного миру та війни, політичної стабільності, революції, трансформації, а також політичного ритуалу, церемоніалу і т.д.

Таким чином, не зважаючи звернення до естетики як інструменту досягнення певних політичних цілей – естетизація, театралізація політики, характерна для постмодерну, дискредитація та утилізація естетичних цінностей, технологізація естетичних засобів в політиці, в сучасній науці відбуваються пошуки втраченої ідентичності та легітимізації певного політичного порядку [7] в категоріях гармонії та софійності, які можна визначити як естетичні. Аксиологічні аспекти політичної естетики мають бути ще глибоко проаналізовані, оскільки її не можна звести до набору політичних технологій або навіть їх складної системи, що існує сама по собі як набір алгоритмів та практик управління, навіть з функціональними можливостями до цілеспрямованого навчання в рамках політичної соціалізації. Але можна констатувати, що прикладна в рамках прикладної політології можливим є досліджувати напрямок та ефективність впливу естетичних об'єктів на формування політичних оцінок, ідей та відповідної поведінки.

Одночасно з вирішенням тактичних технологічних завдань в політичній науці продовжується активні пошуки того самого «прекрасного» та «гармонійного» в політиці, що могло б віднайти аксиологічні інтерпретації політичного порядку, співвідношення його параметрів, можливості та граничні форми його видозміни. Останнє завдання виявляється надзвичайно складним, оскільки сама наука, маючи утилітарне спряму-

вання балансує між двома крайнощами: по-перше, сучасний вчений прагне віднайти рішення, яке відповідало б гармонії наукового методу, де останній є самоцінністю, відповідність якій дозволяє отримати певну користь для вченого в науковій спільноті; по-друге, звернення до класичних естетичних цінностей, які були переоцінені, виявляється необхідним, але і може бути незрозумілим та несприйнятним, а в кінцевому рахунку, не витребуваним суспільством в широкому розумінні. Тому і застосування естетичних об'єктів в політичних технологіях вимагає звернення до ціннісної інтерпретації таких дій, але ця вимога може залишатись лише декларативною по відношенню до політичної необхідності та кон'юнктури.

Список використаних джерел

1. Бычков В.В. Эстетика: Учебник /В.В. Бычков — М.: Гардарики, 2004. — 556 с.
2. Кант И. Сочинения. В 6 т./И. Кант. - Т. 5. - М., 1966. - С. 212-302.
3. Бычков В.В. Aesthetica patrum. Эстетика отцов Церкви. Т. I. Апологеты. Блаженный Августин/В.В. Бычков - М., 1995.
4. Маньковская Н. Б. Эстетика постмодернизма. — СПб.: Алетейя, 2000г. — 347 с. — (серия «Gallicinium»).
5. Goodman N. Languages of Art/ N. Goodman - Indian, 1968. P. 104-105.
6. Beardsley M. Aesthetics. Problems in the Philosophy of Criticism/M. Beardsley - N. Y., Chicago; San Francisco; Atlanta, 1958. P. 52.
7. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности /П.Бергер, Т. Лукман / Пер. с англ. Е.Д. Руткевич. - М.: Academia-Центр, Медиум, 1955.

Полянская В.Ю. Исследование эстетических систем с точки зрения прикладных политических исследований

Исследуется алгоритмический подход в анализе эстетических систем и возможности его применения в прикладных политических исследованиях. Делается акцент на аксиологических ограничениях применения эстетических объектов в политических технологиях.

Ключевые слова: политическая эстетика, эстетическая ценность, политические технологии, эстетические системы, эвокативная эстетическая система, конструктивная символическая система.

Polyanska, V.Y. The aesthetic systems research in aspect of the application political study

The algorithmic approach to the aesthetic systems analysis and the possibility of its application in political technologies is researched. The axiological limitations of the aesthetic objects in political technologies are emphasized.

Key words: political aesthetic, aesthetic value, political technologies, aesthetic systems, evocational aesthetic systems, constructive aesthetic systems.

Становлення та сучасні тенденції розвитку теорії іміджу в політичному дискурсі

Розглядається ряд концепцій, які стали основою становлення сучасної теорії політичного іміджу. Виділяються основні підходи до визначення змісту та місця теорії іміджу в контексті сучасного наукового дискурсу. Досліджується питання визначення статусу іміджології. В статті також проаналізовано основні наукові підходи до визначення природи політичних технологій.

Ключові слова: політичний імідж, теорія іміджу, політичні технології, іміджологія.

Глибинне осмислення іміджу як соціокультурного поняття бере свій початок у філософських концепціях доби модернізму. Але вивчення феномену іміджу у його сучасному розумінні не було предметом спеціального дослідження мислителів минулого, проте теоретичні та методологічні підходи до розгляду цього феномену було закладено ще у попередні епохи.

Наприклад, Платон називав гармонією сукупність якостей людини, які проявляються у її обличчі, вчинках, промовах. Н. Макіавеллі вказував на значення вміння володіння «лічиною» (маскою) для державного діяча. А мистецтво управління враженнями в політиці за допомогою засобів політичної агітації та пропаганди значно випередило сучасні наукові пошуки в сфері імідж-технологій.

Беручи до уваги велику кількість досліджень, які тим чи іншим чином вплинули на формування сучасної теорії іміджу, вважаємо за доцільне виділити з них основні напрями аналізу.

Теорія іміджу тісно пов'язана з дослідженнями в сфері масового суспільства Г. Лебона, Х. Ортега-і-Гассети, Е. Фромма та ін. Для теорій масового суспільства характерним є перенесення поняття «маса» на суспільство в цілому та включеності мас у структуру споживання, виробництва, політичного та культурного життя. Визначення основною характеристикою наговпу надзвичайну схильність до того, щоб бути об'єктом маніпулювання виводить феномен іміджу на авансцену наукових досліджень.

Лексична природа поняття «імідж» віддзеркалює його ключові якості: image з англ. – «образ», від лат. imago, imitatio – «імітувати». Нереальність світу, даного нам у культурному досвіді, його підвласність вторичному ідеологічному змісту стало фундаментальною інституцією «Міфологій» Ролана Барта. Він розкрив механізм «міфологізації» світу у вигляді включення первинних культурних знаків у конотативну знакову систему другого порядку, використовуючи їх первинний зміст у якості виправдання власного існування [1]. Ілюзія нереальності також стала основним лейтмотивом філософії Жана Бодрійяра. У його інтерпретації семіотична проблематика замінюється онтологічною та філософською, а бартовський міф, культурна одиниця невідомого змісту, замінюється терміном «симулярк». У книзі «Символічний обмін та смерть» Ж. Бодрійяра виводить історичну схему «трьох порядків» симулярків: «підробка – виробництво – симуляція», які змінюють один одного у європейській цивілізації з часів епохи Відродження до сьогодення [3]. І якщо об'єктом підробки та виробництва виступають матеріальні речі, то симуляція має відношення виключно до процесів або символічних сутностей.

Феномен іміджу неможливо відокремити від процесів інформаційного обміну та взаємодії. Теорія іміджу у свою чергу активно використовує категорії загальної теорії

комунікації, умовно систематизовані у відомій формулі Гарольда Д. Лассуєлла: «*Who says what to whom in which channel with what effect*» (*Who – комунікатор, says what – повідомлення, in which channel – канал, to whom – отримувач, with what effect – ефект*).

Від каналу комунікації залежить домінування однієї з базових функцій комунікації: взаємодії чи впливу. Традиційно функція впливу висувається на перший план в контексті масової комунікації. Канадський вчений та представник культурологічної теорії комунікації Г. Мак-Люен вважав, що засоби комунікації багато в чому визначають зміст повідомлення, тому сучасна культура – в першу чергу візуальна. А розвиток сучасних технологій опосередковує створення єдиного комунікаційного простору – «глобального селища» [12].

Також до важливих для становлення теорії іміджу досліджень необхідно віднести «теорію комунікативної дії» Юргена Габермаса [7]. Авторська концепція «життєвого світу» приводить Габермаса до створення власної системи соціальної дії. Він виділяє чотири типи соціальної дії: стратегічний, нормативний, драматургічний та комунікативний. Стратегічний тип характеризується дією, орієнтованою на використання інших осіб у якості інструментів або перешкод для досягнення цілей. Нормативний тип полягає у підпорядкуванні поведінки суб'єкта загальноновизнаним нормам та цінностям. Комунікативна дія представляє собою угоду учасників для досягнення спільних результатів у певній ситуації. Дослідження феномену іміджу в контексті саморепрезентативності простежується у моделі драматургічної соціальної дії, підґрунтям якої стали розробки «драматургічного підходу» Е. Гофманом [6]. У дослідженні соціальної взаємодії він апелює до театральних аналогій з ціллю демонстрації механізму підтримки «єдиного визначення ситуації, витриманого всупереч потенційним загрозам». Драматургічна дія у Габермаса за своєю театральною природою орієнтована на створення суб'єктом ефективного враження на глядача або створення публічного іміджу. Та якщо ефективність стратегічної дії оцінюється кількістю витрат на її здійснення, то ефективність драматургічної дії – її «щирістю», коли створений імідж співпадає з його реальним прототипом.

Театралізована реальність пронизує ситуаціонізм Ги Дебора [5]. Згідно з його теорією існують спектаклі концентровані (СРСР), розсіяні (США) та інтегровані (Франція). Капіталізм породжує «суспільство спектаклю», у якому універсальність набуває товарна форма обігу, коли процес споживання перенесено з фізичних об'єктів на культурні та духовні, ЗМІ породжують глядацьку свідомість, яку характеризує одержимість уявним світом образів та відчуженість від власного часу.

Вивчення механізму формування суспільної думки викристалізовує категорію соціального стереотипу. Вперше термін було використано класиком американської журналістики У. Ліппманом [11]. Спираючись на знамениту алегорію печери Платона, У. Ліппман наголошує на тому, що людина відділена від світу псевдосередою, що складається із забобонів, стереотипів та спрощених моделей. Спрощений механізм сприйняття дійсності несе в собі захисну функцію, огорожуючи людину від стресів. Така модель сприйняття дозволяє поставити під сумнів характерний для класичної демократії постулат, згідно з яким кожен громадянин може взяти на себе обов'язки з управління суспільством.

Позиціонування політичного іміджу в якості комунікативної одиниці стало основою наукової парадигми постмодерну. Медіатизація суспільства обумовлює залежність соціальної реальності від змістовності політичних символів та текстів. А політик постмодерну перш за все стає конструктором та репрезентатором власного іміджу.

Теорія постіндустріалізму Д. Белла проголосила основним ресурсом виробництва у «постіндустріальному суспільстві» інформацію та знання. Згідно з цією концепцією у сучасному суспільстві пріоритет переходить від виробництва товарів до сфери послуг. На цьому тлі сформувалася нова сфера послуг – індустрія іміджу.

Вивченням іміджу сьогодні займаються соціологи, політологи, психологи, маркетологи та ін. Включення досліджень іміджу в рамки різних наук ускладнює теоретико-методичне обґрунтування його виділення як самостійного феномену. На думку деяких дослідників, рефлексія іміджу в рамках гуманітарних наук дозволяє виділити «соціологію іміджу» у якості спеціальної теорії середнього рівня, в рамках якої і повинні інституціоналізуватися всі комплексні теоретичні розробки [4]. Інші

вчені піднімають питання про необхідність формування загальної теорії іміджу та її філософсько-методичної бази.

Не до кінця визначеним залишається статус іміджології у структурі наукового пізнання. Її виникнення пов'язано з сучасними тенденціями, які демонструють зацікавленість громадськості у вивченні ефективних прийомів конструювання та розвитку іміджу. Тому більшість праць з іміджології носить прикладний характер, використовуючи результати діяльності окремих наук (політології, соціальної психології, культурології, та ін). Існує думка, що іміджологія не повинна розвиватися як дисципліна, що має тільки прикладний характер: її завдання ширші та масштабніші – створити фундаментальну теорію іміджу. Але досі не розроблено чіткого предмета, єдиного понятійного апарату, законів та методик цієї дисципліни. Президент Академії іміджології, що функціонує з 2003 року у Російській Федерації, Петрова Е. структурно представляє політичну у триєдинстві «загальної теорії, прикладних питань та практичних технологій іміджмейкінгу» [13]. Теоретико-методологічні завдання політичної іміджології полягають у розкритті положення політичного іміджу у сучасному наукознавстві, вивчення його особливостей, створення методології вивчення. Отже, сьогодні окремі автори досліджують шляхи інституціоналізації політичної іміджології.

Феномен іміджу у сучасному політичному дискурсі досліджується в аспекті розкриття персоналізованого іміджу (індивідуального іміджу політичного лідера, громадського діяча) та неперсоналізованого (іміджу рухів, організацій, політичної системи та держави). Особливу увагу дослідники політичної сфери приділяють комунікативним аспектам формування іміджу, його включеності у функціонування засобів масової інформації та зв'язків влади з громадськістю.

Існує ряд позицій щодо природи політичного іміджу в залежності від співвідношення його форми та суті:

– імідж може бути не пов'язаний з реальними характеристиками суб'єкта, якому він належить;

– імідж – це відображення суб'єкта;

– подвійна детермінація сутності іміджу в залежності як від реальності, так і від цілеспрямованого формування.

Український вчений Кривошеїн В. В. пропонує виділяти три основні підходи до визначення поняття іміджу у сучасній політичній науці: онтологічний (С. Голдмен, В. Бебик, Л. Невзлін), антропологічний (О. Єгорова-Гантман, Дж. Скотт, П. Бірд, Е. Семпсон, Г. Почепцов, В. Шепель) та ціннісний (Б. Брюс, Ж. Сегела, О. Феофанов, І. Недяк) [9, с. 116].

В рамках онтологічного підходу поняття іміджу розкривається через його репрезентативні якості. В його основі – встановлення рівноваги між суспільними очікуваннями та реальними діями влади чи конкретного політичного лідера. Антропологічний підхід дещо звужує трактування іміджу в порівнянні з онтологічним, акцентуючи увагу на створенні персоналізованого образу. Шепель В. М. називає іміджем «візуальну привабливість особистості» [18], Єгорова-Гантман Е. – «спеціально створений, навмисно сформований політичний образ для досягнення політичних цілей» [8]. Почепцов Г. Г. вважає, що в основі конструювання іміджу лежить перехід від складного та поглибленого портрету людини до його «знакового замінника» [14], який відображає основні якості останнього. Ціннісний підхід до формування поняття іміджу пов'язано зі створенням його додаткової цінності шляхом заміни реального простору на сконструйований з певною метою. В цьому контексті імідж часто розглядається в якості інструмента політичної пропаганди та реклами.

В умовах глобалізації першочерговим завданням окремої держави стає створення іміджу на світовій арені. З одного боку, імідж держави є важливим індикатором її успішності, з іншого, – інструментом реалізації національних інтересів. Підвищена увага урядів більшості країн світу до проблеми побудови іміджу держави актуалізувала наукові дослідження у цій сфері. Вивчення іміджу держави відбувається в рамках декількох наукових підходів.

Піар-концепція розглядає імідж держави як результат міждержавної комунікації, націлений на формування певної суспільної думки. У контексті даного підходу імідж держави в першу чергу повинен відповідати інтересам та потребам міжнародної

спільноти. А забезпечення необхідного рівня взаємодії з цільовою аудиторією при конструюванні іміджу держави відбувається за допомогою використання піар-технологій. До представників даного підходу відносять американських дослідників С. Джонсона, Х. Дейла та інших.

Брендінг-концепція іміджу держави характеризується підвищеною увагою до позиціонування країни на міжнародних ринках. Бренд країни стає своєрідним орієнтиром, що визначає вибір країни за допомогою сукупності його раціональних та ірраціональних якостей. В умовах глобалізації для держави однаково економічно не вигідним стає існування як нікому не відомого, так і негативного іміджу країни. Найбільшого значення бренд країни набуває у сфері іноземних інвестицій, туризму та експорту товарів. Проблематикою брендінгу займалися Ф. Котлер, П. Хем, Дж. Вінсен, Е. Галумов, Г. Почепцов, К. Хачатуров та інші.

Досліджуючи феномен іміджу, неможливо не розглянути технології його формування. Унікаючи деталізації та поглиблення в практичні аспекти, визначимо основні теоретичні підходи до розуміння імідж-технологій у сучасній політичній думці.

Технологія (від грецького *techne* – мистецтво, майстерність і *logos* – наука, знання) представляє собою алгоритм зміни стану певного явища. Розвиток технологій у суспільстві свідчить про зрілість певної галузі, демонструючи здатність людини керувати процесами, явищами та подіями.

Труднощі у побудові узагальнюючої наукової концепції іміджу пов'язані передусім із тим, що найчастіше технології базуються на простих моделях, які залежать від конкретної політичної ситуації. Це обумовлено перш за все характером зв'язку теорії іміджу з практикою застосування її постулатів.

Політичні технології, в тому числі технології з побудови політичного іміджу, часто розглядають як інструмент маніпуляції масовою свідомістю.

Незважаючи на розбіжності у позиціях деяких науковців щодо осмислення маніпулятивної природи політичних технологій, можна виділити певні теоретичні тенденції в осмисленні цього явища.

Аксіоматичним вже стало твердження щодо невід'ємності маніпуляції при використанні політичних технологій, адже суб'єкт, який використовує технології завжди переслідує досягнення власних політичних цілей. Маніпуляційні технології є невід'ємною складовою політичної боротьби незалежно від типу політичного режиму. При тоталітаризмі домінуючою технологією впливу на суспільну свідомість стає пропаганда, за демократичного політичного режиму маніпулятивні технології стають складнішими та динамічнішими. В певній мірі це пояснюється тим, що при ускладненні політичної організації ускладнюються і політичні технології. Підґрунтям для маніпуляції у обох випадках виступає відповідна соціальна база, ступінь залежності від настроїв якої стає критерієм диференціації політичних технологій, існуючих в умовах різних політичних режимів.

Визначивши роль феномену маніпуляції при використанні технологій як невід'ємного атрибуту політичного життя, потрібно визначити важливість існування певних обмежень при використанні політичних технологій. В такому контексті необхідною, на наш погляд, є типологізація політичних технологій в залежності від їх відповідності нормам закону та моралі на легальні та легітимні. Якщо легальні політичні технології повністю відповідають вимогам закону, то легітимні – нормам і закону, і моралі. Сприймаючи політичні технології як традиційні інструменти політичної дії, деякі науковці вважають за необхідне боротися проти їх неправового, некоректного, аморального використання. Одним із засобів боротьби з неприйнятними у суспільстві політичними технологіями є встановлення законодавчих обмежень їх використання.

Існує думка, що альтернативою маніпулятивним можуть стати ті технології, які орієнтовані не на передачу певної істини, а «на надання можливості самостійного її пошуку» [17, с. 67]. Інший варіант – використання технологій, які послаблюють або нейтралізують дію технологій, що порушують правила законної боротьби. Перевагою при використанні таких технологій є здатність останніх відповідати динамічній системі політичних технологій.

Український дослідник Почепцов Г. Г. обмежує функціональні можливості політичних технологій короткостроковими періодами, за межами яких «довгострокові цілі будуть перевірятися самим життям»

[15, с. 10]. У даному випадку категорія часу виступає критерієм відбору політичних технологій в залежності від їх якості.

На думку Л. Тупчієнко, технології, що підпадають під встановлені у суспільстві обмеження, варто досконало знати для того, щоб «самим не попадатися» [16, с. 24]. У цьому ключі доцільно вести мову про включення до навчальних програм з політології тем з технології політики.

Доповнює дослідження феномену маніпуляції маркетинговий підхід, який розглядає політику як сферу, що існує згідно з законами товарного ринку. Політична комунікація у даному випадку відбувається відповідно до уподобань суб'єктів-споживачів політичних послуг, а предметом конкурентної боротьби, що є невід'ємним атрибутом ринку, стає політична влада. Поняття маркетингу як системи інформаційного впливу на ринок спочатку склалися в економічній науці. Вважається, що політичний маркетинг з'явився у 60-х роках у США. Кандидат в президенти генерал Ейзенхауер для забезпечення своїх телевізійних виспівів вперше залучив до співпраці професійну рекламну фірму, в результаті чого з'явилась серія роликів «Відпові Ейзенхауера Америці». Сьогодні політичний маркетинг є новою комплексною теорією, що базується на досягненнях низки суміжних дисциплін.

Політичний маркетинг часто розглядають в контексті вивчення виборчих кампаній в якості окремої політичної технології. В даному випадку вибори стають предметом уваги науковців в силу того, що механізм використання маркетингових технологій найбільш повно проявляється при реалізації електоратом свого права голосу. Суть політичного маркетингу під час виборів полягає у наданні кандидату саме тих якостей, яких чекають від нього виборці, в тому числі створенні такого іміджу, який буде не тільки позитивно сприйматися електоратом, але зумовить отримання бажаного політичного результату.

Необхідно зазначити, що діапазон наукових думок щодо природи політичного маркетингу починається з віднесення його до однієї з виборчих технологій, а закінчується визначенням маркетингу як теорії політичного управління, що функціонує і поза межами електорального простору.

Вважаємо, що політичний маркетинг на сучасному етапі існування політичної науки варто розглядати в якості підходу до осмислення політичної реальності, в рамках якого вивчення політичних технологій набуває концептуальної змістовності.

В основу сучасних теоретичних концепцій осмислення природи політичних технологій деякими науковцями покладено феномен політичного міфу. Теорія іміджу також активно використовує результати дослідження психології масової свідомості, схильної до міфологізації політичної реальності.

Наслідком ускладнення інформаційного поля сучасного суспільства є підвищення ролі міфу, який постає стійкою структурою, здатною впорядкувати дійсність. Засоби масової інформації, будучи основним масовим комунікаційним каналом, активно використовують міф як форму оперування політичною інформацією.

Отже, наукова традиція теорії іміджу, спираючись на вчення постмодернізму, сьогодні проходить етап теоретико-методологічної орієнтації. Включення наукових розробок в сфері імідж-технологій у політичний дискурс відбувається шляхом раціоналізації їх основних постулатів.

Список використаних джерел

1. Барт Р. Мифологии / Барт Р.; пер., вступ. сл. и коммент. С. Н. Зенкина. – М.: издательство им. Сабашниковых, 1996. – 312 с.
2. Бодалев А. А. О предмете и задачах имиджологии / А. А. Бодалев // Мир психологии. – 2006. – №1. – С. 180 – 184.
3. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр.; пер. и вступ. статья С. Н. Зенкина – М.: «Добросвет», 2000 – 387 с.
4. Брянцева Е. А. Социология имиджа: к постановке проблемы / Е. А. Брянцева // Вестник Московского Университета: политология и социология. – 2008. – №1. – С. 105 – 116.

5. Ги Дебор. Общество спектакля [Электронный ресурс] / Ги Дебор // Библиотека Гумер – Политология. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Debor/index.php

6. Гофман И. Представления себя другим в повседневной жизни / Гофман И., пер. с англ. А. Д. Ковалева. – М.: «Канон-Пресс – Ц-Кучково Поле», 2000. – 304 с.

7. Громов И. А., Мацкевич А. Ю. Западная социология / И. А. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов – СПб.: Ольга, 1997. – 372 с.

8. Егорова-Гантман Е. В. Имидж лидера [Электронный ресурс] / Е. В. Егорова-Гантман. – Режим доступа: <http://socarchive.narod.ru/infochan/nikkolom/books/book1/book1.htm>

9. Кривошеин В. В. Имідж як категорія системології політичного сприйняття / В. В. Кривошеїн // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3(12). – С. 115-127.

10. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – М.: Академический проект, 2011. – 238 с.

11. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман; пер. с англ. Т. В. Барчунова, ред. пер. К. А. Левинсон, К. В. Петренко. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. — 384 с.

12. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга: Становления людини друкованої книги / Мак-Люен М. – К.: Ніка-Центр, 2008 – 392 с.

13. Петрова Е. Имідж как фактор продуктивной политической коммуникации [Электронный ресурс] / Е. Петрова // Корпоративная имиджология. – 2007. – №1(01). – Режим доступа: http://www.cjournal.ru/article/70/200701polit_image

14. Почепцов Г. Г. Имиджология / Г. Г. Почепцов. – М.: «Рефл-бук» – 2004. – 576 с.

15. Почепцов Г. Г. Політтехнології в загальній систематизації технологій впливу / Г. Г. Почепцов // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. – Спецвипуск: Політичні технології. – С. 6 – 20.

16. Тупчієнко Л. Політичні технології: «за» та «проти» / Л. Тупчієнко // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. – Спецвипуск: Політичні технології. – С. 20 – 26.

17. Фролов П. Чи існує альтернатива маніпулятивним технологіям? / П. Фролов // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. – Спецвипуск: Політичні технології. – С. 64 – 69.

18. Шепель В. М. Имиджология. Как нравиться людям [Электронный ресурс] / В. М. Шепель. – Режим доступа: <http://evartist.narod.ru/text9/17.htm>

Купцова И. И. Становление и современные тенденции развития теории имиджа в политическом дискурсе

Рассматривается ряд концепций, послуживших основой становления современной теории политического имиджа. Выделяются основные подходы к определению содержания и места теории имиджа в контексте современного научного дискурса. Исследуется вопрос определения статуса имиджологии. В статье так же проанализированы основные научные подходы к определению политических технологий.

Ключевые слова: политический имидж, теория имиджа, политические технологии, имиджология.

Kuptsova, I.I. Formation and modern tendencies in the development of the image theory in the political discourse

In the article is reviewed a number of concepts that served as the basis for the formation of the modern theory of political image. The main approaches to determination of the image theory's content and location in modern scientific discourse are examined. The question of determining the status of imageology is analyzed in the article. The author also examines the main approaches to the definition of the political technologies.

Key words: political image, the image theory, political technologies, imageology.

Толерантність у колективній дії

Розглянуто місце колективу у соціальній структурі суспільства. Розкрито роль толерантності як філософської категорії у соціальній взаємодії індивідів, які складають основу колективу. Доведено, що колективна дія є сукупністю дій індивідів і ефективність її напряму залежить від спільної дії індивідів та толерантних взаємовідносинах.

Ключові слова: соціальна структура, колектив, індивід, колективна дія, толерантність.

Останнім часом спостерігається справжній сплеск уваги до феномена толерантності як з боку широкої громадськості, так і науковців, що працюють у галузі філософії, соціології, педагогіки, психології, комунікативістики і, особливо, політичних наук. Зважаючи на таку актуальність цієї проблеми у суспільстві, не можна не звернутися до колективної дії як філософської категорії. Адже колектив у діяльності індивіда відіграє одну з провідних ролей, оскільки це соціальне утворення діє відповідно до чітко сформованої мети, яка обов'язково повинна базуватися на ідеї внутрішньоколективної толерантності. У процесі такої дії відбувається розвиток особистості. При цьому треба пам'ятати, що колективи утворюються з індивідів, які не завжди є однаковими. Наприклад, індивіди, переслідуючи матеріальні вигоди від перебування у колективах, відрізняються один від одного релігійними, політичними культурними та іншими переконаннями. Під неонактовістю розуміється те, що індивіди складають основу того чи іншого колективу і об'єдналися навколо однієї мети, яка у більшості випадків має матеріальне вираження – отримання суспільних благ. Тому дія індивідів, що спрямована на об'єднання у колектив, зумовлює наукове товариство замислитися над проблемами толерантних взаємовідносин у процесі сукупної колективної діяльності. Відсутність такої цінності у соціальній структурі суспільства призведе до їх розпаду, і взагалі вони можуть бути виключені із соціально-організованої вертикалі суспільства як такі.

Доцільно відзначити, що толерантність, як одна із цінностей колективної дії, тісно пов'язана з міжособистісною, міжгруповою та психологічною взаємодією. Зважаючи на цю обставину, до розгляду даної теми зверталися науковці таких галузей, як філософія, соціологія, педагогіка, психологія, політологія тощо. Зокрема особливої уваги заслуговують праці Б.Поршнева, який аналізує міжгрупову взаємодію; Г.Келля, А.Кита, Р.Мертон, Г.Хаймера, котрі з психологічної точки зору розглядали взаємодію референтних груп. Серед педагогів особливий інтерес викликають праці Г.Волкова, І.Валєєва та інших.

У сучасній філософії найбільш глибоко досліджували проблеми толерантності вчені: М.Хом'яков – у сфері середньовічної філософії; В.Лекторський, який розробив філософські моделі толерантності, створив класифікацію цього явища; Н.Юровський – розглянув толерантність як особистісний і культурний феномен; Н.Круглова, яка вивчала генезис та типологію толерантності; Е.Магометов – розглядав толерантність як принцип культури, В.Миронов – вивчав у соціально-філософському форматі толерантність як екзистенціальний стан людини та інші. Слід зазначити, що всі вони відштовхуються від ідеї міжкультурної взаємодії на основі принципів толерантного ставлення до особи, прав людини, плюралізму і демократії. Однак майже ніхто не звернув увагу на роль толерантності у ефективності колективної дії.

Мета статті: розкрити роль толерантності у колективній дії індивідів.

Завдання статті: з'ясувати місце колективу у соціальній структурі суспільства; показати толерантність як ефективну цінність колективної дії.

Сучасне суспільство не залежно від ступеня розвитку є структурованим. Соціальні структури мають пряме відношення до формування індивідності. Особливо ґрунтовно розробки цей підхід зазнав у марксистській теорії. В ній людина розглядалася не як абстрактний індивід, а як ансамбль суспільних, колективних відносин. Тобто, її індивідуальність цілком і повністю залежить від суспільства і колективу, у якому вона перебуває. І, як результат, неповторність індивіда виявляється залежною від її суспільного змісту і, в першу чергу, від колективу.

Колектив як соціальний феномен утворюється внаслідок професійного спрямування: колектив педагогів, лікарів, інженерів тощо. Іншими словами – це професійні утворення, які мають свої особливості і відіграють важливу соціальну роль у повсякденному бутті індивіда. Свого часу Е.Дюркгейм, з яким солідаризується наша сучасниця Г.Горак, висловлював слушне міркування про те, що корпоративні об'єднання, які виникли ще у середньовіччі з характерними для того часу рисами, видозмінювались у наступних суспільствах, перетворюються на головні елементи соціальної структури суспільства. Мислитель вважав, що не можна «бачити в корпораціях тимчасову організацію, придатну лише для певної цивілізації», але й вказував на значущість професійних об'єднань для задоволення потреб, у тому числі моральних, людського співжиття. Він зазначав, що «певна інтелектуальна та моральна однорідність природним чином виникає в результаті заняття однією і тією професією» [1, с.3–13]. У цьому випадку під спільною зайняттю розуміється об'єднання індивідів у професійні колективи, де об'єднану роль виконують професійні цінності та якості, які базуються на засадах толерантності і сприяють досягненню спільної, колективної мети. Отже, колектив – це «кольорова палітра» людської спільноти з певними культурними, психологічними та соціальними особливостями. Гармонізація цієї палітри безпосередньо залежить від толерантності. Адже саме толерантність сприяє ідентифікації індивіда з колективом і вмінню поєднати чи підпорядкувати свою мету загальноколективній.

Отже, толерантність є невід'ємною частиною колективної дії, і формувалася вона протягом століть. Таке тривале формування стало причиною відсутності єдиного тлумачення цього поняття. Так, більшість дослідників схильні вважати, що толерантність – це здатність без агресії сприймати думки, поведінку, форми самовираження та спосіб життя іншої людини, які відрізняються від власних. Крім цього, вчені не дійшли єдиної думки й щодо виникнення в світовій культурі цього терміна. Дехто пов'язує його появу з підписанням Нантського едикту, коли протестанти і католики знайшли компроміс між своїми конфесіями. Цій події передувала одна з найкривавіших ночей у світовій історії – Варфоломієва.

Зважаючи на ці та інші суспільні обставини, більшість дослідників цієї проблеми схильні вважати, що вона (толерантність) виникла у західній цивілізації на релігійному ґрунті (в умовах релігійного плюралізму і релігійної толерантності в Англії було досягнуто миру і всезагальної атмосфери милосердя). Прикладом цього є дослідження В.Ханатинова, який зазначає, що першим мислителем, хто концептуально виклав ідею віротерпимості – толерантності, був Дж.Локк. І це справедливо. Але у кожній значущій суспільно важливій ідеї завжди є предтечі – та чиста джерельна вода, яка надає сили і впевненості наступним поколінням авторів крокувати до нових дослідницьких цілей [5, с.247–254] та пізнання істини.

Отже, із дослідження В. Ханатинова можна зробити висновок, що Дж.Локк був першим, хто концептуалізував ідею толерантності, однак його концепція базувалася на тих наукових розробках, що були створені до нього. До попередників локквського вчення про віротерпимість можна віднести М.Кузанського та Ж.Бодена. Кардинал католицької церкви, особистий друг Папи Римського Пія II, видатний філософ, мислитель М.Кузанський під тиском загрози з боку турецької навали багато думав над тим, як забезпечити співіснування вір і досягти злагоди між ними. Для цього він закликав виходити з того, що в основі різних вірувань лежать ті самі засновники. Теоретичні відмінності між ісламом, іудаїзмом, зороастризмом і навіть язичництвом і філософією – це лише відмінності на рівні ритуалу. Всі утворюють поле загальної віри. І хоча М.Кузанський зберігає за християнством особливу роль, «його прагнення до філософського осмислення розмаїття релігій стало однією з найбільш рішучих і новаторських спроб, що робилися в цьому напрямі» [3, с.276], а це дозволило автору наведених слів,

видатному французькому Жаку ле Гоффу дійти висновку: «М.Кузанський ... заклав основи толерантності, яку не знало Середньовіччя» [3, с.276].

Іншим мислителем, який підтримував ідею віротерпимості, був Ж.Боден. У своїй роботі «Бесіда семи персон» він описав суперечку стосовно релігійної терпимості між послідовниками різних конфесій: римського католицизму, лютеранства, кальвінізму, іудаїзму, ісламу, язичництва, раннього племінного вірування. Такий підхід до толерантності дає підстави В.Ханстантинову відмітити: «існує природний фундамент, спільний для всієї релігії і на цій основі уможливується релігійна згода, за межами кола якої, щоб не шкодити їй, залишаються сповідувати відмінності та особливості» [5, с.247–254].

Подібною точки зору дотримується і О.Довгопола. Розглядаючи толерантність з релігійної точки зору, вона зазначає, що найширшу терпимість виявив диктатор Кромвель, проголосивши у своєму програмному документі «The Instrument of Government» (1653), що держава вітатиме різні віросповідання у своїх межах. А «прогресивний» парламент щосили опирався навіть обговоренню будь-якого проекту віротерпимості [2, с.96–111].

Однак появу самого терміна здебільшого, як зазначено вище, пов'язують з підписанням Нантського едикту. Передусім толерантність означає доброзичливе та терпиме ставлення до чогось. Основою толерантності є відкритість думки та спілкування, особиста свобода індивіда та поцінування прав і свобод людини. Толерантність означає активну позицію людини, а не пасивно-терпиме ставлення до навколишніх подій, тобто толерантна людина повинна діяти, а не бути терпимою до всього, наприклад, до порушення прав людини чи маніпуляцій та спекуляцій. Те, що порушує загальнолюдську мораль, не повинно сприйматись толерантно.

При цьому доцільно розрізняти толерантну поведінку та рабську терпимість, яка не приводить ні до чого хорошого. Потрібно пильно розрізняти ці поняття, бо маніпулятори (в тому числі більшість політиків) закликають до лже-толерантності, оскільки людьми, які ставляться до всього доляльно, легше управляти.

Отже, толерантність є доволі тонкою категорією, якої безумовно потрібно дотримуватись, оскільки вона визначає моральний, суспільний і демократичний розвиток колективної дії. І саме толерантність у разі світоглядно-ціннісних розбіжностей сприятиме віднайденню спільного, з чим не можуть не погоджуватися носії різних поглядів і на чому, власне, тільки й може розбудовуватися згода між ними.

Такий висновок спонукає нас до думки, що толерантність у колективі є чи не найважливішою цінністю. Від неї залежить безперешкодна консолідація індивідів навколо спільної мети представників різних поглядів та вірувань, а це сприяє колективній дії, стимулює її у досягненні суспільних благ, від якої вирають усі. У цьому випадку колективну дію можна представити у вигляді атомів, що постійно рухаються, а від руху, як відомо, відбувається вивільнення енергії, яка в соціальному бутті представлена дією. Тобто, відбувається соціальна взаємодія, яка у даному випадку обмежена колективом.

У цьому контексті доцільно звернутися до досліджень В.Навроцького, котрий відзначає, що соціальна взаємодія ґрунтується на взаємних інтерпретаціях когнітивних систем індивідів, що взаємодіють. При цьому приписування певного змісту ментальному стану індивіда передбачає ідентифікацію мотивів його поведінки, яка так чи інакше ґрунтована на типізації. Взаємна типізація учасниками взаємодії мотивів своїх партнерів, яку здійснюють у цих інтерпретаціях, веде до формування стійких характеристик колективної діяльності [4, с.3–13], яка проявляється у толерантному ставленні одного індивіда до іншого. З цією думкою важко не погодитися, адже індивід, який є членом колективу, розглядається ним як ресурс колективної дії. Також слід відмітити той факт, що індивід, виконуючи певну функцію колективу, діє від його імені, тобто є агентом цієї дії, оскільки у процесі такої дії він вступає у соціальні відносини. В даному випадку розглядалася ситуація, коли індивід приймає точку зору «іншого» або повністю стає на бік колективу, набираючи статусу безособовості.

Однак є й інший підхід, у якому індивід не є просто ресурсом колективної дії, а повноправним суб'єктом колективу, навіть можна припустити, що він є джерелом колективної дії, яка народжується у взаємодії індивідів колективу. Адже у процесах взаємодії, зазначає дослідник, функціонують «ми-установки», які базуються на «я-установка» і реалізуються, звичайно, у відповідних індивідуальних ментальних станах [4, с.3–13].

Подібною точки зору дотримується і М.Олсон, розглядаючи діяльність латентних груп. У науковця в ролі латентної групи виступає колектив. Велике колективне утворення відрізняється від малих особливістю відносин між індивідами: робить чи не робить один із учасників групи для забезпечення колективного блага, його дії не відображаються на інших індивідах в такій стелінні, щоб у них з'явилися причини реагувати на ці дії.

Зважаючи на такі погляди, можна зробити наступний висновок: індивід має особисте ставлення до своїх вір, інтенцій та зобов'язань. Враховуючи цю обставину, доцільно відзначити, що про колективи слід коректно говорити саме тоді, коли мається на увазі тільки спосіб їх утворення та їхній зміст, а не спосіб існування, оскільки кожен окремо взятий індивід колективу у соціальному бутті дотримується власної системи цінностей, що характеризує в цілому його спосіб існування, і лише спільні виробничі цінності об'єднують усіх індивідів колективу незалежно від соціального статусу, політичних чи релігійних переконань, а також матеріального статку.

Говорячи про колектив як сукупність індивідів, котрі володіють одними виробничими цінностями, та колективну дію, доцільно звернутися до віри, адже усім відомо, що без віри у результат взаєморозуміння індивідів може не відбутися. Саме віра є ключовою субстанцією, що спонукає індивідів до толерантних взаємовідносин заради поставленої мети, а виробничі цінності у цьому випадку стають загальними усім індивідам колективу. Тому ми вважаємо, що у цьому ключі потрібно звернутися до поняття спільної віри індивідів, оскільки його часто використовують при визначенні інших колективних понять. Приписування віри статусу колективної, загальної або спільної вказує на спосіб її утворення, на поділення її тими, хто бере участь у взаємодії. Суб'єктом спільної віри вважають або індивідів, що виходять до групи, або групу як множинного суб'єкта [6, 7, с.109–119, 8, с.487–512].

Традиційно, на думку В.Навроцького, спільну віру виражають через ітерацію індивідуальних вір. У цьому випадку мають на думці, що спільна віра розподілена між усіма членами групи. Проте для великих груп це припущення не є виправданим, оскільки не всі члени групи можуть знати один одного або не знають один одного достатньо добре. Доводиться припускати, що для того, щоб бути колективом, віра не обов'язково має бути розподіленою між усіма членами групи [4, с.3–13].

Друга позиція, на якій наголошує дослідник, – наполягання на глобальному характері спільної віри. Вона не складається з окремих вір індивідів, що взаємодіють, тому не може бути ні результатом простого додавання, ні результатом ітерації індивідуальних вір. Для того, щоб мати статус колективної, достатньо, щоб віра була спільно поділеною [4, с.3–13].

Отже, підсумовуючи, можна зробити висновок, що спільна віра індивідів колективу формується на основі ітерації, а у випадку великих колективів, коли не завжди проявляється толерантність – швидше конкуренція, віра колективна має бути розподілена між усіма членами. Сам колектив потрібно розглядати не як частинки цілого, а як «множинний суб'єкт», єдиний «соціальний організм, який функціонує», і ця функціональність проявляється у колективній дії. Раціональність її напряму залежить від внутрішньої атмосфери колективу, тобто від вміння індивідів колективу співіснувати.

Список використаних джерел

1. Горак Г. Образ філософії на межі тисячоліть / Ганна Горак // Філософська думка. 2004. – №3. – С.3–13.
2. Довгопола Оксана. Толерантність та відторгнення у культурі раннього нового часу / Оксана Довгопола // Філософська думка. – 2007. – №2. – С.96–111.
3. Жак ле Гофф. Рождение Европы / Серия «Становление Европы» / Пер. с фр. А. И. Поповой. – СПб.: «Александрия», 2008. – 398 с.
4. Навроцький Володимир. Колективні ментальні поняття / Володимир В'ячеславович Навроцький // Філософська думка. – 2005. – №2. – С.3–13.
5. Ханстантинов В. Ідеї толерантності в ранньому лібералізмі / Віталій Олександрович Ханстантинов // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. – К., 2009. – Вип.18. – С.247–254.
6. Gilbert M. On Social Facts. – Princeton; New Jersey, 1992. – 521 p.;

7. Gilbert M. Collective Preferences, Obligations and Rational Coice // Economics and Philosophy. – 2001. – Vol.17. – № 1. – P.109–119;

8. Cohen P.R., Levesgue H.J. Tefmwork // Nous. – 1991. – Vol.25. – № 4. – P.487–512.

Полищук А.С. Толерантность в коллективном действии

Рассмотрено место коллектива в социальной структуре общества. Раскрыто роль толерантности как философской категории в социальном взаимодействии индивидов, которые составляют основу коллектива. Доведено, что коллективное действие является совокупностью действий индивидов и эффективность её направления зависит от общих действий индивидов и толерантных взаимоотношений.

Ключевые слова: социальная структура, коллектив, индивид, коллективное действие, толерантность.

Polishchuk, O.S. Tolerance in collective Action

The place of the collective in social structure of a society is considered. The role of tolerance as a philosophic category in social interaction of individuals, who form the basis of a collective, is revealed. It is proved that collective action is a totality of actions of individuals, and its effectiveness directly depends on the joint actions of individuals, and on the tolerant interrelations.

Key words: social structure, collective, individual, collective action, tolerance.

УДК 35.075.31:32

Стрижова І.А

Інститут президентства на пострадянському просторі

Аналізується становлення та особливості функціонування інституту президентства на пострадянському просторі, що залежать від форм державного правління, характеру політичного режиму, а також від особистих якостей особи, яка займає цю посаду, її здатності взаємодіяти з іншими органами державної влади.

Ключові слова: президент, інститут президентства, голова держави, влада, республіканська форма правління, пострадянський простір.

Успішна трансформація політичних режимів на пострадянському просторі, процес демократизації та модернізації значною мірою залежать не тільки від форми державного правління, а й від особистісних якостей політичних лідерів, керівників держав, їх здатності належним чином взаємодіяти з іншими органами державної влади. Звідси актуальність проблеми співвідношення формально-статусного та персонального змісту інституту президентства, реалізація якого в різних країнах далеко неоднакова.

Вивченню інституту президентства присвячено ряд наукових праць як зарубіжних, так і вітчизняних авторів. Більшості їх властива спроба розглянути інститут президентства в структурі органів державної влади (М. Сахаров, В. Багірлі), в політико-правовій ретроспективі (М. Шугарт, М. Кармазіна, М. Зелінська, А. Арутюнян Г. Макаров), через порядок виборів президента, в тому числі включаючи інавгурацію (М. Тхаркахов). Однак, особливості функціонування інституту президента в залежності від різних форм державного правління не отримали повного висвітлення у науковій літературі.

Мета даної статті – аналіз становлення інституту президентства і особливостей його функціонування за різних форм державного правління на пострадянському просторі.

Термін «президент» у перекладі з латинської означає «той, що попереду». Саме поняття «президент» трактується як виборний глава держави. У діючому розумінні («глава держави») термін «президент» став вживатися з формуванням перших республік сучасного типу [1].

США стали першою країною у світі, де посада президента об'єднала в одній особі главу держави і главу уряду. Першими ж європейськими країнами, де було введено посаду президента як глави держави, стали в 1848 році дві республіки – Франція і Швейцарія. У XX столітті такі грандіозні за своїми масштабами змінами, як революції, світові війни, розпад колоніальних імперій, призвели до утворення нових незалежних держав. Далеко не всі вони стали президентськими республіками, але в переважній їх більшості засновано посаду президента країни.

Фундаментальні зміни, що відбуваються на світовій арені з кінця 1980-х рр. стимулювали подальше поширення інституту президентства. Майже у всіх колишніх республіках СРСР, республіках колишньої СФРЮ (за винятком Боснії та Герцеговини), а також у Чехії та Словаччині був заснований президентський пост. Сьогодні президентство – невід'ємний елемент політичних систем багатьох країн Європи, Азії, Африки, Північної та Південної Америки [2].

У радянській історії робилися спроби заснувати пост Президента в 1936, 1964, 1988 роках. Ця ідея не знайшла підтримки і розуміння. Причина полягала в тому, що згідно з класичними світовими моделями інститут президентської влади нерозривно пов'язаний з поділом влади. Тим часом офіційна державна ідеологія радянського соціалістичного

періоду заперечувала поділ влади як спосіб організації державної влади, вважала його чужим соціалістичній системі цінностей. В основу реорганізації влади в СРСР був покладений альтернативний принцип – єдності (монізму) влади, зосередження всієї її повноти в представницьких органах державної влади – Ради народних депутатів. Реально ж вся повнота влади була зосереджена в партійних структурах монополю пануючої тоді Комуністичної партії. Різка зміна настроїв відбулася у 1990 році. У березні 1990 року Позачерговий третій з'їзд народних депутатів приймає Закон «Про заснування поста Президента СРСР і внесення змін до Конституції СРСР».

Звернення до ідеї застосування посади президента в СРСР, перш за все, було продиктовано драматичними подіями того періоду, кризою радянського федералізму, що проявився після оголошення курсу на суспільно-економічну «перебудову» країни. Республіки в складі СРСР стали видавати нормативні акти, що істотно суперечили Конституції СРСР; у деяких з них у тому чи іншому обсязі постала політика, спрямована на вихід з державно-правового простору СРСР [3, с.48].

Білоруський політолог С.Г. Паречина у своєму дослідженні вказує наступні причини, які сприяли введенню інституту президентства в СРСР: кардинальні зміни в політичній системі суспільства, пов'язані з ліквідацією командно-адміністративної системи і відмовою КПРС від керівної ролі; початок процесу передачі влади Радам народних депутатів. Але останні, з ряду причин (фракційної боротьби, некомпетентності частини депутатів), не зуміли взяти всю повноту влади в центрі і на місцях і, головне, не заволоділи функцією координації дій державних структур. У результаті утворився вакуум влади, виникла потреба в органі, який координував би діяльність усіх гілок влади. По-друге, посилення і розвиток законодавчої діяльності послабили виконавчу владу, що призвело до серйозних недоліків у реалізації прийнятих рішень. Президент був потрібен для прискорення виконання законів та інших державних рішень. По-третє, процеси національного відродження народів СРСР призвели до військових конфліктів, сепаратистських настроїв, які загрожували цілісності країни. Президент мав зміцнити всю систему центральної влади в умовах набуття республіками реального суверенітету. По-четверте, за роки влади Рад було спотворено принцип колективного керівництва, що призвело до безвідповідальності, помилок і зловживань. З'явилася необхідність індивідуалізувати соціальну і політичну відповідальність за діяльність на вищому рівні керівництва [4, с.22-23].

Існували й суб'єктивні причини. Серед них, насамперед, особисте прагнення головного партійного лідера країни М.С. Горбачова заснувати цей пост для себе і стати першим в країні президентом. Перший і останній президент СРСР М. С. Горбачов був обраний 14 березня 1990 року на Позачерговому третьому з'їзді народних депутатів 1329 голосами проти 495. На цьому ж з'їзді прийнято Закон «Про заснування поста Президента СРСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основний закон) СРСР». До Конституції СРСР 1977 року була введена глава 15 «Президент СРСР» [5].

Створення президентської влади в СРСР не було сприйнято громадянами країни як якась нова структура в політичній системі суспільства, тому що президент асоціювався з Генеральним секретарем Комуністичної партії СРСР. Непрямий характер виборів не сприяв наданню належного авторитету інституту президентства. Не було розділено партійну та державну влади: «Союзне президентство наклалося на існуючі форми, практично нічого в них не змінюючи. Воно було тільки засобом легітимації верховної влади, а не системою управління країною в перехідний період. Його концептуальна основа була слабо розроблена, а практичний досвід дуже обмежений. На тлі таких стовпів політичної системи, як Верховна Рада, З'їзд, інститут президентства виглядав дещо бутафорським» [6].

Після розпаду СРСР у всіх колишніх його республіках, за винятком Білорусі, до 1994 року, було запроваджено посаду президента. В них президентська модель влади сформувалася у формі змішаної системи правління.

Ключовою або навіть основоположною ознакою змішаної республіканської форми державного правління є дуалізм виконавчої влади [7, с. 200]. Якщо основні повноваження у сфері виконавчої влади належать президенту, цю форму класифікують як президентсько-парламентську республіку. У разі ж зосередження повноваження в уряді – як парламентсько-президентську. Так, в президентсько-парламентських – глава

держави обирається всенародно; президент призначає і звільняє членів уряду, має право розпустити парламент; володіє законодавчою ініціативою і правом «вето», бере участь у формуванні судової гілки влади. За таких обставин глава держави контролює діяльність парламенту і формує уряд, повністю підпорядкований його волі. Тобто, президент отримує абсолютну владу, що створює можливість встановлення авторитарного режиму.

При парламентсько-президентській формі правління глава держави також обирається всенародно. Президенту надаються повноваження у сфері формування уряду за умов відсутності у нього законодавчих повноважень, наприклад, права «вето». Президент не контролює парламент і змушений шукати альтернативну кандидатуру на пост глави уряду. Останній здатний створити ситуацію постійної конфронтації з президентом і становить потенційну загрозу для нього як суперник на наступних президентських виборах.

Для переважної більшості країн пострадянського простору протягом першого десятиліття їх існування була характерна президентсько-парламентська форма правління. Лише в Латвії та Естонії було проголошено парламентську, а в Литві парламентсько-президентську модель влади. Глави держав контролювали всі гілки влади. Однак, незважаючи на це, становлення таких систем правління супроводжувалося боротьбою між виконавчою, на чолі з президентом, і законодавчою гілками влади за розширення своїх конституційних повноважень. У більшості випадків перемога діставалася президентам. Її проявом було прийняття нових конституцій або нових їх редакцій, в яких повноваження президентів значно розширювалися. Так виникали президентські за формою правління держави.

На думку деяких політологів, ці країни можна віднести до авторитарних політичних режимів. Першими на початку 1990-х років цього домоглися лідери центральноазійських держав – І. Карімов (Узбекистан) і С. Ніязов (Туркменістан). У Росії це сталося в жовтні 1993 року, коли Б. Єльцин розпустив парламент, який намагався позбавити його влади. Президент Казахстану Н. Назарбаєв встановив авторитарний режим в 1995 році, білоруський лідер О. Лукашенко – у 1996 році. На середину і другу половину 1990-х років припадає формування аналогічних режимів в Азербайджані, Грузії та Вірменії.

Однак, на початку XXI століття в окремих країнах пострадянського простору спостерігається зворотна тенденція – трансформація змішаної (напівпрезидентської) системи правління в режим парламентської демократії чи парламентсько-президентської республіки, де законодавчий орган стає вищим державним органом влади чи встановлюється баланс повноважень між парламентом і главою держави. Вперше у 2001 році це сталося в Молдові. Парламент Молдови взяв верх у протистоянні з президентом і ухвалив поправки до конституції, за якими країна перетворилася на парламентську республіку. Згодом ця тенденція спостерігалася і в інших державах СНД (Вірменія, Україна, Киргизія і Казахстан). Значним імпульсом до таких змін стала «помаранчева революція» 2004 року в Україні [8].

Разом з тим, як реакція на розширення парламентаризму, з одного боку, і необхідність ефективної модернізації, з іншого, – у ряді країн спостерігається і тенденція до посилення президентської влади.

Нашим завданням не є дослідження питання про співвідношення політичного режиму і проведення успішної модернізації, хоча є чимало прихильників авторитаризму, які посилаються на досвід країн тихоокеанського регіону. У будь-якому разі не підлягає сумніву необхідність сильної центральної влади глави держави для реформування всіх сторін життя суспільства.

Таким чином, практика президентської влади в країнах пострадянського простору показує, що у порівнянні з усіма іншими вищими посадовими особами, президент має особливий статус, володіє повноваженнями і відповідальністю. Його прерогативи дозволяють відігравати важливу роль у суспільно-політичному житті. Хоча статус глави держави достатньо універсальний, функціонування різних моделей президентства виявляє їх залежність від тих чи інших політичних режимів і різних систем державного правління. Кожному типу державного правління відповідає певний тип президентства з його особливими рольовими функціями.

Так, в президентській республіці – це ефективний політичний лідер, безпосередній керівний урядовою політикою, що поєднує функції глави держави і глави уряду.

У змішаній республіці президент виступає в ролі верховного арбітра у відносинах між урядом і парламентом. У парламентській республіці він має статус «першого громадянина», що володіє високим моральним авторитетом і представляє державу в офіційних актах державної влади.

Сьогодні особливою актуальністю набуває питання довіри громадян до політичних інститутів, особливо в тих країнах, які здійснюють політичну модернізацію. У першу чергу, це відноситься до інституту президентства. Проблема ця ускладнюється тим, що за своєю природою людина – явище соціальне і політичне, живе в суспільстві і переживає необхідність орієнтації на лідера. Тому навіть за відсутності або слабкості президента в парламентських або змішаних системах правління, функції політичного лідера, лідера нації приймає на себе глава уряду. Не випадково в Україні у 2010 році відбулася зміна форми правління з парламентсько-президентської на президентсько-парламентську.

Список використаних джерел

1. История президентства [История президентства] // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — Режим доступу до статті: http://www.president.gov.ua/content/president_history.html
2. Багирли В. К вопросу о понятии института президентства [Электронный ресурс] / В. Багирли. — Режим доступу до статті: <http://www.legal.az/content/view/175/77/>
3. Дегтев Г. В. Становление и развитие института президентства в России: теоретико-правовые и конституционные основы / Г. В. Дегтев. — М.: Юрист, 2006. — 237 с.
4. Паречина С. Г. Институт президентства: история и современность [Под общ. ред. Е. В. Матусевича] / С. Г. Паречина. — Минск: ИСПИ, 2003. — 163 с.
5. Закон СРСР «Про заснування поста Президента СРСР і внесення змін та доповнень до Конституції СРСР» [Електронний ресурс]. — Режим доступу до статті: http://www.search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/ed_1990_03_14/an/20/Z901360.html
6. Кувалдин В. Б. Президентство и демократия. Наш опыт в мировой перспективе / В. Б. Кувалдин // Свободная мысль, 1998. — № 3. — С. 4-14.
7. Шугарт М. Президентские системы / М. С. Шугарт, Дж. М. Кэр // Современная сравнительная политология. — М.: МОНФ, 1997. — 320 с.
8. Дудник О. Трансформація інституту президентства в країнах СНД (2005-2006 роки) [Електронний ресурс] // О. Дудник. — Режим доступу до статті: <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=1&n=74&c=1754>

Стрижова І.А. Інститут президентства на постсоветском просторі

Анализируется становление и особенности функционирования института президентства на постсоветском просторі, которые зависят от форм государственного правления, характера политического режима, а также от личных качеств лица, занимающего данный пост, его способности взаимодействовать с другими органами государственной власти.

Ключевые слова: президент, институт президентства, глава государства, власть, республиканская форма правления, постсоветское просторі.

Strizhova, I.A. Institute of the presidency on the post-Soviet space

This article tells about the formation and especially the functioning of the presidency's institute on the post-Soviet space, which depends on the form of government, the nature of the political regime and from the personal qualities of the man who is holding a post, his abilities interact with other state power.

Key words: President, Institute of the presidency, the head of state, state power, republican form of government, the post-Soviet space.

УДК 342.8:32

Мостіпан О.М.

Основні підходи до визначення критеріїв та чинників ефективності виборчих систем

Досліджуються основні підходи до визначення критеріїв ефективності виборчих систем. Проводиться аналіз можливості застосування економічного підходу в політичній науці та показується його обмеженість. Розкривається зв'язок між ефективністю виборчої системи та ефективною роботою парламенту.

Ключові слова: виборча система, ефективність, критерії ефективності, представництво, пропорційність / диспропорційність.

Дослідження різних типів виборчих систем відбувається в контексті вирішення проблеми створення найбільш оптимальних варіантів для певних умов місця і часу. У цьому відношенні постає проблема вимірювання ефективності виборчих систем. Оскільки процедура вимірювання вимагає існування критеріїв, необхідно виокремити критерії для вимірювання ефективності виборчих систем.

Проблема виокремлення критеріїв для вимірювання ефективності виборчих систем вирішувалась у дослідженнях Е. Андрющенка [9], М. Головатого [1], Т. Дешко [8], В. Дзюндзюка [6], Т. Кіса [2, 5], М. Маркова [7], Е. Нілі [12], А. Романюка [3], М. Рябця [4], Г. Саймона [11], А. Чемериса [10] та інших працях вітчизняних і зарубіжних учених.

У науковій літературі, особливо з економіки, можна часто зустріти приклади вирішення проблеми вимірювання ефективності. У соціальній і суспільно-політичній сфері наукових досліджень також працюють фахівці, які займаються дослідженням ефективності соціально-політичних явищ та процесів. Зазначимо, що у політичній науці поняття ефективності використовується доволі рідко, хоча в словому навантаженні науковці часто мають його на увазі, особливо в дослідженнях різних типів виборчих систем, їх порівнянні, віднаходженні оптимальних варіантів.

Т. Кіс пропонує використовувати наступні критерії для вимірювання ефективності виборчих систем 1) стабільність політичної системи; 2) кількість партій; 3) сутність партій, що розкривається через рівень партійної єдності та дисципліни, а також партійні альянси та інші методи співпраці партій; 4) зв'язок між депутатом і виборцями; 5) стратегія виборчих кампаній; 6) політичний кадровий добір. Запропоновані дослідником критерії можна вважати спільними для вимірювання ефективності різних типів виборчих систем, проте необхідно провести аналіз інших підходів до визначення поняття «ефективність» та виокремлення критеріїв його вимірювання, що мають місце в соціально-політичних науках.

Мета статті полягає у дослідженні основних підходів до вивчення поняття критеріїв вимірювання ефективності мажоритарної, пропорційної і змішаної виборчих систем шляхом проведення аналізу наукових напрацювань з цієї проблеми в соціально-політичних дисциплінах та визначення поняття «ефективність» по відношенню до виборчої системи.

Дослідження ефективності виборчих систем відбувається через визначення переваг та недоліків різних типів виборчих систем. Зазначимо, що існує певна складність при визначенні самого поняття «ефективність». Політологічний словник визначає «ефективність» через результативність [1, с. 264]. Таким чином, проблема полягає в тому, що критерій за результатом впливу є суб'єктивним, і звідси впливає відносність критерію ефективності. Т. Кіс зазначає з цього приводу: «Тож найкращою для даного суспільства

є та виборча система, що якомога повніше відповідає вимогам цього суспільства. При цьому визначення головних вимог і характерних для даного суспільства стандартів також становить проблему» [2, с.25]. Зазначимо, що оцінку ефективності виборчої системи часто дають заангажовані політичні актори, які є заздалегідь зацікавленими у певних результатах і політичних наслідках: «Сама оцінка є складним процесом, оскільки, з одного боку, визначення наслідків застосування тієї або іншої системи не є однозначним з точки зору основних політичних акторів» [3, с.58].

У політичній науці можна виокремити критерії для оцінки ефективності виборчих систем, базовими з яких є реалізації певної моделі представництва та забезпечення пропорційності / диспропорційності. Відповідно, оцінка представництва передбачає аналіз результатів виборів з точки зору відповідності депутатського корпусу основним, наявним у суспільстві соціо-політичним поділам. Вимірювання рівня пропорційності / диспропорційності відбувається на основі аналізу відповідності частки голосів, що отримала політична партія / виборчий блок, частці мандатів у парламенті. Зазначимо, що всі без винятку типи виборчих систем призводять до деформації результатів виборів. У цьому відношенні, вирішення проблеми полягає у знаходженні прийняттого ступеня спотворення результатів виборів для кожної окремої країни.

Проблему визначення критеріїв для вимірювання ефективності виборчих систем вирішували автори спеціального дослідження щодо виборчих систем, проведеного на замовлення Британського Парламенту у 1992 році. Дослідники зробили висновок, що виборча система повинна відповідати двом основним критеріям. По-перше, це критерій доцільності: передбачення бажаних результатів. По-друге, це процедурний критерій, який вимагає, щоб система була зрозуміла широким масам виборців і визнавалась ними справедливою [4, с.55].

В економічній науці ефективність визначальною мірою вимірюють виходячи з аналізу «витрат-вигід». Цю методику не можна повною мірою застосовувати до аналізу наслідків діяльності суспільних інститутів, оскільки останні орієнтуються на утвердження принципу справедливості в державі: «Публічні ж організації, за рідкісним винятком, не мають фінансових результатів у тому сенсі, як приватні; головні фінансові результати в публічному секторі – це звіт про витрату бюджетних коштів. Тому для публічних організацій кінцевий результат має не фінансовий, а соціальний характер, що значно ускладнює критерій його оцінки» [6, с.57].

Дослідники Е. Нілі, К. Адамс та М. Кеннері звертають увагу на три показники, що характеризують різні аспекти поняття «ефективність»: вимірювання ефективності, система показників ефективності і система вимірювання ефективності. Науковці зазначають, що вимірювання ефективності – це сфера, яку часто обговорюють, але яку ніхто не може зрозуміло визначити: «Буквально це процес кількісного вимірювання виконаної дії, де вимірювання – це процес визначення кількості, який після завершення роботи встановлює поточну ефективність. Організації досягають поставлених цілей (тобто виконують завдання), задовольняючи бажання і потреби зацікавлених осіб, так і свої власні, завдяки більш високій порівняно з конкурентами віддачі і результативності» [12, с.xii]. Для вимірювання ефективності дослідники виокремлюють критерій «віддачі», що позначає ступінь задоволення вимог зацікавлених сторін результатами роботи певних інститутів. Крім того, вчені вводять критерій «результативність», що позначає якість використання доступних ресурсів для досягнення поставлених цілей. Автори акцентують увагу, що ці два критерії оцінювання ефективності є безпосередньо взаємопов'язаними, адже досягнення більш високого ступеня «віддачі» реалізується через збільшення «результативності». Варто відзначити, що даний підхід тяжіє до економічної методики оцінювання ефективності, проте заслуговує на увагу як один з можливих аспектів вимірювання ефективності виборчої системи формування парламенту та роботи останнього.

Ефективна виборча система повинна мати своїм наслідком формування ефективного парламенту, що виявляється у комплексній оцінці наслідків його роботи. Оцінку роботи парламенту необхідно проводити виходячи з завдань, що визначені перед цим державним інститутом законодавством країни. Необхідно мати на увазі, що складність такої оцінки полягає в тому, що наслідки рішень вищого законодавчого органу країни торкаються усіх сфер життя держави. В результаті поєднання наслідків застосування

попередньої законодавчої бази з новою, існує об'єктивна складність робити висновки щодо визначального чи домінуючого, а відповідно позитивного чи негативного впливу тих чи інших рішень парламенту на регулювання суспільних відносин. Крім того, оскільки суспільство не є однорідним, наслідки дії певних рішень парламенту знаходять різну оцінку з боку наявних в суспільстві груп інтересів.

Зазначимо, що остаточним підсумком роботи парламенту є результати роботи усіх державних та недержавних інститутів, на які поширюються його рішення. Крім того, можна припустити, що позитивні рішення парламенту не завжди будуть мати своїм наслідком позитивні підсумки роботи інших інститутів, за якими, власне, і будуть робитись судження про роботу парламенту в цілому. Таким чином, ефективність роботи парламенту буде оцінена суспільством комплексно на основі роботи інших державних та недержавних інститутів. Значить, ефективність виборчої системи залежить від цілого ряду обставин, що виходять за межі впливу самої виборчої системи і навіть парламенту. Крім того, завжди буде залишатись поле для маневру, щоб вести мову, що певний результат є наслідком дії інших факторів чи сприятливого поєднання обставин: «Бувають ситуації, коли певний результат досягається внаслідок сприятливого співпадіння об'єктивних показників, а внесок органів управління у його досягнення мінімальний» [7, с.208].

Про складність оцінки роботи суспільних інститутів зазначає В. Дзюндзюк: «Складніше в публічних організаціях піддається кількісній оцінці і кінцевий продукт, що виступає переважно у вигляді громадських і управлінських послуг» [6, с.57]. Досліджуючи модель ефективності для публічних організацій цей дослідник робить наступний висновок: «Але аналіз цих та інших моделей дає підставу для висновку, що модель ефективності для організацій (приватних і публічних) повинна відповідати трьом важливим критеріям: бути холистичною, бути збалансованою, бути комплексною. Крім того, моделі для публічних організацій повинні містити в собі елементи, що відбивають «соціальні результати», тобто вплив діяльності організацій на суспільство (громаду, соціальні групи тощо)» [6, с.58]. В. Дзюндзюк пропонує комплексну методику оцінки ефективності роботи публічних організацій, що базується на наступних принципах: 1) оцінюється окремо внутрішня й зовнішня ефективність; 2) використовується експертне опитування; 3) критерій ефективності – задоволеність клієнтів [6, с.79].

Важливим є те, що ряд показників, запропоновані дослідником, можна використовувати для оцінки роботи парламенту, а значить для виокремлення критеріїв вимірювання ефективності виборчої системи. Наприклад, в дисертаційному дослідженні Т. Дешко на тему «Взаємозалежність між виборчою системою та партійною структурізацією суспільства (на прикладі посткомуністичних країн та України) автор використала метод експертного опитування для вирішення проблеми «дослідження потреб українського суспільства на які певною мірою може вплинути виборча система і таким чином визначення завдань, які повинні стояти перед виборчою системою» [8, с.123]. Т. Дешко запропонувала відповідати з експертного середовища українських політологів В. Фесенку, М. Погребінському, А. Єрмолаєву, Д. Видрина, В. Карасьову на два питання: 1) яка парламентська виборча система є оптимальною для України на даному етапі розвитку? 2) які проблеми політичного життя країни така система допомагає вирішити? Т. Дешко отримала такі результати: «Стосовно оптимальної моделі виборчої системи М. Погребінський зазначив, що не може бути оптимальної виборчої системи для країни на всі часи і варто говорити лише про «оптимальну» для наступних виборів і лише під конкретний шлях розвитку. Інші експерти відповіли, що оптимальною моделлю для України на даному етапі є пропорційна виборча система. При цьому В. Фесенку запропонував обирати половину депутатів по закритих виборчих списках у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі, а другу половину – у 27 багатомандатних територіальних округах за відкритими списками, із виборчим бар'єром 3% для партій і 7% для виборчих блоків. Д. Видрін запропонував підвищити електоральний бар'єр до 5-7%. А. Єрмолаєв віддав перевагу пропорційній системі із регіональним багатомандатними округами [8, с.123].

Досліджуючи специфіку функціонування української політичної системи, Т. Дешко виокремила потреби «українського політичного контексту» і сформулювала відповідні завдання перед виборчою системою [8, с.124]. Ключовими проблемами української

політичної системи Т. Дешко вважає низький рівень партійності та інституціоналізації політичних партій в Україні, необхідність структуризації політичного спектра України, більш чіткої політичної структуризації представницьких органів влади та обмеження фрагментації партійної системи. Дослідниця зазначає, що на вирішення цих завдань спрямовані механізми виборчої системи до Парламенту України, а саме застосування принципу висування кандидатів у депутати лише політичними партіями та застосування виборчого бар'єру [8, с. 124]. Серед завдань, що стоять перед виборчою системою до Парламенту України дослідниця окремо називає необхідність забезпечення в парламенті реальної політичної конкуренції та ефективного представництва різноманітних суспільних інтересів. Крім того, для українського суспільства виборча система повинна вирішувати проблему представництва та узгодження регіональних інтересів і уникнення домінування поляризованих концепцій. Таким чином, згідно висновків Т. Дешко можна виокремити наступні критерії для вимірювання ефективності виборчої системи: 1) наявність у парламенті політичної конкуренції; 2) реалізація функцій представництва; 3) узгодження регіональних інтересів; 4) збалансування поляризованих концепцій.

Відзначимо, що ефективність виборчої системи залежить від цілого комплексу її елементів, їх органічного поєднання, що має бути спрямоване на досягнення єдиного результату. На цю закономірність звернув увагу А. Чемерис, який відзначив: «Однак, практично це досягається дуже рідко, оскільки загальновідомо, що команда зірок є завжди менш ефективною, ніж команда-зірка. Це пояснюється тим, що ефективність системи формується не лише з ефективності елементів, а здебільшого з якості соціального зв'язку, який задається загальною ціллю, котра сприймається всіма (або більшістю) елементами системи» [10].

Проблемою дослідження ефективності та виокремлення критеріїв її оцінки займався М. Марков. Дослідник звернув увагу, що при застосуванні поняття «ефективність» до оцінювання соціальних явищ потрібно мати на увазі, що останні характеризуються кількісними і якісними вимірами: «В науковій літературі прийнято якісну сторону отриманого результату (ефекту) позначати терміном «критерій», а кількісну – терміном «показник ефективності» [7, с. 207]. Термін «критерій» науковець пропонує вживати в його загальноприйнятому смислі як ознаку, на основі якої оцінюється факт, визначення, класифікація чи вимір.

Г. Саймон в роботі «Адміністративна поведінка» досліджує проблему застосування поняття «ефективність», а також його вимірювання та оцінювання в некомерційних організаціях. Дослідник звертає увагу на те, що в некомерційних організаціях, до яких можна віднести державу в цілому (виходячи з її соціальної функції) та її інститути, концепція ефективності вимагає інших критеріїв оцінювання, ніж в комерційних: «Критерій ефективності найлегше зрозуміти у його відношенні до комерційних організацій, метою яких, як правило, є одержання прибутку. У таких організаціях критерій ефективності передбачає вибір з усіх доступних індивідуальних альтернатив тієї, котра забезпечить його організації найбільший чистий прибуток» [11, с. 252]. Звичайно, не можна заперечувати, що економічний чинник не використовується при оцінці ефективності роботи державних органів (парламенту), але цей фактор не є в даному випадку визначальним, а може слугувати одним з рівновеликих критеріїв. Безумовним також є те, що ефективна законотворча робота парламенту має бути спрямована на стимулювання зростання економічного добробуту держави та її громадян. Робота парламенту спрямована на досягнення суспільного консенсусу, а тому економічний фактор не може слугувати єдиним і визначальним знаменником для оцінки ефективності його роботи: «Простота критерію ефективності у комерційних організаціях значною мірою пояснюється тим фактом, що гроші забезпечують «стійкий знаменник» для вимірювання результатів та доходів і дозволяють безпосередньо їх порівнювати» [11, с. 253]. Тому, працюючи над законодавством, робота парламенту має бути спрямована на те, щоб збільшення сукупного доходу держави та зменшення її витрат узгоджувались з реалізацією соціальної функції. Оскільки законодавчі наслідки рішень парламенту торкаються усіх сфер суспільного життя, необхідно застосовувати збалансований підхід при оцінюванні ефективності його роботи: «Я просто хотів підкреслити, що критерій ефективності не можна застосовувати до рішень урядових агентств, не враховуючи наслідків, які може мати діяльність цих агентств з погляду економіки в цілому. Мовою

економістів це означає, що проблема ефективності у державних агентствах має розглядатися з погляду загальної, а не часткової рівноваги» [11, с. 254].

Тому для вимірювання роботи парламенту необхідно випрацювати інші базові критерії ефективності, які не лише враховують принцип економічного зростання, а концентруються навколо соціально значимих цілей. Загалом ефективність роботи парламенту полягає в досягненні поставлених перед ним цілей, які сформульовані на рівні законодавства країни та є вираженням соціально-значимих цінностей. Тому базовим критерієм оцінки ефективності роботи парламенту є реалізація через законодавчі рішення соціально-значимих цінностей. Зазначимо, що цінності мають бути результатом суспільного консенсусу, а їх перелік не взаємовиключним, оскільки в такому випадку досягнення однієї цілі буде виключати чи зменшувати ймовірність успішної реалізації іншої, а значить зникне єдиний знаменник для оцінювання ефективності роботи парламенту. Звідси випливає, що один раз встановлені критерії ефективності виборчої системи не доцільно розглядати як аксіоматичні, адже перегляд, зіставлення та порівняння цінностей є невід'ємним атрибутом демократичного суспільства. Крім того, визначені критерії ефективності будуть сприяти досягненню бажаних цілей, які у свою чергу викликають нові проблеми та завдання. Тому, певною мірою, критерії для вимірювання ефективності виборчої системи можна розглядати як відносні, оскільки вони впливають з поточних завдань, що стоять перед виборчою системою.

Парламент повинен шукати консенсус з приводу суперечливих цінностей, а тому депутатам доводиться проводити їх ранжування з точки зору досягнення соціально-значимих цілей. При цьому остаточну оцінку адекватності ранжування цінностей дають виборці на наступних виборах, підтверджуючи чи заперечуючи значення та ступінь досягнення соціально-значимих цілей. Ранжування цінностей парламентом є об'єктивним зумовленим процесом, що спрямований на вибір найкращих варіантів задоволення суспільних запитів. В даному випадку складність оцінки ефективності роботи парламенту виявляється в тому, що об'єктивний наслідок певного законодавчого рішення порівнюється з потенційно можливим результатом відхиленого (нездійяного) альтернативного (чи альтернативних) рішень. Тому, якщо ми маємо емпіричні свідчення міри ефективності задіяного рішення, то про альтернативні варіанти можемо судити лише гіпотетично чи на основі досвіду здобутого за інших умов місця і часу. З цього приводу Г. Саймон зазначив: «Ефективність діяльності виражається через відношення результатів, які можна одержати внаслідок цієї діяльності, до максимальних результатів, котрі можна отримати внаслідок діяльності альтернативних даних» [11, с. 258]. Вимірюючи ефективність роботи парламенту необхідно використовувати лише ті критерії ефективності, які можна об'єктивно виокремити виходячи з цінностей, що були оформлені у вигляді цілей діяльності. Наприклад, оскільки представницька функція є однією з головних функцій парламенту, а виборча система заздалегідь визначає певну модель представництва, то ефективність роботи кадрового складу парламенту виявляється у здатності реалізувати ту чи іншу модель представництва: «Як буде показано пізніше, розподільчі питання мають також велике значення у випадку, якщо робота організації структурована за «територіальним» або «клієнтурним» принципом» [11, с. 257].

Таким чином, проаналізовані підходи до визначення критеріїв ефективності виборчих систем свідчать, що критерії виокремлюють з точки зору мети та цінностей, що сформульовані законодавством перед парламентом. Оскільки різні типи виборчих систем мають на меті реалізацію різних принципів представництва, звідси впливає необхідність виокремлення різних критеріїв для вимірювання ефективності виборчих систем. Економічний підхід визначення ефективності може бути частково використаний при вимірюванні ефективності виборчих систем, проте потрібно мати на увазі широкий соціально-політичний контекст на який має вплив виборча система.

Список використаних джерел

1. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонока. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
2. Кіс Т. Виборчі системи та їхні політичні наслідки // Нова політика. – № 2. – С. 23-30.
3. Романюк А. Оцінка пропорційності виборчих систем країн Західної Європи та України: порівняльний аспект // Вісник Центральної Виборчої Комісії. – 2007. – № 2 (8). – С. 58-63.

4. Вибори до Верховної Ради України: Інформ.-довід. вид. / Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К.: Центр. виборча комісія, 2002. – 675 с.
5. Кіс Т. Виборчі системи та їхні політичні наслідки // Нова політика. – 1996. – № 2. – С. 23-30.
6. Дзюндзюк В. Б. Ефективність діяльності публічних організацій: [Моногр.]. – Х.: Вид-во ХарPI УАДУ «Магістр», 2003. – 236 с.
7. Марков М. Технология и эффективность социального управления. – М.: Прогресс, 1982. – 267 с.
8. Дешко Т. В. Взаємозалежність між виборчою системою та партійною структурізацією суспільства (на прикладі посткомуністичних країн та України): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дешко Тетяна Валеріївна. – К., 2007. – 187 с.
9. Право говорить от имени народа народа // Социология общественного мнения, выборов и власти / Сост. Е. Г. Андрищенко. – М.: Изд-во СГУ, 2005. – 242 с.
10. Чемерис А.О. Развитие социальных систем: методы познания та способы здійснення // Соціально-економічна ефективність державного управління: теорія, методологія та практика: Матеріали щорічної науково-практичної конференції 23 січня 2003 р. / Заг. ред. А.Чемериса. – Львів: ЛРІДУ УАДУ, 2003. – Ч.1 – С.7.
11. Саймон Г. А. Адміністративна поведінка: дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції: Пер. з англ. Вид. – Вид. переробл. і допов. числен. заув. авт. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
12. Нили Э., Адамс К., Кеннери М. Призма Эффективности: Карта сбалансированных показателей для измерения успеха в бизнесе и управлении им. / Пер. з англ. Шагоян А.С. – Днепропетровск: Баланс Клуб, 2003. – 400 с.

Мостипан А.Н. Основные подходы к определению критериев и параметров эффективности избирательных систем

Исследуются основные подходы к определению критериев эффективности избирательных систем. Проводится анализ возможности использования экономического подхода в политической науке и показывается его ограниченность. Раскрывается связь между эффективностью избирательной системы и эффективной работой парламента.

Ключевые слова: избирательная система, эффективность, критерии эффективности, представительство, пропорциональность / диспропорциональность.

Mostipan, O.M. The basic approaches of finding the criteria and factors the efficiency of electoral systems

The basic approaches of finding the criteria of efficiency of electoral systems are revealed in this article. Analysis a possibility of using economic methods was made also. The links between effectiveness of electoral system and effectiveness of parliament was shown.

Key words: electoral system, effectiveness, criteria of effectiveness, representation, proportionality / disproportion.

Партійна і громадянська позиції індивіда як відображення інтересів громадянського суспільства

Партійна і громадянська позиції індивіда - це не тільки вплив партійної пропаганди, але й відображення інтересів громадянського суспільства, детермінована потребами, інтересами, переконаннями, віруваннями тощо поведінка особистості.

Ключові слова: людина, громадянське суспільство, партійна позиція, громадянська позиція.

Людина може бути не тільки об'єктом впливу партійної пропаганди, але й активною діючою особою, яка може впливати на формування громадської думки і електоральних переваг. Проте такий індивід – суб'єкт впливу – зазвичай володіє постійною, стійкою партійною позицією, яка визначається не стільки сьогоденними вітальними потребами і раціональними інтересами, не стільки класовими домінантами, скільки змістом сформованих у процесі соціалізації настанов, соціально-політичних переконань і вірувань. Людина є суб'єктом, лише коли «вважає себе автором власного життя і починає активно боротися за свої соціальні права, за устрій, владу, курс і напрям соціального розвитку, які, на її думку, є найбільш прийнятними і перспективними для неї» [1].

Йдеться про відображення в позиції того чи іншого громадянина його справжніх уподобань у сфері політики, економіки, соціально-культурного життя тощо – позбавлених впливу класових стереотипів чи групових домінант. Така ситуація спостерігається в разі підтримання громадянином певної політичної сили саме через раціональне тлумачення змісту її програми, а не прихильність у колективному несвідомому. Розуміючи під політичною ідеологією систематизоване, цілісне концептуальне відбиття докорінних інтересів певного класу, верств, груп, індивідів, що зв'язані з боротьбою за владу, її здійсненням і захистом з метою реалізації цих інтересів [2], щойно описану позицію громадянина можна назвати «позаідеологічною партійністю».

Отже, позаідеологічна партійність, справжня ідентифікація громадянина з тими чи іншими партійними цінностями та інтересами сприяє і відображенню адекватних інтересів громадянського суспільства. У такому разі найкращим чином реалізуються головні функції громадянського суспільства та його організацій, серед яких:

- функція репрезентації, самовираження індивідів, їх самоорганізації і самостійного захисту ними власних інтересів (серед іншого, ця функція сприяє розвантаженню самої державної підсистеми: розв'язуючи самостійно частину важливих проблем, організації громадянського суспільства тим самим полегшують виконання державним апаратом його призначення, що підвищує ефективність державного управління);
- функція впорядкування, систематизації і таким чином часткового врегулювання можливих протестів і вимог громадян, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер, – що створює сприятливі умови для функціонування демократичної влади;
- соціально-психологічна функція надання впевненості громадян в їх силах з приводу захисту власних інтересів – адже політичні партії та інші організації громадянського суспільства постають своєрідним гарантом непорушності особистих прав громадян, служать опорою у їх можливому протистоянні з державою, формують підґрунтя для взаємної довіри та ефективної взаємодії.

Отже, інколи доцільно відрізнити позицію партійну від реальної громадянської позиції людини (вони, як показано вище, можуть не співпадати). Адже партійна позиція може детермінуватись груповими стереотипами і домінантами, класовою, етнічною, конфесійною тощо єдністю. Громадянська позиція людини (її якісна визначеність, спрямованість і сила активності) якраз і чинить найбільш реальний вплив на процеси

формування й розвитку громадського суспільства. Латентна громадянська позиція, прихована за формальною позицією партійною (в разі їх неспівпадіння), є найменш плідною: вона не сприяє ані вираженню реальних громадських інтересів, ані формуванню сили впливу політичної партії на суспільно-політичне життя.

Якщо ж громадянська позиція індивіда співпадає із його позицією партійною, тоді репрезентація і захист відповідних інтересів у громадянському суспільстві відбувається найбільш ефективно. У такому разі функції політичної сили як члена громадянського суспільства реалізуються повною мірою – маються на увазі такі:

- структурування суспільства за групами інтересів, або первинне виявлення цих інтересів;
- представлення і захист інтересів певних соціальних груп;
- формулювання вимог щодо бажаної для різних груп інтересів державної політики;
- здійснення впливу на процес прийняття необхідних політичних рішень, наприклад, через легальне лобювання необхідних суспільних рішень та ін.

Цікаво, що ці два варіанти: коли партійна позиція громадянина є щирою, повною мірою відповідає його справжнім громадянським переконанням, і коли вона є політично заангажованою, сформованою під впливом раціональної користі, – простежуються і в історії розвитку політичних партій. Зокрема, це добре видно з періодизації, наведеної в дисертаційному дослідженні Є.Юрченко. Дослідник виокремлює три стадії еволюції політичних партій, пов'язаної із розвитком суспільства і зокрема виборчих технологій:

- 1) стадія масовості (партії прихильників ідеології) – 1860 – 1940 рр.;
- 2) стадія всеохопності (універсальності, партії тактичних популістів) – 1940-1980 рр.;
- 3) кастомізації (партія будівників відносин) – після 1980-х рр.

Масові партії були об'єднані довкола певного спектру політичних переконань і інтересів. Трансформація масових партій у всеохопні розглядається в роботі у зв'язку з тим, що масові партії, позбувшись достатньої для електоральної перемоги стабільної бази підтримки, змушені звертатися уже не лише до свого природного електорату, а й «хапати усіх» виборців.

Модель кастомізованої партії – партії будівників відносин – з певними застереженнями розглядається Є.Юрченко як один з варіантів руху партій назад у майбутнє. Найважливішою відмінністю моделі кастомізованої партії є те, що в її основі – філософія маркетингу відносин, концепція маркетингу та концепція соціального маркетингу, а не їх редукована універсальними партіями інструментальна версія [3].

Також необхідно враховувати, що молода, новостворена політична партія частіше виражає дійсні інтереси своїх членів, але з віком і поступовим проникненням в систему розподілу влади (особливо державної) підпадає під домінуючий вплив вузькогрупових інтересів або міркувань власної ефективності. Причому ефективність на етапі більш зрілої політичної партії частіше вимірюється не в термінах вираження й захисту політичних інтересів її членів і прихильників, а в категоріях швидкості просування до влади і обсягу захопленого «електорального ринку». Останнє особливо стосується перехідних суспільств.

Адже в державах із розвиненими демократіями політичні партії здебільшого є виразниками тих чи інших групових інтересів, хоч вони опираються не на окремі групи, а на їх конгломерати. Такі партії акумулюють групові інтереси, узгоджують їх з загальносуспільними інтересами та в узагальненому вигляді підводять під свої платформи (це так звані *програмні* партії). Натомість у перехідних системах, де інститути громадянського суспільства ще не зміцніли, інтегровані суспільні інтереси часто підміняються вузько груповими інтересами тих, хто об'єднався в партію. Така партія приваблює на свій бік тих виборців, які сподіваються на отримання певних особистих вигод внаслідок її перемоги. Так виникають *клієнтелістські* партії (кланові, олігархічні), які нічого спільного зі становленням громадянського суспільства та з вираженням його інтересів не мають.

Якщо програмні партії несуть демократичну відповідальність, яка залежить від реальних успіхів політичних партій у забезпеченні загального блага, економічного зростання, розвитку ринку праці, монетарної політики, то клієнтелістська відпо-

відальність ґрунтується на наданні переваги тим чи іншим політичним партіям, нерівномірному розподілі на користь визначених електоральних груп. Клієнтелізм демонструє звичайний обмін, коли окремі групи чи індивіди за свої голоси здобувають право доступу до суспільних благ, наприклад, першочергове повернення податку на додану вартість, працевлаштування на пільгових засадах, можливість впливати на розподіл ресурсів тощо [4].

Як зазначають західні дослідники, в посткомуністичній Європі були історичні підстави для поширення саме клієнтелістських партій. Адже програмні партії мали менше успіху і не виникали там, де держава зберігала контроль за розподілом ресурсів, передусім економічним, і давала змогу політичним партіям встановлювати патронажні відносини, а також у тих державах, у яких до початку трансформації панували клієнтелістські відносини [5].

М.Шефтер вважає, що програмні партії з'явилися тоді, коли зникло підґрунтя для клієнтелістських відносин. Він пише, що партія, яка одного разу обрала програмну чи клієнтелістську стратегію взаємовідносин з виборцями, стає заручником цієї стратегії: виборці чекають від неї продовження обраної лінії [6]. Н.Ван де Воллі застосовує цей аргумент до африканських демократій 1990-х рр., зазначаючи, що партії тут часто використовують програмну стратегію, бо не мають відповідних ресурсів для клієнтелістських відносин [6].

Так чи інакше, ці дві моделі політичних партій – яскравий приклад співвідношення партійних і громадянських позицій населення на інституціональному рівні.

Крім міри співпадіння або відмінності партійної та громадянської позиції індивіда, те, наскільки він бере участь у репрезентації і захисту своєї партійної та громадянської позиції, значною мірою залежить і від ступеня його активності. Спираючись на погляди [7], суб'єктивне ставлення громадянина до вираження і захисту своїх інтересів та інтересів партії, яку він представляє, можна структурувати таким чином:

- активна позиція – наявність у людині потенціалу до реалізації права на участь у місцевому самоврядуванні, активне використання цього потенціалу, відстоювання своїх прав та інтересів шляхом безпосередньої участі у суспільно-політичних процесах;
- пасивна позиція – байдужість та небажання реалізовувати свій потенціал для вирішення власних проблем, або впевненість у вирішенні цих проблем руками інших.
- інертна позиція – інертність вчинків громадянина у реалізації права на місцеве самоврядування.

Здебільшого, як зазначають вказані автори, в Україні спостерігається інертна або пасивна позиція по відношенню до участі в діяльності із конструктивної репрезентації та захисту своїх інтересів навіть на місцевому рівні [7, с.119-120].

Звісно, крім політичних партій, інтереси тих чи інших груп населення репрезентуються і захищаються в громадянському суспільстві силами громадських організацій. Проте політичними партіями ця роль має виконуватись більш плідно (повторимось – у разі співпадіння партійної і громадянської позиції індивідів). Ця їх більша впливовість обумовлена низкою відмінностей політичних партій від громадських організацій, серед яких у першу чергу слід назвати наступні:

- тривалість існування політичних партій рідко буває короткою;
- політичні партії володіють більш досконалою ієрархічною організацією на всіх державних рівнях і обов'язковою репрезентацією в регіонах;
- громадські організації зазвичай перетворюються на політичні організації, а не навпаки;
- політичні партії мають більш відкритий доступ до виборчих процесів;
- можливість їх представництва в органах влади законодавчо чітко врегульована.

Якщо говорити про *критерії емпіричної оцінки* партійної та громадянської позиції, то між ними теж є суттєва різниця. На нашу думку, головними показниками для визначення партійної позиції громадянина можуть бути:

- розміщення респондентом власних ідеологічних цінностей на континуумі «праві – ліві»;
- готовність віддати за певну партію свій голос (наприклад, за допомогою відповіді на запитання: «Якби вибори відбулися наступного тижня, то за яку партію (блок) ви б віддали голос?»).

Натомість громадянську позицію можна оцінити за посередництвом таких критеріїв:
– близькість особистісних цінностей до програмних цілей та ідеологічних поглядів певної партії;

– змістовна (не кон'юнктурна) самоідентифікація з певною ідеологічною течією.

Цей індивідуально-людський вимір взаємодії партійної та громадянської позицій, безперечно, втілюється і на рівні функціональної взаємодії. На цьому рівні їх розведення дозволяє відокремлювати взаємодію політичних партій із владою та можливий громадський вплив на ці процеси.

Як обґрунтовує у своєму дисертаційному дослідженні В.Баштанник [8], дієвими механізмами громадського впливу на систему владно-партійної взаємодії виступають:

- діяльність громадських рад (через зміни функцій консультативно-політичних, політичних рад) при головах місцевих адміністрацій, міських головах;
- інститут політичних угод між керівниками органів влади та осередків партій;
- формування спеціальних профільних комісій та координаційних рад на регіональному рівні;
- партійні конференції з актуальних питань становлення громадянського суспільства;
- презентації програм політичних партій.

Очевидною є відповідна важливість впливу громадських інститутів на забезпечення владно-партійної взаємодії у формі широкого політичного діалогу. Саме інтеграція громадських механізмів у систему владно-партійної взаємодії спроможна виконати комплекс завдань суспільно-політичного розвитку, таких як: розвиток електоральної культури і підвищення політичної свідомості населення, активізація діяльності організацій громадянського суспільства та розширення їх повноважень, забезпечення об'єктивності діяльності засобів масової інформації тощо.

Це в *конструктивному* вимірі.

У *деструктивному* ж доцільно підкреслити, що неспівпадіння партійної та громадянської позиції індивіда може призводити до того, що він вдається до так званих неконвенційних форм політичної участі. Як вказує М.Грачов, конвенційні (легальні, законні) і неконвенційні форми політичної участі виокремлюють зазвичай за критерієм їх співвідношення з діючими у державі законами. До перших відносять – голосування, участь у роботі партій та інших політичних організацій і у компаніях, які ними проводяться, участь у політичному житті громади – збори, грошові пожертви тощо; контакти з офіційними особами на різних рівнях. Неконвенційні форми політичної участі – це участь у вуличних демонстраціях, мітингах та інших формах протесту з порушенням законів; протест проти «аморальних» дій влади у вигляді голодувань, спалень тощо; відмова підпорядковуватися несправедливим законам [9, с.239-240].

Натомість, коли відбувається співпадіння партійної і громадянської позиції індивіда, можна спостерігати так званий синергетичний ефект – зростання ефективності діяльності в результаті інтеграції, злиття окремих частин в єдину систему, за рахунок так званого системного ефекту (емерджентності) [10;11]. Цей ефект характеризується не простим зростанням ефективності і результативності: це зростання значно перевищує просту алгебраїчну суму потенціалів кожної зі складових окремо.

З іншого боку, синергетичний ефект може спостерігатись при інтеграції партійних і громадянських позицій чисельності індивідів – коли вони об'єднуються в політичні партії, громадські об'єднання тощо. Адже всього, чого людина не може досягти своїми власними зусиллями, вона може спробувати об'єднавши їх з потенціалом інших. За рахунок такого об'єднання набагато ефективніше виконується функція вираження й захисту інтересів представників різних груп громадянського суспільства.

Можна вважати правомірною точку зору, що об'єднання громадянських позицій в певні організації сприяє формуванню й розвитку соціального капіталу – адже соціальний капітал передбачає добровільну горизонтальну кооперацію (співпрацю між суб'єктами, відносно рівними за статусом), так би мовити, самоорганізацію суспільства. За визначенням В. Сукачова, соціальний капітал – це сукупність норм, соціальних відносин, інституцій, довіра до них – все, що визначає, яким чином і в яких умовах відбувається кооперація зусиль для досягнення спільної мети [12, с.15]. Це певний результат співпраці між індивідуальними та корпоративними акторами (особистостями),

спільнотами, організаціями). За визначенням Л.Климанської, соціальний капітал – це багатство громади, адже остання будується на соціальному капіталі, як на запасах соціальної довіри, норм та мережі взаємозв'язків, що виникають тоді, коли люди вирішують спільну проблему. Якщо немає адекватного соціального капіталу, важко побудувати смисл громади [13].

Щоправда, не все так просто. Адже з одного боку, об'єднання громадян в певні організації громадянського суспільства сприяють розвитку соціального капіталу, а як наслідок, його впливу на владу і довіри до останньої. З іншого ж боку, довіра до влади, взаємодопомога, атмосфера співробітництва з нею постають вагомими чинниками утворення життєздатних об'єднань громадян. Маємо «замкнене коло», проте початкова точка його розплутування цілком може знаходитись усередині окремого громадянина і залежати як від визначеності, стійкості та обґрунтованості його партійної і громадянської позиції, так і від їх співпадіння.

Можна запропонувати і критерії оцінки ступеня сформованості громадянського суспільства з урахуванням того, що в його основі лежать одиничні партійні та громадянської позиції, а тому первісно саме від останніх залежить можливість захисту інтересів громадянського суспільства. До цих критеріїв слід віднести:

- ступінь прояву одиничних і групових партійних та громадських позицій населення в діях організацій громадянського суспільства;
- зміст цінностей, репрезентованих громадянським суспільством, та їх відповідність цінностям загальнолюдським, вічним;
- сформованість мережі організацій громадянського суспільства;
- структурованість громадянського суспільства, тобто наскільки великим, розбудованим, комплексним є громадянське суспільство в Україні та з яких джерел воно черпає свою ресурсну базу
- простір, котрий є доступним для самореалізації і розвитку громадянського суспільства в сенсі законодавчих та нормативних рамок, ставлення державного та приватного сектора до громадської діяльності;
- сила впливу організацій громадянського суспільства на соціум, державну підсистему та громадський добробут.

Сьогодні існує дещо зухвала пропозиція, яким чином можна максимально використати синергетичний ефект від створення своєрідної організованої мережі об'єднань громадян, яка мала найбільш реальний вплив на управління країною. Як пише В.Ференц, будь-який уряд «зв'язаний» правилами зовнішнього керування, які диктуватимуть світові кредитори. Суспільство повинно мати правильний орієнтир поведінки і в цьому йому не порадинок влада, яка зв'язана міжнародними зобов'язаннями і ослаблена зовнішніми впливами. Цим повинна займатись *розгалужена громадська системна організація державницького спрямування*.

Якщо відфільтрувати заідеологізовані переконання названого автора і зосередити увагу винятково на науковій інноваційності, то запропонована модель – це своєрідна потужна й сучасна організація-матриця, яка внаслідок своєї організованості матиме потенціал об'єднання й реалізації поодиноких партійних і громадянських позицій. Без цього традиційна громадська діяльність є архаїчною імітацією громадської роботи в стилі радянських профспілок або трохи краще, але з аналогічним ефектом для громадян. Так само партій – створюються як нові, а виходить як КПРС [14].

У цілому, в ході проведеного аналізу ми не лише зробили певні імовірнісні висновки, але й виявили деякі складнощі. Зокрема, залишаються неоднозначними питання про співпадіння партійної та громадянської позиції населення, про їх адекватність конкретним соціальним обставинам, про їх впливовість на становлення громадянського суспільства і на те, яким саме буде його «обличчя» – це буде обличчя зрілої консолідованої демократії чи країни, що завжди лише розвивається...

Думається, допомогти з часом отримати відповіді на ці запитання можуть розроблені теоретичні підходи, спрямовані на оцінку особливостей функціонування електоральної культури. Ця можливість, зокрема, обґрунтована в дисертаційному дослідженні О.Зубченка. Він демонструє, що:

1) використання *теорії соціальних розколів* створює добрі методологічні можливості для багатопланового аналізу електоральних проявів на місцях (проте нез'ясованим

залишається питання, як саме диференціюються волевиявлення та участь громадян у виборах);

2) *партійно-ідентифікаційна теорія*, за умов вибору вдалих емпіричних індикаторів, також достатньо ефективно може бути використана у практиці регіонального електорального прогнозування (однак у пострадянських країнах вона пояснюватиме лише поведінку політично активної частини електорату, яка систематично від виборів до виборів підтримує або одну політичну силу, або представників одного ідейно-політичного напрямку. Поведінку іншої частини виборців, які мало цікавляться подіями громадсько-політичного життя, коректніше розглядати з позицій *раціонального вибору* (3).

Таким чином, кожна з цих теорій пояснює процеси на певному рівні електоральної культури населення. Дослідник доводить, що теорія соціальних розколів може бути використана для пояснення процесів на когнітивному рівні електоральної культури, теорія партійної ідентифікації – на афективному рівні електоральної культури, а теорія раціонального вибору – на конативному рівні електоральної культури [15, с. 79-103]. Адже у відповідності до цієї ієрархії можна витлумачити і процеси формування та реалізації партійної та громадянської позиції індивіда:

- на когнітивному рівні відбувається інтерналізація, засвоєння отриманої ззовні інформації з розвитком відповідних знань у складі особистої політичної позиції;
- на афективному рівні партійна / громадянська позиція збагачується оцінним компонентом, коли набуті знання отримують відповідні оцінки індивіда;
- на конативному рівні здійснюється включення, реалізація позиції громадянина в конкретних об'єктивних соціально-політичних процесах.

Список використаних джерел

1. Татенко В.О. Психологічна реабілітація пересічного суб'єкта політики / В.О.Татенко // Незалежний культурологічний часопис «І». – Львів, 2003. – №30. – С. 86 – 110.
2. Брегеда А.Ю. Політологія: навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / А.Ю.Брегеда. – К.: КНЕУ, 1999. – 108 с.
3. Юрченко С.О. Еволюція виборчих технологій у сучасному політичному процесі: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / С.О. Юрченко; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2008. – 20 с.
4. Сітарський О.В. Виникнення програмно-ідеологічних політичних партій / О.В.Сітарський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Dtr/du/2009_4/files/DU_04_09_Sitarskiy_16.pdf.
5. Kitschelt H. Citizen-politician linkages: an introduction [Електронний ресурс] / H. Kitschelt, S.I.Wilkinson. – Режим доступу: www.assets.cambridge.org/97805218/65050/excerpt/9780521865050_excerpt.pdf.
6. Shefter M. Political Parties and the State: The American Historical Experience [Електронний ресурс] / M. Shefter. – Режим доступу: www.books.google.com/books/princeton?id=g6a7LI-1nAoC&printsec=frontcover&source=gbs_summary_r&cad=0#PPA32.
7. Громадські організації та органи державного управління: питання взаємовідносин / за заг. ред. Н.Р.Нижник, В.М.Олуйко. – Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2007. – 236 с.
8. Баштанник В.В. Державне управління в системі владно-партійної взаємодії: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / В.В. Баштанник; Укр. акад. держ. упр. при Президентіві України. – К., 2002. – 20 с.
9. Грачев М.Н. Политическое участие // Зарубежная политология: словарь-справочник / М.Н.Грачев; под ред. А.В. Миронова, Г.А. Цыганкова. – М.: Социально-политический журнал, Независимый открытый университет, 1998. – С.239-241.
10. Аксентюк М.М. Синергетичний ефект як важливий чинник ідентифікації контролю в менеджменті організації / М.М.Аксентюк // http://www.nbuv.gov.ua/Portal/chem_biol/nvna/2009_142_2/09amm.pdf.
11. Поплавська Ж. Ефект взаємодії / Ж.Поплавська // Вісник НАН України. – 2001. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/All/herald/2001-05/7.htm>
12. Сукачов В.В. Соціальний капітал та націоналізм / В.В.Сукачов // Наукові записки НаУКМА. – 2002. – Том 21. Політичні науки. – С. 15-20.

13. Климанська Л. Про громаду та її соціальний капітал / Л.Климанська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dialog.lviv.ua/socialpartnership/articles/5>.

14. Ференц В. «Громадянська позиція» чи громадянська самоорганізація? / В.Ференц [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vox.com.ua/data/2008/12/25/gromadyanska-roztytsiya-chy-gromadyanska-samoorganizatsiya.phtml>.

15. Зубченко О.С. Електоральна культура як об'єкт соціологічного дослідження: дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Олександр Сергійович Зубченко. – Запоріжжя, 2007. – 234 с.

Ивченко О.Г. Партийная и гражданская позиция индивида как отражение интересов гражданского общества

Партийная и гражданская позиция индивида – это не только влияние партийной пропаганды, но и отражение интересов гражданского общества, которые детерминированы потребностями, интересами, убеждениями, верованиями, а также поведением личности.

Ключевые слова: человек, гражданское общество, партийная позиция, гражданская позиция.

Ivchenko, O.G. Party and civil positions of an individual as reflection of civil society interests

Party and civil positions of an individual appear to be not only under the influence of party advocacy, but also as reflection of civil society interests and human being behavior determined by needs, interests, convictions, beliefs of a person.

Key words: human being, civil society, party position, civil position.

УДК 323.1(477)

Панчук М.І., Зварич І. Т.

Концепція регіоналізму в сучасних етнополітичних дослідженнях

Розглядаються основні дослідницькі підходи вітчизняної та зарубіжних наукових шкіл до системного аналізу явища регіоналізму та взаємопов'язаних з ним етнополітичних процесів і тенденцій.

Ключові слова: регіоналізм, регіоналізація, етнополітичні процеси, державна регіональна політика.

Регіоналізм є багатовимірним явищем, котре впродовж останніх десятиліть набуло якнайширшого тлумачення. Здебільшого дослідники розглядають його як процес регіонального структурування національного етнополітичного простору, підвищення значення регіонів у соціально-економічному та політичному житті суспільства в цілому і громадян зокрема; при цьому іноді виокремлюють соціокультурну, економічну, політичну (національне самовизначення) та інші форми регіоналізації, яка, на думку канадського соціолога В. Заславського, також «виявляється в незадоволенні, протестах чи навіть у повстаннях найрозвинутіших частин країни проти центрального уряду, котрий перерозподіляє державний бюджет на користь менш розвинутих регіонів, аби досягти певного вирівнювання розвитку та політичної стабільності» [1, с. 562]. Стосовно багатотітних держав з виразними регіональними відмінностями такий перерозподіл їх ресурсів нерідко створює передумови для виникнення сепаратистських і націоналістичних рухів.

Сучасні класифікації регіоналізму здебільшого базуються на теоретичному доробку англійського дослідника М. Кітінга, який виокремлює два його типи: низхідний (top-down regionalism) та висхідний (bottom-up regionalism), щодо котрого він наводить шість таких основних форм, як: консервативний, буржуазний, модерністський, прогресивний, популістський та сепаратистський. Власну класифікацію регіоналізму запропонували також Дж. Луфлін, П. Сліві, М. Форсіс. В цілому ж визначенню сутності цього концепту, аналізу досвіду формування та здійснення регіональної політики зарубіжних країн присвячено чимало наукових публікацій (М. Верушевська, Л. Вірт, Б. Гурне, Ж. Зіллер, У. Ізард, С. Келроу, А. Макмастер, Е. Маркузен, А. Пробст, Ф. Содербаум та ін.). При цьому С. Тарроу узагальнює три найпоширеніші точки зору на сутність регіоналізму: як політичного курсу чи сукупності політичних курсів; як ідеології державного втручання; як організаційної основи захисту периферійних територій. Фінський політолог П. Юкарайнен вважає, що регіоналізм є природним, органічним принципом територіальної організації соціальних, політичних, економічних, культурних процесів.

На тлі активізації інституціональної інтеграції у 90-х рр. ХХ ст. з'явилися праці, автори яких вважають регіон найкращим організаційним вирішенням для сучасного суспільства в епоху глобалізації (Е. Куннінгем, К. Охмає, Л. С. Рамірес, А. Скот, М. Сторпер та ін.). У працях американських дослідників В. Барнза і Л. Ледебура «Нові регіональні економіки» (1998 р.) здійснено спробу створити (нову політичну економію), що ґрунтується на регіональній структурізації економіки.

Останнім часом дослідники оперують поняттями відкритий і закритий регіоналізм (в інтерпретації М. Гуннарсона, Б. Хеттне та ін. – старий і новий регіоналізм). За М. Гуннарсоном, регіоналізація відноситься до процесів, котрі мають емпіричний характер та слугують становленню відносно цілісного регіону; процес регіоналізації може бути генерований як тим чи іншим регіоном зсередини, так і ззовні [2].

Серед сучасних дослідницьких підходів до системного аналізу явища регіоналізму виокремимо такі, що акцентують увагу на:

– розвитку та застосуванню різних його індикаторів;

– з'ясуванні вірогідного збігу економічної, соціальної, культурної та політичної складових регіоналізації як ключової умови для того, щоб регіон вважався самодостатньою адміністративно-територіальною одиницею (Б. Рассет);

– характеристиці динаміки інтеграції (неофункціоналісти Л. Ліндберг, А. Монне, Е. Хаас та ін.);

– походженні феномену регіоналізму, обумовленого головним чином мотивацією правлячих політичних еліт (Дж. Най).

Дехто з учених намагається знайти відповідь на питання, як вплине подальший розвиток процесів регіональної інтеграції на рівень міжнародного співробітництва (Б. Репорт), вбачає в регіоналізмі можливість створення мультиблокової міжнародної системи (Р. Мастер). При цьому головна їх увага зосереджена сьогодні на детальному розгляді специфічних аспектів регіоналізації (А. Барбера, Р. Бйорча, І. Д'яманті, М. Мільйо, П. Перулі, Ф. Піццетті, С. Романо, Г. Русконі, Г. Онето та ін.). В умовах сучасних глобалізаційних процесів проблематику їхнього впливу на регіони активно досліджують представники неорегіоналізму.

Пріоритетним напрямом дослідницької діяльності є проблематика європейського регіоналізму. Якісним змінам у європейській регіоналістиці сприяли наукові дискусії наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст., висування вченими ідеї регіоналізації глобального простору, обґрунтування необхідності територіального планування і прогнозування. Представники Ніщської школи розуміють під регіоналізмом політичну доктрину, котра передбачає поєднання світових інтеграційних процесів з внутрідержавною децентралізацією (Ф. Кінські, А. Марк, Л. Ремхельд та ін.). У контексті загальноєвропейської інтеграції що проблематику досліджують Д. Андерсен, А. Бенц, С. Боррас-Аломар, Б. Б'янкері, Г. Гожеляк, Дж. Крезе, А. Куклінскі, М. Петерсен, Дж. Сопел, Г. Таллок, Л. Шарп та ін. М. Кітінг і Дж. Лонглілн опублікували у 1997 р. монографію «Політекономія регіоналізму», що на Заході була прийнята як «біблія європейського регіоналізму», особливо після виходу вже наступного року у світ книги М. Кітінга «Новий регіоналізм у Західній Європі. Територіальна реструктуризація та політичні зміни».

Окремі європейські політологи розглядають регіоналізм як вияв субетнічними та етнографічними групами спротиву уніфікаційній політиці національних держав (К. Квасневський, Г. Любе, З. Сташак). Інші дослідники зміст цього концепту пов'язують з процесами регіоналізації під впливом регіональних політичних рухів; розуміють під регіоналізмом відносно цілісну систему політичних поглядів, центральною ідеєю котрої є надання регіонам додаткових повноважень та збереження їх власної самотунності (Д. Гоулд, В. Колб, Е. Томпсон, В. Фукс та ін.). Значна група науковців застосовує з цією метою просторовий підхід до аналізу різноманітних суспільних явищ (і серед них – В. Бернсдорф, М. Даймок, Г. Мур, Г. Одум, А. Теодорсон, Е. Юбенк та інші).

При цьому Б. Хеттне і Ф. Содербаум у своїх працях оперують терміном регіонність (regionness), розуміючи під ним ступінь регіональної здатності (regional solution) артикулювати інтереси того чи іншого регіону, що знаходиться у процесі свого розвитку, котрий включає три стадії: пре-регіональну (у потенційному регіоні визрівають соціальні та географічні передумови); стадію регіоналізації (створюються формальні та неформальні канали для регіонального співробітництва); заключну стадію регіоналізму (формується помітно відмінна ідентичність, інституціалізуються можливості, здатності, легітимність, що перетворює регіон у самодостатній).

Водночас порівняльний аналіз сучасного стану вітчизняної регіоналістики дає підстави з переконаністю констатувати, що вона також вступила в якісно нову стадію свого розвитку. Це насамперед стосується формування нових політологічних і культурологічних моделей сучасного розвитку в координатах «центр – регіони» або «центр – провінція», критики традиційної моделі регіону, котра впроваджувалась у центрі (імперському, радянському та й пострадянському) і за якої вони сприймалися передусім як господарсько-виробнича інфраструктура.

На наше переконання, основні принципи етнонаціональної політики знаходять своє відображення в загальних тенденціях соціально-політичного, економічного та духовного розвитку суспільства, у конкретних проблемах етнічних груп того чи іншого регіону. При цьому будь-яким діям у такому напрямку повинен передувати попередній аналіз соціально-економічної та етнопрофесійної структури конкретних регіонів, їхніх

найбільш важливих характеристик з позицій наявних і потенційних етнокультурних проблем. На основі цих принципів можна сформулювати програми співробітництва держави та національних спільнот, відродження етносів.

Основна ж мета етнорегіональної політики полягає у сприянні формуванню громадянського суспільства, здатного гармонійно узгоджувати та забезпечувати реалізацію на практиці потреб різних етнічних спільнот у контексті забезпечення загальнонаціональних стратегічних інтересів. Тобто, мова йде, зокрема, про створення необхідних умов і механізмів активізації етнонаціонального життя в усьому його багатстві, збереження та розвитку національних культур, мов і традицій народів. Регіони, будучи етнічно неоднорідними за складом населення, територіально відтворюють культуру різних національностей, мають власну програму розвитку міжетнічних відносин та врегулювання конфліктів. Етнічні протистояння частіше за все виростають саме з місцевих проблем і розв'язувати їх легше зусиллями місцевої влади, традиційних інститутів громадського контролю.

І. Ф. Курас особливо наголошував на необхідності комплексного розв'язання завдань етнонаціональної та регіональної політики; на тому, що «небезпека перетворення регіональної політики у «заручницю» політичного протиборства надто реальна, щоб зволікати із здійсненням реальних кроків у напрямі її оптимізації з урахуванням інтересів і потреб етнічних груп, які там компактно проживають». При цьому він застерігав, у зв'язку зі спробами певних політичних сил розіграти «етнічну карту» в Криму, гратися на відмінних ціннісних орієнтаціях населення Сходу та Заходу України, від впровадження стандартизованих підходів до визначення пріоритетів з регіональної політики [3, с. 9].

Зростання ролі регіонів повинне сполучатися із сильним місцевим самоврядуванням через розширення їх прав і ресурсів. У цьому розумінні регіони можна вважати самоврядними територіальними спільнотами. Україна як держава з поліетнічним складом населення є по суті майже асиметричною системою з домінуванням однієї етнічної групи – українців. З огляду на етнічну структуру її регіонів вона складається з декількох етнічних систем. Існують, зокрема, регіони з дисперсною етнічною системою, населення яких складає невелика кількість етнічних груп. Деякі з них є асиметричними з безумовним домінуванням однієї етнічної групи.

У контексті зазначеного потребує детального вивчення питання щодо унеможливлення консолідації власне тих територіальних угруповань, котрі використовують фактор етнічності в суто прагматичних цілях, у проведенні економічних реформ в інтересах окремих національних груп, нехтуючи правами іноетнічного населення. На часі створення на міжетнічній основі громадських контрольних структур при регіональних органах виконавчої влади, вжиття термінових заходів економічної підтримки тих регіонів компактного проживання національних меншин, що мають вкрай негативні екологічні, демографічні та соціально-культурні характеристики.

Аналіз чинної політико-правової бази відродження етносів України з урахуванням регіональних особливостей підсилює нагальну потребу у здійсненні цілої низки цілеспрямованих заходів, серед яких:

- розробка оновленої наукової концепції стосовно правового статусу національних меншин в Україні, зокрема, змісту прав етносів (субетносів), їхнього співвідношення з конституційними правами громадянина;
- уточнення повноважень органів виконавчої влади щодо створення належних умов для відродження, збереження і розвитку усіх етносів України;
- правове забезпечення більшої самостійності та самодостатності національних меншин у розв'язанні питань, що торкаються їх інтересів і вільного вибору ними шляхів свого національного відродження та розвитку;
- проведення системних наукових досліджень у галузі етнополітики з урахуванням зарубіжного досвіду.

Серед пріоритетних напрямів наукових досліджень у цій сфері виокремимо такі:

- розвиток та зміцнення української державності як гарантії політичного, економічного і соціально-культурного розвитку українського народу в умовах спільного проживання та тісного співробітництва усіх етносів України;
- правові засади здійснення етнорегіональної політики;

– форми і засоби забезпечення прав та інтересів українців, котрі мешкають у близькому і далекому зарубіжжі.

При цьому необхідно підкреслити, що такі наукові розробки слід орієнтувати на уникнення одноманітності, пошуку єдиного алгоритму розв'язання національних і соціальних проблем, позаяк вони мають бути покладені в основу політики, спрямованої на заохочення соціокультурної діяльності. Тому не менш важливо враховувати у цьому національну та конфесійну специфіку, культурно-історичне середовище.

Звернемо увагу і на те, що довідниково-енциклопедична література наводить чимало визначень регіоналізму (англ. regional, від лат. regionalis – місцевий, обласний). Це поняття, наприклад, у «Короткому Оксфордському політичному словнику» тлумачиться як «практика регіонального врядування або віра в таке врядування». При цьому наголос робиться на тому, що «регіоналізм слід відрізняти від федералізму, за якого нижчий рівень урядування має свою захищену сферу компетенції, в яку не може втручатися верхній рівень, та від деволуції – передачі з верхнього рівня врядування на нижчий повноважень, які згодом важко повернути». Через це, вказують укладачі словника І. Маклін і А. Макмілан, «термін регіоналізм краще застосовувати до режимів, де існують або можуть існувати регіони, однак ці регіони створені центральним урядом, що може ліквідувати їх не менш легко, ніж створити» [4, с. 586]. На думку відомого американського політолога Л. Снайдера, цим терміном позначається стан або процес: «розподілу країни на невеликі адміністративні частини»; «утворення комбінації кількох держав, що діють як ціле».

При цьому такі базові терміни, як «регіон», «регіональна політика», «регіональний розвиток», «регіональні пріоритети та інтереси» тощо, в більшості сучасних наукових праць європейських вчених охоплюються поняттям «регіоналістика». Однак, як зазначає академік І. Ф. Курас, «сучасного розуміння вказаних категорій і понять не існує ані серед вітчизняних політиків, які найчастіше спекулюють ними, ані у більшості вчених». Аналіз правової нормативної бази свідчить, що їхнє розуміння є неповним і нерідко позбавленим теоретичної основи. Нерозробленість цих по суті ключових понять відображає загальну методологічну кризу нашого суспільствознавства, у тому числі незавершеність формування характеру взаємозв'язку між національними відносинами з державотворчими процесами [5, с. 192 - 195].

Спеціального розгляду заслуговує праця академіка І. Ф. Кураса «Етнополітологія. Перші кроки становлення» (2004 р.), яка є продовженням його книги «Етнополітика: історія і сучасність» (1999 р.) і присвячена ґрунтовному аналізу широкого спектру етнополітичних проблем у їх історичному та сучасному вимірах. Тут чільне місце відведено теоретико-методологічним засадам, понятійно-категорійному апаратові державної регіональної політики, глибокому дослідженню поліетнічної структури та етнополітичних процесів в Україні під кутом зору викликів «нового регіоналізму». При цьому автор особливо наголошував на тому, що «на часі аналіз регіональних, етнічних, цивілізаційних особливостей українського соціуму та пов'язаних з ними факторів конфліктогенності і загрози стабільності», вважав актуальними дослідження взаємопов'язаних проблем регіоналізму, толерантності і консолідації народу України, етнополітичних аспектів націє- і державотворення [5, с. 9].

У цій площині варто також виділити ті роботи вітчизняних вчених, у яких проаналізовано етнополітичні аспекти розбудови Української держави, основні тенденції сучасних трансформаційних процесів, зокрема у контексті проведення адміністративно-територіальної реформи, модернізації територіального механізму організації влади, реформування системи місцевого самоврядування, зокрема, О. Антонюка, В. Горбатенка, В. Євтуха, О. Каргунова, В. Котигоренка, І. Кресіної, Ю. Куца, В. Лісничого, О. Майбороди, Н. Макаренко, Л. Нагорної, П. Надолішного, Ю. Римаренка, С. Римаренка, Л. Шкляра та інші.

Вчені-економісти, які активно займаються проблемами регіональної економіки, наголошують на тому, що однією з прикметних ознак розвитку досліджень у галузі соціально-економічної політики є посилення інтересу до поглибленого аналізу регіональної проблематики в усіх її вимірах, а регіоналістика стає нині своєрідною формою теоретичного і практичного опанування новітніми інтеграційними процесами, що визначають долю держав і особливості історичного поступу людства в цілому [6, с. 9].

Як показує аналіз наукової літератури, серед дослідників існують суттєві розбіжності у визначенні сутності та змісту не лише концепції регіоналізму, а й поняття «регіональна політика». Часто його ототожнюють з поняттям «регіональний розвиток» або ж надається перевага економічним аспектам над іншими складовими регіонального буття. Однак, регіональні процеси є значно багатограннішими. При цьому академік М. І. Долішній принципово наголошував на тому, що звужувати поняття регіональної політики до суто економічного регулювання є некоректним, тим більше в період системної трансформації всіх сторін суспільного життя [6]. До того ж фундаментальні засади сучасної регіональної соціально-економічної політики визначають соборність і територіальна недоторканість (цілісність) України, на які, безумовно, великий вплив мають етнополітичні процеси в країні, явище політизації етнічності.

Загалом вітчизняні вчені під регіоналізмом розуміють політику, спрямовану на об'єднання групи держав певного регіону, залежних одна від одної в економічному, політичному та військовому аспектах. При цьому незаперечним є те їхнє твердження, що регіоналізм як явище, котре поширюється і на окремі країни та знаходиться у процесі свого розвитку, повинен враховувати національні, економічні, а також інші особливості, притаманні певним їх регіонам. Водночас ключовим підходом до з'ясування сутності цього поняття є застосування системного методу, коли під регіоном розуміють частину території держави, що характеризується комплексом властивих тільки їй природно-географічних та інших ознак. Вона, до речі, може збігатися з межами адміністративно-територіальної одиниці або об'єднувати території таких одиниць.

На нашу ж думку, регіон як територіальна система у сенсі цього дослідження – це встановлена адміністративно-територіальним устроєм держави частина її національного економічного простору з притаманними їй етнічним складом населення і ринковою інфраструктурою, котра, як відомо, є основою для періодичного обчислення загальних та середньодушових обсягів ВВП і національного доходу. По-перше, це утворення є відносно цілісним. По-друге, у його складі можна виділити, крім того, такі елементи (підсистеми), як: мезоекономіку (регіональне господарство), природно-географічне середовище (природні ресурси), територіальні громади і різні суспільні, зокрема партійно-політичні та за етнічною ознакою, угруповання, що об'єднують населення. Ці елементи регіональних соціально-економічних систем, котрими в Україні є області, Автономна Республіка Крим, міста Київ і Севастополь (з їхнім особливим статусом), перебувають у різноманітних відношеннях між собою (економіка – природні ресурси – населення). Цей процес регулюється певними нормами і, що не менш суттєво, також регіональними органами управління та у взаємодії з ними – територіальними структурними підрозділами центральних органів державної виконавчої влади. При цьому така система (мезоекономіка) сама є елементом цілісного територіального утворення вищого рівня – держави (макроекономіка). Водночас кожна із підсистем цієї просторової системи несе у собі й певні етнонаціональні ознаки, котрі найбільш виразно виявляються власне у її соціальному середовищі, що дає підстави для дослідження його особливостей як частини цілого, визначивши регіон як складну соціоетномезоекономічну систему, до аналізу якої також доцільне застосування як системного підходу [7, с. 170], так і усього спектру відомих методів політичної науки.

Регіоном називають також різні інституційні форми і в деяких випадках вони є досить неоднорідними: можуть мати вигляд середовища здійснення регіональних заходів, в рамках якого відбуваються процеси деконцентрації влади, є особливою формою децентралізації управління. Проте в усякому разі як соціотериторіальний комплекс, що є загалом цілісною просторовою організаційною формою життєдіяльності населення, котра охоплює сфери проживання, професійно-трудової, суспільно-політичної, культурно-духовної та соціально-побутової діяльності, він підпорядкований єдиному політико-адміністративному центру та об'єднаний досить різноманітними зв'язками: виробничо-трудовами, соціально-економічними, культурно-духовними та ін.

У залежності від визначення (статусу) регіону вчені виділяють і різні аспекти такого явища, як регіоналізація. При цьому, на думку І. Ф. Кураса: «Регіоналізація у політичному розумінні має прихований зміст, оскільки вона за певних умов може підривати державу як таку, загрожуючи її єдності. Йдеться про державу, в межах якої регіоналізація є реальною спробою знайти вихід із політичного напруження, яке позначається на інституційній єдності держави через значну різноманітність її скла-

дових формувань»; до того ж «у політичному розумінні регіоналізація є концепцією, наближеною до федералізму, а, отже, виникає новий тип держави – регіоналізована держава» [5, с. 193].

У науково-пошуковому з'ясуванні ролі регіоналізму в сучасних етнополітичних дослідженнях важливим вважаємо зроблений провідними вітчизняними науковцями акцент на дослідженні державної політики у сфері етнонаціональних відносин як передовсім міжрегіональної політики з врахуванням етносоціальних особливостей статусу і становища етнічних меншин усередині країни, розвитку їх економічного базису та культурних традицій тощо [8]. Серед публікацій, що започаткували процес класифікації і типологізації етносів України за системою певних ознак, варто виділити розробки М. Шульги, який обґрунтовує такі індикатори розвитку та зміни етнонаціональної структури держави, як її кількісний склад, мовна характеристика, етнографічні особливості побуту, фольклору, релігійно-конфесійні ознаки, а також регіональні відмінності [9, с. 11-19].

В історико-культурному аспекті розглядає поліетнічність як один з чинників, що спричиняють дезінтеграцію України, В. Зуєва, котра подає власну класифікацію регіонів держави з урахуванням поліетнічного складу її населення. Водночас власне регіональна розмаїтість, поряд з культурною, релігійною та мовною, на її думку, «повинна бути визнана як позитивний фактор», нова парадигма регіональної політики України «не припускає перспективи деетнізації й втрати своєї етнічної та регіональної самобутності» [10, с. 11, 13-14, 16]. Вважаємо, що ця дослідниця дещо однобічно підійшла до розгляду впливу поліетнічності на розвиток полікультурної країни, адже стан етносоціальної та етнополітичної розбудови України великою мірою зумовлений саме багатоетнічністю населення держави. Відтак, в основу державної етнополітики має бути покладено такий важливий принцип, як визнання поліетнічності та полікультурності українського суспільства його суспільною цінністю, котра потребує захисту і збереження, недопущення примусової асиміляції та акультурації етнічних спільнот. При цьому найактуальнішим є неухильне дотримання владою у своїй діяльності при формуванні та реалізації державної етнополітики принципу збереження територіальної цілісності України.

Звичайно, основні концептуальні засади та теоретико-методологічні підходи до визначення і трактування особливостей етнополітичного процесу, що характерний для України, містяться в законодавчій базі, яка створена для регулювання міжнаціональних відносин. При цьому реальна політична практика доводить, що забезпечення ефективного захисту національних меншин потребує відпрацьованої концепції державної етнонаціональної політики, коригування відповідних правових регуляторів на законодавчому, а також на підзаконному рівнях.

Практика багатьох країн свідчить про домінування суспільствознавчої думки стосовно майбутнього розвитку людства у напрямі органічної консолідації національне свідомих, культурно розвинених і політично незалежних націй. Обнародування концепції етнонаціонального розвитку тієї чи іншої з національних держав проходило не лише в міжпарламентських дебатах та непримиренних наукових дискусіях, а й за складних історичних реалій і обставин. І тут все закономірно. Про це твердить досвід регулювання міжетнічних відносин, нагромаджений розвиненими державами.

Так, зокрема, протягом цілих десятиліть у Сполучених Штатах Америки на офіційному рівні у політичній практиці домінувала теорія так званого «плавного казана». Саме таке досить образне порівняння використовується для розкриття специфічних міжетнічних процесів, що відбувалися з іммігрантами різних національностей (англійці, ірландці, німці, французи), які прибували в Америку. Вони ніби «переплавлювалися» у єдину американську націю. За даними демографічних обстежень, проведених у першій половині 1990-х рр. Бюро перепису населення США, на території цієї держави проживає 197 різних етносів (національних груп). Чисельність деяких з них сягає лише 2 тис. осіб. Проте склад населення визначають окремі національності [11, с. 59].

Всі ті процеси, що відбувалися у багатоетнічному середовищі США, призвели до формування регіонів з різним національним складом шляхом виникнення етнічних анклавів неанглійського походження. Тому через високу поліетнічність населення влада всіляко підтримувала асиміляційні процеси. Було активізовано вивчення і конструювання нових різноманітних ідей, теорій та концепцій, присвячених зазначеним

проблемам. Неминучій асиміляції нових мігрантів підпорядковувалась повсюдно впроваджена в Америці концепція англоконформізму.

Зазначена ідея широко культивувався і в багатьох інших зарубіжних етнополітичних концепціях. Висновки вчених, котрі вивчали ці процеси, акцентували увагу на активному поглибленні взаємозв'язків між націями і державами. Вони наводили чимало аргументів, доказів необхідності асиміляції народів. Реальні етнопонаціональні процеси, які відбувалися в багатонаціональних країнах, засвідчили, що все набагато складніше. Ігнорувати, а тим більше – подолати етнопонаціональні особливості, етнічну самобутність небезпечно і неможливо.

Для сучасних дослідників регіональних процесів важливими є два принципових аспекти у визначенні поняття «регіональна політика», на чому окремо наголошував М. Долішній. Перший з них характеризує довільне тлумачення дослідниками ключового слова цього поняття – «політика», адже далеко не всі заходи, що реалізуються державою чи місцевими органами влади, є виразом практичного втілення певного виду політики як системи дій, орієнтованих на досягнення поставлених цілей. Що стосується іншого аспекту, то він полягає в осмисленні поняття інтересів суб'єктів регіональної політики, тобто мова йде не тільки про те, хто їх виражає і якими методами відстоює. Саме сутнісна невизначеність та правова нерегламентованість фундаментальних принципів регіональної політики у практичній площині набирає ознак спотворених форм так званого «регіонального егоїзму».

Отже, за висновком вченого, регіональну політику треба розглядати крізь призму конкретизації інтересів, котрі вона, власне, реалізує: «Наскільки специфічними є інтереси регіонів, які відображають історичні, етнічні, природні, економічні, соціальні, культурні особливості територій, настільки ж конкретно диференційованими є й інтереси держави по відношенню до них»... Таким чином, «у широкому розумінні сутнісний зміст поняття «регіональна політика» визначає наявність системи цілей і дій, що спрямовані на реалізацію інтересів держави стосовно регіонів та внутрішніх інтересів самих регіонів, яка реалізується за допомогою методів, що враховують сторичну, етнічну, соціальну, економічну та екологічну специфіку територій» [6, с. 13-16].

У цьому контексті відмітимо цілком слушне зауваження, зроблене С. Римаренком: «Етнопонаціональні відносини, як складова соціальних відносин, опосередковують будь-яке буття – економічне, політичне, моральне і т. д., взаємодію етносів один з одним. Ці відносини являють собою об'єктивний зріз суспільних відносин, процес життєдіяльності людини, яка включається в ці відносини задовго до того, як стає суб'єктом відносин виробничих, політичних, культурних, духовно-ідеологічних та ін.» [12, с. 344].

Питання про поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів має фундаментальне значення для розробки основ державної регіональної економічної політики. Справа у тому, що загальнодержавні та регіональні інтереси не завжди і не в усьому співпадають. Поряд із загальнодержавними кожен із регіонів має свої специфічні інтереси. Вони зумовлюються як особливостями їхніх господарських комплексів, складом населення, рівнем розвитку продуктивних сил в цілому, так і географічним положенням, наявністю мінерально-сировинних, водних, земельних та інших ресурсів.

Ці особливості, котрі, зрештою, кореняться саме в природних умовах, виробництві, соціальній сфері, історії, культурі того чи іншого регіону, формують їх специфічні економічні інтереси. І не рахуватися з цим було б великою помилкою. Тому вже сам факт врахування державою поряд із загальнодержавними економічними інтересами і регіональних потреб є важливим підґрунтям для розробки та реалізації сучасної регіональної економічної політики.

Слід зазначити, що ідеального узгодження загальнодержавних та регіональних економічних інтересів досягти, в принципі, неможливо. Між ними завжди є, були і будуть суперечності. І головне завдання при розробці заходів з реалізації державної регіональної політики і розробленні регіонами політики власного розвитку полягає у тому, щоб штучно їх не загострювати, а знайти таке збалансування цих інтересів в економічній площині, котре б в дійсності забезпечувало оптимальне поєднання як загальнодержавних, загальнонаціональних, так і регіональних суспільних потреб. Це особливо важливо в сучасних умовах поживлення ідей регіоналізації, що має своїм наслідком помітне підвищення уваги саме до регіональних проблем.

З цим також треба рахуватися. І так само, як об'єктивно існують інтереси регіонів, об'єктивною реальністю є загострення їх стосунків на тлі виходу з економічної кризи водночас з проведенням системних реформ. Тож, як тільки вдасться подолати ці економічні труднощі, як тільки поліпшиться соціальне становище людей, їх добробут, енергія цих відцентрових сил, потяг до відособлення, дедалі більшої самостійності самі собою значною мірою втратять свою актуальність, знизиться їх гострота. Хоч навіть за найкращих обставин, коли основні економічні проблеми будуть розв'язані, все-таки суперечності на базі інтересів центру і регіонів, безперечно, залишаться. І завдання науковців, політиків та управлінців полягають у тому, щоб знайти найліпший ступінь гармонійного їх поєднання і домогтися унеможливлення будь-яких негативних проявів цих міжрегіональних протиріч.

Такий підхід повинен стати і тим фундаментом, на якому ґрунтується подальша реалізація базових засадничих основ державної регіональної політики України. Адже за інших умов сама по собі економічна політика ще нічого не значить. Тому потрібно, щоб у розпорядженні регіонів були необхідні можливості для забезпечення їх певної економічної автономії. Наскільки далеко Україна піде по цьому шляху, сказати важко, але обов'язковим має бути визначений Президентом України В. Ф. Януковичем напрям розширення економічної самодостатності регіонів, який без відповідних матеріальних і фінансових ресурсів є неможливим. Насамперед мова йде про такий могутній важіль їх розподілу, як державний бюджет.

Об'єктивно підсилює цю вимогу політичний курс України на подальше інтегрування в європейські структури, що потребує вироблення і реалізації такої моделі взаємодій з регіонами й управління ними, яка б відповідала принципам регіональної політики Європейського Союзу, сприяла утвердженню його підходів до взаємостосунків у форматі «центр – регіони», вже загальновизначаній у Європі практиці внутрішнього міжрегіонального співробітництва та міжнародної співпраці територій.

Впровадження дійсно ефективної етнопонаціональної політики вимагає обґрунтування теоретико-методологічних засад регіональної етнополітики України, глибокого вивчення впливу власне регіональної економіки на етнополітичні процеси, виявлення регіональних соціально-економічних особливостей сучасних трансформаційних процесів, оцінки ресурсного потенціалу регіонів, визначення ключових пріоритетів державної стратегії регіонального розвитку, механізмів і засобів їх реалізації тощо, що загалом визначає актуальність дослідження етнополітичних процесів у контексті новітніх концептуальних побудов.

Актуалізує здійснення нових наукових досліджень з широкого кола етнорегіональних проблем нинішній перехідний стан розвитку українського етносоціуму, нові завдання суспільно-політичної його трансформації на загальному тлі тривалої незавершеності процесів конституційної реформи, формування ринкових відносин та інститутів громадянського суспільства, необхідності проведення дієвої політики розвитку регіонів та їх територій, що підсилює потребу у невідкладній розробці загальнонаціональної стратегії випереджального (навздогінного) розвитку, відпрацювання ефективних механізмів зворотного зв'язку між владними інституціями та різними суб'єктами етнополітичного організму держави, створення ефективно працюючої технології управління складними етнополітичними процесами. Існує також нагальна потреба в реалізації спеціальних науково-дослідницьких проектів, спрямованих, в числі іншого, на виявлення зумовленої дією саме етнопонаціональних чинників регіональної специфіки розвитку сучасних трансформаційних процесів, котрі відбуваються в українському суспільстві.

Свого подальшого наукового осмислення й узагальнення потребують питання залежності структури міжетнічних відносин від низки чинників політичного, соціально-економічного, гуманітарного та іншого характеру. Вельми актуальним уявляється нам дослідження динаміки тенденцій в етнополітиці у нерозривному взаємозв'язку з трансформаційними змінами, проведенням адміністративно-територіальної реформи, а також існуючої практики розробки та реалізації регіональних програм з різних напрямів етнопонаціонального розвитку.

Більш оптимальне групування державних і регіональних програм, безсумнівно, надасть змогу визначити пріоритетні заходи щодо подолання негативних тенденцій етнопонаціонального розвитку полікультурної держави. Відбір таких заходів, що базуєть-

ся на їх тісному взаємозв'язку, основу якого складають цільові орієнтири, спрямовані на взаємну підтримку, об'єктивно вимагають чіткого визначення мети (цілей) кожного заходу, надання їм конкретних вимірних характеристик. Сформована на базі саме так визначених пріоритетів свого роду «метапрограма», концептуальні засади якої ґрунтовно окреслені у щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України «Модернізація України – наш стратегічний вибір [13], дозволяє чітко визначити комплекс форм і методів ефективного впливу владних інститутів й на етнополітичні процеси, підпорядкувати максимальному використанню наявних потенціалу і всіх можливостей для їх подальшого конструктивного розвитку необхідні інституційні перетворення як на рівні держави, так і у регіонах зокрема.

Список використаних джерел

- Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – [2-е вид., доп. 1 перебр.] – К.: Вид-во «Генеза», 2004. – 736 с.
- Gunnarsson M. Regionalism and security – twy concept in the wind of change. – URL: http://www.umu.se/serum/publicationer/pdfs/NSB_1_006_1.pdf
- Курас І. Ф. Державна етнополітична політика в умовах становлення відкритого суспільства / І. Ф. Курас // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? зб. – К.: ІПіЕНД НАН України, 2002. – С. 3-12.
- Короткий Оксфордський політичний словник. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 789 с.
- Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / Курас І. Ф. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
- Долішній М. І. Регіональна політика на рубежі ХХ – ХХІ століть: нові пріоритети / Долішній М. І. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2006. – 512 с. – (НАН України; Ін-т регіон. досліджень).
- Зварич І. Т. Етноекономіка і деякі ментальні особливості управління персоналом за її сучасного розвитку / Ігор Теодорович зварич // Наукові записки Ін-ту політ. і етнополітичних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 41. – С. 166-182. – (під серія «Курасівські читання»).
- Галенко О. Етнополітичний регіоналізм в сучасній Україні / Олександр Галенко // Наукові записки / Зб. – К.: ІПіЕНД, 2002 – Вип. 19 – С. 30-72. – (Серія «Політологія і етнологія»).
- Шульга М. О. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин / Микола Олександрович Шульга // Права людини в Україні. – 1998 – Вип. 21: Права меншин. – С. 6-30. – (Інформ.-аналіт. Бюлетень Українсько-американського Бюро захисту прав людини).
- Зуєва В. О. Інститути і механізми регіонального розвитку в умовах політичної трансформації українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Вікторія Олександрівна Зуєва. – К., 2003. – 20 с.
- Корявін Л. Плавильний котел націй. Взгляд на этническое полотно Соединенных Штатов / Л. Корявин // Российская Федерация. – 1995. – №14. – С. 59-63.
- Римаренко С. Регіоналізм та регіоналізація // Наукові записки / Курасівські читання. – 2005. – К.: ІПіЕНД НАН України, 2006 – Вип. 30, Кн. 1. – С. 344-350 (Серія «Політологія і етнологія»).
- Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – 416 с.

Панчук М.И., Зварич И.Т. Концепция регионализма в современных этнополитических исследованиях

Рассматриваются основные исследовательские подходы отечественной и зарубежных научных школ к системному анализу явления регионализма и взаимосвязанных с ним этнополитических процессов и тенденций.

Ключевые слова: регионализм, регионализация, этнополитические процессы, государственная региональная политика.

Panchuk, M.I., Zvarych, I.T. The conception of regionalism in modern ethnopolitical researches

Reviewing of the basic research approaches of domestic and foreign scientific schools in the analysis of the systems of the phenomenon of regionalism and ethnopolitical processes and tendencies which related to him.

Key words: regionalism, regionalisation, ethnopolitical processes, public regional policy.

УДК 321.01:323

Біляєва І.І.

Проблема забезпечення інформаційної безпеки в контексті проведення державної інформаційної політики

Здійснена спроба вирішення проблеми забезпечення національної інформаційної безпеки в контексті проведення інформаційної політики. Зокрема, окреслено шлях подолання негативних інформаційних впливів, зумовлених становленням інформаційного суспільства.

Ключові слова: інформаційна безпека, інформаційна безпека особистості, інформаційна безпека суспільства, інформаційна безпека держави, державна інформаційна політика.

Українська держава вже майже двадцять років йде шляхом розбудови інформаційного суспільства. А, як відомо, підчас будь-якого будівництва виникає багато різноманітних проблем. Останніх, звичайно, не перелічити і вирішення всіх їх, безперечно, є досить важливим завданням. Але, на разі, виокремимо одну, найактуальнішу, яка лежить в основі стійкого розвитку кожної країни. Це проблема забезпечення національної інформаційної безпеки, яка характеризується взаємопроникненістю у всі сфери суспільного життя, й, очевидно, стосується і нашої держави, і нашого суспільства, і безпосередньо кожного з нас.

Інформаційна безпека як важлива складова національної безпеки та основний елемент державної інформаційної політики істотно впливає на політичні, економічні, соціальні, культурні та інші суспільні процеси. В сучасних умовах розвитку система забезпечення інформаційної безпеки складається з її «основних структурних елементів», якими є «особа, суспільство та держава, їх життєво важливі інтереси, загрози в інформаційній сфері»[1,с.8]. Одним з активних елементів системи забезпечення інформаційної безпеки є держава. Активність останньої проявляється у забезпеченні та дотриманні всіх конституційних прав і свобод людини і громадянина в інформаційному середовищі. Для цього державні органи влади та органи місцевого самоврядування шляхом розробки, постійного вдосконалення та впровадження нормативно-правових актів щодо регулювання інформаційної сфери намагаються максимально задовольнити інформаційні запити і потреби особистості, суспільства та держави. А також, забезпечити національні інформаційні інтереси від реальних та потенційних інформаційних загроз, зокрема, щодо таких як визначення і встановлення юридичної відповідальності за неправомірне поширення недостовірної, викривленої, упередженої чи конфіденційної інформації, комп'ютерну злочинність та комп'ютерний тероризм тощо. Однак, не всі інформаційні загрози можна подолати шляхом прийняття та введення в дію чергового нормативно-правового акта державними органами влади. Це стосується, насамперед, стабільного поширення як зовнішніх, так і внутрішніх негативних інформаційних впливів на суспільну свідомість, що в свою чергу становлять надзвичайну небезпеку для особи, суспільства та держави.

Слід зазначити, що захистити суспільну свідомість від зовнішніх, а тим більше і внутрішніх негативних «інформаційних впливів адміністративними заходами неможливо»[2,с.11]. Оскільки неможливо «захистити національне інформаційне поле від негативного зовнішнього втручання» при цьому «не порушивши демократичні принципи свободи отримання й передачі інформації»[1,с.13]. Особливо нині, коли «важливою умовою забезпечення інформаційної безпеки є не стільки секретність,

конфіденційність інформації, скільки її доступність, цілісність, захист від різних загроз»[3]. Сучасна система забезпечення національної інформаційної безпеки має адекватно реагувати на світові суспільні виклики і загрози та відповідно гарантувати ефективну діяльність у цьому напрямі.

Таким чином, існують певні суперечності між проблемою забезпечення інформаційної безпеки та адміністративним підходом щодо її вирішення. Виокремлення шляхів подолання цих суперечностей зумовлює актуальність даного дослідження.

Серед вітчизняних вчених, які досліджують загальносвітові процеси сучасного глобального інформаційного розвитку суспільства, міжнародну та національну інформаційну безпеку, інформаційну політику тощо, слід назвати насамперед таких фахівців, як: Л.В. Губерський, М.Т. Дзюба, О.Г. Додонов, Д.В. Дубов, Я.М. Жаркова, В.В. Жигалко, І.В. Замаруєва, О.В. Зернецька, О.В. Литвиненко, В.А. Ліпкан, С.А. Макаренко, В.О. Козубський, М.А. Ожеван, О.В. Олійник, Г.Г. Почепцов, М.М. Присяжнюк, О.В. Соснін, О.Г. Стариш, В.Ю. Триняк, А.А. Чічановський, С.А. Чукут та ін.

В зарубіжній науці вище зазначену проблематику досліджують такі вчені, як: Д. Бел, З. Бжезинський, М. Кастельс, Й. Масуда, А.В. Манойло, Г. Маклюен, Ю.А. Нісневич, О.С. Панарін, Н.Ф. Пономарьов, В.Д. Попов, В.І. Сапунов, Т. Стоуньєр, Є.П. Тавокін, Е. Тоффлер, С. Хантінгтон, І.І. Юзвішин та ін.

В зв'язку з постійним розвитком економічних, суспільно-політичних, культурних процесів в ході розбудови інформаційного суспільства актуальність, складність і неоднозначність проблеми забезпечення національної інформаційної безпеки набуває ще більш важливого значення. Підтвердження цьому є систематичні численні зібрання науковців на міжнародних науково-практичних конференціях, семінарах, симпозиумах з даної проблематики, а також проведення регулярних спеціалізованих засідань в уряді, Адміністрації Президента та Парламенті України. Враховуючи значний науковий доробок вчених, який, безперечно, має велике значення політологів, продовжують пошуки нових шляхів та здійснюють вдосконалення вже наявних підходів щодо вирішення проблеми забезпечення національної інформаційної безпеки.

Однак зазначимо, що в науковій літературі поки що не знайшла повного відображення проблематики взаємовідносин основних структурних елементів системи забезпечення інформаційної безпеки, складовими якої є особистість, суспільство та держава і їх взаємодія з точки зору формування та функціонування ефективної державної політики в інформаційній сфері.

Метою статті є спроби окреслити шляхи, методи та засоби забезпечення національної інформаційної безпеки в контексті проведення державної інформаційної політики. Для її досягнення в межах роботи передбачається вирішення таких завдань: 1) аналіз інтересів особистості, суспільства та держави в контексті забезпечення національної інформаційної безпеки; 2) визначення ролі основних суб'єктів забезпечення національної інформаційної безпеки; 3) окреслити шляхи подолання негативних інформаційних впливів, зумовлених становленням інформаційного суспільства.

Заглиблюючись у цю проблему, зазначимо що, відповідно до Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки», інформаційна безпека характеризується, як «стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації»[4]. З цього визначення випливає, що важливим завданням держави в забезпеченні інформаційної безпеки є захист інтересів людини, суспільства та самої держави. Останні, досить вдало визначені в колективній монографії за редакцією О.С. Власюка «Стратегія розвитку України: теорія і практика». Автори цієї праці розглядають вище зазначені інтереси як їх збалансування задля досягнення національних інтересів країни. Зокрема, вони цілком слушно зазначають, що «інтереси особистості в інформаційній сфері вимагають забезпечення конституційних прав людини і громадянина на доступ до інформації, на використання інформації при

незабороненій законом діяльності в інтересах фізичного, духовного та інтелектуального розвитку особи, а також захисту інформації персонального характеру та захисту від інформації, що завдає шкоду особистості»[5,с.614].

Щодо доступу до інформації та її використання у власних цілях особи, то варто пригадати декілька нормативно-правових документів, зокрема, такі як Закон України «Про доступ до публічної інформації», який введено в дію з 9 травня 2011 року, прийнятий за основу проект Закону України «Про Концепцію державної інформаційної політики» від 11 січня 2011 року тощо. Останні нещодавно були оновлені відповідно до вимог часу і є основою забезпечення шляхів щодо отримання, зберігання та використання інформації. Важливо зазначити, що із забезпеченням цієї частини інтересів особистості держава, як один з основних елементів системи забезпечення інформаційної безпеки, справляється в цілому непогано. Але застосування адміністративного підходу в його класичному розумінні до вирішення останнього пункту, а саме захисту від інформації, що завдає шкоду особистості, викликає певне занепокоєння та потребує подальших досліджень і вдосконалень.

Передусім, це пов'язано з тим, що лише на законодавчій основі це питання не вирішити. Для проведення ефективної державної політики щодо розв'язання проблеми забезпечення інформаційної безпеки, зокрема, захисту особистості від негативної інформації необхідно, на нашу думку, залучити всі основні елементи її структури. До цього додамо, що захист особистості від різноманітних інформаційних впливів є не лише справою та інтересом держави, а й, перш за все є інтересом особистості й безпосередньо її справою. Цей підхід розширює права кожної особистості та посилює особисту відповідальність людини і громадянина, а також є передумовою гарантії соціальної стабільності та територіальної цілісності. Варто також підкреслити, що сьогодні майже всі заходи щодо вирішення даної проблеми здійснюються державою самостійно без залучення своїх громадян, які також є основними елементами системи забезпечення національної інформаційної безпеки. За таких обставин, на нашу думку, на позитивне вирішення цієї проблеми годі й сподіватися.

У вище зазначеній монографії науковці виокремили й інтереси суспільства в інформаційній сфері та охарактеризували їх як такі, що передбачають «забезпечення інтересів особистості у цій сфері, закріплення демократії, створення правової соціальної держави, досягнення та підтримання суспільної злагоди, духовного оновлення»[5,с.614]. Доречно буде зазначити, що на перший погляд інтереси суспільства в інформаційній сфері є, ніби, різновекторними, тобто, одна частина їх спрямована на досягнення інтересів особистості, а інша – держави. Але, з іншої сторони, вони виступають об'єднаним фактором держави та особистостей в єдине ціле, створюючи при цьому відповідно комфортні умови життя особистостей в державі.

Автори зазначеної вище колективної монографії не залишили також поза увагою й інтереси держави в інформаційній сфері, що, на їхню слушну думку, «полягають у створенні умов для динамічного розвитку національної інформаційної інфраструктури, забезпечення конституційних прав людини і громадянина щодо отримання й використання інформації, для підтримання конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності України, політичної, економічної, соціальної стабільності, гарантованого забезпечення законності й правопорядку, розвитку рівноправного і взаємовигідного міжнародного співробітництва, забезпечення інформаційної безпеки»[5,с.614]. Відзначимо, що ці інтереси передусім спрямовані на підвищення якості життя у незалежній державі як особистості, так і суспільства в цілому.

Зазначимо також, що цей перелік інтересів особистості, суспільства та держави окреслює проблеми та формулює, свого роду, низку завдань, які потрібно вирішувати. Однак, узагальнюючи, слід зауважити, що майже всі проблеми, які виникають у контексті побудови та наявності глобального інформаційного суспільства, мають дві особливості. По-перше, вони мають дві складові: технологічну (технічну) та інтелектуальну[6,с.9]. Це також стосується і таких безперечно актуальних й складних проблем як забезпечення національної інформаційної безпеки та формування і впровадження інформаційної політики тощо. По-друге, забезпечення інтересів особистості, суспільства та держави і рішення їхніх проблем які виникають у сучасному інформаційному середовищі, що постійно змінюється, є дуже важливим завданням

державних органів влади та органів місцевого самоврядування. Водночас вирішення такої складної проблеми потребує пошуків шляхів та методів взаємодії саме основних елементів системи забезпечення національної інформаційної безпеки. Автор даної статті пропонує своєрідний симбіоз адміністративного і соціального підходу до вирішення проблеми забезпечення національної інформаційної безпеки, зокрема її складовою щодо захисту суспільної свідомості від негативних інформаційних впливів.

Загальновідомо, що в часи певних змін у суспільстві держава намагається відразу на них реагувати, щоб захистити і себе, і своїх громадян. Але, коли світ, як відзначає відомий канадський вчений М. Маклюен у своїй праці «Галактика Гутенберга», перетворюється на «глобальне село», у якому державні кордони вже не є перешкодою [7], то в цій ситуації, на нашу думку, відповідальність за національну інформаційну безпеку є і справою кожного громадянина.

Значний науковий інтерес щодо вирішення вище окреслених проблем також становить колективна праця «Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави». Її автори розглядають інформаційну безпеку суспільства та держави, як «ступінь їхньої захищеності ... стосовно небезпечних (дестабілізуючих, деструктивних, які зачіпають інтереси країни й ін.) інформаційних впливів, причому як до впровадження, так і до викрадення інформації». Продовжуючи свою думку в цьому ж контексті, вони визнають суспільну та державну «спроможність нейтралізувати такі впливи» [8, с. 70]. Коментуючи, відмітимо, що досягнення цієї мети цілком можливе, але при умові комплексного підходу до вирішення даної проблеми.

Не менш цікавим є і проведений вітчизняним дослідником М.М. Присяжнюком аналіз проблеми забезпечення інформаційної безпеки держави, суспільства і окремої людини в науковій статті «Інформаційний захист людини, суспільства, держави – складові національної безпеки країни», де він вказує на те, що «вони суттєво взаємопов'язані, хоча їх основні інтереси істотно відрізняються» [9]. Цілком погоджуючись з цим твердженням, особливо з першою його частиною про взаємозв'язок всіх складових національної безпеки, слід зазначити що, друга частина про суттєву відмінність інтересів особи, суспільства та держави, на нашу думку, є не досить коректною. В цьому випадку передусім потрібно враховувати які саме групи людей перебувають при владі. З одного боку, якщо при владі знаходяться олігархічно-кланові групи, то інтереси людини, суспільства та держави, дійсно, можуть істотно відрізнятися. З іншого боку, за умови перебування при владі патріотично налаштованих груп, орієнтованих на збереження і розвиток держави та суспільства, то дані інтереси можуть бути спільними.

Узагальнюючи свої думки, щодо інтересів людини, суспільства і держави, М.М. Присяжнюк стверджує, що їх «сукупність ... утворює національні інтереси країни, проекція яких на інформаційну сферу суспільства визначає основну мету та задачі країни в області забезпечення інформаційної безпеки» [9]. Цілком погоджуючись із цим твердженням, зазначимо, що його автор, а також переважна більшість сучасних науковців, при дослідженні вище окресленої проблеми, визначають завдання, методи та шляхи вирішення останньої тільки на державному рівні, тобто використовують адміністративний підхід до даної проблематики. Безперечно, саме держава має опікуватися своїм народом, і тому одним із найважливіших її завдань сьогодні є забезпечення національної інформаційної безпеки.

Показово, що на цій основі, здійснили своє дослідження й автори колективної монографії «Міжнародна інформаційна безпека: сучасні виклики та загрози». Водночас, вони зазначили, що «жодні державно-адміністративні заходи протидії «інформаційній експансії» та забезпечення «інформаційного суверенітету» в епоху глобалізації не можуть бути ефективними» [10, с. 337]. Наведене не потребує жодних коментарів, бо для інформації в епоху глобалізації не існує кордонів. І тим не менш, проблеми забезпечення національної інформаційної безпеки слід вирішувати.

Розглянувши взаємозв'язок між інтересами особистості, суспільства та держави в сучасному інформаційному середовищі, необхідно звернути увагу і на суб'єктів забезпечення національної інформаційної безпеки, які у даному контексті дослідження мають надзвичайно важливе значення. Вони досить чітко визначені відомим вітчизняним дослідником В.А. Ліпканом. Зокрема, він зазначає, що «основними

суб'єктами забезпечення інформаційної безпеки є держава і особа» [11]. З цього твердження випливає також, що не тільки держава повинна дбати про інформаційну безпеку, а й безпосередньо кожний її громадянин. Однак, заради істини, слід відзначити, що в даному випадку держава, все ж таки, має більші можливості і певний пріоритет. Останній характеризується не тільки основними функціями держави щодо планування, контролю та регулювання суспільно-політичних процесів в країні, який безпосередньо проявляється у створенні та впровадженні нормативно-правових актів щодо функціонування національної інформаційної сфери. Пріоритет держави виявляється також у можливості залучення всіх своїх громадян до вирішення суспільнозначущих питань. Відповідно до останніх можна віднести і питання про захист особистості від негативних інформаційних впливів тощо.

Ймовірно в зв'язку з перехідним періодом державного будівництва від тоталітаризму до демократії влада намагається по максимуму не втручатися в особисте життя своїх громадян. Вона уникає поширення директив та вказівок направлених на конкретні дії, і головне, не контролює думки та емоції свого суспільства. Це безперечно має великий позитив з огляду на побудову нового політичного режиму та переходу до наступної фази суспільного розвитку. Водночас це містить і негативні моменти для яких є характерним відсутність чіткої державної позиції з багатоманітних суспільнозначущих питань, що набирають особливу вагу при зазначеному переході та набувають своєрідної «гостроти». Зрозуміло, що «попередження та уникнення негативних впливів інформації на суспільство може бути здійснено саме через призму державного управління» [12, с. 9], яке має забезпечити тільки чітко розроблена та виважена щодо свого впровадження національна інформаційна політика. Сучасна державна інформаційна політика зводиться поки що лише до постійного вдосконалення нормативно-правової бази в інформаційній сфері, що безсумнівно є позитивною рисою та основним підмурівком для подальшого суспільного розвитку в умовах глобалізації. А також, на жаль, до поодиноких подій цільового державного інформування суспільства.

Для прикладу, варто зазначити проведення цільової державної політики щодо європейської інтеграції України, реалізація якої проводилась на основі указів Президента України щодо наступних кроків у зовнішній політиці. Слід відмітити, що проведення цієї політики здійснюється успішно вже протягом багатьох років. Наслідком даної успішності є «мовчазна згода керіваних» [13, с. 63], тобто відсутність соціальних виступів та повне розуміння і підтримка дій влади з боку суспільства щодо проведення задекларованої політики.

Тут варто також відмітити що, впровадження державної інформаційної політики шляхом певного інформування населення з того чи іншого питання поки що носить вибірковий характер. Хоча, як зазначають сучасні науковці, «практика інформаційної політики розвинених держав світу засвідчує, що, поряд із лібералізацією та дерегулюванням, для створення сприятливих економічних та політичних передумов прищвидшеного розвитку інформаційної галузі, вони посилюють важелі впливу держави на цю сферу» [10, с. 337]. Виходячи з цього твердження, додамо, що добре продумана та виважена державна інформаційна політика відіграла б важливу роль у вирішенні проблеми забезпечення інформаційної безпеки, зокрема її складовою щодо захисту суспільної свідомості від негативних інформаційних впливів. Окрім того, вона є тим засобом, який допоможе знайти шлях порозуміння між державою та суспільством.

Продовжуючи, доцільно зазначити, що автор даної статті, як і раніше, визначає державну інформаційну політику у її вузькому значенні, зокрема, як «діяльність державних органів відповідно до чинного законодавства з офіційного роз'яснення про державні й суспільні справи, що відображають національні інтереси країни», і вбачає в ній один з ефективних засобів переходу до нової фази суспільного розвитку [14, с. 350]. Але, для цього ще потрібно: по-перше, систематизувати наукові надбання в цій галузі; по-друге, структуризувати її для більш ефективного реалізації та можливого доопрацювання; по-третє, на основі перших двох етапів виробити шляхи подальшого впровадження та спрогнозувати еventуальні наслідки.

Повертаючись до аналізу даної проблеми, варто звернути особливу увагу на те, що перед державою постало ще одне важливе завдання. Зокрема, автори колективної монографії «Стратегія розвитку України: теорія і практика», слушно наголосили, що

«на державному рівні повинно бути сприяння і фінансування заходів, спрямованих на соціально-психологічну адаптацію громадян до умов життя в інформаційному суспільстві, оволодіння новими інформаційними технологіями»[5]. Погоджуючись з наведеною думкою, додамо, що тут важливо зрозуміти, що дане завдання полягає не тільки в соціально-психологічній адаптації громадян та оволодінні ними новітніми інформаційними технологіями, а й у «формуванні, – говорючи словами відомого вченого Л.В. Губерського, – особистості контрманіпулятивного типу із розвиненим критичним мисленням»[6,с.7]. Повністю підтримуючи дане твердження, доцільно відмітити, що особистість з критичним мисленням відіграє визначальну роль у створенні соціальної бази фільтрів. Слід наголосити, що особистість контрманіпулятивного типу є одним з основних елементів системи забезпечення національної інформаційної безпеки. Саме вона, на нашу думку, здатна вирішити проблему забезпечення національної інформаційної безпеки у різноманітних її проявах, зокрема, захистити себе від негативних інформаційних впливів. В цьому контексті Л.В. Губерський також підкреслив, що «ростити й плекати таку особистість ... є найпочеснішою місією освітньої системи й тієї її вершинної ланки, якою є університети сучасного типу»[6,с.7].

Беззаперечно, саме освітня система є тією основою, яка формує особистість, і тільки їй під силу виплекати особистість з критичним мисленням. Але, потрібно пригадати ще кілька елементів, які теж мають вплив на її формування. Це, по-перше, вплив засобів масової інформації та комунікації (ЗМІК), які, надаючи інформацію різного типу формують у людей мозаїчне мислення[15,с.50]. А, по-друге, є ще один елемент впливу, що базується на авторитеті знайомих і який виокремлений та названий Е. Тоффлером, як «товариський» тип освіти[16,с.286]. На нашу думку, взяті разом ці три елементи дійсно можуть складати універсальний тип освіти для формування особистості[17,с.57-58].

В даній ситуації є дуже важливим питання, яким буде державний підхід щодо формування особистості з критичним мисленням? Чи держава обмежиться лише традиційною освітньою системою, вважаючи проведення цілеспрямованої державної інформаційної політики – «диктатом»? Чи, продовжить підтримувати серед населення свою точку зору, на ті чи інші події, сформувавши ефективну державну інформаційну політику? Оскільки «засоби масової комунікації не тільки віддзеркалюють стан справ у суспільстві, а й великою мірою продукують соціально-політичне і культурне середовище цього суспільства»[18,с.309]. За таких обставин, держава просто мусить сформувати свою позицію підкріплену науковими дослідженнями щодо найрізноманітніших суспільнозначущих питань та провадити її через ЗМІК. Адже, в умовах демократичного режиму всі суб'єкти інформаційних відносин мають рівні права на здійснення інформаційної діяльності. Зокрема, держава також є суб'єктом інформаційних відносин та відповідно має повне право бути активним учасником інформаційної діяльності. Такий симбіоз державного і соціального підходу, на нашу думку, допоможе зберегти уже сформовані освітньою системою національні цінності та послужить фундаментом у вирішенні проблеми забезпечення національної інформаційної безпеки, зокрема її складової щодо захисту суспільної свідомості від негативних інформаційних впливів.

В цьому контексті, особливий інтерес становить стратегія захисту національних інтересів в інформаційно-психологічній сфері Китайської Народної Республіки (КНР). Вона полягає в ефективному інформаційному захисті свідомості своїх громадян шляхом так званої «імунізації». Під нею, зокрема, розуміється зняття заборони на доступ людей до інших ідей, запозичених ззовні, з одночасним показом їх помилко. Саме таким засобом китайські спеціалісти в галузі інформаційної політики пропонують виробити у населення КНР свого роду психологічний імунітет[19,с.25]. Погоджуючись у цілому з цією політикою, зазначимо, що Україні варто було б придивитися і можливо взяти за приклад дану стратегію, але звернути при цьому особливу увагу на дотримання конституційних прав та свобод людини і громадянина. Повне дотримання останніх при проведенні подібної державної інформаційної політики, на нашу думку, може принести користь особистості, суспільству та державі.

Виходячи з позицій ефективності, таку державну інформаційну політику потрібно формувати і впроваджувати відповідно до вікових категорій осіб. Зрозуміло, що найбільш результативною вона буде, якщо її спрямувати на осіб, котрі перебувають у

стадії формування, бо саме вони готові сприйняти всю повноту інформації на засадах плюралізму. Таким чином, проведення цієї роботи, на нашу думку, слід починати із загальноосвітньої школи. Виходячи з цього, пропонуємо запровадити у загальноосвітніх школах нову навчальну дисципліну «Інформаційна безпека особистості» або додати розділ «Інформаційна безпека особистості» до вже запровадженої навчальної дисципліни «Здоров'я людини». Доцільно також здійснювати відповідні роз'яснення в процесі проведення державної інформаційної політики через ЗМІК, що певним чином зумовить її продовження та залучить всі інші категорії населення. На нашу думку, лише шляхом інформування та роз'яснення можна навчити суб'єкта зберігати свої «системоутворюючі властивості» (В.А. Ліпкан). Адже тільки так, можна забезпечити свідомість особистості від небезпечних інформаційних впливів.

Підсумовуючи все вище наведене, зазначимо, що:

У період становлення інформаційного суспільства помітно зросли роль та функції держави і особливо її інформаційної політики та безпеки. Найважливішою функцією держави, а також її складових, нині є підготовка кожної особистості до сприйняття нових викликів та загроз, що несе з собою формування інформаційного суспільства. Зокрема, варто підкреслити важливість надання державної допомоги суспільству, з метою його адаптації до нових умов життя, як однієї з необхідних передумов позитивного вирішення проблеми забезпечення національної інформаційної безпеки.

В умовах постійного вдосконалення новітніх інформаційних технологій збільшується кількість інформаційних загроз. Попередження, уникнення або подолання останніх можливе за умови використання симбіозу адміністративного та соціального підходів, в основі яких лежать тісні взаємовідносини суб'єктів забезпечення національної інформаційної безпеки, зокрема, таких як особистість, суспільство та держава.

Вирішення проблеми забезпечення національної інформаційної безпеки можливе в контексті проведення ефективної державної інформаційної політики. На нашу думку, для цього необхідно: по-перше, здійснити конкретні дії з боку держави щодо створення соціальних фільтрів інтелектуального характеру шляхом запровадження підготовки особистості, здатної забезпечити власну інформаційну безпеку, залучивши при цьому кожного до вирішення даної проблеми; по-друге, проводити цілеспрямовану, виважену державну інформаційну політику через державні та недержавні ЗМІК; по-третє, постійно аналізувати і ретельно вдосконалювати засади формування та методи здійснення державної інформаційної політики. Це дасть можливість забезпечитися від різноманітних негативних інформаційних впливів і не перетворитися на «маріонеткову» державу в глобальному інформаційному суспільстві, а відтак дозволить зайняти достойне місце в ньому.

Список використаних джерел

1. Триняк В.Ю. Інформаційна безпека як соціокультурний феномен (соціально-філософський аналіз)/Автореф. дис. канд. філос. наук, спец. 09.00.03 – Соціальна філософія та філософія історії; Дніпропетровський нац.-й ун-т імені Олеся Гончара. – Д., 2009. – 22 с.
2. Козубський В.О. Інформаційна безпека держави: Кримський регіон/Автореф. дис. канд. політ. наук., спец. 23.00.02 – Політичні інститути та процеси; Таврійський нац.-й ун-т ім. В.І. Вернадського. – С., 2005. – 19 с.
3. Ліпкан В.А. Національна безпека України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/15950210/politologiya/metodi_zabezpechennya_informatsiynoi_bezpeki
4. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» від 09.01.2007 № 537-V [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=537-16>
5. Стратегія розвитку України: теорія і практика/ За ред. О.С. Власюка. – К.: НІСД, 2002. – 864 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/strateg2/Titul,%20oborot_cnv.htm
6. Інформаційна політика України: європейський контекст: Монографія./ Л.В. Губерський, Є.Є. Камінський, Є.А. Макаренко та ін. - К.: Либідь, 2007.-358 с.
7. Маклюэн М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры / М. Маклюэн. – К.: Ника-Центр, 2004. – 432 с.

8. Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави: підручник/ Я.М. Жаркова, М.Т. Дзюба, І.В. Замаруєва та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 256 с.

9. Присяжнюк М.М. Інформаційний захист людини, суспільства, держави – складові національної безпеки країни [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/arhiv/alternativno/1325-2010-03-15-08-59-00>

10. Міжнародна інформаційна безпека: сучасні виклики та загрози/ Є.А. Макаренко, М.М. Рижков, М.А. Ожеван.-К.: Центр вільної преси, 2006.-916 с.

11. Ліпкан В.А. Національна безпека України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/15070412/politologiya/nederzhavne_upravlinnya_natsionalnoyu_bezpekoju#466

12. Олійник О.В. Організаційно-правові засади захисту інформаційних ресурсів України/ Автореф. канд. наук, спец. 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2006. – 19 с.

13. Дубов Д. Засоби масової інформації як якісно нові суб'єкти політичних комунікацій/ Д. Дубов// Політичний менеджмент. – 2007. – №1(22). – С. 57-65.

14. Біляєва І.І. Сучасний дискурс щодо поняття «державна інформаційна політика» України/ І.І. Біляєва// Украина в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского общества. 21-22 мая 2010 г. Материалы III-й Международной научно-практической конференции. – Одесса, «ВМВ», 2010. – Т.ІІ. – С. 347-350.

15. Сапунов В.И. Зарубежные информационные агентства/ В.И. Сапунов. – Спб.: Изд-во Михайлова В.А., 2006. – 384 с.

16. Тоффлер Э. Революционное богатство/ Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. – М.: АСТ МОСКВА: ПРОФИЗДАТ, 2008. – 569.

17. Біляєва І.І. Вплив загальносвітових тенденцій суспільного розвитку на формування і впровадження інформаційної політики України/ І.І. Біляєва// Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – Вип. 81. Ч.1 (у 2-х Ч.). – К.: Київський нац.-ій ун-т імені Тараса Шевченка Інститут міжнародних відносин, 2008. – С. 56-60.

18. Зернецька О.В. Глобальний розвиток системи масової комунікації і міжнародних відносин/ О.В. Зернецька. – К.: Освіта, 1999. – 351 с.

19. Самарин В. Летающие драконы/ В. Самарин// Секретные материалы XX века. – № 19(219). – 2007. – С. 24-25.

Біляєва І.І. Проблема забезпечення інформаційної безпеки в контексті проведення державної інформаційної політики

Предпринята попытка решения проблемы обеспечения национальной информационной безопасности в контексте проведения информационной политики. В частности, намечены пути преодоления негативных информационных влияний, обусловленных становлением информационного общества.

Ключевые слова: *информационная безопасность, информационная безопасность личности, информационная безопасность общества, информационная безопасность государства, государственная информационная политика.*

Bilyaeva, I.I. The problem of providing information security in the context of conducting state information policy

The attempt of solution of the problem of providing of national information security in the context of information policy is made. In particular, the way of overcoming of negative information influences caused by formation of information society is outlined.

Key words: *information security, personal information security, society information security, state information security, state information policy.*

УДК 32 – 027.21(073)

Панасюк Л.В.

Ідентичність та білінгвізм в Україні ХХ ст.: історико-політологічний аспект

Розглядаються особливості формування національної, політичної та культурної ідентичностей, пропонується аналіз впливу ідентичностей на формування світоглядних та політичних орієнтацій особи за масового (соціального) білінгвізму в Україні у ХХ ст.

Ключові слова: *мова, білінгвізм, ідентичність.*

Англійський дослідник Ендрю Вілсон слушно зауважує, що сучасна Україна сформована її радянським досвідом не меншою мірою, аніж спадщиною національного руху 1917–1920 років. У 1991 році, продовжує науковець, українська національна ідентичність була значно міцнішою, ніж у 1917. Однак ця національна ідентичність не була однорідною, а радянська доба піддала її глибокій трансформації, багато в чому навіть створила наново [1, с.248].

Доба незалежності відкрила перед вітчизняними науковцями можливості політично не заангажованого дослідження ідентифікаційних процесів в Україні. Проблеми формування ідентичностей в Україні в історичному контексті приділили увагу вітчизняні дослідники І. Дзюба, Г. Касьянов, Є. Маланюк, В. Наулко, М. Попович, Ф. Сисин, О. Струкевич, Р. Шпорлюк. Останнім часом побачили світ праці західних дослідників з проблем формування національної ідентичності, зокрема Б. Андерсона, М. Гроха, Е. Сміта. Приділили увагу особливостям згадуваних процесів в Україні А. Каппелер, З. Когут. Проте вплив формування політичної, національної та культурної групової ідентичностей на розвиток масового білінгвізму в Україні, взаємодій та взаємовпливів ідентичностей і білінгвізму за радянської доби потребує більшої уваги.

Політизацією міжнаціональних суперечностей, стимульованих як війною, так і вкрай нереалістичною політикою Тимчасового уряду, пояснюється феноменальний спалах українських національних почуттів у квітні-липні 1917 р. Небажання Тимчасового уряду задовольнити законні (загалом мінімальні) вимоги українського національного руху сприяло переведенню політичної культури України у площину активізму і появи нових виразно артикульованих форм національної ідентичності [2, с.114].

Аналізуючи здобутки і поразки визвольних змагань 1917–1920 рр., І. Дзюба звертає увагу на складний комплекс чинників, що призвів до втрати державності: недосформованість українського суспільства; зрусифікованість міст; переважання російського елементу в робітничому класі, яким зуміли оволодіти більшовики: слабкість української інтелігенції та українських політичних партій; неефективність соціальної політики УНР; діяльність анархістських і більшовицьких сил у самій Україні; нарешті, надзвичайно несприятлива комбінація зовнішньополітичних обставин – усе це сприяло російсько-більшовицькій агресії.

Проте дослідник не вважає впад УНР цілковитою поразкою українського руху, оскільки визвольні змагання окреслили історичну перспективу, дали могутній імпульс пробудженню національних сил і змусили більшовицьку владу змінити свою українську політику, визнати право українського народу на бодай формальну державність у вигляді союзної республіки, що почасти сприяло соціально-економічному розвитку України, уможливило підтримку національного життя, культури і мови – за всіх умов зумовлених тоталітаризмом [3, с.130–131].

Ідучи до влади, більшовики широко використовували у пропаганді лозунги національного самовизначення. Але нова радянська ідентичність була позаетнічною і позанаціональною – всупереч етнічному принципу, закладеному у фундамент держави.

В основу формування радянської ідентичності була покладена ціла система міфів та ідеологем, покликаних підтримувати у членів соціуму свідомість співпричетності до творення «нового життя». Основоположну роль у цій системі відігравав міф про керівну роль робітничого класу у розвитку суспільства. Загравання з робітничим класом виявилось дієвим засобом маніпулювання масовою свідомістю.

Другою засадничою ідеологемою, на фоні якої відбувалося формування нової ідентичності, виступала формула пролетарського інтернаціоналізму як засобу протидії роз'єднуючому впливу ідей національної обмеженості і національного егоїзму. Новим було і принципово поставлене завдання боротьби проти дрібнобуржуазних націоналістичних передсудів, яке нібито висувається на перший план у міру перетворення диктатури пролетаріату в інтернаціональну силу.

Надалі ідея інтернаціоналізму у більшовицькій риториці дедалі більше підмінялася гегемонізмом і великодержавним російським шовінізмом. Формула знешкодження «буржуазного націоналізму» відкривала широкий простір для боротьби проти будь-якої самодіяльності місцевих еліт, для послідовної денационалізації і русифікації усіх сфер суспільного життя.

На підтримання радянської ідентичності працювали й інші міфологеми – про «світле комуністичне майбутнє», про творчу співдружність робітничого класу й інтелігенції, про дружбу народів СРСР тощо.

Досить поширеною відповіддю на таку політику, що була інструментом денационалізації й асиміляції, стала «криптоетнічність». Вона виявлялася у приховуванні людиною свого етнічного походження чи у зміні паспортної національності під тиском обставин. Така ситуаційна етнічність допомагала виживати у тяжкі часи тоталітаризму, коли одна лиш національна належність часто ставала підставою для утисків і репресій.

Відчуття належності до певної мовно-етнічної спільності, і без того не закорінене в Україні в пласти свідомості, було істотно розмите у перші роки радянської влади, яка спочатку обрала як пріоритетну національно-нігілістичну модель внутрішньої політики. Радянські чиновники, серед яких було багато «назначенців» із центру, хизувалися незнанням мови народу, серед якого їм доводилося працювати. З необхідності на російську мову переходило і місцеве населення – одні демонстрували в такий спосіб лояльність до влади, інші намагалися закамфлювати свою участь у визвольних змаганнях чи просто селянське походження. Той рівень національної ідентичності, який був здобутий ціною величезних зусиль у 1917–1920 рр., був втрачений [2, с. 120–126]. Українська мова уже не відіграла помітної соціальної ролі, а стан російської на Сході та Півдні України практично не змінився [4, с. 62]. Політика радянської, формуючи нову ідентичність, знищувала мовно-культурну ідентичність українців; а отже, – суспільство змінювалося в першу чергу в мовному плані, втрачаючи українську мову та культуру, особливо на урбанізованому Сході України.

Поглиблення асиміляційних процесів формувало національно безлику особу із нечіткою самоідентифікацією і розмитими ціннісними пріоритетами. Серед цих пріоритетів практично не було тих, які формували національну свідомість.

Суттєві корективи у кадровій, мовній, культурній, інформаційній політиці, що здійснювалися протягом 1923–1932 рр. і вкладалися у формулу «коренізації» («українізації»), вписувалися у контекст реформістських заходів, пов'язаних із переходом до нової економічної політики.

У влади були свої погляди на зміст і завдання українізації, у національної інтелігенції – свої. Єдине у чому їхні інтереси збігалися, полягало у зменшенні прірви між російськомовним містом та українським селом – як головної вісі нестабільності.

Модернізаційні настанови у більшовицькій політиці, поєднані із атрибутами дерусифікації, могли становити реальну платформу для подолання кризи національної ідентичності, спричиненої поразкою Української революції. Але на заваді здійсненню цієї мети стояла все та ж сама нерозчленована російсько-українська ідентичність.

Подвійні стандарти радянської національної політики стимулювали ситуативну ідентифікацію [2, с. 127–129]. Найчастіше вона проявлялась у частковій або повній втраті рідної мови, що в межах українського суспільства виявилось як формування соціального (масового) білінгвізму.

Українізація була потужним засобом етнонаціональної мобілізації тієї частини етнічної спільноти, яка втратила (або не набула) своєї ідентичності. За своїм характером це була типова народнокультурна мобілізація, оскільки спиралася на актуалізацію народної мови, історії, культури. А з іншого боку – це мобілізація з характерними модерністським спрямуванням, скерованим на формування сучасної національної спільноти. В результаті цього зрушення для мільйонів українців, які до того часу не переймалися думками про власну етнонаціональну ідентичність, українізація стала фактом повсякденного життя.

Процес етнонаціональної мобілізації захопив не тільки ті соціальні прошарки, на які була скерована українізація. Навіть селянство, яке стояло осторонь цього процесу, значно змінило своє усвідомлення у бік позитивної національної ідентифікації.

Серед етнонаціональних наслідків українізаторського курсу слід відзначити спробу сформувати єдину національну ідентичність у населення всієї УСРР. Проте, попри всі спроби, подолати цей територіальний розподіл так і не вдалося. Єдиним досягненням стало лише зменшення розбіжностей у національній ідентичності Наддніпрянщини, Поділля, Волині (питомих українських територій) та промислового Південного Сходу.

Україномовна інфраструктура – школа, преса, театр, вуз, гальмували процес русифікації українськомовного селянина, який потрапляв до міст, навіть Сходу і Півдня України. Почала активно формуватися нова українська міська ідентичність. Відбувалася досить важлива переміна у психологічних настановах українства.

Брутальний наступ централізації на будь-які українські здобутки з початку 30-х років змінив мовне оформлення процесу модернізації. Тепер українська мова перестає бути основним засобом модернізації. Ті, хто бажав здобути поважний соціальний статус чи отримати доступ до нової інформації, до сучасної наукової думки та знань змушені були вдатися до російської мови [5, с. 178–183].

Слід зазначити, що, крім політичного прагматизму, зміни в радянській національній політиці були зумовлені також внутрішнім тиском на владу з боку російського національного середовища, в тому числі і в самій партії, де в ході розгрома опозиції і «чистки» вищих партійних і радянських кадрів (серед яких було чимало євреїв та представників інших нацменшин) на звільнені владні посади прийшли й склали там більшість не позбавлені національної свідомості етнічні росіяни [6, с. 124].

Ю. Огульчанський наголошує, що в кожній державі зі змішаним населенням виникає своєрідна шкала етнічної належності, хоч як би закон не проголошував рівність. На першому місці в цій шкалі завжди буде домінуюча, або титульна нація. СРСР як форма існування російської держави не був винятком: росіяни перебували на найвищому шаблі своєрідної драбини, що впливало на свідому та підсвідому самоідентифікацію людей, які, попри всі декларації про рівність, уперто хотіли опинитися в найвищій когорті [7, с. 24]. В соціальному плані згадувана тенденція проявилась у прискореній радянській мовній та культурній уніфікації, втраті частиною українського суспільства (головно – в містах Сходу та Півдня) мовно-культурних традицій.

Наприкінці 30-х рр. концепція дружби народів офіційно репрезентувала образ багатонаціональної радянської держави й подавалася як невід'ємна складова радянського патріотизму, передусім щодо її обов'язкової компоненти – любові до старшого брата, його культури, мови, історії тощо. Характерно, що від росіян не вимагалася симетрична прихильність і любов до мов і культур нацменів.

Російська мова стала обов'язковою для вивчення в неросійських республіках, а російська культура почала відігравати домінуючу роль, подекуди навіть стаючи нав'язаною часткою їхньої національної культури. Все це, на думку більшовицьких вождів, мало слугувати консолідації радянської імперії. Отож, одним з основних стовпів концепції «дружби народів» почала виступати примордіальна етнічність, а її іншим стовпом став російський централізм [6, с. 126–127].

Радянські культурні символи, зазначає Е. Вілсон, відігравали важливу роль у зміцненні російських міфів про те, що українці – це «теж росіяни», але правда й те, що радянська ідентичність виявилася привабливою для багатьох українців, які пов'язували свою самосвідомість із міфологією про спільне походження східнослов'янських народів. До того ж, на відміну від царської Росії, СРСР активно використовував можливість «націоналізуючої» держави, створивши таку систему шкільної освіти та засобів масової інформації, про яку царська бюрократія не могла навіть мріяти.

Однак прикметно, що головним об'єктом радянської символічної політики після 1930-х років були українські (та й російські) селяни, які переселялися до міст. Після розвалу СРСР радянські ідентичності виявилися дуже живучими саме там, де цього слід було сподіватися – в урбанізованих районах Східної та Південної України.

Політика радянської та царської імперій мали ту подібність, що офіційна радянська культура також розбудовувалася навколо російської культури (принаймні, певного її варіанту). Радянський проект розбудови імперії, отже, був різновидом російського націєтворення [1, с.240–243].

Відтак, модель твореного в Україні радянського патріотизму та радянської ідентичності мала бути прилаштована до місцевої соціальної і національної специфіки. На відміну від Росії, де «радянське» сприймалося більшістю населення як еквівалент і продовження «російського», врахування національних особливостей в УРСР призвело до ефекту формування подвійної ідентичності – як української, так і радянської. Отож, починаючи з 1939 р., процес активізації українських національних почуттів довелося реанімувати. Загроза Великої війни та приєднання західноукраїнських земель примусили сталінське керівництво загальмувати в республіці потужну кампанію русифікації, що сягнула свого піку наприкінці 30-х рр. [6, с.138].

По війні, роздвоєна ідентичність дедалі більше регіоналізувалася, оскільки в містах Східної та Південної України школи, університети, засоби масової інформації та заклади культури майже цілковито прийняли радянсько-російську гібридну культуру [1, с.241]. Цей етнічний субстрат, підсумовує М. Рябчук, що не має чіткої національної ідентичності («одесіти», «кієвляне», «донбасци» – так найчастіше вони себе визначають), є типовим продуктом середньовіччя, не таким уже й, зрештою, анахронічним, беручи до уваги напівфеодальний характер советських колгоспів і всього соціалізму загалом [8, с.159].

З іншої сторони, як вважає О. Дзьобань, саме ця подвійна ідентичність уможливила розквіт національних «незалежницьких» ідеологій наприкінці 80-х років ХХ ст., що утверджувалися як альтернатива девальвованій комуністичній ідеології [9, с.112].

Отже, ХХ ст. стало найбільш складним часом випробувань для українства. Політизація етнічності дала початок швидкому формуванню політичної та культурної ідентичності українців, відродженню української мови на початку століття, проте входження до складу СРСР спричинило до кардинальних змін.

Радянізація українського соціуму стала значно потужнішим чинником формування соціального білінгвізму ніж уніфікація часів російської імперії [10, с.235]. Формування радянської ідентичності призвело до втрати української культурної ідентичності частини суспільства через формування подвійної радянсько-української ідентичності.

У добу українізації відбувалися нові зміни щодо суспільної аргументації на користь української мови. Проблеми мотивації вжитку виникають перед тими мовами, які перебувають, здебільшого, у ненормальному стані. Так сталося із українською мовою [5, с.184]. Формуючи за допомогою повернення до української мови та культури нову радянську українську ідентичність, радянська влада не змогла підпорядкувати процес розквіту українства, не змогла ліквідувати мовне протистояння Сходу та Заходу України.

Починаючи з середини 30-х років, влада рішуче взяла курс на деукраїнізацію і мовну асиміляцію, розглядаючи останню як засіб гомогенізації політичного простору й інтеграції народів СРСР в єдину спільноту [2, с.132]. Формування єдиної радянської ідентичності здійснювалося за допомогою політики уніфікації – через подвійну «радянсько-українську» ідентичність до єдиної – радянської, так як і одномовність українського суспільства формувалася через російсько-українську двомовність.

Непроста доля України у ХХ ст. (приєднання Західної України, Друга світова війна) загальмували процес створення одномовного суспільства в УРСР, але не знищили мовно-культурну неоднорідність українського соціуму, яка проявляється в соціальному білінгвізмі та бікультурності України, що особливо яскраво спостерігається у територіальному плані та на вісі місто-село.

Список використаних джерел

1. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Ендрю Вілсон [пер. з англійської]. – К.: «К.І.С.», 2004. – 552 с.
2. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К.: ІПІЕНД, 2002. – 272 с.
3. Дзьоба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності / І.М. Дзьоба. // Дзьоба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності: Ст., виступи, інтерв'ю, памфлети. / Вступ. слово М.В. Поповича. – К.: Україна, 2006. – С.125–158.
4. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці: «Рута», 1998. – 208 с.
5. «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія. / За ред. В.А. Смоля. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 392 с.
6. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України / В. Гриневич, В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко. – К.: «Наукова думка», 2004. – Т.ІІ. – 526 с.
7. Огульчанський Ю.А. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми; Попул. нарис / Ю. Огульчанський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 68 с.
8. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення / Микола Рябчук. – К.: «Критика», 2000. – 303 с.
9. Дзьобань О.П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: Монографія / О. Дзьобань. – Х.: Майдан, 2007. – 284 с.
10. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.

Панасюк Л.В. Ідентичність и білінгвізм на Україні ХХ в.: історико-політологічний аспект

Рассматриваются особенности формирования национальной, политической и культурной идентичности, предлагается анализ влияния идентичностей на формирование мировоззренческих и политических ориентаций личности в условиях массового (социального) двуязычия на Украине в ХХ ст.

Ключевые слова: язык, білінгвізм, ідентичність.

Panasjuk, L.V. Ukraine in XXth century: identity and bilingualism

The author of the article analyses the phenomenon identity and bilingualism, the functioning of the two and more languages in country and society. The author pay attention to societal and political point to form identity and bilingualism (of bilingual society) in XXth century.

Key words: language, bilingualism, identity.

Медіатизація політики як ключовий вектор трансформації легітиміційних та делегітиміційних практик в Україні

Актуалізовано теоретичний та емпіричний потенціал концепту «медіатизація» в контексті аналізу зростання залежності/взаємозалежності політики та медіа в Україні. Окреслені ключові тенденції процесу медіатизації у вітчизняному політикумі, зокрема, зростання легітиміційного/делегітиміційного потенціалу медіа та їх технологій на сучасному етапі. Феномен політичної медіатизації в Україні, на думку автора, полягає в тому, що ключовим його каталізатором є національна владна еліта.

Ключові слова: медіатизація, медіа логіка, медіакратія, легітиміація, делегітиміація.

Процес політичної медіатизації є індикатором інтенсивності становлення новітньої інформаційної епохи та засвідчує трансформацію ролі медіа в сучасному суспільстві. Як провідний демократичний інститут, що забезпечує реалізацію фундаментальних принципів, свобод в демократичній державі, медіа, в той же час, – це невід’ємна складова інформаційно-комунікативної системи політикуму. Мас-медіа забезпечують взаємодію його ключових суб’єктів, фактично, опосередковуючи комунікацію між політичною елітою та громадянами, тому вважаються важливими чинниками ефективності такої комунікації. В дискурсі сучасної політичної науки взаємодія (комунікація) між політичним суб’єктом та громадянами є суттю процесів політичної легітимізації чи делегітимізації. Власне, тезу про комунікативну природу політикуму (політичної системи) на теоретичному рівні обґрунтували такі вчені, як Д.Істон, Г.Алмонд, К.Дойч тощо. Наприклад, Д. Істон – автор універсальної моделі політичної системи, чи не вперше, акцентує увагу на важливості існування комунікації в політикумі, що забезпечує адаптацію політичної системи до навколишнього середовища, тобто її виживання. Вчений на абстрактному рівні розглядає комунікативну природу політичної системи, що існує завдяки взаємній комунікації з навколишнім середовищем, в першу чергу, з громадянським суспільством. Відомий німецький вчений Ю.Хабермас також підкреслює, що сенсом сучасного політичного процесу є саме комунікація, яка й забезпечує демократичну легітимізацію політичних суб’єктів з боку громадян. На його слушну думку, «легітимне не те рішення, котре виражає ніби-то уже сформовану волю народу..., але те, в обговоренні якого взяла участь найбільша кількість громадян» [13, с.195]. Позичивши цю комунікативну природу політики загалом та легітиміційних/делегітиміційних процесів, зокрема, дотримуються також російські вчені О.І.Вертешин, А.-Н.З.Дібіров, О.І.Соловйов, С.Ю.Чумікова, вітчизняні вчені І.І.Бенцал, О.Ю.Висоцький, Є.Г.Цокур тощо.

Таким чином, медіа як посередники в системі політичної комунікації, є ключовими учасниками найважливішого феномену з точки зору політичного процесу – суспільного визнання політичної влади (політичної легітимізації), а також здійснюють значний вплив на процес втрати політичною владою довіри з боку громадян (політичної делегітимізації). Тому є всі підстави стверджувати, по-перше, про значний легітиміційний/делегітиміційний потенціал медіа. По-друге, виникає об’єктивна необхідність актуалізувати новий, інформаційно-комунікативний вимір теоретичного аналізу вищезазначених

феноменів. Даний рівень аналізу обумовлюється інтенсифікацією впливу медіа та їх технологій на реальний політичний процес. З огляду на таку тенденцію, в сучасних наукових дослідженнях панує яскраво виражений скепсис з приводу значної диверсифікації політичної ролі медіа, тому загальноживаними термінами наукового дискурсу стали «медіа колонізація політики» [6], «реформатування політики під впливом медіа» [7], «інтервенція медіа в політику» [5, с.217] тощо. Політична практика, особливо вітчизняна, підтверджує об’єктивну обґрунтованість подібних тверджень, особливо в контексті стійкої тенденції консолідації зусиль владної еліти та медіа для досягнення політичних цілей. Такий симбіоз все більше переміщує політику в інформаційно-комунікативний простір та трансформує її сутність: політикум набуває медійних властивостей, медіа стають суб’єктами політики. Ці феномени детермінуються дискурсом сучасної політичної науки як процес політичної медіатизації. На нашу думку, він відіграє ключову роль в трансформації сутності легітимізації/делегітимізації політичної влади. Зазнає змін сам формат процесів набуття/втрати політичної легітимності, оскільки в системі комунікативної взаємодії влада та громадяни з’являється посередник – мас-медіа. Відповідно, сучасний легітиміційний/делегітиміційний процес при збереженні свого ключового змісту – необхідності суспільного визнання політичної влади, зазнає суттєвих змін та засвідчує становлення нових, інформаційно-комунікативних векторів трансформації конкретних політичних практик вищезазначених процесів. Саме тому актуалізація концепту «політична медіатизація» в контексті аналізу політичної легітимізації та делегітимізації в Україні є виправданою як в пізнавальній, так і в теоретичній площині. Розкриття тенденцій політичної медіатизації у вітчизняному політикумі та характеру їх впливу на вищезазначені базисні політичні процеси дають також відповіді на питання сутності трансформації вітчизняного політикуму в контексті становлення інформаційного суспільства в цілому. В практичному розумінні, такий аналіз відіграє виключно важливу роль для запобігання формування квазіполітики та квазідемократії в Україні, в якій замість реальної ефективної політичної діяльності пануватиме її медіатизований образ.

Термін «медіатизація» (англ. «mediatization») має зарубіжне походження, тому значний науковий доробок з його концептуалізації, в тому числі й в політичній науці, належить саме зарубіжним вченим. Серед останніх досліджень, що використані в актуалізації проблеми в даній розвідці, праці таких авторів, як С.Х’ярвард (S.Hjarvard) [2], К.Ландбі (K.Lundby) [5], Г.Маззоліні (G.Mazzoleni) [4], У.Шульц (W.Schulz) [8], Дж.Стромбек (J.Stromback) [9]. Вони аналізують сутність поняття «медіатизація», а також ідентифікують його як суспільний, культурний, політичний феномен сучасної дійсності. Важливе значення для даної роботи мають зарубіжні дослідження, присвячені проблемі загальної ролі мас-медіа в сучасному житті та безпосередньо у функціонуванні інформаційно-комунікативної системи політикуму. Провідними дослідниками в контексті такого вектору є П.Бурдьє, Н.Луман, М.Маклюєн, О.Тоффлер, М.Кастельс, Ю.Хабермас, Д.Німмо (D.Nimmo), Дж.Комбс (J.Combs), Б.Ланс (B.Lance), Р.Ентман (R.Entman), Б.Макнейр (B.McNair), російські вчені Д.В.Березняков, І.І.Засурський, С.Г.Кара-Мурза, О.І.Соловйов тощо. Вагому роль в пізнанні феномену медіатизації політики відіграють також дослідження теорії масової комунікації. До числа класиків цього напрямку слід віднести таких вчених, як П.Лазарсфельд, Г.Ласвелл, У.Ліппман, Е.Ноель-Нойман тощо. У вітчизняній науці дослідження феномену медіа та процесу політичної медіатизації є досить актуальними та включають надзвичайно різноманітні вектори. Провідними вченими – авторами досліджень фундаментального характеру в цьому контексті є І.І.Бенцал, Д.Р.Дуцик, О.В.Зернецька, В.Ф.Іванов, Е.Б.Макаренко, Н.В.Костенко М.А.Ожеван, Б.В.Потятиник, Г.Г.Почепцов, Д.В.Яковлев та ін.

Загалом, як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники процесу політичної медіатизації підкреслюють його багатомірність, засвідчують появу нових феноменів внаслідок посилення залежності/взаємозалежності політики та медіа. Тобто, медіатизація обумовлює трансформацію сутнісних основ політики, в першу чергу, політичної влади. Її сучасний варіант дослідники ідентифікують як медіакратію. Російський вчений О.І.Соловйов розглядає медіакратію як «спосіб організації влади, в якій інформаційні відносини перетворюються на ключовий механізм формування політичного простору та забезпечення взаємодії між владою та суспільством» [24]. Адже, на його думку,

ключовою ознакою політики «постсучасності» є набуття нею рис медіакомунікацій, що атестують її в якості більш оперативного й ... епізодичного способу підтримання контактів верхів та низів по відношенню до певних владнозначимих проєктів[25,с.77]. На думку російської дослідниці С.С.Бодрунної, медіакратія – це явище «... зрощення владних (політичних) і медійних інститутів в сфері інтересів та комунікації», тобто така політика, що «...принципово здійснюється через посередника»[11,с.102]. Ця позиція цілком співзвучна з підходами багатьох інших дослідників проблеми політичної медіатизації, які аналізують роль медіа як медіуму-посередника в комунікативній взаємодії, для цього використовують концепт «mediation», що часто виступає синонімом «mediatization». В цьому відношенні трансформація легітимаційних/делегітимаційних практик на сучасному етапі є закономірним результатом інтенсифікації процесу медіатизації політики та становлення феномену «медіакратії». І, навпаки, саме існування такої сучасної форми політичної влади, її життєдіяльність зумовлює медіатизацію вищезначених політичних практик. Як підкреслює американський дослідник Е.Лоу (E.Louw): «медіатизація політики – це робота політичної еліти... яка... систематично намагається використовувати медіа для створення згоди та побудови масової легітимності»[3,с.195]. Російський вчений О.І. Вертешин ідентифікує феномен медіатизації процесу набуття легітимності як «медіалегітимацію», що, на його думку, є «цілісним комплексом організаційних та агітаційно-пропагандистських дій суб'єктів політики, з метою укріплення ними політичної системи, своєї влади, її визнання в суспільстві, на основі включення в процес наявного в них медійного ресурсу»[12,с.87].

Отже, багатомірність концепту «медіатизація», особливо в контексті дискурсу політичної науки, підкреслює його універсальний теоретичний, емпіричний потенціал та зумовлює необхідність подальшої концептуалізації даного феномену, в тому числі в контексті пізнання сутності сучасних політичних тенденцій в Україні. Інтенсифікація інформаційно-комунікативних процесів в політичній сфері суспільства актуалізує як в зарубіжному, так і у вітчизняному науковому дискурсі твердження про медіатизацію політику загальною та конкретних суспільно-політичних практик зокрема. В першу чергу, зазнає трансформації базис політикуму – політична легітимність та її процесуальні складові. Відбувається процес медіатизації політичної легітимності та делегітимації.

Відтак, мета даної розвідки – узагальнити ключові підходи щодо розуміння сутності процесу політичної медіатизації в сучасному науковому дискурсі, виявити ключові індикатори трансформації легітимаційних/делегітимаційних практик під впливом тенденцій політичної медіатизації в Україні.

Для прикладного аналізу проблеми трансформації вітчизняної політики в контексті зростання легітимаційного /делегітимаційного потенціалу медіа, а також медіатизації суспільно-політичної практики набуття чи втрати владною елітою політичної легітимності, необхідно проаналізувати ключові константи концепту «політична медіатизація». Більшість дослідників визначають політичну медіатизацію як процес посилення залежності/взаємозалежності політики та суспільства від медіа або ж пристосування останніх до медіа та їх логіки[1,с.447;5,с.209;8,с.89;9,238;]. Зокрема, «медіатизована політика – це політика, яка втратила свою автономію, стала залежною в своїх основних функціях від мас-медіа, і постійно формується під впливом взаємодії з мас-медіа»[4,с.249]. Саме «медіа логіка» є ключовою константою для повноцінного розуміння сутності процесу політичної медіатизації. Італійський вчений Г.Маззоліні визначає, що «це концепт, який визначає вплив медіа... на репрезентацію подій, які ми вважаємо «реальністю»[1,с.445]. Ця репрезентація має відповідати «логіці, форматам, ... стилям, ... граматиці... мас-медіа комунікацій»[1,с.445]. Тобто мас-медіа та їх технології, як посередники суспільної комунікації, не просто передають інформацію про реальні події, а передають її у відповідності з певними внутрішніми законами медіа простору, керуючись власною «медіа логікою» репрезентації реальності. Концепт «медіа логіка» як симбіоз комерційної логіки, логіки індустрії мас-медіа та інших елементів, слід ідентифікувати в термінах «драматизації», «видовищності» репрезентації політики, «панування шоу-бізнес принципів», притаманних сучасній медіа індустрії, «спрощення», «поляризації», «персоналізації», «стереотипізації», «візуалізації» політичного процесу в цілому[1,с.446;9,с.233]. Г.Маззоліні також підкреслює, що «це особливо

характерно для «постмодерних» виборчих кампаній, де побудова іміджу, гонитва за сенсаціями, спокуса, конфлікт є комунікативними інструментами кандидатів»[1,с.447].

Наступною константою, що поглиблює розуміння сутності концепту «медіатизація» є теза про те, що медіа опосередковує реальність, конструює власну медіа реальність. Чи не вперше проаналізував такий феномен американський дослідник мас-медіа У. Ліппманн – автор загальновідомої праці «Громадська думка» (1922 р.), яка набагато випереджувала свій час. Дослідник вказував, що медіа здатні конструювати в свідомості людини т.зв. псевдо-середовище («pseudo-environment») – спрощену картину реальності [16,с.38]. В свою чергу, в 60-х роках американський вчений Д. Бурстін оперує терміном «псевдо-події» та визначає їх як «штучні події», що ініціюються публічними «фігурами» та організовуються комунікаторами для того, щоб перші залишались в центрі уваги мас-медіа[1,с.664].

У зв'язку з цим, в наукових дослідженнях сформувався вектор по аналізу впливу медіа-інформації на сприйняття, усвідомлення та розуміння реальності масовою аудиторією та окремою особистістю. До комплексу таких теорій слід віднести теорію «побудови порядку денного» («agenda-setting»)[1,с.12], «ефект вартового» («gatekeeper»)[1,с.264;1,с.510], концепція ефекту культивативації[1,с.148], ефекти праймінгу[1,с.653], фреймінгу[1,с.254], спін-технології[1,с.756] – це далеко не вичерпний перелік медіа-механізмів репрезентації реальності, в тому числі й політичної. Відповідно, політична реальність – це медіа-реальність, де є місце символічності, віртуальності, образам-«симулякрам», т.зв. псевдо-подіям (pseudo-events) як штучно сконструйованій реальності, а також медіа-подіям (media events/media-broadcast communications events) як дійсній реальності, що реконструюється медіа відповідно до власної логіки[1,с.443]. У зв'язку з цим, відомий вітчизняний вчений Г.Г.Почепцов ідентифікує феномен інформаційних воєн (інформаційного протистояння) як невід'ємний елемент сучасного політичного процесу. Дослідник підкреслює, що «базовою складовою впливу в рамках інформаційної війни має стати опора на когнітивну модель світу, на способи обробки інформації людиною, на способи форматування цієї інформації»[23,с.22]. На його думку, суттєва зміна картини світу адресата комунікативного впливу і є ключовою метою такого впливу[23,с.21].

В Україні динаміка процесу політичної медіатизації корелює з динамікою становлення національної політичної системи, з розподілом її ключових ніш між тими чи іншими політичними суб'єктами. Цей процес має перманентний характер, тобто триває ще й досі. Як показує дійсність вітчизняного політикуму, демократія в Україні зводиться, в першу чергу, до можливості поборотися за владне місце всім, хто має на це бажання та відповідний потенціал. Зокрема, вагоме місце займають можливості активного залучення мас-медіа до участі в політичному процесі. В цьому відношенні, в Україні спостерігається цікава ситуація, коли з одного боку, мас-медіа є провідними інститутами демократії та свободи слова й тому мають неупереджено та збалансовано висвітлювати все, що відбувається в країні. З іншого боку – в нашій державі медіа перебувають в економічній залежності чи-то й в повній власності певних заможних представників суспільства зі своїми політичними інтересами. Таким чином, динаміка процесу політичної медіатизації в Україні пов'язана також із феноменом вітчизняної медіа-інфраструктури та структурою медіа власності, яка перебуває в прямій залежності або ж від конкретних політичних сил, або від тих, хто безпосередньо підтримує того чи іншого політичного суб'єкта. Як відзначає вітчизняний медіа-експерт та вчений Д.Р.Дуцик: «...структура медіа власності в Україні не є сталою, вона динамічно змінюється залежно від політики (більш демократичної, чи менш демократичної) чинної у конкретний момент влади та від здатності медіа-власників шукати компроміс із владою» [14,с.7-8]. Тому залишається доволі складним питання неупередженості медіа відносно висвітлення подій політичного життя в країні, реалізації принципів збалансованості новин, об'єктивності висловлюваних точок зору на ток-шоу і т.п. Проте, виходячи із результатів електоральної боротьби, стає зрозумілим значення медіа-активів для досягнення перемоги, адже ті суб'єкти політики, які мають найвищі рейтинги медіа-присутності є не просто найбільш впливовими політичними діячами в країні, а й такими, що легітимізували себе в очах громадян за допомогою технологій мас-медіа.

Відтак, аналізуючи процес медіатизації політики в Україні, маємо акцентувати увагу на наступних аспектах: по-перше, політикум в Україні не є стабільним, політичні суб'єкти мають доволі невеликий (максимум – на період виборчої каденції) кредит довіри, та, значною мірою, знаходяться під загрозою його втрати. Тому прагнення досягнення легітимізації та уникнення делегітимізації спонукає використовувати, в першу чергу, потенціал медіа. А це посилює залежність політики від медіа та спонукає до наростання політичного потенціалу останніх, а значить інтенсифікує процес медіатизації політики в Україні. По-друге, підсилює цю тенденцію специфіка медіа-інфраструктури в країні, державний елемент якої потенційно є адміністративним ресурсом влади, а недержавна частина вітчизняних медіа перебуває в приватній власності впливових в політиці суб'єктів чи, власне, політичних діячів. Тому т.зв. «джинси» – замовні медіа-матеріали (прихована реклама) є невід'ємним елементом діяльності таких медіа. По-третє, взаємозалежність політики й мас-медіа, їх симбіоз, створює унікальне обличчя вітчизняного політикуму, який все більше адаптує до своїх реалій вищезначену медіа-логіку видовищності, драматизму, шоу, скандалів та конфліктів. При чому політична історія незалежної України вже налічує чимало прикладів цьому як в електоральний, так і в позаелекторальний період. І саме головне – політична свідомість громадян сприймає саме таку, медіатизовану політику за реальний політичний процес, а інформацію про нього як правдиву. Залучення ж потенціалу мас-медіа сучасними політиками для досягнення своїх цілей зумовлює збільшення в геометричній прогресії впровадження технологій маніпуляційної свідомістю, на яких і ґрунтується медіа-індустрія. Тому медіатизація політики в Україні – це процес, який опирається на маніпулятивний потенціал сучасних медіа. Можна погодитись з твердженням американських дослідників Д.Німмо та Дж.Комбса, які стверджують: «...те, що люди знають про політику є опосередкованим (медіатизованим), таким, що є результатом непрямой, другорядної інформації, що конструюється на основі медіа логіки фантазії» [1, с.446].

Таким чином проблема медіатизації політикуму України загалом та таких базових суспільно-політичних практик, як легітимізація/делегітимізація політичної влади має два виміри аналізу: електоральний та позаелекторальний. В першому випадку – ситуація політичних виборів, сама по собі створює атмосферу конфлікту, боротьби, гострого протистояння між учасниками виборчих перегонів. В другому випадку, з огляду на перманентний характер електоральних процесів в Україні, боротьба за рейтинг, впізнаваність, а також боротьба за легітимізацію поточної політики та делегітимізацію політичних опонентів, спонукає політиків до інтенсифікації та динамізації своїх медіа-кампаній.

В політичній історії незалежної України, на наш погляд, можна виділити граничну межу в процесі медіатизації політики – це події «Помаранчевої революції» 2004 року, які розділили даний процес на дві частини або т.зв. фази. Так, норвезький вчений Дж.Стромбек виділяє всього чотири фази медіатизації політики, характерних для західних демократій в період після Другої світової війни[9]. Основним критерієм такого поділу він вважає саме посилення залежності політики від медіа, її адаптацією до медіа логіки. На його думку, на останній, четвертій фазі політичної медіатизації, «медіа та їх логіка, можна сказати, колонізують політику...» [9, с.240]. Основною стратегією останньої стає «перманентна кампанія» та «вихід на публіку». При цьому, дослідник підкреслює, що будь-який суспільний чи політичний діяч, за умов мобілізації всіх ресурсів для щоденної битви за вплив на новини та їх формування, може стати успішним[9, с.240].

Медіатизація політики в умовах електорального процесу в Україні характеризується наступними ознаками. По-перше, зростання значної політичної ангажованості медіа в передвиборний період, що на думку авторів дослідження «Новини VS. Виборча кампанія в новинних телепрограмах», є закономірністю їх функціонування[17, с.27]. Наявність же в українських політиків медіа-активів, посилює цю тенденцію та провокує медіа до участі в політичній боротьбі. До 2004 року ця тенденція виявлялась в перетворенні впливових мас-медіа на адміністративний ресурс владної еліти, поширення практики контролю над визначенням «порядку денного» в медіа (явища т.зв. «темників»). Після 2004 року сформувалася нова практика в цьому відношенні – практика замовних мате-

ріалів в мас-медіа або прихованої політичної реклами, тобто «джинси». Як відзначає вітчизняний експерт Н.Лигачова, вартість попадання в прайм-таймову програму, в якій VIP політик відповідає на питання в розпал виборчої кампанії досягала... 50-80 тисяч доларів [17, с.213]. По-друге, з 1998 року й до сьогодні національна політика з усіма своїми конфліктами репрезентується в межах певних медіа-форматів. Зокрема, значних масштабів досягло впровадження в суспільно-політичну сферу медіа-скандалів або політичних конфліктів та форсування їх інформаційно-комунікативного резонансу. Наприклад, т.зв. «справа Гонгадзе» та «касетний скандал», що відображають в комунікативному просторі протистояння між реально ворогуючими політичними суб'єктами. Г.Г.Почепцов визначає касетний скандал як медіа-кризу, що передбачає створення невідконтрольного владі комунікативного середовища, «де є можливим розгортання і підтримка кризи, втягування протилежної сторони в пастку, що потім не дає їй вийти сухим із води» [22]. Вчений визначає, що медіа-криза (медіа-скандал) експлуатує точки нестабільності, що ведуть до можливих точок біфуркації»[22]. Інший вітчизняний дослідник проблем медіатизації Д.В.Яковлев прямо називає «медіа-скандали як біфуркаційні точки політичного розвитку»[26].

Емпірично, ці тези підтверджуються, оскільки інформаційно-комунікативний резонанс цих медіа-скандалів значною мірою похитнув силу правлячої еліти й кожного її представника, дав підстави для актуалізації негативного портрету влади, що арештовує, переслідує опозицію та може бути причетною до зникнення та вбивства опозиційного журналіста. В 2004 році такою точкою біфуркації в політиці були події «Помаранчевої революції», спровоковані повною дискредитацією та делегітимізацією правлячої еліти, та поступовим наростанням легітимізаційного потенціалу в опозиційних політичних сил. Саме події 2004 року є показниками необмеженого легітимізаційного та делегітимізаційного потенціалу медіа та їх впливу на медіатизацію суспільно-політичних практик процесів політичної легітимізації/делегітимізації. Г.Г.Почепцов також підкреслює особливу роль драматургії в конструюванні подій виборів-революції як мильної опери в дії, де є «ворог, він же злодій, що намагається вкрасти наші вибори», а також «герой, який не переможе злодія, якщо ми йому не допоможемо»[20, с.17]. Тобто, в комунікативному просторі в умовах виборчої боротьби здійснюється взаємна інформаційна війна між ключовими суперниками за допомогою інформаційно-комунікативних інструментів. Наклеюються стереотипні ярлики, такі як «бандит», «революціонер», «синьо-білий», «помаранчевий» та багато інших. На думку вітчизняного дослідника П.Олександрова, на протязі всіх виборчих кампаній в Україні кризь призму медіа поширюються «політичні страхи», впроваджується «мовна стратегія тривоги як технологія політичної боротьби, коли слова-концепти вживають, щоб активізувати громадськість, створити конкретний ярлик, стереотип, образ ворога»[19]. Як влучно зазначає відомий вітчизняний вчений М.А. Ожеван, аналізуючи події 2004 року: «медіа (особливо електоронні) виявились у цій виборчій кампанії більш винахідливими саме в частині демонізації (як зі знаком плюс, так і зі знаком мінус)» та численних фобій, які «медіа... штампували майже на конвеєрі на замовлення протиборчих сторін»[18]. Так, «заслугою» медіа-стратегій кандидатів була актуалізація та комунікативне форсування ідеї етнічного, політичного, регіонального розколу України. Наприклад, в політичній рекламі провладного кандидата, «Україна роззуй очі!», де карта України була поділена на три сорти. Ідея розколу є актуальною й в наступних виборчих кампаніях.

Сам образ Майдану конструювався як певний комунікативний простір, що нагадував собою яскраві театральні лаштунки, які копіювалася по всій Україні. Звуки литаврів та небагатослівної пісні «Разом нас багато, нас не подолати», помаранчеві стрічки, стяги – все це масифікувало громадян, створювало ефект єдиного натовпу. Тому драматичність, видовищність, емоційний та психологічний резонанс, що імпонує форматам медіа та їх логіці, забезпечив перемогу опозиції не лише у віртуальному інформаційному просторі, а й в реальному політичному процесі. Тому медіатизація політичного протистояння як специфічна медіа-політична та маніпулятивна технологія в умовах електоральної кампанії 2004 року була стратегічним напрямом політичних опонентів в боротьбі за досягнення бажаних результатів. За рахунок комунікативних інструментів та інформаційних ресурсів Майдан як медіатизований конфлікт мав силь-

ний легітимісний та делегітимісний потенціал. Перший – отримала нова влада в якості кредиту довіри, а другий – дістався провладному кандидату.

Подальші виборчі кампанії в Україні засвідчують інтенсифікацію процесу політичної медіатизації: політична боротьба чи-то протистояння влади і опозиції (т.зв. «помаранчевих» та «біло-блакитних») відбувається, в першу чергу, в інформаційно-комунікативному просторі. Систематична інформаційно-комунікативна дискредитація провладної команди з боку опонентів привела до реальної втрати ними переваги в парламенті й уряді та до повного електорального фіаско в 2010 році. Інформаційні атаки на «помаранчеву» команду з боку опозиції активно резонували в очах громадськості з їх політичною неефективністю та відсутністю єдності серед правлячої верхівки. Відтак, спрацювала закономірність: посилення легітимісного чи-то делегітимісного потенціалу інформаційно-маніпулятивних інструментів співвідносно з ефективною/неефективною реальною діяльністю політичних суб'єктів. Арсенал інформаційно-політичної боротьби протягом цього періоду включає застосування широкого кола інструментів внутрішньополітичної інформаційної війни, в тому числі експлуатації в новинах, ток-шоу політизованих конфліктних тем та ескалація в них політичного протистояння, каталізація старих та конструювання нових політичних медіа-скандалів, широке використання інформаційно-маніпулятивних технологій під час електорального та в умовах позаелекторального процесів тощо. До найбільш яскравих прикладів застосування інформаційних інструментів, що мали значний делегітимісний потенціал для «помаранчевої» команди, можна віднести такі медіа-скандали, як корупційний скандал уряду Ю.Тимошенко, медіа-скандал Ю.Луценка в аеропорту в Німеччині, розслідування справи про отруєння В.Ющенка, резонансний скандал в міжнародному дитячому центрі «Артек» тощо.

Вітчизняний дослідник І.І.Бенцал, аналізуючи реалізацію інформаційних воєн у випусках новин у вітчизняних медіа, вказує на поширення замовних матеріалів (політичної джінси) «...в ефірі теленовін під час загострення конфліктів, наближення виборчих кампаній» та на «численні системні порушення професійних стандартів оприлюднення інформації, спекулювання політичною тематикою» [10, с. 13]. З огляду на це, автор робить висновок, що «зосередження на висвітленні інформаційних воєн призводить до того, що справжніх політичних новин в українських новинах немає» [10, с. 13].

Ще одним медіа-форматом репрезентації вітчизняної політики стали численні ток-шоу. Вітчизняний вчений Г.Г.Почепцов підкреслює, що ток-шоу має, по-перше, значний маніпулятивний потенціал (маніпуляція соціологією, темами, порядком висвітлення тем та висловлювань людей, маніпуляція гостями та часом) [21]. По-друге, політичні ток-шоу виконують, на його думку, роль т.зв. «м'яких» політичних новин, тобто цікаві тим громадянам, хто не дивиться звичайні новини. Останні здатні, на думку дослідника, «... створювати порядок денний, тобто або вводити теми, або забирати їх з поля зору масової свідомості; вводити й утримувати потрібну версію події; готувати масову свідомість до нового порядку денного; вводити нових політичних лідерів; кристалізувати думку глядачів, коли відбувається збіг індивідуальної думки глядача, з тою, що перемагає на екрані» [21]. Крім того, значний вплив на репрезентацію політики в свідомості громадян мають інформаційно-політичні технології, особливо в умовах електорального процесу. Це, зокрема, технології PR та політичне рекламування. В обох випадках ключовою метою є конструювання іміджу політичного суб'єкта, створення для цього відповідних контекстів (візуального, вербального, подієвого). В першому – особливої уваги заслуговують феномени публічної появи політичного суб'єкта за участю мас-медіа, тобто мова йде про медіа-контекст політичної події або про медіа-події на кшталт святкової «Молитви за Україну» за участю відомих політиків чи кампанії боротьби з епідемією грипу тощо. Унікальною інформаційно-політичною технологією є політична реклама. Це невід'ємний елемент медіа-стратегії кожного сучасного кандидата, оскільки має максимальну ефективність в контексті впливу на масову свідомість. Вітчизняна політична історія нараховує чимало прикладів «шедеврів» рекламної творчості, в тому числі вищезазначена реклама 2004 року «Роззуй очі!» або політична реклама 2007 року із використанням «пророчств» Ванги, Нострадамуса, Глоби тощо.

Таким чином, як показує сучасна вітчизняна політична практика, медіа-формати, інформаційні технології стали звичними методами репрезентації політичного життя в

Україні. Водночас, їх широке використання зумовлює трансформацію базису політики, що асимілюється з мас-медіа та їх технологіями у своїх вихідних функціях, зокрема, й у функціях комунікації із суспільством. Це дає підстави стверджувати про наявність нових, інформаційно-комунікативних векторів трансформації таких ключових суспільно-політичних процесів, як політична легітимізація та делегітимізація. Проблематика, яка актуалізована в даній розвідці, не є вичерпаною, оскільки потребує подальшого методологічного та емпіричного аналізу. Проте, можна однозначно стверджувати про ключову роль вітчизняної політичної еліти з обличчям медіакратії, що є каталізатором медіатизаційних процесів в політикумі України.

Список використаних джерел

1. Encyclopedia of political communication. / edited by L.Lee Kaid, C.Holtz-Bacha. – Los Angeles: Sage Publications, 2008. – 1104 pp.
2. Hjarvard S. The Mediatization of Society. A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change. / S.Hjarvard // Nordicom review. – 2008. – №29(2). – P.105-134.
3. Louw E. The Media and Political Process. / E.Louw. – London: SAGE Publications Ltd, 2010. – 240 pp.
4. Mazzoleni G. «Mediatization» of Politics: A Challenge for Democracy? / G.Mazzoleni, W.Schulz // Political Communication. -1999.-№16(3).-P. 247-261.
5. Mediatization: Concept, Changes, Consequences [Електронний ресурс] / edited by K.Lundby. – New York: Peter Lang, 2009. – 316 pp. http://books.google.com.ua/books?id=triI4k_DICYC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false
6. Meyer T. Media Democracy: How the Media Colonize Politics / T.Meyer, L.Hinchman. – Cambridge: Polity Press, 2002. – 184 pp.
7. Reformatting politics: information technology and global civil society / edited by J.Dean, J.W.Anderson, G.Lovink. – New York: Routledge, 2006. – 237 pp.
8. Reconstructing Mediatization as an Analytical Concept / W.Schulz // European Journal of Communication. – March 2004. – Vol. 19. – No. 1. – P. 87-101.
9. Stromback J. Four Phases of Mediatization: An Analysis of the Mediatization of Politics / J.Stromback // The International Journal of Press/Politics. – 2008. – №13. – P. 228-246.
10. Бенцал І.І. Інформаційні війни політиків та їх деструктивний вплив на медіа/І.І. Бенцал // Держава та регіони: Серія: Соціальні комунікації. – 2010. – № 2. – С.9-14.
11. Бодрунова С.С. Медіакратія: атлантические подходы к определению термина [Електронний ресурс] / С.С. Бодрунова // Режим доступу: http://www.intelros.ru/pdf/mediafilosofia_2/13.pdf
12. Вертешин А.И. Легитимация и делегитимация власти с использованием медийных ресурсов / А.И. Вертешин // Гос. служба.–2009. – № 3. – С. 87-90.
13. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас; [пер. с нем. Ю.С. Медведев; ред. пер. Д.В. Складнев]. – СПб.: Наука, 2001. – 417 с.
14. Дуцик Д.Р. Структура медіа власності в Україні: політичний аспект [Електронний ресурс] /Д.Р.Дуцик// Режим доступу: http://www.rundfunk-institut.uni-koeln.de/institut/tagungen/2010-Cologne/Dutsyk_u.pdf
15. Лигачова Н. «Джінси»: масштаби і перспективи / Н.Лигачова// «Джінсова» свобода. Роль медіа у парламентській виборчій кампанії – 2006 / упоряд. О. Довженко, Н. Лигачова; «Телекритика». – К.: Вістка, 2006. – 224 с.
16. Липпман У. Общественное мнение /У. Липпман; [Пер. с англ. Т.В. Барчуновой]. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
17. Новини VS. Новини: Виборча кампанія в новинних телепрограмах/ О.В.Зернецька [та ін.]; ред. Н.В.Костенко, В.Ф.Іванов; Інститут соціології НАН України, Інститут журналістики Київського ун-ту ім. Тараса Шевченка, Академія української преси. – К.: ЦВІ, 2005. – 212 с.
18. Ожеван М.А. Ейфорія та реальні перспективи [Електронний ресурс] /М.А.Ожеван // Майдан й мас-медіа // Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/130155>
19. Олександров П. Мова тривоги: технологія політичної війни мирного часу.–2008. – №12. [Електронний ресурс] /П.Олександров// Режим доступу: <http://www.mediakrytyka.info/drukovani/12/mova-tryvohy-tekhnologiya-politychnoyi-viyny-myrnoho-chasu.html>
20. Почепцов Г.Г. Гражданское самбо: как противостоять «цветным» революциям / Г.Г.Почепцов. – М.: Издательство «Европа», 2005. – 88 с.

21. Почепцов Г.Г. Манипулятивный потенциал телевизионных политических ток-шоу [Электронный ресурс] / Г.Г. Почепцов // Режим доступа: <http://osvita.mediasapiens.kiev.ua/material/2124>

22. Почепцов Г.Г. Украинский «кассетный скандал» в контексте раскрутки НТВ и гибели «Курска» [Электронный ресурс] / Г.Г. Почепцов // Режим доступа: №18-19 (71) 11 – 17 мая 2001 г. <http://2000.net.ua/2000/forum/vera/28309>

23. Почепцов Г.Г. Информационные войны / Г.Г. Почепцов. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер». – 2001. – 576 с.

24. Соловьев А.И. Политический дискурс медиакратий: проблемы информационной эпохи [Электронный ресурс] / А.И. Соловьев // Полис. – 2004. – № 2. // Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/arch/2004/2/12.htm>

25. Соловьев А.И. Политический облик постсовременности: очевидность явления / А.И. Соловьев // Общественные науки и современность. – 2001. – №5. – С. 66-81.

26. Яковлев Д.В. Медиа-скандал как бифуркация политического развития в условиях виртуализации политики [Электронный ресурс] / Д.В. Яковлев // Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vonu_sip/2009_13/pdf/t14v13s355-364.pdf

Рыбак И.В. Медиатизация политики как ключевой вектор трансформации легитимационных и делегитимационных практик в Украине

Актуализирован теоретический, а также эмпирический потенциал концепта «медиатизация» в контексте анализа возрастания зависимости/взаимозависимости политики и медиа в Украине. Определены ключевые тенденции процесса медиатизации в отечественном политикуме, а именно, возрастание легитимационного/делеги́тимационного потенциала медиа, их технологий на современном этапе. Феномен политической медиатизации в Украине, по мнению автора, заключается в том, что его ключевым катализатором является национальная политическая элита.

Ключевые слова: медиатизация, медиа логика, медиакратия, легитимация, делегитимация

Rybak, I.V. Mediatization of politics as a key factor of transformation of legitimation and delegitimation practices in Ukraine

Theoretical and empirical potential of the concept «mediatization» in the context of the analysis of increasing dependence/interdependence of politics and media in Ukraine are updated. Key trends in the national process mediatization politics, particularly the growth of legitimacy/delegitimacy potential media and technology today are outlined. The author believes, political phenomenon of mediatization in Ukraine consist in the fact that it is a key catalyst of the national political elite.

Key words: mediatization, media logic, mediacracy, legitimation, delegitimation

УДК 323

Бойчук М.А.

Основные фазы демократического развития Украины

Різні фази демократичного розвитку розглядаються крізь реалії сучасних соціальних перетворень.

Ключові слова: демократія, демократизація, демократичний розвиток.

В науковому просторі накопичений достатній досвід теоретичного пояснення того, що є демократією, якими є ознаки процесу демократизації а також його цілі. Історія дослідження демократії починається ще за часів Аристотеля. Але Е. Карр звертав увагу на те, що «... критерій [демократії] потрібно бачити не в збереженні традиційних установ, а в питанні, де зосереджені влада і як її здійснюють. У цьому аспекті демократія – це питання ступеня – а саме ступеня реалізації демократичних принципів у конкретному суспільстві. Нині деякі країни більш демократичні, ніж інші. Але жодна з них, напевно, не є максимально демократичною, якщо застосувати будь-який високий критерій демократії. Масова демократія – складна і багатогранна, а, отже, здебільшого недосліджена сфера» [4, р.76].

У загальній формі можна визначити такі напрями демократизації політичної системи суспільства:

1. Представницький характер державної влади. Громадяни делегують свої владні повноваження обраній ними особі або політичному об'єднанню.
2. Легітимність і законність, що включає підтвердження владних повноважень народу у вигляді рівних періодичних виборів, прийнятті державних рішень при активній участі громадян і їхніх об'єднань.
3. Правова система підтримує і гарантує демократичні установи.
4. Плюралізм і конкурентність. Конкурентне, але не конфліктне співіснування в суспільстві різних політичних сил, що репрезентують інтереси соціальних груп і шарів населення.
5. Громадянські, політичні і соціальні права. Демократичний режим володіє правовими механізмами, що гарантують дотримання і захист природних і прав людини будь-якого соціального статусу.
6. Усвідомлення і підтримка більшістю громадян демократичних правил і норм, почуття відповідальності і самоконтролю.

Але в науці, перш за все, описані ідеальні типи демократії та процесу демократизації. Для створення ідеальних типів демократизації автори віддають перевагу структурним чинникам. Перш за все створенню в державі соціально-економічних, культурно-ціннісних умов для здійснення демократизації. Інші дослідники головними вважають процедурні фактори, такі як вибір та послідовність реалізації конкретних рішень та дій тих політичних акторів, від яких залежить процес демократизації. Прибічники структурного підходу (С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба, Д. Ростон, Р. Інглехарт та ін.) виокремлюють три основні типи структурних передумов демократії: відчуття національної єдності та ідентичності; досягнення досить високого рівня економічного розвитку; масове усвідомлення населенням демократичних принципів, довіра до основних політичних інститутів, міжособистісна довіра, громадянські почуття.

Дискусивним моментом для вчених стало питання про саму сутність процесу демократизації. Сутність демократизації певні вчені, які репрезентують функціональний підхід (наприклад, Ф. Шміттер, Д. Лінц, А. Степан, А. Пшевський, Т. Карл) пов'язують з ідейним та організаційним плюралізмом, технологіями запобігання та розв'язання суспільних конфліктів, раціональним співвідношенням вертикального та горизонтального вимірів політики.

На відміну від функціонального підходу, Д. Ростоу, декларуючи «генетичний підхід» [7,р.341-342,345], вважає, що для генези демократії потрібен не консенсус, а навпаки – стійкий та серйозний конфлікт.

Новизна генетичного підходу складалася в переносі акцентів з постійних факторів, що забезпечують функціонування режиму, на контекст політичної динаміки, що увесь час змінюється, його генетичні передумови і змінні величини, що визначають характер, напрямок і темпи руху [2,с.220-221].

Сьогодні очевидно, що не існує і не може існувати унікального, однолінійного шляху демократизації. В різних країнах зміна авторитарних режимів відбувається по-різному, і саме особливості шляхів переходу формують основні риси майбутньої демократії. Демократія може виявитися результатом десятиліть поступової еволюції (Велика Британія, США), наслідування (Індія), динамічних перетворень (значна частина країн Східної Європи 1989 року), обвалів (Росія після 1991 року), революції (Португалія і Аргентина), угод, досягнутих шляхом переговорів (Польща, Болівія, Нікарагуа, ПАР).

Післявоєнна історія дала чимало прикладів різних шляхів демократизації: редемократизація після іноземної окупації (Данія, країни Бенілюксу, Австрія); реформи політичних інститутів після визволення (Франція, Італія); впровадження демократії за допомогою окупантів, тобто шляхом нав'язування ззовні (Японія, Німеччина); трансформація авторитарних режимів «освіченим» монархом (деякі країни Східної Європи 1945-1948 років) або військовим диктатором; демократизація за ініціативою «згори», внаслідок договору з опозицією (Іспанія, Бразилія); в результаті тиску, стимульованого демократичною еміграцією (Греція); демократизація країн, що звільнилися від колоніальної залежності тощо.

Це підтверджує думку вчених, згідно з якою ідеальні типи демократії і процесу демократизації на 100% не реалізуються в жодній з країн. Сучасні суспільно-політичні процеси у світі, в тому числі і в Україні, засвідчують велетенський розрив між цілями й можливостями реформування суспільства, його демократизації.

Тому вчені прийшли до певного компромісу і визначили наступне: для процесу демократизації характерна тенденція поетапного (багаторівневого) переходу політичної системи від одного стану до іншого. Цих етапів – три. Кожен з них характеризується своїми особливостями.

Так, для аналізу успішного переходу від авторитаризму до демократії Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер [6,р.15] виокремлюють фази лібералізації, власне демократизації і консолідації як ідеальні типи. Лібералізація розуміється при цьому як спроба владних еліт авторитарного режиму за допомогою обережного «відкривання» політичної системи і надання більших гарантій індивідуальних громадянських прав (наприклад, захист приватної сфери) розширити легітимну основу старого режиму для того, щоб лишитися їй далі при політичній владі. Одночасно можуть спостерігатися й паростки громадянського суспільства.

До «фази лібералізації» приймає фаза власне демократизації. Демократизацією в ході зміни системи називається «інституціоналізація демократії» [5,р.8]. Вона починається, як правило, тоді, коли ще існують залишки авторитарних структур і владних інститутів, а нові демократичні структури остаточно ще не запроваджені. Ця фаза триває від деінституціоналізації (дедиференціації) старої системи до реінституціоналізації (нової структурної диференціації) демократії.

За загальноприйнятою думкою, фаза власне демократизації наближається до закінчення при проведенні «установчих виборів» (founding elections) і при інституціоналізації структурного і процедурного «мінімуму» демократії [1,с.19]. Цей «мінімум» – загальні, чесні, рівні і таємні вибори, відповідальність уряду перед виборцями (народний суверенітет), право на коаліції та партійна конкуренція. Фаза власне демократизації нерідко супроводжується інституціональним вакуумом і патовими ситуаціями політичної влади. В жодній іншій фазі вікно можливостей політичних і, перш за все, соціальних акторів не є таким широким. Воно знову звужується, коли демократичні інститути засновані, оскільки через свої специфічні умови доступу до влади вони ставлять у привілейоване становище таких політичних акторів, як, наприклад, партії.

У трифазовій моделі Г. О'Доннелла і Ф. Шміттера фаза власне демократизації закінчується періодом демократичної консолідації.

Але фактично, консолідація починається ще до завершення фази власне демократизації. Обидві фази перетинаються, і в реальній дійсності не завжди можна відокремити їх одну від одної. І все ж говорити про закінчення трансформації можна, коли запроваджені ад hoc (тобто, для даного випадку) в межах перехідного режиму поведінкові зразки переходять у стабільні структури, коли доступ політичних акторів до процесу прийняття політичних рішень, а також сам процес їх прийняття відбувається в межах легітимних процедур, встановлених a priori. В.Меркель вважає, що консолідація демократії остаточно завершується лише тоді, коли будуть консолідовані такі чотири рівні демократичного устрою [3,с.25]:

- конституційна консолідація центральних конституційних органів, таких, як президент, уряд, парламент і суди;
- представницька консолідація, тобто консолідація територіального (партії) і функціонального (асоціації) представництва інтересів;
- інтегративна консолідація, зокрема зниження стимулів до позаконституційних дій, спрямованих проти демократії, з боку потенційних груп вето (таких, як військові, великі землевласники, підприємці, радикальні рухи і т. д.) до такого рівня, коли вони інтегровані у демократію настільки, що віддають перевагу цій системі перед будь-якою іншою;

- консолідація громадянської культури завершує консолідацію політичної системи установленням громадянської культури (civil culture), заснованої на демократії.

Існує також ціла низка класифікаційних критеріїв, за якими можна згрупувати всі посткомуністичні держави, що переходять до демократії. По-перше, це темпи перетворень. За цим критерієм вони поділяються на дві групи [www.politik.org.ua].

До першої належать держави з високими темпами переходу до демократії. Серед них – Польща, Угорщина, Чехія, країни Балтії. Тут, завдяки історичному досвіду і демократичним традиціям, вже на початку 1990-х років склалися основи нових демократичних режимів, а саме: вільні вибори; прийняття «досоціалістичних» конституцій; формування інституту парламентської демократії; ротація найбільших політичних партій, що перебувають при владі; розвинена політична культура громадян.

Друга група – це держави з поетапними темпами реформування політичної системи (Росія, Україна, Азербайджан, Грузія, Вірменія, Киргизстан, Казахстан). Вибір темпів реформування політичних систем у цій групі зумовлений вирішенням гострих соціально-економічних протиріч і проблем, створенням певних умов для розвитку демократії.

По-друге, це – зміст політичного реформування. Відповідно до нього можна виокремити також дві групи: країни, де одночасно здійснювалися політичні, соціальні, економічні реформи, створювалися засади національної державності. Інакше кажучи, тут трансформація мала комплексний характер (держави СНД – за винятком Росії, держави Східної Європи, зокрема – складові колишньої Югославії: Хорватія, Словенія, Македонія; країни, де здійснювалися лише політичні та економічні реформи, тобто Чехія і Угорщина).

Третім класифікаційним критерієм є форма переходу до демократії. Відповідно до них держави можна згрупувати так: мирний шлях трансформації політичної системи, так звані «оксамитові революції» – Чехія, Словаччина, Болгарія, Угорщина, Польща, переважна більшість країн СНД; гостра внутрішня конфронтація і боротьба еліт – Росія; революційний шлях – Румунія [www.politik.org.ua].

До четвертого критерію можна віднести чинники, які зумовили трансформацію. Серед них – внутрішні і зовнішні чинники та, відповідно, група держав, де перетворення ґрунтуються на внутрішньо іманентних процесах та впливах іззовні (країни СНД, насамперед Росія); зовнішні фактори, одним з яких для країн Центральної і Східної Європи був розпад СРСР.

П'ятий критерій – масштаби залучення до суспільних перетворень різних соціальних і політичних сил. Відповідно виокремлюють: держави, де у цих процесах беруть участь широкі соціальні верстви і де лам тоталітарного режиму відбувся під тиском «знизу» (Румунія, деякі країни Південної Європи); держави, де головною рушійною силою перетворень була політична еліта; держави, де демократизація відбувається під впливом конкуренції політичних угруповань (СНД).

І, нарешті, шостий критерій – це інституціональні передумови. За ним виокремлюють три групи держав. До першої зараховуються держави, де досвіду становлення класичних демократичних інститутів не було (всі країни СНД, крім України і Росії); до другої – держави, в історичному минулому яких були паростки демократичних інститутів і, відповідно, перехід до демократії означав повернення до втрачених національних традицій демократичного суспільного розвитку (деякі держави Центральної і Східної Європи, Балтії). Третю групу складають держави, в яких демократичні трансформації набули комплексного характеру: повернення до демократичних традицій відбувається на більш високому рівні модернізації (Україна, Росія).

Якщо характеризувати стан розвитку процесу демократизації в Україні, то загалом соціально-політичне становище в Україні характеризують як відносно спокійне, зі збереженням значного рівня соціальної та політичної напруженості. Серед політичних причин такого становища – нерозвинутість політичних та організаційних структур, відсутність впливових, авторитетних політичних партій; низький рівень політичної культури суб'єктів політики; довготривале нежиттєздатне поєднання елементів парламентської республіки, президентського правління і радянської влади; невизначеність принципів відносин між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади; низький рівень концептуального обґрунтування ідеї державності України та вкорінення її у свідомості населення.

Список використаних джерел

1. Васович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах // Вестник МГУ. – Серия 18. Политология. – 2000. – № 2.
2. Дегтярев А.А. Основы политической теории. – М.: Высшая школа, 1998. – 244 с.
3. Цветков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти. – К.: Концерн «Видавничий Дім Ін Юре», 2003.
4. Carr E.H. The New Society. – London: Macmillan, 2004.
5. Dahl R. Polyarchy: Participation and Opposition. – New Haven / London, 1971.
6. O'Donnell G., Schmitter P. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1986.
7. Rustow D.A. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. – Comparative Politics, April 1970, № 3.

Бойчук Н.А. Основные фазы демократического развития Украины

Разные фазы демократического развития рассматриваются через призму реалити современных социальных преобразований.

Ключевые слова: демократия, демократизация, демократическое развитие.

Boychuk, M.A. Main stages of democratic development in Ukraine

Review of different stages of democratic development through actual social transformations.

Key words: democracy, democratization, democratic development.

УДК 324(477)

Николаєнко Н.О.

Проблеми періодизації застосування адміністративного ресурсу в Україні

Досліджуються основні етапи застосування адміністративного ресурсу в Україні. Характеризується зміст адміністративного ресурсу як недемократичного явища сучасного політичного життя України.

Ключові слова: адміністративний ресурс, деструктивна політична технологія, виборчий процес.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, використання адміністративного ресурсу є однією з передвборчих деструктивних технологій, які використовуються суб'єктами політики для досягнення поставлених цілей. У наш час вибори в органи державної влади стали природним процесом у політичному житті багатьох країн світу. Вони являють собою спосіб формування органів влади та управління за допомогою вираження, за визначеними правилами відповідно до виборчої системи, політичної волі громадян.

Метою роботи є аналіз періодизації застосування адміністративного ресурсу в Україні, визначення та з'ясування ролі даного явища під час виборів. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: здійснити періодизацію адміністративного ресурсу та висвітлити зміст адміністративного ресурсу як недемократичного явища сучасного політичного життя України.

Загальна характеристика даного феномену розглядається в працях зарубіжних та вітчизняних науковців, таких як М. Бучин, В. Кириченко, Д. Парамонов. В той же час, не дивлячись на достатню кількість наукових розробок, комплексного дослідження адміністративного ресурсу не має.

Практика виборів в Україні показала, що результат у виборчій, а отже політичній боротьбі прямо пропорційно залежить від наявності ресурсів, в тому числі адміністративного. Такі правила боротьби змушені прийняти всі учасники політичної гри. Там, де є влада, там є її намагання утримати себе тривалий час, вирішуючи завдання, які вона поставила, прийшовши до влади.

На початку 1990-х рр. перший президент України Л. Кравчук почав говорити про «партію влади» і про її роль як особливого чинника політичного процесу. За деякий час з'явилося саме поняття адміністративний ресурс, яке активно почали використовувати для характеристики політичних явищ і процесів в Україні, і не лише в Україні.

Перші чотири роки незалежності України за оцінками багатьох експертів, не можна розглядати як такі, де був застосований потужний адміністративний ресурс, або якщо взагалі він був присутній, то не настільки, щоб впливати на перебіг тих політичних подій.

Проблеми українського адміністративного ресурсу, то - це проблема сталої політичної традиції, сталої політичної культури. Адміністративний ресурс – це ресурс певних кіл зміцнювати чинну систему влади усіма доступними засобами: політичними, законодавчими, моральними (проповідуючи ту чи іншу мораль, моральні цінності), кадровими, судовими засобами, всіма можливими засобами.

Ряд дослідників вважають, що витoki українського адмінресурсу слід шукати в недавньому історичному минулому суспільства – в історичній добі радянського існування України.

Радянський політичний устрій і спосіб життя радянського суспільства витворили ту політичну психологію, на якій базується застосування тіньових політичних технологій в сучасному українському суспільстві. Адже невіддільною характеристикою громадянина

радянського типу є чітке усвідомлення розриву між на зверхньою пропагандивною декларацією принципів суспільного життя та його сутнісним, тіншовим, способом [6].

Радянська конституція «гарантувала» найрізноманітніші права і свободи громадянам, але кожен громадянин розумів ціну таким «гарантіям». Одноставні політичні «волевиявлення» в регулярних виборчих кампаніях, «телефонне право», земляцтво, кумівство, органічність для суспільного вжитку термінів типу «дістав» (на противагу звичному для цивілізованого суспільства «купив»), існування відповідного прошарку людей, які спеціалізувалися на організації тіншового задоволення потреб людей тощо – це приклади вияву психологічного портрета радянського суспільства.

Цей багаж тяжіє і над нинішнім українським суспільством. Фальсифікації у виборчих процесах, декларування Конституції й тотальне порушення на практиці прав і свобод громадян, існування та вплив у суспільному житті регіональних і сімейних кланів, груп впливу та лобювання – усе це мало місце в часи радянської держави й усе це має місце в сьогоднішній українській державі.

У політичній свідомості сьогоднішніх громадян України, з одного боку, й надалі відчувається панування ідеології етатизму (державного всесилля) та усталена довгими роками звичка до підпорядкування цьому всесиллю. А тому нічого нового та незвичного вони не бачать у тому, що на чергових виборах чиновник відповідного рівня від імені держави робить усе можливе на користь визначеного кандидата [6]. Адже окрім етатизму, у їхній свідомості панує й такий спадок колоніального минулого, як внутрішнє почуття меншовартості.

Із радянських часів існує генетична недовіра до судових органів, і українська судова система, на жаль, своїм складом суддів і своєю діяльністю поки що такої недовіри подолати не змогла. Судова система в Україні сьогодні виконує швидше не правоохоронну, а репресивно-політичну функцію.

Отже, від початку становлення України колишня радянська номенклатура складає основну частину української владної еліти. Однак її справжній ренесанс відбувається після виборів 1994 року.

Саме ця партійна номенклатура, загартована у веденні тіншової політичної боротьби, принесла з собою в політичне життя українського суспільства і технології такої боротьби як адміністративний ресурс. Вийшовши з надр радянського суспільства, вона була обтяжена його ідеологією й не мала власної доктрини побудови держави іншого типу.

Вперше словосполучення адміністративний ресурс з'явилося в Україні недавно – під час президентської виборчої кампанії 1999 року. Згодом можливість владної «мобілізації» суспільства було ефективно продемонстровано під час проведення референдуму 2000 року, оскільки саме тоді й почалося широке його застосування.

Як це не дивно, але одними з найдемократичніших в Україні були вибори 1990 р. та 1994 р., коли наша країна лише ставала на шлях демократії. Однак уже під час президентських виборів 1994 р. Л. Кравчук та Л. Кучма володіли неоднаковим доступом до ЗМІ. На виборах 1998 р. адміністративний ресурс вже відіграв вагому роль, але тоді його ще не вважали вирішальним чинником. Під час президентських виборів 1999 р. адміністративний ресурс вже використовували значно більше. Адміністративні важелі впливу були в руках Президента Л. Кучми, який активно застосовував їх на практиці. Але маючи найвищий рейтинг серед усіх кандидатів, Л. Кучма не мав нагальної потреби у застосуванні адміністративного ресурсу [8, с. 140].

Потужно адміністративний ресурс виявився під час референдуму 16 квітня 2000 р. Тому після вдалого використання адміністративного ресурсу під час референдуму, а також після довиборів до Верховної Ради України у червні 2000 року, де кандидати від влади перемогли у 9 з 10 виборчих округів, використання адмінресурсу стало сприйматись як обов'язкова передумова успіху виборчої кампанії [8, с. 141]. Ці факти використання адміністративного ресурсу призвели до втрати довіри населення до інституту демократичних виборів. Згідно з опитуваннями Центру Разумкова, лише 4,6 % громадян вірили в те, що вибори 2002 р. будуть чесними, що у 4 рази менше, ніж у 1994 р. [4, с. 3].

На парламентських виборах 2002 р. саме адміністративний ресурс став визначальним чинником. Як зазначає український політолог і політик М. Томенко: «Вперше в історії України Президент держави відкрито дав чітку вказівку всім структурам виконавчої влади зайняти найактивнішу позицію у передвиборчому процесі» [10, с. 5].

З цієї метою і було створено провладний виборчий блок «За єдину Україну». Все це сприяло тому, що під час парламентських виборів 2002 року можна було спостерігати найрізноманітніші форми вияву адміністративного ресурсу. Внаслідок масштабного застосування різноманітних форм адміністративного ресурсу блок «За єдину Україну» одержав вдвічі більше голосів, ніж про це свідчили різноманітні соціологічні опитування [1, с. 141]. Завдяки адміністративному ресурсу значно зміцнилася своїй позиції СДПУ(о). Парламентські вибори 2002 р. в Україні засвідчили, що завдяки використанню адміністративного ресурсу формування представницьких органів влади в нашій державі відбувається недемократичним шляхом і нівелюються реальні результати волевиявлення виборців.

Окремі уваги заслуговують вибори мерів міст Суми, Красний Луч і Ромни. Вони характеризувалися потужним використанням адміністративного ресурсу, поєданого з кримінальними методами ведення виборчої кампанії. Однак найбільш резонансними щодо використання адміністративного ресурсу стали вибори міського голови м. Мукачевого, які відбувалися в умовах масштабного владного тиску, поєданого з кримінальними діями. Цей процес варто розглядати як своєрідний виборчий полігон, на якому випробовувались всі ті види адміністративного ресурсу та «брудних» виборчих технологій, які згодом були використані під час президентських виборів 2004 р [1, с. 142].

Що ж стосується президентських виборів 2004 р., то вони вже повністю проходили під знаменами адміністративного ресурсу, широке використання якого було визначальним на всіх етапах виборчого процесу. Вся владна вертикаль була змобілізована на забезпечення перемоги В. Януковича.

Внаслідок того, що другий тур виборів був масово сфальсифікований, мільйони людей вийшли на вулиці, протестуючи проти несправедливості. Результат другого туру (перемога В. Януковича) був оскаржений у Верховному Суді України, який визнав незаконним обрання В. Януковича Президентом України і призначив третій тур виборів: «Судом ... встановлено, що при проведенні повторного голосування ... не дотримувалися вимоги щодо заборони участі у передвиборній агітації органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, мало місце їх незаконне втручання у виборчий процес» [9, с. 39]. Вперше в історії пострадянських держав найвищий судовий орган країни визнав значний вплив державних службовців на перебіг виборчого процесу (наявність під час виборів адміністративного ресурсу).

Отже, держава (в особі Верховного Суду) визнала наявність адміністративного ресурсу та засудила його застосування під час виборчого процесу.

Наслідком ухвалення нового виборчого закону, а також завдяки своєрідному зламові свідомості громадян третій тур виборів був визнаний одним з найдемократичніших за всю історію виборів в Україні. Факти використання адміністративного ресурсу мали поодинокий і радше випадковий, ніж закономірний характер.

У ході парламентської виборчої кампанії 2006 р. випадки використання адміністративного ресурсу були поодинокими, не мали системного характеру і, на нашу думку, не могли вагомо вплинути на результати парламентських виборів.

Можна виокремити низку особливостей щодо використання адміністративного ресурсу під час виборів 2006 р.

1. Відсутність централізованого адміністративного ресурсу. На відміну від президентських виборів 2004 р., парламентські вибори 2006 р. характеризувалися тим, що не було концентрації адміністративного ресурсу в одних руках. Під час останніх виборів суб'єктами адміністративного ресурсу були, переважно, НСНУ, Партія регіонів та блок В. Литвина «Ми». Крім того, частково адміністративним ресурсом володіли БЮТ, СПУ, «Відродження» тощо.

2. У різних частинах України адміністративний ресурс застосовувався різною мірою, залежно від регіонів мінялися й суб'єкти його застосування. Зокрема на Західній Україні адміністративним ресурсом володів НСНУ, а на Сході і Півдні нашої держави – Партія регіонів. Більшою мірою адміністративний ресурс використовувався на Сході та Півдні, дещо менше – на Заході.

3. Не маючи вагомого впливу на результати парламентських виборів, адміністративний ресурс активніше використовували на місцевих виборах. Тому можна стверджувати, що завдяки використанню адміністративного ресурсу в деяких регіонах

результати місцевих виборів не відображають реального результату волевиявлення громадян. Особливо активно адміністративний ресурс застосовували на виборах сільських, селищних і міських голів.

4. Вибори 2006 р. характеризувалися фактичною відсутністю використання адміністративного ресурсу проти виборців і конкурентів (так званий негативний адміністративний ресурс). Більшість випадків використання адміністративного ресурсу стосувалася його позитивного розуміння (адміністративний ресурс використовували провладні суб'єкти виборчого процесу для ефективної побудови власної виборчої кампанії).

Численні випадки застосування адміністративного ресурсу були виявлені й під час останньої президентської виборчої кампанії.

Кандидат у Президенти В. Янукович, зрозуміло, знаходячись в опозиції, не мав тієї повноти влади, яка була у нього у 2004 р. Проте певна підтримка державних службовців чи керівників органів місцевого самоврядування у рідному для себе Південно-Східному поясі все ж спостерігалася.

Наприклад, у Луганську місцевий мер-регіонал дав команду працівникам комунального підприємства познати всю агітацію конкурентів Партії Регіонів задовго до закінчення виборчої кампанії [1].

Більш показовим застосуванням адміністративного ресурсу була діяльність трьох основних високопосадовців: тодішніх Президента, Прем'єра та Голови Верховної Ради України.

Кандидат у Президенти та Прем'єр-міністр Ю.Тимошенко успішно поєднувала завуальовану агітацію в рамках кампанії «Вона працює» із відвертою агітацією. Йдеться про співочий тур на користь Тимошенко під назвою «З Україною в серці».

Прем'єр відвідала майже усі міста де організовувався захід. І хоча це було по завершенню робочого дня, проте літала вона за державні кошти (вартість чартеру Ту-134 по Україні складає близько 100 000 грн) [7].

Резонансною була роздача безкоштовних актів на землю селянам. Комітет виборців України (КВУ) розцінив це як найбільший адмінресурс цих виборів. Адже акти, на які витрачено понад 600 млн. зі стабілізаційного фонду держави, роздаються з портретами Юлії Тимошенко і подаються як її особиста заслуга [12, с. 120].

Голова Верховної Ради України Володимир Литвин - єдиний з кандидатів, хто пішов у відпустку. Однак після цього його «робочі поїздки» не припинилися

зокрема той же час сайт Верховної Ради інформував, що голова Верховної Ради Володимир Литвин відвідає з робочою поїздкою Житомирську, Харківську, Запорізьку області.

Ще одним прикладом доведення використання адмінресурсу є винесене попередження Центральної виборчої комісії Президенту України Віктору Ющенку за використання ефірного часу державного телебачення під час його робочих поїздок у регіони України з метою власної агітації як кандидата у президенти [11].

«Адмінресурсу, який був на попередніх виборах президента, немає. Є зловживання службовим становищем - ведення агітації в робочий час, розвішування плакатів на підвідомчій території, створення умов для своїх кандидатів», - відзначав голова КВУ Олександр Черненко [11].

Показово, що в 2010 р. не відбулося повторення виборів 2004- 2005-го рр., і це, безумовно, є позитивною зміною. Проте не варто забувати, що на той час сильним самообмежуючим фактором для використання адміністративного ресурсу була деконцентрація владних повноважень між кандидатами-високопосадовцями.

Слід зазначити, що дуже часто влада одночасно задіює всі перераховані способи використання адміністративного ресурсу, два перші з яких цілком варто віднести до «брудних технологій», а третій же швидше, лежить у зоні «сірих технологій». Наприклад, під час виборів такі кандидати дуже часто влаштовують концерти, свята й урочистості за рахунок бюджету. Робиться це начебто для народу, а насправді – щоб нав'язати людям відчуття, що при цій владі «жити стало веселіше». Якщо через такі свята починається недофінансування життєво важливих статей бюджету, то їх варто вважати принаймні «сірими технологіями». До таких самих технологій варто віднести використання службового устаткування, транспорту, приміщень, робочого часу своїх

підлеглих в інтересах власної кампанії. На заході кандидат, упійманий на таких діях, може майже цілком втратити підтримку виборців.

Якщо ж використання підлеглих перестав бути добровільним і стає добровільно – примусовим, то представник влади вступає в зону «брудних технологій». Фактично він переходить від залучення адміністративного ресурсу для побудови своєї кампанії до прямого владного тиску на громадян заради свого обрання, тобто від третього способу використання адміністративного ресурсу до першого.

Тиск влади на громадян під час виборів полягає насамперед у тому, що всю адміністративну вертикаль зобов'язують працювати на відповідного кандидата.

Органи влади перетворюються на свого роду «територіальну команду» для проведення кампанії. Усі організації, які хоч найменшою мірою залежать від влади: силові структури, освітні й медичні установи, державні ЗМІ, органи місцевого самоврядування і соціального забезпечення тощо залучаються до кампанії. Співробітники цих органів перетворюються на агітаторів та активістів, причому досить специфічних. Такі активісти в основному залякують виборців: пенсіонерам погрожують позбавленням пенсії, інвалідам – грошовою допомогою та ін. В остаточному підсумку тиск згори у тій чи іншій формі доходить чи не до кожного виборця. Звичайно, говорити в таких умовах про «вільне волевиявлення» громадян безглуздо

Останні виборчі кампанії стали помітним кроком уперед щодо побудови демократії у нашій державі. Проте вплив адміністративного ресурсу ще доволі вагомий і використання адмінресурсу становить реальну загрозу демократичності виборів, уможливило прихід до влади політичних акторів, які не мають відповідної підтримки електорату, тому владі треба докласти чимало зусиль, щоб викоренити це явище з політичного життя нашої держави.

Зі сказаного вище ми можемо зробити висновок, що від проголошення незалежності України, на хід виборів у нашій державі щораз більший вплив здійснював адміністративний ресурс. Вершиною процесу кількісного і якісного зростання впливу адміністративного чинника на виборчий процес стала президентська виборча кампанія 2004 р., під час якої використання адміністративного ресурсу сягнуло небачених раніше обсягів. У подальшому вплив адміністративного ресурсу на вибори поступово поменшується, що сприяє побудові в нашій державі демократичного політичного режиму.

Таким чином, можна виділити наступні етапи застосування адміністративного ресурсу в Україні.

I етап (1990-1994 р р.) – адміністративний ресурс присутній, але не мав значного впливу на перебіг політичних подій.

II етап (1994-1999 р р.) – адміністративний ресурс активно застосовується владними структурами в політичному процесі.

III етап (1999-2004 р р.) – широке використання адміністративного ресурсу як девіантної політичної технології

IV етап (2004-2011 р р.) – застосування адміністративного ресурсу приховано під зловживання службовим становищем та використання своїх повноважень на хід та результативність виборчого процесу та використовують дану політичну технологію провладні суб'єкти виборчого процесу для ефективної побудови власної виборчої кампанії).

Аналізуючи проблеми періодизація застосування адмінресурсу, потрібно зазначити, що від проголошення незалежності України і до сьогодні, на хід виборів у нашій державі щораз більший вплив здійснював адміністративний ресурс. Вершиною процесу кількісного і якісного зростання впливу адміністративного чинника на виборчий процес стала президентська виборча кампанія 2004 р., під час якої використання адміністративного ресурсу сягнуло небачених раніше обсягів. У подальшому вплив адміністративного ресурсу на вибори поступово поменшується, але в той же час внаслідок впливу різноманітних чинників застосування адміністративного ресурсу в ході виборчих кампаній, багато громадян, політиків та державних службовців сприймають використання адміністративного ресурсу, як абсолютну норму.

Список використаних джерел

1. Бучин М. Адміністративний ресурс як невід'ємний елемент виборчої практики сучасної України / М. Бучин // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської

наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року) [Укл. М. Поліщук, Л. Скочиляс] – Львів, ЦПД, 2008. – 308 с.

2. Гнап Д. Кандидати технічних наук [Електронний ресурс] / Д. Гнап. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/12/25/4564186/>

3. Гнап Д. Фальсифікатори виборів: безробіття скінчилося [Електронний ресурс] / Д. Гнап. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/4b2f4fc59d1ad/>

4. Жданов Ігор *Вибори – 2002. Соло для адміністративного ресурсу?* / І. Жданов // *Дзеркало тижня*. – 2001 – № 50 (374)

5. Звіт за результатами фокус-групового дослідження «Використання «адміністративного ресурсу» під час виборчої кампанії 2002 року», УНЦПД, 2002 [Електронний ресурс] URL: <http://www.usipr.kiev.ua/Ukrainian/adminresurs/002.html>

6. Кириченко В.В., Парамонов Д.О. Адміністративний ресурс в избирательных кампаниях. / В. В. Кириченко, Д. О. Парамонов Ростов н/Д, 2003. – с. 38-39.

7. Николаенко Т. Агітація за державний кошт [Електронний ресурс] / Т. Николаенко. – Режим доступу: <http://lyu.pravda.com.ua/articles/2009/12/23/4560788/>

8. Під час трансляції виступу Тимошенко в Лисичанську відключили кабельне ТБ. [Електронний ресурс] – URL: http://www.telekritika.ua/news/2010-01-12/50350?theme_page=70&

9. Рішення Верховного суду України «Щодо другого туру виборів Президента України» від 3 грудня 2004 р. // *Вибори та демократія*. – 2004. – № 2. – С. 37–40.

10. Томенко М. Законодавча, виконавча та судова влади України до і після виборів 2002 року / М. Томенко // *Універсум*. – 2002. – № 9–10. – С. 5–11.

11. ЦВК винесла попередження Ющенку за викоспистання держтелебачення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [Шр://l.u.kraina/tsvk-vinesla-poperedzhennya-yushchenku-zayukor181apya-derzhztelebachennya.html](http://l.u.kraina/tsvk-vinesla-poperedzhennya-yushchenku-zayukor181apya-derzhztelebachennya.html)

12. Ярошенко А.М. Адміністративний ресурс як соціальна технологія у виборчому процесі // А. М. Ярошенко *Державне управління та місцеве самоврядування: історія та сучасність* (Збірник тез науково-практичної конференції за підсумками стажування слухачів, 28 вересня 2010 р.).

Николаенко Н.А. Проблемы периодизации применения административного ресурса в Украине

Исследуются основные этапы применения административного ресурса в Украине. Характеризуется содержание административного ресурса как недемократического явления современной политической жизни Украины.

Ключевые слова: административный ресурс, деструктивная политическая технология, избирательный процесс.

Nikolaenko, N.A. Problems of division into periods of application of administrative resource are in Ukraine

The principal stages of government interference in Ukraine. Characterized the content of administrative resources as undemocratic phenomenon of modern political life in Ukraine.

Key words: administrative resources, destructive political technology, the electoral process.

УДК 613-053.6:32

Семигіна Т.В., Ляцук І.М.

Політика формування здорового способу життя молоді: український та європейський досвід

Вивчено організацію політики формування здорового способу життя молоді в Україні, Швеції, Норвегії і Литві. Висвітлено думку експертів щодо нинішнього стану політики та шляхів її удосконалення.

Ключові слова: здоровий спосіб життя, політика, молодь, Україна, Європа.

Показники здоров'я молоді в Україні є невтішними. Достатній рівень рухової активності оздоровчої спрямованості має лише кожен п'ятий школяр та кожен десятий студент (це один з найнижчих показників у Європі). Більшість молодих людей починає курити та вживати алкогольні напої з 11-13 років. Структуру харчування сучасної молоді не можна вважати здоровою [6].

Україна переживає складний період як у соціально-політичному, так і в економічному розвитку, відтак не в змозі забезпечити належне розв'язання проблем, що визначають стан здоров'я населення в цілому і молоді зокрема. Проте світова практика засвідчує досягнення позитивної динаміки у стані здоров'я населення попри брак ресурсів у тих випадках, коли в країнах впроваджено систему формування здорового способу життя (*далі в тексті – ФЗСЖ*) [3]. Така система розуміється як утвердження сприятливого для здоров'я способу життя населення через заходи, які проводять на рівні індивіда, громади або держави, і які включають в себе соціальну взаємодію, волонтерство, виховання, духовність, повноцінне та здорове харчування, фізичну активність, безпечний секс та відмову від вживання тютюну, алкоголю і інших психоактивних речовин.

Політику формування здорового способу життя молоді можна визнати недостатньо вивченою. У науковій літературі (Н. Авраменко, З. Гладун, О. Федько, І. Фуртак, Г. Шапошник, Т. Чеканова) розглядається переважно політика охорони здоров'я загалом, а також організаційні аспекти такої політики, які не зосереджуються на політиці формування здорового способу життя молоді. Водночас дослідження із різних аспектів формування здорового способу життя (А. Бойко, А. Коломієць, О. Костенко, Н. Романова та ін.) залишають поза увагою організаційні аспекти державної політики щодо формування здорового способу життя молоді. Однак, з огляду на реорганізацію центральних органів виконавчої влади в Україні, що розпочалась у грудні 2010 р., зокрема, ліквідацію низки органів, залучених до ФЗСЖ молоді, постала потреба в осмисленні повноважень суб'єктів політики формування здорового способу життя. Мета цієї статті – проаналізувати основні прогалини в організаційних механізмах здійснення політики ФЗСЖ молоді в Україні та визначити шляхи їх оптимізації, з урахуванням досвіду європейських країн, а також думки українських фахівців.

Стаття ґрунтується на результатах дослідження, проведеного у жовтні 2010 року – травні 2011 року. У межах дослідження здійснено аналіз документів щодо нормативно-правового регулювання та повноважень суб'єктів політики ФЗСЖ молоді у Литві, Норвегії, Україні, Швеції та опитування 12 експертів з державних, недержавних та міжнародних організацій, а також представників молодіжних організацій.

Отримані під час дослідження результати можна систематизувати за кількома важливими для характеристики політики ФЗСЖ параметрами.

Цілі та стратегії політики ФЗСЖ. При вивченні досвіду формування та впровадження політики в інших європейських країнах у вічі насамперед впадає те, що

державні органи влади керуються виразними цілями політики ФЗСЖ та побудованими відповідно до них планами. Політика ФЗСЖ здійснюється шляхом поширення наукових знань з питань охорони здоров'я, організації екологічного і фізичного виховання, здійснення заходів щодо профілактики шкідливих для здоров'я людини звичок, а також забезпечення соціальних умов, сприятливих для ФЗСЖ.

Гарний приклад демонструє Швеція, де національна політика в галузі охорони здоров'я заснована на 11 детермінантах здоров'я, якими керуються органи державної влади на всіх рівнях: участь і вплив у суспільстві, економічні та соціальні передумови, створення умов у дитинстві та підлітковому віці, охорона здоров'я та трудове життя, середовище та продукти харчування, пропагування медичних послуг сприяння здоров'ю, захист від інфекційних хвороб, сексуальне та репродуктивне здоров'я, фізична активність, звички харчування, тютюну, алкоголь, наркотики та азартні ігри. Можна побачити, що кожен з цих індикаторів є передумовою ФЗСЖ як загальної населення, так і молоді [12]. Такий підхід спрощує впровадження політики, дає змогу налагодити координацію, уникнути безсистемності та забезпечити належний моніторинг і оцінку ухвалених законів.

Хоча в Україні ратифіковано чимало міжнародних документів в галузі ФЗСЖ, однак така ратифікація є здебільшого декларативною, і при здійсненні політики ФЗСЖ ці документи практично не беруться до уваги.

В Україні ухвалено низку державних програм, що тієї чи іншою мірою покликані впливати на здоровий спосіб життя. Проте досі немає єдиного документу, який би визначав цілі політики ФЗСЖ, а також шляхи та стратегію їх досягнення, тому політику ФЗСЖ не можна вважати достатньо сформованою. На думку респондентів, поряд із національною програмою ФЗСЖ молоді, яка б доповнила нинішню нормативно-правову базу, необхідною видається прийняття концепції ФЗСЖ, яка визначала б засади діяльності органів державної влади на всіх рівнях, та методичні принципи регулювання діяльності ФЗСЖ.

Інституційна відповідальність. До формулювання та впровадження стратегії ФЗСЖ в країнах Європи залучені здебільшого два міністерства – охорони здоров'я та соціальних справ. Ключовим виступає міністерство охорони здоров'я, яке має в своїй структурі низку департаментів та відділів, що фокусуються на охороні громадського здоров'я загалом та ФЗСЖ зокрема.

Так, у Швеції при Міністерстві охорони здоров'я та соціальних справ діє Національний інститут охорони громадського здоров'я, що має сім департаментів, зокрема й департамент, що відповідає за ФЗСЖ молоді – Департамент здорової поведінки та життєвих середовищ [7]. У Литві при Міністерстві охорони здоров'я функціонує Департамент охорони громадського здоров'я, відповідальний за регулювання показників здоров'я в освітніх установах; медико-санітарну освіту в школах; програми профілактики наркоманії; психічне здоров'я; програми боротьби з вживанням алкоголю та тютюну [13], а також за координацію державних, регіональних і муніципальних заходів у секторі охорони громадського здоров'я, а також за пропаганду здорового способу життя і поширення інформації. Департамент складається з трьох відділів: 1) вироблення стратегії з охорони громадського здоров'я (відповідає за розробку та впровадження національної стратегії охорони громадського здоров'я, а також за щорічне стратегічне планування діяльності в галузі охорони громадського здоров'я); 2) надання допомоги в галузі охорони громадського здоров'я (відповідає за детермінанти навколишнього середовища, і здебільшого фокусується на соціальних захворюваннях, попередженні ушкоджень, вживанні алкоголю та тютюнопаління, особливо серед молоді); 3) сприяння здоров'ю (фокусує свою роботу на попередженні та протидії неінфекційним хворобам, зокрема, серцево-судинним, астмі, діабетові, ожирінню, приділяє увагу харчуванню і фізичній активності) [8]. Тобто міністерства охорони здоров'я орієнтуються не лише на охорону здоров'я та лікувальну-профілактичну роботу, а й на сприяння здоров'ю.

В Україні до політики ФЗСЖ залучене Міністерство охорони здоров'я (МОЗ). Проте воно не є ключовим її суб'єктом, оскільки зосереджується на медичних та лікувальних аспектах, а не на сприянні здоров'ю. Хоча респонденти зазначали, що

планується створення департаменту лікувального-профілактичного профілю в межах МОЗ, однак не на принципах ФЗСЖ. До того ж більшість нормативно-правових актів, якими керується МОЗ, стосуються лікування.

Слід звернути увагу, що згідно із Оттавською хартією один із ключових напрямів ФЗСЖ – це переорієнтація пріоритетів систем охорони здоров'я з лікування на профілактику [11]. Відтак доцільним видається спрямовувати зусилля МОЗу України на первинну профілактику захворювань та сприяння здоров'ю загалом, і така спрямованість повинна мати не медичний, а скоріше соціальний характер. Забезпечувати такі механізми могли б відділи охорони громадського здоров'я в МОЗ та їх підрозділи на місцевому рівні. В цьому разі важливо забезпечити національний контроль за виконанням заходів у галузі ФЗСЖ та реалізацією відповідної політики. В Норвегії такі функції виконує Державний науково-дослідний центр охорони громадського здоров'я МОЗу. Цей механізм може бути застосований в Україні шляхом покладення функцій на існуючі структури МОЗу, наприклад Інститут стратегічних досліджень МОЗ України. Звісно, такі дії повинні узгоджуватися із загальною реформою системи охорони здоров'я, яка мала б передбачати переорієнтацію системи надання медичних послуг на сприяння здоров'ю.

Зараз в Україні більшість структур, залучених до впровадження політики ФЗСЖ, належать до відання Міністерства освіти і науки, молоді та спорту, яке нещодавно було створене шляхом злиття Міністерства освіти та науки України і Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту. Така реорганізація додала хаосу до політики ФЗСЖ, адже певні функції кожного з міністерств, які вони виконували до моменту злиття, можуть дублюватися або ж навпаки нівелюватися. З іншого боку, об'єднання міністерств в одну структуру зможе налагодити механізми координації виконуваних заходів, однак це потребує відповідного моніторингу, механізм якого наразі не розроблений.

Задля уникнення хаотичності роботи міністерств, а також налагодження механізмів співпраці, за якого мала б місце єдність у виконанні своїх функцій, респондентами була надана пропозиція створення єдиного органу, який мав би координувати роботу між міністерствами на національному рівні та іншими структурами на всіх рівнях. Такий орган мав би бути, в першу чергу, консультативним щодо інших органів влади та контролюючим щодо оцінки досягнення показників здоров'я молоді. Як одне з можливих «місцезнаходжень» такого органу в структурі влади, висловлювалися пропозиції організувати його при Кабінеті Міністрів України в якості міжвідомчої координаційної ради з питань ФЗСЖ на чолі з віце-прем'єр-міністром України, узагальнені функції якої полягали б в об'єднанні зусиль державних органів різних галузей, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, забезпеченні міжгалузевості, багаторівневості й системності процесу поширення діяльності щодо ФЗСЖ на всі регіони України. Найважливішим при створенні такого органу має бути його реальна наповненість змістом, а не лише декларативна діяльність.

Незважаючи на процеси реформування органів влади, що працюють у галузі ФЗСЖ, їхня діяльність залишається неефективною, зокрема через невиконання чинного законодавства та нехтування попереднім досвідом.

Фінансування заходів із ФЗСЖ. Респонденти пов'язували недосконалість механізму фінансування політики ФЗСЖ в Україні із: незадовільною організацією політики ФЗСЖ у цілому, дією принципу колегіального безкарного прийняття рішень щодо фінансування, відсутністю захисних важелів від корупції, браком контролю. Деякі експерти вбачали недоліки механізму фінансування у недосконалії нормативно-правовій базі. Однією з причин фінансування галузі за залишковим принципом можна вважати відсутність національної програми ФЗСЖ молоді, ухваленій Верховною Радою України, і на яку в обов'язковому порядку кожного року з Державного бюджету виділялися б кошти. І хоча проект такої програми подано до парламенту, проте цей документ не було прийнято [3].

Як зазначали респонденти, покращити стан фінансування галузі ФЗСЖ зможе реалізація механізму соціального замовлення. Експерти наголошували на взаємодії державних органів та громадських структур, за якої держава має виділяти кошти або

залучати міжнародних донорів та приватні структури, а виконувати проекти повинні громадські організації. Чинний в Україні Закон «Про соціальні послуги» [2] містить згадку щодо соціального замовлення, однак механізми такого замовлення й досі не розроблені.

На покращання ситуації у галузі ФЗСЖ, зокрема її фінансування, впливає діяльність міжнародних організацій (ВООЗ, ЮНІСЕФ, Фонд народонаселення тощо), які надають матеріальну, інформаційну та консультативну допомогу. Водночас респонденти зазначили, що міжнародні структури більше зосереджені на протидії соціально небезпечним хворобам (як-от ВІЛ/СНІД).

Опитані експерти наголошували на залежності України від таких структур та нездатності держави самостійно продовжувати започатковані міжнародними організаціями ініціативи.

Впровадження політики на місцевому рівні. Дослідження дало змогу виявити низку проблем галузі ФЗСЖ на місцевому рівні в Україні. З одного боку, ФЗСЖ на місцевому рівні забезпечується порівняно непогано, головним чином через наявну систему контролю за витратами і проведеними заходами в галузі ФЗСЖ на місцевому рівні, яка допомагає раціонально використовувати кошти. Водночас має місце нерівномірний розподіл ресурсів між регіонами, оскільки більшість ресурсів залишається в столиці та великих містах. Ігнорування специфіки регіонів, а саме виконання одних і тих самих заходів по всій території України, не допомагають вирішувати проблеми щодо станів здоров'я, що притаманні тій чи іншій місцевості.

Як засвідчує міжнародний досвід, саме місцевий рівень має відповідати за виконання заходів ФЗСЖ, адже на цьому рівні потреби населення найочевидніші. Відтак органи центральної влади, зокрема уряд, повинні виділяти більше ресурсів місцевому рівню. Вартим запозичення видається досвід Швеції, де уряд надає фінансування муніципалітетам (адміністративним одиницям місцевого рівня) задля розвитку проектів та проведення досліджень щодо становища дітей та молоді.

Важливо також забезпечити таку автономію органів місцевого рівня, коли цілі, встановлені парламентом країни, є обов'язковими до виконання національним урядом і рекомендаційними для муніципалітетів. Останні зосереджуються на актуальних для їх місцевості питаннях [9]. Наприклад, 2006 року у Литві регіональні центри охорони громадського здоров'я передали свої повноваження щодо сприяння здоров'ю загалом та ФЗСЖ, зокрема, до 29 муніципальних бюро охорони громадського здоров'я, які відповідають за: надання інформаційної підтримки муніципалітетам, покращення моніторингу заходів, особливо щодо ФЗСЖ, здійснення консультацій з місцевими органами влади щодо впровадження політики, розробку профілактичних кампаній та програм з урахуванням місцевих потреб [8]. Відповідаючи за заохочення фізичної активності, підтримку умов здорового способу життя, муніципальні бюро співпрацюють з екологічними і соціальними суб'єктами, як-от з місцевим відділенням Агенції з охорони навколишнього середовища. Фінансування бюро здійснюється муніципалітетами та урядом (через кошти Міністерства охорони здоров'я), а Державна лікарняна каса (соціальне медичне страхування) фінансує головним чином заходи із ФЗСЖ у школах. Гравцями політики ФЗСЖ у Литві також виступають: Державний центр з надання інформації в галузі охорони здоров'я, який надає рекомендації щодо проведення моніторингу в муніципалітетах, та Державний центр охорони здоров'я навколишнього середовища, який надає рекомендації щодо організації заходів з ФЗСЖ, управління і підготовки кадрів. У 2009–2012 рр. у Литві впроваджується проект «Покращення послуг з охорони громадського здоров'я на муніципальному рівні», в якому муніципальні бюро виступають цільовою групою [8]. Цей досвід можливо використати в Україні, за умови переорієнтації МОЗу, створення у Міністерстві підрозділи з охорони громадського здоров'я загалом та ФЗСЖ, зокрема, на місцевому рівні.

Моніторинг та оцінка політики. В Європі поширеною практикою є діяльність структур, які проводять дослідження становища молоді та формулюють рекомендації для уряду та парламенту. Так, в Швеції на національному рівні діє Шведська національна рада у справах молоді. Кожен орган державної влади, для якого молодь

є цільовою групою, розробив показники умов життя молодих людей (освіта, спорт, зайнятість, охорона здоров'я тощо) та за цими показниками Раді. Остання аналізує стан досягнення індикаторів, надає рекомендації уряду, а також забезпечує координацію діяльності різних міністерств на стадії вироблення і прийняття рішень, що стосуються молоді. Крім цього, щотири роки Рада проводить дослідження життєвих установок і цінностей серед молоді, де порівнюються перспективи та погляди молодих людей на такі речі, як робота, житло, охорона здоров'я, освіта, відпочинок, з поглядами представників інших поколінь. Отримані знання про умови життя молодих людей Рада передає муніципалітетам та підтримує їх у розробці та здійсненні місцевої молодіжної політики [7]. Наявність такої структури, а також механізмів її діяльності слугує гарним прикладом, адже важливо виробляти таку політику, яка би не була декларативною, а базувалася і відповідала потребам молоді.

В Україні такою структурою покликаний бути Державний інститут сімейної та молодіжної політики (донедавна він називався Державний інститут розвитку сім'ї та молоді), який щорічно надає доповіді та рекомендації Президенту України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України. Такі доповіді надаються досить тривалий час, однак лише незначна частина із пропонуванних рекомендацій береться до уваги органами державної влади. Водночас через обмежене фінансування інститут не має змоги проводити ґрунтовні моніторингові дослідження, оцінки потреб молоді.

Важлива складова ФЗСЖ молоді – проведення інформаційно-просвітницької роботи. В Україні діє низка структур, які цим займаються, зокрема донедавна діяла Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді з її підрозділами на регіональному та місцевому рівнях. Проте брак належного моніторингу і оцінки ставить під сумнів ефективність цієї діяльності. До того ж, на думку респондентів, методи інформаційно-просвітницької роботи, які практикуються в Україні, дещо застарілі, і потребують оновлення, зокрема важливо розроблювати якісну соціальну рекламу.

В умовах обмеженого фінансування соціогуманітарної сфери важливо спрямувати фінансові потоки саме на ті практики, які є доказовими та успішно використовувалися в інших країнах. Це потребує проведення досліджень щодо можливості застосування в Україні того чи іншого європейського підходу, або оцінки ефективності вже наявних практик у галузі ФЗСЖ.

Контекстуальні чинники. В європейських країнах, де стимулюються громадянські ініціативи та розвинутий громадський контроль за діяльністю органів державної влади, поширена практика залучення самої молоді до ухвалення політичних рішень. Це дає чимало позитивних результатів, зокрема й щодо покращення стану здоров'я [8]. Заслугує уваги досвід Литви, де до Державної ради у справах молоді входять представники молодіжних організацій [10]. Такий механізм надає молоді реальну змогу впливати на прийняття рішень та бути активним учасником політичного процесу.

Опитані українські фахівці наголошують на потребі розширення прав і можливостей молоді шляхом залучення останньої до впровадження відповідних державних програм [5]. Під час дослідження з'ясовано, що в Україні створено належні правові засади для реалізації державної політики розвитку громадської активності молоді [1]. Так, при Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту діє Громадська колегія з питань молодіжної політики, в засіданнях якої беруть участь представники молодіжних організацій.

В Україні діє чимало молодіжних організацій, частина із них потенційно могла б долучитися до заходів із ФЗСЖ. Проте така діяльність потребує фінансування, якого молодіжні організації не мають. Хоча щорічно в державному бюджеті України передбачаються кошти на підтримку проектів програм, розроблених громадськими організаціями стосовно молоді, однак 2009 р. обсяги видатків державного бюджету на цю мету порівнянню з 2008 р. зменшилися більш ніж втричі (2008 р. – 15 млн 350 тис. грн., 2009 р. – 5 млн грн.) [6]. В свою чергу, без належного фінансування з державного бюджету України їх діяльності, реалізовувати молоді свій потенціал таким чином досить складно. Певну підтримку забезпечують для них міжнародні структури, як-от Європейський Комітет Європи. До того ж, за словами представників молодіжних орга-

нізацій, опитаних у ході дослідження, держава сприяє їх розвитку та надає можливість бути почутими, але здебільшого для місцевого та регіонального рівня. Наслідком такого становища є те, що молодь радше може впливати на місцеву чи регіональну політику ФЗСЖ, аніж на національну. Респонденти відзначали, що саме молоді варто надавати більше можливостей для відстоювання своїх прав, оскільки можновладці не в змозі адекватно оцінювати потреби сучасної молоді.

Респонденти також наголошували на впливі на політику ФЗСЖ таких контекстуальних чинників, як корупція, відсутність політичної волі та невідповідальність державних службовців за свою роботу.

Узагальнюючи дані аналізу документів та опитування експертів, відзначимо, що організація політики ФЗСЖ молоді в європейських країнах належним чином нормативно урегульована, має міжсекторальний характер і є скоординованою. Ключові характеристики цієї політики наведено в табл. 1.

Табл. 1

Ключові характеристики політики ФЗСЖ молоді у чотирьох країнах

	Україна	Швеція	Норвегія	Литва
Координаційний орган у галузі ФЗСЖ	-	+	+	+
Мінсоцсправ та МОЗ – головні суб'єкти політики	-/+	+	+	+
Функціонування інститутів (департаментів) охорони громадського здоров'я	-	+	+	+
Наявність національної стратегії/плану щодо ФЗСЖ молоді (з чіткими цілями)	-	+	+	+
Орієнтація на локальні потреби та автономність органів місцевої влади у реалізації політики ФЗСЖ молоді	-	+	+	+
Орієнтація на міжнародні акти при здійсненні політики ФЗСЖ молоді	-	+	+	+
Використання доказового підходу при виборі видів діяльності з ФЗСЖ	-	+	+	+
Активна інтеграція участі у міжнародних проєктах у національну політику ФЗСЖ	-	+	+	+
Залучення молоді до розробки та реалізації політики ФЗСЖ	-	+	+	+

У досліджуваних європейських країнах (Литва, Норвегія, Швеція) ухвалено національні стратегії та плани ФЗСЖ молоді, вироблені з урахуванням результатів досліджень, що спрощує систему оцінки досягнення цілей політики. Ключовими суб'єктами політики ФЗСЖ молоді виступають міністерства охорони здоров'я та соціальних справ, а департаменти охорони громадського здоров'я є важливими консультативними органами. Муніципалітети (Швеція, Норвегія) та муніципальні бюро охорони громадського здоров'я (Литва), виконуючи загальнодержавні цілі, орієнтуються, в першу чергу, на місцеві потреби.

Ключовим суб'єктом політики ФЗСЖ молоді в Україні на нинішньому етапі (з 2011 року) виступає Міністерство освіти і науки, молоді та спорту. Однак це міністерство не в змозі ефективно працювати в галузі ФЗСЖ через брак системних підходів. Адже низка нормативно-правових актів, що регулюють діяльність із ФЗСЖ, орієнтуються здебільшого на медичну профілактику захворювань, що відрізняється від концепції здорового способу життя. А відповідна національна програма ФЗСЖ досі не ухвалена.

Опитування респондентів засвідчило, що в Україні політика ФЗСЖ молоді є фрагментарною та безсистемною. Нерівномірний розподіл ресурсів між регіонами та ігнорування місцевих потреб створюють перешкоди для ефективної реалізації засад ФЗСЖ молоді на локальному рівні. До основних проблем політики ФЗСЖ молоді можна віднести: не використання доказового підходу при формуванні політики, відсутність єдиної концепції ФЗСЖ молоді та механізмів координації між суб'єктами політики, а також фінансування галузі за залишковим принципом.

В Європі використовуються різні стратегії розширення прав і можливостей молоді, адже завдяки залученню молоді до виконання таких заходів, можна досягти покращення їх стану здоров'я. В країнах функціонують низка молодіжних організацій, які надають молоді змогу брати участь у прийнятті рішень. В Україні хоча й діє чимало молодіжних організацій, однак з кожним роком фінансування їх діяльності скорочується. У зв'язку з цим, видається доцільним, аби органами державної влади сприяли залученню молоді до процесу прийняття рішень, а також надавали постійне фінансування для діяльності молодіжних організацій на всіх рівнях.

Таким чином, проблеми політики ФЗСЖ є схожими з тими, що спостерігаються в інших сферах політичної практики в Україні. Брак виразно сформульованої стратегії, неоцінювання та неврахування потреб молоді, брак інституційної та особистої відповідальності за впровадження політики, відсутність системи моніторингу та оцінки, декларативність політики. Але ж зрештою йдеться про молоде покоління. Те саме, яке невдовзі має забезпечувати соціальний добробут України. Покоління, яке надживає тютюновими виробами та алкоголем, бавиться наркотиками різного ґатунку, веде малорухомий спосіб життя та неадекватно харчується, має високий рівень поширення ВІЛ та хвороб, що передаються статевим шляхом... Аналізуючи стан політики ФЗСЖ молоді в Україні та порівнюючи ситуацію з досягненнями у європейських країнах, логічно постає риторичне питання, а чи потрібна нашій країні здорова й суспільно активна молодь? Чи потрібне здорове суспільство?

Список використаних джерел

1. Бойчук О. Правове забезпечення державної політики розвитку громадської активності молоді на регіональному рівні / О. Бойчук // Управління сучасним містом. – 2007. - № 1-12. – С. 105-112.
2. Закон України від 19.06.2003 р. № 966-IV «Про соціальні послуги».
3. Проєкт Закону України «Про Національну програму формування здорового способу життя молоді на 2005–2010 роки». – К., 2004. [Не опубл.].
4. Резолюція міжнародної науково-практичної конференції «Формування здорового способу життя молоді: досвід та перспективи». – К., 2005. [Не опубл.].
5. Романова Н. Ф. Формування здорового способу життя як сучасна стратегія протидії соціально небезпечним хворобам серед дітей та молоді / Н.Ф. Романова // Протидія соціально небезпечним хворобам: вивчення українського досвіду / [за ред. Семігіної Т. В.]. - К. Пульсари, 2010. - С. 39-48.
6. Формування здорового способу життя молоді: стан, проблеми та перспективи: Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2009 р.). – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2010. – С. 156.
7. Actors and Structures in charge of youth in Sweden / Swedish National Youth Policy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ungdomsstyrelsen.se/english_art/0,2683,8041,00.html/.
8. Environment and health performance review: Lithuania. – WHO, 2009.
9. Fact Sheet of Ministry of Integration and Gender equality / The Swedish Government's youth policy. – September, 2009.
10. Ministry of Social Security and Labour of Republic Lithuania: Structure and contacts [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.socmin.lt/index.php?547962009>.
11. Ottawa Charter for Health Promotion [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.who.int/hpr/NPH/docs/ottawa_charter_hp.pdf.
12. Public health objectives / Swedish National Institute of Public Health [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fhi.se/en>.

13. Youth policy in Lithuania: a report / P. J. Breen; Council of Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://books.google.com/books?id=q_UFdYJD5n4C&printsec=frontcover&dq=Youth+policy+in+Lithuania&hl=en&ei=XbaETfe0GIns4AbI28StCQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCsQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false.

Семигина Т.В., Ляшук И. Н. Политика формирования здорового образа жизни молодежи: украинский и европейский опыт

Изучено организацию политики формирования здорового образа жизни молодежи в Украине, Швеции, Норвегии та Литве. Освещено мнение экспертов относительно нынешнего состояния политики та путей ее совершенствования.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, политика, молодежь, Украина, Европа.

Semigina, T.V., Lyashchuk, I.M. Policy to shape healthy lifestyles among youth: Ukrainian and European experience

This article analyzes organizational aspects of the policy aimed at shaping healthy lifestyles among youth in Ukraine, Sweden, Norway and Latvia. Experts' views on the current state of the policy, as well as potential ways to the policy improvement are covered.

Key words: healthy lifestyle, youth, policy, Ukraine, Europe.

УДК 94(477.83)«20»

Комарницький Я.М.

Формування світогляду та початки громадської діяльності Василя Мудрого

Досліджується вплив Тернопільської гімназії та Львівського університету на формування національного світогляду й громадянської позиції В. Мудрого. Показано його участь у діяльності студентських організацій та Українського таємного університету у Львові на початку ХХ ст.

Ключові слова: Василь Мудрий, Тернопільська гімназія, студент, Український таємний університет.

Василь Мудрий (1893–1966) належить до когорти тих західноукраїнських політичних діячів, без згадки якого неможливе дослідження політичної історії України міжвоєнного двадцятиліття. Він був одним із засновників, а у 1935 р. став головою найбільшої політичної партії Галичини – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) та Української парламентської репрезентації (УПР) у польському сеймі. У 1927–1935-х рр. В. Мудрий був головним редактором найвпливовішого часопису «Діло», а у 1932–1939 рр. заступником голови товариства «Просвіта».

Проте діяльність цього видатного політика залишилась поза увагою як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Окремі згадки про В. Мудрого знаходимо у мемуарній літературі та загальних працях із проблем міжвоєнного двадцятиліття. Прізвище В. Мудрого згадується у дослідженнях діяльності УНДО та УПР, студентського руху в Галичині ХІХ–ХХ ст. та заснування Українського університету у Львові. Зокрема, цій проблемі присвячена монографія Романа Ковалюка «Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ» [13], та роботи Володимира Качмара і Мар'яна Мудрого [12;20].

Стаття має на меті висвітлити період навчання В. Мудрого у Тернопільській гімназії та Львівському університеті, участь у діяльності студентських організацій на початку ХХ ст. та їх вплив на формування його національної свідомості й громадянської позиції. Показано його роль у створенні та діяльності Українського таємного університету у Львові на початку 1920-х рр.

Важливу роль у формуванні політичного світогляду та утвердженні громадянської позиції В. Мудрого відіграли місце народження, родинне коло, роки навчання, перший громадсько-політичний та професійний досвід.

Народився В. Мудрий 19 березня 1893 р. у селі Вікно Скалатського повіту, що на Поділлі (нині Гусятинський р-н, Тернопільської обл.). Перша письмова згадка про цей населений пункт датована 1464 р. [11,с.242]. Протягом 1883–1884 рр. тут жив і працював Іван Франко. Матеріал, зібраний у селі, став основою для написання ним ряду праць, зокрема «Панщина та її скасування в 1948 році» [9,арк.1]. Виростав В. Мудрий у середньозможній селянській сім'ї, де панував український національний дух та зацікавленість суспільно-політичним життям. Його батько Микола був дуже начитаною і активною людиною. Навчання розпочав Василь у своєму рідному селі, а пізніше два роки ходив до школи у містечку Гримайлів. Викладання у школі проводилося німецькою мовою, тому він змушений був, за окрему плату, займатися вивченням мови з місцевою вчителькою. Учився хлопець добре і вступні іспити до Тернопільської гімназії склав на відмінно [3,с.1].

У 1898 р. в Тернопільській гімназії було відкрито український клас, який дав початок створенню першої державної української гімназії імені цесаря Франца-Йосифа І [22,с.120]. Програма навчання була розрахована на вісім років. Велику увагу тут приділяли вивченню латинської і грецької мов, а також обов'язковими були німецька, французька та польська мови. На високому рівні викладалися природничі науки, історія

та українська література. Незважаючи на обширну програму гімназисти поглиблювали свої знання за допомогою самоосвіти, працюючи у бібліотеках «Студентської громади», «Української Бесіди», «Просвіти» [17, с.3]. Великий вплив на В. Мудрого та його товаришів мали викладачі Іларіон Брикович, Яким Ярема, Петро Карманський, Степан Балеї [3, с.1]. Завдяки їм та наполегливій праці він отримав у гімназії добрі знання.

Значно вплинув на формування національної свідомості В. Мудрого самоосвітній таємний гурток «Студентська громада», створений українською гімназійною молоддю, до якого він належав. Крім цього, при гімназії діяв «Науковий гурток». Першим його головою був Йосиф Сліпий (майбутній Галицький митрополит) [24], другим – В. Мудрий. У гуртку учні старших класів виступали з рефератами, брали участь у дискусіях. Гімназійні гуртки, поширені по усій Галичині, відіграли важливу роль у національному та громадському вихованні молоді. Вони сприяли поглибленню знань, готували учнів до суспільно-громадського життя.

Перебуваючи в еміграції у США В. Мудрий згадував, що «ми були буйні та веселі. Ми вірили в свої спроможності, і кожний з нас мав свої аспірації (прагнення, устремління – Я.К.). Ми вірили в силу і міць українського народу» [17, с.3]. У старших класах гімназії, під час канікул, В. Мудрий зі своїми друзями працював у читальнях «Просвіти», «Соколах» та «Січах». Там вони читали лекції та допомагали організувати аматорські вистави. Під час Різдваєних свят збирали пожертви на «Рідну школу», хоч деколи з цього приводу виникали непорозуміння з дирекцією гімназії. Але, не зважаючи на це, В. Мудрий ніколи не відмовлявся виконувати обов'язки національного характеру.

У гімназії проходили концерти на честь Тараса Шевченка, Михайла Драгоманова, Маркіяна Шашкевича та з інших нагод [17, с.3]. Про великий патріотизм учнів гімназії згадував її колишній вихованець Степан Ванчицький: «Молоді наших днів була глибоко здаєна й повна запалу та патріотичних почувань» [2, с.121]. У гімназії В. Мудрий був одним із кращих учнів і матуру (іспит на атестат зрілості) здав на відмінно.

Після закінчення 1912 р. Тернопільської гімназії В. Мудрий вступив на філософський факультет Львівського університету. У роки навчання був на утриманні та мешкав у гуртожитку Українського педагогічного товариства, де мав змогу вчитися і займатися громадською діяльністю.

У Львові молодий студент відразу включився в бурхливе громадсько-політичне життя краю, здобував авторитет серед української студентської молоді, яка активно працювала на освітньому й політичному полі. У тому часі розгортав діяльність талановитий літературний критик Микола Євшан, а також користувались й мали велику популярність і вплив на студентів Микола Залізняка та Дмитро Донцов. Товаришування з університетськими колегами позитивно вплинуло на здібного юнака, що ввійшов у їхнє середовище уже добре підготовленим до національної діяльності. Усе це ще більше поширювало й поглиблювало його світогляд. Невдовзі він стає одним із передових членів українських студентських організацій – «Академічної Громади» й Українського студентського союзу (УСС), де відбувалося ґартування університетської молоді. У 1913 р. В. Мудрий був обраний на загальних зборах до Головної ради УСС. Особливу активність проявляв він у другій, так званій, Драгоманівській секції цього союзу, яку очолював Юліан Охрімович. У тому ж році В. Мудрий увійшов і до проводу «Академічної Громади», якою керував Іван Чмола [25, с.30]. Отже, участь В. Мудрого у суспільно-політичному житті була своєрідною перепусткою для нього у «велику політику», бо, як зазначають дослідники, важко знайти серед українських політичних провідників таких, хто спочатку не брав би участі у студентських організаціях і не завоював собі популярності як студентський активіст.

Важливу роль у здобутті ґрунтовної освіти на філософському факультеті відводилось практичним (семінарським) заняттям, оскільки на них студенти мали доповнювати та удосконалювати лекційний матеріал, отримувати практичні навички з майбутнього фаху. Наукові семінари базувались на тісній співпраці викладача та студентів і вимагали від останніх не тільки уваги та пасивного споглядання, як на лекціях, а й активної діяльності, нових думок та ідей. У роки навчання В. Мудрий займався й науковою роботою. Зокрема, заслуговує на увагу написаний ним реферат на тему: «Следи масонських ідей в «Енеїді» Котляревського» [28, арк.1–19]. У рукописі, який чудом зберігся до наших днів, В. Мудрий аналізує XVIII ст. як вік освіти й раціона-

лізму, демонструє знання філософських праць Г. Сковороди, І. Канта, Г. Гегеля та ін. «Дійсність це реалізування ідей, яка є все розумною, – писав він. – А що є розумне те і є дійсне» [28, арк.3]. Реферат свідчить про ерудованість молодого студента, його намагання проаналізувати та висвітлити ідеї закладені І. Котляревським в «Енеїді».

Початок першої світової війни застав В. Мудрого у рідному селі із пораненою у період Шевченківського здвигу (спортивного свята) «Соколив» і «Січей» ногою [25, с.30]. Східний фронт пройшов через Скалатщину і з перших днів бойових дій він опинився під московською окупацією. Після проголошення 1917 р. Української держави В. Мудрий осів у Проскуріві (нині м. Хмельницький), де вів спочатку курси української мови, літератури й історії. У 1918 р. він ввійшов до Земської управи, завідував земськими школами, а згодом був призначений повітовим комісаром освіти у Проскурівському повіті.

В. Мудрий був противником антигетьманського повстання. Він згадував, що за кілька тижнів до повстання якийсь студент Кам'янецького університету пропонував йому від імені Кам'янецької філії Українського національного союзу (УНС) створити таку філію у Проскуріві. Метою Українського національного союзу, – говорив він, – є повалити Гетьмана, отже зробити національну революцію. На що В. Мудрий відповів, що протигетьманське повстання недоцільне, бо і Гетьман, і його уряд справді творять Українську державу, дбають про поширення освіти [21, с.114]. Він був свідком єврейських погромів у Проскуріві. Причини цих трагічних подій та їх хід він описав 1925 р. у спогадах «Проскурівський погром» [21].

Визначальну роль у змаганнях за Український університет у Львові відіграло студентство. Незважаючи на його зусилля, до 1914 р. це питання розв'язати не удалося. У 1920–1921 рр. до Львова прибуло чимало молоді, які до війни були студентами місцевих Університету й Політехнічного інституту (у т. ч. й В. Мудрий), але війна перервала їхнє навчання. Це були студенти, які служили в рядах Української Галицької Армії цілу польсько-українську війну, дехто воював у армії УНР із більшовиками до кінця 1920 р. [19, с.147]. Усі вони сподівались, що тепер, у мирних роках, зможуть спокійно вчитися у вищих навчальних закладах.

Після польського захоплення Львова (1918 р.) утраквістичний (польсько-український) університет ім. Франца І було сполонізовано і перейменовано на університет ім. Яна Казимира. Згідно з наказом ректора університету від 14 серпня 1919 р. на навчання приймалися тільки громадяни Польської держави, які служили в польській армії, що в «перші післявоєнні роки практично позбавляло українців всякої можливості отримати вищу освіту» [14, с.120].

У цих умовах українська університетська молодь, позбавлена змоги вчитися, узялася за організаційну працю. Вона відновила усі студентські організації: Товариство «Академічна громада», «Студентський союз», «Медичну громаду» та «Гурток Правників» [19, с.136]. Центром студентського життя стає «Академічна громада». Протягом жовтня – грудня 1920 р. в ній сплатили внески 175 студентів [8, арк.57]. Зокрема, Петро Арсенчик, Петро Сосенко, Володимир Мартинець, Степан Федак, [...] Василь Мудрий [13, с.212].

У квітні 1921 р. «Академічна громада» вислала на зустріч із ректором своїх представників, серед яких був і В. Мудрий. На їхню вимогу відповіли усі українські кафедри ректор заявив: «Щоби ставити умови, треба виграти війну, а ви її програли» [23, с.28; 4, с.114]. Переговори було зірвано. Із таким становищем та намірами поляків ніяк не могли погодитися українці Галичини. Вони розпочали, спільними зусиллями українських учених й університетської молоді, таємно від польської влади, створювати приватний Український університет у Львові.

15 вересня 1921 р. розпочався запис на філософський, правничий і медичний факультети Українського університету. Із приїздом до Львова студентів-українців, що прагнули записатися до свого університету, розпочалися перші репресії польської влади, передусім проти університетської канцелярії. В. Мудрий, з цього приводу писав: «Всі думали, що та канцелярія це щось страшне, страшніше як бомба, небезпечніше від найсильнішої експлозивної матерії. [...] Всі боялись арештувань та ревізій. Та ніхто не подумав про добро університету, не поставив його вище від свого особистого, ніхто не співчував тоді також тим нещасним людям, що вели канцелярію» [15, с.98–99]. Те, що поліції

так і не вдалося знайти університетської канцелярії, є великою заслугою В. Мудрого, як її керманіча, що одночасно виконував обов'язки й секретаря університету. З канцелярії університету виходили усі інструкції як до студентів, так і до професорів про те, коли, де і як «відбувати виклади чи семінарійні праці». Канцелярія піклувалась не тільки поділом годин праці, не тільки підшукування відповідних, переважно добре «законспірованих льокалів (приміщень – Я.К.)», але й відповідним забезпеченням довірених їй особистих студентських документів, університетських актів, каталогів і взагалі цілого університетського майна [19, с.153–154]. Лев Шанковський згадував, як його восени 1922 р. приймали до університету: «Квестор, Василь Мудрий, незважаючи на те, що я знав «кличку» і мав на письмі поручення Стрийської студентської громади, взяв мене у перехрестний допит, що було цілком зрозуміло, бо університет мусів оберігатися від інфільтрації ворожих агентів» [29, с.44].

Важливою справою для діяльності майбутнього університету, що створювався як нелегальна установа, було матеріальне його забезпечення. Плата за навчання була мінімальна, причому значна кількість студентів одержувала звільнення [1, с.74]. У лютому 1923 р. утворено Кураторію українських вищих навчальних закладів, що мала дбати про їх господарське забезпечення. Головою її був Володимир Децикевич, а секретарем – Василь Мудрий [16, с.130–131]. Головним завданням Кураторії було легалізувати (точніше, використати всі правові та інші можливості) українські високі школи.

30 червня 1922 р. закінчився 1921/1922 академічний рік. Усіх студентів в Українському таємному університеті було 1258. Державна влада провадила безперервне гоніння всіх, хто мав хоч якесь відношення до Українського університету. Так, 21 вересня 1921 р. польська поліція здійснила обшуки в товариствах «Академічна громада» і «Академічна поміч», забрала 80 залікових книжок з попереднього навчального року [10, с.94]. «За час від 15 жовтня до 25 грудня 1923 р., – писав В.Мудрий, – тобто до початку святкових ферій поліція вспіла перешкодити в ріжних місцях і ріжним викладам 20 разів» [18, с.20]. 6 жовтня 1921 р. був заарештований ректор університету Василь Щурат [27, арк.1]. 11 грудня 1921 р. в зв'язку з таємним українським університетом було проведено ревізії (обшуки) у викладачів Івана Брика, Кирила Студинського, Івана Крип'якевича та студентів Мудрого, Косара, Хмеля, Іваничка, Кухти, Верхановської [6, арк.30]. Переслідування викладачів і студентів українського університету тривало і в наступні роки. Так, 2 червня 1923 р. дирекцію поліції м. Львова була заведена слідча справа на В. Мудрого, що провадив діловодство Українського таємного університету і звинувачувався у видачі нелегальних документів [7, арк.35–37].

Після 14 березня 1923 р., коли Рада послів Антанти визнала за Польщею право на Східну Галичину, становище університету різко погіршилося. Польська влада почала використовувати більш витончені методи боротьби з ним. Літній семестр 1924/1925 рр. засвідчив, що репресії польської влади щодо Українського таємного університету поступово досягають мети [16, с.131]. Після появи перших випускників виникли інші проблеми: знайти працю за фахом було неможливо, оскільки польська влада не визнавала дипломів Українського університету. 12 травня 1925 р. студентський «Профорус» скликав у Львові останній Крайовий з'їзд українського студентства, на якому було оголошено про припинення діяльності університету [13, с.223]. 27 травні 1925 р. львівська поліція повідомляла Міністерство внутрішніх справ у Варшаві, що у залі «Просвіти» відбулися збори, на яких розглядалося питання можливого закриття українського університету та створено ліквідаційну комісію на чолі з В. Мудрим [5, арк.124].

Остання спроба заснувати Український університет датується 1935 роком, коли президія УНДО на чолі з В. Мудрим вела переговори з польським урядом у справі «нормалізації» українсько-польських відносин. Польська сторона обіцяла відкрити університет. Однак до початку Другої світової війни ця проблема так і не була розв'язана.

Отже, на формування національного світогляду В. Мудрого мало вплив родинне оточення, де йому з дитинства була прищеплена любов до українського народу. Активна громадська діяльність В. Мудрого під час навчання тільки поглибила процес національного самоусвідомлення, оскільки студентський рух став складовою частиною українського національно-визвольного руху. Він добре розумів значення освіти для українського народу, тому важливим кроком на шляху до власної державності стало змагання за український університет, який у нелегальних умовах, через переслідування

польської влади, існував протягом 1921–1925 рр. Ця боротьба стала школою національного гарту, яскравим виявом патріотизму і громадської позиції. Наполеглива праця, виявлені організаторські здібності та задатки лідера студентського руху стали основою для його формування як майбутнього впливового громадського і політичного діяча.

Список використаних джерел

1. Буцко М., Редько Ю. Підпільний університет // Жовтень. – 1988. – травень. – №5 (523). – С.72–75.
2. Ванчицький С. Учнівські святкування в 1900-их роках // Шляхами Золотого Поділля. Наукове товариство імені Т. Шевченка в ЗСА. Український архів. Т.ХХІ. Регіональний збірник Тернопільщини. Т.ІІ. – Філадельфія, Па., 1970. – С.121–123.
3. Василь Мудрий, редактор і провідний діяч в Україні і на еміграції, помер у Йонкерсі на 73-му році життя // Свобода. – Джерсі-Сіті – Нью-Йорк. – 1966. – 22 березня. – Ч.54. – С.1, 4.
4. Головацький І. Таємні українські вищі школи у Львові в 1919–1926 роках // Український Альманах. – Варшава: Об'єднання українців у Польщі, 2001. – С.113–116.
5. Державний архів Львівської області. – Ф.110. – Оп.4. – Спр.850.
6. Там само. – Ф.110. – Оп.4. – Спр.849.
7. Там само. – Ф.271. – Оп.4. – Спр.799.
8. Там само. – Ф.296. – Оп.1. – Спр.82.
9. Державний архів Тернопільської області. – Ф.Р.1788. – Оп.2. – Спр.98.
10. 3 історії революційного руху у Львові, 1917–1939: Документи і матеріали / Відп. ред. І.П. Крип'якевич. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1957. – 795 с.
11. Історія міст і сіл УРСР. Головна редакція Української Радянської Енциклопедії Академії Наук УРСР, 1973. – Тернопільська область. – 640 с.
12. Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX–початок XX ст.). – Львів: ЛДУ, 1999. – 118 с.
13. Ковалюк Роман. Український студентський рух на західних землях XIX–XX. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 420 с.
14. Макаруч С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львов: Вища школа, 1983. – 256 с.
15. Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України // Його ж. Змагання за український університет в Галичині. Українознавча бібліотека НТШ. Ч.12. – Львів; Нью-Йорк: Видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 1999. – С.19–122.
16. Мудрий В. Львів осередком боротьби за український університет // Наш Львів: Ювілейний збірник. 1252–1952. – Нью-Йорк: Видавництво «Червона Калина», 1953. – С.126–132.
17. Мудрий В. Перед 50-ма роками: Матура в Тернопільській українській державній гімназії // Свобода. – Джерсі-Сіті – Нью-Йорк. – 1963. – 8 червня. – Ч.108. – С.3.
18. Мудрий В. Під знаком «нелегальщини». – Львів: Б.в., 1924. – 22 с.
19. Мудрий В. Український університет у Львові у рр. 1921–1925 // Його ж. Змагання за український університет в Галичині. Українознавча бібліотека НТШ. Ч.12. – Львів; Нью-Йорк: Видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 1999. – С.123–181.
20. Мудрий М. Від Австрії до Польщі: проблема українського університету у Львові в першій чверті XX ст. // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura / Pod red. K. Karolczaka. Tom IV. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002. – С.291–310.
21. Мудрий В. Проскурівський погром: уривок зі споминів // Народний ілюстрований календар Товариства «Просвіта» на звичайний рік 1926 / Ред. Федорців Ф., Шах С., Іл. обкл. Ковжуна П. – Річник 48. – Львів: Коштом Т-ва «Просвіта», 1925. – 292 с.
22. Остап'юк Б. Наша святиня науки в Тернополі. Про початки першої загальної гімназії і державної української гімназії імені цесаря Франца-Йосифа I в Тернополі // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігранта. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – С.116–123.
23. С. К-ий. Наша університетська політика // Політика / Вид. В. Панейко; За ред. від. Ю. Мудрак. – Львів. – 1926. – Рік II. – 20 січня. – Ч.2. – С.22–29.
24. Ступа Б. Науково-педагогічна і громадсько-просвітницька діяльність патріарха Йосифа Сліпого // Українська історична біографістика: забуте і невідоме. – Тернопіль, 2005. – Ч.1. – С.253–271.

25. Фединський Ю. 70-ліття Василя Мудрого // Альманах на рік 1963. У 70-річчя служби Українському народові і його правді. Український щоденник «Свобода». – Джерсі-Сіті: Вид-во Українського Народного Союзу, 1962. – С.30–32.

26. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф.310. – Оп.1. – Спр.9.

27. Там само. – Ф.310. – Оп.1. – Спр.9.

28. Там само. – Ф.314. – Оп.1. – Спр.24.

29. Шанковський Л. Ініціативний Комітет для створення Української Головної Визвольної Ради. Постанови і дія в 1943–1944 рр. Спогад і коментар // Літопис Української Повстанської Армії. Українська Головна Визвольна Рада: Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. – Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА». – Т. 26. – 2001. – С.28–69.

Комарницький Я.М. Формирование мировоззрения и начало общественной деятельности Василия Мудрого

Исследуется влияние Тернопольской гимназии и Львовского университета на формирование национального мировоззрения и общественной позиции В. Мудрого. Показано его участие в деятельности студенческих организаций и Украинского тайного университета во Львове в начале XX в.

Ключевые слова: Василий Мудрый, Тернопольская гимназия, студент, Украинский тайный университет.

Komarntsky, Y.M. The formation of outlook and the beginning of social activities of Vasyl Mudry

The influence of Ternopil Gymnasium and Lviv University on the formation of a national outlook and social position of V. Mudry is studied. His participation in the activity of student organizations and the Ukrainian secret university in Lviv at the beginning of the twentieth century is shown.

Key words: Vasyl Mudry, Ternopil gymnasium, student, Ukrainian secret university.

УДК [9301. 316.722 (477)]

Макушина Г.І.

Політична та правова культура духовенства Гетьманщини у XVIII ст.

Здійснена спроба аналізу особливостей розвитку політичної і правової культури духовенства Гетьманщини у XVIII ст. На основі джерел автор характеризує риси громадянської політичної культури духовенства і подає характеристику основних структурних елементів правової культури.

Ключові слова: політична культура, правова культура, духовенство, права і вольності, політичні цінності, політичні орієнтації, політичні ідеали, політична поведінка, знання законодавства, правосвідомість, правотворчість.

В суспільно-політичному середовищі Гетьманщини XVIII ст. духовенство посідало особливе місце. Його унікальність полягає у відкритому і узаконеному служінню Богу та лідерстві в сфері освіти. Воно приймало активну участь у політичному житті Гетьманщини і, в силу історичних обставин — в релігійному, культурному, політичному житті Російської імперії. Духовенство у XVIII ст. мало риси громадянської політичної культури. Пояснимо таке явище тісним спілкуванням між станами в Гетьманщині. Тому риси громадянської політичної культури духовенство перебрало на себе від козацького стану у 20-х рр. XVII ст., коли було створено політичну коаліцію з козацтвом і відновлено церковну ієрархічну структуру, а «<...> на початку 30-х рр. відбулася легалізація православної церкви» [1, с.35].

Особливістю розвитку духовенства в цей період було перебування на провідних посадах Російської імперії вихідців з Гетьманщини. Слід окремо виділити особу Ф. Прокоповича. Це була унікальна людина, яка за своє життя помітно вплинула на розвиток духовенства як в Гетьманщині, так і в Російській імперії. У 1721 р. він створює «Духовний регламент», документ, який стає своєрідною конституцією для духовенства, стає віце-президентом Синоду. Ф. Прокопович розробив теорію просвіченого абсолютизму. Створений ним гурток «Ученої дружини», що поширював просвітницькі ідеї та наукові знання, приймав участь у заснуванні Академії наук і Академії мистецтв. Головою російської церкви і протектором Слов'яно-греко-латинської академії був С. Яворський.

До духовенства, що переїхало в Російську імперію, відносимо і послідовника Ф. Прокоповича Сильвестра Кулябку. Він потрапив сюди у 1745 р., покинувши посаду ректора Києво-Могилянської академії. Відразу отримав посаду єпископа Костромського і Галицького (1745-1750 рр.) Як і Ф. Прокопович, С. Кулябка поширював просвітницькі ідеї, залучав до цієї діяльності випускників Києво-Могилянської академії. Вони викладали у відкритій ним Костромській семінарії. У 1750 р. С. Кулябка стає настоятелем Невської лаври, якій передав свою бібліотеку. Просвітницькі ідеї в Російську імперію ніс Київський митрополит Р. Заборовський. Після закінчення Києво-Могилянської академії він працював у Московській слов'яно-греко-латинській академії, перебував на посаді єпископа Псковського і був членом Синоду [2, с.66].

Всі ці особи були носіями європейського світогляду і в ході своєї діяльності допомогли Російській імперії наблизитися до розуміння Європи.

Перейдемо до аналізу політичної культури духовенства Гетьманщини. Її складовими були громадянські політичні цінності та політичні ідеали, політичні орієнтації та політична активність.

Політичні цінності в середовищі духовенства відігравали вагомий роль для відстоювання свого юридичного статусу в процесі інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії. Для громадянської політичної культури характерним є наявність свободи і демократії як цінностей. Свободу як політичну цінність розглядають ще представники XVII ст. Тоді її походження виводили від волі Бога. Видатний представник православного духовенства М. Смотрицький вважав, що «духовну основу руського народу складає довершена і священна моральна субстанція, яка є проявом Божої волі» [1, с.65].

У XVIII ст. свобода розглядалась з позиції прагматизму. На такий ракурс бачення вплинув інкорпораційний процес і земельні спори духовенства із старшиною. Тому свобода розумілась як свобода землеволодіння, заснована на гетьманських підтверджувальних універсалах. Укладачі «Пунктовъ отъ Кіевской епархіи» до Законодавчої Комісії відстоювали свободу користуватися своїми правами і привілеями, закріпленими Другим Статутом Великого князівства Литовського та привілеями польських королів [3, с.460].

Демократичні тенденції в середовищі духовенства головним чином характеризуються виборністю на духовні посади. Священника обирали прихожани. Кандидат міг бути не лише із середовища духовенства, але й із козаків або селян. Виборною була навіть посада Київського митрополита. Наприклад, у 1708 р. на Соборі у Києві був обраний митрополитом Йоасаф Кроковський.

Демократичними цінностями користувались в галузі освіти, яку контролювали представники духовенства. Головний навчальний заклад Гетьманщини Києво-Могилянська академія мала всестановий статус [2, с.114-117]. В академії були виборні посади. Це аудитор, аудитор аудиторіс, дзвінник, калефактор [2, с.118]. Отже, духовенство використовувало політичні цінності в процесі організації роботи та управління навчальними закладами. Але створений у 1722 р. Духовний регламент не надав автономії Київській митрополії і це означало згортання реалізації громадянських політичних цінностей в Гетьманщині.

Прояви демократичних настроїв спостерігаємо у «Пунктахъ отъ Кіевской епархіи», що були надіслані до Законодавчої комісії 1767-1768 рр. В них висловлювали свою думку представники всієї духовної ієрархії Гетьманщини, починаючи від протопопів та рядових священників і закінчуючи митрополитом Київським [3, с.460]. Демократія як політична цінність використовувалась духовенством при відправленні церковних обрядів або в процесі підготовки до них. Чітко така тенденція простежується у «Пунктахъ отъ Кіевской епархіи». У обговоренні питання укладання шлюбу зазначається, що цей ритуал необхідно виконувати «по взаємному обоихъ лицъ соизволенію, а не по принужденію родителей или господъ надъ рабами» [3, с.463].

Політичні ідеали були важливою складовою духовенства у XVII ст. Представники цього стану залишили після себе трактування політичного ідеалу держави. П. Могила висловив думку, що «сучасна йому Україна є спадкоємницею Давньоруської держави» [1, с.96].

У XVIII ст. провідні священнослужителі зверталися до просвітницького європейського ідеалу держави. Слід згадати Ф. Прокоповича, який у своєму вченні синтезував ідеї гуманізму, Реформації та Просвітництва. Він створив концепцію «просвіченого монарха», яку намагався втілювати на практиці, очолюючи науковий гурток при Петрі I. Ідеальною формою правління для Ф. Прокоповича була монархія на чолі з монархом-просвітителем.

У другій половині XVIII ст. під час діяльності Законодавчої комісії у 1767-1768 рр. представники духовенства, які приймали участь у складанні «Пунктів», ідеальною формою правління бачили республіканську Гетьманщину, яка входила до складу Російської монархії.

Характерним для духовенства було те, що його низи теж мали свої політичні думки. Найяскравіший його представник Климентій Зіновій серед політичних ідеалів розглядає соціальну справедливість і вважає, що бідній людині за сумлінну працю багатий повинен заплатити [4, с.81]. Він захищав інтереси козаків, захоплюючись їх відвагою та хоробрістю [4, с.182-183].

Найважливішою та найбільшочішою проблемою в середовищі духовенства було землеволодіння. За право володіти землею духовні особи конфліктували із представниками

всіх станів. Такі конфлікти породжували необхідність класифікувати у нормативних актах типові злочини, які порушували норми земельного права.

Кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) мав на меті вирішити, наприклад, такі конфлікти, як спори за «землі, ліси, степи, поля і прочіе ґрунта і угодіа» [5, с.78]. Укладачі цього кодексу сформулювали вирішення їх, спираючись на норми європейського права, які були зафіксовані в розділі 3, § 1, 2, 3 Литовського Статуту 1566 р. [5, с.78].

Проблему землеволодіння вдалося чітко сформулювати під час діяльності Законодавчої комісії 1767-1768 рр. Представники духовенства просили повернути право володіти ґрунтами та купувати їх у козаків. У «Пунктахъ отъ Кіевской епархіи» згадується Привілей Жигмунта II Августа, що затверджував право духовенства Гетьманщини на землеволодіння. Вивчаючи свої стародавні права представники духовенства знайшли у Другому Литовському Статуті Великого князівства Литовського право на вільне землеволодіння. За цими нормами представники духовенства мали право на свої земельні угіддя та селян «кому хотя во вѣчностъ отдать, продать, даровать, замѣнять» [3, с.439]. Духовні особи звертаються до договірних статей Б. Хмельницького з Олексієм Михайловичем та жалуваних грамот російського царя, якими підтверджувались давні землеволодіння цього стану.

Із проблемою нестабільного земельного фонду духовенства пов'язане питання розмежування земель Києво-Печерської лаври. Воно не вирішувалось протягом всього XVIII ст. і було викладене у «Пунктахъ Київської епархіи». Тому у «Пунктахъ» духовенство пропонує всі обмежування робити на основі прав, «королевскія привілеги, Гетманскіе універсали і другія крѣпости къ вѣчному і непоколебимому тѣхъ вотчинъ, маестностей і всякихъ угодий при монастыряхъ, для содержанія въ нихъ имѣющихся церковей Божіихъ въ подобающѣмъ имъ благолѣпії и при нихъ братіи, священно і церковнослужителѣхъ, по прежнему во владѣннї бытію всемилостивейше подтвердити» [3, с.439].

Таким чином, у документах, створених духовенством Гетьманщини під час діяльності Законодавчої Комісії, основною політико-культурною та правовою орієнтацією було збереження правової стабільності землеволодіння свого стану.

До складу політичної культури духовенства входить ряд політичних орієнтацій. Історичні документи засвідчують орієнтацію духовенства на повернення прав і привілеїв. Активний інтерес до них був обумовлений процесом інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії. Серед представників духовних наставників були особи, що відстоювали права і привілеї духовенства Гетьманщини перед російськими чиновниками у Москві. Це Сильвестр Думницький, Самуїл Миславський, Дмитро Ростовський, Тимофій Щербаський. Сильвестр Думницький відстоював їх перед російськими чиновниками у Москві, тому що права і привілеї духовенства зазнали утиску і нехтування під час політики інкорпорації, результатом якої було включення духовенства Гетьманщини до складу російського і підпорядкування Синоду.

Така ситуація призвела до того, що договірні статті Б. Хмельницького від 1654 р. про збереження прав і вольностей всіх верств населення у XVIII ст. іноді просто ігнорувались російським урядом, тому що їх зміст суперечив політиці інкорпорації.

Для того, щоб відстоювати свої права і привілеї духовенство використовувало кожну зручну нагоду. У 1742 р. до Єлизавети Петрівни було надіслано дві чолобитні від представників духовенства Гетьманщини. Їх авторами були Київський архієпископ Рафаїл Заборовський та єпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Амвросій Дубієвич, архимандрити Києво-Печерської Лаври Тимофій Щербаський і Києво-Межигірського монастиря Герасим Завадовський [6, с.23]. В цих чолобитних бачимо прохання зрівняти права і вольності мирського населення і священнослужителів. У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) знаходимо норми права, які теж були рівними для «мирскаго і духовного званія». З духовенства, як і з старшини не брали індуکتів, мостового, погребельного та перевозного [5, с.67].

Активізувався процес відстоювання власних прав і привілеїв під час діяльності Законодавчої Комісії 1767-1768 рр. Митрополит Димитрій, як бачимо із його «Пунктовъ объ общихъ церковныхъ Улождахъ къ народу, данному отъ Святѣйшого Синода къ сочиненію проекта Новаго Уложения депутату, Синодальному члену, преосвященному Димитрію Митрополиту Великоновгородскому и Великолуцкому» [7, с.47], намагався

ється пояснити російському суспільству однакові та відмінні риси між російським і українським духовенством. Він зауважує, що під час перебування Гетьманщини у складі Речі Посполитої за Статутом Великого князівства Литовського духовенство прирівнювалось до світської еліти. Як і світські чини, духовенство користувалося «раздѣломъ III изъ артикула 2-го «о вольностяхъ шляхетскихъ» и того ж раздѣла артикуловъ 31, 32 и 34-го и изъ другихъ о тѣхъ же вольностяхъ в ономъ Статутѣ описанныхъ артикулові, да изъ вышеозначенныхъ гетмана Богдана Хмѣльницькаго просительныхъ статей 13-го рѣшительнаго пункта» [7, с.66].

Розглянемо складові прав і привілеїв духовенства Гетьманщини.

В середовищі священнослужителів привілеєм вважалось винокуріння. Під час діяльності Законодавчої Комісії його бажало залишити собі не тільки верхівка духовенства, але й низи, включаючи протопопів [3, с.460]. Основною проблемою у галузі винокуріння для духовенства була боротьба за шинки з старшиною, яка прагнула перебрати на себе цей привілей духовенства. Спираючись на діюче на території Гетьманщини законодавство, у п. 28 «Пунктовъ отъ Кіевской епархіи» духовенство відстоювало своє виключне право на шинкування горілкою [3, с.490-495].

До інших прав і привілеїв духовенства входило «право и вольность судъ и расправу по духовнымъ и по прочимъ до разсужденія духовнаго касающимся дѣламъ въ Кіевской епархіи содержать, и отъ митрополита Кіевскаго суда святѣйшихъ вселенскихъ Константинопольскихъ патріарховъ къ суду дѣла не переносились, и святѣйшіе Константинопольскіе патріархи въ таковыя митрополіи Кіевской суда не вступали и челобитень ни у кого не принимали» [3, с.512].

Монастирські священнослужителі були зорієнтовані на пільги по сплаті податків, які гарантували їм права і привілеї. Коли діяла Законодавча Комісія 1767-1768 рр., укладачі «Пунктовъ отъ Кіевской епархіи» навели як приклад документи, що розкривали юридичну суть цього питання. Вони прийшли до висновку, що на права і привілеї під час створення законодавства вплинули такі документи, як Другий статут Великого князівства Литовського, царський указ від 13 лютого 1709 р., указ Єлизавети Петрівни від 1749 р., що забороняв використовувати підданих на будівничих роботах [3, с.472].

Республіканська модель Гетьманщини як держави передбачала орієнтацію на автономію. У XVII ст. П. Могила розвив «ідею сильної авторитарної влади» [1, с.97]. На його думку «спорідненість або спільність династій не означає спільність народів, якими правлять належні до неї князі» [1, с.97]. У XVIII ст. представники духовенства дотримувались цього висновку і використовували кожен зручну ситуацію для розширення прав автономії православної церкви в Гетьманщині.

Теоретична частина орієнтацій на автономію міститься у чолобитних до Єлизавети Петрівни від 1742 р., «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), «Пунктовъ отъ Кіевской епархіи» (1767 р.).

Представники духовенства, які входили до складу кодифікаційної комісії, розділяли думки старшини про автономію Гетьманщини, для існування якої необхідно дотримуватися збереження власних прав і вольностей. Вони використали цю можливість для написання кодексу, що базувався на правних книгах, якими користувались до договірних статей Б. Хмельницького у зверненні до Єлизавети Петрівни [5, с.10].

Характерним для політичної культури духовенства було прагнення отримати статус шляхетства. Воно було обумовлене тим фактом, що деякі представники духовної еліти мали шляхетське походження. Із шляхти походили Варлаам Ясинський, Іларіон Негребецький, Григорій Туманський, Андрій Туманський, Мельхиседек Значко-Яворський, Олександр Значко-Яворський та ін. Всі вони були вихідцями з Києво-Могилянської академії, а Варлаам Ясинський закінчив Краківську академію. І далі можна зробити висновок, що ці особи мали європейський світогляд, який був притаманний шляхетству.

Як останню можливість зрівняти себе у правах і привілеях із шляхетством духовенство використало свою роботу по підготовці документів і роботі в Законодавчій Комісії. У «Пунктахъ отъ Кіевской епархіи», що були складені представниками кievського парафіяльного духовенства замість «Наказу» до Законодавчої Комісії, духовенство усвідомлює себе станом, рівним «какъ и свѣтскимъ шляхетнаго чина людемъ» [3, с.435], проте «съ посполитими людьми сравняемы никогда не бывали» [3, с.435].

Отже, священнослужителі просили російських чиновників узаконити їх зрівняння в правах, вольностях, звичаях, привілеях з світською елітою. Вони скаржилися на те, що їх статус протягом XVIII ст. на практиці зрівнявся з посполитими, а це суперечило діючому на території Гетьманщини законодавству» [3, с.436].

Духovenство брало участь у головних політичних подіях Гетьманщини XVIII ст. Його представники перейшли на бік шведів разом з І. Мазепою. Гедеон Одорський розплатився за цей вчинок разом з Іваном Рогачевським засланням спочатку до Соловечького монастиря, а згодом їх залишили на материку. З цього моменту почалась кар'єра Г. Одорського в якості російського церковного діяча.

Політична активність духовенства проявилась під час діяльності Законодавчої комісії 1767-1768 рр. Одним з найактивніших представників духовенства був Самуїл Миславський, який приймав участь у складанні «Пунктів Київського духовенства».

Представники духовенства Гетьманщини приймали активну участь у політичному житті Російської імперії. Згадаємо тут реформаторів С. Яворського, Ф. Прокоповича та Д. Ростовського. Їм вдалося здійснити прорив у російській освіті і зрушити її розвиток з мертвої точки. Одне створення Ф. Прокоповичем гуртка «Вчена дружина», що складалась із російської наукової еліти, було стимулом для окремих представників російського суспільства займатися проблемами просвітництва.

Політичну культуру духовенства доповнює правова культура. Її головними складовими є знання законодавства, правосвідомість та правотворчість.

Якщо у XVII ст. П. Могила зауважував, що «закон і право - головна засада громадського життя» [1, с.97], то у XVIII ст. за здійснення на практиці цього твердження духовенство застосувало багато зусиль.

Духovenство Гетьманщини добре орієнтувалось у діючому законодавстві.

Обізнаність у законодавстві, яким регулювався стан духовенства в Гетьманщині його представники показали під час діяльності Законодавчої Комісії 1767-1768 рр. Проявом правотворчості вважаємо «Пункты отъ Кіевской епархіи». На початку вони розкривали питання зрівняння з правами, вольностями, привілеями, звичаями світської еліти. Укладачі «Пунктів» обґрунтували свою юридичну правоту посиланнями на свої стародавні права. Наприклад, вони влучно склали підбірку документів, якими були закріплені права і привілеї духовенства Гетьманщини, що були однаковими і для шляхетства. Ці норми укладачі «Пунктів» знайшли у р. II, арт. 27, п. 7, ... р. III, арт. 2, «о вольностяхъ шляхетскихъ» і того ж «раздѣла артикуловъ 31-го, 32-го и 34-го» [3, с.435-436] Литовського Статуту 1566 р. На врегулювання питання землеволодіння мала вплив «конституція сейма вольнаго коронного въ Варшаве» [3, с.469]. У питанні про винокуріння у «Пунктахъ» знаходимо посилання на укази Сенату від 1746 р. та 1747 р., норми яких чинили перепони духовенству у виробництві горілки. Тому на противагу їм були процитовані норми Литовського Статуту 1566 р. - розділ 3, арт. 2 і 43 «про вольности малоросійскіе» [3, с.491].

Серйозно поставились представники духовенства до аналізу законодавства, за допомогою якого прагнули довести необхідність повернення титулу «митрополит Київській, Галицькій і Малая Росії». Самуїл Миславський, укладач «Пунктовъ отъ Кіевской епархіи» підібрав відповідні царські укази, починаючи з договірних статей Б. Хмельницького 1654 р. Він посилається на царську грамоту від 1685 р., коли цього титулу був удостоєний митрополит Київський Гедеон [3, с.507]. Самуїл Миславський посилається також на царські грамоти від 14 вересня 1708 р. та 22 квітня 1730 р., якими були закріплені такі ж титули.

Духovenство Гетьманщини прагнуло довести свій тісний зв'язок із візантійською церквою, в чому вбачало свою унікальність. В монастирях Гетьманщини збереглися унікальні докази зв'язків із Візантією. У XVII ст. їх зберігав Варлаам Ясинський. В 1688 р. він надіслав ці документи патріарху Московському і всія Русі Іоакиму. В цьому пакеті документів були грамота на хрещення Андрія Юрійовича, онука Володимира Мономаха від 1159 р., грамота Константинопольського патріарха Максима від 1481 р., грамота Константинопольського патріарха Ієремії від 1597 р., грамота Константинопольського патріарха Рафаїла від 1603 р. [3, с.105]. Це найдавніші документи із переліку, який подав Варлаам Ясинський. Відомості про цей факт та перелік збереглися до другої половини XVIII ст. і були використані при укладанні «Пунктовъ отъ Кіевскаго шляхетства».

Протягом XVIII ст. юридичний статус прав та привілеїв духовенства, як і всього суспільства Гетьманщини, фактично тільки на папері проголошувався легітимним. За часів гетьманування Д. Апостола юридична дія прав і привілеїв скасовувалась взагалі, але знову підтверджувалась царськими указами від 1749 р. і 1750 р. В цей час провідні верстви населення Гетьманщини використовували будь-яку можливість для того, щоб показати російським чиновникам реалізацію норм законодавства в реальному житті. Можна прийти до висновків, що російська політична еліта відрізнялась від українського духовенства підкоренням закону власній вигоді, а не вигоді законів. А українська діяла згідно літері закону, реалізуючи таким чином елементи громадянської культури. Це бачимо у її прагненні повернути собі діючі у XVII ст. і підтверджені договірними статтями Б. Хмельницького права і привілеї духовенства. Отже, починаючи з 1654 р. на території Російської держави йшов складний процес притирання азійської моделі держави і європейської, які по суті своїй були повною протилежністю одна одній. Російські чиновники не могли зрозуміти, що неможливо їх об'єднати, як неможливо об'єднати республіканські і монархічні засади існування держави.

Наступним моментом прояву ігнорування норм законодавства з боку російських чиновників були постійні та розквартирування російських військ на території Гетьманщини.

У зв'язку з такою ситуацією, що існувала протягом XVIII ст., представники духовенства зверталися до обґрунтування правових термінів і явищ з позиції громадянської культури. Деякі особи звертаються до роз'яснення поняття «законність». Професор філософії та префект Києво-Могилянської академії у 1739-1745 рр., просвітитель М. Козачинський для його роз'яснення використовував теорію «природного права». Він розглядав «законність» як обов'язковий атрибут суспільного життя країни. У роботі «Філософія Арістотеліканства» він розуміє законність як «обов'язок мудрості, яка пропонує закони мудрості цивільні, – це пропонувати закони й турбуватися щоб закони дотримувалися» [8, с.20]. М. Козачинський дав визначення закону і вважав, що «закон сприймається як правила людських вчинків, які вказують, що слід робити, а чого чинити не належить» [8, с.20]. Він виділяє чотири здатності закону — «керувати, забороняти, дозволяти, карати» [8, с.24]. Просвітитель розкриває ідеї природного закону і говорить, що це — «воля, яку одвіку мав Бог, або автор природи, вона зобов'язує розумне створіння до якоїсь дії або уникнення дії через якусь розділену імпресію своєї мудрості...» [8, с.27].

Своє розуміння законності подає Г. Кониський. Він вважає, що священнослужителі не повинні «взаконь хвалитися, а преступленнямъ закона Бога безчествовать» [9, с.4], лише говорити про закон, але й самі повинні його дотримуватись.

Елементи громадянської культури, які панували в середовищі духовенства та були сформовані в результаті тривалого перебування у складі європейської держави Речі Посполитої, незалежно від діяльності просвітителів, сформували у лідерів духовенства демократичні погляди, які вплинули на їх правосвідомість.

Порушення законів критикував представник низів духовенства Климентій Зиновій. Він засуджував елементи світського життя в середовищі духовенства, наводячи приклад черниць, які ідуть із монастирів у мир [4, с.62].

Елементи громадянської політичної та правової культури, використані духовенством у правосвідомості, застосовувались і в процесі правотворчості.

У 1721 р. побачив світ Духовний регламент, а уже в 1724 р. Київський архієпископ Варлаам Ванатович використав його норми у власному наказі від 20 січня 1724 р. для обґрунтування етичних проблем духовенства [10].

Можливість проявити себе у правотворчості була у представників духовенства, які входили до складу кодифікаційної комісії (1728-1743 рр.). Наприклад, лохвицькому протоієрею о. Рогачевському наказали скласти окрему главу про «обов'язки християнина щодо вшанування Господа-Бога, Божої Матері, святих, хреста та ікон; про злочини проти релігії та про кари релігійних злочинців» [11, с.68].

Таким чином, політична та правова культура духовенства Гетьманщини мала риси громадянської культури. Вона характеризувалась існуванням в середовищі цього стану демократичних правових цінностей свободи та демократії. Політичні ідеали були різноманітні, які втілювались в концепціях освіченого монарха і Гетьманщини як респуб-

бліки. Серед політичних орієнтацій духовенство звертало увагу на проблеми вільного землеволодіння, повернення республіканських прав і привілеїв, зрівняння з світською елітою Гетьманщини, наближеної у правах до шляхетства. Правова культура духовенства характеризується високим рівнем знання польсько-литовського, російського та малоросійського законодавства і використанням його для відстоювання своїх інтересів в соціально-політичному житті.

Список використаних джерел

1. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). - К.: Либідь, 1998. - 296 с.
2. Хижняк З.І., Маньківський В.К. Історія Києво-Могилянської академії. - К., 2008. - 203 с.
3. Пункты отъ Киевской епархii. // Сборникъ императорскаго русскаго историческаго общества. - СПб. - 1885. - Т. 43. - 636 с. - С. 443-560.
4. Зиновій К. Вірші. Приповісті посполиті. - К., 1971. - 391 с.
5. Права, за якими судиться малоросійський народ. (1721-1743). /- Упоряд. К. Вислобоков. - К. Інститут історії і права НАН України, 1996. - 547 с.
6. Мордвінцев В. Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII-XVIII ст. - К., 1997. - 96 с.
7. Сборникъ императорскаго русскаго историческаго общества. - СПб., 1885. - Т. 43. - 636 с.
8. М. Козачинський. Філософія Арістотеліканства. // Тисяча років української суспільно-політичної думки./ В. Грабовський - К., Дніпро, 2001. - Т. 4. - Кн. 2.
9. Конисский Г. Собрание сочинений. / Сост. І. Григорович. - СПб., 1861. - Ч. 2. - 291 с.
10. Интересный приказъ о благопристойности духовенства въ началѣ прошлаго вѣка. // Киевская старина. - 1882. - Т. XXXIX. - С. 300-301.
11. Яковлів А. Український кодекс 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ». - Мюнхен, 1949. - 211 с.

Макушина А.И. Политическая и правовая культура духовенства Гетманщины в XVIII в.

Предпринята попытка анализа особенностей развития политической и правовой культуры духовенства Гетманщины в XVIII ст. Опираясь на исторические источники, автор характеризует черты гражданской политической культуры духовенства и даёт характеристику основных структурных элементов правовой культуры.

Ключевые слова: политическая культура, правовая культура, духовенство, права и вольности, политические ценности, политические ориентации, политические идеалы, политическое поведение, знания законодательства, правосознание, правотворчество.

Makushina, A.I. Political and legal culture of Hetmanship clergy of 18th century

The article is devoted to the analyses of evolution's peculiarities of political and legal culture of Hetmanship clergy in the 18th century. The author describes features of civil political culture of clergy and gives the characteristic of the basic structural elements of legal culture, based on the sources of information.

Key words: political culture, legal culture, clergy, rights and liberty, political values, political orientation, political ideals, political competence, legal consciousness, lawful works.

Постать Осипа Назарука в українській політичній науці

Розглянуто політичні погляди О. Назарука – громадсько-політичного діяча, публіциста, популяризатора консервативних ідей. Проаналізовано його внесок у розвиток теорії та історії української політичної думки міжвоєнного періоду крізь призму світоглядної еволюції політика від радикалізму до консерватизму.

Ключові слова: українська політична думка, радикальні погляди, монархізм, традиційна влада, консервативний напрям.

Державотворчі процеси українського народу у ХХ ст. були досить складними і суперечливими. Для розкриття їх специфіки важливим є вивчення теоретичної спадщини тих українських діячів, які брали безпосередню участь у творенні національної державності, нагромаджуючи політичний досвід для прийдешніх поколінь. До них належить Осип Назарук – очевидець і учасник важливих подій суспільно-політичного життя України першої половини ХХ ст., який залишив багату науково-публіцистичну спадщину. Піднесення української політології і української політики до рівня сучасних світових стандартів можливе саме завдяки вивченню та застосуванню кращих теоретичних і практичних надбань української політичної думки та наповненню їх новим науковим змістом.

Першим проаналізував епізоди життєвого шляху О. Назарука М. Швагуляк [16]. Для вивчення теми та висвітлення внеску політика у процес українського державотворення важливими є праці М. Федунь, М. Дядюк, У. Кошетар, В. Потульницького, С. Гелея, О. Єгрешія, у яких знаходимо окремі біографічні дані, характеризуються основні етапи його суспільно-політичної діяльності.

Наше дослідження має на меті розкрити політологічні погляди та ідеологічні уподобання О. Назарука, оцінивши таким чином його внесок в розвиток української політичної думки спочатку як радикала, а пізніше як консерватора.

Політична кар'єра О. Назарука розпочалася зі вступом у 1905 р. до Української радикальної партії (УРП). Його політичні прагнення збігалися з програмовими засадами УРП, в основу яких було покладено ідею поєднання національно-визвольної боротьби українського народу з соціальною. Розв'язання національного питання радикали пропонували через надання повної політичної автономії кожній народності Австро-Угорщини, реформуючи імперію на федерацію. У програмі партії були закладені основи організації влади в майбутній Українській державі. Найвищим органом мала бути Українська Виборна Народна Рада, яка складалася б із послів, обраних на підставі загального виборчого права з таємним голосуванням та пропорційності виборів. Народна Рада мала укласти Конституцію, яка надавала б право самоврядування сільським і міським громадам. Ці норми не міг скасувати парламент, а виконавчу гілку могли формувати лише місцеві політики.

Молодий політик поділяв положення програми УРП, що стосувалося місця релігії та церкви в державі. О. Назарук висловлювався за невтручання церкви у державні справи і критично ставився до фінансування церкви із загальнодержавної скарбниці [13, с. 58]. Радикально-республіканські ідеї надихали О. Назарука в роки Першої світової війни та в період національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр., оскільки його політичним уподобанням відповідала парламентсько-президентська форма організації влади в

Українській Народній Республіці. Організація влади від центру до місцевих органів мала базуватися на принципі поділу функцій влади. Законодавчу гілку представляли парламент, який О. Назарук називає Головною Державною Думою, а також обласні сейми, обрані загальним голосуванням, виконавчу владу – президент, обраний всенародним голосуванням на певний період правління. До компетенції Центральної влади у Києві мали входити п'ять суспільно-політичних сфер: військо, фінанси, закордонна політика, транспорт і комунікація, торгівля і промисловість. Решта справ передавалася до компетенції місцевого масштабу [7, с. 10].

Після поразки української революції ситуація почала кардинально змінюватися: вся українська еліта перебувала в шоковому стані. Учасники державотворчих процесів були розгубленими і не знали, що робити далі. Під впливом революційних переживань 1918 – 1919 рр. О. Назарук розчарувався в українській демократії і засудив «надніпрянський хаос». Перебуваючи далеко від рідного краю (у Відні, Канаді), політик багато аналізував недавні події, намагаючись з'ясувати помилки українських політичних сил у боротьбі за власну державність. Найбільше О. Назарука хвилювала проблема: чому українці, створивши дві держави, не зберегли жодної? Політик робив висновки: «Свої завалили державу – і я приїхав до Канади збирати гроші, щоб мати чим вести пропаганду між чужими, аби нам допомогли відбудувати те, що ми завалили» [11, с. 5]. Саме у Канаді він пережив світоглядний перелом: від радикалізму – до монархізму і клерикалізму. Ця еволюція була частково викликана його минулим революційним досвідом, який переконував політика у тому, що радикальні програми українських соціалістичних партій не змогли закласти ідеологічну основу не лише для здобуття, й утримання незалежної України, але частково і завдяки заокеанським враженням. Політик переконувався, що запорукою державності може стати «... сильне, одиночне правило, не піддане до популярних примх, і підперте на моральному повноваженню ієрархічної Церкви» [9, с. 14]. Ця нова політично-релігійна філософія підводила О. Назарука близько до В. Липинського.

Політик задував, що «засадничу зміну» пережив в 1922 – 1927 рр., поза українською національною територією, в далекій Канаді та Сполучених Штатах Америки. Він наголошував: «Я був тоді під оглядом політичним республіканцем, під оглядом релігійно-церковним крайнім лібералом, під оглядом партійним галицьким радикалом, під оглядом суспільним соціалістом, котрий признавав в деїм рацію навіть анархічним теоретикам» [6, с. 19]. А став зовсім іншою людиною: «Віруючою в Бога, монархістом, католиком, противником радикалізму і соціалізму, консерватором» [6, с. 20]. Серед головних причин, які зумовили еволюцію його поглядів, сам О. Назарук називає те, що в Канаді і у Сполучених Штатах Америки у великій пошані Святе Письмо, а католицька Церква є найсильнішою добровільною організацією тутешніх українців, хоча не має ніякої допомоги від уряду. Найбільше вразило його те, що у Канаді з великою пошаною ставляться до монархічної традиції свого краю. Заокеанський побут, світогляд місцевих людей дуже вплинули на політика.

На еміграції розпочалося активне спілкування О. Назарука з В. Липинським. Це, власне, послужило ще одним поштовхом до остаточного зламу ідейно-політичних поглядів у бік монархізму. У своїх листах до В. Липинського О. Назарук ділився враженнями від канадійського й українсько-канадійського світу та міркуваннями про недавні визвольні змагання. Однією з причин падіння української державності він уважав слабкість демократично-республіканського устрою УНР та ЗУНР [10, с. 28]. Він уважав: якщо в державі існує два уряди того самого народу, що не можуть порозумітися, то вона не має політичної перспективи. Идеалом усіх українців є і повинна бути єдина Українська держава, що має одну армію.

Переважальними в державницьких поглядах О. Назарука стали монархічні ідеї. У своїх спогадах того часу він пише: «Я переконався, що нас урятувати може тільки «традиційна Влада» нашого народу, яка вже була, бо нема ніякої нової форми влади у нас, хоч усі партії шукали її довго» [15, арк. 15]. Тільки «єдиновладдя» може запевнити українському народові необхідну єдність і дисципліну. Тому думати про

Українську державу, не позбувшись мрії про якусь «Українську Республіку», марна справа [15, арк. 35]. Заглиблюючись в історію, О. Назарук зауважував, що на українських землях влада була гідною тієї назви тільки тоді, «коли її мали монархи або монархині, від скитських царів і цариць почавши». Коли ж зникала монархічна влада, починався, за його словами, «жахливий хаос, думка й рука здригається перед описуванням його» [10, с. 156]. Він уважав, що невапядково багато українських поетів і мислителів (починаючи від Нестора-літописця і закінчуючи В. Липинським) обстоювали за всяку ціну ідею монархізму. Іншого вибору «ні над Дніпром, ні над Доном, ні над Кубанню, ні над Волгою», крім монархії, не уявляв собі тепер і О. Назарук [4, с. 146].

Еволюція його поглядів диктувала прагнення до заокругленої світоглядної системи, до авторитарної доктрини. Найбільш близьким для О. Назарука стало вчення В. Липинського, якого він глибоко поважав як людину, а тому, як вважав І. Лисяк-Рудницький, добровільно й беззастережно підпорядкувався його авторитетові [3, с. 183].

У листі до В. Липинського від 10 квітня 1924 р. О. Назарук писав: «Я не демократ, бо думаю, що демократії ніколи не було й нема. Одиночну форму влади вважаю найрозумнішою. Вірність – конечною». Розглядаючи монархічну владу та охлократичну диктатуру, він уважав себе прихильником першої і, як доказ, посилається на свої літературно-історичні розвідки, присвячені князю Ярославові Осмомислу, Роксолані. Україна у його баченні є державою, очолюваною диктаторами переважно карикатурного вигляду, оскільки вона – «типова країна руїни» [1, с. 87].

Намагаючись захистити себе від закидів сучасників у зміні політичних ідей, в одній зі своїх праць робить спробу загального пояснення «товаришам своєї молодості, членам Української Радикальної Партії,» чому він їх покинув. О. Назарук писав, що належить до покоління, яке поважно «... відносилося в практиці життя до того, що думало в теорії, то єсть до своїх поглядів та переконань» [5, с. 128], покоління, яке мало руїну в душі – і, як наслідок, спричинилося до занепаду держави (руїни). Людина, яка змінює світогляд у певний момент свого життя, здебільшого змушена балансувати на межі фанатизму, обстоюючи нове кредо, бо стає об'єктом закидів минулих і нових однодумців. О. Назарук не є винятком, і тому бачимо його надзвичайну емоційність, максималізм в ідеях та діях. Політик зазначав, що «на злами поглядів і пристосування їх у життю полягає не менше ні більше тільки весь поступ».

Рефлектуючи з приводу власної участі в антигетьманському повстанні, О. Назарук прогнозує, що, незважаючи на свої політичні уподобання, у разі впровадження у країні республіканського устрою він не буде причетним до його повалення, хоча й не довірятиме йому. Він пояснював у листі до В. Липинського від 10 квітня 1924 р.: «Вам се може видасться слабкістю думки, але життє політичне завдало мені стільки болю, що я не мавби відваги ще раз експериментувати» [1, с. 88]. Це характеризує О. Назарука як поміркованого монархіста. Світогляд його формувався на ґрунті розуміння значення традиції, освіченості та досвіду одноосібного керування державою, аграрного реформування на користь середньої земельної посілості, а не латифундій.

На еміграції він не тільки змінює, але й активно пропагує свої погляди. О. Назарук формує гетьманські «Січі», мета яких полягала у пропаганді і вкоріненні української монархічної ідеї. Просвітницька робота проводилася передовсім у робітничому середовищі. Це було зумовлене тим, що робітництво більше симпатизувало більшовицьким, як говорив О. Назарук, «революційно-руїницьким» ідеям. На його переконання, українські робітники можуть і повинні підтримати Церкву та монархізм як ідеї «будуючі та консервативні» [6, с. 22]. У лекціях перед робітниками О. Назарук багато уваги приділяв сильним політичним постатям в українській історії княжої та козацько-гетьманської доби, що свідчило про монархічні погляди автора.

До просвітницької роботи належало також і листування О. Назарука з різними культурними й політичними діячами, які доти не підтримували монархії. Наполегливість, оптимізм та переконливість О. Назарука давали позитивний результат. Наприклад, католицький священник о. Пристай, який уже тривалий час разом із сім'єю перебував на еміграції, був палким прихильником республіканського устрою. Отець згадував,

що познайомився з О. Назаруком у дуже важкий для нього та його сім'ї період, і саме Назарук допоміг йому пережити життєву кризу. Незабаром о. Пристай став прихильником монархізму. У листі до нього О. Назарук висловлював сподівання, що надзвичайне бажання упорядкувати суспільне життя, дисципліна, негативне ставлення до анархії та усвідомлення попереднього політичного досвіду, здебільшого прикрого, але не менш від того цінного, наверне українську інтелігенцію до монархічної ідеї. Політик критикував народовладдя, головним недоліком якого, на його думку, був допуск суверенності для окремих частин держави, включно до визначення мови, правопису і т.ін., що передбачало неминучий розвал для неї. Розумів, що після революційних потрясінь українській громадськості важко сприймати монархічну ідею. За словами О. Назарука «блукає наша інтелігенція далі в хаосі». Однак він був переконаний, що політична еліта зрозуміє необхідність для всієї України «одного Авторитету» [6, с. 22]. Саме він забезпечить існування однієї національної ідеї, без якої нація не живе.

Пропагувати монархізм у тогочасному українському занархізованому суспільстві він пропонував у поєднанні з чітким означенням легітимної династії, якою є гетьманський рід Скоропадських.

Необхідно відзначити й ще один бік ідейної еволюції О. Назарука, який представлений зміною його ставлення до церкви та релігії. Раніше, визнаючи радикальні погляди, політик не відзначав важливої ролі церкви в суспільстві. В одній зі своїх перших статей «Та справа» він гостро критикував релігійні відносини, скептично ставлячись до «студентів – синів священників, які знімали перед церквами капелюха або хрестилися за обіднім столом» [15, арк. 124].

Клерикальні нахили О. Назарука стали помітними під час перебування в Канаді, а коли політик очолив редакцію католицького органу «Америка» у США, вони остаточно зміцніли. У його власному розумінні, гетьманська політична концепція та інтегральний католицький взаємно гармонійно доповнювала. Це породило одну із розбіжностей між ним і В. Липинським. Останній не був клерикалом і вважав, що Церква і держава – це установи з різним призначенням, які повинні бути розмежовані. Він був також противником політиканства в церкві та церковщини в політиці. Натомість, у діяльності О. Назарука все більше позначалася клерикальна тенденція. Під назвою «Організаційний Отченаш», на зразок Господньої молитви, він склав своєрідний популярний катехизм, призначений для членів «Січей». Провідною думкою «Отченашу» була ідея пошанування власної державної влади. Незважаючи на наполегливі зауваження В. Липинського стосовно клерикалізму, О. Назарук відчував непереборний нахил до того, щоб свої політичні заходи пов'язувати з католицькою церковністю [1, с. 37].

Після повернення у 1927 р. до Львова симпатія О. Назарука до діячів католицького напрямку стала очевидною. Свої клерикальні погляди політик поглиблював участю в громадських та партійних організаціях, що будувалися на релігійних засадах. Починаючи від його участі в Українській Християнській Організації, а потім в Українській Католицькій Народній партії (пізніше – Українська Народна Обнова), політик формував нову концепцію державотворення, побудовану на монархічно-клерикальних поглядах.

Головна роль все таки відводилася Українській Греко-католицькій церкві. Зберігаючи вірність монархічній ідеї, він погоджувався зі С. Томашівським, що саме уніатська церква після занепаду Галицько-Волинської держави була «єдиною Церквою, окремою від польського латинства і московського православ'я». Саме Католицька церква, на його думку, підтримувала міжнародний культурний зв'язок і тим самим врятувала елементи класичної цивілізації, утворила культурну спільність Західної Європи, де історично опинилася й Галичина. Історичні зв'язки Галицької держави і католицької церкви покликані стати вирішальним чинником національного відродження українців». Майбутню Українську державу О. Назарук уявляв як своєрідний дуумвірат монархічної держави та греко-католицької церкви: «Династія фізичними засобами творить національну державу і дає про матеріальне добро підданих, греко-католицька церква удержує міжнародний культурний зв'язок і формує народну душу» [12, с. 161].

Ідея поєднання монархічної влади й церкви була закладена в програмних засадах УКНП, викладених у праці О. Назарука «Ідеологічні основи Української Католицької Народної партії» [8, с. 24].

Саме існування католицьких партій, зокрема УНО, на думку публіциста, мали показати, чи католицизм закладе свою основу в українському національному проводі й українці будуть схожі в своїх прагненнях на поляків, тим самим підкреслюючи роль церкви в побудові держави. При цьому український католицизм повинен був відрізнятися від польського. За словами О. Назарука, він має «бодай трохи більше виглядати по-католицьки» [14, арк. 169].

Отже, політичний досвід дав змогу О. Назарукові розробити теоретичні ідеї, які заслуговують належної оцінки в українській політичній науці. Його монархічно-клерикальна концепція формувалася у період національного відродження початку ХХ ст. і стала важливим елементом тогочасної ідейної еволюції частини українською соціуму, вивчення якої, сподіваємося, можна використати у процесі сучасного українського державотворення. Політик відбув складну генезу суспільно-політичних поглядів, став популяризатором консервативно-монархічних ідей. Перебування за кордоном дало йому можливість проаналізувати недоліки державницького життя, по-новому оцінити роль релігії у державі. Розчарувавшись у демократичних засадах української революції, О. Назарук відійшов від соціалістичних та республіканських ідей і приєднався до монархістів. Незаперечним є факт, що на зміну його суспільно-політичних поглядів вплинув В. Липинський. Тому за основу нової державницької концепції О. Назарук бере саме політичні ідеї цього вченого.

Список використаних джерел

1. Липинський В. Архів. Т. 7: Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського / В. Липинський / редактор І. Лисяк-Рудницький. – Філадельфія, Пенсильванія, 1976. – 530 с.
2. Кошетар У.П. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900 – 1939 рр.) / У.П. Кошетар. – К.: МАУП, 2005. – 128 с.
3. Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту / І. Лисяк-Рудницький // В'ячеслав Липинський. Архів. – Т. 7. – Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, Пенсильванія, 1976. – С. XV – ХСVII.
4. Назарук О. Галичина й Велика Україна: Трактат присвячений українським жінкам і військовим / О. Назарук. – Львів: Нова Зоря, 1936. – 146 с.
5. Назарук О. Греко-Католицька Церква й українська ліберальна інтелігенція: загальний огляд сучасної української кирилі на церковній області в краю і на еміграції / О. Назарук. – Львів: Нова Зоря, 1929. – 128 с.
6. Назарук О. Едема кай аноніми: Політична брошура, призначена для гартування будучих українських провідників / О. Назарук. – Львів, 1936. – 126 с.
7. Назарук О. За що боремося (Популярний нарис устрою України) / Назарук О. – Кам'янець на Поділлі, 1919. – 48 с.
8. Назарук О. Ідеологічні основи Української католицької народної партії / О. Назарук. – Львів, 1931. – 64 с.
9. Назарук О. Корупція в державнім життю / О. Назарук. – Львів – Відень, 1921. – 14 с.
10. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з Української Революції / О. Назарук. – Відень: Видання Українського прапора, 1920. – 344 с.
11. Нова Зоря. – Львів – Станіславів. – 1932. – 8 травня.
12. Потульницький В. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. Потульницький. – Київ: Либідь, 1992. – 232 с.
13. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття / Упорядник, автор передмови і приміток О. Федьков. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління пресою, 1991. – 82 с.
14. ЦДДА у м. Львові. – Ф. 359. – Спр. 208 – листи О. Назарука до Хомишина Григорія (1929 – 1936) Т.1. – Арк. 169.

15. ЦДДА у м. Львові. – Ф. 789 (Пристай Олексій – священник). – Оп. 1. – Стр. 30 – ювілейна стаття не встановленого автора про життя і діяльність Осипа Назарука, арк. 15; спр. 50 – листи Назарука до Пристая О, 124 арк.

16. Швагуляк М. Осип Назарук – журналіст, публіцист, редактор / М. Швагуляк // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Матер.: Між нар. наук. конф. 25 – 26 серпня 1995 р. / відп. ред. Л.І. Крушельницька. – Львів, 1996. – С. 56 – 64.

Зелена О.Я. Личность Осипа Назарука в украинской политической науке

Рассмотрены политические взгляды О. Назарука – общественно-политического деятеля, публициста, популяризатора консервативных идей. Проанализирован его вклад в развитие теории и истории украинской политической мысли междувоенного периода сквозь призму мировоззренческой эволюции политика от радикализма к консерватизму.

Ключевые слова: украинская политическая мысль, радикальные взгляды, монархизм, традиционная власть, консервативное направление.

Zelena, O.Y. The Figure of Osip Nazaruk in the Ukrainian Political Science

Considered the political views of O. Nazaruk as a social and political activist, writer, popularizer of conservative ideas. Analyzed its contribution to the theory and history of Ukrainian political thought of interwar period through the prism of ideological evolution of policy from radicalism to conservatism.

Key words: Ukrainian political thought, radical views, monarchism, traditional authorities, a conservative direction.

Державницька концепція Р. Лащенка в контексті розвитку політичної науки міжвоєнного періоду (1918-1939 рр.)

Виділено основні напрями української політичної думки міжвоєнного періоду (хронологічні межі 1918-1939 рр.). Розглянуто їхню класифікацію на основі праць І.Лисяка-Рудницького, В.Потульницького та В.Заїкіна. Запропоновано авторський підхід до виокремлення народницько-демократичного напрямку української політичної думки. Визначено місце і роль українського громадсько-політичного діяча, ідеолога національно-визвольного руху в Україні на початку ХХ ст. Р.Лащенка у розвитку народницько-демократичного напрямку вітчизняно-політичної думки.

Ключові слова: міжвоєнний період, народницько-демократичний напрям, ідея народоправства.

Політичні реалії сучасної України доводять потребу створення національної стратегії розвитку держави, яка б відповідала ментальним характеристикам та потребам українського народу. У контексті вирішення даної проблеми, незаперечного значення набувають державотворчі ідеї українських вчених-емігрантів міжвоєнного періоду, який датується 1918-1939 рр. Відомий український дослідник І.Лисяк-Рудницький зазначав, що державницькі ідеї тогочасної української суспільно-політичної думки можна співставити з «неораним перелогом», які потребують не лише теоретичного переосмислення, а й втілення у сучасну державотворчу практику [3, с.63].

Актуальність теоретичних підходів цих вчених до вирішення політичних проблем визначається кількома факторами, зокрема, в еміграційних умовах українська діаспора не розгубила свого етнічного коріння, національних традицій, світогляду, мови, віри і розуміння української ідеї. Чималу частину своїх праць українські вчені-емігранти присвятили аналізу причин поразки державницьких устремлень українського народу, що дає можливість на сучасному етапі державного розвитку уникнути помилок минулого. Суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали представників української діаспори найбільш адаптовані до світогляду та національних уподобань українського народу. Процес повернення та використання напрацьованого потенціалу вчених-емігрантів дослідники вважають вагомим внеском у сучасний процес державного будівництва в Україні [1, с.47].

Початок 90-х років ХХ ст. ознаменувався відродженням наукового інтересу до політичної та державницької історії українського народу без її заідеологізованих оцінок. Основні ідеї вітчизняної політичної думки міжвоєнного періоду знайшли своє відображення у перших роботах з цієї проблематики В.Потульницького та Б.Кухти, а також М.Кармазіної. Окремі аспекти розвитку українських державницьких ідей того чи іншого напрямку політичної думки, їх вплив на політичне життя українського суспільства були висвітлені М.Гордієнком, Ю.Римаренком, С.Гелеєм, І.Бегеєм та іншими. Разом з тим можемо констатувати, що зроблені лише перші кроки у напрямку дослідження концепцій української державності міжвоєнного періоду. Зокрема, малодослідженою залишається значна частина творчого спадку представників народницько-демократичного напрямку української політичної думки, а також особливості народництва зазначеного періоду.

Метою даної публікації є співставлення різних підходів до класифікації напрямів української політичної думки міжвоєнного періоду і визначення в них місця відомого державного діяча, ідеолога національно-визвольних змагань українського народу за державну незалежність 1917-1921 рр., правника – Р.Лащенка через аналіз його суспільно-політичних поглядів.

Сучасні дослідники, зокрема І.Лисяк-Рудницький, пропонують чотирикомпонентну структуру української політичної думки, виділяючи демократично-народницький, консервативний, комуністичний та інтегрально-націоналістичний напрями. Так, вчений визначив народництво та комунізм як «ліві» а консерватизм як «праві»; народництво і консерватизм назвав плюралістичними течіями, тоді як комунізм та інтегральний націоналізм як такі, що поділяють тоталітарний світогляд [3, с.66]. Аналізуючи розвиток народницької ідеології, останнім її представником, І.Лисяк-Рудницький вважав М.Грушевського. На його думку, у післяреволюційний період народницька ідеологія втратила провідні позиції через поразку національно-визвольних змагань українського народу за державність у 1917-1920 рр. Саме народники значною мірою долучалися до тогочасного процесу державного відновлення, а, отже, несли безпосередню відповідальність за поразку української революції.

Найбільш вживаною є класифікація напрямків української політичної науки, запропонована сучасним українським вченим В.Потульницьким. Зокрема, вчений виділяє народницький, консервативний та національно-державницький напрями. Згідно із запропонованою класифікацією, представниками народницького напрямку є М.Грушевський, С.Шелухін та Р.Лащенко [5, с.73].

В.Потульницький доводить, що спільним у дослідженнях вчених народників міжвоєнного періоду було те, що вони присвячували свої праці найбільш актуальним проблемам розвитку українського народу. Найвищим критерієм історичної оцінки народники вважали народний добробут і народоправство, досліджували історію українського народу як окремої етнокультурної одиниці, ідею його можливих федерацій з іншими народами, а також питання демократичних традицій в Україні, історико-правових підстав українського народу на державне самовизначення. Основними підвалинами української державності народники називали принципи народоправства, демократизму, безкласовості як ознак, що були історично притаманні українській нації. Народ у їх розумінні трактувався як територіальне об'єднання усіх громадян, що проживають в Україні, незалежно від їх національної, партійної і класової приналежності, віросповідань і мов. Права народу взагалі і кожної окремої людини зокрема трактувалися вище від права держави, обґрунтовувався примат інтересів трудового народу в Україні, який, на їх погляд, був єдиним представником української нації, домінують визволення праці від експлуатації капіталу, переважання соціальних інтересів над національними [5, с.75-76].

Схожу класифікацію запропонував і відомий український історик першої третини ХХ століття В.Заїкін У своїй праці «Історико-правничка наука української еміграції та головні ідеологічні напрями в ній» (1937 р.) він виділив основні ідеологічні напрями української історико-правничої науки в еміграції. Поряд з християнсько-консервативним і націоналістично-державницьким вчений особливе місце відводить народницькому напрямку, вважаючи його найвпливовішим. В.Заїкін вказує, що витоки народницької ідеології пов'язані із заснуванням Кирило-Мефодіївського братства, основоположником якого був М.Костомаров. На думку В.Заїкіна, еволюція «народницької» школи сприяла позитивним наслідкам у науці, у тому числі у розвитку об'єктивних методів дослідження, які були позбавлені надмірного ідеологізму. Він вказує на те, що погляди народників в дореволюційний і післяреволюційний періоди суттєво різнилися. До характерних ознак «старого» українського «народництва» В.Заїкін, насамперед, відносить переконання у неспроможності українського народу до державного будівництва, зосередження основної уваги на житті народу, а також легковажному ставленні до історії української державності [2, с.3].

У післяреволюційний (еміграційний) період, переконував В.Заїкін: народництво «...ослабло, еволюціонувало, проте не зникло зовсім» [2, с.3]. До найвизначніших представників «старої» народницької школи на еміграції вчений відносить М.Грушевського, П.Христюка, М.Шаповала. Натомість теоретиками новонародницької ідеології, на його переконання, були Р.Лащенко, О.Мицюк, І.Шимонович, О.Саліковський, С.Шелухін, І.Огієнко. Свої наукові дослідження вони проводили у сфері теорії держави і права, а

також державно-церковних відносин. В.Заїкін наголошує на тому, що їхня політична ідеологія значною мірою відрізнялася від народницьких ідей М.Грушевського, адже була «... більш етична, більш поміркована й більш державницька» [2, с.5].

Виразним і послідовним представником новонародницької ідеології в еміграції, на думку В.Заїкіна, був і Р.Лашенко, до наукових досліджень якого входили такі тематичні напрями: 1) особливості українського державного устрою; 2) розвиток та трансформація ідеї народоправства; 3) встановлення правової системи і правових відносин в українському суспільстві.

Аналіз праць Р.Лашенка засвідчує, що світогляд дослідника формувалася під впливом таких українських вчених як М.Владимирський-Буданов, В.Антонович та М.Грушевський. Їхні погляди стали основою ідеалістично-народницького бачення Р.Лашенка, адже захоплення народницької ідеєю проявляється вже в перших його працях. Водночас, В.Заїкін не погоджується з думкою окремих науковців про те, що Р.Лашенко є носієм української «націонал-фашистської» ідеології [2, с.2]. Навпаки, вказує дослідник, ідеалізація народних установ, народного права і народоправства є характерною ознакою науково-теоретичного світогляду Р.Лашенка. На відміну від М.Костомарова та В.Антоновича, Р.Лашенко акцентує увагу на проблемах українського державотворення, становлення України як незалежної держави. Він заперечує твердження попередників про неспроможність українського народу до державного будівництва, але, водночас, погоджується з тим, що найбільшою вартістю і найвищим критерієм історичної оцінки є народне добро і народоправство. Р.Лашенко у своїх працях відтворював ідею демократизму як історичну ознаку українського народу [2, с.4].

Дещо відмінною з наукової точки зору є класифікація представників української політичної думки, яку запропонувала О.Мошак. Дослідниця бере за основу запропоновану І.Лисяком-Рудницьким систематизацію головних напрямів української політичної думки новітнього часу, розглядаючи її як процес, що охоплює кілька паралельних і окремих, взаємозалежних та взаємопов'язаних напрямів [3, с.63]. Водночас, О.Мошак вказує на потребу уточнення такої класифікації. Вона зазначає, що в післяреволюційний період народницька ідеологія значно ослабла, а втрата національної незалежності та більшовицька політика розвіяли соціалістичні та комуністичні ілюзії патріотично налаштованих українських інтелігентів. Це спричинило еволюцію поглядів багатьох соціалістів в бік цінностей традиційної ліберальної демократії. З огляду на це, намагання втілити принцип соціальної справедливості, який завжди був пріоритетним для більшої частини українських демократів, поступилося прагненню до громадянської та національної свободи [4].

Разом з цим, українська політична думка розвивалася в умовах відсутності національної державності, що надало їй специфічних ознак. Мова йде, перш за все, про нехарактерне для класичної європейської ліберальної демократії поєднання боротьби за утвердження громадянських свобод, її наднаціональних принципів з національним питанням, устремлінням до побудови національної держави. Ідея демократизму виступає тут як бачення майбутньої держави і національної, і демократичної одночасно [4]. Тому, на думку О.Мошак, для міжвоєнного періоду справедливо було означити лівий плюралістичний напрям (за термінологією Івана Лисяка-Рудницького) як демократичний, звертаючи увагу на ті зміни, які в середині нього були викликані революційними подіями 1917-1920 рр. [4]. На цій підставі дослідниця виділяє три напрями української політичної думки міжвоєнного періоду: демократичний, консервативний і націоналістичний. До демократів дослідниця відносить тих представників української політичної думки міжвоєнного періоду, які більш за все прагнули бачити майбутню Україну демократичною державою українського народу. Виходячи з таких критеріїв, представниками цього напрямку вона вважає вчених, яких В.А.Потульницький у своїй класифікації відніс до різних наукових напрямів: С.Дністрянського, С.Рудницького, О.Ейхельмана – до націонал-державницького, а С.Шелухіна та Р.Лашенка – до народницького [4].

На наш погляд, аналізуючи зазначені підходи до систематизації української політичної думки міжвоєнного періоду, доцільно виділити три її напрями: народницько-демократичний, консервативний і національно-державницький. На цій підставі Р.Лашенка вважаємо представником народницько-демократичного напрямку, оскільки домінуючою ідеєю в його наукових пошуках була організація незалежної України на основі демократичних принципів. Важливо, що ідею демократії Р.Лашенко ототож-

нював із народоправством як характерною рисою історичного розвитку українського народу.

Для розуміння і з'ясування змісту фундаментальних державотворчих поглядів Р.Лашенка важливо розглянути теоретико-методологічні основи обґрунтованих ним ідей народоправства, правової держави та федералізму. Державотворчі пропозиції вченого спрямовуються на розв'язання важливих завдань у процесі становлення новоствореної Української держави. Насамперед, мова йде про запровадження принципів народоправства, захисту прав і свободи людини, політичного плюралізму, відповідальності та підконтрольності влади тощо.

Аналіз наукових розробок Р.Лашенка доводить, що пріоритетне значення він надавав ідеї народоправства та демократизму. Принципи народоправства він розглядає як важливу характеристику історичного розвитку українського народу і на цій підставі доводить доцільність республіканської форми державної організації України. Важливо, що ідея демократизму стала основою федералістичної концепції Р.Лашенка, принципом взаємодієвності України з іншими державами в системі міжнародних стосунків. Саме ці політологічні категорії потребують подальших досліджень, з метою формування цілісного уявлення про концепцію державного будівництва Р.Лашенка.

Список використаних джерел

1. Гетьманчук М.П. Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали / М.Гетьманчук, Я.Турчин. – Львів: Дослідно-видавничий центр НТШ, 2006. – 214 с.
2. Заїкіна О. Історично-правнича наука української еміграції, та головні ідеологічні напрями в ній / О.Заїкіна, В.Заїкін. – Львів: Вид-во «Перша союзна друкарня», 1937. – 19 с.
3. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І.Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. - Т.1. – 530 с.
4. Мошак О. Альтернативні концепції української державності в політичній думці української міжвоєнної еміграції в Європі: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія і історія політичної думки» / О. В. Мошак. – О., 2002. – 16 с. - Режим доступу до ресурсу : <http://www.lib.ua-ru.net/inode/17308.html>
5. Потульницький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – К.:Либідь, 1992. – 232с.

Ивасечко О.Я. Государственная концепция Р. Лашенка в контексте развития украинской политической науки междувоенного периода (1918-1939 гг.)

Выделено основные направления украинской политической мысли междувоенного периода (хронологические грани 1918 – 1939 гг.). Рассматривается их классификация на основании работ И. Лысяка-Рудницкого, В. Потульницького и В. Заикина. Предлагается авторский подход к определению народнико-демократического направления украинско-политической мысли. Определено место и роль украинского общественно-политического деятеля, идеолога национально-освободительного движения в Украине в начале XX столетия Р. Лашенка в развитии народнико-демократического направления отечественно-политической мысли.

Ключевые слова: междувоенный период, народнико-демократическое направление, идея народоправства.

Ivasechko, O.R. Laschenko's concept of the state in the context of the development of the ukrainian political thought of the between-war period (chronological boundary 1918-1939)

The fundamental trends of the ukrainian political thought of the between-war period (chronological boundary 1918-1939) have been distinguished in the article. On the basis works by I. Lysiaka-Rudnytskogo, V. Potulnytskogo, V. Zaikina of their classification have been under review. The author points of view are suggestion concerning of the selection of the peoples-democratic trend of the ukrainian political thought. The place and the role of the ukrainian public-political figure, an ideologist of national-liberation movement in Ukraine at the beginning XX century R.Laschenko in the process forming of the peoples-democratic trends have been lightening in the article. The peculiarities of the peoples-democratic trend of that period have been determined.

Key words: a between war period, a peoples-democratic trend, an idea of the peoples government.

Теоретико-методологічні підходи в дослідженні цінностей у західній політології

Розглядаються домінуючі методологічні підходи в дослідженні цінностей у західній політології.

Ключові слова: цінності, політичні орієнтації, політична культура, політична поведінка, ціннісні трансформації.

Сьогодні у світовій політичній науці відновлюється інтерес до вивчення аксіологічних засад політики. Звертаючись до дослідження ціннісного виміру політичного життя, чимало вчених вказують на провідну роль суспільно-політичних цінностей у формуванні політичної свідомості та поведінки громадян, наголошують на їх значенні у забезпеченні легітимності політичних інститутів. Інші - акцентують увагу на визначальному впливі цінностей на функціонування та розвиток політичних інститутів, підкреслюють їх значимість для забезпечення стабільності або змін у суспільстві. Деякі сучасні дослідники відзначають центральність та важливість цінностей в процесі формування політичної нації, вважаючи, що лише набуття ціннісного фундаменту дозволяє політичній нації впевнено легітимувати власне існування. Незважаючи на різноманітність поглядів, усіх дослідників поєднує думка про те, що суспільно-політичні цінності відіграють важливу роль у політичному житті суспільства.

Особливої актуальності дослідження цінностей набуває у періоди масштабних суспільно-політичних перетворень, які, як правило, супроводжуються змінами у ціннісній системі суспільства. Домінуючі у суспільстві ціннісні орієнтації багато в чому визначають хід та результати суспільно-політичних трансформацій. Як справедливо відзначає російська дослідниця Е.Башкірова «... система цінностей, яка формує основу світогляду людей, може виступати і як фактор, що прискорює розвиток, і як нездоланий бар'єр на шляху такого розвитку... Інституційні перетворення стають невідворотними лише тоді, коли вони сприйняті суспільством та закріплені у системі цінностей, на які це суспільство орієнтується. Тому зсуви у світогляді населення слугують значущим індикатором реальності трансформації в цілому»[4, с.51]. Таким чином, визначення характеру та сутності трансформацій, які відбуваються у системі цінностей перехідних суспільств, дозволяє оцінити результативність суспільно-політичних перетворень, з'ясувати причини їх успіхів та невдач.

З іншого боку, враховувати специфіку політичних цінностей та традицій суспільства необхідно вже на підготовчій стадії процесу реформування політичної системи, інакше сформовані політичні інститути не зможуть отримати суспільну підтримку для проведення того чи іншого політичного курсу. Як засвідчує політична практика, спроби запозичення форм державного устрою інших держав без врахування політико-культурних особливостей населення, як правило, виявляються неефективними. Так, населенням пострадянських республік не була сприйнята західна модель ліберальної демократії, яку намагалися впровадити у процесі політичної модернізації на рубежі 80-90 років минулого століття.

Впливаючи на політичну свідомість та поведінку людини зсередини як усвідомлені або неусвідомлені фактори духовного світу, домінуючі у суспільстві цінності та норми формують готовність населення до політичної участі, визначають особливості його політичної поведінки, а також регламентують поведінку політичної еліти, звужуючи спектр публічної політики. Так, наприклад, існуючі в розвинених демократіях культурні норми, що стосуються свободи слова, виключають появу політичної цензури, утруднюють прийняття законів, які обмежують втручання ЗМІ в особисте життя публічних осіб[12, с.330].

Отже, роль цінностей у політичному житті суспільства складно переоцінити. Вони складають елемент політичних традицій суспільства, є внутрішніми факторами політичної соціалізації особи, визначають стандарти політичної поведінки, обумовлюють ідеологічний вибір людей, лежать в основі суспільних уявлень про легітимність дій влади. Визначення ціннісного фундаменту суспільства та виявлення домінуючих політичних орієнтацій населення дозволяє зрозуміти мотиви політичних дій людей, оцінити результативність суспільно-політичних перетворень, є необхідним для забезпечення легітимності інституційних змін та отримання суспільної підтримки державних рішень.

У сучасній політології цінності відносять до числа комплексних міждисциплінарних категорій. Ракурс їх дослідження змінюється в залежності від предмету того чи іншого напрямку всередині політичної науки. Так, наприклад, в рамках політичної аксіології, яка є складовою частиною філософії політики, цінності розглядаються як найбільш загальні орієнтири політичної практики, що складають теоретико-концептуальну основу різноманітних політичних ідеологій. Політична соціологія робить акцент на вивченні системи цінностей суспільства як ядра його культурної підсистеми та відносить їх до внутрішніх чинників політичного життя. У політичній психології, яка концентрується на вивченні суб'єктивних механізмів політичної поведінки, цінності відносять до статичних за характером мотиваційних компонентів структури політичної свідомості особи.

Комплексний міждисциплінарний характер поняття «цінності» обумовлює наявність чималої кількості методологічних підходів, які застосовуються до їх дослідження у сучасній політичній науці. Теоретичні основи методології дослідження цінностей реалізовано у працях Г.Алмонда, К.Велзела, С.Верби, Ю.Габермаса, Л.Гаррісона, А.Етціоні, Р.Інгхарта, К.Клакхона, Х.Лассуелла, К.Леві-Стросса, С.Ліпсета, А.Маслоу, Т.Парсонса, Л.Пая, Ш.Шварца, Е.Шилза, Ф.Фукуями, Г.Хофстеде та багатьох інших західних вчених. У даній статті ми ставимо за мету описати та проаналізувати домінуючі методологічні підходи, які застосовуються у дослідженні ціннісного виміру політики у сучасній західній політології.

Одним з таких методологічних напрямів є структурний функціоналізм - підхід, який успішно застосовується у сучасній політичній науці для дослідження функціонування політичних систем. Засновник структурно-функціонального методу американський соціолог Толкот Парсонс називав цінності найвищими принципами соціальної дії, які забезпечують об'єднання індивідів у спільноту та вважав згоду більшості членів суспільства із прийнятими в ньому базовими цінностями головною умовою забезпечення цілісності та стабільності соціальної системи. Т.Парсонс визначав цінності у предметній формі як об'єкти, що викликають благоговійне ставлення, в особистісному втіленні - як загальноприйняті переконання відносно цілей, до яких людина повинна прагнути[3, с.121].

Вчений тісно пов'язував цінності із поняттям блага, причому блага передусім не прагматичного, а морального: «Досягнення загальних цінностей з мотиваційної точки зору означає, що актори мають спільні почуття, спрямовані на підтримання ціннісних моделей, які можуть бути визначені як такі, що стверджують, що конформність щодо відповідних очікувань розглядається як дещо гарне у певній мірі незалежно від конкретної інструментальної користі, яку отримують від такої конформності... Реалізація загальних цінностей, навіть коли вона містить безпосереднє задоволення потреб актора, завжди має й моральний аспект, в якому, до певної міри, така конформність визначається відповідальністю актора у більш широкий, тобто соціальній системі дій, в яких він бере участь»[9, с.114].

Структурні функціоналісти наголошують на пріоритетності ціннісної складової політичної системи відносно інституційної, вважаючи що вона виконує легітимуючу функцію по відношенню до політичних інститутів. Один з представників цього методологічного напрямку Едвард Шилз визначає центральну інституційну систему як «комплекс інститутів, легітимованих центральною ціннісною системою»[6, с.17].

Прибічники структурно-функціонального підходу вважають, що цінності створюють фундамент будь-якої політики, оскільки саме вони слугують орієнтиром для політичних акторів у разі необхідності здійснення вибору на користь тієї чи іншої дії. «Кожен раз, коли він [політичний актор] змушений вибирати щось з чогось, - його ціннісні орієнтації можуть забезпечити йому певні норми, які будуть ним керувати в

цьому виборі, - пишуть Т.Парсонс та Е.Шилз, - Еталони цінностей – це різноманітні приписи та правила, які можуть допомагати актору робити свій вибір або шляхом обмеження набору прийнятних альтернатив, або допомагаючи йому передбачати довготривалі наслідки різноманітних альтернатив»[6, с.20]. Відповідно, роблячи вибір на користь одних альтернатив, політичний актор має відмовитись від інших. Тому будь який ціннісний вибір, який лежить в основі політики, має наслідком відмову від інших цінностей, тобто відмову від іншої політики.

На центральне місце цінностей у політичній системі вказував ще один представник цієї методологічної орієнтації, розробник основ системного аналізу політики американський політолог Девід Істон. Відзначаючи органічний зв'язок між політикою та світом цінностей, він визначав політичну систему як механізм «авторитетного розподілу цінностей». Пропонування суспільству цінностей та примус більшості його членів визнавати їх у якості обов'язкових Д.Істон називав двома найважливішими функціями політичної системи, необхідними умовами існування політичного життя[2, с.634-635; 14]. Вчений також вважав їх характерними ознаками політичної системи, що відрізняють її від інших видів соціальних систем.

Методологічна значимість створеної в рамках структурного функціоналізму концепції цінностей полягає передусім в тім, що вона вказує на центральне місце цінностей у політичній системі, розкриває їх роль у формуванні цілей політики та забезпеченні стабільності політичної системи, підкреслює моральну природу цінностей. Незважаючи на те, що цей підхід часто критикують за зайву ускладненість, архаїчність, перебільшення ролі стабільності у політичному житті суспільства, недооцінку ролі суб'єктивних факторів політичної дії, ідеї структурних функціоналістів дотепер зберігають свою цінність. Чимало дослідників теми цінностей у політиці спираються у своїх розвідках на напрацювання структурних функціоналістів, вважаючи їх концепцію цінностей однією з найбільш детально опрацьованих на сьогодні у соціальних науках.

Продовжуючи лінію Т.Парсонса, Е.Шилза, Д.Істона сучасні західні дослідники політичних систем, які дотримуються системного структурно-функціонального методологічного підходу, так само ототожнюють політичні цінності із поняттям блага та пов'язують їх із поняттям вибору. Прибічники даного підходу розглядають такі основоположні політичні цінності, як справедливість, результативність та ефективність політики влади, свобода як головні орієнтири для визначення цілей державної політики у політичних системах різних держав. Політична система не може одночасно отримати усі цінності-блага, тому змушена вибирати - віддавати пріоритет одним цінностям та поступатися іншими. Пріоритет, який надається свободі, справедливості або ефективності в тому чи іншому суспільстві слугує розділовою межею між різними культурами, партиями та політичними ідеологіями.

В рамках даного методологічного напрямку виділяють три рівні політичних цінностей: ті, що асоціюються із рівнем політичної системи, відповідають рівню політичного процесу та політичного курсу[12, с.269-273]. При цьому представники різних шкіл в межах системного структурного функціоналізму акцентують на цінностях різного рівня. Одні з них стверджують, що найважливішими є системні політичні цінності, що відображають функціонування політичних інститутів. Дослідники цієї школи вважають ідеалом передбачувано та безперервно функціонуючу політичну систему, а найвищими політичними цінностями-благами, відповідно, стабільність, передбачуваність та порядок. На їх думку, в умовах стабільного та передбачуваного суспільства громадяни є більш вільними і здатні діяти більш раціонально, а різні прояви політичної нестабільності, (конституційні кризи, часті зміни уряду, безладдя, демонстрації та інше) порушують душевну рівновагу громадян, можуть призвести до загибелі людей та руйнування країни.

Вчені, що представляють другий напрям, наголошують на важливості процесуальних цінностей – участі громадян у політичній діяльності, вільній політичній конкуренції, громадській підтримці влади та рівності всіх перед законом. При цьому участь громадян у політичній діяльності вважається благом не лише тому, що є засобом впливу на владу, а й тому, що вона сприяє формуванню громадянської зрілості та гідності.

Представники третьої течії надають пріоритет цінностям, що відносяться до політичного курсу, розглядаючи їх як блага, що з'являються при реалізації тієї чи іншої

політики. Вони вважають ідеальною політичну систему, яка здатна забезпечити такі цінності-блага, як економічний добробут, безпека, гарантувати певний ступінь свободи від втручання у приватне життя, незалежно від того, який політичний процес призвів до таких результатів.

Значна увага приділяється дослідженню цінностей в рамках парадигми політичної культури. Провідні розробники теорії політичної культури американські політологи Г.Алмонд та С.Верба, акцентуючи на психологічній детермінації політичної поведінки та розглядаючи політичну культуру нації як сукупність індивідуальних політичних орієнтацій членів нації, відносили цінності до структури третього – оціночного компонента політичної культури. У своїй спільній праці «Громадянська культура. Політичні установки та демократія у п'яти націях», що стала класичною, Г.Алмонд та С.Верба визначають оціночні орієнтації як «судження та думки про політичні об'єкти, які зазвичай являють собою комбінацію ціннісних стандартів та критеріїв, інформації та почуттів»[13, с.22]. Ідеалізуючи демократію та вважаючи її метою політичного розвитку будь-якої нації, Г.Алмонд та С.Верба дотримувались думки, що оптимальним для демократичної політичної системи є громадянський тип політичної культури, що являє собою гармонійне поєднання політичних орієнтацій участі із патріархальними та підданськими політичними орієнтаціями. На їх думку, саме громадянська політична культура, в якій політична активність, залученість та раціональність урівноважуються покірністю, дотриманням традицій та прихильністю обцинним цінностям здатна забезпечити стабільність демократичного політичного режиму.

Цінність моделі політичної культури Г.Алмонда та С.Верби полягає, насамперед, у тому, що вона дозволяє краще зрозуміти та глибше дослідити механізми мотивації політичної поведінки людей. Запропонована ними схема аналізу політичних орієнтацій населення лягла в основу дальших емпіричних досліджень політичної культури різних суспільств, в тому числі її ціннісного компонента. Разом із тим слід зазначити, що зосередившись на аналізі суб'єктивних ціннісних орієнтацій, автори залишили поза рамками свого дослідження загальносоціальні цінності та традиції, що складають фундамент політичних культур досліджуваних ними націй. До того ж, концепцію Г.Алмонда та С.Верби критикували за ототожнення індивідуальних вподобань опитуваних із політичною культурою нації в цілому, а також за абсолютизацію досвіду американської демократії та розгляду моделі громадянської культури у якості еталонної. Опоненти не безпідставно, на нашу думку, зауважували, що у своєму дослідженні Г.Алмонд та С.Верба перевіряли національну політичну культуру на відповідність визначеними ними самими ціннісним стандартам громадянської політичної культури. Зазначимо, що зрозуміти специфіку політичної культури тієї чи іншої країни можна лише за допомогою вивчення суспільно-політичних цінностей, традицій, стереотипів політичної свідомості та поведінки, притаманних даному суспільству, а ні шляхом виявлення ступені розвитку у нього певних ідеальних політичних якостей. Насамперед це стосується ціннісної складової політичної культури. Відомо, що навіть спільні для культур різних суспільств цінності можуть мати для них різну значущість і відповідно, займати різне місце в системі їх соціальних пріоритетів. Окрім того, цінності, що позначаються однаковими поняттями, в різних суспільствах можуть трактуватися по-різному.

Окремим напрямом в рамках політико-культурного підходу є дослідження ціннісних змін та їх ролі у процесах суспільно-політичної та економічної трансформації суспільства. Перші спроби дослідити ціннісні трансформації та охарактеризувати вплив цінностей на процес політичного розвитку суспільств із різною політичною культурою простежуються у роботі «Політична культура та політичний розвиток», виданої у 1966 р. під редакцією Л.Пая та С.Верби. Автори монографії, зокрема, встановили, що найменше схильні до трансформації цінності, які легітимують функціонування базових політичних інститутів. Вважаючи політичну участь найважливішою складовою політичного розвитку, дослідники також дійшли висновку, що основною перешкодою на його шляху у країнах, що розвиваються, є традиційні цінності, притаманні населенню цих держав[8, с.57].

Наприкінці ХХ століття на Заході з'явилась ціла низка робіт, присвячених дослідженню ціннісних трансформацій у суспільствах із різними історичними та культурними традиціями. Серед великої кількості представників цієї дослідницької течії виділяються роботи Рональда Інглхарта - одного з провідних західних вчених-політо-

логів сучасності, під керівництвом якого з кінця 90-х років реалізуються масштабні дослідницькі прикладні проекти, присвячені вивченню соціокультурних змін у більш, ніж 70 країнах світу[15]. У своїх останніх дослідженнях вчений розкриває роль ціннісних трансформацій у процесі демократизації.

Будучи стійким прихильником лінії Г.Алмонда та С.Верби, у своїх роботах вчений наголошує на визначальній ролі ціннісних орієнтацій населення в процесі демократичного транзиту держави. На його думку, саме трансформації у ціннісній системі суспільства, а ні запровадження демократичних інститутів, визначають подальшу долю демократії у тій чи іншій країні. «Демократія не досягається простим запровадженням інституційних змін чи через маневрування еліт», - пише Р.Інглхарт – її виживання залежить від цінностей і вірувань звичайних людей»[5].

На відміну від більшості політико-культурних праць західних вчених, які концентруються на вивченні рівня підтримки демократії у суспільстві, довіри до політичних інститутів, міжособистісної довіри та інших колективних орієнтаціях, в центрі уваги досліджень Р. Інглхарта – емансипаторні цінності або цінності самовираження. Цей різновид ціннісних орієнтацій, на думку вченого, дозволяє найкращим чином пояснити роль масових установок у процесі переходу від авторитарного режиму до демократії, оскільки саме вони мотивують людей протистояти авторитарному режимові та спонукають боротися за демократію[15].

За Р.Інглхартом, зміщення пріоритетів у ціннісній системі суспільства у бік цінностей самовираження сприяє демократизації. Розглядаючи цінності самовираження як найважливіший культурний фактор процесу демократизації, він підкреслює, що їх поширення у суспільстві, призводить не лише до зростання ціннісного статусу політичної свободи у масовій свідомості, але має мобілізуючий ефект. Саме цінності самовираження мотивують людей до активних дій на підтримку демократії, змушують чинити тиск на політичну еліту з метою запровадження, збереження або укріплення демократичних інститутів. Таким чином, цінності самовираження слугують сполучною ланкою між демократичними інститутами та колективними діями.

Головними чинниками, що призводять до зазначених вище ціннісних трансформацій Р.Інглхарт вважає економічний розвиток та модернізацію. На думку вченого, соціально-економічні умови визначають ціннісні пріоритети людей. Якщо рівень добробуту населення є низьким, пріоритетними для людей є пов'язані із задоволення потреб, які забезпечують виживання, матеріалістичні цінності (забезпечення економічної та фізичної безпеки). У країнах, де матеріальні проблеми здебільшого вирішені, акценти у ціннісній системі суспільства поступово зміщуються від матеріалістичних цінностей до цінностей самовираження. Саме такі зміни у суспільній системі цінностей, стверджує Р.Інглхарт, відбулися в індустріально-розвинених західних демократіях, де цінності самовираження набули значного поширення та починають відігравати ключову роль у житті людей. Пріоритетними для них стають питання демократичної участі у прийнятті політичних рішень, охорони довкілля, гендерної рівності, соціальної справедливості. Матеріалістичні ж цілі у політиці — такі, як економічне зростання, стабільна економіка, боротьба з інфляцією, підтримання громадського порядку, обороноздатності, боротьба із злочинністю поступово відсуваються на другий план. У сфері політичної участі акцент зміщується з виборчих процедур на більш активні форми, що, призводить до укріплення демократії.

Під впливом економічного розвитку та модернізації такі само ціннісні трансформації, стверджує Р.Інглхарт, можливі й в авторитарних державах, що у кінцевому підсумку призводять до втрати легітимності пануючого режиму. На думку вченого, ефективність економічної політики влади забезпечує легітимізацію авторитарного режиму лише на ранній стадії розвитку, із підвищенням рівня соціально-економічного розвитку суспільства цей механізм вже не спрацьовує. Якщо економіка успішно функціонує протягом тривалого періоду, держава переходить на вищий рівень соціально-економічної модернізації, підвищується рівень життя та освіти населення, його ціннісні пріоритети зміщуються у бік цінностей самовираження. Внаслідок поширення цінностей самовираження, зростання цінності свободи у суспільстві змінюється критерій оцінки легітимності політичного режиму. Люди все менше оцінюють режим залежно від його здатності забезпечити порядок та економічне процвітання, та все

більше з точки зору того чи забезпечує він достатній рівень демократичних свобод, що призводить до падіння легітимності авторитарного режиму.

Отже, поширення цінностей самовираження у демократичному суспільстві приводить до зростання вимог громадянськості щодо поглиблення демократичних якостей і таким чином сприяє консолідації існуючих демократичних інституцій, дальшому розвитку демократії, а їх виникнення у суспільстві в умовах авторитарного режиму спричиняє зростання рівня масової підтримки демократії та громадського тиску на політичну еліту із вимогами демократизації, що в свою чергу, підвищує шанси демократичного транзиту країни[15].

Загалом Р.Інглхарт вважає демократію єдиною можливим орієнтиром суспільно-політичного розвитку. Вчений впевнений, що у довготерміновій перспективі процес модернізації та економічний розвиток неодмінно приведе до описаних вище ціннісних трансформацій в усіх країнах світу, а отже і до зростання масової потреби у демократизації. «Зі зростанням рівня економічного розвитку з'являються культурні моделі, що все більше сприяють демократії, викликають потребу у ній і роблять суспільство спроможним досягнути демократії... Країни, які встали на шлях індустріального суспільства, радше за все стикнуться зі зростаючою потребою у демократизації. На тривалу перспективу єдиний спосіб уникнути росту масової потреби у демократизації – відмовитись від індустріалізації. Мало яка з правлячих еліт прагне так вчинити»[5].

Р.Інглхарт зробив вагомий внесок у розробку проблематики політико-культурних причин суспільних змін у сучасному світі. Його концепція ціннісних трансформацій поглиблює розуміння механізмів демократизації суспільства, дає змогу прояснити роль цінностей у цьому процесі. Запропонований Р.Інглхартом метод дослідження цінностей має чимало прибічників не лише серед західних вчених. Він, а також дані, отримані в результаті проведених під його керівництвом багаторічних прикладних досліджень цінностей у країнах світу, останнім часом широко застосовується у роботах українських та російських науковців, які вивчають політико-культурні зміни, що відбуваються в процесі демократичного транзиту у пострадянських суспільствах.

В жодному разі не применшуючи методологічну значущість концепції Р.Інглхарта, маємо відзначити деякі недоліки запропонованого ним підходу до дослідження цінностей. По-перше, це його певна ідеологічна заданість: вчений розглядає зміни, які відбуваються у ціннісних системах суспільств із різною політичною культурою в рамках опозиції «авторитаризм-демократія», вважаючи демократію метою політичного розвитку будь-якого суспільства. Окрім цього критики підходу Р.Інглхарта вказують на те, що дослідження ціннісних трансформацій у площині «матеріалістичні цінності – цінності самовираження» поки що не є актуальним для країн пострадянського простору, оскільки у цих суспільствах наразі домінують проблеми матеріального характеру, пов'язані із забезпечення економічного росту та безпеки. Опоненти також піддають сумніву одну з ключових тез його концепції про вирішальну роль економічного чинника в процесі демократизації.

Підсумовуючи зазначимо, усі розглянуті методологічні підходи мали велике значення для розвитку теоретичної бази дослідження проблематики цінностей в політології. Якщо структурно-функціональний підхід є засадничим для розуміння місця та функцій цінностей у політичній системі суспільства, то політико-культурний напрям дослідження цінностей надає інструментарій для вивчення ціннісних орієнтацій людей відносно політики, аналізу змін у ціннісній системі суспільства та їх впливу на процес його політичного розвитку. Втім, кожен з підходів має певні недоліки, про що було детально вказано вище. У дальших розвідках буде продовжено аналіз підходів в дослідженні цінностей у сучасній політичній науці з метою формування побудованої на основі їх синтезу методологічної моделі для дослідження політичних цінностей українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии / Г.Алмонд, С.Верба // Полис. - 1992. - № 4. - С. 122-134.
2. Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. II. Зарубежная политическая мысль. XX в. / [Нац. обществ.-науч. фонд Акад. полит. науки; руководитель проекта Г.Ю. Семигин и др.; ред. – науч. совет: пред. совета Г.Ю. Семигин и др.]. – М.: Мысль, 1997. – 830,[1] с.

3. Артемов Г.П. Политическая социология / Артемов Г.П. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 2000. – 256 с.
4. Башкирова Е.А. Трансформации ценностей российского общества / Е.А.Башкирова // Полис. - 2000. - № 6. - С. 51-65.
5. Ингларт Р. Культура і демократія / Р.Ингларт // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2008. - № 53 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/inghart.htm>
6. Каспэ С.И. Политическая нация и ценностный выбор: общие положения, российский случай / С.И.Каспэ // Полития. - 2009. - № 2(53). - С. 5-26.
7. Ольшанский Д. Политическая психология / Д.Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – 576 с.
8. Орлов И.Б. Политическая культура России XX века / И.Б.Орлов. – М.: Аспект пресс, 2008. – 223 с.
9. Парсонс Т. О социальных системах / Т.Парсонс. - М.: Акад.проект, 2002. – 832 с.
10. Парсонс Т. Система современных обществ /Т.Парсонс. – М.: Аспект-пресс, 1998. – 270 с.
11. Смелзер Н. Социология / Смелзер Н.; [пер. с англ.]. - М.: Феникс, 1998. - 688 с.
12. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор / Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р. ; [пер. с англ. А.С. Богдановского, Л.А. Галкиной; под ред. М.В. Ильина, А.Ю. Мельвиля]. - М.: АспектПресс, 2002. - 573 с.
13. Almond G, Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton, 1963.
14. Easton D. A Systems Analysis of Political Life. N.Y., 1965.
15. R. Inglehart, Welzel C. Mass Beliefs and Democratization, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.worldvaluessurvey.org/new_index_publications

Джиги Т.В. Теоретико-методологические подходы в исследовании ценностей в западной политологии

Рассматриваются доминирующие методологические подходы в исследовании ценностей в западной политологии.

Ключевые слова: ценности, политические ориентации, политическая культура, политическое поведение, ценностные трансформации.

Dzhyga, T.V. Methodological approaches to values study in western political science
Prevailing methodological approaches to values study in western political science are analyzed.

Key words: values, political attitudes, political culture, political behaviour, value change.

Військово-стратегічні аспекти політики КНР в Латинській Америці

Проаналізовано військовий вимір китайської зовнішньополітичної стратегії на прикладі проникнення КНР у регіон Латинської Америки. Виокремлено характерні риси співробітництва Китаю з окремими латиноамериканськими державами, проведено дослідження динаміки даної сфери взаємного співробітництва. Зроблено висновок про тісний зв'язок та залежність військово-політичного виміру відносин між КНР та країнами Латинської Америки від їх економічної основи.

Ключові слова: міжнародні відносини, КНР, Латинська Америка, військовий чинник в міжнародних відносинах, стратегічне співробітництво

Для сучасного періоду розвитку міжнародної системи характерним є подолання бар'єрів між різними регіональними підсистемами міжнародних відносин та вихід впливу окремих регіональних центрів сили за традиційні рамки їх міжнародно-політичної діяльності. Особливу увагу привертає сучасна міжнародна політика Китайської народної республіки, для якої характерною є підкреслена увага до нових зон поширення свого геополітичного впливу. Значне місце у цьому зовнішньополітичному курсі у наш час займають держави Латинської Америки, які з кінця 1990-х років поступово перетворюються на одного із найважливіших економічних партнерів КНР.

У зв'язку з цим, дослідження сучасних китайсько-латиноамериканських відносин має доволі важливе значення для розуміння міжнародно-політичної стратегії КНР. Важливим у цьому випадку є встановлення співвідношення між суто економічними та військово-політичними інтересами КНР у регіоні, оскільки без їх правильного розуміння неможливе осмислення китайської стратегії в Латинській Америці. Саме цим висновком визначається вибір теми даної статті.

Тематика китайсько-латиноамериканських відносин, як це відзначалося у попередній статті автора [1], через певні об'єктивні причини не знайшла систематичного відображення в українській науковій літературі з міжнародно-наукових проблем. У зв'язку з цим, у ході роботи над даною статтею автор спирався передусім на останні роботи іноземних дослідників, як латиноамериканських, так і китайських та американських. Особливу увагу при розгляді даної проблематики привертають праці Л. Хорта[17], Е. Медейроса та Б. Джілла[19]. Важливе місце також займають статті М. Леттьєрі[18] та Дж. Бунк[7], присвячені національним особливостям військового співробітництва окремих латиноамериканських держав із КНР.

Виходячи із специфіки даної тематики, у статті було поставлено наступні завдання:

- охарактеризувати загальну динаміку розвитку військово-політичного співробітництва між КНР та державами Латинської Америки в період після завершення «холодної війни»;
- визначити основні форми та прояви даного співробітництва, виходячи з аналізу специфічних інтересів обох сторін;
- проаналізувати потенційні наслідки та перспективи подальшого розвитку військового виміру китайсько-латиноамериканських відносин.

До 2000 р. рівень та інтенсивність військового співробітництва між КНР та державами Латинської Америки були відносно невисокими, що може дати підстави говорити про їх спорадичний характер у цей період. У 1990 – 1998 рр. загальна вартість

поставок озброєнь з Китаю до латиноамериканських країн не перевищувала 100 млн. дол., переважно у формі поставок артилерійських установок та транспортних військових літаків [19,р.12]. У 1997 р. заступник голови Центральної військової комісії КНР Чжан Ваньян здійснив офіційний візит «доброї волі» до Аргентини, Чилі та Бразилії, що було першим випадком направлення китайської військової делегації настільки високого рівня до країн регіону [20, р.93], а у жовтні 1998 р. начальник генерального штабу Народно-визвольної армії Китаю (далі – НВАК) Фу Цюанью перебував з 13-денним візитом у країнах Латинської Америки [19,р.12]. Однак наприкінці 1990-х років китайсько-латиноамериканські військові зв'язки ще не були настільки розвинуті, щоб становити значний компонент у співробітництві між сторонами.

Важливе місце у військовому співробітництві між КНР та державами Латинської Америки наприкінці 1990-х років займав кубинський напрям. Після припинення військово-політичної та економічної підтримки з боку СРСР уряд Ф. Кастро звернувся свій погляд до зміцнення відносин з КНР, що проявилось у підтримці кубинською стороною дій китайського уряду під час подій на площі Тяньаньмень (1989 р.) та першому в історії китайсько-кубинських відносин візиті голови КНР Цзян Цземіня до Гавани [10].

У лютому 1999 р. військовий аспект китайсько-кубинських відносин піднявся на новий рівень під час візиту міністра оборони КНР Чі Хаотяня до Гавани, внаслідок якого між урядами КНР та Куби було досягнуто угоду щодо створення спільного китайсько-кубинського комплексу зв'язку на базі радянського центру відповідного спрямування, що знаходився в районі м. Бехукаль [15,р.96]. Згідно з цією угодою, КНР мала надати кубинському уряду електронне обладнання, призначене для блокування сигналів пропагандистської радіостанції кубинських емігрантів («Радіо Марті»), в обмін на що Куба зобов'язувалася надати станцію у м. Бехукаль у повне розпорядження китайської сторони [18]. Пізніше друга база подібного характеру, що, за твердженням проамериканських оглядачів, оснащена обладнанням, що дозволяє перехоплювати сигнали американських військових супутників [15,р.97], була заснована у м. Сантьяго де Куба.

Після створення двох центрів зв'язку та електронних комунікацій співробітництво між збройними силами Куби та КНР досягло нового рівня: у грудні 2000 р. вже згаданий вище голова генерального штабу НВАК Фу Цюанью відвідав Гавану з офіційним візитом, у ході якого було підписано угоду про всеохоплююче співробітництво між двома країнами у військовій сфері (28 грудня 2000 р.) [11]. У червні 2001 р. навіть мав місце міжнародний скандал через звинувачення КНР з боку США у нелегальному продажі озброєнь Кубі [17,р.9].

У 2000-х роках військове співробітництво між Кубою та КНР продовжувало перебувати на достатньо високому рівні: китайська сторона взяла участь у проектах модернізації системи протиповітряної безпеки Куби, що проявилось у наданні більш сучасних технологій електронної комунікації, та надала Кубі поставки ракетних систем «земля-повітря» та обладнання для транспорту [17,р.9]. КНР також поставила понад 5 тис комп'ютерних систем для проекту «кібер-університету» у м. Лурдес, який, на думку американських аналітиків, може становити собою центр підготовки кубинських спеціалістів з електронної війни [21,р.11]. Однак КНР не здійснила яких-небудь поставок сучасних систем озброєнь на «острів Свободи» [17,р.54], а під час свого візиту на Кубу у листопаді 2004 р. голова КНР Ху Цзиньтао основну увагу зосередив на питаннях економічного співробітництва [17,р.55].

Та все ж контакти між КНР та Кубою у сфері військового співробітництва залишаються доволі значними: у 2006 р. китайська військова делегація, очолювана політичним комісаром Китайського національного військового університету Чжао Кеміном відвідала Гавану та зустрілася з тодішнім першим заступником голови Державної ради Куби Р. Кастро [12], що може вказувати на те, що питання підготовки кубинських військовиків у китайських військових закладах є частиною двосторонніх відносин в оборонній сфері, а у квітні 2010 р. під час візиту начальника генерального штабу Революційних збройних сил Республіки Куба Альваро Лопеса Мієри до Пекіну сторони наголосили на важливості військового співробітництва між КНР та Кубою [8]. В усякому випадку, Куба залишатиметься стратегічно важливою точкою в регіоні Карибського моря, і КНР не може не звертати увагу на військово-політичні зв'язки з цією державою.

На початку 2000-х років військове співробітництво між КНР та державами регіону вийшло на якісно новий рівень. У зв'язку з деяким відходом Сполучених Штатів від практики тісних зв'язків зі збройними силами країн Латинської Америки [7,р.198], що була панівною у попередній період, китайська сторона отримала можливість запропонувати альтернативу американській військової допомозі державам регіону, що не могло не вплинути на інтенсивність військових контактів між КНР та латиноамериканськими країнами. Безпосереднім проявом такої динаміки стало зростання кількості офіцерів армій держав Латинської Америки, що проходили військове навчання у вищих навчальних закладах НВАК: протягом 2000 – 2007 рр. понад 100 офіцерів збройних сил 12 латиноамериканських держав отримали дипломи китайських військових академій [17,р.48]. За даними Л. Хорти, рівень прослуханих ними курсів варіювався від аналізу військово-політичних стратегій до коротких курсів для молодших офіцерів та спеціалізованих дисциплін з питань організації розвідувальної діяльності, військово-інженерної справи та тилового забезпечення [7,р.198].

Більш важливим є те, що військові навчальні заклади НВАК надають курси підвищення кваліфікації вищому командному складу латиноамериканських армій. Університет національної оборони (далі – УНО) НВАК проводить 4 – 5-місячні курси з проблем військово-політичної стратегії для цієї категорії слухачів, що включають офіцерів чином від підполковника до генерал-майора. Що особливо характерно, не лише країни, що вважаються недружніми до США (Венесуела та Куба), але й такі держави, як Колумбія, Чилі та Мексика надсилали своїх військовиків для їх проходження в УНО [18].

У той же час, китайська сторона практикує також і відправлення представників власного офіцерського корпусу для проходження курсів підвищення кваліфікації у вищі військові навчальні заклади держав Латинської Америки, зокрема до Військової академії Чилі, але також і до Бразилії, Аргентини, Венесуели, Куби та Мексики [7,р.198]. Однак у порівнянні з кількістю латиноамериканських військових спеціалістів, що направляються на відповідні курси до КНР, частка китайських офіцерів, що проходять додаткове військове навчання у Латинській Америці є досить незначною: так, у 2007 р. 40 латиноамериканських офіцерів перебували на навчанні у вищих навчальних закладах НВАК, в той час як лише 6 їх китайських колег було відправлено з тією ж метою до військових академій держав Латинської Америки, в першу чергу до Чилі, – переважно для проходження мовних курсів з іспанської та португальської та на стажування [17,р.48].

Таку ситуацію можна пояснити двома чинниками: по-перше, більшість офіцерів НВАК, що володіють мовами країн Латинської Америки, є молодшими командирами (переважно, лейтенантами), тому китайська сторона поки що не має можливості надсилати до військових навчальних закладів латиноамериканських країн більш досвідчених офіцерів [7,р.198]; по-друге, китайське командування не бачить сенсу у надсиланні своїх офіцерів на навчання до Латинської Америки, збройні сили країн якої не користуються у Пекіні яким-небудь авторитетом [17,р.48]. Однак у будь-якому разі нові тенденції у плані розвитку військового співробітництва між КНР та країнами регіону заслуговують на значну увагу, оскільки інтенсифікація обмінів у сфері військової освіти може у перспективі підірвати традиційну проамериканську політичну орієнтацію офіцерського корпусу багатьох латиноамериканських держав, що остаточно сформувалася у роки «холодної війни», тому чинник освітніх обмінів може відіграти достатньо значущу роль у зростанні політичних позицій КНР у регіоні.

На додаток до інтенсифікації обмінів слухачами у рамках спільних програм військової освіти, уряди держав Латинської Америки та КНР здійснили в останні роки обмін візитами вищих військових представників, що носили раніше безпрецедентний характер. Так, якщо у 2001 – 2002 рр., за даними НВАК, 9 представників оборонних відомств різних латиноамериканських держав відвідали Китай, то 2003 – 2004 рр. кількість таких візитів зростає до 15 [16,р.1;18].

Серед особливо визначних візитів представників збройних сил КНР до країн регіону можна назвати відвідання Бразилії міністром оборони КНР Цао Ганчуанем (2004 р.) та поїздка заступника голови Центральної військової комісії КНР Сю Кайхоу на Кубу у тому ж році [23]. У 2006 р. військові делегації КНР були направлені до Чилі

та Колумбії, начальник Головного політичного управління НВАК Лі Цзінай відвідав з візитом Венесуелу та Аргентину, у цей же час представники Міністерства оборони КНР були направлені для проведення переговорів до Куби та Мексики [7,р.199]. У серпні 2006 р. заступник голови генерального штабу НВАК Чжан Лі під час зустрічі з аргентинською військовою делегацією до КНР наголосив на важливості зміцнення військових зв'язків між Аргентиною та Китаєм для загального розвитку двосторонніх відносин [16,р.1].

Загалом у 2006 – 2007 рр. рівень та інтенсивність зустрічей між військовими представниками КНР, з одного боку, та Аргентини, Бразилії, Венесуели, Колумбії та Чилі переживав доволі значне зростання. Однак зростання відповідних зв'язків не обмежувалося зазначеними вище важливими для КНР в економічному плані державами: у серпні 2006 р. міністр оборони Болівії У. Сан-Мігель Родрігес протягом тижня перебував з робочим візитом у Пекіні, а у вересні того ж року головнокомандуючий сухопутних військ Уругваю генерал-лейтенант К. Діас та командуючий уругвайським Військово-морським флотом Х. Ебер Фернандес Маггіо відвідали Китай, де і провели переговори стосовно зміцнення двостороннього співробітництва у військовій сфері [7,р.199].

У квітні 2007 р. міністр оборони Болівії повторив свій попередній візит до КНР, а його чилійський колега В. Бланлот Соса прибула до Пекіна місяцем пізніше [7,р.199]. У серпні 2007 р. гостями Пекіну стали міністр оборони Аргентини Н. Гарре та головнокомандуючий бразильської армії генерал армії Е. Мартінш Пері [4]. Важливим для розвитку китайсько-бразильських відносин у військовій сфері став візит міністра оборони КНР генерал-полковника Лян Гуанле до Бразилії (вересень 2010 р.), у ході якого було досягнуто домовленості про проведення спільних військово-повітряних навчань та проведення засідань Спільного військового комітету Бразилії та КНР у 2011 р. [9]. Особливо інтенсивними є поїздки китайських військових спеціалістів до Венесуели: з кінця 1990-х років як мінімум 1 високопоставлений представник китайського міністерства оборони щороку відвідував Венесуелу [6].

Усі ці обміни візитами, як і згадані вище ініціативи з організації освітніх обмінів між збройними силами КНР та латиноамериканських держав, дають можливість зробити висновок, що КНР намагається активно розбудувати мережі зв'язків зі збройними силами держав регіону, у тому числі з використанням механізмів «soft power». У певному сенсі нова структура військового співробітництва між Китаєм та країнами Латинської Америки є відображенням зміцнення політичної ролі КНР у регіоні та трансформації політичної культури збройних сил країн Латинської Америки, що полягає у перегляді традиційних поглядів на США як на головного або єдиного партнера латиноамериканських держав у військовій сфері.

У сфері торгівлі зброєю з державами Латинської Америки КНР останніми роками досягла ряду успіхів, що, незважаючи на все ще відносно незначні масштаби трансакцій між Китаєм та країнами регіону, вказують на значне просування позицій китайської сторони у цій сфері двосторонніх відносин. Так, у 2001 р. уряд Венесуели уклав угоду з КНР про придбання китайської авіатехніки (в першу чергу, багатоцільових бойових літаків типу FC-1 «Сяолун») [7,р.199]. Уряд У. Чавеса також підписав з китайською стороною домовленості стосовно придбання у КНР радарних систем великої дистанції та сучасного супутника зв'язку (запущений у Космос 30 жовтня 2008 р.) [22]. У серпні 2005 р. Міністерство оборони Венесуели підписало угоду з китайською державною компанією «Electronics Import and Export Corporation», за якою Венесуела отримала у своє розпорядження 3 одиниці мобільної радарної системи ППО JYL-1, поряд з відповідною системою контролю та запасними частинами до них, на загальну суму до 150 млн. дол. [24]. Венесуела продовжує здійснювати закупівлю китайської військової техніки та озброєння: так, у січні – серпні 2010 р. венесуельське міністерство оборони придбало у КНР 18 військових літаків типу K-8 «Каракорум», що поповнили ВПС цієї держави [14].

Китайські виробники військових літальних апаратів та супутнього обладнання також знайшли шлях на ринки Перу, Болівії та Уругваю. У жовтні 2007 р. ВПС Болівії придбали 2 транспортні літаки моделі M-12 «Марафон», вироблені в КНР, причому оплата загальною сумою у 35 млн. дол. мала бути здійснена в кредит [5,р.16]. Загалом же, після приходу до влади в Болівії Е. Моралеса, КНР стала одним із най-

більших військових партнерів Болівії, фактично замінивши США у плані продажу Болівії військової техніки та устаткування [7,р.200]. Інші малі держави регіону також скористалися зростанням обсягів військового співробітництва з Китаєм для укладення ряду угод щодо придбання китайської військової техніки: Уругвай прийняв план модернізації своїх ВПС, що загалом нагадує болівійській, а Еквадор після приходу до влади у цій державі Р. Корреа уклав ряд контрактів, за яким у КНР було закуплено одиниці протиповітряної артилерії, обладнання для наведення понтонних мостів та значну кількість кулеметів великого калібру [17,р.52].

Перу вже у 1990-х роках була одним із основних покупців китайської зброї та військової техніки у регіоні, що було спричинено прагненням режиму А. Фухіморі посилити технічне оснащення перуанських збройних та воєнізованих сил, скориставшись низькими цінами на китайську військову техніку; за даними слідчої комісії перуанського сенату, у 1990 – 2000 рр. уряд А. Фухіморі закупив у Китаї озброєнь та військової техніки на загальну суму до 148 млн. дол., у тому числі 6 транспортних літаків Y-12, артилерійські системи, транспортне обладнання та інше військове устаткування [13,р.26]. У 1999 р. між обома сторонами було підписано угоду про військове співробітництво, за якою КНР мала надати Перу до 1 млрд. дол. фінансування на розвиток військових сил протягом 5 років та поставити військових припасів загальною вартістю до 740 тис. дол., а у грудні 2004 р. військово співробітництво між Китаєм та Перу було продовжено у рамках іншої подібної угоди [18].

Значне місце у військовому співробітництві КНР з державами Латинської Америки останнім часом займає Аргентина. У травні 2005 р. між обома сторонами було підписано угоду про військово співробітництво, за якою передбачалася інтенсифікація взаємної торгівлі зброєю та військовою технікою. За даними газети «La Nación», у 2007 р. Аргентина розглядала можливість придбання китайських технологій у сфері виробництва мобільних радарних систем та протитанкових ракет, а також систем ППО загалом [3].

Досить значну зацікавленість у придбанні китайських озброєнь проявляє Чилі. Китайські підприємства з виробництва військової авіації регулярно представляють свою продукцію на авіашоу у столиці Чилі, м. Сантьяго. Основними сферами зацікавленості чилійської сторони є системи військової комунікації та транспортна авіатехніка, однак той факт, що традиційними постачальниками чилійських збройних сил залишаються США та країни Західної Європи, обмежує можливість КНР у просуванні свого озброєння на чилійський ринок [17,р.52].

Важливим партнером КНР у плані торгівлі зброєю та обміну військовими технологіями залишається Бразилія. КНР уклала з цією державою ряд контрактів, спрямованих на співробітництво у сфері аерокосмічних технологій, що, зокрема, знайшло своє відображення у програмі китайсько-бразильського співробітництва у рамках розробки супутників дистанційного зондування Землі (*англ.* China-Brazil Earth Resources Satellite Program, CBERS), що була розпочата у 1923 р. [2,с.18]. У свою чергу, існують відомості про тісне співробітництво між бразильськими та китайськими виробниками військової техніки у сферах розробки нових моделей балістичних ракет та систем військового зв'язку. Співробітництво у космічній сфері також може вважатися частиною зміцнення зв'язків між ВПК обох держав [17,р.54].

Таким чином, зміцнення співробітництва у військовій сфері між КНР та державами Латинської Америки є відображенням прагнень сторін розширити сферу взаємних зв'язків та підкріпити економічну співпрацю відповідним політичним виміром. З точки зору урядів країн Латинської Америки, розширення військового співробітництва з КНР є проявом прагнення диверсифікації зовнішніх зв'язків у сфері розвитку ВПК та військових технологій зокрема, що особливо помітно на прикладі Бразилії. Здійснення обмінів у освітній сфері та візитів вищих представників збройних сил, а також створення двосторонніх структур співробітництва (в першу чергу – китайсько-бразильського Спільного військового комітету), вказує на те, що військовий вимір взаємного співробітництва займає вже досить значне місце у його загальній структурі.

У той же час, навряд чи можна говорити про те, що КНР на даний момент володіє потенціалом заміни США як провідного військового партнера країн регіону. За виключенням ряду держав (Венесуела, Болівія, Перу), рівень торгівлі озброєнням між КНР

та державами регіону залишається незначним, а побоювання КНР на даному етапі викликати незадоволення США через розширення військових зв'язків з державами Латинської Америки наразі превалює над її прагненнями відігравати більш активну політичну роль у регіоні. Однак зростаюча політична роль КНР у світі відображається на зміцненні військово-політичних зв'язків з державами Латинської Америки, тому може розглядатися як прояв китайської зовнішньополітичної стратегії, спрямованої, як вважає Дж. Брук, на розширення кількості союзників та партнерів, що надало б КНР можливість у досить віддаленому майбутньому кинути виклик США у боротьбі за світову гегемонію [6]. Та все ж в сучасний період розвитку китайсько-латиноамериканських відносин їх військово-політична компонента в значній мірі підпорядкована економічній, що дає привід говорити про те, що військовий чинник у цьому співробітництві не є пріоритетним.

Список використаних джерел

1. Кияница Л.Л. Китайсько-бразильські відносини на сучасному етапі розвитку / Л.Л. Кияница // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2010. Випуск 41. – С. 613–619.
2. Чернышева Н.В. Бразилия – Китай: основные направления сотрудничества на рубеже веков / Н.В. Чернышева // Латинская Америка. – 2008. – № 6. – С. 12–19.
3. Argentina evalúa plantas para producir equipos militares chinos / La Nación. – 22 de agosto de 2007. – Режим доступа: http://www.lanacion.cl/prontus_noticias_v2/site/artic/20070822/pags/2007082202218.html.
4. Argentina y China firman el primer acuerdo de cooperación militar / Línea Capital. – 16 de mayo de 2007. – Режим доступа: <http://www.lineacapital.com.ar/?noticia=26226>.
5. Bolivia comprará dos aviones de tecnología avanzada con crédito de China / Los Tiempos. – 8 de agosto de 2007. – P.16.
6. Brookes P. China's Influence in the Western Hemisphere / Peter Brookes // Heritage Lectures. – № 816. – Heritage Foundation. – April 19, 2005. – Режим доступа: <http://www.heritage.org/research/lecture/chinas-influence-in-the-western-hemisphere>.
7. Bunck J.M. China and Latin America: An Evolving Military Dynamic // China and the Global Politics of Regionalization / Julie M. Bunck. – Burlington: Ashley Publishing, 2009. – P. 191–204.
8. China, Cuba Pledge to Boost Military Ties / Xinhua News. – April 25, 2010. – Режим доступа: http://www.chinadaily.com.cn/china/2010-04/25/content_9772114.htm.
9. Chinese, Brazilian Defense Ministers Hold Talks on Military Cooperation / Xinhua News. – September 9, 2010. – Режим доступа: http://www.chinadaily.com.cn/xinhua/2010-09-09/content_219141.html.
10. Crouching Tiger, Hiding Dragon: China in Cuba : (Staff Report) / Information Service for Cuban Transition Process: (Institute for Cuban and Cuban-American Studies). – Miami: University of Miami, 2004. – Режим доступа: http://ctr.iccas.miami.edu/FOCUS_Web/Issue58.htm.
11. Cuba, China Sign Military Collaboration Accord / AFP. – December 28, 2000. – Режим доступа: http://groups.yahoo.com/group/American_Liberty/message/1707?l=1.
12. Cuba Willing to Strengthen Military Cooperation with China: Raul Castro / People's Daily Online. – December 5, 2006. – Режим доступа: http://english.peopledaily.com.cn/200612/05/eng20061205_328127.html.
13. El informe № 00-2-2001-CIDPE / Comision Investigadora de la Deuda Publica Externa. – Lima. – 5 de diciembre de 2001. – P. 26.
14. En agosto llegan 12 nuevos aviones K-8 / El Universal. – 30 de junio de 2010. – Режим послання: http://www.eluniversal.com/2010/06/30/pol_ava_en-agosto-llegan-12_30A411511.shtml.
15. Gertz B. The China Threat: How the People's Republic Targets America / Bill Gertz. – Wash., D.C.: Regnery Publishing, 2000. – 280 p.
16. Hearn K. China's «Peaceful» Invasion / Kelly Hearn // The Washington Times. – November 20, 2005. – P.1.
17. Horta L. In Uncle Sam's Backyard: China's Military Influence in Latin America / Loro Horta // Military Review. – Vol. 23. – September – October 2008. – P. 8 – 55.
18. Lettieri M. Bush Goes to Beijing, China Goes to Latin America / Michael Lettieri // Council on Hemispheric Affairs. – November 19, 2005. – Режим доступа: <http://www.coha.org/bush-goes-to-beijing-china-goes-to-latin-america/>.

19. Medeiros E.S., Gill B. Chinese Arms Exports: Policy, Players, and Process / Evan S. Medeiros, Bates Gill. – Carlisle: Strategic Studies Institute, 2000. – 102 p.
20. Mora F.O. Sino-Latin American Relations: Sources and Consequences, 1977–1997 / Frank O. Mora // Journal of Interamerican Studies and World Affairs. – Volume 41, Issue 2. – July 1999. – P. 91–116.
21. O'Grady M.A. The Middle Kingdom in Latin America / Mary Anastasia O'Grady // Wall Street Journal. – September 3, 2004. – P.11.
22. Pearson T. Venezuela Launches its First Satellite / Tamara Pearson // Venezuelanalysis.com. – October 29, 2008. – Режим доступа: <http://venezuelanalysis.com/news/3911>.
23. Rassi R. Recibió Fidel al Coronel General Xu Caihou / Reynold Rassi // Granma. – 4 de abril de 2004. – Режим доступа: http://www.cubahora.cu/index.php?tpl=buscar/ver-not_buscar.tpl.html&newsid_obj_id=2876.
24. Venezuela cuenta con primer radar / Ministerio del Poder Popular para la Comunicación y la Información. – 4 de julio de 2007. – Режим доступа: http://www.minci.gob.ve/a_r_r/28/14669/venezuela_cuenta_con.html.

Кияница Л.Л. Военно-стратегические аспекты политики КНР в Латинской Америке

Проанализировано военное измерение китайской внешнеполитической стратегии на примере проникновения КНР в регион Латинской Америки. Выделены характерные черты сотрудничества Китая с отдельными латиноамериканскими государствами, проведено исследование динамики данной сферы взаимного сотрудничества. Сделан вывод о тесной связи и зависимости военно-политического измерения отношений между КНР и странами Латинской Америки от их экономической основы.

Ключевые слова: международные отношения, КНР, Латинская Америка, военный фактор в международных отношениях, стратегическое сотрудничество

Kyianytsia, L.L. Military-strategic Aspects of PRC Policy in Latin America

The military dimension of Chinese foreign policy in Latin America is presented in the article as an example of general worldwide expansion of PRC. The author defines basic features of relationship between China and several Latin American nations, with a view to conducting a general study of the dynamics of this sphere of mutual cooperation. The conclusion is made on close interrelation and dependence of military-political dimension of PRC-Latin American relations on their economic basis.

Key words: international relations, PRC, Latin America, military factor in international relations, strategic cooperation.

Порівняльний аналіз ядерних потенціалів Індії та Пакистану

Трохи більш як за півстоліття Індія (опираючись на власні сили) та Пакистан (використовуючи за допомогою третіх країн) створили чималий ядерний потенціал та систему засобів доставки. Проте конкурентна гонка озброєнь, заснована на взаємних претензіях та територіальних суперечках триває, тож процес вдосконалення ядерної зброї не виключає можливість проведення нових випробувань.

Ключові слова: ядерне випробування, плутонієва/уранова енергетика, засоби доставки, ядерні програми

В Індії нараховується близько 60, а в Пакистані близько 20 об'єктів, безпосередньо пов'язаних з ядерною енергією, з яких лише деякі знаходяться під контролем МАГАТЕ, хоча обидві держави є членами цієї організації з моменту її утворення у 1957р. Ядерні підприємства Індії розсосереджені по всій території держави, тоді як аналогічні об'єкти Пакистану розташовані коло столичного округу Ісламабад-Равалпінді.

Кількісній та якісній оцінці індійських та пакистанських ядерних потенціалів та перспектив їхнього розвитку присвячено чимало фундаментальних досліджень російських науковців - А. Арбатова, В.Дворкіна, А.Шиліна, Г.Чуприна, О. Лукаш, а також співробітників ПР-Центру політичних досліджень – П.Лаврова та пакистанської вченої та державного службовця, яка свого часу була директором військово-морських випробувань при штабі ВМС Пакистану – А.Сиддікі-Ага. З-поміж вітчизняних дослідників слід відзначити наукові розробки С.Галаки, П.Ігнагьєва та О.Борділовської.

За роки незалежності Індія створила значну ядерну енергетику. На наш час в країні на індійських АЕС діють 14 енергоблоків загальною потужністю 2503 МВт; на різних стадіях будівництва знаходяться ще 2 енергоблоки потужністю 980 МВт. Лише дві АЕС – в Тарапурі та Раджастхані знаходяться під контролем МАГАТЕ. Серед об'єктів, безпосередньо пов'язаних з ядерною енергією, - підприємства з видобутку урану та його збагачення, виробництва та відділенню плутонію (чому в Індії надають особливого значення), важкої води, тритію [1, с.374-375].

Потужність підземного ядерного вибуху, проведеного Індією в 1974р. оцінюється в 12-15 кілотонн (тобто дорівнює силі вибуху ядерної бомби, скинутої на Хіросіму). 11 травня 1998р. на полігоні Покхран в Раджастхані були зірвані три ядерні пристрої: один (його вважають термоядерним) – потужністю 45 кілотонн, другий – потужністю 15 кілотонн і третій – менше кілотонни. 13 травня були випробувані два невеликі заряди потужністю менше кілотонни [2, с.188-189].

Відповідь Пакистану була запрограмована всім комплексом ядерних взаємовідносин з Індією. Ісламабад лише використовував час, який залишився до випробувань для того, щоб затвердити своє становище як вимушеного «відповідача» на вчинене «підбурювачем». На полігоні Чагаї в Белуджистані 28 травня підірвали п'ять ядерних пристроїв: один великий (але не термоядерний) потужністю 36 кілотонн і чотири – малої потужності, приблизно рівні відповідним індійським пристроям. 30 травня було зірвано заряд потужністю 12 кілотонн [2, с.188-189].

Таким чином, Пакистан і на цей раз продемонстрував відданість принципу «рівних дій у відповідь». Він здійснив шість ядерних випробувань, стільки ж скільки Індія (враховуючи вибух в 1974р.) Випробування були проведені в два дні; вони були

приблизно однакової потужності: по одному крупному та середньому, решта – малі. На докір, чому в Пакистані не виявилося термоядерного пристрою, А. Кадир-хан заявив, що такий пристрій буде скоро створений, бо «якщо ви маєте атомну бомбу, то перетворення її в термоядерну – справа не дуже важка» [3, с.29].

Можна було не сумніватися, що після випробування ядерної зброї її розвиток в обох країнах триватиме. Найважливіший напрямок цього розвитку в Пакистані визначений наведеною вище заявою А.Кадира-хана. В країні збільшується виробництво плутонію, який є потужнішою ядерною вибухівкою, ніж уран. В Індії заявляють про необхідність посилення вибухової потужності ядерних бомб (до 200 кілотонн), є повідомлення про підготовку до створення нейтронних бомб [4, с.29]. В Індії заплановане створення кількох атомних підводних човнів. Наприкінці 1998р. пройшли стендові випробування атомного реактора для таких підводних човнів. Триває створення засобів доставки, особливо ракет.

Природно, що все пов'язане з виробництвом ядерної зброї, особливо в той час, коли Індія та Пакистан заперечували наявність готової зброї, було ретельно засекречено. Дані, які з цього приводу все ж мали місце, являли собою погляди вчених та експертів, засновані на аналізі можливостей та досягнутих рівнів атомної енергетики в цілому, точки зору політичних та суспільних та цивільних діячів, опубліковані дані іноземних розвідспільнот тощо. Тому відомості про ядерну зброю часом доволі суттєво різнилися між собою. Часто замість кількості готових «виробів» наводяться дані про запаси збройного плутонію та урану, і на цій основі робляться розрахунки щодо розмірів ядерної зброї, яку можна отримати з наявної сировини.

За помірними оцінками експертів, Індія має 30-35 ядерних боезарядів, а також певну кількість готових компонентів, що дозволить протягом кількох днів зібрати та розмістити невелику кількість ядерних боезарядів. Запаси збройного плутонію оцінюються в розмірі від 225 до 370 кг, що достатньо для виробництва 50-90 ядерних боезарядів [5, с.273]. Окрім того, в Індії є ще певна кількість збройного урану. За тими ж даними, Пакистан має 18-25 ядерних боезарядів на основі урану, а також готових компонентів, які протягом кількох днів і навіть годин можуть бути зібрані в невелику кількість ядерних боезарядів. Наявних запасів збройного урану (585-800 кг) достатньо для виробництва 30-50 ядерних боезарядів, а з наявного плутонію можна створити 3-5 таких боезарядів [6, с.11-12]. Пакистанські ядерні заряди зберігаються в розібраному стані – окремо ядерні компоненти від неядерних. Після ядерних випробувань почали з'являтися повідомлення, що накопичених боезарядів було більше і що мають бути доволі значні можливості для їх суттєвого зростання. Так, в індійській пресі з посиланнями на дані лондонського журналу «Jane's Defence Weekly» прогнозувалося створення в країні в недалекому майбутньому чотирьох з половиною сотень ядерних боеприпасів [7]. Доволі суттєво, що після травневих випробувань ядерної зброї індійський уряд висловив згоду на участь в переговорах з підготовки Договору про заборону виробництва для озброєнь матеріалів, які розщеплюються, що з часом може закрити можливість виробляти нові ядерні бомби. І хоча це буде нескоро, і дане рішення уряду значною мірою носить пропагандистський характер, все ж якоюсь мірою воно свідчить про вже досягнутий в Індії рівень виробництва ядерної зброї та сировини для неї. Хотілося б відзначити, що після рішення про розвиток «бойового атому» відбувалося прискорення та диверсифікація руху всього ядерного комплексу країни. Природно, що більше уваги стало приділятися створенню основних елементів атомної зброї, передусім збагаченню урану та відділенню плутонію. Але вирішення цієї задачі було нерозривно пов'язане з розвитком відповідних цивільних галузей. Все ж, очевидно, по мірі підняття на нові рівні та ускладнення військових програм почав проявлятися їх негативний вплив на цивільне виробництво, що й зумовило порівняно невисокий рівень цивільної енергетики Індії до нашого часу. Так, поряд з будівництвом цивільних енергетичних реакторів почалося створення енергетичних установок для оснащення підводних човнів. З'являлися більш складні технології військового характеру. Було розроблено та реалізовано отримання важкого ізотопу водню тритію, який може бути

використаний для підвищення потужності ядерних зарядів. Природно, це відволікало і увагу, і кошти від цивільного виробництва.

В той же час саме військове спрямування сприяло досягненню найважливішої мети – незалежності від зовнішніх джерел. Розгорнулися роботи зі створення власних реакторів, потужностей для отримання важкої води. Так, якщо в Індії протягом тривалого часу існував один завод з отримання важкої води і країна залежала від імпорту, який постійно коливався, то за період 1977-1991рр. були введені шість аналогічних підприємств, завдяки чому Індія не лише досягла самозабезпечення в цій галузі, але й стала експортером важкої води[8,с.15]. Відмова Канади після індійського ядерного вибуху в 1974р. від попереднього співробітництва в сфері важководневих реакторів призвела до того, що надалі такі реактори почали створюватись індійськими спеціалістами самостійно. Складнощі з поставками природного урану дали поштовх створенню реакторів на швидких нейтронах.

Результатом цієї роботи, яка потребувала величезної напруги сил, уваги та засобів, було досягнення в цілому самозабезпечення сфері ядерної енергетики. Залежність Індії від іноземного устаткування на середину 90-х рр. не перевищувала 10%. Зараз вона, очевидно, ще менша. В цьому – залог майбутнього швидкого розвитку індійської ядерної енергетики(включно, природно, з її військовою складовою).

Успішне виконання військової ядерної програми в Індії співпало з вирішенням проблеми засобів доставки. Країна володіє великою кількістю військових літаків, які можуть нести ядерні боезаряди(до них належать різноманітної модифікації МІГи, «Міражі», «Ягуари», Су та ін.). Тому основна задача в цій сфері зводилася до виробництва ракет. Відзначимо, що Індія, як і Пакистан знаходиться поза рамками Режиму контролю над експортом ракет та ракетних технологій(РКРТ), створеного в 1987р. [9,с.19]. На наш час Індія входить в число країн, які найбільш просунулися вперед у створенні ракетного потенціалу; Пакистан належить до держав, які значною мірою залежать від іноземних поставок балістичних ракет і виявляють великий інтерес до їх набуття.

Так само, як і ядерна зброя, бойові ракети в Індії створювалися на основі добре розвинутої технології. Вже на початку 60-х років почалося вивчення космічного простору. В 1980р. Індія за допомогою власної чотирьохступеневої ракети вивела на навколосезну орбіту власний супутник. Індія досягла такого результату першою серед країн, що розвиваються. До речі, як відзначалося в одному солідному виданні, військові аспекти такої діяльності ніколи не заперечувались[10].

Індія працювала над створенням балістичних ракет малої дальності (РМД) мобільного базування «Прітхві» класу «земля-земля», протитанкові ракети третього покоління «Наг», ракети «земля» («борт») – «повітря» «Тришул» і «Акаш» та ін., балістичні ракети середньої дальності (РСД) «Агні». Всі ці види ракет успішно розвивалися, пройшли випробування. Ракети «Прітхві» в двох варіантах «дальність польоту 150 і 250км» вже знаходяться у військах. Йшли роботи зі створення ракет «Сагаріка» та «Пракаш» для запуску з підводних човнів. На виконання своєї ракетної програми Індія використовувала підтримку деяких іноземних держав(СРСР/Росія, ФРН, Франція і ін.). Але в основному ракетобудування спиралося на власну науково-виробничу базу[11].

Особливо значним досягненням було створення ракети «Агні-1» та «Агні-2»(радіус дії – 1500км та 2500км) Лише декілька країн виявилися здатними створити власними силами РСД, яка за всіма параметрами принципово відрізняється від РМД. «Агні» на 95% є результатом вітчизняного виробництва[12]. В конкретній геополітичній та військовій обстановці в Південній Азії між РМД і РСД існує ще одна суттєва розбіжність – «Прітхві» є ракетами для Пакистану», оскільки вони досягають значної частини його території(час польоту – менше 3 хв.), тоді як «Агні» досягає Китаю. Наступним етапом розвитку даного проекту має стати створення ракет «Агні» з дальністю дії 4-5 тис км. Плани розвитку ракетних озброєнь передбачають створення міжконтинентальної балістичної ракети «Сурья» з дальністю дії від 8 тис. до 12 тис. км. Практично всі вищезгадані ракети здатні нести як звичайні, так і ядерні боеголовки[6,с.11-12].

В Пакистані, природно, база для ракетно-ядерної зброї є менш розвинутою. В країні тривалий час діяла лише одна АЕС оснащена одним енергоблоком потужністю в 125МВт. Проте за допомогою Китаю нещодавно було завершено будівництво і введено в Чашма(коло Равалпінді) ще один енергоблок в 300МВт; це підприємство відкрите для міжнародних інспекцій. Також за допомогою Китаю ведеться будівництво ще однієї АЕС потужністю в 200МВт. Особливо важливим ядерним об'єктом є завод зі збагачення урану в Кахуті(коло Ісламабаду), на якому виробляється уран для військових цілей(об'єкт поза контролем МАГАТЕ). Коло столиці(в Горла і Сіхала) знаходяться два підприємства зі збагачення урану(на них також не розповсюджуються міжнародні інспекції)[14].

Основа ядерної програми Пакистану – високозбагачений уран. Але є і підприємства з виробництва та відділення плутонію. Існують підприємства з видобування та первинної обробки уранових руд, з виробництва важкої води(в Карачі та Мултані) та тритію(коло Равалпінді), є декілька дослідних реакторів[6,с.11-12].

Найбільшим досягненням Комплексу підприємств національної оборони, як і всього пакистанського ракетобудування, стало створення та успішне випробування балістичної ракети середньої дальності «Гхорі»(радіус її дії – 1500 км). Розроблені та знаходяться у виробничій балістичні ракети «Шахін-1» і «Шахін-2»(дальність польотів – 750 км і 2500 км відповідно). Всі перераховані ракети здатні нести і звичайні і ядерні заряди[12].

Що стосується наявності у Пакистану готових боезарядів, то як і по відношенню до Індії, і за інформацією тих самих джерел, дані істотно різняться – від 10 до 30 одиниць, а в майбутньому вважається за можливе їх доведення до 100. В цілому перевага Індії визначається приблизно в чотири рази[13].

Кількісна перевага ядерної зброї у Індії зумовила висування Ісламабадом принципу «мінімального ядерного потенціалу». Згідно з ним Пакистану необхідний лише мінімум сил стримування для забезпечення національної безпеки. Як писав колишній секретар МЗС Пакистану А. Саттар, Пакистану «позбавлений амбіцій великої держави, не прагне до регіонального переважаючого чи статусу ядерної держави, щоб зайняти місце постійного члена Ради Безпеки». Тому Пакистан повинен мати мінімум необхідного, керуючись принципом «більшого не треба, якщо меншого достатньо»[14]. Так гарними словами пояснювалася істотна кількісна різниця ядерних арсеналів Пакистану та Індії.

У Пакистану порівняно з Індією значно менше військових літаків. Здатних нести ядерні боезаряди. Вважається, що таку роль можуть виконувати американські F-16 і французькі «Міраж-3» і «Міраж-5». Значно краще склалося у Пакистану з ракетами. В цій сфері велику допомогу Пакистану надав Китай, поставивши йому кілька типів ракет РМД – М-7, М-9 і М-11[15,с.45]. З допомогою Китаю, а також КНДР(в обмін на пакистанську допомогу у розвитку ядерної енергетики) Пакистан налагодив власне виробництво балістичних ракет «Хафт», аналогічних індійським «Прітхві». «Хафт-1»(дальність польоту 80 км) пройшла всі випробування і знаходиться у військах; «Хафт-2»(радіус дії 280-300 км), за даними на середину 90-х років, знаходилася ще у виробництві. В липні 1997р. мали місце успішні випробування ракети «Хафт-3»(дальність дії – 600 км), що викликало, як зазначалося вище велике занепокоєння в Делі. Приблизно в той же час мали місце успішні випробування нового зенітно-ракетного комплексу «Анза» та керуваної протитанкової ракети «Бактаршिकан». Як вже зазначалося, у виробничій знаходилися балістичні ракети «Шахін-1» і «Шахін-2». І нарешті, великим успіхом стало успішне випробування 6 квітня 1998р. ракети середньої дальності «Гхорі»(до 1500 км в зону її ураження потрапляють Делі, Бомбей, багато крупних ядерних центрів Індії)[16,с.7]. Через декілька днів після цієї події А. Кадир-хан заявив, що вестиме роботи зі збільшення радіусу дії ракети до 2000 км. Якщо випробування «Хафт-3» примусили Індію повернутися до робіт над «Агні», то запуск «Гхорі», поза сумнівами, був однією з причин прийняття в Делі рішення про проведення ядерних випробувань[16,с.7].

Природно, що власна база для виробництва ракетно-ядерної зброї у Пакистану значно менше ніж у Індії. Так, Пакистан досі не виробляє реактори. Тому обмеження,

введені західними країнами, особливо США, на економічні та військові зносини з країнами, які не приєдналися до ДНЯЗ і не поставили свої ядерні об'єкти під контроль МАГАТЕ, особливо сильно позначилися на Пакистані. Не лише США, але й Канада, Франція, Швейцарія і інші держави різко скоротили свої зв'язки з Пакистаном, припинили співробітництво в галузі ядерної енергетики. В 1990р. США ввели в дію «поправку Пресслера» до Закону про надання допомоги іноземним державам, згідно з якою була припинена вся іноземна і значна частина економічної допомоги Пакистану[6,с.11-12].

Виходу з цієї ситуації багато в чому сприяла створена в Пакистані потужна та розгалужена структура, яка успішно здійснювала таємні закупки необхідних матеріалів за кордоном. Газети доволі часто повідомляли про викриття спроб закупити в західних країнах необхідні компоненти для виробництва та випробування ядерної зброї. Так, в 1984р. в США був засуджений пакистанець, який намагався незаконно вивести партію крайтронів(спеціальні електронні пристрої, які використовують у вибухівках атомних бомб)[6,с.11-12].

Завершуючи роботу над дослідженням, автор дійшов наступних висновків. Важливим аспектом військового характеру, який переходить в політичний, є те, що випробування не виявили повною мірою, наскільки сучасними є випробувані ядерні пристрої. Існує думка, що потужності ядерних вибухів перебільшені, а рівень самої зброї суттєво нижчий за рівень ядерної зброї великих держав. В такому випадку подальший розвиток ядерного потенціалу Індії та Пакистану супроводжуватиметься значним підвищенням його якісного рівня, а це, поза сумнівом, вимагатиме нових ядерних випробувань. І хоча в обох країнах твердо запевняють, що подальший розвиток та вдосконалення їх ядерної зброї можливий без проведення вибухів, це не без підстав викликає сумніви та підозри, що такі запевнення носять здебільшого тимчасово-пропагандистський характер, щоб послабити негативне враження від ядерних вибухів та репресалії з боку світової спільноти.

Індійські збройні сили мали і мають суттєву перевагу в живій силі та техніці. Слід мати на увазі, що така перевага існувала завжди. І в цьому – одна з причин прагнення до ядерної зброї Пакистану, який вважає, що вона вирівнює військові потенціали обох держав. На думку Ісламабада, ядерна зброя вже сама собою, незалежно від кількісних показників, являє потужний засіб стримування супротивника від використання своєї зброї через загрозу «ядерної відплати». При цьому Пакистан посилено проводить ідею, що будь-яке збройне зіткнення між двома державами прийме ядерний характер.

Список використаних джерел

1. Ядерное оружие после «холодной войны» / Под ред. А. Арбатова и В. Дворкина ; Моск. Центр Карнеги. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006.
2. О.Борділовська Республіка Індія: у пошуках власного шляху; Київ -2004.
3. Herald. - 1998. – June.
4. А. Ваджапай Індія на пути в будущее. Сборник речей и выступлений . – Москва, 2001.
5. А. Шилин Стратегический баланс в Южной Азии. – М., 2004.
6. Ядерное противостояние в Южной Азии / Под ред. А. Арбатова и Г. Чуфрина – Московский центр Карнеги. – М. 2005.
7. <http://jdw.janes.com/public/jdw/index.shtml>
8. С. Галака Еволюція ядерної програми Індії// Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип. 17 (ч.1) , 2000.
9. О.Лукаш Внешняя политика Индии в 90-е годы: новые тенденции // Очерки политического и социально-экономического развития стран Востока. – К., 1998.
10. Indian and Pakistani Nuclear Weapons http://www.ndu.edu/library/docs/crs/crs_rs21237_17feb05.pdf
11. http://www.csis.org/index.php?option=com_csis_pubs&task=view&id=1547
12. <http://www.sipri.org/contents/expcon/zangip.html/view?searchterm=India%20nuclear>
13. http://asiasociety.org/publications/saandus_intro.html
14. <http://www.armscontrol.ru/course>

15. А.Сиддика-Ага. Перспективы диалога по проблемам безопасности между Россией, СНГ и Пакистаном //Ядерный контроль, № 3. Май-Июнь 1998г., Журнал ПИР-Центра политических исследований.

16. П.Литаврин. Проблемы ракетного распространения в Азии // Ядерный контроль, № 3. Май-Июнь 1998г., Журнал ПИР-Центра политических исследований.

Ястремская И.Н. Сравнительный анализ ядерных потенциалов Индии и Пакистана

Чуть менее, чем за полвека Индия(опираясь на собственные силы) и Пакистан(используя помощь третьих государств) создали значительный ядерный потенциал и систему средств доставки. Однако конкурентная гонка вооружений, основанная на взаимных претензиях и территориальных спорах продолжается, так что процесс усовершенствования ядерного оружия не исключает возможность проведения новых испытаний.

Ключевые слова: ядерное испытание, плутониевая/урановая энергетика, средства доставки, ядерные программы

Yastremska, I.M. The comparative analysis of Indian and Pakistani nuclear potentials

In a bit longer period than half a hundred years India(using its own resources)and Pakistan(using the help of the third countries) succeeded in developing a considerable nuclear potential and delivery system. Yet the rivalry arms race based on mutual claims and territorial disputes has been going on, that's why the process of nuclear improvement may determine the possibility of new tests as well.

Key words: nuclear test, plutonium/uranium energetic, means of delivery, nuclear programs.

Нова національна політика Іспанії 2008 року

Проведено комплексний аналіз особливостей зовнішньополітичних та національних пріоритетів Іспанії стосовно світових сил і регіональних особливостей Іберійського півострову. Підкреслена роль оновлення в 2008 р. базових інтересів і міжнародних пріоритетів. Акцентовано увагу на майбутній зміні влади іспанського уряду в 2012 р. та її наслідках. Різнобічно обґрунтовані головні виклики та загрози для Іспанії.

Ключові слова: Іспанія, національна політика та стратегія, сучасні конфлікти.

Актуальність теми наукового дослідження зумовлена трансформацією іспанської національної стратегії, її місця в сучасній системі міжнародних відносин. Іспанія має впливові важелі в ЄС, проте ніяк не може вийти з фінансової кризи, що обурює населення. Високі внутрішні борги та зовнішні виклики змушують уряд Іспанії розробляти нові стратегії для подолання цих загроз. Цікавим є пошук Королівства шляхів виходу з кризи.

При теоретичному опрацюванні зазначеної проблематики використовувалися напрями політологічних досліджень, розроблені такими авторами: Е. Бурке, С. дель Кампо, Х. Ортега-і-Гассет, Волкова Г. І., Дементьев А. В., Хенкін С. М. та Черкасова К. Г. Проте, на думку автора, існує істотний брак політологічної аналітики іспанських зовнішньополітичних тенденцій в українських джерелах.

Головним завданням та метою статті є здійснення комплексного аналізу особливостей напрямків міжнародної політики Іспанії, яку обумовлюють як внутрішні, так і зовнішні виклики, та виходячи з них - визначення національних інтересів Іспанії та їх детальний розгляд.

В 2008 р. Х. Л. Родрігес Сапате́ро у співпраці з науковцями, вченими і політологами, створив нову Директиву національної оборонної політики. Вона диктує Стратегію національної безпеки, і вказує на потребу вдосконалення координації між різними державними інстанціями. Цей документ служить орієнтиром для аналізу основних аспектів політики Іспанії [8, с. 1].

Концепція національної безпеки Іспанії - це система захисту суверенітету і цілісності національної території та народу, дозволяючи розвиток свободи, приватного підприємства, економічні та соціальні свободи. Держава тут в свою чергу, перешкоджає або істотно обмежує вплив внутрішніх і зовнішніх ризиків. Крім того, бере участь у формуванні та підтримці спільних міжнародних зусиль з підтримання та будівництва миру і розвитку людського суспільства, демократії і свободи [8, с. 3].

Головними викликами для створення нової стратегії національної безпеки Іспанії, постали такі: необхідність зосередити, унітарну, скоординовану і централізовану систему безпеки в державі; різноманітність і важливість ризиків, що існують для країни; важливість найкращим чином використовувати велику кількість ресурсів, необхідних для вирішення тих чи інших питань; необхідність чітко визначити форму та рівень амбіцій країни; забезпечення взаємодії між установами, які займаються керуванням державою; необхідність визначення ролі індустрії в цілому; зростаюча потреба донести до суспільства обговорення безпеки та її актуальності; будівництва політичного консенсусу і прозорості [8, с. 6].

З цього виникають III базових блоки інтересів Іспанії:

- I. суверенітет, незалежність і територіальна цілісність;
- II. конституційний лад, життя, свободу і процвітання іспанців;
- III. мир і міжнародна безпека.

Коло іспанських інтересів обумовлене як обмеження, так і можливості що стоять перед державою, які позиціонуються в світі і в Європі. І останні сучасні зміни глибоко ввійшли у іспанське суспільство. Тепер від Іспанії вимагається не тільки керувати певним чином самою країною, але й домагатися зразкової, відмінної зовнішньої політики, попереджуючи будь-які конфлікти - ідеологічні чи територіальні. Тільки з урахуванням цих аспектів, Іспанія зможе розвиватися і працювати ефективно. Салустіано дель Кампо, видатний іспанський соціолог, академік Королівської Академії Етичних та Політичних Наук, що розташовується в Мадриді, пропонує розбити коло іспанських національних інтересів на чотири сектори:

A. Політичні:

1. Підтримання демократичної системи урядом і ринковою економікою. Це загальний інтерес на міжнародному рівні, тому що демократичне управління зобов'язує високим рівнем повноправного члена Європейського союзу. Але це важливо і самій державі, тому що це викладено в іспанській діючій Конституції. З іншого боку, система ринкової економіки і так є неминучою, бо Іспанія інтегрована в ті самі альянси, союзи і міжнародні організації, які вона сама формує і частиною яких є;

2. Повага прав людини. Хоча цей аспект і тісно пов'язаний з вищенаведеним, проте він має практичний вимір, який виходить за межі Європейського Союзу та сучасної демократії. Ці принципи поваги прав людини повинні підлягають виконанню в будь-якій країні, а також мають вимагати застосування сили частиною оборонних організацій європейського та атлантичного регіонів та, звісно, Організації Об'єднаних Націй. Яскравим прикладом можна назвати випадки Боснії і Косово;

3. Збереження миру в усьому світі. Зацікавленість у підтримці миру в усьому світі полягає не у відсутності локалізованих конфліктів більшої чи меншої важливості і частоти, а вимагає гарантії міжнародного порядку коли ситуація ще достатньо стабільна. Все це для того, щоб дозволити розвиток демократичного політичного життя і поступового розвитку молодих незалежних країни, а також для зростання ступеню економічного розвитку в світі;

4. Допомога країнам третього світу. Ситуація наприкінці двадцятого століття показала, що світ розділений на регіони багатих, якими живуть менш ніж 20 % населення світу, і бідні регіони в яких живе більш ніж 80 % людей. Це є однією з основних причин загрози для промислово розвинених і демократичних країн Європейського союзу і НАТО, але також для деяких країн Сходу, таких як Японія, Сінгапур та інші. Крім того, Іспанія, як держава, відповідальна за частину зовнішніх кордонів ЄС зобов'язана дотримуватися імміграційних правил, які її зобов'язують, і це особливо позначається на іспанських відносинах з сусідами, як Марокко та Алжир, а також з деякими Латинськоамериканськими країнами, з якими Іспанія зберігає історичні, культурні зв'язки;

5. Сприяння іміджу Іспанії. Відповідно цьому аспекту, іспанській зовнішній політиці виокремлюються конкретні сприяння відновленню історичних помилок, негативних дат в історії Іспанії. Через домовленості з іншими демократичними силами, економічними і соціально розвинутими державами, Іспанія має активно взяти участь у миротворчих місіях і місіях, для надання допомоги економічним країнам третього світу. Крім того, необхідно внести ясність у національне поняття «іспанське», уявити цю національну ідентичність. Так, вона має частково включати особливості деяких інших культур, але вони повинні доповнювати іспанське, а не врзатися в нього, бути штучним або анахронічним [6].

B. Економічні:

1. Глобальна вільна торгівля. Цей принцип зобов'язує Іспанію не тільки Договором про вільну торгівлю, але і служить її внутрішнім, суб'єктивним інтересам, враховуючи важливість експортної ставки в іспанському платіжному балансі. Зокрема, це впливає на доступність без бар'єрів для іспанських товарів і послуг на всіх ринках світу і взаємобміну;

2. Забезпечення енергетичними ресурсами. З огляду на серйозний дефіцит у іспанській економіці енергетичних ресурсів, першочергового значення набирає забезпечення їх надання за рахунок іноземних інвестицій та міжнародної торгівлі;

3. Досягнуті та перевищені середній рівень процвітання в ЄС. До 1996 р. Іспанська економіка відновила рівень до 80% від середньоєвропейського рівня доходу. З тих пір

Іспанія тільки зміцнювалась в цьому вимірі, і стала однією з одинадцяти країн, що трансформувалась у країну із соціально-орієнтованою ринковою економікою. Модель соціально-ринкової економіки виходить з концепції, що ні держава, ні приватний бізнес не мають право мати повний контроль над економікою - а повинні служити людям. У цьому різновиді змішаної економіки, так само як і в ринковій економіці, лише вирішення самих споживачів, постачальників ресурсів і приватних фірм визначають структуру розподілу ресурсів. При цьому економічно сильніші зобов'язані підтримувати слабкіших[4].

Що ще більш важливо, було встановлено, що в багатьох регіонах Іспанії індекс середньоєвропейського рівня доходу перевищується у: Мадриді, Каталонії та на Балеарських островах[6].

В. Соціальні:

1. Збереження та поліпшення добробуту держави. Цей інтерес складає характерну рису Іспанії, від'ємною від європейської соціальної і економічної системи і, хоча він займає далеко не перше місце серед країн європейського співтовариства, він вже є присутнім в іспанській державі. Не переоцінюючи досягнень Іспанії, можна твердо сказати, що її система соціального захисту повністю відповідає міжнародним європейським вимогам, для яких необхідна гнучкість та водночас, структурна жорсткість, які разом унеможливають бюрократизм;

2. Контроль і скорочення масштабів соціальні відмінностей. Ідея соціальної рівності в сучасному суспільстві має свою реальну межу. Ідеал досконалої людини, не повинен бути пов'язаний зі створенням приватних привілеїв чи династичних статусів. Уряд повинен заохочувати індивідуальну мотивацію перспективних, розвинутих іспанських науковців, фахівців, спеціалістів у всіх сферах - в результаті складається колектив, спільна команда, яка у кінцевому рахунку, буде здатна конкурувати на світовій арені і стрімко підіймає імідж держави;

3. Інтеграція та соціальна згуртованість. Цей аспект, має важливе значення для збереження порядку та цілісної соборної Іспанії, обов'язково повинен бути сумісним з властивостями територіальних автономій і культурними відмінностями;

4. Будівництво якості системи освіти і розвиток власних технологій. Особливу увагу іспанський уряд повинен надати стимулюванню розвитку науки і техніки. Інвестиції у власну освіту та технології виправдовують себе абсолютно повністю. Коли держава володіє власним інтелектуальним потенціалом – це робить її потужною і конкурентоспроможною на міжнародній арені. Інколи інтелектуальні багатства країни стають набагато більш стратегічно важливими, ніж монетарні[6].

Г. Оборонні:

1. Збереження територіальної цілісності. Хоча ця мета здається добре проведена у Конституції і забезпечена існуючими оборонними договорами, підписаними Іспанією, необхідно застрахуватися від будь-яких непередбачених або сумнівних ситуацій, і позиціонувати засоби оборони відповідно стратегічним точкам на карті Іспанії та залучитися підтримкою за її межами;

2. Участь у місії з підтримання миру. Діяльність іспанських збройних сил не тільки зробила свій внесок в міжнародний спокій разом з країнами-союзниками, але й покращила свій військовий престиж, про що свідчать відгуки міжнародного співтовариства. «Я хотів би підкреслити серйозний внесок Іспанії в розробку Стратегії розвитку ЄС до 2020 року. Її конкретні ідеї в області енергетичної політики, зокрема, в розробці електроавтомобіля, в області нових технологій, зокрема, цифрових, є серйозним політичним і інтелектуальним вкладом», - зазначив голова Єврокомісії Жозе Мануел Баррозу. (Цит. по: 1). В цьому виразі інтегрується вся потужність іспанської держави і вона засвідчена у членстві в ЄС[6].

Отже, іспанські національні інтереси уособлюють в собі стабільне, систематичне функціонування чотирьох стовпів добробуту: політика, економіка, соціальний добробут та оборона. Політика має функціонувати так, щоб народ і не згадував про неї, іспанці не повинні відчувати тиск кризи кожного дня. Проте, чи можна сказати, що вони її дійсно не відчують?

22 травня 2011 р. відбулися муніципальні вибори, які здебільшого зумовлюють першість на всезагальних виборах у 2012 р. На місцевих виборах перемогла Народна партія. Зараз її очолює Маріано Рахой. Закінчується другий термін Х. Л. Родрігеса

Сапатеро і він офіційно заявив, що на третій балотуватися не буде[11]. Демократична країна повинна мати різних очільників – 8 років достатньо для проведення соціальних та оборонних реформ.

Зараз для іспанців є великою загадкою, хто ж буде наступним Прем'єр-міністром в 2012 р.: Х. М. Аснар (попередній Прем'єр-міністр від Народної партії) вже не голова, а тільки член Народної партії, Х. Л. Родрігес Сапатеро балотуватися не буде. Отже, дві головні персони, що були лідерами з 90-х років відступають - приходить нове політичне покоління. Також може набрати голоси партія Об'єднаних лівих, які є єдиними, що виступають за повний вивід військового контингенту Іспанії з Афганістану. Можливо це зацікавить населення, але іспанський народ в той же час розуміє, що це хоч якось можливість контролювати Аль-Каїду, від якої вони зазнали кривавої агресії 11 березня 2004 р. Всі це пам'ятають і стримано ставляться до збільшення кількості контингенту в Бадгізі.

Більш очевидною є економічна криза для іспанців, і вони напевне оберуть такого кандидата, який би вивів їх з цієї кризи, створив нові робочі місця. Назаль видатного харизматичного лідера Іспанія ще не має, як сказав Х. Ортега-і-Гассет: «В Іспанії знайдеться чимало сил, кожна з яких в достатній мірі безсила»[2,с.58]. В цьому і є її головна проблема і криза влади відчувається в економічному секторі. Необхідним є не набирання кредитів, які нічим буде віддавати, а створення нових робочих місць, будівництва заводів. В Іспанії для цього є все, з площею, в Європі вона поступається лише Росії, Україні та Франції. У Іспанії є рівнинна площа (Андалусія та Естремадура), де можна побудувати заводи, і майже 5000 кілометрова берегова лінія, де можна до досконалості розвинути риболовний та військово-морський флот. До того ж, в неї в розпорядженні Канарські та Балеарські острови, що не тільки приносять шалені гроші з туризму, але і мають активний, великий порт Puerto de la Luz.

Нажаль, іспанський уряд не користується тим, чим володіють іспанці. Іспанія має найбільший в Європі риболовний флот, перевищити норвезький було непросто. В Іспанії є близько 130 джерел мінеральних вод, вона є ексклюзивним постачальником морських водоростей та морської капусти до Європи. В неї купують скоріше ніж оплачувати коштовні трансфери з Японії, де зараз неспокійна ситуація через землетруси, цунами та витоки радіації. Іспанія займає 3 місце в світі за виробництвом вина, 2 - з цитрусових та оливок і оливкової олії. На півдні широко вирощується рис, складова дієтою середземноморської дієти, для цього виділено більше ніж 106 тис. гек. землі. Головними провінціями, в яких вирощується рис є: Андалусія - 208.100 т., її наздоганяє Естремадура (199.900 т.), також Каталонія (128.000 т.), Валенсія (125.100 т.), Арагон (62.800 т.), Наварра (10.300 т.) та Мурсія і Альбачете (3.200 т.)[10].

Іспанія має чимало вугільних покладів і є лідером Західної Європи, постачаючи вугілля з Ов'єдо, Леону, Севільї, Ла-Коруњи, Леріди та Теруельо. В 60-х рр.. XX ст. були знайдені поклади нафти і газу. Наразі функціонує три нафтогазоносних басейни, від Піренеїв до Кордильєри, це Бургос, Більбао, Ампоста, проте вона імпортує 98% нафти та 90% газу. Найкрупнішими постачальниками нафти до Іспанії є Мексика, Лівія, Саудівська Аравія, Ірак, Іран, Нігерія та ін.. Найбільшим газовим постачальником до Іспанії є Алжир (46%), Нігерія, Катар, Єгипет, Норвегія та ін.[7]. З цього ясно видна залежність Іспанії від постачань енергоносіїв з арабського світу і ясна її участь у конфліктах на близькому Сході на арабській стороні. Проте, треба віддати їй належне, що країна не зацікавилась на одному постачальнику і не зробила себе залежною та ізольованою. Розмаїтість партнерів по енергетиці дає можливість гнучко проводити зовнішню політику держави. До того ж, Іспанія постачає нафту до Європи, Франції, Андорри та ін..

Основні маршрути нафти і газу, що надходять до Іспанії є:

1. Морське транспортування нафти. Один з недоліків цього методу є розливи нафти у морі. Наслідки цих розливів є дуже серйозними для місцевих екосистем і, відповідно негативно впливають на місцеву економіку (така ситуація може зупинити тисячі туристів, для відвідування району, постраждалого від розливів нафти).

2. Через канали (трубопроводи) з Африки чи Європи. Потім, ці лінії використовуються також для перевезення палива на внутрішньому ринку. Хоча ризик аварії також існує, наслідки, ймовірно, будуть менш катастрофічними, ніж у морському транспортуванні[9].

Тож, Іспанія має всі економічні показники для вдалого і, навіть, успішного існування в Європейській системі. Відповіддю є політичний менеджмент, який зараз не вижимає все з існуючих наявних можливостей держави, щоб вивести її з кризи. До того ж, криза звернула увагу на сильну сторону іспанської економіки, таку як надійний фінансовий сектор. Він в цілому показав чудову міцність в умовах іпотечної кризи і розширення іспанських компаній в усьому світі, особливо в Латинській Америці і Азії. Істотно постраждало місцеве фермерство через китайську дешеву продукцію, яку скуповували збіднілі або безробітні іспанці.

Отже, з цього, новому уряду Іспанії, яке встане на чолі Іспанії в 2012 р. треба зробити чіткі висновки:

По-перше, міжнародні проблеми Іспанії починаються з внутрішніх негараздів. Головним внутрішнім дестабілізаційним чинником є сепаратизм. Прагнення Країни Басків та Каталонії представляти свої інтереси напряму в ЄС є недобрим відголоском. Центр повинен вправно діяти, і Х. Л. Родрігес Сапате́ро за свої два терміни багато зробив, розширивши автономні права обох провінцій. На цьому не треба зупинятися і пов'язувати економічно між собою багаті Каталонію та Країну Басків, з бідними регіонами Естремадури та Галісії. Тут національні інтереси повинні стати головним щоденним пріоритетом, інтереси іспанської нації, іспанського народу, який багатий на культуру та самобутність. Не потрібно відокремлювати баскську культуру, її треба прославляти, як іспанський скарб. Зрозуміло, що суверенітет Країни Басків не дасть їй більше багатства і процвітання, ніж у складі Іспанії. Тому, треба разом співіснувати і протидіяти справжнім загрозам і викликам.

По-друге, згуртований, міцний та дружній центр, дійсно може вивести Іспанію з економічної кризи, яка зачіпає державу зараз більше за все. Очевидно, що влада в 2012 р. точно буде новою, і державу очолить той, хто ще жодного разу не був у керма. Тому, він повинен чітко вивчити промахи минулих лідерів, їх методи ведення політики, як внутрішньої, так і зовнішньої та вивести Іспанію на достойний іспанців міжнародний рівень. Адже в Королівстві все для цього є. Аграрно-індустріальна держава в Західній Європі може швидше за інших подолати всі свої недуги. Все залежить від лідера та його менеджерських навичок – кого він обере до свого нового кабінету і які надасть завдання.

По-третє, національні інтереси Іспанії в XXI ст. напряму залежать від її політичної рівноваги. Це стосується і вісі ЄС-США і європейці-ісламісти[3]. В цьому політичному клубку асиметричних загроз, Іспанія має знайти золоту середину, як посередника цих культур та альянсів. Дякуючи своєму геополітичному положенню, Іспанія не може сперечатися ні з Європою, ні з арабами, бо обидві групи є її прямими сусідами. Обидва регіони є життєвим простором Іспанії і вона має там прямі стратегічні інтереси, які зачіпають всі її сектори функціонування: оборона, енергетика, торгівля, статус островів, міграція, тощо. Потрібно бути високоосвіченою, мудрою та хитрою людиною, щоб вправно і на свою користь використовувати таких діалог культур. Краще, якби це підкріплювалося дипломатичним, а не бізнесовим досвідом. Адже, дипломат завжди притримує своє бачення, свою думку заради Вітчизни, а підприємець – не хоче бачити далі своїх прагматичних інтересів. Тому, для Іспанії, якнайкраще було б, щоб її очолила досвідчена персона відповідного рангу.

Отже, на підставі аналізу теоретичних розвідок з проблематики статті та практичних кроків, виходячи з аналізу сучасного іспанського становища на міжнародній арені і враховуючи внутрішні проблеми Іспанії, авторка виокремлює таке твердження. Національні інтереси Іспанії на початку XXI ст. – це сукупність внутрішніх інтересів провінцій, які разом формують спільне бачення зовнішньої політики Іспанії. Вони обумовлюються зовнішніми викликами та загрозами, що стосуються Іспанії. Головними стовпами, які продукують національні інтереси є: політика (в т. ч. територіальна цілісність, захист своїх земель та островів), економіка (як подолання кризи), соціальна політика (створення нових робочих місць, використання у повному обсязі внутрішніх ресурсів) та оборона (відбиття асиметричних загроз - використання свого геополітичного розташування на свою користь, як важливого міжкультурного та міжконтинентального гравця).

Іспанія потребує нової стратегії, не тільки тому що існуюча вже не діє, а це обумовлює кризове становище, у яке Королівство зараз потрапило. Для того щоб якнайшвидше вийти з фінансової, економічної та соціальної кризи, необхідним постає вдосконалення

і навіть трансформування національної стратегії країни. Бо згуртована держава з чіткими, виробленими кроками на майбутнє швидше і якісніше подолає скрутні часи. І таке трансформування має бути всезагальним, в усіх сферах.

Список використаних джерел

1. Баррозу Ж. М. Приоритетом Іспанії во время председательства в ЕС станет запуск механизмов Лиссабонского договора [Електронний ресурс] / Кореспондент.net, 23.02.2010. Режим доступу: <http://korrespondent.net/world/1050321-prioritetom-ispanii-vo-vremya-predsedatelstva-v-es-stanet-zapusk-mehanzimov-lissabonskogo-dogovora>
2. Ортега-и-Гассет Х. Бесхребетная Испания.– М.: «АСТ», 2003
3. Талайко Т. А. Война в Ираке и трансатлантические отношения [Електронний ресурс] / Белорусский журнал международного права и международных отношений, 2005. - №2. Режим доступу: http://evoluto.info/index.php?option=com_content&task=view&id=756&Itemid=5
4. Шульга Ж. О. Проблемы социально ориентированной рыночной экономики: теоретико-методологический аспект [Електронний ресурс] / Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу № 2(6), 2009, с.47-51. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vbumb/2009_2/8.pdf
5. A National Security Strategy for a New Century.- Washington: The White House, October 1988
6. Campo S. Intereses nacionales de España [Електронний ресурс] / Cuenta y razón (La Fundación de Estudios Sociológicos), 2000. - №114. Режим доступу: http://www.cuentayrazon.org/revista/pdf/114/Num114_007.pdf
7. España importa el 100% del uranio, el 99,5% del gas y del petróleo, el 55% del carbón y el 40% del gasóleo [Електронний ресурс] / El Portal de los Profesionales de la Seguridad, 26.01.2006. Режим доступу: http://www.belt.es/noticiasmb/home2_noticias.asp?id=342
8. Nacia una estrategia de seguridad nacional para España [Електронний ресурс] / CESEDEN (Centro superior de estudios de la defensa nacional), Ministerio de Defensa, №25, Feb.2009. Режим доступу: http://www.ceseden.es/centro_documentacion/documentos/25.pdf
9. La energía en España [Електронний ресурс] / Kalipedia 18.04.2007. Режим доступу: http://www.kalipedia.com/ecologia/tema/recursos-naturales/vias-petroleo-gas-espana.html?x=20070418klpcnael_93.Kes&ap=0
10. Los precios del arroz en España subirán [Електронний ресурс] / Faro de Vigo, 25.04.2008. Режим доступу: http://www.farodevigo.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008042500_10_219635_Economia-precios-arroz-subiran
11. Spain: Jose Luis Rodriguez Zapatero not to stand again [Електронний ресурс] / BBC News: Europe, 02.04.2011. Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-12946340>

Федорова Е.О. Новая национальная политика Испании 2008 года

Проведен комплексный анализ особенностей внешнеполитических и национальных приоритетов Испании, касательно мировых сил и региональных особенностей Иберийского полуострова. Подчеркнута роль обновления в 2008 г. базовых интересов и международных приоритетов. Акцентировано внимание на предстоящей смене испанского правительства в 2012 г. Всесторонне изучены главные вызовы и угрозы для Испании.

Ключевые слова: Испания, национальная политика и стратегия, современные конфликты.

Fedorova, K.O. The new national policy of Spain 2008

The complex analysis of features of foreign-policy and national priorities was conducted, in order to world's powers and regional features of the Iberian Peninsula. It was drawn up the role of upgrading the basic interests and international priorities in 2008. It was accented on the coming change of Spanish government in 2012. Versatily proved the principle challenges for Spain.

Key words: Spain, national policy and strategy, contemporary conflicts.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Буряк Л. І.

Рецензія на книги: Є. Чикаленко, В. Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упор. та вступ. ст. Н. Миронець. – К.: Темпора, 2010. – 448с.; Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упор. та вступ. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 384 с.; Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908 – 1921 роки / Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко; вступ. ст. Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.

Тенденція до антропологізації історично-наукового пізнання, яка є однією з пріоритетних у сучасній історичній науці, передбачає широке залучення джерел особового походження, їх прочитання та переосмислення під новим кутом зору. З огляду на це, листування, як окремий вид джерел особового походження, що заключає в собі індивідуально-психологічний код автора та адресанта, а отже надає можливість простежити еволюцію поглядів особистості, її світосприйняття, ставлення до об'єктивної дійсності, набуває особливої актуальності. Тому поява в українському науковому просторі 2010 р. трьох томів листування видатного громадсько-політичного і культурного діяча, видавця і мецената Є. Чикаленка з непересічними і знаними постатями українських революційних змагань В. Винниченко, С. Єфремовим, А. Ніковським є подією великої наукової ваги. Без перебільшення видання можна вважати унікальним, адже уперше надруковано найбільш повний та укомплектований масив листів провідних діячів українського націстворення. Відтепер цей безцінний скарб джерел, що охоплює майже тридцять років, упродовж яких тривало це надзвичайно насичене листування, став доступний широкому колу громадськості та науковців.

Авторами – упорядниками видання виступили вчені, закохані в археографічну справу. Серед них – визнаний фахівець у галузі дослідження епістолярних джерел, доктор історичних наук, професор Надія Іванівна Миронець, участь якої у підготовці до друку трьохтомної праці можна розцінювати як закономірний та логічний підсумок багатолітньої роботи. Досліджуючи епістолярну спадщину Євгена Харлампійовича Чикаленка, вона однією з перших ввела її в науковий обіг, друкуючи свого часу окремі фрагменти його листування з видатними українськими діячами. Доречно згадати, що завдяки зусиллям Н. І. Миронець ще раніше побачило світ перше видання цілісного корпусу листування Євгена Чикаленка з Петром Стебницьким. Отже, поява нової трьохтомної праці, нагнеником, керівником, а також безпосереднім автором окремих матеріалів якої була Н. І. Миронець, це – продовження вченою поступового відкриття постаті Є. Чикаленка крізь призму епістолярних джерел. Великих зусиль до того, аби цей амбітний проект відбувся, доклали молоді вчені, кандидати історичних наук Інна Старовойтенко та Юлія Середенко, самовіддана наукова робота яких упродовж тривалого часу була спрямована на дослідження багатогранної діяльності авторів надрукованих епістолярних діалогів.

Присвятивши три томи листуванню, укладачі свідомо акцентували його джерельну цінність як різновиду персонального тексту. Тим самим вони підтвердили важливе місце епістолярію у загальному комплексі джерел, засвідчуючи свою наукову прихильність до нього. Не менш суттєвим стало й те, що автори видання апріорі визначили свою послідовну позицію у дискусіях, що тривають останнім часом в сучасній

історіографії між прихильниками двох традицій – постмодерну та постпостмодерну. Згідно першої, тобто традиції постмодерну кінця ХХ ст., розширення джерельної інформації має відбуватись у тому числі й за рахунок опосередкованих свідчень, коли так звані «его-документи», що презентують погляд ззовні, надається особливе значення. Трьохтомне видання епістолярних джерел, закріплюючи позиції постмодерну в українській історичній науці, стало своєрідним викликом новаторським тенденціям постпостмодерну початку ХХІ ст., орієнтованих на вихід за межі традиційних письмових джерел та на критику письмових механізмів фіксації пам'яті.

Перше, що впадає в око, коли відкриваєш книги, це – по-справжньому титанічна робота науковців, які не лише виявили, систематизували та підготували до друку величезний комплекс епістолярних джерел, що само по собі є надзвичайно цінним, але й провели копітку та масштабну роботу щодо укладання допоміжного апарату. Намагаючись не обійти увагою жодної згадуваної в листах постаті, події, ідентифікувати авторів поетичних рядків, якими рясніють листи, укладачі проявили власну надзвичайну обізнаність, широку ерудицію, неабияку розвідувальну наполегливість. Часом з'ясування одного рядка вимагало тривалого пошуку, забирало багато часу, але досягнута мета та результат вартували витрачених зусиль, як це було з начебто мимохідь вписаним А. Ніковським рядком у листі до Є. Чикаленка: «Мій привіт Перешорам надвечір: «як сонце згасне, звечоріє, як смутком по душі повіє...». Виявилось, що це рядки з першої строфи з вірша Б. Лепкого «Як сонце згасне» (Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування..., с.210). Взагалі, історія розвідки цієї строфи, про яку скромно згадували автори – укладачі книг під час презентації, заслуговує на окрему увагу. Вона, без перебільшення, може стати хрестоматійним прикладом пошукової роботи вченого, націленого на створення якісного продукту.

Дослідникам, які скористаються цим виданням для реалізації своїх наукових проєктів, і просто читачам слід відразу налаштуватися на солідний обсяг інформації, адже ця унікальна праця вміщує понад шестисот листів. До того ж анотовані покажчики до усіх трьох книг нараховують понад півтори тисячі позицій, презентуючи епістолярні діалоги в контексті історичного процесу першої третини ХХ століття та надаючи розлогу інформацію про осіб, події, друковані видання. Цілоком природно, що при такому обсязі важко було б уникнути неточностей і деякі з них зустрічаються у рецензованій праці. Зокрема зазначається, що часопис «Киевская старина» був органом Історичного товариства Нестора Літописця (Є. Чикаленко, В. Винниченко. Листування..., с. 439). Товариство, як відомо, мало офіційний друкований орган – «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца», хоча праці його членів – істориків-професіоналів доволі часто друкувались на сторінках «Киевской старины». Не зовсім коректно говорити про В. Антонович як голову Історичного товариства Нестора Літописця, не вказуючи при цьому роки його головування. Це варто було б зробити з огляду на те, що цю посаду у різний час обіймали й інші історики.

Структура видання обумовлена його археографічним контекстом. Кожна з трьох фундаментальних книг сама по собі є самодостатньою і завершеною працею, виконаною з бездоганим дотриманням усіх канонів археографічного жанру. Окрім епістолярного блоку, що займає безумовно центральне місце, не менш цінне значення мають вступні статті, анотовані покажчики, довідкові коментарі, додатки. Коментарі та анотовані покажчики імен і назв у цьому виданні виступають свого роду книгами у книгах, презентуючи широке коло людей, видань, організацій, що належали до епохи, в якій жили, діяли, творили автори епістолярних діалогів. Завдяки цьому епістолярій набуває особливого контекстуального виміру, а коментарі до листів, як і весь довідково-інформаційний матеріал, читаються з таким самим інтересом, як і самі листи. Кожен коментар, розшифрований сюжет, докладні свідчення про осіб, що згадуються у листах, постають логічними, завершеними сюжетами, які надають можливість краще відчутти час, уявити настрої людей, зрозуміти їхні вчинки. Словом, довідковий апарат видання

сприяє створенню завершеної повнометражної картини епохи, розкриваючи її багатоглибну суть – інтелектуальну, культурну, ментальну, історичну, громадсько-політичну.

Не менш цікавими у виданні є додатки, ретельно відібрані укладачами. За цією скромною назвою криються рідкісні документи, серед яких, наприклад, оповідання В. Винниченка «Матвій Безодня», рукопис якого свого часу письменник просив знищити. Фотододатки містять документи особою справи А. Ніковського, що зберігаються в Санкт-Петербурзькій філії Архіву РАН, унікальні світлини, більшість з яких публікується уперше, тощо. Проте особливу цінність ці книги все ж таки представляють, виступаючи в органічній єдності трьохтомного видання, в якому, за оригінальним задумом авторів, постає Є. Чикаленка, як ключова у листуванні, єднає людей, події, час.

Укладачі ставили перед собою декілька важливих завдань і доклали максимум зусиль для їхнього втілення. Систематизація, хронологізація та комплексне видання розпорощених по різних архівах епістолярних джерел були здійснені з високою професійною майстерністю. Водночас не менш важливим покликанням здійсненої праці є стимулювання подальшого наукового інтересу. Ця робота за своїм змістом, структурою, інформаційною насиченістю націлена на те, аби надихнути та заохотити дослідників на поглиблене вивчення життя та діяльності видатних постатей, біографії яких продовжують зберігати безліч таємниць. Малодослідженою залишається сфера їхнього духовного світу, психічного складу, приватного життя, те, що дозволяє з найбільшою вірогідністю наблизитися до розуміння людини в людині. Публікація листів відкриває перспективу значно розширити коло психологічних характеристик їхніх авторів, здійснити найбільш повну реконструкцію просопографічних портретів, позначених широким спектром емоцій та рис характеру кореспондентів, нарешті порушити стереотипи щодо неможливості наукового аналізу внутрішнього світу історичних постатей.

Крізь мережу епістолярних діалогів прочитуються риси шляхетної постаті Є. Чикаленка, суперечливий характер В. Винниченка, ширість та прямолінійність А. Ніковського, фанатична працелюбність та амбітність С. Єфремова. Поміж тим, листи, які вміщують думки авторів з приводу різних подій суспільно-культурного життя, є важливим матеріалом для відтворення самих історичних подій та вибудовування картин непростих взаємовідносин між діячами української революції. Завдяки широкому залученню листування як джерела історія подій та людських стосунків постає під кутом зору авторів епістолярних діалогів, отримує емоційно-психологічне забарвлення, позбавляється формалізованого підходу. При цьому вона, безумовно, набуває суб'єктивного виміру, а історичні моделі мають відбиток відносності, усвідомлення чого актуалізує задачу щодо розширення джерельної бази та додаткової кореляції джерел у процесі історично-просопографічних досліджень.

Наукова цінність видання полягає у його багатому інформаційному потенціалі, що створює підґрунтя для здійснення полівекторного компаративного аналізу. Розходження у сприйнятті та оцінках політичних подій, людських вчинків, життєвих колізій, зумовлене світоглядними позиціями, життєвим досвідом, віковим фактором, є вагомим підтвердженням актуальності погляду «ззовні». Зокрема звернення до листів, як історичного джерела, відкриває додаткові можливості щодо порівняння поглядів харизматичних українських діячів, котрі будучи близькими у своїх українських уболюваннях, все ж таки належали до різних поколінь. Надрукований епістолярний комплекс надає уявлення щодо проявів традиційного конфлікту «батьків і дітей», який мав місце у форматі відносин Є. Чикаленка з його молодими адресатами. Євгену Харлампійовичу, як представнику старшого покоління, були властиві зваженість, мудрість, поміркованість. В. Винниченка, С. Єфремова, А. Ніковського відрізняли максималізм, непоступливість, а звідси – недалекоглядність. Як вважав Є. Чикаленко, саме ці риси характеру зводили нанівець їхні і без того небездоганні політичні здібності. Водночас Є. Чикаленко в силу шляхетності душі готовий був до будь-яких компромісів, надзвичайно цінуючи талант та відданість українським справам своїх молодих друзів. Що ж стосується їхнього усвідомлення власних помилок, то воно приходило не завжди вчасно, або взагалі

лишалось проблематичним. Символічно у цьому контексті прочитується шире зізнання В. Винниченка в одному з останніх листів. Письменник писав до свого старшого товариша, що «страшна річ політика» змушувала його «гамувати ту велику ніжність» до Є. Чикаленка, «що завжди була», «не зважаючи ні на які розходження». Жорстоким виглядає висловлене А. Ніковським в останньому листі рішення про розрив стосунків з Є. Чикаленком у зв'язку з підтримкою Євгеном Харлампійовичем монархічної ідеї. Проте, відмінність у політичних поглядах, складність і неоднозначність характерів, помилковість вчинків – все врешті-решт відступає на другий план та втрачає свою тогочасну гостроту при усвідомленні глибоко драматичної, «зрадливої» долі кожного з авторів листування.

Рецензована праця виконана в кращих традиціях сучасної української археографії. У вступних статтях представлений розгорнутий археографічний та джерелознавчий аналіз опублікованого епістолярію з урахуванням таких його характеристик, як кількісний склад, інтенсивність, проблематика, типологізація кореспонденції. Відповідно до археографічних канонів кожний з листів супроводжується легендою, в якій вказується місце його зберігання, форма відправлення, подається короткий коментар згадуваних подій, розшифровуються імена та назви.

Класичний підхід до археографічного видання зазвичай передбачає періодизацію джерел. Не відступаючи від вимог жанру, автори ретельно підійшли до виокремлення періодів у листуванні та визначення тематики відповідно до кожного з них. Епістолярну спадщину Є. Чикаленка та В. Винниченка Н. Миронець поділяє на п'ять періодів, в той час, як І. Старовойтенко та Ю. Середенко пропонують до розгляду листування Є. Чикаленка з С. Єфремовим та А. Ніковським у межах трьох основних періодів. В основу періодизації покладено вихові події першої третини ХХ століття – Перша світова війна, Українська революція, еміграція. Коло тем, яких торкались автори кореспонденції, зумовлювалось перебігом політичних подій, актуальністю видавничих справ, особливостями приватного життя кожного з них, включаючи настрої, психологічний та фізичний стан.

Зауважимо ще одну важливу особливість видання. Надрукований епістолярій не обмежується лише форматом історичного джерела. За слушним зауваженням Н. Миронець у даному випадку абсолютно доречно говорити про історико-літературне джерело, оскільки в ньому яскраво відображено літературне життя в Україні першої третини ХХ ст., презентовано широке коло діячів, причетних до літературної справи – письменників, публіцистів, літературознавців. Складно навіть, на перший погляд визначити, яка інформація – загальноісторична чи історично-літературна – є домінуючою у кожному з трьох томів. Взагалі калейдоскоп постатей, що постають на тлі епістолярних діалогів, є вражаючим.

Авторів видання характеризує науково виважений підхід до подачі текстів документів. Усі вони опубліковані зі збереженням стилістики листів, що є цілком обґрунтованим з погляду на прагнення максимально зберегти особливості авторської лексики з тим, аби читач отримав уявлення про мовний колорит початку ХХ ст. та індивідуальні особливості письма кожного з кореспондентів. Разом з тим, як зазначається в археографічних передмовах, при публікації листів були внесені деякі зміни, що наближають тексти до сучасних правописних норм.

Не можна оминути увагою і надзвичайно вдале оформлення видання, що характеризується загальною художньою виваженістю, ошатністю та вишуканістю. В ньому все виглядає продуманим та не випадковим – обкладинки з гарними портретами, додатки зі світлинами та документами і навіть візуальне сприйняття книжкового паперу, що створює певну ілюзію оригінальних листів, позначених плином часу.

Видання ще раз наявно продемонструвало, що листування як історичне джерело особового походження включає різноаспектну інформацію загального та мікроісторичного спрямування, яка може актуалізуватися в залежності від визначеної дослідничої мети. Є велике переконання в тому, що будучи вагомим внеском в розвиток української

археології, листування С. Чикаленка з В. Винниченком, С. Єфремовим, А. Ніковським, а також видане раніше листування С. Чикаленка з П. Стебницьким, безперечно, стане в пригоді не лише історикам, але й літературознавцям, сприятиме подальшому розвитку історичних, просопографічних досліджень, у тому числі й тих, що здійснюються на межі різних сфер наукового знання. Без сумніву воно викличе зацікавленість усіх небайдужих до історії українського державотворення, його основних діючих осіб, адже «читаючи листи, – пише Н. І. Миронець, – мовби торкаєшся розпеченого металу...». І з цим не можна не погодитися, висловлюючи щиру подяку авторам, укладачам і видавцям цього унікального видання.

Буряк Л.І. Рецензия на книгу: *Є. Чикаленко, В. Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упор. та вступ. ст. Н. Миронець. – К.: Темпора, 2010. – 448с.; Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упор. та вступ. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 384 с.; Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко; вступ. ст. Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.*

Buryak, L.I. Books review: *E. Chykalenko, V. Vynnychenko. Correspondence. 1902–1929 / Compiler and foreword N. Myronets. – K.: Tempora, 2010. – 448 pages; E. Chykalenko, S. Yefremov. Correspondence. 1903–1928 / Compiler and foreword I. Starovoitenko. – K.: Tempora, 2010. – 384 pages; E. Chykalenko, A. Nikovskyi. Correspondence. 1908 – 1921 / Compiler N. Myronets, U. Seredenko, I. Starovoitenko; foreword U. Seredenko, I. Starovoitenko. – K.: Tempora, 2010. – 448 pages.*

Моравец Н., Кривошея І.І.

Рецензія на монографію: Мажанна Кучинська. *Із Заходу на Схід. Обивателі Речі Посполитої в олтарях Російської Церкви.* – Краків: Колегіум Колумбінум, 2011. – 297 + XXV с.

(Marzanna Kuczyńska. Z zachodu na wschod. Obywatele Rzeczypospolitej na oltarzach cerkwi rosyjskiej / Marzanna Kuczyńska. – Krakow: Collegium Columbinum, 2011. – 297 + XXV s.)

Річ Посполита – держава, що існувала з 1569 року по 1795 рік і відіграла важливу роль у європейській політиці тієї доби. Литовсько-польська унія «народила» державне утворення, до складу якого тривалий час входили українські землі. Процес поширення нового адміністративно-територіального устрою супроводжувався також проникненням на традиційно православні терени римо-католицизму, яке отримувало активну підтримку королівської влади та сеймів Речі Посполитої. Брестська церковна унія (1596 р.) ще більше додала строкатості в палітру поліконфесійного життя регіону. Попри намагання та сприяння Речі Посполитої у справі просування унійної церкви на схід більшість українського та білоруського населення залишилося православним. Проте акценти в діяльності православ'я зазнавали змін, адже саме Києво-Могилянська колегія/академія, що була потужним центром освіти й науки на східних теренах, стала «коліскою» для багатьох відомих ієрархів православ'я спочатку на українських землях, а потім, після Переяславської ради (1654 р.), і в Росії.

Роль вихідців з Речі Посполитої в історії Росії, передусім у російській православній церкві, була значною, адже у 1700–1762 роках зі 127 єпископів 70 були або українцями, або білорусами. Освіта, яку вони здобували не лише в Києво-Могилянській колегії/академії, а й у католицьких навчальних закладах, вирізняла їх серед інших претендентів у сходженні шаблями російської православної церкви.

Саме цій науковій проблемі присвятила монографію Мажанна Кучинська, в якій представила результати своїх багаторічних наукових досліджень.

Рецензована праця складається зі вступу, десяти розділів, у яких висвітлено причини впливу православної еліти та дев'ять біографій святих – найвідоміших ієрархів православної церкви в Росії, вихідців з теренів Речі Посполитої, закінчення, бібліографії та покажчика згаданих у книзі прізвищ.

Пояснення авторки, чому обивателі Речі Посполитої робили успішну кар'єру в Росії, абсолютно логічні й доповнюють твердження Андреаса Каппелера і Бориса Міронова. Перший указав, що «на заході перед централістською самодержавною Росією стояло завдання інтеграції суспільства з корпоративним устроєм і своїми становими та регіональними традиціями. Тут уперше проявилася основна дилема російської національної політики: військово і політично сильніша Росія приєднувала області з набагато (також і з російської точки зору) розвиненішими суспільно-політичним устроєм, економікою та культурою, аніж у ній самій. Ці елементи позначеної західним впливом структури стали для російської реформаторської політики у XVIII ст. зразком для нової, озахідненої Росії, а завойовані на заході території стали частково полем для експериментування» [1, с.50]. Натомість російський історик Б. Міронов зауважив, що в другій половині XVII ст. у зв'язку з розколом російської православної церкви, а також із загрозою, що в духовенство проникатимуть розкольників, до кандидатів у священники почали ставитися більш вимогливо [2, с.98].

«Вступне слово» є своєрідними поясненням загальної концепції книги, в якому авторка пояснює, чому її зацікавила ця тема та чим вона керувалася, запропонувавши науковому загалу саме таку структуру викладу матеріалу та вибір осіб, біографії яких представлено [3, с.7–10].

Перший розділ повністю присвячено аналізу міграції православного духовенства з Речі Посполитої до Росії та процесу їх інкорпорації в ієрархію російської православної церкви [3, с.11–33]. Акцентуючи увагу на процесах, що відбувалися в суспільно-політичному та релігійному житті Росії, авторка лише побіжно згадує події середини XVII

ст., у результаті яких постала українська держава – Військо Запорозьке [3, с.18–19]. Православний чинник був одним із «локомотивів» Хмельниччини та Руїни і визначав загалом духовно-ідеологічну спрямованість політики Гетьманщини у XVIII ст. На нашу думку, авторці, висвітлюючи роль і місце Феофана Прокоповича як ідеолога імперії та історії православ'я, варто було б більше показати також участь Стефана Яворського в цих процесах [3, с.26–29].

Наступні дев'ять розділів – це дев'ять життєписів святих російської православної церкви, вихідців з теренів Речі Посполитої: розділ II «Св. Дмитро Ростовський (Данило Туптало)» [3, с.34–74]; розділ III «Св. Інокентій Іркутський (Іван Кульчицький)» [3, с.75–101]; розділ IV «Св. Іов Почаївський (Іван Залізо)» [3, с.102–116]; розділ V «Св. Феодосій Чернігівський (Углицький)» [3, с.116–147]; розділ VI «Св. Іоанн Тобольський (Максимович)» [3, с.148–194]; розділ VII «Св. Філофей Тобольський (Лещинський)» [3, с.195–202]; розділ VIII «Св. Антоній Тобольський (Андрій Стаховський)» [3, с.203–209]; розділ IX «Св. Павло Ростовський (Петро Конюшкович)» [3, с.210–225]; розділ IV «Св. Арсеній Ростовський (Олександр Мачеевич)» [3, с.226–252]. Біографії ієрархів/святих Російської православної церкви, представлені в книзі, різні за обсягом та наповненням. Причину цього авторка пояснює браком достатньо кількості джерел про життя та діяльність окремих ієрархів [3, с.10]. Проте Мажанні Кучинській частково вдалося подолати цю перешкоду шляхом використання документів із російських архівів та інтернет-ресурсів, на яких розміщено електронні версії окремих видань. Загалом варто відзначити, що монографія написана на широкій агіографічній, архівній та історіографічній базі польського, російського та українського походження [3, с.259–284].

У «Закінченні» дослідниці логічно і стисло підсумувала результати свого наукового пошуку, аргументовано і переконливо акцентувала увагу на внеску вихідців із теренів Речі Посполитої у розвиток Російської православної церкви [3, с.253–257].

Отже, монографія Мажанні Кучинської є самостійним і цікавим дослідженням, яке, на нашу думку, приверне увагу не лише істориків-фахівців, а також релігієзнавців, філологів і всіх, кого цікавить минуле не лише Речі Посполитої, а й Польщі, Росії та України.

Список використаних джерел

1. Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: Видавництво Українського Католицького університету, 2005. – XII+360 с., 11 карт.
2. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – Т. 1. – СПб.: «Даниил Буланин», 1999. – 548 с.
3. Kuczyńska Marzanna. Z zachodu na wschod. Obywatele Rzeczypospolitej na ołtarzach cerkwi rosyjskiej / Marzanna Kuczyńska. – Krakow: Collegium Columbinum, 2011. – 297 + XXV s.

Моравец Н., Кривошея И.И. Рецензия на монографию: Мажанна Кучинська. Із Заходу на Схід. Обивателі Речі Посполитої в олтарях Російської Церкви. – *Краків: Колегіум Колумбінум, 2011. – 297 + XXV с.*

Moravets, N., Kryvosheya, I.I. Review of the monograph: Mazhanna Kuchynska. From West to East. Inhabitants of the Polish–Lithuanian Commonwealth in altars of Russian church. – *Krakiv: Collegium Columbinum, 2011. – 297 + XXV с.*

Ніколаєць Ю.О.

Рецензія на монографію: Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.): Монографія / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 652 с.

Відновлення Української державності поставило перед суспільством складне завдання модернізації системи освіти у контексті інноваційної моделі розвитку, що, поміж іншого, передбачає інтеграцію до світового освітнього простору. У той же час українські навчальні заклади мають зберегти національні ознаки, що формувалися у процесі становлення і розвитку освітніх установ. Їх відповідність запитам і потребам політичного, економічного, соціального і культурного розвитку поліетнічного суспільства України залишається одним із засобів об'єднання широких верств громадян навколо спільної мети: побудови демократичної, правової, соціальної держави.

У цьому зв'язку набирає ваги вивчення історичного досвіду розвитку освітніх українських установ. Одним із напрямів наукового пошуку є дослідження й узагальнення досвіду створення та діяльності перших державних українських університетів, що виникли в освітньому просторі України в добу національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Саме вони започаткували модерну національну вищу освіту, рівень якої прагнули наблизити до тогочасних європейських стандартів.

Вироблення і реалізація моделі українського національного університету завдяки діяльності науково-освітньої інтелігенції сприяли відродженню культурного життя українців. Робота українських університетів забезпечувала поступове формування стійких традицій вищої школи, а також уявлень про рівень викладання фахових предметів та формування світогляду молодих людей у вузі, що отримав статус національного. Це має особливе значення у сучасний момент, коли кількість вищих навчальних закладів, що мають назву «національний університет», різко збільшилася попри поступове зниження якості підготовки фахівців. Крім того, під назвою «університет» виникло багато приватних навчальних закладів, фактично далеких від такого статусу. Комерціалізація вищої освіти певною мірою негативно відбилася на якості знань молоді, що змушує замислитися над доцільністю забезпечення пріоритету державних закладів у системі вищої освіти.

Поява монографічної праці О. М. Завальнюка «Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.)» свідчить про посилення уваги науковців до вивчення процесу творення національної української вищої школи. Широке виявлення та аналіз автором невідомих раніше архівних документів, накопичення великого дослідницького досвіду у вивченні процесу творення і діяльності державних українських університетів сприяло поглибленню рівня дослідження теми.

Практика показала, що міждисциплінарні дослідження дають найбільші наукові результати. Заслугою дослідника стало використання міждисциплінарного підходу, який дозволив завдяки залученню для аналізу методів кількох суспільних наук, забезпечити різнобічність аналізу джерельної бази, що сприяло окресленню неупереджених висновків.

У роботі висвітлено основні етапи громадського руху за українізацію вищої освіти. Автор докладно зупинився на аналізі динаміки політичних настроїв представників інтелектуальної праці України, чия позиція суттєво впливала на спрямування розвитку освітніх закладів. Зріз політичних настроїв інтелігенції України дозволив зрозуміти мотивацію як громадської активності, так і пасивності її представників, причини розчарування і байдужості в українському суспільстві, визначити ступінь готовності представників інтелектуальної праці до державного будівництва.

Відомо, що політика русифікації серйозно вплинула на політичний світогляд української інтелігенції. Зросійщення представників розумової праці, які потенційно могли об'єднати націю на боротьбу за національні інтереси, поступово набирало обертів. Русифікаторська політика надовго затримала органічний соціокультурний розвиток українства, створювала численні перепони на шляху до національної самоідентифікації

українців. Автор рецензованої монографії показав наслідки русифікаторської політики, породжені нею труднощі в українізації освітянських закладів.

Поруч із цим у дослідженні показано процес залучення до роботи в українських державних університетах вчених-українців з різних регіонів Наддніпрянської України, Галичини і Росії. Проведений аналіз дозволив стверджувати, що попри несприятливі умови, вперше у світовій практиці державні українські університети готували україномовні підручними і посібники з усіх навчальних дисциплін різних спеціальностей. Цей прорив забезпечив Кам'янець-Подільський державний український університет, де було підготовлено і опубліковано мінімум 25 лекційних курсів і підручників.

Дослідник висвітлив кількісний та якісний склад професорсько-викладацької корпорації, зазначаючи, що до роботи в українських держуніверситетах вдалося залучити понад 50 ординарних і екстраординарних професорів, майже 100 доцентів і приват-доцентів, абсолютною більшістю яких добре володіла українською мовою і становила значний науковий потенціал. Окремо подано кількісні характеристики студентства. Науковець зазначив, що з майже 3400 юнаків та дівчат різних національностей, які навчалися на різних факультетах, більшість становили етнічні українці. Вони представляли майже всі регіони України та, певною мірою, – прибалтійські й російські губернії.

Дослідження містить ґрунтовний аналіз нормативно-правової бази національної університетської освіти, що була сформована в період з січня 1918 р. по жовтень 1920 р. Використання інституціонального та біхевіористичного методів політичної науки для аналізу нормативно-правової бази дозволило виявити особливості ставлення української влади до проблем національної вищої освіти в різні періоди. Автор справедливо стверджував, що державні структури УНР через політичну нестабільність і складні умови функціонування відносили творення державних українських університетів до завдань другої черги. Обмежуючись певний час деклараціями і розробкою проекту реформування вищої освіти, освітнє відомство УНР лише у березні 1918 р. під впливом громадської структури – Комісії із заснування мережі українських університетів – спромоглося скласти і затвердити на рівні Ради міністра народної освіти план, яким передбачалося, зокрема, створити два українські класичні університети – у Києві і Кам'янці-Подільському, забезпечивши їх відповідними кадрами. Аналіз широкої джерельної бази дозволив автору монографії наголосити, що великим досягненням законотворчості стало юридичне закріплення україномовного характеру навчання у нових вузах, а серйозним упущенням – відсутність статуту державних українських університетів, через що в законах фіксувалася норма про тимчасове користування російським Університетським статутом 1884 р.

На сторінках монографії проаналізовано вплив економічних факторів на утворення та розвиток українських університетів. Студія містить ґрунтовний аналіз стану матеріально-технічної і лабораторної бази та бібліотечних фондів українських вузів. Автор висвітлив складні умови праці професорсько-викладацького складу та навчання студентів, спричинені затяжною економічною кризою, та їх вплив на якість викладання та оволодіння знаннями.

Науковець дійшов висновку, що попри злиденність побуту десятки представників професорсько-викладацького складу українських державних університетів брали активну участь у державно-політичних процесах в Україні, поєднуючи науково-викладацьку діяльність з роботою в органах державної влади і управління, різних допоміжних урядових структурах. Крім того, у 1918-1920 рр. представники українських університетів взяли активну участь у відродженні церковних закладів. Робота окремих професорів у церковних відомствах сприяла виробленню у загальних рисах концепції церковного будівництва, а також консолідації певної частини священнослужителів і мирян навколо ідеї української церковної автокефалії.

Не оминув увагою дослідник висвітлення участі студентства українських державних університетів у суспільно-політичних процесах. Показуючи їх участь у збройній боротьбі за інтереси України, він наголосив на поверненні студентів, що брали участь у боях, до навчання після демобілізації, відзначаючи їх позитивний вплив на морально-психологічну атмосферу у навчальних закладах.

Схвалення заслуговує запропонована у монографії періодизація діяльності українських університетів із визначенням критеріїв її поділу на окремі періоди.

Разом з тим на сторінках роботи зустрічається кілька спірних тверджень. Так, збройне протистояння між УНР та більшовиками на С. 114 називається «українсько-радянська війна», а у деяких інших місцях – «радянсько-українська». Хоча причини і характер бойових дій дають підстави стверджувати, що українська влада не була ініціатором збройного протистояння. Бажано було б чіткіше окреслити визначення «російські» та «російськомовні» університети, які часто вживаються у дослідженні у якості синонімів. Можливо доцільно було б показати стан дотримання традицій, започаткованих в українських університетах доби української національно-демократичної революції, у сучасних вищих навчальних закладах України.

Важливо, що подібні монографічні дослідження мають не лише наукову цінність. Дослідження справедливо позиціонується автором як таке, що може бути корисне при розв'язанні конкретних теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із реформуванням сучасної університетської освіти в Україні. Це, зокрема, вдосконалення наявної моделі університетів на основі узагальненого досвіду діяльності українських університетів революційної доби, неухильне дотримання принципів, які забезпечували національний характер названих вище навчальних закладів. Справедливо відзначається, що матеріали роботи можуть бути задіяні при підготовці нормативних курсів з історії України, історії вітчизняної культури, історії освіти і педагогіки. Поруч із цим варто відзначити великий виховний потенціал дослідження, зміст якого яскраво ілюструє, що навіть у складних економічних та політичних умовах викладачі та студенти вищих навчальних закладів можуть забезпечити високу якість навчального процесу, демонструючи приклади відданості батьківщині аж до її збройного захисту.

Николаец Ю.О. Рецензия на монографию: Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): Монографія / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 652 с.

Nikolaets, Yu.O. Review of the monograph: Zavalnyuk O.M. Creation and activity of the state Ukrainian universities (1917-1921): Monography / O. M. Zavalnyuk. – Kamyanets-Podolskyi: Aksioma, 2011. – 652 pages.

Рецензія на монографію: Е.В. Мамонтова Державний протокол та церемоніал як символічний інструмент забезпечення процесу публічної комунікації: витоки, структура, нормативно-організаційні засади / Е.В. Мамонтова. – Одеса: Друкарський дім, 2011. – 480 с.

Тематика монографії Е.В. Мамонтової бачиться актуальною і затребуваною як з позицій теоретико-методологічного аналізу, так і з практичної точки зору. Процеси демократизації та формування громадянського суспільства в Україні, перехід до постіндустріальної стадії розвитку, посилення фактору медіатизації та поширення практик символізації соціально-політичних відносин, що стали ознакою сьогодення, висувають нові вимоги до функціонування політичної системи. Сьогодні будь-яка подія політичного життя потребує від кожного з її учасників відповідності вимогам та прийнятним сценаріям політичних інтеракцій, певного додержання стандартів публічної комунікації. Звідси звернення Е.В. Мамонтової до всебічного вивчення структури та нормативно-організаційних засад державного протоколу та церемоніалу, що, за суттю, і є змістом даних стандартів, є актуальним та своєчасним.

Слід відмітити, що у запропонованому автором ракурсі процес публічної комунікації у вітчизняній науці досі не висвітлювався. Знайомство із роботами, присвяченими протоколу публічного спілкування дозволяє відмітити, що у переважній більшості випадків у фаховій літературі державний протокол та церемоніал розглянуто у категоріях історії та теорії дипломатії і представлено як допоміжний інструмент вирішення питань зовнішньої політики. Однак, на наш погляд, роль державного протоколу та церемоніалу у забезпеченні плідного міждержавного та внутріполітичного діалогу не вичерпується лише функцією стандартизації певних комунікативних сценаріїв. Державний протокол та церемоніал є не просто набором формалізованих процедур, але семіотичною системою, функціонування якої дозволяє символічними засобами вирішувати тактичні завдання та досягати стратегічних цілей як у сфері міжнародних стосунків, так і у політичному процесі держави. Саме цю ідею обґрунтовує і намагається донести у своєму дослідженні Е.В. Мамонтова.

Робота є досить вдало структурованою. Її побудова дозволяє автору розглянути явище протоколу та церемоніалу у його діахронному та синхронному вимірах. У першому розділі монографії «Церемоніал та протокол як феномени політично-організованої цивілізації» формується категоріальний апарат та теоретико-методологічна база дослідження. Матеріал другого розділу роботи, присвяченого визначенню концептуальних та політико-правових засад Державного Протоколу та Церемоніалу України, дозволяє чітко виявити системний зв'язок останнього із протокольними нормами офіційної міжнародної комунікації. У третьому розділі висвітлюється місце та роль державного протоколу та церемоніалу у політичних практиках легітимації. Зокрема у підрозділі, присвяченому церемонії інаугурації, спираючись на багатий фактологічний матеріал, автор переконливо доводить існування взаємообумовленості між типом політичного режиму та моделлю інаугураційного протоколу, прийнятого у конкретній країні. Останній розділ монографії знайомить нас із етикетом державної символіки, що є складовою державного протоколу та церемоніалу. Відмітимо, що автор не зупиняється на констатації існуючих норм поведінки із символами державного суверенітету, але й намагається визначити функціональне навантаження кожного з них, досліджуючи їх генезу та історичну еволюцію як політичних символів. Кожний з розділів містить оригінальні висновки, які дозволяють по новому поглянути на державний протокол та церемоніал – не як на допоміжний інструмент офіційної публічної комунікації, а як на системне явище, за фасадом якого криється потужний потенціал соціального та політичного управління.

Окремо слід відмітити фундаментальну джерельну базу дослідження. Звернення автора до широкої номенклатури праць, які поряд із здобутками політичної теорії охоплюють філософські, соціоантропологічні, культурологічні, історичні, філологічні

аспекти проблеми, що розглядається, надає роботі Е.В. Мамонтової полідисциплінарного звучання.

Втім, поряд із позитивними моментами, робота має певні недоліки, про які слід обов'язково наголосити. По-перше, недостатньо, з нашої точки зору, розкрито організаційно-нормативний аспект проблеми. Авторка зосереджує увагу на культурно-історичній динаміці становлення інституту державного протоколу та церемоніалу, залишаючи на периферії своєї уваги аспект організаційного забезпечення роботи протокольних служб. На нашу думку, робота значно виграла б за умови врахування даного зауваження, зокрема, істотно підвищився б її прикладний потенціал. По-друге, у роботі зустрічаються певні повтори. Так, структура Державного Протоколу та Церемоніалу України, висвітлена у розділі II, майже збігається із описом норм дипломатичного протоколу, який надається у попередньому розділі. Цього, на нашу думку, варто було б уникнути.

Однак, в цілому, не зважаючи на вказані недоліки, робота, що рецензується, заслуговує на позитивну оцінку. Монографія Е.В. Мамонтової є самостійним закінченим дослідженням, яке, безумовно, зацікавить теоретиків та практиків від політики, фахівців з широкого кола дисциплін гуманітарного циклу та всіх, хто цікавиться проблемами політичної комунікативістики та політичної семантики.

Іванов Н.С. Рецензия на монографию: Э. В. Мамонтова. Государственный протокол и церемониал как символический инструмент обеспечения процесса публичной коммуникации: истоки, структура, нормативно-организационные основы / Э.В. Мамонтова. – Одесса: Печатный дом, 2011. - 480 с.

Ivanov, N.S. Review of the monograph: E. V. Mamontova. State protocol and ceremonial as a symbolic instrument to provide the process of public communication: the origins, structure, normative-organizational bases / E.V. Mamontova. - Odessa: Printing House, 2011. – P.480.

Кулаковський П.

Рецензія на монографію: Ю.Земський. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. – Хмельницький, 2011. - 368 с.

Проблема перебігу процесу націотворення в Україні різних періодів нашої історії однозначно належить до недостатньо вивчених та дискусійних. На пальцях однієї руки можна перелічити стисло наукові праці, які на належному методологічному рівні та на широкій джерельній базі розглядають ті чи інші аспекти цієї проблематики. Здебільшого, вакуум заповнюється публіцистичними працями, які почасти відверто хибують доказовістю положень, що в них проголошуються, а крім того, процес українського націотворення часто не вписується в контекст загальносвітового обговорення феномену націй та націотворення, а отже, вказана проблематика залишається обтяженою стереотипами різного спрямування. Що вже говорити про особливості націотворення в регіональному розрізі. Відтак, монографія Юрія Земського, яка щойно побачила світ, й покликана висвітлити конкуренцію українського, російського та польського проектів націотворення в Правобережній Україні, безумовно, приковує увагу.

Ознайомлення з книгою переконує, що тут маємо справу з глибоким, продуманим, вишуканим дослідженням. Обрана автором стратегія дослідження дозволила йому передбачливо врахувати максимум чинників націотворення в такому специфічному українському регіоні як Правобережжя. Зокрема, посприяв розкриттю поставленої проблеми розгляд націотворчих процесів крізь призму міжнаціонального змагання польської та російської еліт, що поступально набувало особливого загострення з наближенням до 1863 р. Водночас можна передбачити, що коли б досліджуючи процес українського націотворення справа обмежилася лише з'ясуванням суті зусиль української інтелігенції (як це, нажаль, досить часто трапляється в нашій сучасній історіографічній традиції), це неминуче звузило б дослідницькі горизонти й спрямувало автора у бік надмірних спрощень та абстракцій.

Автор вільно орієнтується в теоретичних напрацюваннях та сучасних дискусіях, що точаться з приводу поняття «нація» та навколо проблеми націотворення. Опускаючи їх на український ґрунт та залучаючи контекст Російської імперії, він влучно підмічає вади модерністської концепції, зокрема її претензійність на «всеохопну» універсальність. Так, якщо концепція модерністів-конструктивістів вдало «працює» на американському, канадському чи французькому матеріалі, то на українському й російському в багатьох моментах пробуксовує. Автор вдало відтінює вразливі місця концепції про те, що «націоналізація імперії Романових» почалася лише з другої третини XIX ст. Наведено факти, які свідчать про мислення російською верхівкою вже принаймні в останній третині XVIII ст. категоріями саме зросійщення еліт приєднаних територій для досягнення стабільності імперії. Суто станової лояльності цих еліт вже їй не вистачало, що однозначно випливає, бодай, з листування Катерини II та обер-прокурора Вяземського. Водночас, автор монографії документально доводить, що в контексті націотворчих процесів, які розгорнулися у XIX ст. в Західній Європі, суголосні процеси поширення націоналізаційної політики на широкі верстви населення з'явилися також і в Російській імперії.

Ю. Земський цілком виправдано й продуктивно розглядає розвиток національних ідей на широкому тлі політичної та інтелектуальної атмосфери, яка панувала в Російській імперії в умовах впровадження певних елементів лібералізму в політиці самодержавства після подій Кримської війни. Низку цінних спостережень зроблено з приводу специфіки «польського духу» в громадському житті імперії загалом та в Правобережній Україні зокрема.

Звертає на себе увагу, що вперше в історіографії автор спробував реконструювати низові соціальні практики в ділянці просовування в широкі верстви українського, російського та польського національних проектів. Раніше це питання оминалося, досліджувалася лише верхівка айсберга – програмні засади та погляди чільних діячів національних рухів. Ю. Земський поставив перед собою мету показати чорнову діяльність серед селян, а також реакцію сільської громади. Задля цього він мусив провести

масштабну евристику в низці архівосховищ та відділах рукописів наукових бібліотек. Уведені до наукового вжитку джерела містять надзвичайно цікаву інформацію, яка дозволяє суттєво розширити наші уявлення про світ українського села Правобережжя. Це стосується, зокрема, листів М. Погодіна, листування П. Куліша з київськими громадівцями, записів дискусій в середовищі польської шляхти (прихильників демократичного напрямку польського націотворення (червоних) та аристократичного (білих) та ін.

Монографія підводить до кращого розуміння причин того, чому і російський, і польський націотворчі проекти в Правобережжі, зазнали краху. Вдало виписана реакція селян на спроби російських влад (а також польської) шляхти сформувати в їхніх ціннісних орієнтирах усвідомлення себе як частини чи то російської, чи то польської модерної нації. На конкретних прикладах показано, наскільки селяни байдуже ставилися до польських агітацій і з яких міркувань.

Чимало плідних спостережень автор зробив у ділянці вивчення особливостей протистояння російських влад польському рухові в Правобережній Україні. По-новому зазвучала специфіка січневого повстання, передумови негативного ставлення до нього українських селян.

Звісно, не обійшлося й без недоліків. Автор подає почасти надміру просторі цитати документів, якими, здається, іноді намагається навіть дати узагальнення та підвести підсумок розгортанню своїх думок за змістом розгляду поставлених проблем. Проте, такі розгорнуті цитати мають і позитивне значення, оскільки постійно підтверджують та ілюструють хід думок та концептуальних аргументів автора.

В розгляді окремих сюжетів автор іноді емоційно захоплюється й відступає від суто наукового стилю викладу матеріалу та вдається до художньо-образного написання із значним числом означень та характеристик, які в тексті взяті у лапки. Водночас, такий інколи публіцистично подібний стиль оживлює текст монографії

Робота також значно виграла б за змістом, коли б автор при розгляді націотворчих процесів у Правобережній Україні порівняв їх з особливостями націотворення в інших регіонах Царства Польського.

В цілому, книга чуттєво додає до розуміння українського націотворення XIX ст., про яке ще насправді так мало відомо.

Кулаковський П. Рецензія на монографію: Ю.Земський. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. | Хмельницький, 2011. - 368 с.

Kulakovskiy, P. Review of the monograph: U.Zemskiy. Polish, Russian and Ukrainian elite struggling for Right-Bank Ukraine, middle XIX c.: Khmelnytskyi, 2011. – 368 pages.

Мірошніков О.А.

Новий підхід до вивчення феномену парадигмальних образів і символів в системі понятійно-категоріального апарату філософії історії

Рецензія на монографію: Масаєв М. В. Curriculum vitae парадигмальних образів і символів епох і цивілізацій. Монографія / М. В. Масаєв. – Сімферополь: ДОЛЯ, 2011. – 512 с.

(рецензія друкується мовою оригіналу)

Мирошников О.А.

Новый подход к изучению феномена парадигмальных образов и символов в системе понятийно-категориального аппарата философии истории

Рецензия на монографию: Масаев М. В. Curriculum vitae парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций. Монография / М. В. Масаев. – Симферополь: ДОЛЯ, 2011. – 512 с.

Рецензируемая монография является первым в истории науки и весьма решительным доказательством тезиса Эрнста Кассирера о человеке как «animal symbolicum».

Методология исследования основывается на концепции западно-восточного исторического мегацикла, фазами которого выступают то западная, то восточная мировая цивилизационная доминанта. Она исходит из того, что ещё не исчерпали себя ни формационный подход (не случайно исследуются образы и символы эпох), ни цивилизационный подход (не случайно исследуются образы и символы цивилизаций), а также из того, что незаслуженно игнорируется подход школы символического интеракционизма о том, что человек, в отличие от животного, у которого в поведении преобладают инстинкты, создаёт символ как специфически человеческий регулятор поведения. Кроме того, автор полагает также весьма существенным моментом использование интервальной методологии профессора Ф. В. Лазарева.

Интересна изложенная автором проблема генезиса символа, родившегося из детских дипластий французского психолога Анри Валлона. При этом автор ставит под сомнение и теорию Дарвина, и теорию антропогенеза Фридриха Энгельса, взяв в союзники... И. В. Сталина, разгромившего в своё время вытекавшую из трудовой теории антропогенеза Ф. Энгельса «труд-магическую тарбарщину» академика Н.Я. Марра, а также современного российского философа Генриха Хрустова с его многолетними опытами над человекообразными обезьянами.

На это ещё обратят внимание и биологи, и антропологи, и психологи. Им есть здесь над чем подумать.

Но затронутые в начале монографии глобальные проблемы мироздания – не главное в рецензируемой работе.

Главное – это авторская концепция парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций, при помощи которой автор показывает, что борьба за «символическую власть» и за «символический капитал» может оказать на ход исторического развития большее воздействие, чем борьба за власть политическую и за экономическое господство, что символическая война может оказаться более разрушительной, чем ядерная, которая никого ещё не уничтожила, а символическая война уничтожила и СССР, и весь социалистический лагерь в Европе, и факты эти отрицать невозможно.

Конечно, могут вызвать эмоции некоторые нетрадиционные рассуждения автора о демократии и диктатуре как символических формах индивидуалистического и коллективистического общества. Но есть в рукописи книги идеи, которые изложены настолько убедительно, что воспринимаются как абсолютные истины – это установление имени автора «Слова о полку Игореве», которым является шурин князя Игоря князь Владимир Ярославич Галицкий, а также доказательство существования русского государства в V веке с князем Владимиром Всеславичем и военачальником Ильёй, которые сохранились в народной памяти как Владимир Красное Солнышко (между прочим, не Святославич, Всеславич, если верить былинам) и богатырь Илья Муромец.

Не оставит без внимания читатель и, конечно, версию автора о гибели СССР.

Но самое главное – это то, что автору удалось на массе исторических примеров показать, что без такой категории как символ понять историю нельзя.

Эрнст Кассирер давно уже заявил, что историки имеют дело исключительно с символами. Следует лишь добавить, что делают они это, не отдавая себе отчёта о значении этой категории.

Невольно вспоминаются сказанные ещё в VI веке до нашей эры слова Конфуция о том, что «знаки и символы управляют миром, а не слово и закон».

Работа М. В. Масаева показывает, как историк, работая с символами, сознаёт и по достоинству оценивает их значение.

Работа достаточно хорошо структурирована, название глав и параграфов соответствует заявленной проблематике и постановке проблемы в целом. Автор удачно с точки зрения методологии исследования строит основные компоненты своей монографии, акцентируя внимание читателя на узловых компонентах раскрываемых вопросов.

Автор хорошо прослеживает органическую связь образа с символом, что видно не только из самого названия работы, но также и из её структурных частей. М. В. Масаев исследует генезис образа, прослеживает его развитие и опредмечивание в символе. Достаточно интересно, что автор обращает также внимание, где и почему происходит трансформация образа в символ. Тем самым автор подтверждает как бы претензию символа на статус так называемого операционального понятия.

Достаточно интересным и инновационным моментом монографии является выделение онтологического, аксиологического, гносеологического и иных измерений символа как категории философии истории.

Новым явлением в исследовании является также раскрытие образов и символов пассионарных личностей, а также постижению роли образов и символов в истории и политике, что имеет не только научно-теоретическое, но и практическое значение в условиях транзитивного общества переходного периода.

Автор также по-новому подходит к исследованию феномена своеобразной связи «личность-символ», её тесную коннекцию с проблемой «общество-символ», что видно из текста монографии.

Таким образом, предложенный автором материал монографии является добротным и качественным. Материал хорошо структурирован, автор имеет свой индивидуальный стиль.

В целом монография М. В. Масаева является серьёзным вкладом в философское осмысление исторических событий. Изложенная в ней концепция парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций убедительна и научно обоснована. Стиль изложения достаточно доступен, а сама монография заинтересует не только узкий круг научных работников, но также и широкую читательскую аудиторию, интересующуюся актуальными проблемами истории и её философского осмысления.

Miroshnikov O.A. The new approach to study the Phenomenon of Paradgmal images and Symbolus in the System of Notions and Categories apparatus of Phylsophy of History.

Review of the monograph: Masayev M. V. Curriculum vitae of paradigmal images and symbols of epochs and civilizations. Monograph / M. V. Masayev. – Simferopol: DOLYA, 2011. – 512 p.

Грибанова І.В.

Щорічні XVI міжнародні слов'язознавчі читання в Миколаєві

(інформація друкється мовою оригіналу)

Грибанова І.В.

Ежегодные XVI международные славяноведческие чтения в Николаеве

24-26 мая на базе Южнославянского института Киевского славистического университета в честь Дня славянской письменности и культуры прошли очередные, XVI историко-культурологические славяноведческие чтения. Замечательная традиция отмечать День равноапостольных братьев Мефодия и Кирилла научными славяноведческими чтениями была установлена в Николаеве «Славянкой», как неофициально именуют Южнославянский институт горожане. Действительно, «Славянка» все 17 лет своего существования занимается укреплением научных, учебных, культурных связей со славянскими странами и народами.

А также, приятным подарком для «Славянки» было награждение дипломом за международное сотрудничество в сфере образования и науки за подписью Министра образования и науки, молодежи и спорта Д.В. Табачника и Президента Национальной академии педагогических наук Украины В.Г. Кременя.

XVI славяноведческие чтения открылись 24 мая. В этот день состоялись заседания круглых столов: «Актуальные проблемы межславянского дискурса» (научный руководитель – доц. Грибанова И.В.) ,»Духовный мир славянства» (научный руководитель – проф. Химченко А.Г.), а также три круглых стола, объединенные общей темой «Инновационные технологии в образовании» (а именно: «Инновационные технологии в подготовке студентов гуманитарного направления» (научный руководитель – доц. Рудая Н.Л.) , «Инновационные технологии в подготовке студентов-филологов» (научный руководитель – доц. Павлова С.А.), «Инновационные технологии в подготовке студентов-менеджеров» (научный руководитель – проф. Шевчук С.П.). Было заслушано и обсуждено более 50 докладов.

В работе круглых столов приняли участие преподаватели не только Южнославянского института, Киевского национального университета им. Т.Г. Шевченко, Киевского славистического университета и Киевского национального лингвистического уни-

верситета, но практически всех вузов Николаева, а также сотрудники Николаевской областной научной библиотеки им. А.Гмырева, сотрудники музеев города, педагоги средних школ города, лицея «Педагог». Особенно следует отметить выступление с докладом на круглом столе «Актуальные проблемы межславянского дискурса» профессора из Белграда Горданы Наумович, а также стендовые доклады наших коллег из России, Болгарии и Польши.

Кроме того, студенты и преподаватели Южнославянского института (кафедра славянской филологии) приняли участие в празднествах, посвященных Дню болгарской культуры в п. Терновка. Хорошо известно, что болгарский язык изучается как аккредитованная специальность в Южнославянском институте уже 16 лет. И ежегодно студенты-болгаристы нашего института проходят языковую и лингвострановедческую практику в ведущих вузах Болгарии. Студенческая группа активистов провела в средней школе № 61 беседу с учениками старших классов о Кирилло-Мефодиевском наследии в славянской культуре и деятельности Южнославянского института.

К открытию чтений подготовлена выставка научных изданий Южнославянского института.

25 мая состоялось торжественное заседание с презентацией нового номера «Славянского альманаха», в котором публикуются статьи на украинском, русском, болгарском, польском и сербском языках, и сборника научных трудов института.

Торжественное заседание открылось приветствием и выступлением ректора Южнославянского института профессора В.А.Скороходова, почетных гостей: начальника отдела по делам национальностей Николаевской облгосадминистрации Е.Н.Ивашко, члена горисполкома Г.Д.Ляскового, проректора по научной работе Николаевского национального университета им. В.Сухомлинского проф. Г.В.Грищенко и других официальных лиц. На торжественном открытии выступили также лауреат Государственной премии им. Т.Г.Шевченко, известный поэт Д.Д.Креминь, главный редактор газеты «Вечерний Николаев», известный поэт, награжденный титулом «Король поэтов», В.Ю. Пучков, профессор Высшей школы туристического и гостинично-ресторанного менеджмента г. Белграда (Сербия) Гордана Наумович, другие высокие гости.

Гости преподнесли в дар библиотеке института свои новые книги. Особенный интерес у студентов-филологов вызвали замечательные учебники проф. Горданы Наумович, привезенные из далекой Сербии.

Участников чтений приветствовали студенты Южнославянского института, читавшие стихи, певшие песни на разных славянских языках. Знаменательно, что выступление студентов началось с «Гимна Кириллу и Мефодию» на болгарском языке.

25 мая с большим успехом прошло пленарное заседание. Интерес аудитории вызвал доклад доктора филологических наук профессора, заведующего кафедры славянской филологии Киевского лингвистического университета В.И.Кузьменко, и, конечно, выступление профессора Высшей школы гостинично-ресторанного бизнеса Горданы Наумович.

В Николаевской областной научной библиотеке им. А.Гмырева прошло заседание круглого стола, посвященное исключительно важной для нашего города дате – 130-летию библиотеки. К этой дате и XVI славяноведческим чтениям была подготовлена выставка редких и ценных изданий.

26 мая была проведена V международная студенческая научно-практическая конференция «Социально-психологические проблемы развития и реализации потенциала личности» (научный руководитель В.А. Грушевский).

Впервые в истории проведения славяноведческих чтений Школа молодого исследователя-филолога объединила студентов и школьников. Состоялась оживленная

дискуссія, а все учасники Школи молодого дослідника-філолога отримали сертифікати.

26 мая XVI славяноведческие чтения завершились. Чтения закончены, но продолжается учебная, научная, просветительская деятельность «Славянки». Намечены новые планы. Южнославянский институт готовится к заключению новых двусторонних соглашений о сотрудничестве с двумя вузами Сербии. К уже действующим на протяжении нескольких лет договорам с университетами Болгарии и Польши, мы надеемся, добавится и соглашение с университетом «Singidunum» в Белграде, и с Белградской Высшей школой гостиничного и ресторанно-отельного бизнеса. Нет нужды убеждать кого-то в том, насколько важны совместные проекты вузов в современном образовательном пространстве. Международные славяноведческие чтения еще раз показали, насколько ценна «роскошь человеческого общения», насколько необходим свободный и заинтересованный обмен мнениями, насколько важно увлечь студенческую молодежь актуальными научными идеями. Пора готовиться к следующим чтениям!

Gribanova, I.V. Annual XVI th International Slavonic Conference in Mykolaiv

НАШІ АВТОРИ

- Аксьонова Віра Ігорівна** – викладач кафедри іноземних мов Державної льотної академії України (м. Кіровоград).
- Андрюшкевич Фабіан** – докторант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Ашиток Надія Іванівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Бабина Тетяна Геннадіївна** – кандидат філософських наук, доцент, завкафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету ринкових, інформаційних та інноваційних технологій (м. Черкаси) Київського національного університету технологій та дизайну.
- Білогур Влада Євгенівна** – кандидат наук з фізичної культури та спорту, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Біляєва Ірина Іванівна** – асистент кафедри міжнародної інформації Університету економіки та права «КРОК» (м. Київ).
- Боднар Ксенія Анатоліївна** – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Бойчук Микола Андрійович** – кандидат філософських наук, здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Богданова Наталія Григорівна** – кандидат філософських наук, доцент Української інженерно-педагогічної академії (м. Слов'янськ, Донецька область).
- Большак Людмила Іванівна** – здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Буравський Олександр Антонович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- Буряк Лариса Іванівна** – доктор історичних наук, доцент, завідувач відділом Українського інституту національної пам'яті (м. Київ).
- Васільєва Олена Сергіївна** – кандидат філософських наук, доцент Львівського національного аграрного університету.
- Вікторов Віктор Григорович** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології державного управління Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України.
- Власюк Ігор Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- Водотика Сергій Григорович** – доктор історичних наук, професор кафедри державно-правових дисциплін Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ.

Вонсович Сергій Геннадійович – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та соціології Кам'янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гальченко Максим – старший науковий співробітник Інституту обдарованої дитини НАПН України.

Гарбадин Андрій Стефанович – аспірант кафедри теорії та історії політичної науки філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Гарбар Галина Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївської філії Київського національного університету культури і мистецтв.

Гладка Галина Любомирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії держави і права Прикарпатського юридичного інституту (м. Івано-Франківськ) Львівського державного університету внутрішніх справ.

Грибанова Ірина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри слов'янської філології Південослов'янського інституту Київського славистичного університету (м. Миколаїв).

Гриньків Андрій Петрович – аспірант кафедри філософії гуманітарних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гуз Анатолій Михайлович – доктор історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Девтеров Ілля Володимирович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії НТУУ «КПІ», учений секретар Ради ректорів Київського центру вищих навчальних закладів.

Джигя Тетяна Василівна – кандидат політичних наук, доцент, головний консультант відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень.

Дмитрієва Олена Володимирівна – методист вищої категорії Миколаївського обласного центру підвищення кваліфікації працівників культури, здобувач Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Додонова Віра Іванівна – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії Донецького національного університету.

Дубницька Вікторія Вікторівна – викладач Маріупольського державного університету.

Залевський Віталій Вадимович – аспірант кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Зварич Ігор Теодорович – кандидат економічних наук, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Зелена Оксана Ярославівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Зінченко Віктор Вікторович – доктор філософських наук, професор, завідувач відділом глобалістики та геополітики Центру європейських досліджень (м. Київ).

Зозуля Євген Вікторович – кандидат історичних наук, доцент, вчений секретар Вченої ради Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.

Іванов Микола Семенович – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри державної служби Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Івасечко Ольги Ярославівни – асистент кафедри політології Національного університету «Львівська політехніка».

Івченко Олексій Григорович – кандидат економічних наук, професор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Ілляшенко Юлія Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Іштван Інга Олексіївна – аспіранка кафедри теоретичної та практичної філософії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Калиновський Юрій Юрійович – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (м. Харків).

Кацєро Віталій Олександрович – головний спеціаліст відділу політичного аналізу та інформаційного забезпечення головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації, аспірант заочного відділення Донецького національного університету.

Кивлюк Ольга Петрівна – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, доцент Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Кияниця Леонід Леонідович – магістр міжнародних відносин (м. Київ).

Климончук Василь Йосифович – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії та політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Клим'юк Уляна Богданівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Коваль Андрій Володимирович – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Комарницький Ярослав Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Кондратюк Вікторія Володимирівна – аспірантка кафедри логіки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Костючок Олександр Васильович – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Краснокутський Олександр Володимирович – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної філософії та управління, заступник завідувача кафедри Запорізького національного університету.

Кривошея Ігор Іванович – кандидат історичних наук, науковий директор Польського культурно-освітнього центру, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, учений секретар Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань».

Кулаковський Петро – м. Острог, Рівненська область.

Купцова Ірина Ігорівна – аспірантка кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Лавріненко Лідія Іванівна – завідувач відділом Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, пошукувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Латигіна Наталія Анатоліївна – доктор політичних наук, професор кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.

Ленченко Федір Іванович – аспірант кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Литвин Наталя Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських і соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.

Лукашова Олена Василівна – аспірантка кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

Лук'янець Олексій Анастасович – аспірант кафедри української історії та етнополітики Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Луц Уляна Ігорівна – аспірантка філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Лящук Ірина Миколаївна – студентка Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Макушина Ганна Ігорівна – викладач кафедри філософії Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Мамонтова Елла Вікторівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри регіональної політики та публічного адміністрування Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України.

Мартиненко Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та основ економічної теорії Харківського національного медичного університету.

Маслак Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ (м. Київ).

Масюк Олег Петрович – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету.

Матвійчук Андрій Васильович – кандидат філософських наук, завідувач кафедри теорії, історії держави і права та філософії Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне), докторант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Мельник Валерія Валеріївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних та правових наук Слов'янського державного педагогічного університету.

Мельник Віктор Вікторович – кандидат богослов'я, старший викладач Нововолинського факультету Тернопільського національного економічного університету.

Мерлянова Ольга Анатоліївна – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри хореографії Миколаївської філії Київського національного університету культури і мистецтв.

Мирошников Олег Анатольевич – доктор філософських наук, доцент кафедри філософії і соціальних наук Кримського гуманітарного університету (м. Сімферополь).

Мисак Наталія Федорівна – кандидат історичних наук, доцент Львівського національного аграрного університету.

Мовчан Михайло Миколайович – кандидат філософських наук, докторант кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Моравець Норберт – доктор (кандидат історичних наук) Інституту історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові (Польща).

Мостіпан Олександр Миколайович – аспірант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мусієнко Ірина Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

М'ягка Ганна Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

М'якоход Лілія Олександрівна – студентка історичного факультету Донецького національного університету.

Немчинов Ігор Геннадійович – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Нестеренко Галина Олегівна – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри післядипломної освіти викладачів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Ніколасенко Наталія Олександрівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Ніколасець Юрій Олексійович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Нікольченко Юзеф Мойсейович – доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

Остащук Іван Богданович – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Палагута Вадим Іванович – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри інженерної педагогіки Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ).

Панасюк Леонід Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних дисциплін і правознавства Київського міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка.

Панич Олена Іванівна – кандидат історичних наук доцент, проректор з наукової роботи Донецького християнського університету.

Панчук Май Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділом національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Папазова Анжела Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

Покась Віталій Петрович – кандидат педагогічних наук, професор, директор Інституту природничо-наукової освіти та екології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Поліщук Олександр Сергійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Поляков Володимир Євгенович – кандидат історичних наук, старший викладач Кримського інженерно педагогічного університету (м. Симферополь).

Полянська Вікторія Юріївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Попов Сергій Миколайович – кандидат технічних наук, доктор філософії (Ph.d.), старший науковий співробітник Запорізького національного технічного університету.

- Приходько Володимир Васильович** – доктор педагогічних наук, професор кафедри управління проектами Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ).
- Прудченко Інна Іванівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри соціальної філософії та філософії освіти Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Пустовіт Анна Сергіївна** – студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Рибак Ірина Вікторівна** – асистент кафедри міжнародної інформації Університету економіки та права «КРОК» (м. Київ).
- Робак Ігор Юрійович** – доктор історичних наук, професор кафедри історії та основ економічної теорії Харківського національного медичного університету.
- Розова Тамара Вікторівна** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософської антропології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Русаков Сергій Сергійович** – викладач та аспірант кафедри культурології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Рутар Володимир Євгенович** – аспірант кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Салига Ірина Олександрівна** – аспірантка кафедри історії філософії філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Семигіна Тетяна Валеріївна** – кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія».
- Скляр Володимир Миколайович** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».
- Ставченко Сергій Вікторович** – кандидат політичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.
- Степанія Сергій Леонідович** – старший викладач кафедри військово-гуманітарних дисциплін ВІТІ НТУУ «КПІ».
- Стрижова Ірина Андріївна** – старший викладач кафедри політології Одеського державного економічного університету.
- Сулятицька Тетяна Василівна** – асистент кафедри філософських дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, аспірантка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Тамамян Наталя Вікторівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжкультурних і мовних комунікацій Кримського університету культури, мистецтв і туризму (м. Сімферополь).
- Тарасов Сергій Вікторович** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.
- Терепиций Сергій Олександрович** – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Тишкова Олена Василівна** – магістр менеджменту організацій, здобувач кафедри післядипломної освіти викладачів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Усанов Ігор Вікторович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології Полтавського університету економіки та торгівлі.

- Федорова Катерина Олегівна** – студентка факультету міжнародних відносин Київського гуманітарного інституту.
- Філіпович Марина Анатоліївна** – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Фрадкіна Наталя Володимирівна** – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри етики, естетики та історії культури НТУ «Харківський політехнічний інститут».
- Чеберяко Оксана Вікторівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Чорний Віталій Сергійович** – доктор філософських наук, доцент, полковник, начальник кафедри філософії Національного університету оборони України.
- Чуткий Андрій Іванович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії господарства Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.
- Шандор Федор Федорович** – кандидат соціологічних наук, доцент, здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Шаталович Олександр Михайлович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ).
- Швед Зоя Володимирівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Швидкий Сергій Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри української мови та літератури, проректор із науково-педагогічної роботи Слов'янського державного педагогічного університету.
- Шендрикова Сніжана Павлівна** – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України історичного факультету Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь).
- Ястремська Ірина Миколаївна** – аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Мельник В.В. Психологічні, пневматологічні і аксіологічні аспекти Берестецької битви.....	5
М'ягка Г.О. Теоретико-методологічні засади дослідження розвитку демократичних тенденцій в Запорізькій Січі і Гетманщині у другій половині XVII – на початку XVIII ст.	14
Буравський О.А. Система відносин у маєтках римо-католицького духовенства на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.	19
Гладка Г.Л. Рефлексія трансформації місцевого самоврядування в Україні в контексті досвіду земської реформи 1864 року	24
Мисак Н.Ф., Васильєва О.С. Культурно-просвітницька діяльність українських студентських товариств у Галичині наприкінці XIX ст.	31
Гуз А.М. Запровадження земської початкової освіти на території України у другій половині XIX – початку XX ст.	36
Тамаян Н.В. Вірмено-католицька громада міста Сімферополя у XIX ст.	42
Папазова А.В. Засновники села Мала Янісала.....	45
Мерлянова О.А. Роль і місце жіночого танцю в історичному розвитку української народно-сценічної хореографії.....	51
Швидкий С.М. Фітотерапевтичні засоби лікування населення Української Слобожанщини (друга половина XIX – початок XX ст.).....	57
Клим'юк У.Б. Р. Дмовський і Ю. Пілсудський: порівняльна характеристика політичної діяльності.....	65
Шендрікова С.П. Гастролі П. К. Саксаганського у Криму	71
Чуткий А.І. Питання зміни професорської культури в Києві на початку XX ст.: «Справа Є.Д. Сташевського» та припинення М.В. Довнар-Запольським роботи в Київському комерційному інституті.....	77
Ругар В.Є. Реорганізація Галицької Армії під час Чортківської наступальної операції у червні 1919 року	84
Литвин Н.М. Вислання професури 1922 р. як один із методів ідеологічної боротьби проти наукової інтелігенції України	93
Коваль А.В. Роль українських кооперативних організацій у відновленні та розвитку зовнішньої торгівлі в 1920-х років Української РСР	99
Ленченко Ф.І. Йосип Юркевич – визначний діяч кооперативного руху в Україні ..	104
Власюк І.М. Аграрний розвиток радянської Волині у період нової економічної політики (1921–1928 рр.).....	109
Поляков В.Є. Доля православної церкви в роки окупації Криму.....	116
Мусієнко І.В. Політичні репресії радянського режиму проти студентської молоді на Північній Буковині в 1944–1953 рр.	121
Костючок О.В. Діяльність Київської міської управи у фінансовій сфері (вересень 1941 р. – лютий 1942 р.).....	128
Панич О.І. Уявлення про «духовну жінку» в середовищі євангельських християн-баптистів в СРСР (40–80-і рр. XX ст.).....	135

Лаврінченко Л.І. Проблема кадрового забезпечення медичних закладів Чернігівщини: історичний аспект (1960 – 1980 рр.)	142
Лук'янець О.А. Громадське харчування в містах Української РСР (1950-ті роки)	147
М'якоход Л.О. Жіноча мода в УРСР періоду хрущовської «відлиги» за матеріалами журналу «Радянська жінка».....	153
Скляр В.М. Зміни чисельності російськомовного населення в Україні наприкінці XX – на початку XXI ст.....	157
Дмитрієва О.В. Становлення та розвиток Миколаївського обласного центру підвищення кваліфікації працівників культури в 70–80-х роках XX ст.	165
Ілляшенко Ю.Ю. Окремі аспекти становища дітей в Україні періоду розбудови громадянського суспільства (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.)	170
Зозуля Є.В. Кадрове забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України: історія, сучасний стан і тенденції розвитку.....	176
Філіпович М.А. Полоцька земля у відображенні загальноруської частини першого білорусько-литовського зводу.....	183
Тарасов С.В. Чигиринські походи і Бахчисарайський договір у висвітленні російської дореволюційної історіографії.....	192
Робак І.Ю., Водотика С.Г. Особова справа В.Д. Отамановського як історичне джерело.....	199
Нікольченко Ю.М., Дубницька В.В. Інформаційний простір України у добу національно-демократичної революції 1917–1920 років: а наліз актових джерел	207
Чеберяко О.В. Статистические источники изучения истории становления и функционирования государственного бюджета в УССР 1920-х годов	214
Залевський В.В. Відображення проблеми штрафних підрозділів Червоної Армії у мемуарах: аналіз історії публікації спогадів генерала армії О.В. Горбатова.....	222
Кацєро В.О. Законодавча ініціатива у сфері благодійництва в Україні (2008-2010 рр.).....	227

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Зінченко В.В. Світ-системний аналіз глобального розвитку versus теорії модернізації.....	230
Луц У.І. Модерн та секуляризація: формування нової ідентичності.....	236
Масюк О.П. Історико-філософське осмислення впливу соціальних сподівань на процес суспільного розвитку	243
Додонова В.І. Про сутність та зміст соціальної раціональності	249
Матвійчук А.В. Екологічна деонтологія: ціннісний зміст і моральна основа.....	256
Швед З.В. Інонаціональне оточення та свобода реалізації національного призначення	262
Палагута В.І. Метамова та сучасне соціально-теоретичне дослідження суб'єктивності	268
Мельник В.В. Модус переможеного страху як антропологічна межа в епоху Реформації	274
Мовчан М.М. Екзистенціальна та психоаналітична концепції страху	280
Крилова С.А. Категорія «краса» в контексті соціального буття людини	286

Степанія С.Л. Соціальна адаптація як невід'ємна складова соціалізації особистості	292
Шандор Ф.Ф. Структура національної свідомості: соціально-філософський аспект	298
Кивлюк О.П. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології як ключова передумова соціального та технологічного прогресу: соціально-філософський аспект	304
Аксьонова В.І. Методологічні засади міжкультурної комунікації в контексті сучасного інформаційного суспільства	311
Сулятицька Т.В. Концепція інформаційного суспільства: культурологічний аспект	320
Русаков С.С. Масова та популярна культура: спільне та відмінне	326
Фрадкіна Н.В. Просвітництво як головний чинник формування духовності в українському суспільстві	332
Попов С.М. Особливості формування взаємовідносин у системі «економіка-людина» в умовах глобалізації та роль зворотних зв'язків у цих процесах.....	337
Калиновський Ю.Ю. Роль правового виховання у подоланні деформацій правосвідомості українського соціуму	345
Кондратюк В.В. Судова дискусія з прагма-діалектичної точки зору	352
Краснокутський О.В. Основні види владних відносин та їх класифікація	357
Іштван І.О. Принцип «повійної артикуляції» в культурній антропології та візуальних дослідженнях: від конструктивізму до фіктокритики.....	363
Гриньків А.П. Соціальні відкритості релігій у масовому суспільстві	368
Остащук І.Б. Католицька рефлексія сакрального символізму: per visibilia ad invisibilia	374
Шаталович О.М. Етапи становлення соціально-етичної концепції любові в філософії Платона	380
Бабина Т.Г. Ментальні домінанти філософії Г.Сковороди	388
Салига І.О. Іван Франко про народознавство як засіб духовного збагачення людини	392
Немчинов І.Г. Народження російського великого історичного нарративу: В.Татищев та М.Ломоносов як попередники М.Карамзіна.....	397
Маслак О.О. Філософсько-правові ідеї Християна Вольфа і вольфганської школи природного права.....	403
Усанов І.В. Зміна методологічних підходів до світу та особистості у філософії Ж.Дельоза	409
Чорний В.С. Військова організація як визначальний чинник становлення української державності.....	414
Гарбар Г.А. Феномен гостинності: теоретичний і праксеологічний аспекти	420
Девтеров І.В. Кібергеографія як соціально-інституційне явище	426
Мартиненко Н.М. Пріоритетні напрями розвитку культури й освіти	432
Терепищій С.О., Боднар К.А. Механізми громадського контролю за реалізацією освітньої політики України.....	438
Прудченко І.І. Постмодерністський ракурс педагогічних трансформацій	445
Нестеренко Г.О., Тишкова О.В. Сучасні соціальні мережі як інструмент неформальної освіти	451

Вікторов В.Г., Приходько В.В. Концептуальні засади удосконалення навчальних дисциплін сучасної вищої школи (на прикладі «фізичного виховання»).....	459
Большак Л.І. Впровадження екологозабезпечуючих інновацій в навчальний процес вищих учбових закладів.....	470
Ашиток Н.І. Філософсько-освітній аспект дослідження мовної картини світу	482
Гальченко М. Педагогічна практика як матриця формування педагогічної майстерності вчителя.....	487
Білогур В.Є. Світоглядні орієнтації сучасної студентської молоді в контексті вибору духовних пріоритетів	496
Богданова Н.Г. Формування культури життєтворчості особистості в загальноосвітній школі	504
Покаш В.П. Проблеми підготовки кадрів для роботи в системі інтернатної освіти	511
Андрюшкевич Ф. Методичний супровід освітянської діяльності: українсько-польський досвід.....	517
ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	
Розова Т.В., Пустовіт А.С. Публічна політика як об'єкт дослідження політичної антропології	524
Ставченко С.В. Можливості методологічного синтезу в дослідженнях кризового управління в політиці	529
Фісун А.О. Генеза поняття «інформаційна війна»	534
Латигіна Н.А. Глобалізація як виклик часу	540
Климончук В.Й. Дискурс свободи в контексті можливості вибору у найдавніших історичних писемних джерелах.....	545
Вонсович С.Г. Засади теорії демократичного переходу	550
Мамонтова Е.В. Міф як джерело символізації: політичний аспект	556
Гарбадин А. С. Слово як ідеологія у політиці: теоретичні особливості вияву щодо чужинця.....	561
Полянська В.Ю. Дослідження естетичних систем з точки зору прикладних політичних досліджень.....	567
Купцова І.І. Становлення та сучасні тенденції розвитку теорії іміджу в політичному дискурсі.....	570
Поліщук О.С. Толерантність у колективній дії	576
Стрижова І.А. Інститут президентства на пострадянському просторі	581
Мостіпан О.М. Основні підходи до визначення критеріїв та чинників ефективності виборчих систем	585
Івченко О.Г. Партійна і громадянська позиції індивіда як відображення інтересів громадянського суспільства	591
Панчук М.І., Зварич І. Т. Концепція регіоналізму в сучасних етнополітичних дослідженнях.....	598
Біляєва І.І. Проблема забезпечення інформаційної безпеки в контексті проведення державної інформаційної політики.....	607
Панасюк Л.В. Ідентичність та білінгвізм в Україні ХХ ст.: історико-політологічний аспект	615
Рибак І.В. Медіатизація політики як ключовий вектор трансформації легітиміційних та делегітиміційних практик в Україні	620
Бойчук М.А. Основні фази демократичного розвитку України	629

Ніколаєнко Н.О. Проблеми періодизації застосування адміністративного ресурсу в Україні	633
Семигіна Т.В., Лящук І.М. Політика формування здорового способу життя молоді: український та європейський досвід	639
Комарницький Я.М. Формування світогляду та початки громадської діяльності Василя Мудрого	647
Макушина Г.І. Політична та правова культура духовенства Гетманщини у ХУШ ст.	653
Зелена О.Я. Постать Осипа Назарука в українській політичній науці	660
Івасечко О.Я. Державницька концепція Р. Лашенка в контексті розвитку політичної науки міжвоєнного періоду (1918-1939 рр.)	666
Джигла Т.В. Теоретико-методологічні підходи в дослідженні-цінностей у західній політології	670
Кияниця Л.Л. Військово-стратегічні аспекти політики КНР в Латинській Америці	677
Ястремська І.М. Порівняльний аналіз ядерних потенціалів Індії та Пакистану	684
Федорова К.О. Нова національна політика Іспанії 2008 року	690

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Буряк Л.І. Рецензія на книги: Є. Чикаленко, В. Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упор. та вступ. ст. Н. Миронець. – К.: Темпора, 2010. – 448с.; Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упор. та вступ. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 384 с.; Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908 – 1921 роки / Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко; вступ. ст. Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.	696
Моравец Н., Кривошея І.І. Рецензія на монографію: Мажанна Кучинська. Із Заходу на Схід. Обивателі Речі Посполитої в олтарях Російської Церкви. – Краків: Колегіум Колумбінум, 2011. – 297 + XXV с.	701
Ніколаєць Ю.О. Рецензія на монографію: Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): Монографія / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 652 с.	703
Іванов М.С. Рецензія на монографію: Е.В. Мамонтова Державний протокол та церемоніал як символічний інструмент забезпечення процесу публічної комунікації: витоки, структура, нормативно-організаційні засади / Е.В. Мамонтова. – Одеса: Друкарський дім, 2011. – 480 с.	706
Кулаковський П. Рецензія на монографію: Ю.Земський. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ ст. – Хмельницький, 2011. – 368 с.	708
Мірошніков О.А. Новий підхід до вивчення феномену парадигмальних образів і символів в системі понятійно-категоріального апарату філософії історії. Рецензія на монографію: Масаєв М. В. Curriculum vitae парадигмальних образів і символів епох і цивілізацій. Монографія / М. В. Масаєв. – Сімферополь: ДЮЛЯ, 2011. – 512 с.	710
Грибанова І.В. Щорічні ХVІ міжнародні слов'янознавчі читання в Миколаєві	712

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Мельник В.В. Психологические, пневматологические и аксиологические аспекты Берестецкой битвы	5
Мягкая А.А. Теоретико-методологические основы исследования развития демократических тенденций в Запорожской Сечи и Гетманщине во второй половине XVII – в начале XVIII вв.	14
Буравский А.А. Система отношений в именах римско-католического духовенства на Правобережной Украине в конце XVIII – первой половине XIX в.	19
Гладкая Г.Л. Рефлексия трансформации местного самоуправления в Украине в контексте опыта земской реформы 1864 г.	24
Мысак Н.Ф., Васильева Е.С. Культурно-просветительская деятельность украинских студенческих организаций в Галичине в конце XIX в.	31
Гуз А.М. Внедрение земского начального образования на территории Украины во второй половине XIX – в начале XX ст.	36
Тамамян Н.В. Армяно-католическая община города Симферополя в XIX в.	42
Папазова А.В. Основатели села Малая Янисала	45
Мерлянова О.А. Роль и место женского танца в историческом развитии украинской народно-сценической хореографии	51
Швидкий С.Н. Фитотерапевтические способы лечения населением Украинской Слобожанщины (вторая половина XIX – начало XX ст.)	57
Климюк У.Б. Р. Дмовский и Ю. Пилсудский: сравнительная характеристика политической деятельности	65
Шендрикова С.П. Гастроли П.К. Саксаганского в Крыму	71
Чуткий А.И. Вопрос изменения профессорской культуры в Киеве начала XX в.: «дело Е.Д. Сташевского» и прекращение М.В. Довнар-Запольским работы в Киевском коммерческом институте	77
Рутар В.С. Реорганизация Галицкой армии во время Чертковской наступательной операции в июне 1919 г.	84
Литвин Н.Н. Выселение профессуры 1922 г. как один из методов идеологической борьбы против научной интеллигенции Украины	93
Коваль А.В. Роль украинских кооперативных организаций в возобновлении и развитии внешней торговли у 1920-х годов Украинской ССР	99
Ленченко Ф.И. Иосиф Юркевич – выдающийся деятель кооперативного движения в Украине	104
Власюк И.Н. Аграрное развитие советской Волины в период новой экономической политики (1921–1928 гг.)	109
Поляков В.Е. Судьба православной церкви в годы оккупации Крыма	116
Мусиенко И.В. Политические репрессии советского режима против студенческой молодежи на Северной Буковине в 1944–1953 гг.	121
Костючок А.В. Деятельность Киевской городской управы в финансовой сфере (сентябрь 1941 г. – февраль 1942 г.)	128

Панич Е.И. Представления о «духовной женщине» в среде евангельских христиан-баптистов в СССР (40-80-е гг. XX в.)	135
Лавриненко Л.И. Проблема кадрового обеспечения медицинских учреждений Черниговщины: исторический аспект (1960 – 1980 гг.)	142
Лукьянец А.А. Общественное питание в городах Украинской ССР (1950-е годы) ...	147
Мякоход Л.О. Женская мода в УССР периода хрущевской «оттепели» по материалам журнала «Советская женщина»	153
Скляр В.М. Изменения численности русскоязычного населения в Украине в конце XX – начале XXI вв.	157
Дмитриева Е.В. Становление и развитие Николаевского областного центра повышения квалификации работников культуры в 70-80-х годах XX ст.	165
Ильяшенко Ю.Ю. Отдельные аспекты положения детей в Украине периода развития гражданского общества (90-е гг. XX в. – начало XXI в.)	170
Зозуля Е.В. Кадровое обеспечение деятельности органов внутренних дел Украины: история, современное состояние и тенденции развития	176
Филипович М.А. Полоцкая земля в отображении общерусской части первого белорусско-литовского свода	183
Тарасов С.В. Чигиринские походы и Бахчисарайский в освещении русской дореволюционной историографии	192
Робак И.Ю., Водотыка С.Г. Личное дело В.Д. Отамановского как исторический источник	199
Никольченко Ю.М., Дубницкая В.В. Информационное пространство Украины в эпоху Национально-демократической революции 1917-1920 годов: анализ актовых источников	207
Чеберяко О.В. Статистические источники изучения истории становления и функционирования государственного бюджета в УССР 1920-х годов	214
Залевский В.В. Отображение проблемы штрафных подразделений Красной Армии в мемуарах: анализ истории публикации воспоминаний генерала армии А.В. Горбатова	222
Кацера В.А. Законодательная инициатива в сфере благотворительности в Украине (2008-2010 гг.)	227

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Зинченко В.В. Мир-системный анализ глобального развития versus теорий модернизации	230
Луц У.И. Модерн и секуляризация: формирование новой идентичности	236
Масюк О.П. Историко-философское осмысление влияния общественных ожиданий на процесс социального развития	243
Додонова В.И. О сущности и содержании социальной рациональности	249
Матвийчук А.В. Экологическая деонтология: ценностное содержание и моральное основание	256
Швед З.В. Инонациональное окружение и свобода реализации национального предназначения	262
Палагута В.И. Метаязык и современное социально-теоретическое исследование субъективности	268
Мельник В.В. Модус побежденного страха как антропологическая граница в эпоху Реформации	274
Мовчан М.Н. Экзистенциальная и психоаналитическая концепции страха	280
Крылова С.А. Категория «красота» в контексте социального бытия человека	286

Степаница С.Л. Социальная адаптация как неотъемлемая составляющая социализации личности	292
Шандор Ф.Ф. Структура национального сознания: социально-философский аспект	298
Кивлюк О.П. Современные информационно-коммуникационные технологии как ключевые предпосылки социального и технологического прогресса: социально-философский аспект	304
Аксенова В.И. Методологические принципы межкультурной коммуникации в контексте современного информационного общества	311
Сулятицкая Т.В. Концепция информационного общества: культурологический аспект	320
Русакос С.С. Массовая и популярная культура: общее и различное	326
Фрадкина Н.В. Просвещение как главный фактор формирования духовности в украинском обществе	332
Попов С.Н. Особенности формирования взаимоотношений «экономика-человек» в условиях глобализации и роль обратных связей в этих процессах	337
Калиновский Ю.Ю. Роль правового воспитания в преодолении деформаций правосознания украинского социума	345
Кондратюк В.В. Судебная дискуссия с прагма-диалектической точки зрения	352
Краснокутский А.В. Основные виды властных отношений и их классификация ...	357
Иштван И.А. Принцип «двойной артикуляции» в культурной антропологии и визуальных исследованиях: от конструктивизма к фиктокритике	363
Гринькив А.П. Социальные открытости религий в массовом обществе	368
Остащук И.Б. Католическая рефлексия сакрального символизма: per visibilia ad invisibilia	374
Шаталович А.М. Этапы становления социально-этической концепции любви в философии Платона	380
Бабина Т.Г. Ментальные доминанты философии Г.Сковороды	388
Салыга И.О. Иван Франко о народоведении как средстве духовного обогащения человека	392
Немчинов И.Г. Рождение российского большого исторического нарратива: В. Татищев и М. Ломоносов як предшественники М. Карамзина	397
Маслак О.О. Философско-правовые идеи Христиана Вольфа и фольфианской школы естественного права	403
Усанов И.В. Изменение методологических подходов к миру и личности в философии Ж.Дельоза	409
Черный В.С. Военная организация как определяющий фактор развития украинской государственности	414
Гарбар Г.А. Феномен гостинности: теоретический и праксеологический аспекты	420
Девтерев И.В. Кибергеография как социально-институциональное явление	426
Мартыненко Н.Н. Приоритетные направления развития культуры и образования	432
Терепыщий С.О., Боднар К.А. Механизмы общественного контроля за реализацией образовательной политики Украины	438
Прудченко И.И. Постмодернистский ракурс педагогических трансформаций	445
Нестеренко Г.О., Тишкова Е.В. Современные социальные сети как инструмент неформального образования	451

Викторов В.Г., Приходько В.В. Концептуальные принципы усовершенствования учебных дисциплин современной высшей школы (на примере «Физического воспитания»)	459
Большак Л.И. Внедрение экологообеспечивающих инноваций в учебный процесс высших учебных заведений	470
Ашиток Н.И. Философско-образовательный аспект исследования языковой картины мира	482
Гальченко М. Педагогическая практика как матрица формирования педагогического мастерства учителя	487
Билогур В.Е. Мировоззренческие ориентации современной студенческой молодежи в контексте выбора духовных приоритетов	496
Богданова Н.Г. Формирование жизнестворчества личности в общеобразовательной школе	504
Покась В.П. Проблема подготовки кадров для работы в системе интернатного образования	511
Андрушкевич Ф. Методическое сопровождение образовательной деятельности: украинско-польский опыт	517

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Розова Т.В., Пустовит А.С. Публичная политика как объект исследования политической антропологии	524
Ставченко С.В. Возможности методологического синтеза в исследованиях кризисного управления в политике	529
Фисун А.О. Генезис понятия «информационная война»	534
Латыгина Н.А. Глобализация как вызов времени	540
Климончук В.И. Дискурс свободы в контексте возможности выбора в древнейших исторических письменных источниках	545
Вонсович С.Г. Принципы теории демократического перехода	550
Мамонтова Э.В. Миф как источник символизации: политический аспект	556
Гарбадин А.С. Слово как идеология в политике: теоретические особенности проявления относительно чужого	561
Полянская В.Ю. Исследование эстетических систем с точки зрения прикладных политических исследований	567
Купцова И. И. Становление и современные тенденции развития теории имиджа в политическом дискурсе	570
Полищук А.С. Толерантность в коллективном действии	576
Стрижова И.А. Институт президентства на постсоветском пространстве	581
Мостипан А.Н. Основные подходы к определению критериев и параметров эффективности избирательных систем	585
Ивченко О.Г. Партийная и гражданская позиция индивида как отражение интересов гражданского общества	591
Панчук М.И., Зварич И.Т. Концепция регионализма в современных этнополитических исследованиях	598
Билаева И.И. Проблема обеспечения информационной безопасности в контексте проведения государственной информационной политики	607
Панасюк Л.В. Идентичность и билингвизм на Украине XX в.: историко-политологический аспект	615
Рыбак И.В. Медиатизация политики как ключевой вектор трансформации легитимационных и делегитимационных практик в Украине	620

Бойчук Н.А. Основные фазы демократического развития Украины	629
Николаенко Н.А. Проблемы периодизации применения административного ресурса в Украине	633
Семигина Т.В., Лящук И. Н. Политика формирования здорового способа жизни молодежи: украинский и европейский опыт	639
Комарницкий Я.М. Формирование мировоззрения и начало общественной деятельности Василия Мудрого	647
Макушина А.И. Политическая и правовая культура духовенства Гетманщины в XVIII в.	653
Зелена О.Я. Личность Осипа Назарука в украинской политической науке	660
Ивасечко О.Я. Государственная концепция Р. Лашенка в контексте развития украинской политической науки междувоенного периода (1918-1939 гг.)	666
Джига Т.В. Теоретико-методологические подходы в исследовании ценностей в западной политологии	670
Кияница Л.Л. Военно-стратегические аспекты политики КНР в Латинской Америке	677
Ястремская И.Н. Сравнительный анализ ядерных потенциалов Индии и Пакистана	684
Федорова Е.О. Новая национальная политика Испании 2008 года	690

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Бурая Л.И. Рецензия на книги: Є. Чикаленко, В. Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упор. та вступ. ст. Н. Миронець. – К.: Темпора, 2010. – 448с.; Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упор. та вступ. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 384 с.; Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908 – 1921 роки / Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко; вступ. ст. Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.	696
Моравец Н., Кривошея И.И. Рецензия на монографию: Мажанна Кучинська. Із Заходу на Схід. Обивателі Речі Посполитої в олтарях Російської Церкви. – Краків: Колегіум Колумбінум, 2011. – 297 + XXV с.	701
Николаец Ю.О. Рецензия на монографию: Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): Монографія / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 652 с.	703
Иванов Н.С. Рецензия на монографию: Э. В. Мамонтова. Государственный протокол и церемониал как символический инструмент обеспечения процесса публичной коммуникации: истоки, структура, нормативно-организационные основы / Э.В. Мамонтова. – Одесса: Печатный дом, 2011. - 480 с.	706
Кулаковский П. Рецензия на монографию: Ю.Земський. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. – Хмельницький, 2011. - 368 с.	708
Мирошников О.А. Новый подход к изучению феномена парадигмальных образов и символов в системе понятийно-категориального аппарата философии истории. Рецензия на монографию: Масаев М. В. Curriculum vitae парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций. Монография / М. В. Масаев. – Симферополь: ДОЛЯ, 2011. – 512 с.	710
Грибанова И.В. Ежегодные XVI международные славяноведческие чтения в Николаеве	712

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Melnik, V.V. Psychological, pneumatological, axiological aspects of Beresteckoy of battle.....	5
M'yagka, G.O. Theoretical and methodological principles of research of development of democratic tendencies in Zaporozhia Sich and Getmanschina in the second halves of XVII - at the beginning of the XVIII century	14
Buravsky, O.A. The estate management relation system of the Roman Catholic clergy on the Right-Bank Ukraine at the turn of the XVIII th and the XIX th centuries	19
Gladka, G.L. Reflection of transformation of local self-government in Ukraine in the context of experience of zemstvo reform 1864	24
Mysak, N.F., Vasiljeva, O.S. Cultural and enlightenment activity of Ukrainian students' organizations in Galicia at the end of XIX century	31
Guz, A.M. Introduction of zemstvo's primary education on territory of Ukraine in the second half XIX – beginning of a XX age.....	36
Tamamian, N.V. Armenian Catholic community of Simferopol is in XIX century	42
Papazova, A.V. Founders of village Malaya Yanisala.....	45
Merlyanova, O.A. The role place of women dancing in the historical development of the Ukrainian folk-stage dance	51
Shvydkyi, S.M. Phytotherapeutic medical ways of the inhabitants of Ukrainian Slobozhanschina (the second half of the XIX – the beginning of the XX century).....	57
Klymiuk, U.B. R. Dmovskiy and Yu. Pilsudskiy: comparative description of political activity	65
Shendrikova, S.P. P.K. Saksaganskiy's theatric guest tours around Crimean peninsula	71
Chutkiy, A.I. The problem of professorial culture's alteration in Kyiv at the beginning of the XX century: «The case of Stashevsky» and work stoppage of M. Dovnar-Zapol'sky at Kyiv Commercial institute.....	77
Rutar, V.E. Reorganization of the Galician army during Chertkovskoy of offensive operation in June, 1919	84
Lytvyn, N.M. The expulsion of professors in 1922 year that one of the ideological method of fight with science intelligentsia of Ukraine.....	93
Koval, A.V. Role of Ukrainian co-operative organizations in renewal and development of foreign trade at 1920 th of Ukrainian SSR.....	99
Lenchenko, F.Y. Yosyf Jurkiewicz – Famous figures of the cooperative movement in Ukraine	104
Vlasyuk, I.M. Agrarian development in soviet Volyn in the period of the new economy policy (1921–1928)	109
Polakov, V.Ye. Fate of orthodox church in the years of occupation of Crimea	116
Musiienko, I.V. Political repressions of the Soviet regime against students in Northern Bukovyna in 1944–1953	121
Kostyuchok, O.V. The activities of the Kyiv city municipality in financial sphere (September 1941 – February 1942)	128

Panych, O.I. The Concept of «Spiritual Woman» in the milieu of Evangelical Christian Baptist in USSR (1940-1980s)	135
Lavrinenko, L.I. The problem of complection with the staff of medical institutions of the Chernihiv region: historical aspect (1960 – 1980)	142
Lukyanets, O.A. Catering in the cities of the Ukrainian SSR in 1950's.....	147
M'yakokhod, L.O. Women's fashion in USSR period in materials «Soviet women»	153
Sklar, V.M. Changes in the number of Russian-speaking population in Ukraine in late XX–early XXI century	157
Dmitrieva, E.V. The establishment and development of Mykolayiv regional professional development instruction centre for specialists of cultural field in 70-80s of the 20 th century.....	165
Ilyashenko, Y.Y. Some aspects of the situation of children in Ukraine period of civil society(90's of XXcentury - beginning of XXI century)	170
Zozulya, E.V. Staffing ensuring of the agencies of internal affairs of Ukraine: the history, current status and trends.....	176
Filipovich, M.A. Polotsk Land in the Reflection of the All –Rus Part of the First Belarusian-Lithuanian Chronicle	183
Tarasov, S.V. Chigirin campaign and Bahkchisaray agreement in pre-revolution historiography.....	192
Robak, I.Yu., Vodotyka, S.G. The Formular of V. Otamanovsky as an historical source	199
Nikolchenko, U.M., Dubnitskaya, V.V. Information space of Ukraine in the period of National-democratic revolution of 1917-1920s: analysis of the official sources	207
Cheberyko, O.V. The statistic sources of the study of Ukrainian SSR state budget forming history in 1920 th	214
Zalievkyi, V.V. Representation problems of military offenders in memoirs: research history of publication memoirs of General A.V. Gorbатов.....	222
Katsero, V.O. Legislative initiative in the realm of charity in Ukraine (2008-2010)...	227

PHILOSOPHIC SCIENCES

Zinchenko, V.V. The world-system analysis of global development versus theories of modernization	230
Lushch, U.I. Modernity and secularization: a new identity	236
Masjuk, O.P. Historical and philosophical comprehension of influence of public expectations on the process of social development	243
Dodonova, V.I. About essence and maintenance of social rationality	249
Matviychuk, A.V. Ecological deontology: valued maintenance and moral basis	256
Shwed, Z.V. «Extra»-natural environmental and the freedom of realizing national destiny	262
Palaguta, V.I. Meta-language and contemporary social and theoretical research of subjectivity	268
Melnik, V.V. Modus vanquished fear as anthropological border in epohu Reformation	274
Movchan, M.M. Existential and psychoanalytical conceptions of fear	280
Krylova, S.A. The category of «Beauty» in the context of social being of the human.....	286
Stepanytsya, S.L. Social adaptation as an integral part of socialization.....	292

Shandor, F.F. Structure of national consciousness: social-philosophical aspect	298
Kyvliuk, O.P. Modern informational-communication technologies – key precondition for social and technological progress (socio-philosophical analysis)	304
Aksyonova, V.I. Methodological basis of the crosscultural communication in the context of modern informative society.....	311
Sulaytyzkay, T.V. The concept of an information society: the cultural aspect.....	320
Rusakov, S.S. Mass and popular culture: common and different	326
Fradkina, N.V. Enlightenment as a principal factor of spirituality formation in the Ukrainian society	332
Popov, S.M. Features of the formation of relationships «economics-man» in conditions of globalization and the role of feedbacks in these processes	337
Kalinovskiy, Y.Y. Role of legal education in process of overcoming of justice deformations of Ukrainian society	345
Kondratyuk, V.V. Analysis of the judicial discussion of pragma-dialectical perspective	352
Krasnokytzky, A.V. Major power relations and their classification.....	357
Ishtvan, I.O. The principle of double articulation in cultural anthropology and visual studies: from constructivism to fictocriticism.....	363
Grinkiv, A.P. Social openness of religion in mass society	368
Ostashchuk, I.B. Catholic Reflection of Sacral Symbolism: per visibilia ad invisibilia	374
Shatalovich, O.M. Stages of social and ethical concept of love in Plato's philosophy	380
Babyna, T.G. Mental Dominants in G.Skovoroda's Philosophy.....	388
Salyha, I.O. Ivan Franko about people studies as a means of spiritual enrichment of a person	392
Nemchynov, I.G. The birth of Russian historical grand-narrative: V.Tatishchev and M. Lomonosov as the precursors of M.Karamzin	397
Maslak, O.O. Philosophical and judicial ideas of Christian Wolff and his school of natural law	403
Usanov, I.V. Change the methodological approaches to the world and the person according in philosophy of Deleuze	409
Chornyi, V.S. Military establishment as a determining factor of the development of Ukrainian state system.....	414
Garbar, G.A. Phenomenon of hospitality: theoretical and praxeological aspects.....	420
Devterov, I.V. Cybergeography as a social-institutional phenomenon	426
Martynenko, N.M. Priority-oriented directions of cultural and educational development	432
Terepyshchy, S.O., Bodnar, K.A. The mechanisms of social control over the implementation of educational policy of Ukraine.....	438
Prudchenko, I.I. Postmodern perspective of pedagogical transformation.....	445
Nesterenko, G.O., Tyshkova, O.V. Modern social network as an instrument of non-formal education	451
Viktorov, V.G., Prihodko, V.V. Conceptual principles of academic subjects' improvement of modern higher school (by example of «Physical training»).....	459
Bolshak, L.I. Process of implementing eco-saving innovations in educational process of higher educational institutions.....	470

Ashitok, N.I. Philosophical-educational aspect of research linguistic picture of the world	482
Galchenko, M. Pedagogical practice as a matrix of art of teaching formation	487
Bilogur, V.E. Worldview orientations of modern student youth in context of choosing spiritual priorities.....	496
Bogdanova, N.G. Formation of personal life creativity culture at secondary comprehensive educational institutions.....	504
Pokas, V.P. Challenges of preparation the staff to work in the system of boarding school education.....	511
Andrushkevych, F. Methodological support for educational activity: Ukrainian-Polish experience	517

POLITICAL SCIENCES

Rozova, T.V., Pustovit, A.S. The public politics as object research the political anthropology.....	524
Stavchenko, S.V. The methodological synthesis possibility in the crisis management in politics study	529
Fisun, A.O. The genesis of the concept of «information warfare».....	534
Latygina, N.A. Globalization as a Challenge of the Time	540
Klymonchuk, V.I. Discourse in the context of freedom of choice in the oldest written sources of historical	545
Vonsovych, S.G. Principles of the theory of democratic transfer	550
Mamontova, E.V. Myth as a source of symbolization: the political aspect	556
Garbadin, A.S. Word as ideology in politics: theoretical features of the manifestation of the stranger.....	561
Polyanska, V.Y. The aesthetic systems research in aspect of the application political study.....	567
Kuptsova, I.I. Formation and modern tendencies in the development of the image theory in the political discourse	570
Polishchuk, O.S. Tolerance in collective Action	576
Strizhova, I.A. Institute of the presidency on the post-Soviet space.....	581
Mostipan, O.M. The basic approaches of finding the criteria and factors the efficiency of electoral systems	585
Ivchenko, O.G. Party and civil positions of an individual as reflection of civil society interests.....	591
Panchuk, M.I., Zvarych, I.T. The conception of regionalism in modern ethnopolitical researches.....	598
Bilyaeva, I.I. The problem of providing information security in the context of conducting state information policy.....	607
Panasiuk, L.V. Ukraine in XX th century: identity and bilingualism	615
Rybak, I.V. Mediatization of politics as a key factor of transformation of legitimation and delegitimation practices in Ukraine.....	620
Boychuk, M.A. Main stages of democratic development in Ukraine	629
Nikolaenko, N.A. Problems of division into periods of application of administrative resource are in Ukraine	633
Semigina, T.V., Lyashchuk, I.M. Policy to shape healthy lifestyles among youth: Ukrainian and European experience	639

Komarnytskyy, Y.M. The formation of outlook and the beginning of social activities of Vasyl Mudry	647
Makushina, A.I. Political and legal culture of Hetmanship clergy of 18 th century	653
Zelena, O.Y. The Figure of Osip Nazaruk in the Ukrainian Political Science	660
Ivasechko, O.R. Laschenko's concept of the state in the context of the development of the ukrainian political thought of the between-war period (chronological boundary 1918-1939)	666
Dzhyga, T.V. Methodological approaches to values study in western political science	670
Kyianytsia, L.L. Military-strategic Aspects of PRC Policy in Latin America	677
Yastremska, I.M. The comparative analysis of Indian and Pakistani nuclear potentials.....	684
Fedorova, K.O. The new national policy of Spain 2008.....	690

SCIENTIFIC LIFE

Buryak, L.I. Review books: E. Chykalenko, V. Vynnychenko. Correspondence. 1902–1929 / Compiler and foreword N. Myronets. – K.: Tempora, 2010. – 448 pages; E. Chykalenko, S. Yefremov. Correspondence. 1903–1928 / Compiler and foreword I. Starovoitenko. – K.: Tempora, 2010. – 384 pages; E. Chykalenko, A. Nikovskyi. Correspondence. 1908 – 1921 / Compiler N. Myronets, U. Seredenko, I. Starovoitenko; foreword U. Seredenko, I. Starovoitenko. – K.: Tempora, 2010. – 448 pages.....	696
Moravets, N., Kryvosheya, I.I. Review of the monograph: Mazhanna Kuchynska. From West to East. Inhabitants of the Polish–Lithuanian Commonwealth in altars of Russian church. – Krakiv: Collegium Columbinum, 2011. – 297 + XXV c.....	701
Nikolaets, Yu.O. Review of the monograph: Zavalnyuk O.M. Creation and activity of the state Ukrainian universities (1917-1921): Monography / O. M. Zavalnyuk. – Kamyranets-Podolskyi: Aksioma, 2011. – 652 pages	703
Ivanov, N.S. Review of the monograph: E. V. Mamontova. State protocol and ceremonial as a symbolic instrument to provide the process of public communication: the origins, structure, normative-organizational bases / E.V. Mamontova. - Odessa: Printing House, 2011. – P.480.....	706
Kulakovskiy, P. Review of the monograph: U.Zemskyi. Polish, Russian and Ukrainian elite struggling for Right-Bank Ukraine, middle XIX c.: Khmelnytskyi, 2011. – 368 pages.....	708
Miroshnikov O.A. The new approach to study the Phenomenon of Paradgmal images and Symbolus in the System of Notions and Categories apparatus of Phylosophy of History. Review of the monograph: Masayev M. V. Curriculum vitae of paradigm images and symbols of epochs and civilizations. Monograph / M. V. Masayev. – Simferopol: DOLYA, 2011. – 512 p.....	710
Gribanova, I.V. Annual XVI th International Slavonic Conference in Mykolaiv.....	712

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації в збірнику наукових праць «Гілея: науковий вісник»

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті (див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р.// «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7;8).

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Стаття подається українською або російською, англійською, німецькою, французькою мовами у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на дискеті, диску чи електронною поштою.
3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.
4. Текст статті має супроводжуватись шифром УДК і трьома анотаціями (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити:
 - прізвище, ініціали автора;
 - назву статті;
 - текст анотації (до 50 слів);
 - перелік ключових слів.

Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів «У статті ...» або «Стаття присвячена ...».

5. **Вимоги для оформлення тексту:** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Кількість сторінок для статті не повинна перевищувати 0,5 друкованого аркуша (12–15 сторінок комп'ютерного тексту). Рисунок й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: « », тире – це коротке тире: «–». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Розташування структурних елементів статті

УДК	Прізвище І.Б.
Назва статті	
<i>Анотація українською з переліком ключових слів</i>	
Т е к с т с т а т т і	
Список використаних джерел	
ПІБ, назва статті, анотація російською з переліком <i>ключових слів</i>	
ПІБ, назва статті, анотація англійською з переліком <i>ключових слів</i>	

- Перелік джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **Список використаних джерел** і виконується мовою оригіналу. В переліку посилань зазначається загальна кількість сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований».
- Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7,с.123], де 7 – номер джерела за списком літератури, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,с.32;9,с.48;11,с.257]. Посилання на архівні джерела – [15,арк.258,231зв]. Згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М.Тард, Е.Фромм, К.Юнг, К.Ясперс та інші. На початку зазначається *ім'я*, а потім *прізвище* вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.
- Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
- У разі передруку посилання на «Гілея: науковий вісник» **обов'язкове**.
- Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції:03142, м. Київ, вул. Семашка, 13 оф. УАН

Телефони:(044) 424-51-81, (067) 509-33-99; (097) 364-06-65

Сайт:WWW.GILEYA.ORG.UA

E-mail:gileya@gileya.org.ua

Наукове видання
Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
Випуск 49

Научное издание
Сборник научных работ «Гілея: научный вестник»
Выпуск 49

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
49 edition

Співзасновники:
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук

Шеф-редактор – Андрущенко В.П.
Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Кривошея В.В.

Формат 60x90 1/16. Друк офсетний.
Ум. друк. арк.: 67,29
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №

Підписано до друку 01.08.2011 р.

Ціна договірна